Омелян Пріцак

ПОХОДЖЕННЯ РУСІ

Київська бібліотека
давнього українського письменства

Омелян Пріцак

ПОХОДЖЕННЯ РУСІ

Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саґ)

Том I

Київ
Видавництво «ОБЕРЕГИ»
1997

Kievan library of early ukrainian literature

Studies Volume II

OMELJAN PRITSAK

THE ORIGIN OF RUS'

Old Scandinavian Sources other than the Sages

Volume I

A. Krymsky Institute of Oriental Studies
National Academy of Sciences of Ukraine

Київська бібліотека давнього українського письменства

Студії Том II

ОМЕЛЯН ПРІЦАК

ПОХОДЖЕННЯ РУСІ

Стародавні скандинавські джерела
(крім ісландських саґ)

Том I

Інститут сходознавства ім. А. Кримського
Національної Академії наук України

ББК 63.3(4УКР)41
П77

У першому томі багатотомного дослідження відомого американського й українського історика — україніста і сходознавця — Омеляна Пріцака на підставі стародавніх скандинавських джерел (крім ісландських саґ) висвітлюється проблема походження Русі. Автор подає попередній виклад всієї роботи, з'ясовує культурні обставини раннього середньовіччя на Сході й Заході, детально аналізує скандинавський сектор проблеми, залучаючи шість складників давньоскандинавської інтелектуальної творчості — поетичну едду, поезію скальдів, рунічні написи, правову й географічну літературу, хроніки та літописи. Спеціальну увагу приділено методологічним проблемам використання поезії та міфу як джерел історичної інформації.

Розрахована на істориків, філологів, етнологів, усіх, хто цікавиться проблемою походження Русі.

Авторизований переклад
Олександр Буценко
Юрій Олійник

Відповідальний редактор
Олекса Мишанич

The Harvard Ukrainian Research Institute was established in 1973 as an integral part of Harvard University. It supports research associates and visiting scholars who are engaged in projects concerned with all aspects of Ukrainian studies. The Institute also works in close cooperation with the Committee on Ukrainian Studies, which supervises and coordinates the teaching of Ukrainian history, language, and literature at Harvard University.

П $\frac{4702640100\text{-}076}{97}$ Без оголош.

ISBN 966-513-100-1

Цей том видано в Україні завдяки щедрій пожертві Панства Ольги і Ярослава Дужих з Америки (Warren, MI)

Зміст

Примітки

Бібліографія

Таблиці

Скорочення

Загальні

ABAW = Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften. Hist.-phil. Kl. Berlin.
Acta Orient Hung = *Acta Orientalia*. Hungarian Academy of Sciences. Budapest.
ADMÆ = Annales Danici Medii Ævi, ed. Jørgensen, E. (Kbh, 1920).
AfdA = *Anzeiger für deutsches Altertum und deutsche Literatur*. Berlin.
AFR = Altfriesische Rechstquellen, ed. Buma, J. W. — Ebel, W.
A Gott = Ісландські аннали Gottskálkr-a.
A Hen = Аннали Henrik Høyer-a.
A Lǫg = Lögmanns-Annáll.
AM = Arnamagnæanske Håndskriftsamling. Kbh.

ANEW = de Vries, J. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch* (Leiden, 1962).
ANF = *Arkiv för nordisk filologi*. Lund.
Annals Ukr Acad = *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.* New York.
ÅNO = *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. Kbh.
АН СССР — Академия наук Союза Советских Социалистических Республик. М.—Л.
ANVAO = Avhandlinger utg. av Det norske Videnskaps- Akademi i Oslo. Hist.-filos. klasse. Oslo.
A Odd = Oddaverja аннали.
APS = *Acta Philologica Scandinavica*. Kbh.
AR = *Antiquités Russes*, ed. Rafn, C. C. 2 тт. (Kbh, 1850—1852).
Archiv fSNSL = *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen*. Elberfeld/Braunschweig—Berlin.
A Reg = Annales Regii.
ASB = Altnordische Saga-Bibliothek. 18 тт. Halle a. S. 1892—1929.
B = Göransson, J. *Bautil* (Sthlm, 1750).
BAS-H = *Bulletin de l'Académie des Sciences de l'URSS. Classe des Humanités*. Л.
BAS-S = Id. *Classe des sciences sociales*. Л.
Benedikz, *Varangians* = Benedikz, B. S. *The Varangians of Byzantium* (Cambridge, 1978).
Bib AM = Bibliotheca Arnamagnæana. Kbh. 1941— (продовжується).
BGA = Bibliotheca Geographorum Arabicorum, ed. de Goeje, M. J. 8 тт. Leiden. 1870—1894; частина в нових виданнях.
Браун. — Кто был. — Браун Ф. А. Кто был Ингвар-путешественник?
BSOAS = *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. London.
CCDMA = *Corpus Codicum Danicorum Medii Aevi*, ed. Brøndum-Nielsen, J., 10 тт. Kbh, 1960—1973.
CCI = *Corpus Codicum Islandicorum Medii Aevi*, ed. Munksgaard, E., 20 тт. Kbh, 1930—1956.
CCSMA = *Corpus Codicum Suecicorum Medii Aevi*, ed. Wessén, E., 18 тт. Kbh, 1943—1965.
Chria = Christiania, див. також: Kria.
Cleasby—Vigfússon, *Dictionary* = Cleasby, R. — Vigfússon, G. *An Icelandic-English Dictionary*, 2d ed. (Oxford, 1957; repr. 1969).
CPS = Vigfússon, G. — Powell, F. Y. *Corpus Poeticum Boreale*, 2 тт. (Oxford, 1883).

CSHB = Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. 50 тт. Bonn, 1828—1897.

D = Dybeck, R. *Sverikes Runurkunder*, 2 тт. (Sthlm, 1860—1870).

D 8° = Dybeck, R. *Svenska Runurkunder* (Sthlm, 1855—1857).

DGLND = *Danmarks Gamle Love paa Nutidsdansk*, ed. Kroman, E. — Iuul, S. 3 тт. (Kbh, 1945—1948).

DHT = (Dansk) *Historisk Tidsskrift*. Kbh.

DI = *Diplomatarium Islandicum*. I, ed. Sigurðsson, J. (Kbh, 1857—1876).

DR = *Danmarks Runeindskrifter*, ed. Jacobsen, L. — Moltke, E.

DR Summary = *The Runic Inscriptions of Denmark*. Summary.

D Vjsch = *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*. Stuttgart.

Ed AM = Editiones Arnamagnæanae. Kbh, 1958— (продовжується).

Edda/Hollander = *The Poetic Edda*, trans. Hollander, Lee M., 2d ed. (Austin, Texas, 1977).

Egilssaga/Jones = *Egil's Saga*, trans. Jones, G. (Cambridge—New York, 1960).

EIM = Early Icelandic manuscripts in facsimile, ed. Helgason, J. Kbh, 1958— (продовжується).

ELH = [*Journal of*] *English Literary History*. Baltimore, Maryland.

ELN = *English Language Notes*. Boulder, Colorado.

Fgr = *Fagrskinna*.

Fil Ark = *Filologiskt Arkiv*. Sthlm.

Flat = *Flateyjarbók*.

Foote-Wilson, *Achievement* = Foote, P. G. — Wilson, D. M. *The Viking Achievement* (London, 1970).

Frank, *Court Poetry* = Frank, R. *Old Norse Court Poetry* (Ithaca, 1978).

FSN = Fornaldar sögur Norðurlanda.

Fv = *Fornvännen*. Sthlm.

G = *SRI. Gotland*, ed. Jansson, Sven B. F. — Wessén, E.

GAL = de Vries, J. *Altnordische Literaturgeschichte*, 2d ed., 2 тт. (Berlin, 1964—1967).

GdGPh = *Grundriss der germanischen Philologie*. Strasbourg/Berlin.

GDK = *Gammeldanske Krøniker*, ed. Lorenzen, M. (Kbh, 1887—1913).

Gesta/Tschan = Adam of Bremen, *History of the Archbishops of Hamburg—Bremen*, trans. Tschan, F. J. (New York, 1969).

GGA = *Göttingische Gelehrte Anzeigen*. Göttingen.

GkS = Den gamle kongelige Samling i det store kongelige Bibliotek. Kbh.

GMS = «E. J. W. Gibb Memorial» Series. London.

Got Ark = *Gotländskt Arkiv*. Visby.

GRM = *Germanisch-Romanische Monatsschrift*. Heidelberg.

Herrmann, *Heldensagen* = Herrmann, Paul. *Die Heldensagen des Saxo Grammaticus*.

Heusler, *Gelehrte Urgeschichte* = Heusler, A. *Die gelehrte Urgeschichte im altisländischen Schrifttum* (Berlin, 1908).

Hkr = Snorri Sturluson. *Heimskringla*.

Hkr/Hollander = *Heimskringla*, trans. Hollander, L. M. (Austin, Texas, 1964).

HUS = *Harvard Ukrainian Studies*. Cambridge, Mass.

IF = Íslenzk Fornrit. Rvík. 1933— (продовжується).

IEW = Jóhannesson, A. *Isländisches etymologisches Wörterbuch* (Bern, 1956).

Изв. ОРЯС = Известия Отделения русского языка и словесности Имп. Академии наук. С.-Петербург.

JEGPh = *The Journal of English and Germanic Philology*. Urbana, Ill.

J = Johnsen, I. S. *Stuttruner i vikingtidens innskrifter* (Oslo, 1968).

Jørgensen, *Historieforskning* = Jørgensen, E. *Historieforskning og Historieskrivning i Danmark* (Kbh, 1931).

JRAS = *Journal of the Royal Asiatic Society*. London.

JSFOu = *Journal de la Société Finno-Ougrienne*. Helsinki.

K = Київ.

Kbh = Copenhagen.

KHL = *Kulturhistoriskt Lexikon för nordisk Medeltid*. 22 тт. Kbh—Oslo—Sthlm, 1956—1978.

Kock = Kock, A. *Den norsk-isländska skaldediktningen*. 2 тт. (Lund, 1946—1949).

Kria = Kristiania, див. також: Chria (=Осло).

КС ИИМК = Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР. М.—Л.

Л. = Ленинград.

L = Liljegren, J. G. *Run-Urkunder* (Sthlm, 1834).

Labuda, *Fragmenty* = Labuda, G. *Fragmenty dziejów słowiańszczyzny zachodniej*, 2 тт. (W, 1960, 1964).

Labuda, *Sagi* = Labuda, G. *Źródła, sagi i legendy* (W, 1960).

Labuda, *Źródła* = Labuda, G. *Źródła skandynawskie i anglosaskie* (W, 1961).

Langebek, *Scriptores* = *Scriptores rerum danicarum medii œvi*, ed. Langebeck, J. et al., 9 тт. (Kbh, 1772—1878).

Lexicon Poeticum = *Lexicon Poeticum Antiquae Linguae Septentrionalis*, rev. Jónsson, F. (Kbh, 1931).

LUÅ = Lunds Universitets Årsskrift. Lund.
M = Musset, L. *Introduction à la runologie* (Paris, 1965; repr. 1976).
М. = Москва.
Malone, *Studies* = Malone, K. *Studies in Heroic Legend and in Current Speech* (Kbh, 1959).
Meissner, *Stadtrecht* = Meissner, R. *Stadtrecht des Königs Magnus Hakonarson für Bergen* (Weimar, 1950).
Мел = Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи (М., 1977).
Metzenthin, E. = Metzenthin, E. *Die Länder- und Völkernamen im altisländischen Schrifttum* (Bryn Mawr, Pa., 1941).
MGH = *Monumenta Germaniae Historica*. Hannover—Berlin. 1819— .
MGH AA = *MGH. Auctores antiquissimi.*
MGH SS = *MGH. Scriptores.*
MHL = *Middellalderlig historisk Litteratur paa Modersmaalet*, ed. Jørgensen, E. (Kbh, 1930).
MHN = *Monumenta Historiae Norwegiae*. I, ed. Storm, G. (Chria, 1880).
MI = Manuscripta Islandica, ed. Helgason, J., 20 тт. (1954—; продовжується).
MLR = *The Modern Language Review*. Cambridge.
MLN = *Modern Language Notes*. Baltimore.
MM = *Maal og Minne*. Oslo.
MPG = Migne, J. P. *Patrologiae cursus completus. Series graeco-latina*, 161 тт. in 166 (Paris, 1857—1866).
MPL = Migne, J. P. *Patrologiae cursus completus. Series latina*, 221 тт. (Paris, 1862—1864).
MSFOu = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki.
NAWG = *Nachrichten der Akademie* [або: *Gesellschaft*] *der Wissenschaften in Göttingen*. Philol.-hist. Klasse. Göttingen.
NGL = *Norges gamle love indtil 1386*, 5 тт. (Chria, 1846—1895).
NHT = (Norsk) *Historisk Tidsskrift*. Oslo.
NK = *Nordisk Kultur*. Samlingsværk, 30 тт., ed. Brøndum-Nielsen, J. et al. (Kbh—Oslo—Sthlm, 1931—1956).
NkS = Den nye kongelige Samling i det store kongelige Bibliotek. Kbh.
Нов. I Літ. = Новгородський Перший Літопис.
NTF = *Nordisk Tidsskrift for Filologi*. Kbh.
NTL = *Nordisk Tidsskrift* för vetenskap, konst och industri utgiven av *Letterstedtska föreningen*. Sthlm.
NTS = *(Norsk) Tidsskrift for Sprogvidenskap*. Oslo.
NYR = *Norges Innskrifter med de yngre runer*, ed. Bugge, S. et al.

Orkneyinga saga/Dasent = *The Orkneyingers' Saga*, trans. Dasent, G. W. London.

Origines Isl = Vigfússon, G. — Powell, F. Y. *Origines Islandicæ*, 2 тт. (Oxford, 1905).

Osh = *Óláfs saga helga*.

OsT = *Óláfs saga Tryggvasonar*.

OsTm = *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*.

OsTm/Sephton = *OsTm*, trans. Sephton, J. (London, 1895).

OTR = Oudfriese Taal- en Rechtsbronnen, ed. Sipma, P. Гаага.

Ög = *SRI. Östergötland*, ed. Brate, E.

Öl = *SRI. Öland*, ed. Söderberg, S. — Brate, E.

PBB = [Paul's and Braune's] *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*. Halle a. S.

PMLA = *Publications of the Modern Language Association of America*.

ПВЛ = Повесть временных лет.

ПСРЛ = Полное собрание русских летописей.

R = Ruprecht, A. *Die ausgehende Wikingerzeit im Lichte der Runeninschriften* (Göttingen, 1958).

REW = Vasmer, M. *Russisches etymologisches Wörterbuch*, 3 тт. (Heidelberg, 1953—1958).

Richthofen, *Untersuchungen* = von Richthofen, K. *Untersuchungen über friesische Rechtsgeschichte*, 3 тт. (Berlin, 1880—1882).

Ross, *Terfinnas*. = Ross, A. S. C. *The Terfinnas and Beormas of Ohthere* (Leeds, 1940).

RPC = *The Russian Primary Chronicle*.

Rvík = Reykjavík.

SBAW = *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*. Phil.-hist. Klasse. Berlin.

Сборник ОРЯС = Сборник Отделения русского языка и словесности Имп. Академии наук. СПб.

SBVS = *Saga-Book of the Viking Society*. London.

SGL = *Samling of Sweriges Gamla Lagar*, ed. Collin, H. S. — Schlyter, C. J., 13 тт. (Sthlm—Lund, 1827—1877).

Sjölin, *Einführung* = Sjölin, Bo. *Einführung in das Friesische* (Stuttgart, 1969).

Скан. сб. = Скандинавский сборник. Таллинн.

SKB = Kungliga biblioteket. Sthlm.

Skj = Jónsson, F. *Den norsk-islandske Skjaldedigtning*, 4 тт. (A, 1—2; B, 1—2) (Kbh, 1912—1915). Цитується серія A.

SLL = *Svenska landskapslager*, ed. Wessén, E. — Holmbäck, A., 5 тт. (Sthlm, 1933—1946).

Sm = *SRI. Småland*, ed. Kinander, R.

SMAW = *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*. Philosoph.-hist. Abt. München.

SMHD = *Scriptores Minores Historiae Danicae Medii Aevi*, ed. Gertz, M. Cl., 2 тт. (Kbh, 1917—1920).

SnE = Snorra Edda.

SnE/Brodeur = *The Prose Edda by Snorri Sturluson*, trans. Brodeur, A. G. (New York, 1916).

SnE/Young = *The Prose Edda*, trans. Young, J. I. (Berkeley, 1965).

SNF = *Studier i Nordisk Filologi*. Helsingfors.

Sö = *SRI. Södermanland*, ed. Brate, E. — Wessén, E.

СПб. = Санкт-Петербург.

Срезневский. Материалы. = Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка, 3 тт. (СПб., 1893—1903; репр. М., 1958).

SRG = *MGH. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*. Hannover—Berlin.

SRI = *Sveriges Runinskrifter*, ed. Brate, E. et. al.

SSS = *Słownik starożytności słowiańskich*, ed. Kowalenko, W. et al. (Warszawa, 1961—; продовжується).

Sthlm = Stockholm.

St Isl = *Studia Islandica. Íslenzk frœði*. Rvík.

SUGNL = Samfund til Udgivelse af gammel nordisk Litteratur. Kbh.

SWAW = *Sitzungsberichte der Kaiser. Akademie der Wissenschaften*. Phil.-hist. Klasse. Vienna.

Sweet, *Alfred's Orosius* = Sweet, H. *King Alfred's Orosius*. I (London, 1883).

Татищев = Татищев В. Н. История российская, IV, ред. Тихомиров М. Н. (М.—Л., 1964).

Thule = *Thule. Altnordische Dichtung und Prosa* [німецькі переклади], ed. Niedner, F., 25 тт. (Jena, 1912—1930; re-ed. Düsseldorf—Köln, 1963—1967).

ТОДРЛ = Труды Отдела древнерусской литературы. М.—Л.

Turville-Petre, *Myth* = Turville-Petre, G. *Myth and Religion of the North* (London, 1964).

Turville-Petre, *Origins* = Turville-Petre, G. *Origins of Icelandic Literature* (Oxford, 1967).

Turville-Petre, *Scaldic Poetry* = Turville-Petre, G. *Scaldic Poetry* (Oxford, 1976).

U = *SRI. Uppland*, ed. Wessén, E. — Jansson, S. B. F.

UAJb = *Ural-Altaische Jahrbücher*. Wiesbaden.

UJb = *Ungarische Jahrbücher*. Berlin.
Укр. = Україна.
UUÅ = Uppsala Universitets Årsskrift. Uppsala.
Vg = *SRI. Västergötland*, ed. Jungner, H. — Svärdstrom, E.
VHAAH = Kunglige Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Sthlm.
Viert SuWG = *Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte*. Wiesbaden.
Vs = *SRI. Västmanland*, ed. Jansson, S. B. F.
VSD = *Vitae Sanctorum Danorum*, ed. Gertz, M. Cl. (Kbh, 1908—1912).
VSL = Vetenskaps-societeten i Lund.
W = Warszawa.
WAWN = Holthausen, F. *Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch des Altwestnordischen* (Göttingen, 1948).
Ys = *Ynglinga saga*.
Записки СПб У. = Записки историко-филологического факультета Имп. С.-Петербургского университета. СПб.
ZfdA = *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*. Berlin.
ZfdPh = *Zeitschrift für deutsche Philologie*. Halle a. d. Saale.
ZDMG = *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. Leipzig/Wiesbaden.
Zoëga, *Dictionary* = Zoëga, G. T. *A Concise Dictionary of Old Icelandic* (Oxford, 1910; repr. 1975).
ZRG-GA = *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanische Abteilung*. Berlin.

Передмова автора до українського перекладу

Як подано в передмові автора до англійського видання, три головні спонуки зайнятися спірною проблемою початку Русі були такі: по-перше, трактувати походження Русі на тлі світової історії; по-друге, на базі цілісного аналізу усіх відносних джерел, без огляду на мову, якою вони написані; по-третє, звільнити це наукове питання від «псевдо»-патріотичних візій.

Оскільки до того часу деякі основні джерела, головно писані давньоскандинавською, арабською або перською мовами, були доступні історикам тільки в перекладах, основна увага автора була спрямована на всебічне філологічно-історичне вивчення кожного тексту, причому дуже важливим було зрозуміти семантику даних відповідного джерела в його оригінальній мові.

Мені було все одно, якого походження були руси, коли вони з'явилися у Східній Європі і яке було їх відношення до слов'ян та скандинавів. Мене цікавила перш за все історична правда, і я до неї стремів.

У процесі моєї праці вияснилося, що давньоісландські саги, в першу чергу так звані «королівські» та «ісландські», — це вже літературні твори, писані під впливом західноєвропейської агіографічної творчості, і що вони почали формуватися тільки в середині XII ст., їх пам'ять не сягала раніше X ст. Отже, їх дані, цікаві для деяких аспектів життя Київської Русі, не могли подати розв'язку питання і їх «початків». Зате виявилися дуже давніми перекази, що збереглися у творі Саксона Граматика (XII — XIII ст.), у т. зв. «Едді» та у деяких епічних давньоанглійських текстах, таких як «Відсіт», «Беовульф», «Віннсбурзький фрагмент»; вони мають дуже важні інформації відносно нашої основної теми. Але вони збереглися у міфічно-епічній формі, що потребувало декодування, яке вимагало присвятити йому велику частину цього тому.

Як з'ясувалося, міфо-епічний давньоскандинавський цикл про Гельґі має паралелі в оповіданні «Повісті временних літ» про Олега Віщого, не ідентичного із історичним Олегом, Великим князем Русі. Далі, що давньоданський міф про переселення слов'ян зв'язаний із колонізацією земель пізніше Великого Новгорода. Порівняльний аналіз міфів та епічних оповідань західноєвропейських, скандинавських та із старої Русі дав змогу зідентифікувати літописних Аскольда і Дира як героїв походу на Константинополь у 860 році. Аналіз «Фіннсбурзького фрагмента» та «Беовульфа» пролив нове світло на роль фризійських купців у східно-північній частині Європи VIII ст.

Дослідження епічних пісень про битву ґотів з гунами з'ясувало, що в тій традиції немає жодних історичних ремінісценцій, крім декількох українських географічних назв.

Спеціальну увагу звернено на сюжет «ученої» (псевдо-праісторії у Сноррі Стурлуссона (пом. 1241). Вияснилося, що діяльність давніх скандинавів у Хозарській державі лягла в основу конструкцій Сноррі. Важливим було твердження про хозарський вплив на релігію і писемність скандинавів.

Далі було проаналізовано давньоскандинавські рунічні написи, їх географічний кругозір та короткий довідник осіб, які там називалися.

Досліджено долю кількох скандинавських кланів як на їх батьківщині, так і у Східній Європі. Тут треба назвати зібрання інформацій про літописного Якуна Прекрасного та про похід Інґвара Мандрівника 1041 р.

* * *

Кілька слів про долю подальших п'яти томів «Походження Русі». Я працював над ними паралельно з першим томом, так що в 1981 р. існували закінчені машинописи трьох томів, зоставалися не закінченими один том (ісламських джерел) та матеріали до останнього синтетичного тому.

Якраз в той час треба було мобілізувати увагу української американсько-канадської діаспори на гідне відзначення 1000-ліття хрещення Русі-України. Я опрацював проект плану Міжнародної конференції у Равенні (Італія), трьох серій «Гарвардської бібліотеки давньоукраїнської літератури», план створення Міжнародної асоціації україністів. Збирання потрібних фондів діаспори попри мої обов'язки професора і директора Українського наукового інституту в Гарварді забирали весь мій час. Тоді не було можливості зайнятися друком подальших томів «Походження Русі». Опісля дуже швидко настала зміна політичної ситуації у Східній Європі, і я присвятив весь свій час організації Інституту сходознавства Національної Академії наук України та іншим академічним обов'язкам у Києві.

Так ті томи зосталися не надруковані.

Але я дуже щасливий, що том І тепер дістається в руки українському читачеві. Український переклад передає повністю англійський оригінал, крім покажчика, який з'являється тут у дещо скороченій формі. У вступі додано переклад моєї окремої роботи про назву «Русь», а також виправлено деякі друкарські помилки оригіналу. Додано переклад моєї праці про етимологію назви «Русь».

Дякую перекладачам, які з власної ініціативи почали публікацію частин свого перекладу моєї праці з 1992 р. у журналі «Хроніка-2000».

Я вдячний професорові Олексі Мишаничеві за включення цього тому у Київську бібліотеку давнього українського письменства та дирекції і складачам видавництва «Обереги», а також моїм друзям Олі і Ярославу Дужим, що щедро фінансували це видання.

Передмова

> Всі теорії відмирають. Відімре і моя. Однак я вірю, що принаймні зробив один крок до істини.
>
> *Анрі Піренн* (1913)

Авторові, який береться до написання чергової праці про походження Русі, потрібна не лише сміливість, але й належне виправдання.

Протягом останніх двохсот п'ятдесяти років була створена величезна бібліотека наукових монографій на цю тему. Чи є потреба додавати ще щось до такого численного зібрання? П'ятдесят років роботи й розмірковування над цим питанням переконали мене, що відповідь має бути позитивною, оскільки проблема ще зовсім не розв'язана. Натомість, як буде показано нижче, протягом цих років виникли дві суперечливі й догматичні школи.

У такій безрадісній ситуації мені спало на думку, що єдиний правильний шлях полягатиме в дослідженні всієї теми *абсолютно по-новому*, відкинувши спеціальну наукову літературу з її застарілими суперечками. Я вирішив виробити новий підхід і нову методологію, звернувшись безпосередньо до першоджерел.

Нова праця спирається на п'ять принципів. По-перше, необхідно було звільнити законну наукову проблему походження Русі від усіх емоційних «патріотичних» виливань та хуторянських вимог типу «ad maiorem nationis gloriam» або «ad usum Delphini», в даному випадку, доказів про «спроможність слов'янських* народів створити державу». Тобто назріла потреба вилучити проблему походження Русі з хуторянської східноєвропейської установки (з часів слов'янофілів — концепція «відокремленого російського історичного розвитку») і підвести її до належного рівня — в контексті й перспективі всесвітньої історії.

По-друге, слід було усвідомити, що держава, зокрема Русь, не могла народитися зненацька, начебто з голови Зевса. І тому не може пояснюватись якимось одним чинником або явищем. Для автора «*Повісті минулих літ*» ця держава виникла в 6370 році від сотворіння світу (862 р. н. е.) після приходу на Русь трьох братів-варягів. «Розв'язання проблеми», прийнятне для автора XII ст., не може задовольняти сучасного історика.

Процес виникнення розвинутої цивілізації у Східній Європі подібно до інших територій був тривалим і складним. Його не можна зводити до діяльності якоїсь жменьки героїв. Згідно з нашим поясненням всієї праці, поданим нижче, цей процес тривав, як мінімум, від 770 до 1072 року і був сповнений несподіванок і випадковостей, таких, як, скажімо, вибір саме слов'янської мови знаряддям культурної діяльності нової політичної структури.

Останнє слід розглянути окремо. Будучи новгородським князем (до 980 року), Володимир (Великий) цікавився щонайперше підтриманням добрих торговельних зв'язків з мусульманським купецтвом Волзької Булгарії, яка, у свою чергу, економічно була провінцією ісламського Хорезму, а культурно — колонією центральноазіатського тюркського ісламу. Їхній культурний вплив проявився в мовній асиміляції (тюркізації) волзьких булгар, теперішніх казанських татар.

Достовірне арабське джерело (аль-Марвазі, прибл. 1120 рік) повідомляє, що Володимир сам прийняв іслам (під час новгородського правління). Якби він залишився в Новгороді, то напевне запровадив би там тюркську версію ісламу і таким чином північна частина східних слов'ян стюркізувалася б, як це сталося з волзькими булгарами. Однак Володимир перейшов до Києва,

---

* Термін «слов'янський» є лінгвістичним, а не політичним. — *Прим. автора.*

змінивши «півмісяць» на «сонце» Константинополя, де змушений був замінити іслам на грецьке християнство. Його син і послідовник Ярослав (Мудрий) замінив грецький обряд на слов'янський, поклавши початок слов'янізації всієї Східної Європи. Якби правителі Русі не прийняли однієї із світових релігій і не заснували осідлої культури з началами історичної свідомості, Русь могла б залишитися такою ж загадковою і позаісторичною, як анти в джерелах VI—VII ст. Вирішальним фактором для народження Русі як історичної цілісності у Східній Європі був не 862-й чи будь-який інший рік, а тривалий відтинок часу, починаючи прибл. від 770 року і закінчуючи християнізацією в 988—1072 роках.

Третім принципом моєї методології є усвідомлення синкретичного характеру державного устрою Русі. Це найвиразніше проступає в потрійному титулі, який руси давали своєму правителю, називаючи його ґерманським *кънязь* (<*kuning-*), тюркським *каганом* (qaγan) і візантійським (у ґотській вимові) цѣсарь > царь (<*káisar*).

Частина цієї праці присвячена подіям останньої чверті XIII ст. Це не випадково, адже про VIII—X ст. у Східній Європі та Скандинавії є набагато менше вартісної інформації, ніж про три наступні століття. Вивчення пізнішого періоду цінне тим, що дає змогу простежити наслідки більш ранніх подій. Таке «читання історії навспак», користуючись висловом Фредеріка Вільяма Мейтленда, або «свідомо ретрогресивний метод», за визначенням Марка Блока, є четвертим принципом цієї праці.

Держава є однією з найзначніших ідей і найвищих досягнень розвинутої урбаністичної цивілізації. Вона виникає не спонтанно, а запозичується у народів, у яких уже існує. Переймання такої ідеї народами, які не витворили власної держави, обумовлене розумінням її важливості й доцільності, тому ті народи добровільно віддаються під провід досвідчених іноземних навчителів.

Мій п'ятий принцип полягає в тому, що так само, як для більшості людей неможливо здобути Нобелівську премію з фізики, так і для співтериторіальних, погано організованих, язичницьких, неписьменних селянських *громад* Східної Європи у VIII—X ст. було неможливо створити державу. Навіть через тисячу років, у 1917—1920 рр. більш освічені селянські *громади*, що жили на споконвічній території Київської Русі, українські *селяни* так і не відчули необхідності й не знайшли шляхів створення власної держави.

Науковці, які мають справу з ранніми періодами східноєвропейської історії, дуже часто обмежуються у своїх дослідженнях лише фрагментами джерел з цього питання. Таке хрестоматійне знання уривків, часто взятих лише з перекладів (особливо це стосується скандинавських і мусульманських джерел), поступово запанувало в науці. Розуміння походження джерел, їхньої семантики та *Zeitgeist* підмінюються конструкціями, що відбивають смаки і політичні вірування власне дослідників і запасаються даними німих дисциплін, таких як археологія, пристосовуючи їхні дані до своєї теорії. Однак, оскільки історія як наукова дисципліна спирається на джерела писемні, я почав своє дослідження з усіх першоджерел. Девіз *Ad fontes**, як бачиться, поставив на часі вивчення всіх матеріалів, що стосуються дослідження проблем, мовою оригіналу, враховуючи історіографічне підґрунтя і походження кожного окремого звідомлення. Так я й зробив, переконаний, що одержати правильні відповіді на важливі питання можна лише підшукавши й проаналізувавши всю необхідну інформацію.

Чотири з шести томів цієї праці повністю присвячені дослідженню джерел. Два з чотирьох розглядають стародавню скандинавську традицію (т. 1: Давньоскандинавські джерела (крім саґ); т. 2: Давньоскандинавські саґи), один — східні джерела (т. 3) і ще один — візантійські, латинські й давньоруські джерела (т. 4). З двох теоретичних томів т. 5 торкається соціальних структур Північної і Східної Європи та Центральної Азії між прибл. 750-м і 1280 рр. н. е., а т. 6 являє собою синтез дослідження проблеми походження Русі.

Звичайно, неможливо провести чітку межу між джерелознавчими та історіографічними статтями й аналітичними дослідами, однак обумовимо, що в перших чотирьох томах переважає розгляд джерел, а два останні є суто аналітичними.

Незважаючи на те, що стародавні скандинавські джерела глибоко досліджені філологами, вони й досі не вважаються повноцінними джерелами для історії Східної Європи. Залучення їх до корпусу інформації з історії Східної Європи було зроблено в двох перших томах**.

---

* До джерел (*лат.*).

** Уже після виходу англійського оригіналу група істориків-джерелознавців під керівництвом блаженної пам'яті В. Т. Пашуто почала видавати з російським перекладом і коментарями середньовічні джерела, в тому числі і староскандинавські. — *Прим. автора*.

Зрозуміло, що один том з шеститомної праці — зокрема, один з чотирьох, присвячених джерелам такого різного походження, не може обґрунтувати вповні мою теорію. Тому прошу читачів зважити на це, пам'ятаючи, що моя аргументація викладена і в наступних томах.

***

З проблемою походження Русі я вперше запізнався 1934 р., п'ятнадцятирічним учнем Першої польської гімназії в Тернополі. Уже тоді я захоплювався історією. Якраз тоді я прочитав екскурс із «норманської теорії», вміщений у першому томі «Історії України-Руси» Михайла Грушевського (третє вид., Київ, 1913)*. Із розумінням того, що обговорення проблеми походження Русі зайшло в цілковиту безвихідь, мені здалося, що пролити світло на цю проблему могли б східні джерела, себто потрібна була людина, обізнана як з історією, так і з орієнталістикою. Захоплений такою перспективою, я почав вивчати східні мови (арабську, перську, турецьку, єврейську) й заглибився у вивчення історії Близького Сходу та Центральної Азії. Я продовжив дослідження й роботу в цьому напрямку фахово в університетах Львова, Києва, Берліна та Ґеттінґена (1936—1948 рр.). Те, що було «подорожжю до східних джерел» з історичною метою, почерез незалежні обставини (передовсім початок другої світової війни) та мої відкриття (в процесі роботи я просто закохався в тюркологію й дослідження Алтаю та Центральної Азії), упродовж кількох десятиліть стало моїм призванням і улюбленою професією. Разом з тим я постійно торкався проблеми, яка розпалила мою наукову діяльність, і намагався зберегти вірність (наскільки мені дозволяв мій науковий розпорядок) дослідженням світової історії та теорії історії.

Лише 1965 р. я зміг відкласти нагальні обов'язки організатора досліджень Центральної Азії та Алтаю в міжнародному плані й повернутися до того, що звабило мене на науковий шлях, тобто до вивчення української та східноєвропейської історії. З тих пір я віддаю орієнталістиці свої фахові знання й уміння, але серце моє тяжіє до іншого. Три роки по тому, натхнений науковою атмосферою Гарварду, я нарешті розпочав реалізувати (спо-

* Так сталося, що великий український історик пішов із життя саме в той рік, коли я читав його працю,— 24 листопада 1934 р.

чатку в рамках приватного проекту, на додачу до мого викладацького навантаження з тюркології та українських студій, а також позакласних обов'язків фундатора програми Українських студій у Гарварді) свої давні мрії й плани: збирати відповідну інформацію в оригінальних джерелах (переважно мусульманських та єврейських) стосовно проблеми походження Русі.

На жаль, я не зміг скористатися своїми давніми записами й великою приватною бібліотекою, бо все це було знищено під час війни на моїй Батьківщині. Втім, повернувшись до своїх первинних планів досліджень після майже тридцятилітньої перерви, я набув незвичайного досвіду. Тепер я знав, що тривалий відхід від проблеми пішов лише на користь дослідженням. Те, що на початку Wander und Lehr-jahre задумувалося як проект, втілилося в розсудливій зрілості. Тридцятилітня перерва дала мені перспективи й досвід досліджень азійських питань і звільнила від тих відхилень від історичної істини, які так важко подолати історику при дослідженні історії рідної землі*.

Завершуючи попередні біо-бібліографічні дослідження мусульманської історичної й географічної літератури й діставши фінансову підтримку від Фундації Симона Ґуґґенгайма, Центру дослідження Середнього Сходу, Гарвардського університету та Американського науково-дослідного інституту в Туреччині, літні періоди 1963-го, 1965-го та 1967—1969 рр. я займався дослідженнями в головних сховищах рукописів (у Стамбулі, Парижі, Лондоні, Оксфорді та Кембріджі). Там я вивчав і перевіряв оригінали всіх відповідних текстів з точки зору запланованої монографії.

У 1967 році я зрозумів, що до моїх досліджень слід залучити й давньоскандинавські джерела. Я почав вивчати давньоісландську мову, мову джерел, разом з п'ятьма сучасними скандинавськими мовами, необхідними для вивчення наукової літератури. Далі розпочалася напружена й важка робота, яку я наполегливо

---

* Кожен, хто звертається до вивчення національної історії, потрапляє в доволі скрутне становище. Дослідник, котрому з пелюшок прищеплювали популярну (тобто, звичайно, викривлену й таку, що не підлягає жодній критиці) версію національної історії; викривлені концепції цієї історії тиснуть на дослідника, адже саме такі концепції вивчав дослідник у початковій та середніх школах, коледжі, університеті. Тому, на моє глибоке переконання, перед тим, як звертатися до вивчення національної історії, дослідник має провести кілька років, принаймні аби перевірити свою методологію, в країні, культурна сфера якої перебуває поза межами країни дослідника.

продовжував, відчуваючи підтримку з боку гарвардських колег — спеціалістів-скандинавістів Ейнара Гауґена й Теодора Андерсена.

Влітку 1968-го, 1970—1972 рр. я мав честь працювати в кількох центрах давньоскандинавських досліджень та з колекціями рукописів. Хочу щиро подякувати панам директорам й шановному персоналу цих закладів, які допомогли й підтримали мене, по суті, сторонню для них людину. Особливо плідною виявилася робота в Арнамаґнеанському інституті та Королівській бібліотеці в Копенгаґені, в «Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi» та в Університетській бібліотеці в Рейк'явіку, Королівській бібліотеці в Стокгольмі, Університетській бібліотеці Уппсали, Університетській бібліотеці Ґеттінґена, а також на семінарах зі скандинавських досліджень в університетах Гамбурґа й Мюнхена і, зрозуміло, Бібліотеці Гарвардського коледжу, зокрема над Ісландською колекцією Шофілда.

Мені асистували кілька провідних спеціалістів з історії давньої Скандинавії. Професор Свен Янссон зі Стокгольма прочитав частину, присвячену рунічним написам, і зробив кілька зауважень і доповнень. Розділ про поезію скальдів (першу редакцію) прочитав професор Ейнар Гауґен з Гарварду, Пітер Річардсон з Йєля (другу редакцію) та Роберта Франк з Торонтського університету (остаточну редакцію). Професор Мортон Блумфільд з Гарварду прочитав аргументаційну частину розділу про Фіннсбурґ. Старший науковий співробітник Кун Зондаґ з Ліувардена (Фрісланд) прочитав аргументаційну частину розділу, присвяченого фризьким законам. Мій добрий друг, бл. п. доктор Аґнете Лот з Арнамаґнеанського інституту в Копенгаґені, взяла на себе тягар вичитки аргументаційної частини всього тому. Слід згадати також підтримку й наші розмови з професором Ейнаром Свейнссоном з Рейк'явіка влітку 1971 р., підтримку, яку я одержав від професора Александра Ґейштора з Академії науки й мистецтв Польщі (Варшава), а також конструктивну критику з боку Гакона Станґа з Інституту історії Університету в Осло.

Окремі розділи обговорювалися на зустрічах під час семінарів Українських студій, на яких кілька учасників, зокрема Рікардо Піккійо, Ігор Шевченко та Едвард Кінан, висловили свої коментарі й конструктивну критику щодо моєї праці. Усім науковцям, а також багатьом іншим, чиїх імен нема змоги навести в цьому томі, я складаю глибоку подяку. Я дякую кожному

особисто. Але зрозуміло, що за будь-які помилки я відповідаю сам.

Нарешті, я вдячний за дозвіл на передрук великих уривків (зокрема, строф), наданий мені такими установами й видавцями: Американсько-Скандинавською Фундацією та видавництвом Університету Техасу (переклад «Heimskringla» Лі Голландера); видавництвом Каліфорнійського університету (переклад «*Прозової Едди*» Jean I. Young); «*Harvard Theological Review*» та Папським Інститутом дослідження Середньовіччя в Торонто (переклад Френціса Маґауна «Путівника» Н. Берґссона); компанією W. Heffer & Sons з Кембріджа (переклад В. Мінорського «Ta'rīkh al-Bāb». Дякую також дирекції Королівської бібліотеки в Копенгаґені за дозвіл опублікувати давньоісландську «Mappa Mundi».

***

Кілька людей допомагали мені готувати до видання англійський варіант тексту. Серед них Марґарет Шевченко (Гарвард), Морріс Дяковський (Торонто), Уляна Пасічник (Гарвард), а також моя дочка Ірина. Мої шановні читачі і я особисто вдячні вам усім за можливість читати цю працю. Нарешті, дякую моїй дружині бл. п. Ніні Пріцак та моїй секретарці Бренді Сенс, які героїчно знову й знову передруковували складні тексти для цієї книжки. Я зобов'язаний також п. Бренді Джубін, котра акуратно й точно набирала цей надзвичайно складний текст.

Ця праця так і не побачила б світу, якби не великодушна допомога моїх дорогих друзів — пана Ярослава та пані Ольги Дужих, котрі взяли на себе витрати на її видання. Переконаний, що їхні імена вдячно пам'ятатимуть всі, хто цікавиться фундаментальними питаннями давньої історії України та Східної Європи.

***

N. B. В цій праці термін *Rus* або *Rūs* (без пом'якшення кінцевої приголосної) означає неслов'янську міжнародну купецьку корпорацію, що діяла як на заході, так і на сході, в той час як *Русь* (*Rus'*) (з пом'якшенням) стосується уже слов'янської політичної структури Східної Європи.

Походження назви RUS/RUS'*

1. Вступні уваги

Від 1749 р. питання про походження Русі (Rus'), середньовічного державного утворення, що пізніше стало наріжним каменем світу *Slavia orthodoxa*, стало для науковців загадкою. Найголовнішою причиною того, що вони так і не змогли її розгадати, є, на мій погляд, їхня майже винятковa зосередженість на етимології назви Русь (Rus') як такої.

Як своєрідний протест проти такого стану речей я відсунув власне етимологічну проблему на другий план, вважаючи доцільнішим звернутися до джерел, а також до відповідних економічних, соціологічних і релігійних факторів, узятих у перспективі всесвітньої історії.

У першому томі моєї книжки «Походження Русі», виданому англійською мовою у 1981 р., я аргументував свої міркування

формулою *Ruti > Rūs*, умисно залишаючи етимологічні викладки до четвертого тому, в якому має йтися про латинські джерела ([1, с. 25]; в індексі (с. 907) міститься помилка: замість сер.-франц. «>*rusi» лема має бути «*rudi»). Оскільки деякі з моїх читачів та рецензентів не були задоволені таким трактуванням і навіть поставилися до моєї формули як до продукту нефілологічного розуму, я вирішив викласти свою аргументацію у передмові до українського видання[1].

Цю розвідку я присвятив моєму приятелеві Олександру Беніґсену, котрий сприяв моїм відвідинам паризької École des Hautes Études у травні 1983 р. Перебуваючи у Франції, я мав можливість відвідати давньокельтську Рутенію (теперішній Родез і його департамент Авейрон), де познайомився з археологічними й нумізматичними даними, що підтверджують існування там у перші вісім століть н. е. міжнародної (рутено-фризької) торгової компанії і свідчать про її важливість. Про свої знахідки я повідомив на засіданні Семінару з україністики (Seminar in Ukrainian Studies) у Гарвардському університеті у 1984 р. Я назвав свою доповідь «Як і чому галльські *Ruteni / Ruti* вступили в міжнародну торгівлю?». Нова розширена версія цієї доповіді під назвою «Did the Arabs call the Wikings «Magians»?» надрукована в «Atti del 12° Congresso internazionale di studi sull' Alto Medioevo» (Spoleto, 1990).

---

2. Вступ: візантійсько-грецька форма *Rhos* ('Ρῶς)

Назва *Rus* вперше з'являється в західному латинському джерелі, офіційних королівських анналах Каролінґів (*Annales Bertiniani*) під 839 р. Цей добре відомий пасаж звичайно цитується (починаючи від 1749 р.) норманістами для підсилення їх теорії. Згідно з цим записом, візантійський імператор Феофіл (829—842) відрядив офіційне посольство до франкського імператора Людовіка I Благочестивого (814—840). До складу посольства Феофіл включив декількох посланників від народу, що називається *Rhos: se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant* («вони говорили, що вони, тобто їхній народ, називаються Rhos»). Доволі дивно, що правитель цих *Rhos* носив при цьому титул степових імператорів, тобто *каган* (> *хакан*): *rex chacanus vocabulo* («цар, названий хакан») (= хозар., давн.-тюркськ. qaghan = каган) [5, с. 19—20].

Людовік прийняв посольство у своїй резиденції Інґельгаймі (у Пфальці, Західна Німеччина) 18 травня 839 р. Розпитуючи

невідомих гостей, він дійшов висновку, що вони були чимось на кшталт шведів (*gentis esse Sueonum* [там же]). Вміщена в анналах розповідь залишилася незакінченою, однак для нашого подальшого викладу це неістотно.

Зосередимо нашу увагу на назві *Rhos*. Я згоден з тими з моїх учених попередників, хто вважав, що це назва «книжного» візантійсько-грецького походження[2]. Візантійські автори (так само, як і китайські) віддавали перевагу «історичним» назвам для наявних апелятивів. Так, дунайські болгари (а пізніше угорці) часто зображувалися візантійськими авторами як гуни (Οὖννοι) [7, с. 234—235], сельджуки (а пізніше турки-османи) — як парфяни (Πάρθοι) [7, с. 245] і точно так само Русь (а пізніше половці/кипчаки) звичайно позначалися «архаїзованою» назвою тавроскіфів (Ταυροσκύθαι) [7, с. 303].

Назва ‘Ρῶς фіксується у візантійській літературі, що належить до 20-х років IX ст. («Житіє Георгія Амастридського»). Воно з'являється також в описі датованого 860 р. раптового морського нападу Русі (*Rūs*) на Константинополь. Автором, що вжив назву ‘Ρῶς, був знаменитий свідок здійсненої варварами облоги константинопольський патріарх Фотій (пом. 891 р.)[3].

Як зазначено в іншому розділі цієї передмови (див. нижче, розділ 4), усне візантійсько-грецьке позначення для Русі (*Rūs*) було *Rus-*/‘Ρουσ– (як про це свідчить Ліудпранд із Кремони, що часто виконував обов'язки посла в Константинополі у другій чверті X ст.).

Візантійські вчені і духівництво нехтували цією «вульгарною» формою і ввели в обіг фонетично схожу архаїчну назву, відому їм з Біблії. Сталося так, що в Септуаґінті, грецькому перекладі Старого Заповіту (III ст. до н. е.), давньоєврейські слова *nāsī rōš* («головний князь») (див. [10, с. 874—875]) були помилково перекладені як ἄρχοντα ‘Ρῶς «князя Рос» (Ієзекіїль 38:2, 3, 39:1) [11, с. 505—520].

Невідмінювана форма ‘Ρῶς породила нове офіційне позначення піратської Русі (*Rūs*), тобто назву ‘Ρῶς, яка також лишилася невідмінюваною.

Це означає, що форма імені *Rhos*, вжита тільки в *Annales Bertiniani* під 839 р., не походить з західноєвропейської, латинської культурної сфери, і з цієї причини ми виключимо її з подальшого розгляду в нашій праці.

3. Південноґерманські форми *Rūzz-*, *Rūz-* і т. ін.[4]

Найдавніші відомі форми назви *Rūs* у західних джерелах зустрічаються в латинських текстах, пов'язаних походженням з двома регіонами: дунайським пограниччям і прирейнською областю.

Відомо, що в період найбільшої експансії Римської імперії (I—III ст.) річки Рейн (*Rhenus*) і Дунай (*Danuvius*) утворювали кордон (*limes*) імперії. Таким чином, економічна і військова активність у римських цизальпінських володіннях, в «діоцезі» Ґаллія, була зосереджена вздовж лінії, що з'єднувала дві її столиці — Луґдун (Ліон, Франція) і Авґусту Треверську (Трір, Західна Німеччина). Практично це означало, що басейни Рейну і Сони — Рони були головними торговими артеріями цих територій, а також і шляхами розповсюдження римської культури, включаючи християнство [12, особл. с. 1—105 і мапа 1; 13, особл. с. 512—543]. Найдавніше місто Німеччини, Трір, розташоване на Мозелі в римській *Belgica Prima*, було засноване в 15 р. до н. е., а єпископську кафедру засновано в ньому 270 р.

Авґуст (27 р. до н. е. — 14 р. н. е.), перший римський імператор, прагнув убезпечити північно-східні кордони імперії за рахунок просування своєї армії до самої Ельби, проте знищення в 9 р. н. е. трьох римських легіонів під командуванням Вара, що потрапили в засідку в Тевтобурзькому лісі (розташованому в Західній Німеччині між річками Емсом і Везером), зробило таку стратегію нереалістичною. Лише кількома століттями пізніше Карлу Великому (768—814) вдалося утвердитися і на Ельбі, і на Дунаї, і як наслідок цього торгівля на рейнсько-дунайському шляху розвинулася вже в еру Каролінґів.

Утім, щоб довести до кінця свої ініціативи, Карлу Великому ще належало приборкати саксів (772—785; Бременське єпископство було засновано в 781 році), включити до своїх володінь Баварію (787), вигнати аварів з берегів Дунаю (785—796; в Зальцбурзі було засновано архієпископську кафедру в 798 р.) і вести війни з правителем данів Ґодфредом (800—810).

На південному (правому) березі Дунаю між сучасними Пассау (римськ. *Castra Batava*) і Віднем (римськ. *Carnuntum*) пролягав ще використовуваний у IX ст. старий римський шлях, який в каролінґських джерелах називався *publica strata* («громадський шлях») або *strata legittima* («законний шлях»)[5]. Шлях поєднував

басейни Дунаю і Ельби і внаслідок такого географічного розташування мав виняткове стратегічне значення. Спостерігачі франкського короля або торгової компанії могли контролювати і фіксувати події, що відбувалися в *civitates* («укріплених поселеннях, бурґах») і в *regiones* («племінних» політичних утвореннях) від гирла Ельби до Дунаю у Верхній Австрії.

На щастя, до нас дійшов ще один з таких журналів спостережень за подіями в *civitates* («міста») і *regiones* («племінні союзи»), що містить донесення з усього «північного кордону» (*ad septentrionalem plagam Danubii* «до північного берега Дунаю») і складений для потреб франкського уряду. Втрачений оригінал цього рукопису, створеного в скрипторії в районі Бодензее і звичайно іменованого «Баварський географ» (*Geographus Bavarus*), різними вченими датується по-різному. Однак є вагома причина вважати, що його було написано в придунайській області близько 840 р. Що ж до списку, який зберігся, то всі вчені згодні з тим, що його виконано близько (чи до) 900 р.[6].

Для обговорюваної тут проблеми *Geographus Bavarus* має особливе значення, оскільки в цьому середньовічному латинському тексті вперше згадується назва Русь (*Rus*). Ця назва представлена тут у формі *Ruzzi* (фонолог. /руцці/), причому йде вона безпосередньо за назвою *Caziri*, що позначала Хозарів [19, факсиміле с. 1, пор. ще с. 43—45].

Друга згадка назви типу *Rus'*/*Rus* зустрічається в грамоті східнофранкського короля Людовіка Німецького (817—843—876), датованій 16 червня 863 р. У документі підтверджувалось право на земельні володіння, подаровані Карлом Великим Альтаїхській обителі, розташованій між Реґенсбурґом і Пассау в Баварії. Серед згаданих тут населених пунктів один, розташований десь в Емсському лісі, *in saltu Enisae fluvii* («в лісі біля річки Енізи»), вірогідніше за все, між Дунаєм і злиттям річок Урль та Іббс (Верхня Австрія)[7], називається *Ruzaramarcha*.

Ця назва складається з двох елементів: *Ruzara-* і *marcha*. Останній елемент — добре відоме німецьке позначення «порубіжжя, марки» (ґотськ., давн.-сакс. *marka*, давн.-верх.-нім. *marha*) [20, Bd 2, Tl 1, S 400]. Перший елемент — це род. відм. мн. топонімічного суфікса *-āri* ~ *-vāri* (<*vāriōs*) (основа на *-a-*/*-ja-*), наприклад, *Rom-āri* «римлянин», *Tenimark-āri* «датчанин», *Beheim-āri* «богемець», *Bai-āri* «баварець» [20, Bd 1, Tl 1, S. 157—158; 21, с. 188—189 (§ 200)]. Латинізована форма мн. від *-āri*/*-wāri* була *-arii*/*-varii*, напр., *Bajo-vari-i* «баварці» [21, с. 189

(§ 200, 1)]. Регулярна форма род. відм. мн. від *-āri* має бути на *-o*, тобто *-āro*. Але Адольф Бах зауважує, що на німецькій півночі (наприклад, *Magdeburgara marco*, 941 р.) і особливо у західнофризькій мові (аж до наших днів) переважають форми род. відм. мн. на *-a-* (*-āra*), наприклад, *Sted-ara-wald* (провінція Ґронінґен, XI ст.), *Baard-era-deel* (сучасна назва). Особливий інтерес для нас становлять асоціації форми *Ruz-ara* із західнофризькою [20, Bd 2, Tl 1, S. 83—84].

Значення назви *Ruzaramarcha* (фонолог. /руцара-/) було, отже, «марка Руц-ів». У «Житії Конрада, Архієпископа Зальцбурзького» (*Vita Chunradi Archiepiscopi Salisburgensis*), написаному близько 1177 р., засвідчене, очевидно, для позначення суміжної з *Ruzaramarcha* області, схоже позначення, а саме *marchia Ruthenorum* [22, с. 62—77]. Тут повідомляється, що до угорського короля, який саме в той час перебував у цій марці (*qui tunc in Marchia Ruthenorum morabatur*), був посланий гінець [22, с. 74]. Вірогідніше за все тут фігурує австрійсько-угорський кордон уздовж Дунаю, тобто в той час, про який йдеться (бл. 1177 р.), угорська частина колишньої *Ruzaramarcha*[8].

Саме ця марка була особливо важливою для угорської корони; про це свідчить той факт, що Генріх, син св. Стефана, хрестителя угорців і засновника християнського угорського королівства (997—1038), представлений в *Annales Hildesheimenses* під 1031 р. як *dux Ruizorum* (-z- = /ц/) [28, с. 98, під 1031 р.].

На щастя, латинізована форма мн. *Ruz-arii* (/руц-арії/) збереглася в автентичній грамоті Леопольда V (1177—1192—1194), герцога Австрії і Штірії. Грамоту було видано реґенсбурзьким купцям у Відні 9 липня 1192 р. У той час назву *Ruzarii* (/руцарії/) уживали щодо реґенсбурзьких купців, котрі торгували з Руссю[9].

Адам Бременський, уродженець Верхньої Ґерманії, що навчався в баварському Бамберзі (пом. бл. 1081 р.), у своїх *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* (бл. 1070 р.) 16 разів згадує Русь, використовуючи при цьому такі форми: *Ruzzi* (/руцці/) (двічі), *Ruzzia* (/руцціа/) (12 разів), *Ruzia* (/руціа/) (двічі)[10].

У сучасних Адамові Бременському (бл. 1070 р.) Анналах Альтаїхського монастиря зустрічаються два написання: *Ruzones* (/руцонес/; один раз)[11] і *Ruscia* (/руціа/; один раз)[12]. Ламберт із Герсфельда (1025—1081), що народився в селянській сім'ї, яка проживала у Франконії, і навчався в Бамберзі, у своїх Анналах (бл. 1080 р.) дає дві різні форми назви Русі — *Ruzeni*

(чотири рази; у текстах, що належать до 70-х років XI ст.)[13] і *Rusci* (тричі; у записах під 960, 973 і 1043 рр., власне із давніших джерел)[14]. Повідомлені Ламбертом відомості, що стосуються 70-х років XI ст., особливо важливі з огляду на його стосунки з імператором Генріхом IV (1056—1106), при дворі якого в 1074—1075 рр. знайшов притулок вигнаний київський князь Ізяслав Ярославич[15]. Генріх IV обмінювався послами і з Святославом Ярославичем (1075), і в Анналах Ламберта є відомості про ці події[16].

Форма *Ruzeni* (<*Ruz-en-i*) з суфіксом, що походить з **-jān/-ān* (про цей суфікс див. [20, Bd 1, Tl 1, S. 201, § 179.5]), яка використовується у Ламберта, особливо варта уваги через те, що, як вважається, хроніка Ламберта містила інформацію про Русь, отриману з перших рук.

Вжита Ламбертом форма не була унікальною. В Гільдесгеймських Анналах (бл. 1050), які передають назву Русі у три різні способи, також є форма на *-jān-*: *Ruizi* (/рюці/) (див. прим. 10), *Rusci* (/руці/) (один раз)[17], *Rusciani* (/руціані/) (один раз)[18]. Те саме можна сказати й про твір Гельмольда з Бозау, у «Хроніці Слов'ян» (*Chronica Slavorum*, бл. 1170 р.) якого також використано два написання (-c- = /ц/) *Ruci*/*Rucia* (п'ять разів) [29, с. 34, 36, 38, 80, 304] і *Ruceni* (*Rucenum mare* «Чорне море») (один раз) [29, с. 36].

Тітмар Мерзебурзький (пом. 1018 р.), «Хроніка» якого дійшла до нас в автографі [30, с. XXVIII—XXX], часто використовує (для фонеми /ц/) графему <z> паралельно з графемою <c> в нелатинських іменах, наприклад, Gezo [30, с. 248, 286] = Geco [30, с. 322]; Bezeco [30, с. 16] = Bececo [30, с. 202]; Razo = Raco [30, с. 176].

Проте Тітмар ніколи не вживає графему <z> в назвах, що позначають Русь, а використовує або графему <c>, або диграфи <sc> і <sz>, знову маючи на увазі фонему <ц>:

Rucia (один раз) [30, с. 340];

Ruscia (тричі) [30, с. 56, 344, 432]; *Rusci* (двічі) [30, с. 432, 472];

Ruszi (один раз) [30, с. 476; пор. прим. 24].

Написання через <sc> (*Ruscia*) (=/руціа/) виявляється в давніх посланнях римських пап, що стосуються Східної Європи, наприклад, у Григорія VII (17 квітня 1075 р.; 20 квітня 1079 р.) [31, с. 5, 8] і у Григорія IX (15 березня 1233 р.) [31, с. 22, двічі; проте в цьому ж документі трапляється і форма *Russia*].

Підсумовуючи матеріал, викладений у цій главі, ми доходимо до такої стемми для назви Русь (з фонемою /ц/):

(a) *Ruzz-* ∼	a) *Ruz-* *Ruiz-*	a) *Ruc-*	a) *Rusc-*	a) *Rusz-*
	b) *Ruz-en-* *Ruz-on-*	b) *Ruc-en-*	b) *Rusc-ian-*	
	c) *Ruz-ari*			

Написання *Ruiz-* (з умлаутом) доводить, що голосний *ū* був довгим [21, с. 42 (§ 40)], пор. ще [4, с. 52, 53], що підтверджується сер.-верх.-нім. формами *Riuze*, *Rūze* (XII—XIV ст.)[19].

Графеми <z>, <zz>, <c> і <sc>, <sz> у верхньонімецькій орфографії були практично взаємозамінні [21, с. 152 (§ 158, прим. 1)]. Коливання між графемами <z> і <c> означало з фонетичного погляду, що ці графеми відображали швидше африкату /ts/ = /ц/, ніж фрикативний /ȥ/.

Середньовічні латинські автори романських країн користувалися графемою <z> як відповідником грецької літери Z (ζ) [4, с. 51]. Носії давньоверхньонімецької мови запозичили цю графему з писемної практики романських авторів і почали використовувати її для позначення двох своїх нових фонем: африкати /ts/ (=/ц/) і фрикативного /ȥ/ [21, с. 151].

Ці нові фонеми розвинулися внаслідок другого верхньонімецького переміщення приголосних (*Deutsche Lautverschiebung*), яке відбилося на приголосних *p*, *t*, *k*. Переміщення почалося в Алеманії і Баварії незадовго перед 600 р., однак ніколи не доходило до Північної Німеччини ([21, с. 81—91, 150—157; 34, с. 107—113; 35]; див. також [36, с. 205—209]). У подальшому аналізі ми обмежимося долею фонеми *t*.

На початку слова, після приголосної і у випадку ґемінації *t* переходило в африкату /ts/ (графема <z>): давн.-сакс. *tiohan*, давн.-верх.-нім. *ziohan* «тягти» (нім. *ziehen*); **set-tzen* > sezzen «ставити» (нім. *setzen*) [21, с. 152—153, § 159)].

У позиції після голосного *t* розвинулося в кластер, що складається з двох фрикативних /ȥȥ/, наприклад, давн.-сакс. *ëtan* (ґотс. *itan*) > давн.-верх.-нім. *ëȥȥan* «їсти» (нім. *essen*) [21, с. 150—157 (§ 160)].

Умлаут у назвах типу Rūs показує, що у вихідній ґерманській формі був суфікс, що починався з *j-* [21, с. 42 (§ 42)]. О. В. Назаренко вважає, що це був суфікс *-jan* [4, с. 55]. Це припущення цілком прийнятне, особливо зважаючи на наявність форм з *-jan*/*-an*: *Rusc-ian*, *Ruz-en*, *Ruc-en*.

Тільки форми з суф. *-jan/-an* є справді ґерманськими; форми без суфікса або з суфіксом *-ari-* — латинізовані форми.

Типово давньоверхньонімецькою рисою було подвоєння приголосного під впливом *-j*, з якого починається суфікс [21, с. 116 (§ 118)].

Таким чином, ми приходимо до вихідної ґерманської форми **Rut + jan>Rūzz-*. Крім того, в давньоверхньонімецькій мові існувала тенденція до спрощення ґемінат, наприклад, leideʒen замість leideʒʒen «засуджувати» [21, с. 92 (§ 93, прим. 1)]. Це пояснює співіснування двох форм: з <zz> і з <z>, тобто *Rūzz-* і *Rūz-*.

Оскільки форма **Rūtjan* передувала другому верхньонімецькому переміщенню приголосних, корінь **Rūt-* мав був проникнути до німецької мови в ранню християнську епоху, безперечно до 600 р.[20].

4. Рейнські форми *Rūss* і *Rūs-*

У той час як Німеччина й Австрія були областями, де діяло друге верхньонімецьке переміщення приголосних, у ріпуарському Рейнланді (Трір — Кельн) цього переміщення не було. Ріпуарські франки, у фонемному репертуарі в яких не було ні африкати /ts/, ні фрикативної /ʒ/, звичайно зображених графемою <z>, користувалися для субституцій цих звуків фрикативною /s/ [35, с. 256—258]. Таким чином з'явились форми *Russorum* (<**Ruzz-*) і *Rusorum* (<**Ruz-*). Так, обидві ці форми без розрізнення вживаються Ліудпрандом Кремонським (пом. 972 р.) у його «Антаподосисі» (*Antapodosis*) і в «Посольстві до константинопольського імператора Никифора Фоки» (*Legatio ad imperatorem Constantinopolitanum Nicephorum Phocam*) [38].

Ломбардець Ліудпранд, якого імператор Оттон I у 961 р. зробив єпископом Кремонським, мав тісні зв'язки з німецькою правлячою елітою Рейнської області. Добре знав він і візантійську столицю, оскільки двічі їздив туди як посол. Його покровителями були послідовно майбутній король Італії Беренґар II (950—961; Ліудпранд служив йому у 948—950 рр.) і імператор Оттон II (йому Ліудпранд служив у 976 р.). Таким чином, Ліудпранд пішов дорогою свого вітчима, який служив у Константинополі послом італійського короля Гуґона Прованського (926—945). На щастя, дізнавшись від свого вітчима про деякі цікаві

подробиці найважливішої події у Константинополі в 941 р. — морського нападу русів (*Rūs*) князя Ігоря, Ліудпранд записав їх. Відповідний пасаж у творах Ліудпранда починається словами *cum Ingero rege RUSSORUM* [38, с. 446].

Цікаво, що Ліудпранд, описуючи візантійський флот, повідомляє, що в цей час (967 р.) він складався з двадцяти чотирьох *chelandia*, двох кораблів русів (*Russorum naves*; а втім, він пише також і *RUSORUM etenim naves* «бо кораблі русів», *in medio RUSORUM* «посеред русів», *Rusi* «Русь» [38, с. 462]) і двох галльських кораблів (*Gallicae II* [38, с. 548]). Таке взаєморозташування, *Russi* і *Gallicae*, ще стане нам у пригоді в нашому дослідженні.

Рейнські форми, що пишуться через -s-, престиж яких повинен був зрости разом з *dignitas* Каролінґів (перемога при Турі і Пуатьє у 732 р.), були відомі у Константинополі вже в середині Х ст. Ліудпранд наводить їх грецьку народну етимологію:

«На півночі живе народ (*gens*), який у греків називався за властивостями тіла Ρουσιος, *Rusios*, але ми називаємо їх *Nordmanni* за їх географічним положенням. Таким чином, оскільки німецькою мовою (*lingua... Teutonum*) *nord* означає північ, а *man* означає людина, ми можемо витлумачити *Nordmanni* як північні люди» [38, с. 460].

Невдовзі після того, як Карл Великий завершив *Renovatio Imperii* (800 р.), він встановив дружні стосунки з аббасидським халіфом Аароном (Гāрӯн-ар-Рашӣд, 786—809) [39, с. 16]. Не можна, звичайно, приписувати простому збігові той факт, що саме в середині IX ст. в арабській географічній літературі назва Русі з'являється в її рейнській формі, а саме арабськ. الروس ар-Рӯс у «Книзі шляхів і країн» (*Kitāb al-masālik wa'l-mamālik*) Ібн Хурдāдбега (бл. 840 або 880) [40, с. 241—259].

Рейнські форми *Russi / Russia* мали успіх і в західноєвропейській латині після XI ст., і в пізніших текстах розмовними мовами. За походженням з цими формами пов'язана також англійська назва *Russia*.

5. Ріпуарсько-франкська форма *Rug-*

Лоррен (німецька Лотарінґія) був батьківщиною Каролінґів, які були ріпуарсько-франкського, або австразійського походження, і одночасно центром каролінґської імперії і імперського літописання. Останнім імперським літописцем у Лоррені був

Реґіно (пом. 915 р.), який закінчив свою всесвітню хроніку в 908 р., будучи абатом монастиря св. Мартіна у Трірі.

У 959 році київська велика княгиня Єлена (Ольга < *Helga*) звернулася до Оттона I з проханням прислати до її країни місію на чолі з єпископом і священиків. У Оттона був чернець з монастиря св. Альбана в Майнці на ім'я Лібутій, спеціально для цієї мети рукоположений на єпископа, однак незабаром він помер. Виконання цієї місії лягло на Адальберта, ченця обителі св. Максиміна в Трірі. В 961 р. він відбув до землі Єлени, але вже наступного року (962) був змушений залишити цю справу й повернутися до двору Оттона. Через чотири роки Оттон, який тепер став імператором, доручив йому Вейсенбурзьке абатство в Лоррені, і як абат він отримав завдання довести хроніку Регіно до днів Оттона. Новий абат взявся за справу і написав свій виклад подій 907—967 рр., внісши до нього розповідь про прохання Єлени, рукоположення Лібутія і про свою власну роль у місії на Русі в 961—962 рр. Обране ним написання назви Русі робить його відомості винятково цінними. Адальберт, що відвідав Єлену (Ольгу) і який знав Русь з власного досвіду, зупинив свій вибір на формі **Rugi*[21]: *legati Helenae reginae RUGORUM* («посли Єлени, королеви руґів») [41, с. 214], *genti Rugorum* («народу руґів») [41, с. 214, 216], *Adalbertus Rugis ordinatus episcopus* («Адальберт рукопокладається на єпископа руґів») [41, с. 218].

Назва **Rugi* інтригувала вчених з самого часу відкриття твору Адальберта, але вона залишалась нез'ясованою і досі. Було запропоновано два рішення: або ця назва є архаїзмом [42, с. 108—119], або вона співвідносна з назвою *Rugia* (нім. *Rügen*) [43, с. 292—306; 44, с. 1—16]. Припустити, що це архаїзм, неможливо, оскільки Адальберт писав свою хроніку зовсім простим стилем. З другого боку, не видно причин, чому Адальберт, який сам бував на Русі, поплутав би її народ з давньоскандинавськими руґами (*Rugi*), вперше згаданими Тацітом (55—120 рр.), які під час Великого переселення народів без успіху намагалися закріпитися на Дунаї (в Нижній Австрії), а також в Італії. Остання згадка назви *Rugi* зустрічається в 541 р. (Про долю германських руґів див. [45, с. 80—85].

Так само немає підстав і для припущення, що тут існує будь-який зв'язок з островом Рюґен у Балтійському морі. Сучасник Адальберта Відукінд Корвейський, що писав у 967—968 рр., називав (слов'янських?) мешканців Рюґена *Ruani* [46, с. 162], і ні про яку Єлену — княгиню Рюґена у джерелах не йдеться.

«Звід переказів» (*Codex traditionum*) собору в Пассау, який був переписаний в 1254—1265 рр., містить в собі «Студії про раффельштеттенські мита» (*Inquisitio de theloneis Raffelstettensis*), документ, що з'явився під час останнього східнокаролінґського короля Людовіка IV Дитяти (900—913), але пов'язаний з більш ранньою практикою, як зазначено в ньому:

«Часів Людовіка (Німецького, 817—843—876. — *О. П.*) і Карломана (з 865 р. правив разом зі своїм батьком, у 876—880 — король Баварії. — *О. П.*) і інших королів (—899 р.: Людовік III, 876—882, з 880 р. також король Баварії Карл III, 882—888; Арнульф, 887—899. — *О. П.*), коли по ньому сплачували мита найретельніше»[22].

Засідання (*placitum*), що стосувалося Дунайського митного тарифу, відбувалося у містечку Раффельштеттен, яке пізніше занепало і припинило своє існування. Деякі вчені локалізують його на правому березі Дунаю між гирлами Трауну і Енсу.

За Ф. Л. Ґансгофом, обговорення цього предмета в Раффельштеттені відповідає каролінґській практиці 860—870-х років [48, с. 197—224].

«Студії» складаються зі вступу і дев'яти глав. Глава 6 починається так: *Sclavi* ж (слов'яни), які приходять від Руґів або з Богемії для торгівлі (*Sclavi vero, qui de RUGIS vel de Boemanis mercandi causa exeunt*) [47, с. 251].

Більшість вчених згодна — і я приєднуюся до них — з тим, що *de Rugis* у цьому тексті стосується купців, які приходять з Русі (*Rus/Rus'*) [49, с. 460—461].

Рейнська (або прибережно-франкська) форма *Rug-* зустрічається також у двох джерелах XI — поч. XII ст., що використовують матеріали, які походять з Лоррена. Перше джерело — це *Historia Normannorum* Ґійома з Жюм'єжа (бл. 1072 р.), в якій великий князь Русі Ярослав Мудрий (1018—1036—1054) називається «*Juliusclodius* (< *Jurius Georgius*) король руґів (*rex Rugorum*)»[23]. Другим джерелом є *Genealogia Welforum* (перша чверть XII ст.): Володимир Святий (979—1015, батько Ярослава) виступає тут як *rex Rugorum* (*Is Chūno ... genuit... 4 filias ... 3ª regi Rugorum nupsit* («Цей Куно... народив... чотирьох дочок... третя [з них] вийшла за короля руґів») [54, с. 734].

Однією з типових рис діалекту ріпуарсько-франкської мови — рідної мови Адальберта — є так звана ґутуралізація, або, як її іще називають, веляризація. Під цим розуміється перехід зубного проривного (особливо *-d-*) після голосного переднього ряду у велярний, у даному випадку *-d-* в *-g-*, наприклад, середньо-верх.-німецьке *snīden* «різати»,

ріпуарськ. šnegə-. Ґутуралізація засвідчена не тільки в сучасних діалектологічних записах, вона з'являється також і у середньовічних текстах розмовними мовами (про ріпуарсько-франкську ґутуралізацію див. [37, Т. 1, с. 40—42, карта 13 (с. 119); Т. 2, с. 115—118; 55, с. 49—58]; порівн. ще [36, с. 186—187].

Як відомо, мова франків була змішаною, в ній ґерманська основа була збагачена вульгарнолатинськими елементами [44, с. 152].

У ґалло-романській мові (VI—VII ст.) глухі приголосні (наприклад, *-t-*) в інтервокальній позиції одзвінчувались (так, *-t-* > *-d-*), потім протягом VIII ст. вони ставали фрикативними (так, *-d-* > *-ð-*) і, кінець кінцем, у XI ст. у старофранцузькій мові цей процес завершився (так, *-ð-* > *-ø-*): порівн. лат. *vita* «життя» > **vida* > ст.-франц. *viðe* > *vie*; лат. *portata* «яку носять» > *portada*; *Ataulphus* (власне ім'я) > *Adaulfus* [56, с. 385—386; 57, с. 140, 262; 58, с. 8; 59, с. XXI].

Саме таким чином кельто-латинське (ґалло-романське) **Ruti* перетворилося у **Rudi*, так само як *Rutenis* (локатив; VI ст.) / *Rutena* (IX ст.) — у *Rodeis* (бл. 1260 р.); у діалекті Родеза (*rouergat*) воно розвинулося у *Roudés* (>*Rodez* у франц. мові XVII ст.) [60, с. 572; 61, с. 205, № 1].

На цій підставі видається раціональним припущення, що вульг.-лат./давн.-франц. запозичення **Rudi*, після того як воно перейшло до ріпуарсько-франкської мови, зазнало ґутуралізації (приблизно між 800 і 860 рр.), результатом чого була форма *Rugi*.

6. Додаток: книжна форма *Ruten-* і *Ruthen-*

У салічних *Annales Augustani* (Ауґсбурґ, 973—1104) повідомляється, що у 1089 р. імператор Генріх IV (1056—1106) узяв за дружину *Praxaedem* (Євпраксію/Адельгейду Всеволодівну, 1073—1109. — *О. П.*) *RUTENORUM regis* (Всеволода Київського, 1077—1093. — *О. П.*) *filiam* [62, с. 133], про долю Євпраксії-Адельгейди див. [63, с. 617—646].

Чернець-бенедиктинець Ортліб із Цвіфальтена у Швабії бл. 1135—1138 писав про шлюб київського великого князя Святополка II Ізяславича (1093—1113) і візантійської принцеси Варвари Комніни (пом. 1125 р.) у 1103 р. як про *matrimonium regis RUTENORUM* («шлюб короля рутенів»)[24].

Оттон Фрейзінґенський у своєму *Chronicon* (1146 р.) згадує про Євфімію Мономахівну (пом. 1138 р.), яка у 1112 р. вийшла заміж за угорського короля Коломана (*Kálmán*, 1095—1116), як про *RUTENORUM seu Chyos* (Київ. — *О. П.*) *regis filia* («дочку короля рутенів або Києва») [66, с. 536].

Так само і *Annalista Saxo* (бл. 1139 р.) говорить про Русь як про *Rutheni*[25].

Першим відомим нам автором, що вжив форму *Ruthen-* для позначення Русі, був хроніст французького походження, так званий Ґалл Анонім. Знаменним у долі цього першого автора польської хроніки (він писав бл. 1112—1116 рр.) було те, що він був ченцем-бенедиктинцем монастиря св. Жіля (у Провансі, Південна Франція) і перед приїздом до Польщі працював у Самодьварі (*Samogyvár*), де була угорська обитель, дочірня щодо монастиря св. Жіля. Мар'ян Плезя вважає, що Ґалл Анонім одержав освіту десь у районі Тура—Орлеана [68, с. V—XVI]. Певно це чи ні, в усякому разі Ґалл Анонім безперечно знав класиків, особливо таку впливову «Історію франків» Григорія Турського (539—594)[26].

Колишня назва давньокельтського державного утворення на Півдні писалася, починаючи з I ст. до н. е., як *Ruteni*, *Rutena, Rutenus, Rutus*/'Ρουτηνοί, 'Ρουτανοί, 'Ρουταινοί, тобто завжди через *-t-* [61, с. 24—25, 44, 55, 56].

Однак Ґалл [70, с. 379—484] пише *Ruthenorum rex* [70, с. 402, 403, 419], *Ruthenis* [70, с. 403, 467], *Rutheno* [70, с. 403, 453], тобто, користуючись новою орфографією, ототожнює кельтських *Ruteni* Григорія Турського з сучасною йому східноєвропейською Руссю. Проте в одному випадку Ґалл вживає обидві форми, тобто *Rutheni* і *Russia*, паралельно:

«Сталося те, що в той самий час король Болеслав III (король Польщі, 1102—1138, покровитель Ґалла. — *О. П.*) вторгнувся в Руссію, а король рутенів вторгнувся в Польщу (*contigit namque uno eodemque tempore Boleslavum regem RUSSIAM, RUTHENORUM vero regem Poloniam*), не знаючи один про одного; вони стали табором, кожен на чужому березі прикордонної річки, вздовж їх кордону...» [70, с. 406].

Інший француз, Суґерій, абат монастиря св. Дені (бл. 1081—1151), і до того — політик, ідеолог і провідний історик свого часу, також говорить про правителя Русі як про *rex Ruthenorum* [71, с. 61]: *Atavae* (=Анна. — *О. П.*) *Regis Ruthenorum filiae* «Атави, дочки короля рутенів».

Ця рівність: кельтські *Ruteni* = *Русь*, вірогідно, була чітко сформульована незадовго до XII ст. або протягом цього століття,

оскільки вона виявляється у творі ученого-компілятора Ґервасія з Тілбері (бл. 1150—1235 рр.), англо-нормана, що одержав освіту на континенті і в останні роки життя працював при дворі свого родича імператора Оттона IV (1209—1218). У своїх «Імператорських учених дозвіллях» (*Otia imperialia*), написаних бл. 1209—1215 рр., порушуючи питання про сучасну йому Русь, Ґервасій цитує латинського письменника Лукана (*Marcus Annaeus Lucanus*, 39—65 рр.), який згадує давньокельтських рутенів:

«Про Паннонію... Польща межує з одного боку з Русією, яка є також Рутенія (*Polonia... contingit RUSSIAM, quae et RUTHENIA*), про яку Лукан [пише у «Фарсаліях» (Pharsales) I, 402. — *О. П.*]: *Solvuntur flavi longo statione RUTHENI* («Розсіюються русявоволосі рутени з їх давнього осідку»). В цій країні рід рутенів (*gens Ruthenorum*), забарливий у дозвіллі і т. інше» [53, с. 65].

У географічному розділі енциклопедичного твору «Про властивості речей» (*De proprietatibus rerum*, закінчений бл. 1250 р. [53, с. 69—96]) францісканця Варфоломія Англійського (бл. 1190—1250), англо-нормана, що працював у Маґдебурзі (Східна Німеччина), є коротка глава про Русь того часу. Тут він також ідентифікує *Ruthia* і *Ruthena*:

«Про Рутію (*De RUTHIA*). Рутія, або Рутена (*RUTHIA, sive RUTENO*), яка є провінцією Мезії (=Ґерманії, як частини Скіфії? — *О. П.*), розташована вздовж рубежів Малої Азії, межуючи з римським кордоном на сході, з Ґотією (Німеччиною) — на півночі, Паннонією (Угорщиною) — на заході і з Грецією — на півдні. Це величезна країна, і їхня мова схожа з мовою богемців і слов'ян. Одна частина її (країни. — *О. П.*) називається Ґалація (*Galacia*) (українська Галичина. — *О. П.*), її мешканці колись називались ґалати (*Galathae*), до яких, як кажуть, апостол Павло звернувся зі своїм посланням. Про Ґалацію див. вище» [53, с. 77].

У пасажі, що стосується Галичини/Ґалації, тобто Західної України (*De Gallacia*), Варфоломій, спираючись на авторитет давнішого енциклопедиста, Ісидора Севільського (бл. 560—636), ототожнює мешканців цієї країни з давніми ґаллами. Він закінчує цей пасаж таким твердженням: «Ця країна (*regio*; Галичина. — *О. П.*) — найпротяжніша і родюча: вона займає в Європі більшу частину, яку багато хто називає Рутенією (*Rutenea*)» [53, с. 74].

Написання цієї назви через *-t-* (*Rutenea*) показує, що Варфоломій ішов тут за іншим джерелом.

Перший польський історик-поляк, єпископ Краківський Вінцент Кадлубек (1150—1223), що отримав освіту в Болоньї і

Парижі, у своїй винятково впливовій у европейсько-латинському читацькому середовищі «Хроніці» (бл. 1218—1220) [72] віддавав перевагу формі *Ruthen-* [72, с. 286, 294, 379, 421, 430, 433, 437, 440]. Тільки одного разу (не враховуючи цитування пасажу з Ґалла Аноніма [72, с. 280], де той, як уже говорилося раніше, наводить дві різні форми), Кадлубек обидві форми (*Russ-* і *Ruthen-*) вживає паралельно: «князь Русії (*Russia*) Лаодерій (Володар Галицький, 1084—1124. — *О. П.*) зібрав воєдино своїх рутенів (*suos Ruthenos*)» [72, с. 350].

Підсумовуючи спостереження над написаннями через *-t-* і *-th-*, можна зробити висновок, що їх запровадили французькі й англонорманські учені, що латинізували німецьке написання через *-z-/-c-* і т. ін. (для фонеми /ц/) і «відновили» «давнє» *t*, інакше кажучи, форми *Ruz-* (/руц/) і *Ruzen-* (/руцен/) були виправлені на *Ruth-* та *Ruten-/Ruthen-*.

---

7. Висновок

Назва *Rūs* вперше з'являється в латинських каролінґських джерелах у першій половині IX ст. У відповідності до поділу імперії Каролінґів на дві культурно-військово-економічні зони — Дунайський і Рейнський регіони — розвинулись дві різні форми цієї назви.

Перша була південноґерманська (або належна до Дунайського регіону) форма *Ruzz-/Ruz-* (/руцц/, /руц/), що виникла внаслідок другого верхньонімецького переміщення приголосних. Її корінь **Rut-/*Rut-en-* був запозичений із кельтсько-вульгарнолатинського незадовго до 600 р. (тобто до переміщення приголосних).

Оскільки Рейнланд не брав участі в ґерманському переміщенні приголосних, у консонантному репертуарі його мови не було африкати *ts* (=/ц/). Запозичуючи південноґерманські слова, франки Рейнланду використали сибілянт /s/ для субституції чужого для них /z/ (=/ц/), тобто *Ruzz-/Ruz-* переходили в *Russ-/Rus-*.

Третьою формою було рейнське ріпуарське слово *Rugi*, що з'явилося як наслідок типово ріпуарсько-франкської ґутуралізації. Давньофранцузьке запозичення *Rudi* (починаючи приблизно з 800 р.) стало поштовхом для його розвитку. Отже, існування ріпуарської форми *Rugi* (< **Rudi-* < *Rut-*) підтверджує, що початковою для форм типу *Ruzz-* була форма **Rut-*.

Форми *Rut-en-/Ruth-en-*, що належать до XI—XII ст., є книжними релатинізованими формами, позбавленими безпосереднього впливу на з'ясування питання про етимологію назви *Rūs/Русь*.

Цікаво відзначити, що джерелом для слов'янських форм *Рус-ь* і *Рус-ин* стали субститути *Russ-/Rus-* кельтської форми (**Rut-, Rut-en*). Їх перенесла до Східної Європи рутено-фризько-норманська торговельна компанія, яка діяла там в останній чверті VIII ст.[27].

© *Omeljan Pritsak. The Origin of the Name RŪS/RUS'// Passé Turko-Tatar présent soviétique. Études offertes à Alexandre Bennigsen / Publ. par Lemercier-Quelquejay Ch., Veinstein G., Wimbush S. E., P., 1986.

[1] Я утримаюся тут від будь-якої полеміки. Цікаве дослідження назв типу RUS опублікував Борис Унбеґаун «L'origine du nom des Ruthènes») (останній варіант) у [2, с. 128—135]. У ньому добре зібрано факти, але йому бракує як історичної, так і лінгвістичної перспективи. Після того як мною була вже написана передмова, я одержав завдяки люб'язності доктора Олени Олександрівни Мельникової випуск збірника «Древние государства на территории СССР» за 1982 р. (М., 1984), де є цінні дані про назви типу Rus' у середньовічних ґерманських джерелах, зібрані А. В. Назаренком [3, с. 86—129]. Той же автор опублікував у 1980 р. філологічне дослідження (також не враховуючи історичної перспективи) під назвою «Про назву «Русь» у німецьких джерелах IX—XI ст.» [4].

[2] Дискусія з цього питання підсумована Димитрієм Оболенським в його коментарі до 9 глави «De administrando imperio» Константина Багрянородного [6, с. 20—23].

[3] Фотієві гомілії 3 і 4 «Photii de Rossorum uncursione homiliae duae» «Дві гомілії Фотія про напад Русі» у [8, с. 162—173], англ. перекл. [9, с. 82—112; с. 74—82 (примітки)].

[4] Фонологічно /рӯцц/, /рӯц/.

[5] Див. [14, с. 30, № 5 *publica strata* і № 25 *strata legittima*]. Про римський дунайський шлях див. [15, особ. клн. 419—420, з двома мапами].

[6] Про сучасний стан вивчення «Geographus Bavarus» див. [16, особ. «Die Datierung des Geographus Bavarus und die Stammesverfassung der Abodriten», S. 111—126, 438—440, «Zu einer Edition

des sogenannten Bairischen Geographen», S. 127—129, 440—441], див. ще [17, с. 93—94; 18, с. 9—58], де у вступній частині передмови вирішується поставлене Вольфґанґом Фріце [16] питання, чому опис в «Geographus Bavarus» починається з Ельбської області і закінчується в басейні Дунаю.

[7] [14, с. 157, № 109]: *Ammonuit etiam celsitudinem nostram praedictus abba, qualiter domnus avus noster Karolus licentiam tribuit suis fidelibus in augmentatione rerum ecclesiarum dei in Pannonia carpere ac possidere hereditatem, quod per licentiam ipsius in multis locis et ad istud etiam monasterium factum esse dinoscitur. Fuerunt namque in vestura praedicti monasterii quedam loca nomine Scalcobah, sicut ipse rivulus fluit in occidentalem partem usque in Dagodeosmarcha et inde in ori[en]talem plagam usque in RUZAMARCHA* (Тут і далі великі літери мої. — *О. П.*), *atque in locum quem vocant Cidalaribah in saltu Enisae fluvii, qui coniaçet inter Danubium et Ibisam atque Hurulam in meridianum partem usque in verticem nontis, et ad Biugin mansos V, et quicquid ad praedictas villas pertinet, hoc est in mancipiis edificiis terris cultis et incultis vineis pratis silvis venationibus pascuis aquarumque decursibus* («Нагадав же Нашій Величності вищезгаданий абат про те, що пан і дід наш Карл (Карл Великий, пом. 814. — *О. П.*) дав дозвіл своїм підданим для примноження майна церков Божих в Паннонії займати землю і отримувати її за заповітом і як вже відомо, що за його дозволом так і чиниться у багатьох місцях і навіть у цьому монастирі. Були ж у володінні названого монастиря певні місця, звані Скалькобах, вздовж за течією цього струмка на східній стороні до *Dagodeosmarcha* і звідти у східному напрямку до *Ruzaramarcha*, а також до місця, званого Цідаларібах (=Zeitlbach), в лісі річки Емсу, яке лежить між Дунаєм і Ібссом, а також до Гурули на південній стороні до вершини гори і до Бюгін мансів V (*mansus* «манс», тобто комплекс житлових і господарчих будівель і земельних володінь, що складають у сукупності селянське господарство від 6—8 га до 25—30 га. — *О. П.*) і всім, що належить до згаданих вілл, — будівлями, землями, що оброблені і не оброблені, виноградниками, луками, лісами, мисливством, пасовиськами, ставками і плинними водами, — монастир розпоряджається»). Назва *Ruzaramarcha* вже відзначалася Адольфом Бахом [20, Bd 2, Tl 1, S. 84; 4, с. 47—50; с. 104—106].

[8] Назви *Marchia Ruthenorum* і *dux Ruizorum* (див. дальший абзац) М. Грушевський — як інші учені — помилково пов'язував

з Карпатською Україною, див., наприклад, [23, с. 488]. Про існування дунайської *Ruzaramarcha* в той час ще не було відомо.

[9] Див. [24, с. 116—119 (№ 86)]. У відповідному тексті читається таке: *RUZARII quocumque tempore vadant, duo talenta solvant et in reditu ex RUZIA dimidium talentum; duodecim denarios dabunt ubicumque velint intrare* («...кожного разу, коли руцарії приходять із Русі, вони платять два таланти, а повертаючись — половину таланту, і куди б не захотіли піти, повинні дати дванадцять динаріїв») [24, с. 118]. Серед купців, згаданих у документі, названий *Otto de Chiòwe* (тобто з Києва) [24, с. 119].

[10] Див. [25, с. 135—503], перелік різних назв типу Русь див. у [2, с. 129, приміт. 9].

[11] Форма *Ruzones* = *Ruz-on* [/руц-он/] виступає в оригінальній частині анналів як назва посольства київського великого князя Ярослава Мудрого, яке прибуло у 1043 р. в Ґослар до імператора Генріха III (1039—1056): *Legati quoque RUZONUM magna dona tulerunt, sed maiora recipientes abierunt* («Посли руцонів теж принесли великі дари, але відійшли, отримавши ще більші») [26, с. 32].

[12] Написання *Rusc-* (/руц/) міститься в давнішій не оригінальній частині анналів і стосується посольства Єлени-Ольги (959 р.), яке призвело до невдалої місії Адальберта (про це мова піде нижче): *venere RUSCIAE gentis legatis* («прийшли посли народу Руції») [26, с. 9, під 960 р.].

[13] Див. [27]. Форма *Ruzeni* (/руцені/) з'являється у власних спостереженнях Ламберта, тоді як форма *Rusci* (/руці/) запозичена ним із літературних джерел.

[14] Під 960 р. тут уміщена розповідь про посольство Єлени-Ольги (порівн. приміт. 12): *venerunt legati RUSCIAE gentis ad regem Ottonem etc.* («до короля Оттона прийшли посли від народу Руції [/руції/]» [27, с. 19]. Опис посольства Ярополка у 973 р. значно коротший: *Illucque venerunt legati plurimarum gentium, id est ... RUSCORUM, cum magnis muneribus* («і туди приходили посли багатьох народів, тобто... руців (з великими дарами») [27, с. 20].

До цього ж розряду повідомлень, а саме запозичень з більш ранніх джерел, належить і згадка про посольство Ярослава Київського в 1043 р.: *ibi inter diversarum provinciarum legatos, legati RUSCORUM tristes redierunt, quin de filia regis sui, quam regi Heinrice (IV) nupturam speraverant, certum re-*

pudium reportabant («туди серед послів різних провінцій повернулися посли руців, засмучені тим, що відносно дочки свого короля (тобто Ярослава. — *О. П.*), яку вони сподівалися віддати заміж за короля Генріха IV, вони привезли остаточну відмову») [27, с. 27].

[15] В оригінальній частині своїх Анналів під 1075 р. (січень) Ламберт так пише про долю вигнаного київського князя Ізяслава (Димитрія) Ярославича: *Paucis post diebus Mogontiam venit ibique occurit ei RUZENORUM rex, Demetrius nomine deferens ei inaestimabiles divicias in vasis aureis et argenties et vestibus valde preciosis, petiitque, ut auxilio sibi foret contra fratrem suum, qui se per vim regno expulisset et regnum tirannica immanitate occupasset*... («Кількома днями пізніше він прибув у Майнц, де він зустрів короля руценів на ім'я Димитрій, який подарував йому безцінні коштовності у вигляді золотих і срібних посудин і надто дорогого одягу і просив його надати йому допомогу проти його брата (Святослава II. — *О. П.*), що силою вигнав його з королівства і захопив владу шляхом тиранічної лютості...»).

...*RUZENORUM rex Dedi marchioni Saxonico, cuius ductu eo advenerat, a rege commissus est servandus, donec legati reverterentur* («Саксонському маркграфу Деді було доручив король охороняти привезеного маркграфом короля руценів, доки не повернуться посли») [27, с. 167]; порівн. [23, с. 63—64].

[16] Назва *Ruzeni* (руцени) також згадується двічі у зв'язку з великим князем Святославом II Ярославичем (липень 1075): *Nec multo post Burchardus praepositus Treverensis ecclesiae, qui ad regem RUZENORUM legatione regia functus ierat, reversus est*... («Дещо пізніше повернувся Бурхард, препозит Трірської церкви, який ходив до короля на чолі королівського посольства...») *Qua regem mercede ad hos tantum redimere volebat rex RUZENORUM ut fratri suo, quem regno expulerat, adversum se non praeberet auxilium* («Цією ціною король руценів (Святослав II. — *О. П.*) хотів тільки домогтися від короля тільки того, щоб його братові (Ізяславові. — *О. П.*), якого він вигнав з королівства, не було надано допомоги проти нього») [27, с. 191].

У хроніці Альберта з Штаде [MGH SS, V. 16, p. 319] Святослав II Ярославич Київський названий (під 1112 р.) *rex Ruzie* (/руціє/). Порівн. ще [23, с. 64—65].

[17] Ця форма зустрічається у зв'язку з місією Адальберта, яка мала місце в 959 р. (див. прим. 12, 14): *venerunt legati*

RUSCIAE gentis («прийшли посли народу Руції») [28, с. 60, під 960 р.]. На цій же сторінці наведено ідентичний текст з Кведлінбурзьких Анналів (*Annales Quedlinburgenses*), а на наступній сторінці (с. 61) — з Анналів Ламберта (*Annales Lamberti*; порівн. прим. 14).

[18] В оригіналі наводиться, що Болеслав І Польський (992—1025) був втягнутий у війну з Руссю: *contra RUSCIANOS bellum* [28, с. 69, під 992 р.]. Форма *Rusciani* (/руціані/) заслуговує на особливу увагу.

[19] Матеріал вибраний з [32]: *Riuȝe, riuȝen; riuȝesch, riuȝisch* (клн. 476); *Rûsche* (клн. 559), Rûȝ, Rûȝe (клн. 560), *rûȝisch* (клн. 562); у «Пісні про Нібелунґів» трапляється форма *Ruizen* [33, с. 216 (1339, 1. 1.)].

[20] Про хронологію німецького переміщення приголосних див. [37, с. 15], література питання в [21, с. 83].

[21] Як вже говорилося вище, у пізніх анналах назва Русі в епізодах посольства Єлени/Ольги і місії Адальберта пишеться як *Ruscia* (/руціа/).

Здається, написання *sc* замість *z* (для фонеми /ц/) було своєрідною модою в перші десятиріччя XI ст. (можливо, під впливом Північної Італії?).

Згадуючи про зведення Адальберта до сану архієпископа, Тітмар підкреслює, що той, бувши ченцем у Трірі, був заздалегідь рукоположений на єпископа Русі. Назву Русі він пише через <sc>: *...Ruscia* <sc>: *...sed RUSCIAE prius ordinatus* (але спочатку рукоположений для Руції) [30, с. 56].

[22] [47, с. 249—252, № 253, під 903—906 рр.] *Sclavi vero, qui de RUGIS vel de Boemanis mercandi causa exeunt, ubicunque iuxta ripam Danubii vel ubicunque in Rotalariis vel in Reodariis loca mercandi optinuarit, de sogma una de cera duas massiolas, quarum utraque scoti unum valent* («Слов'яни ж, які, щоб торгувати, приходять від руґів і з Богемії, де б вони не забезпечували за собою місця для торгівлі — на березі Дунаю або де-небудь у Роттал (*Rotthalmünster* на південь від Пассау. — *О. П.*) або в Ріді (Ried. — *О. П.*), [вони повинні платити за в'юк воску на одному мулі два куски [воску] вартістю в один скот (скот — баварська монетна одиниця, що дорівнювала 1,5 франкського динарія, прибл. 1,7 г срібла. — *О. П.*)»].

[23] [50]: у 1051 р. французький король Генріх І, 1031—1060, *Mathildem* (помилково замість Анни. — *О. П.*) *Juliusclodii, regis RUGORUM, filiam, in matrimonio habuit* [50, с. 185] «взяв за

дружину Матільду, дочку Юліусклодія, короля руґів»; порівн. інший пасаж: *regis Rugorum id est RUSSIAE filiam...* [50, с. 257] «дочка короля руґів або Русі». Інтерполятор Ґійома, англонорманський автор Ордерік Віталіс (бл. 1075—1142 р.), пише у цьому випадку *Julius Claudius* [51]: *Henricus* (I. — *О. П.*) *autem, Francorum rex Bertradam, Julii Claudii* (Ярослава. — *О. П.*) *regis Russiae filiam, uxorem duxit...* [51, с. 158—159]. У деяких англійських хроніках, особливо в Анналах Роже де Овдена (пом. після 1201 р.), Ярослав іменується *Malescoldus*, що М. П. Алексєєв пояснює як спотворення вищезгаданої форми *Jurius Georgius* [52, с. 31]; див. також [53, с. 58—59].

[24] [64, 65, с. 124; порівн. с. 310, коментарі]. Той же автор, однак інтерполюючи на тій же сторінці оповідь про Володаря, князя Галицької Русі (Перемишльського, пом. 1124), вживає щодо останнього вираз *Rusziae* (/руціє/) *rex* (так само). Порівн. ще написання Тітмара (вище).

[25] *Annalista Saxo* [67] як сучасник пише під 1135 р., користуючись модною орфографією: ...*Ungariorum et RUTHENORUM, Danorum et Francorum et cèterarum gentium et regum muneribus et legationibus assidue frequentaretur* («...безупинно стікалися багаточисельні дари і посольства угорців і рутенів, данів і франків і інших народів і королів») [67, с. 770].

Проте в історичній частині свого твору, де він ґрунтувався на писемних джерелах, зокрема на анналах Герсфельда, Падерборна та інших, його написання назви Русі не настільки послідовне і явно відображає узус його джерел.

Так, розповідаючи про посольство Ольги і німецьку місію в Києві, він наслідує Адальберта (див. прим. 21): *Legati Helene regine RUGORUM... ad regem venientes* («ті, що приходять до короля... посли Єлени, королеви руґів») [67, с. 615, під 959 р.], *Libutius... RUGORUM genti ordinatur episcopus* («Лібутій... рукопокладається на єпископа народу руґів») [67, с. 615, під 960 р.].

П'ять разів *Annalista Saxo* використовує написання через *-z-* (=/ц/): *sectam Bulgariae gentis vel RUZIE aut Slavoniae lingue* («учення народу Болгарії або Руціє або слов'янської мови») [67, с. 619, під 967 р.]; ...*tertia* (дочка Болеслава І Польського, пом. 1025 р. — *О. П.*) *nupsit filio regis RUZORUM Wolodimiri* («...третя [дочка] одружилася з сином короля руців Володимиром», тобто із Святополком Київським, 1015—1018) [67, с. 637, під 992 р.]; *Rex* (Генріх III Німецький, 1039—1056. —

О. П.) in festo sancti Andree in Altstide placitum habuit, ubi et legatos RUZORUM cum muneribus suscepit («на свято св. Андрія у нього було засідання в Альтштеді, на якому він прийняв і послів з дарами») [67, с. 684, під 1040 р.]: *Cunigunda nupsit regi RUZORUM* («Куніґунда вийшла заміж за короля руців») [67, с. 693, під 1062 р.); *Habuit idem Cono comes uxorem nomine Cunigundam, filiam marchionis de Orlagemunde. Hec primam nupserat regi de RUZIA* («Той самий граф Куно мав дружину на ім'я Куніґунда, дочку маркграфа з Орлагемунде. Раніше вона була одружена з королем з Руції») [67, с. 737, під 1103 р.].

Однак найчастіше (сім разів) *Annalista Saxo* переписував з своїх джерел написання через *-sc-* /ц/: *Inger* (Ігор, помер бл. 945 р. — *О. П.) rex RUSCORUM... ad expugnandam Constantinopolim... venit* («Ігор король руців... вирушив... на завоювання Константинополя» [67, с. 602, під 938 р.], насправді — 941 р.; Брунон (пом. 1109 р.) *in confinio RUSCIE et Litue predicaret* («проповідував на рубежах Руції і Литви») [67, с. 658, під 1109 р., насправді 1009 р.; цей фрагмент повторюється на с. 745, під 1106 р.]; *Post hec RUSCIAM, Teutonicis auxiliantibus, Bolizlaus* (король Польщі Болеслав I, 992—1025. — *О. П.) petiit* («Після цього Болеслав при підтримці німців вимагав собі Руцію») [67, с. 665, під 1013 р.]; *...Bolizlaus regnum Iarizlai* (тобто Ярослава, 1018—1054. — *О. П.) regis RUSCORUM cum exetcitu invadens* (Болеслав вдерся з військом до королівства Ярослава, короля руців) [67, с. 673, під 1018 р.]; *Kazimir* (Казимир I, 1039—1058. — *О. П.*), *filius Miseconis ducis Polanorum... duxitque uxorem regis RUSCIAE filiam* («Казимир, син Мешка, князя поляків... взяв за дружину дочку короля Руції») [67, с. 683, під 1039 р.]; ... *rex* (Генріх IV, 1096—1106. — *О. П.) misit eum* (*Fridericus palatinus*) *legatum ad regem RUSCIE* («Король послав його, палатина Фрідеріка, послом до короля Руції») [67, с. 696, під 1068 р.]; *Hic* (Udo. — *О. П.) habuit uxorem Eupracciam, filiam regis RUSCIE* (Всеволода, пом. 1093 р. — *О. П.*), *que in nostra lingua vocabatur Adelheid* (див. 79), *quam postem ducit Heinricus* (Генріх IV, 1056—1106) *imperator* («У нього була дружина Євпраксія, дочка короля Руції, що нашою мовою звалася Адельгейда, яку потім взяв за себе імператор Генріх») [67, с. 721, під 1082 р., порівн. 62, с. 133; 63, с. 617—646]; *...inde per regnum Constantini (Byzantium) tendebant* (хрестоносці. — *О. П.) versus mare RUSCIE* («звідти попрямували через царство

Константина (Візантію) до моря Руції [тобто до Чорного моря] [67, с. 730, під 1097 р.].

[26] Доволі дивує, що двоє учених, виключно точні в інших випадках, з незрозумілих причин ввели в обіг помилкове пояснення написання через *-th-*. Покладаючись на авторитет Олександра Альбенка [61, с. 24, прим. 4], Борис Унбеґаун у своїх «Вибраних статтях» [2, с. 129, 3, прим. 1] пише: «Вперше *-h-* з'явилося помилково у Григорія Турського (*civitas Ruthena, urbs Ruthena, terminus Ruthenus*) і збереглося в *Ruthénois*, назві жителів Родеза».

Насправді ж в усіх рукописах «Десяти книг історії» (*Libri Historiarum X*) Григорія Турського ця назва пишеться через *-t-*. Саме тому така форма була прийнята компетентними видавцями [69] і в першому виданні, виконаному В. Арндтом і Бруно Крушем (Hannover, 1884), і в другому виданні Бруно Круша і Вільгельма Левізона (1951).

Ось деякі приклади з другого видання: *Rutinam civitatem* [69, с. 88], *Rutenorum episcopus* [69, с. 84], *ab urbe Rutena* [69, с. 84].

[27] Докладніше про це див. [73].

Список літератури

1. *Pritsak O.* The origin of Rus'. I: Old Scandinavian sources other than the sagas. Cambridge (Mass.), 1981. Рос. переклад // ВЯ, М., 1991, № 6, 115—131.
2. *Unbegaun B. O.* Selected papers on Russian and Slavonic philology. Oxford, 1969.
3. *Назаренко А. В.* Имя «Русь» и его производные в немецких средневековых актах (IX—XIV вв.) // Древние государства на территории СССР. 1982. М., 1984.
4. *Назаренко А. В.* Об имени «Русь» в немецких источниках IX—XI вв. // ВЯ. 1980. № 5.
5. Annales Bertiniani / Ed. Waitz G. // MGH SSr Germanicarum. 1883.
6. Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio. V. 2 / Ed. Jenkins R. J. H. London, 1962.
7. *Moravcsik Gy.* Byzantinoturcica. 2. Ausg. V. 2. Berlin, 1958.
8. Fragmenta historicorum graecorum. V. 5 / Ed. Müller C. Paris, 1870.
9. *Photius.* The homilies / Transl. by Mango C. Cambridge (Mass.), 1958.

10. Biblia Hebraica / Ed. Kittel R., Kahle P. et als. Stuttgart, 1945.
11. *Флоровский А. В.* Князь Рошь у пророка Иезекииля // Сборникъ въ чест на В. Н. Златарски. София, 1925. С. 516.
12. *Frings Th.* Germania Romana. 2. Ausg. V. 1. / Hrsg. Müller G. Halle (Saale), 1966.
13. *Müller G., Frings Th.* Germania Romana. 2. Ausg. V. 2. Halle (Saale), 1968.
14. Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum / Ed. Kehr P. // MGH DD. (1932—1934). T. I.
15. *Müller K.* Itineraria Romana. Stuttgart, 1916.
16. *Fritze W. H.* Frühzeit zwischen Ostsee und Donau. Berlin, 1982.
17. *Nalepa J.* «Geograf Bawarski» // Słownik starożytności słowiańskich / Ed. Kowalenko W., Labuda G., Stieber Zd. 1964. T. 2. Cz. 1.
18. *Łowmiański H*, O pochodzeniu Geografa bawarskiego // Roczniki historyczne. 1951—1952. 20.
19. Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii (t. zv. Bavorský geograf) / Ed. Horák B., Travniček D. Praha, 1956.
20. *Bach A.* Deutsche Namenkunde. Bd I. Tl 1, 2: Die deutschen Personnennamen. Heidelberg, 1952, 1953; Bd 2. Tl 1, 2: Die deutschen Ortsnamen. Heidelberg, 1953, 1954; Bd 3: Registerband. Heidelberg, 1956.
21. *Braune W.* Althochdeutsche Grammatik. 13. Aufl. / Bearb. von Eggers H. Tübingen, 1975.
22. Vita Chunradi Archiepiscopi Salisburgensis / Ed. Pertz G. H. // MGH SS. 1854. V. 11.
23. *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 2. 2-е вид. Львів, 1905 (репринти — N. Y., 1954; Київ, 1992).
24. Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich / Hrsg. Fichtenau H. und Zöllner E. Відень, 1950.
25. Magistri Adam Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum / Ed. Schmeidler B. et als. // AQzDGM. 1971. V. 11.
26. Annales Altahenses maiores / Ed. von Oefele E. L. B. // MGH SSr Germanicarum. 1891. V. 4.
27. Lamperti monachi. Hersfeldensis Annales / Ed. Holder-Egger O. // MGH SSr Germanicarum. 1894. V. 38.
28. Annales Hildesheimenses / Ed. Pertz G. H. // MGH SS. 1839. V. 3.
29. Helmoldi presbyteri Bozowiensis Chronica Slavorum / Ed. Schmeidler B., Stoob H. // AQzDGM. Berlin, 1963. V. 19.

30. Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon / Ed. Holtzmann R., Trillmich W. // AQzDGM. 1957. V. 9.
31. Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae illustrantia (1075—1953)/ Ed. P. Athanasius, G. Welykyj // Analecta Ordinis S. Basilii Magni. 1953. V. 1.
32. Lexer Matthias. Mittelhochdeutsches Handwörterbuch. Bd 2 (N — U). Leipzig, 1876.
33. Nibelungenlied 17. Aufl. / Ed. Bartsch K., de Boor H. Wiesbaden, 1961.
34. *Mitzka W*. Die althochdeutsche Lautverschiebung und der ungleiche fränkische Anteil // Z. für deutsches Altertum und deutsche Literatur. 1951—1952. Bd 83.
35. *Lerchner G*. Zur II Lautverschiebung im Rheinisch-Westmitteldeutschen. Diachronische und diapotische Untersuchungen. Halle (Saale), 1971.
36. *Жирмунский В. М*. Введение в сравнительно-историческое изучение германских языков. М.; Л., 1964.
37. *Frings Th*. Sprache und Geschichte. Bd 1—3. Halle (Saale), 1956.
38. Liudprands von Cremona Werke / Ed. Bauer A., Rau R. // AQzDGM. 1971. V. 8. (S. 244—495: Antapodosis; 524—589: Legatio).
39. *Einhard*. Vita Karoli Magni / Ed. Holder-Egger O. // MGH SSr Germanicarum. 1911. V. 25.
40. *Pritsak O*. An Arabic text on the trade route of the corporation *ar-Rus* in the second half of the ninth century // FO. Kraków, 1970. 12. — Pp. 241—259.
41. Adalberts Forsetzung der Chronik Reginos / Ed. Bauer A., Rau R. // AQzDGM. 1971. Bd 8.
42. *Zöllner E*. Rugier oder Russen in der Raffelstettner Zollurkunde? // Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. 1952. Bd 60.
43. *Milewski T*. Pierwotne nazwy Rugji i słowiańskich jej mieszkańców // Slavia occidentalia. 1930. T. 9.
44. *Steinhauser W*. Rügen und die Rugier // ZSCPh. 1939. Bd 16.
45. *Schwarz E*. Germanische Stammeskunde. Heidelberg, 1956.
46. Widukinds Sachsengeschichte /Ed. Bauer A., Rau R. // AQzDGM. 1971. Bd 8.
47. MGH. Capitularia Regum Francorum / Ed. Boretius A., Krause V. 1890—1897. V. 2.
48. *Ganshof F.-L*. Note sur l' «Inquisitio de theloneis Raffelstettensis» // Le Moyen Age (Bruxelles). 1966. V. 72. № 2.

49. *Strzelczyk J.* Raffelstetten // Słownik starożytności słowiańskich. 1972. T. 4. Cz. 2.
50. Guillaume de Jumièges. Gesta Normannorum Ducum / Ed. Marx J. Rouen; Paris, 1914.
51. *Orderic Vitalis.* Historia ecclesiastica. V. 3 / Ed. Prevost Au. Paris, 1845.
52. *Алексеев М. П.* К вопросу об англо-русских отношениях при Ярославе Мудром // Научн. бюлл. ЛГУ. 1945. № 4.
53. *Матузова В. И.* Английские средневековые источники IX—XIII вв. (Древнейшие источники по истории народов СССР). М., 1979.
54. Genealogia Welforum / Ed. Waitz G. // MGH SS. 1881. V. 13.
55. *Frings Th., Schmidt L. E.* Gutturalisierung // ZfMF. 1942. Bd 8.
56. *Nyrop Kr.* Grammaire historique de la langue française. 4-me ed. V. 1. Copenhagen, 1935.
57. *Pope M. K.* From Latin to modern French, with especial consideration of Anglo-Norman. Manchester, 1934.
58. *Kesselring W.* Die französische Sprache im Mittelalter von den Anfängen bis 1300. Tübingen, 1973.
59. *Dauzat A., Dubois J., Mitterand H.* Nouveau dictionnaire étymologique et historique. 4-me ed. Paris, 1983.
60. *Dauzat A., Rostain Ch.* Dictionnaire étymologique de noms de lieux en France. 2-nde ed. Paris, 1984.
61. *Albenque A.* Les Rutènes. Rodez, 1948.
62. Annales Augustani / Ed. Pertz H. G. // MGH SS. 1839. V. 3.
63. *Розанов С. П.* Евпраксия-Адельгейде Всеволодовна (1071—1109) // Изв. АН СССР. Сер. VII. Т. 8. Л., 1929.
64. Die Zwiefalter Chroniken Ortliebs und Bertholds / Ed. Pertz G. H. // MGH SS. 1856. V. 12.
65. Die Zwiefalter Chroniken Ortliebs und Bertholds // Schwäbische Chroniken der Stauferzeit. V. 2 / Ed. Wallach L. et als. Sigmaringen, 1978.
66. Ottonis episcopi Frisingensis. Chronica sive Historia de duabus civitatibus / Ed. Hofmeister A., Lammers W. // AQzDGM. 1972. Bd 16.
67. Annalista Saxo / Ed. Waitz G. // MGH SS. 1844. V. 6.
68. Anonim tzw. Gall. Kronika Polska / Польськ. перекл. Plezia M. // Biblioteka narodowa. Seria I. № 59. Wyd. 4-e. Wrocław, 1975.

69. *Gregorii Turonensis*. Opera. Libri historiarum X / 1 ed. Arndt W., Krusch B. 1884—1885; 2 ed. Krusch B., Levison W. 1937—1951 // MGH SSr Merovingicarum. V. 1.

70. Galla Kronika / Ed. Bielowski A. // Monumenta Poloniae Historica. V. 1. Львів, 1864 (репринт — Warszawa, 1960).

71. *Suger*. Vita Ludovici IV / Ed. Delisle L. // Recueil des historiens des Gaules et de la France. 12. Paris, 1877.

72. Magistri Vincentii Chronicon Polonorum / Ed. Bielowski A. // Monumenta Poloniae Historica. V. 2. Львів, 1872 (репринт — Warszawa, 1961).

73. *Pritsak O.* At the down of christianity in Rus' // Harvard Ukrainian Studies. 1990. T. 12—13 V, 87—114.

Спеціальні скорочення до списку літератури

AQz DGM = Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte der Mittelalters.

FO = Folia Orientalia.

MGH = Monumenta Germaniae Historica.

MGH DD = Monumenta Germaniae Historica Diplomata.

MGH SS = Monumenta Germaniae Historica Scriptores.

MGH SSr = Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum.

ZfMF = Zeitschrift für Mundartforschung.

ВЯ = Вопросы языкознания.

ЧАСТИНА ПЕРША

Загальний вступ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Пояснення всієї праці: «Походження Русі»

Гострі суперечки між норманістами і антинорманістами

6 вересня 1749 року Ґергард Фрідріх Мюллер (1705—1783 рр.), офіційний російський імператорський історіограф і член Імператорської Санкт-петербурзької Академії наук, розпочав річну промову про походження Русі під назвою «Origines gentis et nominis Russorum». Текст, який він збирався обнародувати, спирався на дослідження, опубліковане 1736 року його попередником і співвітчизником Ґотлібом Зіґфрідом Байєром (1694—1738 рр.), який увів в обіг східноєвропейської науки «*Бертинські аннали*» і праці імператора Константина Багрянородного. З цих досліджень академік Мюллер висував теорію про те, що стародавня держава Київська Русь була заснована норманами.

Мюллер так і не скінчив своєї промови. На знак протесту проти почутих «ганебних» слів російські члени і ад'юнкти Імператорської Академії обурено зашуміли. Один з них, астроном Микита Іванович Попов (1720—1782 рр.), вигукнув: «Tu, clarissime auctor, nostrum gentem inflamia afficis!» (Ти, відомий авторе, приносиш ганьбу нашій науці!). Справу доповіли президентові Академії, майбутньому гетьману України (1750—1764 рр.) Кирилу Розумовському (пом. 1803 р.) та імператриці Єлизаветі Петрівні (1741—1762 рр.), яка призначила спеціальну комісію, щоб визначити, чи справді мюллерівські дослідження завдавали шкоди інтересам та славі Російської імперії. Одним із членів комісії був відомий учений Михайло Васильович Ломоносов (1711—1762 рр.), чий висновок був категоричним. Мюллерові заборонили продовжувати дослідження з давньоруської історії, а його праці були конфісковані й знищені. Переляканий учений зрештою змінив напрямок своїх досліджень, звернувшись до безпечнішого предмета — історії Сибіру[1].

Так чи інакше, але 6 вересня 1749 року залишилося важливою датою у східноєвропейській історіографії. Ця дата позначає початок тієї гострої суперечки між норманістами і антинорманістами, яка триває й досі.

Норманісти переконані, що термін Русь норманського походження. Вони виводять норманів, точніше шведів, організаторами політичного життя спершу на берегах озера Ільмень, а пізніше на берегах Дніпра. Антинорманісти, навпаки, проголошують, що руссю називалися слов'яни, які жили на південь від Києва з доісторичних часів задовго до появи норманів у Європі. Для підтвердження цієї тези вони наводять назви кількох річок — приміром, Росі, правої притоки Дніпра. Антинорманісти надають цьому місцевому слов'янському елементові визначальну роль у становленні держави того періоду, зокрема Київської Русі. Офіційна радянська історіографія змушена була прийняти антинорманістську позицію з огляду на те, що «норманська теорія є політично шкідливою, оскільки заперечує здатність слов'янських народів створити незалежну державу своїми власними зусиллями»[2].

Аргументи норманістів, найвизначнішими з яких були Авґуст Людвіґ Шльоцер, Ернст Кунік, Вільгельм Томсен, Олексій Шахматов, Туре Арне, Степан Томашівський і Адольф Стендер-Петерсен, зводяться до такого:

1) Русь одержала свою назву від *Руотсі*, бо так у сер. IX ст. фіни називали шведів. Назва утворилася від шведського приморського регіону в Упплáндії, *Рослаген* (*Róðslagen*), мешканців якого називали *Roðskarlar* (від *Roðr* — «гребти» або «веслувати»). В модифікованому варіанті цієї етимології, запропонованому Р. Екбломом, А. Стендером-Петерсеном та іншими, «*Русь*» виводиться з *róð(er)s-byggjar* — «мешканці проток між островами» (<*róðer*)[3].

2) Найдавніший літопис включає русів до інших варязьких народів «за морем»: *шведів, урманів (норвежців), анъглянів (англійців), ґотів*.

3) Більшість імен «руських» посланців, зафіксованих у договорах з Візантією (911, 944 рр.), мають явно скандинавське походження — Карлы, Инегелдъ, Фарлоф, Веремуд тощо (911 р.).

4) У «*Бертинських анналах*», тогочасному джерелі, зазначається, що близько 839 року «руський» (*Rhos*) посланець (*Rhos vocari dicebant*), який прибув од візантійського імператора Теофіла до імператора Людовіка I в Інґельгайм і служив правителю, що мав титул *хакана* (*каган*, тюрк. *qaγan*; цей титул з'являється також в тогочасних ісламських, а пізніше києворуських джерелах), назвався «шведом» (*eos gentis esse Sveonum*).

5) Візантійський імператор Константин Багрянородний у своїй книзі «*Про управління імперією*» (бл. 950 р.) наводить як слов'янські (Σκλαβηνιστὶ), так і руські (Ῥωσιστὶ) назви дніпровських порогів. Більшість з руських назв мають відверто давньонорманське походження. Наприклад, Οὐλβορσι (від давньонорм. (h)ulmforsi, що відповідає слов'янському ostrovni prax, 'Οστροβουνι πράχ).

6) Ісламські географи і мандрівники IX — X ст. завжди чітко розрізняли «русів» (*Rūs*) і *aṣ-Ṣaqāliba* (слов'ян).

Антинорманісти, до яких належали Степан Гедеонов, Михайло Грушевський, Борис Греков, Серафим Юшков, Борис Рибаков, Михайло Тихомиров, Володимир Пашуто, Микола Рязановський і Олександр Рязановський, відповідають:

1) Назва «Русь» етимологічно пов'язана не з Великим Новгородом чи Ладогою на півночі, а з Києвом на півдні, з територією, на якій руси мешкали з незапам'ятних часів. Цю тезу вони підкріплюють двома доказами. Перший, топонімічний, засновується на назвах кількох річок у цьому регіоні, як-от Рось; другий — на «Церковній історії» Псевдо-Захарії Ритора, сирійському джерелі, складеному в 555 році н. е. (задовго до появи норманів), де згадується *Hrōs* або «Русь» стосовно північнокавказьких народів, що жили тоді південніше Києва.

2) Жодного племені чи народу під назвою Руси (*Rus-*) не було відомо у Скандинавії, і про нього не згадує жодне стародавнє норманське джерело, зокрема й саґи.

3) Скандинавські імена візантійських посланців, які відвідали Інґельгайм у 839 р. і підписали угоду з Візантійською імперією в X ст., аж ніяк не свідчать, що руси були шведами. Нормани були лише представниками слов'яно-руських князів, фахівцями, які виконували дипломатичні функції, а тому вони сприймалися як люди «руського походження» («от рода рускаго»).

4) Один із найдавніших ісламських письменників Ібн-Хордāдбег, який творив бл. 840 — 880 рр., ясно називає русів слов'янським племенем.

5) Археологічні матеріали із міст і торгових шляхів Східної Європи вказують, що до цих територій скандинави майже не заходили.

Критичний огляд аргументів виказує слабини обох сторін, тому, власне, ця суперечка точиться й досі. Зв'язок Русі з фінською *Ruotsi* та *Roðslagen* сумнівний. *Ruotsi* походить від **Rūzzi*, а не від *«Русь»*. Антинорманісти мають рацію в сумнівах щодо існування скандинавського (шведського) племені під назвою руси, хай навіть вони були селянами, а не засновниками держави, як про те заявляє Стендер-Петерсен. За словами Володимира Мошина (1931 р.), «якщо оперувати термінами, похідними від *рус* або *рос*, можна загрузнути в болоті» (особливо коли Рось виводиться з *Rōs*, а не з *Rōs*)[4]. Сирійське *Hrōs* (555 р. н. е.), відкрите в праці Псевдо-Захарії Ритора і введене до східноєвропейської історії Йозефом Марквартом 1903 р., насправді не має відношення до назви *Rus'*. Назва виступає не в самій «церковній історії», а в додатку, де є цікаве повідомлення про християнську місію Кардоста серед гунів на Північному Кавказі, яке містить перелік гунських племен. Це повідомлення спонукало літописця навести епізод про амазонок з середньоперської версії саґи про Александра, де грецький термін *heros* (герой) вживається до велеток-амазонок. В сирійській редакції цей грецький термін власне набирає форму *hrōs*.

Аргумент антинорманістів про те, що існування скандинавських фахівців при дворі якогось з руських князів зовсім не є доказом того, що руси були скандинавами, важко спростувати. Однак Ібн-Хордāдбег не ідентифікує *Rūs* із *Ṣaqāliba* («слов'яни»). Арабський термін *ğins* (адекватно грецькому γένος, латинському genus) має первинне значення як «вид» або «сорт». Можна

погодитися з тим, що Ібн-Хордāдбег, вводячи назву руси в арабську науку, узагальнив поняття («і вони є різновидом сакалібів») щодо нових торговельних партнерів, які постали на обрії Аббасидської імперії. У сфері арабської культури (власне, середземноморської) термін *Ṣaqlab* (*Sclav*), що означав «русяві раби», відомий раніше (десь з VI ст.) від назви *Rūs*. Автор додає це пояснення, оскільки назва Rūs прийшла з півночі і відповідала антропологічно термінові *Ṣaqlab* (що означав «рудоволосі і рум'янолиці», очевидно порівняно з народами Близького Сходу).

Цілком природно, що будь-хто з істориків слідом за британським археологом Девідом М. Вілсоном (1970) може запитати: «Чому так мало археологічних матеріалів скандинавського періоду в руських містах?» Відповісти можна, пише Вілсон, тільки за аналогією: «Єдиним містом в Англії, де старожитності вікінґів повинні б бути і є представлені в чималій кількості, є Йорк, хоча їх число, мабуть, перебільшують. Культурні шари анґло-данського періоду в Йорку трапляються рідко, а коли й трапляються, то не є специфічно вікінґівськими за характером. Інші вікінґівські міста в Англії (відомі з історичних джерел. — *О. П.*) надто бідні на такі старожитності. Але ми знаємо, що вікінґи були там, так само, як і те, що вони були у Новгороді й Києві»[5].

Узагальнюючи цю дискусію, слід поставитися критично до науковців, які вибудовують свої теорії з вузьких позицій і загіпнотизованості терміном «Русь». Такий погляд приносить рівно стільки ж користі, скільки дослідження етимології назви «Америка» для пояснення виникнення Конституції Сполучених Штатів.

Продовження суперечки, на мою думку, пояснюється такими причинами: досконалу методологію історики в своїх суперечках дуже часто підміняли політичними (чи патріотичними) підходами; вони мали обмежені знання світової історії і упереджено ставилися до використання джерел. Працю такого історика можна порівняти з роботою мозаїста, який намагається скласти цілісну мозаїку з різноманітних шматочків. Він також дуже часто відкидає семантику оригіналу, покладаючись на переклади, замість дослідження джерел і культур, звідки їх узято.

Концепція і методологія

Походження Русі — насамперед питання історичне. При дослідженні цієї проблеми археологія та лінгвістика мають вторинне значення; хоч вони й важливі наукові дисципліни, однак зі своїми власними методологією, цілями та критеріями. Історія починається — я наголошую на слові починається — з писемних джерел. Її не можна поширити на ті періоди, коли писемних джерел не існувало, хоча археологічні й лінгвістичні відомості можуть бути дуже корисними у проясненні певних фактів і ситуацій. Але, всупереч переконанню східноєвропейських науковців, археологію (без писемних свідоцтв) не можна вважати передісторією. Каузального зв'язку між археологією та історією немає. Історія, що відбиває найвищу стадію людського досвіду, не може постати як *deus ex machina** з археології. Лише історично свідомий народ здатний принести історію на території, де такої свідомості не існує.

За приклад межі між історією і археологією візьмімо 1620 р. То був початок історії Нової Англії і водночас кінець археологічної ери в Північній Америці. Тут виразно видно, що наступний історичний період не постав і не розвинувся з попереднього археологічного (як це стверджують східноєвропейські археологи щодо Київської Русі), але був привнесений зовні англійцями, які раніше мали розвинуту історичну свідомість. З цього погляду історія і археологія не наслідують одна одну.

Історія, як і будь-яка *точна наука*, є абстрактною інтелектуальною дисципліною. Насамперед вона концентрується на встановленні й систематизації історичних фактів з допомогою аналітичних «експериментів», себто на дослідженні специфічних проблем, а тоді вже вибудовує відповідні гіпотези. Але оскільки історик не може ні відтворити минуле «wie es eigentlich gewesen»** (всупереч Ранке), ні «повторити досвіду», ні «оживити минулого» подумки (всупереч Дільтею і Кроче), то мусить проводити свій аналітичний експеримент у ширшому теоретичному контексті. Як зазначив Марк Блок, основою правильного розуміння будь-якого «історичного експерименту» є всебічне вивчення *функцій* вибраних історичних фактів, які є складовою загальної системи, а не вивчення історичних фактів як таких (всупереч

---

* Тут: явою (*лат.*). —Тут і далі по тексту примітки перекладачів.

** Як воно було насправді (*нім.*).

Тойнбі, бо є лише один універсальний історичний розвиток, а не багато розвитків окремих культур). Ця система або зразок включає безліч точок дотику цих історичних фактів в економічному, культурному чи політичному розвитку на синхронному, статичному, діахронному та динамічному рівнях. Завданням історика є пізнання системи і відшукання спільного знаменника для всіх зібраних фактів.

Історія — це міряна лінеарним часом об'єктивна візія минулого свідомих себе і документуючих свій досвід на письмі людських спільностей (а не поодиноких людей). Історія, на відміну від ідеології, метафізичної (а отже, міфологізованої) за суттю, є коґнітивна наука (*logos*), і як кожна точна наука вона є на рівні абстракцій. Історія не може фізично відтворити минулу дійсність у її мільярдних складових елементах; вона досліджує функцію історичних фактів.

Історичний факт — найменша самостійна одиниця, що абстрагується на базі аналізу джерел як одноразовий суспільний факт (в історії немає панхронних законів), пов'язаний своїми пучками із попередніми і пізнішими фактами у структурі закінчених циклів.

Тепер кілька слів про вивчення джерел. Не можна підходити до джерела без попереднього філологічного та історичного аналізу. Натомість, згідно з Ортеґою-і-Ґассетом, слід охопити всі джерела певної епохи, щоб відтворити всю багатоперспективність, притаманну їм. Історія є точною наукою, яка може давати точні відповіді лише тоді, коли є повне розуміння певної проблеми.

Перш ніж звернутися до проблеми походження Русі, слід вирішити деякі методологічні питання. Зі сказаного вище очевидно, що появу давньоруської держави можна розглядати лише як історичний експеримент у межах загальної системи.

Історія починається від Шумеру в Месопотамії в III тис. до н. е. Стародавні греки, які відкрили поняття людини і наукової історії, разом з римлянами, цими прагматичними будівниками імперії, перенесли фокус історичного розвитку Заходу в басейн *Mare Nostrum*, або Середземного моря. До IX—X ст. н. е. історія зосереджувалася головним чином в басейні *Mare Nostrum*. Оскільки Китай на той час був цілком ізольований від Європи, він тимчасово випадає з нашої дискусії.

З часу заснування Римської імперії і до IX ст. відбулися чотири важливі історичні події, кожна з яких спричинила ланцюгову реакцію і мала вплив на походження Русі:

1) Полишення римськими легіонами імперських *limes* — рейнсько-дунайського кордону (бл. 400 р. н. е.) і поява в історії франків, фризів і англосаксів.

2) Утворення степової імперії нового типу — Аварського союзу з центром на території сучасної Угорщини, бл. 568—799 рр.; активізація слов'ян і «концентрування» скандинавів.

3) Вторгнення арабів в басейн Mare Nostrum, а хозар до Східної Європи (бл. 650 р.), а також аббасидська економічна революція (750 р.).

4) Зруйнування Аварської держави, *Renovatio imperii** Карла Великого (800 р.), «вибух» скандинавів («період вікінґів», 793 р.) і слов'янська християнська місія (863 р.).

Франки

Перша історична подія, полишення римлянами *limes*, викликала міграцію народів, утворення ґерманськими напівцивілізованими «союзниками» Риму своїх політичних структур, а також кочових союзів на території імперії та суміжних територіях. Найзначнішим з цих утворень була ґермано-франкська держава, що виникла спершу на території нинішніх Нідерландів, а згодом в Ґаллії, бо варварські франки прийняли (496 р.) «правильну», католицьку римську версію християнства замість модного тоді серед варварів арійства. Франки розбили вестґотів при Vouillé (507 р.), внаслідок чого Аквітанія стала частиною франкської Ґаллії. Через три десятиліття вони захопили також Бурґундію разом з Провансом (534—536 рр.).

Так було відновлено римську цілісність земель від берегів Ла-Маншу і Північного моря до Середземномор'я. Франкський та Фризійський Рейн віднині знову сполучався з басейном Рони, яка відновила свою роль найбільшої торговельної артерії, що зв'язувала землі меровінґів (з їхнім економічним центром у Центральній Ґаллії та Аквітанії) із Середземномор'ям. Ліон (Lugdunum), розташований при впадінні Сони у Рону (Rhodanus), був столицею Римської Ґаллії у II ст. н. е. і зберіг своє становище протягом бурґундського правління (470—536 рр.). Подальший розвиток інституцій влади у франків, підтримуваний тісним співробітництвом з папським Римом, став наріжним каменем для розвитку Західної Європи.

---

*Відродження імперії (*лат.*).

Проте франки, про яких ідеться, перетворилися на Каролінґів з центром у пониззі Рейну. Вони осіли не у Ліоні і тим більше не в Римі, поширюючи інституції європейської політичної влади на північ: після *Renovatio* імперії Карлом I у 800 р. її столицею стало місто Aix-la-Chapelle (Аахен), розташоване у межиріччі Маасу та Рейну.

Це було передвістям остаточного перенесення міжнародних торговельних шляхів із Середземномор'я до Північної Європи, що відбулося між XV і XVII ст.

Кочовики, осідлі імперії та купецтво

Перш ніж розглядати, яке саме значення мали полишення римлянами кордонів, утворення Аварської держави і арабське вторгнення, необхідно ввести три терміни: 1) «officina gentium... velut vagina nationum»; 2) «кочова імперія» і «номадизм»; і 3) «морські кочовики», зокрема вікінґи і варяги.

Перше поняття було введене ґотським істориком Йорданом (551 р.). Розповідаючи про ґотів, він зазначив: «З цього острова Скандза [Скандинавії], що був кузнею народів (*officina gentium*) чи, точніше, *vagina** націй, вийшли, традиційно, ґоти зі своїм королем Беріґом»[6]. В Євразії було два місця, звідки починалися великі міграції народів: арабська пустеля на заході — «батьківщина» всіх семітських народів і пустеля Ґобі в Монголії — справжня *vagina nationum* всіх алтайських народів, гунів, тюрків, монголів і тунгузо-манчжурів. Протягом століть учені пропонували різні теорії, щоб пояснити це незвичайне явище. Деякі середньовічні вчені навіть припускали, що кочовики народжувалися, як сарана через рівні відтинки часу з піску, і періодично повставали у популяційних вибухах. Звичайно, ми не можемо погодитися з цим дотепним поясненням, так само, як мусимо відкинути деякі сучасні теорії, зокрема й ту, що кліматичні зміни висушували степ, викликаючи пересування народів, які (пересування) переростали в тривалі міграційні процеси. Кліматологічні дослідження показали, що протягом історичного тисячоліття якихось значних змін у кліматі не сталося. Доскіпливе дослідження першоджерел, таких, як китайські аннали, виявило також, що кочовики могли «вибухати» лише тоді, коли їхні коні

---

*Лоно (*лат.*).

були добре напоєними, здоровими й міцними. Тобто популяційні рухи ніколи не відбувалися під час голоду чи нужди. Аравія та Монголія стали центрами популяційних зрушень не тому, що були пустелями, а що обидві лежали на перехресті важливих торговельних шляхів, які з'єднували землеробські та політичні центри. Прямуючи туди, кочовики здійснювали контроль над цими торговельними шляхами і водночас використовували можливість шантажувати осідлі держави, пропонуючи їм на вибір відступ або грошовий відкуп.

1

Терміни «кочова імперія» і «кочовики» вимагають деяких пояснень[7]. Кочова імперія є *mutatis mutandis**, віддзеркаленням осідлої імперії. Так само як остання, вона претендує на універсальну владу (у випадку з кочовиками, контроль над територією вздовж важливого трансконтинентально-торговельного шляху) і виразника універсального закону та порядку (давньотюрк. *törü*) у межах свого впливу.

Але між середньовічними кочовою і осідлою імперіями існують важливі структурні відмінності. Спробуємо їх окреслити.

Перша відмінність між двома типами імперій була викликана економічними умовами. В доісторичний період людства було чотири типи економіки: мисливство, рибальство, скотарство і землеробство. Якщо землеробство вимагало осідлості, три інші типи економіки спирались на мобільний спосіб існування (кочівництво). Осідлі землероби (селяни) завжди були основою осідлих імперій. Кочова імперія складалася не лише із скотарських племен (скажімо, давньомонгольського *ke'er-ün irgen*), як це прийнято вважати; лісові мисливські племена (наприклад, давньомонгольське *hoi-yin irgen*) і рибальські племена (приміром, предки угрів у Хозарській імперії), які були не менш мобільними, сприймалися як законні, сформовані соціальні компоненти номадської (кочової) імперії.

Отже, якщо осідла імперія (як-то Китайська або Іранська) була стабільною і мала визначену територію, то кочова імперія такої території не мала. Її територія могла змінюватись, долучаючи нові землі і витискаючи з них найсуттєвіше і найвигідніше

* З відповідними змінами (*лат.*).

для своєї економіки (наприклад, території найважливіших торговельних шляхів).

Безперервність писемної традиції — друга відмінність, притаманна осідлій імперії (набуток великих світових релігій, таких як буддизм), у кочовій імперії була відсутньою. Універсальні релігії, що запроваджувались в урбаністичних культурах, притягали, як правило, не лише купців, а й широкі верстви населення. Продуктом цих релігій, традиційно, були сакральні тексти, що містили в собі божественні об'явлення і вводили поняття лінеарного часу (хронології), беручи за точку відліку ери рік, коли на їхніх пророків сходило одкровення. Мова письмен набирала сакрального статусу, і літературні твори цією мовою ставали скарбницею «національної», тобто осідлої (територіальної) культури. Зміни династій не порушували цього культурного процесу.

Навпаки, ідеал «Männerbünde» («союз дужих юнаків») кочових імперій не пов'язувався з певною мовою. Головним завданням кочової імперії було не забезпечення безперервності «національної культури», а радше утримання необмеженої влади «дисциплінованої» спільноти молодих воїнів, яка уособлювала в собі політичну організацію, створену для економічного визиску, а також убереження її від спокус «продажної» осідлої цивілізації. Кочовики легко скидали харизматичний* правлячий клан після того, як він втрачав свою силу, і разом з ним відкидали «офіційну» мову цього клану.

Кочова держава протягом своєї історії могла змінити не лише правлячий клан (династію), свою назву, а й офіційну мову (діалект клану, що утворив імперію). Красномовним прикладом можуть бути предки угрів, які з 460 до 900 рр. н. е. змінювали і свій правлячий клан, і свою «національну» назву чотири рази — від сабірів до мадярів, тюрків/лебедів, оноґурів**/арпадів, а свою офіційну мову тричі — від протомонгольської до гунно-булгарської і, опісля, тюркської***.

Отже, з трьох основних елементів кочової імперії два — територія і мова правлячого клану — були нестійкими. І лише

---

* Наділений божою благодаттю, богообраний *(давньогр.)*.

** Звідти назва «угри». — *Прим. автора.*

*** Після їх поселення в Паннонії угорські панівні клани перейняли ще латинську та німецьку мову, а накінець при специфічних обставинах державною мовою стала фінно-угорська мова їхніх підданих, яких вони гнали з собою із Сибіру. — *Прим. автора.*

третій елемент, ідея об'єднання всього євразійського степу, залишався незмінним. Ця ідея була настільки міцною, що підтримувала життя степових імперій протягом двох тисячоліть, навіть тоді, коли окремі правлячі клани не могли цього зробити[8]. Зміни в житті правлячих степових кланів були циклічними відповідно до їхніх міфологічних уявлень, циклічних за своєю природою. Це циклічне світосприймання кочовиків супроти лінеарного мислення осідлої цивілізації лежить в основі третьої відмінності між двома типами імперій.

Нарешті, четверта відмінність. Якщо поєднання універсальної релігії та політики в осідлій цивілізації викликало, як правило, появу патримоніального* королівського сану, кочовий харизматичний вождь-степовик виконував подвійну функцію: в часи миру *primus inter pares*** і водночас беззаперечний посередник у торговельних угодах між осідлими імперіями та військовим диктатором в часи війни.

Аби зберегти відмінність між двома типами імперій, ми вживатимемо *pax* («союз») для означення кочової імперії, а власне «імперія» — для осідлого варіанта. Крім досягнень у розвитку військової справи (наприклад, кінні лучники), що дозволяло прийти до влади, кочові союзи ніколи і ні в чому не були новаторами. Можна навіть твердити, що кочовий союз завжди розвивався відповідно до змін в осідлому суспільстві. Скажімо, коли окрема землеробська імперія (Іран, Китай, Рим) досягала економічної стабільності й розквіту (встановлюючи міжнародні торговельні зв'язки), «кочові» харизматичні клани відчували спокусу пошукати щастя у загарбанні частини цього Ельдорадо.

Для того щоб проілюструвати ці відповідності й синхронізм, які існували між степовими кочовими союзами і осідлими імперіями, слід пригадати, що III ст. до н. е. було часом розвитку не лише трьох осідлих імперій (Риму, Арсасидського Ірану та династії Гань у Китаї), а й кочового союзу гунів (*сюнну*) в Монголії. Близько 220 р. н. е. влада всіх цих чотирьох держав впала майже одночасово.

Отже, економічний розвиток, а не природні катаклізми, спричинили активізацію *vagina nationum* у євразійському

---

* Спадковий (*лат.*).

**Перший серед рівних (*лат.*).

пустельному степу в період між 200 р. до н. е. і 220 р. н. е., так само, як пізніше економічний занепад осідлих імперій викликав розпад гунського союзу.

2

Як землеробські, так і скотарські (і мисливсько-рибальські) утворення були самодостатніми на общинному і племінному рівнях. Скотарі (пастухи) цілорічно перебували в пересувних наметових містечках (давньотюрк. aγəl), подібно до їхніх осідлих сусідів, які обробляли землю біля своїх постійних поселень. Ні скотарі, ні осідлі племена не відчували потреби в імперії. Вона не була необхідністю чи продуктом їхнього внутрішнього структурного розвитку: і до осідлих поселень, і до скотарів вона була занесена зовні. Власне, праця селян і кочовиків була використана засновниками імперії для своїх політичних цілей.

Ким же були ті засновники?

Це були перші професіонали, тобто професійні воїни та міжнародні торговці. Професійний дисциплінований військовий клас постав у II тис. до н. е. внаслідок винайдення нової військової техніки — колісниць. Наступний «комунізм воїнів» (винахід, мабуть, індоєвропейський) склався у домах неодружених юнаків[9], де панувала ідеологія «*Männerbünde*» і які так уміло реконструював Жорж Дюмезіль. Цей культ дужих юнаків існував у кількох варіантах, два з яких мають особливе значення для нашої проблеми: давньонордичний культ *Одіна* і давньотюркська релігія *Тенґрі*. Спираючись на ці культи, виникли харизматичні клани (племена воїнів), що претендували на божественне походження і спеціалізувалися в управлінні й веденні війн. У свою чергу вони породили харизматичних вождів, тобто пізніших королів (ґерманське *kuning* — «людина божественного походження») та його почет (*comitatus*; давньотюрк. *buyruq*, давньоруське *дружина*).

Не беручи до уваги роль перших відомих харизматичних кланів в осідлих суспільствах — касситських, мітаннійських, гіксоських і давньогрецьких воїнів на двоколісних колісницях, варто згадати, що бл. 900 р. до н. е. колісниці були витіснені комонними воїнами. Запровадниками нової військової техніки були загадкові кіммерійці, які також першими використали військове вміння кінного скотарського (кочового) суспільства і цим поклали початок для періодичного об'єднання таких

суспільств у Євразії в політичних цілях. Геродот називає професійних тогочасних комонних воїнів «царськими скіфами» (IV. 20); сучасна наука часто називає їх «королівськими ордами»; а ми їх називатимемо харизматичними кланами.

3

Тривалі торговельні зв'язки почалися, очевидно, в III тис. до н. е. між двома найстародавнішими осідлими цивілізаціями в долинах річок Єгипту та Месопотамії. Торгівля йшла караванами через пустелі, використовуючи оази для зупинок і зустрічей. Пізніше ця система караванної торгівлі була поширена на степи та пустелі Євразії, де індоєвропейські тохари і соґдійці швидко її засвоїли. Першими перевозили товари морем фінікійці, які через те скоро запанували на Середземному морі. На Сході морську торгівлю розвинули китайці. Ці торговці вийшли з міських ринків, тобто міст типу «східного» («аграрного») або «полісу».

Торговці, як правило, сприяли утворенню імперії, керованої харизматичними кланами. Степовим варіантом став союз племен.

В Аравії/Монголії вождем кочового племені міг стати той, кому пощастило пограбувати багатий караван. Його слава швидко поширювалась, і люди з навколишніх земель стікалися до нього, щоб взяти участь у заманливому поході. Якщо він не задовольнявся розбійництвом, то переймався ідеєю відновлення степового союзу, тоді він приймав імперський титул *кагана* (давньотюрк. *qaγan*, що відповідає давньомонгольськ. *qa'an*) і запроваджував закони (давньотюрк. *törü*, давньомонгольське *ǰasaq*), придержуючися традиційного степового етичного і релігійного кодексу «Männerbünde». Згодом починався період підготовки майбутнього степового *comitatus*, прикладом якого може бути яскравий опис Монгольської держави, очолюваної Темучином (Činggis Qa'an), (Чингіс-ханом), що зустрічається в усіх першоджерелах. Далі наскоки частішають і набирають розмаху, аж поки настає час, коли такий вождь вирішує об'єднати всі степові й лісові племена — як споріднені, так і чужі, зокрема ті, що живуть в оазах вздовж міжнародних торговельних шляхів. Початковий капітал для такого об'єднання давали професійні міжнародні торговці, які, звичайно ж, були зацікавленими в підтриманні безпеки вздовж міжнародних торговельних шляхів.

До XVI ст. лише кочові племена були здатні підтримувати такий мир, і саме з цього започаткувалось тісне співробітництво, що існувало в міжнародних торговців Євразії з місцевими кочовими харизматичними кланами.

З VIII по X ст. мандрівними торговцями були або китайці (на Далекому Сході), або східні іранці, головним чином соґдійці (у Центральній Азії та Східній Європі), або євреї та франко-фризійські жителі земель, що в минулому належали Західній Римській імперії (пізніше їхнє місце зайняв саксоно-ґерманський Ганзейський Союз).

На цей симбіоз вперше звернув увагу Кашґарі, філолог XI ст., який навів тюркське прислів'я: *Tatsiz Türk bolmas, bašsiz börk bolmas*[10] («Немає Тата [іранського купця] без тюрка [і немає] шапки без голови»).

Скажімо, майбутній Чингіс-хан, звичайно, був військовим генієм, але без капіталу, який дали йому мусульманські хорезмські купці (які на той час контролювали торговельні шляхи з Китаю до Ірану), він не зміг би утримувати своє величезне військо і забезпечити воїнів зброєю та провіантом. Коли настала слушна пора для об'єднання степу, тамтешні міжнародні торговці зробили все можливе для співробітництва. З джерел нам відомо, що після підкорення монголами Китаю та Східної Європи іранські купці в Центральній Азії правили там як намісники, відкупники тощо. У своїх імперських цілях ці професіонали (воїни і мандрівні торговці, яких можна назвати «напівосідлими») частіше віддавали перевагу кочовикам, ніж селянам, оскільки саме кочовики завдяки способові життя більше годилися для ведення війни.

Так, друга тюркська імперія в Монголії (681—744 рр.) була спільною справою харизматичного клану Ашинів з оази в Турфані і соґдійців з Ордосу (коліно ріки Хуанхе), яких тюрки називали Sir. Співвідношення між партнерами було 2:1. За свою «пружину» засновники імперії використали скотарські племена Центральної Азії, яких китайські джерела називають T'ieh-le. Крім того, бл. 100000 китайців, біженців і полонених, взяли участь у цьому процесі утворення імперії як бюрократи і командири.

Отож, кочові імперії не виникли спонтанно з міфічних подвигів степових скотарів. Вони були продуктами обдуманих планів професійних засновників імперій, породжених прото-урбаністичними цивілізаціями свого часу.

4

Уже в Стародавньому Єгипті існували степові і морські кочовики. І вони були взаємопов'язані. При вивченні так званого вікінґівського періоду європейської історії вражає типовість — як формальна, так і структуральна — державних утворень морських кочовиків. З їхньою появою роль *vagina nationum* локалізувалася або вздовж скелястих берегів, або на півострові (Ютландії, Скандинавії, Естонії), або серед боліт і розлогих континентальних озер. Ці заболочені місцевості мали зв'язок з морем (як Ладога чи, пізніше, Новгород) та важливими торговельними шляхами. Мобільності степовиків на конях чи верблюдах морські кочовики досягали з допомогою кораблів.

5

Як зазначено вище, кочові союзи (*Paces*) були не творцями, а, скоріше, тими, хто переймав і застосовував досягнення осідлих цивілізацій. Посередниками між цими двома формами виступали вищезгадані мандрівні торговці — вихідці з осідлих держав (Ірану, двох Римських імперій та Китаю на сході). Саме вони торували торговельні шляхи, проникали до кочових степових і напівосідлих «варварських» утворень, засновуючи скрізь, куди доходили, ринки та укріплені міста (східного або *полісного* типів). Діяльність торговців надихали степові харизматичні клани до організації степових імперій, що мали забезпечувати функціонування міжконтинентальної торгівлі. Будучи складовою напівосідлих суспільств (як «дисципліновані» воїни), вони допомагали також створювати й патримоніальні держави.

Для напівосідлих суспільств були притаманні дві моделі існування. Перша, коли торговці входили до місцевих правлячих угруповань, через те якийсь час правили колонією. Таким був, скажімо, франкський торговий союз Само, який прибл. в 625—659 рр. утворив свою політичну структуру серед каринтійців та інших «слов'янських» народів Центральної Європи.

Друга модель полягала в тому, що торговці кооперувалися з удатливими місцевими племінними вождями, допомагаючи їм упроваджувати «прогресивне» правління, як у випадку з ґерманськими торговцями з Риґи, котрі грішми й порадами підтримали литовського правителя Ґедиміна (1316—1341 рр.). Така модель була поширена в ранні часи, як правило, на Близькому Сході

та в Північній Європі. Японський учений Гідегіро Окада висвітлив недавно роль міжнародних торговців в утворенні політичних структур у Кореї та Японії[11].

У такий спосіб торговці допомагали об'єднати різні верстви населення на місцях для створення патримоніальної державності. Протягом середньовіччя міста й держави степів Євразії, так само, як і Балтійського регіону, були засновані не місцевим населенням, а іноземними міжнародними купцями. Дана праця присвячена у великій мірі виясненню державотворчої ролі у Східній Європі торговців, що спиралися на західноримські культурні традиції.

6

Кочові союзи мали відносно розвинуті й стратифіковані політичні, соціальні, економічні, військові та управлінські системи. Розгорнутий опис та обґрунтування цієї тези буде подано в п'ятому томі*; тут я обмежусь лише висвітленням деяких аспектів, доречних для проблем цього тому.

Кочовий союз (Рах; давньотюрк. *il*), скажімо, Друга тюркська (T'u-chüe) імперія 680—744 рр. була конфедерацією кількох автономних політичних структур: політично і військово організованих племінних кочових (див. нижче) та купецьких угруповань (*bodƏn*), городищ і міст (*balƏq*) та осідлих васальних держав. Населення таких імперій ділилося на чотири класи, з яких три складали вільні й васали — племінна знать (*buyruq—comitatus—дружина*), вищий клас вільних людей і рядові члени (*qara bodƏn*), а четвертий — раби, хоча класичного рабства там не існувало. Влада зосереджувалася в руках клану, племені та знаті (засновника союзу); в нашому випадку таким кланом виступали тюрки (*Türk*); а також споріднених (через шлюби) кочових племен; союзної іранської (по відношенню до другої тюркської держави — соґдійської) купецької еліти (*Sir*); та високопоставлених китайських полонених, що служили радниками та адміністраторами.

Pax (Імперія) складалася з двох половин (лівої та правої) і поділялася на центр та провінції. До центру традиційно входили

* У міжчасі я сформулював свої погляди в доповіді у Сполето (Італія) 29 квітня 1987 р.: «The Distinctive Features of the «Pax Nomadica». Див.: Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo. XXXV, Spoleto. 1988. С. 749—788. — *Прим. автора.*

чотири змінні резиденції (*ordu*) колегії правлячої династії (по дві в кожній з половин), з відповідним підрозділом дружинників (*buyruq*). У резиденціях зосереджувалась централізована бюрократія *Pax*-у, міністри різних рівнів (*tarqat*), головні фінансові чиновники, воєначальники тощо; всі уряди були встановлені попарно (для лівої половини й для правої).

Провінцію складали, з одного боку, союзи об'єднаних племен, а з другого — міста й підлеглі держави. Управління провінцією здійснювалося на двох рівнях: на нижчому — місцевою знаттю (спадковою чи обраною, як у деяких містах), що мала відповідні тюркські титули (зокрема, *il-täbär* та *irkin*), на вищому — сановниками тюркської династії або членами її племені (приміром, *tudən*). Названі урядники адміністрували три галузі управління: (1) загальний контроль, (2) система оподаткування; (3) військові справи. Всі уряди й титули були укладені в ретельно розроблену стратифіковану систему рангів.

Для досягнення основної релігійної і політичної мети тенґріанства, а саме — всесвітнього панування (звичайно, йшлося про степову частину Євразії), уряд союзу спрямовував зусилля на виконання двох основних установок: (1) збирання данини (товарами чи грішми) для утримання держави та її правлячої еліти, зокрема династії та дружини; (2) поповнення війська. Для зручності у збиранні данини імперія поділялася на чотири економічні об'єднання, кожне з яких робило свій внесок до скарбниці. Три об'єднання чи групи — кочовики (пастухи, мисливці та рибалки), землероби й городяни — проживали в межах союзу; четверту групу складали підлеглі осідлі держави. Очевидно, що надходжень із цих джерел було недостатньо для покриття витрат імперії, тому їх доповнювали і в інший спосіб (див. наступний параграф).

Для забезпечення постійного поповнення війська (всупереч поширеній думці, кочове військо не охоплювало всього населення) кочовий союз поділявся на військові регіони, округи (давньотюрк. *oq* або oγəz). Такий поділ обумовлювався спроможністю племені чи об'єднання поставити 10.000 воїнів (*tümän*), найчастіше по два дорослих чоловіка з одного господарства. Практично це означало, що кожне велике етнічне утворення було розділеним, і водночас кілька маленьких племен могли скласти один такий військово-політичний регіон.

7

Чому кочові союзи нападали на осідлі імперії? Відповідь на це запитання, що довгий час викликало суперечки, насправді є дуже простою. Тільки причини цього явища слід шукати зовсім не в природженому потягу кочовиків до крові та грабунку. Скоріше мова тут про чітко продуману економічну політику. В доімперську добу племінні об'єднання пастухів (кочовиків) були економічно цілком самодостатні. Після утворення союзу (*Pax*-у) його військовий та бюрократичний апарат вимагав постійного збільшення джерел прибутку, особливо — притоку грошей. Такі прибутки могла дати лише високорозвинена й стратифікована економіка осідлої держави. Тому кочові правителі й шукали засобів для «розкупорювання» осідлої економіки.

Цього вони досягали двома шляхами: або збираючи щорічну данину погрозами чи/і наскоками (як, скажімо, це зробив правитель сюнну* Гу-лу-ку в 89 р. до н. е.). Або ж — через торгівлю. Дуже часто обидва способи поєднувалися, оскільки в патримоніальній державі (а саме цей тип існував у період, про який ідеться) торгівля була монополією імператора (так само, як правителів кочових союзів). Тому жахливі наскоки кочовиків на вдало обраний об'єкт здійснювалися з єдиною метою — змусити осідлого правителя встановити кордони ринків. Саме в такий спосіб, скажімо, тюркський каган Гє-лі (степовики) одержав право торгівлі в Пеі-лоу-куані (в 624 р.), а конунґи русів (морські кочовики) Олег (Helgi) та Ігор (Ingvarr) змушували візантійських імператорів укладати подібні торговельні угоди (907, 911, 944 рр.).

Кочовики не були зацікавлені в постійній окупації осідлих утворень (приміром, половці, що часто здійснювали наскоки на руські землі, зовсім не бажали управляти ними). Натомість вважали за краще підтримувати навіть слабких імператорів (у даному випадку — китайських), що їх могли визискувати й контролювати, як це робили уйґури з останніми імператорами династії Тан у другій половині IX ст. Зрозуміло, що такі китайські імператори, які очолювали діючий уряд, мали ширші можливості сплачувати гроші, ніж при окупації їхньої держави іноземцями. Монголи зруйнували Київ 1240 року тому, що він втратив

* Сюнну (сюн-ну) — одна із назв давніх кочових племен території сучасної Монголії та Північного Китаю. Інакше — гуни.

значення міжнародного ринку, і, навпаки, не загрожували Новгороду — відомому торговельному центру, пов'язаному з важливими балтійськими ринками. Лише тоді, коли осідла держава реально занепадала (як це сталося з деякими династіями Китаю іноземного походження, позбавленими зв'язків з місцевим населенням), кочові правителі змушені були заповнювати вакуум, окупуючи ту імперію. Так монголи в 1230—1234 pp. захопили державу Джінь у Північному Китаї; вони були алтайського (чжурдженського) походження.

8

Характерною ознакою Османської імперії, що дивувало і сучасників, і наступних дослідників, було її утворення й існування протягом довгого часу як спільного починання трьох угруповань: харизматичного клану Каї [*Qayi*], прикордонних воїнів, що воювали з невірними (*ġāzī*; *comitatus* у становленні), і торговельно-ремісничих союзів-ґільдій, об'єднаних ісламською версією тенґріанської релігії (*futuwwa*). Але, коли володіння Османського дому перетворилося на імперію, зросли потреби військової еліти й правлячої бюрократії. Гроші на їхнє утримання можна було добути тільки у підлеглих осідлих християнських державах. Це складне завдання покладалося на спеціально створену еліту, позбавлену кровних зв'язків. Отже, щоб вийти із складного становища, для найвищих посад в імперії набиралися спеціально витреновані раби, створюючи в такий спосіб систему куллук [*qulluq*]. Імовірно, що система була запозичена в іранських мандрівних торговців з Центральної Азії, які часто й надовго полишали свої домівки. Однак османи не перші запровадили систему спеціального навчання рабів для посад державної правлячої еліти. Так уже було в середині VI ст., коли невеличка група молодих, але підприємливих шукачів пригод, алтайського та іранського походження, чисельністю в кілька тисяч чоловік, з'явилася в Європі. Вони назвали себе аварами — від назви колишнього могутнього степового союзу, що забезпечувало їм покору віддалених племен, завойованих колишніми аварами.

З'явившись у Центральній Європі, псевдоавари обрали для здійснення своїх намірів невідомий досі народ — предків слов'ян. По-перше: з-поміж них вони набирали рекрутів для нового типу

війська, спроможного воювати як на суші, так і на морі*; також брали їх для керівних посад, перетворюючи після відповідного вишколу на так званих *fšu-pāna* (звідси слов'янське «жупан»), дослівно — «пастухи (людських) отар», подібно до пізніших *comitatus*. По-друге: використовували слов'ян як «гарматне м'ясо», *befulci* — так називали слов'ян у тогочасній франкській хроніці псевдо-Фредеґара, «бо вони двічі поспіль нападали своїм військом, захищаючи «гунів» [тобто аварів]»[12]. Відбір псевдоаварами слов'ян для своїх цілей обумовив появу цих останніх на історичній арені.

Англосакси

Сер Френк Стентон, маститий фахівець з історії англосаксонської Англії, зробив дуже важливе відкриття, вказавши на різницю між ґерманськими народами, які заґарбали Ґаллію, Іспанію та Італію (після 375 р.), і англосаксами (після прибл. 450 р.). Якщо першу групу складали племена, очолювані племінними вождями, то другу — банди шукачів пригод, нащадки принаймні трьох ґерманських народів — англів, саксів та ютів, чиї ватажки претендували на божественне походження. Королівський сан для англосаксів, пише Стентон, «означав не так політичну владу, як божественну спадковість»[13]. Така зміна у ставленні до правителя пояснювалася впливом степової ідеології. Між 375 і 453 роками ґерманські (зокрема ґотські) народи були частиною гунської держави. Гунський вождь Аттіла (пом. у 453 р.) оспіваний у германському героїчному епосі. Згідно із «Геймскрінґля»**, Один (*Woden*), бог ґерманської військової верхівки та торговців (пор. з латинським прототипом Меркурієм і давньоруським Велесом — скотий богъ), а також родоначальник англосакської та скандинавської династій, прийшов, як переказ до Скандинавії з берегів гунського Танаїсу (Дону). Першопредок найвідомішого скандинавського племінного клану Інґлінґар, до якого належить ісландський історик Арі Мудрий

* Див. тепер мою працю: «The Slavs and the Avars» // Settimane di Studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo. XXX, т. 2, Spoleto, 1983, с. 353—435. — *Прим. автора.*

** «Геймскрінґля» («Круг земний») — одне з найбільших зведень давньоскандинавських саґ, укладене ісландським істориком XIII ст. Сноррі Стурлуссоном.

(пом. у 1148 р.), мав імперський титул *Tyrkja-Konungr*, тобто кагана (пор. із давньосканд. *Grikkja-konungr* «базилевс»).

Фризи

Фризи, що заселяли ланцюг болотистих островів між Рейном та півостровом Ютландія, виступали, починаючи з VII до XII ст., головними посередниками в торгівлі між англосаксами, фламандцями, середземноморцями, жителями південної Франції, Рейнською долиною, Скандинавією і Богемією, аж поки, вже як голландці, вони запанували на Атлантиці в XIV—XVIII ст. Для полегшення торгівлі фризи між 689-м і 720 рр. входили до складу франкської держави, прийняли франкську версію християнства й за англосаксонським зразком карбували власні гроші. Вони також першими з-поміж інших народів у європейській історії якнайефективніше використали річки як шляхи для міжнародної торгівлі. Так само, як східних іранців та пізніх балтійських і східноєвропейських фінів, їх можна вважати класичним зразком соціо-економічного суспільства так званих «річкових кочовиків». Термін «річкові шляхи», як і будь-який інший, не є цілком точним. У деяких випадках, коли річки на довгих відрізках були бурхливими, використовувалася не лише водна гладінь, а й береги, як, скажімо, на Роні. Коли доводилося долати такі значні перешкоди, як Дніпровські пороги, річкові басейни поєднувалися ретельно виробленою системою волоків та примітивних обхідних шляхів. Все залежало від погоди та інших умов, включаючи і місцеві воєнні конфлікти.

Найважливіші річкові торговельні шляхи в той період (прибл. 650 — 1100) були такі:

Період	На Заході	На Сході
до VII—VIII ст.	Долина Рони (Родан) у поєднанні із Соною, Сеною, Мозелем та Рейном на півночі, з трьома кінцевими пунктами на південному сході — Константинополем, Александрією, Антіохією.	Шлях по Волзі до Центральної Азії та Сасанідської держави.

VIII—IX ст.	Шлях по Рейну, пов'язаний альпійськими перевалами (зокрема через гору Ценіс) з річкою По і кінцевим пунктом у Константинополі (пізніше Венеції).	Шлях по Волзі, пов'язаний з Невою або (пізніше) з Північною Двіною (і Білим морем), з головними кінцевими пунктами в хозарському Ітилі, мусульманському Багдаді або у Волзькому Булгарі та Хорезмі.
IX—X ст.	Шлях по Дунаю з кінцевими пунктами в Ітилі та Константинополі.	Шлях по Двіні — Оці, пов'язаний з волзьким шляхом і/або з річками Донець/Дон.
X—XI ст.	Шлях по Ельбі — Дунаю (Маґдебурґ, Ерфурт, Нюрнберґ, Реґенсбурґ), взаємопов'язаний з Рейнським шляхом, з головним кінцевим пунктом у Константинополі (з відгалуженням у Празі).	Шлях по Дніпру («з варяг у греки») з головними кінцевими пунктами в Альдейґ'юборґу (Ладозі), Новгороді, Києві та Константинополі.

Вікінґи і варяги

З VIII по X ст. існувало лише два типи торговельних поселень у Євразії: на сході був перський *var*, варіант східного міста (приватної власності) або поєднання вару з класичним полісом; на заході більш-менш постійне місце для мандрівних купців називалося ґерманською *vík* (латиною *portus*) і було поруч з городищем чи резиденцією єпископа. Кордон між поселеннями типу *var* і *vík* проходив по річці Ельбі*.

В обох типах поселень місцеві чи іноземні робітники ставали на службу до купців як охоронці, найманці та моряки, як це пізніше робили козаки в Східній Європі. На захід від Ельби тих людей називали вікінґами, на схід — варягами (*Væringr*). Час

* Докладніше про ті поселення див. у моїх пізніших працях: «Did the Arabs call the Vikings Magians?» // Atti del 12° Congresso internazionale di studi sull'alto medioevo. The Seventh International Saga Conference. Spoleto, 1990. C. 463—479; «At the Dawn of Christinnity in Rus» // Harvard Ukrainian Studies, v. 12 — 13, Cambridge, Massachusetts, 1990. C. 87—113. — *Прим. автора.*

від часу робітники боролися за незалежність від своїх наймителів. Чудово знаючи справу, вони, як правило, досягали успіхів, хоча середньовічні хроністи й називали ті несподівані і самовільні акції «дивами» та «трагедіями». Марно намагатися визначити національність вікінґів і варягів. Вони її не мали. Це були просто професіонали, готові стати на службу до будь-кого, кому потребувалося їхнє вміння і хто міг платити за роботу.

Прибутки ще більше зміцнювали торгове співробітництво між морськими та степовими кочовиками, а також між степовиками та їхніми пособниками — вікінґами, варягами та іншими. Яскравим прикладом цьому можуть служити предки сучасних угорців: саме угорські (з-над Обі та Іртиша) річкові кочовики стали партнерами тюркських степовиків.

Зростання міжконтинентальної торгівлі

Східна Європа вийшла на історичний кін, себто вступила в період писемної історії, в IX ст. як результат її відкриття цивілізацією Середземного моря. Відтоді там був створений колоніальний «двійник» — культурно-економічний регіон Балтійського моря. Виникає цілком слушне запитання: чому це сталося саме в IX ст., а не в V чи XII ст.? Що спонукало середземноморську культуру до відкриття Східної Європи саме в той час?

Поява ісламської арабської держави прибл. 650 р. розділила Середземномор'я на дві незалежні частини — мусульманський південь та прибережну частину сходу, і християнське північне узбережжя. Бл. 740 р. араби беруть під свій контроль всю територію, яку при своїх засобах могли здобути. 711 р. вони досягають Атлантичного океану на заході. Класична назва кінця землі *Fretum Herculeum* була змінена на арабську «Гора полководця Таріка», або Гібралтар, що зберігається й досі. На півночі араби просунулися аж до франкської Ґаллії, однак, побиті франками у битвах під Туром і Пуатьє, мусили визнати Піренеї розумною межею. На півдні вони досягли Сахари, проте не змогли перетнути її на своїх верблюдах, тому зробили своїм південним кордоном. На сході дісталися до річок Сирдар'ї й Таразу, де несподівана зустріч з китайським військом, що на них чекало, переконала обидві сторони в необхідності проведення тут кордону.

У розпал завоювань араби не знали економічних проблем, бо величезна воєнна здобич породжувала систему своєрідної державної суспільної опіки. Однак 740 р. ті прибутки виявилися вже недостатніми, що змусило замінити воєнізовану економіку більш продуктивною. Іншими словами, треба було відновити діяльність мануфактур обох римських імперій (західної і східної), а також перських. Тому перед новими аббасидськими правителями постала знайома для нас проблема — де взяти ресурси для перетворень? До технічної революції XIX ст. єдиним вигідним джерелом таких ресурсів були раби. Але де їх брати? Ні мусульманам, ні християнам релігія не дозволяла робити рабами своїх єдиновірців. Війни, що спалахували між християнами і мусульманами, давали полонених, однак обидві сторони намагалися обмінятися ними. Тепер на заповідники потенційних рабів перетворилися неозорі території, розташовані за межами тогочасної ойкумени — на схід від Ельби та на захід і північ від Сирдар'ї. Ці «заповідники» стали окреслюватися середземноморським терміном *Ṣaqlab=Sclav*. Сама ідея работоргівлі неприйнятна для нас сьогодні. Але в середньовіччі, так само як і за часів Римської імперії, раби вважалися просто товаром, до того ж неабияким. Постачання рабами було справою респектабельною, що вимагала і досвіду, і підприємливості, й підготовки. Нові торговці об'єднувалися у своїх цілях з місцевими работорговцями, а також з кримсько-кубансько-донськими (чорними) булгарами та хозарами — спадкоємцями Боспорського царства, однієї з елліністичних патримоніальних держав і центру работоргівлі.

Іудейські раданіти й неіудейські торговці з Рутенії (>Родезу)/Фризії

Відтоді територія, названа Саклабією [Ṣaqlabiya], стала місцем полювання на *сакалібів* [*ṣaqāliba*], або рабів (як це було з Африкою в XVI — XVIII ст.). Представники класичного періоду ісламської науки (X ст.), арабські географи, детально описували, як саме діяли мисливці за рабами з християнського Заходу (франки, іспанці) та ісламського Сходу (хорезмці). Були створені спеціальні факторії у Вердуні на заході та в Хорезмі на сході, що займалися продукуванням євнухів.

Арабський автор IX ст. Ібн-Хордадбег, начальник аббасидської пошти (розвідки), який досконало знав торговельні шляхи й торговельні товариства, що прибували до халіфату, повідомляє лише про дві міжнародні компанії, пов'язані з работоргівлею в Євразії: іудейських

Раданітів та неіудейських Рус (Rūs). При доскіпливому аналізі цього та інших джерел стає зрозуміло, що компанії діяли не одночасно — корпорація Рус замінила раданійську в Східній Європі. Поряд із «Бертинськими анналами», де під 839 р. згадується правитель політичної організації, названої терміном Рос (*Rhos* = *візант.* 'Ρῶς), повідомлення Ібн-Хордадбега, написане між 840-м та 880 рр., є найранішою згадкою про Русів у писемних джерелах.

Але тоді виникає природне запитання: як руси, що тільки-но виринули з безвісті, могли виявитися вправними міжнародними торговцями? Хто ж вони були? Безумовно, не примітивним племінним угрупованням, яке не знало ні географії, ні іноземних мов, ні економіки. Принаймні вони мусили володіти основами законів торгівлі й, що важливіше, вміли зажити довіри у тодішній світовій комерції.

Історія свідчить, що міжнародну торгівлю успішно ведуть лише ті держави, які здатні підтримати торговця й забезпечити його вірчими грамотами. Ці переваги групам міжнародних торговців могла надати виключно імперська традиція. У IX—X ст. існували дві такі традиції: римська (західна і східна) і арабська (Сасанідська державна спадщина). Раданіти (ar-Rādāniya) і Рус (Rūs) виникли в римській Ґаллії, Раданіти — навколо Марселя й Арля (шлях ріки Рони-Родану)*, а Рус (ar-Rūs)— на території сучасної південної частини Центральної Франції, біля Родезу, колишньої Рутенії, назва якої походить від кельтсько-латинського *Ruteni* або *Ruti*, що дало у середньонімецькій мові форму *Rūzzi*, яку в дельті Рейну, де не було фонеми [ц], сприйняли як *Russi* (*Rus*)[14].

Раданіти відкрили Східну Європу як торговельну базу невдовзі після 750 р. і, як свідчить нумізматика, активно діяли до 830-х рр.: раданіти продавали рабів за срібні монети, що називалися дирхемами й карбувалися в Кайрувані у Північній Африці. Скарби дирхемів, знайдені в Східній Європі, обмежуються монетами, карбованими між 760-м та 830 рр.

Стає зрозумілим, чому саме раданіти були першими серед торговців, які досягли Східної Європи. З поділом Середземного моря між християнами й мусульманами бл. 660 року ні ті, ні другі вже не могли вільно подорожувати чи вести торгівлю морем, перебуваючи в перманентному стані війни. Лише колишні римські городяни іудейської віри мали змогу безпечно про-

---

* Вони мали ще свою факторію у передмісті Багдада (Rahdān). — *Прим. автора.*

пливати з Марселя до Кайрувана (Північна Африка) і звідти — до Константинополя. Їхньою ціллю була столиця тюркської Хозарії, де можна було легко придбати рабів. Волга і Дон швидко перетворилися на важливі шляхи работоргівлі, відомі в арабських джерелах як *Nahr aṣ-Ṣaqāliba*, що означало «Головний шлях рабів» (а зовсім не «слов'янська ріка», як часто вважають патріотично настроєні східноєвропейські історики).

Наслідком співробітництва раданітів з Хозарією стало прийняття військовими й цивільними вождями хозарської держави іудаїзму. Це спричинило внутрішні конфлікти, оскільки ідеологічний вождь Хозарії — каган — відчував обов'язок дотримуватися давньотюркської релігії.

Тим часом неіудейські співторговці з Родезу (Рутенії) також забажали пошукати щастя в східному Ельдорадо. А що не могли скористатися Середземним морем, то (подібно до Христофора Колумба в пізніші часи) вирішили дістатися до мети в обхід.

Скандинавська традиція подає як подію першорядного значення битву під Бравеліром між давньоданською (*Skjǫldungar*) і фризькою (рутенською) династіями, битву, що її сучасні дослідники датують прибл. 770 р. і що принесла перемогу фризам. Оскільки серед учасників битви фігурує в різних варіантах назва *Rus*, можна припустити, що на той час родезьке торговельне угруповання вже вступило в суперництво з раданітами.

Морські плавання фризів зійшлися хронологічно з англосаксською колонізацією Британії (прибл. 440 р.), і вони тривалий час утримували монополію в мореплавстві на півночі, однак, зрештою, поступилися скандинавам, які в IX ст. досягли знаменних успіхів у суднобудуванні і які переймали їхній досвід. Дорестад, фризька емпорія, або торгове місто, розташоване між фортецею Каролінґів та розгалуженням рейнської дельти, спеціалізувалося на східноєвропейській комерції. Встановивши основний *berik* (судовий район) і головний ринок у Реріку (<Берік) на західній балтійській ободритській* території (імовірно, поблизу пізнішого міста Любек), фризи у співпраці зі скандинавськими вождями, яким свербіло здобути нові джерела прибутку, поступово взяли під контроль Балтійське море. Невдовзі біркські (*birka-berik*) поселення виникли уздовж балтійського узбережжя в кожній зручній гавані. Вони були

* Одне з тогочасних слов'янських племінних об'єднань прибалтійської зони.

предтечами міст пізнішої Ганзейської Ліги, й одне з них, Бірка, місто у шведській Уппландії, посіло провідну роль через зручне для торгівлі розташування (бл. 800—1000). Це означає, що певний час назви Рус і Бірка були чи не торговими марками компаній з Родезу.

Виникнення балтійської економічної зони

Завдяки фризьким посередникам родезьке торговельне об'єднання мало в своєму розпорядженні кваліфікованих навігаторів, підлеглих суворим скандинавським правителям — конунґам. Вони швидко утворили «данське» товариство морських кочовиків і наприкінці IX ст. виступили як вікінґи.

Невдовзі морський шлях проклали довкола Скандинавського півострова, відкривши при цьому землю під назвою Біармія (Чудь Заволоцька). Було відкрито також шлях із Бірки в шведській Уппландії через Бірку на Аландських островах і Фінську затоку до ріки Нева. Обидва маршрути прямували до басейну Волги. Як тільки були торовані ці нові шляхи до Ельдорадо, торговельне товариство русів почало закладати вздовж них поселення. Найважливіші з тих поселень лежали поблизу Ярославля й — пізніше — Ростова (Сарське городище за давніми літописами) на землях фінських мерян. Правив ними харизматичний вікінґівський клан Інґлінґарів. Інший фризько-руський Трансбалтійський шлях вів із вендського міста Берік (Рерік, після 804 р. данське місто Гедебю) до гирла Західної Двіни (Düna), продовжуючись через систему волоків аж до Оки — головної західної притоки Волги.

У Гнєздовському курганному могильнику (побл. сучасного Смоленська) 3 826 поховань свідчать про варязьку діяльність у IX, X та XI ст. Під проводом «ґотського» клану Ільфінґів були засновані два важливі торгові поселення — Полоцьк і Смоленськ. Їх колонізовано балтійськими вендами, яких їх сусіди називали кривичами. З часом поселення перетворилися на міста-держави або об'єднання міст-держав, які запрошували до керівництва досвідчених членів балтійських харизматичних кланів. Одним з таких об'єднань була конфедерація трьох міст — Старої Ладоги (Aldeigjuborg), Білоозера та Ізборська, кожне з яких представляло свою етнічну групу: Стара Ладога — естів; Білоозеро — вепсів (весь); Ізборськ — слов'янських вендів. В середині IX ст.

вони «запросили на правління» — тобто визнали владу — могутнього фризько-данського короля Рьоріка (Рюрика).

Пізніше Новгород (який виник прибл. 900 р.) так само обрав собі Гостомисла з вендського харизматичного клану.

Отже, між 800-м і 860 рр. Східну Європу поділили на дві сфери впливу. Південь утримували три раніші кочові союзи (авари, булгари і хозари), а Північно-Східну Європу («Велику Швецію», тобто «Велику Скіфію») захопили новостворені балтійські суспільства, на чолі яких стояли харизматичні клани (в першу чергу Інґлінґи й представники торговельного товариства Rus).

На жаль, бракує прямих свідчень очевидців, які проходили шляхами, торованими завдяки співпраці фризів, русів та вікінґів. Однак немає підстав сумніватися і в тому, що підприємливі люди й громади мореплавців випробовували долю в східноєвропейській торгівлі самотужки, безвідносно до торговельних об'єднань. А деякі члени русо-фризьких торгових емпорій шукали щастя навіть поза цими неозорими територіями.

Суспільства Балтійського регіону, які тепер розвивалися, звичайно ж не складали національної культури в сучасному розумінні. Дани, фризи й руси були поліетнічною, багатомовною, безтериторіальною спільністю морських кочовиків та жителів почасти «східних», а подекуди полісних міст і торговельних поселень. Руси й фризи виступали міжнародними торговцями, що підтверджує теорію про створення ринку як економічної організації саме торговцями, а не селянами чи ремісниками. Цей тип спеціалізованого суспільства «нижчої» культури ще не знав літератури чи сакральних текстів — основи культури «вищої». У міських торговельних поселеннях користувалися кількома мовами залежно від функцій. Місцевою спілкувалися сім'ї чи роди, а дві чи більше *linguae francae* служили для професійного вжитку. Таким чином, оте професійне суспільство типу «нижчої культури» не було обмежене ні певною конкретною територією, ні «вищою» релігією (священний закон), об'явлення якої закріпляється письмом (писемна мова).

Коли Константин Багрянородний наводив дві назви Дніпровських порогів, він просто узгоджував дві *linguae francae* (скандинавську і слов'янську), що їх вживали представники балтійської культури вздовж дніпровського торгового шляху в X ст. Хорезмці й гунно-булгари обслуговували волзький торговий шлях, тоді як у басейні Північної Двіни продовжували вживати чудську (староестонську) та середньоперську (Pahlavi) мови.

Тож зрозуміло, що говорити про шведську національну культуру VIII—X ст. немає сенсу. В балтійській спільності всі її складові елементи — нормани, венди (слов'яни), балти й фіни — були рівнозначними. Поскільки високорозвинутий релігійний культ Männerbünde процвітав тоді в шведській Уппсалі — місці, самою природою створеному для центру морських авантюр, власні імена скандинавського походження стали популярними незалежно від справжнього місця народження. Стало звичаєм (відомим через Рюриковичів) мати два чи більше імен, відповідно до професійних чи подружніх зв'язків.

Каганат Русі

Каварська революція в Хозарії*, описана Константином Багрянородним, була боротьбою кагана та його союзників за визволення з-під влади мажордома (*beg*) та нав'язування ним іудаїзму. Після поразки хозарський каган змушений був полишити країну й шукати прихистку в поселенні торгової громади русів біля Ростова. Давньоскандинавські та східні джерела натякають на те, що його сини взяли собі в дружини дівчат з клану Інґлінґів «з Уппсали» — найзначнішої династії всієї балтійської зони. Оскільки каган мав політичну харизму**, то його перебування в торговому поселенні торгової громади русів піднесло це поселення до рівня державного політичного центру, вирізнивши його з-поміж колоній, керованих представниками інших «варягів», таких, як двінська колонія Ільфінґарів. Так виник Руський каганат, свідчення про який з'являються вперше 839 р.

Мабуть, не випадково візантійський імператор опікувався безпекою посланців русів (*Rhos*), адже з часів Іраклія (пом. 641 р.) між Візантією та Хозарською династією існували традиційні дружні зв'язки. У знаменитій проповіді митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать» Володимира Великого звеличено *каганом*, титул, який дозволяв йому одружитися з Анною порфирородною — тобто призначеною саме для королівської спальні. Анну попередньо відмовили від західного імператора Оттона II, якого вважали вискочнем.

---

* Кавари — частина хозарських племен, яка в результаті повстання бл. 840 р. відділилася від Хозарського каганату.

** Тобто належав до роду, наділеного божою благодаттю.

(Вже протягом 830-х рр. волзькі руси відтіснили раданітів як конкурента у Східній Європі).

Приборкання аварів і моравська місія

Вище ми розглядали Східну Європу переважно з північної балтійської перспективи. Тепер придивимося до подій у степу, які переросли в типову кооперацію морських кочовиків (так званих вікінґів чи варягів) із степовиками (Хозарською династією). Цей синтез і сприяв появі в IX—X ст. Волзько-Руського каганату. До того ж дві події в Середземномор'ї наприкінці IX ст. ще більше зміцнили той синтез: приборкання аварів Карлом Великим і Кирило-Мефодіївська місія.

Завоювання Карлом Великим могутньої аварської держави на сході Центральної Європи зможливили *Renovatio imperii* 800 р. та «умиротворіння» слов'ян, які входили до складу колишньої Аварської імперії. Безсумнівно, діяльність Карла Великого переслідувала економічні цілі — встановлення сухопутного шляху до хозарського Ітиля, того самого знаменитого шляху з Реґенсбурґа (Ратизбони) до Ітиля, що на ньому постали Київ і пізніше Відень.

Приборкання аварів було нелегкою справою. 860 р. обидва Рими (хоч і не дотримувалися дружніх стосунків через ворожнечу патріарха Фотія і папи Николая I) вирішили заповнити порожнечу після занепаду аварської держави шляхом піднесення колишніх аварських рабів — слов'ян. Віднині їхня варварська говірка мала стати місійною, а потім і сакральною мовою, такою, як староєврейська, грецька й латина. Оскільки на той час лише Константинополь мав учених, здатних створити нову місійну мову й нею перекласти християнські священні писання, брати Константин (Кирило) й Мефодій, друзі Фотія, вирушили із східної столиці християнства до Моравії, що лежала на території, на яку претендував папа римський.

Парадокс місії Кирила й Мефодія полягав у тому, що моравські князі, ці *homines novi**, спадкоємці харизми Аварської імперії, не зуміли скористатися перевагами запропонованої їм надзвичайно важливої культурної зброї. Прийнявши було християнство слов'янського обряду в надії, що їхні баварські сусіди

* Нові люди (лат.).

поставляться до них як до рівних, вони з обуренням усвідомили, що для досягнення тої життєво важливої мети обрали хибний шлях. Тож моравські князі заборонили діяльність слов'янських місіонерів (після смерті братів) і змінили свій «гірший» обряд на повноцінний — католицький.

Але в той самий час болгарські правителі, які протягом майже двох століть виснажувалися в боротьбі за вищість з візантійськими імператорами, вирішили об'єднатися з підлеглими їм слов'янами в єдину державну структуру. Заради свого визнання як європейської держави вони також мусили прийняти християнство. Після довгих вагань хан Богорис пристав до грецького обряду. Одначе вже його син Симеон скористався можливістю, щоб засвоїти слов'янський обряд. Він запросив заборонених слов'янських місіонерів до своїх володінь і тим самим заклав підмурок незалежної слов'янської болгарської духовної культури. На відміну від моравських князів, Симеон, який вірив, що він походив з роду Аттіли, був позбавлений комплексу неповноцінності: на його думку, візантійські імператори були вискочнями.

Дунайським болгарам, мабуть, сприяли чорні булгари з півострова Тамань, котрі, походячи з Великої Болгарії (*Magna Bulgaria*, VI—VII ст.) хана Кубрата, залишалися на території, де продовжувала існувати елліністична культура із традиціями колишнього Боспорського царства. У IX—X ст. це було єдине місце в Європі, де втілювалася в життя ідея взаємозбагачення й взаємопроникнення культур. Саме тут Константин (Кирило) вивчив єврейську й познайомився з мистецтвом перекладу. Доки болгари залишалися язичниками, загроза з їхнього боку хоч і була значною, але не смертельною. Виникнення ж незалежної болгарської версії східного християнства почало прямо загрожувати культурній та релігійній гегемонії Константинополя, що змусило імператора Василія II реагувати швидко й жорстоко, внаслідок чого він і отримав прізвисько Болгаровбивець. Після 1018 року Болгарія перестала існувати політично, а після 1036 р. — і культурно, і релігійно.

Поява християнської Києворуської держави та історичної свідомості Русі

Друга половина IX ст. стала принципово важливим періодом для Східної Європи, оскільки в цей час Київ і територія нинішньої

України з'явилися на історичному овиді. Поштовхом для цього стало перетворення Константинополя на економічну столицю Євразії під талановитим правлінням візантійських імператорів так званої Македонської династії — здібних правителів, які завдали рішучої поразки арабським флотиліям, зокрема в битві при Майяфарікін (863), і відновили панування Візантії на *Mare Nostrum*. Природно, що після цього Константинополь привернув увагу вікінґів, єдиного суспільства в Євразії в IX—X ст., окрім Візантії та арабів, що утримувало морський флот (каролінґи, приміром, так ніколи й не вийшли до моря).

Невдовзі після походу «Русів» на Константинополь 860 р. було торовано шлях «з варяг у греки». Дніпро замінив Волгу, а Київ, колишнє хозарське укріплення поблизу дніпровської переправи, перетворився у середині X ст. на перспективного супутника нової економічної столиці світу — Стамбула (ε'ις τὴν πόλιν), тобто Константинополя. Приблизно 930 р. Київ захопив волзько-руський каган Ігор.

Історія каганату Русів складається з трьох фаз: волзького періоду (бл. 839—930), дніпровського (бл. 930—1036) та київського (1036—1169). Протягом двох перших — руси володіли переважно торговельними шляхами й племенами, а не територіями. У разі потреби вони знищували суперників (таких як полоцькі Ільфінґи), збирали данину й контролювали торговища уздовж двох основних міжнародних шляхів: волзько-двінського, важливого протягом IX і першої половини X ст., з його двома відгалуженнями до мусульманських торговельних центрів — Булгарії та Ітиля, і дніпровського торговельного шляху X ст., з варяг, через Київ, до грецького Константинополя, згодом міжнародного економічного центру. Третій, київський, період знаменував собою початок культурної консолідації Русі й спробу її «націоналізації».

Протягом цього останнього періоду Новгород (Hólmgarðr), яким правив каганат Русів, став значнішим за Стару Ладогу, найдавніший міський центр у Східній Європі. Стара Ладога мовно й культурно залишалася винятково скандинавською аж до свого занепаду в середині XI ст.; Новгород же від самого початку був двомовним.

Нащадки балтійських слов'ян (вендів), що перебували під данським правлінням і були переселені на схід одним данським харизматичним кланом, — тобто населення Новгорода, — виконали унікальну функцію, пристосувавши вікінґівську концепцію

«варварського» закону до слов'янської політичної культури. «Руська Правда» — перше зведення законів у Східній Європі — походить саме з Новгорода, єдиного місця на Русі, де поняття закону було загальновизнаним, прийнятим і зрозумілим аж до драматичної загибелі республіки «Пан Великий Новгород» 1479 р.

У 1036 році Ярослав (*Jarizleifr*), новгородський правитель, який щойно затвердився в Києві, розгромив печенігів (кочових спадкоємців хозарів) і утворив свій варіант Римської імперії, ідеологічним центром якої був Софійський собор у Києві, а підґрунтям — система новгородських законів. Безперечно, що це певною мірою підштовхнуло його до введення як сакральної (священної) й законної мови його володінь саме церковнослов'янської, яка після занепаду Дунайської Болгарії знову втратила свого власника.

Ярослав почав також перетворювати Русь у територіальну спільність шляхом осадження княжої мандрівної дружини на київській, чернігівській і переяславській землях. Як результат таких дій назви «Русь» і «Руська земля», що засвідчені в другій половині XI ст. і побутували в XII ст., вживалися тепер у новому значенні, а саме виключно щодо Південної Русі (нинішня Україна). І лише тоді почала відбуватися культурна революція. Відштовхнувшись від поліетнічної, багатомовної й безтериторіальної спільності з культурою «нижчого» рівня, Київська Русь почала досягати рівня нової, «вищої» культури, оволодівши писемною й правовою слов'янською мовою.

Зростання Київської Русі як політичного і релігійного центру — закономірне, бо, якщо зважити, занепад незалежної болгарської держави на Дунаї залишив церкву і слов'янський обряд, з його відносно цілісним зведенням духовних і державнополітичних текстів, без господаря; саме це дало можливість Київській Русі оволодіти цією культурою без загрози втрати власної самобутності. Таким чином, руський обряд (руський «язык») впровадився через слов'янську священну мову й кирилицю. Слов'янсько-руська духовність стала основою для злиття слов'янських полян і неслов'янських елементів Русі у єдину «Руську землю». Території київського, чернігівського й переяславського князівств, які пізніше утворили Центральну Україну, були обрані місцем постійного заселення досі мандрівної Русі.

Доти «Русь» представляла собою іноземну правлячу верхівку з примітивною соціально-політичною організацією, складену із

морських і річкових кочовиків, котрі періодично збирали данину (полюддя) для своїх князів, однак не були пов'язані ні з якою конкретною територією. Для висвячення династії Ярослава у християнській леґітимності потрібно було створити культ його двоюрідних братів Бориса і Гліба, синів болгарської княжни. Вони були канонізовані київським митрополитом Іоанном, болгарином за походженням, відразу по їхній смерті (бл. 1020 р.), хоча й загинули вони у звичайній боротьбі за владу. Властивий фундатор руської династії, Ярослав, успішно створив собі образ доброго брата, який помщається за смерть безвинно забитих (хоча, можливо, й сам був причетний до їхньої загибелі), а також присвоїв собі й своїй династії харизму святих Бориса й Гліба.

Ярослав постановив, що «нове свято руської землі» в пам'ять Бориса і Гліба відзначатиметься надзвичайно урочисто (пізніше число тих празників збільшилося до шести на рік) з 24 липня як головне свято. Так було 1072-го і, пізніше, 1115 року з нагоди перенесення мощей цих святих, супроводжуваного масовими всенародними маніфестаціями. На них були обнародувані зведені редакції літописів, складені у першому духовному центрі Східної Європи — Києво-Печерському монастирі в Києві. Саме тоді, під час Київського періоду, з появою власної історичної самосвідомості й почала поставати Русь як законна історична сутність.

Двохсотлітнє норманістсько-антинорманістське протистояння виявилося безсилим у вирішенні проблеми походження Русі. Пропоноване в цій праці вирішення не має нічого спільного з тою безплідною дискусією, воно засноване виключно на історичних критеріях і вкладене в ширший контекст світового розвитку.

У VIII і IX ст. виник поліетнічний, багатомовний, об'єднаний соціально і економічно організм (низької культури), представлений морськими й торговими спільностями Балтійського моря, занесений туди вихідцями із країн Середземномор'я. Менш ніж за два століття поліетнічні й багатомовні купецькі підприємства й торговельні спільності, а також морські кочовики, пристосували до своїх потреб політичну структуру й харизму степових імперій, щоб перетворити це на християнську слов'яномовну високу культуру, з якої постала Київська Русь.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Вступ до першого і другого томів. Культурна ситуація: Захід

Два періоди давньонорманської літератури

Літературна діяльність давніх норманів розпочалася приблизно у 800 р., через кілька десятиліть після перших вікінґівських походів та колонізаційних рухів на Захід та Схід.

На заході вікінґи зосереджувалися довкола східного узбережжя Атлантичного океану, спочатку на його північній частині, вздовж берегів неглибокого озера, відомого як Північне море. Їхнє з'явлення тут почасти обумовлювалося економічними причинами, а саме: їх приваблювали землі, що лежали південніше вздовж того ж Атлантичного океану, землі, що входили до сфери культурних традицій Середземномор'я, на яких у VIII ст. зароджувався економічний добробут. Тобто їхньою метою були Британські острови, Франкія, Іспанія, Північна Африка та Італія. Рушійною силою вікінґівських походів були «нормани» —

мешканці територій, на яких пізніше постали Данія, Норвегія і Південно-Західна Швеція. Походи, в яких брали участь головним чином предки норвежців і данів і які зафіксовані в документах, тривали майже сто років. Розпочалися вони близько 790 року походом до Англії і завершилися 891 р., коли Арнульф, нащадок Каролінґів і король східних франків, розгромив «Велику Армію» данів під Лювеном над рікою Діле. Об'єктами вікінґівських походів стали економічно найрозвиненіші частини Європи: в Англії — Нортумбрія (793 р., Ліндисфарн, 794 р., Джароу) та Уессекс (Дорсет, бл. 790 р.; Вінчестер, 860 р.); у Франкії — фризький торговельний центр Дорестад (833—864 рр.), Аквітанія (799 та 844 рр.); долина Сени (841, 845, 856—862, 885—886 рр.); гирло Луари (856, 864 рр.); долина Гаронни (844 р.), Нарбонна, Арль і долина Рони (860 р.); в Іспанії — Ла-Коруня (844 р.) та Севілья (844, 859 рр.); в Італії — Луна і Піза (860 р.). Вікінґи просунулися аж до Марокко (Некор, 859 р.)[1].

Опісля, в період з 891 до 954 рр., діяльність вікінґів перенеслася до Балтійського регіону. В цей час там уже сформувалася дохристиянська норманська культура і розпочинався період християнізації. Балтійські шведи лише тепер вступили у вікінґівський період. До цього часу вони лишалися осторонь основного напрямку релігійно-культурної сфери едд (і пізніше — саґ), а також традиції скальдів. Рунічне письмо поширилося на півночі у Швеції тільки наприкінці вікінґівського періоду, однак шведи настільки охоче його засвоїли, що кількість їхніх рунічних пам'яток просто вражає. Процес колонізації тривав бл. 150 років і охопив п'ять регіонів. З Західної Норвегії він поширився на рідкозаселені Шетландські, Фарерські і Оркнейські острови (780 р.); дани і норвежці розповсюдили його на ірландські поселення (прибл. з 830 р.); опісля він охопив східну частину Англії, пізніший Дейнлаг чи Дейнлоу (Нортумбрія та Східна Англія, прибл. з 875 р.). Завершився цей процес заселенням переважно норвежцями раніше пустельної Ісландії (874—930 рр.) та колонізацією багатої і залюдненої Нормандії (бл. 896—911 р.) головним чином данами, що в 891 р. зазнали поразки від східно-каролінґського Арнульфа.

Вирішальну роль у культурному розвитку норманів відіграли три різних народи: кельти (ірландські та уельські)[2], англосакси[3], франки[4]. Розчленована і політично відстала Ірландія була, однак, країною розвиненою щодо культури; її вплив поширювався на

Шотландію, Шетландські, Фарерські та Оркнейські острови. Англійська гептархія*, незважаючи на систему змінних політичних правителів (*bretwalda*, «Британські володарі»), в період між 757 та 796 рр. перебувала під відчутним харизматичним впливом короля Мерсії Оффа**. Це дало поштовх до перетворення дрібних державок на англійську монархію, очолювану королем Уессексу.

Спочатку кельти (в VI ст.), а за ними і англосакси (в кінці VI — на початку VII ст.) прийняли християнство. Однак звідтоді кельтська чернецька церква дедалі більше ізолювалася від континенту (Риму), тоді як в Англії Вітбійський Синод (663 р.) схилився до міжнародної римської церкви.

Розпочинаючи свої контакти з давніми норманами, кельти і англосакси використовували різновид латинської абетки, мали розвинену писемну літературу і, на відміну від франків, відкрили нові шляхи у розвитку європейської культури. Вони використовували латину лише як основу для перетворення своїх діалектів на літературні мови. Це мало вирішальне значення і для норманів, оскільки їхня мова була дуже близькою до розмовної мови англосаксів, так що вони могли спілкуватися без утруднень. Уже в другому і третьому поколіннях на кельтській землі (Ірландія, Шетландські острови) нормани були двомовними і тому могли також послужитися для розвитку кельтської культури.

Завзяті давньонорманські воїни особливо цікавилися героїчними оповідями ґерманського періоду переселення народів, більшість з яких збереглася у королівстві франків. Сучасником Оффи був Карл Великий, король франків з 768-го до 814 р. і західний імператор з 800-го по 814 рік. Він підкорив два останні ґерманські континентальні королівства — «поганське» Саксонське (777—785 рр.) та християнську державу ланґобардів в Італії (773—774 рр.), де аріанська християнська остроґотська держава пишалася високорозвиненою героїчною поезією.

Карл Великий був зацікавлений у збереженні давньоґерманських традицій. Він наказав перевезти кінний пам'ятник Теодоріху Великому, якого вшановував як свого попередника, з Верони (Берна) в Італії до своєї столиці в Аахені. Біограф Карла Великого Ейнгард у двадцять дев'ятому розділі своєї праці

* Союз семи королівств англів і саксів.

** Мерсія — у VII—VIII ст. англосаксонська провінція у Центральній Англії.

«Vita Caroli Magni» (створеної між 817-м та 830 р.) зазначає: «Він [Карл Великий] теж велів записувати суворі пісні [*barbara et antiquissima carmina*], що розповідали про подвиги і війни стародавніх королів [*veterum regum actus et bella*] для прийдешніх поколінь. Він започаткував граматику рідної мови»[5]. Великі війни Карла Великого з аварами в 791—796 рр.[6] відродили давні спогади і настрої: авари ставали гунами нових часів. Авари зазнали поразки, і їхні незліченні скарби стали військовою здобиччю вдачливих франків. Тому давні оповіді про ґотів і гунів, бурґундів і гунів набули широкої популярності, і перші тексти давньоґерманських оповідей, що збереглися, стосуються або остроґотів, або бурґундів і датуються прибл. 800-м р.

Давньонорманська література поділяється на два характерних періоди, кожен з яких тривав майже двісті років. Їх розділяє перехідний період тривалістю в сто п'ятдесят років. Перший — з 800-го по 1000-й; перехідний — з 1000-го по 1150-й; і другий період — з 1150-го по 1350-й.

Літературою першого періоду була здебільшого усна «гриднична» поезія, складена в тимчасових гридницях кочових чи морських королів, котрі заправляли спаяним гуртом молодих воїнів типу Männerbünde (*comitatus*)[7], набраних з родичів, а також підлеглих народів. Це робилося для того, щоб, з одного боку, успішніше підтримувати моральний дух на війні, а з другого — аби насолоджуватися на бенкетах військової аристократії. Натомість знання й використання рун обмежувалося на той час, за деякими винятками, магічним і релігійним призначенням.

Література цього періоду була, головним чином, витвором дохристиянських «норвежців». Ймовірно, що їх попередили йоти (Gautar) з Ютландії та Західного й Східного Йотланду (Götland) і дани, однак визначити, в якій мірі, поки що неможливо.

Перехідний період був рубежем між поганством і воєнізованим суспільством та християнським осідлим духовним світом. Найвиразнішим він був у самій Норвегії та її колоніях, особливо в Ісландії.

Характерною літературною формою другого періоду були прозові саґи. Вони писалися на пергаменті християнами-ісландцями для осідлих селян-йоменів та олігархічного угруповання *goðar*, до якого входили тоді васальні лорди і священики. Саме на цьому далекому острові, переповненому талановитими аристократами, були необхідні передумови для збереження літератури попереднього періоду, а також для використання з

цією метою місцевого діалекту. Здебільшого ісландці були нащадками західних норвезьких колоністів, більшість з яких, перед тим як осісти в Ісландії, побували на Британських островах, що було надто важливим для їхньої подальшої долі.

Кожен з обох періодів є відображенням особливого духовного світу, і водночас — це комплекс проблем з різними можливостями розв'язання. Зрозуміло, що використання літературної продукції як історичного джерела вимагає відповідної методології. (На цих сторінках ми обмежимося розглядом першого і перехідного періодів; другий аналізуватимемо в наступному томі).

Перший період

Він характеризується трьома формами давньонорманської літературної діяльності — двома мажорними і однією мінорною. Мажорними були поезія скальдів і еддична поезія; мінорними — рунічні написи, що в багатьох випадках мають історичні дати. Важливою відмінністю між поезією скальдів, з одного боку, та еддичною поезією і рунічними письменами — з другого є те, що перші можуть бути приписані певним авторам, а другі (включаючи й саґи другого періоду) лишаються анонімними. Можна погодитися з Клаусом фон Зее в тому, що причина такого факту полягала в основній меті скальдів — показати віртуозність [«Können»], себто власні здібності, тоді як саґи просто оповідають традиційну історію [«Erzählen»]. Поезія скальдів, зазначає дослідник, «шукає способів безпосереднього впливу на слухача; це може бути сатира, панегірик і навіть любовні пісні — мистецтво, в якому вирішальну роль грає віртуозність... натомість героїчна поезія є жанром епічним і як така не має жодної безпосередньої діючої функції, вона не вихваляє і не лає, лише оповідає... Вона менш формальна, і хоча саме завдяки їй можна було зберегти старовинну традицію, поезія ця втрачала по формі і не вважалася «мистецтвом» за тогочасними вимогами. Ось чому її автори лишалися невідомими»[8].

Еддична поезія належить до жанру епічних (героїчних) оповідей. Разом зі строфами, що мають характер вичислення або каталогу (давньонорм. *þulur*), еддична оповідь вважається дослідниками однією з найдавніших прослідкованих форм давньонорманської (так само, як і давньоґерманської) поезії.

Стилістично вона розпадається на два специфічних періоди: героїчні оповіді (давніші, започатковані прибл. 800 р.) і міфологічні (більш пізні), появу яких можна означити прибл. 850-м р. Епічні і міфологічні оповіді складалися на єдиній основі. За словами М. І. Стеблін-Каменського, вони виказують єдину синкретичну правду[9], тобто в цих оповідях історія і вигадка все ще складають одне ціле.

Основним призначенням міфу є переповідання події, яка хоча б якось стосувалася богів і сталася або в часи первісні, або в період освоєння даної території першопереселенцем чи першоправителем. Подія ця ілюструвалася ритуалом, в якому головний персонаж проходив ритуал ініціації*. У відтворенні первісної події ритуал («обряди переходу») і міф — невіддільні. Вони формують коріння культу бога чи героя як уособлення божества. У другому випадку герой сприймається як носій, *hinc et nunc***, специфічних досконалих властивостей божества — незборимості, всепроникненості чи подібних прикмет[10].

Хоча і міф, і епіка стосуються минулих подій, проте у міфі увага зосереджена на витлумаченні одного, циклічно повторюваного ритуалу, який неможливо пояснити самовідданому віруючому інакшим способом, тоді як епічна оповідь секуляризує міф, перетворюючи ритуал на одну-єдину окремо взяту минулу подію (*«Einmal der Sage»*) з окремим героєм («героїзація міфа», *«Heroisierung des Myths»*)[11]. Звідси лише один крок до історизації (*«Historisierung»*) епіки, себто до пояснення історичного факту за допомогою героя або зрівняння реальної історичної особи із уславленим легендарним героєм — характерної особливості середньовічного синкретичного процесу, окресленого вище[12].

На противагу еволюціоністам, Жорж Дюмезіль вважає, що міф з'являється у завершеній, ущільненій і .ускладненій структурно формі, для означення якої Карл Керені і Мірча Еліаде вводять поняття архетипу (запозичене з робіт Карла Ґустава Юнґа)[13]; пізніше міф зазнає лише незначних змін, оскільки основні його елементи лишаються у відповідних взаємозв'язках[14]. Епічна оповідь зводиться до міфологічного архетипу або до одного мотиву (*міфологеми*), а потім переноситься у міф. Це називається архетипізацією (*«Archetypisierung»*), деміфологізацією (*«Entmythisierung»*) або героїзацією міфу[15]. Історична

---

* Обряд посвячення юнаків у дорослі.

** тут і зараз (*лат.*).

подія переходить у міф подібним чином — спрощенням до міфологічного зразка.

У науковій літературі міфологію і епіку розділяють за національною ознакою — «ґерманська» міфологія/епіка, «тюркська» міфологія/епіка тощо. Наслідуючи цю традицію, не можна, однак, не погодитися з Яном де Фрісом у тому, що вона є цілком умовною, бо, як зазначає де Фріс, даний предмет є «більше інтернаціональним, ніж національним»[16]; легенди завжди переходили від одного народу до іншого, безвідносно до мовного споріднення. Однак відбір і класифікація запозичених складових елементів і сюжетів у різних суспільств були різними, вони змінювалися і доповнювалися в середовищі цих суспільств, а те, що виходило в результаті, може бути визначене в таких термінах, як національна культура, національна міфологія, національна епіка.

Міфологія та епіка ґерманських народів

Розглядаючи міфологію взагалі чи ґерманську зокрема, слід згадати про нову порівняльну міфологію Жоржа Дюмезіля[17]. Дюмезіль починав з теорії міфу і ритуалу, розробленої іншим французьким ученим Емілем Дюркгеймом (1858—1917 рр.), який першим висловив ідею про колективну свідомість (*conscience collective*), стверджуючи, що немає вигаданих релігій, що всі релігії є «виключно соціальним явищем» і що «святині» завжди є відображенням соціальних і культурних реалій[18].

У вивченні взаємозв'язків між соціальною структурою, ідеологією і мовою Дюмезіль відкрив так звану троїсту систему, яку визначив як виключно індоєвропейську. За Дюмезілем, ця троїста система разом з супровідною троїстою ідеологією вже існувала в дуже ускладненій формі у протоіндоєвропейської спільності. Надалі вона розвивалася в кількох окремих напрямках, відповідно до груп, утворених після розпаду індоєвропейської спільності.

В теорії Дюмезіля слід особливо наголосити на домінуючій ролі мови. За словами його учня К. Скотта Літлтона, існує «істотний зв'язок між мовою та ідеологічною характеристикою її носія»[19]. Це означає, що Дюмезіль вважав очевидним перенесення термінології з однієї сфери в іншу, наприклад, мовну концепцію «індоєвропеїзму» можна застосувати також і до

соціології, релігії тощо, виводячи терміни типу «індоєвропейське суспільство», «індоєвропейська ідеологія», «індоєвропейська міфологія». Літлтон узагальнив Дюмезілеву модель загальноіндоєвропейської ідеології як таку, що «походить, зрештою, з такої визначальної риси протоіндоєвропейської спільності, яка складається з трьох основних принципів: (1) збереження космічного і юридичного порядку, (2) торжества фізичної доблесті і (3) сприяння фізичному здоров'ю.

Кожен з цих принципів стає основою того, що Дюмезіль визначає як «*function*» («функцію»), тобто завершений комплекс, що включає як власне ідеологічний принцип, так і його численні прояви в кількох стародавніх індоєвропейських соціальних і духовних системах.

Перша функція виражалася в наявності виокремлених класів жерців (як-от індійські брахмани), котрі неминуче ставали на вершині відповідних соціальних систем і уявлялися... парою верховних божеств, таких, як, скажімо, Мітра і Варуна у ведичній Індії... та Одін і Тір у стародавній Скандинавії. Крім того, існував чіткий розподіл обов'язків між цими двома співбогами: один, нехай це буде «Варуна», відав космічними справами, інший, назвемо його «Мітра», клопотався головним чином про збереження належних юридичних стосунків серед людей. Разом вони стояли на вершині духовної системи, так само як жерці були на вершині соціальної ієрархії.

Друга функція проявлялася в існуванні правлячого військового класу, подібно до індійських кшатріїв, чия роль полягала у захисті суспільства (або у підтримці його імперських устремлінь), так само, як проявлялась вона і в існуванні колективного уособлення цього класу в образі, скажімо, великого ведичного божественного воїтеля Індри... і давньоскандинавського бога війни Тора.

Третя функція була відображенням суспільних мас, пастухів і землеробів, на чиєму утриманні були жерці і воїни... Цей принцип уособлювався у свідомості колективу в образах божеств інших рангів. У більшості випадків основні представники цього третього божественного рангу уявлялися парами близьких родичів... Ця взаємозв'язана тріада соціальних класів і божеств була тією призмою, через яку стародавні індоєвропейські оповідачі бачили світ. Згадані три функції безконечно повторювалися — від тріади хвороб до поняття про тричленну будову Всесвіту. Більше того, їхні колективні репрезентації не

обмежувалися суто міфічними персонажами, а й поширювалися на багатьох епічних героїв...»[20].

Школа Дюмезіля окреслила коло специфічної міфологічної тематики, що виявилося дуже продуктивним. Однією з таких тем є тема війни між представниками двох перших функцій (жерців і воїнів), а також між ними і представниками третьої функції, що завершилася нічим — різновидом нейтралізації. Іншою темою є ініціації — невід'ємна частина всіх міфологічних систем. Важливою є також тема трьох гріхів воїнів: непокора повелителю, боягузтво в бою і ґвалтування або мародерство[21].

За визначеннями дослідників, відмітною рисою ґерманського епосу є передовсім його лаконічність. Короткі ґерманські оповіді не розгортають життєпису героя, а зосереджуються на одному чи двох критичних інцидентах[22]. Така критичність завжди трагічна і є результатом морального конфлікту героя, його відданості королю і своєму родові з, скажімо, сильним емоційним поривом. До того ж героїчні ідеали часу виражалися надзвичайно чітко як предмети загальної захопленості (молодий відважний герой), страху (відважний месник) або ненависті (жорстокий нападник). Саме таке втілення — репрезентація ідеальної людини, а не історичний, земний діяч — і ставало героєм оповіді.

Іншою особливістю ґерманського епосу є непроявність національного почуття: в конфлікті мають бути присутніми два народи з однаковою шкалою моральності; жоден з них не принижений і не підвладний національним забобонам[23]. Гунський епічний правлячий клан Будлунґи сприймається з тією ж поштивістю, що й ґерманський бурґундський клан Ніфлунґи чи данський клан Скйолдунґи. Всі політичні події і колізії представлені як сімейні сварки (звідси тенденція до узагальнення і циклізації династій героїв); всі герої періоду переселень (375—526 рр.) вкладаються у три покоління (процес, названий Ґудмундом Шютте «телескопічним»)*[24].

Всі, ґерманські чи іноземні, герої наділялися ґерманськими або такими, що розумілися як ґерманські (скажімо, Аттіла > Атлі), іменами, які, за винятком обмеженого числа канонізованих героїв періоду переселень, є не особистісними, а прозивними (*«sprechende Namen»*)[25]. Географічні назви в епічних творах також усі прозивні (topical) або такі, що належать до міфологічної географії.

---

* Йдеться при властивість телескопічної трубки.

І лише в тих випадках, коли на епіку перетворювалися реальні історичні події, вживалися назви реальних місць[26].

Збереглися лише два фрагменти з двох давньоґерманських епічних оповідей: данська «Битва коло Фіннсбурґа» англосаксонською і ґотська «Hildebrandslied» («Пісня Гільдебранда»), написана давньоверхньонімецькою мовою. Деякі дослідники додають до них ще ґотську «Битва ґотів з гунами», включену до пізнішої ісландської «Hervarar saga».

Не слід забувати, що жодне із суспільств не починало своєї епіки з власними героями: поява національної свідомості знаменувала кінець довгого учнівства. Ідеї національної ідентичності можна навчитися, лише перебуваючи у прямих контактах з народом, який її вже має. Суспільні групи, котрі ще не витворили власних героїв, спочатку пристосовують іноземних, які з певних причин приваблюють їх або які вже зажили слави; цей процес подібний до процесу формування історичної свідомості. Оскільки кожне людське суспільство повинно було обумовити себе в первісності, то, разом з обраною світовою релігією, воно намагалося запозичити і всі минулі традиції, пов'язані з цією релігією. Так, разом з християнством ґерманські народи успадкували іудейську, грецьку і римську міфологію та історію. Так само монгольські переймання буддизму розширили їхню історичну пам'ять минулим Індії та Тибету.

Стародавні норманські міфологічні оповіді — пізніші від героїчних саґ, вочевидь, тому, що жоден з великих давньоґерманських героїв (за винятком Германаріха, пом. бл. 375 р., і Аттіли, пом. 453 р.) не був язичником. Більшість з них були християнами-аріанцями: Ґуннар або Ґундагарі з Бурґундії (пом. 436 р.), ÞiōðrīkR/Дітріх з Берна або Теодоріх Великий остроґотський; пом. 526 р.), Ельфвіне або Альбойн з Ланґобардії (пом. 572 р.) та інші. Ганс Кун визначає Сіґурда/Зіґфріда — героя ґерманських переказів як Сиґизмунда (516—523 рр.), бурґундського християнського короля і святого, стверджуючи, що, «напевно, одна й та ж сама особа могла бути вшанована у власній країні як християнський святий, згадуватися в Англії як мужній воїн-емігрант і сприйматися на Півночі як герой з оточення поганського бога Одіна»[27].

Як кельтські (зокрема, ірландський), так і англосаксонські (зокрема, англійський) народи свої перші пам'ятки літератури, писані народною мовою, розвинули в рамках християнської

культури. Щоб краще зрозуміти цю унікальну обставину, давайте розглянемо англійську літературу 700—900 рр. Протягом сьомого століття школа Кедмона пристосувала героїчний стиль давньоґерманських оповідей до християнського способу мислення та біблійної тематики. Таке співіснування двох тематичних пластів, давньоґерманського і християнського, як свідчить відома «скринька Франка», яку вважають нортумбрійською роботою із прибл. 700-х років, де, з одного боку, зображена тема поклоніння волхвів, а з другого — сцена, взята з переказу про ґерманського героя Віланда-коваля, відомого також з поетичної «Едди», де Віланд (Vǫlundr) щойно помстився королю Нідгаду, вбиваючи його синів[28].

[На відміну від ранніх континентальних ґерманських законів (започаткованих від Leges Visigothorum, вироблених бл. 456—466 рр.), укладених латиною, англосаксонські закони, що беруть початок від законів Етельберта Кентського (560—616 рр.), укладені місцевою мовою, як і «Давньосаксонська хроніка», написана під час правління Альфреда Великого (871—899 рр.)].

Англосаксонська версія давньоґерманських оповідей, яку перейняли давні нормани, перекривала християнською вуаллю язичницький пласт (як це видно з «Беовульфа»), і скандинавським язичникам необхідно було якось асимілювати героїв шляхом поступового перетворення християнських королів на добрих язичників, шанувальників Одіна.

Передумовою для такого перетворення стало набуття певного теоретизованого знання про суть язичництва, яке до того часу не стало систематизоване в літературній формі. Показ одних лише ритуальних зразків був явно недостатнім для виконання цього завдання. Виникла необхідність вкласти міфологічні теми у рамки нового літературного мислення і виразити їх новоствореною поетичною мовою. Зрозуміло, що це потребувало певного часу. Автори багатьох міфологічних оповідей ще плекали язичницькі релігійні традиції своїх предків, хоча насправді вони вже не вірили у язичницьких богів і не втримувалися навіть від анекдотів про них. Тому слід визнати, що поетична «Едда» до певної міри просякнута християнським мисленням[29].

Цей скептицизм щодо язичницького пантеону, мабуть, і призвів до того, що міфологічні оповіді лишилися відмітною рисою давньонорманської літератури. Габріель Турвілл-Петре зазначає з цього приводу: «тоді, як героїчні оповіді були галуззю літератури спільної водночас для всіх ґерманських народів, все

свідчить про те, що міфологічні оповіді, подібні до представлених в «Едді», були поширені лише серед скандинавських племен, і можна припустити, що ті з них, які дійшли до нас, за своїм походженням є або норвезькими, або ісландськими»[30].

Починаючи з VIII ст. епічна поезія на ґерманських християнізованих землях вступає у новий етап свого розвитку, спершу в Англії (Нортумбрія, Уессекс), а затим у каролінґській державі. Скоп — давній поет племені, член королівської дружини — поступається місцем освіченому ченцеві, котрий старанно вивчав латинських авторів, як класичних (зокрема, Верґілія — майстра епічного стилю), так і християнських (наприклад, Статія). Використовуючи так званий ретроспективний метод верґілієвої «Енеїди», він навчався побудові великої епічної оповіді («повному епосу»). Він також розвинув систему комбінування язичницьких тем з біблійними сюжетами.

Наслідки цього видно в «Беовульфі», написаному народною англійською мовою, ймовірно в останні десятиліття VIII ст., а також у «Валтарії», складеному латиною бл. 930 р. у Східній Франції (мабуть, в монастирі святого Ґалла)[31].

Тоді як християнський «повний епос» верґілієвого стилю став домінувати в тогочасному осідлому вищому суспільстві, розвинувшись у жанр надвірної епічної літератури, давні героїчні і міфологічні оповіді стали прерогативою нижчих класів, селян (рустиків) по всій Західній Європі[32]. Деякі з них стали відомі навіть у християнських літописців.

Одначе в колоніальній Ісландії місце селян посідав високоосвічений клас ґодарів. В їхніх гридницях і знайшли притулок стародавні героїчні оповіді. Ґодари стали пристрасними антикварами, збираючи і записуючи на пергаменті стародавні героїчні оповіді. Місцеві таланти також знайшли в цих оповідях натхнення до створення нового літературного жанру, цього разу — прозових *fornaldar sögur*, або саґ давніх часів.

Яким чином епічні та міфологічні оповіді перейшли з епохи переселень у вікінґівський період? Ця проблема з новою силою постала в останні десятиліття. Донедавна основною теорією, що пропонувала розв'язання цієї проблеми, була теорія швейцарсько-німецького ученого Андреаса Гойслера. Гойслер вважав, що ґерманські героїчні оповіді з'явилися бл. 800 року у вигляді пісень, однак задовго до того існували у поетичній формі[33]. Ганс Кун був першим, хто піддав критиці цю точку зору у своїй

праці «Heldensage vor und ausserhalb der Dichtung» («Героїчна саґа перед поезією і поза нею»)[34]. «Зрозуміло, — пише він, — що слухач героїчних оповідей мав бути обізнаним із суттю тем, хай навіть вони [ці оповіді. — *Перекл.*] і були «важкопоєднуваними» («straffe Einheiten»); вони ж були лише епізодичними порівняно з епікою в цілому. З другого боку, Франц Рольф Шредер[35], Отто Гефлер[36] та Карл Гаук[37] розвинули тезу про те, що в системі давньоґерманських епічних традицій лежали не пісні, а поетично несформовані сюжети (*plots*) з міфологічно-культовими елементами.

Вирішальну роль у духовному розвитку давньоґерманських воєнізованих суспільств відігравали прикордонні контакти з римлянами (*limes*) на заході і з аланами та гунами на сході. Зонами контактів були, відповідно, землі вздовж римських кордонів (по Дунаю та Рейну), а також басейн Дону (алани і гуни). Історичні джерела свідчать, що деякі з таких ґерманських воєнізованих суспільств, найперше ґоти[38] та ланґобарди, а пізніше — бурґунди та франки вже мали поетичний хист.

Як свідчить «*Nibelungenlied*» («Пісня про Нібелунґів»), до XIII ст. особливо важливим вмістилищем давніх пісень та оповідей була територія, де нині розташовані Баварія та Австрія[39]. Протягом кількох століть ці землі не тільки поєднувалися з ґерманською Італією, з її центром у Вероні (Берн) або Павії, але й відіграли роль транзитного регіону, який використовували ґоти й інші племена для пересування з Східної чи Центральної Європи до Італії, Ґаллії, Африки та Піренейського півострова.

Цей реґіон відіграв також значну роль у контактах Скандинавії з Італією. Через нього пролягали два шляхи: прямий південний, що починався або від Верхньої Вісли і повертав до Сілезії, або від Верхньої Ельби і продовжувався до Баварії (Augusta Vindelicum, Ауґсбурґ). Обидва відгалуження цього шляху з'єднувалися на Дунаї у Віндобоні (Відні) — Карнунтумі[40]. Іншим шляхом був західний, що проходив вздовж Рейну. До кінця VII ст. ними користувалися рідко, бо протягом 240 років прямий зв'язок між Скандинавією та Італією був заблокований внаслідок утворення бл. 560 р. аварської імперії з центром у Паннонії.

Франксько-аварські війни Карла Великого 791—796 рр. дали поштовх до відродження героїчних пісень; авари були новим уособленням історичних ґунів, а франки відігравали тепер роль ґотів. Ось чому Карл Великий перевіз кінну статую, що, на

його думку, була пам'ятником ґотському королю Теодоріху, з Верони до своєї резиденції в Аахені (Aix-la-Chapelle).

Тут набуває нового змісту історія про повернення герулів[41]. У «Ґотських війнах» Прокопія, візантійського історика, котрий помер невдовзі після 562 р., викладена історія герульського короля Гродульфа. Бл. 512 р. він зазнав поразки і був убитий ланґобардами (підкореними ним раніше), що призвело до падіння могутнього Герульського королівства на Середньому Дунаї, яке існувало там приблизно від 453 р. Одна частина герулів була поселена римлянами в Іллірії, решта повернулася до Скандинавії (Θούλη) і осіла поблизу йотів (οἱ Γαυτοί)[42]. Протягом деякого часу вони продовжували підтримувати зв'язки зі своїми співвітчизниками в Іллірії. У 545 р. дунайські герули звернулися з проханням до герулів Йотланду (Götland) прислати їм для правління молодого князя королівської крові, — проханням, яке, згідно з Прокопієм, було виконане.

Учені надають цій історії великого значення. Вони пов'язують її з частими згадками в рунічних текстах імені Герул (*ErilaR*). У VI ст. у Веренді (територія йотів), звідки герули поширилися по всій Скандинавії, вони встановили культ Одіна — широковідомий з того часу по всій Скандинавії, започаткували виробництво металів південноґерманського типу (зокрема, емалі), провели земельну реформу (герульський акр), встановили князівський титул *erilaR* і розповсюдили йотські саґи на північ[43]. Нільс Клаузен Лукман розробив теорію про те, що цикл пізніших ісландських саґ Скйолдунґар-Скілфінґар (відомий з «Беовульфа» (бл. 800 р.), Саксо (бл. 1200 р.) та деяких пізніших ісландських саґ) був занесений до Йотланду герулами[44]. Також є всі підстави вважати, що «Битва ґотів з гунами» була створена на основі йотського матеріалу, принесеного, мабуть, герулами.

Іще у двох випадках можна простежити поширення героїчних оповідей на північ. Це каролінґські (франкські та німецькі) оповіді. Франкські поширювалися у Скандинавії протягом VIII ст. Рейнським шляхом, мабуть, за посередництвом фризів. Це твори так званої Бурґундської оповіді (написаної у Савої між 443 та 534 рр.) про падіння їхньої династії Ніфлунґів/Ґ'юкундар, однак уже в поєднанні з ґотською легендою про Германаріха; на цій поєднаній оповіді заснована еддична «Гамдісмал» (VIII чи IX ст.).

Наприкінці VIII ст. той же процес простежується і в нижньонімецькій традиції, в якій історія смерті Аттіли (Атлі) поєдналася

з оповіддю про Зіґфріда (Сіґурда) і скарб. Історія про коваля Віланда (Vǫlundr) також поєдналася потім з історією про Зіґфріда (Sîfrit). Еддичні оповіді *«Пісня про Атлі»* та *«Пісня про Віланда»* були складені в IX ст. вже на основі цього нового німецького матеріалу.

Аналіз еддичної поезії дає кілька можливих варіантів її інтерпретації. Можна вбачати в ній заепічений міф, тобто міф в епічній вуалі, однак і епіка також може служити вмістилищем для замаскованої історичної пам'яті. Наведений матеріал свідчить про п'ять напрямків перетворень: а) *міф* перетворюється на епіку та історію (див. розділ 6 другої частини цієї праці), б) і *міф*, і *історія* переходять в епіку (розділ 7), в) *міф* став епікою і змішався з історією, яка тим самим також стала міфом (розділ 8), г) історія стала міфом, щоб перетворитися на власне епіку та на епіку надвірну (розділ 9), д) *історія* перетворилася на епіку (розділ 10).

Поезія скальдів і рунічні написи

Збереглася лише (невелика?) частина поезії скальдів. Хоча довкола окремих строф (головним чином з великих королівських саґ) ще точаться суперечки стосовно їх трансмісії, однак самі по собі тексти загалом сприймаються ученими за автентичні.

Ця поезія має специфічне авторство. Звичайно, нами означені високородні члени королівської дружини, однак складали її не вони. Так само як панегірична і глумлива, скальдична поезія надихалася поточним моментом. Поет декламував строфи у гридниці свого патрона і водночас намагався привернути увагу короля. Така поезія процвітала протягом останніх десятиліть IX і всього X ст. серед оточення скандинавських королів-воїнів і князів Західної Норвегії, на Трондгеймі та Британських островах. Вона виникла під впливом контактів з кельтською та англосаксонською поезією.

У другій половині XI ст. гридниці королів-воїнів перетворюються на зали християнських королів та лицарів. Саме в цей час скальди експериментують з християнською тематикою, однак без особливого успіху, так що їхня поезія витісняється згодом баладами — модним жанром західноєвропейського походження, і в XIII ст. занепадає зовсім. Виявилося неможливим відділяти

яскраву скальдичну поетичну мову (передовсім систему *kenning*) від міфу і героїчного віку.

Рунічні написи з поетичного погляду є виключно маргінальними, однак для історика вони є першорядним джерелом завдяки тому, що це — автентичні оригінальні свідоцтва. Давньоґерманські руни були створені, очевидно, в маркоманській державі Маробода, розташованій в Богемії (I ст. н. е.), або в ґотській державі північно-західного узбережжя Чорного моря (II ст.)[45]. Рунічна абетка (*futhark*) складалася спершу з 24 знаків (рун) і засновувалася на грецькому та римському провінційному побутовому скорописові. Рунічне письмо було відоме англосаксонським переселенцям, які і занесли його до Англії (бл. 450—550 рр.).

Вивчення рун дозволило розділити їх на два хронологічних періоди: найдавніша рунічна абетка («старший *futhark*» прибл. до 800 р.) і написи, складені на основі більш пізньої абетки («молодший *futhark*» бл. 800—1100 рр., сюди ж належать і пізньосередньовічні берґенські написи XIII—XIV ст.). Збереглися 223 рунічних тексти, написані давнішою абеткою, однак дешифруванню піддаються лише 120 з них; вони були перевидані і коментовані недавно Елмером Г. Антонсеном[46]. Тексти ці були знайдені у Східній та Центральній Європі, Шлезвіґу, Ґерманії, Скандинавії, Фризії та Англії, найчастіше на дрібних предметах (пряжках, гребінцях, рукоятях ножів, келихах з рогу, наконечниках списів, брактіатах тощо), а також на каменях. Не торкаючись проблеми датування цих написів у цілому, скажу, однак, що дати Антонсена, засновані на лінгвістичних критеріях, здаються надто ранніми. Проте він і сам зазначає: «Я мушу підкреслити, що дати кожного напису, зрештою, є нічим іншим, як припущенням»[47]. Лишається все ще в силі теорія Отто фон Фрісена про те, що герули принесли руни з Чорного моря до Шлезвіґа, Фюнену та Йотланду[48].

Тривалий час написи використовувалися виключно в магічних і культових цілях. Однак три камені з Блекінґе (Швеція), датовані прибл. 600—650 рр., є попередниками пізніших меморіальних написів; вони містять інформацію про померлого (власне та батьківське ім'я), а також про його покровителя[49].

Переважна більшість рунічних написів (бл. 5000 каменів) належить до більш пізнього рунічного періоду. Проте слід зазначити, що напис з Рьок у Східному Йотланді (бл. 800 р.) — одна з перших пам'яток другого періоду — свідчить про наявність у йотів генеалогічного мислення; в ньому йдеться

про те, що Теодоріх Великий жив «дев'ять поколінь тому» (for nīu aldum; aldr «генерація»)[50]. Відомо, що Теодоріх помер 526 р.; одне покоління існувало протягом 30 років. Тридцять, помножене на дев'ять, дає 270. Додавши до 526 років ще 270, матимемо 796 рік, тобто приблизну дату напису із Рьок.

Рунічні написи з історичним змістом найперше з'являються в Ютландії бл. 940 р. і продовжують побутувати там приблизно до 1000 р.[51] Бл. 1000 року вони з'являються у Норвегії, де існують приблизно до 1050 р., а також у Західному Йотланді, Смоланді і Ґотланді. Власне у Швеції (Сьодерманланд, Уппландія) так само як і у Східному Йотланді та Борнгольмі, ці написи поширилися тільки після 1020 р. і продовжували існувати до кінця століття[52]. Остання хвиля християнізації Скандинавії пришвидшила їхнє зникнення.

Перехідний період

Дві головні ознаки нової епохи — поселення в Ісландії та християнізація скандинавів — визрівали ще в першому періоді, але вони дозріли тільки протягом наступного. Процес поселення в Ісландії тривав майже 60 років; загальновизнаним вважається датування 874—930 рр. Набагато складнішим був процес християнізації давніх норманів (незалежно від індивідуального навернення деяких скандинавських королів, скажімо, Гаральда Клака з Ютландії і Дорестада у 826 р.); він тривав набагато довше, охопивши спочатку колонії данів, затим поширився на Данію та Норвегію, згодом — Ісландію. Останніми прийняли християнство шведи — бл. 1100 р. Послідовність навернення до нової релігії виглядає таким чином:

912 р.	— християнізація князівства Нормандія (Руен у Франції).
943 р.	— Дейнлоу (Дейнлаґ) в Ірландії та Англії.
[988—1036 рр.	— Русь та Східна Європа].
прибл. 965—986 рр.	— Данія.
995—1000 рр.	— Норвегія.
1000 р.	— Ісландія.

1008 р. — Західний Йотланд.

прибл. 1050—1100 рр. — Швеція.

Утвердженню християнства на півночі сприяли дві події: канонізація першого скандинавського мученика — святого короля Олафа Гаральдсона Норвезького бл. 1035 р. і утворення окремого північного архієпископства з єпархією у Лунді 1103 р.

Як і для всіх інших народів, християнізація означала для скандинавів вступ до нового духовного світу — із абстрактним мисленням, інституціями навчання, зведеннями релігійної прози (проповіді, агіографічна* література, теологія, філософські науки), писаних на пергаменті чи восківці** латиною або місцевою мовою. Це також відкривало широкі міжнародні контакти (з Римом, Парижем, Гамбурґом, Герфордом у Вестфалії).

Материковим скандинавам нетерпеливилося досягти статусу інтернаціональних городян всесвітньої церкви і використовувати латину для широких зв'язків. Натомість аристократичне населення найпівнічнішого колонізованого острова Ісландії воліло за краще лишатися у національній церкві. Це було спричинене не тільки консерватизмом, характерним для всіх колоній, але й більшою мірою обумовлювалося схожістю характерів ісландців і ґерманських народів епохи переселення. Е. В. Ґордон зазначав з цього приводу: «Організація суспільства і характери людей були надто схожими на ґерманські суспільства героїчного періоду IV—VII ст., як видно з літератури обох періодів, у них засвідчена лише незначна відмінність у духовності та поглядах на життя. Ми бачимо, наприклад, що трагічна ситуація в ломбардській розповіді про Альбуїна і ґепідського короля повторена цілком незалежно в ісландській «Vatnsdœla saga».

Саґи цього пізнішого періоду ближчі до ґерманської героїчної традиції, ніж навіть така поема, як «Беовульф», складена кількома століттями раніше»[53].

Всюди, навіть в Ісландії, з'являлися віднині нові літературні жанри; деякі з них є надто важливими для істориків. Такими є передовсім аннали і біографії (оригінальні, а також перекладені),

* Агіографія (*грецьк.*) — наука, що досліджує життєписи святих.
** Тонкий пергамент.

що з'являються приблизно в середині XI ст. Сюди належать також зведення законів, історичні описи, генеалогічні та топографічні розшуки і, далі, енциклопедична та географічна література. В Ісландії всі такі праці написані місцевою мовою; у Норвегії нею написані лише деякі; у Данії майже всі — латиною. Швеція, що до XI ст. ще не вступила у вікінґівський період, не брала участі у цій інтелектуальній діяльності аж до 1220-х років.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Вступ до першого та другого томів Культурна ситуація: Схід

Контакти між германськими та степовими народами

Від початку писемної історії ґерманські народи контактували зі степовими кочовиками на римських кордонах, зокрема на території сучасної Угорщини і Трансільванії (вздовж лівого берега середнього Дунаю, в басейні Тиси та її притоків Кереша і Марешула)[1], а також, про що часто забувають, на кордонах Боспорського царства, між річками Доном (Танаїсом) та Дністром на півночі від Кримського півострова[2].

Приблизно до 370 року назву «кочовики» вживали в Європі стосовно народів іранської мовної сім'ї, скажімо — сарматів, язиґів і, особливо, аланів. Приблизно після 370 р. їх замінили народи алтайської мовної групи — гуни, авари, булгари і тюрки[3].

Основними ґерманськими степовими народами були бастарни, (г)ерули, ґоти, ґепіди, вандали (обидві групи — силінґи та (г)астінґи), ланґобарди (ломбарди)[4]. Всі ці групи можна вважати не тільки попередниками, але й одним із видів вікінґів.

Контакти між ґерманцями і степовиками набирали різноманітних форм, включаючи військові сутички, спільні кампанії, об'єднані піратські експедиції на території осідлих держав, ґерманські торгові експедиції на схід (скажімо, приїзд ґотських та ерульських торговців до Індії у II ст.)[5], спільні поселення і заснування варварських королівств на руїнах Західної Римської імперії (зокрема, ґотами та аланами і аланами та вандалами)[6].

На жаль, дати, наведені у джерелах, що збереглися, недостатні для того, аби прояснити всі подробиці ґермансько-кочових стосунків. Однак і те, що ми маємо, ясно свідчить: спільні поселення і навіть взаємні шлюби між згаданими ґотами та аланами були досить поширеним явищем. Наприклад, перший римський імператор варварського походження Максимін (235—238 рр.) був ґотом по батькові і аланом по материнській лінії[7]. Королі гастінґських вандалів Північної Африки (скажімо, Гуннерік, 477—484 рр.), як про те свідчать його офіційні укази, носив титул короля «вандалів та аланів» — *Rex (Hunerix) Wandalorum et Alanorum*[8].

Нині важко оцінювати інтенсивність культурного обміну між цими групами племен, адже всі вони, за деякими винятками, не мали своєї писемності. Навряд чи можна сумніватися в тому, що, живучи у схожих соціальних умовах, вони виробили і схожі ідеологічні системи. Тому нас не повинні дивувати численні свідчення у римських джерелах про культ іранського бога війни Мітри (уособлення першої функції за Дюмезілем), що його сповідували в римській армії ґотські найманці[9].

Дехто вважає також, що багато оригінальних індоєвропейських (=степових) міфів, забутих потім у землеробському духовному кліматі Скандинавії, відродилися згодом у міфології ґерманських народів завдяки близькому знайомству з культовою практикою кочовиків. «Поетична Едда» і «Пісня про Нібелунґів» засвідчують той факт, що гунський король Аттіла (434—453 рр., давньонорм. *Atli*, середньоверхньонім. *Etzel*), як уособлення ідеального правителя, став головним героєм найбільшого ґерманського епосу.

За норманською літературною традицією, землі між Танаїсом/Доном і Азовським морем вважалися винятково важливими

як місце, де відбувалися значні події, як обитель богів. На мою думку, такі погляди були не результатом якихось ісландських спекуляцій «gelehrte Urgeschichte»*, користуючись терміном Андреаса Гойслера, а епічно-міфологічним відлунням тієї надзвичайної ролі, яку відіграло в культурі Східної Європи Боспорське царство.

Серед євразійських степових кочовиків визначальні позиції зайняли тюрки. Упродовж писемної історії вони заснували кілька своїх імперій — з 550-го по 970 рік (останньою з таких була західна тюркська Хозарська імперія, що існувала приблизно з 650-го по 970 р.); Імперія Монголів, що процвітала з 1206 (чи 1218) й до 1368 р.; Імперія Тунгузо-Маньчжурів, існування якої тривало з 1616 (чи 1644) й до 1912 р. Нині лише близько шести тисяч чоловік розмовляють тунгузькими діалектами, нараховується понад три млн. монголів і 100 млн. тюрків.

Виняткова життєспроможність тюрків пояснюється тим, що вони витворили власні національні версії кожної світової релігійної культури власними ж мовами: буддизм — невдовзі після 550 року, маніхейство і християнське несторіанство — протягом VIII ст., іудаїзм — протягом VIII та IX ст., іслам — з 840 року.

У першій половині VII ст., після епохи переселення, в Європі та західноєвразійських степах склалася якісно нова ситуація. Поворотним моментом при цьому було правління східноримського імператора Іраклія (610—641 рр.). Грецька мова стала офіційною в управлінні, культурному житті та побуті, і так із Східного Риму постала Візантія[10]. Іраклій визнавав лише двох сусідів своєї імперії: на заході — франкського короля Даґоберта I (629—639 рр.), чиє правління багато в чому було передвістям політики Каролінґів (його договір з Іраклієм укладено 629 року)[11], східним сусідом Візантії був тюркський каган Тон Ябгу (Зебел, 618—630 рр.)[12]. Договір з каганом 626 року був підкріплений шлюбом візантійської принцеси і тюркського правителя — безпосереднього попередника хозарських каганів.

Якщо Візантія вважала Даґоберта своїм молодшим партнером, то тюркський імператор виступав як рівний. Згідно з візантійською системою рангів, тюркський каган (потім — хозарський) перебував на найвищому щаблі, що, звичайно, не поширювалося на вождів ґерманських народів, які перебували під візантійським

---

* Усна праісторія (*нім.*)

культурним впливом. У схожій ситуації найпочесніше місце могутнього гунського правителя епохи переселення до походів вікінґів і протягом до- і раннього вікінґівського періоду посідав хозарський (тюркський) імператор (*Tyrkja konungr*).

У Північно-Східній Європі скандинави зустрілися з фінськими народами. Фіни займалися торгівлею, підсічним землеробством, полюванням, риболовлею, уміли ходити на лижах та чаклувати. Ними були в основному ести, власне фіни і вепси (весь). Протягом раннього середньовіччя вони не мали своєї писемності. Однак їхні потомки, подібно як потомки іранських аланів, зберегли їхній міфолого-епічний спадок. Це засвідчують естонсько-карельський епос «Калевала» і осетинські (осетини — нащадки аланів) сказання про Нартів. Майбутнє покаже, чи спеціалісти зможуть дешифрувати оті ремінісценції обох груп про пригоди їхніх предків у Східній Європі.

Культурницька діяльність тюрків, надто їхня відома релігійна терпимість щодо хозарської держави, сприяла зближенню і взаємозбагаченню культур, співробітництву, що практично втілилося у писемних системах.

Боспорське царство і пізній еллінізм*

1

Слово «боспор» (ὁ Βόσ-πορος) — давньогрецького походження і означає дослівно «бичачий брід»; воно вживалося для позначення перешийка між двома морями. В історії відомі два таких боспори: Кіммерійський Боспор (ὁ Κιμμέριος Β.), розташований, за класичними географами, на стику Європи та Азії, тобто на території сучасного Керченського півострова, що відділяє Чорне море від Азовського.

Згадані в «Одіссеї», загадкові кіммерійці (II, 13—19), що про них пише і Геродот, жили в країні туманів і пітьми на самому краю ойкумени (Європи). Дослідники пов'язують з ними багато археологічних культур (скажімо, катакомбну, кобанську, фракійську), однак для етнічного ототожнення немає поки що вагомих підстав[13].

* Цей розділ у скороченому вигляді опубліковано в: «The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds». New York, 1979, pp. 3—21. — *Прим. автора.*

Інший Боспор, Фракійський (ὁ Θράκιος В.), був перешийком між Чорним та Мармуровим морем на Середземномор'ї. Фракійський Боспор добре відомий з грецького міфу про дівчину Іо, яку Зевс зробив своєю коханкою, а ревнива Гера перетворила на корову. Під час своїх блукань Іо переходила згаданий перешийок.

У VIII—VII ст. до н. е. в кіммерійському регіоні виникають грецькі колонії полісного типу. Найважливішою серед них була колонія Пантікапей (суч. м. Керч), заснована вихідцями з Мілета і розташована на західному боці півострова (найсхідніша точка Криму). В 10 милях південніше лежала ще одна колонія — Німфей. На східному боці були колонії: Фанаґорія (поблизу суч. Тамані), заснована вихідцями з Теоса, і Гермонасса, заснована мітіленцями[14]. Рання історія цих колоній лишилася невідомою, за винятком хіба що Пантікапей, що, за переказами, був заснований з дозволу скіфів, які змінили кіммерійців у Східній Європі. Однак, виходячи з імен правителів першої правлячої династії тиранів у Пантікапеї (Археонактиди, з 480 р. до н. е.), династія ця була, мабуть, виключно грецькою за походженням. У 438 р. до н. е. її змінила напівфракійська династія Спартокідів, історія яких добре відома через їхні тісні зв'язки з Афінами.

«Напівфракійські риси нової династії були, очевидно, місцевою реакцією на грецьке панування. Підтвердженням цьому служать титули нових правителів: архонти Пантікапея і царі синдів та меотів. Той факт, що серед синдських царів, які правили в один період із грецькими тиранами Пантікапея, зустрічаються фракійські імена, як-от Ґорґіппа, Комосар'є, і що обидві династії злилися невдовзі після повстання Спартака, свідчить про те, що основною причиною політичних змін була нагальна потреба узгодити місцеві інтереси, зокрема інтереси місцевої аристократії, з інтересами грецького населення [полісів][15]... загалом же це явище було характерним не лише для Пантікапея. Схожі обставини породили схожі форми правління майже одночасно в понтійській Гераклеї, малоазійському Галікарнасі і сицилійських Сіракузах. Подібні зрушення призвели до піднесення греко-македонської династії в Македонії, а згодом до співіснування міста-держави і монархії в Пергамі»[16].

Можна погодитися з цією думкою М. Ростовцева. Однак така форма правління була основою стабільності лише в Кіммерійському Боспорі. Це тривало з 438 р. до н. е. до IV ст. н. е. (карбування боспорських монет припиняється в 337 р. н. е.)[17].

Ранні Спартокіди правили як архонти; вони не користувалися царськими титулами аж до епохи еллінізму. Синдське царство на Таманському півострові було згодом приєднане до Боспору, отож влада Спартокідів поширилася далі на північний схід, за гирло Танаїсу/Дону (де пізніше виникло м. Азов). Підприємлива династія Спартокідів приборкала чорноморських піратів і процвітала завдяки мудрому керуванню.

До поразки в Пелопоннеській війні (431—404 рр. до н. е.) Афіни утримували монополію на боспорську торгівлю: тиран Пантікапея мусив погодитись на те, щоб стати афінським торговим агентом і продавати всю пшеницю виключно Афінам. Згодом Пантікапей одержав право вільної торгівлі з єдиною умовою — сплати Афінам гарантованого і значного мита. Правління царів Сатира (433—389 рр. до н. е.), Левкона (389—349 рр. до н. е.) та Перісада (349—310 рр. до н. е.) були періодом розквіту Боспорського царства. Левкона вважали в Афінах взірцем талановитого тирана; аттичні історики оспівували його так само, як і пантікапейські. Статуї згаданих трьох царів прикрашали громадські місця у столиці Греції. Незалежність Боспорської держави з її могутньою найманою армією, торговельним флотом і чіткою системою сполучень поважали і скіфи[18].

Процвітання Боспору, втілене у високохудожніх ювелірних виробах, вазах, монетах, засновувалося на широкому сприянні торгівлі. Крім зерна, головним експортом була риба і, особливо, раби. Очевидно, що саме в Боспорі вперше у Східній Європі работоргівля перетворилася на державне підприємництво. Протягом епохи Спартокідів основними торговельними партнерами Боспору, крім Афін і Делоса (що в 478 — 404 та в 377—338 рр. до н. е. були центром Делійської Ліґи — конфедерації грецьких держав на чолі з Афінами), виступали острови Родос і Хіос, а також міста Перґам, Синоп та Александрія[19]. Боспор підтримував тісні торговельні стосунки з егейським і середземноморським світом, але ніколи не втручався у внутрішню політику грецьких держав і ніколи не воював з ними.

Починаючи від Александра Великого (пом. 323 р. до н. е.), точніше, його наступників, стародавній світ вступив у нову епоху — так званої еллiністичної цивілізації. Основною політичною рисою цього періоду було створення бюрократичних патримоніальних монархій, де верховна влада і власність

об'єднувалися в особі автократичного правителя. Елліністичний режим накладався зверху на будь-яку сферу політичної діяльності[20]. Він скеровувався чиновниками, безпосередньо пов'язаними з правителем, які до того ж повністю залежали від монаршої милості та його армії. Цар (король) був головним державним підприємцем і торговцем.

Не бажаючи втрачати торговельних зв'язків з егейським світом, боспорський правитель Евмел (310—304 рр. до н. е.) прийняв царський титул і реформував свою державу згідно з елліністичним зразком[21], що набуло епохальної ваги, — елліністична патримоніальна держава затвердилась як політична система в Східній Європі.

У другій половині III ст. до н. е. Боспорська держава почала занепадати. Династія Спартокідів правила приблизно до 110 р. до н. е.; згодом царство потрапило в залежність до понтійських царів (Мітридата VI Євпатора, 121—63 рр. до н. е.). На початку нової ери на Боспорі утвердилася нова династія Юліїв, що правила до середини IV ст. н. е. — часу східноєвропейської остроґотської держави Германаріха[22].

Не слід забувати також і про те, що герульсько-ґотські морські походи на Чорному морі (що почалися 256 р. н. е.) мали точкою виходу Кіммерійський Боспор, а ґоти заволоділи морем лише тоді, як перебрали до своїх рук боспорський флот[23].

Згідно з візантійськими джерелами, давньоруський великий князь Ігор використовував Кіммерійський Боспор як базу для військових операцій проти візантійського флоту[24]. Знаменитий давньоруський торговельний і культурний центр Тмуторокань (τὸ Ταμάταρχα) був спадкоємцем боспорської Гермонасси[25].

2

Арабський учений Абу-ль-Фарадж Мугаммед б. Ісгак аль-Варрак, знаний як ан-Надім, у своїй бібліографічній праці *Kitāb al-Fihrist*, завершеній близько 377 р. гіджри (988 р. н. е.), наводить цікавий факт, який і досі не можуть пояснити дослідники. У вступній частині, присвяченій літературній діяльності аббасидського халіфа аль-Ма'муна, сина Гаруна ар-Рашіда (813—833 рр.), є такі слова: «Серед його [аль-Ма'муна] творів були: «Відповіді на запитання царя бургар [Kitāb ǧawāb malik al-Burġar], заданих йому [аль-Ма'муну] щодо Ісламу і Єдності... [*min umūr al-Islām wa't-tawḥīd*]»[26].

В цій праці містяться і більш детальні згадки про книгу запитань: «Він [аль-Ма'мун] написав царю бургар листа на сто сторінок без сторонньої допомоги, а також не цитуючи ані рядка з книги Аллаха [=Корану], хвала йменню його, ані слова з мудрих попередників, і аль-Джагіз удавано схвалив його, сказавши: «Ми вважаємо, що цей лист, зроблений на основі бесіди з аль-Джагізом, виконаний просто чудово»[27].

Ці слова належать, очевидно, великому арабському письменникові Абу́ 'Отман 'Амр ібн Бакр аль-Джагізу (бл. 776—869 рр.)[28], котрий, як і халіф, був послідовником інтелектуального руху Му'тазіля (сецесіоністів) чи, інакше, «людей єдності (*at-tawḥīd*) і справедливості (*al-'adl*)» — руху ліберальних теологів, що вивчали природу божественного[29].

Ми не торкатимемося питання, чи був той лист плагіатом із творів аль-Джагіза. Наше завдання — збагнути: чому учений-халіф знайшов за потрібне листуватися саме з царем бургар, ще й заторкуючи таку тонку матерію, як філософія? Це дивує ще й тому, що саме учасники Му'тазіля були першими серед мусульманських учених, хто для пояснення своєї теологічної системи вдавався до категорій і методів грецької філософії.

Відомо, що аль-Ма'мун заснував у Багдаді наукову академію, яка називалася *Bayt al-ḥikma* («Дім мудрості»), де вивчення і переклад грецьких творів, зокрема природничих і філософських, посідали провідне місце. Перекладачами туди були запрошені сирійські несторіанські вчені, котрі володіли і арабською, і грецькою мовами.

Але ж хто були оті бургари/булгари? Булгари з'явилися у Східній Європі після занепаду гунської держави Аттіли (453 р.) як нове угруповання розбитих гунів. Пізніше, у VI—VII ст., існувала Велика Булгарія (Βουλγαρία ἡ μεγάλη), практично новий варіант Боспорського царства[30].

З основ колишнього боспорського добробуту лишався тільки рибний промисел. Значення цього промислу, як зазначав В. Мінорський, очевидне вже з самого факту процвітання боспорських міст, а також з того, що голови в містах Боспор і Таматарха (іудейське «Самкарч») мали офіційні титули *baliγči*, що тюркською мовою означало «рибалки»[31].

За свідченням Ібн-Хордадбега (добре інформованого арабського географа перського походження, прибл. 840 — 880 рр.), офіційним титулом царя боспорських булгар до 641 р. (тобто до кінця правління сасанідської династії) був «цар сакалібів»,

себто правитель території, що вважалась резервом потенційних рабів. Можливо, що і терміни Sklav-/Sclav і Ṣaqlab-, а також пізніший Slav-, потрапили до Середземномор'я саме з Боспору прибл. в VI ст.[32].

Слід зазначити також, що Ібн-Фадлан, арабський мандрівний місіонер у Волзькій Булгарії (922 р.), наводить той же титул — «цар сакāлібів» — щодо Алмуша, правителя волзьких булгар[33]. Ті булгари були, однак, не слов'янського, а тюркського і гунського походження. Булгарську династію започаткував Кубрат з Боспорської Булгарії, котрого згаданий Ібн-Хордадбег називав так само — «цар сакалібів»[34].

Коли в боротьбі за гегемонію хозари поклали край Великій Булгарії як незалежній державі (бл. 660 р.), багато булгар переселилося на Дунай або до Італії, однак більша частина залишилася на історичній території, а їхній правитель прийняв іслам ще у VIII ст. Це державне утворення відоме в джерелах X ст. під назвою «Чорна Булгарія» (ἡ μαύρη Βουλγαρία, Черnии Болгаре). Пізніше (бл. 880 р.), під тиском нез'ясованих обставин, значна частина чорних булгар переселилася до волзько-камського басейну. Протягом IX ст. боспорська булгарська держава була єдиним культурним центром, до якого халіф, цікавлячись грецькою філософією, міг звернутися за порадою чи для дискусії у тонких теологічних проблемах.

3

Умиротворення аварів після їхньої воєнної поразки було справою непростою. У 60-х рр. IX ст. обидва Рими все ще намагалися заповнити вакуум, утворений після розпаду аварської держави. Їхній план полягав у піднесенні слов'ян — колишніх аварських підданих — і в наданні їхній варварській мові статусу сакральної, подібно до єврейської, грецької та латини.

Згідно з цим планом майбутні місіонери-просвітителі мали оволодіти мистецтвом перекладу і єврейською мовою — сакральною мовою Біблії. У Константинополі, однак, в IX ст. писали лише грецькою. Протягом кількох століть ця мова лишалася єдиним засобом спілкування освічених людей. Кожен, хто претендував на таку роль, знав грецьку мову і користувався нею. Єврейська ж протягом кількох століть лишалася у Константинополі невідомою[35].

Християнство поширилося на Чорноморське узбережжя ще в ранні часи і мало кілька єпархій (включаючи Кримську Ґотію)[36],

давніших за Константинополь. Вони були засновані ще до Першого Вселенського Собору в Нікеї (325 р.). Очевидно, такі єпархії перебували спершу під юрисдикцією антіохійського патріарха (кафедра св. Петра)[37]. Сакральною мовою у них була сирійська. Показовою в цьому плані була позиція вірменської державної церкви (заснованої 301 р.), що прийняла обидві священні мови — грецьку і сирійську. «Житіє» Константина (Кирила) свідчить, що він знайшов у Херсоні Кримському (що належав Хозарії) Євангеліє і Псалтир, писані сирійською мовою[38]. Це може служити підтвердженням тому фактові, що антіохійський патріархат мав колись юрисдикцію над усією Східною Європою. Кирило, однак, прибув до Херсона з особливою метою: Крим, разом з колишнім Боспорським царством, був єдиним місцем у Європі, де можна було оволодіти мистецтвом перекладу і де неіудей міг вивчити давньоєврейську мову[39].

3а

У 867 р. у Венеції спалахнула незвичайна суперечка. Згідно з 16 розділом *«Житія Константина»*, слов'янські місіонери, брати Кирило і Мефодій, були звинувачені зібранням латинських єпископів, священиків і ченців у безпрецедентній акції — використанні в літургії слов'янської мови. Венеціанське «тримовне» духовенство оголосило, що лише єврейська, грецька і латинська мови повинні мати сакральний статус у християнстві і тільки їх слід використовувати при богослужінні.

Константин заперечив цьому, сказавши, що християнська релігійна істина не дійде до серця і розуму язичників, якщо виголошуватиметься незрозумілою мовою. Ось чому на Сході, поряд з незнайомими для язичників священними мовами, треба використовувати мови місцевих письмен і місцеві говірки. Затим Константин представив знаменитий перелік дванадцяти східних народів, що мали свої священні мови: вірмени (християнізовані з 301 р.), перси (з 50-х рр. III ст.), абхази (північно-західна Грузія, з 30-х рр. VI ст.), іберійці (власне грузини, з 337 р.), соґдійці (кримські, християнізовані до 325 р.), ґоти (кримські, див. про них далі), авари (обри Північного Кавказу), тюрки, хозари, араби, египтяни (що належали до александрійського патріархату) і сирійці (що належали до антіохійського патріархату)[40].

Всі народи, перелічені Константином, мешкали на територіях, що перебували під значним впливом еллінізму, який поширив-

ся з Александрії, Антіохії, а згодом і з Боспору. Використання місцевих мов як місійних, а потім теж як сакральних було нормою на тих територіях, тоді як на західних християнських територіях (за винятком кельтських народів), що успадкували універсальну державу та латинську культуру, використання місцевих мов вважалося єретичним аж до епохи Реформації.

4

З 1890 по 1910 рр. німці, угорці, росіяни, англійці, французи і японці споряджали експедиції до оазисних держав басейну Тарім у Східному Туркестані, Північної Індії (Ґандара), Монголії та Північно-Західного Китаю з метою розшукати письмові тексти, твори мистецтва тощо. Дослідники, серед яких були Альберт фон Ле Кок (1890—1930 рр.), сер Аурел Стейн (1862—1943 рр.) та Поль Пелліо (1878—1945 рр.)[41], відкрили тексти, писані невідомими письменами і мовами. Талановитий учений Ф. В. К. Мюллер (1863 — 1930 рр.), працюючи в Берліні та інших містах, швидко дешифрував їх, в результаті чого були відкриті дві індоєвропейські мови, тохарська та мова саків (скіфів) Хотану[42].

Знайдені пам'ятки різнилися за стилями, найважливіші з них були насичені елементами елліністичної культури (скажімо, ґандарські пам'ятки території сучасного Північного Пакистану)[43]. Тобто працьовиті народи оазисних держав вміло поєднували міжнародну торговельну діяльність з культурною і релігійною. Прикладом може бути той факт, що всі світові релігії знайшли своїх палких послідовників в обох Туркестанах. Тисячі манускриптів та фрагментів з буддійськими, маніхейськими та християнсько-несторіанськими текстами, писані різними мовами, переконують в цьому.

Після філологічного аналізу текстів вражені дослідники відкрили явище надзвичайної релігійної терпимості в Туркестані. Стало також зрозуміло, що там існували і професійні перекладачі, які вільно володіли кількома священними мовами. Один з таких перекладачів (скажімо, на китайську чи соґдійську) міг перекладати буддійські тексти так само, як маніхейські чи несторіанські. Швидше за все такими перекладачами могли бути іранські соґдійці[44].

5

«Що таке еллінізм? З одного боку, це нова культура, що увібрала і грецькі, і східні елементи; з іншого — продовження традицій давньогрецької цивілізації; ще з іншого — давньогрецька цивілізація в нових умовах. Всі ці теорії мають рацію, однак жодна не охоплює всієї істини»[45], — зазначає відомий дослідник В. В. Тарн.

Німецький історик Й. Г. Дройзен наприкінці XIX ст. першим усвідомив цю культурну позаісторичну єдність цілого ряду держав Європи і Західної Азії в період з 323 р. до н. е. й по 30 р. н. е., тобто від смерті Александра Великого й до приєднання Єгипту до складу Римської імперії[46].

Слово «еллінізм» походить від грецького *hellenizein*, що означало «говорити [чи діяти] як елліни», тобто «подібно до греків». Воно застосовувалося виключно до негреків, котрі вели грецький спосіб життя. Термін цей не дуже вдалий, бо в той же період багато хто з греків вів негрецький, східний, перський чи іудейський, спосіб життя.

Немає сумнівів у тому, що елліністичний світ був створений походами Александра Македонського, котрий, подібно до боспорського царя Спартока, був напівварваром за походженням. Такий світ став можливим завдяки впевненості Александра у можливості світового «єднання культур». «[Александр] передовсім проголосив єдність і братерство народів... — пише В. В. Тарн, — його надихнуло до цього зенонівське бачення світу, де всі люди мали бути рівними членами, громадянами однієї Держави безвідносно до расових чи суспільних відмінностей, підпорядковуватися виключно загальному законові гармонії Універсуму, об'єднуватися єдиним суспільним життям не примусово, а за велінням серця, тобто (як він це розумів) Любов'ю»[47].

Таке розуміння світу передбачало, що всі явища і речі, які сприятимуть взаєморозумінню між людьми, повинні бути рівнорядними: себто, скажімо, можуть співіснувати дві релігії[48], а дві різні сакральні мови є рівними, зберігаючи водночас своє значення у двох різних культурах. Таким чином вводилася ідея перекладу однієї літературної мови на іншу, рівнозначну, що стало основою для формування людства як єдиної культурної спільності.

Переклади виникли досить давно. Найперші з них відомі у Месопотамії в II тис. до н. е. Це були переклади шумерських

текстів семітичною аккадською мовою. З тих часів походить і міжнародний термін *talami (tilmač)*— «перекладач», «тлумач», що зберігся й до сьогодні в німецькому *Dolmetsch(er)*[49].

Однак у ті давні часи, аж до періоду еллінізму, перекладалися в основному державні документи та офіційні тексти, де важив не смисловий, а дослівний переклад.

Переклад, у якому всі творчі можливості однієї мови використані для передачі смислу, ідеї, закладених в іншомовному тексті, з'являється лише в елліністичні часи. Зрозуміло, що цей період посідає чільне місце в культурній історії людства. Збереглися два таких документи: *Milindapañha* та лист Псевдо-Арістея, обидва датовані приблизно 100 роком до н. е.[50].

Milindapañha, або «Запитання Мілінди» (що його приписують індійському цареві грецького походження Менандру, який жив у II ст. до н. е.), зберігся в палійській версії та, частково, в китайському перекладі IV ст. н. е. Написаний у формі діалогу, він є чудовим зразком інтелектуальної винахідливості греків. У цьому творі цар Менандр і буддійський мудрець Нāгасена дискутують про основні аспекти буддизму.

У листі Псевдо-Арістея йдеться про запросини сімдесяти двох іудейських старійшин греко-єгипетським царем Птоломеєм II (пом. 246 р. до н. е.) до Александрії. Вважається, ніби Птоломей попросив старійшин перекласти їхні тексти грецькою — такою є легенда про виникнення Септуаґінти. Я не торкатимусь питання про достовірність листа, хоча загальновідомо, що він був складений з пропагандистською метою, аби принадити греків до іудейської релігії. Септуаґінта — наслідок александрійської діяльності — не зникла безслідно, а (що, власне, нас і цікавить) стала першим зразком успішного перекладу високолітературного тексту з однієї літературної мови на іншу[51].

5а

Після того як територія колишнього Боспорського царства увійшла до складу Російської імперії (1783 р.), а археологія стала наукою, на Боспорі працювали численні археологічні експедиції. Було відкрито багато грецьких та елліністичних міст (Пантікапей, Фанаґорія, Танаїс, Гермонасса, Ґорґіппа та ін.) з громадськими і культовими центрами, де знайдено чимало епіграфічних та інших пам'яток[52]. Хоча на сьогодні епіграфічний матеріал відкрито лише фрагментарно (на Боспорі не було таких

пустель, як в Єгипті та Туркестані, де документи зберігалися поховані під товщею піску), все ж ми можемо відтворити загальну картину, особливо після виходу у світ «Корпусу боспорських написів», виданого академіком Василем Струве[53].

Більшість із цих написів виконано грецькою мовою, однак чимало з них, починаючи з I ст. до н. е., є за змістом не грецькими, а іудейсько-грецькими. Один з найважливіших написів, що походить з Пантікапея і датується 81 р. н. е., містить такі слова: «...Я, Крісте (Χρήστη), колишня дружина Друза (Δροῦσος), відпускаю на волю свого домашнього раба Геракла... який може йти, куди тільки забажає... однак коритиметься небу і долучиться до синагоги (προσευχή) під наглядом еврейської громади (συναγωγή)»[54].

В. Ф. Гайдукевич вважає, що евреї прийшли на Боспор з Понту після його приєднання до складу Боспорського царства[55]. Проте не виключена можливість і того, що дехто з них переселився до Боспору з Єгипту, адже боспорські торговці зерном підтримували тісні взаємини з торговцями Єгипту і навіть часом споряджали спільні експедиції на пошук нових ринків[56].

У Боспорському царстві[57] евреї оселилися передовсім у його столиці Пантікапеї (сучасна Керч) та в містах Фанаґорії, Гермонассі (яка пізніше, в хозарські часи, називалася Самкарч аль-Ягӯд, або Єврейським Самкарчем)[58] і в Танаїсі. Тобто жили вони в сприятливих умовах, розбудовуючи свої громади і зводячи синагоги, що правили їм за громадські центри.

Характерною рисою еврейського життя на Боспорі був зв'язок з грецькою культурою та грецьким соціальним устроєм. Евреї включилися в грецькі поліси як *метойки*, однак дуже швидко почали утворювати типові еллiністичні псевдоавтономні угруповання, що мали назву *політеума* («корпорація») з власним самоуправлінням. Цар Боспору надавав багатьом евреям статус «потенційних громадян», або *ізополітію*[59].

Грецька мова та звичаї проникали і в еврейські синагоги: евреї одержали право *манумісії*, тобто звільнення рабів; кілька боспорських документів, що збереглися (включаючи й цитовані вище), є манумісійними грамотами[60]. Серед еврейських боспорських організацій можна знайти і типові саме для еллінізму — *тіяс-и*[61], які мали усталену ієрархічну структуру, що складалася з *ієрея*, котрий відав дотриманням обрядів і звичаїв, *батька синоду*, головуючого на зібраннях, і *грамматея*, тобто секретаря.

Типовим для таких організацій було гармонійне поєднання релігійних, торгових та наукових інтересів.

Єврейський бог Ягве одержав у Малій Азії грецьку назву, яка дуже часто зустрічається в боспорських написах (ὁ Θεὸς ὕφιστος)[62]. Пізніше, вже в хозарські часи, починається проникнення в синкретичний іудаїзм деяких алтайських елементів. У хозарському єврейському документі з Києва, датованому бл. 930 р. (відкритому серед ґенізських текстів професором Норманом Ґолбом), єврейські імена згадуються поряд з іменами гунно-булгар — членів місцевої єврейської громади. Надто цікавим у цьому плані є згадуване чоловіче ім'я Gwstṭ'bar Kiabar Kōhēn. *Gosṭaṭā* означало приналежність до булгарського політичного клану Ґостан (Gostan). *Kiabar >Kabar* було назвою правлячого хозарського племені. Їхній зв'язок з єврейською організацією Kōhen, куди входили левіти, є досить-таки несподіваним.

Разом з професором Ґолбом ми пропонуємо таке пояснення цьому фактові: серед давніх тюрків надзвичайно важливу роль відігравали жерці культу Тенґрі. Вони об'єднувалися у свої організації і займалися також медициною та заклинанням дощів. Згадуваний чоловік на ім'я *Gosṭaṭā,* очевидно, належав до прошарку жерців з харизматичного клану Kiabar і, навіть ввійшовши до єврейської громади, зберіг своє важливе в соціальному відношенні місце уже в межах нової релігії.

6

Місто Тмуторокань (Гермонасса/Таматарха) зіграло незвичайну роль в історії Київської Русі. Першим київським письменником-істориком, редактором першого варіанта літописного Зводу 1072 р. був єпископ Никон Тмутороканський[63].

Історія Київської Русі аж до часів Ярослава відома переважно у зв'язку з подіями у Візантії та Болгарії. Лише після смерті Володимира в 1015 р. поступово стали відомі й інші сторінки давньоруської історії.

Основним політичним суперником Ярослава у боротьбі за владу був його брат Мстислав, що правив у Тмуторокані. Під час правління Ярославичів (синів Ярослава) Тмуторокань була дуже бажаним уділом для кожного з них. І вони поспішали випробувати долю в боротьбі за це місто[64].

Близько 1150 р. візантійський імператор Михайло Комнен захопив Таматарху (Тмуторокань); його договір з Генуєю (1169 р.)

звільняв цей торговельний і морський центр від будь-якого мита; але в ньому наголошувалося, що генуезці можуть користуватися будь-яким портом Візантії, окрім Тмуторокані[65]. Ось звідки і пильна увага до Тмуторокані з боку автора *«Слова про Ігорів похід»*.

Між мешканцями Києва, чиї правителі належали до династії Володимира Мономаха, і тими, хто перебував під рукою князя Олега Святославича, існувало незрозуміле, майже природжене, недружелюбство.

У 1113 р. згідно з правом спадковості, встановленим Ярославом (прабатьком провінційної династії Рюриковичів) після смерті князя Святополка, київський престол начебто перейшов до Олега Святославича. Повстання, що вибухнуло в Києві того ж року, набуло безпрецедентних форм: оскільки кияни не любили Тмутороканського Олега, який також правив у Чернігові, вони почали переслідувати заможних мешканців дільниці Жиди[66].

Перша літописна згадка про євреїв обумовлена в науковій літературі. Натомість саме дії повстанців 1113 р. так і не знайшли ґрунтовного пояснення[67]. Нижче наведене одне з можливих таких пояснень.

Кожен східноєвропейський учений знає, що серед найдавніших пам'яток слов'яно-руської літератури є два збірники (*«Изборники»*) Святослава, датовані 1073 і 1076 рр. Святослав був чернігівським і тмутороканським князем, адже з часів Мстислава Володимировича, брата Ярослава Мудрого, ці два князівства були об'єднані під єдиним правлінням. Тмуторокань була портом для Чернігова, так само як Новгород для Києва. Однак в той час, коли для Святослава існували два *«Изборники»*, київський князь не мав жодного. Чому?

Відповідь полягає в тому, що першим центром слов'янської літературної діяльності в Східній Європі не могло стати тількино засноване (бл. 800 р.) стольне місто Київ, чиї мешканці ще тільки (у 1036 р.) досягли освіченості і в цьому відношенні перебували, так би мовити, на рівні початкової школи. Натомість елліністичний центр Гермонасса-Таматарха-Тмуторокань плекав давні (більш ніж 1500-літні) безперервні культурні традиції. Ворожнечу між Києвом та Черніговом (Тмутороканню), що управлялися представниками двох гілок однієї династії, можна пояснити певним київським комплексом культурної неповноцінності. Після утвердження християнства освіченість стала надто важливою зброєю, якою Київ, однак, ще не володів.

Боячись домінування Чернігова/Тмуторокані, кияни не сприймали як правителів Рюриковичів з тієї династичної гілки, які мали до своїх послуг євреїв. Повстання 1113 р. було спрямоване на те, аби перешкодити Олегу Святославичу — сеньйорові усіх Рюриковичів, але із чернігово-тмутороканської династичної гілки — посісти київський престол. Руські (київські) євреї були ототожнені з тмутороканськими — освіченими носіями давніх писемних традицій. Тобто місцеві демагоги спрямували київське повстання проти київських євреїв як символу загрози «іноземного» поневолення.

Цю теорію підтверджує і точка зору відомого російського ученого Н. А. Мещерського, який на основі аналізу глос та інших текстуальних критеріїв довів, що деякі найдавніші давньоруські перекладні літературні твори, такі як «*Іудейська війна*» Йосифа Флавія, перекладалися в боспорсько-кримському реґіоні[68]. Він довів також, що автор Першого Літопису мав у своєму розпорядженні слов'янський переклад твору Йосиппона, виконаний безпосередньо з єврейської в тому ж реґіоні[69].

7

Християнізація ґотів і досі криє чимало нерозв'язаних проблем. Але можна погодитися з Людвіґом Шмідтом, що кримські ґоти своїм наверненням до християнства ще до 325 р. н. е. завдячували діяльності християн-неофітів з Боспору[70].

Появу Улфіли (бл. 311—383 рр.), християнського ґотського апостола і перекладача Біблії місцевою мовою, можна зрозуміти лише в контексті культурного впливу еллінізованого припонтійського середовища. Улфіла належав до престижного ґотського роду з Садаґолтіни, розташованої поблизу Парнасу на кордоні між Каппадокією і Ґалатією в Анатолії. Під час ґотського походу 264 р. цей рід опинився далеко від Дунаю, однак Улфіла зберіг зв'язки з Константинополем і країною своїх пращурів. Тобто те, що в 341 р. Улфіла одержав духовний сан єпископа-місіонера серед свого рідного народу (візіґотів) з рук знаменитого на ті часи Євсевія Нікомедійського (пом. бл. 342 р.), не було випадковим[71]. Це посвячення відбулося в Антіохії — давньому еллiністичному центрі, єпархії східного патріархату.

Дух еллінізму зберігався на землях, розташованих на схід від стародавньої Римської імперії. Поступово місцеві народи винайшли свої національні системи письма, засновані або на

грецькому унціальному шрифті, або на арамейській абетці (скажімо, грузинське письмо). Священні християнські тексти були перекладені на ці місцеві мови. Ґотська абетка, винайдена Улфілою, складалася з 27 літер, 19 з яких були запозиченими з грецького унціального письма, 6 — з унціальної латини і 2 — з давньогерманського рунічного письма[72].

8

Кочовим імперіям (союзам), подібним до Хозарської держави, справедливо приписують зразкову релігійну терпимість, хоча таке твердження і вимагає додаткової оцінки. Дослідники середньовічної Євразії переважно зосереджують увагу на політичних аспектах степової держави, де кочовики були найпомітнішими, а тому і найбільш відображеними в джерелах. Але, хоч вони й були засновниками імперій, водночас виступали як найманці, наглядачі й «шантажисти». За ними стояли як партнери освічені аристократичні мандрівні торговці (на Заході їх звали *frequentañtes*), котрі зосереджувалися в оазисах і містах, володіли кількома мовами і мали звичайно зацікавлення до справ філософських і релігійних. Вони (скажімо, східні іранці, елліністичні євреї) сформували суспільство, подібне до пізніших західно-буржуазних, суспільств нової історії, після періоду феодальної роздробленості. Саме ота міська торгова еліта, а не кочові вожді чи командири були справжніми носіями релігійної терпимості.

Загалом, мою гіпотезу можна окреслити таким чином:

Найхарактернішою рисою еллінізму було поєднання культур, що реалізувалося в теорії та практиці мистецького перекладу.

Класичний середземноморський еллінізм на Заході закінчився близько 31 р. до н. е. (битва при Акціумі), однак у євразійських степах еллінізм (принаймні в межах сказаного тут) продовжував процвітати аж до X—XI ст.[73]. На сході він кінчиться з утвердженням тюркського ісламу (держава Караханідів); на заході — із завоюванням Тмуторокані Руссю. Останнє, чим послужилося це колишнє боспорське місто культурі, було сприяння підйому слов'янської мови до рівня сакральної й літературної.

В історії євразійського степу слід розрізняти два важливих елементи: торговельне, інтелектуальне й релігійне толерантне співжиття жителів міст та оазисних поселень серед варварського

оточення (*in partibus infidelium*), про яке часто забувають чи яким нехтують історики; а також військово-політична імперія, контрольована царськими ордами, яким, починаючи з кіммерійців IX ст. до н. е., помилково приписували роль єдиної рушійної сили в історії Євразії.

У східній частині євразійського Степу дійсними носіями інтелектуальної діяльності, носіями ідеї поєднання культур були іранські соґдійці, а в західній частині цього Степу — очевидно, євреї елліністичного Боспору.

Троїста система давньотюркської міфології

1

Для вивчення давньотюркської ідеології, так само як і її суспільної й духовної системи, за locus classicus* служить пам'ятний запис на честь князя Кюль Тіґіна тюркськими рунами в Монголії 732 р. н. е.[74]:

(E 1) üzä kök täŋri, asra yaγəz yär qiləndu͜qda, äkin ara kisi oγli qilənməs.	«Коли створені були блакитне небо (*kök täŋri*) угорі й темно-коричнева земля (*yaγəz yär*) унизу, поміж ними людські сини (людські істоти) були створені.
kisi oγlən͟da üzä äčüm apām bumən qaγan istämi qaγan olərməš. olərəpan türk' bodənəŋ ilin törüsin tuta birməs, iti birməs.	Над людьми мої [два] предки Бумін Каган і Істемі Каган посіли [трон]. Посівши [трон], вони заснували імперію (*il*) й створили закон (*törü*) тюркської держави (*bodən*).
(E 2) tört buləŋ qop yaγi ärməs. sü süləpän tört buləŋdaqi bodənəγ qop alməs, qop baz qilməs. bašləγəγ yükən͟dərməs, tizləgəg sökürməs.	Чотири частини [світу] були ворожі. Пройшовши з військом, вони [тюркські кагани] захопили народи в усіх частинах світу й підкорили їх. Вони змусили одних схилити голови, інших — стати на коліна.
ilgärü qadərqan y'išqa-tägi, kirü tämər qapəγqa-tägi q'on͟dərməs. äkin ara (E 3) idi oqsəz k'ök türk' än͟čä olərur ärməs.	Вони розселили [тюркський народ] на схід до Qadərqan Jiš (Хінґанських гір) і на захід аж до Tämər Qapəγ (Соґдійської залізної брами). Kök (голубі>східні) тюрки, позбавлені [на той час] будь-якої політичної структури (*oqsəz*), опинилися між тими двома [кордонами].

* класичний текст (*лат.*).

bilgä qaγan ärməs, alp qaγan ärməs; buyruqi yämä bilgä ärməs ärənč, alp ärməs ärənč. bägläri yämä bodəni yämä tüz ärməs.	Мудрими імператорами (*qaγan*) були вони; мужніми імператорами були вони. І їхня дружина (*buyruq*, «comitatus») також була мудра і мужня, підлеглі їм государі (*bäglär*) жили зі своїми народами в злагоді (*tüz*).
ani üčün iləγ änčä tutməs ärənč, iləγ tutəp törüg itməs.	І в такий спосіб вони заснували імперію. Заснувавши імперію, створили закон.
özinčä (E 4) kärgäk bolməs, yoγči s^{2}iγətči öŋrä k^{4}ün toγsəqda bükli čöləg äl, tabγač, tüpüt, apar, purəm, q^{5}irqəz, üč q^{3}uriqan, otəz tatar, q^{5}itañ, tatabi, bunča bodən kälәpän, siγtäməs, yoγläməs.	Вони відійшли, померли природною смертю. Плакальники й жалобники зібралися [починаючи] зі сходу, звідти, де сходить сонце: жителі імперії Бюклі Чоль (на північ від Кореї), китайці, тибетці, авари, візантійці (*Purəm*), киргизи, уч-курікани, огуз-татари, кітани, татабі. Всі, хто зійшовся, плакали й голосили.
anday küləg qaγan ärməs.	Такою була слава в імператорів.
anda kisrä inəsi qaγan (E 5) bolməs ärənč, oγliti qaγan bolməs ärənč.	Пізніше їхні молодші брати стали імператорами, [а потім] і сини [останніх] стали імператорами.
anda kisrä inisi äčisintäg qilənmaduq ärənč, oγli qaŋin-täg qilənmaduq ärənč,	Але, безперечно, молодші брати не нагадували старших, і сини не походили на своїх батьків.
biləgsiz qaγan olərməs ärənč, yablaq qaγan olərməs ärənč,	Вони посіли трон [як] немудрі імператори. Вони посіли трон [як] боязливі імператори.
buyruqi yämä biləgsəz ärənč, yablaq ärməs ärənč.	І їхня дружина також була немудрою. І була боязливою.
(E 6) bägläri bodəni tüzsiz üčən, tabγač bodən täbləgin kürləg üčün, armaqčis^{2}in^2 üčün, inə-li äči-li kiŋsürtükin üčün, bäg-li bodən-li-γ yoŋšurtuqin^2 üčün, türk^4 bodən illädük ilin ičγənu id^{1}məs, (E 7) qaγanladuq qaγanin yitərü id^{1}məs.	[З одного боку], оскільки їхні правителі не жили в злагоді зі своїми народами через облудництво Китайської держави [та] її хитрощів, [з другого], внаслідок розладу між молодшими й старшими братами, [і зрештою] через те, що правителі й народи мусили наговорювати один на одного, тюркський народ зруйнував створену ним імперію і втратив піднесеного ним імператора.
tabγač bodənqa bägləək uri oγlin^2 qul boldi,	Їхні сини, гідні стати правителями, стали рабами Китайської держави.
äsiləək q^{5}iz oγlən^2 küŋ boldi. türk^4 bäglär türk^4 ätin^2 it^{1}i,	Їхні дочки, гідні стати панями, обернулися на рабинь. Тюркські вожді залишили тюркські титули (=ідеологію).
tabγačγi bäglär tabγač ätin^2 tutəpan, tabγač qaγanqa (E 8) körməs.	[Тюркські] вожді, що [тепер] жили в Китаї, перебрали китайські титули (=ідеологію) і підкорилися китайському імператорові.
äləg y^{2}il^1 isəg küčəg birməs.	Вони поставили йому на службу [своє] вміння і [свою] силу протягом п'ятдесяти років.
ilgärü k^{4}ün toγsəqda, bükli qaγanqa-tägi süläyü birməs.	На схід, де сходить сонце, аж до царства Бюклі Кагана, вони пішли походами, [служачи китайцям].
q^{3}urəγaru tämər qapəγqa-tägi	На захід, до Tämər Qapəγ

süläyü birməs.	(Согдійської залізної брами), пішли вони походами, [служачи китайцям].
tabyač qayanqa ilin törüsin ali birməs.	Вони віддали китайському імператорові свою імперію і свій [власний] закон.
türk[4] qara qaməy (E 9) bodən änčä timəs: illəg bodən ärtəm, iləm amti qani? kämkä iləg qazyanur män, tir ärməs. qayanləy bodən ärtəm, qayanəm qani? nä qayanqa isəg kücəg birür män, tir ärməs. änčä tip, tabyač qayanqa yayi bolməs.	Тоді правителі тюрків й увесь простий люд сказали: «Я належав до народу, що мав імперію. Де нині моя імперія? Задля кого я здобуваю царства?» Вони сказали: «Я належав до держави, яка мала імператора. Де нині мій імператор? Якому імператорові служу я й віддаю сили?» — спитали вони. А спитавши, виступили проти китайського імператора.
(E 10) yayi boləp, itənü yaratunu umaduq, yana ičəkməs.	Проте, виступивши проти, не зуміли згуртуватися [і] знову були підкорені [китайцями].
bunča isəg küčəg birtükgärü saqənmati, türk[4] bodən ölüräyin, uruysəratayin[2] tir ärməs.	Не зважаючи на те, що [тюрки] так багато служили й віддали стільки сил [китайському імператорові], вони (китайці) сказали: «Давайте винищимо тюрків і позбавимо їх нащадків».
yoqadu barir ärməs.	[Тюркський народ = їхня держава] були на межі зникнення.
üzä türk[4] täŋrisi, türk[4] iduq yiri (E 11) subi änčä täməs: türk[4] bodən yoq bolmazun, tiyən, bodən bolčun, tiyən.	Тюркський Тенґрі та Тюркські Божественні [Близнята] Їр та Суб мовили тоді на небесах: «Тюркський народ не загине і [знову] постане як [організований] народ (держава).
qaŋəm il-tärəs qayanəy, ögəm il-bilgä qatunəy täŋri töpəsindä tutəp, yügärü kötürməs ärənč.	Тенґрі, схилившись з високості [неба], схопив мого батька Ільтереса і підніс його на [трон] імператора, а мою матір Іль-більґе — на [трон] імператриці.
qaŋəm qayan yiti yägrmi ärən tašəqməs. tašra (E 12) yorəyur tiyən, kü äsədəp, baliqdaqi tayiqməs, taqdaqi inməs, tirələp yätməs är bolməs.	Мій батько, імператор, вирушив у похід із сімнадцятьма мужами.
	Почувши про те, що [він] вирушив, городяни піднялися [до нього], а горяни зійшли [до нього]. Зібравшись [разом], їх стало сімдесят.
täŋri k[4]üč birtük üčən qaŋəm qayan süsi böri-täg ärməs, yayis[2]i q[3]oñ-täg ärməs.	А що Тенґрі дарував силу, то воїни мого батька, імператора, стали наче вовки, а їхні вороги обернулися на овець».

Розглянемо цей фрагмент за схемою Дюмезіля, доповнюючи текст, у разі необхідності, фактами з інших фрагментів того самого джерела чи споріднених давньотюркських написів VIII ст. У такий спосіб аналіз спиратиметься виключно на оригінальні дані й тексти, вільні від впливу будь-якої «вищої» світової релігії.

Фрагмент, що ми його розглядаємо, знайомить нас із троїстою концепцією простору та її троїстим загальним зображенням: простір угорі (*üzä*) представлений блакитним небом; простір унизу (*kök täŋri*) представлений темно-коричневою землею; і простір «поміж» (порівняй із давньоскандинавським *miđ-garđr* — «середнім градом») представлений людськими синами, тобто людськими істотами.

Це також являє собою троїсту концепцію часу: історія стародавніх тюрків від заснування їхньої імперії 550 р. н. е. до 681 р., проміжок у 130 років, поділений на три періоди: правління двох співзасновників, покоління молодших братів і покоління синів співзасновників.

У цьому давньотюркському міфі про створення світу творець залишається невідомим, через те й уживається пасивний стан. Невідомий творець і давньоскандинавській міфології[75].

Так само, як ґоти, франки чи сакси, тюрки спершу були не союзом племен, а новим угрупованням типу Männerbünde, загоном пов'язаних клятвою воїнів, очолюваних королем-воїном (qaγan/ каганом). Більше того, сама національна назва «тюрк» є, вочевидь, епітетом, що означає «чоловік в розквіті сил, дужий». Епітет також уживається в сполученні із словом *yigit*, «юнак», скажімо, *türk yigit*, означаючи «юнак у розквіті сил»[76].

На полі бою ці тюркські воїни відзначалися неабиякою мужністю і витривалістю. Їхнім верховним заступником був бог на ім'я Тюрк Тенґрісі чи просто Тенґрі. Відразу спадає на думку ґерманська паралель: верховне божество саксів (племінна назва «сакс» є епітетом, що означає «короткий меч») мало ім'я *Saxnôt* (давньоангл. Seaxnēat), яке означало «брат меча» чи «друг саксів» (<*sahs-ginôt*)[77]. Слово «тенґрі» — це давньотюркське загальне ім'я, що має значення «небо» і «бог»; суфікс /*si*/ є означеним артиклем.

Постать Тюрк Тенґрісі належить до першої функції Дюмезіля. Його царина — дотримання належних правових взаємин між людьми (зокрема, тюрками): отож, його можна класифікувати як постать Мітри. Наші основні джерела інформації — це королівські написи, в яких Тюрк Тенґрісі чи Тенґрі, як правило, представляє надприродну ієрархію як уособлення верховної влади. Тюркський імператор (*Türk qaγan*) — його витвір. Офіційний титул імператора є [*Türk*] *taŋridä bolməs*[78] або [*Türk*] *täŋri yaratməs*[79], що означає просто «створений [Тюрк] Тенґрі'єм». Тюркський імператор (*qaγan*) також має ім'я *täŋri-täg*[80] або *Täŋri-*

Kän[81]; обидва слова виражають одну й ту саму думку: «подібний до [Тюрк] Тенґрі». Дії [Тюрк] Тенґрі сприймалися як волевияви верховного правителя; що б він не зробив, казали, що він рачив зробити так (*yarliqa* — «рачити, звеліти»)[82].

Так само, як Одін, Тюрк Тенґрісі робив своїх воїнів нестримно шаленими. Ті дужі юнаки, сповнені шаленства, названі у записах *böri-täg* — «подібні до вовків». Таке означення можна порівняти з ґермано-давньоскандинавським/давньоанглійським *Ylfingar Wulfingas* та нашими вовкулаками. У тюркському епосі «Dedem Qorqud», записаному в XIV чи XV століттях, тих воїнів названо «*delü*». Згадуючи про ту назву, англійський перекладач Джеффрі Льюїс пише: «*Delü*, пізньотюркське *deli*, що я часом відтворював як «дикий», а часом як «несамовитий», означало щось на зразок «берсеркера»*; справді, якби ж не було несумісності (sic! — *О. П.*) цього ісландського слова в тюркському контексті, то я б вдався до нього»[83].

Засновники тюркської династії були мовби копіями образу Ромула—Рема, і як вони — це сини вовчиці чи виховані серед вовків. Китайська назва давньотюркської династії була відповідно А-ші-на, що етимологічно походила від прототюркського слова «сірий вовк» (<**aq-činγa*).

Тюрк Тенґрісі був тим, хто дарував гідність тюркського імператора (*qan bir-*, «дати короля»); він також наділяв його мудрістю (*bilig bir-*, «дати мудрість») і силою (*küč bir-*, «дати силу»). Хто порушував заповіді Тюрк Тенґрі, був ним покараний смертю (*ölt-* «казати убити»).

Згідно з Дюмезілем, суттєвою ознакою поняття верховної влади було роздвоєння першої функції. В цій системі Мітра дістав співправителя в особі Варуни. Такий співправитель називався давньотюркською *Öd Täŋri*, або Бог Часу (*Öd* давньотюркською «час») і був, вочевидь, найверховнішим правителем, який відповідав за дотримання космічного ладу, а отже, не мав безпосереднього зв'язку з тюркським імператором. *Öd Täŋri* згадується в королівських записах лише одного разу, в запису Кюль Тіґіна від 732 р. н. е.:

inəm kül tigən kärgäk boldi... özəm saqəndəm: öd täŋri yasar (<yasasar), kisi oγli q'op öləgli törüməs.	**«Мій молодший брат Кюль Тіґін відійшов у кращий світ... А я подумав: «Якщо Öd Тенґрі призначає [комусь померти, то на це нема ради], [оскільки] всі людські сини смертні».**

---

* несамовитий, безстрашний і невразливий давньоскандинавський воїн.

Термін täŋri, «бог» має обмежене вживання лише для обожнення першої функції. Тільки Öd і Тюрк мали право називатися тенґрі. Божества другої та третьої функцій ніколи не носили цього імені. Імператорський титул qaγan відповідає вживанню терміна «тенґрі» («бог найвищого класу»).

Розділення першої функції було основним принципом давньотюркської політичної структури. Подвійний тенґризм на надприродному рівні мав свій аналог на землі. Справжнє подвійне королівство («Doppel-Königtum»), відмінне від інституції мажордомства, було однією з визначальних ознак давньотюркської конституційної історії, принаймні до 1212 р. Вищенаведений фрагмент, як ми бачили, називає двох пращурів чоловічого роду королівської династії й навіть уживає два слова: *äčüm—apām* для означення поняття «пращур».

Два засновники давньотюркської імперії, які спільно правили тюрками, добре відомі за китайськими, візантійськими та ісламськими джерелами. Це Бумен Каган (545—552) та Істемі Каган (545—575). У кожного з двох каганів було по парі прямих спадкоємців, що носили титули *yabγu* і *šad*. Отож, було відповідно по два *yabγu* («лівий» *yabγu* і «правий» *yabγu*) і по два *šad*, лівому й правому, в тюркській корпорації правителів. А всіх разом їх було шестеро — в цьому видно як троїсту систему, так водночас і принцип дихотомії (біфуркації).

Цікавий феномен подвійного царства можна розглянути на прикладі держави Караханідів у Туркестанах (840—1212), які себе вважали наступниками династії стародавніх тюрків. Назви двох тварин — *arslan* «лева» і *buγra* «верблюда», з епітетом *qara* «великий» — були використані для означення двох половин розгалуженого володарства. Перша пара прямих спадкоємців носили титул *ilig* «король», друга — *tigin* «князь».

Всю корпорацію Караханідів складали:[84]

Арслан Кара Каган	Буґра Кара Каган
Арслан Іліґ	Буґра Іліґ
Арслан Тіґін	Буґра Тіґін

Розгалужена і троїста система відбивалася і на уявленні про належне функціонування держави, що процвітала лише тоді, коли дотримувалася *il* («імперської організації») та *törü* («закону»). Представники соціальних і політичних структур мусили бути *bilgä* («розумними») й *alp* («мужніми»). Щойно правителі та їхні чиновники ставали *biləgsiz* «нерозумними» й *yablaq*

«боязкими», гармонія порушувалась. Держава оберталася на *tüzsəz* «негармонійну» і прирікалася на загибель.

Другу функцію Дюмезіля — фізичний захист суспільства — представляло божество на ім'я *Ärkləg*. Тюркське слово *ärk* означає «сила», «могуть», «звитяга на полі битви», «влада», а суфікс /lig/ значить «посідає, володіє».

В імперських написах особа Ерклґа перебуває в тіні Тенґрі; у двох випадках його згадано разом і лише після Тенґрі. На жаль, в обох випадках фрагменти записів пошкоджені, тож ми не знаємо напевно, що робили разом *üzä täŋri ärkləg*, «нагорі Тенґрі [та] Ерклґ»[85].

Так само, як у Скандинавії, королівські бічні сини були основним джерелом для військових керівників, королів-воїнів. У давньотюркській мові існував спеціальний термін для такого королівського нешлюбного сина — *inäl/änäl>yinäl* (*>niyäl*); загальне ж означення («колективна форма») цієї інституції було *inäl-gü*. Перший запис із Алтина Кьоля (поблизу річки Абакан у Сибіру) містить такий фрагмент:[86]

(5) tört änälgü ärtəm,	«Нас було четверо королівських байстрюків;
bəzni ärkləg adərti yəta.	та Ерклґ, на жаль, нас роз'єднав».

За своїми обов'язками, як представник класу воїнів, Ерклґ, тюркський образ Індри/Тора, тримав королівських нешлюбних синів під своїм особливим наглядом.

На початку нашого століття сер Аурел Стейн відшукав у рукописних архівах у залах Тисячі Будд біля Тун-гуанґа красивий манускрипт, написаний давньотюркськими рунами десь у VIII ст. Назва *Irq bitig* («Книга ворожінь») і зміст засвідчили, що це був своєрідний підручник з тлумачення різноманітних комбінацій після трьох кидків гральної кості — таке собі передбачення долі, що до нього зверталися тюркські воїни у своїх позиціях на прикордонній службі в Китаї, аби згайнувати час. Знаменно, що головним божеством цих найманців був Ерклґ, як те доводить 12-те ворожіння:[87]

är abqa barmis. tayda	«Мисливець пішов на полювання; він зірвався зі скелі.
qaməlmis. täŋridä ärkləg tir.	«Ерклґ на небі», — каже він.
äŋčä biliŋlär: yabəz ol.	Запам'ятай це, бо [це] поганий [знак]».

Особливістю третьої функції, за Дюмезілем, є присутність Божественних Близнят. У давньотюркській міфології цих близнят уособлюють *Yir/Yär* «Земля» і *Sub* «Вода», що мають загальну назву *iduq* або «божественний», часом із терміном *Türk*. Часто

їх супроводжує, що лише підтверджує систему Дюмезіля, жіноче божество на ім'я Умай, що дослівно означає «плацента»[88].

Божественні Близнята діють разом з Тюрк Тенґрісі, і означення «Тюрк» часом уживається до них: коли китайці вирішили винищити тюрків, то «Тюрк Тенґрісі (Могутній Тенґрі) і Тюрки Божественні Близнята, Єр та Суб мовили тоді на небесах: «Тюркський народ не загине і [знову] постане як [організований] народ [держава]»[89].

Божественні Близнята і Тюрк Тенґрісі, як теж харизматичне щастя (*qut*, «харизма») померлих родичів, могли втручатися в державні справи; вони не схвалили зраду племен Токэз-Оґузів, котрі підкорилися китайцям:

(II E 35) üzä täŋri iduq yär sub äčəm qaγan q^{3}uti taplamadi ärənč.	«Тенґрісі, а також Божественним Єрові та Субові на небесах, як також провидінню мого дядька, імператора, це, безумовно, не сподобалось».

Жіноче божество Умай приєднується до компанії в рунічному написі давньотюркського першого міністра Тоньюкука (пом. після 725 р.) саме напередодні вирішальної битви тюрків з могутнім киргизьким військом коло річки Іртиш (Сибір):[90]

(T 38) täŋri umay iduq yär s^{2}ub basa bärti ärənč, näkä täzär biz.	«Тенґрі, Умай і Божественні [Близнята] Єр та Суб завжди долали ворогів тюрків. Чому ж нам відступати?»

Часом Їр/Єр виступає один як представник третьої функції, скажімо, в написі Сіне Усу 758 року. Посівши трон після смерті свого батька, уйгурський каган Іль-Ітмиш (747—759) зіткнувся з повстанням групи своїх підлеглих (третя функція). У цій складній ситуації:[91]

(SU, E 1—2: пор. S 9) quləm küŋəm bodənəγ täŋri yär ayu birti.	«[Обидва] і Тенгрі, і Єр зволили керувати людьми [й зробити їх слухняними], моїми рабами й рабинями».

Один фрагмент у написі Кюль Тіґіна (732) свідчить про існування конфлікту (*bulγaq*) між першою (Тенґрі) та третьою (Єр) функціями:

(IN 4) täŋri yir bulγaqin^{2} üčün yaγi bolti.	«Поки Тенґрі та Єр перебували в розбраті, вони (Токэз-Огузи) ставали нашими ворогами».

Стандартне значення дієслова *bulγa-* — це «порушувати лад». Воно містить у собі поняття насильницького змішання різних рівнів. Тюркський лінґвіст Магмуд аль-Кашґарі (прибл. 1070) так описує значення дієслова *bulγa-*: «коли щось перемішують, щоб заварився і верх, і низ — як то у вівсяній каші тощо»[92].

Приходимо до висновку: давньотюркський пантеон мав, по суті, ту саму будову, що й реконструйовані Дюмезілем структури для культур ведійських індусів, іранців, стародавніх римлян і стародавніх ґерманців:[93]

Функція	Ведійські інд.	Давні ґерм.	Давні тюрки
Перша Співправителі	Варуна Мітра	Тюр Одін	Ӧд Тенґрі Тюрк Тенґрісі
Друга	Індра	Tóрр (Þórr)	Ерклiґ
Третя божественні близнята	Два Ашвіни	Фрейр і Ньйорд	Два Ідукути: Єр і Суб
жіноче божество	Сарасваті	Фрейя	Умай

2

Глибоке дослідження вимагало б розгляду всієї багатющої тюркської епічної традиції, стародавньої й новітньої, що, зрозуміло, неможливо здійснити в межах цієї праці. Однак і одержані результати вказують на ту невипадкову відповідність між тюркською троїстою ідеологією й ідеологією індоєвропейською, розробленою Дюмезілем та його школою.

Наріжним каменем теорії Дюмезіля є внутрішній зв'язок між ідеологією та мовою. Відкрита ним троїста система виступає, на його думку, єдино й виняткова як індоєвропейська суспільна спадщина. Оскільки тюрки не належать до індоєвропейської мовної сім'ї, а представляють одну алтайську мовну сім'ю, то наші висновки суперечать цьому поглядові. Я не маю ні найменшого сумніву в тому, що вироблена Дюмезілем троїста ідеологія насправді існувала, однак, як і кожна ідеологія, була пов'язана не з мовою, а скоріше із соціальною структурою.

Тут я погоджуюсь із Стіґом Вікандером, що троїста ідеологія Дюмезіля виникла в суспільстві, ознакою якого було існування військового неземлеробського об'єднання Männerbund-ів, загону пов'язаних клятвою молодих воїнів, «очолюваних вождем чи королем, який відрізнявся від інших прошарків суспільства (тобто жерців і землеробів) і відзначався на полі бою неабиякою мужністю і витривалістю»[94]. З погляду Дюмезіля, індоєвропейське поняття «загону воїнів», або Männerbund, згуртованого

навколо особи безстрашного керівника (пор. Фінна з його фіаном, Індру з марутами*), схоже, було «таємною зброєю, яка полегшила індоєвропейську експансію»[95].

Степові держави («союзи», «імперії»), відомі з історії прибл. з 900 р. до н. е., були всі створені харизматичними вождями, котрі використовували воєнні союзи (Männerbünde), що завжди виконували функцію племен у їх становленні, для реалізації своїх імперських візій. Не існує істотної різниці між степовими державами й державами морських кочовиків. Держави вікінґівських королів (морських кочовиків) різнилися від держав скандинавських королів, співіснуючи, вони дуже рідко збігалися. Зате вони мали багато паралельних структур із кочовиками.

Соціальна структура та ідеологія складають одне ціле; вони взаємообумовлюються. Але мова — лише засіб для вираження даної ідеології. Вплив ідеології на мову визначається, безперечно, мірою зануреності в словник на рівні термінології чи навіть абстракції. Проте ідеологія не залежить від мовної структури: мова не може змінити сутність ідеології чи її характер. Якщо ми уявимо соціальну структуру у вигляді «А», то мусимо прийняти й існування взаємопов'язаної з нею ідеології «А»; мова ж не висуває таких вимог. Ідеологія А, що відбиває соціальну структуру А, може бути вираженою через мову 1, 2, 3 чи N. Навпаки, мова 1 здатна задовольнити не лише вимоги ідеології А, що випливає із соціальної структури А, але й ідеології Б, породженої соціальною структурою Б, ідеології В, що відбиває соціальну структуру В, і т. д.

У XVIII—XIX ст. побутувала думка, що кочові імперії Середньої Азії та Євразії були продуктом і типовим проявом тюрко-татарського генія. Тепер нам відомо, що скіфи й тохари, представники індоєвропейської мовної сім'ї, були володарями степів задовго до тюрків чи навіть гунів. Лише в IV ст. до н. е. влада в степах перейшла від індоєвропейців до представників алтайської мовної сім'ї. Доказом цієї важливої глобальної події, окрім іншого, служить і політична термінологія. Всі вищі імператорські титули, що їх використовували стародавні тюрки,

---

* Фіни — герой, мудрець і провидець в ірландській міфо-епічній традиції, фіан — загін його воїнів-мисливців, для вступу в який треба було пройти складні випробування; Індра — бог грому та блискавки в давньоіндійській міфології; марути — божества бурі, вітру, грому і блискавки, що супроводжують Індру.

мають індоєвропейське походження, такі як *qaγan* «імператор», *qatun* «імператриця», *yabγu* і *šad* — титули для заступників короля. До цих запозичень належить також дуже важлива ідея і слово *qut* «імператорська харизма».

У до-зороастрійському Ірані жерці й воїни пили зброджений сік гаоми під час релігійного ритуалу, відчуваючи смак безсмертя завдяки сп'янінню, викликаному цим священним напоєм. Скіфи не лише практикували такі узливання, а й обезсмертили цю традицію в практиці поховань з кам'яними нагробками, статуями померлих родичів, що тримають келихи для гаоми. Ці нагробки стали типові для євразійського степу. Названі пізніше слов'янами «кам'яними бабами», вони з'явилися вперше у VIII ст. до н. е. і продовжували з'являтися до IV ст. н. е. (протягом скіфського, сарматського і аланського періодів). Потім традиція перервалася на два століття, однак у VI ст. була відновлена стародавніми тюрками, котрі — згідно з китайськими джерелами — називали себе спадкоємцями скіфів. Етнонім *sak-* (<*saka* = скіфи) насправді існує й досі в назвах кількох тюркських племінних підрозділів.

Пристосувавши до своїх потреб ідеологію індоєвропейського Männerbund-у і концепцію та структуру степової імперії з необхідною термінологією, представники алтайської мовної сім'ї, приміром, стародавні тюрки, не могли не засвоїти релігійні вірування, оскільки вони були нерозривно пов'язані з ідеологією. Їхня мова зуміла пристосуватися до вираження нової ідеології, так само як пізніше змогла адаптуватися, коли різні гілки носіїв давньотюркської мови змінили степ на місто. Вони перейшли від кочової ідеології військового союзу (Männerbund) до міської торговельної ідеології й суспільства, внаслідок чого рано чи пізно мусили прийняти осідлу релігію. Це можна побачити на прикладі уйгурів у Китайському Туркестані — маніхейство (767), Караханідів в обох Туркестанах — іслам (840) і хозарів у Східній Європі — іудаїзм (бл. 830).

У системі Дюмезіля є два слабких місця, які, втім, можна легко поправити. Перше — це мало не тоталітарна думка про те, що суспільство стародавніх часів служило *одному* королеві, *одній* ідеології, *одній* релігії. Насправді все було навпаки. Християнство стало першою релігією, що намагалася досягти певного загального підкорення, однак їй рідко вдавалося проникнути до селищ, перш ніж були створені шляхи й комунікація стала доступною; у багатьох християнських державах це відбулося лише в XIX ст.

Друге слабке місце в системі Дюмезіля — це його індоєвропейська винятковість. Дюмезіль ставить своє надвиняткове індоєвропейське суспільство поза часом і простором. Він не лише заперечує можливість іноземного впливу (тільки неєвропейці можуть запозичати в індоєвропейців; самі ж індоєвропейці надто величні, щоб опуститися до запозичень іззовні) на індоєвропейців, а й відкидає думку про можливість внутрішнього запозичення серед різноманітних індоєвропейських гілок. Така цілковита ізоляція абсолютно невідома в людській історії. Навіть у наш час, коли існують тоталітарні ідеології й тоталітарні політичні структури як у самій Європі, так і поза нею, вони неспроможні досягти цілковитої ізоляції.

Замість припускати, ніби дуже складна ідеологія може пережити соціальну структуру, що її вона скопіювала, й проіснувати майже непорушеною в структурно відмінному суспільстві протягом понад тисячоліття, логічніше завважити на низку ідеологічних запозичень, що спонукали передбачуваного позичальника сприйняти соціальну структуру, спарену з даною ідеологією.

Ґоти прожили майже століття в гунській державі. Саме як гунський політичний діяч Аттіла став головним героєм ґерманського епосу, отож можна припустити, що гунська ідеологія справила вплив на ґотів. Протягом століть вони жили разом з аланами; останні навіть супроводжували їх у західних походах. Назва Каталонії (Ґото-Аланії) на північному сході Іспанії залишається красномовним доказом співробітництва двох народів. Якщо і в ісландській, і в осетинській (аланській) традиціях постаті прислужників Анґро-Майнью*, великих обманщиків Локі й Сирдона[96], структурно однакові, то спадає на думку, що ісландський Локі, який кінець кінцем потрапив до Ісландії, був задовго до того запозичений ґотами в аланів, котрі, будучи східними іранцями, ніколи не поривали зв'язків зі своїми західно-іранськими братами.

Сноррі Стурлуссон неодноразово підкреслює, що Одін спершу з'явився в Центральній Європі, а пізніше — в Скандинавії, прийшовши зі Сходу, з області Танаїсу, тобто з краю, названого Dúnheiðr в «Битві між ґотами й гунами». Сноррі вживає для цієї території назву Тюркланд (Tyrkland). Між 650 роком і

* В іранській міфології голова сил зла, темряви й смерті.

X століттям Тюркланд насправді там існував — це була Західна тюрксько-хозарська імперія, звідки походять десятки тисяч куфічних монет, викопаних у Скандинавії. Таке нумізматичне свідчення достатньо вагоме, щоб зробити давньоскандинавсько-хозарські зв'язки історичним фактом, з чим згодні як історики, так і археологи.

Навіть Арі інн Фроді (пом. 1148) мав причину розпочати свій рід від Tyrkja konungr, тобто від хозарського імператора. Якщо на факти Сноррі в давньоскандинавській міфології так чи так покладаються, то чому ж його наполягання на тому, що аси*, очолювані Одіном, прийшли зі сходу (з Тюркланду), відкидається як нісенітне? У VII—VIII ст. майбутнім вікінґам потребувалася належна ідеологія, і хозарські тюрки, що їх вони зустріли під час торговельних походів, виявилися здатними — як спадкоємці степової імперії — надати їм цей необхідний духовний товар.

Реформа Одіном футарка

Фахівці з давньоґерманської рунології зіштовхуються з проблемою пояснення аномалії в рунічній системі: близько 800 року кількість знаків у Скандинавії було зменшено з двадцяти чотирьох до шістнадцяти[97]. Загальноґерманський рунічний алфавіт (старший футарк) складався з двадцяти чотирьох знаків, однак якщо у Фризії та Англії їхня кількість збільшилася, спершу до двадцяти восьми, а пізніше до тридцяти трьох[98], то в Скандинавії вона редукувалась[99], хоча водночас у давньоскандинавській мові існувало від тридцяти до сорока фонем[100].

Щоб пояснити це зменшення, спершу треба уявити, як редукована система змогла витримати новий тягар — зрозуміло, що окремі знаки мусили представляти кілька фонем. Можна встановити чотири типи перенесення навантаження[101]: одна вокальна руна представляла тепер дві фонеми — руна «a» представляла фонему /a/ і фонему /æ/, байдуже переднього чи заднього ряду. Одна приголосна руна представляла дві фонеми, дзвінку й глуху, тобто відмінна ознака дзвінкості була стерта: руна «b» представляла фонеми /p/ і /b/; руна «t»

* У скандинавській міфології основна група богів, очолюваних Одіном.

представляла фонеми /t/ і /d/; руна «Þ» представляла фонеми /Þ/ і /ð/. Одна приголосна руна представляла три фонеми – дзвінку, глуху і носову: руна «k» представляла фонеми /k/, /g/ і /ŋ/. Одна голосна руна представляла одну приголосну (проміжну) і дві голосні фонеми: руна «i» представляла проміжну /j/ і голосні фонеми /i/ та /e/, а також (частково) — /æ/; руна «u» представляла /w/ і чотири губні голосні фонеми як переднього, так і заднього ряду: /o/, /u/, /ö/ і /ü/.

Факти свідчать, що таке перенесення навантаження незвичне для ґерманської мови, а отже, не може сприйматися як випадкове. Воно мусило відштовхуватися від якоїсь іншої системи, для якої було типовим. Найочевидніше, що йдеться про тюркську систему, бо ті самі чотири типи перенесення навантаження можна виявити в мові тюрків, коли літературна давньотюркська прийняла семітський алфавіт приблизно в VI—VII ст.

У семітських мовах приголосні фонеми відіграють ключову роль, а тому лише приголосні мають відповідні їм знаки на письмі. Існує лише три голосні ґрафеми: низька /a/, висока делабіалізована /i/ та лабіалізована /u/. Чотири приголосні фонеми, зокрема знаки для проміжних /j/ і /w/, також представляють відповідно й голосні «i» та «u/o», виконуючи секундарну функцію (тобто *matres lectionis*).

У давньотюркській були принаймні дві делабіалізовані голосні фонеми переднього ряду, висока /i/ та середнього підйому /e/, і чотири губні фонеми: висока переднього ряду (ü), висока заднього ряду /u/, низька переднього ряду /ö/ і низька заднього ряду /o/. Семітський (арамейський) приголосний знак «yod» тюрки використали для представлення як проміжкового приголосного звука /j/, так і для всіх делабіалізованих голосних фонем переднього ряду /i/, /e/ і частково /æ/. У цьому вони спиралися на усталену протягом двох тисячоліть семітську письмову традицію. Семітський (арамейський) приголосний знак «waw» вони використали для представлення як проміжкового приголосного звука /w/, так і для всіх чотирьох голосних лабіалізованих фонем /u/, /ü/, /o/ і /ö/.

Система голосних і набір проміжкових були дуже схожими в давньотюркській і давньоскандинавській мовах на початку вікінґівського періоду. Тож для давньоскандинавських учених не становило великих труднощів сприйняти тюркський спосіб. Але і його неважко пояснити як перероблену семітську письмову систему. Якщо в семітській мові літера «алеф» представляла

один низький делабіалізований голосний, то стародавні тюрки в усіх своїх алфавітах (арамейському>соґдійському>уйгурському) використали цей знак для відтворення обох своїх низьких делабіалізованих голосних звуків, заднього /a/ і переднього /æ/ ряду.

Типовим для давньотюркської мови було обмеження приголосних фонем в основі слова, зокрема в початковій позиції. Допускалися лише три проривні: дзвінка /b/, глуха /k/ і глуха /t/. Навряд чи було випадковим, що молодший футарк обрав саме ці графічні знаки (b, k, t) для передачі своїх проривних фонем: /b/, а не /p/, і глухі /k/ та /t/, а не /g/ чи /d/. Семітські знаки b, k і t з арамейського (>соґдійського>уйгурського) алфавіту слугували для передачі двох тюркських приголосних фонем /p/ і /b/, /k/ і /g/, /t/ і /d/.

Тюркська середньовічна система письма, використовуючи семітські абетки, виробила два способи передачі задньопіднебінного носового /ŋ/, не існуючого в семітських мовах. На сході (Центральна Азія, Монголія) вживали зв'язку n—k; на заході (Іран, Близький Схід, частина Східної Європи) носовий елемент ігнорувався — як правило, знак /k/ з арабського алфавіту ніс додаткове навантаження і заміняв /ŋ/. Це пояснює перенесення навантаження в скандинавському рунічному письмі на руну «k», що мала відтворювати також фонему /ŋ/[102].

Ці факти свідчать, що реформатор скандинавського варіанта молодшого футарка був знайомий з давньотюркською мовою VIII—IX ст., якою писали на основі арамейської (>соґдійської>уйгурської) абетки. Він також мусив знати те, як в арабському алфавіті передавався тюркський задньопіднебінний носовий звук /ŋ/; про це неважко було скласти уявлення в головних містах Хозарської імперії, зокрема в Шаркелі на Дону (Танаїсі) та в столичних містах-близнятах Хамліґ-Шаріґшін в дельті Волги. Значну частину міського населення представляли мусульмани, які вживали арабське письмо; отож ним користувалися також і військовий міністр імперії, й більшість найманців, які були мусульманами, котрі складали постійну армію. Найманська служба в іноземному війську була до того ж поширеним ремеслом у стародавніх скандинавів.

Іншим шляхом мовного взаємообміну була інтенсивна торгівля між Скандинавією і Хозарською імперією, що тривала починаючи з останніх десятиліть VIII ст. протягом усього IX ст. Її жвавість і великий розмах чудово підтверджують археологічні

знахідки, рештки матеріальної культури й, передусім, тисячі мусульманських срібних дирхемів у скандинавському ґрунті.

Досі залишаються відкритими деякі питання щодо зв'язку Одіна з рунами[103]. Література вікінґівського періоду приписує Одіну винахід рун, однак ім'я бога Тюра (<*tīwaz*), а не Одіна[104] невідривне від рун[105], і не Одін, а Тор (*Þórr*) був покликаний зберегти й благословити руни[106].

Одіна почали пов'язувати з рунами десь після VI ст., коли саме відбулася реформа молодшого футарка. Розповідаючи про самопожертву Одіна, відома поема «Гавамал» (Hávamál) вкладає в його уста такі слова[107]:

(139)	Við hleifi mik sældo né við hornigi; nýsta ek niðr, nam ek upp rúnar, æpandi nam, fell ek aptr þaðan.	Мені не приносили ні хліба, мені не приносили вина, я втупився в землю, схопив низку рун, із зойком схопив їх і кинув назад.
(142)	Rúnar munt þú finna ok ráðna stafi,	Ти знайдеш ті руни і правильно [тобто згідно з реформою] їх прочитаєш;
	mjǫk stóra stafi,	легкі [тобто менше знаків] дивовижно,
	mjǫk stinna stafi, er fáði fimbulþulr ok gørðo ginnregin ok reist hroptr rǫgna.	чарівні, забарвлені [кров'ю] грізного бога, навіяні силами неба, вкарбовані Одіном.
(144)	Veiztu, hvé rísta skal? veiztu, hvé ráða skal? veiztu, hvé fá skal? veiztu, hvé freista skal? veiztu, hvé biðja skal? veiztu, hvé blóta skal? veiztu, hvé senda skal? veiztu, hvé sóa skal?	Відомо тобі, як писати? Відомо тобі, як читати? Відомо тобі, як барвити? Відомо тобі, як збагнути? Відомо тобі, як спитати? Відомо тобі, як труждатись? Відомо тобі, як молити? Відомо, як офірувати?

Як ми побачили, лише скандинави VIII—IX ст., котрі побували в Хозарії, зуміли змінити «тяжку» (із багатьма знаками) ґерманську рунічну систему на «легку» (менше знаків), власне в такий спосіб, що вона наслідувала тюркські письмові зразки. Можна знову згадати про те, що Снорри Стурлуссон неодноразово наголошував (в «Едді», «Інґлінґасазі»), ніби Одін прийшов на північ із земель тюрків біля Танаїсу/Дону, а єдиними тюрками

в тому реґіоні у вікінґівський період (VIII—IX ст.) були хозари. Якщо приймаємо інші факти, наведені Сноррі, то мусимо серйозно поставитися і до його повідомлення про прихід Одіна із земель тюрків, тобто з Хозарії.

Смертний бог Одін, захований в епічній традиції, не був творцем староґерманських рун, що існували принаймні від біля 150 р. н. е. (див., напр., наконечник списа із Øvre Stabu в норвезькому Опланді)[108]; але він був реформатором скандинавського молодшого футарка із другої половини VIII ст.

Еліас Вессен (Wessén), провідний шведський рунолог, представив свої погляди на походження молодшого футарка у двох публікаціях[109].

Руни, про які відомо, що ними користувалися скрізь у Стародавній (до VII ст.) Скандинавії, писалися не лише на камені, а й — згідно з Вессеном — також на дереві. Написи на камені служили лише як меморіальні пам'ятники й тому були рідкісними. Дерев'яні ж, провадить далі Вессен, передавали щоденні секулярні послання і були загальнопоширеними, але що дерево нетривкий матеріал, то збереглися лише кам'яні написи. Таким чином, ми маємо лише часткові відомості про обсяг і поширення письма у Стародавній Скандинавії. Всезагальний характер і часте використання письма на дереві породили необхідність зменшити кількість букв і спростити їхні форми як у молодшому футарку, так і в так званих шведсько-норвезьких рунах — процес, схожий на той, що сприяв виникненню стенографії.

На жаль, теорія Вессена — лише філологічне припущення. Археологія не підтвердила існування жодного мирського (секулярного) напису на дереві у Скандинавії до XIII ст. (як у Берґені). Нема жодної підстави приймати на віру високий рівень писемності на півночі протягом того раннього періоду. Історія культури та релігії також не підтримує теорію Вессена. Рунічне письмо використовували насамперед (і спершу — виключно) у магічних і культових цілях. Жодний мирський текст, що передавав якесь буденне повідомлення, не міг бути написаний рунами, доки стародавні скандинави залишалися прихильниками релігії Водана (Одіна). «Руни вигадали як ґерманські, так і північні народи, — пише Йоганнес Брондстед, — з метою підкорити культові сили, що приносили б користь. Ці сили не породжувались майстрами, які викарбовували рунічні букви на камені чи дереві: вони вже існували в самих рунах і могли бути визволені лише посвяченими»[110].

Використання рун з мирською метою було можливе лише в проміжковий період, хронологія якого різнилася в різних країнах, між втратою Скандинавією язичницької віри й циклічного мислення і часом, коли вона стала в інтелектуальному плані часткою християнства, лінійної цивілізації, що вживала латинську абетку. Тож треба шукати інших причин для появи «спрощеного» набору шістнадцяти рун у молодшому футарку.

Кілька десятиліть тому Сергій Андрійович Козін (1879—1956), російський монголіст, особливим інтересом якого була монгольська епічна традиція, зробив важливе спостереження щодо вибору письмових систем духовними лідерами евразійських степових імперій, що народжувались. У тих вождів була альтернатива: або фонетично точна система письма (монг. *todo bičig*), яка спиралася на абетки, що походили від санскриту, або ж фонетично невизначена система, на зразок семітської чи китайської[111].

1269 року фонетично точне письмо було запроваджене монгольським імператором Кублаєм Ханом (Кубілаєм) для всіх мов своєї імперії, включаючи й китайську. Абетку склав тибетський монах ḥ P'ags-pa на основі тибетського варіанта санскритського письма. Отож завдяки Кублаєві Хану фонетично транскрибовані тексти були створені відтоді в багатьох східних мовах. Багато з них збереглися й досі, а деякі чекають на свого дослідника.

Однак для тогочасної імперської бюрократії такий розвиток подій уявлявся нищівним, оскільки навіть монголи, що розмовляли діалектом, відмінним від діалекту імперського клану, були не в змозі цілковито збагнути офіційні декрети. Тому після смерті привернутого до фонетики імператора 1294 року монгольські бюрократи точну систему відкинули.

Натомість семітські письмові системи, як арабська, так і арамейська, довгий час зберігалися в Азії. Особливо це стосується арамейської системи. Вперше прийнята Ахеменідами, а опісля іранськими сoґдійцями (через що її часто називають соґдійським письмом)[112], вона пізніше була використана тюркськими уйгурами (звідси назва уйгурське письмо), які передали її монголам (монгольське письмо), а ті, в свою чергу, — маньчжурам (маньчжурське письмо)[113]. Ці системи завдячують своєю популярністю тому, що переважно вказували лише на тип тієї чи цієї голосної фонеми, за допомогою *matres lectionis*, а

представляючи приголосні, часто не означали їхніх опозиційних особливостей (тобто дзвінкі чи глухі). Таким чином, письмо являло собою лише контури слова, і той, хто говорив, міг вимовляти його згідно з фонетичними правилами власного діалекту. А що степові імперії складалися з носіїв різноманітних діалектів і споріднених мов, то всі вони побачили в семітській системі письма ідеальний спосіб спілкування.

Як тільки стародавні ґерманці почали створювати великі королівства за прикладом алтайських гунів і хозарів (скажімо, ґоти), то зіштовхнулися з потребою складати офіційні документи. Водночас, як того й можна було чекати, вони наслідували приклад степових імперій у прийнятті фонетично вільної письмової системи, що відповідала їхнім вимогам. У такий спосіб і з'явився редукований молодший футарк. Щоб якось символізувати цей процес, я називаю реформу ґерманської письмової системи «реформою Одіна». Але наголошую, що цей Одін уже не був маловідомим богом ґерманських селян: тут не береться до уваги етимологія означення, яке виступає як «племінний» покровитель (ґавтів, ґотів, саксів тощо) того «дореформного» Одіна. Він був тепер Одіном-асом, Одіном «другої фази», за Сноррі, вождем торговельної та військової верхівок, котрі саме взяли на озброєння під час перебування в хозарських торговельних містах останній варіант ідеології/релігії степового Männerbund-у. Цей процес нагадує практику інтелігенції деяких сучасних розвинутих країн, представники якої після навчання в Москві поширили войовничий марксизм-ленінізм на батьківщині. Подорожі Одіна, про які переповідає Сноррі, слід сприймати не як ***фізичні*** міграції ґерманських народів (хоча це припускають багато вчених), а скоріше як ***поширення нових «революційних» ідей*** (з-поміж них — реформи письма) тим прошарком, що відповідав сучасній інтелігенції.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Вступ до першого та другого томів: Історіографія скандинавських джерел, що стосуються Східної Європи

Стародавні скандинавські джерела протягом тривалого часу не знаходили належного місця в працях фахівців з історії Східної Європи. Це пояснювалося, почасти, сумнівами щодо достовірності самих джерел. Авґуст Людвіґ фон Шльоцер (von Schlözer; 1735—1809), перший видатний дослідник давньоруських літописів (його «Нестор» з'явився в 1802—1809 рр.), на початку своєї наукової діяльності був гарячим прибічником саґ[1], однак пізніше ставився до них більш скептично: «Weg also mit isländischen Sagen aus der ganzen ältesten russischen Geschichte»*[2]. Шльоцер, котрий вважав Миколу Михайловича Карамзіна (1766—1826)[3], фундатора російської наукової історіографії, одним із своїх послідовників, був і залишається досі значним

* «Геть із ісландськими саґами із усієї найдавнішої російської історії».

авторитетом у російській та українській історіографії. Цим пояснюється те, що історики відмовили стародавнім скандинавським саґам у статусі історичного джерела так само, як стародавнім шведським рунічним написам та поезії скальдів, і тим самим оті джерела повністю залишилися поза увагою дослідників.

Скандинавські джерела

Починаючи з другої чверті XIX ст. паралельно сформувалася й інша думка. З метою поліпшення свого фінансового становища скандинавське Королівське Товариство Старожитностей у Копенгаґені (засноване 1825 року) вдалося до підготовки колекцій скандинавських джерел, що в них ішлося про інші країни, зокрема Америку та Російську імперію. 1837 року секретар копенгаґенського Товариства Карл Крістіан Равн опублікував перший том цих джерел під назвою «Antiquitates Americanae sive scriptores septentrionales rerum ante-Columbianarum in America». У 1841 році в Копенгаґені побачив світ «Додаток». Готуючи до друку в 1833 році латинський переклад «þœttir», пов'язаної з «Саґою про Св. Олава» (п'ятого тому з серії «Королівських саґ»), Равн привернув увагу дослідників російської історії до «Eymundar þáttr», правильно припустивши, що цей твір містить цінну інформацію з історії Київської Русі. «Eymundar þáttr» вийшла окремим виданням мовою оригіналу й у латинському перекладі під назвою: «Eymundi et Ragnaris, Norvegicorum principum, tandem Polteskae vel Polociae in Russia Dynastarum; Vitae et gesta, in originali islandico e membrana Bibliothecae Daniae regis unacum latina versione et brevi introductione edidit Societas Regia Antiqvariorum Septentrionalium» (Kbh, 1833, VIII+60 pp.)[4]. Було видрукувано лише сімдесят примірників твору і всі надіслано до російських наукових закладів. У Данії не залишилося жодного[5].

Провідний російський орієнталіст того часу, поляк за походженням, Осип Іванович Сенковський (Йозеф Юліан С. Сенковський, 1800—1858) звернув особливу увагу на цю публікацію. Якраз тоді він почав захоплюватися журналістикою, виступаючи під псевдонімом Барон Брамбеус на сторінках впливового літературного й наукового журналу «Библиотека для чтения», що видавався з 1834 по 1865 рік раз на два місяці. Сенковський негайно почав вивчати давньоісландську мову, і вже в першому томі «Библиотеки» за 1834 рік він видрукував

захоплене есе про значення саґ як джерел російської історії[6]. З властивою йому переконливістю він зіставив два типи джерел: лаконічного «Нестора» і барвисту «Eymundar þáttr», щедру на подробиці та описовість. Природно, що остання переважила. У другому томі «Библиотеки» того-таки року Сенковський публікує російський переклад цієї саґи з додатком тексту оригіналу та вичерпного коментаря[7].

Есе Сенковського спонукало російську громадськість заснувати національний фонд для підготовки й публікації стародавніх скандинавських джерел, що стосувалися ранньої історії Русі: «Мабуть, немає для нас, росіян, більш почесного способу відгукнутися на просвітницькі зусилля данських вчених і до того ж збагатити нашу історію, як утворити національний фонд. Ми мусимо зібрати прибл. 35—40 тис. крб. пожертв, щоб передати їх до копенгаґенського Товариства як наш патріотичний внесок у справу публікації такої важливої і корисної праці. Цим самим ми беззаперечно покажемо, що вміємо цінувати їхню важливу роботу і пам'ятки нашого власного минулого»[8].

Ця пропозиція привернула увагу графа Сергія Семеновича Уварова (1789—1855), державного міністра народної освіти. Наступного 1835 року між ним і Товариством зав'язалося листування[9], а необхідна сума грошей була зібрана й передана до Копенгаґена. 1843 року Товариство офіційно відкрило Російську секцію, яка призначила спеціальну комісію для досліджень давньоруської історії.

Членами комісії були[10] Равн та віце-президент Товариства, ісландський текстолог Фіннур Маґнуссон (Фінн Маґнусен, 1781—1847). Російська наука була представлена фахівцем з фінно-угорських проблем Андерсом Йоганом Шеґреном (1794—1866), архієпископом Стефаном Карповичем Сабініним (1789—1863, першим російським експертом з давньоскандинавської мови), Михайлом Петровичем Погодіним (1800—1875) та Фрідріхом Карлом Германом Крузе (1790—1866), істориками й прихильниками норманської теорії.

Відповідальність за підготовку видання була покладена на Равна та його ісландських колег — Фіннура Маґнуссона (слабо обізнаного в східноєвропейській історії) й Свейборна Еґілсона (1791—1852) — перекладача з ісландської на латину. В самому розпалі роботи помер Маґнуссон, і його замінив норвезький історик та дослідник саґ Петер Андреас Мунк (1810—1863). Помічниками Мунка в питаннях текстології були ісландці Йон

Сіґурдсон (1811—1879) і Бріньйольфур Сноррасон (1820—1850)[11].

Спільними зусиллями було видано «Antiquités Russes d'après les monuments historiques des Islandais et des Anciens Scandinaves éditées par la Societé Royale des Antiquaires du Nord»[12]. Згідно з планом, праця складалася з трьох томів, однак світ побачили тільки два. В цих двох великих фоліантах містилися уривки з *«Поетичної Едди»*[13], *«Едди» Сноррі*[14], героїчних і міфологічних саґ[15], королівських саґ[16] та родових саґ[17]. До них долучалися фрагменти з географічних праць[18], подорожніх звітів (Огтере, Вульфстан)[19], ісландські аннали[20], давньоскандинавські зведення законів[21] та тексти двох договорів між скандинавськими королями й новгородцями (1323-го та 1326 рр.)[22]. Тексти наводилися як мовою давньоскандинавських оригіналів, так і в латинському перекладі[23]. Проте, як зазначив 1906 року російський скандинавіст К. Тіандер, справа не досягла мети, оскільки не надихнула на нові наукові розшуки[24], а видані томи стояли в бібліотеках незайманими, наче прикрашаючи полиці[25].

Основна причина невдачі «Antiquités Russes» полягала, мабуть, у її неспроможності поєднати такі принципово різні дисципліни, як давньоскандинавська філологія й східноєвропейська історія. Російські історики хоча й брали теоретичну участь у роботі Російської секції Товариства, однак не запрошувалися до співпраці над «Antiquités Russes». Робота Равна та його колег не відповідала запитам східноєвропейських істориків, оскільки більшою мірою ґрунтувалася на передрукові уривків попередньо виданих текстів, супроводжуваних латинським перекладом. Щоправда, були і філологічні коментарі, які, однак, більше важили для скандинавських вчених, ніж для істориків Східної Європи. Крім того, паралельні чи схожі тексти цитувалися часто лише давньоісландською, що виключало можливість їх використання будь-яким істориком-нескандинавістом. До того ж і філологічні методи, застосовані Равном та його колегами, не завжди були на належному рівні, а рукописи друкувалися часто без перевірки їхньої достовірності. Не найкращим було і рішення про переклад скандинавських текстів класичною мовою — надто вже далекими були вони від класичних традицій. Латина — це мова окремої епохи, вона не здатна передати повною мірою нюанси іншої, притому новочасної, мови.

Провідний російський норманіст Ернст (Арíст Арістович) Кунік (1814—1899) зазначив 1851 року[26], що російські історики

не зможуть користуватися працями данських вчених без історіографічної передмови (*Einleitung*). Згідно з Куніком, ця передмова мусила включати відповідні «загальні висновки щодо походження та природи саме тих давньоскандинавських літературних творів, які цікавили російських істориків». На його думку, «це був єдиний спосіб, у який східноєвропейські історики могли оцінити витяги, що стосуються руської історії. ...Крім того, описуючи релігійні вірування норманів, їхні методи ведення війн тощо, слід було наголосити на тих, що могли б служити паралелями до російських чи інших джерел з давньоруської історії»[27]. Такі закиди відлякували видавців та спонсорів, унаслідок чого запланований третій том «Antiquités Russes» так і не побачив світ.

Протягом 20-х років XX століття два нескандинавісти — Аркадій І. Лященко (1871—1931) та Павло Петрович Смірнов (1882—1947) заново відкрили колекцію Равна і використали її як основу для дослідження скандинаво-давньоруських зв'язків. За допомогою фахівця з давньоскандинавських проблем Олени Ридзевської Лященко проаналізував «Eymundar þáttr» (мовою оригіналу), «Саґу про Олава Трюґґвасона» та «Haralds saga harðráða» («Саґу про Гаральда Суворого»)[28]. На підставі цих саґ, а також свідчень мусульманських авторів Смірнов зробив спробу відтворити історію Руського каганату на Волзі в IX ст.[29].

Після невдалої спроби данських дослідників старожитностей скандинавські джерела знову було залучено для вивчення історії Східної Європи лише наприкінці XIX ст., коли відомий ученийславіст Олексій Олександрович Шахматов (1864—1920) запропонував Імператорській Академії наук у Санкт-Петербурзі опублікувати стародавні скандинавські джерела, пов'язані з російською та східноєвропейською історією до XIII ст.[30]. Здійснення цього проекту було доручено ґерманісту Фрідріху (Федору) А. Брауну (1862—1942). До 1917 року Браун спромігся видрукувати лише кілька статей із спеціальної тематики, присвячених головним чином ідентифікації Фріанда і Шимона (синів варязького князя Африкана, відомого з Києво-Печерського «Патерикона»)[31] та Інґвара з давньошведських рунічних написів 1041 р.[32].

Згодом, уже в лейпциґській еміграції (1924—1925 рр.), Браун опублікував цінну синтетичну наукову працю «Das historische Russland im Nordischen Schrifttum der X—XIV Jahrhunderts»[33], що й досі лишається єдиним аналітичним узагальненням з цієї

проблематики. І хоча сорок сім сторінок цієї праці виявилися надто задовгими як для журнальної статті, вони не змогли вмістити всіх найголовніших і найсуттєвіших подробиць досліджуваного матеріалу. У берлінському російському емігрантському журналі «Беседа» Браун видрукував також першу частину широкої передмови до своїх досліджень[34], однак решта його праць так і не з'явилася, можливо, через те, що сам журнал припинив існування.

Роботу Брауна продовжили в Росії два його учні. Карл Ф. Тіандер в ґрунтовній монографії проаналізував факти, наведені в саґах про походи скандинавів на Біле море та в Біармію, з погляду фольклориста і літературознавця[35]. Цей метод він застосував і для вивчення міграцій народів на основі ґерманської традиції[36].

Другий учень Брауна, Олена Олександрівна Ридзевська (1890—1941), видрукувала кілька коротких філологічних статей, заснованих на тих давньоскандинавських джерелах, що давно цікавили східноєвропейських істориків: Стара Ладога в скандинавських джерелах[37]; проблема вживання назви *Hólmgarðr* до Новгорода[38]; Володимир Великий[39] та Ярослав Мудрий[40], як вони представлені в окремих скандинавських саґах, тощо[41]. На жаль, дочасна смерть у блокадному Ленінграді обірвала роботу дослідниці.

За планом-проспектом Інституту історії АН СРСР 1971 року передбачалася публікація скандинавських джерел[42] як четвертої частини зібрання найдавніших джерел з історії народів Радянського Союзу. Згідно з планом, до зібрання мали увійти рунічні написи, саґи, еддична поезія, поезія скальдів, історичні хроніки й агіографічні пам'ятки. Згодом у цій серії вийшли: книга О. О. Мельникової з рунічних письмен (опублікована 1977 року), посмертне зібрання недрукованих статей О. О. Ридзевської, окремі праці Мельникової, Т. Н. Джексон, М. В. Свердлова та ін. Я ще згадаю ці публікації нижче на властивому місці.

Цікаву монографію під назвою «Die Varägersage als Quelle der altrussischen Chronik*»[43] опублікував Адольф Стендер-Петерсен (1893—1963), данський славіст, автор низки статей у збірнику «Varangica»[44]. На жаль, його знання стародавніх скандинавських джерел не завжди глибокі, як це часто буває, коли користуються підрядником, а не безпосередньо оригіналом. Отож, не з усіма його висновками слід погоджуватися.

---

* «Саґи варягів як джерела давньоруського літопису».

З-поміж польських вчених безпосередньо над скандинавськими джерелами працювали Леон Кочий[45] та Ґерард Лябуда[46]. Втім, коло їхніх інтересів обмежувалося джерелами, пов'язаними лише з історією балтійських слов'ян та Польщі. Все-таки їхні праці, зокрема дослідження Ґерарда Лябуди, котрий залучав і англосаксонські джерела[47], також важливі для нашої теми.

Я розглядав скандинавські джерела не як скандинавіст, а як історик Східної Європи та Азії, котрий вивчив скандинавські мови навмисно, щоб допомогти східноєвропейським історикам, щоб зробити приступним для них увесь масив стародавніх скандинавських джерел, що стосується історії Східної Європи в період між VIII та XIII ст., шляхом повного перекладу англійською мовою або ж переказу менш важливих фрагментів. У роботі я користувався лише тими виданнями текстів, що визнані вченими за правильні і достовірні. До того ж я намагався залучити всю необхідну спеціальну літературу. Витяги з джерел включено до цієї праці лише після аналізу їхнього місця в структурі самого джерела. Відомості аналізувалися з огляду на автентичність та цінність джерела на тлі історичної дійсності й способу життя стародавніх скандинавів.

В цій праці я використав виважені англійські переклади, вносячи правки там, де окремі терміни були перекладені неточно або ж окремі фрагменти подавалися більш літературно, ніж науково. Я систематизував транскрипцію стародавніх скандинавських назв. Всі уривки, важливі для істориків Східної Європи, наведено в їхній давньоскандинавській формі (в дужках або паралельною колонкою).

Прошу шановного читача пам'ятати, що я аналізую й коментую витяги із стародавніх скандинавських джерел з єдиною метою — пролити світло на походження Русі. Критерієм відбору історичного джерела була його здатність сприяти розумінню читачем структури, природи, походження й типу джерел давньоскандинавської традиції, що належать до даної проблеми. Цей том охоплює еддичну поезію, поезію скальдів, рунічні написи, географічну літературу, зведення законів, аннали і хроніки; наступний том присвячено саґам; в ньому дається загальна оцінка матеріалу стародавніх скандинавських джерел для східноєвропейської історії.

ЧАСТИНА ДРУГА

Поезія та міф як історичні джерела

Структурна модель може бути свідомою чи несвідомою, що, однак, не впливає на її характер. Власне кажучи, коли структура певного явища не лежить у великій глибині, то найочевидніше, що в колективній свідомості виникне якась відповідна модель, щоб як ширма приховувати її. Якщо давати визначення свідомим моделям, тобто загальноприйнятим «нормам», то вони дуже бідні, оскільки прагнуть не прояснити явище, а лише увіковічнити його. Отож, структурний аналіз наштовхується на широковідомий мовознавцям парадокс, а саме: чим ясніша структурна організація, тим важче до неї дошукатися, бо на заваді стають неточні свідомі моделі.

Клод Леві-Стросс. Structural Anthropology. —
Нью-Йорк, 1963. — С. 281.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Еддичні поеми та їхня рукописна традиція

«Поетична Едда»

Найстародавнішу давньоскандинавську поезію називають еддами через два рукописи, складені в Ісландії в XIII ст. Термін «едда», навколо значення якого й досі точаться суперечки, зустрічається насправді лише в колофоні до «Едди» Снорі («Codex Upsaliensis», «Уппсальський кодекс», бл. 1300 р.): «Ця книга називається «Едда», і була складена Снорі Стурлуссоном».

У 1643 році Бріньйольв Свейнссон (1605—1675), єпископ Скалагольтський (1639—1675), придбав сорок п'ять сторінок ін-кварто зібрання старовинних пісень, фрагменти з яких були йому відомі за «Еддою» Снорі. Він назвав той пергаментний список (бл. 1270 р.) «Еддою Семунда Мудрого», вважаючи його за працю попередника Снорі Семунда Сіґфуссона Мудрого

(«multiscius», 1056—1133). 1662 року єпископ Бріньйольв подарував манускрипт «Едди» королеві Фрідріху III Данському (1648—1670). Відомий ученим як «Codex Regius» («Королівський кодекс») (GkS 2365, 4°), пергамент зберігався в Копенгаґені до квітня 1971 року, коли був повернений до Ісландії в щойно засновану бібліотеку фундації Арні Маґнуссона при Ісландському університеті в Рейк'явіку.

Визначаючи час написання окремих пісень, я в основному спираюся на дослідження Яна де Фріса, Ейнара Ол. Свейнссона, Gabriel Turville-Petre та Урсули (Браун) Дронке.

Вся еддична поезія анонімна. Характерними ознаками її є стриманість і реалізм у міфологічних піснях та захоплення ідеальними надлюдинами в героїчних піснях. Еддичні пісні були складені вільною змінною стопою, що спершу тяжіла до тонічного, а не силабічного розміру, з обов'язковою для метричної структури алітерацією. Ось чому еддична поезія, на відміну від силабічної поезії скальдів, була ритмізованою: кількість складів у рядках мінялася, а кількість наголосів (доль) лишалася визначеною. Ці ознаки були типовими для стародавньої поезії всіх ґерманських народів. Вибір виражальних засобів в еддичній поезії був не регламентований, але порядок слів — жорсткіший, ніж у поезії скальдів.

Метричною одиницею еддичної поезії була швидше півстрофа з чотирьох рядків, поділена глибокою цезурою, ніж повна восьмирядкова строфа. Строфічну форму вчені сприймають як скандинавську інновацію в ґерманський вірш, можливо, внаслідок зовнішніх впливів.

В еддичній поезії застосовували три метричні розміри: *fornyrðislag*, *málaháttr* і *ljóðahattr*. *Fornyrðislag*, або «стародавній епічний розмір», що ним користувалися в епічних піснях, мало чим відрізнявся від розміру давньоанглійської «Битви коло Фіннсбурґа» або давньоґерманської «Пісні про Гільдебранда». Рядок, як правило, складався з чотирьох складів, двох наголошених і двох ненаголошених; наголошені склади, або долі, пов'язувалися алітерацією в пари. *Málaháttr*, або «розмовний розмір», використовувався в піснях для створення діалогів. Він відрізнявся від *fornyrðislag* лише тим, що в рядку мав, як правило, більшу кількість ненаголошених складів. Рядки звичайно складалися з п'яти, часом із шести, рідко — із семи складів.

Третій розмір, *ljóðahattr*, або «розмір чародійних пісень», — найбільш нерегулярна з еддичних форм; вона має неясне

походження. *Ljóðaháttr* складається з шестирядкових строф, які діляться на півстрофи з трьома рядками, де два перші мають два наголоси й алітерують один з одним, у той час як третій рядок, що несе два-три наголоси, має внутрішню алітерацію. Цей розмір притаманний для міфологічно-повчальних пісень.

Еддичну поезію можна грубо поділити на два різновиди: міфологічні та героїчні пісні. Міфологічні пісні дещо пізніші за героїчні й не мають паралелей у літературі інших ґерманських народів, окрім норвежців та ісландців. Більшість героїчних пісень беруть початок з Европейського континенту, решта мають скандинавське походження. «Безсумнівно, — пише Ян де Фріс, — що героїчний епос пов'язаний з історичними подіями. Ті події, очевидно, справили таке враження, що були виділені із загального плину історії й зажили міцної слави»[1].

Ґерманська героїчна епоха була часом великих переселень, що тривав близько двох століть від прибл. 375-го по 572 pp. П'ять правителів того періоду й стали головними героями: Ерманаріх (пом. 375 p.), король остроґотів у Східній Европі; Гундаґарі (пом. 437 p.), король рейнських бурґундів; Аттіла (пом. 453 p.), король европейських гунів; Теодоріх Великий (пом. 526 p.), король остроґотів в Італії, та Альбойн (пом. 572 p.), король італійських ланґобардів/ломбардів. У відповідності із загальним законом епічної традиції (циклічністю) всі правителі, що згадувалися в одній і тій самій пісні, виступали сучасниками. Навіть 572 рік не став неподоланою перешкодою: кожна нова версія, що з'являлася, включала місцевого героя до традиційного сонму, всупереч хронологічності. Так, королева з династії Меровінґів Брюнгільда (пом. 613 p.) стала прообразом епічної героїні у франкській версії пісні про падіння бурґундів[2].

З чотирьох поетичних циклів континентального походження перший — це пісня IX ст. про помсту братів Гамдіра і Сьорлі королю Йормунрекку (Ерманаріху) за ганебну смерть їхньої сестри. Пісня складається з двадцяти одного вірша, написаного «розмовним розміром», з пізнішими додатками «епічного розміру». Другий цикл — це пісня про гунів і бурґундів-нібелунґів (нібелунґський цикл) та трагічну загибель Ґуннара/Ґундагарі, що відбиває бурґундську традицію в (давньо)франкських редакціях і відома в двох версіях (стародавній коротшій в «Atlakviða» («Пісня про Атлі») — сорок чотири строфи, написані у *málaháttr* з додатками у *fornyrðislag*, у IX ст.; та пізнішій довшій в «Atlamál» («Промова Атлі») — сто три строфи, написані у

málaháttr, або у «Guðrúnarhvǫt», «Підбурюванні Ґудрун» — різновиді героїчної елегії, написаної у *fornyrðislag*). Обидві пісні датуються XII ст. Третій — це франкський цикл про Сіґурда/Зівріта (Зіґфріда>Сіґі)[3], пізніше поєднаний з нібелунґським циклом. Він відбиває франкську традицію, але дійшов до нас у пізнішій ґерманській версії. Його можна поділити на три частини: пісні про «юного Зіґфріда», написані всі у *ljóðaháttr*, з пізнішими додатками у *fornyrðislag*; до нас дійшли твори не раніші за XI—XII ст. («Промови Реґіна», «Промови Фафніра», «Промови Сіґрдріви»); пісні про трагічний трикутник — Сіґурд — Брюнгільд — Ґудрун (Кримгільд), всі написані *fornyrðislag* і датовані XII ст. («Brot af Sigurðarkviðu», «Уривок Пісні про Сіґурда», «Gudrúnarkviða II», «Друга Пісня про Ґудрун», «Gudrúnarkviða III», «Третя Пісня про Ґудрун», «Sigurðarkviða in skamma», «Коротка пісня про Сіґурда», «Gudrúnarkviða I», «Перша Пісня про Ґудрун», «Helreið Brynhildar», «Поїздка Брюнгільд до пекла», і «Oddrúnargrátr», «Плач Оддрун»); останні три пісні нагадують ісландську героїчну елегію; огляд життя Зіґфріда у пізнішій пісні бл. 1200 р. «Grípisspá», «Пророцтві Ґріпіра», написаній у *fornyrðislag*.

Нарешті, пісня про Вейленда, чарівного коваля: «Vǫlundarkviða», що є, очевидно, однією з найдавніших героїчних пісень у *fornyrðislag*.

Пісні скандинавського походження можна поділити на ті, що відбивають ґотську, й ті, що відбивають данську традиції. До перших належить одна з найдавніших пісень «Битва ґотів з гунами», написана у *fornyrðislag*, яка, на загальну думку, представлена в редакції IX ст. Ґотська традиція (у своїй західнонорвезькій версії) також відбита в «Hyndluljóð», «Пісні про Гюндлю», родовій пісні XI—XII ст. (написаній у *fornyrðislag*). Див. також строфу Теодоріха (*fornyrðislag*) на рунічному написі на камені Рьок (с. 356).

Данська традиція[4] представлена кількома циклами, серед яких слід назвати:

«Gróttasǫngr», «Пісню про Ґротті», пісню про данську aurea aetas* Фроді (з ґотськими відповідностями); збереглася в редакції XI ст. (*fornyrðislag*).

Родову сагу із соціологічним контекстом (та ґотськими паралелями) «Rígsþula», «Пісню про Ріґа», що датується прибл. X ст. (*fornyrðislag* з додатками у *ljóðaháttr*).

* Золота доба (*лат.*)

Цикл про Гельґі (*fornyrðislag*): давніша пісня кінця XI ст. («Helgakviða Hundingsbana I», «Перша Пісня про Гельґі Вбивцю Гундінґа»), і дві пізніші — XII ст. («Helgakviða Hjǫrvarðssonar»,«Пісня про Гельґі сина Гйорварда», і «Helgakviða Hundingsbana II», «Друга Пісня про Гельґі Вбивцю Гундінґа»). На думку G. Turville-Petre, пісні з циклу про Гельґі «очевидно походять із джерел, складених у Данії в IX—X ст.»[5].

Цикл про Hrólfr Kraki (Грольва Жердинку), з якого можна згадати так звані «Bjarkamál» («Промови Б'яркі»), зберігся в латинському переказі (прибл. 1185—1216) Саксона Граматика.

Пісні про *Ingjaldr* (Інґ'яльда) та *Starkaðr* (Старкада), що збереглися як в латинському перекладі Саксона Граматика («Пісня про Інґ'яльда»), так і мовою оригіналу, однак уплетені в структуру родової саґи, наприклад, «Víkarsbálkr» у «Gautreks saga» («Сазі про Ґаутрека»), написаній у *fornyrðislag*, але збереженій у версії, що датується після 1200 р.

Невідомий англосаксонський автор «Беовульфа» мусив бути знайомим з піснями двох останніх названих груп, оскільки багато героїв скандинавських героїчних пісень з'являються у «Відсіті».

Також можна розрізнити кілька різновидів міфологічних пісень. Першу групу складають повчальні трактати з язичницької релігії, з центральним богом Одіном («Hávamál»,«Промови Високого»; «Vafþrúðnismál», «Промови Вафтрудніра»; «Grímnismál», «Промови Ґрімніра»; «Alvíssmál», «Промови Альвіса»). Всі вони складені «діалогічним розміром». Дві з них можна датувати IX—X ст. («Промови Вафтрудніра» і «Промови Ґрімніра»), решта дві («Промови Високого» і «Промови Альвіса») побачили світ близько середини XII ст., а то й пізніше. «Промови Високого», що складається із 164 строф, є найдовшою з еддичних пісень.

Пророцтва Сибілли, «Vǫluspá» («Віщування Вйольви»), найвизначніша з усіх міфологічних пісень, написана у *fornyrðislag* і належить перу ісландського поета, який жив наприкінці язичницької епохи (X ст.)

Лірична пісня «Baldrs draumar» («Сни Бальдра») — це розповідь (*fornyrðislag*) про сновидіння юного бога Бальдра. Її вважають найвишуканішою з еддичних пісень, складеною в Ісландії вже за часів християнства, очевидно, в XI ст.

Історія кохання бога Фрейра «Skírnismál» («Промови Скірніра») написана з майстерністю, що вирізняє цей твір з

усієї решти давньоскандинавської літератури. Розмір пісні — *ljóðaháttr*. На думку вчених, твір датується XII ст. і, швидше за все, має норвезьке походження. Змагання в обмовництві й висміюванні один одного між богами є темою двох інших пісень («Hárbarðsljóð», «Пісня про Гарбарда», і «Lokasenna», «Словесна чвара Локі»). Перша з них, датована другою половиною X ст., змальовує пересвари між богами Одіном і Тором. Вона написана частково у *málaháttr*, частково у *ljóðaháttr*, з пізнішими додатками у *fornyrðislag*. Метрична схема твору дуже неохайна. Друга пісня (написана у *ljóðaháttr* бл. 1200 р. в Ісландії) — це скоріше сатиричний твір; тут змальовано чвари лукавого бога Локі з іншими богами й богинями.

Дві гумористичні оповідки («Þrymskviða»,«Пісня про Трюма», та «Hymiskviða», «Пісня про Гюміра») були написані у *fornyrðislag* близько XII—XIII ст. й обидві пов'язані з богом Тором. Якщо перша відрізняється дотепністю й вишуканістю, то друга не настільки досконала.

«Едда» Сноррі

Сноррі Стурлуссон (1179—1241), широковідомий як автор «Heimskringla», «Круга земного», написав свою «Едду», усталену в науковій літературі як «Едда» Сноррі, або «Молодша Едда», або ж «Прозова Едда», між 1222-м і 1225 роками. Праця була замислена як довідник для тогочасних норвезьких та ісландських поетів, котрі були вже неспроможні відчувати високий стиль скальдів X — XI ст. Сноррі поклав собі за мету допомогти їм відкрити приховане значення поезії скальдів і навчити майбутніх молодих поетів писати вірші поетичною мовою скальдів минулих часів.

«Едда» Сноррі складається з чотирьох частин: «Прологу», «Gylfaginning» («Обманювання Ґюльві»), «Skáldskaparmál» («Мови поезії») та «Háttatal» («Переліку метричних розмірів»). «Пролог» визнано як шедевр ісландської «gelehrte Urgeschichte» («(псевдо-)наукової протоісторії»), в якій стародавні традиції (вихід Одіна та його Асів зі Східної Європи) і середньовічна наука (легенда про Трою) змішані в чарівній картині скандинавської передісторії, що спирається на евгемеристичну теорію. Дані «Прологу», зокрема щодо східноєвропейської географії, можна оцінити, лише порівнявши їх з даними «Прологу» Сноррі до його «Круга земного».

«Обманювання Ґюльві» — це високомистецький виклад у формі діалогу пісень «Поетичної Едди». «Skáldskaparmál» означає «Мова поезії скальдів». Ця частина була спрямована на те, щоб увести читача в таємниці ускладненого мистецтва кеннінґу, тобто парафраз та інших технічних прийомів. Сноррі використовує як ілюстрації для своїх пояснень строфи з понад сімдесяти скальдів X, XI і XII ст. «Перелік метричних розмірів» — це реєстр віршованих розмірів, захованих у поемі, що її склав Сноррі на честь своїх норвезьких покровителів. Твір складається з 102 строф, кожна з яких написана іншим віршованим розміром, і містить цінний та ґрунтовний коментар щодо проблем літературної практики.

Англосаксонська героїчна поезія

У героїчній пісні «Битва коло Фіннсбурґа» та двох придворних епічних поемах, «Беовульф» і «Відсіт», містяться дані, важливі щодо проблем, які розглядаються в цій праці.

«Битва коло Фіннсбурґа»

Єдиний відомий фрагментарний рукопис «Битви коло Фіннсбурґа», найдавнішої англосаксонської героїчної пісні, був відшуканий Джорджем Гіксом (1642—1715), одначе згодом знову загублений. Його було записано на одному аркуші з рукописом «півсаксонських» проповідей, що належав бібліотеці Ламбетського палацу. Джордж Гікс опублікував його в своїй праці *«Linguarum veterum septentrionalium thesaurus grammatico-criticus et archaeologicus I»* (Oxford, 1705), p. 192. Учені датують оригінал того фрагмента VIII ст.

«Беовульф»

«Беовульф» — це придворна епічна поема, що складається з 3182 рядків і була, вочевидь, написана при дворі мерсійського короля Оффа (757—796), суперника Карла Великого, наприкінці VIII ст.[6]. «Майже вся критика, — відзначив Дж. Р. Р. Толкін у своїй лекції в пам'ять сера Ісраеля Ґолланца 1936 р., — і більшість з похвал, що припали на долю «Беовульфа», пояснюються або переконаністю в тому, що цей твір був таким, яким

насправді не був — скажімо, примітивним, язичницьким, праґерманським, алегоричним (політично чи міфологічно), а найчастіше епічним; або ж розчаруванням від відкриття, що він був таким, як є, а не іншим, яким його хотіли б бачити вчені — скажімо, варварською героїчною піснею, історією Швеції, підручником з ґерманських пам'яток старовини або ж скандинавською *Summa Theologica*»[7].

Толкін, визначаючи справжню сутність «Беовульфа», називає його художнім твором, що відбиває трагедію людського існування між двома межами — молодістю і старістю. Дія розгортається навколо битв з двома чудиськами, що уособлюють відповідно сили зла й хаосу. Однак переважна частина дії твору відбувається в королівських покоях — у чарівному Гeороті данського короля Гродґара та в гридницях королів ґаутів. Чи насправді данські Ск'юлдинґи (давньосканд. Скйолдунґи) існували й правили в VI ст., безперечно, не цікавило автора «Беовульфа». Втім, схоже, що принаймні один персонаж «Беовульфа», король ґеотів* Гюґелак, був списаний з історичного короля Хлохілайко, чий невдалий похід (520—530) відзначив франкський історик Григорій Турський (пом. 594 р.). Згадку про цю подію можна знайти і в епізоді про Фіннсбурзьку битву.

«Відсіт»

Придворна поема невідомого автора «Відсіт» («Мандрівник у далечінь»), що складається з 143 рядків, «являє собою, — пише Маргарет Шлаух, — хроніку перебування поета (скопа) серед легендарних правителів героїчного часу, разом з переліком імен інших правителів, поданих без пояснень...[8]. Поему можна сприймати як драматичний виклад автором фактів, які були в його розпорядженні для створення епічного твору, замовленого на потіху королівського двору»[9]. «Відсіт» містить безцінний перелік понад сімдесяти племінних назв і шістдесяти дев'яти імен героїв, переважно ґерманського походження, від III до VI ст. (останній з оспіваних у поемі героїв помер 573 р.).

Учені й досі неодностайні в питанні про час створення «Відсіта»; Кемп Мелоун, спираючись на аналіз мови поеми та її

---

* Скандинавське плем'я ґаутів, що сиділо в Ґаутланді, південній частині Швеції.

метричної системи, робить висновок, що твір було складено й записано наприкінці VII ст.[10]. Подібної думки дійшов незалежним шляхом й історичний етнолог Ґудмунд Шютте. Він побачив у «Відсіті» основне джерело натхнення всієї північної епіки й назвав поему (зокрема, її першу частину) давньоґерманським «Almanach de Gotha» за час між 370-м і 700 рр. н. е.[11]. Сучасні науковці скептично ставляться до факту, що цю християнізовану придворну поему було написано так рано; вони воліють пов'язувати «Відсіт» із двором короля Альфреда Великого (871—899) наприкінці IX ст.[12].

Східноєвропейські назви в еддичній поезії

«Поетична Едда»

Враховуючи те, як давньоґерманські народи сприймали себе й навколишній світ, марно сподіватися знайти в їхніх епічних піснях назви багатьох інших народів. Давньоґерманці не лише не відбивали національних почуттів, а й сприймали всі конфлікти між народами суто як сімейні чвари, розсуваючи час і простір. Героям давали ґерманські або/та ґерманізовані імена, й їх вважали за ґерманців, хоч були вони ними, хоч ні. Звичною була транспозиція, тобто довільна ідентифікація нових назв із давніми. Так само географічні назви тільки незначною мірою можуть служити джерелом історичної географії, оскільки переважно були топічними назвами або ж бралися з міфів.

У героїчних піснях «Поетичної Едди» представлено кілька різних форм для назв ґотів і гунів:[13]

ґоти: (а) Gotþjóð, «Ґотія» («Видіння Вйольви» 30.4; «Підбурювання Ґудрун» 8.6; 16.2; «Поїздка Брюнгільд до пекла» 8.2; «Битва ґотів з гунами» 13.7; 17.3; 18.5);

(б) Gotar, «ґоти» («Промови Ґрімніра» 2.6; «Пророцтво Ґріпіра» 35.6; «Уривок Пісні про Сіґурда» 9.4; «Ґренландська пісня про Атлі» 20.3; «Битва ґотів з гунами» 2.4; 17.3; 26.5; «Підбурювання Ґудрун» 2.12; «Промови Гамдіра» 3.8; 18.3; 22.8; 23.4; 30.2);

(в) gotnescr «ґотський» («Друга Пісня про Ґудрун» 17.2).

---

* Поіменник королівських родів, що видавався в XIX—XX ст. у німецькому місті Ґота.

Гуни: (а) Húnaland («Перша Пісня про Ґудрун» 6.2; «Плач Оддрун» 4.2; «Битва ґотів з гунами» 1.2); див. також «*Morna-land*» для «Гуналанду» («Плач Оддрун» 1.4);

(б) Húnar «гуни» («Друга Пісня про Ґудрун» 15.6; «Пісня про Атлі» 2.4; 4.4; 7.12; 12.14; 15.7; 27.12; 34.4; 38.4; «Підбурювання Ґудрун» 12.1; «Битва ґотів з гунами» 15.5; 16.7; 19.5; 23.7; 25.1; 31.1);

(в) *Húnmǫrc* («Пісня про Атлі» 13.5);

(г) *húnscr* «гунський» («Перша Пісня про Ґудрун» 26.1);

(д) *húnlenzcr* «гунський» («Промови Гамдіра» 11.5).

У двох гунно-ґотських піснях, «Битві ґотів з гунами» (9.2; 18.3) та «Пісні про Атлі» (3.4; 5.8; 13.4), так само як у «Словесній чварі Локі» (42.5) та в «Першій Пісні про Гельґі Вбивцю Гундінґа» (51.6), згадується ліс *Myrcviðr*, що лежав між річкою Дніпром і Яськими горами (Jassarfjǫll; «Битва ґотів з гунами» 28.4); цей ліс служив кордоном між ґотами й гунами. У зв'язку з ним згадується також назва Danpr/Dampr — Данп/Дамп, «Дніпро» («Битва ґотів з гунами» 9.6; «Пісня про Атлі» 13.4).

На Дніпрі було поселення і фортеця ґотів *Árheimar*, Аргейм («Битва ґотів з гунами» 2.4; 29.3); цей центр відповідає, швидше за все, скіфській столиці, розкопаній біля Каменецького городища в пониззі Дніпра[14].

Степ у пониззі річки Донець, *Dúnheiðr*, Дунгейд, двічі згадується в «Битві ґотів з гунами» (26.2; 28.2).

Назва для ґотів в Україні *Reiðgotar*, рейдґоти, з'являється не у власне «Битві ґотів з гунами», а лише в «Сазі про Гейдрека». Одначе форма грейдґоти зустрічається і в «Слові про Вафтрудніра» (12.5). Можливе визначення візіґотів, *Tervingr*, з'являється або як ім'я власне Тюрвінґ («Пісня про Гюндлю» 23.5), або ж як назва чарівного меча («Битва ґотів з гунами», прозовий текст, с. 303, 311).

Відбиток давніх контактів ґотів з Данії (Ютланду) з Україною можна знайти в «Пісні про Ріґа» (48.1), де є зв'язок між двома назвами *Danr* і *Danpr* (Данп, Дніпро), а також у «Другій Пісні про Ґудрун» (19.1—4), де данський герой стоїть пліч-о-пліч із східноєвропейським: «Вальдар данський і Ярицлейв з ним/ Еймодр — третій, а з ними і Ярицкар».

Серед інших вигаданих річок у «Промовах Ґрімніра» названо дві дійсні: *Rín*, Рейн (27.5) і Vína, Північна Двіна (28.1); Рейн також зустрічається у «Пісні про Вьолунда» (14.4), «Промовах Реґіна» (проз. текст, с. 177), «Уривку Пісні про Сіґурда» (5.2),

«Короткій Пісні про Сіґурда» (16.4), «Пісні про Атлі» (17.5; 27.5) і в «Поїздці Брюнгільд до пекла» (проз. текст, с. 313).

Назва *Finnar*, «лапи», «фіни», така поширена в саґах, зустрічається лише один раз у прозовому вступі до «Пісні про Вьолунда» у формі *Finnakonungr*, конунґ лапів (с. 116).

Про легендарну східноєвропейську країну Jǫtunheimar, Йотунгейм, що часто зустрічається в саґах, згадується лише одного разу в прозовому тексті «Поїздки Скірніра» (с. 69, 71); *Ásgarðr*, Асґард зустрічається в «Пісні про Гюміра» (7.3), *Vanaheimr*, Ванагейм — у «Слові про Вафтрудніра» (39.1, разом з назвою грейдґоти (Hreiðgotar), 12.5), *Nóatún*, Ноатун — у «Промовах Ґрімніра» (16.1) і в «Пісні про Трюма» (22.8); всі чотири назви широко вживаються в «Едді» Сноррі.

Цикл про Гельґі містить кілька назв із Стародавньої Данії та слов'янської історії Балтики, такі як данські столиці *Hringsstaðir*, Грінґстадір («Перша Пісня про Гельґі Вбивцю Гундінґа» 8.2, 56.8) і Hringstǫð, Грінґстьод («Перша Пісня про Гельґі...» 8.5), *Sigarshólmr*, Сіґарсгольм («Пісня про Гельґі сина Гйорварда» 8.2) і *Sigarsvellir*, Сіґарсвеллір («Перша Пісня про Гельґі...» 8.4; «Пісня про Гельґі сина Гйорварда» 34.8); столиця ободритів *Svarinshaugr*, Сварінсгауґ (Zwierzyn; «Перша Пісня про Гельґі...» 31.6; «Друга Пісня про Гельґі...», проз. текст, с. 153) й, нарешті, прикордонний острів *Heðinsey*, Гедінсей («Перша Пісня про Гельґі...» 22.8); у «Пісні про Ґротті» (20.2) засвідчено назву стародавньої данської столиці *Hleiðr*, Глейдр (Lejre).

Слід наголосити, що в «Пісні про Гельґі сина Гйорварда» єдиними згаданими ґерманцями були стародавні свеби Suebi[15]: *Svávaland*, Сваваланд (проз. текст, с. 141), Svávakonungr, конунґ свебів (проз. текст, с. 142); Sváva, Свава як жіноче власне ім'я зустрічається двічі: у «Пісні про Гельґі сина Гйорварда» (проз. текст, с. 143, 147, 149; 37.3; 40.1; 41.1; 43.1; як дочка Ейлімі) і в «Пісні про Гюндлю» (17.3 як мати Гільдіґун).

«Едда» Сноррі

Географічні та міфологічні назви, що стосуються Східної Європи, а також назви харизматичних кланів, які зустрічаються в «Едді» Сноррі, були зведені в таблицю на основі видання «Edda Snorra Sturlusonar» (Copenhagen, 1931) Фіннура Юнссона. Цифри в таблиці вказують на сторінки цього видання. Кількість випадків уживання тих чи тих назв дуже різна в чотирьох частинах твору. Коротший «Пролог» містить двадцять дві назви,

а довше «Обманювання Ґюльві» — дванадцять; «Перелік метричних розмірів» — лише чотири; найбільше назв (п'ятдесят одна) зустрічається в «Мові поезії».

Що в «Пролозі» переповідається історія трояно-тюркського походження Одіна, то вжиті тут географічні назви безпосередньо пов'язані з цим. Міфологічний трактат «Обманювання Ґюльві» не потребував такої кількості географічних назв; окрім пари споріднених з наведеними в «Пролозі», тут є ще пара таких, що лишилися з географії героїчних часів, наприклад, *Svaring-haugr* (Zwierzyn). У «Мові поезії» наведено строфи скальдів, що творили приблизно між IX—XII ст., а також численні географічні та племінні назви й навіть власні імена зі Східної Європи (напр., Ярицлейв), широкий матеріал, що його буде розглянуто в контексті поезії скальдів.

Сноррі оздобив свій «Перелік метричних розмірів» (Háttatal), поему про короля Гакона Гаконарсона та ярла Скулі Бардарсона (написану прибл. 1221—1223 рр.), великою кількістю витончених кеннінґів. Однак не вважав за потрібне наводити багато географічних назв. Лише *Gandvík*, Ґандвік (Біле море) часів вікінґів згадується там, навіяне, очевидно, тогочасним походом (1222 р.) до Біармії Андреса Skjaldarband та Івара útvík.

НАЗВИ	ПРОЛОГ (с. 1—7)	ОБМАНЮВАННЯ ҐЮЛЬВІ (с. 8—77)	МОВА ПОЕЗІЇ (с. 78—212)	ПЕРЕЛІК МЕТРИЧНИХ РОЗМІРІВ (с. 213—252)
Азія	3			
Англія	7		160, 161	
Асґард=Троя		10, 17		
Аси	6, 7			
Аустрвеґ (Східний шлях)		46	100, 121, 181, 184	
Африка	3			
Браґнінґи			183	
Будлунґи			183	
Ванагейм		30		
Віна		44		
Вйолсунґи	6		184	
Галоґаланд			142	
Гільдінґи			183	
Гладір				249
Глейдр			138, 139	
Гольмґард			181	
Ґандвік				213
Ґаути			186	
Ґаутланд			142	
Ґейррьодарґард			97, 105, 106	

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Від міфу до епіки та історії: Цикл Гельґі

Цикл Гельґі

Приступаючи близько десяти років тому до аналізу еддичних пісень як історичних джерел, я спершу дотримувався традиційної методики німецьких філологів, однак швидко зрозумів, що для вирішення такої задачі вона непридатна. Коли я познайомився з працями Жоржа Дюмезіля та інших представників «Нової порівняльної міфології» й розглянув еддичні пісні під новим кутом зору, то зрозумів, що «Едда» була витвором циклічного міфологічного мислення і жодна методика, заснована на лінеарному мисленні (подібно до філологічної, що її я намагався використати раніше*), була принаймні необґрунтованою. На цих сторінках

* Це есе написано в 1969—1970 рр.

зроблено спробу дешифрувати деякі еддичні міфи й окремі переходи від міфу до епіки (історії), а також від епіки до міфу.

У трьох героїчних піснях «Поетичної Едди» — «Першій Пісні про Гельґі Вбивцю Гундінґа» (ППГ), «Другій Пісні про Гельґі Вбивцю Гундінґа» (ДПГ), «Пісні про Гельґі сина Гйорварда» (ПГГ)[1], датованих XI і XII ст. і складених під впливом поезії скальдів, зображено героя на ім'я Гельґі. У двох із них (ППГ та ДПГ) — це Гельґі Гундінґсбані («Вбивця Гундінґа»), син Сіґмунда/Сіґемунда; у третій пісні (ПГГ) — це Гельґі, син Гйорварда. Укладач циклу не ідентифікує обох Гельґі (так само, як і їхніх коханих дружин). І все ж, мабуть, вони були інкарнацією одного героя; Гельґі Гундінґсбані (та його дружина Сіґрун) уособлювали Гельґі Гйорвардсона (та його дружину Сваву). Існувало й третє уособлення — Гельґі Гаддінґ'яскаді (та його дружини Кара, дочки Гальвдана), однак ця частина циклу не збереглася.

Багато вчених намагалися розкрити структуру й значення цього незвичайного циклу пісень. Найбільш перспективною і досить переконливою виглядала теорія, запропонована в 1952 році Отто Гьофлером[2]. Вихідною точкою для гіпотез став уривок з твору Таціта «Ґерманія» (розд. 39), де йшлося про священний звичай семнонів — «найстарішого і найзнатнішого [племені] свебів», що давав змогу об'єднати всі membra disiecta* циклу Гельґі. Згідно з цією гіпотезою, культ Гельґі виник у Північній Свебії, десь у районі пізнішої мархії Бранденбурґа, де близько 600 року головну роль грала знатна жінка. Час від часу вона, як жриця, мусила добирати найгіднішого героя для служби як *helgi*. Гьофлер пояснює слово *helgi* як *tignar-nafn*, тобто «високе призначення», а не власне ім'я. Це справді було найвищою і найпрестижнішою справою для героя, однак і ціна такого злету була не менш високою: через певний час Гельґі могли покласти зв'язаним у гай, щоб принести в жертву богові, найвірогідніше, Одінові (у «Другій Пісні про Гельґі Гундінґсбані» (р. 30) наводиться назва *Fjǫturlundi* — «гай, де заковують»). Після його смерті жриця вибирала іншого гельґі. Таким чином забезпечувалося вічне існування народу.

Не торкаючись самої міфологеми, Ян де Фріс зазначив, що гіпотеза Гьофлера вимагає обережного підходу. Погоджуючись загалом з тезою про свебський міф, він указав, що принаймні в наявних піснях про Гельґі присутні й елементи інших міфів. На

* розрізнені частки (*лат.*).

його думку, давня свебська культова легенда була покладена в основу данських героїчних пісень, імовірно, при дворі Свейна Ульвссона (1047—1076). Пізніше, в XII ст., легенда поширилася й на двір норвезьких королів. Тут, догоджаючи усталеним смакам, автор мусив увести до пісні вікінґівські елементи й скальдичні форми. Зрештою, зазнавши (знову-таки через Данію) впливів ґерманських *Spielmannsdichtung*, цикл Гельґі досяг Ісландії, де був записаний на пергаменті[3].

Я поділяю висновки Яна де Фріса щодо комплексного характеру циклу Гельґі, а тому обмежуюся лише одним аспектом данської стадії циклу. Також я повністю згоден з Яном де Фрісом у тому, що Гельґі з «Едди», так само як Гуннар та Атлі, не мають конкретних історичних прототипів. Але слід при цьому визнати перетворення міфу на епіку, коли до міфу залучаються підходящі історичні події.

Серед давньоскандинавських правителів ім'я Гельґі як *konungs-nafn*, тобто «королівський титул», зустрічається вкрай рідко. Крім героя з «Беовульфа» (і саґи) Скйолдунґа Hālga/Гельґі, типового епі-міфічного вояка, котрий скоїв «третій з воїнських гріхів» (кровозмішення, гріх проти третьої функції)[4], джерела називають лише одного данського короля на «ймення» Гельґі. Він посів престол за дивних обставин.

Від 870 року між Рейном і Луарою діяв третій великий скандинавський (переважно данський) флот — *micel here*, що становив реальну загрозу для імперії Каролінґів. Наприкінці жовтня 891 року той флот було розбито й винищено Арнульвом, королем Східної Франкії, на річці Діле біля Лувейна. Тисячі скандинавів наклали головами (історик Адам Бременський називає кількість загиблих у 100 000 чоловік, що є типовим для середньовічних хроністів перебільшенням). Забиті були і обидва данських королі — Сіґафрід та Ґотафрід[5]. Коли Адам Бременський, приблизно через 170 років, попросив данського короля Свейна Ульвссона (1047—1076) розповісти йому про останніх данських королів, то почув таку оцінку подій після 891 року: «Після розгрому скандинавів мене вчили, що [Данією] правив Гейліґо (Гельґі) — людина, котру всі любили за справедливість та святість. (Post-cladem, inquit, Nortmannicam Heiligonem regnasse comperi, virum populis amabilem propter iusticiam et sanctitatem suam). Його заступив Олав (Óláfr), котрий, прийшовши із Швеції, силоміць зброєю підкорив Данське королівство. В нього було багато синів, з них Хноб (Ґнупа) та Ґурд (Ґюрд) правили державою після батькової смерті»[6].

Цікаво, що король Свейн (або усна традиція, яку він уособлював) не пов'язував короля на ім'я Гельґі із здійсненими ним подвигами, тільки з характерною поведінкою — справедливістю та святістю (*iustitia*, *sanctitas*). Мабуть, у тій трагічній атмосфері після безпрецедентної поразки, що її відчули дани, зазнавши нечуваного розгрому від християнського війська, постала нагальна потреба піднести кращі язичницькі традиції, щоб зберегти землю та королівство. Тому останнього з живих членів королівської династії обрали на служіння як *helgi*.

Данська традиція зберегла кілька списків стародавніх данських королів, донесених усно. З тих списків видно, що туди внесено штучний порядок, особливо щодо наступництва в деяких генеалогічних групах. Однак загалом факти традиції збережені принаймні з IX ст., що підтверджується іншими джерелами. В цих списках немає жодного короля на ім'я Гельґі. Відповідна династична група розпочинається від Еріка Унґі/Барна («юного»=Горіка II, 854—873); його наступниками були Сюворд, син Раґнара Шкіряні Штани і/або ще дві династичні гілки. До першої входили Олаф із Швеції та його небіж Ґерат/Ґюрт/Ґйорт, до другої — Фроді Переможець Англів та його син Ґорм Англійський. Між ними з'являється син Еріка Унґі, Лота Кнут — прародитель данських королів X ст. (Ґорма, Гаральда, Свейна, Кнута Великого)[7]. Олаф із Швеції ідентифікується із шведським Олавом, якого згадує король Свейн Ульвссон.

В іншому місці цього твору Фроді Переможця Англів (*victor Angliae*) ідентифіковано з історичним завойовником Нортумбрії та Східної Англії (в 865—869 рр.) Гальвданом, сином вікінґа Раґнара Шкіряні Штани (пом. 873 р.). Ґустав Шторм визначив, що Ґорм Старий з'являється в англосаксонських джерелах під ім'ям Ґодрума I/Ательстана (пом. 894 р.)[8]. Таким чином, Лота Кнут, син Еріка Унґі, лишився єдиним членом династії, кого могли обрати розбиті в 891 р. дани як *helgi*.

Ерік Унґі був єдиним сином короля Еріка I (Горіка I, 813—854). Епітет унґі/барн/«юний» вказує, що він посів трон 854 року (після насильної смерті батька) неповнолітнім, тобто не досягнувши дванадцятирічного віку. Отже, він народився між 844-м і 854 рр. Дату народження його сина Лота Кнута можна визначити між 864-м та 874 рр., найвірогідніше — 870 р. 891-го року, на час данської поразки, йому було близько двадцяти років. За шведської агресії, бл. 900 року, він напевно був чоловіком у розквіті сил, себто мав за тридцять.

Ні король Свейн, ані жодне інше джерело не вказують, що син Еріка Унґі був убитий шведським королем Олавом. Тобто можна припустити, що Лота Кнут, котрий десять років прослужив у Данії як *helgi*, мусив потім полишити країну, щоб пошукати щастя деінде. Можливість зажити слави західним вікінґом зникла після битви на річці Діле (891 р.). Однак на початку X ст. з'явилася нагода розпочати походи східних вікінґів. Кому ж іще, як не нащадку вікінґів, котрі з середини IX ст. й до 891 року панували на всіх західних морях, включаючи й Середземне, було очолити прокладання шляху «із варяг у греки»?

Дійсно, під 907 роком у давньоруському літописі вже йдеться про договір між візантійськими імператорами й руським конунґом вікінґів на ім'я Олег, що було слов'янізованою формою давньоскандинавського *helgi*. Якщо Олег і данський Лота Кнут були однією і тією самою особою, то на той час йому мало виповнитися не більше тридцяти семи років.

Гельґі й Ільвінґи

Ільвінґи або «вервольфи» (перевертні, вовкулаки) були одним з континентальних ґерманських *Männerbünde* (чоловічих військових угруповань), тобто кланів і/чи племен в їхньому становленні, що вже мали власну міфологію і культ. Приблизно з 600 року з їхнього числа періодично обиралися *helgi* для відправлення древнього культу семнонів, який згодом почав занепадати.

Незабаром, після однієї з важливих військових перемог, культове значення назви *helgi* перетворилося на особисте ім'я переможця, увінчуючи його в такий спосіб як героя. Цей звичай був дуже вигідний для Ільвінґів, котрі не вагалися мати з цього зиск.

Я не маю наміру знову дискутувати щодо історичності постатей, названих у цій традиції. Відзначу лише три важливих факти: 1) відносно приблизну дату названої перемоги; 2) ідентифікацію супротивника Гельґі; 3) заангажованість самих Ільвінґів та їхні історичні домагання. І хоч тут є певна доля припущення, всі ці три факти з певною мірою достовірності можна встановити через філологічний аналіз[9].

Довкола пісень про Гельґі написано чимало наукових праць, зокрема про місце їхнього створення (Софус Буґґе[10], а пізніше Ганс Кун[11] пов'язували цикл з Британськими островами), хронологію

й особливо їхні літературні й міфологічні зв'язки. В бібліографії наведено найважливіші публікації з цієї проблеми. Загалом же я поділяю комплексну гіпотезу циклу Гельґі, висунуту Яном де Фрісом у 1957 році. Нижче подано стислий виклад його теорії, доповненої моїми окремими міркуваннями.

У своїх витоках цикл Гельґі пов'язувався не з конкретною історичною постаттю (як це було у випадку з епічними оповідями про Германаріха чи Аттілу), а зі свебським міфом про *helgi* (що його вдало розкрив Отто Гьофлер).

Ряд інкарнацій міфічної постаті *helgi* став темою однієї чи кількох данських пісень X ст. Первинність Данії над Британськими островами підтверджена давнішим шаром географічних назв, що зустрічаються в піснях.

Згодом цю тему підхопили норвезькі й данські придворні скальди. Звідси — вплив скальдичного стилю в піснях («еддична пісня гідна для представлення при дворі») і присутність елементів з історії вікінґів. Перш ніж пісні про Гельґі, з данською переробкою XI—XII ст., були записані в Ісландії (вочевидь, у порядку: «Перша Пісня про Гельґі Гундінґсбані», «Пісня про Гельґі сина Гйорварда», «Друга Пісня про Гельґі Гундінґсбані»), вони зазнали певних змін під впливом ґерманських мандрівних менестрелів (*Spielmannsdichtung*). Отож, цикл про Гельґі є дуже повчальним, сказати б, взірцевим, у розумінні взаємозв'язків різних традицій. На його прикладі можна ясно бачити, як міф перетворюється на епічну оповідь, як потім культова сфера впливає на епіку, а через неї й на історичні традиції.

Типовим мотивом циклу є вдала помста Гельґі, якого кохає діва Валькірія, за смерть близького родича (батька чи діда) й наступна його загибель у боротьбі за свою кохану Сіґрун, дочку Гьоґні (ППГ), або Сваву, дочку Ейлімі (ПГГ)[12].

У «Першій Пісні про Гельґі Гундінґсбані (Вбивцю Гундінґа)» (ППГ) тричі наголошується на тому, що кланом Гельґі були Ільвінґи[13], і лише раз його військо виступає як Вйолсунґи[14]. У другій пісні (ДПГ) постає, на перший погляд, контамінація двох кланів — Ільвінґів та Вйолсунґів. Однак це стосується лише прозової частини твору, де йдеться про те, що «конунґ Сіґмунд, син Вйолсунґа, був одружений з Борґгільдою з Бралюнда [в Данії, пор. Frá dauða Sinfiǫtla]. Вони назвали свого сина Гельґі на честь Гельґі, сина Гйорварда. ...Конунґ Сіґмунд та його рід називалися Вйолсунґами та Ільвінґами (Sigmundr konungr oc hanṣ ættmenn héto Vǫlsungar oc Ylfingar)»[15]. Однак у поетичній частині твору, хоча до

неї і входять уривки з поетичної «давньої» пісні про Вйолсунґів (Í Vǫlsungaqviðo inni forno — «у давній пісні про Вйолсунґів»)[16], клан Гельґі належить до Ільвінґів[17].

Прозова «Frá dauða Sinfiǫtla» дає кульмінацію взаємозв'язку Гельґі з Вйолсунґами: тут його названо єдиноутробним братом героя Сіґурда (Зіґфріда з «Нібелунгів»)[18].

У ПГГ немає жодних відомостей про клан Гйорварда, батька Гельґі. Однак у «Крузі земному» названо героя на ім'я Ільвінґ Гйорвард[19]: «Того ж літа конунґ Гйорвард на ім'я Ільвінґ (er Ylfingr var kallaðr) пішов зі своїм флотом до Швеції і кинув якір у затоці під назвою Мірквафйорд»[20]. Це не просто випадковий збіг: герой усіх трьох версій (ППГ, ДПГ, ПГГ) був безперечно пов'язаний з кланом Ільвінґів.

Helgo Hundingi interemptor (=Гельґі Вбивця Гундінґа) фігурує також і в праці Саксона Граматика, але там він є членом данської династії, сином Ґальфдана (=Гальвдана) і братом Рольво Краґе (=Грольва Жердинки)[21].

Ми стикаємося із загадковим явищем: з якихось причин охоронці героїчних традицій Скйолдунґів, а також ті, хто ввів континентальних ґерманських героїв з «Пісні про Нібелунґів» до Скандинавії, вважали важливим пов'язати своїх героїв саме з Гельґі Гундінґсбані.

Незважаючи на те, що Гельґі носив епітет Гундінґсбані (тобто Вбивця Гундінґа), його помста ж Гундінґові за смерть батька не є лейтмотивом героїчних пісень про нього (ППГ, ДПГ; так само і в Саксона Граматика). У ППГ ця подія згадується як справа глибокої давнини: «Не довго володар / відкладав битву. / На п'ятнадцяту зиму[22] заступник народу [=Гельґі]» / Гундінґа вбив, / хороброго конунґа, / котрий довго правив / землями й танами (старшими дружинами)»[23]. Центральною темою обох пісень про Гельґі Гундінґсбані є суперництво героя з Гьодброддом за руку дівчини. Закінчується історія загибеллю всієї родини дівчини, а слідом і смертю самого Гельґі від руки брата дівчини, зобов'язаного здійснити помсту.

Згідно з ДПГ, Гьодбродд був сином Ґранмара[24], конунґа Сварінських висот (Шверін)[25]. У ППГ[26] він виступає під ім'ям Ісунґсбані[27] (тобто Вбивці Ісунґа)[28]. За Саксоном Граматиком, Гьодбродд (Hothbrodus) був сином шведського короля Реґнера[29] і Суангіти (Suanhuita), дочки данського короля Гадінґа (Hadingus), прадіда Гельґо / Гельґі. Він загинув у битві з Гельґо, однак другий його син Готер (Høtherus)[30] став наступником Рольво Краґе (Hrólfr), сина Гельґі, в Данії.

Як свідчать придворні англосаксонські епічні поеми («Беовульф», «Відсіт»), ім'я Гьодбродд потрапило до скандинавського епосу від

назви клану, давньоанглійська форма назви якого була «Heaðo-Beardan». Особливо важливим для ідентифікації цього клану є один уривок з «Відсіта», де йдеться про перемогу данських королів Hrōð(w)ulf(-a) (Грольва Жердинки) та його дядька по батьку Hrāðgār(-a) (Гроара) над правителем Heaðo-Beard(-ів) Інґельдом, котрий подається тут як член клану Вікінґів (Wicingas):

(45) Hroþwulf & Hroðgar heoldon lengest	Гродвульв і Гродґар дружбу велику між собою поклали,
(46) sibbe ætsomne, suhtorfædran,	небіж і дядько,
(47) siþþan hy forwræcon Wicinga cynn	по тому, коли прогнали клан Вікінґів
(48) & Ingeldes ord forbigdan,	і розламали спис Інґельда,
(49) forheowan æt Heorote Heaðobeardna þrym.	розбивши до пня на Георoті війська Гедобардів[31].

Отже, Гьодбродда[32] з «Едди» слід розуміти як правителя гедбардів (Heaðo-Beard-ів).

Мелоун має рацію, стверджуючи, що слово «Wicingas» у «Відсіті» означає «люди з Віка», а також що «Вік», про який ідеться, був, мабуть, Бардовіком на Ільменау, притоці Ельби, неподалік Люнебурга, де жили Барди, що про них пише Гельмольд у своїй хроніці (XII ст.)[33].

У тексті «Відсіта» (що зберігся в рукописі кінця X ст.), подібно до іншої англосаксонської придворної епічної поеми «Беовульф», відбито надзвичайно важливий процес утворення системи торговельних факторій (емпорій), які називалися віки (vīk) й мали революційне значення для економічної й політичної історії Європи. Мережа факторій вік-інґів (гед-бардів, фризів) дедалі міцніше стискала стародавній скандинавський світ (тобто старшу лінію клану Скйолдунґів у Данії), якому доводилося боротися не на життя, а на смерть, обстоюючи свої права. Після смерті Грольва «молодші Скйолдунґи» (вікінґи гед-барди з Бардовіка) встановили новий порядок. Відомості з «Беовульфа» можна гіпотетично продатувати. Подвиги Скйолдунґів Гродґара й Гродульва, з одного боку, і геадобарда Інґельда, з другого, думається, збігаються приблизно з останньою чвертю VI ст.

Що Скйолдунґ Гельґі (як це відомо inter alia* з «Беовульфа») був батьком Гродульва (Грольва) і братом Гродґара (Гроара), то

* між іншим (*лат.*).

його діяльність також можна віднести до останньої чверті VI ст., хоча, вочевидь, він ще не став Гельґі Гундінґсбані. У ПГГ[34] Гельґі помщається за смерть свого діда по матері (Свавніра)[35], а в ППГ[36] та в ДПГ[37] — за смерть батька. Вбивцю Свавніра звали Гродмаром, а вбивцею Сіґ(е)мунда, батька Гельґі, був сам Гундінґ.

Ім'я Гродмар зустрічається ще тільки в прозовому переказі еддичної пісні «Hyndlolióð» («Пісні про Гюндлю», Гд І)[38]. Там його носить батько Гакі[39], котрий, у свою чергу, напевно персоніфікується з героєм «однієї з найбільших у світі історій про кохання», історії Гакі/Гаґбарта/Гаґбарда і Сіґне/Сіґню. Саксон Граматик (у сьомій книзі) також згадує цього Гакі Гаґбарта (Гаґ-Бард-) — ім'я, що з'явилося, як це довів Мелоун, під впливом фризької форми *Had-Bard-*, тобто **Haoðu->*Haogu->*Hag-*[40].

Отож, стає зрозуміло, що в ПГГ відображена боротьба Гельґі Скйолдунґа з гаґ-бардами приблизно в останній чверті VI ст. У творі йдеться про те, що герой гаґ-бардів Гродмар (але не конунґ!) посів місце короля гаґ-бардів Інґельда. Мелоун[41] ясно показав зв'язок між повідомленням про Гаґ-Бард- (у Саксона Граматика) і про Інґельда (в «Беовульфі» та «Відсіті»). Очевидно, що в обох випадках ми маємо справу з традицією щодо гаґ-бардів, з одного боку (Саксон Граматик) — з данського погляду, а з другого («Беовульф», «Відсіт») — з погляду власне гаґ-бардів[42].

З якихось причин в обох традиціях про гаґ-бардів збереглося ім'я Гельґі (або його сина) як їхнього ворога.

Згідно з прозовою передмовою до ДПГ[43], Гундінґ був конунґом Гундланду (*«við hann er Hundland kent»*). Цей термін знайдено у версії R «Саги про Гейдрека», де Гуналанд означав «землю гунів»[44].

У праці Саксона Граматика «Gesta» («Діяння») Гундінґ був сином короля Саксландії Сіріка і зазнав поразки від Гельґі біля *Stadium oppidum*[45], тобто Штаде (Stade), що поблизу Гамбурґа. Тут, як і у випадку з Будлунґами, гунів переплутано з саксонцями. Місто Штаде на початку X ст. було столицею маркграфства Саксонського, безпосереднього сусіда Данії. У 994 р. місто зазнало нападу з боку норманів/данів, як це відомо з «Хроніки» Тітмара Мерзебурзького[46], і цілком можливо, що саме це стало причиною проникнення назви «Stade» до данської традиції, переданої Саксоном Граматиком.

Термін «гун» в цьому випадку слід розуміти не як означення гунів Аттіли, а скоріше як назву їхніх наступників — аварів, котрі з середини VI й до початку IX ст. мали свою могутню державу в самому серці Європи. Тогочасні європейські джерела, включаючи

хроніку ланґобардів (безпосередніх сусідів аварів) Павла Диякона, називали аварів «гунами»[47]. Відомо, що в ті часи влада аварів розповсюджувалася аж до Балтики.

У «Відсіті» названо правителя Гундінґів Мерчальфа[48]. В ґерманських мовах важко знайти переконливу етимологію цього імені[49], однак в ньому легко розпізнати середньоазіатські слова marč alp, що походять від barč alp[50]. Назва barč була назвою провідного знатного харизматичного клану Центральної Азії та Ірану. Барчі були тісно пов'язані з міжнародною торгівлею і, безперечно, відігравали значну роль у державі європейських аварів[51].

Племінна назва Ільвінґ/Ільвінґи походить від загального імені Úlfr — «вовк». Дослідники (зокрема, Мелоун)[52] правильно вважають епонімом цього клану назву Úlfhamr («вовча шкіра»), тобто «герой, здатний прибирати вовчої подоби», вовкулак. Відповідно до «Sǫrla þáttr» це ім'я носив батько Гйорварда[53], а Ільвінґ Гйорвард було ім'ям батька нашого героя Гельґі.

Ульвгам Гейдрек був героєм «Heiðreksaga» («Саґи про Гейдрека») і, згідно з цим джерелом, прямим нащадком Ґудмунда *Glasisvǫllum-a*[54]. ПГГ називає місце Гйорвардової резиденції Гласіслундом[55]. Давньоскандинавською «*glasir*» означає «бурштин»[56], «*vǫllr*» — «поле», а «*lundr*» — «гай». Таким чином, колись вожді Ільвінґів жили на «бурштинових полях»/«на бурштиновій землі»[57]. Це локалізує тогочасних Ільвінґів на бурштиновому березі Балтійського моря в районах: Ґробіна, головного бурштинового порту Трусо (що в другій половині X ст. поступився місцем Данціґу/Ґданську), Воліна, Гейтабю в Ютландії[58]. Відразу спадає на думку назва річки, на якій лежав Трусо, — *Elfing* (що походить від Ilfing) — один із варіантів назви *Ylfingr* (з якого виникли *Elbing*, польське *Elbląg*)[59], відомої зі звіту Вольфстана про подорож до порту Трусо, здійснену за ініціативою Альфреда Великого (871—899)[60].

Що Ільвінґа Гельґі згадано як онука Ульвгама Гейдрека, дозволяє датувати приблизний час його розквіту. Добре відомий напівісторичний завойовник Івар Широкі Обійми, котрий діяв, імовірно, між 680/690 рр. та 725 р.[61], був онуком Гервьор/Гільди, дочки Ульвгама Гейдрека. Таким чином, Гельґі міг жити на одне покоління раніше, бл. 640/650—680 рр. Ці дати точно збігаються з історією аварів: у 630 році династія Баянів занепадає, і серед аварів спалахує міжусобна війна[62]. «Гельґі» — обидва, як герой Одіна, так і його жертва, — могли скористатися нагодою, щоб вирушити в похід. Так починається історизація міфу.

У II—VI ст. жвава торгівля між Римською імперією та країнами Скандинавії велася в основному двома найважливішими шляхами: Гельвеґом (*Helweg*), шляхом з Рейнланду вздовж узбережжя аж до Ютландії, і Бурштиновим шляхом з Аквілеї до Самбії (Самланду). Враховуючи вищесказане, зрозуміло, що Ільвінґи контролювали саме Бурштиновий шлях.

Для Скандинавії це був золотий вік, вік миру короля Фроді (*Fróða friðr*)[63] та його «чарівного млина»[64], час, коли римські золоті соліди і товари, вироблені в римській провінції Рейнланд, надходили до Скандинавії в обмін на бурштин або службу в римській армії.

Центром бурштинового виробництва в Римській імперії була Аквілея на березі Адріатики (між Венецією та Трієстом). З 568-го по 774 р. вона належала державі ланґобардів, а пізніше — веронському маркграфству (звідси — ґерманське епічне означення Верони як Bern). Як не дивно, ґерманський епічний Dietrich von Bern (>скандин. епічний Þiðrik< історично реальний Теодоріх Великий, король остроґотів, який пом. 526 року) вказує на Ільвінґів як на соратників (*comitatus*) вождя авмлунґів (остроґотів) Теодоріха[65], чия резиденція містилася спочатку* переважно у Вероні.

Після смерті імператора Юстініана I (565 року) ця торгівля несподівано перервалася, що було для Скандинавії справжньою внутрішньою катастрофою, відображеною в спалених садибах місцевих правителів, як про це свідчать джерела. Археологи відкрили, що причиною розриву контактів між Римською імперією та Скандинавією була аварська експансія. Утвердившись у Паннонії близько 568 року, авари відрізали Рим від Північної Європи[66]. Прихід аварів мав епохальне значення для народів Скандинавії: він зруйнував і золотий вік Скандинавії, і «мир короля Фроді».

Зрозуміло, отже, чому перемога Ільвінґа Гельґі Гйорвардссона над аварами (очевидно, під орудою *Marč alp*-а), гіпотетично датована приблизно серединою VII ст. (тобто століттям пізніше від аварської експансії в Європу), могла заполонити уяву сучасників. Ільвінґ «Гельґі» став типовим тогочасним героєм, а його «ім'я» обернулося на прозивне для інших героїв. Народні пісні про «Гельґі Скйолдунґа», зокрема про його військові та любовні пригоди, існували в Скандинавії з незапам'ятних часів. Цього Гельґі (сина Гальвдана) можна ідентифікувати тепер з Гельґі Гундінґсбані[67]. Героїчне «ім'я» Гельґі було такою мірою популярним, що його позиції не похитнулися навіть з появою нового модного героя ґерманського

---

* після вбивства першого ґерманського короля Італії Одоакера в 493 р.

епосу («Пісні про Нібелунґів») Сіґурда (<герм. Sîfrit=Зігфрід). Гельґі просто став членом Сіґурдового клану Вйолсунґів і змінив свого батька на короля Сіґмунда з цього ж клану; пізніше Сіґурд став єдинокровним (але молодшим; sic!) братом Гельґі[68].

Отож, пісенний цикл «Гельґі» з «Поетичної Едди» можна пов'язати з подіями VII ст., себто з боротьбою Ільвінґів проти аварів. Ільвінґи були безпосередньо пов'язані з торгівлею Бурштиновим шляхом, який після 568 року опинився під наглядом аварів. Ільвінґи, в силу своїх можливостей, мусили тепер перенести діяльність в інші місця. У VIII ст. для торгівлі починають використовувати Балтику та східноєвропейські річки, а протягом IX ст. прокладаються нові торговельні шляхи вздовж Скандинавського півострова та довкола Білого моря до напівлегендарної землі дорогоцінного північного хутра Біармії. Слід сказати, що Ільвінґи не гаяли часу для використання цих нових можливостей.

Наступна хвиля діяльності Ільвінґів пов'язана з *(Г)Рейдґоталандом*. Значення цього терміна дискутувалося в численній науковій літературі, однак найбільш правдоподібною, на мій погляд, є гіпотеза Отто фон Фрісена[69] та Кемпа Мелоуна про те, що цей термін означав «гніздових» ґотів: «Імовірно, що це були ті ґоти, котрі залишилися на місці, коли інші мігрували, ґоти, які охочіше залишалися в рідному гнізді, тоді як інші розпростали свої крила на вітрах. Перед навалою на Римську імперію ґоти пережили дві великі міграції. Першою була міграція із Скандинавії на Віслу, а друга — з Вісли на територію України. З цього випливає, що термін *Hreiðgotar* (грейдґоти) міг вживатися в дуже ранні часи до тих ґотів, що залишилися у Скандинавії, так само як пізніше його могли застосовувати й до тих ґотів, котрі перебували в районі Вісли після переселення їхніх одноплемінників на південь. Тому й не дивно, що з приводу грейдґотів ми знаходимо в Скандинавії дві традиції: відповідно до першої вони були племенами, що жили в Ґавтланді або Ютландії (або там і там); згідно з іншою традицією, це були племена регіону Вісли»[70]. Зрозуміло, отже, що термін «грейдґоти» був доволі рухливим, його вживали до тих ґотів, котрі на той чи той час не мігрували, щоб відрізнити їх від одноплемінників, які піддалися міграції.

Після того як основна маса остроґотів полишила територію України й рушила через Мезію до Італії (прибл. 475—488 рр.), решта, що залишилися, назвали територію України Рейдґоталандом (*Reiðgotaland*). Коли балтійські племена (переважно литовські) підкорили предків білорусів та українців, що прийшли з району

Середньої Наддніпрянщини в IX чи X ст.[71], вони ще застали термін «ґоти», що вживався як стосовно мешканців реґіону, так і мігрантів. Упродовж історичних часів (з прибл. 1546 року й досі) вони зберегли термін *Guda-s* (одн.), *Guda-i* (мн.) для означення «руського населення Литовсько-Польської держави», тобто українців і білорусів, на противагу *Maskvos*, московитам[72].

Географічні назви з часів гунно-аварів, такі як *Dúnheiðr* (Дон[ецький] степ); *Jassarfjoll* (Ясські гори=«Святі гори» на Сіверському Дінці); *Myrkviðr* (Чорний ліс поблизу Дінця); *Danparstaðir* («поселення на Дніпрі»)[73], свідчать, що назва Рейдґоталанд, як вона фігурує в «Пісні про Глльода», означала територію України, зокрема полянську землю IX ст. між Дінцем та Дніпром. Вони також свідчать про те, що в той період Ільвінґи якийсь час контролювали торговельні шляхи.

Хоча у версії R «Саґи про Гейдрека» (Гервар) Ґудмунда названо лише *konungr af Glassisvǫllum*[74], у версії U зустрічається така локалізація землі Ґудмунда: «На північ від Ґандвіка вона називалася Йотунгеймар»[75]. Саксон Граматик[76] описує володіння Ґудмунда як такі, що розташовані *in ulteriore Biarmia* (у далекій Біармії). Це дуже важливо для нас: коли торгівля північним хутром і рабами змінила собою торгівлю бурштином, Ільвінґи прибрали цю справу до своїх рук. Вони були вікінґами/варягами, котрі захищали місцевий вік (Ґанд-вік) шляхом поширення жахливих чуток про свій край, аби вберегти себе від можливих суперників[77].

З якихось причин Саксон Граматик включив ґотського короля території сучасної України Германаріха (Ярмеріка) до переліку данських королів, розмістивши його та його династію не в легендарній першій частині свого твору, як того слід було чекати, а в двох останніх протоісторичних книгах (восьмій та дев'ятій). В цих книгах нащадком Германаріха виступає Ґодфрід (Ґотрік/Ґотфрід/Ґодефрід, що діяв прибл. 800—810 рр.) — достойний супротивник Карла Великого. Родовід династії Германаріха/Ярмеріка в данській традиції виглядає таким чином[78]:

Таблиця I. *Ільвінґи (відповідно до данської традиції)*

Ярмерік
|
Бродер
|
Сювальд

Сніо
|
Бйорн
|
Гаральд
|
Ґормо

Ґотрік — Олав

Ми не входитимемо глибше в історію династії Ґодфреда (Ґотфріда-/Ґодефріда-/Ґоттфріда). Слід сказати, однак, що правитель, який добре усвідомлює свої політичні, економічні чи військові наміри, не виростає на порожньому місці. Кожна з його дій, зафіксована в джерелах, що збереглися, виказує досвідченого правителя, привченого реалізувати свої добре продумані плани. За всіма його починаннями — спорудженням великої оборонної лінії Даневірке на Ютландському півострові, чи знищенням слов'янського балтійського порту (емпорії) Рерік, чи насильницьким переселенням міжнародних торговців до заснованого ним порту Гейтабю[79], стоїть досвід поколінь, хоча джерела і зображують Ґодфріда одним з перших історичних правителів Данії.

Родовід Ґодфріда можна простежити далі. Його племінник і спадкоємець Геммінґ Олавссон[80] (810—812) разом зі своїми братами та сином Горіком (813—854) засвідчені історично[81]. У «*Chronicon Roskildense*» розповідається, що Горік II (*Hericus puer*) був сином Горіка I[82], і немає підстав піддавати сумнівам це джерело. За свідченнями данської генеалогічної традиції (*Reges Danorum*), сином Горіка II був Лота Кнут, батько Свена Ланґвота[83].

На той час Данія, однак, вже більше не перебувала під владою династії Ярміріка. До поразки на Лувейні (891 р.) нею правив Сіґурд (бл. 873—891), імовірно, один із синів знаменитого вікінґа Раґнара Шкіряні Штани[84]. Пізніше, за словами данського короля Свейна Ульвссона (1047—1076), королем став «добрий конунґ із данів» (тобто данського походження) Гельґі (бл. 891—900)[85]. Його прогнали шведи, й протягом приблизно 30—40 років шведська династія правила Данією: Олав, Ґнупа, Ґурд, Сіґтрюґґ[86].

Хронологічні рамки діяльності данського Гельґі збігаються з правлінням реального князя Олега Київських хронік. Після трагедії 891 року представник законної династії Ярміріка знову посів данський престол. Вигнаний згодом шведами (900 року), він вирішив

пошукати долі в *Austrvegr* (на «Східному шляху») і з'являється в новгородсько-київських джерелах (похід бл. 907 року, договір 911 року) як Великий Князь Русі Олег (від давньосканд. *helgi*).

Адам Бременський, який використав свідчення Свейна Ульвссона, пов'язує нову данську династію, що скинула шведів у 30—40-х рр. X ст., з Гардеґоном, сином Свейна (*Hardegon filius Suein*), котрий «прийшов з Французької Нормандії [пізніша назва] (*veniens a Nortmannia*)»[87]. Зрозуміло, що ці слова не означають нормандського походження Гардеґона. Можна припустити, що «Гардеґон, син Свейна» або його батько змушені були з якихось причин полишити Данію (у зв'язку з подіями 891 року чи пізніше). Вони знайшли притулок у Великій Армії, що діяла на континенті й брала участь у завоюванні Ролло Нормандії. У «*Chronicon Roskildense*» згадується про «якогось Свена, втікача від норманів[88] (*Swen quidam, Normannorum transfuga*)», котрий мав двох синів, з яких одного справді звали Гарта Кнутом[89]. Я вважаю, що йдеться про вищезгаданого «Гардеґона, сина Свейна», батька історичного короля Данії Ґорма Старого (пом. бл. 945 р.), якого Адам Бременський називає *Herdecnudth Vurm* (кн. I пар. 55)[90]. З цього випливає, що історія Ярмеріка потрапляє до восьмої книги Саксона Граматика через те, що Єллінґська династія вела своє походження від ґотів і Германаріха. Генеалогія династії Єллінґів від Ґотріка до Ґорма Старого приведена в табл. 1 та 2.

Таблиця 2. *Династія Ґорма*

Ім'я невідоме

Ґотфред (пом. 810 р.) — син — Олав

Ґотфред: Горік I (813—854), син, син, син

син: Реґінальд (пом. 808 р.)

Олав: Геммінґ (810—812), Ганквін (бл. 811 р.), Анґандео (бл. 811 р.), Сіґфрід (пом. 812 р.)

Горік I: Горік II (пом. 873 р.)

Реґінальд: Ґуторн (пом. 874 р.), син (діяв бл. 839 р.), син (діяв бл. 850 р.)

Горік II: Лота (891—900), Кнут/Гельґі (пом. бл. 925 р.)

Лота: Свен Ланґвот

Свен Ланґвот: Гардеґон, син Свейна (=Ґорм Старий) (пом. бл. 945 р.)

Як ми переконалися, Ільвінґи були нащадками Ульвгама, тобто «вовкулаки». Вони, напевно, являли собою *Männerbund* у становленні (тобто *comitatus*) зі своїми власними звичаями посвячення. На Русі з чародійництвом пов'язували двох князів: легендарного Олега Віщого (його епітет «віщий» означає і «чарівник»[91] і «вовкулак») та історично реального полоцького і київського князя Всеслава Брячиславича (пом. 1101 року). Загалом же, полоцька династія була єдиною з-поміж давніх династій, що вижила в боротьбі з Рюриковичами й з погляду рюриківських літописців (а тільки їхні хроніки й збереглися) уявлялася внаслідок цього щонайменше підозрілою. Одначе навіть історичний князь Олег асоціювався з Полоцьком, маючи там резиденцію, як це нам відомо з даних договору 907 року.

Полоцьк лежав на Двіні, в кінці шляху з Балтійського до Азовського моря через Дніпро, Десну, Сейм, Донець, Дон. Боротьба за контроль над цим шляхом визначала стосунки між династіями Рюрика і Роґволода.

Серед російських епічних билин (тобто «давнин»), записаних Кіршею Даніловим у середині (?) XVIII ст. (очевидно, в Західному Сибіру), є поема про князя-вовкулаку Волха Всеслав'євича[92]. Інша версія цієї поеми (в ній князя названо Вольґою) була записана відомим славістом О. Ф. Гільфердінґом пізніше майже через століття (1871 року); він відкрив її в районі Онежського озера[93]. Учені не розходяться в оцінках цієї билини як найдавнішої, через що приділили їй значну увагу. Якщо перші дослідники ідентифікували подвиги Волха/Вольґи з подвигами Олега Віщого з «Повісті врем'яних літ»[94], то нині у своїй методологічно зразковій монографії Роман Якобсон та Марк Шефтель переконливо довели тісний зв'язок героя билини з полоцьким князем-вовкулакою Всеславом Брячиславичем[95].

Та ми можемо піти ще далі. На мою думку, йдеться про контамінацію двох героїв: міфічного Гельґі (Олега/Вольґи/Волха), за яким надзвичайні подвиги — похід до Індії, на кшталт боротьби Гельґі проти Гундінґа, і вигаданий у Київських літописах похід Олега на Константинополь, — а також епічного князя-вовкулаки (Ульвгама=Ільвінґа), чиїм прототипом міг бути лише Олег Віщий (пор. Орвар-Одд) і полоцький князь Всеслав Брячиславич. Поєднання двох варіантів імені героя билини Волха/Вольґи з патронімічним — Всеслав'євич також підтверджує це. Волх/Вольґа є, вочевидь, означенням Олега/Гельґі для героя, що мав ім'я Гельґі[96]. Патронімічне Всеслав'євич є природним відображенням імені Всеслав.

Незвичайним є також і зміст першої книги Саксона Граматика. Книга розвиває тему боротьби ґото-гунських братів із «Саґи про Гервьор» і вікінґівської історії (sic!) пірата-вікінґа Гадінґа, змішаної з легендами про два епоніми Данії — *Дан-р* та *Скйолд-р*. Гейдрек із «Саґи про Гервьор» та його клан були, як ми переконалися, Ільвінґами, а звідси — ґотами. Саксон Граматик почав і завершив свою працю ґотською темою, тому що жив і працював при дворі тієї династії, яка вела родовід від Ільвінґів/ґотів.

Міфічний Гельґі став утіленням супергероїчних подвигів у Скандинавії, а давньоруський Олег Віщий відповідає скандинавському Гельґі не лише іменем (Гельґі/Олег), а й надгероїчними вчинками (приписаним йому походом на Константинополь, завоюванням Києва). Так міф про Гельґі історизувався. Тепер зрозуміло, чому клан Ільвінґів посів чільне місце серед чотирьох канонічних династій давньоскандинавської традиції. Однак, як було показано вище, цей клан є надто важливим і для дослідника історії Русі (див. скальдичну «Тулу» IV у виданні Kock, I, p. 336).

Гельґі та два Гаддінґи

На жаль, пісня «Káruljóð» про Гельґі Гаддінґ'яскаді та його кохану Кару не дійшла до нас. Збереглися лише *membra disjecta** в пізніших саґах, що дозволяють дізнатися, хай і фрагментарно, про долю та інкарнацію Гельґі Гундінґсбані та його Сіґрун; це тим більш прикро, що пісня поєднує в собі міфи про Гельґі та двох Гаддінґів[97].

Досить цікаво, що два правнуки Громунда Ґріпссона, котрий, як вважається, вбив нашого Гельґі, були молочними та троюрідними братами — Інґольв та Лейв, перші поселенці в Ісландії (бл. 875 р.). Більше того, у джерелі, де йдеться про подвиги Громунда Ґріпссона, навіть згадано про цю першу родову саґу. Її було прочитано на весіллі у Рейк'яголарі в Західній Ісландії 1119 р.; це знайшло відбиток у «Сазі про Торґільса та Гавліда» (бл. 1200 р.)[98]. Ця саґа також не збереглася; до нас дійшла лише пізніша родова саґа «Hrómundar saga Gripssonar» («Саґа про Громунда сина Ґріпа»)[99], що спирається на баладу (*ríma*, XIV ст.) під назвою «Griplur»[100], але, очевидно, має зв'язок з первинною саґою.

У Гельґі, прозваного *inn frækni* («хоробрим»), був славетний брат — вікінґ Грьонґвід (про якого ми знаємо лише те, що його

* розрізнені частини (*лат.*).

вбив Громунд третім ударом своєї палиці)[101], так само, як і двох Гельґі: Гельґі Гундінґсбані (Сінвйотлі) та Гельґі Гйорвардссона (Гедінн). Цей Гельґі був героєм-воїном двох королів Швеції (*tveir konungar af Svíþjóð*), прозваних Гаддінґами[102].

Ворожого короля Олава названо у первинній «Сазі про Громунда» королем «морських дружинників (*liðsmannakonungr*)[103]; та ж «Саґа про Громунда», що дійшла до нас, вказує, що Олав правив Ґардами в Данії (sá konungr réð fyrir Gördum i Danmörk, er Óláfr hét)[104], у той час як «Саґа про Ґьонґу-Грольва» (де Олав постає сином Грольва) робить його просто королем Данії (*konungr i Danmörk*)[105]. Останні два факти свідчать про історизацію міфу, де Ґарди означали, мабуть, Фризію під данським правлінням. У збереженій «Сазі про Громунда» два Гаддінґи є королями Швеції; родова «Саґа Гверсу» пов'язує їх з Гаддінґ'ядалом (нині Галлінґдал) у Норвегії[106]; як синів берсерка Арнґріма з Больма та Ейфури з Ґардарікі (Ґардів); два Гаддінґи з'являються в еддичній «Пісні про Гюндлю», звідки переносяться до поезії о. Самсей (*Hervararsaga, Qrvar-Odds saga*)[107].

Громунд Ґріпссон був представлений як людина з Телемарка в Норвегії[108]; «Саґа про Гальва» розповідає, що його дід Грок Чорний був дружинником короля Гйора з Гьордаланду. Громунд, швидше за все, був історичною постаттю VIII ст.

Громунд убив Гельґі. Одягнувши машкару, він заподіяв йому смерть незвичайною зброєю — білою омелою (*mistilteinn*). Отто Гьофлер, розглядаючи цей міфологічний ритуал, указав, що Бальдр, бог родючості, був убитий у такий самий спосіб. Гельґі захищав «божественних близнят», двох Гаддінґів, котрі разом представляли третю функцію: родючість і зростання рослин[109]. Вічнозелена омела символізувала безперервність життя. Вбивство Гельґі вічнозеленою рослиною, омелою, відбивало надію про його можливе воскресіння.

На жаль, зовсім небагато розповідається про смерть двох Гаддінґів. У сазі лише сказано, що на одного з них напав король Олав і той з Гаддінґів упав під ударами палиці Громунда[110]. Про те, що сталося з другим з Гаддінґів, нічого не повідомляється.

У давньоруській традиції можна знайти перекази, що нагадують об'єднані два вищерозглянуті міфи про Гельґі (Віщого) та двох схожих на Гаддінґів персонажів. Це проглядається у гаданих співправителях Києва Аскольді та Дирі. Втім, Олег, який, безперечно, є давньоскандинавським Гельґі, був не дружинником цих двох Гаддінґів, а їхнім убивцею (давньосканд. *bani*).

У Київських хроніках розрізняються два шари. Давніший був міфічним і торкався заснування вікінґівської (варязької) держави.

Достоту так само, як при заснуванні держави у ланґобардів (два предки — Ібор і Аґіо), вандалів (два Гастінґи), англосаксів (Горса і Генґест) тощо, так і тут необхідно було мати дві, схожі на Діоскурів, постаті, які повели б свій народ чи то в героїчний похід, чи на війну, чи на підкорення нових земель[111]. Але наприкінці XI — на початку XII ст., коли династія Рюриків запанувала у Східній Європі, обачливіше було зітерти з традиції всі сліди того періоду, коли різні харизматичні клани зазіхали на далеку Східну Європу й шукали там щастя.

Історичний Гельґі/Олег ніколи не був у Києві, й, очевидно, не був там 882 року (гадана дата підкорення ним цього міста). На той час Київ перебував ще в руках хозарів[112]. Так само не захопив Олег Константинополь 907 р. Найочевидніше, що він прийшов до Східної Європи після 900 року й зробив місто Полоцьк (Палтеск'я) центром своїх володінь.

Михайло Грушевський вказав на суперечність у розповіді в Київському літопису про вбивство Аскольда і Дира[113]. Хоча вони мали разом наскочити на Олега (південніше Києва, в той час як прийшли з півночі!), були ним убиті в одному й тому самому місці (поруч з Угорським), місцева традиція розміщує їхні могили у двох різних точках: Аскольда було поховано в Угорському, південніше Києва, а гадана могила Дира була в центрі пізнішого міста Ярослава, біля церкви Ярославової дружини Ірини-Інґіґерди (пом. 1050 р., дочки шведського короля Олава Скаутконунґа).

Дир/Бйорн був королем Альдейґ'юборґа й, вочевидь, помер у Русі (Ґардах), у місті, що належало Інґіґерді як дарунок від свого чоловіка Ярослава. З «Круга земного» Снорі Стурлуссона та інших джерел (приміром, поезії скальдів) дізнаємося, що жінка Ярослава брала якнайактивнішу участь у східноєвропейських справах[114]. Цілком слушно припустити, що вона потурбувалася про рештки свого далекого родича і видатного вікінґівського правителя її королівства й пізніше, збудувавши власну церкву в новій столиці Києві, перевезла рештки небіжчика, щоб поховати поруч з церквою.

Можливо, що Дир/Бйорн загинув насильницькою смертю, однак Аскольд/Гастінґ, його компаньйон у великому поході на Константинополь 860 р., не був з ним, оскільки на той час повернувся вже до Англії (див. с. 236). Тож нема підстав вважати, ніби стародавній Діоскурівський міф про загибель двох Гаддінґів міг відіграти значну роль у київській літописній історії.

Ще один елемент у Руській традиції, вбивство Олегом/Гельґі князя-попередника, може мати під собою історичну основу. Якщо наша ідентифікація обох дійових осіб — Олега (як Лота Кнута) і

Дира (як Бйорна) вірна, то два конунґи належали до двох різних династій, котрі з початку IX ст. боролися за владу скрізь у Північній Європі й у процесі цієї боротьби довели свої відповідні клани майже до цілковитого винищення. Олег/Гельґі/Лота Кнут був членом ґотської династії, за предка він мав відомого Ґодфріда, удатливого суперника Карла Великого. Зі свого боку, Дир/Бйорн належав до фризького клану, що протягом десятиліть панував у найбагатших містах Європи.

Олег, звичайно, не міг вбити Дира/Бйорна, сина Лодброка, який народився прибл. 820—830 р. Одначе в того Бйорна міг бути онук, котрий носив — як це часто траплялося в староскандинавській традиції — ім'я свого діда.

Аль-Мас'уді завершив свою працю «Murūğ aḏ-Ḏahab» 332 р. (943/944 р. н. е.). Хоч він писав про сучасні йому події, його відомості щодо Східної Європи були двадцяти-тридцятирічної давнини[115].

Олег/Гельґі у 930-ті ще був діяльним. Він прийшов до Східної Європи бл. 900 р. і прибл. 907 р. вже уклав договір з Візантією, що значно зміцнило його владу і становище. Якщо в Альдейґ'юборзі (Старій Ладозі) й після 907 р. сидів Дир II/Бйорн II з фризької династії, то Олег/Гельґі справді мусив би позбавитися його, щоб прибрати до рук це важливе торговельне місто. Це могло б пояснити загадку того, як аль-Мас'ӯдī, котрий працював у першій половині X ст., зумів отримати відомості про східноєвропейського короля на ім'я ад-Дир.

Олег Віщий і Олег «Великий князь Русі»

І в «Печерському зводі» — попередникові Першого Новгородського літопису, і в «Повісті врем'яних літ» (ПВЛ) — в останній під роком 6415 (907) — наводиться легенда чи саґа про похід Олега Віщого на Константинополь на чолі великої флотилії з 2000 суден з 80000 воями з Русі. Цей похід, завдяки Олеговій винахідливості (так, він звелів поставити кораблі на колеса, щоб пересуватися суходолом), закінчився великою перемогою князя. Греки мусили заплатити переможцям величезну данину, по дванадцять срібних гривен на чоловіка, що склало 960 000 гривен, або понад 8000 фунтів срібла загалом.

Якщо «Печерський звід» наводить лише текст легендарної саґи, то автор «Повісті врем'яних літ» мав доступ до документів у княжих

архівах, які містили ім'я «Великого князя Руського Олега». Саме цього володаря він ототожнював з Олегом Віщим із саґи. Він робить вставки, щоб поєднати відомості про двох Олегів у вірогідну розповідь.

Вставки є двох типів: (а) авторські додатки, покликані надати стрункості тексту, розбитому вставками іншого типу, а саме (б) цитатами з історичних пам'яток, як усних, так і писемних.

Усною пам'яткою був перелік, у стилі скандинавських *þulur, voces memoriae**, десяти територіальних племінних державних утворень, які контролювала Київська Русь до другої половини X ст.: «і чуді, і кривичів, і мері, і деревлян, і радимичів, і полян, і сіверів, і в'ятичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців, що є толковини в князя»**.

У власне легенді, яка була не київського походження, цього переліку, зрозуміло, бракувало. Але автор ПВЛ, якщо вже ототожнив Олега Віщого з Олегом Великим князем Руським, себто князем Київським, мусив змалювати величезне військо цього правителя і додати подробицю, що Олег «Игоря оставивь Кыевѣ»[116]. Навівши перелік десяти територіальних племінних угруповань, він зазначив, що «і з цими усіма пішов Олег на конях і в кораблях»[117]. Згадка про коней, ясна річ, применшує ефект події, коли Олег спорядив свої кораблі колесами, адже ця військова хитрість вражає лише при змалюванні Олегового походу як наступу морськими силами.

Не будемо тут аналізувати список десяти територіальних племінних угруповань, зауважимо лише, що його складено з п'яти пар назв. Одна з них — «кривичі і меря». Таке поєднання кривичів (тобто Полоцька) з мерею (тобто Ростовом) заслуговує на окрему увагу.

Автор ПВЛ мав у своєму розпорядженні чотири писемні джерела, що їх він використав для запису про рік 6415 (907). Для кращого розуміння й зручності при розгляді позначимо ці документи номерами — 1, 2, 3, 4. Номери 1 і 2 були текстами торговельних договорів між Руссю та Візантією. О. О. Шахматов вважав, що обидва ці документи наводили витяги з однієї і тієї самої угоди, а власне — від 911 р. (запис про рік 6420/912)[118]. Докладний аналіз засвідчив, одначе, що лише текст № 1 узято з угоди 911 р.; № 2 має складніше походження.

---

* каталог назв (*сканд., лат.*).

** Тут: Цит. за вид.: «Повість врем'яних літ». — Київ, 1990. — «Радянський письменник». — Переклад та коментарі В. В. Яременка. — С. 42/43.

Насамперед привертає увагу те, що обидва номери, 1 і 2, є текстами торговельної угоди, де йдеться про права та обов'язки русі в Константинополі. Текст № 1 стосується русі загалом, в той час як текст № 2 поділяє русь на дві категорії: «Русь, яка приходить не для торгівлі»[119], й Русь, що прийшла до Константинополя як купці чи як посли.

Текст № 1 надає якнайзначніші привілеї Русі, водночас текст № 2 говорить про суворі обмеження щодо Русі. Скажімо, згідно з № 2 Русі мусили проживати в церкві св. Мами; вони повинні були входити до столиці лише крізь одні спеціальні ворота групами не більше п'ятдесяти мужів, без зброї, у супроводі царського мужа. Зрозуміло, що такі суперечливі приписи не могли походити з однієї й тієї самої угоди. № 1 сприймається так, наче взятий з угоди, сприятливої для Русі; а № 2, з іншого боку, видається більше спрямованим на захист інтересів Візантії.

Як відомо, Ігорів похід 941 р. був невдалим для Русі, тому зрозуміло, що Візантія скористалася зі своєї перемоги, аби применшити здобуті раніше Руссю торговельні привілеї. Справді, текст № 2 ідентичний відповідній статті з Ігоревої угоди 944 р. (літа 6453/945 =№ 4), з тією лише різницею, що мова від першої особи (*oratio recta*) в угоді 944 р. замінена на мову від третьої особи (*oratio obliqua*). Більше того, № 2 не включає повністю статтю з угоди 944 року, а наводить тільки фрагмент з неї.

Очевидно, що в № 2 ми маємо переклад частини статті з договору 944 р., виконаний з грецького першоджерела для якогось члена руської династії, зацікавленого в торгівлі з Візантією. На це вказує, зокрема, те, що вираз «царство ваше» («цѣсарьство ваше») в договорі 944 р. поданий у тексті № 2 як «царство наше» («цѣсарьство наше»). У грецькому першоджерелі, ясна річ, слово «наше» було вжито стосовно візантійських царів та їхнього царства, однак у слов'янському тексті присвійний займенник «наше», вжитий у цьому контексті, втрачав будь-який сенс.

І ще — № 2 помилково випускає слова «посли свою посольську [платню], а купці свою місячину»[120], після «хай беруть місячину свою»[121]. З другого боку, після слів «скільки їм потрібно»[122] № 1 випускає слова «не сплачуючи ніякого мита»[123].

Для ілюстрації наводимо три розглянуті тексти. Перші два, № 1 і № 2, узято із запису про рік 6425 (907), а третій (№ 4) — із договору 944 року (ПВЛ, запис про рік 6453 (945):

№ 1[124] 907 (=911)	№ 2[125] 907 (=944)	№ 4[126] 944
	Аще придуть Русь бес купля, да не възимають мѣсячьна.	Аще придуть Русь бес купля, да не възимають мѣсячьна.
	Да запретить кънязь сълом своимъ и приходящимъ Руси сьде, да не творять пакости въ селѣх въ странѣ нашеи.	И да запретить кънязь сълом своимъ и приходящимъ Руси сьде, да не творять бещиния въ селѣхъ в странѣ нашеи.
Да приходящи Русь съльбьное емлють елико хотящи; а иже приходяще гостие, да емлють мѣсячьное на 6 мѣсяць, хлѣбъ и вино и мясо и рыбы и овощь,	Приходяще Русь да витають у святаго Мамы, и посълеть цѣсарьство наше, да испишють имена ихъ, и тъгъда възьмуть мѣсячьное свое (съли съльбьное, а гостие мѣсячьное)[127],	И приходящемъ имъ, да витають у святаго Мамы, да посълеть цѣсарьство ваше, да испишеть имена ваша, и тъгда възъмуть мѣсячьное, свое, съли съльбьное, а гостие мѣсячьное,
	пьрвое отъ града Кыева, и пакы ис Чьрнигова и ис Переяславля...	пьрвое отъ града Кыева и пакы ис Чьрнигова и ис Переяславля.
	И да въходять въ градъ единѣми враты съ цѣсаревъмь мужьмь, безъ оружия, мужь 50,	И да въходять въ градъ единѣми враты съ цѣсаревъмь мужьмь, безъ оружия, мужь 50,
и да творять имъ мовь, елико хотять (не платяще мыта ни въ чемьже.)[128]	и да творять куплю, якоже имъ надобѣ не платяще мыта ни въ чемьже	и да творять куплю, якоже имъ надобѣ (не платяще мыта ни въ чемьже.)
		И пакы да исходять; и мужь цѣсарьства вашего да хранить я; да аще къто отъ Руси или отъ Грькъ сътворить криво, да оправляеть то.
		Въходяще же Русь въ градъ, да не творять пакости и да имѣють

власти купити паволокъ лише по 50 златьникъ; и отъ тѣхъ паволокъ аще къто крьнеть, да показаеть цѣсареву мужю, и тъ я запечатаеть и дасть имъ.

Поидущи же Русь домови, да емлють у цѣсаря вашего на путь брашьно и якоря и ужа и пърѣ, елико надобѣ.

И отъходящи Руси отъсюду, да възимають отъ насъ, еже надобѣ брашьно на путь, и еже надобѣ лодиямъ, якоже уставлено есть преже. И да възвращаються съ съпасениемь въ страну свою; и да не имѣють власти зимовати у святаго Мамы.

Повернімось до документа, позначеного № 1. Цей текст, усупереч думці, поширеній у літературі, скоріше є не фрагментом з відповідної статті угоди 911 р., яка не дійшла до нас, а просто частиною слов'янського оригіналу, зробленого для члена династії (чи ним самим) з метою використання. Пізніше, коли документи було впорядковано і текст угоди 911 р. (який на той час, мабуть, складався з кількох фрагментів пошкодженого пергаменту) відновлено, номеру 1-му не знайшли належного місця, не збагнувши, для чого його було складено. Під час тієї роботи половина рядка в тексті «мѣсячину и творящихъ» була втрачена (чи вирвана), і автор ПВЛ зміг переписати лише несуттєве «О възимающих куплю Руси», після чого пішов цілком інший запис: «О различьныхъ ходящихъ в Грекы и удължающихъ...»

Відповідне місце в оригіналі угоди 911 р. можна відтворити так:

«О възимающихъ [мѣсячину и творящихъ][129] *куплю Руси:*

1. Да приходящи Русь съльбьное емлють, елико хотящи;

а иже приходяще гостие, да емлють мѣсячьное на 6 мѣсяць, хлѣб и вино и мясо и рыбы и овощь,

и да творять имъ мовъ, елико хотять.

2. Поидущи же Русь домови, да емлють у цѣсаря вашего на

путь брашьно и якоря и ужа и пърѣ, елико надобѣ (не платяще мыта ни въ чемьже).

О различьныхъ ходящихъ въ Грькы и удължающихъ...»

Тепер щодо тексту № 3. Відмінною ознакою є те, що текст називає князя Олега разом з царями Леоном VI і Александром. Леон і Александр були співправителями після 30 серпня 866 р. Після 9 червня 911-го третім співправителем став Константин VII. Леон помер 11 травня 912 р., а Александр 6 червня 913-го[130].

Документ, як його збережено в ПВЛ, поділено на дві частини, між якими вставлено № 1 і № 2. Це, очевидно, сталося тому, що автор ПВЛ знайшов у княжому архіві, окрім трьох датованих повних текстів договорів Русі з Візантією (Олега, 911 р.; Ігоря, 944 р.; Святослава, 971 р.), ще чотири недатовані тексти — дві частини № 1, розглянутий вище № 2 і № 3. Вирішивши, що всі ці чотири недатовані тексти пов'язані з однією центральною подією, він прив'язав їх до походу Олега Віщого і в такий спосіб уклав послідовність текстів, відкритих у ПВЛ.

Відповідне місце в оригіналі тексту № 3 можна відтворити так:

«Ольгъ[131] нача миръ творити съ цѣсарема грьчьскыма, съ Леонъмь и Александръмь, посъла къ нима въ градъ Карла, Фарлофа, Вельмуда, Рулава и Стемида глаголя: имѣте ми ся по дань. И реща Грьци: Чего хощеши, дамъ ти. И заповѣда Ольгъ[132] даяти уклады на Русьскыя грады[133]: на Полотьскъ и на Ростовъ и на Любьчь и на прочая грады, по тѣмъ бо градомь сѣдяху велиции кънязи, подъ Ольгъмь суще.

Цѣсарь же Леонъ съ Александръмь миръ сътвориша съ Ольгъмь, имъшеся по дань и ротѣ заходивъше межю собою, цѣловавъше сами крьстъ, а Ольга водивъше на роту и мужа его по Русьскому закону, и кляшася оружиемь своимь, и Перунъмь, богъмь своимь, и Волосъмь, скотиемь богъмь, и утвьрдиша миръ»[134].

Шахматов вважав, що вся «оригінальна» частина запису про рік 6415 у ПВЛ (тобто все, що не стосувалося легенди про Олега Віщого) була створена автором ПВЛ, котрий спирався на дві статті з угоди 911 р. і свої власні додатки. Автор використав різноманітні матеріали, щоб створити текст фальшивої першої угоди, бо її вимагала легенда про Олега Віщого. Цю легенду автор ПВЛ запозичив з «Печерського зводу», одначе у своїх зусиллях виявився нездатним зрозуміти слов'яно-булгарські технічні терміни X ст.[135].

Ця гіпотеза, однак, не витримує критики. По-перше, скандинавське ім'я одного з Олегових послів, Vermund-r, Вермунд, подається по-різному в двох документах: Веремуд, у договорі 911 р., Вельмуд — у № 3. По-друге, у договорі 911-го згадано трьох візантійських імператорів: Леона, Александра і Константина. У тексті № 3 називаються лише два правителі: брати Леон і Александр. Константин, котрий, як вище вказувалося, став співправителем 9 червня 911 р., ще не згадується. Таким чином, текст № 3 написано до 9 червня 911 р., в той час як угода 911-го (точну дату, вказану на ній, 2 листопада, не можна піддавати сумнівам) з'явилася після 9 червня 911 р., але до 11 травня 912-го (день смерті Леона).

Найвагомішим аргументом на користь незалежного походження № 3 є характер самого документа. Це не торговельна угода, на кшталт договору 911-го, а простий запис вимоги одноразової данини (*contributio*).

Звідкіля автор ПВЛ узяв дані про літо 6415 (907)? У цьому плані думка Шахматова виглядає цілком прийнятною. У запису про літо 6420 (912), де після тексту угоди 911 р. автор ПВЛ продовжує переказ легенди про Олега Віщого (вже, одначе, в київському опрацюванні), згадується, що Олег помер протягом «літописного» п'ятого року після свого повернення до Києва. А що автор ПВЛ вирішив, ніби вересень року 6420 (912) = січень 911-го, року угоди, був і роком смерті Олега Віщого, то просто відняв п'ять років від цієї дати. У такий спосіб він встановив час легендарного походу Олега Віщого на Константинополь як 6415 (907) р.[136].

З цього можна зробити висновок, що київські архіви перших десятиліть XII ст. зберігали недатоване свідоцтво, складене у *lingua franca** Візантійської (Слов'янської) периферії, давньослов'янсько-булгарською мовою, про те, що князь Олег змусив візантійських царів Леона та Александра сплатити йому і його залежним князям одноразову данину. Цей документ являв собою, вочевидь, резюме з грецького документа, оригінал якого міг бути на той час уже утраченим.

І хоча рік 907-й не відповідає дійсності, автор ПВЛ, одначе, мав усі підстави, щоб помістити згадану подію перед 911 р. Точний рік, мабуть, ніколи не буде встановлено, а тому з практичної мети текст № 3 і події, в ньому змальовані, слід датувати «прибл. 907 р.».

---

* мішана, штучна мова, що служила засобом міжмовної комунікації.

Зрозуміло, що Олег, князь Руський, ніколи не нападав на Константинополь[137]. Можливо, що він здійснив напад і захопив якийсь менш важливий пункт, скажімо, місто чи в Криму, чи в Анатолії, і змусив візантійський уряд спершу сплатити йому одноразову данину, а пізніше укласти сприятливу торговельну угоду 911 року. Проте Олег Віщий, герой сказання, епічної пісні, здійснив переможний похід на Константинополь. Ця легенда відтворена в «Печерському зводі» і в ПВЛ текстуально майже ідентично. Щодо смерті Олега Віщого, то варіант сказання збережено лише в ПВЛ, зрозуміло, з окремими додатками київського автора.

Текст сказання про Олега Віщого, що дійшов до нас, має дві частини: «Похід Олега Віщого на Константинополь» і «Смерть Олега Віщого»[138].

Похід Олега Віщого на Константинополь

Иде Ольгъ на Грькы[139].
И приде къ Цѣсарюграду.
И Грьци замъкоша Судъ, а градъ затвориша.
И вылѣзе Ольгъ на брегъ.
И повелѣ воемъ извлещи корабля на брегъ;
И повоева около града,
И мъного убииство сътвори Грькомъ;
И разбиша мъногы полаты.
И цьркъви пожьгоша[140].
И повелѣ Ольгъ воемъ своимъ колеса изъдѣлати.
И въставити корабля на колеса.
И бывъшю покосьну вѣтру, въспяша пърѣ.
И с поля идоша къ граду.
И видѣвъше Грьци, и убояшася.
И рѣша, высълавъше къ Ольгови:
Не погубляи града; имемъся по дань, якоже хощеши.
И устави Ольгъ воя.
И вынесоша ему брашьно и вино.
И не прия его, бѣ бо устроено съ отравою.
И убояшася Грьци, и рѣша: Нѣсть сь Ольгъ, нъ святыи Дьмитрии, посъланъ на ны отъ Бога.
И заповѣда Ольгъ дань даяти на 2000 корабль, по 12 гривьнѣ на человѣкъ, а въ корабли по 40 мужь[141].
Самь же взя злато и паволокы.

И возложи дань, юже дають и доселѣ князем руcкымъ[142].
И рече Ольгъ: Ищиите пърѣ паволочиты Руси, а Словѣномъ[143] кропиньны.
И бысть тако.
И повѣси щитъ свои въ вратѣхъ, показая побѣду.
И поиде отъ Цѣсаряграда.
И въспяша пърѣ Русь паволочитыя, а Словѣне кропиньныя.
И раздьра я вѣтръ.
И рѣша Словѣне: Имѣмъся своимъ тълстинамъ, не даны суть Словѣномъ пърѣ.
И приде Ольгъ...[144] неса злато.
И паволокы, и овощи, и вина, и вьсяко узорочие.
И прозъваша Ольга вѣщии[145].

Смерть Олега Віщого[146]

И живяше Ольгъ, миръ имѣя къ вьсѣмъ странамъ[147].
И приспѣ осень.
И помяну Ольгъ конь свои, иже бѣ поставилъ кърмити и не въсѣдати на нь.
Бѣ бо преже въпрашалъ вълхвъ и кудесьникъ:
Отъ чего ми есть умрети?
И рече ему единъ кудесьникъ:
Къняже! Конь, егоже любиши и ѣздиши на немь, от того ти умрети.
Ольгъ же, приимъ в умъ си, рече:
Николиже въсяду на нь, ни вижю его боле того.
И повелѣ кърмити и, и не водити его къ нему.
И пребывъ нѣколико лѣтъ, не дѣя его, доньдеже и на Грькы иде[148].
И пребывъшю 4 лѣта.
На пятое лѣто помяну конь свои, отъ него же ему бяхуть рекли вълсви умрети.
И призъва старѣишину конюхомъ, река:
Къде есть конь мои, егоже бѣхъ поставилъ кърмити и блюсти его?
Онъ же рече: Умьрлъ есть.
Ольгъ же посмѣялся.
И укори кудесьника, река:
То ти неправо глаголють вълсви, нъ вьсе то лъжа есть:
Конь умьрлъ есть, а язъ живъ.

И повелѣ оседьлати си конь:
Да ти вижю кости его.
И приѣха на мѣсто, идеже бѣша лежаща кости его голы и лъбъ голъ,
И сълѣзъ съ коня, посмѣялся река:
Отъ сего ли лъба съмьрть мънѣ вьзяти?
И въступи ногою на лъбъ.
И выникнувъши змия из лъба, уклюну и въ ногу.
И съ того розболѣся, и умьре.
И плакашася по немь людие вьси плачьмь великъмь.
И несъше и, погребоша и на горѣ[149].

Докладний розгляд записів про роки 6415-й і 6420-й у ПВЛ, представлений вище, засвідчує, що вони мали одне й те саме походження. І з'явилися внаслідок того, що автор літопису поєднав різні джерела в одну оповідь, не зважаючи на їхню несумісність. Автор поєднав матеріали як писемних, так і усних джерел; писемні джерела були документами, що стосувалися угод з Візантією, в той час як усні складалися з епічних пісень із словенсько-новгородської версії саґ про героя Гельґі/Олега і спиралися — як того й можна було чекати в Новгороді — на переважно данські традиції[150]. Великий князь Руський Олег був персонажем писемних документів; історична саґа оспівувала Олега Віщого. Але оскільки обидва носили ім'я Олег, то автор ПВЛ виснував, що вони були однією особою, і саме так їх сприйняв. У такий спосіб і з'явився монтаж, що й досі вводить у оману істориків.

Висновки див. на с. 216.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Від міфу та історії до епіки: мігруючий міф та два історичних переселення

Мігруючий міф

Давньоскандинавська міфологія пов'язувала міграції, як правило, з неврожаями та перенаселенням. Ці теми належать до третьої функції (за Дюмезілем), адже йдеться про добробут та плодючість. Міграціям передував голод у країні, а міфологічно вони пов'язувалися з міфом про Діоскурів (давньоґерм. *Hazdingōz*> давньосканд. *Haddingjar*), котрі виводили переселенців на кращі землі.

Традиція таких переказів у стародавніх данських анналах та хроніках і поєднується з королівськими особами — Фрото та Лотакнутом.

Серед інших документів ім'я Фрото зустрічається в одній з найдавніших данських хронік «Brevis Historia Regum Dacie» («Коротка історія Данського королівства») Свенда Аґґесона (бл. 1180 р.), що збереглася в двох редакціях — X (давнішій) та S (пізнішій). Якщо

редакція S називає короля іменем Фрото (< давньосканд. Fróði)[1], то давніша редакція X називає його Сніо[2]. Але ні перше, ні друге не є іменем. Сніо відповідає давньоскандинавському *snær* і означає «сніг»[3]; Фрото ж означає «силу», «плодючість». Ці означення символізували дві сторони призначення данського короля через метафорику зими та літа; це не були власні імена.

Інший данський король, під час правління якого відбулося переселення до Східної Європи, з'являється в «Annales Ryenses» (що донесли перекази про цю особливу міграцію) під ім'ям Лотене Кнут[4]. Перша частина імені — Лотене (в іншому написанні: Лоте-, Лота- і т. п.) складається з данського слова «*Lodde*» (що відповідає давньоскандинавському «*loðinn*»), що означає «kapelan, mullotus, villosus», тобто «кошлатий», «вкритий довгим густим волоссям»[5]. Це знову ж таки синонім давньоскандинавського Гаддінґа/Гастінґа (<*Hazdingōz), героя, пов'язаного з морськими пригодами.

У своїй праці Свенд Аґґесон не згадує про міграції під час правління Сніо/Фрото. Однак у Саксона Граматика (що працював прибл. у 1202—1216 рр.)[6] та хроніках, укладених після нього, наводяться деякі подробиці щодо переселень, щоправда не за данською традицією. Саксона Граматика не обходили дати; він просто ілюстрував події цитатами з «Історії лангобардів» Павла Диякона (укладеної бл. 787—799 рр.)[7], тому, щоб перевірити історичність описуваних подій, треба залучити й інші джерела. Історія Лотене Кнута в «Annales Ryenses» містить дуже цінну інформацію щодо мети й характеру міграції. Вона подає про свідоме переселення частини данського населення до Східної Європи.

Король Сніо

У знаменитій основоположній історії про запрошення варягів[8] уперше з'являються імена трьох братів — Рюрика[9], Сінеуса і Трувора[10]. Вільгельм Томсен пояснював ім'я Сінеус як похідне від данського *signiutr/signjótr* — «переможець»[11]. Наводячи цю етимологію, Макс Фасмер додає: «Тут може мати місце зближення із *sin* — «синій» та *us* — «вус»[12].

Окрім того, що етимологія Томсена не дуже переконлива[13] з погляду лінгвістики, ім'я **Signiutr/Signjótr* не наводиться в жодному відомому скандинавському джерелі як означення приналежності серед членів харизматичного клану.

Натомість у скандинавських джерелах другої половини IX ст. часто згадується ім'я у формі *snyo/sniø*, що відповідає норвезькій

формі *snjo/snjø* — «сніг». Член розглядуваного харизматичного клану пов'язувався з ранньою ґотською традицією, тому його ім'я можна визначити також і в ґотській мові, що з'являється як *hapax** приблизно в VI ст. (Мс 9, 3)[14] *snaiws* — «сніг». Це слово явно потрапило до слов'ян у формі з коренем *sьn-*. На мій погляд, ця форма є основою, що її народна етимологія змінила на «Сінеус» (*Sьneus*).

Більшість данських хронік XIII ст., починаючи з праці Саксона Граматика, мають вставки, зроблені для часу після битви під Бравеліром (бл. 770 року), тобто в період між правлінням переможеного Гаральда Гілдітьонна Молодших Скйолдунґів та його тріумфального небожа Сіґурда Грінґа — «діда вікінґа Раґнара Шкіряні Штани». Ця вставка включає п'ять циклів саґ, представлених у більшості хронік схематично як генеалогія основних героїв: (1) Старкад вбиває тирана Алі Сміливого, сина Фрідлейва (*Olo Vegetus*) (пор. «Круг земний» — Hkr 1 (IF 26), p. 49); (2) саґа про Ярмунрека/Германаріха[15]; (3) саґа про Сніо; (4) саґа про Ґорма та його пригоди в Біармії; (5) саґа про супротивника Карла Великого — Ґодфріда/Ґотріка. Перший цикл ще пов'язаний з ранніми Молодшими Скйолдунґами, а решта мають ґотське походження[16].

Саксон Граматик (або джерело, яким він користувався) поєднує носіїв імені Сніо з трьома епізодами: Сніо потай зваблює дочку ґотського короля, вже віддану заміж за шведського короля Атісла[17]; внаслідок неврожаю король Сніо забороняє варити пиво. Проте якийсь пияк таки перехитрив його[18]. Через голоднечу в країні король Сніо змушує деяких найсильніших, обраних за жеребом, юнаків переселитися на острів Ґотланд (*ad Gutlandiam*). Саксон Граматик ототожнює цих переселенців з ланґобардами з праці Павла Диякона і, відповідно до того джерела, продовжує їхній шлях до Італії[19]. Але нас у цьому випадку цікавить лише сам факт еміграції з Данії під час правління Сніо.

Окрім цих трьох саґ ім'я Сніо згадувалося ще в кількох данських саґах поч. XIII ст. Одну із саґ наводить «Chronicon Lethrense» (бл. 1170 року). Коли Рольв Жердинка із Старших Скйолдунґів був дитиною, шведський король Атісл призначив пастуха Сніо правити данами, змусивши його бути тираном. Сніо помер страшною смертю, заживо з'їдений вошами[20].

---

* слово, засвідчене тільки один раз.

Анонімна «Genealogia regum Daniae» («Родовід данських королів»), написана після 1252 року, вміщує саґу про Сніо не між Ярмунреком і Ґормом, а після саґи про Ґьотріка, але хронологічно раніше саґи про Сіґурда Грінґа, батька Раґнара Шкіряні Штани. Ось відповідний уривок[21]:

Gøtrik, contemporaneus Karoli Magni,	Ґьотрік, сучасник Карла Великого [768—814],
Post hunc frater eius Olauus.	Після нього — брат його Олав,
Cui successit filius eius Hemming.	Котрому наслідував син його, Геммінґ.
Post hunc filius eius Rørik.	Після нього — син його Рьорик.
Deinde filius eius Haraldus.	Потім син його Гаральд.
Postea filius eius Snio.	Опісля — син його Сніо.

Ми вже показали раніше, що згаданий Геммінґ був не небожем Ґьотріка/Ґодфріда (що правив з 810-го по 812 рр.), а батьком Рьорика. Гаральд втрапив сюди, мабуть, випадково. Його ім'я безперечно відноситься до історично реального Гаральда Клака[22], першого християнського данського короля, не сина Рьорика, а його дядька по батькові.

Перелік імен — Геммінґ, Рьорик, Гаральд, Сніо — не випадковий. Імовірно, що його взято з якоїсь утраченої *þula*. Слід відзначити також, що Сніо поставлено поруч з дійовими особами другої половини IX ст., котрі належали до правлячого фризького клану в Нормандському королівстві (*regnum Nordmannia*).

Як правило, середньовічні укладачі генеалогій визначали всіх наступників правлячих осіб як їхніх синів. До таких свідчень слід ставитися обережно[23]. В нашому випадку маємо два ймовірних наступництва: Рьорик став сином Геммінґа, а Сніо змінив Гаральда. Якщо Рьорика ідентифікувати як Рюрика з «Повісті врем'яних літ», то Сніо можна легко ототожнити з Сінеусом, визначивши його родичем (якщо не братом) Рьорика/Рюрика.

Сніо/Сінеус мусив був згадуватися і в інших саґах, які, на жаль, не дійшли до нас. В ісландській літературі існує традиція про морського короля Снера Старого, від якого ведуть свій рід підприємливі Оркнейські ярли[24]. Snœr (Снер) — це давньоісландська форма означення «snow» — «сніг».

У праці арабського історика Ідрісі (бл. 1054 р.) Великий Новгород іменується як سَنوبل Snawbly/*Sinawboli[25]; друга частина назви — boli — вживається Ідрісі або як відповідник грецького слова πόλις (наприклад, Adrinū-bolī, тобто 'Αδριανουπολις — Адріанополіс[26]; Swzw-bolī, тобто Σωζοπολις — Созополіс)[27], або для ґерманського чи давньоскандинавського vīk, що означає «торговельну факторію, місто». Так, Шлезвіґ за Ідрісі — Silīs-bolī[28]. Перша частина назви

(*sinaw<*snäw) є дуже близькою до давнього верхньонімецького, давньосаксонського та давнього нижньофранкського snēo — «сніг» — безперечно одного з варіантів імені *Sniø Сніо/Снер/Сінеус*.

За свідченнями Лаврентіївського літопису та зведень, заснованих на ньому, логічно було б пов'язувати ім'я Рюрика з Великим Новгородом, однак при цьому не слід забувати про факти з Іпатіївського списку, де центром Рюрикових володінь виступає Стара Ладога. Назва Новгорода, за Ідрісі, є своєрідним показником великого історичного значення в тому місті «теми Сінеуса» (тобто еміграції в Новгород під час голоду в Данії).

Якщо скандинавські саґи пов'язують особу Сніо з еміграцією через море з данських володінь (до яких входили і землі балтійських слов'ян), де вибухнув голод, то чи не були метою переселенців власне землі, де пізніше виник Новгород? Певно, не випадкова і сама назва Нов-город, тобто «нове місто». Поява імені *Сніо/Снео* у самій назві міста, безперечно, підтверджує таке припущення.

Переселення народів Лота Кнутом

Щойно ми гіпотетично встановили, що Олег з «Повісті врем'яних літ» є, ймовірно, Лота Кнутом (Лота Кнут, Лотене Кнут) давніх данських хронік (див. с. 183—184). Один із уривків «Annales Ryenses» як у латинському оригіналі, так і в трьох данських версіях не тільки підтверджує наше припущення, а й дає дуже цінні відомості про перші кроки Лота Кнута/Гельґі/Олега у Східній Європі з метою забезпечення надійних постійних джерел для підтримки своїх походів. Ось цей текст:

Annales Ryenses[29]	*Ryde-årbogen I*[30]	*Ryde-årbogen II*[31]
Lothænæ Knut filius Erici Barn	Æfthær hannum kom Lotæ knuth, Erik barnson. Lotæ knuth.	Effthær hannum kom Lothæn knut, LXXXIII^us Eric barns søn.
Iste bellicosus erat multum	Han hauthæ stor wilyæ at arlowæ,	Han var en megel orlofsman
et versutus,	oc der til wor han møghæt furkindigh.	oc hart gernings man.
et regnavit XI annis.	Han regnerethæ XI aar.	Han var konningh j ellofue vinter.
Hujus tempore qvilibet	J hans timæ: Hwær	J hans time foor vth
tertius de servis	thredyæ af thrælæ	aff Danmarch

et popularibus hominibus exivit de regno,	oc almowæ fooræ wt af Danmarch	huæær tredie man aff thrælæ oc af andre smoa men
et venientes, totam Pruciam, Semigaliam, et terram Carelorum, aliasqve qvam plures terras subjugaverunt sibi,	oc wnnæ all Pritzæn, Semigaliam, Karele[la]nd oc mangæ fleræ land.	oc komæ till oc muuktæ vnder thom alt Prytzen landh oc eth landh, hedær Semigalia, oc Karelæ landh oc manghe andre land,
et delectati terrarum ubertate noluerunt redire,	The sowæ landenæ war gothæ oc fruct sumelighæ.	oc forti ath the kiætedes aff the fructsommelige landh, tha vilde the ey fare effter igen
sed ibi remanent usque in presentem diem.	Thær blywæ the oc bo æn i dagh.	mæn æræ thær æn i dagh.
Iste Lothene Knut mortuus est paganus.	Thænnæ Lathnæ knudt han døthæ hedning.	Thenne Lothenknut han døthæ hæden.

Ця, невідома Саксону Граматику, традиція містилася у втрачених анналах Вальдемара II (бл. 1220 року), де зафіксовано кілька важливих фактів, заснованих, очевидно, на реальних подіях.

По-перше, Лота Кнут виступає як войовничий (*bellicosus*) вождь і водночас як *versutus*. Це слово має два відтінки: позитивний (спритний, здібний, гнучкий, проникливий, розумний, винахідливий) і негативний (підступний, ошуканець, лукавий, облудний, брехливий)[32], одначе так чи так змальовує сильну і цілісну натуру, схожу на ту, що її характеризує «Повість врем'яних літ» під ім'ям князя Олега.

По-друге, Лота Кнут правив 11 років — період, що збігається з наведеною вище хронологією (бл. 891—900) з поправкою на два роки (901 р.)

По-третє, колонізаційні зусилля, пов'язані з його правлінням, спричинили пересування з Данії однієї третини невільників (*servi*) і кріпаків (*populares*) до Східної Європи. Нові поселення (як зазначено в джерелах) включали всю Пруссію (*tota Prucia*), зéмлі Земґалії (лівий берег важливого річкового шляху — Західної Двіни) і карельські землі (на захід і північ від Ладоги). Ця величезна територія охоплювала увесь східний берег Балтійського моря, за винятком Фінляндії. Згадаймо, що Олег з «Повісті врем'яних літ» почав свою кар'єру з бази на Балтійському узбережжі, зокрема з Полоцька, розташованого на березі Західної Двіни.

Роль короля Лота Кнута в цих неохопних колонізаційних зусиллях, на жаль, до кінця не прояснена, проте з його характе-

ристики, наведеної в анналах, можна припустити, що він дійсно був спроможний вирішити це складне завдання.

Джерело не вказує причини переселення 901 року, ймовірно тому, що ця подія не належала до розряду славетних, а за славетної епохи Вальдемарів (коли редагувалися «Annales Ryenses») фіксувалися лише подвиги, гідні тієї епохи. Проте, як видно із свідчення, наведеного Адамом Бременським, причина ця полягала в завоюванні кланом Холодної Швеції міста Гедебю в Ютландії, економічної бази тогочасного правлячого данського класу.

Лота Кнут помер як язичник. Наголос на цьому моменті, вочевидь, відбиває традицію, пов'язану з незвичайною як для християн смертю короля — згадаймо смерть Олега в «Повісті врем'яних літ».

Різниця між колонізацією 901 року і колонізацією Дейнлоу (Англія), Нормандії (Франція) та Ісландії полягала в тому, що Нормандія та Ісландія були заселені вільними смердами (селянами; класом *bondi*), тоді як переселення Лота Кнута обмежувалося виключно рабами і кріпаками, себто залежними верствами населення.

Коли Лота Кнут втратив Гедебю та острови, він, мабуть, послав свого сина Свейна до Нормандії, де правив Ролло, звідки бл. 930 року його онук Ґорм Старий почав свої відвоювання Данії. Він вирішив утвердити себе в Східній Європі. Успіх цієї справи залежав від джерела постачання, зокрема продовольства. З цією метою Лотакнут вирішив переселити з данських островів до Східної Європи найвправніших землеробів. Населення, яке Лота Кнут переселив до своїх нових володінь у Східній Європі, складали — як подає джерело — венди (або слов'яни), жителі островів Фальстеру[33], Лолланду і Мену — тогочасного данського землеробського центру. Більшість балтійських слов'ян були людьми підневільними[34], відомими, однак, високим розвитком своєї землеробської техніки; їхні врожаї були одними з найвищих у Європі[35]. Переселенці посіли найкращі для землеробства землі — на північ від верхів'їв Західної Двіни та Дніпра. Згодом саме вони спричинилися до слов'янізації місцевого балтійського (давньолатвійського) населення своєї території.

У IX ст. Ютланд був відомий під назвою Рейд-Ґоталанд, а династія Лота Кнута претендувала на своє ґотське походження. Тому балти прозвали прийшлих людей за назвою їхніх господарів — *krievi* (від *Hreið* [*-Gotar*] «грейд[ґоти]»). Сусідні східні слов'яни засвоїли цю назву і почали іменувати прийшле населення *крив-ич-і*. Народна слов'янська етимологія пов'язує цю назву зі слов'янським

словом «кривити душею» (в розумінні «лицеміріти»)[36], і протягом усього київського періоду новгородці й кияни не довіряли полочанам (як прозивалися мешканці цієї території), бо сама їхня назва — кривичі — ховала в собі принизливий відтінок. До того ж точилися постійні війни між Полоцьком, з одного боку, та Новгородом з Києвом — з другого.

Це нове історичне джерело («Annales Ryenses») не тільки проливає світло на колонізацію Східної Європи, а й дає змогу відповісти на запитання, що його часто задають дослідники: чому, незважаючи на підприємливість і колонізаційний талант скандинавів, Східна Європа була все ж слов'янізована, а не скандинавізована?

Про переселення землеробів з території Балтійського моря до Східної Європи розповідають не лише данські хроністи. Такі свідчення є і в «Повісті врем'яних літ»: «Радимичі ж і в'ятичі [походять] од ляхів. Бо було в ляхів два брати — один Радим, а другий В'ятко. І, прийшовши, сіли вони: Радим на ріці Сожу, од якого й прозвалися радимичі, а В'ятко сів своїм родом на Оці; од нього прозвалися в'ятичі»[37].

Назва «лях» стосується як західних слов'ян (за винятком чехів) загалом, так і поляків зокрема[38]. Співвіднесене з давньоскандинавським *Vindr*, це перше значення відповідає назві «венеди».

І радимичі, і в'ятичі схарактеризовані як добрі землероби. За «Повістю врем'яних літ»[39], вони сплачували данину хозарам — по щелягові від кожного плуга (диму)[40], а це означає, «що плуг був основним засобом їхнього існування»[41]; згадка про щеляг (ščьljagъ) приводить до висновку, що вони були залучені до західної, європейської грошової системи[42]. Їхнє землеробське вміння знайшло схвалення і в тогочасних арабських та перських мусульманських авторів. В цій традиції епоніми «Радим» і «В'ятко» відігравали роль Діоскурів, які звично пов'язувалися з переселеннями.

ВИСНОВКИ (по розділах шостому й сьомому). У ґотичних вовкулаків — Ільвінґів існувала міфічна інституція під назвою «гельґі», що означало правонаступництво найзнатніших осіб в обранні на службу Одінові, як його героєм, так і його жертвою. Близько 630 року один з обраних зажив епічної слави, перемігши аварів. Останній з відомих культових «гельґі», молодий данський король Лота Кнут (бл. 891—900), перенаправив свою залежність від першої (Одінової) функції до третьої (Фрейрової), змушений полишити країну й зайнятися морськими походами. Те ж саме відбулося і з іншим героєм, Гадінґом, але в зворотному напрямку,

детально розробленому Дюмезілем (с. 219). Відлуння цього зустрічаємо в 55-й строфі «Другої Пісні про Гельґі Вбивцю Гундінґа» (ДПГ), де до Гельґі звертаються як до «нащадка Інґві», тобто як до героя Фрейра. Гельґі знову з'являється на історичному кону, цього разу в Східній Європі, і як Олег (від «Гельґі»), князь Руський (історично реальна особа), і як Олег Віщий (епічна постать).

Міфи, розглянуті в розділах шостому та сьомому, належать до перехідних обрядів, що входять як підрозділ до загальної категорії, названої Арнольдом ван Ґеннепом «*les rites de passage*», тобто «обрядом переходу»[43]. Згідно з дослідженнями Віктора Тернера, перехідна стадія (або *liminal situation/liminality*) є передумовою «бурхливого розвитку міфів, символіки, ритуалів, філософських систем і мистецтва. Ці форми культури дають можливість виробити певні типи або моделі, які на певному рівні являють собою періодичні рекласифікації реальності, ставлення людини до суспільства, природи, культури»[44]. Саме в міфі і ритуалі «індивід, який піддається переходові, може пізнати цілісність моделі суспільних відносин, втягнутих в його перехід і зміни»[45].

Тобто в циклічній культурі (подібно до дохристиянської скандинавської та східнослов'янської) і міф, і епіка можуть служити вмістилищем замаскованої або/і неусвідомленої історичної пам'яті[46]. Спроба деміфізації та деепізації історії і була метою розділів шостого та сьомого. Такий метод відкриває можливість реконструювати одну з найтемніших сторінок східноєвропейської історії.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Від міфу до епіки та від історії до міфу: Гадінґ та варязький похід на Константинополь 860 року

Міфи про морські пригоди (Божественні близнята) та їхнє ґерманське відтворення

У 1953 році Жорж Дюмезіль, працюючи над аналізом «Hadingus-saga» («Саґи про Гадінґа»), дійшов висновку, що центральний герой цього твору Гадінґ є давньоскандинавським божеством третьої функції, Ньйордом, оберненим у героя[1]. Ньйорд та його син Фрейр були представниками божественного роду Ванів (*Vanir*). На противагу Асам (*Æsir*), уособленню релігійної та правової верховної влади (перша функція), Вани виступали божествами достатку, тілесного задоволення (включаючи й легітимізоване кровозмішення) та, що особливо важливо, морських пригод і морської удачі (третя функція). Ньйорд був богом-покровителем мореплав-

ців; він жив у Ноатуні, або «корабельному дворі», й керував рухом вітрів та вод.

І Гадінґ, і Ньйорд мали дві кар'єри. Первинна — серед ванів: це було пов'язано з легітимізацією кровозмішаннєвих шлюбів, коли кожен був «половиною пари ванів»; друга їх кар'єра була в Одіновому періоді. Обидва опікувалися морем і переходили від способу життя, пов'язаного з третьою функцією, до першої.

У праці Саксона Граматика «Gesta» («Діяння») мінлива постать Фрейра (сина Ньйорда) має співзвучне ім'я Фрото (від давньосканд. Fróði). «Проблема Фрото І [сина Гадінґа], якому присвячена майже вся друга книга праці Саксона Граматика, — зазначає Дюмезіль, — є, по суті, проблемою кількох Фрото. Історія Скйолдунґів дає кілька похідних від Фрото-Фрейра персонажів, які уособлюють складові елементи божества такого типу»[2].

Гадінґ Саксона Граматика відповідає давньоскандинавському Гаддінґу, котрий походить від **Hazdingōz>Haddingjar* (<<**hazdaz*), що означає (1) «жіноче волосся або тип його зачіски»; або (2) *sacerdos muliebri ornatu*, тобто женоподібних представників третьої функції як покровителів плодючості[3]. Два Гаддінґи відповідають, з одного боку, (Г)Асдінґам/"Αστιγγοι, правлячому клану морських вандалів, а з другого — ведичним Ашвінам та грецьким Діоскурам.

У деяких текстах ці «божественні близнята» представлені як батько з сином (наприклад, Ньйорд-Фрейр). В ідеалі вони «настільки тісно поєднувалися завдяки своєму близнятству, що разом складали силу однієї особи»[4].

У циклі про Гельґі з «Поетичної Едди» міф про Гадінґа пов'язаний з інституцією «Гельґі». В кінці прозової частини «Другої Пісні про Гельґі Вбивцю Гундінґа» зазначено, що втіленням (реінкарнацією) Гельґі Гундінґсбані був Гельґі Гаддінґ'яскаді, себто «Гельґі Захисник Гаддінґів»[5].

Першими ґерманцями, які утвердили свою владу на Середземному морі, були вандали. В епоху переселення народів вони пройшли через Ґаллію, перетнули Піренеї і на деякий час осіли в Іспанії (407 р. н. е.), проте згодом пройшли Іспанію і перепливли до Римської Африки (428 рік). Там зробили своєю столицею місто Карфаген, яке стало відтоді піратською фортецею. Вони збудували могутній флот і понад століття (до 536 року) тероризували Рим (розграбувавши й зруйнувавши його в 455 році) та Константинополь[6].

Вандалів спершу вели двоє братів — Ґундеріх (пом. 428 року) та Ґейзеріх (пом. 477 р.). Династія, до якої належали брати, мала

назву Гасдінґів/Гастінґів, що навертає нас до форми **Hazdingōz*, про яку йшлося вище[7]. Хоча вандали V та VI ст. були вже християнами-аріанцями, однак дотримувалися культових традицій Ньйорда-Фрейра, оскільки вважали, що від цього залежить їхнє морське володіння.

У 834 році скандинави спустошили Дорестад — найбільший торговельний центр північного заходу Європи в дельті Рейну[8]. Згодом вони з'явилися в гирлі річок Сени та Луари, щоб пошукати щастя в іспанських водах (844 рік) та західному Середземномор'ї[9]. Їхні дії дуже нагадували дії вандалів.

Найудатливіші з морських рейдів скандинавів пов'язані з загадковою постаттю, яку тогочасні джерела називали (Г)Астінґом[10]. За франкськими анналами, 866 року він розпочав тривалий похід вздовж річок Анжу, Пуату і Туррен. 869 року взяв викуп у Саломона, короля Бретанії (851—874), та з міста Тур. Протягом 872—874 рр. відзначився в Анжері, Турі, Бретанії, а 891—892 років — у гирлі Соми. Остання згадка про нього, подана в англосаксонських анналах, вказує на його діяльність в Англії 893—894 років.

Перший історик Французької Нормандії Дудо, настоятель собору св. Квентіна (пом. 1029 року), також знав про Гастінґа, якого назвав Альстінґом. У своєму творі «De moribus et actis primorum Normanniae ducum» («Про звичаї і діяння перших нормандських вождів») Дудо відзначив похід Гастінґа до Західного Середземномор'я, зокрема «пограбування Рима», що в дійсності було пограбуванням близько 859 року міста Луни, яке вікінґи, взявши підступом, вважали Римом. Очевидно, це змушує передатувати початок морських походів Гастінґа[11] з 866 р. на 859 р.

Деякі вчені, в тому числі й Дюмезіль, вважали, що Гастінґ «переважно діяв сам, зі своїм військом, не зав'язуючись на великих спільних походах»[12]. У давньоскандинавській норманській традиції Гастінґ, одначе, мав компаньйона — Біра *Bier costae ferreae* («залізне ребро»), сина *Lothroci regis Daciae* («короля Данії Лотрока»). Цю традицію зберіг Вільям Жюм'єзький у своїй праці «Gesta Normannorum ducum» («Діяння норманських вождів»), написаній 1087 року[13]. Існування Берно (=Bier) *dux parties pyratarum Sequanae* («вождя банди піратів Сени») засвідчують достовірні «Бертинські аннали» (прибл. 854 р.)[14]. В ісландських вікінґівських саґах Бйорном Ярнсідом названо сина (Раґнара) Шкіряні Штани[15]. Слово jarnsíða (Ярнсіда) відповідає латинському *costae ferreae* («залізне ребро») — усталений епітет Біра.

Можна здогадатися, що (Г)Астінґ насправді не було ім'ям власним, але означало саме міфічного Гастінґа, що знову повертає нас до давньої форми **Hazdingōz*. Героїчний персонаж, названий Гастінґом (ми й досі не знаємо його справжнього імені), був одним з двох Гаддінґів; другим був Бйорн (Бір/Берно), син героя Раґнара, прозваного Шкіряні Штани.

Подібно до двох братів-вандалів, безстрашні пірати, котрі з'явилися в тому ж середземноморському регіоні через три століття, Гастінґ і Бйорн діяли — що й не дивно — під покровительством «божественних близнят» Ньйорда та Фрейра, богів морських авантюристів.

У своєму визначному коментарі до твору Саксона Граматика «Діяння» Пауль Геррманн навів важливі докази на користь свого припущення про те, що Гадінґа Саксона Граматика можна ідентифікувати як вікінґівського героя Гастінґа[16]. Але, відкривши, що Гадінґ є уособленням героя третьої функції, Дюмезіль піддав методику Геррманна (*Märchenkunde*) — «вивчення казки» — нищівній критиці і, хоча в цілому визначив її як «блискучу роботу ерудита», все ж зауважив: «Нам доведеться повсякчас спростовувати висновки і власне метод [роботи]»[17]. Як наслідок книга вже самого Дюмезіля про саґу про Гадінґа починається програмним розділом під назвою «Гадінґ — це не вікінґ Гастінґ»[18], де автор з притаманною йому витонченістю беззаперечно доводить, що Гадінґ Саксона Граматика є насправді насамперед уособленням міфологічної діяльності бога Ньйорда. Однак, як ми побачимо нижче, Геррманн у принципі також мав рацію, хоча, працюючи над своїм коментарем 1922 року, не знав ще про відкриття Дюмезіля у 1953 р.

Згідно з теорією Ортеги-і-Ґассета, для правильного розв'язання такої проблеми необхідно врахувати різні перспективи свідчень різних джерел[19]. Походи скандинавів у більшості франкських та англосаксонських анналів викладено скупо, обмежуючись зовнішніми подіями, без відбиття духовного світу. А норманські історики й Саксон Граматик, з іншого боку, настільки захопилися пошуками в ранній історії Данії, що не гребували пов'язувати їх з епікою, використовуючи для цього міфи (як це робив Саксон Граматик із саґою про Гадінґа), чи історизувати їх, якщо будь-який такий метод дозволяв висвітлити «морське» минуле Данії.

Завдання сучасного дослідника полягає в тому, щоб зрозуміти перспективу самого джерела і виділити те, що воно може додати до історії. Історик мусить знайти шлях до того, аби в разі необхідності вміти перенести інформацію джерела з одного способу мислення в інший — з міфічного в епічний, з епічного в історичний тощо.

Саксон Граматик представляє надзвичайні подвиги вікінґа Гадінґа/Гастінґа двічі: спершу дуже докладно в першій з дев'яти книжок своєї праці, а тоді — в останній (книга 9). Перша оповідь — це власне саґа про Гадінґа, що її ми розглянули вище[20]. Друга спирається на епічне вікінґівське сказання і робить основним персонажем Реґнера[21]. Геррманн довів, що Реґнер Саксона Граматика відповідає Раґнарові Шкіряні Штани з ісландських вікінґівських саґ[22].

Як показав де Фріс, ісландці почерпнули чимало про подвиги Раґнара Шкіряні Штани та його синів з британської нортумбрійської традиції (Дейнлоу)[23]. А що та традиція нічого не могла розповісти про вікінґівські походи в Середземномор'я, включаючи й похід на Константинополь, то зберігають мовчання про це й ісландські саґи.

Данська традиція, записана норманськими істориками та Саксоном Граматиком, розповідає про середземноморські походи, але в усній версії назва Константинополя — столиці християнства та Східного Риму — була замінена, очевидно, епічною назвою, адже ні франкські, ні англосаксонські аннали не згадують, як вище вказано, про похід скандинавів на Константинополь 860 року; візантійські джерела, напевно, лишилися недосяжними як для норманських істориків, так і для Саксона Граматика, які взагалі не називають Константинополя.

Англоісландський вікінґ Раґнар Шкіряні Штани, між тим, зажив слави в Данії[24]. Не дивно, що Саксон Граматик у своєму данському описові середземноморських пригод наводить Бйорна (Біра/Берно), тим більше, що Бйорн був сином Раґнара. Отож, подвиги двох історично реальних Гадінґів, тобто Гастінґа і Бйорна, представлені в праці Саксона Граматика як подвиги епічної «двійці Гадінґів» — у першій та другій книгах Гадінґа і Фрото I, а в дев'ятій — Реґнера та Біорно/Бйорна.

Ісландські оповідачі саґ знали про Бйорна лише те, що він був королем землі *Svíþjóð* (Швеції)[25], внаслідок чого пізніші ісландські історики зовсім заплутали хронологію, поставивши Бйорна Ярнсіда, сина Раґнара Шкіряні Штани, на верхній щабель генеалогії історичних королів Уппсали[26]. Саксон Граматик розповідає, що Бйорна поставив правити Швецією (*Suetica praelatio*) Раґнер (Раґнар)[27]. При цьому він згадує і Вітсерка, «другого» сина того-таки Раґнара, якого називає *Suetiae principans*[28]. Саксон Граматик не зрозумів, що Вітсерк було не ім'ям власним, а епітетом, який означав «зодягнений у біле» (давньоскaнд. *hvít-serkr*)[29], тобто Біорно та Вітсерк були однією особою, що її Саксон Граматик перетворив на дві, вживши два різних імені для єдиного сина Раґнара.

Якщо *Suetia* Біорно просто називалася, без подробиць, то *Suetia* Вітсерка була описана докладніше. Розташована в Східній Європі, вона управлялася до Раґнара «геллеспонтиками», чиї вожді мали відношення до рутенських та скіфських королів[30]. До королівства належали балтійські кури та семби; неподалік лежала Біармія[31]. З цього логічно виснувати, що згадана *Suetia* була не в Скандинавії, а в Східній Європі — це була т. зв. Холодна Швеція, а пізніше названа ще Великою Швецією. Це припущення, у свою чергу, пояснює, чому ісландські саґи про давні часи називають державу Гвітсерка Східною: *Аустр-рікі* («Саґа про Гейдрека»)[32], *Аустрвеґ* «східний шлях» («Саґа про Раґнара Шкіряні Штани»)[33], або Рейдґоталанд і Віндланд («Ragnarssona þáttr» — «Пісня про синів Раґнара»)[34] — всі ці назви відносяться до Східної Європи.

Саксон Граматик описує незвичайні обставини загибелі Вітсерка. Разом з дванадцятьма товаришами він потрапив у полон до царя Геллеспонту Даксона. Цар пообіцяв не тільки зберегти йому життя, а й запропонував руку своєї дочки й половину царства як посаг. Проте гордий вікінґ, подібно до Поллукса, що не захотів пережити свого Діоскурового брата Кастора, висловив лише одне бажання: самому вибрати собі спосіб смерті. Даксон задовольнив його прохання, і його з усіма зв'язаними полоненими спалили. Реґнер, батько Вітсерка, почувши цю новину, глибоко засумував і занедужав. Лише тривалими переконаннями жінка зуміла подвигнути його на помсту[35]. Тут маємо справу з епічним варіантом сказання, що в своїй більш ранній міфологічній формі збереглося і в «Пісні про синів Раґнара», і в «Сазі про Раґнара».

На місце Вітсерка приходять «божественні близнята» Аґнар та Ейрік, які користувалися особливим покровительством. Їхньою рідною матір'ю була Тора (Þóra), дочка ярла Ґотланду; і схоже, що вони перебували в легітимізованому кровозмішаннєвому зв'язку зі своєю мачухою, героїчною Кракою, яка в дійсності звалася Аслауґ і була дочкою еддичного надгероя Сіґфріда / Сіґурда Вбивці Фафніра і Валькірії Брюнгільди, дочки Будлі.

Аґнар та Ейрік разом попливли до «Східного шляху» (*Аустрвеґа*) — володінь короля [Холодної] Швеції Ейнстейна — в пошуках морських пригод. Аґнара було вбито, а Ейрік потрапив у полон. Відданий своєму братові й будучи одним з «божественних близнят», котрий має лише «півсили», Ейрік відмовляється від компенсації за загиблого брата. Так само, як Вітсерк, він відмовляється й від руки принцеси, просячи лише одного — самому обрати собі спосіб смерті, і його бажання виконують.

Дізнавшись про загибель своїх пасинків, Аслауґ, яку не зворушила смерть одного з її власних синів, була охоплена глибокою скорботою і люттю. Вона примусила своїх синів, що залишилися, помститися, як про це розповідається у відповідній строфі:

Не відомщеним, не знати й вам спокою,
Якби ви загинули перед ними.
Хай Ейрік з Аґнаром були нерідними мені,
Та я б хотіла, аби вони жили замість вас[36].

Імена Аґнара й Ейріка були спочатку апелятивними означеннями: у першому випадку — **agana-harjar* — «господар суворого моря»[37], у другому — від **ainarikia*, тобто «всемогутній»[38]. Все це, очевидно, мало відношення до міфічного персонажа, епічне уособлення якого мало назву *hvítserkr* («зодягнений у біле»), а сам персонаж відповідав історичному Берно/Бйорну.

Геллеспонт Саксона Граматика

У грецькій та латинській класичній літературі термін «Геллеспонт» (ὁ Ἑλλήσποντος, або «море Гелли» — за ім'ям міфічної героїні, пов'язаної з міфом про арґонавтів) означав часто всю Пропонтиду й Дарданелли[39]. Боспор (Фракійський), де був розташований Візантій — пізніше Константинополь, — залишився невідомим для багатьох стародавніх авторів. Але класична епоха знала ще інший Боспор — Кіммерійський (Керченську протоку), який розділяв Чорне й Азовське моря й до якого впадала ріка Танаїс (Дон). Саксон Граматик, що мав добру класичну освіту, знав про два Боспори й тому розвинув ідею про два Візантії, паралельні до двох Геллеспонтів! Його перший Візантій тричі згадується в доісторичній частині «Діянь» і завжди поєднується там з Одіном та богами його почту: «І боги, чиїм осідком тоді був Візантій (*At dii, quibus praecipua apud Byzantium sedes habebatur*)[40]; «Так Оллер був вигнаний Одіном з Візантія і повернувся до [Холодної] Швеції (*Igitur Ollerus ab Othino Byzantio pulsus in Suetian concessit*)»[41]. І нарешті: «Тоді [Старкад, герой Одіна], поклавшись на свою міць [після перемоги над Вісіном у *Русції* (Русі)], бився і переміг біля Візантіума (*apud Byzantium*) велетня на ім'я Танна, що славився непереможністю, і прогнав його геть як ізгоя до незнаних земель. Відчувши свою могутність і незборимість, він вирушив до країни Полонії (=Польщі) й здолав

там богатиря, котрого в нас називають Васце (*Wasce*), а ґерманці (*Theutones*), відповідно до свого написання, — Вілце (*Wilzce*)»[42].

Зрозуміло, що в усіх трьох уривках назва «Візантіум» належить до Асґарда, давньоскандинавської обителі язичницьких богів, але так само ототожнюється Сноррі Стурлуссоном із Троєю, яку норманно-ісландська «gelehrte Urgeschichte» («псевдонаукова протоісторія») XII ст. помістила на Танаїсі (Дону=Дуні, за ґерманським героїчним епосом)[43].

Державу короля *Hellesponti* не можна сприймати лише як витвір уяви Саксона Граматика. Близько 830-х років сталася революція в Хозарській державі, спрямована проти насильницького запровадження іудаїзму державним майордомом. Повстали кабари — тюркське плем'я, яке надалі визнавало верховну владу кагана; їхнє повстання, однак, було придушене, й разом з переможеним каганом вони мусили полишити столицю.

Вигнаний каган утвердився на східних землях Хозарської держави. Звідти він здійснював контроль над так званим Елліпалтар — головним водним шляхом колишнього Боспорського царства, що поєднував Азовське море з басейном Волги через Дон та Донець[44].

У сазі про Hading-a/Frotho Саксон Граматик називає першим царем Геллеспонту Гандвана[45], а в «Сазі про Реґнера» — Діана[46]. Густав Шторм 1878 року[47] та Пауль Геррманн 1922-го[48] визнали, що Діан є скороченою формою імені *Гандван*, однак їхні спроби встановити скандинавську етимологію цього імені були непереконливими[49]. На мій погляд, це ім'я походить від алтайського *xān-duwan, де перша частина є іменником «король», «правитель», а друга (її омонімом є згадуване Саксоном Граматиком «Діан» [Dyggvi із «Саґи про Інґлінґів», розд. 17]) — дієприкметником минулого часу ([An], пор. чуваське [nĂ]) дієслова *duv-* (<протобулгарське та давньотюркське *toγ-*) — «бути народженим». *Xān-duwan «королівського роду», porphyrogenitus є належним титулом вигнаного правителя, котрий претендує на законність. (Див. с. 283, № 38).

В історичній частині твору Саксона Граматика (що починається з книги 10. 1.29, с. 291) та ж сама назва Візантіум виступає в її звичайному значенні (еквівалентному до давньосканд. *Mikligarðr/Garðr*), тобто як царський Константинополь — центр східного християнства — на Фракійському Боспорі на півночі фракійського Геллеспонту. Безперечно, Саксон знав і офіційну (християнську) назву міста, адже в одному випадку

він вживає форму *Constantinopolitana urbs*[50]. Можна припустити, що в католицькому запалі (а писав він близько часу четвертого хрестового походу) Саксон не вважав за потрібне пояснювати різницю між центром язичництва та центром християнської схизми.

Назва «Геллеспонт» вперше зустрічається у творі Саксона у двох саґах — про Гадінґа та про Реґнера. На початку свого служіння Одінові надихнутий ним Гадінґ стає братом вікінґа на ім'я Лісер; вони здійснюють невдалий похід на Локера, короля Курландії (*Curetum tyrannus*), під час якого Гадінґ потрапляє в полон, з якого втікає. Згодом він успішно обкладає й захоплює хитрістю неприступне місто на ріці Дуна/Дон (*Duna urbs*), що належало Гандванові, якого саґи Саксона називають царем Геллеспонту (*Hellesponti rex*)[51].

Геллеспонтом поблизу Дуни (<Dún), себто Дону, міг бути лише Геллеспонт на Азовському морі. Шлях з Азовського моря до Дону та Дінця названо Елліпалтар (*Ellipaltar*) у «Крузі земному» Сноррі Стурлуссона[52]; перший елемент цього слова (*Elli-*) видався Саксонові Граматику ремінісценцією імені **Hella* з Геллеспонту і ще більше укріпив його в думці, що існувало два Геллеспонти відповідно до двох Боспорів та двох Візантіїв.

Саксон Граматик приписує Реґнерові три походи на Геллеспонт. У перших двох його супротивником був Діан, цар Геллеспонту, та його сини — Діан [II] і Даксон, одружені на дочках рутенського «короля», ймовірно, Інґлінґа з волзько-руської факторії. Мати Даксона була скіфського походження[53].

Полишивши свої володіння, що їх Саксон Граматик називає Суетією (Suetia), на свого сина Вітсерка, Реґнер організовує похід до Біармії, обов'язковий для будь-кого з норвезьких героїв. Після повернення він дізнається про трагічну загибель свого сина. Переправивши свій флот, Реґнер здійснює другий похід на землю, названу Русцією (*Ruscia*). Даксона було переможено, захоплено в полон і в ланцюгах вислано до Утґартії (*Út-garðr*, тобто «за межі», на далеку північ та далекий схід, де жили велетні)[54].

До цих географічних назв можна додати ще Курі (Curi) та Сембі (Sembi), що згадуються в зв'язку з походами Реґнера. Ці назви свідчать про те, що перших два морських походи Реґнера були спрямовані проти Геллеспонту=Елліпалтар, тобто Азово-Донецького Геллеспонту.

Третій похід на Геллеспонт Реґнер здійснив з Ірландії, де він тримав в облозі Дублін. «Там він лишався близько року, а потім,

перетнувши Середземне море (*Mediterraneanum fretum pernavigans*), пройшов до Геллеспонту (*ad Hellesponticum penetravit*), блискуче звоювавши країни на своєму шляху, і удача супроводжувала його скрізь під час успішливого наступу». Повертаючись з Геллеспонту (*Regneri ab Hellesponto redeuntis*), Реґнер зустрів невдатливого претендента на данський престол Гаральда[55]. Зрозумівши, що його ресурси вдома вичерпано, Гаральд вирушив до історично реального франкського імператора Людовіка I Побожного (814—840) і прийняв християнство в Майнці (як історична подія — 826 рік). У даному випадку Геллеспонт є, безперечно, Дарданелльським (>Боспором). На жаль, Саксон не приводить жодних подробиць щодо цього походу. Тим не менше, з контексту зрозуміло, що в цьому випадку йдеться про Дарданелли й Боспор, а давня данська пісня, наведена Саксоном Граматиком, є ще одним підтвердженням цього.

Саксон не знав про скандинавський похід на Константинополь 860 року, і його хронологія діяльності Реґнера є помилковою. Однак Саксон (або джерело, яким він користувався) мав рацію в тому, що Реґнер і Гаральд були сучасниками; вони не тільки жили в один час, а й дуже вірогідно, що були братами[56]. Обидва померли близько 845 року. Однак похід на Середземномор'я здійснив не Реґнер, а його син Бйорн, разом з Гастінґом.

Не слід докоряти Саксонові за те, що він не наводить свідчень про данського вождя, котрий пройшов через Середземне море до дарданелльського Геллеспонту. Цього маршруту не знали західні джерела в IX ст., і він не згадується в стародавніх данських піснях. Очевидно, його ввів сам Саксон Граматик, адже це за його часу (на поч. XIII ст.) можна було дістатися Дарданелл через Середземне море. Цим шляхом, наприклад, ішли на Константинополь хрестоносці в 1204 році.

З часів, коли Константинополь став столицею імперії (330 року), і до 1204 року, коли західні хрестоносці, очолені венеціанцями, нарешті здійснили давню варварську мрію, звоювавши до цього неприступне місто (13 квітня 1204 року), яке, вважалося, перебувало під захистом Святої Діви, було лише дев'ять серйозних спроб з боку варварів здобути це місто: перша 626 року і остання 1044-го.

Тогочасні візантійські джерела були дуже точними щодо датування штурмів їхньої столиці. П'ять варварських народів випробували долю: араби, авари, булгари, перси та руси. Джерела перераховували ці невдалі спроби в такий спосіб: один

об'єднаний арабо-перський штурм з моря та суші (626 року); п'ять морських штурмів — один з боку арабського флоту (678-го та 717 року), один з боку «загадкової» Русі (860 року), два з боку Києво-Новгородської Русі (941-го та 1044 року); а також три сухопутні штурми булгар (813-й, 913-й, 923 рік).

Похід русі на Константинополь 860 року

Один чи два походи?

Нас цікавить напад 860 р., який стався 18 червня, коли імператора Михаїла III (842—867) не було в місті, бо він виступив походом проти арабів з Мелітени і павлікіанців з Тефріци (Дівріґі). Своєчасно попереджений адміралом Оорифаном, імператор з військом повернулися до Константинополя саме впору, щоб врятувати столицю від раптового нападу.

Лише тогочасні візантійські джерела та пізніші, створені в тих країнах, що належали до сфери впливу Візантійської імперії політично (Венеція) чи культурно (Болгарія, Русь), згадують про напад 860 р.; жодне західне джерело не наводить ніяких відомостей про це. Якщо візантійські джерела називають нападників росами (Ῥῶς), а болгарські та руські хроніки, спираючись на візантійські дані, ототожнюють цю назву з руссю, то венеціанські хроніки (перша з яких належить Йоану Диякону, бл. 991—1008 рр.) визначають нападників як *Normanorum gentes* (норманів).

У 1946 році видатний візантолог Олександр О. Васильєв видрукував книжку під назвою «Руський напад на Константинополь 860 р.»[57]. Переглянувши західні та східні джерела, що стосуються скандинавських набігів на Середземномор'я з 858-го по 861 рр., він дійшов висновку, що було два походи варварів на Константинополь, «один з півдня, другий з півночі», які «майже зійшлися під мурами столиці Візантійської імперії»[58]. А проте він не погодився з думкою Н. Т. Бєляєва, що ці два наступи проводилися згідно з генеральним планом одного з вождів вікінґів[59]. Васильєв визначив час південного, або середземноморського, наступу весною 861 р.[60], а північного, або руського, — «тривалістю щонайменше в десять місяців», — від червня 860-го по березень 861 р.[61]. На його думку, русь прийшла суднами «з гирла Дніпра, куди дісталася з Києва».

Та хоч результати Васильєва були плодом ретельних досліджень, як західні, так і радянські вчені заперечили його висновок про те, що протягом 860—861 рр. відбулися два напади на Константинополь, дотримуючись теорії, що в дійсності мав місце лише один наступ — наступ русів у червні 860 р.[62].

Повідомлення в руській ПВЛ не оригінальне; воно було майже дослівно запозичене із слов'янського (слов'яно-булгарського) перекладу візантійської хроніки, відомої як «продовжувач» Георгія Амартола[63]. ПВЛ містить, одначе, одне суттєве доповнення: імена двох вождів Русі, Аскольда й Дира[64]. Ця несподівана інформація більш ніж дивна, оскільки незвичайна морська пригода Русі приписується не одному, а двом вождям. Очевидно, що в їхньому образі традиція Русі втілила двох Гаддінґів, «божественних близнят», покровителів мореплавців та піратів.

Аскольд і Дир

Скандинавське походження імен Аскольда й Дира було встановлено давно. Традиційна етимологія імені Аскольд — від давньоскандинавського *Hǫskuldr*, тобто *hǫsskollr*, «сіроголовий»[65], де перший елемент hǫss означає «сірий, як вовк»[66]. Дир, від давньоскандинавського *dýr*, має первинне значення «тварина чи звір», «дикий звір чи олень»[67]. Але якщо в ґерманських мовах це слово майже завжди стосується оленя, то на Русі слово «зверь»[68] є найпоширенішим словом-табу для ведмедя, так само як *bjǫrn* (досл. «ведмідь») у скандинавській і ґерманській. Тож цілком можливо, що в скандинавській Східній Європі dýr означав скоріше «ведмедя», ніж «оленя». А коли так, то можна припустити, що Дир з руської хроніки є вікінґівським королем Бйорном, який, згідно з усіма скандинавськими традиціями, був королем у «Холодній і Великій Швеції», тобто в Східній Європі. Арабський історик аль-Мас'уді (бл. 943/944 р.) також називає «першого» короля над сакалібами в Східній Європі ад-Диром (<Dýr); «Murūǧ ad-ḏahab», вид. Ш. Пеллат, т. II. — Бейрут, 1966. — С. 144.

Бйорн Свіаконунґ згадується в кількох джерелах. Перший з відомих скальдів, Браґі Старий (*Bragi inn gamli*), мусив, за переказами, скласти поему-драпу з двадцяти строф протягом ночі, щоб пом'якшити гнів конунґа, але в інших відношеннях постать цього правителя лишається загадковою. Його ототожнювали з королем Берном з Бірки, якого навідав св. Анскар

бл. 830 р., проте сьогоднішня наука заперечує таку ідентифікацію. Найновіші дослідження творів скальдів підтверджують думку, що поема Бра́ґі Старого була складена не за Бйорна (=Берна 830 р.), а пізніше, в IX ст., хоча жоден шведський король на ім'я Бйорн не правив у той час[69].

Король вікінґів Бйорн

Здебільшого твори Браґі, одначе, пов'язані з кланом Раґнара Шкіряні Штани, власне єдина його довга поема, що дійшла до нас, «Ragnarsdrápa» «Драпа про Раґнара», написана на честь цього короля вікінґів.

Утім, усі історичні невідповідності зникають, якщо пристати на думку, що покровителем Браґі був Бйорн, син Раґнара, король Холодної Швеції протягом другої половини IX ст., і що поема, яку Браґі, за переказами, мав скласти для Бйорна, була насправді «Драпою про Раґнара», в якій справді двадцять строф.

Іншим покровителем Браґі, згаданим у «Skáldatal», був Ейстейн Войовничий (*Eysteinn beli*), якого також названо королем Швеції. Але і його бракує серед відомих королів Упсали[70]. Свідчення з «Ragnarssona þáttr» і з «Ragnars saga» роблять зрозумілим, що Швеція Ейстейна була насправді в Східній Європі і що він сам прийшов туди перед кланом Раґнарів, щоб пізніше зазнати від них поразки.

В епічній традиції Ейстейна було названо королем Альдейґ'юборґа (*Aldeigjuborg*), тобто Старої Ладоги, що історично вірогідно. Археологія доводить, що Стара Ладога, перше міське поселення у Східній Європі, була заснована в другій половині VIII ст. Останні розкопи Старої Ладоги на рівні шарів з VIII—IX ст. виявили палицю (коротеньку прутину) з рунічним написом староскандинавської поезії, скоріше еддичного типу, яка датується, на думку фахівців, не пізніше IX ст.[71]. На тій основі можна припустити, що двір вікінґівських королів у IX ст. в Альдейґ'юборзі в Холодній Швеції був активним давньоскандинавським літературним центром.

Берно Норман із берегів французької Сени (*dux partis pyratarum Sequanae insistentium*) з'являється у франкських анналах з 855-го по 858 рр. як вождь вікінґів, що діяли в басейні Сени довкола Парижа та Руана (*Rouen*). Після того як Берно присягнув на вірність Карлові з династії Каролінґів у Вермерії 858 року[72],

він зникає з літописного кону, однак норманська традиція знає його як командувача ефектним Середземноморським наскоком 859 року. Пруденцій і як арабські, так і іспанські християнські джерела змальовують те, як вікінґи обпливли Іспанію, пройшовши крізь Гібралтарську протоку, щоб пограбувати північноафриканський берег, повернулися назад до Іспанії, на узбережжя Мурсії та Балеарських островів, і зрештою зупинилися в Камарґу (Camargue; Camaria) в дельті Рони. Звідти вони здійснили наскоки на Італію, зокрема на Луну (норманська традиція) і Пізу (аннали)[73].

Берно є ніким іншим, як сином Раґнара Шкіряні Штани, Бйорном, якого супроводжував Гастінґ. А що Гастінґ не називається за іменем у франкських анналах аж до 866 р.[74], тобто після одинадцяти років за Бйорном, то він мав бути молодшим компаньйоном Бйорна (всупереч норманській традиції, що називає його «педагогом» Бйорна)[75]. Окрім інформації про участь у Середземноморському набігові, єдине свідчення про Бйорна, що його містить норманська традиція, є свідчення про його смерть у Фризії[76], помилка, яка виникла внаслідок того, що за часів Вільяма Жюм'єзького (бл. 1072 р.) давньоскандинавський географічний термін «Ґарди» вже означав «Русь», але в IX ст., коли власне відбувалися змальовувані події, він служив для означення Фризії, зокрема її головного торговельного центру, Дорестада. Факт достатньо показовий, оскільки доводить, що Бйорн жив і помер у тій частині Східної Європи, яка пізніше стала відома як Русь.

Вікінґ Гастінґ

Ким був Гастінґ? Хоч і дивно, але не робилося жодної спроби ідентифікувати цю постать. Лише автор XII ст. Г'ю Флерський, використовуючи норманську традицію, зробив дуже важливе визначення, написавши: «Verum iste Alstagnus vulgo Gurmundus solet nominari»[77]*. Ґурмунда ж давно (1878 р.) Ґустав Шторм ідентифікував з Ґудрумом / Guthorm із англосаксонських джерел і Ґормом Англійцем з данської традиції[78].

Ґудрум з'явився в Англії 875 року, захопивши Східну Англію. Досить показово те, що починаючи від 874 року континентальний

---

* Напевно, Альстанґ зоветься в просторіччі Ґурмундом (*лат.*).

Гастінґ зникає з франкських анналів на вісім років. Після одиночних появ у 882 році й у 890—891-му щезає із джерел остаточно. Діяльність Ґудрума протягом 878—889 рр. була означена його хрещенням 878 року й приняттям християнського імені Ательстан, а також угодою, що її він уклав із своїм хрещеним батьком, англійським королем Альфредом Великим (871—899)[79].

Нема підстав не погодитися з такою ідентифікацією. *Gormr*(>*vurm*), схоже, був титулом у давньоданській системі ієрархічних звань; порівн. з *Hardecnudth Vurm* у записі Адама Бременського[80].

У данській традиції Ґорм Старий був сином підкорювача Англії, історичного Гальвдана (Halbdeni/Healfdene), сина Раґнара Шкіряні Штани[81]. Між 865-м і 876 р. цей вікінґ заклав основу данської держави у Нортумбрії (Дейнлоу). 877 року він загинув під час вторгнення до Ірландії, що перебувала під норвезьким впливом[82]. Данська традиція знає Гальвдана як Фроді (Fróði, переможця англійців)[83]. Обидва данські королівства в Англії, пізніше — королівство Йорка на півночі й королівство Східної Англії — були засновані членами однієї родини: батьком, Гальвданом, сином Раґнара Шкіряні Штани, і його сином, «Ґудрумом» (Ґормом).

У 860 році, після облоги Константинополя, ті скандинавські військові загони, що поверталися морем кругом Британії, мусили бути добре відомі у Венеції, яка завжди була в курсі всіх морських справ. Венеціанський гуманіст Флавій Блонд (бл. 1392—1463) не тільки повторює повідомлення про скандинавський напад на Константинополь, що містився у раніших венеціанських хроніках (Йоана Диякона, складеній бл. 1008 р., Андреа Дандоло, бл. 1348—1354 рр.), а й додає, що нормани «повернулися до Британського моря» (*in Britannicum mare sunt reversi*)[84].

890-ті почалися нещасливо для данів — з погрому на р. Діле 891 р. На 896 рік об'єднувальна активність Альфреда Великого з Вессекса унеможливила будь-які операції данів в Англії. Отож найактивніші з вікінґів, розуміючи, що їхня кар'єра на британській землі дійшла краю, подалися в пошуках щастя до Франції. Тогочасні аннали відзначають це, вказуючи, що скандинави перевели свій флот з гирла Темзи до гирла Сени. Добре поінформоване джерело XII ст., «Chronicon S. Neoti», що спиралося на матеріали, зібрані Ассером (пом. 910 р.), істориком Альфреда Великого, поєднувало ту ризиковану справу з іменем

Гастенґа (Hastengus)[85], тобто з двома Гаддінґами, або «божественними близнятами» давньоскандинавського покровителя морських пригод.

Утім, залишається інша проблема: якщо тогочасні франкські аннали («Annales Vedastini», 896 р.) називають скандинавського вождя Гункдеєм (*Huncdeus*; його Й. М. Лаппенберґ вірно ідентифікував з англосаксонським *Ongenþeow*, що відповідає давньоскандинавському Анґантюру, *Angantýr*)[86], то «Хроніка подвигів норманів у Франції» назвала його просто Родо[87], тобто Ролло (давньосканд. *Hrólfr*). Загадка вирішується, якщо мати на увазі, що тут знайшли відбиток міфи. Ролло повторює подвиги «божественних близнят», двійці Гаддінґів, котрі в своїй нормандській традиції, представленій у праці Дудо (пом. 1029 р.), є двома братами, Ролло і Ґурімом[88]; Ролло, як Анґан-Тюр, є також маніфестацією ґотського найвищого божества (див. с. 257, 285).

Гастінґ з походу 859 р. був пов'язаний з Ролло як в Англії (Rex Anglorum Christianissimus nomine Alstemus)[89], так і пізніше у Франції, в якості Астінґа/*Hastingus*[90].

Існуючі джерела не згадують про смерть Гастінґа. Його батько, Гальвдан, народився бл. 816 р., отже, у 896-му Гастінґові (нар. бл. 836 р.) мало б бути не більше, як за шістдесят. Зважаючи на його роль у данському поселенні в Нормандії між 896-м і 911 рр., Дудо згадує Гастінґа, а от імені Бйорна, головнокомандувача походу 859 р., він у своєму повідомленні про ті події так і не назвав.

Як мусульманські, так і іспанські християнські хроністи вказують, що скандинавський флот, який діяв в Іспанії та Італії, досягнув 859 року «країни [східних] римлян (*bilād ar-Rūm*) та Александрії»[91]. Тлумачення Васильєвим цього фрагмента, мовляв, скандинави «пройшли через Геллеспонт, увійшли до Мармурового моря і досягли околиць Константинополя з півдня», виглядає непродуманим. Досвідчені скандинавські мореплавці, які раніше провели розвідку й здійснили напад на Західне Середземномор'я, напевно знали, що підійти до Константинополя з півдня неможливо[92], бо для цього потрібно було подолати складну систему візантійських укріплень і перетнути вороже Егейське море, а тому вирішили наблизитися до Константинополя з півночі.

Два цілковито незалежні джерела, праця Саксона Граматика та Руський Никонівський літопис, збігаються щодо обраного скандинавами маршруту. За Саксоном Граматиком, Фрото I, син Гадінґа, прагнучи оволодіти водними шляхами в землі рутенів,

обложив (використовуючи ту саму хитрість, що до неї вдався Гастінґ при взятті італійського міста Луни) і, зрештою, захопив місто «Палтиска», тобто Полоцьк, на Західній Двіні[93]. Никонівський літопис розповідає в записі про рік 6375 (865-й; дата, безперечно, невірна): «Того-таки року Аскольд і Дир воювали проти полочан (жителів Полоцька) і заподіяли багато лиха («Того же лѣта воеваша Асколдъ и Диръ Полочанъ и много зла створиша»)[94]. Руські літописи запозичили невірну дату походу на Константинополь 860 р. із болгарської хроніки, відносячи його до 6374/866-го — тобто за рік після взяття Полоцька[95].

З усього цього зрозуміло, що маршрут загарбників 860 року проходив від Північного моря через південний транс-Ютландський водний шлях (*Treene-Schlei Fjord*), Балтійське море, Ризьку затоку і Західну Двіну. Звідти він продовжився через систему волоків до пониззя Дону і до Азовського моря (Елліпалтар), пункту початку руського походу 911 р., очолюваного Ігорем[96]. (Київ перебував іще у руках хозарів).

Відомо, що Гастінґ супроводжував Бйорна під час останнього Середземноморського походу 859 р. Нема підстав сумніватися, що він брав участь зі своїм дядьком у східноєвропейській авантюрі й лише пізніше повернувся до Англії.

Гастінґ і Бйорн = Аскольд і Дир

Руська традиція зберігає ім'я Аскольда (давньоскандинавське Hǫskuldr) для одного з двох Гаддінґів, який наважився напасти на Константинополь 860 року. Можна припустити, що ім'я Гьоскульда було дано нашому героєві, оскільки він залишився в джерелах без імені власного.

Вершиною морської діяльності скандинавських вікінґів були їхній похід до Західного Середземномор'я 859 р. та їхній напад на Константинополь з півночі 860-го. Обидва ці походи були підтверджені в тогочасних та пізніших анналах і в усній традиції, переведеній згодом у письмову форму. Всі тогочасні письмові свідчення відбивають, одначе, не лише християнський погляд їхніх авторів, а й часто-густо елементи дохристиянських міфів. Через це більшість інформації, що її вони містять, сприймалася скептично вченими, зокрема тими, хто підходить до цих джерел як до звичайних історичних документів.

Застосувавши метод компаративної міфології, зокрема Дюмезілів аналіз міфу третьої функції про «божественних близнят», можна відновити достовірність цих матеріалів і використати їх для встановлення деяких нових фактів, хоч і з різним рівнем точності. Лише один, північно-норманський/руський похід було здійснено проти Константинополя в червні 860 року; нападники пройшли маршрутом Балтійське море — [Західна Двіна] — Дон — Азовське море. Гаддінґ Саксона Граматика — це та сама постать, що й Гастінґ; разом із Бйорном він репрезентує міфічних «божественних близнят», в ролі яких пізніше виступили Гастенґ і Ролло.

Імена двох керівників походу 860 р. відомі як із давньоруської, так і з давньоскандинавської традицій. Встановлено й відповідності: Аскольд=Гастінґ і Дир=Берно/Бйорн, син Раґнара Шкіряні Штани. Після походу Бйорн залишався у Східній Європі (Холодній Швеції) аж до своєї смерті, перебуваючи в Альдейґ'юборґу (Старій Ладозі), де скальд Браґі склав свою відому «Драпу про Раґнара». Бйорн став правителем Старої Ладоги після того, як убив свого попередника, короля Ейстейна, який також був покровителем Браґі.

Гастінґ=Аскольд повернувся до Англії, звідки перебрався до Франції, де був відомий під язичницьким титулом Ґутурм (<*gormr*), а пізніше — під християнським іменем Ательстан. Його хрещеним батьком був сам Альфред Великий.

Підіб'ємо підсумки: сміливий напад скандинавів на Константинополь 860 р. — невідома подія для тогочасних західних християнських авторів — зберігся як у північній усній традиції, так і у візантійських (венеціанських) історичних та богословських джерелах. Північна традиція була закладена в міфі про Діоскурів, що мав два варіанти — скандинавський (Гастінґ і Бйорн) та слов'яноруський (Аскольд і Дир).

Питання про те, звідки почався напад, довгий час залишалося нез'ясованим. Тепер, зрештою, відповідь знайдено на підставі даних із північних традицій. І хоча скандинавська та слов'яноруська традиції розвивалися цілковито незалежно, обидві називають східноєвропейське місто Полоцьк у зв'язку із походом.

Висновок: Деміфологічний і деепічний метод, застосований, зокрема, в цьому розділі, дає історикові багато нових фактів першорядного значення для розуміння перебігу подій у Східній Європі в другій половині IX ст.

Близько 840—860 рр. н. е. на цій території існувало два політичні центри: міський центр в Альдейґ'ї (Ладозі) та факторія Русі/Руської торгової компанії. Жителі Альдейґ'ї запросили — так само, як це зробили пізніше (після 1136 р.) новгородці — стати над ними воєначальниками членів найудатливішого харизматичного клану в цьому регіоні. На той час однією з таких привабливих династій виглядав фризький клан, в особі його лідера — Рьорика (*Rørik*), що правив як над Ютландом (*Hedeby*), так і над північною економічною фризькою столицею Дорестад.

Після смерті Рьорика (у ПВЛ — Рюрика) з Ютланду запрошення поширилось на його близького родича Бйорна, сина видатного вікінґа тих часів, Раґнара Шкіряні Штани. Бйорн (у ПВЛ — Дир), сам уславлений вікінґ, очолив напад на Константинополь 860 р. разом з іншим відомим вождем, Гастінґом (у ПВЛ — Аскольдом). Союзники зустрілися в Полоцьку, природному пункті зустрічі як для них: Гастінґ з Данії спустився Двіною до Полоцька; Бйорн, вийшовши з Альдейґ'ї, проплив звичним волхов-ловатським шляхом до входу в Дніпро.

Факторія компанії Русів (Саксон Граматик називає їх просто рутенами) була біля Ярославля-Ростова (звідти — відомі т. зв. Муромські кургани), щоб контролювати волзько-донецький водний шлях (Саксон Граматик: Геллеспонт). Трохи раніше (бл. 830—840 рр.) переслідуваний хозарський каган знайшов прихисток у факторії Русів й був визнаний як каган Русі. Його ім'я дійшло до нас як у гунно-булгарській формі: Xān-tuvan, «порфирородний», так і в «ісландізованій» (*Dyggvi*, див. с. 283) формі. «Місцевий» харизматичний клан невдовзі зажив слави в незвичний спосіб: дві дочки короля рутенів узяли шлюб із двома синами кагана (Саксон Граматик). Тими рутенами були Інґлінґи, оскільки «Саґа про Інґлінґів» (див. с. 283) пов'язує запровадження титулу «конунґ» для Інґлінґів з одним із тих шлюбів. Ця обставина, очевидно, і дала право Арі Мудрому († 1148) проголосити своїм предком «кагана тюрків», тобто хозарів (Тюрк'яконунґ, див. с. 286—292). На початку X ст. з Данії (по Двіні) прибув до Східної Європи данський король-утікач Лота Кнут, який завдяки своїй попередній діяльності як «гельґі» був відомий під цим ім'ям, що у слов'янському варіанті перетворилося на Олега. Незабаром цей Олег напав на спадкоємця Дира I/Бйорна I. Вбивши цього володаря (названого тут Диром II), Олег долучив Альдейґ'ю до своєї держави. Його сутичка з Ігорем, спадкоємцем кагана волзьких Русів, не зафіксована у розглядуваних тут нами джерелах; цю подію буде проаналізовано в наступних томах.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Від історії до міфу та епіки: Гнев і Гнабі/Ønevus. Новий підхід до «Битви коло Фіннсбурґа» та давньоданської «Кеноґардії» (*Cønogardia*)

Героїчна тема, яку часом називають «Фіннсбурзькою трагедією», дійшла до нас у двох давньоанглійських варіантах. Перший має назву «Битва коло Фіннсбурґа» (*Finnsburg*) і є фрагментом з оригінальної ґерманської героїчної пісні бл. 800 р. н. е. Він складається із сорока восьми рядків (початок і закінчення втрачені). Придворна епічна поема «Беовульф», також бл. 800 р., включила до своєї витонченої структури дев'яносто один вірш, які належали, за переказами, менестрелеві короля *Hróþgare* і розповідали про те, як, «потрапивши до рук синів Фінна, той Гнев із Скюльдинґів, борець Гальф-данів, знайшов свою загибель на полі битви фризькому»[1] («Епізод про Фінна» у «Беовульфі», рядки 1068—1159).

Подача героїчної теми у двох творах різниться між собою деякими моментами. А проте «Битва коло Фіннсбурґа» і епізод про Фінна у «Беовульфі» представляють собою данський погляд

і збігаються у розвиткові загального сюжету. Дотримуючись правил ґерманських героїчних пісень, конфлікт подано як сімейну суперечку; трагічною постаттю тут виступає Гільдебурґ, сестра вбитого і водночас дружина вбивці. «Битва коло Фіннсбурґа» зосереджує увагу на вирішальному критичному інцидентові, що тягне за собою конфлікт людяності в цій сімейній драмі. За винятком героя, Гнева, всі імена персонажів є або міфічними (Генґест, Фінн), або ж сповненими значущості темами[2]: Ґарульф (11.18,31; *gār* «спис»; *wulf* «вовк»); Ґуд-ере (1.18; *gūð* «війна», «битва»; *here* «військо»); Ґут-лаф (11.16, 33; *gūð* «війна»; *lāf* «уцілілий»); Орд-лаф (1.16; *ord* «передня лінія», «головний»; *lāf* «уцілілий»); Сіґе-ферд (11.15, 24; *Sige* «перемога»; *frið(u)* «мир»); дві географічні назви, *Finns-buruh* (1.36), «фортеця Фінна» і *Secgan* (1.24), племінна назва від означення *secg*, «меч», також сповнені значущості.

В епізоді про Фінна представлені майже всі міфологічні й значущі імена з «Битви коло Фіннсбурґа», й окрім того, *Folcwalda* «народу правителя» (1.1089, батько Фінна), *Hūn-lafing* (1.1143; *hūn* «високий», *lāf* «уцілілий») і Ос-лаф (1.1148; *Ōs* «добрий», *lāf* «уцілілий»); або <*ord*, «суть»? (Д. Фрай).

Головний герой, Гнев (*Hnæf*), визначається особливим ставленням у епізоді про Фінна в «Беовульфі»: називається не лише ім'я його батька (*Hōc*, 1.1076), а й сестри (Гільдебурґ, 11.1071, 1114; хоч це ім'я, схоже, утворене від місцевої значущої лексики *hild*, «битва», *burg* «фортеця»). Гнев має подвійне визначення, *hœlað Healf-Dena*, *Hnœf Scyldinga* (1.1069, «Гнев із Скюльдинґів, борець гальфданів»). Його супротивник, Фінн, також дає своє ім'я двом народам, фризам (*Frēsan*, 1.1093; *Frēslond*, 1.1126; *Frēs-wæl*, 1.1070, «поле битви фризів») і ютам (Ēotan, 11.1072, 1088, 1141, 1145).

Ім'я Гнева Гокінґа (*Hnæf Hōcing*), невідоме в інших відношеннях у ґерманських піснях, відповідає дуже точно історичній постаті — діда дружини Карла Великого Гільдеґард (758—783). Мати Гільдеґард, Імма, була дочкою Небі (=Гнева), сина *Huocingus* (Гокінґа), який належав до колишнього правлячого дому Алеманнів. У франків було звичним, особливо у міцніючого клану Арнульва з династії Австразії (пізніше Каролінґів), брати шлюб з членами цих знатних родин і призначати цих «приручених» членів на відповідні пости, нейтралізуючи в такий спосіб їхнє прагнення до незалежності.

Близько 700 р. Godafridus (Gauzfred/Waldfred) був герцогом Алеманнів[3]; між 730-м і 746 рр., після двох невдалих повстань,

герцогство було кінець кінцем приборкане. Гільдеґард (ім'я котрої, вочевидь, відбилося на імені сестри Гнева в епізоді про Фінна, Гільдебурґ, оскільки *-burgh=-gard*), яка стала дружиною Карла Великого в 771 р., походила вже з мішаної родини: її мати, Імма[4], була дочкою герцога Алеманнського, Небі[5] (*Hnabi=Hnæf*), разом з тим її батько був знатним франком Geroldus filius Eigilolfi (прав. 780 р.)[6], представником найзнатнішої франкської родини (*gens nobilis Ayglolfinga*)[7], корені якої були в давній франкській батьківщині, на ріці Маас; нові володіння вони дістали в Майнці. Брат Гільдеґард, Ґерольд (Молодший, пом. 799 р.), став першим префектом Баварії (*praefectus Bavariae*) після того, як 788 року була скинута стара баварська династія[8]. Можна не сумніватися, що Небі/Гнев, тесть Ґерольда й батько Імми, співдіяв з франками.

Учені неодноразово задавалися питанням, чому нема згадки про історію Гнева з «Битви коло Фіннсбурґа» в «Діяннях» Саксона Граматика. Проте Ґудмунд Шютте (Schütte) ще 1935 р.[9] провів паралель між ім'ям Гнева і Енева/Еневуса, що з'являється в праці Саксона Граматика, хоч і без пояснень. Енев згадується у Саксоновій «Сазі про Фрото (III)»[10].

Як показав Дюмезіль[11], подвиги Фрото (зокрема, Фрото III) є транспозицією історії про Фроді-Фрейра, чи скоріше богів третьої функції Ньйорда/Фрейра, покровителів мореплавців, морських купців і піратів. 1883 року Г. Мьоллер довів, що ім'я Фінна Фольвальда («батька» Фінна) було не іменем фризьких королів, а епітетом бога Фрейра[12].

Однією з найприбутковіших посад була посада прокуратора Квентовікського порту на Англійському каналі в гирлі річки Канш. В обов'язки прокуратора входило збирати мито в Квентовіку та інших портах на каналі, що стало особливо вигідним під час відновлення торгівлі в другій половині VIII ст.[13]. Фрото зробив Енева префектом Кеноґардії[14], назву якої довгий час ототожнювали з Києвом, що змушувало сприймати цю розповідь як одну з химерних вигадок Саксона Граматика. Та якщо *Кеноґардію* вважати ранньою назвою Квентовіка, то свідчення Саксона Граматика набувають великої цінності. Безперечно, що Гнев/Енев був відомий у данській традиції і що Квентовік мав тривалі й тісні торговельні зв'язки з Англією. Цим легко пояснити, чому англосаксонські слухачі бл. 800 р. були добре поінформовані про долю прокуратора/префекта Квентовіка, який заправляв там лише на тридцять-сорок років раніше.

1934 року Герман Шнайдер поставив запитання, ким були Гнев та його загін і чому вони прийшли до Фіннсбурґа[15]. Тепер можемо спробувати дати відповідь. У «Битві коло Фіннсбурґа» заступником Гнева і командувачем військом після його загибелі був Сіґеферд. «Я воїн із секґанів» (ic eom Secgena lēod), каже він, характеризуючи себе. Витлумачуючи ім'я Сіґеферда/Сіґферда (>«Відсіт», 1.31 *Sae-ferð*)[16], можна пристати на пропозицію Людвіґа Уланда (1787 — 1862), який зідентифікував його з ім'ям Зіґфріда з ґерманських пісень[17]. Сіґеферд з «Битви коло Фіннсбурґа» (1.25) називає себе *wrecca*, «вигнанцем», «авантурником», що точно відповідає юному Зіґфрідові/Сіґурду з ґерманських пісень, який, хоч і був знатного походження, в дитинстві втратив батьківську ласку й мусив шукати пригод на чужині. А що Зіґфрід був франкським героєм, то його народ мали складати франки.

Ян де Фріс довів, що назва «франк» походить від слова *franca* або «спис» — могутньої зброї цього народу[18]. Але поетичною мовою «Битви коло Фіннсбурґа» метонімічно вживалася замість franca, «списа», назва іншої важливої зброї — *secg*, «меч», бо меч справді витіснив спис в епоху вікінґів[19]. Це ще один крок для доказу того, що назва *секґ-ани* означала загалом франків.

Гнев, як франкський посадовець, що збирав мито з різноманітних торговельних організацій у портах Англійського каналу, мав франкське оточення і франкських помічників. У «Битві коло Фіннсбурґа» цих «шістдесят переможних воїв» названо секґанами. Їх очолював франкський герой на ім'я Сіґеферд/Зіґфрід — у «Битві коло Фіннсбурґа», цим ім'ям підкреслюється важливість і вага місії Гнева.

Що Гневова онука, Гільдеґард, народилася 758 року, а роком народження її матері Імми був, очевидно, 730-й, то можемо датувати появу на світ Гнева/Небі бл. 710 р. У 700 році його дід Ґодефрід/Ґанцфред ще був у силі. У Фіннсбурзькій битві Гневів син загинув як юний воїн, тож на час битви Гневові було не менше сорока років; сама ж битва мала відбутися бл. 750—760-го.

Фризія була спершу підкорена майордомом Піппіном (Пепіном) Молодшим (пом. 714 р.) у 689 році, проте лише 734 року її включили до франкської Австразії[20]. Давно вже встановлено, що торгівля з Англією та Скандинавськими країнами перебувала в руках фризів. З метою успішно вести справи на півночі вони співробітничали з ютами та іншими

аристократіями воїнів, й саме цим пояснюється присутність ютів у Фіннсбурзі.

Суперечність між новими політичними інституціями та старим традиційним способом життя на решті території вільної Ґерманії викликала неминучі конфлікти. Переведені у міфологічну мову стародавньої ґерманської пісні, ці конфлікти стали конфліктами першої функції, представленої героєм Одіна (Сіґефердом/Зіґфрідом), з третьою функцією, в якій «Фінн» заступив Фрея, а «Фіннсбурґ», очевидно, представляв житло Ньйорда, Ноатун[21] (Nóatún). В англосаксонській пісні герой мав належати до гальфданів або данів (скюльдинґів). Така традиція пов'язувати головних персонажів з одним із встановлених угруповань племінних народів була типовою для давньоґерманських пісень; Шютте називає це «Verschiebung der Nationalität»*[22].

Як «Битва коло Фіннсбурґа», так і епізод про Фінна служать класичним прикладом того, як протягом дуже короткого часу (не більше за п'ятдесят років) історична подія могла стати сюжетом і пісні, і придворного епосу. Маргінальна історична подія була виокремлена й трансформована в подію епічного масштабу через надання дійовим особам (за винятком героя) значущих чи міфічних імен та міфологізацію мети дії. Та коли відкинути епічні й міфологічні елементи, проступає важливе історичне свідчення про події на півночі в переддень «епохи вікінґів».

---

* Пересуванням націй (*нім.*).

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Перенесення історії в епіку: Битва ґотів з гунами

Джерельна база

«Битва ґотів з гунами» є, мабуть, найдавнішою епічною поемою з тих, що збереглися на Півночі, й, можливо, найдавнішою в літературі ґерманських народів. На жаль, цей твір дійшов до нас лише як складова частина прозової саґи — знаменитої «Саґи про Гейдрека/Саґи про Гервьор» («*Hervarar-saga*»), бо (цитуючи Крістофера Толкіна) «вона [саґа] була причиною більш ніж столітніх баталій між ученими, особливо щодо достовірності її джерел»[1].

Структура «Саґи про Гервьор»

Відповідно до існуючих редакцій «Саґа про Гервьор» є зібранням повістей, віршованих і прозових, оригінальних та

переказних, почерпнутих і текстів, що належать до різних часів. Деякі з них збереглися більш-менш повно, інші — в підправленій і/або перекрученій формі. Ниточками, що з'єднують розрізнені частки цих повістей, є, по-перше, вигадане генеалогічне дерево, а по-друге, можливо, пізніший мотив появи протягом трьох поколінь проклятого меча Тюрвінґа, що мав уражати будь-кого, щойно його витягали з піхов.

Дослідники поділяють саґу на шість частин, чотири з яких містять як ранні, так і пізні строфи:

(1) «Історичний» вступ та розповідь про меч Тюрвінґ (*Tyrfingr*);

(2) Історія синів вікінґа Арнґріма та (поетична) «Остання пісня Г'ялмара» (інакше — «Самсейська битва»);

(3) Повість про Гервьор (*Hervǫr*) та (поетичне) «Пробудження Анґантюра» (*Angantýr*);

(4) Повість про Гейдрека, (прозові) «Добрі поради й (поетичні) «Загадки Ґестумблінді»;

(5) Повість про Анґантюра і Гльода (*Hlǫðr*) та (поетична) «Битва ґотів з гунами»;

(6) «Історичний» підсумок.

Існують дві версії першої частини, обидві прозові: коротка R (=Tolkien, p. 2) і довга U та H (=Tolkien, pp. 66—68).

Згідно з версією R, король Сіґрламі із Ґардарікі, батько Ейфури, одержав від карлика «гостріший за лезо бритви» меч, що називався Тюрвінґом. Він мав дві магічні властивості: забезпечував перемогу своєму господареві; завдавав лиха будь-кому, щойно його витягали з піхов. Першим господарем меча — за довгою версією (U, H) — був Сваврламі (Svafrlami), син Сіґрламі і онук Одіна. Він одержав меча від двох майстровитих карликів — Дваліна та Дуріна/Дуліна за те, що зберіг їм життя. Однак вони вклали в меч два закляття: він спричинить здійснення «трьох дуже огидних подвигів» (*Þrjú niðingsverk in mestu*) і вб'є самого Сваврламі. Сваврламі назвав меча Тюрвінґом.

У версії U початок саґи доповнюється складним родоводом вікінґа Арнґріма з Больма в Галоґаланді. Серед його пращурів названі: Імір, першолюдина, створена з хаосу; велетень Арнґрім; король Альв з Альвгеймар у Норвегії і знаменитий данський герой Старкад *Āludrengr*.

Існують два варіанти початку другої частини. Згідно з варіантом першим (R), вікінґ Арнґрім (спадкоємець острова Больм) став командувачем війська короля Сіґрламі в Ґардарікі, а згодом одружився з його дочкою Ейфурою, отримавши від короля меч Тюрвінґ.

Відповідно до версії U (та H) Арнґрім силоміць захопив Ейфуру та Тюрвінґа: згідно із закляттям, накладеним на меч, він убив ним Сваврламі.

Арнґрім та Ейфура поселяються на острові Больм. Від їхнього шлюбу народилося дванадцятеро синів; автор версії R називає імена шістьох, у версії U поіменовано всіх дванадцятьох. Один з них, Гйорвард (Hjǫrvarðr), поклявся взяти дружиною дочку короля Швеції Інґ'яльда (за версією U її звали Інґібйорґ, а самого короля — Інґві). Через це брати заворогували з Г'ялмаром *inn hugumstori*, тамтешнім претендентом на руку королівської доньки і другом норвезького короля [Qrvar-] Одда. Гйорвард того ж літа викликає Г'ялмара на поєдинок (*hólmganga*) на острові Самсей. Братів підтримав ярл Б'ярмар (за версією H, U — Б'яртмар), котрий (за версією U) правив у місті Альдейґ'юборзі. Анґантюр був одружений з дочкою Б'ярмара Свавою (про це йдеться лише у версіях R, U). Анґантюр переповідає ярлові свій сон про те, ніби він разом із братами гине на Самсеї від птахів.

Ця оповідь передує віршам, що їх Толкін назвав «Самсейською поезією» (прибл. XII ст.). У першій низці строф подано передсмертну пісню Г'ялмара/Hjálmarr (Tolkien, verses № 1—12; пор. також pp. 69—75), яка починається діалогом між Г'ялмаром та його другом Орваром, а завершується останньою піснею Г'ялмара. Повніше вона збереглася у (пізнішій?) версії, що входить до пізньої редакції «Qrvar-Odds saga» («Саґа про Орвара-Одда», див. Tolkien, pp. 69—75). У тексті розповідається про те, що Анґантюр (не Гйорвард!) з Г'ялмаром убивають один одного (Г'ялмара вбито Тюрвінґом), а Одд вкорочує вік одинадцятьом братам. Дванадцятьох братів було поховано на Самсеї в усьому озброєнні, Анґантюра поховали разом з мечем Тюрвінґом.

Ярл Б'ярмар виховував свою онуку, сироту Гервьор/Hervǫr, котра народилася вже після загибелі батька. Він заборонив будь-кому розмовляти з нею про її походження. Проте одного дня Гервьор дізналася від слуги, з яким погано повелася, що вона є донькою раба «свинопаса». Від цього розпочинається друга серія «Самсейських строф». Спочатку відбувається розмова між Гервьор та ярлом Б'ярмаром (строфи 13—16), між Гервьор та її матір'ю Свавою (строфа 17). Так Гервьор дізнається, що вона донька Анґантюра, котрий загинув у знаменитій битві на Самсеї. Дівчина вирішує відвідати курганну могилу батька, перевдягається в чоловіче вбрання, озброюється і видає себе за вікінґа на ім'я Герворд/Hervarðr. Вже на Самсеї вона, за допомогою місцевого

пастуха, розшукує курган батька (див. також вірші, що їх немає у версії R, — Tolkien, pp. 76—77). Після цього розпочинається поема «Пробудження Анґантюра» (вірші 23—42). Гервьор просить загиблого батька віддати їй чарівного меча Тюрвінґа, й він неохоче погоджується (пор. також: Tolkien, pp. 78 — 79 з приводу відсутніх віршів «Пробудження Анґантюра» у версії R).

Далі йде історія про Гейдрека/Heiðrekr. Приїхавши до Ґрунда — резиденції Ґудмунда із Ґлассісвьоллум — під ім'ям вікінґа Герварда, Гервьор знову вбирається в дівоче вбрання і невдовзі одружується з сином Ґудмунда Гьовундом. У них народжується двоє синів: тихий Анґантюр (II), батьків пестунчик, і задерикуватий Гейдрек, материн улюбленець, (за версіями H, U) вихований Ґіцуром.

Існує дві версії історії про те, як Гейдрек убив свого брата. Згідно з версією R, дужий Гейдрек пожбурив величезного каменя на звук голосів; камінь випадково забив його брата, а Гейдрек був оголошеним поза законом. За версією U, Гейдрек спровокував сварку на бенкеті, що завершилася різаниною. За це батько прогнав його. Опинившись у вигнанні, він якось вирішив випробувати меча Тюрвінґа, витяг його з піхов і — отже — мусив убити ним Анґантюра (II).

Намовлений своєю жінкою, Гьовунд/Hǫfunðr, перш ніж прогнати Гейдрека, дає йому добру пораду. Звідси починається прозова частина твору під назвою «Добрі поради» (Tolkien, p. 23). Шість порад з версій R та U, схоже, оригінальні; версія H має додатки. Гейдрек одержує меч Тюрвінґ (за версією R) від своєї люблячої матері; відповідно до версій U та H, Гервьор вручила йому меча перед убивством Анґантюра (II).

Після поневірянь Гейдрек, який не дотримався двох перших батьківських порад, прибуває до Рейдґоталанду/Reiðgotaland, де править старий король Гаральд. Зрадливі васали змусили старого короля сплачувати їм данину. Гейдрек пішов служити Гаральдові, очолив його військо і повернув йому втрачену владу. У винагороду король віддав за нього свою дочку Гельґу, від цього шлюбу народився хлопчик Анґантюр (III). Король Гаральд так само спромігся на старість на сина — Гальвдана (за версією U). Незабаром у Рейдґоталанді настав великий голод. (У цьому місці глоса у версії H вказує, що Рейдґоталанд нині зветься Ютландом). Необхідно було принести в жертву богам найродовитішого юнака. Вибір мав зробити Гьовунд, батько Гейдрека, якого запросили бути суддею. Спалахнула

суперечка: хто мав стати жертвою — Анґантюр чи Гальвдан. Конфлікт швидко переріс у заколот, під час якого короля Гаральда та його сина було вбито. Гейдрек став новим правителем Рейдґоталанду.

Жінка Гейдрека наклала на себе руки. Гейдрек розширив кордони своєї держави, розбив гунів і захопив у полон Сіфку (за версією U — Сваву/Sváfa, дочку Гумлі — короля); у версії H неправильно вжито пізній термін *hertogi* «герцог» Гуналанду (версія R має неправильну епічну форму цієї назви — Гундланд), однак невдовзі повернув її батькові. Сіфка народила сина на ім'я Гльод/Hlǫðr, котрий виріс при дворі Гумлі. Гейдрек, між тим, одружився з дочкою короля Саксланду (у версії U наведено її ім'я — Ольов, дочка Гакі), яка його зрадила. Після розлучення Гейдрек тимчасово сходиться з полоненою фінкою (у версії H), яку так само звали Сіфкою. Гейдрек знову ослухався двох батькових порад: усиновив Герлауґа, сина Гроллауґа, короля Ґардарікі (за версіями H, U), та довірився коханці. Інтриги Сіфки призводять до ускладнень між Гейдреком та Гроллауґом (у версії R Сіфка виступає в цьому епізоді гунською принцесою, дочкою Гумлі), але невдовзі вони помирилися. Гейдрек одружився з дочкою Гроллауґа Герґердр (за версією U), вона народила йому дочку Гервьор (II). Гервьор (II) виховав Фродмар (за версією R) або Ормар (за версією U); подібно до своєї бабусі (Гервьор I), вона стала жінкою-воїном.

Після цієї довгої прозової оповіді розпочинаються чарівні «Загадки Ґестумблінді» (так за версією R; відповідно до U: *Ґестр[інн]блінді*, тобто «сліпий блукалець»=Одін) — поетичний шедевр давньоскандинавської літератури (Tolkien, pp. 32—44 = строфи 44—72; див. також: Tolkien, pp. 80—82; загадки в тексті версії H). Ґестумблінді — могутній вождь Рейдґоталанду (за версією R; у версії U — Ґоталанду) — супротивник Гейдрека. Вони змагаються в загадках, аж поки Гейдрек розуміє, що перед ним не хто інший, як Одін. Гейдрек хапається за свого меча Тюрвінґа і намагається вбити фальшивого Ґестумблінді, який рятується, обернувшись на яструба. Розлючений Одін прирікає Гейдрека на смерть від рук його полонених рабів (на цьому закінчується версія H).

П'ята історія, що оповідає про Анґантюра і Гльода, була найбільш дослідженою, бо, як вище зазначалося, включає знамениту поему про битву ґотів з гунами (що охоплює близько 31 строфи або їхні фрагменти).

Версія R уривається наприкінці десятої строфи (за Толкіном — № 83); решта, передана за рукописом XVII ст. (версія U), перекручена в багатьох місцях.

Не існує одностайної думки з приводу того, де починається поема. Одні стверджують, що вона починається зі строфи (за Толкіном — № 74), де йдеться про помсту Анґантюра вбивцям свого батька; інші — що її початком є «тула» (*vox memoriae*), в якій перелічено імена тих, «хто правив землями у ті часи» (строфа 75); ще інші — що її початком є строфа (за Толкіном —'№ 76), де згадується королівство гунів — місце народження Гльода.

Гльод, позашлюбний син Гейдрека та його гунської коханки, дізнається про смерть свого батька і при підтримці свого діда, короля Гумлі, вирішує проголосити першородство перед своїм братом, новим королем Анґантюром (III). Він вирушає до Аргейму/*Árheimar* на Дніпрі, «ґотської домівки», і вимагає зустрічі з братом (строфи 77—78). Дізнавшись про його приїзд, Анґантюр пропонує йому напій, але Гльод вимагає половину Гейдрекових володінь (строфи 81—82). Анґантюр погоджується на третину (строфи 83—86), але його радник і вітчим Гейдрека Ґіцур Ґрютінґаліді/Gizurr Grýtingaliði заперечує, нагадуючи Анґантюрові, що Гльод є лише позашлюбним сином (строфа 87).

Розлючений поворотом подій, Гльод їде до свого гунського діда. Вони вирішують розпочати війну проти Анґантюра (строфи 88—89). Наступної весни величезна гунська армія у 187200 чоловік (шість *Fylki*, тобто «фаланг», по п'ять тисяч у кожній, кожна «тисяча» в дійсності нараховувала 13 «повних» сотень, кожна з яких мала по 480 [120×4] чоловік; пор. коментар Йуна Гельґасона до строфи 102 в «Kviður af Gotum og Húnum» [Rvík, 1967], p. 244) підступила до ґотських передових укріплень, що перебували під орудою Гейдрекової сестри (sic! не дочки) Гервьор (II) та її вітчима Ормара. Гервьор гине біля Мюрквіда/Myrkviðr («Чорного Лісу»), а Ормар приносить цю звістку Анґантюрові в Аргейм (строфи 90—93).

Анґантюр вирішує зустрітися з гунами «у донецькому степу біля Яських гір» — місця, знаменитого перемогами ґотів (строфи 96—98). Ґіцур їде з цими пропозиціями до гунів, які зібрали величезне військо (строфа 102). І все ж Анґантюр перемагає, бо володіє мечем Тюрвінґом. Гльод і Гумлі гинуть від Тюрвінґа, і гуни зазнають поразки. Анґантюр розуміє, що виконав (третє?) закляття меча Тюрвінґа (строфи 103—104).

Шоста частина, підсумок, наявний лише у версії U, AM 203, наводить генеалогічні та історичні факти про правителів від

Анґантюра (III) до шведського короля Інґі II Hallsteinsson (пом. 1130 року). Загалом ця частина відповідає реальним історичним фактам.

«Самсейська поезія»

Як «Саґа про Гервьор», так і «Саґа про Орвара-Одда» містить строфи, датовані вченими XII ст. та укладені переважно у формі діалогу, що свідчить про існування якихось більш ранніх прозових оповідей. У строфах ідеться про вікінґівську битву на острові Самсей у Данії, звідки й походить назва цих віршів[2]. Хоч «Самсейська поезія» в якісному відношенні гірша за героїчні поеми «Поетичної Едди», однак видавці не раз включали її до зведень еддичних пісень. Строфи збереглися в перекрученому вигляді, а сама структура породжує численні запитання, що залишаються без відповіді. Та все ж строфи «Самсейської поезії», напевно, належать до чотирьох видатних поем, відомих під назвами: «Розмова перед битвою на Самсеї», «Битва на Самсеї», «Остання пісня Г'ялма» та «Пробудження Анґантюра (I)».

«Самсейська поезія» пов'язана з Йотландом/Götland. Її головним героєм є Анґантюр — предводитель дванадцятьох братів-берсерків (синів Арнґріма), що жили на острові Больм[3] (нині Больмсе) на озері Больм[4] у провінції Фінвідер Смоланду. До острова входить церковна парафія Анґельстад, назва якої правильно витлумачена Шютте як «місце Ongenþeow/Анґантюра»[5].

До збірки скандинавських легенд Саксон (який творив бл. 1200 року) включив два варіанти повісті про Анґантюра (I): одну можна назвати «Норвезькою» (книга 5)[6], а другу — «Данською» (книга 6)[7].

У Норвезькому варіанті більше уваги приділено походові на Біармаланд, і там діє герой Галоґаланду — Арварод/Qrvar-Одд; у данській версії центральним персонажем виступає національний герой Старкад.

Норвезький варіант ближчий до «Саґи про Гервьор». В ньому переповідається історія подружжя Офури (=Ейфури) та Арнґріма і їхніх дванадцятьох синів, причому всіх поіменовано (включаючи Анґантіра/Анґантюра і Тірвінґа/Тюрвінґа); Гіальмера/Г'ялмара та назву острова Sampsø (Самсей). У цьому варіанті битва на Самсеї позбавлена будь-яких романтичних елементів і показана

єдино як випадкове непорозуміння між двома вікінґівськими угрупованнями за руку королівської дочки. Битва закінчується загибеллю Г'ялмара та дванадцятьох братів, живим лишається тільки Орвар-Одд[8].

Натомість данський варіант сповнений романтики. Анґантер/Анґантюр (I) у ньому — це старший з «дев'яти синів достойного короля», зрослий на острові Сіаланд/Зеланд. Саме Анґантюр (а не його брат, як у «Сазі про Гервьор») залицяється до данської принцеси Гельґи, зарученої з норвежцем Гельґе. Старкатер/Старкад (який замінює собою друга Г'ялма Соті[9] в «Сазі про Орвара-Одда» та в «Сазі про Гервьор») допомагає Гельґі перемогти, вбивши дев'ятьох (на противагу дванадцятьом, за данською версією) братів.

Визначення генеалогії дванадцятьох (або дев'ятьох) синів Арнґріма, з погляду оповідача саґ, залежить від значущості певної нації за певної епохи. Наприклад, Ейфура, мати дванадцятьох синів, за різними джерелами, була дочкою різних королів: данського короля Фрото (III)[10], короля Ґардарікі Сіґрламі (згідно з версією R; за версіями U, H — Сваврламі)[11], та Сваврламі — короля Фландрії (Флемінґ'яланду)[12].

Дослідження Р. К. Бура безсумнівно довели, що походження «Самсейської поезії» аж ніяк не було пов'язано ні з Орваром-Оддом, ні з Старкадом/Старкатером[13], однак перекази, викладені в тій поезії, містять інформацію про Східну Європу. Скажімо, тесть Анґантюра (I) з Больму означений (за версією U) як ярл Альдейґ'юборґа (Старої Ладоги)[14]. Ці частини «Самсейської поезії», включені до «Саґи про Гервьор», слід датувати не раніше за початок XII ст.[15], адже їх автор вживає еддичні пісні про Гельґі, зокрема з «Другої Пісні про Гельґі Вбивцю Гундінґа» XI ст.[16], що чітко доводить аналіз її поетичної мови. Наприклад, запозичення географічної назви Мунарваґ/*Munarvágr* — типової для пісні про Гельґі: «Десять кораблів кинули якір на стоянці під назвою Мунарваґ» (>Унарваґ)[17]. Пізніше назва «Мунарваґ» з'являється і в «Самсейській поезії», хоч і не має відношення до острова Самсей.

«Відсіт» та «Битва ґотів з гунами»

У фінальній частині («кульмінації») «Відсіта» (рядки 109—124) подано перелік королів і знатних осіб, котрі складали двір

Еорманріка — історично реального остроґотського короля Германаріха (пом. бл. 375 року)[18]:

109 Þonan is ealne geondhwearf eþel Gotena,	109 Звідти я пройшов через всю країну ґотів.
110 sohte is a [ge]siþa þa selestan:	110 Я завжди знаходив найкращих друзів:
111 þæt wæs innweorud Earmanrices.	111 вони були при дворі Еорманріка.
112 Heðcan sohte ic ond Beadecan ond Herelingas	112 Я зустрів Гедка і Бадека, і Герелінґів (Гарлунґів).
113 Emercan sohte ic ond Fridlan ond East-Gotan,	113 Зустрів Емеркана, Фрідла та Істґота,
114 frodne ond godne fæder Unwenes.	114 Розумного й доброго батька Унвена.
115 Seccan sohte ic ond Beccan, Seafolan, ond Þeodric,	115 Секка й Бекка зустрів, Сафола та Теодріка,
116 Heaþoric ond Sifecan Hliþe ond Incgenþeow.	116 Геаторіка й Сіфека, Гліте та Інґентеова.
117 Eadwine sohte ic ond Elsan, Ægelmund, ond Hungar	117 Еадвіна зустрів та Ельзу, Еґельмунда і Гунґара
118 ond þa wloncan gedryht Wiþ-Myrginga.	118 й громаду горду Віт-Мюрґінґів.
119 Wulfhere sohte ic ond Wyrmhere: ful oft þær wig ne alæg,	119 Вульфгера зустрів і Вірмгера; війна не вщухала,
120 þonne Hræda here heardum sweordum	120 коли військо гредів (гредґотів) з гострими своїми мечами
121 ymb Wistlawudu wergan sceoldon,	121 боронило край Віслянського (Вісли) лісу,
122 ealdne eþelstol, Ætlan leodum.	122 своє давнє поселення, від народу Атлі (=гунів).
123 Rædhere sohte ic ond Rondhere, Rumstan ond Gislhere,	123 Редгера зустрів я і Рондгера, Румстана і Ґісльгера,
124 Wiþergield ond Freoþeric, Wudgan ond Haman.	124 Вітерґільда і Фреотеріка, Вудґа і Гама.

Починаючи від Гайнцеля (1887 рік), дослідники «Битви ґотів з гунами» уважно ставилися до фактів, наведених у «Відсіті», зокрема в рядках 116-му та 119—122-му[19].

Чотири імені, подані в рядку 116-му, ідентифікували з героями «Битви»: Геаторік=Гейдрек, Сіфека=Сіфка, Гліте=Гльод, Інґентеов=Анґантюр (III)[20]. Хоч ця відповідність не була точною у фонетичному плані, проте не викликала сумнівів[21]. Разом з тим відомості з рядка 116-го — це єдиний взаємозв'язок між «Відсітом» і «Битвою».

У рядках 112—114-му перелічено остроґотських королів та героїв. У рядку 115-му названо франкських героїв, імена яких з'являються також і в середньоверхньоґерманській епічній поемі «Wolfdietrich» (XIII ст.)[22]; у рядках 117—118-му перелічено ланґобардських героїв[23], ще двох таких зустрічаємо в рядку

123-му, вони присутні також у пізній середньоверхньоґерманській поемі «Biterolf» (XIII ст.)[24]; в тому-таки порядку — два бурґундські герої[25]; в наступному — два геатобардських поборники[26] й два ґотські герої[27]. Оскільки неможливо встановити прямий зв'язок між переліком, наведеним у 116 рядку, й епізодом з Вульфгером (рядки 119—122), то цей епізод не слід пов'язувати з «Битвою ґотів з гунами» (особливо завваживши, що Ормар із «Битви» спершу було не ім'ям, а апелятивом).

З аналізу рядка 116-го випливає лише те, що автор «Відсіта» мав на руках ту версію «Битви», де визначальну роль відігравали чотири дійові особи: Геаторік/Гейдрек, Сіфека/Сіфка, Гліде/Гльод та Інґентеов/Анґантюр (III). А що Сіфека — ім'я чоловіче, можна припустити, що Сіфка з давнішої версії «Битви» ще не поміняла статі, будучи просто «поганим дорадником» Гейдрека[28].

Найвірогіднішим поясненням епізодові з Вульфгером (давньоск. *Úlfarr*, Ульвар)[29] може бути те, що він не належить до цієї частини «Саґи про Гервьор»[30], а натомість виступає як фрагмент з іншої пісні про битву надвіслянських ґотів з аварами (=гунами), скажімо, циклу про Гельґі з «Поетичної Едди».

Тула «Битва ґотів з гунами»

«Тула»/*Þula*, або пам'ятний вірш, надає пісні чи сазі хронологічної основи. Тула «Битви ґотів з гунами» називає шість народів і, відповідно, шістьох правителів[31]:

Ár kváðu Humla	Гумлі, як кажуть,
Húnum ráða,	гунами правив.
Gizur Gautum,	Ґіцур — йотами,
Gotum Angantý,	Анґантюр — ґотами,
Valdar Dǫnum,	Вальдар — данами,
en Vǫlum Kjár,	валами —К'яр,
Alrekr inn frækni	Альрек (Хоробрий) —
enskri þjóðu.	англів народом.

Те, що гунів згадано першими, є цілком логічно для пісні про гунську битву. Важливіше — кого названо другими. Природно було б чекати, що ними будуть ґоти, супротивники гунів по битві, натомість з'являються другими йоти, а ґотам відводиться третя позиція. Це наводить на думку, що пісню створили не ґоти, а йоти.

Три інші названі правителі — це данський король, «валійський» (себто західноримський) імператор та англійський

король. У тулі немає історичних імен. Імена Гумлі (гун), Ґіцур (йот) та Анґантюр (ґот) — це *nomina appellativa**.

Вальдар, ім'я данського короля, є також називним від **waldaharjaR* — «військовий командир»[32]. Як означення правителя ця назва з'являється в данських текстах XI та XII ст.[33], скажімо, в еддичній пісні XII ст. «Guðrúnarkviða ǫnnor» («Другій Пісні про Ґудрун»), де в строфі 19-й данського Вальдара названо разом з якимсь Ярицлейвом, що, можливо, засновано на імені новгородського князя Ярослава Мудрого (1010—1054)[34]:

Valdarr Dǫnum	Вальдар данський
með Iarizleifi,	і Ярицлейв з ним,
Eymóðr þriði	Еймондр третій,
með Iarizkári;	а з ними Ярицкар,
inn gengo þá,	увійшли,
iǫfrom líkir.	подібно до диких кабанів (=князів),
Langbarðz liðar.	вої бойових сокир [військо гунів Атлі].

Kjárr (К'яр) походить від **kēzar<kaizar* і, зрештою, від *caesar* (цезар) — титула кожного західного імператора після *renovatio imperii*** Карлом Великим[35]. Ім'я *Альрека* Хороброго зустрічається в родовій сазі «Hversu» («Гверсу») XIII ст. (як одного із Скюлвінґів/Скйолдунґів — пращура матері Гаральда inn hárfagri (875—945)[36]. Однак цілком можливо, що Альрек, як він зазначений у тулі (від *al-rækr* — «верховний король»)[37], є, правдоподібно, народним «данським» (=скандинавським) відлунням їхнього остаточного переможця, Альфреда Великого Вессекського (871—899)[38].

Отож, усі історичні імена в тулі походять не від історичної традиції, а від народних (тобто давньоґаутських [йотських] і давньоданських) знань та символіки. Вони не могли бути в оригіналі еддичної пісні про гунську битву, а були введені пізніше вченими редакторами, ймовірно в XI ст.

Harvaða Fjǫll i Graf-á

Сімдесят четверта півстрофа (гельмінґ) «Саґи про Гервьор» є одним з найяскравіших зразків найдавніших пісень давньоскандинавської поезії. «Серед найдивовижніших архаїзмів усього

---

* Тут: називні імена (лат.).

** Відновлення імперії (лат.).

скандинавського кола»[39] в ній зустрічаються назви: *Гарвадські гори* (*-fjǫll*) та річка *Graf-á* (Ґраф-а)[40]:

þess galt hon gedda	Сплатили мито
fyrir Grafár ósi	води Ґрафи
er Heiðrekr var veginn	за вбивство Гейдрека
undir Harvaða fjǫllum.	край Гарвадських гір.

Назву *Harvaða Fjǫll* («Гарвадські гори») давно зідентифікували з Карпатами[41], й більшість учених згодні, що ця форма «мусить бути пережитком дуже давньої традиції», бо *harvað-* походить від **xarfaþ*, що в свою чергу породжене формою **karpat-*[42]. Однак інша назва — річки *(-á)Graf* — ще й досі непрояснена. Спроби ідентифікувати цю річку з річкою Грабова в Померанії не знайшли підтримки[43]. Проблема ускладнюється ще й тим, що існує чотири варіанти назви, перенесені до різних списків саґи: Graf-á, Grop-á, Grip-á та Greip-á.

Ґраф-а, біля витоків якої, мабуть, були викриті вбивці Гейдрека, і *Гарвадські гори* (Карпати), де Гейдрек зустрів свою смерть, можуть і не бути розташованими поруч як просторово, так і за часом. Ідентифікація назви «*Ґраф-а*», таким чином, не є вирішальною для локалізації місця битви ґотів з гунами.

Безперечно, що гельмінґ, який ми розглядаємо, є фрагментом втраченої давньої поеми, очевидно, про смерть Гейдрека. Проте визначити, чи мала ця поема у своєму походженні відношення до «Битви ґотів з гунами», неможливо[44].

Власні імена в сазі

Герої «Саґи про Гервьор» виступають мовби як справжні історичні особи, однак існують різні погляди щодо їхньої ідентифікації. Бірґер Нерман, найяскравіший представник так званої «суто історичної» школи, вважає, що успішно зідентифікував героїв саґи (імена деяких з них віднайдено і в інших ісландських джерелах, включаючи «Hversu», «Frá Fornjóti», «Sǫrla þáttr», «Sǫgubrot») як правлячу династію Рейдґоталанду. На його думку (яка збігається з поглядами Р. Муха, О. фон Фрізена, Ґ. Шютте), ця ґерманська держава охоплювала нинішній північний схід Німеччини, Північну Польщу та Східну Пруссію. Взявши за відправну точку для хронології гіпотетичну дату смерті Івара Відфадмі (бл. 675 р.) і вважаючи, що одна генерація існувала

близько 30 років, Нерман розробив «історичну» генеалогію цієї династії (див. табл. 3)[45]. Інші науковці, прихильники епічно-історичної школи, намагаються ототожнити героїв саґи з найзначнішими реальними постатями епохи переселень, тобто епічної епохи, зводячи кілька особистостей в одну або поділяючи одну на декілька, відповідно до їхньої ролі. Такий підхід до проблеми започаткував Ріхард Гайнцель, розвинувши ідею Петера Еразмуса Мюллера (1776—1834)[46] про те, що «Битву ґотів з гунами» слід ідентифікувати з великою битвою на Мавріакських/Каталаунських полях 451 року, під час якої гунський вождь Аттіла (Гумлі за саґою), разом з ґепідами під орудою Ардаріка, остроґотами та іншими підлеглими племенами, зазнав поразки від римського патриція Аеція (Agetius), якого підтримували візіґоти. Виходячи з цього, Гайнцель розробив надзвичайно складну й винахідливу систему поєднань[47], виводячи, скажімо, ім'я Анґантюр з імені Аецій (Аґецій), а Гльод — від франкського Хлодіо. Гльода, як персонажа, він ідентифікував, однак, з римським полководцем Літорієм, суперником Аеція. Ґіцур, дорадник Анґантюра, на думку Гайнцеля, є складною постаттю, в якій уособлено трьох історичних персонажів: короля вандалів Ґейзеріха (пом. 477 р.), котрий підбивав Аттілу до нападу на візіґотів (Ґіцур зобов'язаний йому ім'ям); єпископа Орлеанського, Св. Аніана, котрий очолив оборону міста від гунів; та невідомого пустельника, котрий напророкував Аттілі поразку напередодні битви 451 року[48].

Таблиця 3

Анґантюр, пом. бл. 465 р.

Гервьор, пом. бл. 495 р.

Анґантюр — Гейдрек, пом. бл. 525 р.

Анґантюр, пом. бл. 555 р. — Гльод — Гервьор

Гейдрек Ульвгам, пом. бл. 585 р.

Гільд/Гервьор, пом. бл. 615 р.

Гальвдан Сньяллі, пом. бл. 645 р.

Івар Відфадмі, пом. бл. 675 р.

Гільдібранд

Гільдір — Гільд

Згідно з Р. Мухом, Анґантюра та його сестру-воїтельницю Гервьор слід ідентифікувати з ланґобардською династією, зокрема з королем Аґельмундом (бл. 360—400), згадуваним у «Відсіті», та його дочкою, які (як оповідає Павло Диякон) билися проти вулгарів (що представляли гунів), і під час битви король загинув, а його дочку полонили. Однак битва, на основі якої створено саґу, закінчилася перемогою Ламіссіо, Аґельмундового наступника, над згаданими вулгарами[49].

Генрік Шюк віднайшов історичні прототипи у боротьбі між Вінітарієм, королем ґотів (і наступником Германаріха; остання чверть IV ст.), і Баламбером, королем гунів, котрий допоміг ґотові Ґезімунду[50]. Шютте, який принципово дотримується каталаунської теорії[51] (з її ототожненням: Анґантюр = Аецій; Гльод = Хлодіо), тим не менше, вніс свої поправки до системи Гайнцеля. Його Гейдрек був королем ґепідів (Г)Ардаріком[52], а ім'я Гервьор (Гер-вьор) походить, на його думку, від імені героя-грейдґота *Вюрм-гере* (з двома перенесеними елементами), котрого згадує «Відсіт» — рядок 119. Інакше: Гервьор-жінка насправді є героєм-чоловіком Ормаром (= Вюрм-гером)[53].

Кемп Мелоун зідентифікував Анґантюра із саґи з героєм «Беовульфа» Онґентеовом шведським, а Гльода (=Гліте за «Відсітом») — з героєм «Беовульфа» Гределем (давньосканд. *HrōþilaR)[54]. Гьод/*Hǫðr*, а не Гейдрек (Геаторік з «Відсіта» <*Hǫðrekr*), із саґи відповідає вождеві йотів Гедкюну/*Headcyn* з «Беовульфа»; другий елемент імені, *-кюн* = *-кон*, був замінений у сазі на *-рек*. «Мусимо припустити, — пише Мелоун, — поєднання Гределя і Гедкюна під ім'ям Гльода, що репрезентує історичні Анґантюр (Онґентеов), убив Гедкюна під час битви, як нам це відомо з «Беовульфа» (в. 2930). Виходячи з того, що Гльод і Гьод явно переплутані або, швидше, поєднані в одне за Мессенієм і Саксоном Граматиком, а також згідно з HS [«Саґою про Гервьор»], за якою не Гейдрека, а Гльода убивають в битві з Анґантюром, можна з вірогідністю припустити, зрештою, що принаймні фінальна сцена життя Гейдрека була перенесена на Гльода ще до того, як AH [сварка між братами] була поєднана з T [історією про Тюрвінґ][55].

Не менш скомплікованою є гіпотеза Нільса Лукмана[56] (відкинута Шютте[57]), котрий вирішив не брати до уваги працю Йордана (написану 551 року), а спиратися на джерела IV ст., включаючи твори Амміана Марцелліна (бл. 330 — після 391 рр.). На його думку, Гейдрек є Атанаріком/Гайтанаріхом, котрий правив бл. 369—381 рр., правителем візіґотів, а битва відбиває

події 386 року, коли остроґоти під орудою Одотея з'явилися на Дунаї й були розбиті завдяки військовим хитрощам. Гльод із саґи, на думку Лукмана, є Одотеєм/*Odǫtheus*.

Гадаю, тут слід навести оцінку досягненням епічно-історичного напрямку, яку дав Крістофер Толкін: «Не думаю, що є необхідність повторювати, що длубання в давній історії, шукаючи імен, які починаються з однакової літери або мають одну-дві співзвучні фонеми, ніби походять з одного й того самого тексту, марні. Якщо історичний переказ у дійсності розвивався саме так, з великим відсотком випадкових нашарувань та викривлень, то [за подачею Лукмана] повелитель остроґотів Сафракс «злився» з мучеником Сабасом, а потім (виходячи лише з наглої смерті, пов'язаної з річкою, та збігу початкової фонеми в імені) перетворився на гунську наложницю — зрештою, фрагментовані матеріали, з якими ми маємо справу, дають такі мізерні шанси вполювати істину, що мусимо або облишити ту гру, або принаймні зізнатися відверто, що це є лише грою. А що ця гра фактично не має правил, то ніхто й не спростує мене, коли я висловлю припущення, що Анґантюр є легендарним уособленням Константина Великого. Тоді Гльод — це Ліціній, східний імператор, а «Битва ґотів з гунами» походить, безперечно, з битви коло Крисополя на Боспорі 323 року, в результаті якої Константин став єдиним правителем Сходу й Заходу, зійшовши по трупах двадцяти п'яти тисяч загиблих»[58].

Характерною рисою особистих імен у «Сазі про Гервьор», що лишилася поза увагою, є унікальність їх ономастичного матеріалу. Імена більшості дійових осіб цієї саґи невідомі в інших «*Fornaldar sögur*» — саґах про давні часи (за винятком кількох запозичених прототипів із «Саги про Гервьор»):

Чоловіки		*Жінки*
Анґантюр[59]	Гьовунд	Гервьор[60]
Гейдрек[61]	Ормар	Ейфура
Гльод	Сваврламі	Свава
Гумлі	Сіґрламі	Сіфка
Ґестумблінді	Тюрвінг[62]	
Ґіцур		

Декілька, якщо не всі, є, безперечно, загальними іменами, *nomina appellativa*, скажімо, Гьофунд = давньосканд. *hǫfund-r* — «суддя»[63]; основною роллю персонажа на ім'я Гьофунд була

функція дорадника Гейдрека і судді в процесах над знатними людьми країни.

Ґестумблінді (за версією R) є давньосканд. *gestr inn blindi* (форма, присутня навіть у версії U) — «сліпий блукалець», тобто Одін, який маскувався під старого одноокого мандрівника[64].

Ім'я Гльод є нічим іншим, як давньосканд. *hlǫðr* — «руйнівник, підкорювач»[65], так само, як Гейдрек є давньосканд. *heið-rekr* — «степовий король», тобто король Дун-гейду, донецького степу — місця битви в поемі.

Йордан наголосив на чіткий зв'язок ґотів з їхнім богом Марсом (= давньосканд. Tу́r)[66]:

«Цього Марса Ґоти завсіди єднали собі жорстоким культом (бо приносили йому в жертву вбитих полонених), думаючи, що начальники воєн достойно єднають собі пролиттям людської крові. Йому посвячували першу здобич. В його честь підвішували на стовбурах дерев трофеї. Більше ніж інші [ґерманці] [Ґоти] були переповнені релігійним горінням до нього [Марса], так мовби тут ішлося про поклоніння полеглим родителям».

Покровителем і королем ґотів був Анґантюр — ім'я, що походить від давньосканд. *Angan Tу́r* — «Радість/Щастя Тюр»[67]. Він, найвищий бог ґотів, має безпосереднє відношення до «Битви ґотів з гунами» у своїй ролі ґотського героя. Так само й Ґіцур, одне з прізвиськ Одіна, покровителя йотів, з'являється як ім'я йотського короля і дорадника конунґа, бо значення цього слова походить від **gits-var-r* — «дорадник»[68].

У легенді про походження гунів Йордан наголошує на ролі *cerva* (лані) в їхній міфології[69]:

«Мисливці із того племени (*gens*), вистежуючи одного разу, як звичайно, дичину на березі внутрішньої Скіфії, нараз запримітили, що перед ними появилася лань. Вона увійшла в озеро [Азовське], то йдучи вперед, то задержуючися, мовби показувала дорогу. Йдучи за нею, мисливці пішо перейшли Азовське (=Меотидське) озеро, яке [досі] уважали непереходимим морем. Як тільки перед ними, нічого не очікуючими, показалася скіфська земля, лань щезла. Я думаю, що заподіяли це через ненависть до скіфів ті самі духи, від яких походять [гуни]. Вони [гуни], не знаючи, що крім Меотиди існує ще інший світ, і попавши в захваті скіфську землю, бувши догадливими, рішили, що цю раніше невідому дорогу показано їм божим рішенням. Вони вертаються до своїх, повідомляють про те, що сталося, розхвалюють Скіфію і переконують своє плем'я податися туди дорогою, яку вони пізнали, слідуючи вказівкам лані».

Логічно припустити, що важкозрозуміле ім'я *Humli* (Гумлі) походить від **humli* — «лань». Це слово з'являється в давньоскандинавській міфології як другий компонент імення Аудгумли/Аудгумбли, матері велетнів і богів, яка поставала в образі корови **auð-hum[b]la*, тобто «могутньої гумли»[70]. Де Фріс виводить слово humla з давньосканд. прикметника **humala-*, *humula-*, «безрога», що його застосовували саме до лані[71]. Король ґотів та йотів (опікун>король), основний гунський король, названий тут після лані, адже він заступник гунів.

У своїй праці «Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde» Отто Шрадер зібрав багатий матеріал про роль змій (давньоангл. *wyrm*) як покровительок жител (давньоангл. *cofgodas*, тобто «пенати», «лари»), добрих геніїв господаря дому[72]. Ормар, як охоронець ґотського кордону, був добрим генієм господаря ґотів Анґантюра. Ормар — це не власне ім'я, а означення функції його носія: давньосканд. *ormar-r* < **wurmaharjaR*, «змій-господар»[73].

Інша покровителька ґотів звалася Гервьор. Означення походить від давньосканд. *her-vǫr*: перший елемент цього слова — *her-r* — означає «військо», «народ», а другий є формою жіночого роду іменника **varr*/<warjaR, тобто «покровитель», «захисник»[74]. Значення обох елементів відповідає ролі (валькірійської) сестри-воїтельниці Анґантюра.

Розглянуті факти з «Саґи про Гервьор» і, зокрема, із «Битви ґотів з гунами» свідчать про те, що там немає жодного історично реального імені, і розшукувати їх там марно. Автор «Битви» — талановитий і оригінальний поет — розробив дуже складну систему імен, які походили з означень і мали на меті лише подати роль носіїв цих імен у творі. На можливу причину такого явища вказав де Фріс: «Справа полягає в тому, що міфічна природа складає саму сутність та сенс власне героїчної поеми»[75]. Саґа є «міфом не про бога, а про людину, яка своїми силами піднялася до рівня богів»[76].

Етнічні й географічні назви в «Битві ґотів з гунами»

Окрім назв двох воюючих племен, ґотів (*Gotþjóð*, *Gotar*) і гунів (*Húnaland*, *Húnar*), у відповідній пісні з'являються (строфи 76—104) ще шість інших історичних географічних назв:

Árheimar (строфи 77, 101); *á stǫðum Danpar* (строфа 82); *Dúnheiðr* (строфи 98, 100); *Grýtingaliði* (строфа 101); *Jassarfjǫll* (строфи 98, 100); *Myrkviðr* (строфи 82, 91); *Tyrfingr* (строфа 83).

Строфи 77 і 101, в яких зустрічається назва Аргеймар, засвідчують, що тут ідеться про «домівку ґотів» (*Gotar byggja*), де були резиденція та двір королів:

77. Hlǫðr reið austan,	Гльод прискакав зі сходу,
Heiðreks arfi;	Гейдреків спадкоємець,
kom hann at garði,	до двору з'явився,
þar er Gotar byggja,	до Аргеймару —
á Árheima,	домівки ґотів,
arfs at kveðja,	доводячи своє першородство;
þar drakk Angantýr	там Анґантюр правив
erfi Heiðreks.	тризну за Гейдреком.
101. Taki þér Gizur	[Гльод вигукнув:] Схопіть цього Ґіцура
Grýtingaliða	Ґрютінґаліді,
mann Angantýs,	дорадника Анґантюра,
kominn af Árheimum.	що з Аргейму прибув.

Строфа 82 перераховує те, що можна було знайти в «домівці ґотів»:

hrís þat it mæra	Хаща знаменита,
er Myrkviðr heitir,	названа Мюрквід,
grǫf þá ina helgu	могила священна
er stendr á Gotþjóðu,	на землі Ґотланду,
stein þann inn fagra	камінь, майстерно оброблений
er stendr á stǫðum Danpar	у поселеннях на Дніпрі,
	укріплень половина,
hálfar herváðir	що Гейдрекові належали,
þær er Heiðrekr átti	васали та землі,
lǫnd ok lýða	та персні блискучі!
ok ljósa bauga!	

Цей фрагмент нагадує другу половину п'ятої строфи з «Пісні про Атлі», де є рядки, відверто скопійовані з «Битви ґотів з гунами» (але не прив'язані до географії цієї поеми)[77]:

Stórar meiðmar	Скарби незліченні,
ok staði Danpar,	поселення на Дніпрі
hrís þat it mæra,	та хаща знаменита,
er meðr Myrkvið kalla.	що Мюрквідом зветься.

Назва *Данп* (=*Даннар*) як епонім зустрічається (вкупі з *Даном*) у сорок восьмій строфі відомої «Пісні про Ріґа»[78], де наводиться цікавий матеріал для розмірковування про походження трьох соціальних класів[79]:

Á Danr ok Danpr	На Дані та Данпі
dýrar hallir,	житла багатші
æðra óðal	та землі кращі
enn ér hafið;	за ті, що у тебе;
þeir kunno vel	там стернувати уміють
kjól at ríða,	крізь море бурхливе
egg at kenna,	й мечем управлятись
undir rjúfa.	у битвах з мужами.

Прозовий текст «Саґи про Гервьор» конкретніший щодо *Аргеймару*. Тільки, на жаль, рукописна традиція не визначена в тому, чи був Аргеймар назвою певного місця, поселення (*bær*; = версія R), чи цілої округи (*hérað*; = версія U). Замість *á stǫdum Danpar* («поселення на Данпі») прозовий текст містить також комбіновану місцеву назву Danparstaðir/ Dampstaðir.

І нарешті. У втраченому рукописі версії U Ерікссона (E)[80] є ще одна досі не прояснена назва, Ернар. Відповідні фрагменти із «Саґи про Гервьор» такі:

R[81]	U[82]	E[83]
því næst lætr Angantýr gera	þui næst lætur A(nganntyr) efna	síðan lèt hann efna
veizlu mikla á Danparstǫðum á þeim bæ, Árheimer heita,	til erfis eptir fodur sinn i þui	veizlu mikla á þeim bæ,
	hieradi, er Aarheimar heita,	er Dampstaðir heita, í Árheimum,
at erfa fǫður sinn.	enn bærinn Da[m]pstadir.	er sumir kalla Ernar hèrað, var þat höfuðborg á Reiðgotalandi í þann tíma, ok drakk þar erfi eptir föður sinn.

(*переклад*)

За цим відразу	За цим відразу	Пізніше Анґантюр
Анґантюр	Анґантюр	улаштував
улаштував велику	улаштував велику	велику тризну поховальну
тризну	тризну поховальну,	у місці, званому Дампастадір
поховальну	щоб вшанувати	в Аргеймі; ту землю
у Данпастадірі,	пам'ять батька	називає дехто областю
в тім місці, що	в землі Аргеймар,	Ернар;
звалось	а місце	у ті часи столиця

Аргеймаром, щоб вшанувати пам'ять батька.	[називалось] Дампстадір (поселення на Дніпрі).	Рейдґоталанду містилась там.

Для пояснення назви *Аргеймар* було запропоновано кілька етимологій. Видавці «Antiquités Russes» вважали, що ця назва «точно означає країну на річці Ahva; по значенню слово відповідає ґотському *Ahvôsháimôs*»[84]. Вони посилалися на фрагмент з Йорданової «Ґетики» про ґотського короля Остроґота, який розгромив ґепідів на річці *Auha*[85]; одначе коментатори ототожнюють ту саму Авгу (не Агву!) з річкою Алута (Альт, Ольт), лівою притокою Дунаю у стародавній Дакії[86]. Гайнцель[87] пов'язує резиденцію в Аргеймарі з ґотською резиденцією Ойумом, про яку також згадує Йордан[88]; цю ідентифікацію сприймає Шютте, який помістив Ойум («auf den Auen») у дельті Вісли[89].

Згідно з Арвідом Йоганнсоном, «назва Аргеймар може означати «водна місцевість» («Flussgelände»),«район витоків» («Quellengebiet des Flusses»), або ще краще це можна передати (згідно з версією R) як «річковий дім» («Flussheim»); Гайнцель вірно вбачає тут ґерманський неологізм (у Східній Європі), тож назву можна прикласти до будь-якої місцевості»[90].

Іван Шаровольський висловив сумнів щодо ототожнення *Аргеймар=Авга* і *Аргеймар=Ойум*. Він швидше пов'язував перший компонент назви ар- з гунською назвою Дніпра (також засвідченою в «Ґетиці» Йордана) *Var*, тобто Аргеймар<Варгеймар[91]. Нарешті, Толкін пояснює *Аргеймар* як *ár-dagar*, «дні старовини» =«стародавнє житло», поняття, яке використовувалося, щоб змалювати двір ґотського короля у Східній Європі[92].

Давньоскандинавське слово *staðir* (множина від *staðr*) з'являється як другий компонент у місцевих назвах; вживання його давніше за «епоху вікінґів»[93]. Утім, як вірно відзначив Гайнцель, перший компонент у тих складених місцевих назвах, як правило, ім'я власне, а не назва річки[94].

Myrkviðr дослівно означає «чорна хаща». Це топонімічна назва, що відповідно могла вживатися для будь-якої «темної» хащі чи лісу. Мух[95] і Шютте[96] зв'язували Мюрквід з «Битви ґотів з гунами» з назвою Тітмара (писав 1013—1014 рр.) для гір у Східній Німеччині, Ерцґебірґе/Судети: *Miriquidui*[97]. Ланґенфельдт припустив, що це слово вживалося для означення «темної хащі» в *Isarnho*, на території Стародавньої Саксонії,

південніше від Гедебю[98]. Розенфельд ідентифікує ці гори з Карпатами[99].

Сам прозовий текст дає таке пояснення[100]:

...skóg þann, er Myrkviðr heitir,	...хаща називалася Мюрквід і
er skilr Húnaland ok Gotaland.	розділяла Гуналанд від [Рейд] ґоталанду.
En sem þeir kómu af skóginum,	А коли вони вийшли з хащі,
þá váru byggðir stórar ok vellir	то опинилися в краю великих густонаселених просторів
sléttir.	на широких рівнинах.
En á vǫllunum stóð borg ein fǫgr,	На рівнинах стояло чудове укріплення,
þar réð fyrir Hervǫr, systir	де правила Гервьор,
Angantýs ok Hlǫðs...	сестра Гльода і Анґантюра...

Де ж була «домівка ґотів» (*Gotar byggja*), з їхніми політичними й релігійними пам'ятками в стилі отюкенського прихистку стародавніх тюрків на річці Орхон у Монголії?[101] Деякі вчені, серед них Віґфуссон і Гайнцель, намагалися пов'язати цей простір на Дніпрі з Києвом[102]. Однак таке припущення слід відкинути, оскільки Київ до X ст. не був провідним центром. До Києва цю роль відігравало інше місто, розташоване в південній Україні й відповідно ближче до грецьких колоній і культурної сфери Маре Нострум. Починаючи від V ст. до н. е. це місто було політичним, економічним, промисловим і торговельним центром скіфів. Його рештки, що складалися з Кам'янського городища на лівому березі в пониззі Дніпра, навпроти сучасного Нікополя, були розкопані (1899—1900; 1938—1941; 1944—1950) між селищами Велика Знам'янка і містечком Кам'янка-Дніпровська (Запорізької області)[103].

Зв'язок Кам'янського городища з Аргеймаром підтверджують археологічні знахідки поселень і некрополів Черняхівської культури, що їх неупереджені вчені відносять до ґотів IV—V ст.[104].

Історично ця місцевість відома як Дніпровський луг, численні річечки й острівки якого робили його ідеальним притулком для піратів. Між прибл. 1550-м і 1648 роками Дніпровський луг був домівкою річкових запорізьких козаків, справжньої божої кари для турків=османів.

Північніше лугу в часи середньовіччя здіймалися два великі ліси, відомі як рефугія, місце притулку половців у XII ст.: Голубий ліс, що тягнувся вздовж річок Вовчої та Самари, і

Чорний ліс, який охоплював два береги Дніпра приблизно від річки Орілі до Самари[105]. Три основні географічні назви з «Битви ґотів з гунами» можна, таким чином, віднести з великою достовірністю до території вздовж цього великого вигину Дніпра.

Назви *Дунгейд* і *Ясарфйоль* зустрічаються у віршах 98 і 100:

98. Kenndu dylgju	Ти викличеш їх на прю
á Dúnheiði,	на Дунгейд,
orrostu undir	на битву під
Jassarfjǫllum;	Ясарфйолем;
þar opt Gotar	там ґоти нерідко
gunni háðu,	сходилися в герці,
ok fagran sigr	заживши слави
frægir vágu.	у перемогах.
100. Býð ek yðr dylgju	Я кличу на прю вас
á Dúnheiði,	на Дунгейд,
orrostu undir	на битву під
Jassarfjǫllum;	Ясарфйолем;
ok láti svá Óðinn flein fljúga	хай Одін спрямує списа,
sem ek fyrir mæli!	здійснивши закляття моє!

Другий компонент назви Дунгейд, — *heiðr*, що означає «пустище, поросле вересом», «степ», — часто зустрічається в давньоскандинавській топонімії. Першу частину, *Dún-*, пояснювали в різні способи. Більшість ґерманістів (за винятком Р. К. Бура, котрий визначав «Дун» як Західну Двіну (*Düna*), пояснювали Дунгейд як абревіатуру від Дунабісгейд, «Дунайський степ»[106]. У той час як Йоганнсон ідентифікує цю Дунайську місцевість з Мархфельдом (в місці злиття Дунаю та Марху)[107], найбільший прихильник ототожнення Дун-Дунай, Розенфельд, одначе, пояснює цю назву як «Дунайську рівнину»[108]. Іншу етимологію запровадив Мух[109], і її підтримав Шютте[110]; вони пов'язують цю місцевість з Λοῦγοι οἱ Δοῦνοι, «Дунськими лужанами» в Сілезії, згаданими Птоломеєм, оскільки вони лежать біля Герцініанського лісу (Міріквідуй за Тітмаром, «Erzgebirge»).

Проте історики, зокрема Франц Альтгайм[111], Ґерард Лябуда[112] та історик літератури Г. Бесеке[113], навели переконливі докази для ототожнення Дуна з назвою Дон, що її за середньовіччя вживали для Дінця.

У 1887 році Гайнцель хоча й неохоче, але визнав можливість зв'язку між першим елементом у назві Ясарфйоль і ясами/

аланами (другим компонентом є давньоскандинавське слово *fjǫll*, «гора»)[114]. Через два роки Мух зробив інше припущення: ця гора була Птоломеєвою Ἀσκιβούργιον ὄρος, сучасним чеським масивом Ясенік=німецьким Ґезенке, південно-східною частиною Ерцґебірґе/Судетських гір[115]. На це визначення пристав і Йоганнсон[116]. Розенфельд у кількох розвідках витлумачив Ясарфйоль як *Jazaga-felisōs, «гори язиґів» (Ἰάζυγες), гірське пасмо північніше Будапешта, між лісом Баконі та горами Матра[117]. З іншого боку, Отто Менхен-Гельфен наполягав, що ця назва походить від Ἰάσιοι Птоломея і Ясів Плінія, де було римське торговельне місто Aquae Iasae (сучасне Вараждінське Топліце). Ясарфйоль був гірським пасмом між річками Савою та Дравою у Бановіні теперішньої Югославії[118].

Припущення Гайнцеля розвинув Франц Альтгайм і переконливо довів, що розглядувані гори є Аланськими горами, про які згадує Птоломей («Географія», 5. 9. 16), і що йотований перший компонент *Яс=Ас/Алан можна пояснити, звернувшись до іранської філології[119]. Втім, Альтгайм не ідентифікував це східноєвропейське гірське пасмо.

У 1907 р. Шаровольський висловив дуже обґрунтоване припущення, що Ясарфйолем були «Яські/Аланські гори в Донецькому кряжі»[120]. На жаль, до останнього часу його праця залишалася невідомою для західних учених. Тепер можна додати, що гірське пасмо, про яке йдеться, лежить на південь від Дінця і на північ від річки Сухий Торець. Ще у XVI ст. це пасмо згадувалося як святе, через що й отримало назву Святі гори. Поруч з ними була «Свята вода» Нетріґус (тюркське: <*Tengri su* — «Свята вода») і половецьке царське місто (Царев Город)[121].

Назва *Grýtingaliði* зустрічається у строфі 102; *Tyrfingr* (як географічна назва, а не назва меча) наводиться у строфі 83:

Bresta mun fyrr, bróðir, in blikhvíta lind ok kald geirr koma við annan ok margr gumi	Блискучий і круглий щит розсиплеться в друзки, родичу, холодні списи скрешуть іскри, без числа суворі мужі встелять трупом
í gras hníga áðr en Tyrfing í tvau deilak eða þér, Humlungr, hálfan arf gefa!	навколишні трави, перш ніж примусиш мене навпіл ділити Тюрвінґ або ж тобі дати частку від спадку, онуче Гумлі!

Думка вчених щодо етимології цих двох назв загалом одностайна. *Grýtingaliði* (*liði* не є давньоскандинавського походження, <**galidan* означає дружинник)[122] були визнані як грейтунґи, назва остроґотів, а Тюрвінґ відповідає тервінґам, як називали візіґотів. Обидві назви були передані Йорданом (550)[123].

Залишається досі без відповіді, чому назва Тюрвінґ була дана мечу із «Саґи про Гервьор». Можна припустити, що континентальні тюрвінґи/візіґоти підтримували зв'язок із іспанськими візіґотами, а тому вірили, що чарівний меч викували саме в Іспанії. Не забуваймо, що Толедо, столиця візіґотів, протягом століть залишалося важливим центром з виробництва мечів. Про чудові клинки, виготовлені в Толедо, згадує вже Фаліск Ґраттій у своїй «Кінеґетиці» в І ст. до н. е.

На відміну від імен власних, наведених у «Битві ґотів з гунами», що всі вони мають апелятивну семантику, як географічні, так і племінні назви, представлені там, цілком історичні й можуть бути віднесеними до території України за часів прибл. 150—450 рр. Тривалій науковій суперечці щодо визначення місця «битви ґотів з гунами» (і походження відповідної еддичної пісні) час покласти край. При цьому як балтійську теорію Шютте, так і різновиди дунайської гіпотези, підтримуваної Гайнцелем, Мухом, Розенфельдом і Менхен-Гельфеном, слід також відкинути.

Рейдґоталанд і Ґардарікі в «Сазі про Гервьор»

Назви «Рейдґоталанд» і «Ґардарікі» не з'являються у тексті «Битви ґотів з гунами», але зустрічаються в інших частинах «Саґи про Гервьор», причому разом з двома іншими назвами, Саксландом і Гуналандом, утворюють географічний кістяк твору. Версії R і U не дають пояснення назвам; версія H наводить два пояснення, але їх, мабуть, увів до твору Гаук Ерлендссон (пом. 1334 р.), відомий переписувач і власник даного рукопису. Він вказує, що «Reiðgotaland, — þat heitir nú Jútland» — «Рейдґоталанд тепер зветься Ютландом»[124]; «Vindland... er nœst liggr Reiðgotalandi», «Віндланд [Вендланд]... межує з Рейдґоталандом»[125].

Термін «(Г)рейдґотар» з'являється в першоджерелах з кінця VIII ст., спершу в англосаксонських[126]. «Беовульф», створений, очевидно, при дворі короля Оффа з Мерсії (757—796), містить

форму «Гредмени» (*Hreð-menn*, 1.445). В англосаксонському перекладі твору Боеція († 524) «De consolatione philosophiae», виконаному Альфредом Великим із Вессекса бл. 887—888 р., цей термін повторюється двічі як *Rædgot* і *Rædgota*. Факти засвідчують також, що термін *(H)Reiðgotar* (> давньоангл. *Hreð-gotas*) зустрічається разом з назвою «гуни» (> давньоангл. *Hunas*). Для англосаксонських християнських авторів обидва визначення стосувалися варварських народів. Англосаксонський (мерсійський) поет Кіневульф (бл. 750—825) у своїй епічній поемі «Єлена» згадує їх двічі:

18. Him wæs hild boden	І битва його захопила,
wiges woma; werod samnodan	вогонь боротьби, у військо зібралися разом
20. Huna leode ond Hreð-Gotan	гуни й гредґоти,
foron fyrdhwate Francan ond Hugas,	франки та гуґи вперед подалися,
wæron hwate weras	жорстокі у битві,
gearwe to guðe[127].	народжені для війни[127].
56. ...Cyning wæs áfyrhted,	Та страхом король охоплений
egsan geaclad, siððan elþeodige,	переляканo роздивлявся військо вороже,
Huna ond Hreða here sceawedon,	армію гунів та гред[ґотів],
ðæt he on Romwara rices ende	що на березі річки — кордоні імперії Римської —
60. ymb þæs wæteres stæð	громадилась міццю
werod samnodon,	й числом незліченним[128].
mægen unríme[128].	

Ті самі дві назви, гунів і гредґотів, з'являються у «Відсіті» (бл. 900 р.)[129]:

Ic wæs mid Hunum ond mid Hreð-Gotum.	Я був серед гунів і серед гредґотів.

В епізоді про Вульфгере у «Відсіті» назва ґотів набуває еліптичної форми, *Hrædas*[130].

Ця назва, у формах **Hraiþ-** і **Hraiþ-Kutum**, зустрічається також у відомому рунічному написі на камені Рьок у Західному Йотланді, викарбуваному бл. 800 р. н. е. Перша форма є у строфі еддичного типу:

raiþ þiaurikR	Правив Теодоріх [Великий, король остроґотів, 474 — 526]
hin þurmuþi	сміливодумний,

stiliR flutna	повелитель мореплавців,
strantu Hraiþ-maraR;	землею Грейд[ґотського] моря (=Адріатичного моря);
sitiR nu karuR	тепер він, напевно, лютий
ą kuta sinum	сидить на бойовому коні (досл.: «коні ґотської породи»).

Друга форма з'являється в прозовому написі:

aft uamuþ stąnta runaR þaR.	На честь Вемода ці руни.
in uarin faþi, faþiR aft faikiąn sunu.	Варін писав їх, батько — загиблому синові.
...miR hraiþkutum;	...із грейдґотами;
auk tu miR ąn ub sakaR...	і він [Вемод] загинув із ними з власної вини...[131]

Це засвідчує, що йоти (ґаути) мали підставу зберегти (Ґ)рейдґотські традиції й використати назву «ґоти» (додавши епітета) для означення історичних східноєвропейських та італійських (остро)ґотів. Очевидно, що цей термін поширився з території йотів на Данію та Англію.

Термін грейдґоти відносно рідкий для давньоскандинавської літератури. В еддичній поезії він зустрічається лише в «Промовах Вафтрудніра» (перша половина X ст.)[132], у вірші 12, де означає «герої»[133]:

	[Один сказав:]
Skinfaxi heitir,	«Звати його Світлогривим (Skínfaxi),
er inn skira dregr	коня, що приносить
dag um dróttmǫgo;	день кожного ранку;
hesta beztr	серед коней
þykkir hann með Hreið-	вважається він
gotom,	якнайкращим для героїв (досл. грейдґотів)
ey lýsir mǫn af mari.	і грива його світлосяйна».

Ця назва не зустрічається в поезії скальдів після прибл. 850 р. або в історичних рунічних написах X—XI ст. Вона повторюється в працях Сноррі Стурлуссона «Крузі земному» («Саґа про Інґлінґів»)[134] та «Едді» того ж Сноррі («Пролог»[135], «Мова поезії»)[136], у «Сазі про Скйолдунґів» («Sǫgubrót»[137]; «Ragnarssona þáttr»)[138], в енциклопедичних зведеннях («Hauksbók»[139], «Книга Скалагольта»)[140], у родовому зводі «Гверсу»[141] і в пізнішій родовій сазі «Hálfdanar saga Brǫnufóstra»[142] (після 1300 р.)[143].

З цього огляду логічно виснувати, що назва (Г)рейдґоти/(Г)Рейдґоталанд, яку вживали для Йотланду (а пізніше —

Ютланду), відповідала дійсності між 750-м і 850 рр., протягом власне «епохи вікінґів». Гунами в той розглядуваний період могли бути лише авари, а це означає, що тогочасний Рейдґоталанд слід помістити на півночі аварської держави. Протягом другої половини «епохи вікінґів» (прибл. 800—850 рр.) Південний Ютланд, з його торговим центром у Гедебю (Гайтгабу), був економічним і політичним центром Данії. Можна додати, що, згідно з «Еддою» Сноррі, Одін віддав Рейдґоталанд своєму синові Скйолду, від якого походить данський королівський рід Скйолдунґів. Таким чином, ототожнення Рейдґоталанду з Ютландом, наведене в «Едді» Сноррі та у версії H «Саґи про Гервьор», схоже, має певну підставу, хоча йоти продовжували пов'язувати форму грейдґотів з ґотами епохи великого переселення (див. напис на камені Рьок), яких вважали своїми предками.

Ґардарікі часів Рейдґоталанду, тобто Ґардарікі «епохи вікінґів» (прибл. 750—850 рр.), звичайно, не можна відносити до Русі Великого Новгорода, як це роблять пізніші давньоскандинавські джерела X—XI ст.; Новгород було засновано і збудовано лише після 900 року, як засвідчують археологічні розкопи та вуглецевий аналіз[144]. Термін Ґардарікі займає особливе місце в «Сазі про Гервьор». Версія R саґи починається словами: «Sigrlami hét konungr, er réð fyrir Garðaríki» («Сіґрламі звали короля, що правив Ґардарікі»)[145] і продовжується розповіддю про те, що великий вікінґ Арнґрім, батько дванадцяти героїв «Самсейської поезії», дбаючи про кар'єру:

hann sótti *vestr [текст: austr],	...поїхав на *захід (текст: схід),
í Garðaríki,	до Ґардарікі,
ok dvalðisk um hríð með Sigrlama	й прожив певний час
konungi[146].	у короля Сіґрламі[146].

Гейдрек, герой другої частини саґи, вважав за велику честь виховувати сина короля Ґардів, хоча його батько й зауважив йому, що той, хто виховує чуже дитя, сам нижчого рангу[147]:

Á einu sumri sendir Heiðrekr	Якось улітку король Гейдрек послав людей
konungr menn í Garðaríki þess	з дорученням запросити
ørendis at bjóða syni Garða-	сина короля Ґардарікі
konungs heim til fóstrs.	на виховання у свій дім.

У версії R «Саґи про Гервьор» не наводиться ім'я короля «другої» Ґардарікської династії; версії U[148] і H[149] подають (не підтверджене в інших місцях) ім'я Гроллауґа.

Винятковість Ґардарікі/Ґардів підкреслюється харизматичним походженням її «першої» династії в «Сазі про Гервьор»; поява династії пов'язана з міграцією бога Одіна[150]:

þessu samtíða kómu austan
Asíamenn ok Tyrkjar
ok byggðu Norðrlǫnd.
Óðinn formaðr þeira átti marga
sonu, urðu þeir allir miklir
menn ok ríkir. Einn hans sonr
hét Sigrlami; honum fekk Óðinn
þat ríki sem nú er kallat
Garðaríki; gerðisk hann þar
hǫfðingi mikill yfir því ríki.

Було це в ті часи, коли жителі
Асії й тюрки прийшли зі сходу
й оселилися в північних землях.
Їхній вождь, Одін, мав багато
синів, великих і могутніх. Один із
них звався Сіґрламі; йому віддав
Одін володіння, що нині має назву
Ґардарікі;
тож став [Сіґрламі] великим
правителем
цих земель.

Ім'я Сіґрламі (Sigrlami, <*sigr-lami*) не зустрічається в списку синів Одіна в «Едді» Сноррі. Однак Сіґі-, перший компонент імені Сіґр-ламі (оскільки *sigi=sigr*)[151], трапляється. У тексті «Едди» Сноррі читаємо [152]:

En þriþi s(onr) Oþins er
nefndr Sigi,
hans s(onr) Rerir; þeir
langfeðr réþv þar fyrir, er
nv́ er kallat Frakland, ok er
þaþan sv́ ætt komin, er
kavllvt er Vavlsvngar.
Frá avllvm þesvm erv stórar
ættir komnar ok margar.

Третього сина Одіна звали
Сіґі;
а його сина — Рерір; вони обидва
правили [країною], що зветься нині
Франкландом
(= країною Франків), й рід
(клан) Вьолсунґів узяв
початок звідти.
Великі й численні роди
пішли від усіх них.

Протягом «епохи вікінґів» (750—850) найважливішими торговими портами Франкської імперії були два міста: Квентовік, біля теперішнього Кале, і торговельний центр Дорестад (сучасний Війк-бай-Дуурстеде), розташований на рукаві дельти Рейну[153], який, згідно з Й. Брьондстедом, данським археологом і фахівцем з проблем «епохи вікінґів», «був визнаним найбільшим торговим центром у Північній Європі»[154]. Його монетна система особливо цінувалася на півночі, отож, коли місто було

зруйноване у 830-ті роки, скандинави спробували скопіювати ці монети. У такий спосіб перші скандинавські монети були викарбувані наприкінці IX ст. і бл. 960—980 рр. скоріше за все в Гедебю (Гайдабю) в Ютланді[155]. Зразком для них послужили дорестадські динарії Карла Великого, що датувалися початком IX ст. На штампах були написи, що їх більш-менш точно відтворили північні карбувальники:

Орел: CARO LVS   Лишка: DOR STAT

Давньоскандинавський відповідник франкоґерманському STAT був garðr, звідси — Ґардарікі (Garða-ríki).

Син Одіна, безсумнівно, був пов'язаний з Ґардарікі, оскільки сама ця назва, «Ґардарікі», «Країна Міст» (*ríki* — «країна», «держава»), первинно вживалася скандинавами стосовно франкських узбережних міст. Таке припущення підтверджує і «Саґа про Орвара-Одда». В ній Сіґрламі, котрий у версії R є батьком Ейфури (матері дванадцяти героїв-вікінґів з Больму), названо за зразком його сина — Сваврламі. Однак у паралельній історії про Самсей у тій самій сазі Сваврламі є королем не Ґардарікі, а Фландрії (Флемінґ'яланду)[156]. Збережений варіант «Саґи про Орвара-Одда», написаний між 1265-м і 1275 рр.[157], спирався на пісні, складені наприкінці XII ст.[158], коли фламандські торгівля та промисловість досягли міжнародного значення. Зрівняння «короля Флемінґ'яланду» з правителем узбережних міст (Ґардарікі) відповідало дійсності, оскільки такий правитель обов'язково мусив бути багатим і могутнім як граф Фландрії.

Версія H приписувала роль Ґардаконунґа, «правителя міст», князеві Голмґарда[159] (Великого Новгорода), який в XI ст. став так само важливий для вікінґів (скажімо, для Олава Святого, пом. 1030 р.; Гаральда Хороброго, пом. 1066 р.), як Дорестад був для їхніх предків за часів «епохи вікінґів». Очевидно, що коли Ґардарікі було ідентифіковано з Новгородською Руссю, в Альдейґ'юборґу (Старій Ладозі) мав правити ярл короля Ґардарікі, тесть Анґантюра (I); прототипом міг бути Рьоґнвалд Старий (пом. 1030 р.), історично засвідчені ярл Альдейґ'юборґа, в той час коли Ярослав/Ярицлейв (пом. 1054 р.) сидів на престолі в Голмґарді (Великому Новгороді).

У давньоскандинавській важливі географічні назви, як правило, зустрічаються завжди вкупі з визначеними сторонами

світу — північчю, півднем, сходом та заходом. У текстах пізньої «епохи вікінґів» прислівник *austr*, «східно», завжди прив'язувався до назви Ґардарікі. Втім, така практика була новою. У своєму «Крузі земному» Сноррі Стурлуссон вживає *vestr* з назвою Ґардарікі, коли йдеться про доісторичних Інґлінґів («Саґа про Інґлінґів»[160]:

Fór hann fyrst vestr í Garða-	Спершу він (Одін) вирушив на захід до Ґардарікі,
ríki ok þá suðr í Saxland.	а тоді на південь до Саксланду (Старої Саксонії).

Загадкове питання про те, чому скандинави (пізньої «епохи вікінґів») назвали Русь Ґардарікі, або «Країною Міст», тепер може бути розв'язаним. Ця назва не була створена для Русі, що в IX ст. ще не мала міст, а з'явилася пізніше як смислове означення. В «епоху вікінґів», коли з'явилася ця назва, її почали вживати для узбережжя Північного моря імперії Каролінґів через важливі торгові центри, такі як вищезгадуваний Дорестад та Квентовік. Зрозуміло, що не було підстав називати так Східну Європу IX ст. Утім, наприкінці X та в XI ст. ситуація змінилася. Новгородські правителі, сучасники давньоскандинавської усної саґи, Володимир Великий (970—1015) і особливо Ярослав Мудрий (1010—1054), перетворили нову, Київську Руську державу на справжню «Країну Міст», тобто Ґардарікі. В XI ст. освічені люди знали, що існують два Ґард/Ґардар, звідси вживання назви *Східний Ґард* для Великого Новгорода. Відповідно Адам Бременський бл. 1073—1076 р. писав *Ostrogard Ruzziae*, коли мав на увазі Великий Новгород; тут *Ostro-* замінило давньоскандинавське *austr*, «східний» (порівн. «остроґоти»)[161].

Приблизно через двадцять років по тому переписувач «Діянь» Адама Бременського ввів таке пояснення (№ 120) до тексту[162]:

Ruzzia vocatur a barbaris Danis Ostrogard, eo quod in oriente posita quasi hortus irriguus abundant omnibus bonis.	Руссю (=Новгородською Руссю) називають варвари дани *Остроґард* через те, що лежить вона на сході й нагадує напоєний водою сад (порівн. «Книга пророка Ісаї» 58:13; «Книга пророка Єремії» 31:12), сповнений розкоші.

Походження «Саґи про Гервьор»

Після тексту «Битви ґотів з гунами» у версії U «Саґи про Гервьор», єдиній, що містить повну оповідь, наводиться родовід і коротка історія шведських королів аж до кінця панування Філіппа Гальстейнссона (1112—1118)[163]. У зв'язку з цим постають два питання: перше — навіщо взагалі цей додаток, і друге — чому він різко уривається на королі Філіппі в 1118 році, якщо саму саґу було створено не раніше за 1250 р.?

У своїй праці «Íslendingabók» («Історія Ісландії») Арі Мудрий (1067—1148) зафіксував смерть Філіппа[164]. Багато ісландських біографічних саґ («Kristnisaga»[165], «Byskupa sögur»[166], «Sturlunga saga»)[167] та анналів («Lǫgmanns annáll»[168], «Flateyjar annáll»[169]) повторили його інформацію, не додавши сучасних їм фактів про Швецію, внаслідок чого Філіпп лишився єдиним згаданим шведським королем XII ст.

Останні десятиліття XI ст. і перші три десятиліття XII були часом наукової діяльності Семунда Мудрого (1056—1133). Близько 1080 р. він повернувся з Парижа, де, вочевидь, навчався у школі Нотр-Дам, і почав закладати основи історичної та теологічної наук в Ісландії. Серед його сподвижників були другий єпископ Скалагольтський Ґіцур Іслейвссон (1081—1118), законодавець і поет Маркус Скеґґ'ясон (1040—1107) і вищезгаданий Арі Мудрий[170].

Саме Семунд заклав хронологічний кістяк для історії Норвегії та Ісландії. Він також дослідив історію Скйолдунґів, королів Данії та Швеції, оскільки представники його власного клану, Оддаверів, вважали себе спадкоємцями тієї королівської династії[171]. Завдяки Семунду в структурі Скалагольтської єпархії утворився новий інтелектуальний центр, привертаючи увагу північних правителів.

Ґіцур Іслейвссон, основна постать у цій ісландській культурній революції, котрий, за словами Гаральда Хороброго (пом. 1066 р.), був вартий трьох в одній особі (вікінґівського вождя, короля і єпископа)[172], підтримував зв'язок з Данією та Йотландом (Швецією). Після свого посвячення в сан він провів рік («зиму») у кожній з цих країн[173]. Маркус Скеґґ'ясон, протягом довгих років (1084—1107) другий найвищий службовець в Ісландії (*lǫgsǫgumaðr*), з'являється в «Skáldatal»[174] як придворний поет данського короля Кнута Свейнссона (пізніше — «святого»,

1080—1086) і так само шведського короля Інґі I Стейнкельссона (1080—1112), дядька й безпосереднього попередника Філіппа.

Звісно, було б дивним, щоб жадібні до знань ісландці не скористалися новою чудовою нагодою, аби зібрати інформацію про історію шведського королівського дому, тому логічно припустити, що власне ця шведська династія була зацікавлена передусім у створенні саґи, що увічнювала б їхнє незвичайне минуле. 1099 року, після п'ятдесятирічної боротьби, розпочатої ще його батьком, Інґі I Стейнкельссон, покровитель Маркуса Скеґґ'ясона, зрештою подолав язичницький опір. Він зруйнував центр північного язичництва — відомий храм в Уппсалі — й збудував на цьому місці собор.

Династія Стейнкелів була не свіарського походження, вони вели свій рід від ярлів Західного Йотланду. Перший король з цієї династії, Стейнкель Рьоґнвалдссон (1056—1067), зійшов на престол (і, можливо, народився) на Русі. Його батько, ярл Рьоґнвалд Ульвссон, усупереч волі короля Уппсали Олава, співпрацював з Інґіґердою (пом. 1050 р.), дочкою Олава, і норвезьким королем Олавом Святим (1015—1030). У 1016 році Інґіґерда взяла шлюб з новгородським князем Ярославом (1010—1054). Пізніше король Уппсали Олав Скаутконунґ (995—1022) змусив Рьоґнвалда покинути Західний Йотланд. Рьоґнвалд приєднався до Інґіґерди, яка призначила його ярлом свого власного новоствореного володіння на Русі — Велика Ладога (Альдейґ'юборґ) (1016—1030).

Філіпп мав особливий зв'язок з Норвегією і Руссю, оскільки взяв за дружину Інґіґерду, дочку «останнього вікінґа» Гаральда Хороброго (1046—1066). Інґіґерда була, окрім того, онукою Ярослава Новгородського (і Київського), адже мати в неї була відома Еллісів (Єлисавета) Ярославівна (дочка Ярицлейва)[175].

Автор «Саґи про Гервьор» скористався окремими джерелами ґаутського (йотського) походження, що видно на вживанні назви (Г)рейдґоти для визначення історичних ґотів, відомостях з «Самсейської поезії» про Альдейґ'юборґ і тули (пісні) з іменами правителів, котрі, як вважалося, були сучасниками Анґантюра (III). Родинна традиція пов'язувала династію західнойотського ярла з пращуром із Ільвінґів, Гейдреком Ульвгамром («Вовкулакою»). Арнґрім Йонссон, котрий у 1596—1597 рр. мав у розпорядженні кращу версію (U),так пояснив останній термін: «Heidricus cognomento Ulffhamur — eo quod se in lupum transformare

noverit, vel est tropicè dictum pro saevo»[176]. Цей йотський матеріал був переданий до Скалагольт-Одді самим королем Філіппом, через що, очевидно, його ім'я стало добре відомим в Ісландії.

Інґі II (1118 — 1130), брат Філіппа, багато пив і не поділяв братового захоплення старожитностями, він урвав зв'язки з освіченими ісландцями й згадується лише як «брат Філіппа», без будь-яких відмітних характеристик чи діянь. Його було отруєно в 1130 р., разом з його смертю обірвалася й династія Стейнкелів[177].

У 1133 році помер також Семунд Мудрий. З ним помер і задум написати історичну саґу про західнойотську династію Ільвінґів. А проте матеріал для незавершеної саґи було використано двічі: вперше бл. 1250 р. автором(ами) «Саґи про Гервьор» і вдруге — у XIV ст. (чи пізніше) упорядником списку римських пап і королів Норвегії, Данії та Швеції в AM 415, 4°; упорядник довів список до 1319[178].

Коли Арнґрім Йонссон (1568—1648) працював над «Rerum Danicarum fragmenta» (в 1596—1597 рр.), то вже мав у своєму розпорядженні версію U «Саґи про Гервьор»[179]. В окремих місцях версія U містить більш детальну інформацію, зокрема про історію династії Стейнкелів. Утім, у рукопису Арнґріма, так само як і у відомих версіях «Саґи про Гервьор», не наводиться відомостей про батька Стейнкеля Рьоґнвальда Старого, окрім розпливчатого посилання на його шлюбні зв'язки з могутнім норвезьким кланом:

«Саґа про Гервьор» (U)[180]	*Арнґрім Йонссон*[181]
Steinkell hét ríkr maðr í Svíaríki ok kynstórr; móðir hans hét Ástríðr dóttir Njáls Finnssonar ins skjálga af Hálogalandi; en faðir hans var Rǫgnvaldr inn gamli.	Steinchillus. Nomen fuit viro amplis divitiis et generis qvoqve nobilitate claro inter Svecos; ex Halogia Norvegiae hic oriundus erat...

Могутній чоловік був у Швеції,
знатного походження;
звали його Стейнкель,
а мати його була Астрід, дочка
Н'яла, сина Фінна (Фінссона)
Косоокого
з Галоґаланду;
а батько його був Рьоґнвалд Старий.

Те, що Арнґрім скористався без коливань «Саґою про Гервьор» разом з іншими джерелами, такими як «Саґа про Скйолдунґів», аби заповнити проґалину в реконструйованій ним історії, засвідчує, що він не сприймав її як чарівну «брехливу саґу про давні часи».

У 1927 році Альберт Ле Рой Ендр'юс заявив, що вступна частина до «Саґи про Гервьор» (версія U) збігається з початком «Саґи про Інґлінґів» у «Крузі земному» і що вона була задумана як велика історична саґа. Він встановив чотири ознаки, типові для вступу до «Саґи про Гервьор»[182]: посилання на стародавні книжки; легенди про тюрків (*Tyrkjar*) і *Asíamenn*, котрі під началом Одіна прийшли зі сходу; використання Одіна як точки відліку родоводу; поділ відомих територій на ті, що їх населяли велетні, і ті, що були заселені людьми.

А тепер спробуємо підбити підсумок. Приблизно наприкінці XI — на початку XII ст. шведські королі із західнойотської династії доручили ісландській історичній школі в Скалагольт-Одді написати велику історичну саґу про їхніх предків, або ж ісландці самі виступили ініціаторами справи. З цією метою король Філіпп зібрав усні перекази у Західному Йотланді і передав їх ісландцям; проте після смерті Філіппа (1118 р.) це починання також зупинилося. Через приблизно 130 років ісландський письменник наштовхнувся на зібраний різноманітний матеріал і використав його при складанні саґи (версія R), в якій звів окремі події й дійових осіб разом, оскільки у знайденому ним матеріалі постійно повторювалися такі імена, як Гейдрек і Анґантюр. Ще через кілька десятиліть інший літератор спробував створити саґу або «прядку» (*þáttr*, див. AM 203 і далі) у стилі «королівських саґ» (версія U).

Той (збережений) матеріал, що його зібрали у Західному Йотланді, складався з прибл. 800 віршів з етнічними й географічними назвами, але без імен власних, із часу до 453 р. («Битва ґотів з гунами»); «(Г)рейдґотського» шару прибл. 750—850 рр. і «Самсейської поезії» XI—XII ст.

«Битва ґотів з гунами» як історичне джерело

Тривала наукова суперечка щодо історичності «Битви ґотів з гунами», її точної дати й місця написання призвела до народження безлічі різноманітних, безкомпромісних думок і

необ'єктивних оцінок, неспроможних вирішити проблему. Причина цього полягає в небажанні відкинути думку, що ця битва мусить відбивати важливу історичну подію.

Однак насправді «Битва» — це просто епічна пісня, зі своїми законами й правилами, відмінними від тих, що присутні в історичних оповідях.

Подібно до кожного епічного твору, «Битва» телескопічно розсунула кілька століть історії й обернула головні історичні персонажі на архетипи. З цією метою їм дано не власні імена історичних осіб, а апелятивні визначення, що символізують роль дійових осіб в епічному сюжеті.

Єдиний історичний аспект у «Битві» — й дуже цінний — це перелік топографічних назв. Вони, власне, відбивають географію України за часів великих переселень.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

«Gelehrte Urgeschichte» («[Псевдо]наукова протоісторія») Сноррі Стурлуссона: чи мала вона историчну підоснову?

На запитання, чи *міг* у [псевдо]науковій протоісторії бути прихованим хоча б уривок із давньої саґи й, разом з тим, [фрагмент] історичної правди, належало б відповісти категоричним «ні». Втім, корисним буде лише запитати: чи у збережених історичних відомостях частини тієї [псевдо]наукової протоісторії міститься особливе чи близьке пояснення? Відповідь може бути тільки заперечливою[1].

«[Псевдо]наукова протоісторія» Сноррі Стурлуссона

У передмові до своїх двох основних праць — «Прозової Едди» (бл. 1120 р.) та «Круга земного» (бл. 1230 р.) — Сноррі Стурлуссон (1178—1241) подає власну географічну систему, а також в евгемеристичній формі — боротьбу між двома класами богів (Асами й Ванами), їхнє кінцеве примирення та поширення релігії Одіна типу *Männerbünde* зі Східної до Центральної Європи та Скандинавії.

Інтерпретація міфологічного змісту розповідного викладу Сноррі Стурлуссона відіграє важливу роль у вивченні сканди-

навської та ґерманської міфології. У підході до тієї проблеми створилися й існують досі три головні, але взаємовиключні наукові школи: історична чи, точніше, та, що історицизує; школа *gelehrte Urgeschichte* ([псевдо]наукової протоісторії); і нова порівняльна міфологія.

Скандинавські археологи — датчанин Карл Ніколай Генрі Петерсен (1849—1896)[2] та швед Бернгард Салін (1861—1931)[3] запропонували таку історичну інтерпретацію, підтриману згодом більшістю ґерманських філологів: переселення Одіна на північ могло відбивати пам'ять про реальні історичні події. Згідно з цією школою, якщо походження Одіна було скромним, то він, правдоподібно, був одним із пізніших богів, що потрапив до північної релігії з півдня. У примітивній системі племінної конкуренції серед давньоґерманських народів не було місця для такого універсального бога, як Одін з «епохи вікінґів». Конфлікт між Асами й Ванами відображав боротьбу між культами мужніх новоприбульців та релігією автохтонного землеробського населення. Свідчення Сноррі Стурлуссона відповідають міграції ґерманських народів з Танаїсу та Чорного моря через Ґерманію до Скандинавії. Однак учені не доходять згоди щодо датування цих подій. Фундатори згаданої школи мали на увазі епоху великого переселення народів (IV ст. н. е.), тоді як інші дослідники схильні віднести боротьбу релігій до археологічної епохи (скажімо, до періоду зіткнення племен мегалітичної культури з племенами культури бойових сокир)[4].

Оцінку школи наукової історіографії найкраще представляє дослідження Андреаса Гойслера (1865—1940), опубліковане 1908 року й зацитоване на початку цього розділу[5]. Дослідження торкається проблеми троянців і тюрків у працях Сноррі Стурлуссона та Арі Мудрого.

Школа нової порівняльної міфології найкраще представлена її засновником Жоржем Дюмезілем[6]. Він доводить, що праці Сноррі Стурлуссона можна належно зрозуміти лише за допомогою порівняльного структурного методу, без будь-якої історизації. Битва богів, описана Сноррі, є скандинавським вираженням загальноіндоєвропейської теми сабінської війни, тобто боротьби між першою та другою функціями (що їх уособлювали Аси), з одного боку, і третьою функцією (Вани), з другого, та їхнім замиренням[7]. Відносна рідкість місцевих назв, пов'язаних з Одіном, у Скандинавії та повна їх відсутність в Ісландії доводять тезу про пізню появу Одіна на півночі.

«Зрозуміло, що в самій Скандинавії, — пише Дюмезіль, — господарства, забудовані райони, притулки-схови селян і моряків частіше діставали свої імена від одного з богів-покровителів чи то землеробського достатку, чи мореплавства, чи бур, та їхніх конкретних корисних діянь, ніж від великих чаклунів і провідних богів. Стоячи на чолі статистично малих соціальних груп, бог не міг часто відбиватися в назвах місцевості. Ситуація в Ісландії підтверджує такий погляд. Природно, що поселенці, які полишили Європу і заснували на нових місцях справжню республіку заможних селян, не мали можливості назвати жодного місця за ім'ям якогось бога-короля. Нарешті, виключно рідкісні власні імена, похідні від Одіна, можна пояснити характером самого бога — неспокійного і жахаючого»[8].

Географія Сноррі непотрібна для теорії Дюмезіля, тож він обминає її, зазначаючи лише, що Сноррі «не тільки опускає богів до нині покійних королів, котрі заступали один одного і протягом життя пересувалися, переселялися і підкорювали. Він також розмістив на тогочасній карті світу божественні роди і надав їм людських рис, тож став залежати від імен, базованих на грі слів, часом удалій (Аси, «Азія»), часом — менш (Вани — **Vana-kvísl* — Танаїс, «річка Дон»). Він розмістив Асів і Ванів спершу на берегах Чорного моря, біля гирла Дону, не тому, що мав у розпорядженні якісь туманні згадки про міграції звідти ґотів чи якихось інших племен, і навіть не тому, що знав про великий торговий шлях з Криму до Скандинавії, а просто зачарований грою звуків, адже то була епоха, коли така псевдоетимологічна словесна гра сприймалася як історичний аргумент»[9].

Аналізуючи свідчення «Круга земного», Дюмезіль, однак, безпідставно обминає пролог до «Едди» Сноррі Стурлуссона[10]. Він зосереджується виключно на дешифруванні міфологічних аспектів основних історичних текстів Сноррі Стурлуссона. Він виділяє у розвідці Сноррі два важливі пласти міфологем і звертає увагу на те, що, на його думку, є грою слів у географічних назвах, деякі з них він уважає витонченими, які, однак, нічого не додають до його пошуків. Дюмезіль не досліджує, чи була ця, за його висловом, «гра слів» справді вимислом Сноррі, адже, якщо авторство Сноррі викликає сумніви, вона вимагає серйозного розгляду. Якщо Сноррі використав географічні назви, то, незалежно від їхнього походження, мав на те причину. Назва несла в собі інформацію. Чому, скажімо, оповідаючи про давні

часи, він вирішив скористатися саме цією міфологемою чи епічним виразом, відтрутивши інші, або чому вдався саме до цієї гри слів?

Вступні розділи «Прозової Едди» Сноррі Стурлуссона (далі — скор. СнЕ) та його «Круга земного» («Геймскрінґла», далі — скор. Гкр) вміщують не лише його міфологічну систему, а й передісторію скандинавів та їхні географічні круговиди, що спиралися на попередній досвід освоєння земель.

Авторство Сноррі в «Пролозі» переконливо доведене[11]. Пролог не лише співзвучний «Обманюванню Ґюльві» («aus einem Guss», «вони з одного куска», користуючись терміном Зіґфріда Байшлаґа[12]), коли одне незрозуміле без другого, але міфічні та епічні свідчення «Прологу» є або паралельними, або взаємодоповнювальними зі свідченням «Саґи про Інґлінґів» (далі — скор. Іс). Майстерність Сноррі представляти ті ж самі епічні чи міфологічні події по декілька разів, і щоразу з іншої перспективи, не має собі рівних серед творів середньовічної літератури[13].

Аси Одін і Тор здаються змальованими людиною, вихованою на латинській класичній традиції. Вони герої; прийшли з Трої і — що було зрозуміло — мають троянський родовід[14]. Для язичників — пращурів ісландців — Аси, однак, були богами, а не героями, і жили в *Асґарді*, поза часом і простором[15]; хоча цією резиденцією був, мовою історії, Тюркланд[16], розташований на схід від річки Танаквісля/Танаїсу[17]. Міфічні боги мали власну генеалогію (скажімо, Одін був сином Тора і онуком Бурі), яка відрізнялася від генеалогій троянських героїв і від генеалогії тюркландських Асів — евгемеристичних предків знатних скандинавських родів[18].

Однак протиставлення є чисто ілюзорним (*ginning*), адже обидві версії, класична і давньоскандинавська, спиралися на язичницький світ; просто кожна була інтерпретована у свій спосіб. Згідно зі Сноррі Стурлуссоном, архетип божественної резиденції мав три втілення: Троя в класичній версії, Асґард — у язичницьких ісландських концепціях і Тюркланд — в евгемеристичному історичному аспекті.

Взаємодоповнюючий характер відомостей «Прологу» та Іс можна проілюструвати. Перераховуючи три частини тогочасного світу, Іс опускає Африку, яка згадується в СнЕ[19]. Сподіваної подорожі Одіна до Норвегії, підтвердженої в СнЕ, бракує в Іс[20]. Натомість остання розповідає про Скаді (відсутню в СнЕ), матір Одінового сина Семінґа, пращура норвезьких ярлів із Гладіра[21].

Очевидно, що Снорpi написав свій «Пролог» ще до подорожі до Норвегії та Західного Йотланду у 1218—1219 pp. У більш ранній СнЕ сказано, що Одін призначив дванадцятьох вождів у Швеції (*hǫfuðmenn*) на зразок Трої. У пізнішій Іс Швеція поділена лише між п'ятьма правителями (*hofgoðar*), що відповідає дійсності, описаній Снорpi в його «Сазі про Олава Святого» (розд. 77)[22].

Подібно до пісні «Битва ґотів з гунами», обидва твори Снорpi Стурлуссона («Пролог» та Іс) розповідають про найдавнішу, або південну епоху нордійців у Східній Європі, що видно з географічної термінології: Танаїс, Ґодгеймар, Тюркланд, Велика Швеція* тощо; північної термінології та термінології Балтійського узбережжя там ще бракує.

Межова лінія проходить в Іс між розділами 12-м та 13-м. Терміни Ванагейм, Ґодгеймар, Тюркланд, Велика Швеція востаннє зустрічаються в розділі 12-му[23]; у розділі 13-му вводиться нова термінологія, починаючись з Фінланду та фінів (розд. 13)[24], затим іде дуже поширена серед вікінґів географічна назва — Аустрвеґ (Austrvegr; «Східний шлях»; розд. 27)[25], а наприкінці з'являються Ейстланд та Адальсюсла/*Aðalsýsla* (розд. 32). Першим прикладом північної термінології є насправді згадана у 12-му розділові велика садиба *at Steini* («Біля Каменя»); вона мала бути в Північній Європі, бо згадується й далі (розд. 32) у зв'язку з Ейстландом[26].

Слід окремо зупинитися на подорожі Одіна на північ. Тоді як СнЕ розповідає про те, що, прийшовши з Тюркланду, Одін із своїм почтом «не спинявся», аж поки досяг «північної землі, що нині зветься Саксландом», Іс зазначає, що він «спершу здійснив подорож на захід, до Ґардарікі»[27]. Ці суперечності зникають, якщо згадати, що «Пролог» (СнЕ) є насамперед міфологічним. Висхідною точкою кар'єри Одіна була давня Саксонія, континентальна батьківщина англосаксів[28]. Тому Снорpi знайшов за потрібне навести англосаксонську міфічну генеалогію для правителів Кенту й Дейри (=Східний Саксланд) та Вессекса (континентальна форма — «Вестфаль»). Згідно з Беде (творив бл. 731 року), чий твір був відомий Снорpi, засновники Кенту й Дейри — Генґіст та Горса — були поховані в Східному Кенті[29].

* Так у Снорpi Стурлуссона називалася територія колишньої Скіфії.

З історичної точки зору, одначе, представленої в Іс, політичний підйом нордійців почався лише після завоювання ними Ґардарікі. На той час ця назва ще не означала «Русь» або «Русія», а вживалася для позначення фризької торговельної столиці Дорестад.

Історію данської подорожі Одіна викладено в двох частинах[30]. Друга подорож — історія Ґевйона (*Gefjon*) — присутня в обох текстах і, мабуть, представляє міфологічну пам'ять про походження данів у районі південніше озера Меларен. Перша частина — проблематичніша; поки що неможливо визначити, чи ці два розділи доповнюють один одного, чи це два окремі виклади — міфічний та епіко-історичний. В СнЕ розповідається про Рейдґоталанд (в розумінні Ютланду) як про батьківщину Скйолдунґів, а в Іс подорож Одіна пов'язується з містом Одінсей (Оденсе) на острові Фюнен.

Дійсно, як свідчить Іс (розд. 10), існував особливий зв'язок між свеями (шведами) та їхнім богом Фрейром[31]. Тому Одін не відвідував Уппсалу; обидва тексти збігаються в тому, що його шведською резиденцією було торгове місто Сіґтуна (Sigtúnir)[32].

Ще кілька історичних та історіографічних проблем мають безпосереднє відношення до нашої основної теми: Одін, королівський титул та королівський родовід; згадки про тюрків, Тюркланд і тюрк'яконунга в ісландських джерелах; Ванаквісл та Ванагейм/Ваналанд; місцерозташування Великої чи Холодної Швеції (*Svíþjóð in mikla eða kalda*); Асґард, Тюркланд і Троя; локалізація Трої на схід від Танаїсу; ототожнення Трої з Тмутороканню; Ґодгеймар.

У додатку 2 наведено відповідні витяги з праці Сноррі Стурлуссона (оригінал та переклад), пов'язані з «[псевдо] науковою протоісторією», так само як і цілий текст «Upphaf allra frásagna».

Одін, королівський титул та королівське родове дерево

Згідно з достовірною давньоскандинавською традицією, збереженою в «Крузі земному», титул «конунґ» було запроваджено після прийняття законів Одіна[33]. Наступники Одіна — Ньйорд та Фрейр — наділені в «Крузі земному» титулами *dróttinn* («пан»). Ця назва походить від давньосканд. *drótt*, що за

означенням відповідає давньоґерманському варіанту римського *comitatus*, тобто постійній і узаконеній військовій дружині, що займалася розбоєм і складалася з командувача та дружинників, набраних з різних кланів та народів[34].

Протягом епохи переселення багато ґерманських народів познайомилися з іранською ідеєю королівства, заснованого на зверхності якогось одного харизматичного королівського роду (спочатку — «царських орд»), що, як вважали, походив від древніх богів. Таким харизматичним королем був гунський Аттіла, і саме він, як і слід було чекати, став щонайперше королем у давньоґерманських піснях[35]. Ґоти наслідували приклад гунів і, як свідчить Йордан (551 р.), склали перше ґерманське королівське родове дерево, яке виводило родовід правителів безпосередньо від божественних пращурів. Що на створення цього нового чоловічого військового союзу (*Männerbünde*) ґотів надихнула тюркська Хозарська держава, то створення ґотської харизматичної династії, подібної до династії тюркських каганів (тюрк'яконунґів), видавалося справою привабливою і необхідною. Харизматичне походження набуло першорядного значення, однак ґотський титул *«reiks»* не відповідав цьому. Тому було віднайдено відповідний титул — *konungr*, «людина божественного походження», слово, що походило від *kunja-*[36]. У «Крузі земному» введення цього нового титулу пов'язане з Інґлінґом Дюґґві:

Móðir Dyggva var Drótt, dóttir	Матір'ю Дюґґві була Дротт, дочка
Danps konungs, sonar Rígs, er	конунґа Данпа, сина Ріґа; він [Данп] був першим,
fyrstr var konungr kallaðr á danska tungu.	кого назвали конунґом [королем] данською [нордійською] мовою.
Hans áttmenn hǫfðu ávallt	Відтоді його родичі завжди вважали титул
síðan konungsnafn fyrir it œzta tígnarnafn.	конунґа званням найвищого рангу.
Dyggvi var fyrst konungr kallaðr sinna ættmanna, en áðr	Дюґґві був першим серед своїх родичів, кого назвали конунґом; до цього їх
váru þeir dróttnar kallaðir,	називали «дроттнами», їхніх жінок
en konur þeira dróttningar,	«дроттнінґами», а королівську дружину
en drótt hirðsveitin.	«дроттами».
En Yngvi eða Ynguni var	Однак кожен з роду [Інґлінґів] завжди
kallaðr hverr þeira ættmanna	називався Інґві або Інґуні, а всі

alla ævi, en Ynglingar allir saman.	разом — Інґлінґами.
Drótt dróttning var systir Dans	Пані Дротт була сестрою конунґа Дана
konungs ins mikilláta, er	Гордого, за чиїм
Danmǫrk er við kennd[37].	ім'ям названо Данію[38].

Ріґ — давній титул правителів (=ґотськ. *reiks*, кельтського походження) — означав бога Геймдаля, прародителя різноманітних класів людства. Його діяльність у міфологічній формі представлена в еддичній «Пісні про Ріґа»[39].

В епізованому міфі «Круга земного» Ріґ виступає батьком першого конунґа (так само, як і в «Пісні про Ріґа»). Цікаво те, що син Ріґа, перший, хто носив титул конунґа, одержав своє ім'я від річки Дніпро (Данп), а його син також був пов'язаний із Східною Європою. Ще 1887 року Гайнцель пояснив ім'я Дан[р] як похідне від аланської назви Танаїсу — Дан (від сарматського *Dān*)[40]. Навряд чи випадковою є та обставина, що обидва ймення — Данпр та Данр (які зустрічаються разом також і в 49-й строфі «Пісні про Ріґа») — з'являються у зв'язку з введенням нового титулу[41]. Маємо, таким чином, ще один переконливий доказ саме східноєвропейського походження ідеї конунґа як правителя. Див. також с. 588.

Перший ґерманський королівський родовід зберігся у праці Йордана «Ґетика» (551 рік). Як і в інших місцях твору, Йордан використовував працю офіційного остроґотського історика, знатного римлянина християнського походження, консула і сенатора Флавія Маґнуса Аурелія Кассіодора (бл. 530 р.). У посланні до римського сенату в 533 році *rex* (король) італійських остроґотів Аталаріх (526—534), онук і послідовник великого Теодоріха, згадував особливі заслуги Кассіодора[42], який за королівським наказом збирав давні остроґотські пісні і в такий спосіб зберіг історію остроґотських королів.

Згідно з розшуками цього католицького християнського автора, особистого друга папи римського, прародителі ґотської Амалійської династії були «не прості люди, а напівбоги, що називались *Ансісами*» (non puros homines, sed semideos id est Ansis vocaverunt). Першопредком божественного королівського роду був герой Ґапт[43]. Я згоден з Карлом Гельмом (на противагу Яну де Фрісу та іншим) у тому, що немає підстав для ототожнення цього Ґапта з одним із епітетів Одіна (Ґауті, Ґаут, Герґаут тощо), які наводяться лише в пізніх нордійських джерелах[44]. Свідчення «Битви ґотів з гунами» дають підстави вважати, що покровителем

ґотів швидше був Тюр (Angan-Týr), а не Одін. Гейдрек — епічна іпостась Тюра — не тільки вступає в інтелектуальне змагання з перевдягненим Одіном (Ґестумблінді), а й зважується атакувати його своїм мечем Тюрвінґом. Цю міфологему можна пояснити спогадами про боротьбу за вищість між Тюром (<*tīwaz*<індоєвроп. **di̯ēu̯s*)[45] і Одіном.

У бурґундському «Зведенні законів короля Ґундобада» (474—516) згадані лише чотири королівські пращури[46]. Більш інформативною є передмова до ланґобардського «Зведення законів, укладеного королем Ротарієм» (636—652). У ній подано не лише перелік сімнадцяти давніх ломбардських королів, починаючи з Аґільмунда з роду Ґуґінґів, разом з інформацією про відповідний клан (подібно до переліку давніх протобулгарських королів VII та VIII ст.), але також і родовід самого короля Ротарія до десятого коліна (ім'я його першого пращура було Обтгора)[47]. Однак у цьому «Зведенні» Одін не згадується.

Так звана «Origo gentis Langobardorum» («Походження Ланґобардів»), укладена приблизно на 30 років пізніше (бл. 670 року)[48], додає до існуючої офіційної королівської традиції міф про Діоскурів та про божественну особу Ґодана (від *Wodan* =англосаксонське *Woden*=Одін)[49] і, можливо, є переробкою англосаксонського епізованого міфу. Ломбардськими Діоскурами (на зразок англосаксонських Генґіста і Горси) були Юбор/*Ybor* та Аґіо/*Agio*, останній був батьком Аґільмунда. Годан виступає як бог, що роздає перемогу, однак вплинути на нього могла лише його дружина Фрея (давньосканд. Frigg); до неї зверталися за допомогою матір ломбардських Діоскурів Ґамбара/*Gambara*.

Воден з'являється в родоводах англосаксонських королів як божественний прародитель. Спершу в праці Беде «Historia ecclesiastica gentis Anglorum» («Церковна історія англійців») (731 р.), де виступає прапрадідом англосаксонських Діоскурів Генґіста і Горси. «З усього видно, — пише Кеннет Сайзем (Sisam), — що через два покоління після написання «Історії» Беде (731 р.) існувало систематичне збирання королівських родоводів, що засвідчено «Веспассіанською групою» манускриптів Неннія та [англосаксонською] хронікою»[50].

Культ Водана/Водена не простежується серед саксів аж до англосаксонської колонізації V—VI ст.[51], й існують докази до того, що з'являється він спершу як покровитель переможних англосаксонських піратських угруповань та колоністів. Однак Воден англосаксів ще не був аристократичним та лукавим Одіном

давніх скандинавів. Френк Стентон на підставі аналізу англійських топонімів дійшов висновку, що сліди культу Водена широко розповсюджені по всій Англії і саме це «виокремлює його з тієї аристократичної міфології, коли династичні традиції огортали його, і зводить до священних місць в сільських місцевостях. Вони [ці сліди] ясно вказують на те, що Воденові поклонялися простолюдини основних трьох народів, з яких складалася тодішня англійська нація. Народний елемент у його культі вирізняється більш чітко ще й тому, що, як відомо, він був єдиним богом, якого англійські народи наділяли прізвиськом»[52].

Таке уявлення про бога Водена збереглося в давньоскандинавському виразі «Óðinn Saxa god», тобто «Одін, бог [англо]саксів»[53].

«Епоха вікінґів» розпочалася із своєрідного повторення досвіду англосаксонської морської експедиції на Британські острови. Зрозуміло, що, прагнучи повторити успіх попередників, нові шукачі пригод мусили перейняти й англосаксонський культ Водена, а невдовзі, захоплені широкими морськими та торговими операціями, вони ще вступили в контакт з тюркською Хозарською державою. Розквіт цієї процвітаючої торгової держави та древньої аристократичної степової (індоєвропейської) релігії *Männerbünde* забезпечувався іранськими аристократичними кланами (серед них — аланські Ас-и) та тюрками. В результаті контактів цієї держави з вікінґами та спільного підприємництва в VIII та IX ст. серед мобільної вікінґівської аристократії з'явилася нова аристократична версія витонченого Одіна. Народного «Одіна, бога [англо]саксів» замінив Одін Тюрк'яконунґ, аристократичний імператор тюрків. І саме цей другий Одін (Аса-Одін) в «Пролозі» твору Сноррі Стурлуссона та в перших розділах «Саґи про Інґлінґів» здійснює тріумфальну подорож на північ, а згодом заполонює уяву аристократичного прошарку жадібних до здобичі та пригод вікінґів.

Тюркір, Тюркланд і тюрк'яконунґ

Зв'язки Одіна з Тюркландом і тюрками, що на них указує Сноррі, ніколи не сприймалися всерйоз ґерманістами. Науковці або відкидали їх як безглуздя, що, скажімо, зробив Еліас Вессен у своєму виданні 1976 року «Саґи про Інґлінґів»[54], або ж обмежувалися стислими коментарями, як це зробив Фелікс

Ніднер у примітці до свого німецького перекладу «Круга земного»: Тюркланд — «держава сельджуків у Малій Азії (від 1073 р.)»[55].

Подібне ставлення підтримувалося й щодо іншого, важливішого давньоісландського *faux pas**, зробленого не менш відомим ісландським письменником Арі Мудрим (1067—1148), загальновизнаним істориком за свій критичний підхід. Згадуючи в своїй «Історії Ісландії» (напис. бл. 1120—1130 рр.) Інґві, він зазначає, що це був бог Інґві — Фрейр, прародитель знаменитої королівської династії Інґлінґів, і називає його (*horrible dictu!*)** «тюрк'яконунґом» *Tyrkjakonungr*, тобто «королем тюрків»[56]. Такий грубий прорахунок змусив Андреаса Гойслера написати монографію про ісландську [псевдо]наукову протоісторію, де він заперечив будь-яку історичну традицію, що була б в основі твердження Арі. Дюмезіль у цьому питанні займає однакову з ґерманістами позицію. Насправді він ніколи навіть не згадує тюрків, так наче в його в усіх відношеннях надійних джерелах не вживається це визначення в контексті, що заслуговував би на увагу.

Згідно з Гойслером, було три стадії формування ісландської наукової протоісторії. Започаткована вона була Арі, котрий діставав усні повідомлення від свого старшого колеги Семунда Мудрого (1054—1133)[57], а той, судячи з усього, коли навчався в Парижі, прочитав версію першої редакції франкської хроніки Фредеґара Схоластика (написан. бл. 658—661 рр.). У цій хроніці, що викладає троянське походження франків, згадуються і тюрки: після падіння Трої дві групи троянських утікачів досягли берегів Дунаю в Тракії. Там вони розділилися; одну групу очолив король Франкіо, котрий, таким чином, став прародителем франків (*Franci*); другу — король Торхот, засновник *natio Torchorum*. Саме остання назва й була інтерпретована Семундом як тюрки=давньоісландське *Tyrkir*[58], і в такий спосіб дві географічні назви, Тракія і тюрки, потрапили в обіг до ісландської науки. На думку Гойслера, Арі додав ще гру слів: *Ás* — «член асірської групи богів» Асія=Азія[59].

Через вісімдесят років (бл. 1200-го), пише Гойслер[60], невідомий автор частково збереженої «Саґи про Скйолдунґів» використав другу редакцію хроніки (Псевдо-)Фредеґара (=Фредеґара II) «Liber Historiae Francorum», що ще називалася «Gesta Francorum» («Діяння франків»), складеної 727 року. За

---

* Промах (*фр.*).

** Страшна річ! (*лат.*).

Фредеґаром II, троянські втікачі, пропливши через Танаїс і Меотіс на північ Чорного моря, зупинилися в (уявному) місті Сікамбрії. Після того як вони здобули перемогу над аланами, ворогами Риму, імператор Валентініан I дарував їм у 364—367 рр. ім'я «франки»[61], одначе, не бажаючи сплачувати данину римлянам, франки переселилися у басейн верхнього Рейну.

Оскільки в праці Псевдо-Дареса не згадуються тюрки, то автор «Саґи про Скйолдунґів» мусив, на думку Гойслера, запровадити це, спираючись на свої нові знання з географії. Йому було відомо, що Троя лежала в Малій Азії і що в його часи півостровом володіли сельджуки[62]. Із «Саґи про Скйолдунґів» Сноррі взяв назви тюрків, Танаїсу та Меотісу й увів їх до своєї «Саґи про Інґлінґів»[63].

Третя стадія наукової протоісторії відбита невідомим упорядником «Прологу» до «Обманювання Ґюльві» Сноррі, «Прологу» до «Едди» Сноррі (*Formáli*). Гойслер заперечив авторство Сноррі цього тексту (найдавніший манускрипт, Codex Upsaliensis, «Уппсальський кодекс», датується прибл. 1300 р.)[64]. Той невідомий упорядник мав у своєму розпорядженні давньоскандинавську версію праці Псевдо-Дареса Фригійського «Саґи про троянців» (XIII ст.). Там Троя перетворилася на столицю давньонордійських богів, а Пріам — на їхнього прародителя. Скіфію було опущено, а Тракію знову відновлено[65]. Упорядник використав англосаксонські королівські родоводи, щоб заповнити довгий період між Пріамом та мандрівками Одіна.

[Псевдо]наукова протоісторія, ясна річ, відіграє свою роль і в обох версіях «Історії франків» (Псевдо-)Фредеґара (Фредеґара I і II)[66]. Перша половина VII ст. знаменує перший політичний союз, установлений у Європі, що його склали Візантія, держава в центрі, тюрки (хозари) на сході й франки на заході. Коли 629 року імператор Гераклій, друг і тесть могутнього тюркського імператора Т'онґ Ябґу Кагана, визнав франкського короля Даґоберта I своїм союзником, то відроджена національна гордість франків вимагала від них довести шляхетність свого походження. А що Візантія була Східним Римом, а Рим за часів правління Авґуста (31 р. до н. е. — 14 р. н. е.) вже знайшов своє коріння в Трої («Енеїда» Верґілія), було цілком природно, щоб франки наслідували такий приклад. З метою більшої переконливості було доречним вивести своїх пращурів як могутніх тюрків із Трої. Це пояснює особливість легенди про Трою (Псевдо-) Фредеґара (бл. 658—661 рр.).

У 727 році, за часів царювання Карла Мартеля (717—741), друга і прихильника папи, (Псевдо-)Фредеґарові II («Liber Historiae Francorum») вже можна було не вишукувати доказів рівності франків з іншими державами. Тепер потребувалася цікава легенда, що увагомила б їхнє походження. Як довів угорський учений Александр Еккгард, освічений упорядник створив свою привабливу історію, склавши докупи уривки з таких джерел: «Етимології» Ісидора (9. 2. 100—101), «Римської імперії» Йордана (234; [вид. Моммсена, MGH AA V (1882), с. 30], 309 (вид. Моммсена, с. 39), «Хронікону» Жерома-Еусебія (під роком 377-м) та «Історії» Григорія Турського (2. 19). Упорядник, одначе, проігнорував той факт, що народ, який він звеличив, називався в тих джерелах не франками, а саксонами, їхніми сусідами[67].

Інґві, або Інґві-Фрейр, був одним з найважливіших давньонордичних богів. За словами Адама Бременського (запис прибл. 1076 р.), ідол Інґві (Фрікко) стояв поруч з ідолами Одіна і Тора в уппсальському храмі у шведському Упланді[68]. Інґлінґи, що евгемеристично виводили свій рід від Інґві, вважалися на Півночі найстародавнішою і найвідомішою королівською династією. І якщо Арі, сам один із нащадків Інґлінґів, доводив, що Інґві був «тюркським конунґом», можна виснувати, що цей титул певного часу був настільки вагомий, що можна було його пов'язати з богом Інґві-Фрейром.

Тюрки почали масово проникати в прикордонні області Анатолії лише після 1070 року, внаслідок приходу до влади тюркських (*Türkmen*) сельджуків на мусульманському Близькому Сході. Походячи з кочовиків та найманців у династії Караханідів, тюркських імператорів Центральної Азії, сельджуки стали тепер повелителями осідлих держав, спершу (1040 р.) Хорасану, а згодом (1055 р.) Персії та Іраку. Великі сельджуки (як їх назвали історики), захопивши Хорасан, не мали наміру загарбувати візантійські території в Малій Азії, тому, обернувшись з вождів войовничого *Männerbünde* в осідлих правителів іранського типу, мусили позбавитися від кочовиків, своїх власних родичів, оґузів-тюрків, яким завдячували успіхом. З цією метою Тоґрул Бег (пом. 1063 р.), покоритель Баґдада, послав племена оґузів на захід, до мусульманських кордонів, і там їх тримав, дозволивши робити наскоки й походи на осідлі християнські держави: Вірменію, Грузію та Візантійську імперію[69].

Перемога Альпа Арслана (1063—1072) коло Манзикерта (1071) стала у візантійській історії першим фактом захоплення в полон варварами імператора. Це виявилося несподіванкою і

для самого переможця, не готового цим скористатися, але наочно показало, що влада Візантії над Анатолією була мізерною, кочові оґузи разом з мусульманськими прикордонними воїнами (ġāzī — ярли) почали урізати собі шматки території. Дві групи діяли найуспішніше. На півночі — данішмендіди, очолювані Данішмендом Агмадом Ґāзі (пом. 1104 р.), гаданим нащадком арабського правителя Батталя Ґāзі, що загинув 740 р. у поході на візантійські землі. На півдні — гілка великих сельджуків, так звані румські (візантійські, себто анатолійські) сельджуки, що їх очолювали Сулейман (син Кутлуміша; прибл. 1077—1086) та його син Сулейман (Килидж Арслан І; 1092—1107)[70]. Утім, до другої половини XII ст. румські сельджуки лишалися тільки провінційними правителями з применшеними титулами — «шах» (перське) та «малік» (арабське); вони ще залежали від хорасанських великих сельджуків, котрі, в свою чергу, виступали не верховними тюркськими правителями, а мусульманськими султанами (*sultān*, досл.: «влада»), політичними представниками єдиного правовірного ісламського владаря — Баґдадського халіфа з династії Аббасидів[71]. Отож ні за яких обставин румські сельджуки не могли бути згаданими як носії титулу тюрк'янонунґ, себто каган.

Скандинави й нормани з Нормандії, Англії та Італії, які часто служили в королівській охороні в Константинополі, а пізніше брали активну участь у хрестових походах, чудово розбиралися в цих зв'язках. Невідомий норманський хроніст з Італії зберіг для нас безпосередній опис подій першого Хрестового походу (1096—1099). Незважаючи на те, що його праця «Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum» («Діяння франків та їхніх союзників під час походу на Єрусалим») була видана духовною особою в Єрусалимі, бл. 1099—1101 рр., у ній присутній погляд воїна[72].

У 1097 р. супротивник, з яким зіткнулися хрестоносці на шляху з Анатолії до Єрусалима, складався не виключно з тюрків: «multitudo Turcorum et Araborum et Saracenorum et aliorum quos enumerare ignoro» (с. 46); «statim autem venientibus militibus nostris, Turci et Arabes et Sarraceni et Angulani et omnes barbare nationes dederunt velociter fugam per compendia montium et per plana loca. Erat autem numerus Turcorum, Persarum, Publicanorum (Pauliciani), Saracenorum, Angulanorum aliorumque paganorum CCCLX milia, extra Arabes, quorum numerum nemo scit nisi solus Deus» (с. 48); «idem vero [червень 1098 р.] Curbaram (*Kurbaγa*) congregavit

innumeras gentes paganorum, videlicet Turcos, Arabes, Saracenos, Publicanos, Azimitas, Curtos (Курди), Persas, Agulanos et alias multas gentes innumerabiles» (сс. 110, 112).

Правитель римських сельджуків Сулейман не носив титулу короля (*rex*), а називався *dux*: «Postquam vero Turci, inimici Dei et sancte Christianitatis, omnino fuerunt devicti, per IV dies et noctes fugientes huc et illuc, contigit ut Solimanus [Qilij-Arslan] dux illorum, filius Solimani veteris, fugeret de Nicena (Nicea), qui invenit X milia Arabum...» (с. 52).

Навіть правитель великих сельджуків називався не королем тюрків, а перським султаном; справді верховну владу халіфа з Аббасидів доскіпливий норманський спостерігач також розгледів: «Curbaram (*Kurbaγa*) princeps milicie soldani (*sulṭān*) Persie (на той час Великий Сельджук Барк'ярук, 1092—1104), dum adhuc esset Corrozanum (*Khorasan*), quotiens Cassianus ammiralius Antioche legationem ei misit quo sibi succurreret in tempore opportuno... cumque jam habuisset maximum exercitum Turcorum, ex longo collectum tempore, et licentiam occidendi Christianos acceptisset a calipha (халіф), illorum apostolico, ilico inchoavit iter longe vie Antiochie» (с. 110).

Інший норман, цього разу з Нормандії, написав бл. 1200 р. памфлет «De profectione Danorum in Hierosolymam», в якому говорить про «язичників» загалом, не виокремлюючи тюрків[73].

У «Leiðarvísir» ісландського абата Нікуласа Берґссона, праці, створеній на основі паломництва, здійсненого ним у 1154 р., говориться, що мис Хелідонія на південь від Атталії/Анталії (Яланданес, сучасний турецький Ґелідонія-бурну) лежав у Тюркланді (див. «Додаток».4, с. 728). «Тюркланд» тут, одначе, скоріше за все пізніше слово, оскільки в 1154 р. ця область (зокрема, її морська частина) ще перебувала повністю в руках Візантії; вона була захоплена правителем румських сельджуків Кау-Хусравом I лише 1207 року[74]. Такі сумнівні «фактологічні джерела» навряд чи можна взяти за підгрунтя для пов'язування Трої з турками-сельджуками, як це запропонував Гойслер.

Так само як *грікк'яконунґ*, титул, що його вживали візантійські імператори (ὁ βασιλεύς), давньоскандинавський епітет тюрк'яконунґ означав найвищого тюркського правителя, кагана (*qaγan*), імператора степу. Цей правитель, як і нордичні правителі давніх часів, сповідував релігію чоловічого союзу (*Männerbünde*) і тому краще відповідав ролі прародителя відомого клану Інґлінґів, ніж осілий в Ірані правитель сельджуків,

поширювач і активний заступник ісламської віри, що була особливо спрямована проти християнства за часів хрестових походів.

Тюрк'яконунґ, змальований Арі, також не мав нічого спільного з книжними оповідками франків про Трою. Цей важливий епітет можна скоріше витлумачити як епічний відбиток справжньої минувшини, близьких зв'язків між нордійцями й тюркськими хозарами з VIII по X ст., в часи, коли ще дійсно існував тюркський імператор, *Tyrkjakonungr* — хозарський каган (див. також сс. 236 і 589).

Ванаквісль і Ванагейм/Ваналанд

Дюмезіль назвав визначення Снорріı *Вана-квісль=Танаїс* =Дон «найневдалішою грою слів»[75]. Ванаквісль, одначе, не був ані вигадкою Снорріı, ані грою слів.

Французькі вчені, уповноважені складати «Діяння» або «Подвиги» норманських герцогів (Дудо, пом. 1029 р.; Вільям Жюм'єзький, бл. 1072 р.), цілковито спиралися на латинську християнську наукову традицію і не заглиблювалися в дохристиянський світ далеких північан, щоб зберегти його для нащадків. До того ж географія не була їхнім фахом.

Натомість Роджер II (1105—1154), король норманської Сицилії і пристрасний географ, навчав свого марокканського учня аль-Ідрісі (1100—1166) долучити до свого географічного компендіуму і «мапи світу» не лише сучасний йому матеріал про торговельні маршрути, а й географічні дані, що спиралися на досвід нордійців IX—X ст. У праці аль-Ідрісі можна зустріти термін «Елліпалтар», ужитий для означення шляху скандинавів через Азовське море і відомий із «Саґи про Гаральда Хороброго»; латинську етимологію назви «Балтійське» (порівн. з Адамом Бременським) і дані щодо розташування Трої на схід від річки Дон. Танаїс/Дон, будучи «рукавом» (давньосканд. *kvísl*) власне Дону та ще шести річок — Сіверського Дінця та його п'яти приток, описується аль-Ідрісі як у тексті його праці «Kitāb nuzhat al-muštāq», так і на мапі. У відповідному розділі (6.5) вчений пише: «Шість великих річок [Сіверський Донець з його притоками] змішують свої води з вищезгаданою річкою Русія [=Доном]; витоки тих річок знаходяться в Ріфейських горах [порівн. «Саґу про Інґлінґів» Снорріı, розд. 5]... Долини населяє народ an-Nb'ryh.

Вони мають шість міст-фортець уздовж цих річок...» (На мапі аль-Ідрісі наведено назви всіх шести міст)[76].

Археологічні розкопи в басейні Сіверського Дінця виявили нещодавно групу з дванадцяти білокамінних фортець Салтово-Маякської культури VIII—IX ст. А що жодне з арабських джерел (за винятком аль-Ідрісі) не згадує цих міст, то слушно зробити висновок, що праця аль-Ідрісі відбиває фрагмент замаскованої нордичної (>норманської) географічної традиції.

Звідси назва *Тана-квісль*, «рукав Танаїсу», має давню й міцну традицію. Але що можна сказати про *Вана-квісль*? Згідно з «Саґою про Інґлінґів» (розд. I), «земля навколо Вана-квісль називалася Ваналанд». Оскільки ж Вана-квісль було іншою назвою Тана-квісль (за тим самим джерелом), то Ваналанд була земля з обох берегів Танаїсу/Дону.

Приблизно між 635-м і 665 рр. навколо Меотісу і пониззя Дону оноґур-булгарський правитель Кубрат заснував державу Велика Булгарія, що мало відрізнялася від попереднього Боспорського царства. Після смерті Кубрата на країну напали тюркські хозари, міцніюча сила на тій території. Боротьба проти хозар викликала міграцію трьох груп протобулгар у 670-х роках; ті, що лишилися, уклали мир з переможцями й визнали верховну владу хозарського кагана[77].

Назва *Ōnoγur* (оноґур), алтайська племінна назва, складається з двох компонентів, де перший числівник: *ōn* у слові *ōnoγur* означає «десять». Нерідко подібні назви зустрічаються в скороченій формі, складаючись із власне числівника; скажімо, слово *найман*, назва протомонгольського племені, означає «вісім». Гунно-булгарський відповідник тюркського *ōn* був *vān*[78].

Тюркські хозари, перш ніж напасти на ванів (оноґурів-булгар) у першу половину VII ст., захопили більшу частину держави аланів на Північному Кавказі. Активні в торгівлі алани добровільно підкорилися новій і могутній імперії й невдовзі ввійшли до її правлячої верхівки. Ісламські джерела насправді розрізняють дві групи аланів: властивих аланів, араб. *al-Lān*, і асів, араб. *al-Ās*[79]. Абуль-Фіда (прибл. 1321 р.) навів стародавній переказ, згідно з яким аси були тюркським (тобто тюркізованим, очевидно політично) племенем, що жило по сусідству з *al-Lān* (аланами), мало однакове з ними походження й сповідувало ту саму релігію[80].

У другій половині VIII ст., коли нордичні торговці й шукачі пригод почали проникати в Хозарську імперію, там ще збереглися

згадки в епічній традиції про велику війну між турками й асами, з одного боку, і ванами (оноґур-булгарами) — з другого, а також про укладений потім мир.

Іранські алани увійшли в міцний союз з ґерманськими воїнами протягом міграційного періоду, зокрема з ґотами та вандалами[81]. Отож цілком вірогідно, що алани з Хозарського каганату, котрі в політичному плані були тюрками (хозарами), а в етнічному — асами (тобто іранцями), передали скандинавським торговельним і військовим ватагам тогочасну версію степової традиції, що пізніше стала відома як релігія народу тюрків (*Tyrkir*), або асів (*Æsir*).

Основні міфологеми степової релігії, що їх відкинули вже землеробські племена ґерманців, знову відродилися в новій версії. Боротьба першої та другої функцій проти третьої була перенесена в епічну оповідь, основу якої склала велика історична подія в Південно-Східній Європі.

Нордичні торговельні й військові ватаги діяли в Хозарському каганаті. Звідти вони привезли на Північ, де вже почав зароджуватися рух вікінґів, ту форму ідеології та релігії, що якнайкраще відповідала їхнім потребам. Таке перезапровадження давнішньої індоєвропейської релігії на півночі отримало пізніше епічне відображення у формі розповіді про подорожі Одіна з Тюркланду до Саксланду, Фракланду і Скандинавії.

З погляду цієї теорії, давньоскандинавське *Van-r* можна ідентифікувати як протобулгарську назву (*Vān*>) Ван; Танаїс-Дон отримав другу назву, *Вана-квісль* (річковий рукав [землі] ванів), а територія навколо його пониззя стала відомою як «земля» чи «домівка» ванів (Вана-ланд, Вана-гейм).

Svíþjóð in Mikla eða kalda

Відомості про Svíþjóð in Mikla eða kalda, або «Велику і Холодну Швецію», містяться в «Сазі про Інґлінґів», у розділах 1-му і 5-му. Хоч і не дуже докладно, вони, одначе, дають достатньо інформації для встановлення конкретної, географічно визначеної території. «Саґа про Інґлінґів» наводить такі відомості: Швеція Велика чи Холодна лежала на північ від Свартагава/*Svartahaf* (Чорного моря; розд. 1); за територією її можна було порівняти із Серкландом Великим (Країною Сарацинів) або ж з Блаландом Великим (Країною Чорних Людей, Африкою); жили там різні народи з різними мовами; північну (менш вивчену) частину

заселяли велетні й карлики (розд. 1); вона була «необроблена через мороз і холоднечу» (розд. 1); південною частиною текла річка Танаїс, яку скандинави називали Тана- (Вана-) квісль («рукав Тана/Вана») і яка впадала в Свартагав (розд. 1). Відділяло ту землю від інших країн велике гірське пасмо, що тяглося з північного сходу на південний захід (розд. 5). На захід від річки Тана- (Вана-) квісль лежала Європа, на схід — Азія. Свартагав не означає власне Чорне море; термін включає в себе також і Азовське море, яке на мапах аль-Ідрісі (1154) також не зображувалося як окреме. Танаїс — це класична назва річки Дон; термін «рукав Танаїсу» (Тана- (Вана-) квісль) стосується території, що включає в себе Дон, його найбільшу притоку, Сіверський Донець, з п'ятьма притоками останнього, що також, як ми бачили, описав аль-Ідрісі. Річка впадає в Таганрозьку затоку Азовського моря. Дві частини гірського пасма розпізнаються як Волзька височина (гірське пасмо, що тягнеться на північний схід) і Середньоросійська височина (гірське пасмо, що тягнеться на південний захід). Такі кордони території, що її давні скандинави називали Великою чи Холодною Швецією — басейн середньої Волги та Оки.

Асґард/Тюркланд, Троя та Тъмуторокань

Порівняльний аналіз текстів «Саґи про Інґлінґів» (Іс) Сноррі Стурлуссона з його «Прологом» до «Едди» відкриває інформацію про Асґард/*Ásgarðr*, Тюркланд і Трою та їхній взаємозв'язок: землі в Асії на схід від Тана-. (Вана-) квісль (=Дон) називались Асаланд або Асагейм; їхньою столицею був Асґард, а правив там Одін (Іс, розд. 1). Одін мав великі володіння і в Тюркланді (Іс, розд. 5) — нордичній назві для Трої; Троя (Трой) лежала коло центру землі (СнЕ, «Пролог», розд. 3 [4]); Тюркланд лежав на південь від гірського пасма, що формувало північну частину Великої або Холодної Швеції (Волзьку височину та Середньоросійську височину, Іс, розд. 5). Висхідною точкою подорожі Одіна з Іс (розд. 5) був Асґард, тоді як СнЕ називає Тюркланд («Пролог», розд. 3 [4]). Троя мала звичаї тюрків (СнЕ, «Пролог», розд. 5).

Ці відомості наводять на думку, що Сноррі вважав Тюркланд другою назвою Асґарду і що обидві назви за *interpretatio Graeca vel Romana* відповідали класичній Трої.

Якщо Асґард/Тюркланд відповідав Трої, то Троя Сноррі Стурлуссона лежала на схід від ріки Тана- (Вана-) квісль (=Танаїс,

Дон). Такий висновок дійсно був зроблений, однак не Сноррі Стурлуссоном і не пізнішим укладачем «Прологу» СнЕ, як визначає його Гойслер.

Найпередовішим політичним утворенням нордійців XI ст. було герцогство Нормандія у Франції з центром у Руані; з XII та XIII ст. таке значення мало королівство (regno) Сицилії. Дональд Е. Квеллер зазначає, що його реформатор Роджер II (граф 1105—1130, король 1130—1154) «поєднав асимілятивні і організаторські здібності норманів з управлінським досвідом та інституціями греків і мусульман для формування наймогутнішого державного правління у Західній Європі. До цього уряду входили незалежні від класу феодалів професійні чиновники, головним чином підприємці, багато з яких були іноземцями, в тому числі й мусульманами»[82]. Одним з мусульманських чиновників був і арабський географ аль-Ідрісі. Принц марокканський і придворний географ, він 1154 року написав підручник загальної географії, що спирався на арабські та нордичні інформаційні джерела. До підручника входило і велике зведення «Mappa Mundi» («Карта світу»). На цій карті, в шостому відділку сьомого клімату, значилася і طرويا *Ṭrōyā*, тобто Троя, розташована на схід від ріки تنالوى *Tän-Älwi* (так Ідрісі називав Танаїс), біля її впадіння в ґотську затоку غتون (*Ġutūn*)[83].

Інтерес до давніх легенд про Трою відродили два анонімні середньовічні латинські псевдоісторичні твори (перекладені з грецької). Перший — це вигаданий щоденник облоги Трої, буцімто складений Діктісом Крітським (бл. IV ст. н. е.); другий, гірший варіант, мав назву Daretis Phrygii, «De excidio Trojae historia» (бл. 400—600 рр. н. е.)[84].

Протягом перших десятиліть VII ст. Псевдо-Фредеґар Схоластик, прагнучи встановити походження франків, використав легенду про Трою і, відповідно до неї, інтерпретував франків як одну групу втікачів із Трої[85]. Першим національно свідомим правителем франків (і покровителем Фредеґара) був Даґоберт I (629—639). Скориставшись легендою Фредеґара, він підписував свої грамоти як «ex nobilissimo et antiquo Trojanorum reliquiarum sanguine nati»[86]. Після цього кожен новий християнський європейський народ намагався подолати свій комплекс неповноцінності, використовуючи невичерпний потенціал історії про загибель Трої та переселення переможених героїв, адже можливість відшукати серед них своїх знатних предків була практично безмежною.

Новий поштовх до відродження троянської легенди, породжений 1050 року працею ченця Бернарда «De excidio Trojae» («Загибель Трої»), розвинувся в останні десятиліття XII ст. двома дуже впливовими поемами — французькою «Roman de Troie» у восьмискладових двовіршах (30000 рядків), укладеною бл. 1184 року Бенуа де Сент-Мор, а також латинською поемою в шести книгах «De bello Trojano» англійця Джозефа Екзетерського (бл. 1187 року)[87].

Лишається невідомим, як саме норманські вчені визначили місцезнаходження Трої на схід від Танаїсу, однак логічно припустити, що їхні висновки засновувалися на такому категоричному силогізмові: Танаїс є межею між Європою та Азією; Азія лежить на схід від цієї річки. Троя містилася в Азії, біля межі з Європою. Отож, Троя містилася в Азії, на схід від Танаїсу.

13 квітня 1185 року Ігор Святославич Новгород-Сіверський, другорядний князь Чернігівської землі, разом з іншими князями із своїх володінь, вирушив у похід до Половецького (Кипчацького/Куманського) степу через басейн Дону та Сіверського Дінця. Ігор мав на меті відвоювати місто Тмуторокань (візантійську Таматарху; давньотюркський *Тюмен Таркан*), найпрестижніше з володінь чернігівської династії, віддане на користь Візантії його батьком Святославом тридцятьма роками раніше. Мета Ігоря добре відома з тогочасної придворної пісні — знаменитого «Слова про Ігорів похід», робота над якою була розпочата за наказом Ігоря 1199 року і завершена невідомим автором бл. 1201 року[88].

Похід завершився трагічно для руських князів. Коли бояри в поемі розповідають верховному членові чернігівської династії, згодом київському князеві, Святославу Всеволодовичу (1181—1194) про поразку, то використовують такий зворот[89]:

102. Се бо два сокола слѣтѣста
съ отня стола злата поискати
града Тъмутороканя,
а любо испити шеломомъ
Дону.

Для опису шляху («тропи») і території, що її проходили вої Русі, в пісні вживається прикметник «Трояневий». Значення цього прикметника стало причиною баталій між ученими

протягом майже двохсот років, але й досі не визначене. Це слово зустрічається в трьох випадках:

14. О Бояне, соловію старого
времени! абы ты сіа плъкы
ущекоталъ, скача, славію, по мыслену древу,
летая умомъ подъ облакы,
свивая славы оба полы сего времени,
рища въ тропу Трояню чресъ
поля на горы.

76. Въстала обида въ силахъ
Дажьбожа внука: вступила дѣвою
на землю Трояню;
въсплескала лебедиными
крылы на синѣмь море, у
Дону.

152. Которою бо бѣше насиліе отъ
земли Половецкыи на
седмомъ вѣцѣ земли Трояни.

Нарешті, є фрагмент, де згадуються поруч Троя, з її знаменитими битвами, і Тмуторокань, розташована в гирлі Дону:

57—59. Были сѣчи Трояни
минула [військові] лѣта Ярославля;
были плъци Олговы, Олга
Святъславличя [бл. 1058—1115].

Тъй бо Олег... [дід Ігоря Святославича і князь
тмутороканський 1079, 1083—1094 рр.]
ступаетъ въ златъ стремень
въ градѣ Тъмутороканѣ.

Немає жодних підстав сумніватися, що автором «Слова» були ототожнені Тмуторокань у гирлі Дону і класична Троя. І тут немає нічого дивного, якщо пригадати, що протягом XI та XII ст. Рюриковичі зберігали династичні зв'язки із скандинавськими династіями. Всі нові відкриття та культурно-релігійні події відносно швидко потрапляли до Стародавньої Русі. Скажімо, 1197 року Колонська латинська хроніка відзначила появу вершника-привида, який називав себе Теодоріхом Берненським (Дітріх фон Берн, легендарний гіпостаз Теодоріка Великого, пом. бл. 526 р.) і напророкував недолю Римській імперії[90]. За

п'ять років (1204 р.) появу того самого привида Теодоріха згадано в Новгородському Першому Літопису, в повісті про завоювання Константинополя (київського походження)[91].

Згідно з даними аль-Ідрісі, в Палермо зберігалося зібрання детальних звітів щодо шляхів на Русь та земель навколо Чорного моря; основна інформація надходила від руських та іноземних торговців та купців. Вони справді мали широкі можливості передавати інформацію про нові досягнення та відкриття вчених Палермо країнам Центральної та Східної Європи.

Таким чином, «Слово про Ігорів похід» свідчить не тільки про те, що «історична» Троя була розташована на схід від Дону, а й про те, що ця Троя відповідала найважливішому економічному центрові того періоду — місту Тмуторокані, яке після завоювання його тюрками 576 року[92] стало політичним і адміністративним центром колишніх територій Боспорського царства, заступивши своїм значенням давню столицю Пантікапей (суч. м. Керч), і виконувало цю роль протягом хозарських часів та давньоруського періоду (аж до кінця XII ст.).

Ґодгеймар

Ґодгеймар (однина — Ґодгеймр/*Goðheimr*) означав дослівно «обитель бога». Сноррі Стурлуссон (або джерело, яким він користувався) саме так розумів цей термін, адже в «Крузі земному» вживається подібний — *Mannheimar*, «Людська обитель»[93]. Сноррі наводить два еквіваленти для Ґодгеймів — вузький і широкий. Перший стосується Великої Швеції; другий включав ще Тюркланд і Ванагейм.

Ґудмунд Шютте, простежуючи долю назви «ґоти» в стародавній Скандинавії, відкрив закон «Verballhornung (видозмінювання) epischer Namen (епічних назв)»[94]. Під кельтським впливом до ґотської назви додався компонент *-þeud* («народ») *Gut-þiuda*, що в давньоскандинавській мові дав *Gotþjóð>Goðþjóð*[95], а ця форма вживалася в епічній пісні «Битва ґотів з гунами»[96]. Тут використано нову основу **Goð-*(>*Got-*), від якої і походять форми *Goð-heimar / Goð-heimr* і *Goð-lǫnd*; СнЕ зберегла висхідну форму *Got-land* як епічну назву Данії[97].

«Upphaf» (збережений рукопис із XIV ст.) чітко ототожнює *Goð-* у формі *Goð-lǫnd* з *Goð-* у *Goð-þjóð*, що, мабуть, відповідає дійсності: «А потім земля, яку [тюрки й] асії звали Ґод-ландом

(*Goð-lǫnd*), а народ [називався] Ґодтьйодами (*Goð-þjóð*)». Невідоме епічне джерело, яким користувався Сноррі Стурлуссон, подібно до пісні «Битва ґотів з гунами», під виглядом народної етимології зберегло давню географічну термінологію Східної Європи. Тому назву «Ґодгеймар» слід розуміти не як «обитель бога», а як «обитель ґотів».

Чи має «[псевдо]наукова протоісторія» Сноррі Стурлуссона історичне підгрунтя? На це запитання Гойслера тепер можна відповісти однозначно — ТАК. Суперечки вчених довкола Сноррі Стурлуссона точилися тому, що він був передовсім поетом і за поетичним замислом подавав одні й ті ж самі події по кілька разів, щоразу під іншим кутом зору. Звертаючись до *interpretatio Graeca vel Romana*, Сноррі використав легенду про Трою. Іншим разом, коли він оперує даними з ґерманської міфології, то пояснює характер божества «чоловічих союзів» (*Männerbünde*) у спосіб, який відповідав ведичному Мітрі; тоді він назвав його Одіном, однак зазначив, що це не просто ґерманський Одін, а Аса-Одін/*Ása-Óðinn*, Одін «чоловічого союзу» тюрків (себто хозарів) — їхній Тюрк'яконунґ.

У цьому розділі показано, що резиденція Аса-Одіна Асґард була містом Тмутороканню/Таматархою — спадкоємцем елліністичного Боспору, а також що назва «Вани» була назвою булгар-оноґурів. Тмуторокань була місцем зустрічі осідлих і кочових культур, центром міжнародної торгівлі, місцем, де релігія степового «чоловічого союзу» (*Männerbünde*) одержала хозарсько-тюркську інтерпретацію. Засвоєння титулу *Тюрк'яконунґа* ісландською традицією свідчить, що престиж хозарських правителів ще зберігався протягом VII—X ст.

З іншого боку, оповідь про подорожі Одіна до країн ґерманського заходу символізує поширення хозарської версії ідеології *Männerbünde* на ґерманський захід (див. про це с. 157).

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Поезія скальдів
Поезія скальдів як історичне джерело

Поезія скальдів

На відміну від поем «Едди», поеми скальдів (*skáld*, *skald*; *hirðskáld*, «придворний поет») з IX по XIII ст. мають встановлене авторство. «Скандинавські скальди, по суті, були реєстраторами подій, глашатаями, людьми, чия професія полягала у лаконічній фіксації або увічненні пам'яті про події» (Frank, «Court Poetry», p. 25). Розвиток поезії скальдів досягає апогею в XI ст. Подібно до арабської *qasīda*, ця поезія складається з панегіричних пісень, однак, на відміну від арабських, вони складені за принципом силабічної версифікації. З близько ста типів ідентифікованих скальдичних віршів, мабуть, найдавнішим і, зрозуміло, найуживанішим був *dróttkvætt*, або «придворна міра» (розмір), що складається з восьмирядкових строф, по шість силабічних рядків у кожній, і закінчується трохеєм. Однак у ролі синтак-

сичної одиниці виступали не строфи, а півстрофи, або гельмінґи (*helmingr*), розмежовані паузами. Отже, скальдична поезія є строфічною і, подібно до інших видів давньоґерманської поезії, спирається на алітерацію та внутрішню риму. Вірш складається з двох піввіршів. «Хоча *dróttkvætt* і був типом усної поезії, він, однак, мовби дотримувався концепції встановленого тексту» (Frank, «Court Poetry», p. 27).

Строфа називається вісою (*vísa*, мн. — *vísur*). Строфи групуються або в довгі поеми, що мають назву драпа (*drápa*, мн. — *drápur*), об'єднуючись спільним рефреном — стевом (*stef*), або в короткі поеми без рефрену, звані флокками (*flokkr*; мн. — *flokkar*).

Драпа, призначена для честолюбних панегіричних творів, звичайно складається з трьох частин (пор. із структурою арабської касіди): вступу (*upphaf*); основної частини, або *stefjubálkr* («ядро викладу»), з рефреном; і висновок — *slœmr* («витончений кінець»).

Скальд Еґіль Скаллагрімссон (бл. 910—990) створив нову форму вірша, так званий рунгент (*run-hent*), який, однак, не вживався так широко, як драпа. Рунгент відрізнявся чотирисилабічним розміром з кінцевою римою, однаковою для кожних чотирьох послідовних рядків. Розвивалися й інші форми, такі, як грюнгент (*hryn-hent*) — восьмисилабічна строфа, схожа на латинські релігійні гімни.

Подібно до арабської, скальдична поезія могла бути і сатиричною, і пародійною. Такі строфи відомі під назвою «нідвіси» (*níð-vísur*). Термін «лаусавіси» (*lausa-vísur*) вживався для означення імпровізацій та віршів «на випадок».

Типовим елементом скальдичної поезії, тобто Одінового «подарунка людству» (див. с. 343), є гейті (*heiti*), або поетичні звороти для позначення загальновідомих речей, рідковживані в нормальній мові (напр., *verr* для слова *maðr*, «людина»), а також індивідуальна кодифікація ідей та предметів, що в ній два-три чи більше понять, як правило, об'єднувалися для позначення одного суб'єкта чи об'єкта. Ця форма відома під назвою «кеннінґ» (*kenning*, <давньосканд. *kenna-* «називати [перефразовуючи]»). Наприклад, вираз «ті, що розгойдують море» є кеннінґом для «весел»; «сонми луків» або «буря списів» — кеннінґ для «битви»; «кінь хвиль» або «лось фйорду» — кеннінґ «корабля». Кеннінґи створювалися шляхом складання один з одним до досягнення повної, нерідко дуже ускладненої системи, що її деякі вчені

визначають як гіпертрофію форми. Для ілюстрації такої ускладненої системи можна навести цитату з досліджень про скальдичну поезію Голландера: «Припустімо, що Гакі — це ім'я стародавнього морського короля. Тоді сполучення *Haka dýr* (тварина Гакі) може означати «корабель»; а *Haka dýrs blik* (чарівна тварина Гакі) — «щит», адже щити кріпилися на поручнях вікінґівського корабля; вираз *Haka dýrs bliks dynr* (метушня чарівної тварини Гакі) означатиме «битву»; а *Haka dýrs bliks dyns sæðingr* (чайка метушні чарівної тварини Гакі) — «крук» або «стерв'ятник»; і, нарешті, вираз *Haka dýrs bliks dyns sæðinga hungrdeyfir* (погамовувач голоду чайки метушні чарівної тварини Гакі) означатиме «воїна», «короля»!»[1].

У багатьох випадках кеннінґ може служити для істориків джерелом для вивчення культурної історії. Наприклад, скальд Арнор Тордарссон у своїй «Поминальній поемі» («Erfidrápa»), написаній 1067 року на честь короля Гаральда Гардраді, вживає кеннінґ стосовно християнського бога — *Grikkja vǫrðr ok Garða*, тобто «покровитель греків та русі»[2]. Це дуже важливо, бо, по-перше, греки і русь були названі разом, а по-друге, обидва народи були об'єднані християнством (тобто після 988 року й перед 1051-м), коли більшість скандинавів залишалися ще язичниками, втім, християнством лише грецького обряду, а не грецького й слов'янського.

Інше вікінґівське уявлення, що стосується зв'язку між Богом і Візантійською імперією, відбите в рефрені (*stef*) з «Hǫfuðlausn» («Викупу голови», 1026 р., Торарін Славослов, скальд Кнута Великого).

Завданням скальда, котрий мандрував з двору одного скандинавського короля до іншого, було не стільки складання оригінальних творів, як виспівування похвал своєму покровителеві. Він (скальд) творив згідно з чітко визначеними поетичними формами та зразками, однак міг розвивати й аранжувати їх на свій смак. Ян де Фріс правильно вважає скальдичну поезію невід'ємною частиною скандинавського придворного етикету[3].

На жаль, більшість скальдичних поезій дійшла до нас лише у фрагментах, значною мірою як цитати інших творів, таких як збірники «Morkinskinna», «Fagrskinna», «Heimskringla», «Snorra Edda».

Реґістр скальдів у двох поданнях — «Skáldatal» — допоміг ученим ідентифікувати й продатувати поезію скальдів. Перше видання містить перелік конунґів та їхніх скальдів, починаючи

з напівлегендарних часів аж до 1260 року, а друге видання охоплює період з 1260-го по 1300 роки[4].

По суті, твори, що збереглися, містять рештки скальдичної поезії з дворів норвезьких конунґів і ярлів. Скальдами спочатку були норвежці, згодом — ісландці за походженням із скальдичною підготовкою. Серед них були і члени норвезької королівської династії[5].

Більшість з існуючих скальдичних віршів віднайдені у списках королівських і родових саґ, про які E. O. G. Turville-Petre пише: «Лише поодинокі (якщо взагалі такі існували) вірші були записані на пергаменті раніше за кінець XII ст. Тож слід в окремих випадках говорити про трьохсотлітню традицію усної передачі. Оскільки рукописи, що на них ми спираємося, в переважній більшості — це копії з копій, з яких багато були переписаними в XIV ст. й пізніше, мусимо визнати традицію письмової передачі в декілька поколінь, що приносила і випадкові, неправильні прочитання, і спроби «поліпшити рукопис»[6].

Для встановлення автентичності скальдичних віршів учені розробили цілу систему мовних та метричних критеріїв: нескорочені словесні форми, очевидно, ранні (скажімо, *bráa*, замість пізнішої *brá*); вживання «а» та умляута «о» (<«а») у повній римі; використання вставного слова *of*; нерегулярність використання та розподілу рим у ранніх віршах (особливо у *dróttkvætt*). «Загалом же, — провадить далі Turville-Petre, — можна сказати, що жорстка форма скальдичної поезії була гарантією від перекручень під час усної передачі і що скальдичні тексти менше постраждали, ніж поезія вільних розмірів «Едди». Очевидно, що багато віршів є старшими за саґи, в які їх вставлено. При цьому вони були важливими джерелами для саґ. Мабуть, ніколи не вдасться точно встановити авторство того чи іншого поета, якому приписується вірш, ні обставини, за яких він, на думку автора саґи, його створив. Та попри всі ці сумніви можна стверджувати, що саґи мало б розповіли про історію ранніх королів Норвегії та ісландських героїв, якби не скальдичні вірші усної передачі з пояснювальними коментарями, що їх супроводжували»[7].

Англійські джерела, зокрема англосаксонська «Хроніка», часто містять відомості про ті самі події, що й скальдичні вірші. Така виняткова обставина спонукала Алістера Кемпбелла ще раз переглянути точність скальдичної поезії, порівнявши її з інформацією більш приземленої англосаксонської «Хроніки»[8].

Кемпбелл зосередив увагу на п'яти групах подій, що сталися в період між 937-м та 1066 роками: битві біля Brunnaburh 937 року; ідентичності Олава Трюґґвасона з вікінґівським вождем під Мелдоном 991 року; ролі Олава (Олава Святого, пом. 1030 р.) у війнах Етельреда Неспритного бл. 1009—1014 рр.; вторгненні в Англію Кнута Великого та Ейріка Гладаярла (бл. 1014—1027 рр.); і, зрештою, битві на Стемфордовому мості (1066 р.). Кемпбелл стверджував, що вірші в саґах слід розглядати окремо, оскільки «при передачі віршів прозою могли виникати перекручення щодо окремих осіб та подій». Він також наполягав, що «історичні неточності не можуть давати підстави для того, щоб вважати вірші підробкою. Поет міг мати неповну інформацію про описувані ним події»[9].

Кемпбелл зумів показати, що в скальдичних поемах подвиги скандинавського героя часто перебільшені й подані схематично. Так, Олав Святий насправді був лише молодим командиром у 1009 році, одначе змальований своїм же скальдом як великий вождь і переможець у кожній з битв. І все ж скальдичні вірші, як правило, відбивають певну історичну дійсність і не можуть бути відкинутими як прямі підробки[9a].

Окремі твори та відомості про них

Зміст

Цей підрозділ розгляне таких скальдів та їхні твори:

1. Браґі Боддасон (IX ст.): *Lausavísur*, «Хвалебні строфи» (строфа 1).
2. Тьйодольв Мудрий із Гвініра (бл. 940 р.): *Ynglingatal*, «Перелік Інґлінґів» (строфи 8, 9, 25, 26).
3. Ґлум Ґейрасон (пом. бл. 975 р.): *Gráfeldardrápa*, «Драпа Ґрафельдові» (бл. 970 р., строфа 5).
4. Ґутторм (Goþþormr) Сіндрі (X ст.): *Hákonardrápa*, «Драпа Гаконові» (строфи 2, 3, 4).
5. Кормак Еґмундарсон (пом. бл. 968): *Lausavísur* (строфа 8).
6. Еґіль Скаллаґрімссон (бл. 910—990 рр.): *Vísur*, «Віси» (строфа 10, бл. 937; строфа 8, бл. 947 р.).
   ——: *Sonatorrek* (960 р., строфа 21).
7. Невідомий автор: *Níðvísa*, «Нідвіса» (бл. 980 р.).
8. Ейольв Вальґердарсон (пом. бл. 985 р.): *Níðvísa* (976 р.).

9. Торлейв, Син Рудої Шкіри, Ярлів Скальд: *Hákonardrápa* (986 р.).
10. Ейнар Гельґасон Дзвін Терезів (пом. бл. 995 р.): *Vellekla*, «Брак золота» (986 р., строфи 12, 24, 28).
11. Тінд Галлькельссон (пом. після 1015 р.): *Hákonardrápa* (строфа 4).
12. Ейлів Ґодрунарсон: *Þórsdrápa*, «Драпа Торові» (бл. 970—995 рр.).
13. Ейвінд Фіннссон Плагіатор (пом. 990 р.): *Lausavísur* (строфа 12 від 970 р.).
14. Ейольв Дадаскальд: *Bandadrápa* (1000 р., строфи 6, 7, 8).
15. Галдор Нехрещений (XI ст.): *Eiríksflokkr*, «Флокк про Ейріка» (1010 р., строфи 6, 7).
16. Галльфред Оттарссон Важкий Скальд (бл. 976—1107 рр.): *Óláfs drápa*, «Драпа Олаву» (996 р., строфи 1, 2, 4);
——: *Óláfs erfidrápa* (1001 р., строфи 7, 17).
17. Бйорн Гітделакаппі («Борець із гарячої долини») (X—XI ст.).
18. Сіґват Тордарсон (бл. 995—1045 рр.): *Víkingarvísur*, «Віси про вікінґів» (1014/1015 рр., строфи 2, 3, 8);
——: *Austrfararvísur*, «Віси про поїздку на схід» (бл. 1015 р., строфи 13, 17, 18, 19, 20, 21);
——: *Óláfs erfidrápa*, «Поминальна драпа Олаву» (бл. 1013 р., строфа 23);
——: *Vísur* (строфа 30, бл. 1035—1036 рр.).
19. Олав Гаральдссон (Олав Святий, пом. 1030 р.).
20. Тормод Берсасон Скальд Чорних Брів (бл. 995—1030 рр.).
21. Оттар Чорний: *Hǫfuðlausn*, «Викуп голови» (бл. 1023 р., строфи 3, 4, 5, 6).
22. Торарінн Славослов (XI ст.): *Hǫfuðlausn* (1026 р.; стеф).
23. Б'ярні Галльб'ярнарсон Скальд Золотих Вій: *Kálfsflokkr*, «Флокк про Кальва» (бл. 1050 р., строфа 3).
24. Арнор Тордарсон Ярлів Скальд (бл. 1011—1066 рр.): *Rǫgnvaldsdrápa*, «Драпа Рьоґнвальдові» (строфа 1);
——: *Magnússdrápa hrynhent*, «Драпа Маґнусові Доброму» (1047 р., строфи 4, 9, 11, 12, 13);
——: *Magnúsdrápa dróttkvætt* (1046—1047 рр., строфи 1, 8, 9);
——: *Erfidrápa Haralds harðráða*, «Поминальна драпа Гаральдові Суворому» (1066 р., строфа 19).
25. Одд Кікінаскальд: *Vísur* (строфа 1, 1043 р.).
26. Торлейк Красень: *Flokkr on Sveinn Úlfsson*, «Флокк про Свена Ульвссона» (1043 р., строфа 1).

27. Гаральд Сіґурдарсон Суворий (пом. 1066 р.): *Vísur* (бл. 1030 р., строфа 2);
——: *Gamanvísur* (1044 р., строфи 3, 4, 6, 7) і другий гельмінґ строфи 15 (у посиланні 211).
28. Тьйодольв Арнорссон (пом. 1066 р.): *Magnússflokkr* (1045 р., строфа 7);
——: *Sextefja* (1065 р., строфи 1, 2, 5, 6, 8);
——: Строфи про Гаральда Суворого (строфи 1, 3).
29. Бйольверк Арнорссон (XI ст.): *Vísur* (строфи 1, 2).
30. Стув Сліпий (XI ст.): *Vísur* (строфа 4).
31. Вальґард із Поля (Velli) (XI ст.): «Драпа» на честь Гаральда Суворого (строфа 5).
32. Гйорт Олавссон (XI ст.): *Lausavísur* (1066 р., строфи 1, 2, 3).
33. Маркус Скеґґ'ясон (бл. 1040—1107 рр.): *Eiríksdrápa* (1103 р., строфи 4, 5, 8, 15, 16, 22, 23).
34. Івар Інґімундарсон (XII ст.); *Sigurðarbǫlkr*, «Пісня про Сіґурда» (бл. 1140 р., строфи 19, 20, 21).
35. Невідомий автор (XII ст.): *Þulur*, «Тули» (строфи 2, 3, 4).
36. Чотири скальдичні поеми XII—XIII ст.: *Geisli* (1153 р.) Ейнара Скуласона, *Rekstefja* Галлара Стейна (XII ст.), *Nóregs konunga tal*, «Перелік норвезьких конунґів» (бл. 1190 р.) невідомого автора і *Jómsvíkinga drápa*, «Драпа на честь йомсвікінґів» Б'ярні Колбейнссона (пом. 1223 р.).

1

Браґі Боддасон Старий/Bragi Boddason: *Lausavísa* (Hollander, «Bibliography», pp. 67—68).

Найстародавніша автентична поезія скальдів пов'язана з ім'ям Браґі, сина Бодді, котрий, очевидно, творив у Норвегії (та в Альдейґ'ї? див. с. 357) у другій половині IX ст. Його «Драпа Раґнарові» є зразком геральдичної поезії. Вона яскраво описує отриманий скальдом у дарунок розмальований щит, на якому були представлені сцени із давньоскандинавської міфології; опис тих сцен подано майстерно організованою системою кеннінґів[10].

Браґі, напевно, склав окремі хвалебні віси. Одна з них, наведена в «Landnámabók», переповідає про те, як Браґі обрали на роль судді, щоб він вирішив, хто з трьох синів короля Гьордаланду/Hǫrdaland (який спустошив Біармію) був дійсно його сином — Гамунд і Ґейрмунд чи Лейв. Він представив своє рішення у формі лаусависи:

Tveir 'ro inni	Близнята ці —
— trúck bǫðum vel —	я переконаний, —
Hámundr ok Geirmundr,	Гамунд і Ґейрмунд,
Hjǫrvi bornir.	то діти Гйора.
Enn Leifr þriði,	Одначе Лейв, той третій,
Loðhattar sunr,	є сином Лодгатта.
fœðat þú þann:	Жінка (-кріпачка)
fár mun enn verri[11].	його народила[12].

2

Тьйодольв Мудрий із Гвініра/Þjóðólfr ór Hvíni: *Ynglingatal* (Hollander, «Bibliography», pp. 92—94).

Інший скальд, чиї твори дійшли до нас принаймні у фрагментах, є Тьйодольв із Гвініра. Протягом IX ст. він був скальдом при королівських дворах Інґлінґів двадцять восьмої генерації, Рьоґнвальда Достославного та його двоюрідного брата Гаральда Прекрасноволосого (правив бл. 875—945 рр.)[13]. Лише фрагменти з «Переліку Інґлінґів», що його Сноррі Стурлуссон увів до свого «Круга земного»[14], збереглися від цієї родової пісні про династію Інґлінґів.

Перший географічний термін у «Переліку Інґлінґів», безпосередньо пов'язаний з нашою темою, є *Austrvergr*, «східний шлях» (або «Східні (Балтійські) країни»)[15]. Вперше ця назва згадується в зв'язку з подвигами Даґа, легендарного Інґлінґа дев'ятої генерації. Даґ знав мову птахів. Він також став на чолі походу на «Східні (Балтійські) країни», щоб помститися за вбивство, скоєне в Рейдґоталанді[16]. Як розповідає текст, наведений у «Сазі про Інґлінґів»:

8.	Frák, at Dagr	Чув я, була
	dauða orði	Даґові знатному
	frægðar fúss	гибель рокована,
	of fara skyldi,	щойно сміливець
	þás valteins	і слави шукач
	til Vǫrva kom	до Вйорві подався,
	spakfrǫmuðr	аби помститись
	spǫrs at hefna.	за смерть горобця.
9.	Ok þat orð	І от уже
	á Austrvega	на Східних (Балтійських) землях
	vísa ferð	конунґа вої
	frá vígi bar,	розповіли, що їх вождь
	at þann gram	у пекло до Гель підрядився,
	of geta skyldi	смерть свою стрівши
	slønguþref	у вилах селянських,
	Sleipnis verðar[17].	кинутих кріпаком[18].

Як розповідає «Саґа про Інґлінґів», Інґвар, Інґлінґ дев'ятнадцятої генерації, котрий скоріше за все жив у першій половині VII ст., здійснив багато морських походів, щоб поквитатися з данами та жителями Аустрвеґу за набіги на Швецію. Він загинув під час нападу на Естонію і був похований на узбережжі під курганом на Адальсюслі[19].

Тьйодольв так змальовує цю подію:

25.	Þat stǫkk upp,	Кажуть так,
	at Yngvari	що мужі естські (із Сюсли)
	Sýslu kind	розгромили до ноги
	of sóat hafði	Інґвара,
	ok ljótshǫmum	і поруч (із Каменем)
	við lagar hjarta	конунґ мужній
	herr eistneskr	проти раті
	at hilmi vá.	естів став[20].
	Ok austmarr	І на сході тепер
	jǫfri sœnskum	море
	Gymis ljóð	князю вбитому
	at gamni kveðr[21].	співає пісню[22].

Син Інґвара, Енунд Шлях, помстився за свого батька й розбив eista (<eistra) dólgr, «естонського ворога»:

26.	Varð Qnundr	Енунд був зупинений
	Jónakrs bura	тілом Йонака, сина зла
	harmi heptr	(=каменепадом)
	und Himinfjǫllum.	біля Гімінфйоля.
	Ok ofvæg	Ворог естів,
	Eista dolgi	мужній і могутній,
	heipt hrísungs	той, хто кров
	at hendi kom,	пустив із Гьоґні,
	ok sá frǫmuðr	сам тепер
	foldar beinum	розчавлений
	Hǫgna hrørs	упав під купою
	of horfinn vas[23].	земних кісток (=каміння)[24].

3

Ґлум Ґейрасон / Glumr Geirason.

Eiriksdrápa (Hollander, «Bibliography», p. 78). «Драпа Ейрікові» була складена Ґлумом Ґейрасоном (пом. бл. 975 р.) на честь норвезького короля Ейріка Гаральдссона Кривавої Сокири (945—948)[25]. З «Fagrskinna»[26] відомо, що твір Ґлума оспівував походи Ейріка на Данію, Курляндію, Швецію та Англію. Поява Курляндії цікава для нашої теми. Та, на жаль, лише одна строфа збереглася

від усієї «Драпи Ейрікові», й у ній не згадується ні Курляндія, ні жодна інша східноєвропейська держава[27].

Gráfeldardrápa (бл. 970 р.) (Hollander, «Bibliography», p. 78). Ґлум був також скальдом у норвезького короля Гаральда Ейрікссона Плаща з Сірої Шкіри (961—970), для якого він склав «Gráfeldardrápa». У цьому творі він оспівує воєнний похід короля до Біармії — саме у творі Ґлума вперше в скандинавській літературі з'являється ця важлива географічна й політична назва. Досить знаменно, що річка *Віна*, «Північна Двіна», згадується разом з Біармією, вказуючи на те, що похід Гаральда відбувався уздовж узбережжя Норвегії, через Біле море і вниз Північною Двіною. Відповідна строфа говорить:

5.	Austr rauð jǫfra þrýstir orðrakkr fyr bý norðan brand, þars bjarmskar[28] kindir, brinnanda, sák rinna. Gótt hlaut gumna sættir geirveðr í fǫr þeiri; ǫðlingi fekksk ungum orð á Vínu borði[29].	На сході бачив я палання княжого меча, де біармійці в страху[28] тікали з полум'яних жител. Зажив там слави молодий державець, на берегах [Північної] Двіни (Віни), де мужньо стояв у буревії стріл[30].

4

Ґутторм (Goþþormr) Сіндрі: *Hákonardrápa* (Hollander, «Bibliography», p. 78). Hákonardrápa — поема, що належить Ґутторму Сіндрі[31]. У ній він оспівує свого покровителя, норвезького короля Гакона Гаральдссона Вихованця Адальстейна (948—961), за те, що він завдав поразки данським і балтійсько-слов'янським (*vindr*) морським вікінґам на березі Сконе, а також розбив ґаутів:

2.	Almdrósar fór eisu élrunnr morum sunnan trjónu tingls á grœna tveim einum Selmeina, þás ellifu allar allreiðr Dana skeiðar valsendir hrauð vandar viðfrægr at þat síðan.	Виплив з півдня до зелених мисів Селунда в'яз грози із луків (=король) лише із двома прудкими вітрильниками, щоб одинадцять довгих кораблів данських у жорстокій битві, достославнім герці спорожнити.
3.	Selund náði þá síðan sóknheggr und sik leggja, vals ok Vinða frelsi víð, Skáneyjar síðu.	Селунд (Зіланд) захопив морський конунґ швидко й вигнав мужніх вендів аж до Сканея.
4.	Skattgilda vann skyldir skautjalfaðar Gauta.	Переможець ґаутів данину узяв з них.

Gollskýflir vann gjǫflastr geirveðr í fǫr þeiri[32].	Весь похід у битвах провів коня морського вершник (=конунґ-воїн)[33].

5

Кормак Еґмундарсон / Kormákr Qgmundarson, *Lausavísa* (Hollander, «Bibliography», p. 84).

Одного з найвизначніших ісландських скальдів Кормака Еґмундарсона[34] (бл. 955—970 pp.) слід тут назвати лише побіжно, оскільки в його творах є тільки одна згадка про Східну Європу. Вона стосується Гуналанду, «землі гунів» (можливо, аварів) і міститься в еротичній поемі Кормака, присвяченій його Ізольді, красуні Стейнґерд:

8.	Alls metk auðar þellu Íslands, þás mér grandar, Húnalands ok handan hugstarkr sem Danmarkar. Verð es Engla jarðar Eir háþyrnis geira — sól-Gunni metk svinna sunds — ok Íra grundar[35].	Безперечно, ціна жінки — хоч у серці біль, — більше за Ісландію, Гуналанд і Данію; ні за яку Англію з тьмою королівств і ні за Ірландію я не проміняю дівчини коханої з русою косою[36].

6

Еґіль Скаллаґрімссон / Egill Skallagrímsson (Hollander, «Bibliography», pp. 68—72).

Цей ісландський поет[37] (бл. 910—990 pp.) провів кращі роки свого життя в походах і пригодах у Норвегії, Швеції, Ісландії та Північній Європі. «Еґіль, — пише Голландер, — найсамобутніший і найрізнобічніший з усіх скальдів»[38]. Окрім того, він належав до княжого клану з Галоґаланду в Північній Норвегії й займався торгівлею з лопарями. Відомості, що містяться в сазі про нього (на жаль, значно менше в його власних поетичних творах, що збереглися), мають першорядне значення для нас[39]. У таких його поемах, як «Hǫfuðlausn» та «Arinbjarnarkviða», нема, на жаль, ономастичного матеріалу про Східну Європу. Деяка інформація представлена лише в двох лаусавісах.

Lausavísur (Hollander, «Bibliography», pp. 71—72). Перша віса розповідає про славетну битву коло Брунанбурґа (937 р. н. е.)[40], де загинув Торольв, брат Еґіля та його товариш. Показово те, що Еґіль метафорично вживає назву відомої річки Північно-Східної Європи, Віни (Північної Двіни), для британської Бруни:

10.	Gekk, sás óðisk ekki, jarlmanns bani snarla þreklundaðr fell Þundar Þórólfr í gný stórum. Jǫrð grœr, en vér verðum, Vínu nær of mínum — helnauð es þat — hylja harm, ágætum barma[41].	Метнувся він, хто не мав страху, орлів побивач (Торольв Скаллаґрімссон), уперед, і наклав головою сміливець із роду Тунда / Þundr [=Одіна], Торольв у запеклому бою. Земля сховала — о горе! не мене! біля Віни [досл. Північної Двіни], а мого — невимірний мій біль! — славетного брата[42].

В другій вісі Еґіль жваво змальовує подію, що мала місце під час його походу на Балтійське море 947 року:

8.	Gerðum helzti harða hríð fyr Jótlands síðu — barðisk vel, sás varði, víkingr, Dana ríki —, áðr á sund fyr sandi snarfengr með lið drengja austr af unnar hesti Eyvindr of hljóp skreyja[43].	Ми мали жорстоку сутичку на узбережжі Ютланду; військовий правитель Данії відтис нас добряче, а доки стрімкий гострослов Ейвінд [*skreyja*, «Хвалько»] й за ним його вої не перестрибнули за борт, аби нам'яти боки цим зайдам зі Сходу[44].

Sonatorrek (Hollander, «Bibliography», pp. 70—71). У своїй поемі «Sonatorrek», тобто «Непоправній втраті свого сина», написаній на смерть свого улюбленого сина Бйодвара 960 року, Еґіль називає бога Одіна, згідно з давньою традицією, «добрим другом ґаутів»[45]:

21.	Þat manek enn, es upp um hóf í Goðheim Gauta spjalli. Ættar ask, þanns óx af mér; ok kynvið kvánar minnar[46].	Я певен, що його забрав нагору друг добрий ґаутів [=Одін] до божої домівки (Ґодгейму). Мій пагін обернувся в попіл, той рідний в'яз, що зріс із тіла жінки[47].

7

Невідомий автор, *Níðvísa* (бл. 980 р.).

Невідомий скальд склав нідвісу данському конунґу Гаральду Ґормссону Синьозубому (936—986). У ній він називає цього правителя *vinða-myrdir*[48], «побивачем (балтійських) слов'ян»:

3.	Þás sparn á mó mǫrnis morðkunnr Haraldr sunnan — varð þá Vinða myrðir	У південній частині моря, коли Гаральд — побивач вендів (балтійських слов'ян) — сів на круп кобили, то розм'як і підупав,

vax citt — í ham faxa.	хоч і був як кінь.
Enn bergsalar Birgir	А під ним був за кобилу[49] Бірґір,
bǫndum rækr í landi	вигнаний з острова богами,
— þat sá ǫld — í jǫldu	і косив на нього люто оком —
óríkr fyrir líki[50].	всі це бачили навколо[51].

8

Ейольв Вальґердарсон/Eyjólfr Valgerðarson, *Níðvísa* (бл. 976 р.) (Hollander, «Bibliography», p. 74).

Інша нідвіса про цього конунґа була написана невідомим за іншими творами скальдом Ейольвом Вальґердарсоном (пом. бл. 985 р.)[52]. У ній ішлося про Біле море, Ґандвік, засвідчуючи, що активність Гаральда мала певний зв'язок з Біармією.

Selit maðr vápn við verði!	Хай ніхто не продає своєї
Verðr dynr, ef má, sverða.	зброї. Скоро задзвенять мечі.
	Тож нагостримо клинки,
Verðum Hropts at herða	наготуємо сокири.
hljóð; eigum slǫg rjóða.	І чекатимемо від сина Ґорма
Vér skulum Gorms af gǫmlu	нападу на Стародавньому Ґандвікському
Gandvíkr þokulandi	Мисові Димів.
— hǫrð es vǫn at verði	Там відбудеться
vápnhríð — sonar bíða[53].	запекла битва[54].

9

Торлейв, Син Рудої Шкіри, Ярлів Скальд/Þórleifr Rauðfeldarson jarlsskáld, *Hákonardrápa* (Hollander, «Bibliography», p. 97).

При дворі ерла або ярла Норвегії, Гакона Сіґурдарсона Могутнього (970—995), члена клану Семінґів, була ціла група скальдів. Їхні сліди, чи принаймні відомості про них, відбивають численні драпи на честь Гакона.

Hákonardrápa (986 р.) Торлейва, Сина Рудої Шкіри, Ярлового Скальда[55], збереглася в уривках, одначе епізодична згадка про цей твір (*þáttr*) є у «Flateyjarbók»[56] (перепис. бл. 1380—1394 рр.), де міститься одна дуже важлива подробиця. Читаємо, що одного разу (986 р.) Торлейв видав себе за мандрівника на ім'я Нідунґ Ґ'ялландасон із Суздалі в Холодній Швеції (*Kyniadr ór Syrgisdólum af Suiþiod hinne kólldu*)[57]. Якщо назва міста Суздалі в такій формі справді походить з часів Торлейва, тоді назва «Суждаль»/«Суздаль» (=Syrgisdalir) датується X ст. Цю сканди-

навську форму слід враховувати в питанні про етимологію назви, яка й досі не має задовільного пояснення[58].

10

Ейнар Гельґасон Дзвін Терезів/Einarr Helgason skálaglamm, (Hollander, «Bibliography», pp. 72—73).

Ще іншу «Драпу про Гакона» написав бл. 975 року ісландець Ейнар Гельґасон Дзвін Терезів (пом. бл. 995 року)[59]. Від неї збереглася лише одна строфа, яка, однак, не стосується нашої теми[60].

В іншому творі того ж автора, що зберігся повністю, — *Vellekla* («Брак золота»), написаному 986 року[61], можна знайти багато цікавих східних назв.

«Брак золота» (986 р.) (Hollander, «Bibliography», p. 73)

12.	Hjalmgrápi vann hilmir harðr Lopts vinar barða því kom vǫxtr í Vínu vínheims fiandr sína, at forsnjallir fellu fúrs í Þróttar skúrum þat fær þjóðar snytri þrír jarlssynir tírar[62].	З відкритим забороло правитель (=Гакон), друг Лопта [=Одіна], люто бився, — пролилася Віна [досл. Північна Двіна; тут — «річка»] із винного рогу [=поезії скальда] з ворогами, безліч воїв мужніх наклали головою в палахкотінні вогнищ [=битві] Тротта [=Одіна], там народоправець, що здолав трьох синів ярла [=Ейріка], зажив слави[63].
24.	Varð fyr Vinða myrði viðfrægr enn gramr síðan — gerðisk mest at morði mannfall — við styr annan. Hlym-Narfi bað hverfa hlífar flagðs, ok lagði Jalks við ǫndurt fylki ondur fors, at landi[64].	Воював преславний вождь [=Гакон], згубник вендів (балтійських слов'ян). А тоді знову Гакон зібрав галери, щоб свій меч в червоне забагрити. Наказав щитів трощитель витягти на берег огирів моря і перед битвою вишикував своїх воїв[65].
28.	Vasat í gǫgn, þótt gerði garð-Rǫgnir styr harðan, gegniligt at ganga, geirrásar, her þeira, þás með fylki Frísa fór gunn-Viðurr sunnan kvaddi vígs ok Vinða vágs blakkriði Frakka[66].	Нелегко було пробитися до нього, захищеного воями, хоч ворог і нападав несамовито, коли із франками та фризами пішов подвижник битви [=імператор Оттон II]. Запеклий бій був керманича морських валів [=імператора] із військом вендів[67].

11

Тінд Галлькельссон/Tindr Hallkelsson, *Hákonardrápa* («Драпа Гаконові») (Hollander, «Bibliography», p. 99).

З «Драпи Гаконові» ісландця Тінда Галлькельссона (пом. після 1015 року)[68] збереглося приблизно 11 строф, щоправда, й ці з деякими перекрученнями. В одній вісі йдеться про знамениту битву Гакона з йомсвікінґами 994 року:

4.	Vann á Vinða sinni	Ранив воїна
	verðbjóðr Hugins ferðar	з вендського війська [=йомсвікінґів]
	— beit sólgagarr seilar —	кривавим мечем — люто гриз
	sverðs eggja spor leggja,	розрубані кістки — у битві,
	áðr hjǫrmeiðir hrjóða	перш ніж зміг очистити,
	— hætting vas þat — mætti	битви натхненник, попри
	leiðar langra skeiða	смертельну небезпеку —
	liðs halfan tøg þriðja[69].	п'ять і двадцять довгих стругів[70].

12

Ейлів Ґодрунарсон/Eilífr Goðrunarson, «*Þórsdrápa*» («Драпа Тору») (Hollander, «Bibliography», p. 72).

Ейлів, про якого немає жодних відомостей, окрім імені його матері, згадується в реєстрі скальдів («Skáldatal») як один із скальдів ярла Гакона Сіґурдарсона (970—995)[71]. Він був ісландцем і жив, імовірно, аж до навернення Ісландії до християнства (1000 рік)[72].

«Едда» Снорріі Стурлуссона, в якій наводиться один гельмінґ з його панегірика ярлові Гакону, містить дев'ятнадцять строф з «Драпи Тору» (ще дві відомі з інших джерел) вкупі з переказом цього міфу самим Снорріі Стурлуссоном. «Він пов'язаний, — пишуть Г. Віґфуссон та Ф. Йорк Пауелл, — з популярною і цікавою історією про боротьбу Тора з вулканічним велетом Ґарфредом (Ґейрродом [Geirrøðr]), дочки якого піднімають ріку Віммер супроти бога, в той час як велет кидає в нього шматком розпеченої руди із своєї кузні, що його Тор ловить і смертельно ним ранить у величезну голову коваля. Проста й зроблена в напівгумористичному, напівфантастичному дусі поетом, котрий любив оспівувати Тора»[73].

«Драпа Тору» є одним з найскладніших скальдичних текстів. Ян де Фріс зазначає: «Вона настільки перевантажена складними формами кеннінґів, що в багатьох місцях просто неможливо зрозуміти, що саме хотів сказати поет; на довершення слід

враховувати і невправності при переписуванні, що призвело до деяких перекручень»[74].

Міфічне місто Ґейррьодарґарди[75] лежало, вочевидь, на півночі. Тому «Драпа Тору» містить деякі факти з топографії, такі як Ґандвік, або Біле море, та *Kolgu Svíþjóð*, чи Холодна Швеція[76] (строфа 2). Остання назва особливо важить для нашої теми, адже скальдичне джерело підтверджує автентичність Холодної Швеції як скандинавського поняття «епохи вікінґів». Тривалий час учені дотримувалися тези Андреаса Гойслера про те, що тотожність [Холодної] Швеції і Скіфії (особливо якщо ця назва вживалася в зв'язку із Східною Європою) була результатом «[псевдо]наукової протоісторії» ісландських християнських літераторів XII ст.[77] Термін «вікінґи» (*víkingar*) також зустрічається в поемі (строфа 8) і в строфі 12-й видається натяком на ранню данську діяльність в Холодній Швеції. Нижче подані строфи 2, 8 та 12:

2.	Geðstrangra lét gǫngu	Недовго хоробрий [=Тор] друг Лопта [=Локі] давав себе
	Gammleið Þórr skǫmmum	намовити в дорогу:
	— fýstusk þeir at þrýsta	їм забаглося збороти
	Þorns niðjum — sik biðja,	родичів Торна [=велетнів], коли
	þás gjarðvaniðr[78] gerðisk.	Володар [головного] паска [=Тор],
	Gandvíkr Skotum ríkri,	звойовувач податі з Ґандвіка [=Тор],
	endr til Ymsar kindar.	зготувався до подорожі до дітей Юміра [=велетня]
	Iðja setrs, frá þriðja.	до місця Іді [=велетня] від Дріді [=Одін].
8.	Óðu fast — enn fríðra	Вони ступили відважно — хоробрі
	flaut eið svara Gauta —	побратими [=Тор і Локі], войовничі
	setrs víkingar snotrir	вікінґи з йотського дому [=дім Одіна=Асґард], незважаючи на меч блискавичний, що
	sverðrunnit fen Gunnar.	злітав і опускався люто.
		Хвиля земляного валу вергнулася
	Þurði hrǫnn at herði	від удару могутньої бурі,
	hauðrs runkykva nauðar,	сунулась важко, розлючена,
	jarðar skafls af afli	на плечі нападника [=Тора] —
	áss hretviðri blásin.	мешканці земляної скелі-гори [=велетні].
12.	Dreif fyr dróttar kneyfi	Зграя війська з Холодної Швеції [=велетні]
	dolg-Svíþjóðar kolgu	утекла перед нападником [=Тором];
	— sótti ferð á flótta —	налякані мешканці скелі
	flesdrótt í vǫ nesja.	змушені були втікати.
	Þás funhristis fasta	Коли потрясатель вогню [=Тор] міцно стояв,
	flóðrifs Danir stóðu,	Дани повені, ті, що ребра ламають [=велетні],
	knǫttu Jólnis ættir	зрозуміли, як то належить вклонятись
	útvés fyrir lúta[79].	перед Йольніровим [=Одіновим] родом[80].

13

Ейвінд Фіннссон Псувальник Скальдів [=плагіатор]/Eyvindr Finnsson skáldaspillir, *Lausavísa* (Hollander, «Bibliography», pp. 75—76).

Серед скальдів Гакона Сіґурдарсона був і Ейвінд Фіннссон Псувальник Скальдів (пом. 990 р.)[81], автор широкознаної родової поеми про клан Семінґів — «Перелік [ярлів] Галоґаланду» (985 р., дійшла до нас лише фрагментарно) та «Пісні про Гакона» (961 р.). Він також написав лаусавіси, одна з яких цікава як з історичної, так і з етнографічної точки зору:

12.	Snýr á Svǫlnis Vǫru:	Падає сніг на Свьольнірову [=Одінову] жону [=землю][82].
	svá hǫfum inn sem Finnar[83]	Подібно до фінів, ми
	birkihind of bundit	поставили тих, що їдять бруньки[84],
	brums at miðju sumri[85].	у стійла серед літа[86].

14

Ейольв Дадаскальд/Eyjólfr dáðaskáld, *Bandadrápa* (Hollander, «Bibliography», p. 74).

У «Бандадрапі», що належить перу Ейольва Дадаскальда[87], описано похід ярла норвезького Ейріка Гаконарсона (1000—1016), сина Гакона, на Альдейґ'ю/Стару Ладогу 997 року[88]. Збереглися лише фрагменти твору. Нижче наводиться строфа, цікава для нашої теми:

6.	Oddhríðar fór cyða	Пустелею залишив вой
	— óx hríð at þat síðan —	після лютої битви —
	logfágandi lægis	Вальдамарову (=Володимирову) землю і підданих
	land Valdamars brandi.	понищив мечем і вогнем.
	Aldcigju brauzt, œgir	Зрівняв Альдейґ'ю (=Ладогу) з землею
	— oss numnask skil — gumna.	страхітливий вождь — таких новин
	Sú varð hildr mcð hǫlðum	ми дізналися, коли ти на сході
	hǫrð. Komt austr i Garða[89].	спустошував Ґарди (Русь)[90].

В «Крузі земному» зазначається про Ейріка, що він, «полишивши Ґардарікі, пішов походом через Адальсюслу та Ейсюслу (Естонія), де захопив чотири галери данів і повбивав їхні екіпажі»[91].

Дещо більше відомостей про ярла Ейріка міститься в «Бандадрапі». Там також ідеться про походи Ейріка до Естонії (Адальсюсли та Ейсюсли):

7. Frák, hvar fleina sævar
fúrhcrðir styr gcrði
cndr í cyja sundi.
Eirekr und sik geira.
Hrauð fúrgjafall fjórar
folkmciðir Dana skciðar,
vér frǫgum þat, vága.
veðrmildr ok semr hildi[93].

Я чув, як
відважний володар кривавого жезла [=меча]
бився в протоці між островами.
Битволюбий ярл Ейрік[92]
розчистив від боягузів
чотири данські військові струги,
ми дізналися — у жорстокій битві
— метнув бурю стріл[94].

8. Ǫ́ttuð hjaldr, þars hǫlðar,
hlunnviggs, í bý runnu,
gæti-Njǫðr, við Gauta,
gunnbliðr, ok ræðr síðan,
Hcrskildi fór hildar,
— hann þvcrði frið mǫnnum —
ǫ́ss of allar Sýslur
jarl, goðvǫrðu hjarli[96].

Битву ти дав
йотам, опісля в їхні фортеці
ти увійшов.
Битвопристрасний,
прийшов бог війни [=король] до людей,
не дав їм спочинку,
через [Адаль]-Сюслу[95].
Ярл править землею богом хоронений[97].

15

Галдор Нехрещений / Haldórr ókristni, *Eiríksflokkr* («Флокк про Ейріка») (Hollander, «Bibliography», p. 80).

«Флокк про Ейріка» написаний скальдом Галдором Нехрещеним (XI ст.)[98] для ярла Ейріка близько 1001 року. До нас дійшли лише вісім строф з цього твору. В ньому йдеться про битву під Свьолдом (1000 р.), у якій загинув Олав Трюґґвасон (поема складена невдовзі після битви, очевидно, бл. 1001 року). Відомо, що в цій битві, яку називають Битвою Трьох Скандинавських Королів, балто-слов'янські вікінґи билися на боці данського [короля] Свейна (зверхника ярла Ейріка) і Олава Шведського проти Олава Трюґґвасона[99]. Строфи 6 та 7 дають яскраве уявлення про цю подію:

6. Hćt á hciptar nýta
hugreifr — mcð Álcifi
aptr stǫkk þjóð og þoptur —
þcngill sína drcngi,
þás hafvita hǫfðu
hallcndr of gram snjallan
— varð fyr Vinða myrði
vápnciðr — lokit skciðum[100].

Натхнені відважним ярлом,
[йшли] крицеводухі загони,
коли Олава [Трюґґвасона] люди
втікали під натиском,
доки морські огирі [=кораблі]
оточили розлюченого й оглухлого
від грому битви Згубника вендів
[=Олава Трюґґвасона] — [корабля] Довгого Змія[101].

7. Drógusk vítt at vígi
Vinða skciðr, ok ginðu
Þriðja hauðrs á þjóðir
þunn gǫlkn íarnmunnum.
Gnýr varð á sja svcrða,
slcit ǫrn gcra bcitu,

Вендські довгі струги
наставили зброю і кинулись люто,
пси щитів [=бойові сокири]
вискалили зуби проти воїв.
Шум битви спінив хвилі,
настирливі орли рвали тіла,

dýrr vá drengja stjóri,
drótt kom mǫrg á flótta[102].

могутньо бився вождь,
і втікало військо вороже[103].

16

Галльфред Оттарссон Важкий Скальд/Hallfrødr Óttarsson vandræðaskáld, *Óláfs drápa* («Драпа Олаву») (Hollander, «Bibliography», p. 80).

Не володіючи винятковим талантом, скальд Гальфред Оттарссон Важкий Скальд (нар. бл. 976-го, пом. 1007 року)[104] був, проте, фаворитом норвезького короля Олава Трюґґвасона (995—1000). Його «Драпа Олаву», з якої збереглося лише дев'ять строф, містить декілька цікавих фактів з життя короля в Новгороді (бл. 973—986 рр.) та у Віндланді, країні балтійських слов'ян (бл. 986—989 рр.).

1. Tolf vas elds at aldri
ýsetrs hati vetra
hraustr þás herskip glæsti
Hǫrða vinr ór Gǫrðum.
Hlóðu Hamðis klæðum
hjǫrva gnýs ok skýjum
hilmis menn sem hjǫlmum
hlýrvigg, enn mól stýri[105].

Дванадцять років мав він,
блискучий воїн, вже,
коли він, друг Гьордара,
послав бойові кораблі із Ґардів [=Новгорода].
Вони навантажили їх гамдірськими тканинами
[=кольчугами],
щитами та шоломами.
А потім завзято
збурунили море[106].

2. Hilmir lét at Holmi[107]
hjalmskóð roðin blóði
— hvat of dylði þess
hǫlðar? —
hǫrð ok austr í Gǫrðum[108].

На острові [Борнгольм?] Олав
омочив стріли кров'ю —
чому це приховувати?
Ґарди [=Русь] на Сході
також спізнали його[109].

4. Endr lét Jamta kindir
allvaldr í styr falla
vanðisk hann ok Vinða
végrimmr á þat snimma.
Hættr vas Hǫrða dróttinn
hjǫrdjarfr Gota fjǫrvi.
Gollskerði frák gerðu
geirþey a Skáneyju[111].

Осміятель ідолів[110],
безпощадний у битві, рано
він запрагнув війни
з вендами та ямтами на Балтиці.
Багатьох він убив
у Ґотланді, він,
невмолимий, хто кинув
бурю списів на береги Сканії[112].

Óláfs erfidrápa («Ерфідрапа Олаву») (1001 рік) (Hollander, «Bibliography», pp. 80—81).

Гальфред написав також іншу поему — «Ерфідрапу Олаву»[113] — на честь свого героя (1001 рік). У ній є строфи, важливі для нашої теми (у зв'язку з битвою коло Свьолда 1000 року):

7. Varð of Vinða myrði
vigskýs — enn þat lýsik —
ramr und randar himni
rymr: knǫttu spjǫr glymja
Hirðir stózk við harðan
hnitvegg með fjǫld seggja
víðis veltireiðar
varghollr þrimu marga[114].

Довкола Згубника вендів
могутній шум битви
виріс під склепінням щитів.
Був свідком я: списи ламались.
Щедрий для вояків командир
колісниці глибини [=корабля],
підтриманий загоном воїв,
устояв під багатьма грозами[115].

17. Harðgǫrvan lét hjǫrvi
Holms verða Týr sverða
vind á víðu sundi,
vígþey, Heðins meyjar,
áðr an Ormi næði
Eirekr eða hlut meira
— mǫrg óð bitr í blóði
benkneif — fyr Áleifi[116].

Повелитель смолоскипів
у широкій протоці острова [вендського]
підняв бурю
Гедіннової діви — могутню битву на мечах.
Багато поранених воїв
потоплено в крові довкруг Олава,
коли ярл Ейрік захопив «Змія»
і здобув перемогу[117].

17

Бйорн Арнґейрссон/Bjǫrn Hítdœlakappi (пом. бл. 1024 р.) (Hollander, «Bibliography», p. 66).

На жаль, у поемах ісландця Бйорна Арнґейрссона, тих, що дійшли до нас[118], немає значних згадок про Русь, хоч він і жив на Русі разом з Олавом Трюґґвасоном[119].

18

Сіґват Тордарсон/Sighvatr Þórðarson (Hollander, «Bibliography», pp. 87—89).

Сіґват Тордарсон (нар. бл. 995-го, пом. 1045 року) є одним з найвидатніших скальдів епохи норвезького короля Олава Святого (Гаральдсона Гельґі, 1014—1030)[120]. Першим його твором, написаним бл. 1014/1015 року, була імпровізована поема *Víkingarvísur* («Віси про вікінґів») (Hollander, «Bibliography», p. 87)[121]. Вона складена на честь молодого Олава, зокрема на честь його перемоги над Свейном Гаконарсоном, якого, однак, пізніше вважали у Скандинавії героєм, гідним наслідування. У поемі Олав виступає як *Vindum háttr*, «згубник вендів», тобто ворог балтійських слов'ян[122]. Нижче подано два уривки з «Віс про вікінґів», що містять інформацію по нашій темі:

2. Þat vas enn, es annat
Áleifr — né svik fǫlusk —
odda þing í eyddri
Eysýslu gekk heyja,
Sitt ǫttu fjǫr fótum
— fár beið ór stað sára —

І сталося знову так —
цього забувати не можна —
що Олав сонмом стріл [=битвою] мусив
здобувати Ейсюслу.
Її мешканці, повелителю, своїм
ногам зобов'язані тим, що втекли,

enn, þeirs undan runnu,
allvaldr, búendr gjalda[123].

не чекаючи в трепеті на поранених,
які там лишились[124].

3. Hrið varð stáls í striðri
strǫng Herdala gǫngu
Finnlendinga at fundi
fylkis niðs en þriðja.
Enn austr við lǫ́ leysti
leiðvíkinga skeiðar.
Bálagarðs at barði
brimskíðum lá síða[126].

Суворою була третя буря криці,
яку король дав у Гердальському лісі
ватагам об'єднаним лопарів.
А на східному відливному
березі океану розгромив вікінґів.
Згодом на берегах Балаґарду[125]
розбив морські плоти [=кораблі][127].

В одній із строф «Віси про вікінґів» йдеться про те, як Олав захопив Кентербері [в 1011 році]. Там зустрічається і вищезгаданий епітет *Vindum háttr* («згубник вендів») теж стосовно Олава:

8. Veitk, at víga mœtir
Vindum háttr enn átta,
styrkr gekk vǫrðr at virki
verðungar styr gerði[128].

Знаю я, що воїн,
«згубник вендів», могутньо
увосьме почав штурмувати вали,
і втекли вороги, і здолав їх![129]

Sinn mǫttut bœ banna,
borg Kantara — sorgar
mart fekksk prúðum Pǫrtum —
portgreifar Áleifi[130].

Не могли володарі Кентербері
відбити Олава,
котрий повагом [село] Партар
обернув у велику печаль[131].

Austrfararvísur (1015 р.) (Hollander, «Bibliography», p. 88). Класичні літературні свідчення Сіґвата про його обережну дипломатичну місію, виконувану для Олава Святого у Рьоґнвалда Ульвссона, ярла Західного Йотланду (згодом він став ярлом Старої Ладоги), мають цікаву назву — «Austrfararvísur», або «Строфи про Східну подорож». Метою Сіґвата було місто Скара, столиця Рьоґнвалда. «Строфи» — яскравий звіт поета-дипломата і проникливого оглядача. Місія Сіґвата полягала в тому, аби переконати Рьоґнвалда служити посередником між новим королем Норвегії і королем Швеції Олавом Скаутконунґом. Мир було досягнуто через план (нездійснений!) одруження Олава Святого з Інґіґердою, дочкою шведського короля[132]. Учені досі не дійшли згоди у питанні про рік написання «Строф». Де Фріс датує їх 1017 роком[133], Голландер — осінню 1018-го[134], Фіннур Юнссон — 1019-м[135], а Ґудбранд Віґфуссон — 1023 роком[136]. Однак, оскільки Олав Святий став єдиним королем Норвегії після розгрому армії ярла Свейна Гаконарсона у Квітну неділю 1015 року, а в 1016 році Інґіґерда була вже віддана за Ярослава Новгородського[137], то логічно було б припустити, що дата і подорожі, і самого звіту — кінець 1015 року.

Нижче подано строфи, що стосуються (безпосередньо) діяльності Сіґвата на Сході:

13.
Átt hafa sér, þeirs sóttu,
sendimenn fyr hendi
Sygna grams, með sagnir
siklinga, fǫr mikla.
Spǫrðumsk fæst, en fyrða
fǫng eru stór við gǫngur.
Vǫrðr réð nýtr því, es norðan,
Nóregs, þinig fórum[138].

Друзі, ми мали
важке завдання, коли попрохав нас
морський король сьоґнінґів [Олав Святий]
продовжити його справу.
Послав нас до народоправця
донести йому слово з країни фйордів.
Не встигли ми завантажити наші кораблі,
ні потрудитись на славу[139].

17.
Létk við yðr, es ítran,
Áleifr, hugaðsmolum
rétt, es ríkjan hittak
Rǫgnvald, konungr, haldit.
Deildak mǫl ens milda
malma vǫrðs í gǫrðum
harða mǫrg, né heyrðak
heiðmanns tolur greiðri.

Повернуся я швидко, королю, як тільки
нарешті добудусь до знаменитого
ярла Рьоґнвальда і виконаю доручення
ті, що тобою віддані.
В його володінні, маєтку, до нього
багато разів я звертався:
він готовий тобі
віддано служити [Олаву].

18.
Þik bað, sólar søkkvir,
sinn halda vel, Rínar,
hvern, es hingat árnar,
húskarl, nefi jarla.
Enn hverrs austr vil sinna,
— jafnvíst es þat — Lista
þengill, þinna drengja,
þar á hald und Rǫgnvaldi.

«Ти, — сказав він, — повинен узяти під свій захист
тих, володарю Норвегії,
що прийдуть до тебе
скоро, прислані ярлом [Рьоґнвальдом].
І також, мабуть, королю кмітливих, зі сходу,
головні з твоїх дружинників
прийдуть до Рьоґнвальда».

19.
Folk réð við sik, fylkir,
flest, es ek kom vestan,
ætt sem áðr of hvatti
Eiríks svika þeira.
Enn þvít, jarla frændi,
eins, þás tókt af Sveini,
yðr kveðk jǫrð, es nóðuð
Ulfs bróður lið, stóðusk!

Друзів зрадливих своїх, народоправцю,
я відмовив від зрадництва [Норвегії] —
як неправдивого Ейріка[140], родичі намовляли їх.
Правду скажу: навряд чи утримав би землі
[короля] Свейна, тобою захоплені, якби
покинув тебе
син Ульва [=Рьоґнвальд] — за гроші!

20.
Spakr lét Ulfr meðal ykkar,
Áleifr, tekit mǫlum
— þétt fengum svǫr — sátta
— sakar leggið it — beggia.
Þér lét, þjófa rýrir,
þær, sem engar væri
riptar reknar heiptir
Rǫgnvaldr gefit, aldar[141].

Королю Олаве, син Ульва [=Рьоґнвальд]
сказав, що готовий
посередничати швидко,
о Могутній Рьоґнвальд словом заручився:
якщо [ти] готовий
і забути, й пробачити назавжди
всі негаразди злодійського племені[142].

21.
Fast skalt, ríkr, við ríkjan
Rǫgnvald, konungr, halda
— hann es þyðr at þinni

Швидко, герою, з'єднаєшся з ним
і пліч-о-пліч
станеш; допомогою тобі завжди

	þorf nǫtt ok dag — sǫ́ttum.	ярл Рьоґнвальд береться сприяти та
	Þann veitk, þinga kennir,	піклуватися про твоє благополуччя,
	þik baztan vin miklu	воїтелю, денно та нощно.
	á austrvegum eiga	Він тобі найліпший друг у Східному краї (Аустрвеґу)
	allt með grœnu salti[143].	біля зеленого моря[144].

Erfidrápa Óláfs ens helga (бл. 1031 р.) (Hollander, «Bibliography», p. 89). У цій драпі Сіґвата є така строфа[145]:

23.	Lýgk, nema Áleifr eigi	Як живим, і не брешу,
	ýs sem kykvir tívar	похвали належатимуть
	gœðik helzt í hróðri	тим відважним воям, що послідували за його [Олава] прапором; Олава
	hárvǫxt konungs ǫ́ru.	волосся росло,
	Enn helzk, þeims sýn seldi,	його кучері зрізали,
	svǫrðr es óx í Gǫrðum	даючи світло очам Вальдамара [=сина
	hann fekk læs af ljósum	Ярослава], що прозрів
	lausn Valdamar hausi[146].	у Ґардах [=Русі][147].

«Віса» (*Vísa*) (бл. 1055—1056 рр.). Син Олава Маґнус, що переховувався при дворі Ярослава Мудрого, коли повернувся до Норвегії з Русі, Сіґват зустрів його такою строфою, складеною бл. 1035—1036 рр.:

30.	Heim sóttir þú hættinn	Сміливо повертаєшся ти до
	hǫnd, enn vel mátt lǫndum	рідного краю, я до твоїх послуг,
	— þinn stoðak mǫ́tt — sem mǫnnum,	королю Маґнусе.
	Magnús konungr, fagna.	Вимагай прав на свої землі й своїх васалів.
	Fœrak víst, þvít vǫ́rum	Я охоче подорожував до Ґардів [=Русі].
	varðr at þér, í Garða;	Вісті ти, напевно, отримав,
	skrifin vas skírinafna	Маґнусе, від своїх рідних[149].
	skript, þjóðkonungr, niptar[148].	

19

Олав Гаральдссон/Óláfr Haraldsson (Hollander, «Bibliography», p. 85).

Король Норвегії Олав (пізніше Гельґі Святий; 1014—1030 рр.) був заручений з Інґіґердою, дочкою шведського короля Олава Скаутконунґа. Однак батько Інґіґерди вирішив, що їй краще взяти шлюб з Ярославом, князем Новгородським (1010—1054). 1028 року, коли Олав знайшов притулок на Русі й знову зустрів свою колишню наречену, то, як кажуть, склав такий станс, представлений лише у «Flateyjarbók»:

11.	Ár stóð eik en dýra	Колись чарівна ліщина [=Інґіґерда] росла
	jarladóms með blómi	у королівстві, зелена та у цвіті,
	harðla grœn sem Hǫrðar	подібно до презелених [тобто міцних, квітучих] гьордаландців —
	hvert misseri vissu.	незмінна всі пори року.
	Nú hefr bekkjar tré bliknat	Тепер уже дерево-лавка (=жінка, тобто Інґіґерда) зблідло й стало нещасним:
	brátt Mardallar gráti,	скоро [воно обернеться] в сльози Mardǫll [=Фреї, тобто в золото];
	lind hefr laufi bundit	золотим листям
	línu vǫrðr í Gǫrðum.	охоронець Русі [=Ярослав] обв'язав липку [=жінку, тобто Інґіґерду][150].

20

Тормод Берсасон Скальд Чорних Брів / Þormóðr Kolbrúnarskáld, (Hollander, «Bibliography», p. 98).

Ще один ісландець, Тормод Берсасон Скальд Чорних Брів (бл. 995—1030), був другом Олава Святого, котрий 1028 року взяв його з собою на Русь[151], проте жодного його свідчення про перебування там не збереглося[152].

21

Оттар Чорний / Óttar svarti, *Hǫfuðlausn* (Hollander, «Bibliography», p. 86).

Оттар Чорний[153], племінник Сіґвата, склав вірші на честь багатьох скандинавських конунґів. Серед них був і Кнут Свейнссон Великий (1014—1035). Особливо відомою була поема «Hǫfuðlausn», «Викуп голови», написана Оттаром бл. 1025 р. з метою в такий спосіб викупити себе з-під ув'язнення Олава Святого. В цій поемі скальд прославляє воєнні подвиги того, хто посадив його під замок. Наведені строфи дають яскравий опис діям Олава Святого на Балтійських землях[154]:

3.	Ungr hratt á vit vengis.	Хоч ти юний, Олаве,
	vígrakkr konungr, blakki	вже здійснив свій подвиг,
	þú hefr dýrum þrek dreyra	ведучи до Данії
	Danmarkar þik vanðan.	безстрашно морських коней [=кораблів].
	Varð nýtligust norðan	З півночі прийшов ти —
	nú'st ríkr af hvǫt slíkri;	про похід твій знаю,
	frák til þar es fóruð	незрівнянний княже,
	fǫr þín, konungr gǫrva[155].	щоб зажити слави[156].
4.	Ǫttuð ǫ́rum skeyttum	І на схід поплив ти,
	austr í salt, með flaustum.	веслами збуривши спини хвиль.
	Bǫ́ruð lind af landi,	Липові щити вже огородили
	landvǫrðr, á skip randir.	кораблі по борту,

Neyttuð segls ok settuð
sundvarpaði stundum.
Sleit mjǫk róin mikla
mǫrg ǫ́r und þer bǫ́ru[157].

напнуто вітрила й
мішалки морські (=весла) пущено у дію.
Вже морську пучину
весла розрізають[158].

5. Drótt vas drjúgligr ótti,
dolglinns, at fǫr þinni,
svanbræðir; namt síðan
Svíþjóðar nes hrjóða[159].

Жах ішов попереду
твого війська, княже,
де ти берег шведів
кров'ю обагрив[160].

6. Gildir, komt at gjaldi
gotneskum her, flotna;
þorðut þér at varða
þjódlǫnd firar rǫ́ndu.
Rann, enn maðr of minna
margr býr of þrek varga
hungr frák austr an yngvi,
Eysýslu lið þeyja[161].

Данини збирачу, ти привчив
тремтіти безпорадно ґотів,
що меча не сміли
з піхов витягати.
Острів'яни повтікали —
мало хто відвагою мірявся з тобою.
Чув я, мій герою,
що вовків на сході
ти наситив воями із Ейсюсли[162].

22

Торарінн Люфтунґа Славослов / Þórarinn Loftunga, *Hǫfuðlausn* (Hollander, «Bibliography», p. 94).

Торарінн був скальдом Кнута Великого (1014—1035). Лише приспів (стеф) зберігся в його «Hǫfuðlausn» («Викупі голови», написаному 1026 р. для свого покровителя):

Knútr verr grund sem gœtir
Griklands himinríki[163].

Кнут так захищає свою країну,
як охоронець Греції [=Візантії] (=Христос)
небесне царство[164].

23

Б'ярні Галльб'ярнарсон Скальд Золотих Вій / Bjarni Hallbjarnarson gullbrárskáld, *Kálfsflokkr* (бл. 1050 р.) (Hollander, «Bibliography», p. 66).

Ярл Кальв Арнасон (пом. 1051 р.) був могутнім супротивником і, зрештою, вбивцею Олава Святого (а пізніше став союзником його сина, Маґнуса). Його оспівав ісландський скальд Б'ярні Галльб'ярнарсон Скальд Золотих Вій[165] у своєму «Флокку про Кальва», написаному бл. 1050 р. До нас дійшли вісім строф цього твору. Вони містять дві віси про втечу розгромленого Олава Святого на Русь 1029 року:

3. Austr réð allvaldr rísta
ótála haf stáli.
Varð at vitja Garða
vígmóðr Haralds bróðir.
Enn of iðnir manna

Рушив опікун народу (=Олав)
на схід крізь солону воду.
Торував свій шлях Гаральдів брат (=Олав),
втомлений війною, до Ґардів (Русі).
Не у мене в звичці небилиці

	emkak tamr at samna skrǫkvi. At skilnað ykkvarn skjótt lézt Knút of sóttan[166].	про людей казати; ти не був повільним у шуканнях Кнута по розлуці[167].
6.	Hafa lézt unga jǫfra erfð, sem til réð hverfa. Satt's, at sitja knátti Sveinn at Danmǫrk einni. Kenduð, Kalfr, til landa kappfúsum Magnúsi — olluð ér, þvís stillir jǫrð of fekk — ór Gǫrðum[168].	Допоміг йому [Кнуту] ти здобути кожен престол. Що ж до Свейна, то йому і Данії достатньо. Кальве, посприяв ти королеві відібрати своє, а Маґнуса вивів ти із Ґардів [=Русі], щоб узяв він спадок[169].

24

Арнор Тордарсон Ярлів Скальд/Arnórr Þórðarson jarlaskáld (Hollander, «Bibliography», pp. 65—66).

Ісландець Арнор Тордарсон Ярлів Скальд (бл. 1011 — після 1066 pp.)[170] приїхав на Оркнейські острови близько 1040 року. Там він став близьким другом місцевого ярла, Рьоґнвальда Брусасона (пом. 1046 р.), прихильника Олава Святого та його клану. Після смерті ярла Арнор повернувся до Норвегії, де оспівував Олава Святого, Маґнуса Олавссона Доброго, конунґа Норвегії (1035—1047). Він також написав панегірик на честь Гаральда Сіґурдарсона Суворого, конунґа з 1046-го по 1066 роки, котрий жив на Русі і Візантії разом з ярлом Рьоґнвальдом.

На жаль, від Арнорової «Драпи на честь Рьоґнвальда» (*Rǫgnvaldsdrápa*, Hollander,«Bibliography», p. 65) до нас дійшли лише рештки трьох строф. Згідно з першим гельмінґом цього твору, випадково наведеним у «Сазі про ярла», можна сказати, що твір був частково пов'язаний з Руссю. Він змальовує подвиги Рьоґнвальда на Русі, де той здобув перемоги в десяти битвах:

1.	Deildisk af svá at aldri: él grafninga þélar Gǫndlar Njǫrðr í Gǫrðum gunnbráðr tíu háði[171].	Квітучий, як плодюче дерево, й жорстокий у битві; десять бур мечів, що щити рубають (=битв), Ньйорд Ґьондулів (=Рьоґнвальд)[172] у Ґардах (Русі) виграв[173].

Magnússdrápa hrynhent (1047) (Hollander, «Bibliography», p. 65). Нижче наводиться строфа з цього твору Арнора, що збереглася найповніше. У цих рядках скальд оспівує перемогу Маґнуса[174] над балтійськими слов'янами, або вендами, і пограбування ним Йомсборґа, відомого балтійського торгового центру:

4. Herskip vannt af harða stinnum
hlunni geyst í salt et eystra.
Skjǫldungr, stétt á skǫrum hvéldan
skeiðar húf með gerzku reiði.
Vafðir lítt, enn vendir bifðusk;
varta hrøkk, enn niðr nam søkkva;
geystisk hlýr, enn hristi bára
hrimi stokkin búnar grímur[176].

Корабельні кілі ти крізь хвилі
повів Східним морем (Балтійським),
осідлавши дерев'яну спину
коня моря в руській снасті[175];
втім, не квапивсь, хоч тремтіли щогли
і бушприт гойдався —
ніс з кормою хвилі
памороззю вкрили,
угрузаючись у борозни солоні[177].

9. Síðan vas, þats suðr með láði
siklingr ýtti flota miklum.
Skíði vas þá skriðar of auðit
skorðu; rendi Visundr norðan.
Samnask bað til hverrar hǫmlu
— hræðask menn við ættar klæði
Gjúka, þótti gǫfugt eiki
gerzkum málmi — Peitu hjalma[179].

Тож на південь від домівки
вийшов Сіклінґ [=конунг] з величезним флотом.
І човни летіли через хвилі
вслід за Вісундом (кораблем «Зубр») із півночі.
Всадовив за весла ти найдужчих,
найжахливіших мужів у шатах
клану Ґ'юкі[178]; піднялись вони на борт
морського дуба [=корабля] із металом руським
[=мечами], в шоломах із Пуату[180].

11. Heyra skalt, hvé herskjǫld bǫruð,
hilmis kundr, til Vinda grundar
— heppinn drótt af hlunni sléttum
hélug borð — í stefjaméli.
Aldri frák — enn, vísi, valdið
Vinga sorg — at dǫglingr spendi
— flaustum vas þá flóð of ristit —
fleiri skip til óðals þeira[181].

Слухай пісню, як нащадок славний
вирушив на землю вендів;
як удатливий спустив на хвилі судна,
що їх кількості б позаздрив кожен конунґ,
несучи до вендів смерть і горе[182].

12. Skjǫldungr, fórt of ópjóð eldi;
auðit vas þá flotnum dauða.
Hæstan kynduð, hlenna þrýstir,
hyrjar ljóma suðr at Jómi.
Hvergi þorði hallir varða
heiðit folk í virki breiðu.
Buðlungr, unnuð borgarmǫnnum
bjǫrtum eldi stalldræp hjǫrtu[183].

Нащадку Скйолда [=Одіна]! Вогнем ти
люто впав на тих поган, зробивши січу,
гостроокий переможцю, біля Йомс[борга], на
південь;
і язичники вже не шукали порятунку,
їх не врятували навіть мури:
полум'я, пожежі, переляк,
конунґе, і упокора долі[184].

13. Skjǫldungr, lézt við skíra valdit
Skotborgarǫ́ Vinda sorgum.
Yngvi, vas sá frægr, es fenguð,
fǫrnuðr þinn, við helming
minna.
Verja lá þar valkǫstr hæri,
— vas þér sigr skaptr grams ens
digra
virðum kunnr — an víða runnin
varga ætt of klífa mætti[186].

Нащадку Скйолда [=Одіна]! Більше лиха
вендам ти завдав, спаливши Скотборґ[185]:
то був твій великий подвиг, королю,
вдала битва проти незліченних полчищ;
і здіймалися такі високі гори трупів —
о герою, славна перемога! —
що на них і зголоднілі вовчі зграї
неспроможні були видертись нагору[187].

Magnússdrápa dróttkvætt. Арнорова «Magnússdrápa dróttkvætt»,

написана 1046—1047 рр., згадує назву Ґардар (Русь) у такому контексті:

1.	Nú hykk rjóðanda reiðu rógors, þvít veit gorva, — þegi seimbrotar! — segja seggjum hneitis eggja. Vasat ellifu allra ormsetrs hati vetra, hraustr þás herskip glæsti Horða vinr ór Gorðum[188].	Пісню заспіваю я про те, як споряджався юний князь — дай тобі наснаги, золотодавцю! — я був тому свідком. Одинадцяти ще зим не мав заступник Гьордаланду [=Маґнус], коли із Ґардів (Русі) спорядив військові галеони у щитах червлених[189].

У тому самому творі згадується битва коло Йомс[борґа]:

8.	Vann, þás Vinðr of minnir, vápnríð konungr síðan Sveið ófám at Jómi illvirkja hræ stillir. Búk dró bráðla steikðan blóðugr vargr af glóðum. Rann á óskirð enni allfrekr bani hallar[190].	Згадуватимуть венди бурю зброї [=битву] конунґа; чорна Свейд [валькірія] у Йомі трупи мітила поганів. Тягнув вовк-хижак з полум'я тіла згорілі; нехрещені голови стали головешками[191].

Є у творі згадка і про захоплення острова Ре (*Ré*), відомого пізніше як Рюген, держава балтійських слов'ян. У 1043 році Маґнус біля цього острова завдав поразки данському конунґу Свейну Ульвссону. Відповідний піввірш (гельмінґ) каже:

9.	Fúss lét á Ré ræsir rammþing háit Glamma. Valska rauð fyr víðu Vestlandi gramr branda[192].	Біля Ре готовий був до прі правитель. Коло Вестланду мечі валійські (волоські) Маґнус обагрив[193].

Erfidrápa Haralds harðráða (1066) (Hollander, «Bibliography», p. 66). Арнор написав свою «Erfidrápa Haralds harðráða» про трагічну загибель Гаральда Суворого 1066 року. Нам цікавий епілог цієї поеми[194] через один з кеннінґів, у якому говориться:

19.	Bœnir hefk fyr beini bragna falls við snjallan Girkja vorð ok Garða.	Молюся за героїв мужніх Заступникові греків і [народу] Ґардів (Русі) (тобто «християнському Богові»).
	Gjof launak svá jofri[195].	Молитвою цією я віддячу дикому кабанові [=конунґу] за його дарунки[196].

25

Одд Кікінаскальд/Oddr kíkinaskáld, *Vísa* (1043) (Hollander, «Bibliography», p. 85).

Одд Кікінаскальд був придворним скальдом норвезького конунґа Маґнуса Олавссона Доброго (1035—1047)[197]. Нижченаведена строфа розповідає про дві битви Маґнуса з вендами. Перша відбулася в Ютланді восени 1043 р., напередодні Михайлового дня (28 вересня), друга мала місце в гирлі річки Орос, коло міста Оргус:

1.	Vas fyr Míkjálsmessu malmgrimm háið rimma. Fellu Vinðr, enn vǫnðusk vápnhljóði mjǫk þjóðir. Enn fyr jól vas ǫnnur óhlítulig lítlu — upp hófsk grimm með gumnum gunnr — fyr Árós sunnan[198].	У переддень Михайла жорстокий стався бій. Венди впали. До шуму січі звикли мужі несамовиті. Перед Різдвом ізнову спалахнула бійка: південніше Оросу дикий був герць мечів[199].

26

Торлейк Красень/Þórleikr fagri, *Flokkr* (1043) (Hollander, «Bibliography», p. 98).

Торлейк Красень, ісландський скальд данського конунґа Свейна Ульвссона (1047—1076)[200], склав флокк, оспівуючи участь Свейна у вищезгаданій битві 1043 року між конунґом Маґнусом Добрим (1035—1047) і вендами:

1.	Fúrsendir vann fjǫndum fjǫrspell í gný hjǫrva — brǫð fekk hrafn — fyr Heiða haukstorðar bœ norðan. Rǫ́kusk Vindr — enn vákar vals ginu þar of halsa, dauðr lá herr á heiði hundmargr — fáir undan[201].	Вогнеметальник землі соколиної [=Свейн] кличем мечів [=битвою] ворогів умертвив; — круків потік налетів — на північ від Гедебю. Мало в живих залишилося вендів; соколи [=круки] на землі добивали — війська без ліку трупом лягло[202].

27

Гаральд Сіґурдарсон Суворий/Haraldr Sigurðarson harðráði (Hollander, «Bibliography», p. 81).

Непогамовний норвезький конунґ Гаральд Сіґурдарсон Суворий[203] (1046—1066), «останній вікінґ», був і сам обдарованим скальдом. Поранений у трагічній битві коло Стікларстадіра (1030 р.), він, тоді п'ятнадцятирічний юнак, склав таку вісу:

2.	Réðk — enn benjar blœða, búþegna sák vegna: lið fekkr lindar váði lífs grand — i bǫð standa. Nú lætk skóg af skógi skreiðask lítils heiðar. Hverr veit, nema ek verða viða frægr of síðir[204].	Я був там, де щити розлітались, де кров струменіла з ран; вої падали під ударами недругів щитів з липи [=мечів]. У схованках тепер я криюсь, ганебно втікаючи. Та хто зна, чи моя слава гучна вже не поспішає до мене![205]

Gamanvísur (1044). Цей Гаральдів цикл із шістнадцяти ґаманвісур (спортивних віс), написаних на борту судна в Чорному морі під час повернення до Новгорода після кількарічної служби у Візантії, є досить відомим[206]. Твір адресовано Гаральдовій коханій Єлисаветі (Еллісів), дочці Ярослава Мудрого (1018—1054), князя Новгородського і Київського; повністю збереглося лише чотири віси з цього циклу. Ось вони:

3.	Fundr vas þess, at Þrœndir þeir hǫfðu lið meira. Varð, sús vér of gerðum, víst errilig snerra. Skilðumk ungr við ungan allvald i styr fallinn. *Þó lætr Gerðr í Gǫrðum* *gollhrings við mér skolla*[208].	Жителі Трьонду, як спалахнув бій, потіснили нас кількістю, хоч як шалено ми бились, не знаючи страху: із незрівнянним князем я, такий юний, розлучений був, бо він знайшов смерть. *Тільки дівчина із золотими гривнями*[207] *із Ґардів* *мене причарувала.*
4.	Sneið fyr Sikiley víði súð; vǫ́rum þá prúðir. Brýnt skreið vel til vánar vengis hjǫrtr und drengjum. Vættik miðr, at motti myni enn þinig nenna. *Þó lætr Gerðr í Gǫrðum* *gollhrings við mér skolla*[209].	Сицилійським морем ми велично йшли, стрункі судна із стінами щитів, наповнені хоробрими мужами. Боягуз туди, де ми були, не наважився б ступити. *Тільки дівчина із золотими гривнями* *із Ґардів* *мене причарувала.*
6.	Enn munat ekkja kenna ung né mær, at værim, þars gerðum svip sverða, síð í borg of morgin. Ruddumk umb með oddi, eru merki þar verka. *Þó lætr Gerðr í Gǫrðum* *gollhrings við mér skolla.*	Ані пані знатна хай не скаже, ні чарівна діва, як одного ранку прорубався я скажено до фортеці, як мечем широким клав обабіч трупи я невільних свідків. *Тільки дівчина із золотими гривнями* *із Ґардів* *мене причарувала.*
7.	Alinn vas ek þars alma Upplendingar bendu. Nú lætk við sker skolla skeiðr búmǫnnum leiðar.	Я родом звідти, де уппльондські [норвезькі] смерди тесали струги, недругів пильнуючись; тепер судна мої з обіймів фйордів

	Vítt hef ek, síz ýttum,	вийшли й через солоні води
	cygarð skotit barði.	мчать просто із дитинства.
	Þó lætr Gerðr í Gǫrðum	*Тільки дівчина із золотими гривнями із Ґардів*
	gollhrings við mér skolla[210].	*мене причарувала*[211].

28

Тьйодольв Арнорссон/Þjóðólfr Arnórsson (Hollander, «Bibliography», p. 92).

Ісландець Тьйодольв Арнорссон (пом. 1066 р.)[212] був придворним скальдом норвезьких конунґів, Маґнуса (1035—1047) і Гаральда Суворого (1046—1066). Він оспівав перемогу Маґнуса над вендами 1043 року у поемі під назвою «Флокк про Маґнуса», написаній 1045 року. В ній говориться:

7.	Hykk í hundraðsflokki	Йшов Гаральдів небіж, стійкий
	Haralds bróðurson stóðu	у жорстокій бійці — зголоднілі
	— hrafn vissi sér hvassast	круки погамують спрагу, —
	hungrbann — framast manna.	попереду перших.
	Vítt lá Vinða flótti;	На всі боки венди порозбіглись.
	varð, þars Magnúss barðisk,	Там, де Маґнус бився,
	hǫggvinn valr at hylja	пустище лишилось,
	heiði rastar breiða[213].	трупом вкрите кілька миль довкола[214].

Sextefja (1065). Вигадлива хвалебна пісня Тьйодольва «Sextefja» («Шестистрофник») була написана 1065 року на честь Гаральда Суворого. Вона оспівує подвиги цього заповзятого вікінґа в Скандинавії, на Середземномор'ї, Русі й Близькому Сході. В тексті наводиться багато цікавих географічних назв зі Східної Європи:

1.	Hvasst frák Haugi et næsta	Чув я, що край Гауґа
	hlífél á gram drífa,	буревій щитів розлігся;
	enn Bolgara brennir	і стояв пліч-о-пліч з братом згубник булгар там.
	brœðr sínum vel tœði.	Розлучений з незрівнянним князем,
	Skilðisk hann — ok hulði	неохоче він — п'ятнадцяти
	hjalmsetr gamall vetra	зим від роду — мусив
	tyggi tolf ok þriggja —	утікати в ліс[216] з мертвим Олавом
	trauðr við Áleif dauðan[215].	[Святим].
2.	Tǫgu má tekna segja	Було взято двічі по сорок міст —
	tandrauðs á Serklandi	юним життям ризикував часто,
	ungr hætti sér átta	червоного вогню й золотих перснів давець —
	ormtorgs hǫtuðr borga,	у Країні Сарацинів,
	áðr herskorðuðr harðan	перш ніж мужній герой
	Hildar leik und skildi	доленосної гри Гільди [=валькірії],
	Serkjum hættr í sléttri	до сарацин лютий, щитом оповитий,
	Sikileyju gekk heyja[217].	досяг [Сицилії][218].

Зайве наводити тут строфи, що розповідають про пригоди Гаральда у візантійських землях та на Близькому Сході, за винятком строф 5 (де згадується Ланґбардаланд), 6 (що змальовує роль Гаральда в осліпленні візантійського імператора) і 8 (де з'являється назва Ґарди, Русь):

5.	sás við lund á landi	Він [Гаральд], хто вів похід край
	Langbarða réð ganga.	лісу в землі ланґобардів
		[=катепанат Італії][219].

Про осліплення імператора (Михаїла Калафата) 21 квітня 1042 року розповідається так:

6.	Stólþengils lét stinga	Володар-воїн
		[Гаральд Суворий] —
	— styrjǫld vas þá byrjuð —	спалахнула битва —
	cyðir augu bæði	очі повиймав
	út heiðingja sútar.	тронному князю [=імператорові].
	Lagði allvaldr Egða	Єдиноправитель людей із Еґді [=Гаральд Суворий]
	austr á bragning hraustan	страшно відмітив голомозого короля Сходу [=імператора];
	gráligt mark, enn Girkja	жорстока відплата спостигла
	gǫtu illa fór stillir[220].	короля греків [=імператора][221].
8.	Reist eikikjǫlr austan	Дубовий кіль різав хвилі морські
	ǫrðigt vatn ór Gǫrðum.	по дорозі з Ґардів (Русі) на сході.
	Svíar tœðu þér síðan,	Відтоді всі свеї (шведи) тобі помагали,
	snjallr landreki, allir.	мужній заступник країни.
	Gekk með golli miklu	Вітровій наліг на золотом
	— glygg fell ótt of tyggja —	вантажений бот Гаральдів,
	hǫll á hléborð sollin	що схилився на бік,
	Haralds skeið und vef breiðum[222].	ідучи попід вітром соляними валами[223].

«Строфи» про Гаральда Суворого. Ярослав, князь Новгородський і Київський (1018—1054), призначив Гаральда Суворого (так само, як раніше Ейліва, сина ярла Рьоґнвальда) командувачем своєї вікінґівської дружини. Цей відтинок Гаральдового життя (1045—1047) змальовано в таких строфах Тьйодольва[224]:

1.	Eitt hǫfðusk at,	Робив як він
	Eilífr þars sat,	і Рьоґнвальдів син:
	hǫfðingjar tveir:	рівняли стрій
	hamalt fylkðu þeir[225].	вони бойовий
	Austr Vinðum ók	і східних вендів затисли так,
	í ǫngvan krók.	що їх, напевно, трафив шляк;

	Vasa Læsum léttr liðsmanna réttr[226].	поляки там (*Læsir*) спізнали теж страху і лиха без меж[227].
3.	Jarizleifr of sá, hvert jǫfri brá. Hófsk hlýri frams, ens helga grams[228].	Аж Ярослав завидів, за ким ішов він [Гаральд] слідом. І слава брата конунґа святого (Олава Святого) зросла вже вповні[229].

Окрім назви *læsir* (<**lesi*), що безсумнівно походить із західнослов'янської мови вендів[230], у поемі наводиться також дуже цікаве свідчення. У державі Ярослава жили «східні венди», *Austr Vindr*, тобто венди, що переселилися до Східної Європи[231]. Саме з ними й воювали вікінґи князя Ярослава.

29

Бйольверк Арнорссон/Bǫlverkr Arnórsson, *Vísa* (Hollander, «Bibliography», p. 67).

Брат Тьйодольва, Бйольверк Арнорссон[232], був також скальдом при дворі двох норвезьких конунґів, Маґнуса і Гаральда. Він також оспівав у творах пригоди й героїзм Гаральда в різних краях. У восьми його строфах, що збереглися, міститься багато екзотичних географічних назв. Нижченаведені віси цікаві своїми посиланнями на Русь і Константинополь.

1.	Mildingr, straukt of mækis munn, es lézt af gunni. Holds vannt hrafn of fylldan hrás. Þaut vargr í ási. Enn, gramr — né frák fremra friðskerði þér verða — austr vast ár et næsta, ǫrðiglyndr, í Gǫrðum[233].	Сміливце князю! Обагрянив меч свій кровію у битві. Трупи дав для круків — вили вовки в лісі. А наступним роком рушив — я про іншого такого руйнівника миру [=воїна] не чув досі — князю, ти на схід, до Ґардів (Русі)[234].

Гаральд підійшов до Константинополя зі своїм флотом під час холодного шторму:

2.	Hart kníði svǫl svartan snekkju brand fyr landi skúr, enn skraulta bǫ́ru skeiðr brynjaðar reiði. Mætr himlir sá malma Miklagarðs fyr barði. Mǫrg skirðu beit at borgar barmfǫgr hǫum armi[235].	Свіжий вітер мчав стрункий наш бот до узбережжя — в сталь закуті судна гордо зайшли в гавань. Бані золоті Міклаґарда (Константинополя) уздрів наш славний князь. Ряд ошатних стругів промчав повз міські мури[236].

Наступні строфи представляють інші екзотичні назви, такі як Сицилія[237] і Блаланд (Чорна Країна)[238], тобто Північна Африка.

30

Стув Сліпий/Stúfr inn blindi, *Vísa* («Віса») (Hollander, «Bibliography», p. 91).

Стув Сліпий був нащадком славного літературного клану і прямим наступником скальда Ґлума Ґейрасона[239]. На жаль, збереглося лише декілька уривків з його «Драпи про Гаральда» (*Haraldsdrápa*), однак і вони засвідчують його високу поетичну майстерність.

В одному з гельмінґів його віси, цитованому в «Morkinskinna», «Fagrskinna», «Heimskringla», згадується про одруження Гаральда на Еллісів з Новгорода:

4.	Mægð gat allvaldr Egða ógnar mildr, þás vildi. Golls tók gumna spjalli gnótt ok Bragnings dóttur[240].	Рідство здобув гострозорий правитель Еґдіру, якого так прагнув, золота безліч у нагороду здобув він, а також Браґнінґову дочку [=Еллісів Ярославну][241].

31

Вальґард із Velli/Valgarðr á Velli, «*Drápa*» («Драпа») (Hollander, «Bibliography», p. 100).

Вальґард із Velli[242] написав також драпу, що уславлювала діяння Гаральда Гардраді. Гаральд, який осліпив візантійського імператора, покарав також і варягів, що приєдналися до його ворогів. Відомості про це містяться в півстрофі (гельмінґу), що збереглася в «Fagrskinna»:

4.	Helmingi bautt hanga, hilmiskundr, af stundu. Skipt hafið ér, svát eptir eru Væringjar færi.	Королівський сину, наказав ти половину з них повісити згодом. Небагато варягів уникло кари цієї[243].

У строфі, що наводиться нижче (цитованій також і Сноррі Стурлуссоном), поет описує неймовірну життєву енергію свого героя:

5.	Skauzt und farm enn frízta — frami veitisk þér — beiti: farðir goll ór Gǫrðum grunlaust, Haraldr, austan. Stýrðir hvatt í hǫrðu,	Навантажений прекрасним вантажем [=везучи Еллісів Ярославну], послав ти швидко корабель, Гаральде, що віз золото Ґардів [=Русі]. Слава йшла до тебе із заходу.

hvardyggr jǫfurr, glyggvi.	Ти вистояв шторм,
Sátt, þás sædrif létti,	залізний господарю,
Sigtún, cnn skip hnigðu[244].	корабель запірнав глибоко,
	поспішаючи крізь вітер і піну, аж поки
	ти побачив Сіґтуну[245].

32

Гйорт Олавссон/Hjǫrtr Óláfsson, *«Lausavísur»* (1066 р.)

Гйорт був ісландцем — придворним Гаральда Гардраді (1046—1066). Перед походом на Англію (1066 р.) Гаральд, якому необхідні були гроші, послав Гйорта, разом з Торарінном Нефульвссоном, до Гольмґарда (Новгорода). В його завдання входило повернути бурдюк із золотом і чистим сріблом, який Гаральд послав своїй колишній дружині Єлисаветі (Еллісів), дочці Ярослава. Згідно з «Hemings þáttr», в якій зафіксовано цю подію[246], повернувшись, Гйорт доповів Гаральдові у віршах. Ось три строфи з цього твору.

Гаральд не приділив уваги своїм посланцям, що повернулися:

1.	Þrøngvir golli	Швидко уклав
	gramr fast saman.	своє золото князь;
	Vcitir Sýrar	але жодного слова
	sonr fás konar.	Свинячий син [=Гаральд] не скаже[247]:
	Land skyldi lítit	якби трохи землі
	lafhamðir hafa.	мав лаф Гамдір[248],
	Þá myndi hǫlðum	то Гаральд спромігся б
	Haraldr svara.	відповісти посланцю.
2.	Hafr cs úti	Всередині огорожі [tún; також означає «місто»]
	hvítr í túni,	є білий цап [=бурдюк][249],
	skúmir augum,	що світить очима,
	hcfr skcgg mikit,	і гойдає довгою бородою,
	brcstir klaufum,	і лупить копитами,
	vil bǫrn taka.	і родитиме дітей.
	Sá's gcitar son	Цей козячий син —
	gcrr við crru.	це, власне, ти.

Відповідь Еллісів:

3.	Munat í vári	І наступної весни
	vcstr langskipum	на довгих стругах із заходу
	hugragr of haf	Гаральд із заячим серцем
	Haraldr fara.	не припливе через море солоне.
	Því mun lcngi	Довго буде
	lafhræddr konungr	тремтячий король
	alls andvani,	здобувати безнадійно
	Englands ok vcgs[250].	Англію й славу[251].

33

Маркус Скеґґ'ясон/Markús Skeggjason, *Eiríksdrápa* («Драпа Ейрікові») (Hollander, «Bibliography», pp. 84—85).

Ісландець Маркус Скеґґ'ясон (бл. 1040—1107) служив при дворах Данії та Швеції[252]. Його основний твір «Драпа Ейрікові», написаний 1103 року, прославляє данського короля Ейріка Свейнссона (1095—1103) як воїна, великого ворога вендів, засновника й фундатора архієпископства в Лунді, та мандрівника, котрий серед інших країн відвідав Русь та Східну Європу. Король Ейрік помер на Кіпрі 1103 року по дорозі з Константинополя до Єрусалима. Драпа, присвячена цьому королю[253], містить останні в давньоскандинавській поезії відомості про Русь (Ґарди) та балтійських слов'ян (віндів);

4.	Fœðir sótti fremðar-ráða	Звитяжець славних подвигів,
	foldar vǫrðu austr í Garða.	відвідує князів Ґардів [=Русі] на сході.
	Auði gœddu allvald prúðan	Знамениті люди дарували сяюче золото відважному правителеві,
	ítrir menn, þeirs hnøggvi slíta.	що презирливо ставився до ощадливості.
	Stillir varð of Austrveg allan	Широкознаний в Аустрвеґу [=Східній Європі],
	einkar tíðr enn mærðarblíði.	уславлений князь, якому рівних немає.
	Hinn varð engr, es hans nafn kunnit,	Жодного, хто не славив би ім'я короля здібного,
	heiðarmanns, í lofi reiða.	не було.
5.	Vár ǫndurt bjó Vinda rýrir	Ранньої весни підкорювач вендів[254] зготував чудові свої човни, щоб плисти на захід
	veglig flaust ór Gǫrðum austan.	із Ґардів [=Русі].
		Наступного літа предводитель боровся
	Hlýrum skaut á hola bǫ́ru	із бурунами хвиль величезних.
	helmings oddr í sumars broddi.	Широка палуба корабля із бортами захищала
	Hlýðu studdi borðvið breiðan	Кнутового брата від невгамовної бурі.
	bróðir Knúts í veðri óðu.	Ось так підкорювач зрадливих хвиль
	Síðan knátti svikfolks eyðir	
	snilli kendr við Danmǫrk lenda[255].	прибув до Данії[256].

У строфах, що їх подано нижче, описується похід Ейріка проти вендів. Деякі з цих строф не збереглися повністю. Свідчення про вендів, їхні міста та житла містяться в строфах 8, 15, 16, 22 та 23:

8.	Vǫrgum eyddi Vinda fergir,	Утискувач вендів [=Ейрік] знищив віроломних;
	víking hepti konungr fíkjum.	набіги вікінґів назавжди відтрутив;
	Þjófa hendr lét þengill stýfa,	крадіям повідрубував руки;
	þegnum kunni ósið hegna.	він знав, як скарати законопорушників.

	Aldri frásk, at Eiríkr vildi	Ніхто і ніколи не чув, щоби Ейрік
	allréttligum dómi halla.	несправедливо судив.
	Hála kunni sér til sælu	Він утвердив для всіх
	sigrs valdari goðs lǫg halda[257].	Божі закони для свого процвітання.
15.	Veldi þorðu Vindr at halda	[Королівською] владою зважився приборкати вендів;
	— villa gerðisk þeim at illu:	їх розлютив до безтями:
	sunnan kom þá svikdómsmanna	з півдня порушено мир
	sáttarof — þats Buðlungr átti[258].	віроломними — Будлунґ [=Аттіла] колись ними володів.
16.	Yngvi helt í óðastrǫngum	Інґві [=Ейрік] вів корабель швидко
	ǫldugangi skipum þangat.	серед великих хвиль.
	Hlýða skalf, es hristi grœðir	Судно тремтіло; білопінні
	hélug bǫrð fyr Vinda gǫrðum[259].	хвилі хитали борти по дорозі до вендських міст.
22.	Herðin vǫ́ru hjǫrtu lýða	Скорбота настала
	hryggðarfull í Vinða byggðum.	у вендських оселях.
	Eldrinn sveif of ótal hǫlda,	Полум'я зжерло люду багато.
	Eiríkr brendi sali þeira.	Ейрік дозволив вогню проковтнути їхні житла;
	Eisur kyndusk hǫ́tt í húsum,	іскри злітали з будинків;
	hallir nǫ́ðu vítt at falla.	обійстя оберталися в руїну навкруги.
	Óttu leið, enn uppi þótti	Ніч відійшла. Аж до неба
	elris grand í himni standa[260].	ще гуготів вільховий ворог [=вогонь].
23.	Eiríkr vas með uppreist hǫ́ri,	Ейріка супроводжувала доля щаслива;
	undan flýðu Vindr af stundu.	прудко венди втікали від нього;
	Gjǫld festu þá grimmir hǫldar,	ці люди жорстокі сплатили данину,
	gumnar vǫ́ru sigri numnir.	втративши перемогу.
	Yngvi talði erfðir þangat,	Кожен слухатись мав його.
	alþýða varð stilli hlýða.	Ось так повелитель відважний здобув
	Veldi réð þvi ástvinr aldar	наполегливо королівство,
	einart; lá þat fyrr und Sveini[261].	що колись належало Свейну[262].

34

Івар Інґімундарсон / Ívarr Ingimundarson, *Sigurðarbǫlkr* (Hollander, «Bibliography», p. 83).

У «Sigurðarbǫlkr», написаній близько 1140 року еддичним розміром *fornyrðislag*, ісландець Івар Інґімундарсон описав подвиги Сіґурда Слембід'якона — авантюриста невідомого походження, котрий став королем Норвегії (з 1130-го по 1139 рр.)[263].

Одне з Сіґурдових діянь безпосередньо стосується головної теми цієї праці, бо є останнім тогочасним свідченням в скальдичній поезії про активність вендських слов'ян на Балтійському морі.

Сноррі Стурлуссон у «Крузі земному» пише про нього так: «Того літа (1137-го) Сіґурд Слембід'якон через море приплив

на схід до Норвегії. Дізнавшись про невдачу свого родича Маґнуса [=Сіґурдарсона Сліпого, співправителя Сіґурда, 1130—1139 рр.], він зрозумів, що в Норвегії йому годі сподіватися на підтримку. Тому поплив уздовж берега на південь, тримаючи курс на Данію, і досяг Ейрарсунду. На південь від Еррьо [Ærø, південь Фюнену] він перестрів кілька швидкоплавних вендських кораблів [*Vinda-snekkjur*], напав на них і здобув перемогу, очистивши кораблі від людей, багатьох убивши, а решту повісивши. Ще одну успішну битву з вендами він провів біля острова Мьон [Møen]. Потім він поплив на північ і ввійшов до протоки на східному березі [йотської] річки Ельва, захопивши три кораблі Торіра Гнояра...»[264]

Івар коментує ту подію:

19.	**Mœtti Vinðum,** **sás vcga þorði,** **sókndjarfr Sigurðr,** **suðr við Erri.**	Він зустрів вендів і наказав їм звільнити дорогу — войовничий Сіґурд — на південь від Еррьо.
20.	**Hrauð ungr konungr** **átta snckkjur** **— vargr gcin of val —** **Vinða fcrðar.** **Hnć fyr cggju** **óþjóðarlið.**	Молодий король очистив вісім снеків* — вовка поцілив сокіл — під час походу на вендів. Варварський гурт змовк перед вістрям [меча].
21.	**Enn lćt aðra** **austr fyr Mœri** **gramr gcirþorinn** **gunni háða.** **Ncytti vápna,** **þás Vinðr hnigu,** **ǫrr oddviti** **ǫðru sinni[265].**	А він, направляючий списа, розпочав уже іншу битву на схід від Мері. Відважний вождь ще раз скористався зброєю. Того разу вендів побито[266].

35

Невідомий автор, «Тула річкових назв» (Hollander, «Bibliography», p. 106).

Наприкінці XII ст. майстерність і талант скальда оцінювали відповідно до його обізнаності в давніх творах та техніці віршування «класичних часів» (так само, як у арабських поетів Аббасидського періоду). Твори містили глосарії, списки, записані

* невеликий однощогловий корабель (давньоісл.).

віршами, *þulur*, або *voces memoriae*, де автори представляли різні терміни, вирази, назви та ідіоматичні вирази тих часів з метою уподібнити твір давньому скальдичному стилю. Такі глосарії містили як міфічні імена: Одіна/Водена, його синів, Асів, богинь — Фреї, валькірій, карликів, велетів, королів, чоловіків та жінок, так і терміни — назви дружин, кланів, двору, воєн, бойової зброї та окремих її видів (зокрема, мечів), щитів, шоломів, кольчуг; назви морів, островів, річок, риб та китів; корабельні терміни; назви дерев, рослин; назви тварин.

Тула річкових назв складається з шести строф. Нижче подано три з них, що містять також назви річок Східної Європи (їхні назви набрано курсивом):

2. Þyn, Rín ok Nið,
Þǫll, Rimr, Ysja,
Dún, Ǫgn, *Dýna*,
Dyn, Hǫllfara
Órun ok Bró,
Auðskjǫ́lg, Lodda,
Mun, Merkriða,
Mein ok Saxelfr.

3. Tifr, Durn, *Vina*,
Tems, Vǫnd ok Strind,
Mǫrn, Móða, Þrym,
Morn ok Gautelfr,
Alin, Uðr, *Olga*
ok Eufrátes,
Ógn, Eiðrennir
ok Apardjón.

4. Rǫgn, Hrǫnn ok Raun,
Raumelfr, Hnipul,
Hnǫpul, Hjǫlmunlǫ́,
Humra, *Vina*.
Vil, Vín, Vella,
Valin, Sœmð, Salin,
Nepr, *Drǫfn*[267], Strauma,
Nis, Mynd, Gnapa[268].

Більшість із представлених назв є назвами річок Західної Європи, зокрема британського (кельтського) походження[269]; деякі взято з панегіриків хрестових походів; є також кілька міфологічних назв з «Поетичної Едди»; три назви з Центральної Європи (Rín — Рейн, Dyn — Дунай, Sax-Elfr — Ельба) та шість — з Східної. Dún — Дон(ець), Dýna — Західна Двіна, Vína — Північна Двіна, Olga — Волга, Nepr — Дніпро, Drǫfn — річка біля Полоцька[270].

36

Слід згадати тут ще чотири поетичні твори XII—XIII ст., що містять багато іноземних назв, зокрема із Східної Європи. Два з них були написані у зв'язку з канонізацією двох святих — Олава Святого Гаральдссона (1015—1030) та Олава Трюґґвасона (995—1000). Ейнар Скуласон (бл. 1090—1165), найвидатніший скальд другої половини XII ст., у 1153 році написав відому поему про Олава Святого, що називалася *Geisli*. Галлар-Стейн (XII ст.) склав поему *Óláfs drápa Tryggvasonar* («Драпа Олаву Трюґґвасону»), відому ще під назвою *Rekstefja*, оскільки в ній використано особливий стеф; твір оспівував ісландського святого.

Слід назвати ще *Nóregs konunga tal* («Лісту норвезьких королів»), складену віршованою формою невідомим автором 1190 року — короткий огляд норвезької історії. І, нарешті, *Jómsvíkinga drápa* («Драпа йомсвікінґам») Б'ярні Колбейнссона, єпископа Оркнейського (бл. 1188—1222). Ми не розглядатимемо детально ці твори, бо їх було створено не по гарячих слідах подій, а пізніше з історичними цілями, на основі раніших саґ та агіографічних джерел.

Східна Європа в скальдичній поезії

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що першими східноєвропейськими назвами у поезії скальдів кінця IX—X ст. були *Austrvegr* — «Східний шлях», тобто північно-східне узбережжя Балтійського моря, а також *Sýsla, eistnesk, eistr* — назви, пов'язані з Естонією. Всі вони зустрічаються у поемах скальда Тьйодольва з Гвініра (прибл. IX ст.).

У творах поетів X ст., особливо Еґіля Скаллаґрімссона (937 р.), Ґлума Ґейрасона (пом. бл. 970 р.) та Ейнара Дзвона Терезів (бл. 986 р.), зустрічається назва *Vína* — Північна Двіна; Ґлум вживає слово *bjarmskar*, що означає — «мешканці Біармії». Безперечно, поява цих назв була результатом складних розшуків, що завершили відкриття земель на Скандинавському півострові. У тому-таки X ст. з'являються також назви *Gandvík* — для означення Білого моря (у Ейольва Валґердарсона, бл. 976 р., Ейліва Ґодрунарсона), *kolgu Svíþjóð*, або Холодна Швеція (у Ейліва Ґодрунарсона) та *Finnar*, або лопарі (Ейвінд Фіннссон Псувальник Скальдів, пом. 990 р.).

Третіми за хронологією, однак ще належними до X ст., були, мабуть, назви *Kúrland* (у Ґлума Ґейрасона, бл. 945—948 рр.), *Vindr* — «Балтійські слов'яни» (у Ґутторма сіндрі, бл. 950—960 рр.) та *Húnaland* — поетичне означення колишньої аварської держави в Центральній Європі (у Кормака Еґмундарсона).

Сама поява цих назв не була випадковою; очевидно, норвежці почали відкриття скандинавами Східної Європи, що простягалася власне з півночі на південь.

Найчастіше в скальдичній поезії зустрічаються дві географічні назви — *Vindr*, або «венди», та *Garðar/ Garðr*, або «[Новгородська] Русь». Перша зустрічається в шістнадцятьох творах, що належать перу чотирнадцяти скальдів[271], а друга — в тринадцяти

поемах десяти скальдів, починаючи з Ейольва Дадаскальда (бл. 997 р.)[272]. Скандинави та венди часто ворогували, і саме цим можна пояснити ті епітети, якими наділяли скальди кількох данських та норвезьких королів: *Vinda myrðir* — «вбивця вендів», *Vindum háttr* — «губитель вендів», *Vinda fergir* — «утискувач вендів», *Vinda rýrir* — «той, хто принижує вендів». Перший титул було присвоєно данському королю Гаральду Ґормссону (пом. 986 р.; зустрічається у нідвісі невідомого автора, написаній бл. 980 р.), норвезькому ярлові Гакону Сіґурдарсону (пом. 995 р.; Ейнар Дзвін Терезів, «Брак золота», 986 р.), Олаву Трюґґвасону (пом. 1000 р.; Галльфред Важкий Скальд, *Óláfs erfidrápa*, 1001 р.) та ярлові Ейріку Гаконарсону (Галльдор Нехрещений, *Eiríksflokkr*, бл. 1001 р.). Титул *Vindum háttr* належав Олаву Святому (пом. 1030 р.; Сіґват Тордарсон, бл. 1011 р.), а титули *Vinda fergir* та *Vinda rýrir* вжиті Маркусом Скеґґ'ясоном в «Драпі Ейрікові» (1103 р.). Зустрічаються також назви *Jóm / Jómsborg* — військовий і торговий центр балтійських слов'ян, та *Ré* або Рюґен — відоме слов'янське острівне державне утворення (зокрема, у Арнора Тордарсона, пом. 1066 р.).

Вікінґи часто надавали військову допомогу новгородським князям Володимирові[273] (пом. 1015 р.) та Ярославові[274] (пом. 1054 р.). Новгородський двір[275] приймав таких скандинавських діячів, як Олав Трюґґвасон, Олав Святий, Маґнус Олавссон Добрий (пом. 1047 р.) та Гаральд Хоробрий (пом. 1066 р.). Через це до лексикону скальдів увійшли й такі назви, як *Aldeigja*, або [Стара] Ладога, та *Garðar*, або [Новгородська] Русь. Обидві назви зустрічаються в поемах Ейольва Дадаскальда (бл. 997 р.) разом із загадковим Балаґардським узбережжям (*Bálagarðr*), назвами *Eysýsla* — [естонський острів] Сааремаа та *Finnlendingar* — лопарі (всі ці назви зустрічаються і в Сіґвата Тордарсона, бл. 1015—1016 рр.).

У зв'язку з діяннями Олава Святого та Гаральда Хороброго у Східній Європі поезія скальдів містить такі цікаві й важливі терміни зі сфери русів: *Væringjar* — «варяги», *Bolgarar* — «[волзькі] булгари», *Austr-Vindr* — «східні венди», тобто, очевидно, вятичі/радимичі, *Læsir* — «поляки» або «західні слов'яни» (пор. давньоруське — «ляхи»), *Serkland* — «мусульманський Схід» (у Тьйодольва Арнорссона, поч. XI ст.)[276]. Зустрічаються також терміни, що входили до військової та політичної сфери Візантії: *Miklagarðr* — «Константинополь», *Langbarðaland* — Візантійський катепанат (губернаторство)/

Італія, *Girkir/Grekir* — «візантійці», *Sikiley* — «Сицилія», *Bláland* — «Північна Африка» (у Арнора Тордарсона та братів Тьйодольва і Бйольверка Арнорссонів). Зустрічаються також назви, пов'язані з паломництвом до Святої Землі. Серед них: *Jórsalir* — «Єрусалим», *Jórdán* — «Іордан» (у Ствува Сліпого, XI ст.). В поемі невідомого автора XII ст. згадується назва *Samland*, відома також з рунічних написів-епітафій, що належить бурштиновому півострову, розташованому в гирлі Вісли.

У строфах скальдів часто відбивалися важливі воєнні чи політичні події, такі як спалення в 997 році Старої Ладоги (Альдейґ'ї) ярлом Ейріком Гаконарсоном та його боротьба з данами за Естланд (у творі Ейольва Дадаскальда «Bandadrápa»); дипломатична місія до Рьоґнвальда Ульвссона у Західний Йотланд (у Сіґвата Тордарсона, в його «Austrfararvísur», 1015 р.); похід Ярослава проти поляків (Lœsir) 1047 року (у Тьйодольва Арнорссона); перемога Маґнуса над балтійськими слов'янами (вендами) 1047 року (у творі Арнора Тордарсона «Magnússdrápa hrynhent»). Інколи скальди описують важливі деталі, скажімо руські та валійські (романські) мечі (у Арнора Тордарсона, бл. 1046—1047 рр.) та вендські довгі кораблі (у Ейольва Дадаскальда, бл. 1000 року).

Багато важливих для нашої теми назв є і в прозових текстах, що супроводжують добірки скальдичної поезії IX—XI ст. (напр., в «Крузі земному» Сноррі Стурлуссона) або в строфах, включених до саґ XIII—XIV ст. Найімовірніше, що ці прозові тексти, так само, як і строфи, відтворюють давніші поетичні твори, а тому зберігають стародавні відомості, зокрема географічні назви.

Назви, пов'язані із Східною Європою: *Reiðgotaland*, що зустрічається в тексті, що супроводжує строфи Тьйодольва Гвінірського (прибл. XI ст.); *Kúrland* — в тексті зі строфами Ґлума Ґейрасона (пом. бл. 975 р.); *Bjarmar* — у строфах, включених до саґи про синів Раґнара Шкіряні Штани; *Syrgizðalir* (що означала Суздаль) зустрічається в сазі про діяльність скальда Ейольва Вальґердарсона (пом. бл. 985 р.); *Hólmgarðr*, тобто Новгород, — у строфах «Gǫngu-Hrólfs saga».

До групи творів із східноєвропейськими назвами можна залучити і глосарії, що містять назви іноземних річок, записані у віршах для пам'яті. Там є такі назви: *Dún* — Дон; *Dýna* — Західна Двіна; *Vína* — Північна Двіна; *Olga* — Волга; *Nepr* — Дніпро; *Drǫfn* — річка поблизу Полоцька.

Слід пам'ятати, однак, що наведені назви тільки частково відбивають географічний діапазон поезії скальдів, адже в

більшості випадків ми маємо справу лише з уривками з їхніх творів. Проте можна виснувати, що ці уривки принаймні дають яскраве уявлення про рівень обізнаності скальдів у східноєвропейській географії IX—XII ст.

* * *

У розділах I—XI ми розглядали Одіна як давньоскандинавського бога військової еліти та купецької аристократії, який до того ж був реформатором рунічного письма. Однак Одін/Меркурій, подібно до давньоруського Велеса/Скотьєго бога, був творцем вишуканої поезії. У давній Скандинавії така поезія вилилася у високу й витончену поезію скальдів. З цього приводу Роберта Франк зазначає: «Саме це був Одін... що віддав своє одне око за ковток із джерела мудрості, витерпів рани від списа і дев'ять ночей голоднечі за маленький ковток меду поезії. Цей одноокий бог з певних причин поділився викраденим медом з людиною (медом поезії. — *О. П.*), викраденим у велетнів» («Court Poetry». 22).

У цьому розділі ми й скуштували цього Одінового меду (див. також с. 302) як історичного джерела до історії Східної Європи.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Рунічні написи

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Рунічні написи молодшим футарком

Рунічні написи як історичне джерело

На відміну від рунічних текстів старшого футарка/*futhark*[1], майже всі з яких вирізьблені на переносних об'єктах, тексти молодшого футарка викарбувані переважно на великих кам'яних плитах. Походження традиції встановлення цих меморіальних плит невідоме: дехто з учених (скажімо, Оле Кліндт-Єнсен) висловили припущення, що це було наслідуванням англійських кам'яних пам'ятників[2]. Так чи так, використовували два типи каменів: давніші, *bautasteinar* (що нагадують давньотюркські *balbal*), були більшими, пізніші, *runsteinar*, дещо меншими. В останній чверті X ст. на каменях в стилі Єллінґ у Ютланді були викарбувані піктографічні й, як правило, декоративні зображення, що не мали прямого зв'язку з текстом (бл. 960—1000 рр., стиль Маммен; бл. 990—1050, стиль Рінґерікі; 1050—1170, стиль Урнес)[3].

Меморіальний пам'ятник складався з кургану, або могильного горба, і одної чи кількох кам'яних стел з рунами й без. Власне пам'ятник називався *kumbl*; цей термін звичайно вживався у множині й первинно означав «знак», «пам'ятник»; пізніше він прикладався також і до «могильного горба». Часом кілька каменів були викладені у формі корабля — що відбивало корабельні поховання «епохи вікінґів», — й мали назву «корабель» (*skep*, DR 230). До меморіалу міг також увіходити дерев'яний стовп чи вертикальний «шток» (*stafR*)[4].

Меморіальні камені рідко встановлювалися на справжніх могилах[5]; частіше їх ставили там, де було найкраще їх видно: в місцях зібрань, тінґів (*þing*), у церквах, на перехрестях чи біля мостів. Багато з них було присвячено родичам, котрі загинули на чужині[6].

Два письмові джерела надають нам відомості про давньоскандинавські поховання, ці дані переважно підтверджуються археологічними знахідками.

Перше джерело — повідомлення арабського мандрівника Ібн-Фадлана (922 р.), який був свідком поховального спалення і корабельного похорону ще не слов'янських русів на території Волзьких булгар. Він розповідає про встановлення дерев'яного стовпа на могильному горбі: «Посередині цього [кургану] вони встановлюють товстий стовп з деревини *khaḏank* [що скоріше за все мало давньоскандинавський відповідник *rúnakefli*] й на ньому пишуть ім'я людини [небіжчика] й ім'я князя Русів»[7]. На жаль, жоден з цих дерев'яних стовпів з рунічним чи будь-яким іншим текстом не зберігся у Східній Європі, лише в Гнездово (під Смоленськом) був знайдений стовп, але без написів[8].

Друге джерело — відповідний фрагмент із «Саґи про Інґлінґів» Сноррі (розділ VIII):

«Одін запровадив у своїй країні ті закони, що були раніше в Асів. Він постановив, що всіх небіжчиків слід спалювати на вогні разом з їхніми статками; він сказав, що кожен може прийти до Вальгалли з тим скарбом, що мав із собою на вогнищі, і зможе користуватися тим, що сам закопав у землю. Попіл слід кидати в море чи закопувати в землю. Для знатних осіб треба насипати кургани в пам'ять про них. А всім, хто виявив мужність, слід ставити надгробки (*bautasteinar*); і цей звичай потім існував довго»[9].

Важливість рунічних написів як історичного джерела не можна переоцінити; упродовж двохсот п'ятдесяти років (бл.

800—1050) вони є єдиним з доступних тогочасних писемних джерел із Скандинавії й у переважній більшості випадків зберегли свою первинну форму. І все ж ці надзвичайні документи мають слабкі місця. Більшість з них винятково стислі й шаблонні. Окрім деяких данських королівських надгробних каменів, більшість — це особисті свідоцтва обмеженого вжитку. Лише деякі містять інформацію, що дозволяє їх датувати. Хронологію ж більшості встановлювали лише за археологічними, руно-знавчими та мистецькими історичними критеріями[10]. Неможливо точно датувати якийсь окремий напис, за винятком рідкісних випадків, коли згадуються історична особа чи подія.

Більшість з рунічних каменів і досі стоять там, де були встановлені, й таким чином підтверджують зв'язок між названими в них людьми й тамтешньою територією. Як правило, рунами записано ім'я того, хто зводив камінь, і того, на честь кого його зведено; часто додається опис цього чи того, або й обох, зокрема, якщо вони були членами дружини. Отож фахівці з ономастики й лінгвістики мають важливе першоджерело, хоча й часто ім'я, що з'являється на одному камені в певній місцевості, не повторюється на жодному іншому, що унеможливлює відшукати який-небудь зв'язок між ними.

Надгробки, встановлені в пам'ять про тих, хто мандрував на чужину, містять особливо цінний матеріал як тогочасні відомості про діяльність вікінґів за морем. Інші увічнюють громадські події, такі як прокладання дороги. Деякі, що стоять біля мостів та гребель, були зведені на честь померлих родичів, відбиваючи християнську надію, що вони легко перейдуть до потойбічного світу. Ще інші позначають місця асамблей (*þing*), де влаштовувалися прийоми при місцевому дворі чи приймалися судові рішення щодо землі, зокрема щодо її успадкування.

Таким чином, відомості з написів додають багато до наших знань про давньоскандинавські соціальну структуру, релігію, мистецтво, внутрішню діяльність і походи за кордон, як торговельні подорожі, так і набіги вікінґів. На жаль, написи короткі й часто містять багато незрозумілого. А проте мусимо дякувати, що тогочасні джерела дійшли до нас, і намагатися розшифрувати їхній зміст, зокрема де є дохристиянські написи, як на камені Рьок, Спарльоса або камені з Челвестена (*Kälvesten*).

Для того щоб було легше персоніфікувати термін «вікінґ» чи «варяг», вся приступна інформація про 1266 осіб, які діяли в період між 800-м і 1100 роками й чиї імена (а частково й

відомості) були представлені на меморіальних каменях, наводиться в додатку 1 під назвою «Рунічний вікінґівсько-варязький «Хто є хто».

Старший рунічний футарк складався з двадцяти чотирьох літер і був спільним для всіх ґерманських мов. Останні рунічні пам'ятки, написані цим алфавітом, були знайдені в Скандинавії й датуються прибл. 600—650 рр. По тому в Скандинавії настав стап'ятдесятирічний період, коли не з'явилося жодної писемної пам'ятки. Дальші відкриті написи датуються прибл. 800 роком і виконані іншим рунічним алфавітом, що використовував шістнадцять рун і має назву молодший футарк. Цей алфавіт знайдений у двох різних формах: данський футарк, очевидно, старший з двох, і шведсько-скандинавський (норвезький) футарк, який також має назву «короткостовбурні руни» (норвезькою *Stuttruner*, німецькою *Stutzrunen*), або руни Рьок.

У цьому розділі ми розглянемо рунічні написи «епохи вікінґів», складені цими алфавітними формами між 800-м і 1100 рр.

Їх хронологія спирається на руни з Данії і виглядає таким чином[11]:

Н. е.	800—1050	«епоха вікінґів»	(період 2)
	800—900	гельнес-ґьорлевський тип;	(період 2.1)
	900—940	доєллінґський тип;	(період 2.2а)
	940—1000	єллінґський тип;	(період 2.2б)
	1000—1050	постєллінґський тип; Більшість із норвезьких написів належать до цього періоду.	(період 2.2в)

Переважна більшість свіарсько-шведських написів, в основному з Уппланду і Сьодерманланду, відповідають данському періоду постєллінґського типу. Вони починають з'являтися там близько 1020 р., однак досягають найбільшого поширення в середині XI ст. На 1100 рік вони вже були рідкісні, а невдовзі й зовсім зникли.

Написи IX століття

Спираючись на археологічні й рунологічні дані, вчені, як правило, відносять до періоду між 800—900 роками сорок три написи. У двадцяти з них використано данський (гельнес-ґьорлевський) футарк; двадцять три написані шведсько-норвезькими рунами («Рьок»). Їх розподіл такий:

А. Данські руни

Данія (DR)

Південний Ютланд:	Н. Браруп (DR 9);
	Старуп (DR 17);
Північний Ютланд:	Ґундеруп 2 (DR 144);
Фюн:	Йорбек (DR 188);
	Авнслев (DR 189);
	Гельнес (DR 190);
	Флемльосе 1—2 (DR 192—193);
	Н. Неро (DR 211);
Сьєланд:	Ґьорлев (DR 239);
	Снольделев (DR 248);
	Гйоє Тоструп (DR 250);
Сконе:	Йор'я (DR 333);
Блекінґе:	Сьольвесборґ (DR 356).

Норвегія (NYR)

Південний Трьонделаг:	Странд, бл. 750 р. (NYR 450);
Вестфольд:	Вальбю, бл. 800 р. (NYR 140);
Бускеруд:	Куфічна монета з Гона, бл. 860 р. (NYR 127);
Соґн:	Урнес 21, IX ст. (NYR 338);
Леттланд (Латвія):	Дауґмале.
Русь:	Великий Новгород I (бл. 900 р.).

Б. Шведсько-норвезькі руни

Швеція

Західний Йотланд:	Vg 119. Спарльоса, бл. 800 р.;
Уппланд:	Бйоркьо, бл. 800 р. (J 14);
	Ульвсунда, бл. 800 р. (J 15);
	Бйоркьо, бл. 900 р. (U 4);
Східний Йотланд:	Челвестен, бл. 840 р. (Ög 8);
	Рьок, бл. 840 р. (Ög 136);
	Інґельстад, бл. 850 р. (Ög 43);
	Боберґ, бл. 900 р. (Ög 38);
	Слака, бл. 900 р. (Ög 117);
Смоланд:	Ґурстен, бл. 850 р. (Sm 144);
Сьодерманланд:	Чернбо, бл. 850 (Sö 176);
Ґотланд:	Ганґвар, бл. 900 р. (J 1);
	Локруме, бл. 900 р. (J 2);

Норвегія

Йостфольд:	Бйорнебю, бл. 800 р. (NYR 2);
Вестфольд:	Осеберґський корабель, бл. 850 р. (NYR 137—138);
	Ґокстадський корабель, бл. 900 р. (NYR 139);
	Каупанґська висяча куля, бл. 900 р. (NYR 579);
Бускеруд:	Танберґ 4, бл. 900 р. (див. NYR II, p. 21; NYR p. 98);
Західний Аґдір:	Оддернес, бл. 850 р. (NYR 209);
Гордаланд:	Ейкаланд, бл. 900 р. (NYR 300);

Данія

Сконе:	Еллекьопінґе, бл. 900 р. (J 29);

Русь	Стара Ладога I, бл. 850—900 рр.

З наведеного списку зрозуміло, що обидва рунічні письма — данське і шведсько-норвезьке — поширилися в решті вікінґівської Європи протягом IX ст. Данські руни проникли аж до Дауґмале та Великого Новгорода; шведсько-норвезькі використовувалися в Старій Ладозі.

Усі данські й шведські (включаючи й ґотландські) руни написані на встановлених каменях; натомість сім норвезьких рун (кораблі з Ґокстада та Осеберґа, висяча куля з Каупанґа, збани з Тро та куфічна монета з Гона) і всі східноєвропейські руни (Стара Ладога, Дауґмале і Великий Новгород) були викарбувані на переносних об'єктах.

Йотландські написи

Написи із Спарльоси/Sparlösa та Челвестена/Kälvesten

Найважливішими рунами того періоду були три йотські (*Gautland*) написи[12], виконані «рьокськими» рунами. Вони походять з центру йотської території — між озерами Веттерн і Венерн, що були на відстані одне від одного приблизно двадцять миль. Згідно з Артуром Норденом, камені із Спарльоси (Vg 119) та Челвестена можна поєднати, оскільки в них однакові центральні зображення, обидва камені датуються не пізніше 800 року. Вони вшановують

пам'ять двох йотських вождів. Перший жив за часів воєно-командувача Ейвісла, сина Ейріка, котрий загинув під час походу на схід (*austr*). Його прибічник, Øyvindr (Ейвінд), син Стіку, загинув разом з ним; Ög 8 був встановлений у пам'ять про Ейвінда.

Другий був Alrĭk Lu...R (Альрік Лу...). Норден переконливо впізнав у ньому Лумбера, першого законознавця в Східному Йотланді, відомого за списком законознавців у *Västgötalagen* (бл. 1240 р.).

Зважаючи на труднощі в розшифруванні, камінь із Спарльоси не включено до головних праць про шведські написи. Текст, який тут наводиться (перша колонка), і переклад спираються на тлумачення Артура Нордена[13]; поділ слів — мій.

I.	**A^{+}iuls kAf^{+} Airikis sunR kAF Alriku**	Ейвісл передав [запрошення взяти участь у поході вікінґів] сину Ейріка. Передав [він це також] Альріку.
II:1.	**in AtR hAlA kAf rAut At kiAlti**	А воїни дали червонники [золото] у винагороду.
2.	**A sAt fAþiR ub sAt fAþiR suAþ Ai Atu libA**	Чаклуванням батько забезпечив їм щасливий відхід.
3.	**[fr]ąmAs nątu Auk tAkAR A'lriku lu..R ukþi t Aiuisl**	Дні та ночі минули, як Альрік Лумбер думав про Ейвісла.
III:1.	**sik-a nu-u Aui þAt sikmar Aiti makuR airikis**	Тепер сказано в святому місці (*vē*), що переможець, син Ейріка
2—3.	**makiniaru puną**	[підсилювач бойового зову]
4.	**Aft Aiui' uk rAþ**	після Ейвісла. І пояснює, що
5.	**runąR þAR rAki-ukutuiu þAr 'uAþ Aliriku lubu fAþi**	ці руни викарбувані Альріком Лумбером завдяки небесним силам.

Навпаки, камінь із Челвестена (Ög 8; відомий в усій повноті лише після початку 1940-х) не становить якоїсь загадки; він є попередником типових каменів «епохи вікінґів»[14]:

stikuR karþi þau//aft auint	Стіку звів цей пам'ятник [*kumbl*] на честь Ейвінда,
sunu sin. sa fial austr miR aiuisli	свого сина. Він загинув на Сході разом з
uikikR faþi auk rimulfR	Ейвіслом. Викарбували [руни] Вікінґ та Ґрімульв.

З цього тексту можна зробити висновок, що наприкінці VIII — на початку IX ст. йотський вікінґ на ім'я Ейвісл здійснив набіг «на Схід» (*austr*); у цьому поході його супроводжував Ейвінд, і вони обидва загинули. Де саме відбувалася ця воєнна кампанія — чи то на Східній Балтиці, чи на території, що пізніше стала Руссю, — неможливо визначити. Зрозуміло, однак, що обидва написи — як у Спарльосі, так і в Челвестені — є найдавнішими звітами про діяльність варягів у Східній Європі.

Напис з Рьока/Rök (Йотланд)

Найбільший серед ґерманських рунічних написів є на камені з Рьока (Ög 136), поверхня й чотири боки якого вкриті близько 750 рунами. Цей камінь звичайно датують 800—850 рр. «Камінь «Рьок», — пише Свен Б. Ф. Янссон, — не лише вражаючий пам'ятник, що його коли-небудь зводили в Швеції на честь померлого родича, він також сприймається як велика пам'ятка стародавньої шведської літератури. Щоправда, написи віршованою формою можна відкрити ще за часів «епохи переселення», переважно в могутній мові чаклування, висохудожній і архаїчно затемненій, що дозволяє простежити розвинуте поетичне мистецтво магічно-міфічного типу в численних первісних скандинавських написах. Пізніше, в «епоху вікінґів», також зустрічаємо карбувальників рун з літературними претензіями. Але жодний напис не дає нам такого глибокого розуміння світу стародавньої літератури, як це робить камінь «Рьок»...

Цей унікальний напис містить багато алюзій на героїчні пісні та легенди, що нині втрачені. Таким чином, він дає нам розуміння літератури, яка процвітала на початку «епохи вікінґів». Проте сучасний читач мусить із сумом визнати, що всі ці посилання в стислій формі не викликають у нього жодних асоціацій. Літературне середовище, в якому Варін викарбував свої руни, не повернеться; перекази й поеми, відомі в Естерйотланді в IX ст., перебувають і, безсумнівно, завжди перебуватимуть у забутті. А проте це не може перекреслити безцінне значення каменя з Рьока як літературного [та історичного] документа»[15].

На щастя, напис зберігся майже повністю: є лише кілька маленьких лакун. Особливою рисою напису є те, що він містить повну еддичну строфу, написану розміром *fornyrðislag* (див. с. 356).

Учені висунули чимало теорій та тлумачень, пояснюючи зміст тексту й правильний порядок його складових. З-поміж багатьох гіпотез домінують дві школи. Одна, заснована Отто фон Фрізеном і підтримана тепер Отто Гьофлером, стверджує, що напис «Рьок» мав магічну мету: він призначався для того, щоб помститися вбивцеві авторового сина. Гьофлер припустив, що Варін, дев'яносторічний охоронець кладовища, породив на світ ще одного сина, аби той помстився за смерть свого вбитого брата. Щоб юнак виконав цю важливу місію й отримав божественну допомогу, його посвятили обожненому королеві остроґотів (грейдґотів) Теодоріху (пом. 526 р.) Великому, замість звичного покровителя в таких випадках — Одіна.

Еліас Вессен і Ліс Якобсен запропонували інше витлумачення. Вони не вбачають якогось послідовного сюжету в написі. Вессен вважає за краще пояснювати напис як талановите авторське зібрання епічних сюжетів у стилі англосаксонської придворної поеми «Відсіт», тобто як прояв художньої майстерності, а не як чаклунство. Оскільки текст напису «Рьок» незаперечно відбиває стародавнє дохристиянське міфоциклічне мислення, я більше схиляюся до витлумачення фон Фрізена та Гьофлера. Так чи так, жодний історик «епохи вікінґів» не може відкинути таке цінне першоджерело, як напис «Рьок», текст і переклад якого наводяться нижче[16]:

aft uamuþ stąnta runaR þaR	Вемодові присвячено ці руни.
(i)n uarin faþi faþiR aft faikiąn	А написав їх Варін, батько
sunu	вбитого сина.
sakum ukmini þat, huariaR ualraubaR	Я розповім юнаку, що то були за два воєнні трофеї;
uarin tuaR þaR .	дванадцять разів, як здобич воєнна, обидва
suaþ tualf sinum uaRin (n)umnaR	переходили від воя до воя.
(a)t ualraubu	
baþaR sąmąn ą umisum (m)ąnum	(зміст незрозумілий)
þat sakum ąnart, huaR fur niu	По-друге, скажу про того, хто дев'ять генерацій
altum ąn urþi fiaru miR hraiþkutum	назад народився серед грейдґотів, та й досі
auk tu miR ąn ub sakaR	впливає на рішення військові.

Строфа, написана розміром fornyrðislag:

raiþ (þ)iaurikR	Править Теодоріх (ÞiōðrīkR),
hin þurmuþi	сміливодумний,
stiliR flutna	повелитель мореплавців,
strąntu hraiþmaraR	землі грейд-мерінґів;
sitiR nu karuR	він возсідає, гарячий,
ą kuta sinum	на ґотському коневі,
skialti ub fatlaþR	щит на плечі,
skati marika	повелитель мерінґів.

Текст зашифрованими рунами:

sibi uiauari ul niruþR	У батька [=Варіна], дев'яносторічного охоронця священного кладовища, народився нащадок.
sạkum ukmini þat huaR ikult(i)ka	Я кажу це юнакові, який з Інґвальдів
uaRi kultint kuąnar husli	був урятований завдяки жертві жінки.
sakum ukmini uaim si burin niþR	Я кажу це юнакові, якому син народився:

Звичайні руни:

trąki	для героя
uilin is þat	це наша воля.

Текст зашифрованими рунами:

knuą knat(i)	Він може вбити

Звичайні руни:

iatun	велетня.
uilin is þat	Це наша воля.

Зашифровані руни:

nit(i) ub af uks(i)	Із цього виріс нащадок.

Звичайні руни:

þat sakum tualfta huaR histR si kunaR	Кажу це в дванадцятий раз, де кінь
itu (u)ituąki an kunakaR tuaiR	валькірій [=вовк] бачить здобич на полі битви,
tikiR suaþ ą likia	де двадцять королів лежать.
þat sakum þritaunta huariR tuaiR	Кажу це в тринадцятий раз, які двадцять
tikiR kunukaR satin [a]t siulunti	королів посіли в Сьєланді (Зіланді) на чотири роки.
fiakura uintur at fiakurum nabnum	З чотирма [родовими] іменами, [такі є] сини чотирьох
burn(i)R fiakurum bruþrum	[родин] «братів»:
ualkaR fim raþulfs (s)uniR	п'ятеро [звалися] Валкі, сини Ратульва,
hraiþulfaR fim rukulfs (s)uniR	п'ятеро — Грейтульви, сини Руґульва,
hąislaR fim haruþs suniR	п'ятеро — Гайслі, сини Гарута,
kunmuntaR fim bi(a)rnaR suniR	п'ятеро — Ґуннмунди — сини Бйорна.
nu (u)km [ini] m[iR] alu	Тепер я скажу юнакові: я зрощую сина.
[hu]ki ain huaR iþ[kialta] þ[urbi]	Хай він дізнається, залишившись один, кому слід помститися.

Текст зашифрованими рунами:

[s]akum ukmini þur	Кажу юнакові: будь мужнім!

Данські й норвезькі написи

Вирішальними для данського рунознавства є сто років між 800-м і 900-м, оскільки саме в цей період вперше з'являються камені з написами, які були відомі в Норвегії ще у «вік переселення». Це пам'ятні написи з короткими стандартними текстами, де термін *kumbl* (стосовно пам'ятника з одного чи кількох зведених каменів, а то й цілого могильного горба) часто з'являється як частина виразу «використати пам'ятник належно» (напр., DR 239). Майстром двох таких рун (DR 190, 192) був Awer.

Написи із Старої Ладоги, Дауґмале та Великого Новгорода

1950 року під час археологічних розкопів у Старій Ладозі земляного городища виявили дерев'яну паличку (стрижень) з написом, який було опубліковано 1957 року[17]. Цей напис (Стара Ладога І) було виконано «рьокськими» рунами й відкрито в мікрогоризонті (E_2), що датується першою половиною IX ст. І хоча всі ті п'ятдесят дві руни були розшифровані, фахівці й досі сперечаються щодо їхнього витлумачення. Ґерд Гьост (Høst) пояснив текст як півстрофу скальдичної «щитової драпи» в традиції Браґієвої *Ragnarsdrápa*, «Драпи Раґнарові». Інший науковець, Вольфґанґ Краузе, визначив напис як частину скальдичної поеми на честь якогось небіжчика. Вільгельм Кіїль, зі свого боку, доводив, що напис був простим магічним заклинанням, написаним на пужалні стріли, виготовленому спеціально для цього. Поки проблему не вирішено, вчені мусять задовольнитися вже тим фактом, що давньоскандинавський текст шведсько-норвезькими рунами першої половини IX ст. було відкрито в Старій Ладозі.

Фрагмент рунічного напису було знайдено 1937 року в Дауґмале, Латвія[18], на верхній частині булави з плитняка. Булаву було виявлено в археологічному шарі IX ст. серед різноманітних ґотландських решток матеріальної культури. Напис, виконаний данськими рунами, складається лише з двох слів: **runar þisar**, «руни ці».

Новгородський напис, відкритий 1958 року в колишньому Неревському кінці Великого Новгорода, був викарбуваний на

лівій ліктьовій кістці свійської свині; напис складається з більшої частини знаків рунічного алфавіту (**khniasthmlR**), де використано данські руни з Ґьорлева. Вчені датують напис прибл. 900 р.[19].

Доєллінґські написи

Лише дев'ять данських написів відомо з доєллінґського періоду (900—940). Це (DR):

Південний Ютланд	Й. Льоґум (DR 15);
Північний Ютланд	Леборґ (DR 26);
	Бекке I (DR 29);
	Горне (DR 34);
	Гаммель I (DR 70);
	Лаурб'єрґ (DR 105);
Фюн	Рьоннінґе (DR 202);
	Ґлавендруп (DR 209);
Сьєланд	Трюґґевельде (DR 230).

Три з північно-ютландських каменів (DR 26, 29, 34) були викарбувані за наказом Равнунґа-Тові/Rafnunga-Tofi (тобто Тові, нащадка Равна), очевидно, представника місцевої знаті. Цей Тові, разом з Фундіном та Ґнюплі (DR 29), звів кургани в пам'ять про Торві, свою даму серця; робилися спроби персоніфікувати цю Торві з дружиною короля Ґорма з Єллінґа.

На особливу увагу заслуговує камінь із Ґлавендрупа (Фюн), що має найдовший напис, відкритий у Данії. Він складається з трьох частин:

А. **raknhiltr sati stain þąnsi auft ala saulua kuþa uia l[i]þs haiþuiarþan þiakn.**	Раґнгільд встановила цей камінь за Аллі Блідим (?), *goþi* святилища, знатним *þægn* (начальником) дружини (*liþ*).
Б. **ala suniR karþu kubl þausi aft faþur sin auk hąns kuna**	Сини Аллі зробили ці пам'ятники на честь їхнього батька, жінка — на честь свого чоловіка,
auft uar sin, in suti raist runaR þasi aft trutin sin.	а Соті викарбував ці руни на честь свого господаря (*drottin*).
þur uiki þasi runaR.	Торе (*Þórr*), освяти ці руни!
В. **at rita sa uarþi is stain þansi ailti iþa aft ąnąn traki.**	*Ræti* [найлайливіше слово] буде той, хто зганьбить (?) цей камінь або відтягне [його] геть, [щоб встановити] як пам'ятник іншій особі.

Соціальна та релігійно-магічна термінологія ясно відбиває дохристиянське язичницьке уявлення. Аллі «був відповідно

вищим духовним сановником місцевості, або й (вочевидь) цілої провінції, й водночас обіймав вищу мирську посаду в дружині»[20]. (Той самий «подвійний статус» міг мати й другий чоловік Раґнгільд). «Камінь складає частину великомасштабного пам'ятника з «кораблем» (низкою каменів, що утворюють обрис судна), ніс і корму якого позначають низькі пагорби; камінь з рунами встановлено на одному з цих пагорбів»[21].

Другий камінь, замовлений Раґнгільдою (для її другого чоловіка), — це величезний камінь із Трюґґевельде (=DR 230) на острові Сьєланд. На ньому написано:

raknhiltr sustiR ulfs sati stain	Раґнгільд, сестра Ульва, встановила цей камінь
þnnsi auk karþi hauk þąnsi auft	і зробила цей пагорб і «корабель»
auk skaiþ þaisi kunulf uar sin	на честь Ґунульва, її чоловіка,
kląmulan man sun nairbis.	заклинальника (*glamulan man*=збирача релігійних заклинань), сина Нерві.
faiR uarþa nu futiR þąi batri.	Мало нині є кращого походження.
sa uarþi at rita is ailti stain	Той буде *ræti*, хто зганьбить (?) цей камінь
þąnsi iþa hiþan traki.	або відтягне звідси.

Рунічні написи з 940 по 1000 р.

Написи цього періоду ми маємо з Данії, острова Мен, Норвегії та Ґотланду. У Данії єллінґський період представлено кількома каменями, що становлять історичний інтерес; найважливішими є п'ять династичних каменів: два з Єллінґа, два з Гедебю (Гайтабу, Гаддебю), один із Сьондер-Віссінґа.

Загалом, тридцять чотири «єллінґські» написи, які ще називають «родинними каменями», відомі з Данії. Це:

Південний Ютланд:	Гаддебю 2 (DR 2);
	Гаддебю 4 (DR 4);
Північний Ютланд:	Бекке 2 (DR 30);
	Сант-Вільструп (DR 36);
	Егтвед (DR 37);
	Рандбьоль (DR 40);
	Єллінґ 1 (DR 41);
	Єллінґ 2 (DR 42);
	Ґріндстед (DR 44);
	Ґюллінґ (DR 53);
	С. Віссінґ 1 (DR 55);
	С. Віссінґ 2 (DR 56);

	Ланґо 2 (DR 85);
	Торуп (DR 90);
	Йорум (DR 106);
	Віррінґ (DR 110);
	Рімсьо (DR 114);
	Мейльбю (DR 117);
	Стенальт (DR 118);
	Дальбюовер (DR 125);
	Флейсборґ (DR 132);
	Сківум (DR 133);
	Люнґбю (DR 140);
	Ґундеруп 1 (DR 143);
	Ферслєв 1 (DR 145);
	Єцмарк (DR 160);
	Гуне (DR 161);
Лолланд:	Тірстед (DR 216);
	Седінґе (DR 217);
	Тоґеруп (DR 218);
	Бреґнінґе (DR 219);
Сьєланд:	Сандбю (DR 227);
Сконе:	Стура Кьопінґе (DR 339);
Блекінґе:	Стуркьо (DR 363).

У X ст. норвезькі написи з'являються на острові Мен і на Гебрідах. Вони позначені рунологічними особливостями стилю «короткостовбурних» рун. Дев'ять з них, включаючи один напис з Гебрідських островів (J 76. Кільбар), датуються прибл. 930—950 рр.; інша частина (чотирнадцять написів) відносяться до бл. 1000 р. або дещо раніше, включаючи один напис з Фарерських островів (J 69. Кірк'юбьо). Один напис («короткостовбурними» рунами) був відкритий у Швеції (Смоланд=Sm20. Роттнекварн).

З понад 950 каменів є чотири з Норвегії з «короткостовбурними» рунами:

Гордаланд:	Тро (NYR 282—284);
Бускеруд:	Гьонен (NYR 102);
Південний Трьонделаґ:	Ґраврок (NYR 458);
Північний Трьонделаґ:	Енґстад (NYR 537). Пор. також NYR 543, 544.

Двадцять один напис «короткостовбурними» рунами датується близько 1000 року чи раніше; три з них були відкриті в Ґотланді, чотири в Швеції й чотирнадцять у Норвегії:

Ґотланд:	Т'енґвіде, перед 1000 р. (G 110);
	Оллейвс (G 109);
	Пільґордс, перед 1000 р. (R 193);

Швеція:

Еланд:	Рунстен (Öl 33);
Уппланд:	Бйоркьо, перед 1000 р. (U 5=J 10);
	Бйоркьо (U 9=J 11, 12);
	Бйоркьо (J 13);

Норвегія:

Роґаланд:	Ольґорд (NYR 217);
	Оррестад (NYR 221);
	Клепп 1 (NYR 225);
	Ту (NYR 228);
	Станґеланд (NYR 239);
	Гелланд Середній 2 (NYR 244);
	Гелланд Східний 3 (NYR 245);
Західний Аґдір:	Рюен (NYR 208);
	Сьоґне (NYR 211);
Опланд:	Ґран (NYR 64);
	Фоберґ (NYR 59);
Мьоре і Ромсдаль:	Кулі (NYR 449);
Південний Трьонделаґ:	Горберґ (NYR 453);
	Фурен (NYR 459).

Вісім написів «короткостовбурними» рунами датуються 1000 р. чи пізніше; сім з них походять з Норвегії й один — з норвезької колонії в Ґренландії:

Роґаланд:	Ньєргейм 1 (NYR 223);
	Ньєргейм 2 (NYR 224);
	Клепп 2 (NYR 226);
	Реве (NYR 230);
Гордаланд:	Ґ'єрде (NYR 271);
Соґн і Фйордане	Сваньой (NYR 417);
Опланд:	Ванґ (NYR 84);
Ґренландія:	Нарссак (J 68).

Данські написи

Еллінґські написи

Лише в Данії правлячі королі й королеви виступають замовниками меморіальних каменів. П'ять (можливо, шість) таких королівських написів відомі з X ст.[22]. Королі й королеви еллінґської династії, Ґорм I (правив бл. 934—935 рр.), його дружина Торві, Гаральд (бл. 945—985 рр.) та його дружина Това з'являються в таких написах:

Камінь з Єллінґа 1 (DR 41):

kurmR kunukR k[ar]þi kubl þusi	Король Ґорм звів ці пам'ятники на честь
a(ft) Þurui kunu sina	Торві, його жінки, піклувальниці
tanmarkaR but.	за Данією.

Камінь з Єллінґа 2 (DR 42):

haraltr kunukR baþ kaurua kubl	Король Гаральд наказав зробити ці пам'ятники
þausi aft kurm faþur sin auk aft	на честь Ґорма, його батька, й Торві,
þąurui muþur sina.	його матері:
sa haraltr ias sąR uan tanmaurk	Гаральд, котрий здобув для себе
ala auk nuruiak	всю Данію та Норвегію
auk tani (karþi) kristną.	й обернув данів у християнство.

Сьондер-Віссінґ І, округа (heras) Тюрстінґ, амт Оргус (DR 55):

tufa lEt kaurua kubl mistiuis	Това, дочка Містіві/Містівоя, жінка
tutiR uft muþur sina	Гаральда Доброго, снна Ґорма, наказала
harats hins kuþa kurms kuna sunaR.	зробити цей пам'ятник на честь її матері [королеви Торві].

Останній напис особливо дотикається до нашої теми, оскільки засвідчує династичні зв'язки між данською династією з Єллінґа та вендською з краю Ободритів. Містівой, відомий з писемних джерел, помер бл. 990 р.

Нарешті, ще два династичні камені належать шведській династії з Гайтабу (Гаддебю=Гедебю); Сіґтрюґґ помер бл. 950 р.[23].

Гаддебю 2 (DR 2):

ąsfriþr karþi kumbl þaun	Асфрід звела ці пам'ятники
ąft siktriku sun (s)in	за Сіґтрюґґом, її та Ґнупи
aui knubu.	сином.

Гаддебю 4 (DR 4):

ąsfriþr karþi kubl þausi	Асфрід, дочка Отінкура,
tutiR uþinkaurs ąft	звела ці пам'ятники на честь короля
siktriuk kunuk sun sin	Сіґтрюґґа, її та Ґнупи сина.
auk knubu	
kurmR raist run(aR).	Ґорм вирізьбив ці руни.

Окремі вчені вважають[24], що Гакланґ, згаданий на камені з Бреґнінґе, що в Лолланді (DR 219), відповідає сухопутному королеві з Аґдіра, Торіру Гакланґу, який загинув бл. 900 року в битві коло Гафрсфйорду проти об'єднувача Норвегії, короля Гаральда Прекрасноволосого[25]. Напис каже:

(ą)s(a) karþi kubl þusi aft tuka sun	Аса звела ці «знаки» на честь Токі,
(si)n auk tuka haklaks sunaR.	її з Токі Гакланґссоном сина.

Інша характерна ознака данських каменів полягає в тому, що вони пов'язані з мирськими суб'єктами, зокрема з родинними зв'язками. Як замовники, так і вшановувані ними небіжчики належали до військової аристократії; вони були переважно начальниками чи землевласниками. Три з тих каменів містять дуже точну інформацію:

Сківум, округа Орс, повіт (amt) Ольборґ, Північний Ютланд (DR 133):

þau muþ(r)kin þurui auk	Торві, мати, Отінкур та Ґудмунд, сини,
uþinkau(r) a(u)k kuþmuntr þri [u	звели втрьох ці пам'ятники
ra]is(þ)[u] kumbl þausi aift ki —	на честь **Ki — huþska**.
hin huþska. hąn uas lątmąną	Він був найкращим і найвидатнішим із
baistr i tąnmarku auk furstr.	землевласників Данії.

Ґундеруп І, округа Флескум, повіт Ольборґ, Північний Ютланд (DR 143):

А. **tuki raisþi stini þąisi auk karþi**	Токі встановив ці камені (?) і створив ці
kubl þausi aft aba mak sin.	«знаки» на честь Аббі, його дуже знатного *magR*
þaikn kuþan auk	дружинника (*þægn*), і на честь
Б. **tufu muþur siną. þau lika**	Този, його матері. Вони обоє лежать
baþi i þaum hauki, abi uni	у цій могилі. Аббі залишив Токі
tuka fiaR sins aft sik.	свою власність.

Значення цього каменя полягає в тому, що він справді встановлений на могильному горбі, в якому поховано небіжчиків[26], в той час як більшість інших були надгробками, що не мали зв'язку з власне могилами.

Стура Кьопінґе, округа Геррестад, прибережний повіт/лен (*län*) Мальмьогус, Сконе (DR 339):

uristr ąuk nukR ąuk krusa	Врест і Нюк з Крусою звели
risþu stin þąnsi uft aba	цього каменя за Аббі, їхнім товаришем,
filaka sin trik kuþan.	знатним дружинником (*drængR*).

У цьому випадку, так само як і в DR 125, камінь зводили за небіжчиком його компаньйони, — риса, типова і для наступного періоду.

Вперше ми зустрічаємо в двох написах *skipari*, члена корабельної команди:

Тоґеруп, округа Фуґльсе, повіт Марібо, Лолланд (DR 218):

austains suniR raisþu stain þansi aft sbarlu, bruþur sin, skibara ąsbiarnaR nafs.	Сини Естена зробили цей камінь на честь Сперли, їхнього брата, *skipari* (моряка) Есбіорна Дзьоба (Нефа).

Стуркьо, округа Еостра, Блекінґе (DR 363):

skibarE kuþis raisþ ... stin.	Ґуті, моряк, звів за [невідомим] камінь.

Предки данів були дуже активні між 793-м і 891 роками. Проте їхні подвиги не знайшли увічнення в каменях, оскільки на той час камені встановлювали переважно з магічними та релігійними цілями. Лише кілька каменів, що датуються з 940-го по 1000 рік, розповідають про чужоземні пригоди, хоч і не містять важливих фактів.

Еґтвед, округа Єрлев, повіт Вейле, Північний Ютланд (DR 37):

— at fain tu l suiu raist — [br]uþiR aft bruþur stain sasi skarni.	[Невідомий зробив ці пам'ятники] на честь — Фарбованого [?]; він помер біля Свіа. Вирізьбив [руни] брат за братом. Цей камінь **skarni —**

Мейльбю, округа Стьоврінґ, Рандерський повіт, Північний Ютланд (DR 117):

ąni risþ stin þansi aft ąskl, sun sin, ias tauþr uarþ maþ þuri i urasuti.	Ані звів цей камінь на честь Ескіля, свого сина, котрий знайшов смерть в Ересунді разом з Торі [або: «в поході Торі»].

Тірстед, округа Фуґльсе, повіт Мерібо, Лолланд (DR 216):

А. **ąsraþr auk hiltu-R raisþu stain þansi aft frąþa frąnti sin sin. ian han uas þą fąink uaiRa.**	Асрат і Гільдунґ [або Гільдвік] звели цей камінь за Фреті, їхнім родичем. Він був тоді [?] командувачем [?] (*forungi*).
Б. **ian han uarþ tauþr ą suą þiauþu auk uas furs i frikis iąþi þą aliR uikikaR.**	Він смерть знайшов у Швеції, будучи в дружині Фрьойґейра, коли всі вікінґи [загибли?].

Седінґе, округа Фуґльсе, повіт Марібо, Лолланд (DR 217):

А. **þurui kat kauruan stain þansi ... kruk**	Торві звела цей камінь за Кроком,
Б. **uiar sin. ian han uas — alra triu —**	своїм чоловіком. А був він [тоді?] наймогутнішим [?]
В. **sutrsuia auk suþr[tana].**	з «відділених шведів» (*sutrsuia*) і південних данів.
kuaul at ha-af nurminum/sąm	Агонія [тобто страждання] зжерла

	вождя (тобто спричинила до смерті), кращого серед норманів.
г. **baistr, han uas sutrsuia-uk.**	Він був -**uk** відділених шведів [Ким вони були — невідомо].

Написи з острова Мен

Написи з острова Мен вирізьблені переважно на хрестах або фрагментах хрестів. Це меморіальні камені, встановлені для місцевих родів. Наприклад: «Сандульв Чорний поставив цього хреста Арінбйорґ, своїй жінці» (Andreas II = *M. C.* 103 = B2) або «Олейв Льйотольвссон поставив цього хреста Ульвові, своєму синові» (Ballaugh = *M. C.* 77 = B6)[27].

Норвезькі написи

Норвезькі написи з'явилися в Ярені (давньосканд. Jaðarr> Jæder) — частині провінції Роґаланду, протягом другої половини періоду Єллінґе. За стилем вони продовжують руни з острова Мен і тому стосуються нашої теми, об'єднуючись у меняренський тип. Подібно до сучасних їм данських написів, норвезькі є теж родовими, що відображували виключно місцеві інтереси.

Найкращою ілюстрацією такого типу джерел, який ми розглядаємо, є два камені, поставлені для членів того самого роду.

Клепп I, Роґаландська область (*fylke*) (бл. 980—990 рр.) (NYR 225):

þurir harþarsunr raisti stain þina	Торір Гардарсон поставив цього каменя
aft ąskarþi kuąn sina (t)u(t)ur kunars	Асґерді, своїй дружині, дочці Ґуннара,
bruþur halka ą klabi.	брата Гельґі з Клеппа.

Ту, Роґаландська обл. (бл. 975 р.) (NYR 228):

hailki rais(ti sta)in þąn	Гельґі поставив цього каменя
aft kaitil bruþur sin.	Кетілю, своєму брату.

На основі свідчень, почерпнутих з цих двох написів, можна окреслити генеалогічне дерево роґаландського знатного роду останньої чверті X ст. (див. табл. 4).

Таблиця 4

Невідомий

Гельґі з Клеппа — Кетіль — Ґуннар — Гьорд

Асґерд ~ Торір

Лише один напис цього періоду стосується певної історичної події. У 70-х роках X ст. відбулося військове протистояння данського короля Гаральда Синьозубого (бл. 945—984), котрий виборював незалежність, і його сюзерена — ґерманського імператора Оттона II (973—983). Оттон атакував Денвірк і Геддебю в Південній Ютландії. Гаральдові допомагав норвезький правитель Гакон Ярл Сіґурдарсон (970—995). Згадка про цей похід відображена в рунічному написові, вирізьбленому невідомим скальдом:

Станґеланд, Гьойландська церковна парафія, Роґаланд (NYR 239):

þurbiurn skalt raisti stn	Торбйорн, скальд, встановив цього каменя
þąna aft sąi-þuri sun sin	Сейм-Торіру, своєму синові,
is ą tąnmarku fil.	котрий загинув у Данії.

Написи з Пільґорда

Написи з Пільґорда (церк. парафія), острів Ґотланд, датуються періодом, коли шведсько-норвезькі руни злилися з данськими. Це пов'язано з експедицією з Ґотланду через дніпровські пороги. На підставі рунологічного аналізу Вольфґанґ Краузе датував їх останніми десятиліттями X ст.[28].

Якийсь Віфіль, очевидно торговець або військовий вождь, доручив чотирьом «братам» пропливти через дніпровські пороги, щоб відшукати шлях навколо найнебезпечнішого — Ненаситця (ἀειφόρ за Константином Багрянородним). Експедиції вдалося подолати чималу відстань через пороги, однак під час просування через перший рубіж — так званий Рваний Камінь (**Rufstain**) — Равн, один із членів експедиції, загинув. На південь від Рваного Каменя «брати» спорудили курган для свого спільника, а повернувшись додому, поставили камінь на своїй батьківщині в Ґотланді на його пам'ять. Напис провіщає:

biarfaa statu siso stain —	Яскраво розфарбований камінь цей поставили
hakbiarn bruþr ruþuisl austain	Геґб'ярн [та його] «брати» (Г)Родвісл, Ейстейн

imu[n]r.	[та] Емунд/Амунд.
isafa staina stata aft rafa	Вони поставили камінь (Г)Равнові
suþfuri ru[f]staini,	на південь від Рваного Каменя.
kuamu uit i aifur.	Вони пройшли аж до Ненаситця (**Aifur**).
uifil bauþ um.	Віфіль послав [їх].

Рунічні написи 1000—1100 років

Написи, що датуються періодом з 1000 до 1050 рр., існують в Данії, Норвегії, Ямтланді, Швеції, Ґотланді, Україні та Греції.

Данські написи

Зі 110 данських написів періоду пост-Єллінґе 107 містяться в Данії, 2 — в Англії і 1 — на острові Еланд. У Данії написи зосереджені в провінціях Сконе (54 написи) та Північній Ютландії (45 написів). У Південній Ютландії та Сьєланді — по три написи в кожній, а в Лолланді та Фальстері — по одному. Більшість з цих написів — язичницькі; лише 15 чи 16 з них за словами та символікою можна пов'язати з християнством. Новий вид рун, так звані пунктирні руни, існують поряд з давнішими не-пунктирними у співвідношенні: 44 пунктирних до 66 не-пунктирних. Вони розрізняються, в основному, за змістом. Протягом періоду Єллінґе встановлювалися, головним чином, камені на честь «товаришів», хоча продовжувалося спорудження і родових каменів.

Написи цього періоду дають яскраве уявлення про соціальну і політичну термінологію тих часів, однак слід зазначити, що тексти написів часто загадкові і багатозначні, що утруднює їх прочитання. Першими відкритими термінами є широковживані — *drængR* (давня східноскандинавська — мн. *drængjaR*) і *þægn*[29].

Первинне значення терміна *drængR* — «хлопець», «юнак» або «красень». Згодом термін набирає значення «воїн». А що основним достоїнством воїна є мужність у поєднанні з військовою відвагою, то й слово це охоплювало значення «член молодшої дружини» або «моряк військового корабля».

Слово *þægn* (однокорінне з англійським *thane*) вживалося спершу до чоловіка зрілого віку й високого соціального рангу або професійного воїна; невдовзі воно набрало значення члена старшої дружини. Обидва терміни могли також вживатися для позначення двох різних соціальних верств, що нагадує ділення

в Київській Русі. Там існувало два типи дружинників: ті, хто належав до «старшої дружини»[30], і ті, хто належав до «молодшої»[31]. Провідні члени дружини (в Данії) називалися *uniþingR*, тобто «ті, кого найбільше поважають» (DR 68), або **unes** — «уславлені», наприклад, **unisiR i uikiku** «[були] уславлені у вікінґівських походах» (DR 330).

Обидва терміни — *þægn* та *drængR* — супроводжуються епітетом *góðr* — «добрий», тобто «високородний» (напр., DR 143: **þaikn kuþan**; DR 339: **trik kuþan**), часто (особливо термін *drængR*) з підкресленням — **harþa**, тобто «дуже» (DR 213: **harþa kuþan þiakn**; DR 68 та ін.: **harþa kuþan trik**). В одному випадку термін *þægn* супроводжувався словами **þiakna furstr**, тобто «найвидатніший серед *þægn-ів*» (DR 277).

Члени роду, що позначалися терміном *þægn*: батько (DR 123, 130, 143, 213, 343), вітчим (*magR*; DR 143), чоловік (DR 98, 99, 209, 277, 293), брат (DR 86, 121, 278).

Члени роду, що названі як *drængjaR*: сини (DR 78, 94, 380); брати (DR 77, 268, 276, 288); родич чоловіка (*magR*; DR 239); *фелаґи* (DR 68, 127, 262, 339). Давньоскандинавською мовою фелаґ (*felagi*) означало «грошовитий», тобто спільник, головним чином у торговій діяльності. Хоча *felagi*[32] і означало партнера, спільника або «людину, з якою у складчині», воно вживалося також у значенні «товариш» стосовно дружинників. Протягом розглядуваного періоду цей термін був дуже поширеним: DR 66, 68, 127, 262, 270, 279, 316, 318, 321, 329, 330. Лише в одному випадку (DR 295) слово *broþir* — «брат» вжито частіше, ніж *felagi*. Зверхник називався *drottin* — «сеньйор» (DR 295). Термін, яким часто позначали компаньйона або члена дружини, був *hemþægi* (DR 1, 3, 154, 155, 296, 297); слово *lagsmannr* — «компаньйон» вжито лише раз (DR 62)[33].

Військовий вождь місцевого морського контингенту — звичайно великий магнат — називався **sturimatr** (DR 1). Інші значні землевласники, вожді місцевих об'єднань, іменувалися *landmannr*. Ось мешканець Сківум, округи Орс, Ольборґського повіту в Північній Ютландії був **lantmąnş baistr i tąnmarku auk furstr** — «найкращий (bœztr) і найбільший серед землевласників Данії» (DR 133).

Землероби, землевласники, йомени означені як *bondi*[34] (DR 99, 277, 298, 338) або як *bomannr* (DR 291); одного з таких йоменів, Асґота, названо **bastr bumana** — «найкращим з йоменів» (DR 291), іншого — **harþ kuþn buta** — «благородним йоменом»

(DR 298), а ще одного — **harþa kuþan buta** — «дуже високородним йоменом» (DR 338). Великодушність була взірцевою якістю йоменів. Брам(р) із Сьовестада (Геррестадська округа, Мальмеуський лен, Сконе) був «найкращим з йоменів і найщедрішим на харчі» (**bastr bumana auk miltastr mataR**; DR 291). Назви інших представників нижчих класів зустрічаються в написах рідко. Лише тричі названо ремісників — *smiþr* (DR 58, 91, 108). Цікавими є два випадки з цих трьох. В одному йдеться про рабство, ремісник Токі уславляє господаря, який відпустив його на волю:

Гьорнінґ, Ґ'єльмслевська округа, Оргу повіт, Північна Ютландія (DR 58):

tuki smiþr riþ stin ift þurkisl kuþmutaR sun. is hanun kaf kul uk frialsi.	Токі, ремісник, поставив цього каменя Торіслові, синові Ґутмунда, котрий дав йому золото [мабуть, на його frelsisǫl[35] — «бенкет на честь звільнення»] і волю.

В іншому написові згадується про участь одного з ремісникових родичів у поході до якогось невідомого місця Східної Європи:

Колінд, округа Сьондер, Д'юрс, Рандерський повіт, Північна Ютландія (DR 108):

tusti risþi stin þǫnsi ift tufa is uarþ tuþr ustr burþur sin smiþr ǫsuiþaR.	Тості, ремісник Асвідра, поставив цього каменя Тові, своєму братові, котрий знайшов свою загибель на сході.

Можливо, це випадковий збіг, однак у написах періоду пост-Єллінґе немає згадок про язичницьких жерців (*goþi, þulR*), хоча в одному з написів ідеться про те, що двоє поранених братів того, хто ставив каменя, «займалися ворожбитством» (**auk siþ**; Сьондер Вінґе 2, Міддельсомська округа, Віборґський повіт, Північна Ютландія, DR 83).

Написи на окремих каменях свідчать про мирну громадську діяльність: зведення мостів у пам'ять про померлих (DR 238, 269) та будівництво церков (DR 315).

Нарешті, один камінь з написом було встановлено за королівським наказом:

Гаддебю 3, Ґотторпський повіт, Південна Ютландія (DR 3):

A. **suin kunukR sati stin uftiR skarþa**	Король Свен [Свейн, 984—1014] поставив цього каменя

sin himþiga, ias uas farin uestr iąn; nu	за Скарті — своїм дружинником (*hemþægi*, див. нижче), котрий
Б. **uarþ tauþr at hiþabu.**	пішов на захід [до Англії], [але] знайшов смерть у Геддебю.

Інший напис з Гайддебю згадує того самого короля Свена (Свейна) Вилобородого (984—1014) (DR 1):

Гаддебю 1 (DR 1):

А. **þurlf risþi stin þąnsi himþigi suins eftiR erik filaga sin, ias uarþ**	Торульв, дружинник короля Свейна, поставив цього каменя Ерікові (Eiríkr), своєму товаришеві (*felagi*), котрий
Б. **tauþr þą trekiaR satu um haiþabu. ian han uas sturimatr tregR harþa kuþr.**	помер, коли воїни тримали облогу Гайддебю; а був він *sturimannr* і дуже високородним *drængR*.

Син Свейна, король Knútr/Кнут Великий (1014—1035), згадується в одному з данських християнських написів зі Сконе:

Сімріс 2, Єрестадська округа, Крістіанстадський лен, Сконе (DR 345):

sigrifr let resa sten þensa	Сіґрев цього каменя поставив Форкуннові if — r,
aiftiR furkun if — r faþur ąsulfs	батькові Асульва,
triks knus.	*drængrR-a* короля Кнута.
hilbi kuþ ąn hans.	Боже, порятуй його душу.

Згідно з видавцями данських рунічних написів (DR), це єдиний данський напис, в якому батька ідентифіковано за ім'ям його більш знатного сина, котрий, очевидно, брав участь у походах Кнута на Англію[36]. Напис завершено за християнським зразком, що характерно для пізніших шведських написів. Ім'я короля Кнута назване в одному норвезькому (NYR 184) та в трьох шведських (U 194, 344, Ög 111) написах. Два написи з Лондона (DR 412, 412a, фрагм.) також пов'язані з діяльністю Кнута в Англії.

У данських написах названо і великі битви: два написи пов'язані, мабуть, із відомою фюріською битвою поблизу Уппсали (бл. 980—990 рр.)[37], коли шведський король Ейрік Переможний за допомогою данів та йомсборзьких вікінґів переміг свого непокірного небожа Стьорбьорна інн Стеркі.

Шеруп, Люнітська округа, Мальмегуський лен, Сконе (DR 279):

saksi sati stin þasi huftiR ąsbiurn sin filagą tufas sun.	Саксі поставив цього каменя Есбйорнові, своєму співтоваришеві (*felagi*), синові Тові [або Токі].

saR flu aki at ubsalum	Він не втік під Уппсалою, а бився, поки міг
an wa maþ an uabn afþi.	тримати зброю.

Ґеллестад 1, Торнаська округа, Мальмегуський лен, Сконе (DR 295):

А. **askil sati stin þansi ift[i]R tuka**	Ескіль поставив цього каменя Токі,
kurms sun, saR hulan trutin.	синові Ґорма, своєму доброму господареві (*drottin*).
saR flu aigi at ubsalum.	Він не втік до Уппсали.
Б. **satu trikaR iftiR sin bruþr**	Воїни (*drængiaR*) поставили своєму братові
stin ą biarki stuþan runum.	на горі каменя з викарбуваними рунами.
В. **þiR kurms tuka kiku nist[iR].**	Вони прийшли невдовзі після Токі [сина] Ґорма.

У третьому данському написові згадана невідома битва, «коли билися королі»:

Оргус 4, Оргуський повіт, Північна Ютландія (DR 66):

А. **kunulfR auk augutr auk aslakR**	Ґунульв, і Ейґаут, і Аслак,
auk rulfR risþu	і Рольв поставили
Б. **stin þansi eftiR ful felaka sin.**	цього каменя **Ful**-ові, своєму товаришеві (*felagi*).
iaR uarþ — — y — tuþr	Він знайшов — — у — свою смерть,
В. **þą kunukaR barþusk.**	коли билися королі.

Цей напис свідчить про ту саму невідому битву, яка згадується в шведському написові того ж часу, Vg 40:

Рода, церква, церк. парафія Рода, Колландська округа (Vg 40):

þurkil sati stin þasi itiR	Торкель поклав цього каменя
kuna sun sin. iR uarþ tuþr	Ґунні, своєму синові. Він впав
i uristu, iR bþiþus kunukaR.	у битві, коли билися королі.

Янссон висловив припущення, що згадана подія могла бути битвою біля Свьолда 1000 року[38], коли Олав Трюґґвасон Норвезький бився проти Олава Скаутконунґа Шведського та Свейна Вилобородого Данського.

Досить дивно, що в данських написах доєллінґського періоду, полишених морськими кочовиками, вкрай рідко зустрічається означення корабля. Слово *skæið* — «великий довгий корабель» — вжито лише одного разу, але й воно, як зрозуміло з контексту напису, стосується не реального морського корабля, а швидше «корабля-пам'ятника», тобто пам'ятного каменя у формі корабля (DR 230)[39]. Справжні кораблі (*skip*) згадані двічі і в обох написах —

у зв'язку зі співвласництвом. У другому напису діяльність вікінґів пов'язана з кораблем:

Оргус 6, Оргуський повіт, Північна Ютландія (DR 68):

А. **[t]usti auk hufi auk þiR**	Тості і Гові разом з
frebiurn risþu stin þąnsi eftiR	Фрьобйорном поставили цього каменя
ąsur saksa, filaka sin, harþa	Ацуру Саксі, своєму товаришеві, дуже
Б. **kuþan trik, saR tu mana**	високородному *drængr*. Він помер
mest uniþikR. saR ati skib	якнайшанованішим (*uniþingR*)
miþ arną.	серед людей; він володів кораблем (*skip*)
	разом з Арні.

Вєстра, Стре 1—2, Онсьєнська округа, Мальмегуський лен, Сконе (DR 334—335):

1. **faþiR lit hukua runaR þisi**	Фаті вирізав ці руни за Ацуром,
uftiR ąsur bruþur sin,	своїм братом,
is nur uaþr fuþr i uikiku.	котрий знайшов загибель на півночі у вікінґівському поході.
2. **faþiR lit hukua stin þansi**	Фаті вирізьбив цей камінь за Бйорном,
uftiR biurn is skib ati	котрий володів кораблем разом
miþ anum.	з ним.

У двох написах згадуються члени корабельної команди (*skipari*); в одному випадку вони — з Північної Ютландії (DR 82), в другому — зі Сконе (DR 275).

Перша спроба систематизованого використання скандинавських рунічних написів як історичних джерел була зроблена Арндтом Рупрехтом[40]. З розглядуваного періоду він одібрав лише 26 данських каменів, які вважав достовірними написами про чужоземні мандрівки: 15 — зі Сконе, 10 — з Північної Ютландії і 1 — з Лолланду. Намагаючись класифікувати чужоземних мандрівників відповідно до їхнього віку, Рупрехт дійшов такого висновку: старше покоління («батьки»): 3—2 з Північної Ютландії, 1 зі Сконе; молодше покоління («сини»): 5—3 зі Сконе і 2 — з Північної Ютландії; непевного віку, можливо, молодшого покоління: 18—11 зі Сконе, 6 з Північної Ютландії і 1 з Лолланду. Однак результати тих розшуків явно недостатні, особливо з погляду на виняткову роль данів як мореплавців, означену нарративними історичними джерелами IX—XI ст.

Ще більше розчаровують географічні свідчення, почерпнуті з написів. Деякі з них просто вказують напрямок: **is nur uarþ tuþr i uikiku** — «котрий знайшов загибель на півночі у вікінґівському поході» (DR 334), **is uarþ tuþr ustr** — «котрий

знайшов свою смерть на сході» (DR 108), себто на сході Балтійського узбережжя або на Русі. У двох випадках згадано «захід», і обидва, безперечно, мали на увазі Англію короля Свейна (**uas farin uestr** — «котрий збирався на захід», DR 108) та Кнута (**han uarþ uistr tuþr** — «котрий знайшов свою смерть на заході», DR 266). Назва «Англія» прямо згадана лише одного разу (**aenklanti**, DR 6), як і місто Лондон (**ian þeR likia i luntunum** — «і вони лежать у Лондоні», DR 337). Двоє данів загинули в Ґотланді (DR 220, 259)[41]. Додамо, що шведське місто Уппсала фігурує двічі (**saR flu aki at ubsalum** — «він не втік під Уппсалою», DR 279; див. також DR 295).

Одне ім'я власне стосується, певною мірою, Східної Європи (як припускає Людвіґ Віммер). Один з тих, хто ставив каменя з Сульдрупа в Північній Ютландії (DR 138, Сульдруп 2, Горнумська округа, Ольборґський повіт), мав ім'я (або прізвище) **riuskR**: **riuskR risþi st—R ufah bruþur sin** — «Рюск поставив цього каменя Уфаґові, своєму братові». Можливо, слово **riuskR** було запозиченням від середньоверхньонімецької форми типу *Riuze* — «руський»[42].

Доповнюючи сказане, зазначимо, що данські джерела, так само як і ґерманські, не вживають терміна «Ґарди» стосовно Русі або терміна «Голмґард» стосовно Новгорода. За рунами, «епоха вікінґів» у Данії завершилася близько 1050 року; ми розглянули також і руни, що трохи виходять за межі цього періоду.

Норвезькі написи

Існує всього близько сорока норвезьких написів[43] пізнього вікінґівського періоду (1000—1050 рр.), більшість з яких викарбувані данськими рунами. Камені з рунами часто оздоблені малюнками, виконаними в стилі Рінґеріке (бл. 990—1050 рр.)[44], тому провідні вчені вживають термін «Рінґеріке» й стосовно самих каменів. У п'яти випадках камені містять точні або приблизні дати. До цієї групи входять також короткі написи на монетах короля Олава Гаральдссона кюрі (1067—1093, NYR 598—602). Деякі з них дають цікаві свідчення про мирне землеробське життя. Ще одна група містить інформацію про пригоди в чужих землях, у двох випадках — у Східній Європі (ми розглянемо їх нижче).

Наводимо найвичерпніші щодо історичних свідчень написи[45] (NYR 449, 184, 252, 209—210, 211, 271):

Кюлі, Едьо (церк. парафія та округа), Мьоре (NYR 449):

1. **þurir auk haluarþr raistu stain þinsi aft (ulfliut).**	Торі і Галвард поставили цього каменя Ульвйоту.
2. **tualf uintr hafþi kristintumr uirit i nuriki.**	Дванадцять зим (років) християнство (*Kristindomr*) було вже в Норвегії.

Аслак Лієстьол, видавець цих написів, вважає датою християнізації Норвегії 996-й або 997 рік. Тому камінь з Кюлі, встановлений дванадцятьма роками пізніше, слід датувати 1008-м або 1009 роком.

Ґальтеланд, Східна (Ауст) Аґдерська обл. (NYR 184):

А. **arn[stin] risti stin þi[na] iftir bior [s]un sin. [sa uar] tuþr**	Арнстейн поставив цього каменя Бйорнові, своєму синові, котрий знайшов смерть
i liþi þąs knutr soti iklạt	у війську (*lið*), коли Кнут [Великий] підкорив Англію.
Б. **in is ko[þ].**	Бог єдиний.

Кнут Великий завоював Англію 1015—1016 рр., тому ця дата була і датою смерті Бйорна.

Ставанер 3, Роґаланд (NYR 252):

alf [—]ir bristr raisti stain þina aft arlik trotin sin [— —]	Альвґейр, священик, встановив цей камінь на честь Ерлінґа, свого господаря — —
is han bariþisk uiþ olaif.	коли той бився з Олавом [Святим].

Згідно з «Саґою про Олава Гельґі» Снорре Стурлуссона, Ерлінґа Скалґссона із Солі — «наймогутнішу людину в Норвегії, не рахуючи князів»[46], було вбито 21 грудня 1028 року під час битви проти Олава Святого в Бокнфйорді поза островом тієї самої назви. Цю важливу подію ретельно описав скальд Сіґват Тордарсон (пом. бл. 1045 р.).

Ґ'єрде, церква, Гордаланська обл. (NYR 271):

arlantr rist runar þisar aftir alui faþur.	Ерленд викарбував ці руни за своїм батьком Ольві.

Було встановлено (див. NYR 271), що Ерленд з цього напису тотожний «землевласникові» Ерланду з Ґерді (суч. Ґ'єрде), котрий допомагав Кнутові Великому і був ворогом Олава Святого. Ерланд кілька разів згадується в «Крузі земному» Снорі Стурлуссона і в саґах про Олава Святого[47]. Отож напис цей слід датувати «близько 1030 р.».

Оддернес поблизу Крістіансанду, Західний Аґдір (NYR 209—210):

1. **-niriþs sun is stain sa.**	Сина Неріда цей камінь.
2. **ayintr karþi kirkiu þisa,**	Йойвінд (Ейвінд) збудував цю церкву,
kosunr olafs hins hala	хрещеник Олава (*goðsunr*)
a oþali sinu.	Святого, на дідичній посілості (*óðal*).

Видавці NYR ідентифікували цього Ейвінда з відомою історичною постаттю, героєм саґ, Ейвіндом Ураргорном (Турячим Рогом). Снорі Стурлуссон пише про нього так: «Був чоловік на ім'я Ейвінд Турячий Ріг, рід якого жив у Східному Аґдірі. Це був поважний чоловік і знатного походження, котрий кожне літо проводив у походах, то на захід, то в східному напрямку (*Austrvegr*), то на південь до Фризії. Він мав чудового корабля з сорока веслярами і добру команду»[48]. Він загинув 1019 року під час повернення з Ірландії від руки оркнейського ярла Ейнара.

Цей напис також стосується Ейвінда:

Сьойґне, Західна Аґдірська обл. (NYR 211):

auintr risti stin þina	Ейвінд поставив цього каменя
aftir kunuat sun sn.	на честь Ґуннгвата [або Ґуннвальда],
	свого сина.

Родовід Ейвінда, складений видавцями написів (з моїми доповненнями), наводиться в таблиці 5.

Таблиця 5

Нерід Старий (VIII ст.)
|
Арнмод (бл. 800 року)
|
Ейвінд ярл

Орм Старий — невідомий
|
Нерід (див. Оддернес I)
|

«Син Неріда»
|
невідомий
|
Ейвінд Турячий Ріг
(діяв від бл. 985, пом. 1019 р.)
|
Ґуннгват

У трьох написах, що їх тут наводимо, є цікаві подробиці повсякденного життя; третій напис цікавий у розумінні взаємозв'язку самого каменя і тексту.

Дюнна, Опландська обл. (бл. 1040 р.) (NYR 68):

kunuur kirþi bru þriríks tutir iftir ąsriþi tutur sina.	Ґуннвьор, дочка Трюдріка, збудувала міст (=*brú*) на честь Астріди, своєї дочки.
su uas mar hanarst ą haþalanti.	Вона була наймайстровитішою дівчиною (*mær hǫnnurst*) у Гаделанді (Гадаланді).

Камінь прикрашено малюнками у стилі Рінґеріке.

Ньорстебьо, Лес'я, Опландська обл., др. пол. XI ст.

þair finr auk skofti raistu stin þena þa es þair skiþtu lantom sinum, sayner uala.	Фінн та Скопті встановили цей камінь, коли ділили свою землю, [будучи] синами Валі.

Альстад 1, узбережжя Гоф, округа Естре Тотен, Опландська обл., перша чверть XI ст. (NYR 61):

1. **iurun raisti stain þina aftir au—aun— is hana (ha)ti auk furþi af hrikariki utan ur ulbaui**	Йорунн встановила цей камінь на честь Au—aun—, котрий мав її [за жінку]. Він привіз її з Рінґеріке (Грінґарікі), з [острова] Ульвей
2. **auk munta stain—ir þusi.**	і цей, оздоблений малюнками, камінь — (*mynda-steinn*).

Останній вислів у частині 1 має кілька інтерпретацій. Їх слід розглянути під кутом взаємозв'язку самого каменя і змісту напису. Камінь з Альстада не є місцевим. Петрографія вказує на його походження з Рінґеріке, з острова Ульвей[49]. Камінь прикрашено вишуканими малюнками сцен полювання з кіньми, гінчаками й соколами. Самі по собі малюнки є класичними зразками поєднання тваринного й рослинного орнаментів, що є типовим для стилю Рінґеріке першої чверті XI ст.

Очевидно, представниками іншого покоління цього роду біля підніжжя каменя зроблено пізніший напис (Альстад 2). Цей текст особливо важливий для нас, бо містить деякі цікаві географічні відомості про Україну (про це — нижче).

Термін *út* — «зарубіжжя» згадано двічі (NYR 57, 358); *út-færþar* зустрічається на другому камені (з Согну), який датується XII ст. (NYR 358). Двічі згадано римських пілігримів — *Rúmfari* (NYR 529, 530). Один текст 1046 року стосується трагічних зіткнень на півночі, мабуть, в Ґренландії (NYR 102. Гьонен, Бускеруд); в іншому згадується Англія (NYR 184). Півстрофа у стилі *fornyrðislag*, написана бл. 1025 року, дещо висвітлює природу давніх скандинавсько-фризьких взаємин:

Сен'я («Ботнгавн»), Тромська обл. (NYR 540):

furu[m] trikia	Ми виїхали на зустріч
frislats a uit,	з фризькими воїнами
auk uiks fotum	і здобич походу
uir skiftum.	розділили поміж собою.

Написи з Ємтланду

Упродовж середньовіччя Ємтланд зумів зберегти автономію, хоча й зазнав політичного впливу з боку Норвегії, а культурного — з боку шведського Уппланду. Напис, виконаний на камені, знайденому в центрі провінції острова Фрьосьо (=острова Фрейра), розташованого на озері Стор, датується серединою XI ст. В ньому йдеться про християнізацію Ємтланду[50]:

austmąþr kuþfastaR sun	Йостмен, син Ґудфаста,
lit rai[sa stain] þiną, auk	цього каменя поставив
[k]irua bru þisa. [a]uk h[an	і міст зробив. І він зробив
li]t kristną eątaląnt.	Ємтланд християнським.
ąsbiurn kirþi bru, triun raist	Есбйорн збудував міст, Трюн
auk tsain runąR þisaR.	і Стейн [вирізьбили] ці руни.

Шведські написи

2100 шведських написів «епохи вікінґів» датуються XI ст. (за винятком кількох раніших йотських каменів з рьокськими рунами)[51]. Типовим для цих написів є використання данських рун; лише невелика частина, головним чином ті, що походять з

Гельсінґланду, викарбувана місцевими так званими «стенографічними» рунами Гельсінґе. Більшість з них вирізьблена на встановлених каменях, які часто (особливо в Уппланді) прикрашені малюнками чи орнаментом, наприклад, «рунічним змієм», що утворює стрічку, на якій написано руни[52].

Йотські камені (Vg, Ög, Sm) загалом датуються першою половиною століття, як і деякі написи із землі свеїв (головно Sö, U та Vs). Однак більшість належить до другої половини століття. Близько однієї четвертої каменів було встановлено в Йотланді (числом 480). Переважна частина їх (бл. 1500 шт.) походить із Свіаланду (країни Свеїв), серед них з Уппланду — 1000 каменів, Сьодерманланду — 370, Йоланду — 60, Вестманланду — 40, Нерке — 20, Ґестрікланду — 20.

Чому саме Свіаланд, зокрема Уппланд, дає переважну більшість каменів? Звичай встановлення меморіальних каменів родичам, очевидно, був результатом секуляризації давнього магічного використання рун. Поштовх цьому дала Англія — цей вікінґівський Рим. Багато іноземних мандрівників, котрі відвідали Англію й Данію Кнута Великого та його наступників, врешті-решт наверталися до християнства і помирали «в білих одежах» (*þæiR dou ī hvītavāþum*), тобто в тих одіяннях, що їх мали навернені при хрещенні (U 243, 364, 613, 699, 896, 1036). Щойно християнство утвердилося на скандинавських землях, руни були швидко замінені латинським шрифтом. Це наводить на думку, що використання рун для меморіальних написів поширилося лише від часу перехідного періоду, коли язичництво втратило своє значення, а християнство ще не стало панівним. У скандинавських країнах такий період тривав найдовше в Уппланді — аж до 1100 року.

На відміну від Данії, у Швеції немає каменів, що їх могли ставити королям, або тих, що їх могли ставити власне правлячі королі, однак деякі видаються зробленими на честь членів королівського роду. Відповідно до змальовуваних подій історичні написи Швеції поділяються на три групи[53]. До першої входить лише один камінь (бл. 1010 року; Ög 81), що містить відомості про битву на Фюріському полі (поблизу Уппсали) (бл. 980—990 рр.), відому також з двох данських написів.

Тридцять каменів другої групи містять інформацію про шведську діяльність в Англії, переважно періоду завоювання її та управління Кнутом Великим (1015—1035 рр.)[54]. Цікавий їхній

кількісний склад: 10 походять із Сьодерманланду, 8 — з Уппланду, 4 — з Вестманланду, 4 — із Смоланду, 3 — з Вестер Йотланду та 1 — з Естер Йотланду. Один камінь походить з Норвегії і, так само, один — з християнської Данії.

Написи торкаються багатьох аспектів данського вторгнення до Англії, наприклад, оповідають про золото Кнута, знамените Данеґельд (U 194, 343, 344), і про службу Кнутових дружинників, котрих називали *þingalið* (U 668, Sö 160). Один з мешканців Уппланду, як повідомляється, «помер в Ютландії по дорозі до Англії» (U 539); очевидно, в Лімфйорді, звідки звичайно розпочиналися данські походи на Англію.

До третьої групи написів належать камені, на яких зафіксовано знаменитий похід Інґвара Мандрівника до землі сарацинів (*Særkland, Serkland*) 1041 року. Про це йдеться у тридцятьох написах. Більшість з учасників цього походу, 18 чоловік, також прийшли із Сьодерманланду. Цьому походові присвячено спеціальний розділ у цьому томі.

На закінчення зазначу, що один із шведських написів можна віднести до четвертої історичної події. Янссон висловив припущення, що форсгедський камінь із Смоланду містить інформацію про значну битву, ймовірно — битву під Ґордстонґою на півострові Сконе 1025—1026 рр., коли Кнут Великий бився з Енундом Якобом, королем Швеції, та Олавом Святим Норвезьким[55]. Ось цей напис:

Форсгеда, хутір, Форсгедська церк. парафія, Вестровська округа, Йонкьопінґський лен (Sm 52):

rhulf auk oskihl riþu stin þo[nsi]	[Г]Рольв та Ескіль поставили цього каменя
etiR lifstin fuþur sin.	Лівстейнові, своєму батькові.
es uarþ tuþr o skonu	Він знайшов свою смерть на Сконе
n karþstokum, auk furþu	в Ґордстонзі. І вони провезли
o finhiþi.	[його додому] до Фіннгейда (Фіннведен).

Два шведських написи свідчать про гострий інтерес скандинавів до генеалогії. Перший — з Гельсінґланду (Мальста) — написаний в середині XI століття «рунами Гельсінґе»[56]:

frumunt riti staina þin	Фреймунд поставив цього каменя Фе-Ґюльві (Багатому),
aftiR fikiulfa brisasun,	синові Бресі;
in brisi uas linasun,	а Бресі був сином Ліні;
in lini uas unaRsun.	а Ліні був сином Аунна;
in un uas ufaksun,	а Аунн був Офейґовим сином;

in ufakR uas þurisun,	а Офейґ був сином Торі;
krua uas muþiR fikiulfis.	Ґроа була матір'ю Фе-Ґюльві;
in þa bar lafu, in þa kuþrun.	згодом вона народила Ла[д]ві (Гльодве?), а пізніше — Ґудрун;
frumuntr fikiulfasun faþi runaR þisaR.	Фреймунд, син Фе-Ґюльві, вирізав ці руни.
uiR sutum stin þina [a] nuri an balastin.	Ми принесли цю камінну брилу із Бальстену.
kiulfiR uarþ um lanti þisu,	Ґюльві володів цим районом так само,
in þa nuriuika i þrim bium,	як і трьома, що лежать північніше.
in þa lanakri in þa fiþrasiu.	Він також придбав Льоннокер, згодом — і Ферсьйо.

Цей камінь свідчить про те, що в середині XI ст. деякі люди у Швеції ще пам'ятали імена пращурів до шостого коліна[57]. Якщо взяти за термін існування однієї генерації тридцять років, то вийде, що камінь з Мальсти містить свідчення, що доходять по 70-ті роки IX ст.

Таблиця 6

Торі (бл. 870 р.)
|
Офейґ (бл. 900 р.)
|
Аунн (бл. 930 р.)
|
Ліні (бл. 960 р.)
|
Брєсі (бл. 980 р.)

~ Ґроа

Фе-Ґюльві (бл. 1020 р.) — Ла[д]ві — Ґудрун
|
Фреймунд (бл. 1050 р.)

Інший камінь, із Смоланду (Sm 71), містить імена п'яти пращурів:

erinuorþr let reisa stein þena	Ерінвард поставив цього каменя на честь
eftiR heka faþur sin, auk	Геґґі, свого батька, та
heru faþur hans, auk karl	Гері, його батька, та Карла,
hans faþur, heru hans faþur,	того батька, та Гері, того батька,
auk þiagn hans faþur,	і Тіаґна, того батька,
auk eftiR þe lagfaþrga fem.	на честь усіх цих п'яти пращурів.

Одним з найдавніших шведських написів є напис на камені Карлеві з Еланду (Öl 1), викарбуваний наприкінці X ст., але не пізніше 1000 року. Він містить єдину повну строфу, виконану давнім скальдичним розміром *dróttkvætt*, або «придворним» (*drótt*) (див. с. 301). Мова напису — давньоскандинавська, а за змістом — це уславлення данського військового вождя[58]:

stain sasi ias satr aiftir	Цього каменя поставлено на честь Сіббі
siba	Доброго (*inn góði*),
kuþa sun fultars, in hąns	сина Фольдара. А його дружинники (*lið*)
liþi	
sati at u, tausaiþ.	встановили камінь на острові [Еланді], піддані померлого [?].

Потім іде згаданий *dróttkvætt* (див. с. 794, прим. 9а):

fulkin likr hins fulkþu	Поховано чоловіка, який мав
flaistr uisi þat maistar	найвищу чесноту — більшість про це знали —
taiþir tulka þruþar	був «виконавцем» богині битв [тобто воїном]
traukr i þaimsi huki,	у цьому кургані.
munat raiþ uiþur raþa	Найгідніший битводужий бог
ruk starkr i tanmarku	колісниці могутньої стихії
ąintils iarmunkruntar	морського короля [тобто найгідніший, битводужий морський командир]
urkrąntari ląnti.	не буде більше правити землею данською.

Близько однієї десятої шведських написів (бл. 200) стосуються вікінґівських походів та мандрівників до чужоземних країн — купців або шукачів пригод, котрі більше не повернулися[59]. Шведські вікінґи проклали один з трьох головних шляхів до зарубіжжя. Мандрівники здобули епітет *fari* — «той, хто мандрує до», відповідно: в західному напрямку — *Ænglandsfari* («мандрівник до Англії») (U 978, 1181), у східному — *Æistfari* («мандрівник до естів») (Sö 45, U 446), у південному напрямку — *Grikkfari* («мандрівник до Греції/Візантії) (U 270, 956). Зв'язок між східним напрямком та естами є особливо важливий для нашої головної теми. Свідчення каменів підтверджують інформацію, відому з інших тогочасних джерел, зокрема з перекладу Альфредом Оросія, виконаного 899 року, та скальдичних строф. Стародавні скандинави зустріли у Східній Європі першими не слов'ян, а естів (ПВЛ: чудь), які належали до фінської мовної групи.

Згідно з Арндтом Рупрехтом, існує близько 160 написів, що їх з достовірністю можна пов'язати зі шведськими зарубіжними подорожами: 66 — з Уппланду, 46 — з Сьодерманланду, по 12 з Вестер Йотланду та Смоланду, 10 — з Естер Йотланду і 6 — з Вестманланду. Розподіл Рупрехтом мандрівників за трьома віковими категоріями дав таку картину[60]: старше покоління («батьки») — 44 (U — 19, Sö — 17, Sm — 4, Ög — 3, Vg — 1); молодше покоління («сини») — 42 (U — 18, Sö — 11, Vg — 6, Ög — 5, Sm — 2); невизначеного віку — 69 (U — 29, Sö — 18, Sm — 6, Vs — 6, Vg — 5, Ög — 2, Öl — 1, Närke — 1, Gästrikland — 1). Слід зазначити відносно більшу участь старшого досвідченішого покоління; вони випереджають молодше покоління «національного рівня» на два написи: відповідно — 44 на 42 (у Sö 17:11).

Шведські вікінґи мандрували як на схід, так і на захід; один і той самий чоловік міг здійснити обидві подорожі (U 504), або брати могли померти, один на заході, другий на сході (Vg 197). Місце, де загинув якийсь воїн із Західного Йотланду, визначалося як «на західному шляху (*vestrvegr*) у вікінґів» (Vg 61). «В західному напрямку» або «на заході» передавалося словом *vestr* (Sö 14, 53, 62, 106, 159, 166, 260, 319; U 504, 668; Ög 68, 83; Vg 197; Sm 104) або *vesterla* (Sö 137, 164, 173).

На заході для вікінґів найважливішою землею була Англія. Багато воїнів вирушали туди найманцями, щоб здобути «Данегельд»; інші — з різними цілями. Більшість цих «мандрівників до Англії» (пор. U 978; 1181) розпрощалися там зі своїм життям (Sö 46, 55, 83, 160, 166, 207; U 194, 241, 343—344, 539, 616, 812, 978, 1181; Vs 5, 9, 10; Ög(=R 59); Vg 20, 187; Sm 5, 27, 28, 29, 77, 101, 104). Деякі померли в Ютланді ще по дорозі (U 539).

До тих англійських міст, що зазначені в данських написах, — Лондон (DR 337) та **i skiu**, мабуть, Скідбю у Йоркширі або Шебурґ в Ессексі (DR 6), можна додати Бат (Sm 101) та **a tuti**, ймовірно, Данді в Шотландії (Ög 81).

Ім'я короля Кнута Великого зустрічається в чотирьох написах: Sö 14; U 194, 343—344; Ög 111 (пор. DR 345; NYR 184). Його дружина змальовується як *þingalið* (Sö 160; U 668). Англійські «Данегельди» визначені як загальним терміном (Sö 166; U 241) — «два [ближче окреслені] гроші», так і власними іменами розподілювачів: Кнутові гроші (U 194), гроші Скьоґлар Тості, Торкеля Струт-Гаральдссона Високого (1012 року) та Кнута (1018 року: U 343—344)[61].

Іншою країною, що кілька разів згадується у шведських написах, є Данія (Sö[=R 83]; U 699, 896), де уппландців навертали до християнства (U 699, 896). Серед данських географічних назв представлені: Ютланд (U 539), Сконе (Sö 333, Sm 52) і Кальмарсунд (Sö 333). Обидві столиці Ютланду: південна — Гедебю (U 1048) та північна — Віборґ (U 180) — Ульвсгале на острові Мьон (G[=R 191]) та Ґордстонґа на Сконе (Sm 52) також згадуються в цих написах.

Назва острова Ґотланд зустрічається кілька разів, у тому числі тричі — як місце смерті воїв (Sö 174; U 527, 614). Уппландець Гюсбріон з Торсетри, округа Бро, помер там близько 1060—1070 рр. (камінь Вісеті), коли обкладав податком місцеве населення (U 614; пор. DR 220, 259). В одному з написів повідомляється, що в XI ст. відомі розмальовані камені з Ґотланду були привезені до Уппланду (Норрсунда, округа Ерлінґгундра, U 414). В іншому згадуються норвежці (U 258), а ще в другому — норвезька обл. Гордаланд (U 948). Окремі західноєвропейські країни, названі в написах, — це Саксланд (Північна Німеччина, Sö 166) та Англія, згадана в близько 30 написах про чужоземних мандрівників.

Крім імен Кнута Великого та вікінґівських вождів в Англії, таких як Тості та Торкель, у шведських написах зустрічається ім'я англійського короля — Гарольда Заяча Нога (1037—1040 рр., Sm 42), норвезького ярла — Гладаярла Гакона (пом. 1029 року, Sm 76) та кількох командирів, що з них деякі діяли на сході (напр., Ескель [Sö 126], Фрейґей[р]). У шведських рунічних текстах зустрічаються також імена вождів — Ґудве (Sö 217), Ульва (Sö 260) і Верінґа (Ög 68, 111); в данських текстах є імена командирів — Фінульва (DR 155), Свена (DR 1), Токі Ґормссона (DR 295—297); а в ґотландському тексті — Віфіля (Пільгордс, G).

Написи з Ґотланду

З двохсот рунічних написів з Ґотланду двадцять п'ять датуються XI ст., а три навіть раніше[62], однак більшість належить до XIV або XV ст. Тексти XI ст., як правило, написані данськими рунами. Лише близько 10 каменів XI ст. були зведені на пам'ять про діяльність варягів на чужині. Така незначна кількість цих написів може поставити під сумнів визнаний погляд на Ґотланд

як на центр саме міжнародної торгівлі вікінґівського періоду. Чотири з написів (Гальфреда, Руте, Стенкумля та Тіманс) містять східноєвропейські географічні назви.

Чимало тих написів знайдено в Шьонгемі та Ардре у двох церквах, що належали двом родинам, члени яких діяли на сході; ці родини могли бути взаємопов'язані через шлюби.

У Шьонгемській церкві є три написи на оздоблених каменях та фрагмент четвертого. Всі три, безперечно, стосуються однієї родини (вони були опубліковані Янссоном та Вессеном у їхньому новому виданні ґотландських рунічних написів:

Шьонгемська церква. Ну і Ґотланд, Форнсаль (G 134):

roþuisl auk roþalf þau litu raisa	[Г]Родвісл (Гродвісл) та Родальв (Гродальв)
staina eftir sy[ni sina] þria.	наказали встановити камені їхнім трьом
þina eftir roþfos, han siku	синам. Цей [камінь] за Родфосом (Гродфосом);
blakumen i utfaru.	він був підступно вбитий
kuþ hielbin sial roþfoaR.	блекуменами (половцями) під
	час зарубіжної подорожі.
kuþ suiki þa aR han suiu.	О Боже! Порятуй душу Родфосову!
	О Боже! Обмани тих, хто обманув його.

Шьонгемська церква. Ну і Ґотланд, Форнсаль (G 135):

þina eftir (liknat?).	Цей [камінь] за Лікнатом[?].
(han) [ua]rþ tauþr a uitau.	Він знайшов смерть у Віндаві.
systiR [tuaR lifþu efti]R	[Дві] сестри [пережили]
bryþr þria, roþanþr auk	трьох братів: **Roþanþr** (Гродвальда) та
roþkutr.	[Г]Родґаута (Гродґаута).
roþar auk þorstain þir iRu	[Г]Родар (Гродар) і Торстейн
faþur bryþr.	були батьковими братами.

Шьонгемська церква (G 136):

þina iftir hair — os han to haima.	Цей камінь на честь Гайр-оса (Гайльвоса?) —
	він помер удома.
auk ati totur aina han haitiR haili.	І він мав єдину дочку; її ім'я
	було Гайлі (Гайльві).
utr ualtika gierþi staina auk uab	Ут-Вальдінґа виготовив камінь та
kustaR ma —	розкішну зброю [?] —
tan auk botbiern ristu.	Дан і Ботбйорн спорудили [напис].

Написи виконано данськими рунами, і датуються вони серединою XI ст. У них відбито типову для тогочасної Скандинавії ситуацію. Один з трьох братів з Ґотланду був підступно вбитий на півдні половцями, очевидно, у Візантійській Булгарії чи південній Русі (він міг бути членом візантійської

імператорської гвардії); другий брат помер на півночі, у Віндаві (Вентспілс, Латвія), що входила до Курландії і лежала у гирлі річки Вента. І лише третій брат помер удома. Ці свідчення розгортаються в таке генеалогічне дерево:

Таблиця 7

Невідомий

(Г)Родвісл

~ (Г)Родальв — (Г)Родар — Торстейн

(Г)Родфос — Лікнат(?) — Гайльвос — Ротант (дочка) — (Г)Родґаут (дочка)

Гайл(ьв)і

У 1900 році Гуґо Піппінґ (пом. 1944 року) відкрив у стінах ардреської церкви рештки двох кам'яних домовин[63], оздоблених малюнками та рунічними текстами; він датував їх серединою XI ст. У текстах (G 111) значиться (за виданням Янссона та Вессена):

siba raisti stain eftir roþiauþ **kunu sina, totur roþkais i ankum** **to unk fran ofurmakum.**	Сібба поставив каменя за [Г]Род'яут, своєю жінкою, дочкою [Г]Родґейра з Анґи. Вона померла молодою [відірвана] від малих [тобто дітей].

Про їхню дочку згадано в іншому написові (G 112):

siba lit kearua stain hebtiR **totuR sina auk roþiauþar.**	Сібба наказав встановити камінь на честь своєї та (Г)Род'яут дочки.

(G 113):

+utar ak kaiRuatr ak aiuatr þaR **setu stain ebtir liknat faþur** **+sen.**	Оттар, і Ґейрват, і Ейват встановили каменя Лікнатові (Лікнуатові), своєму батькові.
+raþialbr ak kaiRaiaut — þaiR **kiarþu** **merki kuþ ubtir man saaran.**	**Raþialbr** та Ґейрняут зробили добрий пам'ятник відважній людині.
+likraibr risti runaR.	Лікнрайв вирізав руни.

(G 114):

V. **suniR liknata-[litu ki]arua merki** **kut ebtir ailikni, kunu koþa, moþur.**	Сини Лікиата наказали зробити гарний пам'ятник для **Ailikni**, доброї жінки, матері

I.	**[þaira auiataR auk utar]s auk kiaRuataR auk liknuiaR**	Ейвата, та Гейрвата, та Лікнві.
VI.	**kuþ a[uk kuþs moþiR naþi]n heni auk kieruantum merki m[est þaun s]ua aR men sin**	Бог та Божа Матір, помилуй її і тих, хто зробив ці якнайвеличніші знаки, що їх усі можна бачити
II.	**—R i karþum aR. uaR uiue meR::h—**	— він [Лікнат] був у Гардах —

Існують два погляди на значення слова **i karþum**, що зустрічається в останньому рядкові цього тексту. Одні пояснюють його як «на Русі», інші — як «у Ґарді», тобто в ґотландській окрузі Ґардасокені, розташованій у милі від Ардре. На мій погляд, перша точка зору є більш прийнятною, бо поїздку до Ґардасокена навряд чи окремо згадували б. Обидві родини з ардреських текстів — Сібби та Ліката — були, вочевидь, пов'язані в такий спосіб: **Ailikni**, дружина Лікната, була неназваною дочкою Сібби та **Roþiauþ**. З цього можна вивести таке генеалогічне дерево:

Таблиця 8

(Г)Родґейр
|
(Г)Род'яут
∾ Сібба
|
Ailikni
∾ Лікнат

Оттар | Гейрват | Ейват | Лікнві

Шьонгемській родині, мабуть, подобалися імена з «*roþ*» (*hróð*) як першим елементом. Тому зрозуміло, що (Г)Родґейр та (Г)Род'яут, так само як Лікнат (Шьонгемська церква, G 135), належали до Шьонгемського роду і що обидва роди ріднилися подружжями. Лікнат із Шьонгема помер у Віндаві; він був активним у Ґардах, тобто на Русі. Створюючи йому «якнайвеличніші знаки», сини не забули назвати батькові зустрічі (Русь) у Східній Європі. Ці «якнайвеличніші знаки» були дуже коштовними, це свідчить, що обидві родини були одними з найбагатших у Ґотланді.

Східноєвропейські написи

Два ґерманські рунічні написи було знайдено в Україні. Перший — це відомий ковельський (Волинь) залізний наконечник

списа з ґотським написом, викарбуваним старшим футарком (бл. 250 р.): **tilarids**, «той, що йде до мети». Його було викопано навесні 1858 року під час польових робіт в урочищі Великий Гронд біля південно-західної околиці с. Сушично (близько 30 км на північний схід від м. Ковеля). Наконечник списа було перевезено до Німеччини під час другої світової війни, й там він зник[64].

У 1905 році під час археологічних розкопок на острові Березань у гирлі Дніпра Е. Р. Штерн (фон Штерн), професор Новоросійського університету, відкрив у похованні камінь з рунічним написом молодшим футарком. Напис був уперше опублікований Федором О. Брауном російською мовою (1907 р.), а пізніше — Туре А. Арне шведською (1914 р.). Обидва науковці зійшлися в думці, що камінь був на своєму первинному місці і що напис вирізьблено ґотландцем протягом XI ст. (очевидно, в середині століття)[65]. Камінь зберігається в Одеському археологічному музеї (інв. № 50378). Текст повідомляє:

krani kerþi half þisi	Ґрані зробив цей пагорб (давньосканд. *hválf*)
iftir kal filaka sin.	за Карлом, своїм товаришем.

Лише два рунічні написи відомі з територій колишньої Візантійської імперії, де близько ста років (988—1066) скандинавами комплектувалася варязька (пізніше імператорська) гвардія у Константинополі (*Miklagarðr*). Фрагмент одного з написів було відкрито 1966 року в південному нефі собору Св. Софії в Стамбулі. У фрагменті було розпізнане популярне скандинавське ім'я **Iftan**, тобто (Га)львдан[66].

Наступний напис має під собою досить романтичну історію. Десь у першій половині XI ст. варяги, мабуть, товариші по зброї «останнього вікінґа», пізніше — норвезького короля Гаральда Суворого (1046—1066), зятя Ярослава Мудрого, вирушили в дорогу, щоб знайти своє безсмертя у Греції. Вхід до гавані в Піреї (Порто Леоне) охороняв чарівний класичний мармуровий лев. На його лівому плечі один із варягів, різьбяр рун, вирізав упландську стрічку — «рунічного змія» і заповнив його рунами. Через шість століть, 1687 року, переможці венеціанці захопили лева як воєнну здобич, тож сьогодні він стоїть перед арсеналом у Венеції. На жаль, написи на левові постраждали від воєн і погодних умов і вже не піддаються прочитанню. Відкрив їх у XIX ст. шведський дипломат та єгиптолог Йоганн Давід Окерблад, коли напис ще можна було

розібрати. Нині зітертий, напис відомий нам лише за копією, зробленою К. Х. Равном 1854 року. Розшифрувати текст робили спроби різні рунологи. Найвдалішою, хоч і не остаточною, була спроба Еріка Брате в 1914 році. Його текст читається так[67]:

hiuku þir hilfninks milum
hna en i hafn þesi þir min
eoku runar at haursa bunta
kuþan a uah.
riþu suiar þita linu.
fur raþum kul uan farin.

tri(n)kiar ristu runar
[a rikan strin]k hiuku
þair isk[il —] [þu]rlifr

litu auka ui[l þir a]
roþslanti b[yku] —
a sun iuk runar þisar.
ufr uk — ii st[intu]
a[t haursa.
kul] uan farn.

Його забито у силі віку.
Але в гавані воїни над морем
вирізали руни в пам'ять про Горсі,
доброго воя.
Свеї (шведи) поклали ці руни на лева.
Він свій шлях пройшов із доброю метою,
золото здобув він у походах.
Воїни викарбували руни,
вирубали їх в орнаментальній стрічці.
Ескель (Аскель) [та інші] з
Торлейвом (Þorlcifr)
вирізали їх належно, жителі
Рослаґена. [Невідомий], син [невідомого]
вирізьбив ці руни.
Ульв та [невідомий] розфарбували їх
у пам'ять про Горсі.
Він здобув золото в походах.

Якщо текст автентичний*, назва шведської прибережної території, **Roþrslant**, безперечно, становить інтерес. Учені-норманісти звичайно пов'язують назву Русі з назвою цієї провінції, хоча така особлива етимологія не підтверджується даними, наведеними в цій праці.

Структура шведського рунічного напису XI століття

Написи, що стосуються східноєвропейської та азіатської історії, містяться переважно на кенотафах, установлених на честь тих, хто помер за кордоном, родичами чи спільниками на батьківщині. Ці написи, без винятку, зроблені на камені, через що визначаються як **stain** (одн.) або **staina** (множ. ак.). Також вживаються інші терміни, такі як *kumbl*, «меморіальний пам'ятник», *merki*, «знак», або *runaR*, «руни».

* Сьогодні рунологи вважають, що тут йдеться про рештки двох «змієвих» написів, причому один із бл. 1000 р., а другий із бл. 1075 р., див.: Sigfus Blöndal в переробці Bcnedikt Bcnedikz. «Thc Varangians of Byzantium», Cambridgc, 1978, с. 230—233.

Типовий шведський рунічний напис XI ст. можна поділити на чотири частини, перша з яких має п'ять підрозділів[68]:

I. Меморіальна формула
1. Ім'я (імена) особи (осіб), яка замовляє пам'ятник.
2. Акт вшанування пам'яті.
3. Формула «в пам'ять про» (перекладена тут як «за» чи «на честь»).
4. Ім'я (імена) того, кого вшановують, і його зв'язок із замовником (замовниками).
5. Додаткова інформація про того, чию пам'ять вшановують, що складається або з короткої характеристики пошанованого; або з опису становища суб'єкта та/чи родичів; або з інформації про здібності суб'єкта.

II. Історична частина напису.

III. Формула християнської молитви (в кількох варіантах).

IV. Підпис майстра (майстрів), котрий вирізьбив руни.

Якщо пункти I.1—4 і II є обов'язковими компонентами кожного напису, то частини I.5, III і IV — необов'язкові.

Структура і варіанти шведських меморіальних написів XI століття в перекладі й мовою давньошведського оригіналу наводяться нижче.

I. Меморіальна формула включає в себе ім'я (імена) особи (осіб), котра замовляє (замовляють) пам'ятник:

X	Ікс (ім'я особи, котра наказала звести камінь, без імені батька);
X **auk/uk** Y	Ікс та Ігрек,
X **auk** Y **auk** Z, etc.	Ікс, Ігрек, Зет тощо,
þair (*Sö* 338)	. всі ці (вживалося іноді, коли камінь замовляли кілька осіб).

Акт вшанування пам'яті складається з простого чи складеного дієслівного виразу та назви об'єкта. Простий чи складений присудок з'являється в кількох варіантах:

risþi (*Vg* 135)/**raisti** (*Sö* 106) **raisþu** (*Sö* 159)/**raistu** (*Sö* 46)	встановив, однин./множ.;
sati (*Sm* 5)/**seti** (*Vs* 1—2); **situ** (*U* 479)	звів, однин./множ.;
kiarþi (*U* 209); **kiarþu** (*Sö* 166)	зробив, однин./множ.

Фактивний присудок:

lit risa (*U* 1087); **litu risa** (*U* 518)	велів встановити, однин./множ.;
lit hakua (*U* 1048)	велів вирізьбити;

lit kiara (*U* 687); **litu gera** (*U* 898)	велів зробити, однин./множ.

Назва об'єкта:

stain (*Sö* 165)	камінь;
stain þansi (*Sö* 9, 14, 45, 65, 96, 110, 131, 148) **sthin þinsa** (*Vs* 18), **stin þina** (*U* 439, 504); **stain þina** (*U* 661, 664); **stain þino** (*U* 356)	цей камінь;
staina þasa (*U* 136)	ці камені;
staina þisa ala (*U* 778)	всі ці камені;
kuml þisi (*Ög* 94)	цей пам'ятник;
merki (*U* 898); **mirki** (*U* 687)	знак;
runaR (*U* 112)	руни;
runaR þisa (*U* 80)	ці руни;
stff auk sena þasi (*Vs* 1—2)	цей стовп і ці камені.

Якщо пам'ятник розповідає про цивільну діяльність, то вживаються такі вирази:

[X] **lit braut ryþia auk bro kiara** (*Sö* 312)	(Ікс) розчистив дорогу і збудував міст;
[X **uk** Y **uk** Z] **þiR kariþu iar þikstaþ**	(Ікс, Ігрек і Зет) вони заснували тут місце для тінґа.

Формула «в пам'ять про» виражається через прийменник **aftiR**, «за», що пишеться або **aftiR** (U 654), **eftir** (Sm 10), **hibtiR** (Sö 33), **oftir** (U 194), або в скороченій формі **at** (Sö 164).

Ім'я (імена) пошанованого (них) та його (їхній) зв'язок із замовником (-ками):

iftiR A (*Ög* 94)	в пам'ять про А;
at A **faþuR sin** (*Sö* 164); **aftir** A **foþuR sin** (*U* 654)	в пам'ять про свого батька, А;
at bruþur sin A, **auk faþur sin** B (*Sö* 173)	в пам'ять про свого брата, А, та свого батька, Б;
eftir A **sun** B (*Sm* 10)	в пам'ять про А, сина Б.

Додаткова інформація про пошанованого, включаючи коротку характеристику:

þrutaR þiagn (*Sö* 170)	Ясновельможний *þægn* (чи можливо: член старшої дружини);
trak kuþan (*Öl* 28)	знатний *drængR* (чи можливо: член молодшої дружини);
trik snialan sun X (*Sö* 320)	хоробрий *drængR* (чи можливо: член молодшої дружини), син Ікса;
triR arþa kuþr (*Ög* 104), **harþa ku[þ]an trik** (*Sm* 48)[69]	високородний *drængR*.

Опис становища пошанованого та/або його рідних:

is ati ain sir skib (*U* 778)	Він мав власного корабля (skip);
bruþiR ans sitr karþum (*Öl* 28)	його брат сидить (=живе) у Ґардах (Русі).

Інформація про здібності пошанованого:

is kuni ual knari stura (*U* 654)	Він вправно кермував великим кораблем (*knarr*);
iaR buki C; an uaR bunti kuþr (*Ög* 94)	він жив у С; він був добрим головою родини (*pater familias*);
huar a griklanti uas lis forunki (*U* 112)	(він) був начальником дружини (імператорської гвардії) у Греції (Візантії).

Часом ця інформація подається в поетичній формі, як правило, розміром *fornyrðislag*:

uar han i krikum	Він був у Греції (Візантії);
iuli skifti (*Sö* 165)	він золото ділив.

Повний текст меморіальної формули може мати в написі чотири групи замовників, таких як:

1—4. Замовник А:

ketil auk biorn	Кетіль і Бйорн,
þaiR	вони
raistu	звели
stain þina	цей камінь
at þourstain faþur sin	на честь Торстейна, свого батька.

Замовник Б:

anuntr	Анунд
at bruþur sin;	на честь свого брата;

Замовник В:

auk huskarlaR	і члени дружини
hifiR iafna	на честь свого справедливого [вождя];

Замовник Г:

ketilau	Кетільой
at buanta sin	на честь свого чоловіка.

Розміром *fornyrðislag*:

bruþr uaRu þaR	Брати були
bistra mana	найкращими на [своїй] землі
a lanti,	співвітчизників
auk i liþi uti;	і в усій дружині;
hiltu sini	вони утримували добре
huskarla ui[l] (*Sö* 338)	свої родини.

II. Історична частина напису оповідає про те, як меморіально пошанована особа (особи) померла, і наводить назву країни (а часом — і місце смерті). Іноді наводиться також ім'я загиблого вождя або інших, хто наклав головою в тому самому місці. Для змалювання характеру смерті використовують різні слова:

[*falla:*] **hon fil i kriklontr** (*U* 374)	Він впав у битві в Греції (Візантії);
han fil austr miþ ikuari (*U* 644)	Він впав на сході з Інґваром;
[*døya:*] **han to austr** (*U* 283)	Він помер на сході;
[*ændas:*] **han entaþis miþ ikuari** (*Sö* 9)	Він дійшов скону з Інґваром;
han entaþis uti krikum (*Sö* 85)	Він дійшов скону за кордоном, у Греції (Візантії);
[*faras:*] **on furs uti miþ ala skibin** (*U* 349)	Він загинув на сході з усією командою корабля;
[*drunkna:*] **han troknaþi a holmshafi** (*U* 214)	Він потонув у Голмському (Новгородському) морі;
[*at verða dauðr:*] **an uaR tauþr i hulmkarþi i olafs kriki** (*U* 687)	Він смерть знайшов у Голмґарді (Новгороді) у церкві Св. Олава;
þiR urþu tuþiR i lþi ustr (*Vg* 184)	Вони знайшли смерть у дружині (як члени імператорської гвардії) на сході;
[*at verða drepinn:*] **han uas tribin a uirlanti**	Він був убитий у Вірланді (Естонії).

Ця інформація також часом переповідається поетичною формою, як правило, розміром *fornyrðislag*:

þaiR furu trikila/fiari at kuli/ auk austarla/rni kafu/ tuu sunarla/ a sirklanti	Вони мужньо вирушили (в далеку путь у пошуках золота на сході); Вони дали корм орлам (померли вони на півдні) у Серкланді (*Særkland*);
h[n] uft siklt/ til simkala/ turum knari/um tumisnis (*Sö* 198)	Він часто плавав до Семґалії (*SæimgaliR*) своїм красивим великим кораблем навколо острова Доместес (*Dōmisnæs*).

III. Найуживаніші варіанти формули християнської молитви такі:

kuþ hialbi salu (*U* 668)	Боже, допоможи душі;
kuþ ialbi at (*U* 349)	Боже, допоможи духові;
kuþ ialbi as salu (*U* 504)	Боже, допоможи його душі;
kuþ hialbi ot A (*U* 778)	Боже, допоможи духові А;
kuþ hialbi salu Bs (*Sö* 9)	Боже, допоможи душі Б;
kuþ hialbi hon salu kuþs muþir (*U* 431)	Боже і Матір Божа, допоможіть його душі.

IV. Підпис майстра (-рів), котрий вирізьбив руни:

ybiR risti (*U* 104)	Епір вирізьбив [ці руни];

eski rsti runa þasi (*Sö* 333)	Аскель вирізьбив ці руни;
osmuntr karasun markaþi (*U* 956)	Асмунд Карасун викарбував ці руни;
suain uk osmuntr þau markaþu (*L* 1049=*R* 187)	Свейн та Асмунд, вони викарбували ці руни.

V. У написах, хоч вони й містять дуже цінний матеріал першоджерела, разом з тим бракує точних дат. У багатьох випадках, одначе, ми можемо відносно точно датувати той чи той напис у межах принаймні двадцяти років. Так, написи часто називають імена та подвиги відомих історичних постатей (скажімо, похід Інґвара на схід бл. 1041 р.); так само часто вказують імена майстрів, що викарбували той чи той напис. Нам також приблизно відомо, коли мали місце певні зміни в мові, тож орфографія (скажімо, вживання фонеми «o» замість пізнішої «u»), палеографія (карбувальник Епір [бл. 1070—1100 рр.] додає **h** в окремих словах, що починаються з голосної, як, скажімо, в **hustr** (U 898), або **huastr** (Sö 308), що означає «на схід»)[70] стають нам у пригоді, так само як стиль композицій і мотиви зображального орнаменту[71].

Встановлено вже імена понад сімдесяти майстрів карбування рун і хронологічні межі їхньої діяльності. Першопрохідцями в цій праці виступили, в основному, Ерік Брате та Отто фон Фрізен. Слід пам'ятати, що серед майстрів були скальди. Нижченаведений список представляє інформацію, що може бути корисною при датуванні власне написів[72]:

бл. 1010—1025	Торкель (*Ög* 81)
бл. 1010—1030	Гавард (*Vg* 181)
бл. 1010—1030	Ґуннар (*U* 226, 504)
бл. 1020—1050	Асмунд Карасун (*U* 346, 356, 431, 956 тощо)
бл. 1025—1050	Свейн і Асмунд (*R* 187)
бл. 1030—1040	Лівстейн (*U* 1158)
бл. 1041	Альрік (*U* 654)
бл. 1041	Аскель із Сьодерманланду (*Sö* 202, 333)
бл. 1041	Аскель з Уппланду (*U* 778)
бл. 1041	Амунді (*Sö* 215, 217, 233, 254, 271)
бл. 1041	Торір (*Sö* 34, 35, *U* 1143)
перед 1050	Бйорн (*R* 111)
перед 1050	Лові (*Ög* 64)
перед 1050	Бранд (*Ög* 28)
бл. 1050	Фот (*U* 605)
бл. 1050	Вермунд (*U*, *R* 173)
бл. 1050—1070	Баллі (*Sö* 92, *U* 729)
бл. 1050—1100	Літлі (*Vs* 20, 22, 27)
бл. 1050—1100	Торбйорн скальд (*U* 29, 70, 379, 391, 532)
бл. 1060—1070	Вісеті (*U* 72, 73)
бл. 1070—1100	Епір (*U* 104, 142, 687, 898, 922, 925, *Sö* 308 тощо)[73]

В одному написі з Ґестрікланду (Єрвста, Ґевле), зробленому майстром Асмундом Карасуном, приблизна дата ідентифікується завдяки посиланню на правлячого короля Уппсали:

þa sat aimunt	Емунд [1047/1050—1060] правив у той час[74].

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Географічні обрії в рунічних написах

Загальні визначення іноземних країн

Словом, що означає «за кордоном» або «іноземні країни»[1], є *ut*. В XI ст. навіть Кальмар Сунд (*Kalmar Sund*, пор. Sö 333) був «закордоном» для шведів; провінції Блекінґе, Ґалланд і Сконе на Скандинавському півострові належали за середніх віків Данії. Термін *uti* (прислівник) вживається стосовно Англії (U 616) і Візантії: **uti krikum** (U 201)/**krikium ut** (U 431).

У двох випадках, коли з'являється слово **uti**, неможливо ідентифікувати іноземну країну, якої це стосується. Уппландець Ейстейн, батько Вікетіль і Ассура, «помер за кордоном з усією командою корабля» (**on furs uti miþ ala skibin**, U 349)[2]. Інший уппландець, Тьяґн, син Бйорна, також помер за кордоном близько 1050 р. (**fors uti**, про те, як він помер, не розповідається). Його

оплакували його матір, Ґіслауґ, і п'ять братів: Сп'яльбуді, Ульв, Інґвар, Гольмфаст і Ґейрі (U 363).

В одному випадку можна ідентифікувати «іноземні країни» з великим ступенем достовірності як Балтійське узбережжя. Уппландець Ґіслі, брат Бйорна і Стейнфріди, «впав у битві за кордоном у дружині Фрьоґейра» (**han uti fial i liþi frekis**, U 611). Командувач, Фрьоґейр, був активним у тому регіоні протягом 1050-х. Стосовно ґотландця (Г)Родфоса, сина (Г)Родвісля та (Г)Родельви (бл. 1050 р.), написано, що «він був підступно вбитий половцями (куманами) під час походу [подорожі] за кордон» (**han siku blakumen i utfaru**, R 192).

Координати компаса використовувалися як основні визначення іноземних країн. Найчастіше називалися захід і схід, оскільки були головними напрямками активності вікінґів/варягів, північ і південь вживалися рідше.

Тільки в одному шведському напису є слово **nur**, «північ»[3], що, очевидно, стосується естонського острова Сааремаа (Езель): **isilu** (U 518).

Слово «південь» з'являється в шведських написах тричі: **sunarla** (sunnarla) «на півдні» двічі стосується мусульманських країн (написи, пов'язані з походом Інґвара бл. 1041 р., Sö 179, Sö 279) і один раз (R 191, 1), в розумінні і **suþr**, «на південь» (U 925), вочевидь, до Візантії.

Слово «захід» засвідчене в трьох формах: **uestr** (*vestr*, Sö 14), **uisitaula** (*vestarla*, Sö 106) і **uastruakm** (*vestrvegR*, Vg 61). Як правило, воно визначає Британські острови (Sö 166, U 668)[4]; в одному випадку — (Стародавню) Саксонію (Sö 166). Це слово, однак, знайдено і в написах, що розповідають про Східну Європу і пов'язані з тими скандинавами, котрі активно діяли як на сході, так і на заході. Наприклад, (Sö 173), Мус-Ґеа і Манні із Сьодерманланду дають такий короткий опис діяльності їхнього брата (Г)Родґейра:

han hafþi ystarlaui	Він був на заході
uaRit linki	протягом довгого часу;
tuu austarla	помер він на сході
meþ inkuari.	разом з Інґваром.

Уппландець Кетільфаст каже про свого батька, Асґаута: «він був на заході й на сході» (**saR uas uistr uk ustr**, U 504). Інший напис, що його можна навести в цьому зв'язку, це напис, зроблений Токі та його братами, котрі зафіксували для нас долю

їхніх двох неназваних братів: «[один з них] знайшов смерть на заході, другий — на сході» (**eR uarþ tuþr uestr en anar austr**, Vg 197).

Термін **austr** (*austr*; в кількох рунічних варіантах), «на сході», десять разів постає вжитим у загальному розумінні, тобто без зв'язку з якоюсь конкретною країною:

sa fial austr	він впав у битві на сході (Ög 8);
han to austr	він помер на сході (U 283; пор. Sö 92: **[þ]iR to aus[tr]**); вони померли на сході (U 154)
han uarþ austr tauþr	на сході він знайшов смерть (Ög 30; пор. Sö 92 =(R 100) і 216);
þiR urþu tuþiR i lþi ustr	у дружині вони знайшли смерть на сході (Vg 184)
han uaR trebin hustr	він був убитий на сході (U 898)
[þ]iR uaRu huastr	вони були на сході (Sö 308)
sumiR tuþ austR	СуміR помер на сході (Sö 121)
[þ]iR to aus[tr]	вони померли на сході (U 154).

Пор. також U 504, Ög 145 і Vg 197.

У наведених прикладах невідомо, чи термін austr означає «на Русі», «у Греції (Візантії)», чи, можливо, «в мусульманських країнах» (останнє значення знаходимо в Sö 131, 281, 320; U 439, 644, 654, 661, 778; Vs 19). Один напис із Сьодерманланду (Скоенґ, церк. парафія Ваґнгеред, округа Гьолебо = Sö 33), датований першою половиною XI ст., вказує: «Ґнупа встановив цей камінь за Ґудлейвом, його братом», **han antaþis austr at þikum**, «він пустився духу під час [засідання] тінґу» (або: «в дружині», Sö 33). На жаль, нам невідомо, на якому «сході» мала місце ця справа (þing) (порівн. давньорус. сънемъ) і якого характеру він був. В одному випадку *austr* означав Єрусалим (U 605). Це слово зустрічається також у виразі *austr i* з назвою окремої країни:

austr i karþum	на сході, у Ґардах (Русі) (U 209; Sö 148; можливо, U 153)
ausR i karþa	на сході, на Русі (U 636)
austR i tuna asu	на сході, в гирлі [Західної] Двіни (Sö 121)
austr i karusm	на сході, в Хорезмі (Vs 1—2)
austr i krikum	на сході, у греків (Ög 81; Sm 46; можливо, U 153)
austr i kirikium	на сході, у греків (Sö/R 111).

Три камені з Естерйотланду (Ög 30, 149, 152) дають можливість встановити предків одного з мандрівників на схід

та ім'я його сина, наводячи чотири генерації цієї родини. Мандрівником був Інґвар, син Сіґстейна і скоріше за все — батько Іллуґі, котрий помер на сході бл. 1050 р.:

Таблиця 9

Грольв
Ög 149

Гакон
Ög 149

Сіґстейн
Ög 30, 149, 152

Інґвар, пом. на сході (*austr*)
Ög 30

Іллуґі
Ög 152

austarla (*Austarla*) зустрічається п'ять разів, чотири (Sö 173, 179, 277, 335) у зв'язку із Серкландом, тобто Мусульманським Сходом (похід Інґвара 1041 року), і один раз (Sö 65) у зв'язку з Візантійським катепанатом Італії, що його скандинави називали **lagbarþilant**, «землею ланґобардів».

Східноєвропейські місцеві назви

Фінляндія і Тавейсталанд (Тавастланд)

Обидві частини властивої Фінляндії відомі під скандинавськими назвами: **tafstalont** (пор. «Круг земний», р. 155, 1.21: Тавейсталанд, дослівно «земля лінивого» — фін. *Häme*>давньоруське *Ямь*) «Центральна Фінляндія» та **finlont** (давньоісландські форми див. в: Метцентгін, с. 25в; фін. *Suomi*=давньоруськ. *Сумь*) — «південно-західна Фінляндія».

Близько другої чверті XI ст. у Тавейсталанді (**atafstalonti**) загинув Еґіль з Ґестрікланду — член дружини Фрьойґейра (R 187). (Стосовно *Tafœistr* як прізвиська див. с. 421). Отрюґґ із Уппланду, син Бйорна та Іґульврід, був убитий **o finlonti** — «у [південно-західній] Фінляндії» (U 582). Ґотландець Аудвальд помер у тій самій області (**a finlandi do**) у XII ст. Він був одним із спадкоємців Сігтрюґґа (**sihtris aruar**; R 195). Чим було спричинене їхнє перебування у Фінляндії — воєнною чи торговою метою — невідомо. (Про власне ім'я *Finnr* див. с. 421).

ailati *Øyland = «Оланд (?)»

У першій половині XI ст. Род з Естерйотланду встановив у себе вдома, в Ґільберзі (Ög 104, церковна парафія Каґа, Ганекіндська округа) камінь на честь свого брата Токі — **triR arþa kuþr** («дуже високородного *drængR*»), вбитого (**saR uarþ trbin**) на території під назвою **a ilati**[5]. Цю назву витлумачили в два способи: Ерік Брате, видавець естерйотландського зводу, зробив висновок, що ця назва була спотвореним ***ai[k]lati** *ā Ænglandi*— «в Англії». Арндт Рупрехт погодився з припущенням Брате, однак не виключив можливості і того, що в написові йдеться насправді про Еланд (R 67). На наш погляд, прочитання слова як **Øyland* — «Еланд» є, безперечно, прийнятнішим, однак сама назва **Øyland* з тексту не повинна ототожнюватися з назвою сучасного шведського острова Еланд, бо за тих часів нинішній острів Еланд називався, відповідно до Öl I (=DR 411), просто *Øy*, тобто «острів».

Мало існувати інше значення слова для поняття «острів» у культурній провінції Балтійського моря, а саме — «земля серед води». Як назва острова Оланд, представлена в обох своїх варіантах: шведському *Å-land* (*å<ā*, означає «вода», «потік») та фінському *Ahvenan-maa*, що в ньому maa — «земля», а *ahvenan* — запозичення із ґерманського *ahwō* — «вода»[6]. Очевидно, що слова були взаємозамінними; можна сказати, що Øy-land в естерйотському написанні міг означати Еланд (<*Ā-land*). Острів Оланд/Агвенанмаа є найбільшим з групи островів, що відділяють Ботнійську затоку від Балтики й що, як засвідчують знахідки куфічних монет, протягом середньовіччя служили мостом між Швецією та Фінляндією, Руссю та ісламським Сходом.

Форма *islat* — «острів» представлена й у цікавому написові з Ґотланду, що датується часом після 1050 року (G 216 = R 196):

ormiga ulfuair. krikiaR	Орміка [та] Ульвар: Греки,
iaursaliR islat serklat.	Єрусалим. Острів, Серкланд[7].

Рунологи перекладали **islat** як «Ісландія», що, однак, позбавлено сенсу: як зрозуміти розташування Ісландії між Єрусалимом та ісламськими країнами? Швидше воно вказує на два напрямки подорожі ґотландців Орміки та Ульвара, про які сказано в телеграфному стилі вище. Першою подорожжю було

паломництво до Єрусалима звичним для XI ст. візантійським шляхом (через «греки»). Другою подорожжю був, мабуть, похід за здобиччю або торговельна поїздка на ісламський Схід («Серкланд»). І навіть у цьому випадку вихідною точкою для людини з Ґотланду була не Ісландія в Північній Атлантиці, а, швидше, розташований навпроти Русі острів Оланд.

Чи не підтверджують нашу думку ще якісь джерела? Так. Адам Бременський (бл. 1073—1076 рр.) стверджував, що Олав Святий, повертаючись з Новгорода до Норвегії 1029 року, одержав військову підтримку (*infinitam congregans armatorum multitudinem*) з двох боків: від короля Швеції (свого зятя, *de rege Sueonum*) та від «людей з Ісланi» (*de... populis Islanorum*)[8].

Назва «*Islani*» в розумінні «ісландці» та «*Island*» — «Ісландія» представлені, відповідно, чотири[9] та вісім разів[10] у праці Адама Бременського, однак без пояснення. І лише уривок, цитований вище, але взятий з найдавнішого і найкращого списку праці Адама Бременського (Віденський рук. A 1; бл. 1200 року), пояснює назву *Islanorum* як *insularum*, тобто від латинського *insula* — «острів». Отже, допомога, що її одержав Олав Святий від людей *Ісланi*, була допомогою «островитян» (=*Åland*).

Іншим джерелом про Олава Святого є «Саґа про Олава Гельґі» Сноррі Стурлуссона (бл. 1220—1230 рр.), в якій також повідомляється про те, що Олав Святий одержав допомогу з двох боків. Сноррі Стурлуссон визначає, що першим був король Швеції: *þá kom til hans lið þat, er Svíakonungr fekk honum, ok váru þat fjǫgur hundruð manna*, «нині прийшов до нього загін, посланий королем Швеції, чисельністю до чотирьох сотень людей [= 480]»[11]. Досить дивно, що Сноррі, сам ісландець, ототожнює другу допомогу не з ісландцями, а з Даґом Грінґссоном — членом далекої гілки норвезької королівської династії. Він оселився у Швеції після того, як його з батьком вигнав з Норвегії (бл. 1014—1015 рр.) той самий Олав Святий. У той час Даґ був управителем однієї із шведських королівських провінцій[12]. Даґ був братом знаменитого Еймунда Грінґссона, котрий також полишив Норвегію й декілька років командував варязькою дружиною при дворі новгородського князя Ярослава (1014—1054). Важко повірити в те, що Сноррі Стурлуссон, провідний ісландський історик, міг знехтувати згадкою про участь у цих вирішальних подіях саме ісландців, якби це дійсно мало місце.

Де у Швеції могли наймати найманців? Перш за все, в Сьєланді, морській провінції, звідки звичайно набирали моряків

для далеких походів. Шведська назва *Sjāland* (Сьєланд) означала просто «морська земля», так само як і давньоданська назва *Syaland* (новоданська *Sjælland*, англ. Zealand). Сьєланд складалася з двох частин: морських регіонів Тіюндаланд і Аттундаланд та Оландського архіпелагу. Відразу спадає на думку давня Західна Естонія, де також існував основний регіон (*aðall*)[13] прикордонної провінції (*sýsla*), тобто Адаль-сюсла, і острівна частина (острів — еу) — Ей-сюсла. Я підозрюю, що Оландом також називався «острів Селанд», аби відрізнити його від материкової частини, тобто шведського Сьєланду (*Rōðr*). Отже, назва «Island» з напису R 196 та *Islani / insulae* Адама Бременського підтверджують одна одну і мають смисл виключно в значенні «Оландський архіпелаг».

Естонія

Естонія згадується в написах термінами, що позначають дві її складові частини. Протягом періоду, який ми розглядаємо, її західна частина була відома під назвою **estlat**, *Æistaland* (пор. з формою, що її дають саґи), а північно-східну частину називали **uirlant**, *Vírland* (пор. «Heimslýsing», p. 155, 1.21: *Vírland*).

На особливу увагу заслуговує камінь, поставлений у Вестерйотланді перед 1050 роком (Vg 181: Фруґорден, Північно-Осарпська церковна парафія, Редвеґська округа; пор. R 38): «Ґуві поставив цього каменя на честь сина Олава **trk hrþa kuþan** (*drængR harða góðan*), дуже високородному *drængR*-ові» (або членові молодшої дружини). Він був убитий (**hn uarþ trbin**) в Естланді (**i estlatum**; мн., але див. с. 840, прим. 132).

Камінь (U 439), поставлений на честь одного з учасників походу Інґвара 1041 року, пов'язували (що, на мій погляд, є невірним) з Естландом (**askalat**). На підставі раніших інтерпретацій учені вирішили, що Інґвар спершу діяв в Естланді (Мел 78).

Інша згадка про Естонію була відкрита на камені, встановленому уппландцеві, котрий помер у Візантії в другій половині XI ст. (**hon tu i krikum**). Померлого названо **isifara** — терміном, який фахівці інтерпретували як *æist-fari*, тобто «той, хто мандрував до естів» (U 446 = R 159; пор. також Sö 45)[14]. Вессен відтворив генеалогічне дерево цього мандрівника до естів (Sö, p. 357):

Таблиця 10

Невідомий

(Г)Рольв Sö 367			Фрейстейн Sö 45, 367	
~ Ейборґ Sö 367				
Гамунд Sö 367	Ульв Sö 367	Ґейрфаст Sö 45	Ейстфарі Sö 45	Ваґн Sö 45

Двоє уппландців померли у Вірланді (*Vīrland*) в північно-східній частині Естонії. Батьки першого з них (матір — Раґнфрід та батько — Кетільмунд) на честь свого сина замовили два камені в Асмунда Карасуна (бл. 1020—1050 рр.) — відомого майстра рунічного мистецтва. Один з цих каменів було відкрито в церкві Фрьосунди (U 346), інший — на батьківщині батька — в Енґбю (U 356). Написи на обох повністю збігаються (див. R 137 = M 57):

U 356/346

rahnfiþr lit rasa (346: **rt**) **stain þino aftiR biurn** (346: **biurno**) **sun þaiRa kitilmuntaR.kuþ mialbi** (346: **hialbi**) **hons ant, aukuþs muþiR.hon fil a uirlanti.**	Раґнфрід звеліла поставити цей камінь у пам'ять про Бйорна — її та Кетільмунда сина. Боже і Божа Матір, допоможіть його душі. Він загинув у Вірланді.
(346: **urlati**). **in osmuntr markaþi.**	Асмунд вирізьбив [камінь].

Сіґруд замовила камінь для свого сина Анунда, якого «вбили у Вірланді», у скальда Торбйорна (др. пол. XI ст.). Камінь стоїть у церкві в Рослаґс-Бру (Bro och Vätö sg; U 533 = R 141):

sigruþ lit raisa stain eftir anunt sun sin.han uas tribin a uirlanti.	Сіґруд поставила цей камінь у пам'ять про Анунда, свого сина. Його вбили у Вірланді.

У пошкодженому написові з Вестерманланду, вирізьбленому майстром Літлі (бл. 1050—1100) (Vs 22= R 185: Ульвста [нині — у Свано] Гаракерська церковна парафія, округа Норрбо), читаємо, що Рунфаст знайшов смерть **i faru runo** — «на шляху [під час подорожі чи походу] до Руньо [?]». Однак не можна сказати з певністю, чи йдеться тут про острів у Ризькій затоці.

Фрейґейр, вождь варязької дружини, що діяв у «чудській землі» в середині XI ст., помер, очевидно, на острові Езель (нині — Сааремаа; в тексті маємо **isilu<*isi[s]la<****ī ey-sysla*; U 518 =R 130).

Латвія

Територія сучасної Латвії згадана в семи написах. Назва *Lifland* («Heimslýsing», p. 155, 1.22: *Lifland*; пор. з давньоруськ. «Лівь») наводиться двічі. Спершу вона зустрічається на камені одному упландцеві (U 698), членові Фрейґейрової дружини (U 698); вдруге — на камені на честь Берґвіда із Сьодерманланду. Його брат зазначає, що **h[an] truknipi a lflanti** — «він втопився в Ліфланді» (Sö 39: Ода, Ваґнгерадська церк. парафія, округа Гьолебо).

Мис *Dōmisnæs* (Доместес, нині — Колькасраґс), розташований при вході до Ризької затоки на Балтиці, та географічний регіон *Semgallen* (див.: Metzenthin, p. 20b: *Seimgaler*; давньоруське «зимѣгола») згадуються в написові Сіґрід-и із Сьодерманланду. В середині XI ст. ця жінка увічнила віршованими рядками діяльність свого чоловіка Свейна за кордоном (Sö 198)[15]:

hn uft siklt	Він часто плавав
til simkala	до Семґалії (*SæimgaliR*)
turum knari	своїм чудовим *knarr* кораблем
um tumisnis.	довкола [мису] Домеснес.

Назва *SæimgaliR* є в написові із Сьодерманланду (Sö 327):

ruaR kuma son raisti stain þansa	(Г)Руар, син Ґума, поставив цей камінь на честь
at uþaR fauþr sloþa ak abtr sin faþu[r. k]uli han o sim[kalum skifti].	Аудава, батька Слоді, і свого батька. [Живучи] серед семґалів, він ділив золото.

Згідно з реконструкцією Брате, ця сама назва зустрічається також на іншому сьодерманландському камені (датованому бл. 1026—1060 pp.) (Sö 110)[16]:

sinfaþur raistii stain þansi at þurstain fauR i maisi (<*saimi).	Феа-Асмунді (або **Sinfaþur**) поставив цього каменя Торстейнові, котрий мандрував до семґалів [?].

Назва *Semgallen* згадується також і в написові на мідній коробці, знайденій у Сіґтуні (бл. 1050 р.) (R 173), де зберігалися маленькі шальки терезів для зважування золота та срібла:

tiarfr fik af simskum mąni skalaR	Дьярв одержав ці
þisaR i [simkalal] oti. in	шальки від чоловіка із Самланду[17]
uirmuntr faþi runąr þisar.	в Семґалії, а Вермуид вирізьбив ці руни[18].

У напису із Сьодерманланду (Sö 121) згадується гирло Західної Двіни: **sumiR tuþ austR i tuna asu**— «Сумі помер на Сході в гирлі Двіни [*Duna*]»[19].

Написи, що стосуються родини з Ґотланду, члени якої часто мали імена, що починалися на (H)Rōðr-, вже згадувалися вище. Один з членів цієї родини зустрів смерть **a uitau** — «у Віндаві», тобто на території сучасного Вентспілса, що в гирлі річки Венти (Вінди) на Балтиці (R 192).

Русь

Для позначення Русі та Північно-Східної Європи в написах вживаються два терміни: *AustrvegR* та *Garðar*; до них можна додати ще норвезький термін *Risaland* та данське ім'я *RiuskR*.

Аустрвеґ (*AustrvegR*)

Термін *austrvegR* — «східний шлях», «східна дорога», «східне плавання» наведений в чотирьох-п'яти написах. У давньоісландській літературі цією назвою часто позначали північно-східне узбережжя Балтійського моря, а згодом — Русь. Однак встановити точне значення цього терміна в окремих написах ми не можемо. В одному випадку, в дуже пошкодженому написові з Сьодерманланду (R 112; до 1050 р.), термін *austrvegR* позначав, очевидно, «катепанат Італія»: **iR entaþr i austruiki ut o la[k barþalanti]** (?) — «він помер у східному поході за кордоном у катепанаті Італія»[20]. Ще в двох написах із Сьодерманланду (бл. 1050 р.) згадується *austvegR*. У першому з них (напис на двох каменях — A і B, і майже весь писаний розміром *fornyrðislag*) зазначено (Sö 34—35)[21]:

A. **styrlaugR auk hulmbR**	Стюрлауґ та Гольмб
staina raistu	поставили ці камені

at bryþr sina	своїм братам
brautu nesta	біля найближчого шляху.
þaiR entaþus	Вони зустріли свій скон
i austrueki	у східній мандрівці (поході).
þurkil auk sturbiarn	Торкель та Стюрбйорн
piaknaR kuþir.	знатні (=високородні) *þiagn*-и (тани, тобто члени старшої дружини).
В. **lit igikeR**	Інґіґер веліла поставити
anan raisa stain	інший камінь
at suni sina	в пам'ять про своїх синів,
suna kiarþi.	видимий кенотаф[22].

Другий напис (Sö 126) подає:

hulmfriþ iþinf [ri]r	Голмфрід та Гедінґфрід [жіноче ім'я]
[þ]aR litu hakua stain	веліли начертати цей камінь
eftir eskil faþur sin.	у пам'ять про Ескелла, свого батька.

Далі написано розміром *fornyrðislag*:

han trau i orustu	Він бився
i austruihi	у східному поході [інакше — «на Русі»],
aþaa fulks krimR	аж поки [він], князь народу,
fala orþi.	загинув[23].

Цей напис зберігає цікавий термін, яким позначали командувача дружини (гвардія — пълкъ): *folks grimmR* — «князь народу» («народ» означає товариство або дружину)[24]. Можливо, що титул Ескелла є таким самим, як і в командувача варязькою дружиною при дворі Ярослава Мудрого в Новгороді.

В одному написові з Уппланду (U 366) зберігся лише рядок: **uaR tauþr i austruih** — «він знайшов смерть у східному поході»[25].

Ґарди

Звичною давньоскандинавською назвою Русі (особливо Русі Новгородської) в давніших джерелах, таких як «Королівські саґи», була назва «Ґарди» (*Garðar*), множинне від «Ґард» (*Garðr*). У шведських написах *Garðar* — «Русь» завжди вживається у множині давального відмінка (**karþum**), де їй, як правило, передує прийменник **i** — «в» та слово, що пояснює напрямок: austr — «схід». Така форма назви є на шести чи, можливо, семи каменях. Три з них походять з Сьодерманланду, один чи два — з Уппланду і по одному — з Еланду та Ґотланду. Всі вони, за винятком

одного сумнівного (U 153), датуються першою половиною XI ст., найдавніший з них — Öl 28 (бл. 1020—1050 рр.). Камені Sö 148 та G 114 є також давніми (безперечно, ще до 1050 року)[26].

harþruþr raisti stain þinsa (Öl 28)	Гертруд поставила цей камінь
aiftiR sun sin smiþ	у пам'ять про свого сина Сміда,
trak kuþan, halfburin, bruþiR ans	високородного *drængR*-а; Гальвборінн, його брат,
sitr karþum.	перебуває в Ґардах (Русі).
brantr riti iak þu raþa khn.	Бранд [різьбяр] написав, щоб можна було прочитати (Öl 28 = R 190).

На жаль, немає ніяких звідомлень про те, що саме робив Гальвборінн на Русі — був він торговцем чи членом якоїсь дружини. Однак, виходячи з того, що брат його Смід був членом дружини, остання можливість є вірогіднішою.

þiuþulfR bui þaiR raisþu (Sö 148)	Тьюдульв та Бой, обидва поставили
stain þansi at farulf	цей камінь у пам'ять про Фарульва,
faþur sin.	свого батька.
han [*fornyrðislag:*] **uas antaþ**	Він завершив життя
austr i kaþum.	на сході в Ґардах (Sö 148).

Камінь G 114, що його ми розглядали вище (с. 386), містить одне доречне речення: «він [Лікнат з Ардре] був у Ґардах (**i karþum**)».

Два камені з написами, що містять назву *Garðar* (Sö 338, U 209) і датуються серединою XI ст., оповідають про діяльність командувача дружиною Торстейна на Русі.

Увесь напис з Ґаґстуґи (Sö 130) виконано розміром *fornyrðislag* на честь діяльності одного *drængR*-а на Русі в першій половині XI ст.:

fiuriR kirþu	Четверо зробили [цю пам'ятку]
at faþur kuþan	доброму батькові,
tyrþ trikela	достойному *drængR*-ові,
at tumara	Думарі,
miltan urþa	ощадливому на слово,
uk mataR kuþan	щедрому на гостинність.
þatum han I uilukþ.	За ним [вони] сумують.
ha[n] f[ia]l i k[a]rþu[m][27].	Він загинув у Ґардах.

Камінь з Уппланду (U 153, друга половина XI ст.) повідомляє, що Свейн і Ульв поставили камінь у пам'ять про своїх братів:

[su]ai[n] [a]uk ulf- litu	Свейн і Ульв наказали
raisa stai[n]a eftiR hlftan auk	встановити камінь у пам'ять про Гальвдана

eftiR kunar bryþr sina	і Гуннара, їхніх братів.
þaiR antaþus aust — um.	Вони померли на сході в — **um** [?].

Існують дві рівнозначні можливості встановлення місця смерті цього Гальвдана: **[i karþ]um** — «в Гардах» (Русі) та **[i krik]um** — «серед греків», тобто у Візантії.

Рісаланд

У 1957 році Аслак Лієстьол опублікував у четвертому томі Норвезького зводу (NYR 420—428) дев'ять написів, знайдених на камені з Гінна (Генньоя) — найбільшого острова Лофотенської та Вестероленської груп островів північно-західного узбережжя Норвегії. Два з них містять лише одне слово, особисте ім'я (№ 1 [NYR 420]: **þorþr** — Торд; № 2 [NYR 421]: **atres** — Андрес); ще чотири піддаються розумінню лише частково. Найкраще зберігся напис № 3:

1.	**her lago þeir men er komo af**	Тут лежать люди, що прийшли
2.	**risalade meþ loþnu skipi af gulli.**	з Рісаланду на кораблі, навантаженому золотом.
3.	**ok þet er i þesum steini.**	І це [золото] — в цьому камені.

Напис № 8 (NYR 427) повідомляє:

ǫ (?) motr ræst, þæir [li] po sa — ?	Еґмунд начертав [руни], вони вирушили —

На основі кількох фактів, зокрема виходячи з представлених імен Андреса[28] та Еґмунда, видавець пов'язав ці написи з останнім трагічним походом норвежців до Біармаланду та Східної Європи 1222 року. Він пропонує ідентифікувати ці імена з Андресом Глухим та Еґмундом із Спандеймі. Еґмунд ходив також і до *Suðrdalariki* (Суздалі) «зі своїми людьми та виробами»[29]. Напис з Генньоя привертає особливу увагу, бо свідчить, що назва «Рісаланд» (*Risaland*) була, очевидно, *heiti* (див. с. 302) назви **Rusa-land*, узятим не з казок, а з реальної назви місцевості у Східній Європі.

RiuskR

Назва *riuskR* засвідчена тільки в одному данському написі із північного Ютланду (біля Олборґа; DR 138), що датується пост-

еллінґським періодом (після 980 р.). Слово треба розглядати як запозичення із середньонімецької мови, значення якого було правдоподібно або «Руський», або «[купець, що торгував на] Русі».

Гольмґард

Давньоруським «містом» («город»), назва якого достовірно підтверджується у шведських написах, є **hulmkarþ**, Гольмґард, «(Великий) Новгород». Ця назва з'являється в чотирьох написах: в одному з Ґотланду, в одному із Сьодерманланду і в двох з Уппланду. Камінь із Ґотланду (G 220; близько середини XI ст.) дуже пошкоджений. Збереглися лише слова: **—eptir—tkaiR aR to i hulmka—/—þ—k—**, « —поставив цей камінь у пам'ять про— *gæiRR*; він помер у Новго[роді]»[30].

Сьодерманландець Сіґвід з Ести, капітан *skæið*-у, «довгого корабля», помер, очевидно, на службі в новгородського князя (перед 1050 р.). Його напис мовить:

Еста, церк. парафія Сетерстадс, округа Рьоньо (Sö 171)

inkifa[s]tr lit haku[a] sta[i]n	Інґіфаст велів цей камінь
eftiR sihuiþ	викарбувати у пам'ять про Сіґвіда,
faþ[u]r sin.	свого батька.

Далі йде тема у розмірі *fornyrðislag*:

ha[n fial	Він упав у битві
i h]ulmk[arþi	в Гольмґарді (Новгороді),
skaiþaR uisi	капітан корабля,
mi]þ ski[ba]ra.	разом [із своєю] командою.

Інший мореплавець, уппландець, імені якого ми не знаємо і який міг бути власником *knarr* (великого) корабля, потонув у Новгородському морі разом зі своїм сином прибл. у середині XI ст. Його дружина, Інґіберґ, і (пор. U 215) дочки, Раґнгільд та Ульвгільд, зробили такий напис:

Обл. Валлентуна, церква (U 214)

...uk inkiber eftiR buanta sin	...та Інґіберґ у пам'ять про свого чоловіка.
han troknaþi a holms hafi.	Він потонув у Гольмському (Новгородському?) морі.
skreþ knar hans i kaf	Його корабель (*knarr*) пішов на дно,
þriR eniR kamo af.	і лише троє врятувалися.

Рунологи (зокрема, Янссон) припускають, що означуване тут **holms haf*, «Новгородське море», є Фінською затокою.

Нижченаведений напис також походить з Уппланду останніх десятиліть XI ст.: Сьюста, округа Гобо, церк. парафія Скоклостерс (U 687):

runa lit kiara mirki at	Руна веліла зробити пам'ятник у пам'ять про
sbialbuþa	Сп'ялльбуді,
uk at suain uk at antuit uk	і Свейна,
at raknaR	і Андветта, і Раґнара,
suni sin uk ekla uk siriþ at	її з Гельґі синів. А Сіґрід [веліла зробити напис] у пам'ять про
sbialbuþa bonta sin.	Сп'ялльбуді, її чоловіка.
an uaR tauþr i hulmkarþi i	Він знайшов смерть у Новгороді, в
olafs kriki[u]. ubiR risti	церкві [св.] Олава. Епір [бл. 1070—1100]
ru[naR].	викарбував ці руни.

Місце загибелі Сп'ялльбуді, означене в напису як **i olafs kriki**, було предметом наукових суперечок. Ріхард Дюбек (1857) пояснив **kriki** як *Grikk-*, «Грецію», Софус Буґґе (1891) прочитав слово як *grið*, «дружина», а Адольф Нурен (1904) пов'язав його з давньоскандинавським *krikr*, «загин», «вигин», «кут». Отто фон Фрізен перший запропонував прочитання *i olafs kirki*, «у церкві [св.] Олава», 1907 р., і відтоді ця інтерпретація була прийнята фахівцями[31].

У Великому Новгороді був постійний варязький торговий центр у «торговій стороні» міста[32]. Згідно з ранньою традицією, він мав назву «Ґотський двір»[33]. Як довів Пауль Йогансен, важливу роль у кожній варязько-ганзейській торговій колонії відігравала церква; одна з багатьох її функцій полягала, що там приміщався товарний склад і скарбниця[34].

А в тому, що варязька церква у Великому Новгороді була присвячена Олаву Святому, нема нічого дивного. Культ Олава Святого (пом. 1030 р.) виник на півночі відразу після трагічної загибелі короля; близько 1050 року він уже досяг Англії[35]. Олав Святий мав особливий зв'язок із Новгородом: він був зятем місцевого князя, Ярослава (1014—1054), який надав йому притулок 1029 року. Маґнус, син Олава Святого, у 1029—1035 рр. виховувався при дворі Ярослава.

Церква св. Олава згадується в двох писемних джерелах, в одному з XII ст., у другому — з XIII. Перше — це «Acta Sancti Olavi regis et martyris», складене бл. 1160—1170 рр. Ейстейном,

архієпископом Трондгеймським (1160—1175). Там «in civitate, quadam Rusciae, que Holmegarder appelatur» («у місті, що його руси Гольмґардом (Великим Новгородом) називали») жив римський священик на ім'я Стефан, котрий служив у церкві св. Олава[36]. Друге джерело — це німецький проект угоди з Великим Новгородом, що датується прибл. 1229—1231 рр.; у ньому написано: «curia gotensium (тобто «Ґотьский двор») cum ecclesia et cimiterium Sancti Olaui» («із церквою та цвинтарем св. Олава»)[37].

У Першому Новгородському літопису не наводиться назва церкви чужоземних (варязьких) купців у торговій стороні міста. Літопис просто свідчить: «церкы... варязьская на търговищи»[38]. Ця церква згадується чотири рази, причому щоразу в зв'язку з пожежами. У 6660/1152 р. церква разом з вісьмома іншими згоріла дощенту (с. 29/с. 215). У 6689/1181 р. церква знову згоріла; цього разу пожежу спричинила блискавка (с. 37.1). Під 6725/1217 роком церква названа «Варязькою божницею», і під час пожежі «товар весь варязьскый бешчисла» згорів[39]; у 6819/1311 р. сім церков згоріли, серед них і варязька церква[40].

Фрагмент з «Acta» переповідає також про диво, що сталося завдяки св. Олавові під час пожежі у Великому Новгороді, мабуть, у 1152 році, що про неї згадується у Першому Новгородському літопису. Близькість церкви та сховища, ясна річ, була небезпечною, особливо під час пожежі. Логічно припустити, що уппландець Сп'ялльбуді загинув під час однієї з тих пожеж (бл. 1080—1090 рр.) у церкві св. Олава в Новгороді.

Garðr/Garðar — «Київ», *Вітагольм* та *Устагольм*

Лише в одному шведському напису (бл. 1020—1060 рр.) представлена форма однини назви Ґард (U 636), що, треба думати, вживалася для Києва[41]:

alui lit risa stn þtin	Альвір велів встановити цей камінь
at arfast sun sin.	у пам'ять про Арнфаста, свого сина.
hn fur ausR i karþa.	Він поїхав на схід, до Ґарда (Києва?).

Вдруге назва Києва засвідчується тогочасним норвезьким написом. На камені з Альстада в Опландській області є два написи, зроблені в різні часи членами одного й того самого клану[42]. Бйорн Гоуґен встановив, що перший напис було

зроблено (NYR 61) бл. 1000—1030 рр.[43]; згідно з Маґнусом Ульсеном, другий (NYR 62) — протягом шістдесятих років XI ст.[44]. Перший напис було вже розглянуто; другий читається так:

Недре Альстад, церковна парафія Гоф, округа Естре Тотен, Опландська обл. (NYR 62):

1.	**ikli reisti stein þana eftir þoral[t],**	Енґлі встановив цей камінь у пам'ять про Торальда, свого сина,
2.	**sun sin, is uarþ taurþ i uitahol(mi),**	котрий знайшов смерть у Вітагольмі [що лежить]
3.	**miþli u[?]taulms auk karþa.**	між У[?]та[Г]ольмом і Ґардами.

До 1965 року ідентифікація топографічних назв другого напису (що його вчені звично пов'язували з балтійськими територіями) наштовхувалася на величезні труднощі. Видавець NYR, Маґнус Ульсен, висловив припущення, що *U?taulm?is* є повторенням назви з попереднього рядка, і витлумачив цю частину тексту як *і Vītaholmi, miðli Vītaholms ok Garðar*, тобто «[Торальд знайшов смерть] у Вітагольмі між Вітагольмом і Ґардами»[45]. Таке прочитання було спростоване ще в 1933 році Ліс Якобсен, яка висловила думку, що йдеться про два окремі топоніми, й другий слід читати як *ustaulm*[46]. Відштовхуючись від цієї гіпотези й надихнутий археологічними розкопками, проведеними Б. О. Рибаковим у м. Вітичеві під Києвом 1961 року, Борис Клейбер знайшов оригінальне вирішення проблеми[47]. Рибаков відкрив у Вітичеві маяк чи вежу на пагорбі для передачі світлових сигналів до Києва. Давньоскандинавський термін *viti* означав «штабель дров для світлової сигналізації»; існування такої системи у зв'язку з подіями 954 року підтверджує вже «Саґа про Гакона Доброго» авторства Снорpі Стурлуссона[48].

Клейбер пов'язує *viti* з назвою «Вітичів (холм)», для якої не існує слов'янської етимології, й ідентифікує перший Вітагольм з Вітичевим холмом. На його думку, скандинавський термін *viti* був запозичений слов'янською мовою у суфіксальній формі як *vitiča*. Щодо другого Вітагольма, то Клейбер пропонує першу частину назви читати як *usta*, родовий відмінок від *usti*, що гіпотетично є давньоскандинавським відображенням слов'янської назви Устя (або Заруб), що містилося на пагорбі в гирлі річки Трубіж, де був один із найголовніших бродів через Дніпро.

Клейбер інтерпретує *Garðar*, загальновідоме давньоскандинавське означення Русі, як Київ (зважаючи, що це похідна коротка

форма від *Kœnugarðar*). Згідно з цим припущенням, можна тепер повністю зрозуміти другий напис: Торальд знайшов смерть у Вітичеві, між Устям (Зарубом) і Києвом. Очевидно, його батько, Енґлі, який встановив камінь, знався на топографії київського регіону. Клейбер висловлює здогадку, що Енґлі міг бути воїном у війську Еймунда на Русі в XI ст. і що йому пощастило повернутися на батьківщину. На базі цих фактів можна припустити, що «варяги» середини XI ст. вживали форму однини, Ґард, для визначення міста Києва, нової столиці князя Ярослава (правив 1036—1054 рр.), котрий раніше сидів на престолі в Новгороді.

Aifur і напис із Березані

Aifur, поріг на Дніпрі (укр. Ненаситець), та один з його перекатів (**Rufstain** = укр. Рваний Камінь) згадуються в напису з Пільґордса в Ґотланді (бл. 1000 р.); пор. вище с. 366.

Невишуканий напис з Ґотланду (бл. 1050—1100 рр.) був відкритий на камені з острова Березань у гирлі Дніпра — останній зупинці на шляху «із варяг у греки» перед Чорним морем. Професор Е. Р. Штерн знайшов цей камінь 1905 року в пізньосередньовічному кургані (та, на жаль, не на первинному місці)[49]. Текст напису вже наводився (див. вище с. 387).

Блекумени / *Blǫkumenn*

У шьонгемському напису прибл. 1050 р., знайденому в Ґотланді (Галла тінґ), вказується, що (Г)Родфос «був підступно вбитий блекуменами під час подорожі за кордон (с. 344)». Існує дві інтерпретації етноніма блекумен = давньоскандинавське *Blǫkumenn* (однина: **Blǫkumaðr*). Більш визнана інтерпретація пов'язує етнонім з дако-римськими влахами (валахами; греко-візант.: Βλάχοι)[50].

1929 року Олексій І. Соболевський запропонував альтернативну етимологію. На його думку, перший компонент назви *Blǫku-* пов'язаний із середньоєвропейським визначенням для кипчаків (Qipčāq), половців (Qumān), Blawen, Blauen, як переклад із слов'янської, скажімо, чеськ. *Plavci*[51]. Я поділяю цю точку зору з двох причин. Усі існуючі давньоскандинавські дані про блекуменів обмежуються подіями 1016/1017 рр. («Саґа про

Еймунда») і 1122 р. (Берроейська битва; чуда Олава Святого). Влахи вперше згадуються в Східній Європі на галицькому кордоні північніше дельти Дунаю. Посилання на них зустрічається в праці Нікетаса Хоніата (бл. 1150—1213 рр.) «Χρονκὴ δίηγσις» (обіймає роки 1118—1206), коли він змальовує події 1164 р.[52] Приблизно 1050 року, дата нашого шьонгемського напису, влахи ще не покинули своєї трансильванської батьківщини.

Друга причина криється у власне етимології. Давньоскандинавське слово *blakkr* має основне значення «блідий, світлий», що його в багатьох мовах використовували також для означення першої правлячої половецької орди, одного з найважливіших кочових народів у Східній Європі між XI і XII ст.[53] Назва долини в Македонії, де кочовики зазнали поразки, з'являється в давньоскандинавських джерелах у двох варіантах: *Pézína vellir* і *Blǫkumanna vellir*. Для порівняння, в «Крузі земному» та в «Flateyjarbók» наводяться назви *Blǫkumanna*-**land** (Блекуманналанд) і Pézína **vellir** (Печінавеллір), а «Незалежна саґа про Олава Святого» Сноррі Стурлуссона та «Heilagra manna sǫgur», з іншого боку, наводять форму *Blǫkumanna vellir*[54]. У такий спосіб два степові правлячі народи, печеніги та їхні спадкоємці, половці-кипчаки, були ототожнені.

Візантійська імперія

Візантія відігравала важливу роль у житті скандинавів XI ст. Це був кінцевий пункт шляху «із варяг у греки», а також місце, де скандинави мали можливість пошукати щастя на службі в імператорській варязькій дружині (корпусі), на тій службі, що давала шанс палким натурам проявити себе і при цьому побачити й скуштувати витончених принад космополітичної цивілізації[55]. Греція = Візантійська імперія, Візантія, насправді **a kriklati**, «у Греції» — одна з найпоширеніших назв у шведських написах. Ця назва, а також найуживаніша форма *GrikkiaR* (у дійсності: і [або: **miR/miþ] krikium**, «у греків») для жителів тієї країни засвідчена в кількох варіантах у тридцять одному напису. Але лише в кількох з них можна напевно визначити, хто із згаданих осіб служив у варязькому корпусі, хто був купцем, а хто простим пілігримом, що проїздив через Візантію на шляху до Єрусалима.

Один з перших варягів, котрий, згідно зі свідченням, помер на візантійській службі, був Ассур (пом. бл. 1010 р.) із Естер-

йотланду, один із п'яти синів «доброго мужа» Ґуллі. Про долю цієї цікавої, можливо, типової родини періоду «бурі й натиску» у варязькій історії переповідає напис із двох частин, зроблений племінницею в пам'ять про загиблого Ассура, останнього з її п'яти дядьків (Ög 81):

I.	**þukir resþi stin þansi eftiR**	Торґерд звела цей камінь у пам'ять про
	asur sin muþur bruþur	Ассура, брата її матері,
	sin iaR eataþis austr i krikum	котрий помер у Греції.
II.	**kuþr karl kuli**	У доброго мужа Ґуллі
	kat fim suni	було п'ятеро синів.
	feal o furi	На Фюрі[56] впав Асмунд,
	frukn treks asmutr	безстрашний *drængiaR* (або: член молодшої дружини).
	aitaþis asur	Ассур загинув
	austr i krikum	на сході, у Греції.
	uarþ o hulmi	Гальвдан був
	halftan tribin	у Борнгольмі (або «у двобої») вбитий,
	kari uarþ a tuti	Карі помер у Дунді[57].
	auk tauþr bui[58]	І Буї помер також.
	þurkil rist runaR.	Торкель викарбував ці руни[59].

Напис з Еда, хутора в Уппланді (U 112), знайомить нас з одним з керівників варязького корпусу в Константинополі (*liðs forungi*) в середині XI ст. У нього було знатне ім'я Раґнвальд, яке вказує на тісні родинні зв'язки з однією із скандинавських династій (див. с. 429)

Три написи містять шведську назву візантійського катепанату Італії, *Langobarðaland* (Ланґобардаланд) (Sö 65; пор. Sö/R 112; U 133; U 141; пор. R 135). Очевидно, що ця назва походить від ґерманської назви ланґобарди (ломбарди), котрі аж до 770-х років управляли не лише південною, а й більшою частиною Італії.

Два написи із Сьодерманланду представляють одну з родин варязьких кондотьєрів: батько, Баульв з Нельберґи (церк. парафія Сверта, округа Рьоньо), був членом старшої дружини і помер у Візантії. Ґудвер, наймолодший з його трьох синів, був керівником варязького корпусу на імператорській службі десь у середині XI ст. Перший напис (Sö 170 = R 74) розміщено на камені, встановленому у пам'ять про Баульва:

uistain agmunr kuþuiR þaiR	Вестейн, Еґмунд, Ґудвер
r[ai]sþu	встановили
stain at baulf faþur sin	камінь у пам'ять про Баульва, їхнього батька,

þrutaR þiagn	видатного (члена старшої дружини).
han miþ kriki. uarþ tu	Він знайшов смерть у греків
a þumþa.	у **þumþa**[60].

Другий камінь (Sö 217 = R 77)[61] було встановлено у пам'ять про одного із членів дружини Ґудвера: саме з каменя нам відомо, що Ґудвер був командувачем корпусу:

suertikr nuk [замість: **auk**]	Свертінґ, Карі,
kari auk kuþmutr	і Ґудмунд,
auk skari auk knutr raistu	і Скарі, і Кнут встановили
stain þena	цей камінь
aftiR utruk faþur sin. is fel	у пам'ять про Отрюґґа, їхнього батька.
i liþi kuþuis.	Він впав [у битві] в дружині Ґудвера.

Анунд був членом шведської династії (братом Інґвара 1041 р.) і **hon uarþ tauþr a kriklati** (U 540), «знайшов смерть у Греції» близько 1030-х років[62]. Він був, правдоподібно, членом варязького корпусу у Візантії, так само як уппландці Ормейр та Ормульв, брати Фрейґейра, їхнього командувача. Два брати **þiR antriR utikrikum**, «знайшли свою загибель на чужині, у греків» (U 518). Інший уппландець, чиє ім'я зітерлося в пошкодженому напису, також **hon fil o kriklontr**, «впав у Греції» (U 374 = R 157).

Смерть варягів та інших скандинавів у Візантії

Сімнадцять шведів померли чи були вбиті у Візантії. Чотири різні терміни вжито в написах для означення їхньої смерті.

Faras, «померти», вжито лише один раз стосовно уппландця Токі, батька Тьяґна, Ґаутд'ярва, Суннвата і Торульва: **on furs uti krikum**, «він помер на чужині, серед греків» (U 201 = R 116).

Andas, «скінчити (своє життя)» наводиться кілька разів. Свейн, син когось зі Смоланду, **im itaþisk oustr i krikum**, «скінчив [своє життя] на сході, у греків» (Sm 46 = R 51).

Сьодерманландець, батько Андсвара та Ерна, **han entaþis uti krikum**, «скінчив своє життя на чужині, у греків» (Sö 85 = R 70); так само, як, мабуть, і Олав, син Трюдріка, котрий «розподілив золото [живучи] у греків» (Sö 163). Інший сьодерманландець, Ґейр, також **eRe[nta]þr ut[i] kr[ikum]**, «скінчив своє життя на чужині, у греків» (Sö 345 = R 110)[63]. У катепанаті Італії, **o langbarþilanti**, сьодерманландець Олав скінчив своє життя. Олав був мореплавцем і спадкоємцем (*arfi*) Інґи. Вона увічнила його в таких рядках (Sö 65 = R 88):

han austarla	Він на сході
arþi barþi	борознив штевнем
auk o lakbarþi	і в землі ланґобардів
lanti [a]n[ta]þis.	зустрів свій кінець[64].

Ще про одного сьодерманландця сказано десь перед 1050 роком: **han iR entaþr i austruiki ut o la[kbarþalanti]**, «він знайшов свій кінець на східному шляху за кордоном, у катепанаті Італії» (Sö Лаґньо. = R 112)[65].

Уппландець Фолькбйорн, син Фолькмара, **saR itaþis uk miþ krkum**, «він також знайшов свій кінець у греків» (U 358). Інший уппландець **han entaþis i kirikium**, «знайшов свій кінець у греків» (U 140), однак тільки фрагмент цього напису зберігся. А втім, той самий чоловік згадується багато разів і в інших написах. Він походив з роду ярла Ярлабанкі.

At verða dauðr, «зустріти смерть», наводиться кілька разів; одного разу вжито лише слово *dauðr* в еліптичному розумінні. У першій половині XI ст. Асґета і Ґудмунд (батьки?) засвідчують таке про естерйотландця Оддлауґа: **iaR buki haþistaþum an uaR bunti kuþr taþr i kirkium**, «він жив у Гаддестаді й був добрим батьком родини; він зустрів смерть серед греків» (Ög 94 = R 58). Аґмунд, родич (*frændi*), і Аса, дружина вестерйотландця Асбйорна, сина Кульбейна, встановили пам'ятник у пам'ять про нього в першій половині XI ст.: **saR uarþ tuþr i krikum**, «він зустрів смерть у греків» (Vg 178; церк. парафія Чьолабю, Кюркогорден, округа Редвеґ = R 34).

Брат Фрейстейнна, сьодерманландця та командувача дружини, пише, що його брат «зустрів смерть у греків», **þuþR kRkum** (Sö 82 = R 99).

У напису Бйорна (перед 1050 р.) зустрічаємо ті самі слова для повідомлення, що хтось (його ім'я не збереглося) із Сьодерманланду **[uarþ tuþ]r austr i kirikium**, «зустрів смерть на сході, серед греків» (Sö: Нелінґе = R 111)[66].

Уппландці Това та Гемінґ замовили напис у пам'ять про свого сина, Ґуннара, у майстра Асмунда Карасуна (бл. 1020—1050 рр.). Напис повідомляє, що **hon uaR tau[þ]r miR krikium ut**, «він зустрів смерть на чужині, серед греків» (U 431 = R 140).

Фастві з Уппланду звеліла встановити камінь за своїми двома синами, другий (*onar*) з яких Отрюґґ (?) **uarþ tauþr i girkium**, «зустрів смерть у греків» (U 1087 = R 151).

Батько Іґульбйорна та його братів, Гальвдана і Тіальві, замовив камінь у майстра Епіра (бл. 1070—1110) на честь Ґаґра,

котрий **uaR tauþr i suþr**, «зустрів смерть на півдні». Рунологи небезпідставно вважають, що «південь» у цьому випадку означає Візантію (U 925, Уппсальська кафедральна церква = R 127).

Døya, «померти», зустрічається в трьох упландських написах. До нас дійшли лише фрагменти одного з них: **is[t]ifara**, «мандрівник до Естонії» (?) (U 446); **«hon tu i krikum»**, «помер у греків» (U 446 = R 159).

Ґудлауг встановила камінь у пам'ять про свого сина Гольмі, **han to a lankbarþalanti**, «який помер на катепанаті Італія» (U 141 = R 135).

Ґердар і Ярунд замовили камінь у майстра-карбувальника Вісеті (бл. 1060—1070) на честь своїх небожів, синів Інґи, Ерінмунда та Інґімунда, **þir to i kirikium**, «які померли у греків». Напис на камені включає в себе таке: «Ґердар і Ярунд звели ці камені в пам'ять про синів своєї сестри, Ерінмунда та Інґімунда. Ці знаки зроблено на честь синів Інґи. Вона стала спадкоємицею за ними [Ерінмундом та Інґімундом], а брати [Інґи], Ґердар та його брат [Ярунд], успадкували за нею [Інґою]. Вони [Ерінмунд та Інґімунд] померли у греків» (U 72—73 = R 134 = U 49; пор. Янссон, «Runes of Sweden», p. 78, і «Skansens runstenar» (1967), pp. 11—17).

Мандрівники до Греції

Наступна група складається з дев'яти написів, що відносяться до мандрівників до Візантії. В написах не вказується, померли вони там чи ні, однак, швидше за все, вони були або купцями, або членами дружини, яким випало зрештою повернутися на батьківщину.

Два камені XI ст., знайдені на церковному подвір'ї в Стенкумлі на острові Ґотланд, були встановлені трьома братами (Ботмундом, Ботрайвом і Ґуннаром) в пам'ять про їхнього батька: **—ut**, тільки це лишилося від його імені. Ось що вони пишуть про нього[67]:

1.	**...auk sunarla sat miþ skinum**	...і був він на півдні [як купець] із шкірами [хутром]...
2.	**auk han entaþis at ulfshala þa hin helki...**	...і помер він в Ульвсгале[68], коли святий...

Південь — це Візантія; Ульвсгале, де він помер, очевидно, на шляху до чи з Візантії, розташований на данському острові Мьон.

Два сьодерманландські написи, обидва з округи Рьоньо на березі Балтійського моря, що відносяться до періоду після 1050 р., згадують про особливу діяльність: **uli**[69] **skifta**, «ділити, розподіляти (дробити — див. О. Мельникова «Скандинавские рунические надписи», М., 1977, с. 196) золото». Може йтися про розподіл платні варязькому корпусу, але також — і про дільбу здобичі.

Трюдрік каже про Олава, одного із своїх синів, **sniala trakia**, «хороброго (одного з *drœngR*-ів або: членів молодшої дружини)», що **for ulaifr i krikium uli sifti**, «Олав поїхав до греків і ділив золото» (Sö 163 = R 90).

Ґудрун встановила камінь у пам'ять про Гедінна, свого чоловіка чи батька, що був двоюрідним братом (**nafi**) Свейна. Діяльність Гедінна описується розміром *fornyrðislag* (Sö 165 = R 81):

uaR han i krikum	У греків будучи,
iuli skifti.	він ділив [брав свою частку] золото.

Наступні шість каменів походять з Уппланду. Карр наказав звести камінь у пам'ять про Горсі, свого батька, а Каббі — у пам'ять про Горсі, свого родича (*magR*). Діяння Горсі змальовано віршованим розміром (U 792 = R 166)[70]:

fu[r] hfila	Відважно поплив він
far aflaþi	й багатство здобув
uti kri[k]um	далеко у Греції
arfa sinum.	для свого спадкоємця.

Двох уппландців названо *Grikkfari*, «мандрівниками до Греції», «грекоходами». Один з них був Відбйорн, чоловік Стейнгільди, котра замовила пам'ятний напис на його честь у майстра Асмунда Карасуна (U 956 = R 133) (бл. 1020—1040 рр.); другий *Grikkfari* був Кетіль, батько Інґітори (U 270 = R 118). Два уппландці були капітанами кораблів, що пливли до Візантії. Один із них походив із родини мореплавців. А його батько, Льют, сам керманич (*stýrimaðr*), каже про своїх синів (віршований розмір; U 1016 = R 149):

sa hit aki sims uti furs	Того [сина] звали Акі, що вмер на чужині.
[*styrr vaR annarr*][71] **sturþi**	Стюр був другим [сином], він
[k]nari	кермував великим [*knarr*] кораблем;
kuam hn krikhafnir haima tu.	ходив до грецьких гаваней він, а помер удома.

Інґімунд, Торд, Ярл і Віґбйорн замовили у майстра-карбувальника Епіра (бл. 1070—1110) зробити камінь на честь їхнього батька, Інґіфаста, **sturnmaþr sum for til girkha hut**, «керманича, [котрий] поплив за кордон, до Греції». Інґіфаст був сином **ionha** (родовий відм.; U 922 = R 126). Цей камінь було присвячено також пам'яті Іґульбйорна, який згадується вище як батько Ґаґа, котрий «зустрів смерть на півдні». Нижче наведено порівняння свідчень з двох каменів (обидва роботи майстра Епіра):

I. U 925

1.	**ihulbiarn**	Іґульбйорн [зі свого боку як батько],
2.	**uk alfnthan**	а також Гальвдан і Тіальві [зі свого
	uk pelfi	боку як сини]
	litu risa stin at kak	веліли встановити камінь у пам'ять про Ґаґа,
1.	**sun sin**	свого [Іґульбйорна] сина
2.	**uk faþur sin**	та їхнього [тобто Гальвдана з Тіальві] батька.
	uaR tauþri suþr kakr.	Зустрів смерть на півдні — Ґаґ.

II. U 922

	ikimun[tr u]k þorþr [iarl] uk	Інґімунд і Торд, Ярл і
	uikibiarn	. Віґбйорн
	litu risa stain	веліли встановити камінь у пам'ять про
1.	**at] ikifast faþu[r sin**	Інґіфаста, свого батька,
	sturnmaþr]	керманича [корабля],
	sum for til girkha hut	який поплив до Греції, за кордон,
	sun ionha	сина **Ionha** (род. відм.),
2.	**uk at igulbiarn**	в пам'ять про Іґульбйорна.
	in ybiR risti.	А Епір вирізьбив [камінь].

Свідчення з обох цих каменів дозволяють зробити такі висновки: Ґаґ, син Іґульбйорна і батько Гальвдана та Тіальві, помер «на півдні»; Іґульбйорн разом зі своїми онуками наказав встановити камінь у пам'ять про Ґаґа. Пізніше Іґульбйорн загинув разом зі своїм братом, Інґіфастом, батьком чотирьох синів: Інґімунда, Торда, Ярла та Віґбйорна. Інґіфаст з Іґульбйорном були синами **Ionha** (род. відм.), який помер раніше за

них. На жаль, походження його невідоме, але схоже на те, що він був чужоземним купцем. Родина мала зв'язки з Грецією; звідси *suðr* в напису U 925 слід сприймати як посилання на Грецію (пор. коментар Рупрехта до R 126)[72].

Для більшої наочності факти, що містяться в обох написах, подано в генеалогічній таблиці, яка представляє кілька генерацій цієї цікавої упландської родини.

Таблиця 11

Ionha (род. відм.)
(U 922)

- Інґіфаст (U 922)
  - Інґімунд (U 922)
  - Торд (U 922)
  - Ярл (U 922)
  - Віґбйорн (U 922)
- Іґульбйорн (U 922; U 925)
  - Ґаґ (U 925)
    - Гальвдан (U 925)
    - Тіальві (U 925)

Камінь, замовлений Торстейном з Еда і вирізьблений майстром Епіром (бл. 1070—1110) для церкви в Еді (Соллентунська округа; цей камінь зберігається нині в Оксфорді: U 104 = R 115), розповідає про те, що два члени родини **þiR huaru hut til k[r]ika**, «виїхали до Греції». Тут ідеться про батька Торстейна (Свейна) та його брата Торіра[73].

Схід: Йорсала, Серкланд і Карузм

Шлях пілігримів до Єрусалима, давньоскандинавської Йорсали (*Jórsala*), пролягав через Візантію. Назва «Єрусалим» згадується в написах тричі. Ейстейн (з ярлів) вирушив до Єрусалима на початку XI століття і одним з перших серед шведів здійснив таку подорож (U 136). Ми вже розглянули камінь Орміки і Ульвара (бл. 1050 р.), де шлях «через греки» до Єрусалима зображено як один з подорожніх маршрутів (R 196).

Жінка із Стекета в Уппланді (U 605) повідомляє про свій намір здійснити подорож до Єрусалима близько 1050 року:

iskirun harþir totiR	Інґірун [?], дочка Гарда,
lit risti runiR ati sik	звеліла викарбувати ці руни на свою

sialfan	честь.
hn uil austr fara auk ut	Вона вирушить далеко на схід
til iursala	аж до Єрусалима.
fair risti runiR.	Фот [?; бл. 1050] вирізьбив руни.

Матеріал, пов'язаний із загальним визначенням країн ісламського Сходу, в тому числі й Африки Сарацинів, *Særkland* (Серкланду), розглянуто серед написів, що стосуються походу Інґвара на Схід 1041 року. Тому тут відмітимо лише, що назва *Særkland* наводиться п'ять разів (Sö 131, 179, 279, 281; R 196).

Єдина згадка про визначену країну Серкланду збереглася в напису у вигляді назви **karusm** — «Хорезм» (Vs 1; R 183 = M 79).

Географічні назви, вжиті як імена власні

У більшості випадків хлопчику, народженому за кордоном, давали замість імені власного географічну назву. Власні імена такого типу могли вживатися замість прізвищ для мандрівників на чужину або для власне чужинців. Згодом такі прізвища набули поширення і стали використовуватися як імена

У скандинавських рунічних написах зустрічаються два імені такого типу, що, схоже, були найпоширенішими. Досить знаменно те, що вони беруть початок від назв двох найближчих східних сусідів: балтійських фінів — сусідів шведів (від *Æistr* — «Ест») і лопарів — сусідів норвежців (від *Finnr / Fiðr* — «лопарі», пізніше — «фіни»). Ім'я *Æistr* було особливо поширене в шведському Уппланді, де воно представлене на дванадцятьох каменях: U 70, 181, 458, 459, 461, 670, 766, 780, 855, 1050, 1060, 1158. Зустрічається воно також і в Сьодерманланді: Sö 90; пор. також *Æist-fari*, Sö 45[74]. Це ім'я використовували також і як складову складеної форми, напр. *Æist-Ulfr* (U 791, 968).

Finnr/Fiðr у Швеції вживали рідко; відомі лише два випадки (Sö 139; Sm 132). Однак у Норвегії ім'я було популярним: NYR 29, 182, 272, 287; пор. також *Arn-Finnr* (NYR 330, 391); *Auð-Finnr* (NYR 63), *Þor-Finnr* (NYR 6)[75]. З Норвегії ім'я *Finnr* поширилося на Данію: DR 22.

У двох написах із шведського Уппланду згадується ім'я *Tafæistr* (U 467, 722), що також означає «фін»[76]. Давньоскандинавське означення ґерманців з'являється лише раз як сьормське

ім'я власне *ÞуðiskR* (Sö 22)[77]. Те саме стосується і ґерманської назви для русів у Данії — *RiūskR* (DR 138).

Протягом XI століття вживалися три власних імені, що походили від роду занять — професійної торгівлі та найманства: одне — на заході (*Vīkingar*), друге — на сході (*Væringar*), третє — на півночі (*Kylfingar*). Ім'я Вікінґ, *VīkingR*, набуло значного поширення: Sö 54, 182, 197, 203, 269; U 34, 175, 260, 432, 498, 649, 681, 802, 813; Sm 10, 11; Vg 17; зустрічалося воно також і в Норвегії (NYR 288, Берґен)[78].

Два Варяги/Верінґи[79] були пов'язані з Англією. Перший володів кораблем (*skæið*), що плавав «на заході» (= в Англії); один із членів його команди, Ейвінд, брат Свейна, помер там (Ög 68). Верінґ з напису Ög 111 (згідно з Брате, ідентичний Верінґові з напису Ög 68) встановив камінь у пам'ять про свого брата Тіальві, котрий, будучи *drængR*-ом, бився разом із Кнутом Великим (Ög 111).

Ім'я Кюльвінґ, *KylfingR*, зустрічається одного разу в Сьодерманланді і тричі в Уппланді[80]. Сьормський *KylfingR* походив із Сунда, церк. парафія Гелґеста в окрузі Віллотінґе. Кюльвінґ і Голмґейр встановили камінь за своїм батьком Врейдом, котрий потонув у Боґенському озері, і за своєю сестрою Віборґ (Sö 318).

Більше відомостей існує про уппландського Кюльвінґа. Він походив з Бромста, церк. парафія Оденсала, округа Ерлінґгундра. Написи на каменях U 444 та U 445 дали можливість реконструювати генеалогію клану[81]:

Таблиця 12

Борґульв (U 444)

Ульв (U 444, 445)	Гербйорн (U 444)	Несбйорн (U 444, 445)	Гемінґ (U 444)
		∼ Ґіллауґ (U 445)	
		Кюльвінґ () (U 445)	

Згідно з Брате[82], Кюльвінґ, згаданий на каменях U 320 (Кімста, округа Сконела, округа Семінґгундра) та U 419 (Норслунда,

церк. парафія Норрсунда, округа Ерлінґгундра), був однією і тією самою особою. Довести вірогідність такого припущення неможливо.

І, нарешті, ще одне ім'я походить від назви приморських жителів — *Barðar*, бардів, відомих з «Поетичної Едди», «Круга земного» та Саксона Граматика: **iahbaþr/ahbaþr** — «Гаґ-бард» (U 1041)[83]. Гаґбард, про якого йдеться, походив з Ґолвасти (округа Норунда); разом з Інґіґердою він звелів майстрові Інґульву вирізьбити напис у пам'ять про своїх батьків (Рунфаста і Руну), а також збудував міст.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Варяги вдома і на чужині

Загальні спостереження

Вивчення пам'яток скандинавських солдатів фортуни і країн, де вони кінчали життя, відкриває імена багатьох варягів. Серед них — імена вождів варязьких угрупувань та дружин. Один з таких вождів — Ейвісл (Ейюлс) — діяв на сході вже на початку IX ст. (Vg 119; Ög 8); інший — Віфіл — був сучасником Володимира Великого (Пілґородс, Ґотланд), Олав з Вестерйотланду, «дуже шанований *drængR*» (або член молодшої дружини), помер в Естланді на початку XI ст., імовірно, на службі у Володимира Великого (Vg 181).

Решта скандинавів, що згадуються в написах, були сучасниками Ярослава Мудрого та його синів. Серед них — Думарі з Сьодерманланду (Sö 130), також *drængR*, та Гальвборінн з Еланду, котрий **sitr karþum** — «сидить на Русі» (Öl 28=R 190).

Очевидно, до цієї групи можна включити сьодерманландця Сіґвіда з Ести (Sö 171, командира *скейда* — довгого корабля) і невідомого уппландця (U 214—215, чоловіка Інґіборґи і командира *knarr* — великого корабля). Обидва померли в Новгороді.

В окремих випадках можна реконструювати дещо з історії кількох генерацій і гілок скандинавських родів, включаючи їхні зв'язки та громадську діяльність. Більшість з них були представниками найвищих соціальних класів (ярлів) і земельної аристократії. Варто познайомитися з ними і розглянути їхні родинні справи на їхній скандинавській батьківщині, аби побачити, що цих «північних гостей» сприймали, вочевидь, у Східній Європі спершу як фахівців з ведення морських війн, які оселилися на визначених землях. Ці скандинави побачили, що використовувати своє вміння і збагачуватися їм було вигідніше на чужині, ніж у себе вдома.

Деякі з них осіли в Східній Європі, очевидно, під тиском обставин, як це сталося з родичами Ярла Гакона. Однак більшість, пошукавши щастя на службі в того чи того правителя, поверталися на свою скандинавську батьківщину, де купували маєтки і зводили будівлі з громадськими і добродійницькими намірами, аби зажити слави на землі й винагороди на небі.

За періоду рунічних написів (переважно XI ст.) варязьку дружину (*lið*), що складалася з воїнів-моряків, наймали на службу три європейські двори: Новгород-Київський (бл. 980—1060 рр.); Лондонський (1018—1066 рр.) і Константинопольський (988—1066 рр.; після 1066—[1204] найманцями тут були переважно англійці). Дружину на службі у правителя звично означували терміном *lið*[1], хоча дружина англійського короля мала своє визначення — **i þikaliþi** — «тінґалід» (U 668). З метою ідентифікації до терміна додавали ім'я командира, скажімо, **i liþi kuþuis** — «у дружині Ґудвера» (Sö 217), **i liþi frekis** — «у дружині Фрейґейра» (U 611). Дружина під командуванням варязького командира, яка збиралася в небезпечний похід (*far*, Vs 22; Sö 108, 360), називалася ще *hælfningR*. Цей термін наводиться у зв'язку з походом Інґвара 1041 року (Ög 145, 155). Подорож до далекої країни означали словом ūtferð (G 134).

Командир дружини носив титул **lis furugi** (*liðs forungi*; Sö 338; пор. U 112) або **fulks krimR** (*folks grimmR*; Sö 126). Варязький удільний князь носив титул *jarl* — «ярл» (Sm 76; U 617; англ. *earl*); його перший заступник називався *stallari* (Sm 76).

Члени дружини групувалися за двома ієрархічними рівнями: старша дружина, *þiagn-ar* (Sö 34, 112, 170; пор. також Sö 90, 151), складала основний стрижень і готувала командирів; членів цієї дружини називали ще *hūskarlaR* — «дружинники» (Sö 338; U 330, 335). Розрізняли їх завдяки доданому імені командира; скажімо, **uskarlsifruþaR** — «дружинники Сіґреда» (U 335). Молодша дружина, *drængR* (Vg 61, 112, 181, 184; Ög 81; Sö 163; Vs R 182; Öl 28 і т. д.)[2], виконувала обов'язки родрів (*rōðr*), тобто веслярів і солдатів (пор. U 16)[3]. Увесь цей військовий підрозділ міг і називатися *rōðr* з доданим ім'ям командира: **i ruþi hakunar** — «у родрі Гакона» (U 16). Дружинники звалися бондами, *bōndi*, з родри такого-то (ім'я командира; пор. U 16), або визначалися як команда корабля — *skipan* (U 349), окремих матросів називали *skipari* (Sö 171, 335). Тут також могло бути доданим ім'я командира: **ksibari** (<**ski-**) **hulmstains** — «командира корабля Голмстейна» (Sö 335).

Командир корабля звався *vísi*, скажімо, *skæiðaR vīsi* — «командир скейда» (довгого корабля; Sö 171). Стернового звали *stȳrimaðr* (Sö 161; U 922, 1011, 1016). Один одного члени дружини, особливо молодші, називали *fēlagi* — «товариш» (англ. *fellow* — «друг», «товариш», «спільник», «послідовник»; Березань / R 194; Vg 112, 122, 146, 182; Sö 292; U 984).

Похід на захід (*vestvegR*) мав назву *viking* (Vg 61: **sa uarþ tuþr o uastruakm i uikiku** — «він загинув на західному шляху у вікінґу», похід на схід називався *far* (Sö 108, 360; Vs 22). Битва означувалася як *orrusta* (Vg 40; Sö 126, 338).

Якщо під час далекого походу треба було обговорити важливі справи, дружина сходилася на раду — тінґ, *þing* (напр., Sö 33).

Основним військовим підрозділом дружини був корабель[4]. До кораблів вживалися такі означення:

скіп (*skip*): загальна назва для корабля (U 439, 778); пор. **skibuarþ** — «корабельна вахта» (R 113);

скейд (*skæið*): (давньосканд. *skeið*>давньоангл. *scegð*), «військовий корабель класу довгих кораблів» (Sö 171);

кнар (*knǫrr*): (давньосканд. *knǫrr*>давньоангл. *cnear*), «великий морський корабель», важчий і міцніший від довгого корабля (Sö 49, 198; U 214, 258, 654, 1016).

«Саме на цих кнарах скандинави припливали до Британії й досягли Ісландії та Фарерських островів. З цього можна виснувати, що в «епоху вікінґів», як і в XII ст., кнари більш підходили для плавання, ніж довгі кораблі, вони мали вищий борт, були коротшими й, можливо, ширшими»[5].

У написах великі кораблі найчастіше згадуються, коли йдеться про Східну Європу[6] та ісламську Азію: Балтійське море (Sö 198); Новгородське море (U 214); візантійські порти (U 1016); похід Інґвара (U 654).

Довгий корабель (*skæið*) згадується лише двічі: один раз у зв'язку з Новгородом (Sö 171), вдруге — з подорожжю на захід: **uerekskaiþ** — «на скейді Верінґа» (Ög 68; пор. R 66). На жаль, у написах не наводиться конкретної інформації про кількість людей у команді одного корабля та число кораблів, що складали дружину.

Ярлабанкі та його клан

В «епоху вікінґів» у Тебю[7], в Уппланді (Дандерюдський прибережний район), було зведено найцікавіший міст, як пожертву за спасіння душі (**lit raisa stain þina at sik kuikuan** = U 212 A, B; пор. U 261) Ярлабанкі, члена знатного роду другої половини XI ст. Чимало шведських археологів і рунологів дослідили цей міст, встановивши його розміри[8]: близько 380 футів (приблизно 116 м) завдовжки, 21 фут (6,4 м) завширшки. З обох кінців мосту — північного і південного — були написи, складені самим Ярлабанкі (U 164, 165). Крім цього мосту Ярлабанкі збудував ще один у Фресті (U 261), проклав дорогу [**braut ruþia**] у Гаґбю (церк. парафія Тебю — U 149) і впорядкував місце для *þing*-у — асамблеї (**auk þinkstaþ þina karþi**) у Валлентуні (U 212 B)[9]. Він гордо заявляє, що він **auk ain ati alan tabu** — «один заволодів усім Тебю» (U 127, 164, 165, 212 A, 261) і що він **auk ain ati alt huntari þita** — «один заволодів усім цим округом» (U 212 B)[10].

Добродійницькі діяння Ярлабанкі та маєтності, які він придбав («увесь Тебю»), мусили коштувати значних статків. Зрозуміло, що він належав до аристократичного уппландського клану, проте, щоб зберегти свої позиції, повинен був мати й інші джерела прибутку. Для Ярлабанкі та всього його клану (як і для решти подібних кланів) такими джерелами були їхня найманська діяльність на заході («вікінґи»; переважно англійська данина данцям, т. зв. *Danegeld*) та на сході, на службі у Варязькому корпусі візантійського імператора, або ж служба на Русі.

Це ясно випливає із джерельних даних про клан Ярлабанкі. Історію клану можна частково відтворити на підставі тридцяти

двох упландських каменів, які були встановлені членами клану й збереглися до наших днів[11].

Одним із пращурів цього клану був Ейстейн з Дандерюдського прибережного району (Бробю, церк. парафія Тебю), вірний прихильник шведського короля Олава (995—1020/22) і учасник християнізації Швеції, розпочатої цим королем. Він був першим шведським паломником до Єрусалима, про якого ми маємо документальні дані. Це сталося на початку XI ст. (пор.: Musset, M, p. 228). І звідти, як свідчить напис його дружини Естрід, він вже не повернувся: **is suti iursalir auk antaþis ubi kirkum** — «він вирушив до Єрусалима і скінчив [своє життя] серед греків» (=U 136, Бробю, церк. парафія Тебю, Дандерюдський прибережний район, = M 51).

У Ейстейна було п'ятеро синів: Ґаґ, котрий помер (або був убитий?) за життя своїх батьків[12] (U 137), Інґіфаст, Ейстейн, Свейн та Інґвар (U 101)[13]. Інґіфаст успадкував батьківське майно; його старший брат Ґаґ помер раніше й, очевидно, не мав дітей. Інґіфаст був одружений двічі. Від першої дружини, Раґнфрід, яка, схоже, походила з Гаґбю (церк. парафія Тебю, пор. U 148), він мав сина — Гемінґа (U 148, 101, 143); від другої дружини, Йорун з Фельбру (церк. парафія Тебю, пор. U 142), — сина Ярлабанкі, того самого, що збудував міст.

Інґвар з Гарґа (церк. парафія Сконела, пор. U 101, 309, 310) також одружувався двічі. Перша його дружина, Фастві (U 112), походила з клану, що мешкав в Оркесті (округа Семінґґундра). Вона була однією з дочок Онема з Барастаді (Борреста; U 112, 336, 328)[14] й мала сестер Ґюрід[15] та Ґудлауґ.

Наступником Онема був його небіж по батьковій лінії, знаменитий Ульв з Боррести (U 336, 343, 344, 161), який в одному з написів похвалився, що тричі збирав англійську данину (Danegeld): **in ulfr hafiR onklati þru kialtakat þit uas fursta þis tusti ka[l]t, þa [kalt] þurktil. þa kalt knutr** — «і Ульв узяв в Англії три данини — першу, ту, що її виплатив [Скьоґлар] Тості[16] [991 р.]; другу — що її виплатив Торкель [Високий][17] [1012 р.]; і ще — від Кнута [Великого, 1018 р.]»[18] (U 344).

Ґудлауґ, третя дочка Онема, вийшла заміж за Ансура/Ассура, котрий, очевидно, походив з Лундбю (Маркімська церк. парафія) і невдовзі по одруженню помер чи був убитий. Імовірно, що він служив як *hūskarl* у дружині Раґнфаста (пор. U 330). Два камені, присвячені їхньому синові Гольмі, один — в церкві Тебю (U 133), а другий — в самому маєтку у Фітья

(церк. парафія Тебю, U 141), були встановлені після того, як Ґудлауґ овдовіла. Напис на обох[19] однаковий: **han to a lankbarþalanti** — «він помер у катепанаті Італія», мабуть, як член візантійського Варязького корпусу[20].

Інґвар мав від Фастві чотирьох синів[21]: Раґнвальда (відзначимо, це князівське ім'я), Сіґвіда (U 309), Інґвара (U 309) та Ярлабанкі (U 309). Другою жінкою Інґвара була Астрід з Еда (пор. U 112); від цього шлюбу не було дітей, бо Інґвар помер невдовзі по одруженню, будучи *algoðr drængR* (U 143). Його смерть була дещо загадковою. Написи повідомляють про одночасну смерть трьох членів клану: Інґіфаста з Тебю, його брата, Інґвара, та сина Інґвара — Раґнвальда (U 309, 310). Ця трагедія не могла статися пізніше 1050 року, бо Астрід, дружина Ейстейна (котрий помер приблизно на початку XI ст.), була ще живою (U 101). На жаль, написи не повідомляють, де або як саме вони померли. Камені мовчать також і про те, чи були Інґіфаст і Інґвар коли-небудь за межами своєї країни. Проте один з написів (Ед, Едська церк. парафія, округа Соллентуна), замовлений сином Інґвара Раґнвальдом на смерть його матері, Фастві (112 B), свідчить (віршована форма)[22]:

runa rista	Руни вирізьблено
lit rahnualtr	за наказом Раґнвальда.
huar a griklanti	Він був «у греках»,
uas lis forunki.	він був командувачем [імператорського] *lið*-у (корпусу).

Іншими словами, десь перед 1050 роком Раґнвальд був командувачем Варязького корпусу.

Раґнвальд полишив службу у Візантії ще до смерті своєї матері, адже напис повідомляє про його діяльність «у греках» у минулому часі (U 112 B). Отож, Раґнвальд, його батько, Інґвар, та дядько за батьком, Інґіфаст, служили відповідно разом ще комусь. А що період, про який ідеться, збігається з часом правління Ярослава Мудрого (1018—1054) на Русі, то можемо припустити, що всі три члени цього клану перебували на службі саме в нього. Трагедією, що сталася на Русі перед 1050 роком, був, отже, невдалий похід Володимира Ярославича та Вишати Остромировича 1043 року. З давньоруських та візантійських джерел відомо[23], що Ярослав найняв варягів для походу або, за словами візантійського історика Іоанна Скилиці (після 1057 р.), Володимир [тобто його батько, князь Ярослав] «долучив [до своєї

армії] загін людей, що мешкали на північних островах океану»[24]. Тому цілком імовірно, що Інґіфаст, Інґвар та Раґнвальд вирішили пристати на службу до Ярослава, розраховуючи на значну частку здобичі.

Ярлабанкі не перебільшував, коли вказав, що заправляє «всім Тебю», тобто цілим «сотенним округом» (територіальна одиниця). Очевидно, він мав дві резиденції: батьківську в Бробю (церк. парафія Тебю), а також у Фяллбру (церк. парафія Тебю), успадковану від матері. Пам'ятні камені, полишені ним, знайдено в обох місцях (U 140, 142). По смерті свого старшого брата Гемінґа він успадкував також і Гаґбю (церк. парафія Тебю; пор. його напис про самого себе — U 149). Зрозуміло, що він мав володіння і в самому Тебю, як про це свідчить напис на тебюському мості (U 164, 165). Він залишив написи не тільки у провінційній церкві Фрести (округа Валлентуна, U 261), де також мав маєтність (очевидно, від однієї з жінок), а й у церквах двох адміністративних центрів, де теж були його володіння — в Дандерюді (центрі Дандерюдського прибережного району), що до нього належала і ціла округа (Тебю; U 127), та у Валлентуні (центрі округи Валлентуна, U 212).

Ярлабанкі одружувався двічі і мав двох синів. Фастві (U 150) народила йому Свейна (U 150), а Кетільой (U 144) Інґіфаста (U 142). Свейн одружився з Інґіторою з Карбю (церк. парафія Тебю), дочкою Іґулла та Ерінві (U 151), і помер разом із своїм старшим сином Торіром ще за життя своїх батьків. Це відомо з написів, зроблених його батьками (U 150) і його молодшим сином — Торстейном з хутора Еди (U 104). Останній напис засвідчує, що обидва, батько Свейн та син Торір, **þiR huaru hut til krika** — «були далеко аж «у греках», тобто померли у Візантії. Цей напис (U 104) виконав майстер-різьбяр Епір, а це значить, що вони мали померти після 1070 року, що узгоджується з відомостями хронологічної історії клану.

Діяльність Ульва з Борресті в Англії припадає на період між 991 та 1018 роками. Ейстейн належав до попередньої генерації, отож народився, мабуть, не пізніше 960 року, а помер на початку XI ст. Роком народження Інґіфаста був прибл. 998-й, а Ярлабанкі — прибл. 1015-й. Син Ярлабанкі, Свейн, таким чином, мав народитися бл. 1030 року, а онук, Торір, бл. 1048/1050 року. Дата їхньої смерті може бути визначена як початок 70-х рр. XI ст.

З фрагмента каменя з Бробю (U 140) відомо, що Ярлабанкі також помер у Візантії (**han entaþis i kirikium**). У написі на камені з Фяллбру, виконаному майстром Епіром (U 142), також згадується про його смерть[26]. Таким чином, Ярлабанкі помер після 1070-го й перед 1110 роком.

Оскільки Ярлабанкі та його перша дружина Фастві встановили камінь в пам'ять про свого сина Свейна у 1070-х рр. (швидше за все, в першій половині десятиліття) і оскільки відомо, що Ярлабанкі мав другу дружину, можна виснувати, що Фастві померла невдовзі за своїм сином. Ярлабанкі пишався своїм багатством, але залишився без спадкоємця; він швидко взяв другий шлюб з Кетільой і став батьком Інґіфаста (U 142). Ярлабанкі помер через три-п'ять років після смерті свого старшого сина, ймовірно, наприкінці 70-х років XI ст.

Таблиця 13 а. Клан Ярлабанкі

Ейстейн (пом. бл. 1000 року, Віз.)
U 135, 136, 137; Бру
~Астрід (пом. бл. 1050 року)
U 101, 135, 136, 137, 143

Ґаґ U 137, Бру	Інґіфаст (нар. бл. 998-го — пом. 1043 (?) р., Віз.) U 101, 135, 143, 147, 148; Бру ~1) Раґнфрід з Ґаґа U 148 ~2) Йорун з Фялла, U 142, 143, 147	Естейн U135, 136	Свейн U 135	Інґвар (пом. бл. 1043 р., Віз.(?)) U 101, 143, 147, 309, 310 Гарґ ~2) Естрід з Еда, U 310	1)~ Фастві (пом. до 1043 року в Еді) U 112 (див. табл. 13 б)

1	1	2	2	1	1	1
Іґул U 151 Кар ~Арінві U 151	Геміґ U 101, 143, 148, Ґаґ	Ярлабанкі (нар. бл. 1015 р., пом. бл. 1070—1080 рр., Віз.) U 101, 127, 140, 142, 143, 149, 150, 164, 165, 212, 261, Бру, Фялл, Ґаґ ~1) Фастві (пом. бл. 107x) U 150 ~2) Кетільой, U 142	Раґнвальд (пом. бл. 1043 р., Віз.) U 112, 309, 310, Гарґ К/Віз.	Сіґвід U 309	Інґвар U 309	Ярлабанкі- U 309

Торбйорн U 151	Інґітора U 104, 151	~Свейн (пом. бл. 107x, Віз.) U 104, 150; Ед	Інґіфаст (нар. бл. 107x) U 142

Торір (пом. бл. 107x, Віз.) U 104	Торстейн U 104; Ед

Таблиця 13 б. Клан Ярлабанкі — клан Барастаді

Невідомий

Онем з Барастаді U 112, 328, 336; Орк	**Невідомий**

Фастві (нар. до 1043 р. в Еді) U 112 ~Інґвар (див. табл. 13а)	**Ґюрід** U 100, 226, 328; ~Ульв з Скульгамарра, U 160, 161, 225, 226; Ріcб	**Ґудлауґ** U 133, 141, 328 ~ Ансур з Лунд U 328; ймовірно, пом. на Сході, пор. U 29	**Ульв з Барастаді** U 161, 336, 343, 344; Орк К/Анг

Ульвкетілл U 100, 160, 225; Ріcб	**Арнкелл** U 225	**Ґюі** U 100, 160, 225	**Уні** U 160	**Голмдіс** U 100	**Голмі** (пом. в Ланґ) U 133, 141	**Кар(л)сі** U 133, 141	**Ґейбйорн** U 343 (ймовірно, пом. на Сході, U 154)

Скорочення:
Бру — Брубю, su Тебю
Бялл — Бяллста, su Валлентуна
Гаґ — Гаґбю, su Тебю
Гарґ — Гарґ, su Сконела
Ед — Ед, su Ед
Кар — Карбю, su Тебю
Лунд — Лундбю, su Маркім
Орк — Оркеста, Семінґтундрська округа
Рісб — Рісбюле, su Тебю
Фялл — Фяллбру, su Тебю

su = церковна парафія

* * *

Віз. — Візантія
Ланґ — (Візантійський) катепанат Італія
К/Анг — командир данських походів до Англії
К/Віз — командир візантійського імперського корпусу

На таблиці 13 б представлено схематичне відтворення родоводу трьох генерацій іншого знатного упландського клану з Барастаді, пов'язаного з кланом Ярлабанкі через шлюби, що мав тісні контакти із Східною Європою.

Торстейн та його варязька дружина на Русі протягом 1050-х років

У церкві в Тюрінґе (округа Екнебу, Sö 338 = M 86 = R 79) в Сьодерманланді стоїть камінь, величезний розмір якого свідчить про значні статки тих, хто його замовив. Камінь присвячено пам'яті Торстейна, начальника дружини. Замовили його — за порядком у напису — сини померлого, Кетіль і Бйорн, імена

яких наводяться; його брат, Анунд; члени дружини померлого (*hūskarlaR*); Кетільой, жінка небіжчика.

Віршована частина напису так змальовує Торстейна:

bruþr uaRu þaR	Брати були
bistra mana	найкращими людьми
a lanti	тут, на землі,
auk i liþi uti	та там — у дружині;
hiltu sini	вони утримували своїх
huskarla uil.	дружинників добре.
han fial i urustu	Він впав у битві
austr i garþum	на сході в Ґардах (Русі),
lis furugi	начальник дружини,
lanmana bestr.	кращий із співземельників.

Торстейн, отже, був начальник (*forungi*) дружини (*lið*) на Русі (**i garþum**). Деякі ознаки давньошведської мови (скажімо, biorn), вжиті в напису, визначають його приблизно серединою XI ст., мабуть, десь відразу після 1050 р. (пор. R 79). Таким чином, Торстейн мав бути командувачем дружини Ярослава і померти на початку п'ятдесятих років XI ст.

Торстейн мусив провести багато часу на Русі, бо зумів там нажити чимало статків (що засвідчує величезний пам'ятник, Sö 338). Саме він також придбав хутір Веда в Уппланді (церк. парафія Анґарнс, округа Валлентуна), який потім передав синові. Це відомо з меморіального каменя, що його він звів на честь свого сина (U 209; Веда = R 136 = M 53):

þurtsain kiarþiftiR irenmunt	Торстейн звів [цей камінь] у пам'ять про Ерімунда,
sun sin aukaubti þinsa bu.	свого сина, і купив для нього цей хутір.
[метрично] **auk aflaþi**	І [Торстейн] набув [багатство]
austr i karþum	на сході, на Русі.

На жаль, нам невідомо, як цей син помер; можливо, він був на Русі разом зі своїм батьком[26].

Сам Торстейн успадкував хутір від свого батька в Ґодерсті, Уппланд (церковна парафія Скепптуна), як про це зрозуміло з написів U 360:

þurstain hiak a hili [= *hælli*]	Торстейн [звелів] вирізьбити камінь
iftiR erinmunt sun sin	у пам'ять про Ерімунда, свого сина,
auk iftiR kaiRbiarn faþur sin.	і в пам'ять про Ґейбйорна, свого батька.

За цими написами можна скласти таке генеалогічне дерево цього клану:

Таблиця 14. Клан Ґейбйорна

Ґейбйорн
U 360

Торстейн пом. бл. 1050 р.
Sö 338; U 209; U 360;
~ Кетільой
Sö 338

Анунд
Sö 338

Ерінмунд
U 209; U 360

Кетіль
Sö 338

Бйорн
Sö 338

Дружина Фрейґейра в Балтійських землях

Шість каменів містять інформацію про діяльність Фрейґейра у Східній Європі. Про самого Фрейґейра ми дізнаємося з написів на каменях U 518 і U 1158:

U 518:

þurkir uk suin litu risa	Торґерд [матір] і
stin þina	Свейн [батько] звеліли встановити цей
iftiR urmiR uk urmulf uk frikiR.	камінь за Ормом, і Ормульвом, і Фрейґейром.
on etaþis i-sila nurian	Він [Фрейґейр] скінчив [своє життя] в Езелі (Естонія) на півночі,
þiR antriR uti krikum.	а вони [Орм і Ормульв] померли на чужині, у греків.
kuþ ihlbi [þei]Ra ot uk salu.	Боже, допоможи їхнім духу і душі.

U 1158:

kuisþen yg estr yg uin — yk aki	Ґудстейн і Ейст і — і Акі
litu risa stn fryke faþur se.	звеліли встановити цей камінь у пам'ять про Фрейґейра, їхнього батька.
lfsten iuk runi þsa.	Лівстейн вирізав ці руни.

На камені U 1158 є чіткий підпис, що його рунологи визнали за підпис різьбяра рун Лівстейна, котрий плідно працював у Західному Уппланді приблизно водночас із Асмундом Карасуном, тобто у другій чверті XI ст.[27] Таке датування підтверджує камінь, установлений за одним із членів дружини Фрейґейра, на якому також є підпис майстра: **suain uk osmunrt þau markaþu**, «Свейн і Асмунд [Карасун] викарбували [цей] камінь»[28]. Асмунд явно є Асмундом Карасуном. Звідси приблизний час діяльності

Фрейґейра можна безпомилково визначити як другу чверть XI ст.

Названі два камені (U 1158 і U 518) не обов'язково належать до одного й того самого періоду. U 1158 — це пам'ятник, зведений синами, очевидно, невдовзі після звістки про смерть їхнього батька, Фрейґейра. Батьки Фрейґейра встановили один камінь (U 518) за трьома своїми синами. Брати Фрейґейра, Орм та Ормульв, могли загинути або в той самий час, або іншим разом, але, так чи так, за життя їхніх батьків.

Свідчення з цих двох каменів дозволяють нам простежити три генерації цього уппландського клану. Фрейґейрові батьки жили у Східному Уппланді (округа Сьюгундра), хоча сам він осів на заході. Він міг одружитися із жінкою, котра отримала в спадок хутір у церк. парафії Сімтуна.

Таблиця 15. Клан Фрейґейра

Свейн U 518
~ Торґерд U 518

Орм U 518	Ормульв U 518		Фрейґейр U 518, U 1158 U/L 1049=R 187; DR 216

Ґудстейн U 1158	Ейст U 1158	Невідомий U 1158	Акі U 1158

Чотири камені було зведено в пам'ять про членів Фрейґейрової дружини. Два з них походять з Уппланду (з району озера Мелар, округи Бро і Треґдс), один — з Ґестрікланду (Ґевле) і один — з данського острова Лолланд. Іншими словами, всі вони належать народам Балтійського узбережжя, без огляду на їхню національну приналежність. На каменях такі тексти:

U 661:

biurn auk stnfriþ litu arisa	Бйорн і Стейнфрід звеліли
s[ti]n	встановити камінь
afti kisila.	у пам'ять про Ґісла.
[метрично]	[віршовані рядки]
han uti fial	Він впав на чужині
i liþi frekis.	в дружині Фрейґейра.

U 698:

sufar lit aristn þin afir	Сува (Sufar?) звелів встановити камінь
askir	за Асґейром,

sun sin. han ut fal a liflainþi [i liþi] frai[kis].	своїм сином. Він впав на чужині, в Ліфланді, в дружині Фрейґейра.

L 1049:

brusi lit rita st[in þina]	Брусі звелів викарбувати цей камінь
[a]b[t]iR ahil	у пам'ять про Еґіля,
brur sin. in han uarþ tauþr a	свого брата. Він зустрів смерть
tafstalonti.	у Тавастланді,
þo brusi furþi lank lans[29]	коли Брусі командував лівим
abtiR brur sin.	крилом після [смерті (?)] свого брата.
hon fur miR fraukiRi.	Він ходив [походом] з Фрейґейром.
kuþ hialbi hon saluku[þs] muþir	Боже, допоможи його душі [і]
suain uk osmunrt þau markaþu.	Матір Божа:
	Свейн і Асмунд [Карасун]
	вони вирізьбили [руни].

DR 216:

ąsraþr auk hiltu-R raisþu stain þansi aft frąþa frąnti sin sin[30]**, ian han uas þą fąink uaiRa.**	Асрад і Гільдунґ звели цей камінь у пам'ять про Фреді, їхнього родича, а тоді він був командиром [?].
ian han uarþ tauþr ą suą þiauþul	зустрів він смерть у Швеції, і був він у дружині Фрейґейра,
auk uas furs i frikisiąþi, þą aliR uikikaR.	коли всі вікінґи [впали?].

Очевидно, що Фрейґейр діяв зі своєю дружиною уздовж узбереж східної Балтики, між Ліфландом, Езелем і Тавастландом (=Центральна Фінляндія, Ямь у руських літописах). Сам він помер *i silu* (U 518), слово, яке рунологи інтерпретували (правильно, на мою думку) як **i isilu*, а **isilu* було прочитане як *Osil* (Heinricus de Lettis, «Chronicon Livoniae»: *Osilia* =Съсолы, Ссолы в руських літописах), сучасний естонський острів Сааремаа[31]. На зв'язок Фрейґейра з Естландом вказує також ім'я його другого сина, Ейста, що дослівно означає «Естонець»[32]. Напевно, він народився в Естонії під час батькової служби там.

Два інші уппландці, вочевидь, члени дружини Фрейґейра — це Бйорн і Анунд, що вони обидва загинули в різний час у Вірланді (Естонії). Бйорн, син Кетільмунда і Раґнфрід, походив з Енґбю (церк. парафія Лунда, округа Семінґгундра)[33]. Напис у його честь вирізьбив Асмунд Карасун, що відносить смерть Бйорна до 1040-х років.

У церкві в Рослаґс-Бру (Бру ох, прибережний район Ветьо) є два написи, замовлені Сіґруд у майстра Торбйорна-скальда в 1050-х роках. Перший напис зроблено в пам'ять про чоловіка

Сіґруд, Карі (U 533), але, на жаль, не вказано, як він помер. Другий — у пам'ять про сина Сіґруд, Енунда (U 533 = R 141); там сказано: **han uas tribin a uirlanti**, «Його було вбито у Вірланді» (Естонія).

Адам Бременський пише у своїй праці «Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum» (бл. 1073—1076 pp.) про невдалу місію єпископа Адальварда старшим[34] емісаром Гамбурзької єпархії, де архієпископом з 1043-го по 1072 р. був Адальдберт. Місія Адальварда полягала в тому, щоб тісніше прив'язати нововавернених шведів до римсько-католицького табору, зокрема в питанні інвеститури. Він удався до своєї місії в час, коли проримськи настроєного Енунда/Анунда/Якова (бл. 1020/22—1047/50) заступив його кревний брат, напівслов'янин за матір'ю, Емунд Старий (католики прозвали його *pessimus*<*slemme* «поганий»; правив 1047/50—1060 pp.). Він визнав Осмунда, церковника англосаксонського походження (котрий помер бл. 1070 р. в англійському монастирі в Елі), своїм архієпископом. Унаслідок ускладнень з Римом, Осмунда було посвячено в єпископи «полянським архієпископом»[35], а Адальвард мусив повернутися (можливо, бл. 1055 р.), спіймавши облизня.

Разом з тим, за словами Адама Бременського, «Божа покара» спостигла шведів: «під час походу до Країни Жінок[36], яких ми вважаємо амазонками, там спершу загинув син короля [Емунда], на ім'я Анунд, через отруту, що її вони [амазонки] вкинули до криниці»[37]. І хоч літописець не називає дату цієї події, він пов'язує її з іншою «Божою покарою», посухою, що її західноєвропейські літописці («Chronicon Wirziburg»; «Annales Islandici») датували 1056 роком[38]. Це означає, що похід Анунда, сина Емунда, проти *квенів* («амазонок») мав відбутися бл. 1056/57 р.

У той самий час ми чуємо про боротьбу новгородців проти чуді (естів). Остромир, правитель Новгорода (пов'язаний родинними узами з правлячою династією Русі), напав на них з новгородцями, однак похід зазнав невдачі, а сам Остромир поплатився життям. Ярослав, новий князь Київський (і як такий, верховний правитель Новгорода), вирушив помститися за нього і зробив це успішно — «взя осек[39] Кеди(н)пив, сиречь слънца рука»[40]. Ця інформація збереглася в групі літописів, що використали за джерело так званий Поліхрон середини XV ст. (Новгород-Софіївські зводи), де це було записано під роком смерті Ярослава, 6562/1054-м[41].

Коментатори «Повісті врем'яних літ» вказали на хронологічні неузгодження. Правитель Остромир був ще живий 6564/65 року (1056/57)[42], оскільки саме в той час для нього переписали книгу, що пізніше зажила слави як «Остромирове євангеліє».

Безперечно, що винні в усьому наступні укладачі. Татіщев скористався зводом, в якому датою смерті Остромира був 6564 рік[43]. Таким чином, похід і загибель Остромира сталися в першій половині березневого року 6565-го, що відповідає другій половині вересневого року літа 6565-го. В обох випадках згадується літо 1057-го, а це дозволяє нам виснувати, що похід і смерть Остромира сталися пізніше.

Під роком 6568/1060-м та сама група літописів[44] знову містить інформацію, пов'язану із Східною Балтикою. Ізяслав пішов на Съсолы, жителів острова Сааремаа/Езель, і примусив їх платити данину в дві тисячі срібних гривень. Ті спершу погодилися платити, проте наступної весни повстали, спустошивши територію навколо Юр'єва (Тарту/Дерпта)[45], міста, заснованого Ярославом 1030 року на березі озера Пейпус. Потім вони спалили місто і просунулись аж до Пскова. Там назустріч їм виступили псковичі й новгородці, спалахнула кривава битва, в якій тисяча русів й «Ссолъ бесчисла» загибли.

Того самого року, 1060-го, помер Емунд Старий (або Поганий); після його смерті значення Швеції в Естланді на деякий час підупало, так само як діяльність Русі на території Чуді (естів), що про неї нема згадок протягом п'ятдесяти років, аж до 6621/1113-го.

Співробітництво між Емундом і його сином, Енундом, з одного боку, та Емундовим свояком, Ярославом, і його сином, Ізяславом (котрий, мабуть, носив скандинавське ім'я, Holti), з другого, вимагає ретельного дослідження[46]. Проте і Емунда, і Ярослава безумовно об'єднувала їхня боротьба за незалежність своїх церков — Емундової від Гамбурґа/Рима, а Ярославової — від Константинополя. Якби питання про можливе співробітництво між Емундом і Ярославом/Ізяславом у справі східних балтійських узбереж було прояснено, ми могли б визначити, кому служив Фрейґейр із своєю дружиною — Емунду/Енунду, Ярославу/Ізяславу або ж обом? Поки ж можна висунути окремі припущення.

Син Фрейґейра, котрий звелів звести пам'ятник на честь свого батька, очевидно був відомий, коли досяг повноліття (тобто п'ятнадцяти-двадцяти років), як Ейст, «Естонець», оскільки

народився під час служби його батька в тих землях за п'ятнадцять-двадцять років до смерті, у сорокових роках XI століття. Нема жодних свідчень про похід шведських королів до Східної Балтики протягом того часу.

З трьох синів Свейна і Торґерд один загинув на півночі під час сутички із *Ссолами*, два інших — на півдні чи то на службі у Візантії, чи на службі в Русі проти Візантії. Всі вони втрьох, Орм, Ормульв і Фрейґейр, могли перебувати на службі в Ярослава чи Ізяслава, котрі, як князі Київські та Новгородські, мали справи як з Візантією, так і з естами. А якщо це так, то слід віднести і датування каменів, що згадують ім'я Фрейґейра, і датування діяльності майстрів, що їх викарбували, до періоду між 1042-м і 1060 роками[47].

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Якун, варязький князь року 1024-го

Єдиним варязьким князем, ім'я якого згадується в давньоруських літописах, є Якун-/Jakun. Під роком 1024-м (6532-м) у літописах повідомляється про його участь у боротьбі між кровними братами Ярославом і Мстиславом:

Ярослав приде Новугороду, и посла за море по Варягы.
И приде Якунъ с Варягы.
И бѣ Якун* сь лѣпъ[1] и луда бѣ у него* вся[2] золотом истъкана. И приде къ Ярославу.
И иде Ярославъ съ Якуномъ на Мьстислава* Чернигову[2]. Мьстислав же слышавъ взиде противу има к Листвену.
*И бяше осень, и ту ся сретоша[2].
Мьстиславъ же с вечера исполчивъ дружину, и постави Сѣверъ в чело противу Варягомъ, а сам ста с дружиною своею по крилома.
И бывши нощи* рябиной[2], бысть тма, молонья, и громъ* шибаше[2] и дождь.
И рече Мьстислав дружинѣ своей: Поидем на ня!

И поиде Мьстиславъ, и Ярославъ противу ему, и сступася чело
Сѣверъ съ Варягы. И трудишася Варязи секуще Сѣверъ.
И посемъ наступи Мьстиславъ с дружиною своею, и нача сѣчи
Варягы.
И бысть сѣча* зла и страшна[2], яко посвѣтяще молонья*, тако[2]
блещашеться оружье* их[2].
*Елико же молния освѣтяше, только мечь видяху, и тако другъ
друга убиваше[2]. И бѣ гроза велика и сѣча силна и страшна.
Видѣвъ же Ярославъ, яко побежаемъ есть, побѣже с Якуномъ
княземь варяжьскым; и Якунъ ту отбѣже луды* своея[2] златоѣ.
*И тако победи Мьстислав великого князя Ярослава и Якуна[2].
Ярославъ же приде Новугороду, а Якунъ иде за море* и тамо
умре[2].
Мьстислав же, о светь заутра, видѣвъ лежачиѣ сѣчены от своих
Сѣверъ и Варягы Ярославлѣ, и рече: Кто сему не радъ?
Се лежить Сѣверянинъ, а се Варягъ, а дружина своя цѣла[3].

Варязького князя Якуна яскраво змальовано в ПВЛ, хоча науковці й досі не дійшли згоди щодо точного значення вжитих епітетів: «сь лѣпъ» («статний») чи «сьлѣпъ» («сліпий»)?

У своєму резюме до свідчень з давньоскандинавських джерел стосовно історії Русі (1924 р.) Фрідріх (Федір) Браун зазначив, що між скандинавськими та давньоруськими джерелами існують розбіжності. Скажімо, скандинавські джерела наводять докладну інформацію про жінок Ярослава Мудрого (пом. 1054 р.) та Мстислава Великого (пом. 1132 р.), а давньоруські джерела замовчують той факт, що вони були шведськими принцесами. З іншого боку, хоча давньоруські джерела і сповнені згадок про те, що новгородський князь ходив «за море» по варяги, лише в наведеному уривку вказано конкретне ім'я варязького князя — Якун (< сканд. Hākon).

«Але саме про цього Hākon-а ми нічого не дізнаємося із скандинавських джерел; схоже на те, що він був споріднений зі шведською королівською династією»[4].

Ярл Гакон згадується в двох шведських рунічних написах першої половини XI ст. — одному з Уппланду (U 617), другому зі Смоланду (Sm 76). Рунологи й історики мають визначити: по-перше, чи ім'я з рун «Гакон ярл» відноситься до однієї історичної постаті, чи воно відноситься до двох осіб, і, по-друге, ким він (чи вони) був (були) в дійсності? Були розглянуті всі відомі «ярли Гакони»: Гакон Сіґурдарсон (пом. 995 р.), його онук Гакон Ейрікссон (пом. 1029 р.), Гакон Іварссон (пом. 1062 р.) і навіть Гакон Пальссон (пом. 1122 р.). Провідні рунологи Брате, фон Фрізен, Вессен, Янссон, Кінандер, Рупрехт[5] загалом

зійшлися на думці, що ярл Гакон з двох наведених написів представляв дві різні особи: одного Гакона шведського, другого — норвезького.

Шведський ярл Гакон з Уппланду був землевласником, а його син Ассур організував оборону уппландського узбережжя Сьодерманланду від вікінґів. Його родинні зв'язки простежуються за написами Sö 101 та Sö 106, і А. Рупрехт віддав їм належне у своїй монографії[6].

Щодо ідентифікації норвезького ярла Гакона із смоландського напису (Sm 76), то найсприйнятнішу версію запропонував 1922 року Отто фон Фрізен[7], згідно з якою Гакон є норвезьким ярлом (Ярлом Гладіру) Гаконом Ейрікссоном (пом. 1029 р.). Його також ототожнювали з Гаконом з напису U 16.

У 1925 році Ерік Брате[8] пов'язав цього норвезького Гакона Ейрікссона з Якуном — варязьким князем з ПВЛ. Данський славіст Стендер-Петерсен, не вникаючи в подробиці проблеми, пристав на ідентифікацію Брате:

«Можна припустити, що він, Якун в ПВЛ, ідентичний з тим багатим Ярлом Гаконом, ім'я якого багато разів засвідчене на рунічних каменях Уппланду та Сьодерманланду. Ми знаємо, що він разом зі своїм заможним приятелем Ґаутом був, очевидно, на англійській службі як земельний ополченець проти вікінґів (*wíkinga wǫrþr...*)»[9].

Інакше кажучи, Стендер-Петерсен ідентифікує Якуна з ПВЛ не з норвезьким ярлом, як це роблять рунологи, а із шведським. А проте не обґрунтовує своєї гіпотези, що пояснюється, очевидно, його незнанням даної проблеми.

Ключем до встановлення особи ярла Гакона служать написи U 617, Sm 76, Sö 101 та 106. Тексти з них наведено нижче:

U 617:

kinluk hulmkis tutiR systiR sukruþaR	Ґіннлауґ, дочка Голмґейра, сестра Сюґрьода
auk þaiRa kaus aun lit keara bru þesi	і Ґаута, звела цей міст
auk raisa stain þina eftiR asur bunta sin	і встановила цей камінь в пам'ять Ассура, її чоловіка,
sun hakunaR jarls, saR uaR uikika uaurþr	сина ярла Гакона. Він тримав оборону проти вікінґів
miþ kaeti. kuþ ialbi ans nu aut uk salu.	з Ґейті(?)/Кнутом[?][10]. Боже, допоможи тепер його духові і душі.

Sm 76 (пор.: Jansson, «Swedish Vikings in England», p. 17):

tufa risti stin þina eftiR ura	Тува встановила цього каменя в пам'ять Врая,

faþur sin staiara h[a]kunaR jarls.	свого батька, маршала ярла Гакона.

Sö 101:

siriþr kiarþi bur þosi muþiR	Сіґрід звела цей міст,
alriks	мати Альріка,
tutiR urms, fur salu hulmkirs	дочка Орма, в пам'ять
faþur	душі Голмґейра,
sukruþar buata sis.	батька Сюґрьода, її чоловіка.

Sö 106[11]:

alrikR raisti stain sun siriþar	Альрік встановив цей камінь,
at sin faþur sbiut.	син Сіґрід, в пам'ять свого батька Сп'юта.
[метрично]	[віршовані рядки]
saR uisitaula	Він був
um uarit hafþi	на заході,
burg um brutna	брав штурмом місто,
i auk um barþa	всі способи штурму
firþ han karsaR	
kuni alaR.	він знав достеменно.

На жаль, написи не підписані, і це, звичайно, утруднює їхнє датування. За стилем деякі з них можна віднести до першої половини XI ст., а деякі — ближче до середини століття. Разом з тим, власне написи містять важливу інформацію.

Дві жінки, котрі встановлювали камені з написами U 617 та Sö 101, — вдови, кожна з них називає своє ім'я та ім'я особи, якій присвячено напис. У напису U 617 (Бру, Уппланд) Ґіннлауґ вважає за необхідне спершу назвати імена членів своєї родини: батька (Голмґейра) та двох братів (Ґаута і Сюґрьода), а не померлого чоловіка, Ассура, сина ярла Гакона, хоча міст, на якому поміщено напис, присвячено саме йому. Проте міст був важливим насамперед для мешканців Бру (де його було збудовано), а вони добре знали батька і братів Ґіннлауґ, однак не мали ніякого відношення ні до ярла Гакона, ні до його сина. Очевидно, Ассур, чиє знатне походження (син ярла) спеціально підкреслюється, був чужим у Бру.

Якщо свідчення, що містяться в напису з Бру, можна віднести до горизонтальної лінії родоводу, то інші, з рамсундсберґського напису (Sö 101), відповідають вертикальній. Сіґрід називає себе спершу матір'ю Альріка (сина від першого чоловіка), а вже тоді, з гордістю, дочкою Орма (якого мусили добре знати, бо його ім'я згадується без якихось означень). На противагу Ґіннлауґ, Сіґрід не називає імен своїх братів чи сестер. У напису Sö 101 також ідеться про присвячення мосту на честь померлої особи, в даному випадку Голмґейра (знайомого нам за написом U 617

як батька Ґіннлауґ), свекра Сіґрід і батька її другого чоловіка Сюґрьода. Очевидно, що Рамсунд належав Голмґейрові, а після нього перейшов до його сина Сюґрьода. Сіґрід та її батько Орм були чужими в Рамсунді[12].

Напис Sö 106 виконано на камені, встановленому в громадському місці в К'юля, де збиралася місцева рада (*þing*), а це значить, що батько Альріка, Сп'ют, і, можливо, сам Альрік (син Сіґрід) вважали К'юля своєю батьківщиною. З цього випливає, що Ассур та його батько ярл Гакон не прийшли з шведського Уппланду, а Орм, батько Сіґрід, був також чужинцем в Сьодерманланді.

Історичні джерела не згадують жодного шведського ярла Гакона першої половини XI ст. Тому ярл Гакон міг бути лише норвезьким ярлом Гаконом Ейрікссоном, небожем Кнута Великого, котрий після перемоги Олава Святого (1016 р.) виїхав з Норвегії до Англії[13], де так само, як і Кнут, служив своєрідним магнітом для підприємливих вікінґів.

Хоча стосунки англо-данського короля Кнута із шведськими правителями, зокрема Енундом/Анундом-Якобом (бл. 1020/22—1047), були досить напруженими, переважно через Олава Святого[14], дружина, яку він зібрав для оборони Англії від вікінґів (*víkinga vǫrðr*; пор. U 617) і яка називалася *þingalið* (1018—1066 рр.), приваблювала також шведських шукачів пригод. Тінґалід (*þingalið*) складався з флоту в сорок кораблів та невеликої постійної армії з 3000 дружинників (*husceorl/huscarl*)[15]. Одним з тих, хто служив у тінґаліді, був уппландець Ґейрі. В написові його синів, Стеркара та Гьорварда з Кольсти[16], читаємо, що він **uestr sat i þikaliþi** — «служив у тінґаліді на заході».

Відомий уппландський землевласник, Ульв з Барастаді (Борресті)[17], вступив до армії Кнута з метою отримати втретє свою частку данини (1018 р.). Інший уппландець, Аллі, також отримав свою частку, як про це він повідомив у своєму напису: **(lit raisa stain þin oftiR sik sialfan) hon tuk-nuts kialt anklanti** — він велів поставити цей камінь в пам'ять собі самому, він взяв данину, [зібрану] Кнутом [Данегельд] в Англії»[18].

Зрозуміло, що Кнут мав своїх прибічників у Норвегії, як про це свідчать «Круг земний» (Hkr II (IF 27), pp. 293—386) та напис NYR 252 (пор. також NYR 111, pp. 254—256). Загалом же, бути «з Кнутом» (**miR knuti/miþ k[n]uti** тощо) вважалося за честь. Верінг з Естерйотланду похвалявся, що його брат, дренґ (*drængR*) на ім'я Тіальві, **uaR mir knuti** — «служив з Кнутом»[19].

Нижче подано напис із Сьодерманланду (Sö 14):

rakna raisti stain þansi at suin buta sit	Раґна звела цей камінь у пам'ять Свейна, свого чоловіка,
auk sifa auk raknburk at sit faþur.	а Сева і Раґнборґ — у пам'ять свого батька.
kuþ hialbi at hats.	Боже, поможи його духові.
[метрично]	[віршовані рядки]
uit iak þet uaR	Я знаю, що
suit uestr miþ kuti.	Свейн був на заході з Кнутом (Canutc)[20].

Напис Sm 76, цитований вище, стверджує, що Врай був заступником (*stallari*) ярла Гакона. Очевидно, що Врай, разом із своїм братом Ґунні, служив Гаконові «на заході» в Англії. Про це повідомляє сам Врай у написові на честь свого брата[21]:

urai sati stin þonsi eftiR kuna bruþur sin. han uaR tauþr o iklati.	Врай поставив цього каменя в пам'ять Ґунні, свого брата. Він зустрів свою смерть в Англії.

Іншим членом війська Гакона був якийсь уппландець, чиє ім'я лишилося невідомим. Про нього Ґунні та Карі, мабуть його товариші, зробили напис на камені, що його вони встановили, ймовірно, в першій половині XI ст.[22]:

han uas buta, bastr i ruþi hakunar.	Він був бонді [членом корабельної команди][23], найкращим моряком (rōþr) Гакона.

Дружинники Гакона **[suain]aR** (або **[triki]aR**) **hakunaR** згадуються в недавно відкритому фрагменті із Смоланду[24].

Існуючі історичні джерела нічого не повідомляють про шведського ярла Гакона першої половини XI ст., так само як і про загони для оборони шведського узбережжя в Уппланді або Сьодерманланді від вікінґів[25]. Такі загони були створені в Англії англо-данським королем Кнутом, а згодом з'явилися і в Данії за правління Кнутового небожа Свейна Ульвссона (1047—1074). Скандинавський півострів у ті часи був джерелом постачання вікінґів, проти яких організовували оборону Кнут і, пізніше, Свейн.

Очевидно, отож, що Ассур служив **uikika uaurþr** (U 617) — «тримаючи оборону від вікінґів», не на узбережжі Уппланду-Сьодерманланду, а в Англії, під орудою Кнута, як і його брат Ульв і, зрештою, його батько ярл Гакон. Другий син ярла Гакона, Ульв успадкував батькову професію найманця[26]. В Англії під його командуванням служив і сьодерманландець Ярунд, про якого говориться: **aR uaR uestþr meþ ulfi suni hakunar** — «він був на заході (=в Англії) разом з Ульвом, сином Гакона»[27]. З цього

зрозуміло, що гаданий шведський [упплундський] ярл Гакон і норвезький ярл були однією і тією самою особою, а саме норвезьким ярлом Гаконом Ейрікссоном.

Чи можна ототожнювати ярла Гакона Ейрікссона з варязьким князем Якуном з ПВЛ? Київський літопис (ПВЛ) вказує на одну характерну рису цього варяга: текст «и бѣ Якун сь лѣпъ» пояснюється вченими двояко. Одні інтерпретують слово «сьлѣпъ» як «сьлѣпъ», тобто «сліпий», інші — як «съ лѣпъ», тобто «статний» («і був Якун статним»). Звичайно, дуже важко уявити сліпого вікінґівського командувача, хоча історія знає сліпих командирів (скажімо, венеціанського дожа Енріко Дандоло [1192—1205] у четвертому хрестовому поході), однак ретельне й широке вивчення давньоскандинавських текстів не виявило жодної згадки про сліпого ярла Гакона першої половини XI ст. Ясно, що якби такий сліпий вікінґівський командир існував, про нього мусила б зберегтись якась пам'ять не лише серед людей його оточення, а й серед іноземців, з якими він контактував.

У своїй «Сазі про Гаральда Сіґурдарсона» (розд. 40 та 41) Сноррі Стурлуссон пояснює, чому тогочасний київський руський літописець вжив щодо Якуна, варязького князя, слово «лѣпъ» («статний»). Ось що ми читаємо в «Крузі земному» про двох нащадків ярла Гакона Ейрікссона[28]:

Про Ейндріді Ейнарссона[29]:

Einarr þambarskelfir var rikastr	Ейнар Пузотряс був наймогутнішим
lendra manna i Þrándheimi...	лендрманном в Трондгеймському регіоні...
hann átti Bergljótu, døttur Hákonar	його дружиною була Берґльот, дочка Ярла
jarls... Eindriði var þá alroskinn,	Гакона... Ейндріді, їхній син, був дорослим,
sonr þeira. Hann átti þá Sigriþi,	він одружився з Сіґрід,
dóttur Ketils kálfs ok Gunnhildar,	дочкою Кетіля Теляти і
systur-dóttur Haralds konungs.	Ґуннгільди, дочки сестри конунґа Гаральда.
Eindriði hafði friðleik ok fegrð	Ейндріді успадкував статність і пригожість
af móðurfrændum sínum, Hákon jarli	від материного роду,
eða sonum hans...	ярла Гакона та його синів...

Про ярла Орма Ейлівссона[30]:

Ormr hét þá jarl á Upplǫndum. Móðir	В той час Орм був ярлом
hans var Ragnhildr, dóttir Hákonar	в Уппльонді; його матір'ю
jarls ins ríka;	була Раґнгільда, дочка
	ярла Гакона Могутнього;
Ormr var inn mesti ágætismaðr, þá	Орм був найвидатнішою людиною.
var á Jaðri austr á Sóla Áslákr	Саме тоді в Ядарі (Єрені) на сході
Erlingsson.	в Солі жив Аслак Ерлінґссон;
Hann átti Sigríði, dóttur Sveins	він був одружений з Сіґрід, дочкою

jarls Hákonarsonar.	ярла Свейна Гаконарсона[31].
Gunnhildi, aðra dóttur Sveins jarls, átti Sveinn Úlfsson Danakonungr.	Ґуннгільд, друга дочка ярла Свейна, була замужем за Свейном Ульвссоном, королем Данії[32].
Slíkt var afkvæmi Hákonar jarls þá í Nóregi ok mart annat	Всі вони були нашадками ярла Гакона в Норвегії...
gofugra manna, ok var ætt sú ǫll miklu fríðari en annat mannfólk, ok flest atgørvimenn miklir, en alt gǫfugmenni.	і увесь рід був набагато статнішим від решти людей, і більшість з них були наділені великою фізичною досконалістю, і всі були видатними [людьми].

Це означає, що клан ярла Гакона зажив слави за свою «статність»! Звідси зрозуміло, чому тогочасний києво-руський літописець ПВЛ, описуючи свого героя, вживає визначення «сь лѣпъ» («цей статний чоловік»)[33].

Якуна в ПВЛ названо «князем» і в такий спосіб прирівняно до Ярослава; отже, він мав належати до правлячої династії. З усіх відомих ярлів Гаконів лише ярл Гакон Ейрікссон, член давньоскандинавської династії Семінґів, відповідає таким вимогам[34].

В тому місці ПВЛ, де йдеться про битву року 1024-го, повідомляється, що Якун помер невдовзі після повернення «з-за моря». Дійсно, ярл Гакон Ейрікссон помер приблизно через чотири з половиною роки, 1029-го.

У звіті про свою місію до Скари (Вестер Йотланд) близько 1023 року, поданому у формі поеми («Austrfararvísur», строфа 19), скальд і дипломат Сіґват Тордарсон інформує Олава Святого про «зраду» в Русі (очевидно, по відношенню до Олава Святого) *ætt... Eiríks* — «роду Ейріка» (тобто клану Семінґів ярла Ейріка Гаконарсона), якого Олав Святий був вигнав з Норвегії 1014 р. Зрозуміло, що це стосувалося і нашого ярла Гакона Ейрікссона — Якуна в давньоруських джерелах. Тому немає жодних сумнівів, що Якун «сь лѣпъ» з давньоруських джерел мусить бути ототожнений з ярлом Гаконом Ейрікссоном скандинавських джерел (рунічних написів і «Круга земного»). Побоювання Фрідріха Брауна щодо розбіжностей між давньоскандинавськими та давньоруськими джерелами, принаймні в цьому випадку, на щастя, не справдилися.

Інґлінґи та Семінґи — два історично засвідчені харизматичні клани Скандинавії — вже з першої появи на історичному кону в X ст. виборювали гегемонію в Норвегії. Згідно з традицією, Інґлінґи, з провінції Вестфолд (тобто на західному узбережжі Осло-Фйорду), були «шведського» походження (з Уппсали).

Семінґи походили з Гладіру в Трондгеймфйорді; можливо, вони прийшли до Норвегії раніше за Інґлінґів.

Перший, точно визначений член клану Семінґів, Гакон Ґрьотґардссон, був союзником вождя клану Інґлінґів, «об'єднувача Норвегії», Гаральда Прекрасноволосого (пом. 945 року). Згодом вони скріпили свій союз через шлюбні зв'язки; Гакон видав свою дочку Асу заміж за Гаральда[35], а син Гакона, Сіґурд, одружився з онукою Гаральда Берґльйот (від його дочки Алов árbot)[36].

Історично засвідчений конфлікт між двома кланами почався 963 року, коли норвезький король Інґлінґ Ейрікссон Сіра Шкура (бл. 960—970) убив Сіґурда Гладаярла. Син Сіґурда, Гакон Сіґурдарсон Гладаярл, вступив у спілку з данським кланом Скйолдунґів. У 970 році він помстився за смерть свого батька і захопив всю владу в Норвегії; а проте утримався від титулу конунґа, зберігаючи титул ярла. Це стало прецедентом на шістдесят подальших років норвезької історії, аж до 1030 року. Влада переходила від Інґлінґів до Семінґів:

	Семінґи	Інґлінґи
970—995	Гакон ярл Могутній	
995—996	Ейрік Гаконарсон та Свейн Гаконарсон	
995—1000		Олав Трюґґвасон
1000—1014	Ейрік Гаконарсон та Свейн Гаконарсон	
1014—1016	Свейн Гаконарсон та Гакон Ейрікссон	
1015—1029		Олав Гаральдссон Гельґі
1028—1029	Гакон Ейрікссон	
1030		Олав Гаральдссон Гельґі

Інґлінґ Олав Трюґґвасон вперше познайомився з християнством на Британських островах під час своїх вікінґівських походів і прийняв хрещення близько 994 року. Це внесло ще й конфесійний аспект в боротьбу між двома кланами, виливаючись у протистояння давнього ґерманського язичництва і християнства. Остаточна перемога Інґлінґів привела до християнізації країни.

Вигнанці-Семінґи, звичайно, знаходили прихисток і можливості для своєї діяльності — або в самій Данії, або ж у походах данів, особливо до Англії. Інґлінґи традиційно обирали собі службу у Швеції або Новгороді. Згодом Гаральд Суворий (пом. 1066 р.)

проклав шлях для служби в імперському варязькому корпусі в Константинополі.

Гакон Сіґурдарсон зажив шани як на батьківщині, так і на чужині; йому присвоїли епітет *inn ríki*, — «Могутній». Хоч він і спирався на підтримку данських королів (Гаральда blátǫnn, бл. 940—985, Свейна tjúguskegg, 985—1014), однак зберіг повну незалежність в тій частині Норвегії, що не була окупована данами. Він видав заміж своїх дочок за представників провідних норвезьких кланів: Берґльйот — за Ейнара Ейндрідасона Пузотряса з Трондгеймського регіону і Раґнгільд — спершу за свого дівера Тіденда-Скопті Скаґасона з Мера (Мьоре), західнонорвезького узбережжя, а після його смерті 973 року — за Ейліва з Уппльонду. Сам Гакон мав за жінку, з-поміж інших, Тору — дочку можновитого Скаґі Скоптсона, батька вже згадуваного Скопті. Гакон Сіґурдарсон був підступно вбитий під час боротьби з Олавом Трюґґвасоном (у 995 році). Двоє його старших синів — Ейрік (963—1024) і Свейн (пом. 1016 р.) — змогли утриматися в Норвегії лише рік після смерті свого батька (995—996 рр.).

Колесо фортуни знову повернулося до Інґлінґів. Ейрік помер 1014 року, а його син Гакон, захоплений в полон Олавом Святим, змушений був заприсягнути, що ніколи не боротиметься проти нього (Олава). Ярл Свейн утік до свого тестя, шведського короля Олава Скаутконунґа, котрий обіцяв йому допомогу, однак у Свейна не було грошей для підготовки походу. Саме в цей час київський князь Володимир Великий готував похід проти свого непокірного сина Ярослава з Новгорода і послав «за море» людей, аби закликати варягів. Смерть Володимира невдовзі після прибуття варягів 15 липня 1015 року поклала край цьому конфліктові. Безчинства варягів у Новгороді (вони збезчестили «заміжніх жон») спричинили до їхнього забиття «на Поромонову дворі»[37]. З праці Сноррі Стурлуссона стає зрозуміло, що командиром варязьких найманців міг бути лише ярл Свейн Гаконарсон, котрий згодом став дівером Ярослава.

Після звільнення з полону ярл Гакон Ейрікссон поплив до свого дядька Кнута в Англію, де відіграв значну роль; він був офіційним королівським командувачем обороною країни од вікінґівських набігів. Між тим, саме 1024 року Ярославові знадобилася дружина для боротьби проти свого брата Мстислава. Він звернувся до одного з найбільш відомих і загартованих у боях скандинавських піратів — ярла Гакона

(Якунъ князь Варяжьскый)[38], небожа свого дівера і союзника з 1015 року ярла Свейна. Зрозуміло, що ярл Гакон не міг вирушити на Русь без згоди Кнута. Очевидно, Кнут мав вагомі причини, аби побоюватися зростання могутності Мстислава Тмуторокан-ського, бо в 1024 році досяг з Ярославом певної домовленості.

У цитованому вище напису зустрічається ім'я Орма. Очевидно, що він ідентифікується з Ормом, згадуваним Сноррі Стурлуссоном у «Крузі земному»[39]. Він був сином тітки ярла Гакона (дочки Гакона Сіґурдарсона) від її шлюбу з Ейлівом Упплюндським. На жаль, про Орма мало що відомо. Він був одружений з Сіґрід, дочкою ярла Фінна, одного із семи синів впливового Арні Армодссона з Ір'яру/Ерланду (Північний Мерр)[40]. Як сам Арні, так і його сини були друзями і прихильниками Інґлінґа Олава Святого. Тому й не дивно, що, коли одноутробний брат Олава Святого, Гаральд Суворий став королем Норвегії (1047 р.), він призначив Орма, зятя Арні (знову-таки в Упплюнді), верховним ярлом. Він не змінив свого вибору навіть тоді, коли інший син дочки ярла Гакона, Гакон Іварссон (пом. 1067 р.), погрожував через це розірвати з ним стосунки. Ярл Орм помер 1049 року.

Ми гіпотетично визначили дійсну батьківщину ярла Гакона — батька Ассура — з напису U 617 і Орма — батька Сіґрід — з напису Sö 101. Очевидно, що напис Sö 101 мав бути вирізьблений невдовзі по смерті Орма (1049 року), на початку 1050-х рр. Напис U 617 можна віднести до цієї ж приблизної дати.

Варяги, котрі діяли на Русі, не були виключно шведами. Їх наймали по всьому Балтійському регіону з усіх скандинавських народів. Типовими представниками варягів на Русі за часів Ярослава Мудрого були не шведи, а норвезькі Семінґи і колишній Гладаярл Гакон, який в той час служив данському королеві Англії Кнуту Великому.

З приводу створення Печерського монастиря Богородиці, в київському «Патерикові» згадується якийсь Шимон — найщедріший благодійник. Його виведено як сина Африкана, князя «въ земли Варяжьской», брата «Якуна Сліпого», явно того самого Якуна, що про нього йдеться в ПВЛ (див. вище с. 440). Шимон прибув на Русь у пошуках прихистку, вигнаний дядьком разом з братом Фріандом по смерті свого батька зі своїх володінь[41].

В генеалогічній таблиці клану Семінґів є Альрік (з написів Sö 101 та Sö 106), син Сіґрід (правнуки ярла Гакона) від її

першого чоловіка Сп'юта. Через свого вітчима Сюґрьода він вступив у зносини з родом ярла Гакона: Сюґрьод був братом Ґіннлауґи з Бру в Уппланді, котра стала дружиною Ассура, сина ярла Гакона.

Стендер-Петерсен ідентифікує цього Альріка як Африкана з «Патерика», засновуючись на тому, що Вільгельм Томсен ототожнює імена Альфрек і Альрік[42]. Він визначає синів Африкана/Альріка як Сіґмунда і Фріанді[43]. Однак це припущення не витримує критики. Якщо Альрік з написів Sö 101 та Sö 106 ідентичний Африканові з «Патерика», то він, отже, мусив бути братом ярлові Якуну/Гакону. В дійсності ж натомість він постає як небіж невістки Гакона. Нарешті, ярл Гакон помер 1029 р., тоді як Альрік не міг народитися раніше 1036 року. Ярл Гакон не міг вигнати синів свого небожа, адже за його життя небіж не тільки ще не був одружений, а навіть не народився.

Орієнтиром в ідентифікації особистостей з матеріалом «Патерика» досі лишається стаття Федора Брауна, опублікована 1902 року. Він пояснює варязьке ім'я «Африкан» як архаїчну вимову на сьодерманландському діалекті давньошведської мови, де *casus obliquus** від **Afreki* (основа /-ан/) був **afreką(son)* >*afrikan*. Далі Браун доходить висновку, що Фріанд з «Патерика» є не ім'я власне, бо воно не засвідчене скандинавами, а іменникова форма від дієслова *friā-* «любити», що в окремих давньоскандинавських джерелах означало «небіж». Не можна, згідно з Брауном, поєднувати ім'я Шимон (або Симон з «Патерика») з іменем Сіґмунд з фонетичних причин. Початкова *š*, за Брауном, відбиває вимову в Сьодерманланді звуку /s/ перед /i/.

Укладач оповіді про будівництво Печерського монастиря Богородиці мав у своєму розпорядженні варязькі тексти зі слів варягів з таким змістом: «Якун вигнав свого *friāndi* [тобто небожа] на ім'я Симон *Afrekąson*». Однак укладач, не знаючи скандинавських мов, перетворив означення *friāndi*, «небіж», на ім'я власне. Звідси й з'явилося ім'я Фріанд у Симонового брата[44].

У праці Мацея Стрийковського, польсько-литовського історика XVI ст. (пом. бл. 1582 р.), йдеться про те, що Ярослав «прикликав на допомогу *Jakuja* (в руському написанні *Afrika Akuna*), князя Ворягімовського, згідно з Мєховітою [<Длугошем. — *О. П.*], чи

---

* похідний відмін. (*лат.*).

[за іншими джерелами] [варязького] князя»[45]. На жаль, лишається все ще неясним, з якого джерела Стрийковський почерпнув подвійне ім'я *Афрік Акун*. Іоанн Длугош (пом. 1480 р.)[46] натомість вживає форму «Якви» (ducem Vorahunorum Jakvy). Форма Африк заслуговує на увагу, оскільки вона послужила Браунові за основу імені Африкан з «Патерика». Руське джерело, яке використав Стрийковський, мало, очевидно, такий текст: «Ярослав прикликав на допомогу Африка і [Я]куна». Дослідження Брауна не втратили сили. На їх основі можемо приблизно реконструювати цю подію: ярл Якун/Гакон (нар. бл. 997 р.) мав брата на ім'я **Afreki* (не засвідченого скандинавськими джерелами), котрий народився дещо раніше (прибл. 990/995 рр.). Цей Афрекі помер молодим, імовірно, до 1028 року, однак перебував на Русі разом з Якуном/Гаконом у 1024 році. Коли Гакон відвоював владу в Норвегії (1028—1029 рр.), він прогнав сина Афрекі, мабуть через те, що його батько був у спілці з Олавом Святим (союзником і родичем Ярослава Новгородського). Звали того сина Шимон[47]; він був ще хлопчиком перед ініціацією і мав не більше дванадцяти років (нар. бл. 1016—1020 рр.).

Шимон прибув на Русь невдовзі після 1030 року на службу до Ярослава. Ярослав «дасть его сынови своему Всеволодя, да будетъ старѣй у него»[48]. Всеволод народився 1030 року. Коли Всеволод був уже князем у Переяславі (1054 р.), Шимон «пріатъ же велику власть от Всеволода».

Шимон брав участь у битві з половцями на річці Альті (1068 р.) і був тяжко поранений[49]. Його вилікував Антоній Печерський (пом. 1073 р.). На знак подяки Шимон подарував Антонієві золотого пояса «имуще вѣса 50 гривенъ злата»[50] для будівництва Успенського собору[51]. Будівництво розпочалося 1073 і завершилося 1078 року[52]. Шимон, якому після хрещення у православ'ї Антоній присвоїв ім'я Симон[53], був одним з перших, кого поховали в соборі. Він помер, скоріше за все, невдовзі після 1078 року.

Шимон-Симон був першим благодійником Києво-Печерського монастиря, який не належав до правлячої на Русі династії, хоча й перебував у родинних стосунках з нею. Навернений з католицизму до православ'я (після 1054 р.), Симон був також першим, хто попросив і одержав від ігумена Печерського монастиря письмове відпущення гріхів для себе та своїх нащадків[54]. Копію такого відпущення вкладали в руки кожному з померлих членів клану Симона перед похованням.

У «Патерикові» згадується і син Шимона-Симона Георгій[55]. «Георгій, сынъ Симоновъ, внукь Африкановь». Він також зазначений у свідченні, «що стосується запечатування домовини отця нашого преподобного Феодосія Печерського»[56], де його явно сплутано з тим Георгієм, що постає із свідчення про будівництво Печерського монастиря Богородиці. Київський літопис також розповідає про запечатування домовини Феодосія Печерського (благородним металом) і датує цю подію 6638/1130 роком. Там сказано: «Георгий Шимоновичь Ростовьскый тысячкый...»[57] запечатав могилу Феодосія, ігумена Печерського, за часів ігумена Тимофія».

У переказі в «Патерикові» згадано високу посаду, на яку призначив Георгія Шимоновича князь Юрій Долгорукий Мономахович після того, як захопив Київ 1149 року. Приблизно в той самий час (1149—1150 чи 1155—1157 рр.) Георгій Шимонович подарував Печерському монастиреві іншого дарунка — цього разу п'ять сотень гривен срібла і п'ятдесят золота[58].

Хоча автор цієї оповіді і поєднує Георгія Шимоновича 1130/1149—1157 рр. з Георгієм Шимоновичем з битви на річці Альті (1068 р.), це явна помилка. Коли помер його батько, невдовзі після 1078 року, Георгію Шимоновичу було від двадцяти до тридцяти років. Симон помер, коли йому виповнилося за шістдесят; тому в 1150-х нашому Георгієві мало б сповнитися не менше за 110—120 років.

Логічніше припустити існування двох Георгіїв Шимоновичів, а отже, і двох Симонів. Георгій Шимонович II з 1130/1150-х рр., якому Мономах (бл. 1113 року) доручив свого юного сина Георгія/Юрія (нар. бл. 1090 р.), можливо, був онуком Георгія Шимоновича I, котрий одержав благословення Феодосія Печерського (пом. 1074 року). На жаль, у джерелах немає свідчень[59] про нього чи про його сина Шимона (II).

Георгій Шимонович (II) став «кормильцемь» Юрія Мономаховича бл. 1113 року. Оскільки Юрій народився близько 1090 року[60], Георгій повинен був народитися перед 1090 роком, а в 1113-му мати принаймні тридцять років. Отже, він мав народитися десь на початку 1080-х рр.

Дані топоніміки підтверджують присутність членів клану Семінґів на Русі. На території Володимира-на-Клязьмі, Московської і Калузької областей, в районах Смоленська, Мінська, Пскова зустрічаються населені пункти, що мають у назві кореневу форму *семяґ-/семіґ-*, явно похідну від «семінґ»[61].

Таблиця 16. Якун (Гакон) та Семінґи

Гакон Ґрьотґардссон
ярл Х

Аса
~Гаральд
Прекрасноволосий
К Н 875—945

Ґрьотґард

Герлауґ

Унн
~Грольв

Аса
Кетілл

Сіґурд
(пом. 963 р.)

Ґрьотґард

Гакон ярл Г 970—995
~1) Невід.; ~2) Тора Скаґадоттір;
~3) Невід.; ~4) Невід.; ~5) Невід.

Реннвейґ
~Торґрім

1
Ейрік (нар. 963,
пом. 1024 р.)
~Ґюда, доч. Свейна
К Д 995—1014

2
Гемінґ

2
Свейн (пом. 1016 р.)
Ярл Г 995—996; 1000—1015
на Русі — 1015 р.
~Голмфрід, доч. Олава Скауконунґа,
К Ш 995—1020/22

2
Берґльйот
~Ейнар
Тамбарскелфір

4
Ерленд

3
Раґнгілд
~1) Тіденда-
— Скопті
~2) Ейлів

5
Сіґрід

Афрекі/Африкан
(нар. бл. 990/995)
на Русі — 1024 р.

Гакон (нар. 997, пом. 1029 р.
в Англії). Ярл Г 1014—1016;
1028—1029; на Русі — 1024 р.
(=Якун) U 16, 617; Sm 76

Сіґрід
~Аслак
Ерлінґссон

Гуннгільда
~Свейн
Ульвссон
К Д 1047—
1074

Голмґейр
з Бру (U)
і Мора (Sö)
Sö 101;
U 617

2
Орм
(пом.
1049 р.)
Sö 101

Івар

Шимон (нар. бл.
1016/20, пом.
бл. 1078 р.,
діяв на Русі,
командир князя
Всеволода
(нар. 1030, пом. 1093)

Ботгільд
~Галіцу-
Ульв

Ульв
нар. бл.
1013/15
діяв в
Англії
Sö 260

Ассур
нар. бл.
1015/20
діяв в
Англії
U 617

~ бл. 1035
Гіннлауґ
з Бру; U 617

Ґаут
U 617

Сюґрьод
з Мора
Sö 101
U 617

Сіґрід Раґна
~2) бл.~Свейн
1035/40
[~1] бл. 1035
Сп'ют з К'юли
(Sö), діяв в
Англії, Sö 101, 106

Омунд

Гакон (пом. 1062)
Ярл У(Н) 1049—1062
~Раґнгільда, доч.
Маґнуса Доброго, ко-
роля Д та Н (1035—1047)

Георгій (нар. бл. 1040/50, пом. бл. 1100)
діяв на Русі

2
Альрік з К'юли (Sö)
Sö 101, 106

Мунан

Астрід

Шимон (нар. бл. 1060/70)
діяв на Русі

Георгій (нар. бл. 1080/90, пом. після 1157)
командир (з 1113 р.) і регент Суздаля
(1150 — бл. 1157)

Скорочення:
Ярл Г — Гладір
Ярл У(Н) — Уппльонд (Норвегія)
К Д — король Данії
К Н — король Норвегії
К Ш — король Швеції

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Інґвар-мандрівник та його похід до Серкланду (1041)

Ким був Інґвар-мандрівник?

Шведська епіграфіка подарувала історіографам Швеції скарб у вигляді двадцяти п'яти каменів, присвячених події, що її жодне з відомих тогочасних інших шведських джерел навіть не згадує[1]. Принаймні ще дев'ять рунічних написів пов'язані з цією подією, тож очевидно, що йдеться про досконало задокументований епізод. Жодна тогочасна подія шведської історії не залишила такої кількості викарбуваних у камені свідчень.

Згадана подія — це похід Інґвара(Yngvarr/Ingvarr) на Схід, про що шведська епіграфіка свідчить так званими «Ingvar-stenarna», «каменями Інґвара»[2]. Коли в шведських джерелах не знайшли підтвердження походу Інґвара, звернулися до ісландських зібрань скандинавських традицій і здобули успіх, відкривши важливу інформацію в трьох ісландських літописах під роком 1041-м[3]. Ø

[=*obiit/andaðiz*] *Yngvar hinn vidfǫrli*, «помер Інґвар мандрівник» (Annales regii), *Ø* [=*obiit/andaðiz*] *Yngvar vidforle*, «помер Інґвар мандрівник» (Lögmanns-annáll), *Andaðiz Ynguar vidforli* (Flateyjarbók Annall), «загинув Інґвар мандрівник».

Усі три, очевидно, спиралися на одне й те саме джерело, яке не збереглося — перший ісландський літописний звід Стурли Тордарсона (пом. 1284 р.). Ті самі відомості про смерть Інґвара наводяться у «Сазі про Інґвара-мандрівника»: «*Enn þá er Ynguar andadizt, uar lidit fra burd Jhesu Christi MXL ok einn uetur*», «І коли Інґвар загинув, минуло 1040 і ще один рік після різдва Ісуса Христа»[4]. А що саґа про Інґвара була написана в XIV ст., то освічений автор напевно взяв факти з літописів. Отож його повідомлення не має незалежної цінності.

Однак звернімось до цієї окремої саґи про Інґвара, єдиної ісландської саґи із шведським героєм. Вона має назву «Саґа про Інґвара-мандрівника»[5], і, як і в більшості саґ, автор у неї невідомий. Написано її було десь у XIV ст., а збережений пергаментний список датується перед 1400 роком (AM 343a, 4to).

Згідно з невідомим автором саґи, Акі, дід Інґвара, був не членом правлячої уппсальської династії, а *hǫfðingi* (військовим ватажком або «командувачем») короля. Він забажав узяти собі за дружину неназвану дочку короля Уппсали Ейріка Сіґрселі (957—995), але отримав відмову через своє не досить знатне походження. Дівчину віддали натомість за неназваного в творі принца з Ґардарікі. Коли молодята мандрували на батьківщину принца, Акі із засідки вбив свого суперника і втік із дівчиною, з якою взяв шлюб усупереч волі короля.

Продуктом цього забороненого шлюбу став Еймунд, батько Інґвара. Еймунд мусив також покинути Швецію, щоб підтримати дружні стосунки з Інґіґердою, дочкою Ейрікового наступника, короля Олава Скауктонунґа. Після того як Інґіґерда вийшла заміж за Ярицлейва (Ярослава) з Гольмґарда (Новгорода), Еймунд поступив на службу до цього князя, допоміг йому в боротьбі з його братом Буріцлейвом і зажив великої слави. Невдовзі після свого повернення до Швеції він одружився з дочкою якогось поважного чоловіка і народив собі сина, Інґвара.

Такий переказ походження Інґвара-мандрівника, згідно з саґою про нього.

У науковій літературі існують три теоретичні напрямки щодо походження Інґвара. «Консервативний» напрямок вважає, що факти саґи відбивають усну традицію (родовід А); серед

науковців, які дотримуються цього погляду, можна назвати Отто фон Фрізена і — пізніше — Олену Олександрівну Мельникову[6].

У 1968 році Суне Ліндквіст висунув іншу теорію[7], як наслідок розпочатого Еліасом Вессеном перегляду хронології каменів Інґвара. Після порівняння структурних і піктографічних елементів каменів Інґвара з каменями, що розповідають про діяльність Кнута Великого в Англії (зокрема, останні данини англійців, 1018 р.), Вессен дійшов думки, що перші камені слід датувати десь двадцятьма роками раніше, швидше 1020-ми, а не 1040-ми. Ліндквіст відсуває цю дату ще далі, до 1010-х. А оскільки, за саґою, Інґвар загинув у двадцятип'ятирічному віці, то він не міг бути сином Емунда Олавссона, але був сином іншого Емунда, сина короля Ейріка Sigrsæli 990-х років (родовід Б). Існування цього брата Олава Скаутконунґа, котрий правив до нього в Уппсалі, було теоретично обґрунтовано дослідженнями Лауріца Вейбулля (1911) і Й. Свеннунґа (1966)[8].

Третю гіпотезу щодо походження Інґвара висунув Ф. Браун, цілковито спираючись на рунічні написи (камені U 513 і 540; Sö 179 і 279)[9]. Згідно з ним, Інґвар був сином шведського короля Емунда Поганого (1047/1050—1060) і онуком Олава Скаутконунґа (родовід В). Отож родинні зв'язки виглядають так (за трьома родоводами):

Таблиця 17

Родовід А

Ейрік Сіґрселі (пом. 995 р.)

- Олав Скаутконунґ (пом. бл. 1020/1022 р.
- дочка ~Акі
  - Еймунд
    - Інґвар

Родовід Б

Ейрік Сіґрселі (пом. 995 р.)

- Емунд кор. Уппсали пом. бл. 990-х
  - Інґвар
- Олав Скаутконунґ кор. Західн. Ґаутланду пом. 1020/1022

Родовід В

Олав Скаутконунґ (пом. бл. 1020/1022 р.)

- Емунд пом. 1060 р.
  - Інґвар

Автор саґи наводить ширші подробиці про історію Інґвара та ісландських оповідачів саґи[10]:

«І цю саґу ми почули й переписали зі списку Одда Монаха Мудрого [прибл. 1170—1180 рр.], котрий записував перекази, почуті від досвідчених людей, яких він згадує у своїх списках,

а списки пересилав він Йонові Лоптссону [пом. 1197 р.] і Ґіцуру Гальссону [1126—1206]. Вони, дослідивши [його записи] ретельно, додавали те, чого бракувало.

Одд Монах сказав, що почув цю історію [про Інґвара мандрівника] спершу від священика на ім'я Іслейв, потім від Ґлума Торґільссона і, нарешті, від якогось Торіра.

Він [Одд Монах] вибрав з їхніх розповідей те, що йому здалося найзначнішим.

Іслейв розповів, що почув саґу про Інґвара від купця, який свідчив, що її розповідали при дворі короля Швеції.

Ґлум засвоїв [цю історію] від свого батька; Торіра навчив [її] Клакка Самссон, а сам Клакка почув її від свого прадіда».

На жаль, освічений автор саґи про Інґвара не вказує, чи Одд Монах записав насправді всі три версії (чи просто обмежився згадкою про них). Але він робить одне важливе свідчення[11]:

«Нам відомо, що деякі оповідачі саґи вказують, ніби Інґвар був сином [короля] Енунда Олавссона [пом. 1060 р.], оскільки вважають почеснішим для нього зватися королівським сином. І [вони кажуть, що] Енунд охоче відмовився б від свого королівства, якби йому дозволили викупити життя Інґвара, бо всі шведські вожді воліли бачити його [Інґвара] за свого короля.

Утім, є й інші, котрі доводять, що Інґвар не був сином Еймунда Олавссона.

[Усім їм] відповімо так: у Еймунда Олавссона був син, якого звали Енунд [а не Інґвар].

Він [Енунд] багато чим нагадував Інґвара, як удачею, так і постійними мандрами.

Про це сказано в книжці під назвою «Діяння саксів» [= Адам Бременський, «Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum», бл. 1073—1076], де, зокрема, пишеться: «Fertur quod Emundus rex Sueonum misit filium suum Onundum per Mare Balzonum, qui postrem[o] ad Amazones [veniens], ab eis interfectus est»[12].

(«Оповідають, що Емунд, король Шведів, послав свого сина Онунда через море Балтійське; опісля він, прибувши до Амазонок, був ними вбитий»).

Ніколи не робилося спроб проаналізувати зібрані тут свідчення. Насамперед зрозуміло, що саґа про Інґвара була вже відома в Ісландії в другій половині XII ст., чи принаймні в інтелектуальному центрі, Тінґейрарському монастирі (домі бенедиктинців, заснованому 1133 року, найстарішому в Ісландії) на півночі країни, в епархії Голар. Тінґейрарська літературна школа, що пропо-

відувала агіографічний стиль, підтримувала зв'язки з історично орієнтованими науковцями з Одді на півдні. Саме до південних спадкових вождів, визнаних авторитетів з питань традиції, зверталися за порадами і необхідними виправленнями. Двох найвпливовіших з них назвав Одд, монах з Тінґейрара, — Йона Лоптссона, онука першого ісландського історика Семунда Мудрого (пом. 1133 р.), і вихователя Сноррі Стурлуссона (пом. 1241 р.) та Ґіцура Гальссона (1126—1206), голови парламенту (lǫgsǫgumaðr) протягом 1181—1200 рр.

Інформатори ж Одда Монаха, який був автором (латинської) саґи про Олава Трюґґвасона, навпаки, невідомі. Священик Іслейв і Торір зустрічаються лише у вищенаведеному фрагменті; Ґлума Торґільссона згадано також як інформатора Ґуннлауґа Лейвссона (пом. 1218/1219 р.)[13], молодшого товариша Одда з Тінґейрара і автора іншої саґи про Олава Трюґґвасона. Хотілося б знати більше про версію Іслейва, що її розповідали при королівському шведському дворі, однак можемо принаймні взяти за факт те, що в Тінґейрарі, центрі ісландської літературної творчості в останні десятиліття XII ст., Інґвара знали як сина шведського короля Емунда (пом. 1060 р.).

Освічений укладач саґи знайшов два джерела, що примусили його відкинути оригінальну історію про Інґвара і створити нову, більш на часі. По-перше, він дізнався з «Діянь» Адама Бременського, що ім'я сина Емунда було Анунд, а не Інґвар, це випливало, в свою чергу, з припущення, що Емунд мав лише одного сина (насправді їх було шість). Другим джерелом була саґа про Олава Святого, зразка включеного до «Flateyjarbók». Невідомий за іншими джерелами Еймунд Акасон згадується там як вихователь святого короля. Наш освічений укладач вирішив, що цим Еймундом мав бути батько Інґвара.

Наслідком цього став родовід Інґвара, згідно з яким дід героя носив ім'я Акі, родовід, що не має підґрунтя в реальних джерелах, але є результатом часткових припущень автора саґи про Інґвара. Саґа була написана в Ісландії в XIV ст., у час, коли безнадійна політична ситуація вимагала романтичних настроїв і незвичайних подій у літературних творах. Саґа мусила розповідати про стародавні часи, чужі й далекі краї та надприродні істоти. Цей різновид саґи, *sui generis** поєднання історичних

* своєрідне (*лат.*).

тем, постатей і реальних місць разом з казковими мотивами й назвами із стародавньої міфології, був охрещений наукою XIX ст. як *Fornaldar sögur Norðurlanda*, або легендарні саґи про стародавні часи в північних (тобто фантастичних) краях. З цією метою наш автор увів хороброго *hǫfðingi* (ватажка) Акі, котрий, усупереч волі шведського короля, взяв за дружину королівську безіменну дочку, вбивши суперника-принца. Такий мужній персонаж, звичайно, якнайкраще підходив на роль діда для відчайдушного героя, Інґвара.

Тепер авторові «Саґи про Інґвара» потребувався північний відтінок для своєї історії. В його розпорядженні була «Саґа про Еймунда» («Eymundar þáttr»), частина збереженої версії саґи про Олава Святого.

Герой тієї історії, Еймунд Грінґссон, родич Олава Святого і втікач, провів кілька років з 1015-го по прибл. 1020-й на Русі як найманець у Новгородського князя Ярослава (пом. 1054 р.). Автор саґи або зігнорував ім'я батька Еймунда, Грінґа, або ж вирішив, що Грінґ — це було лише прізвисько (*hringr*, «кільце», таке насправді трапляється в північних джерелах), і запозичив героя саґи до свого твору. В такий спосіб подвиги Еймунда Грінґссона стали подвигами батька Інґвара. А співтовариш Еймунда Грінґссона, Ґарда-Кетіль (Русь-Кетіль), отримав ще важливішу роль у сазі про Інґвара[14].

Коротше кажучи, генеалогічні свідчення із саґи слід відкинути. Адже насправді нема підстав для того, щоб надавати Інґвару діда на ім'я Акі. Скоріше ми можемо покластися на шведську усну традицію, згідно з якою Інґвар Еймундарсон був сином короля Уппсали Емунда (пом. 1060 р.) і онуком короля Олава Скаутконунґа. Дані рунічних написів підтверджують цю традицію.

Ці дані можна знайти в чотирьох написах, два з яких походять з Упланду (U 513, 540) і два — із Сьодерманланду (Sö 179, 279):

1. U 513:

anuntr auk airikr auk hakun	Енунд, і Ейрік, і Гакон,
auk inkuar	й Інґвар
rais[tu stain] þin[s]a iftir raknar	встановили цей камінь в пам'ять Раґнара,
bruþur sin. kuþ hialbi ant hans.	їхнього брата. Боже, допоможи його душі.

2. U 540:

airikr auk hokun auk inkuar aukk	Ейрік, і Гакон, й Інґвар, і

rahn [ilt] r	Раґнгільд
þou hl [itu rita stin þino at onunt	звели цей камінь
bruþur þaiRa	в пам'ять Енунда,
airiks auk sun rahnhilta]R[15]	брата Ейріка та інших
ina hon uarþ [tau]þr	і сина Раґнгільд[15].
	Він зустрів смерть
[a] kriklati. kuþ hialbi hon salu kuþs	у Греції (Ґрікланді).
muþiR.	Боже й Божа матір, допоможіть його душі.

3. Sö 179:

tula lit raisa stain þinsat sun sin	Тола звеліла встановити цей камінь за її
haralt bruþur inkuars	сином Гаральдом, братом Інґвара.
[метрично]:	[віршована частина]
þaiR furu trikila	вони поїхали як *drængiaR* (чи: члени молодшої дружини)
	далеко за золотом
fiari at kuli	і на сході
auk austarla	годували орлів (= убивали ворогів).
[æ] rni kafu.	Вони загинули на півдні
tuu sunarla.	у Серкланді.

4. Sö 279:

ai[rikR lit hak] ua [st]a[in þina	Ейрік вирізьбив цей камінь
at ikuar auk haralt s]uni aimunt[aR	у пам'ять Інґвара і Гаральда, синів Емунда.
þaiR tuu][16] **sunarla a serkl [anti].**	Вони померли[16] на півдні у Серкланді.

Згідно з цими написами, Емунд, батько Інґвара, мав принаймні двох дружин, Раґнгільд і Толу, які народили йому шість синів. П'ять з них були від Раґнгільд, за порядком — Раґнар, Енунд, Ейрік, Гакон та Інґвар; Гаральд був сином Толи. Два старші брати, Раґнар і Енунд, померли ще до походу Інґвара (1041). Раґнар помер перший (місце його смерті не вказується), а за ним — Енунд, у Візантії. Його мати, Раґнгільд, та його брати (за віком) Ейрік, Гакон та Інґвар встановили йому пам'ятник (U 540).

Ейрік також встановив (бл. 1041 р.) пам'ятник Інґвару і Гаральду (Sö 279). Родина Інґвара походила з берегів озера Мелар у Сьодерманланді. Там, у місцевій церкві в Стренґнесі, й був установлений камінь власне в пам'ять Інґвара (Sö 279). Можливо, що Тола, мати Гаральда (пор. Sö 179), жила в Ґріпсгольмі. Родина напевно мала володіння і в Уппланді, оскільки пам'ятники на честь старших братів були встановлені в тамтешніх церквах: Раґнару в Рімбо (пор. U 513) і Енунду в Гусбю-Люгундрі (пор. U 540).

У 1910 році[17] Фрідріх Браун порівняв список синів Е(й)мунда, котрі пережили Інґвара (згідно з каменями Інґвара), з іменами претендентів на шведський престол, які діяли протягом 1067—1080 років, після смерті короля Стейнкеля Рьоґнвальдссона (1056—1067), а саме: Ейріка, Анунда, Енунда і Гакона. Дослідивши існуючі джерела[18], Браун дійшов висновку, що ці два ряди виняткових («королівських») імен не були випадковими[19]. Існувала причина, чому пам'ятний напис U 540 було встановлено в місці під назвою Гусабю (*husaby*) — спеціальний термін для хуторів на королівській землі[20] («офіційна спадщина уппсальських королів»)[21]. Браун запропонував поставити знак рівності між двома рядами імен, тобто Ейрік — Гакон та Енунд — Анунд. Зробивши це, він оголосив, що розкрив загадку походження Інґвара-мандрівника, який тепер постає як один із шести синів короля Уппсали Е(й)ріка Старого Олавссона (бл. 1050—1056 рр.)[22].

Загалом, я погоджуюся з його винахідливим вирішенням. Але його заява про те, що другий син Е(й)мунда, Анунд/Енунд, названий у праці Адама Бременського, невірна. Анунд помер у Греції перед 1041 роком, як про це повідомляє U 540 (див. також U 11, с. 426), і тому він не може бути Anunder a Ruzzia[23] (Анундером з Русі) Адама Бременського, оскільки той Анунд став королем Уппсали лише по смерті двох Ейріків, десь близько 1068 року[24].

Згадка Адама Бременського про *Anunder*-а *a Ruzzia* привертає нашу увагу, тому що недвозначно засвідчує, що Анунд зріс на Русі й перебував там до свого повернення до Уппсали. Можна наважитися на припущення, що батько Анунда довгий час жив на Русі й що саме там народився його син. Батько, вочевидь, був одним з двох старших синів Е(й)мунда, можливо, найстаршим, тобто Раґнаром, оскільки, як ми бачили, другий старший син, Анунд/Енунд, був пов'язаний не з Руссю, а з «Грецією» (Візантією), де він і помер[25]. На жаль, в U 513 не згадується місце смерті Раґнара, однак чому б старший син короля Уппсали не міг шукати щастя на Русі, так само як другий син у Греції й як мав невдовзі зробити третій син, Інґвар. Якщо це припущення вірне, то Інґвар пішов слідом за своїм старшим братом.

Згідно з Адамом Бременським, після смерті короля Стейнкеля Рьоґнвальдссона (1056—1067; із західної йотської династії, що представляла нову християнську віру) 1067 року спалахнула боротьба між *duo Herici*, двома Ейріками, котрі невдовзі наклали

головою в битві[26]. З пропозицією Брауна вважати їх представниками стародавньої напів'язичницької династії та синами двох братів, Енунда Олавссона (1020—1050) і Е(й)мунда Олавссона (1050—1056), можна погодитись[27], це підтверджується й тим, що по смерті Раґнара та Енунда Ейрік Е(й)мундарсон лишився старшим братом і — звідси — спадкоємцем уппсальського престолу[28].

Після трагічної загибелі двох Ейріків (бл. 1067—1068 р.) спробував свого щастя у правлінні (бл. 1068 р.) Гальстейн Стейнкельссон (з християнської західнойотської династії), однак невдовзі був скинутий язичницькими супротивниками. Згодом у Швеції з'являється (бл. 1068 р.) *Anunder a Ruzzia*. Як старший небіж уппсальських братів, він мав перевагу перед своїм молодшим дядьком Гаконом у праві спадкоємності. Проте Гакон дуже швидко заступив його на місці короля Уппсали (в межах 1068 р.), оскільки Анундера за відмову принести жертву язичницьким богам[29] вигнали. Гакон був удатливішим: як повідомляє одне джерело, він правив протягом тринадцяти років (очевидно, 1068—1080-го). Зв'язки між його кланом та Руссю поглиблювалися: Гакон узяв за дружину Еллісів (Єлизавету), дочку Новгородсько-Київського князя Ярослава (1014—1054) й удову Гаральда Хороброго з Норвегії (пом. 1066 р.)[30].

Згідно з саґою про Інґвара, у Інґвара був син на ім'я Свейн. Браун ідентифікує його з Блот-Свейном[31], котрий відновив язичницькі жертвоприношення (*blót-*) в Уппсалі на кілька років (бл. 1090—1099-го). Його заступив його син язичник Коль, прозваний шведами з Уппсали «Свейном *ársæli*»[32].

Е(й)мунд був посланий своїм батьком королем Енундом, «Anunder a Ruzzia», до Квенланду/Фінляндії — «проти амазонок», як пише Адам Бременський, — щоб примножити державу. Там його отруїли близько 1070 року. Адам Бременський почерпнув інформацію про цей похід у свого сучасника, Адальварда Молодшого, єпископа Сіґтуни-Уппсали (1064—1070/1071)[33] німецького походження.

Арабське джерело про руські походи на Кавказ

У 1975 році Альф Тулін запропонував переглянути датування каменів Інґвара[34], спираючись на опубліковане в 1953—1958 рр. видатним сходознавцем Володимиром Ф. Мінорським[35] нове арабське джерело стосовно Транскавказії. Тулін виснував, що

Таблиця 18. Походження Інґвара (Інґвара-мандрівника)

Олав Скауткунунґ
Король Швеції 995—1020/1022
~1) Астрід, дочка короля ободритів; ~2) коханка

1	2		1	2
Анунд Якоб кор. Шв. 1020/1022—1047/1050	Емунд Поганий; Sö 279; пор. U 540; кор. Шв. 1047/1050—1060; ~1) Раґнгільд з Рімбу; U 540; ~2) Тола з Ґріпсгольма; Sö 179	Голмфрід ~Свейн (пом. 1016) ярл з Гладіру; 995—996; 1000—1016	Інґіґерд пом. 1050 р. ~Ярослав кн. Русі 1014—1054	Астрід ~Олав Св. (пом. 1030) кор. Норв. 1016—1028, 1029—1030

	1	1	1	1	1	2	
Ейрік кор. Шв. 1067—1068	Раґнар пом. до 1041 U 513	Анунд п. до 1041 (у Віз.?) U 513, 540	Ейрік; Sö 279 U 513, 540 кор. Шв. 1067—1068	Гакон U 513, 540 кор. Шв. 1068—1080 ~ Еллісів, дочка Ярослава	Інґвар п. 1041 Sö 179, 279; U 513, 540	Гаральд п. 1041 Sö 179, 279	дочка ~Стенкель (Стейнкель) із З. Йотланду, кор. Шв. 1056—1067

«Anunder a Ruzzia»
кор. Шв. 1068

Свейн
(«Блот-Свейн»)
кор. Шв. 1090—1099

Коль
(«Свейн ársæli»)
кор. Шв. 1090—1099

похід Інґвара слід датувати приблизно 1030—1033 рр. і що він був спрямований на південно-східне узбережжя Каспійського моря: Дербент (ал-Баб) і Шарван[36]. Слід погодитися з Туліним, що скандинавів, які діяли в Західній та Центральній Азії, могли називати в ісламських джерелах *ar-Rūs* (і можемо додати: тюркськ. > перськ. *urūs*[37]), оскільки вони проникли на схід через території, що належали Русі (й часто були на службі в того чи того правителя Русі).

Мінорський зробив відкриття, що турецький історик Агмад бен Лутфуллаг, відомий як Мюнеджім-баші («королівський астроном»), який помер 1113 р. гіджри (1702 р. н. е.), переписав арабською деякі невідомі джерела для своєї історичної праці («Gāmi‘ ad-duwal»). Серед них була й праця невідомого автора «Ta’rīkh al-Bāb wa Šarwān» — місцева історія трьох східних мусульманських країн Кавказу, таких як ал-Баб/Баб ал-Абваб (Дербент), Арран (Кавказька Албанія) і Шарван (Шірван). Мюнеджім-баші включив великий фрагмент із цього джерела до свого викладу. Всупереч його твердженню, що «Ta’rīkh al-Bāb» було складено бл. 500/

1106 р. гіджри, Мінорський справедливо зауважив, що дату створення праці слід віднести на тридцять років раніше (468/1075 р. гіджри)[38]. Оригінальний арабський текст праці Мюнеджіма-баші ще тоді не був опублікований, однак Мінорський мав у своєму розпорядженні фотокартки з кращого стамбульського манускрипту «Ǧāmi‘ ad-duwal» (бібліотека Топ-капи Сарая Агмада III, № 2954, копія 1116/1704 р.), переписаного, як стверджують, з авторського примірника[39].

Близько 1030 року в Кавказькому краї розрізнялося три культурні та політичні сектори: осідлий християнський сектор на заході, осідлий мусульманський сектор на сході і мішаний сектор — язичницько-християнський і осідло-кочовий. Християнський сектор включав у себе Вірменію на півдні та Грузію на півночі. Вірменія (очолювана в X ст. Великим Королем з Ані) швидко розпалася й була захоплена Візантійською імперією в часи Василія II (976—1025), Романа III (1028—1034) і Константина IX Мономаха (1042—1055). У Грузії в той самий час іверійсько-абхазькі королі продовжували будувати міцну об'єднану Грузинську державу.

Ал-Баб (Баб ал-Абваб/Дербент), Шарван і Арран були трьома мусульманськими державами в тій зоні. Дербентом довгий час правили воєначальники, що їх призначали халіфи для боротьби проти північних загарбників, переважно хозарів[40]. Один з тих воєначальників був прародителем клану Язидів із Шарвану, що дало підставу свого часу клану висунути претензію на Дербент. Династія Гашимідів, що незалежно правила ал-Бабом (Дербентом) з 869 року, брала свій початок з лав місцевої торговельної аристократії.

Місто Дербент мало найважливішу гавань на західному узбережжі Каспійського моря, і місцева торговельна аристократія визначала політику ал-Баба. Емір був властиво спадковим президентом аристократичної республіки[41].

Як і будь-яка інша держава на мусульманському кордоні, ал-Бāб мав у своєму розпорядженні різні категорії воїнів, включаючи «борців за віру» (*ġāzī*), добровольців (muṭṭawi‘ī), «читачів Корану» (*qurrā*') і воїнів «центрів». Окрім того, еміри ал-Бабу спиралися на свої особисті дружини (*gulām*). У розглядуваний період в ал-Бабі правив Мансур бен Маймун (393—425/1003—1034). Його батько, Маймун бен Агмад

(366—387/976—997), якось, маючи внутрішні ускладнення, попросив допомоги у русів (377/987)[42], і руси згадуються ще серед членів його дружини двома роками пізніше (379/989).

Шарван лежав у північній частині річки Кура (Kur, Kura, Kurr); столицею було місто Шамахія, що його ще називали за іменем правлячої династії Язидією. Правителі — аристократичний арабський клан Язидів — належали до великого племені шайбанів. Одначе на той час була вже відчутною іранізація клану; правителі прийняли стародавній іранський титул шарваншахів. Язид IV (381—418/991—1029) був останній, хто носив арабське ім'я. Його син Мінучігр I (418—425/1024—1034) відкрив список шарваншахів Язидії, котрі мали іранські імена, і був одружений з дочкою Шаддадіда Фадла I бен Мугаммада з Аррану. Шарван раніше мав дружні стосунки з хозарами.

Арран лежав на південь від річки Кури. Столицею була Ґанжа, місто, засноване прародителем шарваншахів з династії Шаддадідів у 245/859 р. і захоплене пізніше на якийсь час іранськими Дайламітами. Їх, у свою чергу, прогнали 360/970 року Шаддадіди з курдських шукачів пригод. Ґанжа лишилася їхньою столицею, але вони також захопили місто Барда'а, важливий торговельний центр Кавказу, пограбований русами 943—944 року, десь за двадцять років до зруйнування ними Хозарського каганату.

Протягом періоду, що нас цікавить, Ґанжею правили Фадл I бен Мугаммад (375—422/985—1031) та його син Муса (422—425/1031—1034). У 421/1030 році Муса попросив допомоги у Русі проти свого бунтівного брата 'Аскаруї (*'Askarūya*), котрий був князем міста Байлакан.

Північний, мішаний язичницько-християнський сектор складався з трьох сил: сарірів, аланів і русів. Серед правителів, котрі часто перебували в союзі з хозарською династією, був загадковий Сагіб ас-Сарір, «правитель трону», котрий управляв долинами річки Койсу в Дагестані. Вищий прошарок тієї держави був, очевидно, (алтайського) аварського походження. Згідно з арабськими джерелами X ст., правитель сповідував християнство. У час, який ми розглядаємо, його ім'я, Біхт-Їшо, було сирійського християнського походження; Мансур бен Маймун, емір Бабу, був одружений з його дочкою.

Саріри часто об'єднувалися з аланами. Добре відомі на заході в часи «великого переселення», алани зберігали також свою державу на Північному Кавказі. Її центр, названий у східних джерелах *Mağas* (біля Владикавказа, на річці Терек)[43], лежав поруч Дар'яльського проходу і контролював рух на цьому важливому торговельному маршруті. З цієї причини Дар'яльський прохід називали в давніх джерелах Аланською брамою. Алани встановили панування над черкеськими племенами, що мешкали в басейні річок Кубані й Куми.

Від VI ст. алани залишалися вірними союзниками Візантійської імперії. Їхній правитель прийняв християнство в X ст., та хоч автокефальне архієпископство і митрополія — наприкінці того самого століття — й були створені в Аланії, схоже, більшість населення залишилися переконаними язичниками.

Стосунки між аланами й хозарами мінялися, так само як з їхніми наступниками з Русі після 965—969 рр., але незмінно залишалися дружніми з християнськими сусідами, грузинами й жителями Саріру. Алани здійснювали свої набіги на ісламські держави Кавказу, діючи як через Дар'яльський прохід, так і через Дагестан. Після того як руси (роси) й оґузи (торки) зруйнували Хозарський каганат, частина русів оселилася в колишньому Боспорському царстві, а інша — в естуарії річки Терек у Дагестані (Семендері).

Мінорський припустив, що руси, котрі діяли на Кавказі, «мали влаштувати свою базу поблизу гирла Тереку (Аграханська мілина?), звідки були виселені хозарські біженці»[44].

Князівство Тмуторокань (візантійська назва — Таматарха), як стала називатися нова версія Боспорського царства, було об'єднано тоді з Чернігівським князівством. Це об'єднання поширило свою владу далі на схід і примусило частину черкеських племен (ПВЛ: касоги) з басейну Кубані визнати свою підлеглість. У період між 1014-м і 1034 роками в Тмуторокані правив Мстислав Володимирович, брат Ярослава Новгородського. Брати вступили в боротьбу за владу, яка завершилась Городецькою угодою 1026 року, згідно з якою кордон між двома володіннями проліг по Дніпру. Тмуторокань і Чернігів стали двома центрами східної половини[45].

У 1033 році помер єдиний син Мстислава, Євстахій, а за рік (6542/1034-го) і батько пішов слідом за ним[46]. Тепер Ярослав

міг об'єднати всі руські землі під своїм началом. Через два роки, після вирішальної перемоги над печенігами, Ярослав переніс столицю з Новгорода до Києва. 1034—1036 роки мали особливе значення для Ярослава: він поступово прибрав до рук все князівство Мстислава.

А тепер повернімось до свідчень «Ta'rīkh al-Bāb». Вони наводяться в трьох розділах:[47] **А.** Про нащадків Шаддада, правителів Аррану (під роком 421/1030); **Б.** Про королів Шарвану і Баб ал-Абвабу (під роком 421/1030; 423/1032; 424/1033); **В.** Про Бану-Гашім, королів Баб ал-Абвабу та ін. (під роком 423/1032; 424/1033).

Арабський текст

Б	А
§19. . . . ثم دخلت الروس أيضا بلاد شروان في هذه السنة	§10. وفى سنة ٤٢١ ارسل الفضل ابنه وولي عهده موسى بن الفضل في جمع الى قتال ابنه الاخر عسكويه (كذا) ببيلقان وكان قد عصى على ابيه واخيه وجمع جمعا واراد الخروج على ابيه فسار موسى واستعان بالروسية على اخيه لأنهم كانت قد دخلت منهم طائفة بنحو ثمان وثلثين سفينة الى بلاد شروان
فقاتلهم منوجهر شروانشاه عند باكويه فقتل جمع عظيم من الشراونة وقتل أحمد بن خاصكين (= خاصتكين؟) من عظمائهم	فجاربهم صاحب شروان منوجهر
ثم صعد الروسية إلى نهر كر (كذا) فعقد منوجهر الرس ليمنعهم من الصعود فغرقوا جماعة من المسلمين،	(فعقد منوجهر) الرس ليمنعهم من الصعود فغرقوا جماعة من المسلمين
ثم أخرجهم صاحب جنزة موسى بن الفضل وأعطاهم أموالا جمة وحملهم إلى بيلقان لأن أهلها كانوا قد استعصوا عليه حتى اخذ بيلقان بإمداد الروسية ، وقبض علي أخيه عسكر ية وقتله	فاخرجهم موسي بن الفضل واعطاهم اموالا جمة وحملهم الي بيلقان فاخذها بهم وقبض علي اخيه عسكر به (كذا) فقتله
ثم إن الروسية خرجوا من أران إلي الروم وامتدوا منها إلي بلادهم	ثم ان الروسية خرجوا من اران الي الروم واعتذروا فيها الي الروس

А

§11. سنة ٤٢٢ وفيها خرجت الروسية كرّة ثا
نية فسار اليهم وقاتلهم عند باكويه فاخرجهم من بلاده وقتل
منهم مقتلة عظيمة

Б

§15 (bis). وفي سنة ٤٢٣
انفق السرير ية واللانية وأغاروا علي شروان وأخذوا اليزيدية
منها عنوة وقتلوا فيها وفي سائر بلاد شروان ز يادة علي عشرة آلاف
نفس وأقاموا فيها عشرة أيام يحفرون الأرض و يخرجون منها ما
دفنه فيها أهل البلاد من الاموال والامتعة، فلمّا امتلأت أيديهم
من غنائم المسلمين انصرفوا الي بلادهم راجعين فلمّا عبروا من
باب حشب وثب عليهم أهل الثغور البابية وأخذوا الطرق
والمضائق عليهم وقتلوا منهم مقتلة عظيمة لم يذكر مثلها، وأخذوا
منهم جميع ما حملوه من شروان من أموال المسلمين من صامت
وناطق وما نجا منهم إلاّ شرذمة قليلة بحشاشة أنفسهم مع صاحب
اللان

В

§18. وفي سنة ٤٢٣ غزا الأمير منصور مع غزاة
المراكز الإسلامية غزوة عظيمة وذلك أن الروسية كانوا قد
أغاروا علي بلاد شروان وخربوها ونهبوها وقتلوا وأسروا من أهلها
عالما عظيما، ولمّا عادوا وأيديهم مملوّة من المنهوبات والسبايا
أخذت الغزاة البابية والثغرية مع الأمير منصور هذا عليهم
المضائق والمسالك فحكّموا فيهم السيف فلم يفلت منهم إلاّ
قليل، وأخذوا من أيديهم جميع ما أخذوه من شروان من صامت
وناطق، فقصد الروسية واللانية أخذ الانتقام فجمعوا وحشدوا
وتوجّهوا إلي الباب والثغور.

§15 (ter). ثم عاد صاحب اللان
في سنة ٤٢٤ لأخذ الثأر إلي الباب فانكسر في هذه الدفعة أيضا
بعون الله تعالي.

§38 (bis). في سنة ٤٢٤ فقصدوا
أولاً الكرخ وكان بها شرذمة قليلة مع خسرو(؟) والهيثم بن
ميمون البالي (البابي؟) رئيس الدبّاغين وحارب مع الكرخية
فأنزل الله النصر علي المسلمين حتي قتلوا من اللانية والروسية
مقتلة عظيمة فانهزم صاحب اللان من باب الكرخ مقهورا
وانقطع بالكلية طمع الكفرة من هذه المراكز الإسلامية.

(переклад)

А. Про нащадків Шаддада, правителів Аррану[48].

§ 10. У 421 / 1030 році Фадл (бен Мугаммад, емір Аррану, 375—422 / 985—1031) послав свого сина і спадкоємця Мусу бен Фадла (еміра Аррану в 422—425 / 1031—1034 рр.) з військовим загоном до Байлакана, щоб приборкати свого другого сина ‘Аскарую, котрий

Б. Про королів Шарвану і Баб ал-Абвабу.

повстав проти своїх батька та брата і зібрав військо з метою виступити проти батька.

Муса вирушив і попросив допомоги у війні проти брата в русів, котрі тридцятьма вісьмома човнами зайшли у Шарван.

Правитель Шарвану Мінучігр (бен Язид 418—425/1027—1034)

став на прю з ними на (?) Араксі, щоб зупинити їхнє просування, але вони потопили військо мусульман. Пізніше Муса бен Фадл (емір Аррану) примусив їх зійти на берег.

Він заплатив їм багато грошей і взяв до Байлакана, і з їхньою допомогою захопив місто, і схопив, і вбив свого брата 'Аскарую.

Потім русь пішла з Аррану до Руму [= Візантія] і звідти попрямувала до Русів (країни).

§ 11. (422 р. г./1031 р. н. е.). І того року русь удруге прийшла і [Муса бен Фадл, як новий емір Аррану] вийшов назустріч і дав бій біля Бакуї (Баку). Він прогнав їх зі своїх володінь і вбив багато їхніх воїв.

В. Про Бану-Гашім, королів Баб ал-Абвабу, Маската та пограничної зони, що її також називали «центрами».

§ 15. І того самого року руси увійшли у Шарван.

І шах Шарвану Мінучігр зустрів їх біля Бакуї (Баку).

Багато шарванців загинуло, і Агмад бен Хасс[ті]ґін, один із нотаблів, наклав головою. Потім русь піднялася по річці Кура, і Мінучігр перекрив Аракс, щоб зупинити їхнє просування, але вони потопили частину війська мусульман. Пізніше правитель Ґанзи (Ґанжі) Муса бен Фадл примусив їх зійти на берег.

Він заплатив їм багато грошей і взяв їх до Байлакана. З допомогою русі він загарбав Байлака̄н і схопив, і вбив свого брата 'Аскарую. Потім русь пішла з Аррану до Руму і звідти попрямувала до своєї країни.

§ 15 (біс). У 423/1032 р. жителі Саріру та алани, уклавши угоду, напали на Шарван і захопили [їх столичне місто] Язидію. Там та в інших частинах Шарвану вони забили понад

десять тисяч чоловік і протягом десяти днів викопували з-під землі гроші та коштовності, що їх місцеві жителі туди сховали.

§ 38. У 423/1032 р. емір Мансур (бен Маймун з ал-Баба, 393— 425/1003—1034) з «борцями за віру» ісламських центрів здійснив великий похід. Причиною стало те, що русь напала на території Шарвану, зруйнувала й пограбувала їх і забила чи взяла в полон велику кількість жителів. Коли вони поверталися назад, обтяжені здобиччю і полоненими, «борці за віру» з ал-Бабу і центрів на чолі з еміром Мансуром зайняли дороги й проходи й атакували їх так, що мало хто втік. Тоді відібрали награбоване — живі й неживі товари, захоплені у Шарвані.

Нахапавши мусульманського добра, вони вирушили назад на батьківщину, але біля Баб Хашабу (Дерев'яної Брами) воїни аль-Бабського кордону напали на них, перегородили дороги й проходи й забили безліч їх, [у різанині], подібної якій не пам'ятають.

Вони відібрали в них усі мусульманські статки, живі й неживі, вивезені із Шарвāну. Лише жменька загарбників, включаючи й аланського вождя, зуміла врятуватися.

Потім русь і алани [повернулися], щоб помститись.

Зібравшись разом, вони спільно вирушили в напрямку до ал-Бабу й кордонів.

§ 38 (біс). Спершу, в 424/1033 р., вони пішли на (Ур) ал-Карах, де був лише один загін [воїнів], очолюваний Хусравом і Гайтамом бен Маймуном ал-Байї [-Бабі?], проводарем чинбарів.

І [останній?] розбив їх з допомогою мешканців [Ур-] Караха, і Бог дарував перемогу мусульманам, і вони заподіяли великої шкоди аланам і русі.

Вождя аланів було відкинуто від брами [Ур-]Караха, і зазіханням невірних на ці ісламські центри поклали остаточний край.

§ 15 (тричі). Знову 424/1033 р. вождь аланів прийшов помститися ал-Бабу, однак і цього разу, з Божою допомогою, його було розбито.

Синхронне наведення фактів з «Ta'rīkh al-Bāb» показує, що русь згадується тут в таких контекстах:

У 421/1030 р. Муса бен Фадл, прямий спадкоємець Аррану, запросив русів допомогти йому покарати бунтівного брата в Байлакані. Руси, прийшовши, очевидно, зі своєї бази на Тереку, з'явилися на тридцяти восьми кораблях. По дорозі до естуарія річки Кури вони зіткнулися з флотилією шарваншаха Мінучігра І бен Язида, котрий, схоже, не підтримував планів Шаддадіда Муси. Одначе русь потопила мусульман і зуміла виконати своє завдання. Руси зайшли в річку Куру й піднялися по ній до місця впадіння в Куру Араксу, де їм наказали зійти на берег, напасти на місто Байлакан і захопити його.

Успішно виконавши доручену місію, руси повернулися додому через Рум (Візантію), «описавши коло по Кавказу». Їхнім кінцевим пунктом було, без сумніву, князівство Тмуторокань[49].

У 422/1031 р. кораблі русів з'явилися знову, цього разу без запрошення; Муса бен Фадл, котрий приймав їх раніше, став тепер правителем Аррану і свояком шарваншаха Мінучігра, тож розбив русів біля Баку, заподіявши смерть багатьом з них.

У 423/1032 р. об'єднане військо трьох народів — сарірів, аланів і русів — здійснило набіг на територію Шарвану і захопило столичне місто Шамахію. Коли загарбники поверталися назад з мусульманською здобиччю, емір ал-Баба/Дербента Мансур бен Маймун (хоч і щойно одружився з дочкою короля Саріру) напав на них з кількома загонами ісламських прикордонних бійців, перегородивши до цього всі проходи й дороги. Мусульмани повернули собі здобич і винищили багато нападників. Лише жменьці, на чолі з королем аланів, пощастило втекти.

У 424/1033 р. руси й алани напали на ал-Баб/Дербент з метою помсти, однак були розгромлені біля [Ур-]Караха, північніше від Дербента.

Після 424/1033 р. руси більше не з'являлися в ал-Бабі, Аррані чи Шарвані.

З цієї розповіді можемо виснувати, що всі названі там народи були місцевими. Руси 1030—1033 років (та й раніше, скажімо, 987 р.) не сприймалися як чужинці тим суспільством: у 987—989 рр. їх названо серед членів дружини тамтешнього мусульманського правителя (еміра ал-Баба/Дербента). Вони знали Кавказьке море і шляхи суходолом. Місцеві правителі, як християнські (скажімо, алани, саріри), так і мусульманські (ал-Баб, Арран), підтримували з ними зв'язки.

Нема підстав ідентифікувати русів з «Ta'rīkh al-Bāb» з руссю Києва чи Новгорода, не кажучи вже про шведських варягів із Сьодерманланду та Уппланду. Мусимо погодитися з припущенням Мінорського, що це була русь із Тмуторокані. Висновок: треба відкинути тезу Альфа Туліна, ніби Інґвар очолював один з тих кавказьких походів Русі.

Експедиція до Хорезму

На одному з каменів XI ст., відкритому в 1938 році у руїнах церкви в Стурі Рюттерні (Вестманланд) (що на ньому, однак, не згадується Інґвара), наводиться слово **karusm** — термін, досі невідомий в рунічних написах (Vs 1—2):

kuþlefR seti stff auk sena þasi uftiR slakua sun sia, etaþr austr i karusm.	Ґудлейв встановив стовпа і ці камені в пам'ять Слаґві, свого сина. Він помер на сході в **karusm**[-i].

Свен Бірґер Фредерік Янссон, перший видавець напису, висловив 1940 року припущення про неправильне написання цього слова, яке, на його думку, було перекрученням з ***austr i krþum** — «на сході в Ґардах (=Русі)[50]. Однак 1946 року він змінив свій підхід і визначив **karusm** як місто Центральної Азії — Хорезм. А що воно лежало в тому самому регіоні, що й Серкланд, то Янссон поєднав напис Vs 1—2 з каменями Інґвара, зазначивши, що саме Хорезм був тим місцем, де невдачливо завершився сміливий вікінґівський похід 1041 року[51].

Цю гіпотезу піддав критиці видатний шведський археолог Туре Й. Арне[52], який заявив, що вікінґівський вождь не міг здійснити подорож до Хорезму південніше широкого гирла Аму-Дар'ї у 1041 році. Такий похід міг відбутися лише за часів експедиції Ібн Фадлана 922 року. Натомість Арне пристав на першу інтерпретацію Янссона, а саме, що **i karusm** було перекрученням з **i krþum**. У своєму зведенні Вестманландських написів Янссон дотримується «правильної» форми назви *austr i Garðum* (?)[53], так само, як й інші вчені, скажімо, Рупрехт і Мельникова[54]. Однак форма **karusm** і досі заслуговує на увагу: вона не могла бути простим результатом помилки.

У євразійській середньовічній торгівлі традиційно вживалися дві мови як *linguae francae* — іранська й алтайська. На початку XI ст. гунно-булгарську мову витіснила інша алтайська мова —

середньотюркська, а новоперська — середньоіранську (аланську, соґдійську).

Форма **karusm** є точним середньотюркським перекладом іранської назви *Khwārizm* (*Xʷārizm*). Типово тюркським в цьому випадку є заміна початкового *x*-(*xʷ*-) на тюркське «заднє *k*-» (тобто *q*-) і приглушення (*z*) у поєднанні з плавною і/або носовою приголосною. Заміна іранського *x*- та *xʷ*- тюркською *q*- добре видно, скажімо, в соґдійському *γʷt(')ynh/xutēn* (королева > давньотюрк. *q-at-u-nˡ/qatun/*'id'[55]; і в соґдійському *γʷyštr/xʷēštar/* «вищий» > давньотюрк. *qwštr/qoštr/*'id'[56].

Зв'язка /zm/ наприкінці слова відсутня в фонологічній системі середньотюркської мови, однак звук /z/ після плавних або носових мав тенденцію до приглушення, наприклад, давньотюркське **yaliŋ uz>yˡ-al-i-ŋ-u-sˡ* «самотній»[57]; давньотюркське *bˡ-ar-z-u-nˡ*/barzun/ нехай іде > середньотюрк. *barsun* id[58].

Нарешті, типово середньотюркським явищем після 1000 року є голосний ряд *a-u* як похідний від давнішого *a-i* (~ї), наприклад, давньотюрк. *b'lyq / baliq /* «риба»[59] > середньотюркське (скажімо, з Куманського Кодексу) *baluc/baluq*/id[60]. Давньотюрк. ''γyz(aγiz) «рот»[61] > середньотюрк. (скажімо, з Куманського Кодексу) *avz/ auz*/id[62]; пор. середньоосманське (Megizer) *agus* id[63].

У зведенні давньотюркських написів, що збереглися, назва «Хорезм» не зустрічається. Араби рано захопили це торгове місто і політичний центр (712 р.), після їхнього завоювання традиційне написання арабською мовою в писемних джерелах стало правилом: خوارزم *Khwārizm*.

Однак з відродженням інтересу європейців до азіатських справ під час монгольського періоду (після 1223 року) була зафіксована народна назва Хорезма. Вільям із Рубрука (1253—1255) називає жителів міста *Crosmini*[64], тобто *crosm-/krosm/* <**karŭsm*. Приблизно протягом XII ст. колишнє наголошене /a/</ā/ в першому складі в центральноазійській іранській та тюркській мовах перейшло в /o/.

У своєму атласі («Theatrum orbis terrarum»), опублікованому 1570 року в Антверпі, Абрагам Ортеліус пише назву нашого міста як *Corus*[65] (кінцеве -m, нетипове для тюркської мови, вже зникло), що навертає безпосередньо до **Karus* (<**Qarus*) і, зрештою, має за свою передосновну форму, зазначену в написі з Стури Рюттерна — **karusm** (*/*qarus-m*/).

Звідси зрозуміло, що винахідливе припущення Янссона 1946 року має ще одне підтвердження. Рунічне написання **karusm** є не помилкою, а цінним свідченням іранської назви, яка дійшла до Скандинавії через середньотюркську мову.

Обговорюючи цю проблему, Туре Й. Арне робить два зауваження: перше — те, що навряд чи вікінґівський вождь міг здійснити подорож до Хорезму близько 1040 року, а друге — що така подорож, безперечно, могла здійснитися тільки за часів Ібн Фадлана (бл. 921/922 рр.). Варто зупинитися детальніше на цих двох моментах.

У 712 році араби завоювали й ісламізували Хорезм. Давня Афріґська династія, що правила в ньому з 305 року (й по 995-й), хоча й не припинила свого існування, однак політична влада поступово перейшла до арабського правителя — еміра (*amīr*), резиденцією якого стало місто Ґурґенч (арабське al-*Ǧurǧāniya* на лівому березі Аму-Дар'ї, пізніше назване Ургенч), розташоване на захід від давнього столичного міста *Kāṯ*. Ми дуже мало знаємо про історію Хорезму до першої чверті X ст., а між тим Хорезмська оаза вже була поділена між двома ворогуючими державними утвореннями: лівий берег і південь — під владою еміра Ґурґенча, а правий та північ — під владою хорезмшаха[66].

Кожна з двох хорезмських держав мала свої сфери переважно торгових інтересів. Якщо хорезмшах, чия держава названа у географа ал-Макдісі (985—997) «Ефталітською [тобто Трансоксенською] стороною» (або al-*ǧānib*), зосереджувала свою увагу на волзьких булгарах, а потім на своїх нових торгових партнерах — Новгородській Русі, то емір Ґурґенча (правитель «Хорасанської сторони») виявляв інтерес до Хозарії[67].

На північ від Хорезму з середини VIII ст. існувала нова тюркська імперія. Це була держава Оґузів Ябґу (*Oγuz Yabγu*) з центром в Янґі Кенті (*Yaŋi Kent* — «Нове місто») біля гирла Сир-Дар'ї при її впадінні в Аральське море[68]. Близько 965 року правитель Русі Святослав (батько якого, Ігор, завоював Київ бл. 930 року) і Ябґу Оґузів уклали союз, що проіснував майже сто років.

Незабаром спільники напали на Хозарську державу з двох боків[69], зруйнували її подвійне столичне місто* в гирлі Волги і поклали край Хозарській державі взагалі[70]. Волзький торговий шлях поступився новому — Дніпровському, а землі *Pax Chaza-*

---

* Столиця Хозарії складалася з двох частин.

rica (Хозарської імперії) були розділені між двома союзниками: Русь одержала Таматарху/Тмуторокань (колишнє Боспорське царство) і Семендер — порт у гирлі річки Терек при її впадінні в Каспійське море[71]. Оґузам відійшли землі в естуарії Волги (з руйновищем колишньої хозарської столиці)[72] і півострів Ман-Кишлаґ (перський Сіяг-Куг) з портом на північно-східному узбережжі Каспійського моря[73]. Через двадцять років ті самі союзники напали на державу волзьких булгар. Син Святослава Володимир зі своєю дружиною вирушив на кораблях, а Ябґу Оґузів («Торки» у ПВЛ) — на конях вздовж узбережжя[74]. Однак цього разу похід був невдалим.

Настала черга діяти Хорезму. Після розпаду *Pax Chazarica* емір Ґурґенча Ма'мун ібн-Мугаммед (пом. 997 року) здійснив ряд щорічних походів проти колишніх хозарських міст[75]. Щоб заповнити пустку, яка утворилася після розвалу хозарської держави, а також щоб запобігти загарбанню Руссю всього хозарського спадку, емір вирішив утворити державу, рівну колишній хозарській[76]. Сприятливі умови для цього склалися, коли формальний сюзерен Ма'муна, Саманідський емір, після 982 року поступився місцем тюркським Караханідам — одній із гілок колишньої центральноазіатської імперської династії. Першим кроком до здійснення задумів стало знищення Ма'муном свого союзника (хорезмшаха) і об'єднання всієї Хорезмської оази, яке завершилося 995 року[77].

Нова все-Хорезмська династія, утворена Ма'муном І, котрий також посів титул хорезмшаха, зберігала свою незалежність лише протягом дванадцяти років. Наступні двадцять п'ять років вона існувала під протекторатом нової могутньої (однак недовговічної) держави невільницької династії Ґазнавідів[78]. Тим не менше, сама ідея *Pax Chwarizmica* (Хорезмської імперії) як спадкоємиці *Pax Chazarica* виявилась міцною і пережила не тільки ґазнавідів та сельджуків, а й навіть монгольське нашестя[79].

Після смерті Ма'муна II ібн-Ма'муна (бл. 1010—1017 рр.), котрий ненадовго пережив втрату своєї незалежності, правитель Ґазнавідів Магмуд ібн-Себюк-Тіґін призначив свого колишнього тюркського невільника Алтунташа хорезмшахом (1017—1032 рр.). Син і спадкоємець хорезмшаха, Гарун ібн Алтунташ, скористався слабкістю Мас'уда (1031—1041), спадкоємця Магмуда, і 1034 року підняв проти нього повстання. Він проголосив незалежність Хорезму[80], однак невдовзі був усунутий від влади своїм більш слухняним братом Ісмаїлом Ханданом ібн

Алтунташем. Між тим, з'явився новий претендент на Хорезм. Ним був правитель Джанду Шах-Малік[81], син і спадкоємець останнього Ябґу Оґузів — 'Алі, котрий прийняв іслам 1003 року[82] і котрого прогнала нова сила — сельджуки.

Логічно припустити, що 1034 року Шах-Малік міг звернутися за допомогою до традиційного союзника оґузів — Ярослава Новгородського, онука Святослава, спільника оґузів по 965 року, і сина Володимира, спільника оґузів по 985 року. Саме в цей час Ярослав постав єдиним правителем Русі.

Після смерті Володимира 1015 року боротьба за владу між його синами точилася одинадцять років. Битва під Лиственом (1024 року), для якої Ярослав, за своїм звичаєм, закликав варязького князя Якуна/Гакона, показала, що сили обох претендентів на владу (Ярослава і Мстислава) були приблизно рівними. В результаті за Городецькою угодою Ярослав Великоновгородський і Мстислав Тмутороканський та Чернігівський розділили державу Володимира по Дніпру на дві половини.

Однак згодом брати уклали між собою союз і цим започаткували період нових руських завоювань. 1030 року Ярослав відібрав у поляків Белз і заснував місто Юр'їв (Тарту/ Дорпат) на нових завойованих естонських (чудських) землях. 1031 року Ярослав і Мстислав здійснили новий похід проти поляків і відвоювали відомі Червенські міста («Грады Червеньскыя»)[83]. У Никонівському літописі (і в Татіщева) є таке свідчення під роком 6537/1029-м: «Ярослав виступив проти ясів [аланів] і взяв їх» («Ярослав ходи на Ясы і взят их»)[84]. Вірогідним шляхом походу на аланів, центр яких знаходився біля Дар'яльського проходу, був водний шлях по річці Терек на Північному Кавказі. У 1029 році Мстислав, зайнятий у Ярославовому поході на заході, мусив просити брата об'єднати зусилля на сході, себто в басейні Тереку.

Події розвивалися стрімко. 1033 року помер єдиний син Мстислава Євстахій; через рік помер і сам Мстислав. Того-таки року, коли відбулося повстання в Хорезмі, Ярослав став єдиновладним правителем Русі. Тепер він претендував на землі за Дніпром, якими правив Мстислав, зокрема, на два морські порти — Тмуторокань та Семендер.

Для досягнення цієї мети йому потребувалися досвідчені мореплавці. Цілком природно, що Ярослав, як зять правлячого шведського короля, знову звернувся до варязьких найманців;

це тим більше було необхідно, бо оґузи — давні союзники Русі — самі попросили допомоги.

Навесні 1035 року Ярослав, треба думати, вислав свій флот з гирла Тереку в напрямку до Хорезма. Основним джерелом з історії Хорезму в період з 1030-го по 1041 рр. і держави Ґазнавідів загалом до і після змальованої події є унікальні для тогочасної ісламської історіографії спогади колишнього державного секретаря Абу'л-Фадл Мугаммеда бен Гусейна Байгакі (бл. 995—1077), так звані «Та'ріх-і Байгакі» або «Таріх-і Мас'уді», писані перською. Під роком гіджри 426-м (1035 р.) там зазначено[85]:

وامیر [مسعود بن محمد] رضي الله عنه پیوسته اینجا بشراب ونشاط مشغول مي بود.	І емір [Мас'уд ібн Мугаммад, 1030—1044], хай буде ним задоволений Господь, зарікся там [у південному Каспійському місті Амул] пити вино.
وروز آدینه دو روز مانده از جمادي الاولي امیر با لشکر رفت بکرانهٔ دریاي آبسکون وآنجا خیمها وشراعها زدند. وشراب خوردند وماهي گرفتند.	У п'ятницю, за два дні до кінця місяця Джумада І [= 4 квітня 1035 року], емір зі своїми воїнами вирушив на берег Абесґунського (Каспійського) моря, і там вони розбили шатри і намети, пили вино і ловили рибу.
وکشتیهاي اروس دیدند کز هر جاي آمد و بگذشت.	І побачили вони кораблі урусів (*'rws*= *urūs* = Русь), що з'явилися зусібіч і пропливли мимо[86].
وممکن نشد. که دست کس بدیشان رسیدي که معلوم بود [87] که هر کشتي بکدام فرضه در گذار بود.	Дістатися до них було неможливо [вони йшли далеко від берега], щоб довідатися, до якого порту [моря Джурджану] прямував кожен з кораблів[87].
این اللهم شهر که خردست من ندیدم. اما بو الحسن دلشاد که رفته بود این حکایتها مرا وي کرد.	Цього Аллагума [порт міста Амула] — маленького міста — я не бачив; однак Бу'л-ГасанДілшад [секретар еміра], який бував у ньому, розповів мені про ці події.

На жаль, Байгакі на власні очі не бачив «уруські» кораблі, тому не подає інших подробиць про цю дивну експедицію. Але очевидно одне: ці «уруси» (=Русь) не мали наміру нападати на жоден з південних каспійських торгових центрів, як це вчинили руси в 1030—1033 рр.; вони лише пропливли своєю дорогою до якогось більш віддаленого пункту.

Зважаючи на часті шторми на Каспійському морі, навігація на ньому протягом середньовіччя була розвинута недостатньо[88]. Після зруйнування хозарської столиці — здвоєного міста, що складалося з Сариґчина й Хамліха, — в гирлі Волги залишилося лише п'ять великих каспійських портів: на заході — Семендер в гирлі Тереку, що належав до Русі, а нижче від нього — муслімський ал-Баб (Дербент). Головним портом на південному, перському, узбережжі було місто Абесґун у Гірканії (Джурджан); менш важливим був порт Дігістанан Сур у країні давнього народу дагів, у гирлі Атраку, і, нарешті, Ман-Кишлаґ (перське Сіяг-Куг) на північно-східному узбережжі Каспію — з 965 року портове місто держави Ябґу Оґузів[89]. «Уруські» кораблі могли прямувати лише до двох міст: до Дігістанан Сура[90] або Ман-Кишлаґа. Обидва порти були кінцевими на шляху, що вів до Хорезма.

Між тим, ґазнавідський султан Мас'уд визнав за необхідне надати офіційного статусу Шах-Маліку ібн-'Алі (1038 року) на посаді хорезмшаха. Після перебігу подальших подій битва під Асібом (точне місце не встановлене) 11 лютого 1041 року принесла перемогу Шах-Маліку і 18 червня 1041 року відкрила йому ворота Хорезма[91].

Уруські кораблі, які бачив султан Мас'уд у квітні 1035 року, належали, очевидно, Інґвару, посланому його дядьком Ярославом на допомогу своїм союзникам оґузам[92]. За шведськими переказами, відображеними в сазі про Інґвара, Інґвар провів кілька (ймовірно, шість) років на сході. А що ісландські літописи називають датою смерті Інґвара 1041 рік, схоже на те, що він дійсно загинув разом зі своєю дружиною у кривавій битві під Асібом.

Всупереч твердженню Т. Й. Арне, варяги могли пропливти до Хорезма саме протягом 1035—1041 рр. Таким чином, дуже важливу не лише з історичної, а й з рунологічної точки зору, дату походу Інґвара Мандрівника можна вважати точно встановленою.

Свідчення каменів Інґвара

Як встановили шведські рунологи на підставі свідчень, почерпнутих з десяти сьодерманландських та шести уппландських каменів[93], учасники походу Інґвара 1041 року були набрані

переважно з району озера Мелар. До каменів Сьодерманланду входять фрагменти трьох пам'ятників у соборній церкві (*domkyrka*) Стренґнеса: один присвячений власне Інґвару (Sö 279), другий — братові якогось Ульва, котрий помер у Серкланді разом з Інґваром (Sö 281), і третій — одному з членів дружини, синові, чоловікові чи батьку Інґіборґи (Sö 277). Четвертий, у Ґріпсгольмі (церковна парафія Кернбо, Селебоська округа), був встановлений Тулою за своїм сином Гаральдом, Інґваровим братом, котрий помер у Серкланді (Sö 179 = M 77c). Ще чотири камені були присвячені чотирьом воїнам, котрі походили з району (округи) Естра Рекарне: Беґлі, чоловікові Севи і батькові [...] **-stain** з Єдера (Sö· 96); Торнбйорнові (?), синові Голмвіда з Гьоґстена (церковна парафія Кюла, Sö 105; пор. R, p. 114, no. 8); Скарвові, батькові (Г)Родлейва з Балсти (церковна парафія Клостерс, Sö 107); Ульвові, батькові Ґуннульва з Ґредбю (церковна парафія Клостерс, Sö 108). Дев'ятий камінь присвячено Гуґі, братові Андветта (Sö 287), котрий походив з Гунгаммара (сучасне місто Норсборґ, церковна парафія Боткюрка, Свартльозька округа). Десятий знаходиться в церкві Ер'я (церковна парафія та округа Окерс) і є пам'ятником за Оснікінном, братом Ульва, котрий був моряком (*skipari*) під орудою Голмстейна (Sö 335).

Ось чоловіки, що прибули з уппландської сторони озера Мелар: Себйорн — батько Герлейва і Торґерди, командир корабля під час походу Інґвара (Стенінґе, церковна парафія Гусбю-Ерлінґгундра; U 439 = M 77a). Ґуннлейв — батько Андветта, Кіті, Карра, Блесі та Діарва, під час походу був добрим керманичем; пам'ятники йому відомі в двох місцях: один на Екілльському мосту (U 644), а другий — у Варпсунді (U 654). Анунд, батько Ґейрві та Ґулла, походив з Робю (церковна парафія Готуна; U 661). Власником корабля був Банкі (U 778). Тіальві та Голмлауґ замовили камінь в пам'ять свого сина у майстра Ескеля. Камінь знаходиться в церкві Свіннеґарна (Осундська округа) і спершу був частиною вражаючого монумента, що стояв, очевидно, на місці зібрань у Свіннеґарні[94]. Моряк, ім'я котрого не збереглося, походив з Альсти (U 837). І, нарешті, сім'я самого Інґвара, звичайно, також мала зв'язки з Уппландом (пор. U 513, 540).

Чотирнадцять написів походять з інших районів, окреслюючи території, звідки прийшли учасники походу. В Уппланді, в церкві Тьєрпса (U 1143), є напис у пам'ять про Ґуннвіда, батька Клінта

і Блейка. Рупрехт (с. 55 та R 165) погоджується з тим, що камінь U 785 першої половини XI ст., встановлений Віфастом за своїм померлим братом Ґудмундом у церкві Тіллінґе, також можна віднести до каменів Інґвара. Напис на ньому повідомляє, що Ґудмунд **han uarþ tuþr a srklant[i]** — «знайшов смерть у Серкланді» (=R 165). Це єдина згадка про Серкланд без посилань на похід Інґвара. В інших чотирьох випадках такий зв'язок існує, підтверджуючи, таким чином, тезу Рупрехта, що і U 785 належить до каменів Інґвара[95]. Існують і інші свідчення про те, що Ґудмунд був представником земельної аристократії.

Ось власні імена із Сьодерманланду: командир Голмстейн (з ним міг бути і його син (Г)Родґейр), котрий помер на «сході». Це свідчення дітей Голмстейна — **muskia** та Манні з Тюстберґи (Sö 173); Б'юрстейн, син (Г)лівьоя, був **trik snialan** — «хоробрим *drœngR*-ом» (членом молодшої дружини). Його брати, Ґей(г)ват, Анунд і Отам із Стерінґе (Sö 320), поставили йому цього каменя; Ульв, син Берґвіда і Гельґи з Лівсінґе (Sö 9); Скарді, син Ейвінда і брат Сп'юті та Гальвдана, помер у Серкланді; він прибув з Лундбю (Sö 131); Тості, батько Свейна і Стейна[96] з Вансти (Sö 254); Торбйорн, син (Г)Рута, його брат Торстейн встановив в його пам'ять цей камінь. Вони прийшли з Б'юддбю (Sö 360)[97].

З Вестманланду походять два написи. Перший складається з двох каменів, поставлених Ґуннвальдом з Берґи (церковна парафія Скультуна, Нурбуська округа), одного в пам'ять «Ґейрфаста, свого сина, високородного *drœngR*-а, котрий бував в Англії» (**auk uas farin til eklans**; Vs 18), і другого — в пам'ять Орма, свого пасинка, також «високородного *drœngR*-а» (**auk uas farin os[t]r miþ ikuari**), котрий «був на сході з Інґваром» (Vs 19)[98].

Камінь із Стура Рюттерн (Сневрінґська округа) також має бути включений до цієї серії, хоча на ньому й не згадується про Інґвара: **kuþlefR seti stff auk sena þasi uftiR slakua sun sia, etaþr austr i karusm** — «Ґудлейв встановив цього стовпа і цього каменя в пам'ять Слаґві, свого сина, котрий помер на сході в Хорезмі» (Vs 1—2)[99].

Ґуллі із Смули (Редвеґська округа) у Вестерґотланді встановив каменя за двома братами своєї дружини — Асбйорном і Юлі, котрі були **treka hrþa kuþa** — «дуже всокородними *drœngiaR*», «і вони знайшли смерть у дружині (**i lþi**) на сході (**ustr**)» (Vg 184). Отто фон Фрізен правильно виснував, що цей напис стосується походу Інґвара (пор. R 39)[100].

До цієї серії входять і два написи з Естерйотланду (обидва з Лесінґської округи). У першому сказано, що син (ім'я

нерозбірливе) встановив каменя в пам'ять свого батька (ім'я також нерозбірливе; Ög 145). У другому — Торвріді із Сюльтена звела камінь в пам'ять двох своїх синів — Асґьота та Ґьоті. Ґьоті помер у поході Інґвара (Ög 155).

Лише на трьох каменях присутні імена майстрів, що виконували написи. Всі вони уппландці: Альрік (U 654), Ескель (U 778) і Торір (U 1143). Застосовуючи історико-мистецькі критерії, рунологи змогли ідентифікувати майстрів ще кількох непідписаних каменів Інґвара[101].

В цілому маємо тридцять два написи, що безпосередньо стосуються розглядуваної події: шістнадцять каменів з Сьодерманланду[102], десять (вісім учасників походу[103] і ще два родинних камені)[104] з Уппланду, три — з Вестманланду (два — учасників[105] і ще один родинний камінь)[106], один — з Вестерйотланду[107] і два — з Естерйотланду[108]. Тридцять одного учасника походу Інґвара точно названо в написах, всі вони представлені за своїми іменами; імена чотирьох не збереглися[109].

Десятеро з тридцяти одного є батьками, а дванадцятеро — «незалежними» братами, двадцять два — старшими воями-моряками; і семеро синів — молодшими воями-моряками. Родинні зв'язки двох учасників невідомі. Значення походу відбито в переважанні старших, досвідченіших воїнів (22:7).

Майже половина (п'ятнадцятеро) із згаданих учасників походили безпосередньо з околиць озера Мелар, а більша частина (шістнадцятеро) — з основної території. Загалом, вісімнадцятеро учасників походили з Сьодерманланду, семеро — з Уппланду і по двоє з Вестманланду, Естерйотланду та Вестерйотланду. На таблиці, поданій нижче, представлені детальні відомості про (відносний) вік, зв'язки та провінції, з яких походили учасники походу:

Таблиця 20

	Батьки	Брати	Сини	Невідомі	Усього
Район оз. Мелар					
Сьодерманланд	3[110]	5[111]	1[112]	1[113]	10
Уппланд	3[114]	—	1[115]	1[116]	5
Усього	6	5	2	2	15
Території поза оз. Мелар					
Сьодерманланд	2[117]	4[118]	2[119]	—	8
Уппланд	1[120]	1[121]	—	—	2
Вестманланд	—	—	2[122]	—	2
Естерйотланд	1[123]	—	1[124]	—	2
Вестерйотланд	—	2[125]	—	—	2
Усього	4	7	5	—	16

Похід Інґвара означено в написах терміном *far* (*i faru*, Sö 108, 160 [пор. R 104]). Учасників походу названо як *ma[nna]* Інґвара або **i liþi ikuars** — «у дружині Інґвара» (Sö 254), **i ikuars liþ** (U 778, 837), **i lþi ustr** — «у східній дружині [Інґвара]» (Vg 184) або **i ikuars hilfniki** — «у полку Інґваровім» (Ög 145, 155). Фраза **miþ ikuari** — «разом з Інґваром» зустрічається в різних контекстах чотирнадцять разів.

Кораблі, використані в поході, в основному означені як «скіпи» (U 439, 778) або, в деяких випадках, як «кнарри» (U 654). На жаль, кількість кораблів, що брали участь у поході, не зазначена. У сазі про Інґвара Мандрівника («Yngvars saga víðfǫrla») подається традиційно епічне число — тридцять[126], однак реальна кількість була, мабуть, більшою.

Відомі імена чотирьох командирів: одного сьодерманландця (не враховуючи самого Інґвара) і трьох уппландців. Сьодерманландець Голмстейн походив з Балтійського регіону (Тюстберґа, Рьоньоська округа; Sö 173, пор. Sö 335). Відомо також ім'я одного члена корабельної команди (*skipari*) — Оснікіна з церковної парафії і округи Окерс (Sö 335). Голмстейн, очевидно, був досвідченим моряком. Згідно зі свідченнями його синів про нього (віршованою формою), що **han hafþi ystarlaui/ uaRit linki** — «він довго перебував/на заході», інакше: він часто брав участь у вікінґівських походах до Англії (Sö 173).

Батьки уппландця Банкі з району оз. Мелар (Осундська округа) свідчать, що **is ati ain sir skib auk austr sturþi i ikuars liþ** — «він мав свого власного корабля і кермував на сході у війську Інґвара» (U 778). Те ж саме сказано і про іншого уппландця з району оз. Мелар (Ерлінґгундрська округа) Себйорна (батька кількох дітей), котрий **isturþi austr skibi maþ ikuari** — «кермував своїм кораблем на сході з Інґваром» (U 439).

В одному напису стверджується, що уппландець Гуннлейв (також з району оз. Мелар [Гобоська округа] і батько) **is kuni ual knari stura** — «міг майстерно стернувати кнарром» (U 654).

Троє дренґів (*drængiR*, членів молодшої дружини) з подальших районів означені іменами і схвальними епітетами: сьодерманландець Бюрстейн був *snjallr* — «швидким» (Sö 320); вестманландець Орм був *gōðr* — «високородним» (Vs 19), а вестерйотландці Асбйорн та Юлі були *harða gōðr* — «дуже високородними» (Vg 184).

Всі учасники походу Інґвара належали до шведської земельної аристократії. Структуру однієї з таких родин, включаючи її гілки

в Уппланді та Сьодерманланді, можна реконструювати на основі восьми написів[127]. Віфаст (U 623)[128], власник поселення Юрста (церковної парафії і округи Бру) в Уппланді, мав дочку на ім'я Ґюрід та двох синів — Сіґвіда та Сіґфаста. Ґюрід вийшла заміж за заможного сьодерманландця Голмвіда з Гьоґстена-Сундбю (Sö 116, 105), котрий, мабуть, заснував місцеву церкву. Вони мали трьох дітей, один з яких, Торбйорн, помер в Інґваровім поході (Sö 105).

Сіґфаст, син Віфаста і спадкоємець Снottсти (церковної округи Маркімс, Уппланд), мав двох дочок — Астрід та Ґюрід і сина Раґнфаста, спадкоємця Снottсти (U 330, 331, 332). Цей останній одружився з Інґою, дочкою Ґейрмунда і Ґейрлауґ (U 29). По смерті свого чоловіка Ґейрлауґ вийшла заміж за Ґудріка з Гіллерсьйо (Уппланд), а Інґа жила разом з ними аж до свого заміжжя (U 29).

Інґа мала від Раґнфаста сина, котрий помер юним, одночасно з батьком[129]. Згодом вона стала дружиною Ейріка. Після того як вони обоє померли, мати Інґи, Ґейрлауґ, успадкувала всі землі двох чоловіків своєї дочки (U 29 = M 48)[130].

Перший чоловік Інґи, Раґнфаст, син Сіґфаста із Снottсти, був командиром дружини, можливо, в Східній Європі; Ассура визначено як його hūskarl-а (члена старшої дружини) (U 330); див. табл. 21.

Таблиця 21. Клан Віфаста

Невідомий			
Віфаст, пом. бл. 1040 р. (Юрста) U 623, 785			Ґудмунд, пом. 1041 р. у поході Інґвара (Тілінґе) U 785
Голмвід, пом. після 1050 р. (Гьоґстена-Сундбю) U 623 ~ Ґюрід Sö 116, 105 U 623	Сіґвід U 623	Сіґфаст (Снottста) U 623, U 331	Ґейрлауґ, пом. напр. 1070-х рр. ~ 1) Ґейрмунд, потонув; U 29 ~ 2) Ґудрік (Гіллерсьйо) U 29
Торбйорн пом. 1041 р. у поході Інґвара Sö 105; Гані Sö 116; Сіґвід Sö 116		Астрід U 329; Ґюрід U 329; 1. Раґнфаст Снутастадум пом. до 1060 р. (Снottста) U 29, 329—332 ~	1) Інґа пом. до 1070 р. U 29 U 329—332 ~ 2) Ейрік пом. до 1071 р. U 29
		син, пом. до 1060 р. U 29	

Інший упландський клан, пов'язаний з походом Інґвара, володів двома маєтками в Гобоській окрузі — одним в Екіллі (церковна парафія Іттерґранс; U 654). Патріархом клану названо Ґуннлейва — командира в поході Інґвара, котрий помер на Ісламському Сході. Син його, Андветт, помер невдовзі за своїм батьком близько 1045 року[131]; місце смерті його невідоме. Андветт міг брати участь у поході Володимира Ярославича на Константинополь і накласти головою там; див. табл. 22.

Таблиця 22. Клан Ґуннлейва

Ґуннлейв
пом. 1041 р. у поході Інґвара
U 644, 654

Андветт пом. бл. 1045 р. U 644, 643, 654 | **Кіті** U 644, 654 | **Кар** пом. бл. 1045 р. U 644, 654 | **Блесі** U 644, 654 | **Діарв** U 644, 654

(діти Андветта:) **Ґуннлейв** нар. бл. 1041 р. U 643 | **Кар** нар. бл. 1045 р. U 643

Один з каменів Інґвара ясно вказує, що *verðr ængi Ingvars manna* — «з людей Інґвара не лишилося нікого» (Sö 277). У написах про смерть учасників походу їхня доля означена десятьма термінами: «він був (**uar**; Sö 320) разом з Інґваром»; «він мандрував (**uaR farin**; Sö 107; пор. Vs 19) разом з Інґваром»; «він вирушив (**foR bort**, U 1143) разом з Інґваром»; «він лежить (**likR**) у Серкланді» (Sö 131; пор. Sö 281); «котрий помер» (**entaþis**, Sö 9; Ög 155; пор. Vs 1—2); «загинув» (**furs**; Sö 335; Ög 145); «знайшов смерть» (**uarþ tauþr**; Sö 254, 287, 785; Vg 184; пор. U 661); «убитий» (**tribin**; U 654); «помер» (**tuu**; Sö 173, 279); «поліг» (**fil**; U 644).

За формою викладу тексти можна поділити на дві групи — прозові і поетичні. Прозовими є такі:

saR uaR austr miþ ikuari,	він був на сході разом з Інґваром (Sö 320)
han uar fa[rin] miþ ikuari,	він мандрував разом з Інґваром (Sö 96, 105, 107)
han uaR i faru miþ ikuari,	він був у поході з Інґваром (Sö 108)
þiR au[str foro] miþ ikuari o sirklat[i liggja syniR],	він вирушив на схід разом з Інґваром; у Серкланді [лежать сини] ... (Sö 281)
farit uas i farinki [<*farin uasi faru miþ inkuari],	помандрував у похід разом з Інґваром (Sö 360 = R 104)
uas farin os[t]r miþ ikuari,	мандрував на схід разом з Інґваром (Vs 19)
han foR bort miþ ikuari,	він вирушив разом з Інґваром (U 1143)

isturþi austr skibi maþ ikuari *askalat[132],	він спрямував свій корабель на схід... разом з Інґваром (U 439 = M 77a)
han entaþis miþ ikuari,	він скінчив з Інґваром (Sö 9)
austr sturþi i ikuars liþ,	зустрів свій кінець на сході в Інґваровій дружині (U 778 = M 77c; пор. U 937)
etaþis i ikuars hilfniki[133],	зустрів свій кінець у загоні Інґвара (Ög 155)
saR furs austarla maþ iiknuari,	він загинув на сході разом з Інґваром (Sö 335)
eR furs [i ikuars] hilfnŋi austr,	помер в Інґваровому загоні на сході (Ög 145)
is uas austr tauþr miþ ikuari,	він знайшов смерть на сході разом з Інґваром (U 661)
is uarþ tauþr i lipi ikuars,	він знайшов смерть в Інґваровій дружині (Sö 254)
eR uar tauþer miþ inku[ari],	він знайшов смерть разом з Інґваром (Sö 287)
han uarþ tuþr a srklant[i],	він знайшов смерть у Серкланді (U 785= R 183)
etaþr austr i karusm,	помер на сході в Хорезмі (Vs 1—2 = R 183)
þiR urþu tuþiR i lþi ustr,	вони знайшли смерть у дружині на сході (Vg 184 = R 39)
is uas nustr miþ ikuari tribin,	його було вбито на сході разом з Інґваром (U 654)
[þaiR tuu] sunarla a serkl[anti],	вони померли на півдні в Серкланді (Sö 279)
han fil austr miþ ikuari.	він поліг на сході разом з Інґваром (U 644 = M 77b).

Поетичні тексти:

a)	**þaiR furu trikila** **fiari at kuli** **auk austarlar** **ni kafu** **tuu sunarla** **a sirklanti.**	Вони мандрували як дренґи (*drængiaR*) далеко за золотом, і на сході дісталися орлам. Вони померли на сході у Серкланді (Sö 179).
b)	**fur austr hiþan** **miþ ikuari,** **o sirklanti likR** **sunR iuintaR.**	Звідси він вирушив на схід разом з Інґваром. У Серкланді лежить син Ойвінда (Sö 131 =M 77d ; пор. Sö 281).
c)	**han hafþi ystarlaui** **uaRit linki** **tuu austarla** **meþ inkuari.**	Він довго був на заході; помер на сході разом з Інґваром (Sö 173).

Напрямок походу традиційно визначається в написах як *austr* — «схід» (Sö 131, 320; U 654, 661, 778; Vs 19; Ög 145). Зрідка вживалися ще форми: **austarla** — «східний шлях (напрямок)» (Sö 173, 179, 335) і **sunarla** — «південний шлях (напрямок)» (Sö 179, 279). Місце смерті учасників походу означувалося, як правило, терміном, яким скандинави називали Ісламський Схід, — Серкланд: **sirklant** (Sö 131, 179), **sirklat** (Sö 281), **serkl-** (Sö 279, пор. G/R 196: **serklat**); **srklant** (U 785) або **skalat** (U 439).

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Купецькі ґільдії у Швеції XI ст.

Лише в кількох рунічних написах так чи так згадуються купці зі Скандинавії, або ті, котрі жили там (скажімо, ґотландські фризи), або ж ті, що мали скандинавське походження. Безперечно, що сьодерманландець Свейн з Мервалли (церковна парафія Юттерсельо, округа Селебо =Sö 198) був купцем і «часто ходив /до Земґалії/ на своєму красивому великому (*knarr*) кораблі довкіл Кольгасраґсу (*Dōmisnæs*)». Упландець Сп'яллбуді також, очевидно, був купцем; він помер у Новгороді в церкві св. Олава після 1070 р. (камінь Епіра, U 687).

Свідчення про мешканця острова Ґотланд, котрий прибув із Стенкумли (=R 191), дуже цінне (хоча його ім'я, на жаль, не збереглося): «він оселився на півдні (=Візантії) [як купець] хутром» (**sat miþ s[k]inum**). Це хутро було взято, безсумнівно, з півночі Русі.

Були відкриті принаймні чотири шведські камені, на яких засвідчується діяльність членів купецьких ґільдій. Два камені походять з Естерйотланду, два інші — із Сіґтуни. Найдавніший з каменів (перша половина XI ст.)[1] був установлений у церкві в Б'єльбо (округа Йестрінґс), поряд із місцевим торговим центром Скеннінґе (Ög 64):

trikiaR risþu stin *DrængiaR* звели цей камінь
þisi aft krib kilta sin. за Грепом, членом їхньої ґільдії.
lufi rist runaR þisR iuta sunu. Луві вирізьбив ці руни, син Юті.

Фон Фрізен, Вессен та інші[2] витлумачують ці ґільдії не як організації з комерційними цілями, а як товариства, створені з метою захоплення здобичі. А проте це значення слова *gildi* ніде не підтверджується документально, отож мусимо сприйняти це слово в звичнішому розумінні торговельної компанії, що складалася з купців, членів ґільдії, та молодшої дружини, яка охороняла їх під час комерційної діяльності[3].

Другий камінь відкрив Янссон восени 1960 року в Тьорневаллі (Ög), поряд з торговим центром Лінкьопінґ. Його було встановлено *æftiR Dræng, ØygæiRs sun, gilda sinn*, «за Дренґом, сином Ейґейра, [що був] членом їхньої ґільдії»[4].

Сіґтуна була торговим центром Швеції XI ст. Отож зрозуміло, що можна чекати звідти інформації про ґільдію фризьких міжнародних купців, і дійсно, існують два написи, додаткові відомості з яких ясно показують, що ґільдії мали комерційну мету й управлялися фризами[5]. Обидва написи викарбував Торбйорн скальд протягом останніх десятиліть XI ст. Там сказано:

U 379:

frisa kiltar letu reisa stein þensa Ґільдійське братство фризів
звеліло встановити цей камінь
eftiR þur[kil kilt]a sin. в пам'ять Торкела, їхнього брата по ґільдії.
kuþ hialbi ant hans. Боже, спаси його душу!
þurbiurn risti. Торбйорн вирізьбив ці руни.

U 391:

frisa ki[ltar letu rista runar] Ґільдійське братство фризів
þesar звеліло вирізати ці руни
eftR alboþ felaha sloþa. в пам'ять Альбода, партнера Слоді.
kristr hia helgi hinlbi ant hans. Святий Христе, врятуй його душу!
þurbiurn risti. Торбйорн вирізьбив ці руни.

Другий камінь із Сіґтуни засвідчує, що член фризької ґільдії носив автентичне фризьке ім'я — Альбод[6]; його торговельним партнером (ужито термін «fēlagi», «товариш») був Слоді, очевидно, місцевий купець. І хоча назва *frisa* не зустрічається на естерйотландських каменях, не викликає сумніву, що **kilta** (*gildi*) могла означати лише **frisa kilta**. Шведських купецьких ґільдій не існувало в XII—XIII ст., коли фризів на Балтиці змінив німецький Ганзейський союз.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Закони як історичні джерела

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Давньоскандинавські закони

Правова література стародавніх скандинавів

Перший етап давньоскандинавської правової історії завершився у XIII ст., коли внаслідок перетворення трьох систем регіональних королівств у християнські монархії (Данія, Норвегія та Швеція) провінційні закони були поступово замінені об'єднаними державними законами.

Норвегія за часів правління короля Маґнуса Гаконарсона Законодавця (*lagabœtir*) (1263—1280) очолила цей перехід. Король замінив провінційні закони національним земельним кодексом (*Den Nyere Lands-Lov*), що спирався на них[1]. Міста та церква[2] отримали свої власні кодекси. Були запроваджені також спеціальний *hirð* (=дружина) закон і закон для Ісландії.

Швеція наслідувала приклад Норвегії десь через вісімдесят років. Перші шведські національні закони (*Landslag* і *Stadslag*)

були проголошені королем Маґнусом VI Ерікссоном (1319—1374)[3]. Перший данський національний закон (*Kong Christian den Femtes Danske Lov*) був запроваджений тільки 1683 року.

Традиція, передана Сноррі Стурлуссоном (1179—1241), приписує першу кодифікацію провінційних законів на півночі упландської Норвегії (Оппландська область) королеві Гальвдану Ґудредарсону Чорному, котрий жив десь у першій половині IX ст.[4].

Давньоскандинавські закони першого періоду можна поділити на три групи: 1) Провінційні (*folk*) закони, «провінційні» тут у значенні сільських громад, на відміну від міст. Провінційні закони дійшли до нас не в своїй первісній язичницькій[5] і доурбанічній формі, а з періоду після охрещення, тобто після XI ст., коли вже включили в себе спеціальний розділ християнських законів (*Ius ecclesiasticum*), що, як правило, став першою частиною кодексу, а також розділ торгового права. 2) Муніципальні закони, що, схоже, брали свої витоки з іноземного торгового права, і 3) *Hirð* (дружинницькі) закони.

Усі збережені копії давньоскандинавських законів датуються XIII—XIV ст., хоча існують фрагменти з XII ст.

Ці записи мають різне походження і цінність: це і конспекти законознавця для кращого запам'ятовування, і неофіційні нотатки його викладу закону (*uppsaga*) на зібраннях тінґу (*þing*), і записи указів, постанов і судових рішень провінційного суду, і замітки на берегах, й інші додатки, зроблені невідомою рукою. Перша згадка про кодекси в джерелах стосується Ісландії. Згідно з Арі Мудрим (пом. 1148 р.), ісландський тінґ (*Al-Þingi*), заснований 930 року (відповідно до так званого закону Ульфйота), прийняв 1117/1118 р. рішення записати їхній провінційний закон на пергаменті, щоб не залежати від пам'яті правопромовців (*lǫgsǫgumenn*); правопромовцем був службовець, що головував на ісландській національній асамблеї (*Al-þingi*). В результаті з'явився Сувій Гавліді (*Hafliða skrá*, на жаль, загублений)[6]. Це, вочевидь, було початком кодифікації, названої кодексом «Дикого гуся» (*Grágás*) у першій половині XVI ст. Різні редакції цього зведення законів не збігаються в окремих пунктах.

Учені поділяють перший період давньоскандинавської правової історії на дві частини. Протягом першої правові виклади обмежувалися конспектами невідомих авторів, які робилися, по-перше, для пам'яті правників, а по-друге, з цікавості збирача старожитностей. Ця первинна кодифікаційна діяльність відрізняється

епічним характером правових документів та їхньою ритмічною виразністю, але, разом з тим, незавершеністю і плутаною структурою. Вчені відносять до цього періоду такі кодекси, як норвезький *Gulaþingslǫg*, старший *Västgötalag* та *Dalalagen* зі Швеції, і ісландський *Grágás*.

Пізніша кодифікація позначена втратою усної форми й перетворенням на редагований писемний правовий документ. Наприклад, *Frostaþingslǫg* у Норвегії, молодший *Västgötalagen* у Швеції, два сканійські та два зіландські закони в Данії.

Протягом другої частини першого періоду провінційні зведення законів складаються службовцем ясною правовою мовою в систематизованій формі. Вони затверджуються відповідними тінґами за підписом правника і впроваджуються в життя на підставі королівської ратифікації як єдині законні кодекси, дійсні в провінції. Ютський закон (*Jyske lov*) 1241 року знаменує початок цієї другої стадії в Данії, Уппландський закон (*Upplandslagen*) 1296 року — у Швеції.

Основна мета цієї частини праці полягає в тому, щоб з'ясувати, чи існували згадки і які саме про Русь та інші східноєвропейські країни у правових давньоскандинавських текстах, що збереглися.

(Можливий вплив ґерманських («варварських») і/або скандинавських законів на «руський закон» русько-візантійських правових угод X ст., відбитий у «Руській Правді», так само як на ґермано-руські правові угоди XII—XIII ст., розглядається в томі четвертому цієї праці).

Через важливу роль фризів у відкритті Східної Європи для західноєвропейських ринків (як я припустив вище) фризькі закони також розглянуто з цього погляду в другому (двадцятому) розділі цієї частини.

Провінційні закони

Норвегія

Нам відомі чотири провінційні закони Стародавньої Норвегії[7], що їх було включено до п'ятитомного зведення «Norges gamle love indtil 1387», розпочатого в Крістіанії 1846 року Рудольфом Кейсером (1803—1864) та Петером Андреасом Мунком (1810—1863) і завершеного 1895 року Еббе Герцберґом і Ґуставом Стормом[8].

Перший з них — це *Gulaþingslǫg*[9], або закон Ґулатінґу, легальної конфедерації на південно-західному узбережжі Норвегії. Асамблея конфедерації проводилася на півострові Ґула, на південь від гирла Соґне-фйорду. Традиція приписує розробку закону королеві Гакону Гаральдссону Доброму (947—961); у цьому звершенні, як оповідається, йому допомагав Торлейв spaki Розумний, син Гьорда-Карі[10].

Території шести князівств Ґулатінґу складалися з вузької, безплідної, затиснутої скелями прибережної смуги та численних островів; саме тому Горди (Hǫrdar, до яких входив харизматичний клан Скільвінґів), Рюґи (Rygir) та інші виживали або блукаючи морями як торговці чи пірати, або ж емігруючи. *Gulaþingslǫg* став моделлю для перших ісландських законів, занесеною туди колоністами.

Frostaþingslǫg[11], закон Фростатінґу, легальної конфедерації восьми округ Трондгейму (*Trøndelag*, «Закон Тронду»), яка проводила свої асамблеї на Фрості, півострові в Трондгеймсфйорді, під головуванням ярлів з клану Семінґів. Згідно з традицією, король Гакон Добрий (947—961) був кодифікатором *Frostaþingslǫg*[12].

Borgarþingslǫg[13], або закон Борґартінґу, групи південно-східних округ навколо Вік(ін)-фйорду (Ґренланд, Вестфьольд, Вінґульмьорк, Ранрікі, Грінґарікі), що були об'єднані королем Олавом Святим (1014— 1030) у легальну провінцію з асамблеєю в Борґу або Сарпсборґу[14].

Heiðsævislǫg[15], або закон (Г)Ейдсіватінґу, легальної конфедерації князівств у південно-центральній Норвегії, очолюваної королями Уппланду (*Upplendinga konungar*) з клану Інґлінґів. Їхня асамблея мала місце південніше озера Гейдсер (Мйорс, нинішня Мйеса); кодифікацію тих законів приписують Гальвдану Чорному у IX ст.[16].

Лише два з цих чотирьох зведень законів, що мали юридичну владу, перш ніж Норвегія кодифікувала свої державні закони за часів правління Маґнуса Гаконарсона Законодавця (1263—1280), збереглися повністю. Це — *Gulaþingslǫg* (старший) і *Frostaþingslǫg* (більш пізній).

Згадки про Східну Європу

Gulaþingslǫg, найдавніший із збережених норвезьких провінційних законів, має одинадцять параграфів. Другий параграф стосується торгового права (*kaupa bolkr*), а пункт 47 у ньому

пов'язаний з судовими процесами та викликами на батьківщину. Там є такий фрагмент:

«На території країни кожен чоловік, вільний та повнолітній щодо закону, сам веде свої судові процеси, але якщо він залишає країну, то його маєтність переходить на три зими у володіння того, кого він призначає перед свідками, і вже той чоловік має право на позов і захист на його користь.

Enn cf hann fcrr á Grikland.	Але якщо муж їде до Грецької (Візантійської) імперії,
þá scal sá hallda fé hans cr arvc cr ncstr.	то його власність переходить до прямого спадкоємця»[17].

Швеція

Два скандинавські народи, свеї та ґаути, жили в середньовічній Швеції[18]. Збірник шведського права був видрукуваний Гансом Самуелем Колліном (1791—1833) і Карлом Йоганом Шлютером (1795—1888) у тринадцяти томах, «Corpus Iuris Sueo-Gotorum Antiqui/Samling of Sweriges Gamla Lagar» (Sthlm, 1827—1877)[19].

П'ять провінційних законів на територіях свеїв були кодифіковані протягом XIII—XIV ст. Їх можна об'єднати в дві категорії: провінційний закон, що не мав залежності від *Upplandslagen*, і провінційні закони, що були кодифіковані під впливом і/та із запозиченнями *Upplandslagen*.

Першу категорію представляє закон Даларни, або *Dalalagen* (*Lex Dalecarliæ*)[20], що зберігся в єдиному середньовічному пергаментному списку, датованому серединою XIV ст. (SKB B 54)[21]. Хоч Даларна і Вестманланд утворювали єдиний юридичний район, очолюваний одним і тим самим законником, кожен з них мав власний кодекс. Збережена редакція *Dalalagen* була створена за часів правління короля Біргера Маґнуссона (1298—1317)[22].

Upplandslagen[23] (*Lex Upplandiæ*), або Уппландський закон, що охоплював також нинішню провінцію Ґестрікланд, був найважливішою юридичною працею, створеною у Швеції[24]. Його виклад ясний і точний; організація матеріалу — логічна і переконлива. Очевидно, що ядро нового закону, який став спільним для всього Уппланду, склали стародавні закони Тіундаланду, серця Уппланду.

Upplandslagen був зредагований представниками трьох округ Уппланду під проводом законознавця з Тіундаланду Бірґера Перссона (батька св. Бірґітти). Закон отримав королівську ратифікацію 1296 року. Основний захований рукописний текст — це пергаментний кодекс першої половини XIV ст. (SKB B 12)[25]. Ця ретельно підготовлена юридична праця[26] справила величезне враження на законознавців з інших провінційних районів, котрі запозичали звідти закони.

Södermannalagen (*Lex Sudermanniæ*)[27], або закон Сьодерманланду, був складений 1325 року дванадцятьма мужами, обраними з числа «наймудріших у Сьодерманланді», під проводом провінційного законознавця Ларса Ульвссона; уряд неповнолітнього короля Маґнуса VI Ерікссона (1319—1363) ратифікував його через два роки. Пергаментний манускрипт SKB B 53[28] є оригінальним текстом того кодексу і копією, що належала законознавцю Ларсу Ульвссону[29].

Västmannalagen (*Lex Vestmanniæ*)[30], або закон Вестману, є компіляцією, складеною протягом перших десятиліть XIV ст. законознавцем, можливо, при сприянні «наймудріших мужів», призначених Вестманським тінґом. Головним джерелом цього зведення, гадається, був Уппландський закон 1296 року[31]. Основний манускрипт — це пергаментний кодекс SKB B 57[32] з XIV століття[33].

Hälsingelagen (*Lex Helsingiæ*)[34], або закон Гельсінґланду та шведських поселень обабіч Ботнійської затоки (включаючи Фінляндію), також був модифікований за зразком Уппландського закону 1296 р., близько 1320 року. Гельсінґланд і Уппланд утворювали єдиний юридичний район, очолюваний одним і тим самим правником, одначе кожен з них дотримувався своїх власних законів. Основний список — пергаментний кодекс (Бібл. Універс. Уппсали, B 49)[35], написаний у 1320-ті роки[36].

Ґаути

Нам відомі чотири провінційні закони ґаутів (йотів). *Västgötalagen* (*Lex Vestro-Gothica*), або закон Вестер-Йотланду, є найстародавнішим шведським законом. Він дійшов до нас у двох версіях: ранній *Västgötalagen* (*Lex Vestro-Gothica vetustior antiquior, Äldre Västgötalagen*), і пізнішій *Västgötalagen* (*Lex Vestro-Gothica recentior, Yngre Västgötalagen*).

Äldre Västgötalagen[37] був записаний 1220 року законознавцем Ескілем Маґнуссоном (бл. 1175—1227) з клану Фолькунґів,

можливо, на пропозицію Сноррі Стурлуссона, котрий побував там 1219 року. Частина збереглася в ранньому (бл. 1250 р.) фрагменті з двох аркушів (SKB B 193); більша частина — в пергаментному списку SKB B 59a бл. 1280 р.[38], що є також найдавнішою з існуючих книжок шведською мовою[39]. Англійський переклад здійснив Альфред Берґін 1909 року.

Пізніший *Västgötalagen*[40] був складений близько 1280 року законодавцем Альґотом, батьком Брюньюльва, єпископа Скари. Укладач виявився і неуважним, і недосвідченим. У своїй компіляції він спирався на давній список закону Ескіла (пізніше втрачений), що відрізняється від SKB B 59a. Первинний його текст — пергаментний кодекс SKB B 58[41] із другої половини 1340-х років[42].

Östgötalagen (*Lex Ostro-Gothica*)[43], або закон Естер-Йотланду, був розроблений десь між 1286-м і 1303 рр. Він свідчить про дбайливість і компетентність освіченого правника Бенґта Маґнуссона (1269—1292) із клану Фолькунґів. До нас закон дійшов у досить авторитетному списку (SKB B 50)[44] законознавця із приблизно 1350 р.[45].

Smålandslagen (*Lex Smalandici*)[46] — це закон землі Веренд у Тьюгерадській частині Смоланду, що був складений наприкінці XIII чи на початку XIV ст. Збереглася лише частина Християнського закону (*Kristnubalk*); вона міститься на двох пергаментних манускриптах XIV ст. (Скоклостер 155, 4° і AM 51, 4°)[47].

Людовік Боше переклав два первинні давньошведські закони на французьку: *Upplandslagen* («Le loi d'Upland» [Париж, 1908] і *Västgötalagen* («Loi de Vestrogothie» [Париж, 1894])[48].

Німецький переклад тих двох давньошведських законів був здійснений Клаудіусом Фрайгерром фон Шверіном (1880—1944). Його було вміщено в сьомому томі «Germanenrechte: Schwedische Rechte» («Älteres Westgötalag», pp. 1—62; «Uplandslag», pp. 63—242 [Веймар, 1935], xvi — 256 pp.).

Згадка про Східну Європу

Старша версія *Västgötalagen* складається з дев'ятнадцяти розділів. Розділ сьомий стосується спадщини (*arfþær bolkær*), а в пункті дванадцятому йдеться про право на спадщину мандрівника до Греції. Там записано:

«Якщо чоловік (*maðr*) залишає країну, призначає управляючого (*bryti*) своїм майном (*bó*) і каже, що вирушає до Рима, то

управляючий опікується майном протягом року, по завершенню якого у права володіння вступає спадкоємець, і лише за його бажанням може бути призначений управляючий.

Якщо чоловік залишає країну, а його жінка (*huspreä*) залишається вдома, [і якщо вона] має дитину на руках, а другу носить у череві, якщо вона охрещена, і якщо чоловік не повертається додому, а мандрує від батьківщини, то його спадкоємцями — в разі, коли він поїхав назавжди — стають його найближчі родичі на час його від'їзду.

Ingsins manns arf takr hann, mc(ða)n i Girklandi sitr.	Він не має права [на] будь-чию спадщину, поки проживає в Греції (=Візантійській імперії)»[49].

Ґотланд

Острів Ґотланд увійшов до складу Швеції лише після підписання миру в Брьомсебру 1645 року; до того часу шведська правова система не застосовувалася на острові.

Ґотланд належав Данії після завоювання його королем Вальдемаром Аттердаґом (1340—1375) у 1361 році. Пізніше, між 1394-м і 1449 р., його захопили спершу пірати, так зване Віталійське братство (1394—1398), тоді німецькі лицарі Тевтонського ордену (1398—1408). Нарешті він був приєднаний до Балтійської держави Еріка Померанського (1408—1449). Після 1449 року він знову належав Данії.

Єдиний існуючий писемний твір, пов'язаний з ґотландською історією, — це «Ґутасаґа» (*Gutasaga*), складена близько 1285 р., однак її свідчення вкрай мізерні. Фактично нічого не відомо про політичну залежність Ґотланду до 1361 року.

Gutalagen (*Lex Gotlandici*)[50], або закон острова Ґотланд, був, швидше за все, проголошений у XIII ст. правлячим класом зовнішніх торговців для свого сільського острівного населення. Закон дійшов до нас у трьох версіях: два ґотландські (*Gutnish*) манускрипти, написані в середині XIV ст. (SKB B 64)[51], переклад нижньонімецьким діалектом 1401 року (SKB B 65)[52] і переклад данською, здійснений, вочевидь, 1492 року в зв'язку з ратифікацією *Gutalagen* королем Гансом (AM 55, 4^{0}, паперовий список середини XVI ст.)[53].

Як нижньонімецький, так і данський переклади були зроблені за давнім ґотландським текстом *Gutalagen*, а не за тією його ґутнійською версією, що збереглась.

Gutalagen має три цінні ознаки. Перша його частина узгоджується з норвезькою традицією Християнського закону; жодного разу не згадано шведського короля, «не надаються йому прерогативи», «не відходять до нього податки, й нема в законі Ґотланду жодного правила щодо порушення миру короля»[54]. Нарешті, торгівля й мореплавство залишені в *Gutalagen* поза увагою, всупереч усім сподіванням — місто Вісбю згадується лише один раз, та й то мимохідь, а Східна Європа не згадується загалом[55].

Данія

Данські народні закони були зібрані у восьмитомному аналітичному виданні «Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene», здійсненому Іоанном Брендум-Нільсеном та Полем Іоанном Йорґенсеном (Kbh, 1920—1961)[56].

Середньовічна Данія була розділена на три офіційні провінції, кожна з яких мала свої власні закони[57]: *Skånske lov*[58], або закон Сканії (Сконе, включаючи Галланд і Блекінґе на Скандинавському півострові, а також острів Борнгольм), укладений наприкінці XII ст., що зберігся у двох незалежних варіантах: *Skånske lov*, писаний давньоданською (бл. 1200 року), і латинський переказ, здійснений близько 1216 року архієпископом Лунда Андресом Сунесоном (1201—1222), пізніше названий *Antique leges Scanie*. Списки *Skånske lov* давньоданською мовою розділені на три групи: ABC, DEF та GJ. Найдавніший список першої групи, SKB, B 74, датується часом близько 1250 року[59] і є найдавнішим списком данських законів, що збереглися. До нього входить також і «Сконійський Християнський закон» (*«Jus ecclesiasticum Scaniæ»*), укладений близько 1250 року[60].

Найважливішим списком латинського переказу (груп A—E) є рукопис Ледреборґ 13 (перша половина XIII ст. =A) та AM 37, 4° (друга половина XIII ст. =C)[61].

Sjællandske lov[62], або закон Зеланду (Сьєланд; після 1284 року цей закон обов'язував також острови Лолланд, Фальстер і Мен) включає в себе два зводи: *Valdemars Sjællandske lov* та *Eriks Sjællandske lov*. Існують дві окремі редакції першого зводу: *Arvebog og Orbodemål*[63] («Книга спадку та невикупних речей»), укладена близько 1216 року (її списки згруповано в A—E, базовий текст — «Codex Rantzovianus»; Королівська Бібліотека,

Копенгаґен, E donat. var., 136, 4⁰ =бл. 1430 року); і *Valdemars Sjællandske lov*. Остання існує також у двох редакціях: «старшій» (*Ældre*), складеній після 1215 року (списки згруповані в A—D; базовий текст SKB — C 69 від прибл. 1400 року)[64], та «молодшій» (*Yngre*) редакції, створеній невдовзі після 1241 року (списки згруповані в A—C, базовим для видання є AM 455, 12⁰ від прибл. 1300 року)[65]. Обидві редакції в останньому розділі містять кожна свою версію «Зеландського Християнського закону» (*Sjællandske Kirkelov*), котрі належать до останньої половини XIII ст. і в дечому перегукуються з «Сканійським Християнським законом»[66].

Eriks Sjællandske lov[67] був укладений між 1216-м та 1241 рр.; пергаментний манускрипт зберігся і датується прибл. 1300 роком (AM 455, 12⁰). *Eriks Sjællandske lov* є, загалом, поширеною версією *Valdemars Sjællandske lov*[68].

Основні закони Сьєланду (Зеланду) перекладені німецькою мовою Клаудіусом Фрейгерром фон Шверін: «Dänische Rechte: Seeländischer Rechtskreis» (Germanenrechte VIII), (Weimar, 1938; 2d ed., Witzenhausen, 1960), xvii+222 pp. (pp. 157—194: *Arvebog og orbodemål* [Vom Erbe und unbüssbaren Sachen]; pp. 1—156; *Eriks Sjællandske lov*; pp. 199—205: «Scanian Christian Lov»).

Jyske lov[69], або закон Ютланду (яким користувалися також на Фюні і сусідніх островах), зберігся в 240 списках, з яких бл. 160 написані данською мовою, бл. 70 — нижньонімецькою або німецькою, 11 — латиною; більшість з них видрукувана між 1486-м та 1670 рр. Списки згруповані в ABD, D—G та HI; базовим текстом групи A є NkS 295, 8⁰ та SKB C 63, обидва датуються початком XIV ст.[70]. *Jyske lov* був представлений королем Вальдемаром II Переможцем на Генеральній Асамблеї у своїй резиденції у Вордінберґу в березні 1241 року як офіційний узаконений звід для Ютланду. Цей звід діяв тривалий час. У Данії ним користувалися безперервно до 1683 року, в герцогстві Слезвіґ (Шлезвіґ) — до 1900 року.

Клаус фон Зее нещодавно переклав *Jyske lov* німецькою мовою — «Das Jütsche Recht» (Weimar, 1960), x + 216 c. *Jyske lov* мав два додатки[71]: примітки Кнуда Міккельсена (єпископа Віборґа) від прибл. 1480 року[72], і статті Торда Літла, очевидно юриста з Віборґа, написані нижньонімецькою мовою невдовзі після 1300 року[73].

У жодній з існуючих версій данських провінційних законів Східна Європа не згадується.

Ісландія

Найдавніше зведення ісландського національного закону[74], відоме з XVI ст. під назвою *Grágás* («Дикий гусь»), приписують королю Маґнусу Доброму (1035—1047)[75], однак загальні положення текстів, що збереглися, були укладені, очевидно, протягом першої половини XII ст. За походженням *Grágás* ґрунтувався на місцевому тлумаченні норвезького *Gulaþings-lǫg*.

«Вірменські» єпископи

Grágás складається з п'ятнадцяти частин, перша й остання з яких містять деякі відомості про Східну Європу. Частина І торкається «Християнського закону» (*«Kristinna laga þáttr»*); розділ 6 цієї частини містить цікаві положення про іноземний клір, зокрема єпископів та священиків ***(h)ermskir*** та ***girskir*** за походженням. Перше звідомлення з першої частини таке:

«Якщо звіддалеку [з-за кордону] сюди, на нашу землю [тобто до Ісландії] прибувають священики, котрі бували тут раніше, і [католицький] єпископ [котрий має юрисдикцію по всій Ісландії] дозволив їм проводити службу Божу (*tíðir*) в Ісландії, то люди мають право купувати у них службу Божу після того, як вони покажуть свої книги та ризи єпископові або священикам, уповноваженим єпископом.

Якщо звіддалеку [з-за кордону] сюди [до Ісландії] прибувають священики, котрі не бували тут раніше, то не слід купувати від них службу Божу і їм не слід хрестити дітей, [крім тих випадків,] коли хтось [із дітей] настільки хворий, що його мусив би охрестити мирянин; якщо немає інших священиків, то краще охрестити його першому [іноземному] священикові, аніж мирянинові.

Від них можна купувати службу Божу, якщо вони мають листа і печатку єпископа і свідоцтво двох осіб, котрі були присутні на їхньому висвяченні і передають слово єпископа, після чого люди мають право одержувати від них уповні духовну допомогу (*þiónostv*).

Ef byskvpar koma vt hingat til landz eþa prestar þeir er eigi erv lærþir a latinv tungv, huartz	Якщо єпископи або священики, котрі не знають латинської мови, прибувають звіддалеку [з-за кордону] на землю [Ісландії],

þeir erv hermskir

eþa girskir, oc er mavnnvm rett at
hlyþa tiþvm hans ef menn vilia.

чи то будуть (H)Ermskir (вірмени),
чи Girskir (греки), то люди
мають право слухати їхню
службу Божу за своїм бажанням.

[Однак] нікому не слід купувати від них службу Божу і духовну допомогу.

Якщо людина дозволяє єпископові нелатинського сповідання освятити церкву або конфірмувати дітей, то мусить сплатити єпископові, котрий є тут [в Ісландії] раніше, штраф у три марки; останній [єпископ, котрий має юрисдикцію по всій Ісландії] повинен одержати плату за освячення. Церкву слід так освятити, а дітей так конфірмувати, як наче нічого й не відбувалося раніше, навіть якщо ті, що не знають латини, співали»[76].

Спеціалісти пов'язують це законодавство з діяльністю трьох іноземних єпископів в Ісландії в період між 1056 та 1072 рр. Про них згадується в ісландських нарративних джерелах, у творі Арі Мудрого «Islendingabók» (бл. 1123—1133 рр.) та у «Hungrvaka» (бл. 1210 року). Законодавство було результатом значних церковних реформ, запроваджених Гільдебрандом — пізніше папою Григорієм VII — з 1060-го й до самої його смерті у 1085 році. В уривку з розділу 8 «Islendingabók» зазначається:

Enn kvómu hér aðrir fimm,
þeir es byskupar kváðusk vesa:
Ǫrnolfr ok Goðiskolkr ok
þrír ermskir: Petrus ok
Abrahám ok Stephánus.

П'ятеро інших, котрі називали себе
єпископами, прибули до Ісландії:
Арнульв і Ґодіскальк та троє
вірменів: Петро,
і Абрагам, і Стефан[77].

Цей уривок відповідає слідуючій заввазі у «Hungrvaka» (розділ 2):

«У дні єпископа Іслейва (1056—1080) прибули [до Ісландії] іноземні єпископи, вчення яких слабували порівняно з ученням єпископа Іслейва.

Через те вони набули популярності серед грішників, аж поки архієпископ Адальберт [Бремен-Гамбурзький, 1043—1072] послав листа до Ісландії, забороняючи всім людям приймати їхню службу і кажучи, що деяких з них уже відлучено від церкви і всі вони здійснювали свою місію без його дозволу»[78].

Учені традиційно пов'язують термін *(h)ermskir* з терміном «єретики» зі Сходу, вірменські павликіани, а термін *girskir* — з візантійськими греками[79].

У 1960 році Маґнус Мар Ларуссон розробив цікаву гіпотезу про те, що ці закони відбивали тісні стосунки Русі і Скандинавії

в період правління Ярослава Мудрого (1014—1054). На його думку, *(h)ermskir* стосується Ермланду на південно-східному Балтійському узбережжі (Вармія), а *girskir* означав *gerzkr* — «Русь»[80]. Однак традиційний погляд на ці терміни здається вірогіднішим, зокрема через те, що Ермланд — і це добре відомо М. М. Ларуссону — не був християнізований тевтонськими рицарями аж до прибл. 1230 року; католицька єпархія Алленстейн (Ольштин) була встановлена там тільки 1243 року.

Тіундарґ'яльд і мандрівники на Русь

У частині 15 *Grágás* йдеться про церковну десятину (*um tíundargjald*), запроваджену в Ісландії в липні 1076 року. Єпископ Скалагольта Ґіцур Іслейвссон (1082—1118) (на основі західноєвропейської практики) уклав закон під назвою *Tíundarlǫg Íslendínga hin fornu*, який згодом був прийнятий Ал-Тінґі (1097 року). В той час ще у жодній з інших скандинавських країн церковна десятина не збиралася[81]. За цим законом «вона збиралася майже з усіх незалежних селян, і податок (забезпечення) збирався не тільки для єпископа і єпархії, а також для попечителів менших церков і підтримки бідняків»[82].

Tíundarlǫg зберігся в дев'яти списках (вони позначені літерами від A до I), найдавніший (A) переписаний близько 1250 року (GkS 1157, fol.). Всі наявні копії опубліковані Йоном Сіґурдссоном під № 20 в його збірнику «Diplomatarium Islandicum: Íslenzkt fornbréfasafn I» (Kbh, 1857—1876), с. 70—162.

Tíundarlǫg був дослівно перенесений до *Grágás*. Щодо сплати десятини тими, хто перебував за кордоном, закон проголошував:

Tíundarlóg[83] (redaction A, § 24)	*Grágás*[84] (chapter 259, § 3)	*Переклад*[85]
En ef órer landar fara heþan	En ef órir landar fara heþan	Якщо людина (maðr) вирушає з країни
oc eigo fe epter, oc scal maðr	oc eigo fe eptir, oc scal maðr	і полишає після себе майно, тоді той,
giallda tiund af er at varðveita hefer feet.	giallda tiund af er at varðveita hefir feet.	хто залишається опікуном того майна, мусить сплатити десятину за нього.
En vm þat fe er hann hever	En vm þat fe er hann hevir	Однак він не зобов'язаний платити
a brot með ser oc erat hann	abrott með ser oc erat hann	десятину за майно, що він забирає
scylldr at giallda her tiund	scylldr at giallda her tiund	
af þvi þott hann se allengi a	af þvi þott hann se allengi	його з собою, навіть коли

		він лишається
brot.	abrott.	за кордоном довгий час.
En ef hann kømr ut hengat	En ef hann kømr ut hengat	Якщо він повертається [до Ісландії]
þa scal hann giallda her tiund	þa scal hann giallda her tiund	звідкілясь, то сплатить десятину за
af þvi fe er hann hever ut	af þvi fe er hann hevir ut	майно, яке брав з собою, наступної
með ser en næsta vetr epter	með ser en næsta vetr eptir	зими після того літа, коли
er hann hever ut comit aþr	er hann hevir ut comit aþr	вирушав кудись,
vm sumaret þott hann se	vm sumaret þott hann se	навіть якщо він був на сході в Ґардах
i Gørðom austr[86].	i Gørðom avstr.	(Русі).
Ef maðr kømr ut hengat oc	Ef madr kømr ut hengat oc	Якщо людина прибуває сюди, а його
hever vaxit fe hans eða þorrit	hevir vaxit fe hans eða þoRit	майно збільшилося або зменшилося, або
eða hann hever eigi eiða fyrr at	eða hann hevir eigi eida fyR at	він не заручився клятвою на нього
unnit, oc er hann scylldr at	unit. oc er hann scylldr at	[своє майно], то він повинен заручитися клятвою
vinna eið at fe sino ef menn	vinna eið at fe sino ef menn	на своє майно, якщо цього вимагатимуть
vilia beiða hann.	vilia beiða hann.	люди (*menn*).

Ці офіційні положення означають, що в той час, коли вводилася десятина (тобто 1097 року), мандрівка з Ісландії до Русі була ще загальним явищем.

Муніципальні закони

Проекти давньоскандинавських муніципальних законів походять з «закону острова Бірка» (=«острів Берези»), який в давньошведських джерелах означено як *biærköæ rættær*, у давньонорвезьких та давньоісландських — *biarkeyiar-réttr*, у давньосканійських (данських) — *biærke ræt*. Так, приміром, в торговому законі *Frostaþingslǫg* (розділ 32, «Куди слід подавати судовий позов») зазначено:

«Якщо відповідача, котрий походить з торгового міста (*kaupangr*), судитимуть у окрузі (*hérað*), то слід судити його за законом *Frostaþing*, а вирішувати згідно з *Biarkeyiar-réttr*.

Якщо відповідача, котрий походить з округи, судять у містечку, то слід судити його відповідно до *Biarkeyiar-réttr*, а вирішувати згідно з законом *Frostaþing*, якщо це приводить до вироку»[87].

З цього, однак, не випливає, що шведські, норвезькі та данські закони острова Бірка можна звести до спільного знаменника і таким чином реконструювати «протозакони» острова Бірка.

учені[88] сходяться в тому, що означення «закон острова Бірка» використовувалося у давньоскандинавських судових манускриптах XIII та XIV ст. просто як технічний термін, що означав «муніципальний закон» без огляду на його походження.

Безперечно, сам по собі термін давніший від скандинавських міст, адже його джерелом є ідея не міста, а «острова Бірка» як торгового місця. Закон острова Бірка, наданий столичному місту Нідаросс[89] (зберігся в чотирьох фрагментах і функціонував з XIII по XVIII ст.), містить таке визначення:

Biarkcyiarréttr cr á fisknesi hvcriu ok í sildvcri ok í kaupförum[90].	Закон острова Бірка є в силі в кожному риболовецькому місці, в місцях вилову оселедців і під час торгових поїздок[91].

Зв'язок закону острова Бірка з торгівлею підкреслений у давньонорвезькому *Speculum regale* (*Konungs skuggsjá*), що датується приблизно 1243—1247 рр. Третя частина цього закону, де йдеться про діяльність та звичаї купців, містить такий уривок: «Вивчайте всі закони, але коли ви залишаєтеся купцем, то найдосконаліше мусите знати «закон острова Бірка» (*Bjarkey-jar-réttr*»)»[92].

Чому ж назва Бірки асоціювалася з ідеєю торгівлі на півночі? У період між 780-м та 834-м рр. фризьке місто Дорестад, торговельна столиця імперії Каролінґів, постало першою торговою метрополією Північної і Східної Європи. Близько 800 року Дорестад поступається місцем Бірці — своїй колишній колонії на Меларенському озері у Швеції. Бірка (шведське — *Björkö*) виникла приблизно наприкінці VIII ст. і незабаром стала центром східної торгівлі, зберігаючи своє становище аж до 1000 року, як про це свідчать знайдені там скарби диргемів.

У середньовічній Фінляндії, далеко від центрів західноєвропейської християнської культури і від *Machtpolitik*, що розпочалася в 70-х рр. XIII ст., існувала торгова громада *Bircarli* (латинізоване із *Birkarlar*; фінське *Pirkkalaiset*). Їх торговий центр було містечко Birkala (фінське Pirkkala), або *Birkala-boa*, локалізована у верхній течії річки Кокемекі, до якої можна було дістатися через Лапландію, а на північ через ланцюг озер, що впадають до Кокемекі[93]. До 1552 року шведський король надавав цій організації торговців хутром право збирати данину з лопарів та виловлювати лососів у північних річках аж до Торніо[94]. Громада Біркарлі, безперечно, була пережитком раннього вікінґівського

періоду, коли місце Бірка було найважливішим торговельним центром Східної Європи (*Birkarlar<Birka-karlar*)[95].

За часів гегемонії Бірки на Скандинавському півострові з'являються перші міста західноєвропейського типу. Адольф Шюк зазначає з цього приводу: «Природно, що закон, який з'явився за вікінґівського періоду в міжнародному торговому осередку Бйоркйо, через торговців, котрі бували там, став відомий на півночі повсюдно. Тому цілком імовірно, що на своїй данській чи норвезькій батьківщині вони запровадили слово «Бйоркйоаретт» (*björköarätt*), яким позначали спеціальні закони, що їх мали використовувати в торгових місцях, де на короткочасні ярмарки збиралося багато іноземців і де могли виникнути судові позови, які не стосувалися місцевого осідлого селянського населення звичайної юрисдикції (тобто *härad, hundred* або *tingslag*). Поступово, із зростанням на півночі торгових місць з постійним населенням, термін *bjärköarett* став спільним північним означенням «муніципальних законів», безвідносно до того, чи узгоджувалися положення різних *björköarett* між собою»[96].

Термін «закон острова Бірка» вперше з'являється в дипломатичному документі — грамоті про привілеї, надані королем Олавом Святим (1014—1030) ісландцям у Норвегії[97]. У ній зазначено: якщо іноземець помер в Ісландії і виникла суперечка, то в ній слід дотримуватися закону острова Бірка (*at biarceyiar rétte til mótz*)[98].

Закони Бірки і Русь

Збереглися три шведські, один сканійський данський та два норвезькі закони острова Бірка. Всі три шведські *bjærköæ rættær* є копіями стокгольмського муніципального закону кінця XIII ст. (до 1296 року), одним користувалися у вестерйотландському місті Льодьосе (SKB B 58; бл. 1345 року)[99], другим — у містах Сьодерманланду (SKB B 53; бл. 1325 року)[100], а третім — у невідомому шведському місті (Університетська бібліотека Уппсали, C 16; перша половина XIV ст.)[101].

Данський *bjærke-ræt* — це муніципальний закон Лунда, найдавнішого данського міста (заснованого бл. 1020 року), і архієпископської єпархії (Ledreborg 12, л. 88—98; XIV ст.)[102].

Щодо норвезьких *biarkeyiar-réttar*, то один складається з фрагментів з муніципального закону Нідаросса; інший — муніципальний закон Бйорґвена (Берґен; заснований Олавом Гаральдс-

соном Тихим, 1067—1096) проголошений 1276 року королем Маґнусом Гаконарсоном як *bœjarmanna-lǫg* — обов'язковий муніципальний закон норвезьких міст. Цей останній, безперечно, включає в себе фрагмент більш раннього походження[103]. *Bœjarmanna-lǫg* Берґена опублікований у другому томі корпусу «Norges Gamle Love indtil 1387» Р. Кейсера та П. А. Мунка на основі пергаментного манускрипту АМ 323, л. (перша половина XIII ст.). Рудольф Мейсснер переглянув текст у своєму виданні берґенського *bœjarmanna-lǫg* і переклав його німецькою мовою, — «Stadtrecht des Königs Magnus Hakonarson für Bergen» (Weimar, 1950) (Germanenrechte, N. S. III 3), 512+xlviii c.

Цей муніципальний закон складається з десяти частин; дев'ята стосується купецького закону (*farmanna lǫg*); розділ 6 містить такий уривок:

«Якщо член корабельної команди (*háseti*)[104] порушує угоду з капітаном (*stýrimann*) у Данії, або в Йотланді, або у Швеції, то він мусить сплатити штраф (*gjalde*) у дві срібні марки [одна королю і одна — капітанові] за кожен додатковий вантаж.

Якщо людина (*maðr*) порушує угоду [з капітаном] на Ґотланді або Самланді (вар.: Саксланді), то вона мусить платити чотири срібні марки, половину королю, а решту — капітанові.

А якщо людина порушує угоду [з капітаном] в Англії або Оркнеї, в Шетланді (Г'ялтланді) або на Фарерах, то мусить сплатити штраф у вісім срібних марок [половина королю, а решта — капітанові].

Rýfr maðr skipan á Grœnalandc cða á Íslandc cða í Gaurðum austr, gjaldc VIII crtogar oc XIII mcrkr silfrs, hálft konúngi cn hálft stýrimanni[105].	Якщо людина порушує угоду [з капітаном] у Ґренланді або в Ісландії, або на Русі (*Gaurðar*) на сході, то мусить сплатити штраф у вісім ертуґів [1 *örtug* = третина марки][106] і тринадцять срібних марок, половину королю, а решту — капітанові»[107].

Я погоджуюся з видавцями «Norges gamle Love», що в оригіналі повинна бути назва «Самланд», а не Saxland «Німеччина». У XIII чи XIV ст. Самланд втратив свою незалежність і значимість, тоді як ганзейські міста Саксланду (Німеччина) стали лідерами балтійської торгівлі. Навряд чи тогочасний писар міг уживати невідому назву «Самланд» замість добре відомої — «Саксланд»; отже, назва «Самланд» є вірогіднішою.

Важливість тексту полягає в тому, що він розкриває існування чотирьох морських (небезпечних?) зон давніх сканди-

навських купців: Ґотланд та Самланд належали до другої зони, а Русь, разом з Ісландією та Ґренландією, віднесена до четвертої зони. Зарахування Русі, Ісландії та Ґренландії до однієї зони узгоджується з скандинавською картографією (напр., варіантом карти Птоломея, складеним 1424 року Клаудієм Клавусом)[108]. В ньому відбивалися географічні уявлення скандинавів[109], котрі їхали на Русь не через Балтійське море, а вздовж Скандинавського півострова, по Білому морю та Північній Двіні[110].

Розглянувши всі свідчення, можна виснувати, що ця частина *farmanna-lǫg* датується другою половиною XI або XII-м ст.

Закони гірду

Гірд (*hirð*) є давньоскандинавським означенням дружинників або дружини. Саме слово запозичене від англосаксонського *hired* — «домочадці» близько 1000 року[111]. Перший давньоскандинавський закон гірду було проголошено Кнутом Великим (Knútr inn ríki, 1014—1035) для своєї армії, відомої *þingmannalið*, що стояла в Англії, у 1020-х роках. На жаль, він не зберігся у своєму первісному вигляді, а існує в латинській версії в *Lex Castrensis* Свен(д)а Аґґесона (бл. 1185 року)[112], в десятій книзі «Gesta» Саксона Граматика (бл. 1200 року)[113], а також у данському скороченому варіанті (бл. 1182—1202 рр.), так званому *Vitherlagsret* (виконаному для архієпископа Абсалона)[114].

У XIII ст., за часів розквіту Норвезького королівства (Гакон Гаконарсон, 1217/1263; Маґнус Гаконарсон Законодавець, 1263—1281), було складено норвезький закон гірду — *Hirðskrá*[115]; існуючий варіант датується приблизно 1273—1277 рр.[116].

У всіх цих законах гірду, важливих для розуміння соціальної структури давніх скандинавів[117], Східна Європа не згадується.

З наявних версій давньоскандинавських провінційних законів Східна Європа згадується лише в кількох, що походять з законів, датованих ранішим періодом. Грецькі мандрівники згадуються як у норвезькому *Gulaþingslǫg* (де йдеться про спадок торговця з Грецією), так і в шведському *Västgötalagen* (торговця з Грецією позбавлено спадку, бо він довго лишався у Греції). Християнський закон ісландського *Grágás* містить дуже лаконічні відомості про перебування єпископів чи священиків вірменського (*ermskir*) та грецького (*girskir*) обрядів. У цьому ж

законі згадується діяльність ісландців у Ґардах (на Русі); він встановлює десятину для тих, хто торгує в Ґардах (на Русі).

В одній з найдавніших версій давньоскандинавських муніципальних законів — *bjarkeyjarrétr* для торгового міста Берґен, у частині, де йдеться про мореплавство, згадується півострів Самланд на південно-східному узбережжі Балтики та Ґарди (Русь). Самланд віднесено до другої (небезпечної) Балтійської зони, тоді як Русь, разом з Ісландією та Ґренландією, віднесена до четвертої (небезпечної?) Атлантичної зони. Термін *bjarkeyrar-réttr* є пережитком періоду 800—975 рр., коли острів Бірка грав провідну роль у торгівлі Східної Європи. Існуючий закон гірду, що стосувався скандинавських дружинників, не містить жодного свідчення про Східну Європу.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

Давньофризькі закони (Lex Frisionum)

Давньофризькі закони походять з двох різних періодів: *Lex Frisionum* — з VIII ст.; так звані загальні давньофризькі кодекси та провінційні закони — починаючи з останніх десятиліть XI ст. і закінчуючи XIII ст., коли фризьке право стало поступатися римському канонічному праву. Обидві групи охоплюють правові аспекти приборканих фризів у межах Франкської держави, що входила до складу Священної Римської імперії. На жаль, жодного правового тексту не збереглося з IX—X ст., це позбавило нас правових документів з таких торгових центрів, як Квентовік і Дорестад. Бракує також законів фризьких харизматичних кланів, що діяли в Данії та на решті території Скандинавії, Редбадських фризів, котрі не співробітничали з франками, та законів із колоній в Гайтабу, Бірці та Сіґтуні, а окрім того, статутів фризьких ґільдій.

Lex Frisionum був кодексом тих фризів, котрі прийняли каролінзькі норми та стали християнським суспільством. У ньому

розрізняються два основні фризькі угруповання: східні фризи, які проживали в межиріччі Везера і Лаубаха (Лауверса), звані також транс/ультралаубаськими фризами (*inter Laubachi et Vuisaram*), та західні фризи, що займали територію між річкою Лаубах та затокою Сінкфал (суч. Цвін), на південь від Західної Шельди (*inter Laubachi et Sincfalam*). Останнє угруповання в свою чергу поділяється на дві субгрупи; їхнім кордоном була Зюйдер-зе, або Флі (лат.: *Flehum*). Середня Фризія лежала між річками Лаубах і Зюйдер-зе (*inter Laubachi ac Flehum*), в той час як Цісфлі — між Зюйдер-зе і затокою Сінкфал (*inter Fli et Sincfalam*).

Більшість науковців поділяють сьогодні думку, що *Lex Frisionum* є зібранням правового матеріалу із Середньої Фризії, що датується VIII—IX ст. (*terminus ante quem* 850), як місцевого, так і іноземного походження, зокрема законів, узятих з *Lex Alamannorum*. Зібрання, найімовірніше, було проголошене протягом законодавчих конгресів в Аахені в 802-му і 803 pp., однак з якоїсь причини не було ні завершене, ні затверджене офіційним законом[1]. У *Lex Frisionum* нема згадок про Північну чи Східну Європу.

Загальні давньофризькі закони

Загальні давньофризькі правові зведення належать до періоду між серединами XI і XIII ст., коли більшість Фризії або розтягували між собою голландські графства та єпископи Утрехта (1077—1165), або ж правили ними спільно (1165—1299). Зібрання законів — не офіційні кодекси, а приватні збірки, систематизовані з різних джерел — статутів, переліків штрафів, приватних юридичних угод та історичних чи фіктивних юридичних звітів. Книги з правових питань збереглися для п'яти фризьких провінцій, що лежали між річками Везер та Зюйдер-зе: (зі сходу на захід) Рюстрінґен (Rüstringen), Емесґо, Фівольґо, Гунесґо, Вестерґо (Westerlauwers), однак їх не можна вважати зведенням законів для кожної окремої провінції.

У 1939 році Сідні Фейрбенкс так визначив проблему класифікації давньофризьких правових текстів: «Украй потрібна ясна схема загальної області досліджень, але схоже, що досі ніхто не наважується її зробити»[2]. Пізніше Бо Сйолін навів стислі, але корисні переліки у своїй праці "Einführung in das Friesische" (Штуттґарт, 1969), с. 9—16. Нижче подано спрощену

класифікацію загальних давньофризьких законів: первинні загальні давньофризькі закони; загальні статути; синодські закони; дві легендарні історії про фризькі свободи; магістратський закон.

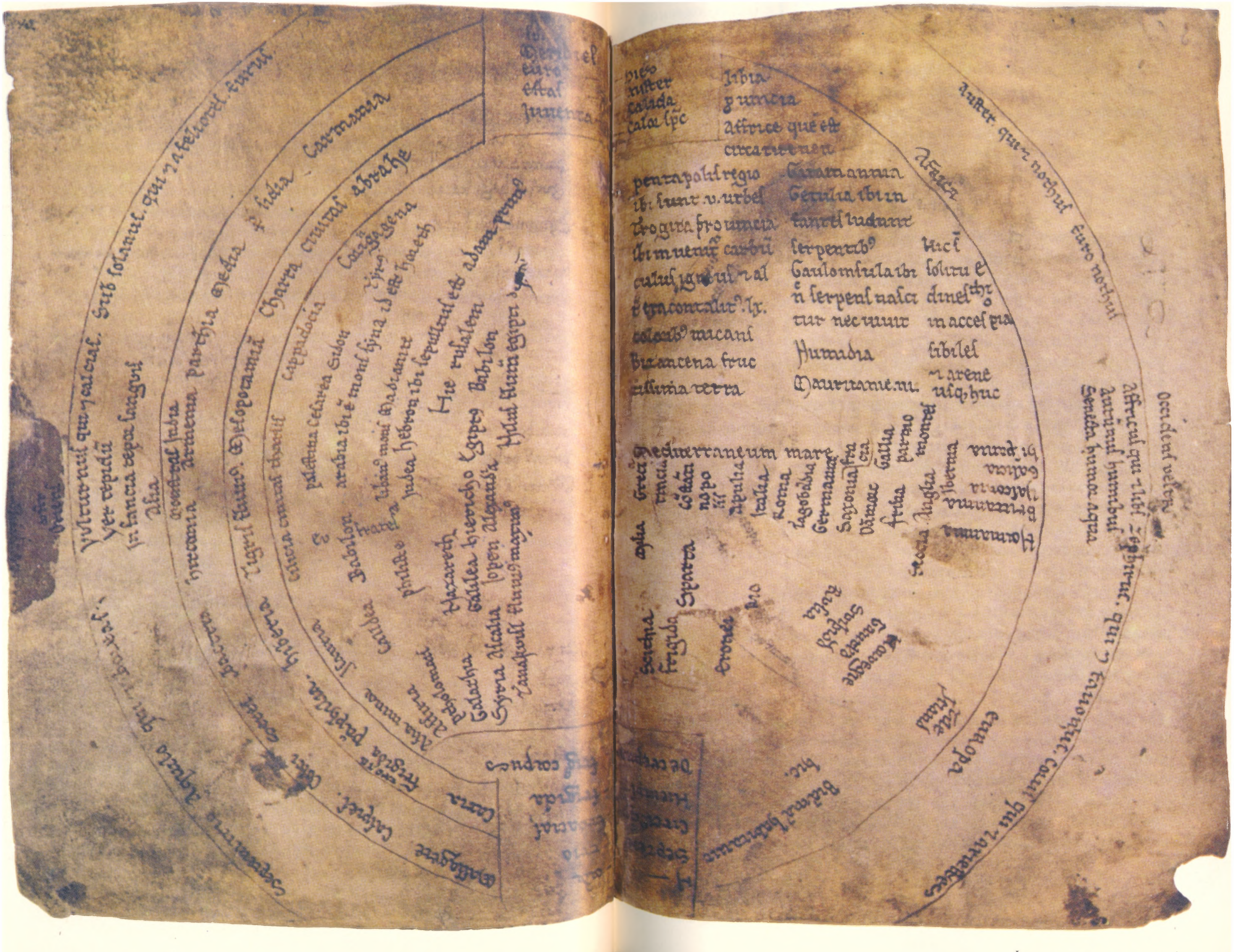
Збережені давньофризькі правові книги походять з «невідповідних часів» — або з VIII ст., або після середини XI — і дісталися нам для дослідження від «невідповідних фризів». Зокрема, так звані загальні давньофризькі зведення прав після середини XI ст. відбивають ідеологію приборканих фризів, котрі називали самі себе вірними лицарями Священної Римської імперії та папи. Ясна річ, вони не мають нічого спільного з підприємливими фризами, що діяли в Північній та Східній Європі між 800-м і 1000 роками. Разом з тим факти, що містяться в правових зведеннях, допомагають зрозуміти політику франко-римського союзу, спрямованого проти фризів. Приборканих фризів, важливих з економічного погляду, слід чітко відрізняти від їхніх незалежних братів.

Базові загальні давньофризькі закони

Існує три базових загальних давньофризьких закони: сімнадцять статутів, двадцять чотири конституції та загальнофризький Віровий розділ. Майже всі давньофризькі правові зведення містять ці три тексти, як правило, написані давньофризькою; водночас H1 і H2 подають латинську версію, що її вчені назвали *Vetus jus Frisicum*. На думку науковців, ця латинська версія є скороченням гіпотетичного оригіналу (*x), складеного щойно після 1252 р.[3].

Сімнадцять статутів

Сімнадцять законодавчих актів — це найдавніший і найзагальніший давньофризький текст. Н. Е. Алґра вважає, що статути (давньофриз. *kest-en*; лат. *petitiones*)узято з утраченої *capitulare* X ст.[4]. Цей розділ стосувався переважно публічного права. Манускрипти R1, H 1—2 (з латинською версією), E1, F, J, U, D містять у собі Сімнадцять статутів. Один з останніх дослідників[5], Єллі Гукстра, встановив, що латинська версія в H (заснована на *x) послужила одним із джерел для давньо-

Ісландська карта світу

фризької версії в F і W (=J, U, D). R1, H (давньофризька версія) та E1 належать до тієї самої групи, що й загальний давньофризький вихідний текст (*X)[6], складений у XI ст.[7]. Однак і досі не вдається визначити первинність між двома гіпотетичними оригінальними версіями, латинською (*x) та давньофризькою (*X). Гукстра перевидав усі латинські та давньофризькі тексти Сімнадцяти статутів, переклав давньофризький текст (версію H1) німецькою та спорядив розлогим коментарем[8].

Двадцять чотири конституції

Двадцять чотири конституції (давньофриз. *Londriucht*; лат. *constitutio*) завжди йдуть у манускриптах слідом за Сімнадцятьма статутами. Вчені одностайні в думці, що вони мають трохи пізніше походження, але розходяться в питанні щодо датування — XI, XII чи XIII століттям[9]. Н. Е. Алґра зробив попереднє текстологічне дослідження їх у 39-му томі серії «Estrikken», серія «De tekstfiliatie van de 17 Keuren en de 24 Landrechten» (Ґронінґен, 1966)[10], однак монографія ще чекає свого часу. Згідно з Алґрою, укази є не оригінальним текстом, а переопрацьованим і перевпорядкованим правовим матеріалом з двох основних джерел: рішень щодо приватного права, взятих із Сімнадцяти статутів, та збірки приватного права[11].

Статут 7 і конст. 10, статут 14 і конст. 3 та 20 складають особливий інтерес. Статут 7[12] торкається вирішального пункту у фризькій історії; перш ніж Карл Великий дарував їм привілеї, завдяки яким вони змогли «прихилитися до півдня» (тобто визнати вищість каролінґів), «усі фризи належали до півночі, жахливої частини світу» (F)[13]. У першому Рюстрінґенському кодексі тут натомість наведено ім'я історичного фризького короля Редбада (679—719): «раніше ми належали до півночі, Редбадові Сперечливому, усі, хто був фризом» (*wi er north herdon Redbate tha unfrethmonne, al thet Frisona was*)[14]. Ця згадка показує зв'язок між Редбадом і Данією. У Другому кодексі Вестерґо (J=W2), переписаному первинно 1464 року, наводиться апокрифічна розповідь про гадану сутичку між Карлом Великим і Редбадом, у якій Карл Великий постає переможцем[15]. Ці побіжні факти, що видаються випадковими, насправді дуже важливі. Вони свідчать про те, що фризи пам'ятали Редбада навіть за пізнього середньовіччя і що ті фризи, які виробили так звані загальні давньофризькі закони, відрізнялися від інших, котрі шукали своє щастя з Редбадом на півночі й стали скандинавськими героями.

Десята конституція тотожна п'ятому із Семи статутів Маґнуса. Відштовхуючись від цієї традиції, Карл Великий наказав, щоб середні фризи, на захід до Сінкфала й на схід до Гітцаккера (Hiddishecker) на річці Ельбі, виконували його вимогу стати до зброї. Але на час проголошення статуту (XI ст.) фризи вже не бажали йти далі за Зюйдер-зе на заході й річку Везер на сході. Причина такого рішення розкривається в F. Фризи могли нести службу на відстані, не більшій за денну подорож, «щоб ми могли захистити наші [сім] земель з боку солоного моря від лицарів, що формували загони на півночі, від високих шоломів і північного ворога»[16]. Місто Гітцаккер[17] лежить на лівому березі річки Ельби, на північний схід від Юльцена. За часів Карла Великого воно входило до системи саксонських limes-ів (кордонів), будучи прикордонним укріпленням проти данів і вендів (*Wilti Wends*). Звідси ми дізнаємось, що Карл Великий примушував вірних фризів брати активну участь у своїх оборонних заходах на півночі.

Як у статуті 14, так і в констит. 3-й та 20-й відбито загрозу фризам, які підпорядковувалися франкам, з боку язичницьких скандинавів. Там проголошується, що фризи можуть одержувати назад свою землю і маєтності після повернення із скандинавського язичницького полону[18]. Згідно з конст. 20-ю, фриз не відповідав перед тінґом за скоєні ним учинки, коли перебував полоненим (*servus*) у скандинавів, навіть якщо був присилуваний брати участь у їхніх грабіжницьких нападах на фризів[19]. Це стосується періоду до 1041 року, найімовірніше, IX ст., коли скандинави робили часті наскоки на Фризію. Всі манускрипти, які містять Сімнадцять статутів і Двадцять чотири конституції, відкриваються прологом давньофризькою з переліком імен імператорів Іудеї, Риму, франків та Священних Римських, що його можна датувати приблизно 1250 роком[20]. У R1 цьому прологові передує другий, довший, також з переліком імен королів. Після імені імператора Отто III (пом. 1002 р.) у тексті сказано: «За його часів Русь, Польща і Угорщина були похрещені» (*vnder sino tidon warth Rvszlond and Pulenera lond and Vngeron bikerd*)[21].

Загальнофризький віровий розділ

Загальнофризький віровий розділ було включено до R1, H1 (також латинською), H2 (з латинською), E1 і F; її бракує в правових книгах Вестерґо.

Віровий розділ, паралелі якому нема в ґерманській правовій літературі, це перерахування і класифікація правопорушень і відповідних штрафів за них. Розглядаючи розділ у своїй дисертації «Die altfriesischen Busstaxen: Texte und Untersuchungen» (Ассен, 1941), Клаас Наута встановлює первинність давньофризького тексту в H[22]. Віровий розділ не однорідний; його давніші частини відносяться до XI ст.[23]. Згадок про Північну чи Східну Європу в ньому нема.

Приватні рукописи також включають у себе, як правило, Віровий розділ місцевого походження. У двох рюстрінґенських кодексах, у розділах, пов'язаних зі сплаченням віри в Рюстрінґені, згадується срібна монета під назвою *skilling cona/ kona*[24]. «Кона», вочевидь, є запозиченням з давньоруської «куни», «шкірок, що за ціною відповідали одному срібному диргему»[25]. Таке посилання в кодексах R1 і R2 вказує на торгові зв'язки між рюстрінґенськими фризами й Руссю, що не дивно, оскільки Рюстрінґен був тісно пов'язаний з Бременом, який, у свою чергу, мав тісні контакти зі Східною Європою, зокрема в другій половині XII ст.[26].

Загальні статути

Сім коротких статутів, так звані Загальні статути (давньофриз. *urkera*, нім. *Ueberküren*) були пов'язані з Упстальсбамським[27] союзом фризів з обох берегів річки Емс, що, скоріше за все, датується XI ст. Фахівці не мають спільної думки щодо датування Загальних статутів, хіба що відносять їхне походження до другої половини XI — початку XII ст.[28]. Новітніх досліджень Загальних статутів не існує[29]. Тексти знайдено лише в H, F і E1[30]; у F і H2, схоже, представлена давніша версія.

Статут 2 складає певний інтерес з огляду на нашу тему. Там говориться (F)[31]:

Jefter eng lond vrherat worde fonta sutherna scrada herum jefta fonta norda Wising, thetta sex tha sogenda hulp, thet hit alsa wel machte sa othere sex.	Якщо будь-яка із [семи морських] земель[32] буде спустошена з півдня ворожими загонами [ґерманців] або з півночі вікінґами, то решта шість [морських земель] мусять допомагати [спустошеній] сьомій [морській землі], поки вона не зрівняється з ними.

Безсумнівно, що цей статут відбиває загрозу вірнопідданим фризам з боку скандинавів протягом «епохи вікінґів»; там

збережено і назву вікінґів. Первинна давньофризька форма була *witsing*[33]; у H наводиться *wiszeg*[34], однак в E1 давніший термін замінено вже більш звичним *wigand*, «воїн»[35]. Поява цього слова виказує старовинність Загальних статутів.

Синодські закони

Унаслідок діяльності англосаксонських місіонерів (скажімо, Віллíброда, 690—738; Боніфація, 716, 719—722) Утрехт, що був єпархією від 700 р., перетворився на центр християнства для тих фризів, які були вірнопідданими каролінґів. Після того як Карл Великий остаточно підкорив решту фризів (775—785), територія Східної Фризії була поділена між єпархіями, створеними 804 року на захоплених саксонських землях: Мюнстер отримав округи (раді) Емсґо, Фівольґо і Гунесґо; Рюстрінґен було включено до архієпископської єпархії Бремена (-Гамбурґа).

Збереглися давньофризькі синодські закони (*Sendrecht*) з Утрехтської єпархії та Бременської архієпископської єпархії, однак жодного фризького християнського закону з Мюнстерської єпархії не дійшло до нас. Оригінали збережених законів були написані, вочевидь, латиною, однак ми маємо лише давньофризькі версії.

Утрехтський синодський закон (тридцять шість *Sendrechten*) походив із Середньої Фризії, однак зустрічається також у фризьких текстах з Вестерлауверса; до нього входять розділи з IX—X ст.[36]; інші додавалися аж до XIII ст. Він був записаний у двох версіях; в інкунабулах (D, Dr, U1) надруковано дві версії окремо, в J (U2) їх об'єднано[37]. М. П. ван Бюйтенен опублікував нове критичне видання закону в своїй монографії «De grondslag van de Friese vrijheid» (Ассен, 1953), Дод. VII, 22 с. (також аркуші I—X після с. 217).

Ця праця заслуговує на особливу увагу. Автор наводить два захоплюючі огляди: перший про діяльність фризів у Римі, включаючи їх римську церкву та традиції, а другий — про католицьку церкву у Фризії. Огляд Утрехтського синодського закону до того ж можна вважати дослідженням церкви у Фризії, тому що традиції, що стосуються вірності фризів папі та імператорові Священної Римської імперії, найкраще збережено у Вестерлауверсі, Середня Фризія (Фрісланд), що належав до Утрехтської єпархії. Велика залежність від Риму та римсько-

християнських інституцій проявилася в проникненні в давньофризький закон християнського канонічного закону в XIII—XIV ст. У XV ст. канонічний закон став панівним навіть у світському житті, а давньофризький закон вийшов з ужитку[38].

Рюстрінґенський синодський закон стисліший; це також компіляція, яка доповнювалась аж до приблизно 1230 року. Його фризька версія дійшла до нас у *Asega Book* (R1), що датується останніми десятиліттями XIII ст.[39] і була опублікована разом з перекладом німецькою В. Й. Бумою та Вільгельмом Ебелем у «Das Rüstringer Recht» AFR I (1963), с. 110—119. У давньофризьких синодських законах не зустрічається згадок про Східну Європу.

Дві легендарні історії про фризькі свободи

У межах Священної Римської імперії фризи перебували на особливому статусі. Вони рано настоювали на безпосередній залежності від папи та імператора, і вислів «кожен фриз — аристократ» був дуже поширений у Середній Фризії. З метою зміцнення свого становища вони вигадували історії й навіть особливі привілеї, даровані їм імператорами, зокрема Карлом Великим[40], а спеціально під час їхніх зустрічей з герцогом голландським у XIII ст. До таких вигадок належать і так звані Сім статутів Маґнуса. Вони спираються на апокрифічну історію про легендарного лицаря Маґнуса, котрий здогадно розгромив повсталих римлян. За свій подвиг він витребував у Карла Великого свободи й аристократичні привілеї для своїх фризьких родичів. Як стверджують, у відповідь Карл Великий мав би дарувати Сім статутів Маґнуса. Згідно з легендою, Маґнусу вони були передані у церкві св. Міхаеля в Альменумі (біля Гарлінґена у Вестерґо)[41]. Сім статутів Маґнуса, схоже, мають середньофризьке (Вестерлауверс) походження; з чотирьох відомих текстів три походять з Вестерлауверса: J (W2, первинний текст), D (W1) і U (W3), а четвертий — це F. Нова публікація текстів W була здійснена П. Сіпмою в його книзі «Fon alra Fresena fridome» (Снітс [Снік], 1947), с. 158—160. Версія F, разом з німецьким перекладом, надрукована як у виданні Бо Сйоліна, OTR XII (1970), с. 260—263, так і в AFR V (1972), с. 54—59.

До останнього часу науковці датували Статути Маґнуса як відносно пізній давньофризький текст з прибл. XIII—XIV ст.[42],

однак ван Бюйтенен цілковито переглянув цю теорію, вказавши на формальну відповідність статутів давньоскандинавській *lǫgsaga*; по суті, це в основному усний текст, складений вільним віршем. Ван Бюйтенен ретельно розклав статути на їх складові й представив фасцинуючу панораму подій, що лягли в основу історії: осліплення папи Льва III його ворогами (799), поєднане з нападом сарацинів на Рим 846 р. та героїчними подвигами фризької колонії в Римі під час цього тяжкого випробування, відкриття мощей св. Маґнуса тими воїнами й перевезення їх до церкви св. Михаїла в Гарлінґені. З часом св. Маґнус обернувся на Маґнуса, прапороносця фризів, захисника Священної Римської імперії та папи й охоронця фризької свободи.

На думку ван Бюйтенена, Сім статутів Маґнуса передували і Сімнадцятьом статутам, і Двадцяти чотирьом конституціям, тому можуть вважатися твором першої половини XI ст. З них народилося ще дві праці[43]. П'ятий із Семи статутів Маґнуса насправді тотожний десятому із Сімнадцяти статутів[44] — вимога виконувати військову службу лише в межах середньофризької батьківщини. Підстави для цього наводяться в дещо патетичній формі:

Tha kas Magnus thenc fifta kerc,
that sc nenc hercfert ncldc farra
fara than aster to therc Wiscrc and
wester to tha Fli, vp mitha flod
an vit mitha cbba, thruch thet,
thet sc hudat [thenc ower] dcis
andc nachtis withen nordischa
kening and with thenc wilda
witzcnd and thenc deikis flod
mith fif weppnum mith swerdc,
mith scheldc, mit spada, mith forka
and mith cttegris ordc.

Після цього Маґнус обрав п'ятим
статутом те, що вони [середні фризи]
виконують заклик стати до зброї
не далі Везера на сході й
Флі на заході, витрачаючи час на дорогу
від припливу до відпливу, бо мусять
щоденно оборонятися
від північного короля, і
диких вікінґів, і щоденних припливів
з п'ятьма видами зброї: мечем,
щитом, палашем, вилами і списом[45].

У цьому фрагменті міститься згадка відповідно про північного короля і про вікінґів, що їх профранкські фризи називають «дикими».

Інша праця про фризькі свободи — це «Книга Рудольфа», задовге правове зведення, що виявляє глибокий вплив римського канонічного права, складене приблизно між 1215-м і 1227 рр., швидше за все, близько 1220-го, оскільки наголошує на обов'язку приєднатися до хрестоносців, очолюваних папою та імператором[46].

«Книга Рудольфа» зустрічається в трьох текстах з Вестерлауверської Фризії, з яких версії U (U3) та J (W2; основна версія) спираються на втрачений оригінал, в той час як текст Dr (W1) проходить як з U, так і з J. Генні С. Е. Бос-ван дер Гейде опублікувала нове критичне видання «Книги Рудольфа» в своїй дисертації «Het Rudolfsboek» (Ассен, 1937), с. 85—163[47].

Рудольфу Швабському (1077—1080), одному з наступників Карла Великого, випало дарувати фризам їхні свободи за виняткову службу по охороні Священної землі, допомогу папі та імператорові у збереженні Риму, сприяння єпископам Утрехтським і відбиття нападів північної держави[48].

Про небезпеку з боку скандинавів там говориться, що вона походить «fan des norsche koninghes handen», «з рук північного короля»[49].

Магістратський закон

Слово *skelta* означає «магістрат», тож *Skeltana Riucht* (нім. *Schulzenrecht*) — це магістратський закон. Це зведення законів не належить до загальних давньофризьких правових текстів; кодекс був призначений для однієї провінції, Вестерлауверсу, однак узгоджувався також з традицією фризьких свобод. Але він має особливе значення, оскільки був проголошений в XI ст.[50]; це найдавніший з усіх давньофризьких провінційних законів. Він існує в чотирьох списках: U (первинний текст), J, Dr і Роордський манускрипт з прибл. 1500 р. Первинна публікація закону була здійснена Вальтером Штеллером —«Der altwestfriesische Schulzenrecht» (Бреслау, 1926). На цій основі Сідні Фейрбенкс надрукував упорядкований текст з англійським перекладом: «The Old West Frisian Skeltana Riucht with an Introduction, Translation and Notes» (Кембрідж, 1939).

Другий закон цього кодексу, улюблена правова доктрина середніх фризів, майже тотожний з п'ятим статутом із Семи статутів Маґнуса і позначений спільним з ним походженням з десятого статуту із Сімнадцяти статутів. Там сказано: «Закон проголошує: вільний фриз не мусить вирушати на заклик чи за наказом у похід далі, ніж у подорож від припливу до відпливу, тому що мусить охороняти узбережжя день по дню від солоного моря і дикого вікінґа з п'ятьма видами зброї: з палашем і вилами, із щитом і мечем та із списом»[51].

ЧАСТИНА П'ЯТА

Давньоісландська географічна література

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

Географія людства в релігійній літературі

Скандинави використовували географію передовсім на практиці. На відміну від арабів, їх ніколи не цікавила й не приваблювала математична географія та її теорія, ба навіть їхня описова географія так і не набула самостійної значимості. Вона була просто додатком до їхнього високорозвиненого жанру історичної оповіді, додатком, що мав на меті показати місце події або включався до релігійної літератури та енциклопедичних зібрань різних дивоглядів. Виняток складають путівники до Рима, Святих Місць і довколишніх країн та «Mappa Mundi» («Карта світу») середини XII (або XIII?) ст.

Невідомий давньоскандинавським ученим, англійський король Альфред Великий відіграв значну роль у розвитку географії на півночі, зокрема тому, що включив до своєї праці свідчення двох скандинавів (Огтере та Вульфстана). Тому географія короля Альфреда наведена нами в додатку 3 (с. 706—720).

Давньоскандинавські елементи з географічної праці ал-Ідрісі наведені у третьому томі цієї праці, присвяченому аналізові свідчень з арабських джерел.

Перекладна релігійна література
Скіфія = «Велика Швеція»

З доступними їм письмовими географічними відомостями ісландці запізналися вперше з перекладів латинських текстів, виконаних у XII ст. в бенедиктинських монастирях Тінґейрара (заснований 1133 року) та Мункатвера (заснований 1155 року), що належали до єпархії Голар (утвореної 1106 року) в північній частині Ісландії. Учені ченці займалися перекладом житій святих, апокрифічних (часто — маніхейського походження) діянь апостолів й, окрім цього, саґи про Александра Великого. Після їхньої християнізації ісландці пристосовували евгемеристичні уявлення до богів свого язичницького пантеону, подібно до того, як це робили римські та грецькі християни, і в результаті ісландські перекладачі часто підмінювали класичний пантеон (що був на той час невід'ємною частиною середньовічної християнської цивілізації) своїм північним. Так Тор став на місце римського Юпітера[1] або єгипетського Амона[2]; Один замінив собою Меркурія[3] або Геркулеса[4]; Фрея — Венеру[5]; Фрейр — Сатурна[6]; Тір — Марса[7] тощо. Замість латинських географічних назв ісландські перекладачі вживали свої власні існуючі означення. У церковних історіях — «Діяннях Св. Андрія» та «Діяннях Св. Філіпа» — класична географічна назва «Скіфія» виступає тепер у давньоскандинавській вуалі.

У церковній історії («Ecclesiastica Historia») Євсебія з Цезареї (нар. 260-го, пом. 340 року) міститься такий уривок: «Між тим, Святі Апостоли та Учні нашого Спасителя були розкидані по всьому світові. Тома, за переказами, обрав собі Парфію, Андрій — Скіфію (Ἀνδρέας δὲ τὴν Σκυτθίαν), Іоанн — Азію [Малу]»[8].

Andreas saga postola, що належить до першого агіографічного періоду Ісландії (XII ст.) і була написана простим стилем, зумовленим її латинським джерелом[9], вміщує такий уривок:

En þáer postolarnir skiptuðusk	І коли Апостоли розійшлися
til landa, þá fór Andrcas postoli	до народів, то Апостол Андрій
fyrst til Svíþjoðar hinnar Miklu	вирушив спершу до Великої Швеції,

at fœra þar Guð i margfaldan
ávoxt sinna kenninga[10].

щоб там вознести Богові умножений
плід його проповіді.

У книзі Св. Андрія з *Acta Apostulorum Apokrypha* Псевдо-Абдія Вавилонського є свідчення про подорож Апостола Андрія з Нікеї через Нікомедею до Константинополя: «Postea egressus Nicaeam Andreas, cum ad portam Nicomediae appropinqvaret... egressus itaque Nicomediae Apostulus, navem connscendit, ingressesque Hellespontum, fretum navigabat, ut veniret Byzantium»[11]. (Вийшовши з Нікеї, Андрій дійшов до порту Нікомедея... відтак Апостол, вийшовши з Нікомедеї, сів на корабель і увійшов у Геллеспонт — перекрив протоку, аби досягти Візантії).

Цей самий уривок є і в *Andreas saga postola II*, проте цього разу він містить дуже цікаву вставку про Геллеспонт, який перекладач явно ототожнює з давньоскандинавським *Ellipaltar* — скандинавською назвою *Palus Maeotis* (Азовського моря; туди впадає Танаїс/Дон) і річкового маршруту, що пролягав через нього[12]:

Fra Niceaborg for heilagr
Andreas til siofar ok ætlaði
at sigla yfir haf, þat er
kallað er Hellispontus.
Þetta haf skilr .ii. þriðiunga
heimsins Asiam ok Europam,
þviat firir norðan er
Grikland, en firir sunnan
Asia hin meiri.
Þetta haf gerir enda a
miðiarðarsionum með sinum
botni i hinni Miklu Sviþioð.
I þenna botn fellr ofvan af
Sviþioð hin mikla aa, er heitir
Tanais eðr Ta[na]qvi[s]l, ok
gerir þetta vatnfall þar
umskifti aa fyrr saugðum
heimsins þriðiungum.
Nu sem Andreas postoli stigr a
skip með sinum maunnum, ætluðu
þeir at sigla til Miklagarðz, er
i þann tima var kollut Bizancium.

Святий Андрій вирушив з Нікеї
до моря і мав намір
перепливти море, що
звалося Геллеспонтом. Це море
розділяє дві з трьох частин
світу — Азію і Європу,
бо на північ [від нього]
знаходиться Греція, а на південь
[від нього] — Велика Азія.
Це море завершує
Середземне море
затокою у Великій Швеції
(=Азовське море). До цієї затоки
у Великій Швеції впадає
річка, що має назву Танаїс або
Та[на]кві[с]л[13], і в це місце
течія зносить воду
з третини світу.
Отож, Апостол Андрій зійшов
на корабель зі своїми
людьми; вони мали намір пливти до
Міклаґарда (Константинополя),
котрий у ті часи називався Візантією.

Для пояснення назви «Скіфія» давньоісландські автори вживали означення «Велика Швеція», ототожнюючи територію, що в писемних джерелах мала назву «Скіфія», з землями довкола Азовського моря та вздовж Танаїсу. Те, що ці землі

були важливими для остроґотської традиції, стає зрозумілим з деяких географічно-міфологічних розділів праці Сноррі Стурлуссона та з «*Kitāb Ruggār*» ал-Ідрісі (бл. 1154 року).

Існує також вставка, подібна до тієї, що є в ісландській переробці «Саґи про Александра», однак зроблена цього разу на основі середньовічної латинської поеми «Alexandreis», написаної Філіппом Ґ[у]алт[г]ерусом або Ґотієром де Кастеліоном (Шатіллоном) наприкінці XII ст. Нижче подано ісландський переклад, виконаний Брендом Йонссоном, єпископом Голару (1263—1264)[14], а також латинський оригінал та український переклад ісландського тексту:

At Macedo.../	Eptir þetta fer Alexander	Після цього король
	konungr með her sinn til	Александр вирушив зі своєю
Ad Tanaim	ár þeirar, er Tanais	армією до річки, що називалась
transfert, qui	heitir. Þar gengr at	Танаїс; перейшовши головну
vasto gurgite	ánne þeim megen er hann	річку, він приступив до
Bactram/	kom at rike þat er Bactra	держави, що називалася Бактра,
A regno Scythiae	heitir, en auðromegen	а на іншому боці
dirimit, qui	S[c] ithia þat kalla	[була] С[к]іфія, яку
terminus	svmir Sviþioð ena	ми називаємо Великою Швецією.
	miclo. Þesse en	Це той самий Танаїс,
idem Europam medijs,	sama Tanais scilr	що відділяє третину світу,
Asiamque interfluit	oc heims þriðiunga	Азію і Європу.
undis[15].	Asiam oc Evrópam.[16]	

Одначе деякі перекладачі залишали термін «Скіфія», не вживаючи скандинавських термінів і не роблячи ніяких вставок, як це видно з порівняння схожого уривка *Tveggia saga postola Philippus ok Jacobs II* з оригінальних «Діянь Св. Філіпа» Псевдо-Абдія:

Post adscensionem	Heilagr Philippus	Святий Філіп,
vero Salvatoris	postole guds drottins	Апостол Господа нашого
beatus Philippus	vórs Jesus Cristz	Ісуса Христа, по Вознесінню Його
per annos viginti	fór eftir uppstigning	вирушив до тих
instanter praedicavit	hans til þess landz,	земель, що називались Скіфією,
Gentibus per Scythiam	er Scithia heitir,	і проповідував там,
Evangelium[17].	ok kendi þar kenningar	і поширював істинну віру
	ok retta tru .xx. vetr[18].	там дванадцять зим.

Часто вживалися назви *Bláland* і *Serkland* — обидві в пізніших саґах та в перекладній літературі, — що відповідали латинським *Aethiopia* (Ефіопія) (Bláland) та *Media* (Мідія) (*Serkland*). Прикладом може служити переклад «Діянь Св. Бартоломея» Псевдо-Абдія:

Indiae tres esse ab historiographis asseruntur. Prima est India, quae ad Aethiopiam vergit; secunda, quae ad Medos; tertiaquae finem Asiae versus orientem facit[19].	Indialónd eru þriu: eitt er þat er liggr hia Blalandi; annat liggr hia Serklandi; en hit þriðia er við heimsenda, ok er þat hit yzta Indialand kallat a bokum[20].	Існують три Індії: перша лежить поблизу Блаланду; друга лежить біля Серкланду; а третя [лежить] на краю світу: вона називалася в книгах найдальшим Індіаландом[21].

Подорожня література

Подорожня література, або путівники, зокрема ті, що призначалися для християнських паломників, у давньоскандинавській традиції означувалася терміном *leiðarvísir* (досл. «дороговказ»). На жаль, у своїх довгих і неспокійних мандрівках чи походах язичники скандинави рідко користувалися рунічним письмом. До X ст. вживання рун обмежувалося майже виключно сферою магії та ритуалів; їх не використовували для опису пригод або відкриттів нових земель чи народів.

Проте два путівники IX ст. були записані зі слів при дворі освіченого англосаксонського короля Вессексу Альфреда Великого (871—899), завдяки чому збереглися для нащадків. Це *Periplus* Огтере до Білого моря та Гедебю і звіт Вульфстана про подорож з Гедебю до Трусо. Адам Бременський зумів використати тямовитого данського короля і небожа Кнута Великого — Свейна Ульвссона (1047—1076) як свого основного інформанта.

Протягом свого літературного періоду, тобто після навернення до християнства, скандинави, як і їхні сучасники з європейського континенту, вважали, що існують лише два місця, які варті витрат і подолання небезпеки: вічне місто Рим, колишня столиця імперії, що стала потім центром християнського вчення і осередком церковної влади, і Єрусалим та Свята Земля.

Leiðarvísir Нікуласа Берґссона, найдетальніший і найінформативніший з усіх середньовічних путівників, містить відомості для паломників до Рима та до Святої Землі. Нікулас Берґссон (знаний також як Берґторссон, Галлб'ярнарсон) був поетом-містиком і першим ігуменом (1155—1159) бенедиктинського

монастиря в Мунка-Твера в регіоні Ейяфйорду в Ісландії. Його твір заснований на власних паломницьких записках про подорож, що відбулася 1154 року. *Leiðarvísir* було записано зі слів кількома роками пізніше, десь між 1155 роком, коли Нікулас став ігуменом, і 1159-м — роком його смерті.

Нікулас був зрілим і проникливим спостерігачем. Він звертав увагу не лише на християнську топографію (церкви, єпископські єпархії), реліквії та релігійні історії, але й на клімат земель, які він бачив, людей та їхню мову і навіть на місцеві перекази, пов'язані з давньоґерманськими героїчними легендами. Його твір цінний ще й географічними відомостями. У ньому згадуються місця, важливі з точки зору торгівлі, і надається інформація про додаткові шляхи та місця їх сполучень.

Більш стриманим і лаконічним за круговидом є путівник невідомого автора *Wegur til Róms* («Шлях до Рима»), що зберігся лише в пізній копії, виконаній на папері. Він цінний тим, що містить опис другого східного шляху (Любек—Бреннер—Верона—Рим) і, ймовірно, походить безпосередньо з оригіналу XIII ст.

Leiðarvísir, *Leiðir* та *Wegur* стосуються, переважно, паломницьких шляхів (*Rómferð* — «паломництво до Рима», *Jórsalaferð* — «паломництво до Єрусалима»), однак наведена у них інформація важлива з інших точок зору, адже паломницькі шляхи у XII—XIII ст., а можливо і раніше, були також магістралями для міжнародної торгівлі та комерції[22]. Наукова література вирізняє в джерелах два головних шляхи: західний, або *in vestri leið* (шлях 1), та східний, або *in eystri leið* (шлях 2).

Початком західного шляху був Довер в Англії. Після Ла-Маншу він роздвоювався на два основних напрямки: морський (власне шлях 1) та сухопутний (шлях 1.1).

Після короткочасних зупинок на узбережжі Фландрії та Північної Франції, найчастіше — в Нормандії, морський шлях пролягав через Атлантику, Біскайську затоку, мав коротку зупинку в Сант'яґо де Компостела (Ґаліція), а далі прямував через Ґібралтар і Середземне море до Рима.

Сухопутний шлях починався в Парижі або Руані і вів через Труа до Діжона, Женеви і гірського проходу *Mount Jovis* (гора Юпітера) (Mundio= Великий прохід Св. Бернарда). В цій точці обидва шляхи поєднувалися (шлях 1 і шлях 1.1) і продовжувалися до Рима.

Східний шлях (шлях 2) починався або з данського (ютського) порту Ольборґ (шлях 2.1), або з фризького центру Девентер

(шлях 2.2а), або з Утрехта (шлях 2.2б). Всі ці додаткові шляхи сполучалися в Майнці.

Шлях 2.1 проходив уздовж старого транс-ютського шляху *Hærvej*: Ольборґ—Віборґ (два дні шляху), Віборґ—Гедебю (сім днів шляху) до саксонського міста Стаде, де він роздвоювався і продовжувався до Майнца. Одна дорога вела на захід: Верден—Мінден—Падерборн—Майнц, а ще інший шлях пролягав уздовж дороги Марсефельд—Ганновер—Гільдесгейм—Ґандерсгейм—Фріцлар—Майнц.

Альтернативні фризькі шляхи (шлях 2.2а та 2.2б), що починалися або в Девентері, або в Утрехті, разом продовжувалися до Арнгема; потім до Кельна (шість днів шляху), вздовж Рейну (три дні шляху) і зрештою зливався з шляхом 2.1 у Майнці. З Майнца обидва, західний і східний, шляхи (1.1 та 2.1) продовжувалися вздовж відрізка: Майнц—гірський прохід або Великий Св. Бернард, що пролягав через міста Вормс—Спеєр—Страсбурґ—Базель—Женева (Вів'є на Женевському озері).

Гірський прохід гори Юпітера (Mundio) описаний ігуменом Нікуласом як місце зустрічі франків, флемінґів, англійців, саксонців та скандинавів. Подорож з Гедебю до проходу Юпітера складала три тижні шляху. Звідси шлях вів до П'яченци, проходив через Етрубль, Аосту, Верчеллі і Павію.

У П'яченці обидва північних шляхи об'єднувалися з східним *Ilians-vegr*[23], тобто шляхом з долини Рони (Прованс), що брав початок біля Св. Жілля, розташованого між Монтпельєром і Арлем. Зі Св. Жілля до Рима вів дев'ятиденний шлях. Затим дорога звертала до Луни[24] і поєднувалася з морським шляхом з Сант'яґо де Компостела та Іспанії.

Інший відрізок вів з Луки до Пізи. Тогочасна Піза була центром, куди прибували великі торгові кораблі як з християнського, так і з мусульманського світу. Останніми перед Римом великими зупинками були Сієна та Вітебро. Від гори Юпітера до Рима з помірною швидкістю можна було дістатися за шість тижнів.

Десь близько 1200-го р., після заснування Любека, було відкрито новий східний варіант дороги до Рима, означений нами як шлях 2.2. Починаючись у Любеку, він пролягав через середину Німеччини до баварського Auґсбурґа (Артленбурґ—Люнебурґ—Брауншвейґ—Ґослар—Ейзенах—Мейнінґен—Вюрцбурґ—Ротенбурґ); з Ауґсбурґа до Верони вела державна римська дорога, відома з так званої Певтінґерової Таблиці (зберігається

у Віденській державній придвірній бібліотеці), яка вела через Бреннерський прохід. Через Феррару, Болонью і Флоренцію вона продовжувалася до Рима. Шлях з Рима до Єрусалима проходив через Брундізі в Апулії по суші (Рим—Капуя—Салерно—Барі—Брундізі; чотирнадцять днів шляху), а затим морем до Акри через Дурраццо/Дуррес, також чотирнадцять днів шляху. Шлях продовжувався вздовж грецького узбережжя аж до острова Хіос в Еґейському морі. Звідси він прямував до Константинополя, далі — вздовж узбережжя Анатолії до острова Кіпр, а звідти — до Акри у Палестині, потім, по суші, до ріки Йордан (через Капернаум/Птолемаїс—Цезарею—Яффу) — приблизно п'ять днів шляху, до Єрусалима.

Мережа міжнародних шляхів у XII та XIII ст., як це описано в літературі *Leiðarvísir*, охоплювала всю Західну (Англію, Фландрію, Францію, Іспанію) та Центральну (Фризію, Німеччину, Угорщину, Італію) Європу, а також грецьке узбережжя й острови, тобто найжиттєвішу частину Західного Християнства.

З Німеччини шляхи вели також до Угорщини, звідки можна було потрапити або на північний схід до Русі, або на південний схід до Константинополя. Однак у той час жоден з них не грав головної ролі у міжнародному сполученні.

В останній чверті IX ст. Північна Європа (за Огтере, Вульфстаном) була центром міжнародного сполучення. З центральної точки в Гедебю (Південна Ютландія) [або Бірки (шведської)] можна було досягти або до фінського Білого моря, через Каупанґ на Ослофйорді та Галоґаланд, або до балтійського фінського Трусо.

Свідчення Адама Бременського 1070-х рр. (див. четвертий том цієї праці) відобразили останній період функціонування шляху «з варяг у греки», коли найбільш пожвавленим відрізком його був шлях з Гамбурґа до Юмне (Воллін/Йом) з кінцевим призначенням у Новгороді. Однак ще існував додатковий шлях до прусського Самланду.

У додатку 4 подано давньоскандинавські тексти та переклади всіх трьох видів ісландської подорожньої літератури (с. 721—733).

Ісландська Mappa Mundi близько 1150 чи 1250 року

Єдина відома ісландська Mappa Mundi, віднайдена в пергаментному манускрипті GkS 1812,4° (fols. 38—39), датується приблизно 1150 роком (К. К. Равн) і першою половиною XIII ст. (за Крістіаном Колундом). Равн опублікував її в другому томі «Antiquités Russes» (Kbh, 1852), pp. 392—394, разом з факсиміле (table 4); нове видання Колунда вміщене в третьому томі його «Alfrœdi Íslenzk» 1 (SUGNL XIV) (Kbh, 1917), pp. 71—72; факсиміле — в кінці другого номера — опубліковане 1918 року.

Це кругла карта типу Т-0[25], побудована безвідносно до системи математико-географічних координат. Скоріше це схематична карта по напрямках світу. Ці напрямки позначені двома мовами, скандинавською і латиною, з чотирьох боків: *avstr*, *oriens*; *svðr*, *meridies*; *vestr*, *occidens*; *norðr*, *septentrio*. Південна орієнтація характерна для арабських карт, які нагадує дана карта.

Хоча карта й не розділена на чотири частини, саме такий її поділ є очевидним з її схеми, адже групи назв розміщені у чотирьох секторах. Назви земель, річок, гір та морів подані в ній разом, без будь-якого відокремлення. Карта обрисовує три частини світу: Азію, Африку та Європу, що названі відповідно до давньоскандинавської системи, запозиченої з класичної. Азія займає всю східну половину карти. Вона має три внутрішні півсфери. Решта місця, що не входить до цих півсфер, містить назви, згруповані порядово від шести до восьми назв у кожному. На цій половині карти вказані лише наукові класичні та біблейські назви. У першій півсфері розміщено назви властивої Азії, у другій: *Monstras*[26], *Índia*, / *Massagete*, *Caspies*, *Colci*, *Seres*, *Bactria*, *Hircania*, *Armenia*, *Parthia*, *Media*, *Persidia*, *Carmania*. У Малій Азії (третя півсфера): *Caria*, *Troia*, *Frigida*[27], *Pamphilia*, *Hiberia*, *Tigris fluuius*, *Mesopotamiam*, *Charra ciuitas, Abrahe*/*Asia Minor*, *Isauria*, *Cilicia ciuitas*, *Tharsus*, *Cappadocia*, *Commagena*; на Близькому Сході (новий ряд): *Assiria*, *Calldea*, *Babilon* (з перпендикулярною вставкою): *Evfrates*; (звідсіля — назви двома рядами): *Palestina*, *Cesarea*, *Sidon*, *Tyrus*/*Arabia* ibi est mons Syna id est *Horeb*/ (новий ряд): *Ptholomais*, *Philistea*; (звідсіля — назви двома рядами): *Libanus Mons*, *Madianite*/*Judea*, *Hebron* ibi sepulltus est Adam primus/ (новий ряд): *Galathia*, *Nazareth*, *Hierusalem*/ *Galilea*, *Hiericho*, *Egiptus*, *Babilon*/[28] (новий ряд): *Syria*, *Ascalia*, *Jopen*, *Alexandria*/.

Східна половина карти відділена від західної двома річками; їх назви наведені в останньому ряду азійської половини карти. Південна чверть карти включає *Nilus* flumen Egipti, а північна чверть включає *Tanakvisl* fluuius maximus (Дон) — єдину скандинавську назву на цій половині карти. Дві інші річки, вміщені серед азіатських назв, — *Tigris* та *Evfrates*.

Всі африканські назви перераховані в південно-західній чверті, одним стовпцем зверху і чотирма знизу; вони також почерпнуті з класичних джерел (верхній стовпець): *Libia*/prouincia/*Affrice* que est circa *Cirenem*/; (перший нижній стовпець): *Pentapolis* regio/ibi sunt. v. urbes /*Trogita* prouincia/ibi inuenitur carbun/culus igneus et al/ter exacontalitus. Lx. /coloribus micans/*Bizancena* fructissima terra/ (другий нижній стовпець): *Garamannia*/*Getulia* ibi in / fantes ludunt/ serpentibus/*Gaulo* insula ibi /nec serpens nasci / tur nec uiuit /*Numidia*/*Mauritanie III.*/ (третій нижній стовпець): Hic sunt / solitu / dines inacces / sibiles/ et arene/ usque huc/ (четвертий нижній стовпець): *E/thi/opia*.

Європу відокремлено від Африки Середземним морем (Mediterraneum mare), назва якого, при північній орієнтації основи, представлена на двох рівнях. Нижній рівень розділено на дві групи: західну, що складається з п'яти назв (з півночі до півдня): *Normannia / Britannia / Vasconia / Galicia / Hispania*, і східну, розміщену на п'ятнадцяти рядках, десять з яких перпендикулярні до назви *Mediterraneum mare*. Починаючи з одинадцятого рядка, назви подано двома стовпцями. Перші десять рядків — *Grecia/ Tracia/Constanti /nopo/lis/Apulia/Italia/Roma/La[n]gobardia/Germania*. Наступні — двома стовпцями: *Saxonia/Danmorc/Frisia/Scocia. Anglia/Ibernia/*; *Fra[n]cia/Gallia/Parmo/Montes*.

Parmo Montes (мабуть, помилкова назва Піренеїв[29]) розташована навпроти Іспанії. Назва Francia зазначена наприкінці напису *Mediterraneum mare*.

На верхньому рівні найпівнічніший стовпець починається з напису: *Bjarmar* habitant/hic, за яким — незаповнене місце.

Північно-західний стовпець (безпосередньо під написом *Europa*) складається з двох частин, відокремлених порожнім полем. Перша частина — це стовпець з двох назв: *Tile /Island* (= Ісландія). Друга частина, з чотирьох назв, розташована під написом *Island*, має такі назви: *Norvegie*, *Gautland*, *Sviþioð*, *Rvsia*.

У північно-східній частині знаходяться два стовпці, паралельні до того, що починається з назви *Grecia*. Перший з двох стовпців містить лише дві назви: *Misia* та *Sparta*. Східніший стовпець

поділяється на чотири ряди: *Scithia/Frigida/Eronei* («кочовики»)/*Kio* (Київ); Київ розташовано навпроти назви *Rvsia*; на схід від *Scithia Frigida* розташовано назву річки — *Tanakvisl* (Дон). *Rvsia* та *Kio* (Київ) зазначені на карті як два окремі записи.

Ця «Марра Mundi» дає чітке уявлення про тогочасну Північну та Східну Європу. Вона також містить деякі назви, невідомі в класичній та біблійній географії: *Tanakvisl*, *Biarmar*, *Rvsia*, *Kio*, *Gautland*, *Sviþioð*, *Norvegie*, *Island*, *Danmorc*, *Saxonia*.

(Див. вклейку «Марра Mundi» в цьому розділі).

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Людська географія в енциклопедичних збірниках

Клімати п'ятий — сьомий і давньоскандинавська назва Каспійського моря

Християнські середньовічні енциклопедисти сприйняли давньогрецьку ідею про клімати (τὰ κλίματα), що була передана Мартіаном Капеллою (V ст.) в його «De Nuptiis philologiae et Mercurii» і Бедою (672—735) в його «De natura rerum»[1]. У давньоісландській літературі існує адаптація цього викладу в *Rím II* (бл. 1260—1270). Нашої теми стосуються виклади кліматів п'ятого, шостого і сьомого. А що *Rím II* була скомпільована, то ми спершу наведемо відповідні фрагменти з праць Капелли та Беди, а тоді — з *Rím II* з паралельним перекладом:

Клімат п'ятий

Капелла[2]	Беда[3]
Quintum est Dia-Rhomes	Quinto circulo continentur ab introitu Caspii maris Bactrii,
per Macedoniam et alteram partem per Gallias et Lusitaniam ad Tagum descendens...	Armenia, Macedonia, Tarentum, Tuscum mare, Baleares, Hispania, Media...

Rím II	
Et. 5. climata er kallad Dyaromoes; þat gengur af Calþenhafin ok vm Bactriam, Macedoniam, Tarentum, Tuscum haf ok vm Romam ok Lusitaniam. ok sua vestur i Spanland[4].	П'ятий клімат має назву Діа-Ромес (διὰ 'Ρώμης) і охоплює Каспійське море і Бактрію, Македонію, Тарент, Тускумське море, Рим, Лузітанію і Західну Іспанію.

Давньоскандинавська назва Каспійського моря, *Calþenhaf-*, наведена в цьому фрагменті, є гапаксом (засвідченою лише раз) у всій давньоскандинавській літературі. Перша частина назви — *Calþen* [Kalĭþ-en] означає народ, котрий мав торговий центр біля гирла Волги. З VIII по X ст. це місто було центром торгівлі між Хозарським каганатом і північними народами, зокрема русами. У руських джерелах воно назване *Хвалiси*. У давньоруських літописах XI—XII ст. Каспійське море називали за назвою міста Море Хвалисьское (ПСРЛ, 1^2, т. 7), пізніше ще — Хвалынское. *Хвалин* — альтернативна форма *Хваліс*, назви народу та їхнього міста[5]. У давньоруській формі збереглося початкове іранське /хв-/. У перенесенні на давньоскандинавську ми бачимо ту саму трансформацію (*хв* > *к*), що і в давньоугорській формі *Kaliz*[6]. Обидва випадки можна вважати наслідком гунно-булгарського лінгвістичного впливу.

Клімат шостий

Капелла[7]	Беда[8]
Deinde sextum per Hellespontum, Thraciam.	Sextus amplectitur Caspias gentes, Caucasum, Samothraciam, Illyricos, Campaniam, Etruriam, Massiliam, Hispaniam. Terraconensem mediam,
et confinem Germaniae Galliam.	et inde per Lusitaniam...

Rím II

Et. 6. climata er kallat Dyalespontum, þat gengur vm Elispontum ok þyderkst riki sunnan uert[9].	А шостий клімат має назву Діалеспонт (διὰ Ἑλλησπόντου), проходячи по Геллеспонту і Південній Германії.

Давньоскандинавський перекладач заміняє класичну назву «Ґерманія» на тогочасний політичний термін *Þýðerkst ríki*, Німецька імперія.

Клімат сьомий

Капелла[10]	Беда[11]
Septimum Dia-Borysthenis per Ponticum mare et ab altera parte Germaniam Britanniamque praecidens.	Septimus ab altera Caspii maris ora incipit, vaditque per Thraciae aversa. Venetiam, Cremonam, Ravennam, Transalpinam Galliam, Pyraenaeum, Celtiberiam...
uktimum est ultra Maeotis paludes et infra Riphacos montes...	Octavus a Tanai per Maeotim lacum, et Sarmatas, Dacos, partemque Germaniae Gallias ingreditur...

Rím II

Et. 7. clima er kallat Diaboristenes; þat gengur firir vttan Mæotis paludes ok firir innan fiollin Ripheos, ok vm nordan uert þyderkst riki ok sua vm England uestur til hafs[12].	А сьомий клімат називається Діа-Бористеніс (διὰ Βορυσθένους), проходячи по Меотійському болоту, Рифейських горах, Північній Германії та аж по Західну Англію, до моря.

У цьому тексті класичні назви «Меотійське болото» і «Рифейські гори» не замінюються відповідними давньоскандинавськими формами, так як це було у випадку з Каспійським морем.

Біблейська генеалогія народів

У другому розділі дев'ятої книги своєї «Етимології» Ісидор Севільський (Isidorus Hispalensis, бл. 560—636 рр.) наводить генеалогію синів Ноя. Цю генеалогію пізніше використав Нікулас Берґссон (пом. 1159 р.) у своїй *Landafrœði*, а також невідомий

автор *Heimslýsing* (написаної бл. 1200 р.) — очевидно, через якусь пізнішу скандинавську компіляцію. Що обидва автори не мали в своєму розпорядженні власне «Етимології», можна виснувати з плутанини в краях, які вони приписують потомкам Ноя (особливо в *Landafræði*), частково спираючись на Ісидора, частково надихнуті пізнішими додатками скандинавського походження.

Сини Сима

«Етимологія»[13]	«Ландафреді»[14]	«Геймслюсінґ»[15]
Filii Sem quinque singulariter gentes singulas procreaverunt.	Séém atti[V]syni; þeir byggia allir austr-halfu heims, ok þeira kyns-menn eptir þa. Einn þeira suna Sems hét Elám, annar Assur, III. Arphaxath, fjordi Illudi, fimti Arán. Þessi eró þiodlónd í þeim hluta heimsins, er þeir bygdu:	Sem Noa sonr atte .V. sono oc bygðu þeir vm austr halfo heimsens. Einn þeira het Elam, annar Assur, .III. Arfaxað, .IIII. Nudi .V. Aram. Þessi ero þioð lond i þeim lut heimsens.
Quorum primus Elam, a quo Elamitae principes Persidis;	India-land, Persidia, þar bygdi Elam;	India land, oc Persidia land, Elam;
secundus Assur, a quo Assyriorum pullulavit imperium;	Assirialand, þar bygdi-Assur;	Assiria land bygði Assur;
tertius Arphaxat, a quo gens Chaldaeorum exorta est;	Medialand, Kalldealand, þar bygdi Arphaxath;	Meidia land Arfaxað.
quartus Ludi, a quo Lydii;	Albanialand, þar réd Illudi;	Kalldea land Nudi;
quintus Aram, a quo Syri quorum metropolis fuit Damascus...	Bactria, Áranca, þar var Aran, Kvennaland, Sviþiod en mik[la].	en Aram Syrland, Bactria land. Albanía land. Kuna land, Suiþioð hína míclu[16].
Posteritas Arphaxat filii Sem: Heber nepos Arphaxat, a quo Hebraei; Iectam filius Heber, a quo Indorum orta est gens; Sale filius Iectam[17], a quo Bactriani, licet eos alii Scytharum exules suspicantur.		

«Ландафреді»

У Сима було п'ятеро синів; вони
заселили всю східну
частину світу, а їхні родичі
вслід за ними. Одного із синів
Сима звали Елам;
другого Асшур;
третього Арпаксад;
четвертого Луд, п'ятого Арам.
То були імперії в їхній
частині світу; вони заселили
Індіаланд і Персідію, де Елам
сів;
Ассіріаланд, де Асшур сів;
Медіаланд і Кальдеаланд (Хальдею),
де Арпаксад сів;
Албаніаланд, де Луд правив;
Бактрію й Аранею, де Арам був;
Квенналанд, Велику Швецію.

«Геймслюсінґ»

У Сима, сина Ноя, було п'ятеро
синів; вони заселили східну
частину світу. Одного звали
Елам.
Другого Асшур;
третього Арпаксад;
четвертого Луд,
п'ятого Арам.
То були імперії в їхній
частині світу:
Індіаланд і Персідіаланд —
Елам;
Ассіріаланд — Асшур;
Меідіаланд — Арпаксад;
Кальдеаланд (Хальдеї) — Луд;
Арам, Сюрланд.
Бактріаланд, Албаніаланд,
Куналанд, Велика Швеція.

Для нас цікавий наділ Арама, п'ятого сина Сима. В *Heimslýsing* (і в *UpphaflRímbegla*) вжито географічну назву Сюрланд (Сирія), що відповідає Сірі Ісидора[18]. Однак оригінальне скандинавське джерело навело чотири додаткові назви, приписавши їх Салагу, котрий належав до наступної генерації по Симовій лінії. Давньоісландські праці наводять дві з цих назв, Бактріаланд та Албаніаланд, у їхній латинській формі; дві інші назви, Квенналанд і *Svíþióð en mikla* (Велика Швеція), постають у давньоскандинавському перекладі. Визначення для східної іранської землі Бактрії не вимагає пояснення, однак слід розтлумачити, що малося на увазі під словом «Албанія». В іншому місці того самого розділу Ісидор досить докладно змальовує дивних сусідів скіфів з іранських парфян та бактрійців. Серед них був білявий народ, прозваний за свою виняткову білявість — як сказано, викликану снігом! — албанами (*albino*, пор. лат. *albus*, «білий»)[19]. Їхніми сусідами були амазонки[20], для яких у давньоісландських текстах вжито власний термін Квенналанд (< давньосканд. *kona*, родовий множ. *kvenna*, «жінка»); обидва ці народи мали скіфське походження, і давньоісландський текст вживає визначення для Скіфії, що тепер стало звичним, *Svíþjóð en (hin) mikla*, Велика Швеція.

Безсумнівно, однак, що давньоісландський читач мав ідентифікувати дві останні назви цілком відокремлено. В традиції саґи Квенналанд — це фінська *Kainulaiset*, а *Svíþjóð en (hin) mikla* мала сприйматися як Велика Швеція з басейну Волги.

У *Heimsaldrar*, продовженні *Landafrœði*[21], міститься деяка додаткова інформація про нащадків Салага; у списку XV ст.:

[1.]	Sonr Hcbcr var Salc, cr lifdi CC vetra ok XX ok IX ar.	Сином Евера був Салаг[22]; він жив 229 років.
[2.]	Sonr Salc var Rcu, cr lifdi CC vctra ok XXX ok IX ar. A hans dógum hofz [konung-domr a] Svi-þiodar riki. Þar rcd fyrst sa scm Thancus het, vid hann cr kend a su, cr Thanais [hcitir], hon skilr Asiam ok Eyropam.	Сином Салага був Реу[23]; він жив 239 років[24]; за його часів головним [царством була] держава *Свеїв*; там спершу правив хтось на ім'я Таней, на честь якого було названо [річку] Танаїс; вона розділяє Азію від Європи[25].
[3.]	Sonr Reu var Scru[c]; cr lifdi CC vctra ok XXX. A hans dogum hofuz [konung-] domar a Egipta-landi.	Сином Реу був Серуґ; він жив 230 років; за його життя головне [царство було] в Єгипті[26].
[4.]	Sonr Scruc var N[ac]hor, cr lifdi C vetra ok LXVIII. A hans dogum hofz konung-domr a Serklandc.	Сином Серуґа був Нагор; він жив 168 років; за його життя головне царство [було] в Серкланді (Месопотамія, тобто Ассирія і Вавилонія)[27].

Свеї на річці Танаїс були, звичайно, Великою Швецією, що лежала поруч із стародавньою домівкою бога Одіна[28]. Об'єднуючи їх, невідомий давньоісландський автор якнайкраще поєднав біблійні й давньоскандинавські традиції.

Сини Яфета

Якщо порівняти Ісидорів список синів Яфета з давньоісландськими зведеннями, то побачимо, що Яфетові нащадки ті самі, але наділи вони отримують не в тій відповідності.

Ісидор	Давньоісландське зведення
I. Ґомер	1. Маґоґ
II. Маґоґ	2. Мадай
III. Мадай	3. Юбан (Яван)
IV. Яван	4. Тірас
V. Тувал (Тубал)	5. Тувал
VI. Мосох (Мешех)	6. Ґомер
VII. Тірас	7. Масох

Тепер зіставимо текст Ісидора з двома базовими давньоісландськими географічними працями:

Isidore	«Landafrœði»	«Heimslýsing»
Filii igitur Iaphet septem nominantur:	Iapheth atti VII syni; þeira nófn voro þessi: Gomer, Magoc, Madai, Iuban, Tubal, Masok, Tirak. Þessi ero þjodlónd i þeim hluta heims, er Eyropa heiter:	Iafeth Noa sonr atte. VII. sono; þessi ero nofn þeira: Gomer, Magon, Madia, Ioban, Tubal, Mosok, Tiras, þessi ero þar þioðlond:
[I.] Gomer, ex quo Galatae, id est Galli.	[see no. 6]	[див. no. 6]
[II.] Magog, a quo arbitrantur Scythas et Gothos traxisse originem.	[1.] Sviþiod sum hinn micla, þar réd Magoc;	1. Magon reð Suiþioð hinni miclu sumri;
[III.] Madai, a quos Medos existere putant.	2. Kylfingaland, þath kóllum ver Garda-rikí; þar var Madai;	2. En Madia Kylfinga lande þat kollum ver Garða riki.
[IV.] Iavan, a quo Iones, qui et Graeci. Vnde et mare Ionium.	[3.] Grikland, þar réd Iuban.	[3.] Ioban Gírclande.
[V.] Thubal, a quo Iberi, qui et Hispani; licet quidam ex eo et Italos suspicentur.	[див. no. 5]	[див. no. 5]
[див. no. VII]	[4.] Bolgara-land, þar var Tirac.	[4.] Tiras Bolgara lande oc Vngara lande, Saxlande oc Fraclande.
[див. no. V]	[5.] Un[g]araland, Saxland, Frakland[29], Spanland, þar var Tubal. [див. no. 7]	[5.] Tubal Spanía l[ande] oc Rumuería lande Suiþioð oc Danmorc oc Noregí. [див. no. 7]
[VI.] Mosoch, ex quo Cappadoces. Vnde et urbs apud eos usque hodie Mazaca (Eusebeia in Anatolia) dicitur. [див. no. I]	[6.] Romverialand, Danmork, Sviþiod, Noregr, þar var Gomer.	[6.] En Gomer reð Gallia.
[VII.] Thiras, ex quo Thraces; quorum non satis inmutatum vocabulum est, quasi Tiraces		
	[7.] Gallia, Capado[cia], þar var Masoc[31].	[7.] En Mosok-Kapadocia[32].
Filli Gomer, nepotes Iaphet...[30]		

(переклад)

«Ландафреді»	«Геймслюсінґ»
У Яфета було сім синів; їх звали: Ґомер, Маґок (Маґоґ), Мадай, Юбан (Яван), Тувал, Масок (Масох), Тірак (Тірас). В їхній частині світу, що зветься Європа, були такі царства:	У Яфета, Ноєвого сина, було сім синів; ось їхні імена: Ґомер, Маґоґ, Мадай, Яван, Тувал, Мешех, Тірас. Такі царства [були] в них:

1.	Велика Швеція. Там правив Маґоґ.	Маґоґ правив Великою Швецією.
2.	Кюльфінґаланд, що ми називаємо Ґардаріками, там правив Мадай.	Мадай [правив у] Кюльфінґаланді, що ми звемо Ґардаріками.
3.	Греція, правив Юбан (Яван).	Яван [правив у] Греції.
4.	Володіння Тірака (Тіраса) було у Болґараланді (Булґарії).	Тірас [правив у] Булґарії та Унґараланді (Угорщині), Саксланді (Саксонії) та Тракланді (Франкії).
5.	Угорщина, Саксонія, Фракланд (Франкія), Спанланд (Іспанія), там правив Тувал.	Тувал [правив в] Іспанії, Румверіаланді (землі римлян), Швеції, Данії та Норвегії.
6.	Земля римлян, Данія, Швеція, Норвегія — [володіння] Ґомера.	Ґомер правив у Ґаллії.
7.	Галлія, Каппадокія були [володінням] Масока (Масоха).	І Мешех [правив у] Каппадокії.

Як бачимо, давньоісландський автор частково модернізував Ісидорів перелік, а пізніші переписувачі неуважно поставилися до цезур між назвами, що помітно в пунктах 4—7. А проте можна відновити первинний порядок земель, поєднавши свідчення Ісидора з реаліями того часу, коли жив невідомий автор.

4. Тірас правив класичним Тракландом/Тракією, а не Фраккландом, «Франкією», окрім того, анахронічно центральноєвропейськими землями: Булґарією, Угорщиною та Саксонією.

5. Тувал правив класичним Спанландом/Іспанією та Румверіаландом/землею римлян, без будь-яких пізніших додатків.

6. Ґомер правив класичною Ґаллією, до якої автор додає три скандинавські країни: Данію, Швецію та Норвегію.

7. Мешех правив класичною Каппадокією; не було додано ніяких пізніших земель.

Різниця в порядку подачі синів Яфета між Ісидором (котрий спирався на Біблію) та давньоісландським джерелом полягає, головним чином, у переміщенні Маґоґа та Мадая на початок списку. Чому їм була виявлена така шана? Відповідь, очевидно, слід шукати в тому, що давньоісландський автор слідував за традиційним давньоскандинавським ієрархічним порядком, за яким два перші місця відводилися тим землям, звідки походила традиція: *Svíþióð hin mikla*, Великій Швеції, що входила до Маґоґових володінь, та *Kylfingaland*, рівна *Garðaríki*, що належала Мадаю. Чому Велика Швеція приписується Маґоґові? Тому що це давньоскандинавський переклад назви «Скіфія».

Про зв'язок між Маґоґом і скіфами було вже відомо Йосифу Флавію (пом. бл. 100 р. н. е.)[33]. Святий Амвросій (бл. 340—397 рр.) перший ідентифікував потомків Маґоґа скоріше з ґотами, ніж із скіфами[34], однак св. Єронім (Eusebius Hieronymus, бл. 347—420 рр.) не погодився з ним і підтримав у цьому питанні Йосифа[35]. Ґотський історик Йордан (писав 551 р.) виступив на захист зробленого Амвросієм поєднання ґотів із скіфами, вказавши, що Йосиф ужив назву скіфів для означення ґотів[36]. Йордан також знав про три стародавні ґотські поселення. Перше з них було в Скіфії біля Азовського моря (Меотійського болота); друге — в Мисії (Моесії), Фракії та Дакії; третє — у Скіфії, але на чорноморському узбережжі[37].

У своїх «Етимологіях» Ісидор запропонував компромісне вирішення, зробивши нащадків Маґоґа напівскіфами, напівґотами. В іншому місці своєї праці він ясно вказує, однак, на особливий зв'язок між ґотами та Маґоґом: «Gothi a Magog filio Iaphet nominati putantur, de similitudine ultimae syllabae, quos veteres magis Getas quam Gothos vocaverunt; gens fortis et potentissima, corporum mole ardua, armorum genere terribilis»[38].

Земля ґотів, *Svíþióð hin mikla*, лежала на річці Танаїс і біля Меотійського болота, згідно з давньоскандинавською традицією, що її знав Йордан. Ґоти, пов'язані з Танаїсом і з Одіном, напевно, були остроґотами-ґрейтунґами (> слов'ян. «поляни»), котрі принесли релігію Одіна з берегів Танаїсу на північ і завдяки цьому посіли перше місце в переліку народів у давньоскандинавській традиції[39].

Хто такі були «меді» в Ісидора? Безперечно, що не іранські маеді, які з'являються на історичному овиді пізніше (їх згадано в повідомленнях ассірійського царя Шалманесера III, 859—824 рр. до н. е.). Коли складалася мапа «Пра-Біблії» (бл. 950 р. до н. е.)[40], інші меді мали історичну вагу. Фукідід (пом. бл. 404 р. до н. е.) і Страбон (бл. 63 р. до н. е. — 13 р. н. е.) називають цей народ майдої (Μαῖδοι) і роблять їхньою батьківщиною Фракію, зокрема Моезійську область і басейн річки Стримон/Струми.

Перемога візіґотів над римським імператором Клавдієм II коло Найсоса 270 р. н. е. стала поворотним пунктом в історії і Римської імперії, і власне ґотів. Невдовзі ґоти познайомилися з аріанською версією християнства, що була загально поширена в ті часи. Акти собору в Нікеї засвідчують існування ґотської єпархії. 341 року розпочав свою місіонерську діяльність ґотський апостол Ульфілас (бл. 311—383), і саме йому слід завдячувати переклад Євангелія ґотською.

У 332 році римляни уповноважили візіґотів охороняти північний дунайський кордон. Візіґоти мали статус імперських *fœderati* з 382-го по 395 р. у Моезії, з 395-го по 410-й в Італії, з 410-го по 415-й у Південній Ґаллії й, нарешті, з 418-го по 475-й в Аквітанії. Вони заснували своє власне царство в Ґаллії та Іспанії, що проіснувало від 475-го по 711 р.[41]. Після трагічної поразки південніше Вехер-де-ла-Фронтера (711 р.) візіґотські вожді та їхні дружини були відкинуті до Астурійських гір, де вони обрали з-поміж своїх князів короля. Їхнє Астурійське королівство зажило слави протягом «епохи вікінґів»: бл. 830 р. у Компостелі, в іспанській Ґалісії, було здогадно відкрито поховання св. Якова, що зробило Астурійське королівство охоронцем загальнохристиянської святині й виступило символом християнського об'єднання Іспанії. Протягом цього періоду вікінґи підтримували зв'язки зі своїми іспанськими родичами.

У середовищі іспанських візіґотів десь протягом другої половини IX ст. мусили зберігатися й передаватися нащадкам згадки про Фракію — давно втрачену батьківщину, де візіґоти вперше прийняли християнство. Це може пояснити зв'язок між «біблійним» визначенням Ісидора для фракійців (меді) й ґотами. З якихось причин ґоти назвали Фракію — що насправді була країною міст, або Ґардаріками (Сардіка/Софія, Філіппополіс/Пловдив, Адріанополіс/Едірне і найвідоміше серед решти — Візантія/Константинополь) — *Кюльфінґаландом*, а видавці географічних трактатів пізніше ідентифікували цю назву з *Ґардаріками*. Питання Кюльфінґів буде розглянуте в другому томі цієї праці.

Можливо, що в давньоскандинавській традиції перші два місця в системі народів були віддані засновникам ґерманської держави нового типу (харизматичним кланам), остроґотам (амалам) та візіґотам (балтам)[42].

Описи Європи

У давньоскандинавській географічній літературі існують шість текстів, що містять описи Європи, одначе всі вони походять з двох головних редакцій одного опису, знайденого в четвертому розділі чотирнадцятої книги «Етимологій» Ісидора. Редакція перша представлена в *Heimslýsing*[43] і в *Upphaf*[44]. Редакція друга зустрічається в *Landafrœði*[45] і в *Tocius orbis brevis discriptio*[46],

разом з тим тексти в *Tocius orbis brevissima descriptio*[47] і в *Gripla*[48] є просто скороченими версіями цієї редакції.

Структура першої редакції не виходить за рамки Ісидорової праці; більша частина другої редакції являє собою незалежний трактат. Туди входить новий матеріал, що стосується півночі, зокрема скандинавських країн.

Відомості про Східну Європу: загальний огляд

У другій редакції Європу означено (наслідуючи Ісидора) «третім і останнім континентом». Опис її починається (так само, як і в Ісидора) від Скіфії, найбільшої східноєвропейської країни, після чого додаються оригінальні скандинавські відомості про Східну Європу. Відповідне місце в тексті Ісидора читається так[49]:

Prima Europae regio Scythia inferior, quae a Maeotidis paludibus incipiens inter Danubium et Oceanum septemtrionalem usque ad Germaniam porrigitur;	Перша область в Європі — це нижча Скіфія, котра бере початок від Меотійських боліт (Азовського моря) і тягнеться між Дунаєм та північним океаном аж до Ґерманії.
quae terra generaliter propter barbaras gentes, quibus inhabitatur, Barbarica dicitur.	Цю землю називають звично «Барбаріка», через те що її населяють варварські племена.
Huius pars prima Alania est, quae ad Maeotidis paludes pertingit; post hanc Dacia,	Першу частину Скіфії складає Аланія, що тягнеться до Меотійських боліт; далі лежить Дакія
ubi et Gothia;	і там-таки — Ґотія;
deinde Germania, ubi plurimam partem Suevi incoluerunt	поза ними — Ґерманія, заселена переважно Свевами.

Ісидор написав це у першій половині VII ст., однак його повідомлення не відповідало сучасній йому дійсності. Алани[50], котрі вперше з'являються в римській літературі у першому столітті по Різдві Христовім, були підкорені гунами близько 370 року і втратили свою незалежність; вони пов'язували самі себе або зі своїми новими правителями, гунами, або ж із ґотами та іншими ґерманськими народами. Ґерманські племена вздовж Верхнього Дунаю, алемани, маркомани та квади, були відомі під загальною назвою Свевів до 406 року, коли маркомани та квади разом з аланами й тевтонськими вандалами рушили в Ґаллію, а тоді в Іспанію.

Близько 270 року розгромлені римляни мусили передати провінцію Дакія переможцям візіґотам, котрі перебували там до

375 року, поки були витіснені ґерманськими ґепідами, які спершу виступали васалами гунів, а після 568 р. — аварів. Йордан пише в своїй «Ґетіка» (551)[51]:

Haec Gotia, quam Daciam appellavere maiores, quae nunc, ut diximus, Gepidia dicitur...	Та Ґотія, що її предки називали Дакією і що тепер, як було зазначено вище, зветься Ґепідією...

Нижче наводиться давньоскандинавська переробка цього фрагмента, причому кожна з редакцій представлена двома текстами (нумерацію додано):

	Редакція 1		Редакція 2	
	«Heimslýsing»	«Upphaf»	«Landafrœði	«Brevis» та «Brevissima descriptio»
[1.]	I þeim lut heímsens er Europa, oc er austast Suíþioð hin micla;	í Európa er austast Cithía, þat köllum vèr Svíþióð hina miklu;	I austan-verdri Eyropa er	I austanuer þri Europa er
[2.]	þangat kom at cristna Philippus postole.	þar prèdikaði Filippus postuli.		
[3.]	I þui riki er þat er Ruzcia heítír, þat kollum ver Garðariki[52].	Garðaríki[53].	Garda-riki[54].	Garðavellði[55] (*Brevissima:* Garðaríki)[56].

(переклад)

	Редакція 1		Редакція 2	
	«Геймслюсінґ»	«Уппгав»	«Ландафреді»	«Короткий» і «Найкоротший опис»
[1.]	У населеній частині світу лежить Європа, найсхіднішою [країною якої] є Велика Швеція.	Найсхідніша [країна] в Європі — це [С]Кіфія, що ми її називаємо Великою Швецією.	На самому сході Європи є	На самому сході Європи є
[2.]	Туди прийшов апостол Філіп, щоб християнізувати.	Там проповідував апостол Філіп.		
[3.]	У тих володіннях лежить так звана Руція, або, як ми її називаємо, Ґардаріки.	Ґардаріки.	Ґардаріки.	Ґардавельді (*Breviss.:* Ґардаріки)

Редакція друга є, зрозуміло, дуже стислою формою редакції першої. Пункт перший найкраще зберігся в тексті *Upphaf*. Місіонерську діяльність апостола Філіпа було розглянуто вище. *Svíþióð hin mikla* названа тут, оскільки Скіфію (Кіфію) ідентифікували із Швецією, найсхіднішою країною Скандинавії, за *Upphaf*-ом.

Ісидор вважав за необхідне виділити дві етнікополітичні структури в своїй Скіфії: Аланія та «Дакія і там-таки — Ґотія». Оскільки в редакції першій ужито назву (С)Кіфія для Ісидорової Аланії, скандинавська назва Ґардаріки мусила спершу відповідати Ісидоровій «Дакії і там-таки — Ґотії». Перший скандинавський переробник тексту Ісидора вже спирався на скандинавську науку XI—XII ст. (відповідно означену А. Гойслером «[псевдо]наукова праісторія»), згідно з якою класична Дакія ідентифікувалася з тогочасною Данією[57], отож легко провів паралель, де назви різнилися однією літерою.

Скандинавському авторові вже було відомо, що Ґардаріками означували східноєвропейську Русь; наслідки того бачимо в «*Heimslýsing*»:

Редакція 1		Редакція 2	
Heimslýsing	Upphaf	Landafrœði	Brevis descriptio
þar [í Garðaríki] ero þessir hofuð garðar:	þar stendr	þar er	þar er
[a.] Moramar, Rostofa, Surdalar;			
[b.] Holmgarðr,			
[c.] Syrnes, Gaðar,			
[d.] Palteskia	Pallteskja ok		
[e.] Kœnugarðr, þar bygði fyst Magon, sonr Iafeths Noa sonar[58].	Kiænugarðar; þar bygði first Magogg, sonr Japhets Nóasonar[59].	Kénugardr	
		[f.] ok Holmgardr	Holmgarðr
		[g.] Pallteskia	ok Pallteskia
		[h.] ok Smale[n]skia[60]	oc Smalenskia[61].

(переклад)

	Редакція 1		Редакція 2	
	«Геймслюсінґ»	«Уппгав»	«Ландафреді»	«Короткий опис»
	Там [у Ґардаріках=Русі] такі головні міста:	Там містяться:	Там [такі головні міста]:	Там [такі головні міста]:
[а.]	Морамар, Ростова, Сурдалар,			
[б.]	Голмґард,			
[в.]	Сюрнес, Ґадар,			
[г.]	Палтеск'я,			
[д.]	Кенуґард; там першим сів Маґоґ, Яфетів син, Ноїв онук	Кенуґарди; там першим сів Маґоґ, Яфетів син, Ноїв онук	Кенуґард	
[е.]			Голмґард	Голмґард, і
[є.]			Палтеск'я	Палтескіа, і
[ж.]			і Смале[н]скіа	Смаленскіа

Перші три міста, названі в «Heimslýsing», повторюються в «Сазі про Орвара Стрілу» при опису Ґардаріків[62]. Там наводяться ті самі назви, за винятком Сюрнеса і Ґадара (в):

[а.] Móramar, Ráðstofa, Súrsdal,	Морамар, Радстова, Сурсдаль,
[б.] Hólmgarðr,	Голмґард,
[в.] Palteskjuborg,	Палтеск'юборґ,
[г.] Kœnugarðar, en þar bygði fyrst Magok, sonr Japhets Nóasonar.	Кенуґарди, там першим сів Маґоґ, Яфетів син, Ноїв онук.

Список цікавий як представленими в ньому містами, так і порядком їх переліку. Безсумнівно, що перед нами список тих міст Русі, які лежали на волзькому шляху в час зведення курганів так званого владимирського (на Клязьмі) типу, тобто між IX і X століттями (до появи дніпровського шляху)[63]. Місто Муром (*Морамар*) пізніше не відігравало значної ролі і, як і слід було б чекати, назване перед Ростовом (*Rostofa/ Ráðstofa*) і Суздаллю (*Surdalar/ Súrsdal*). Назви Сюрнес і Ґадар, котрі зустрічаються в *Heimslýsing*, є *hapax legomena* і не згадуються більше ніде в давньоскандинавській літературі[64].

Pal(l)teskja, або *Palteskjuborg*, є скандинавською назвою для стародавнього Полоцька (Полтеска). *Kœnugarð[a]r*, включене також до списку міст Русі, зараз відносять до Києва; а проте його зв'язок з діяльністю Маґоґа, мабуть, вказує на те, що ця назва спершу означала центр Великої Швеції.

У редакції другій міститься власне той самий список, однак з деякими відмінностями: Кенуґард/Київ виключено з *Brevis discriptio*. В обох текстах редакції другої називаються три міста: Голмґард/Новгород, Палтескіа/Полоцьк і Смале(н)скіа/Смоленськ. Наявність останнього міста, відсутнього в редакції першій, вказує на те, що список було складено найраніше в першій половині XII ст. Чи був присутній в оригіналі тієї версії Київ/Кенуґард, встановити важко. Скоріше за все, його було випущено, оскільки на той час він уже не відігравав важливої ролі в балтійській торгівлі, його місце зайняв Смоленськ, який і з'являється в списку.

Перелік Балтійських земель

Слідом за містами Ґардаріків іде список Балтійських земель, що починається від Карелії (Кір'ялаланд) і закінчується Польщею (Пуліналанд). Цей список був відомий авторові «Саґи про Орвара Стрілу», котрий повторює його майже слово в слово:

«Heimslýsing»		«Upphaf»	«Qrvar-Odds saga»
Hia Garða riki liggia lond þessi	Поруч з Ґардаріками лежали такі землі:	þer er ok	там були:
[а.] Кір'ялір, Ревалір, Тавейсталанд,			Кір'ялаланд і Равесталанд, Реваланд,
[б.] Вірланд, Ейстланд,			Вірланд, Ейстланд,
[в.] Ліфланд, Курл[анд],		Курланд і Кір'ялаланд,	Ліфланд, Вітланд, Курланд,
[г.]		Самланд,	Самланд,
[д.] Ермл[анд], Пуліналанд[65].		Ермланд[66].	Ермланд, Пуліналанд[67].

Найкраще список зберігся в «Сазі про Орвара Стрілу»; *Upphaf* містить лише другу половину назв (в.) — (д.), серед яких, однак, зберігає, так само як і «Саґа про Орвара Стрілу», назву Самланд (г.), що випала з переліку в *Heimslýsing*.

Назви земель можна поділити на п'ять груп, пов'язаних географічно: (1) Фінляндія: Карелія (Кір'ялір/Кір'ялаланд) і Геме (Тавейсталанд/Равесталанд); (2) Естонія: Веронія (Вірланд), Ревеле (Ревалір/Реваланд) і Ейстланд; (3) Латвія: Ліфланд і Курланд; (4) Пруссія: Вітланд[68], Самланд і Ермланд (польськ. *Warmia*); (5) Польща: Пуліналанд.

Примітки про Вендланд, Рейдґоталанд і Гунналанд

У редакції першій після переліку земель іде примітка:

Víndland er vestast nest Danmork[69].	Вендланд [лежить] на крайньому заході Данії.

Видавці *Antiquités Russes*[70] включили цю примітку до самого переліку; але що вона не стосується східних Балтійських земель і опущена в текстах *Upphaf* і «Саґи про Орвара Стрілу», то її можна вважати незалежною інформацією.

Після списку земель, сусідніх із Ґардаріками (=Руссю), редакція перша наводить таке свідчення[71]:

En austr fra Polena er Reiðgota land, ok þa Hun[a]land.	На схід від Полена [лежить] Рейдґоталанд і далі — Гун[а]ланд.

Учені погоджуються, що Polena означає Польщу[72]. Назви *Reiðgotaland* і *Hunaland* походять з епічних, доісторичних часів; перша, очевидно, стосується політичного утворення у Західній та Центральній Україні (Рейдґоталанд) до приходу русі в IX ст.; Гуналанд означає тут Хозарію. Запис у *Brevissima descriptio* після Міклаґарда (Константинополя) свідчить:

Austr af Saxlandi er Hunaland, þat er litið ríki[73].	На схід від Саксланду [тут — Баварії] лежить Гуналанд; це невелика держава.

Це може стосуватися лише Аварії, або Аварської провінції за часів Каролінґів, названої сучасним ученим Арнульвом Коллауцом «der awarische Klientelstaat des 9. Jh.»[74].

Редакції перша та друга про Східну Європу

Редакція перша дотримується порядку Ісидора; насамперед тут названо Саксланд (в Ісидора: Ґерманія) і Дунай, що служив кордоном (*limes*) Римської імперії. Далі йде опис римської провінції Фракії. Наслідуючи Ісидора, редакція перша вказує, де була столиця Фракії, Константинополь (Міклаґард) і що першим на цій землі оселився Тірас, син Яфета. А потім іде дуже цікаве доповнення, що спирається на скандинавську «Саґу про Трою» та свідчення «[псевдо]наукової праісторії» про скандинавські народи:

Fra honum er komen þioð su er Tyrkir heíta.	Від нього [Тіраса] вийшов народ тюрків (хозарських тюрків).
Þat er oc mioc margra manna mal at þuí er fornar bœkr visa til at af þui lande bygðist Suiþioð.	Багато хто припускає, на базі свідчення з давніх книжок, що з цієї землі [тюрків] була заселена Швеція [Одіна].
En Noregr af Suiðioð.	А Норвегія [була заселена] із Швеції;
En Island af Noregi.	а Ісландія [була заселена] з Норвегії;
En Grœnland af Islande[75].	а Ґренландія [була заселена] з Ісландії.

Далі йде згадка (відсутня в Ісидора) про Угорщину (Унґараланд) і Булгарію (Болгараланд). У першому випадку додано, що звідти прийшов «єпископ Мартин»[76], йдеться, безсумнівно, про св. Мартина Турського (бл. 315 р. — 397 р.), який народився в Сабарії, частині області, названої пізніше Паннонією, що нині входить до Угорщини.

Потім опис звертається до Греції. Після згадки про гору Олімп подаються окремі відомості про поклади азбесту, почерпнуті з іншого місця Ісидорової праці[77]; згадується просвітницька діяльність апостола Андрія в Греції («vm Gircland kendi kenningar Andreas postole») і наводиться перелік найбільших грецьких міст, таких як Афіни, Коринф, Фіви, Фессалоніки і Дураццо (Дуррес/Dyrakr)[78].

Далі опис торкається Італії. Цей фрагмент частково спирається на *Leiðarvísir* ігумена Нікуласа, і в ньому після згадки про провінцію Пуль (Апулію, Пулію) з містом Барі називається монастир у Монтекассіно (з ігуменом Бенедиктом, 485—547, патріархом західних ченців), власне Італія (скандинавське означення — Румаборґарланд), із столицею Римом, і, нарешті, Ломбардія (Лумбардаланд) з центром у місті Мейнланґсборґ (Мілано), де діяв єпископ Амвросій (334—397)[79]. Так само, як у праці Ісидора, опис у редакції першій завершується Іспанією. Цей фрагмент, збережений лише в *Upphaf*, згадує острів Ґадіс (Кадіз), змальовуючи його як кордон між Європою та Африкою[80]. В редакції першій характерно бракує опису будь-якої з північних, зокрема скандинавських, країн.

Після свідчень про Ґардаріки редакція друга наводить відомості про Грецію (Візантію):

Nést Garda-riki til út-sudrs er Grickia konungs riki; [hó]-fut-stadr þess rikis er Constantinopolis, er ver kóllum Miclagard[81].	Поруч із Ґардарікамн, на південь, лежить царство грецького [візантійського] короля. Столиця цього царства — Константинополь, що ми його називаємо Міклаґард.

У кількох словах відзначено велич собору св. Софії, названої скандинавами (*ok Nordmenn kalla*) Еґісів (*Egisif*). Далі вказується, що Булгарія[82] та багато островів перебувають під владою візантійського імператора. Ці відомості, таким чином, походять з приблизно 1018—1185 рр. Найвідоміші з островів — Кріт та Кіпр[83].

Сицилію названо *mikit ríki* («великою державою»), «що є межею тієї частини світу, яка називається Європою»[84]. Тут, безсумнівно, йдеться про могутнє норманське королівство Сицилії, Апулії та Калабрії, засноване 1130 року Роджером II (1105—1154).

Наступний опис відповідає в загальних рисах представленому в редакції першій і також завершується на Іспанії. В ньому так само згадано Апулію (названу скандинавами Пульсланд)[85], Рим (Ромаборґ) і Ломбардію (за скандинавами, Ланґбардаланд)[86]. «За північними горами [Альпами] лежить Німеччина (Саксланд) на схід і Франція (Фракланд) на південний захід». Слідом іде Іспанія, названа скандинавами Спанланд, «велика держава, що лежить між Ланґбардаландом і Фракландом»[87].

Редакція друга про Північну Європу

Вихідним пунктом для опису в редакції другій Північної Європи є Рін (Рейн), інший кордон Римської імперії, який протікає північніше Мундіо (перевалу Великий Сен-Бернар), між Німеччиною (Саксланд) і Францією (Фракланд).

В естуарії річки, на берегах Північного моря, лежить Фрісланд (Фризія); на північ від Німеччини (Саксланд) — Данія[88]. З приводу цього в *Gripla* наводиться така примітка[89]:

Bcierland cr við Saxland; hjá Saxlandi cr Hollsctuland, þa Danmǫrk.	Баварія (Беєрланд) лежить поруч із Старою Саксонією (Саксланд). За Саксонією лежить Гольштейн (Гольсетуланд), далі — Данія.

Що Баварія тут відокремлена від Саксонії, можна датувати цю коротку пояснювальну примітку часом після 1180 р., тобто після того, як Оттон Віттельсбахський отримав права на Баварію, і об'єднанню Саксонії та Баварії за правління Генріха Лева (нар. 1142 р.; прав. 1156—1180 рр.) настав край.

Наступний пасаж стосується «шляху на схід» (*Austrvegr*)[90]:

I gegnum Danmork gengr sior i Austr-veg.	Повз Данію море [океан] прямує до східної дороги (Austrvegr).

Данія лежить на захід від Швеції й на південь від Норвегії[91].

Після такого загального опису *Landafræði* наводить докладнішу інформацію про скандинавські країни в такому порядку: Норвегія, Фіннмьорк, Ґаутланд, Данія, Швеція, Ґренландія і Віннланд (Америка). Опис Європи завершується згадкою про три великі острови: Англію, Ірландію та Ісландію.

Інші тексти редакції другої містять лише витяги з версії *Landafræði*, часом з незначними доповненнями.

Landafræði[92]

1. Noregr er kalladr nordan fra Végistaf, þar er Finnmork, þat er hia Gandvik, ok sudr til Gautelfar.	Норвегією називається земля, що [простягнулась] на півночі від Веґістафу — де Фіннмьорк [лежить], а за нею [лежить] Ґандвік (Кандалакська затока і Біле море) — і [доходить] на півдні до [річки] Ґаут-Ельв.
2. Þesa rikis ero endimork: Gandvik fyrir nordan, en Gaut-elfr fyrir sunnan, Eida-skogr fyrir austan, en Aunguls-eyiar-sund fyrir vestan.	Крайні кордони цієї держави такі: Ґандвік (Кандалакська затока і Біле море) на півночі й Ґаут-Ельв на півдні; Ейдаскоґ на сході і канал Святого Георга (Qnguls-eyjar-sund) на заході.
3. Þessir ero hofut-stadir i Noregi: kaupangr i Þrand-heimi, þar hvilir hinn helgi Olafr konungr, annar i Biórgyn aa Haurdalandi, þar hvilir hen helga Sunnifa, þridi er i Vik austr, þar hvilir hinn helgi Halvardr frendi Olafs konungs.	Головні міста в Норвегії такі: торговище (*kaupangr*) у Трондгеймі, де похований король Олав Святий; друге [торговище] в Бйорґюні (Берґен) в Гьордаланді, де похована св. Сунніва (X ст.); третє [торговище] — це Вік на сході [Осло], де похований св. Гальвард (пом. 1043 р.), родич Олава Святого.

У *Brevissima descriptio* є примітка, яку не можна віднести далі, ніж за другу половину XIII ст., оскільки там згадуються татари[93]:

en austr af Noregi er Ruzaland ok norða þatan Tartarariki.	На схід від Норвегії лежить Русаланд (Русь), північніше якої [розташована] Тартарарікі (імперія Золотої Орди).

Опису Фіннмьорку бракує в *Landafræði*, однак його наведено в *Brevis descriptio*, *Gripla* і, частково, в *Brevissima descriptio*[94]:

Fyri[r] norðan Norcg cr Finnmörk,	На північ від Норвегії лежить Фіннмьорк.
þaðan víkr landi til lan[d]norþrs	Звідти земля про[с]тягається на північний схід і
oc svá til austrs, ádr komi til	на схід доходить аж до Біярмаланду,
Bjarmalands; þat cr skattgilt	данника князя
undir Garða konúngs.	Ґарда (=Новгорода).
Frá Bjarmalandi gánga lavnd til	За Біярмаландом на північ
óbygða ab norðr [a] ctt, allt til	тягнеться пустеля, доходить аж
þess cr Gr[a]cnland tckr við.	до Ґренландії.

Тут цікаве свідчення про політичну залежність Біярмаланду від Новгорода.

«Landafrœði»[95]

Gaut-land cr fyrir austan Gaut-clfi;	Ґаутланд лежить на схід від Ґаут-Ельву;
cnn þar næst Suiþiod, þa næst	близько нього [лежить] Швеція, потім Гельсінґланд
Hclsingaland, þa Finnland, þa cr	і, нарешті, Фінляндія, про яку думають, що
t[al]ith til motz vid Garda-riki,	вона межує з Ґардаріками (=Новгородом),
scm fyR cr sagt.	як зазначалося вище.

Практично тут ми маємо не просто опис, а словесну карту шляху із Західного Ґаутланду до Новгорода (Ґардаріків).

«Landafrœði»[96]

Enn odrum mcgin h[ia] [Gaut]landi cr	З іншого боку від Ґаутланду лежить
Danmork, þar cr hǫfut-stadr á	Данія. Головне місто тут — це
Skancyio í Lun[di], [þar] cr	Лунд у Сканеї (Сконе); саме там міститься
[byskups] stoll, þar hvilir hi[n]n	єпископська єпархія, де похований
hclgi Licius byskup;	єпископ св. Лісій (=Лаврентій, пом. 258 р.).
annar á F[io]ni,	Інше [головне місто] розташоване [на острові] Фйон (Фюн).
þ[ar] hvi[l]ir cnn hclgi Knutr	Тут, в Оденс-еї (Оденсе), похований король
konungr cnn cllri cn í Od[in]s-cyio;	св. Кнут Старший [прав. 1080—1081 рр.].
á Siolandi hvilir cnn yngri Knutr	У Грінґстадірі [на острові] Сьйоланд
konungr a Hringsstódum;	(Зеланд) похований король Кнут Молодший [Лавард, пом. 1131 р.].
i Rocskclldo aa Siolandi cr én	У Роскельді (Роскільде) на Сьйоланді
fagra mè[r] [Ma]rgarct[a].	міститься [могила] пречистої Діви Маргарети [пом. 1177 р.].

«Landafrœði»[97]

Nést Danmork cr Svidiod cn [minn]i;	Близько до Данії [лежить] Мала Швеція;
þa cr Ey-land, þa cr Gotland,	за нею [острів] Ейланд (Öланд),
þa Hclsing[a-land],	далі [острів] Ґотланд, за ним Гельсінґаланд,
þa Vcrmaland, þa K[v]cnlond II,	потім Вермланд і два Квенланди,

ok ero þau [no]rdr fra Biarmalandi.

[Af] Biarmalandi ganga lond óbygd of nordr-étt, unz vidtekr Grenland.

[розташовані] на північ від Біярмаланду.

За Біярмаландом на північ тягнеться пустеля аж до Ґренландії.

Тут варта уваги згадка про два Квенланди, відомі також у саґах.

Давньоскандинавський перелік річок

У тринадцятій книзі енциклопедії Ісидора Севільського, розділ 21, «De fluminibus» «Про ріки» (35 параграфів), зазначені чотири головні річки, що витікають з Раю, — Фісон/Ґанґес, Ґеон/Ніл, Тіґр та Єфрат і близько двадцяти шести річок Європи та Азії, переважно Малої Азії[98]. Існують п'ять давньоісландських текстів, що містять відомості, почерпнуті з переліку річок Ісидора: *Landafrœði*, очевидно, Нікуласа Берґссона (бл. 1150 року); продовження до *Landafrœði* невідомого автора (манускрипт XIV ст.) *Heimslýsing* (бл. 1200 року); та *Tocius orbis brevis descriptio* (манускрипт XIII ст.). У *Landafrœði* та *Tocius orbis brevis descriptio* містяться відомості лише про чотири основні річки Раю, а продовження до *Landafrœði* включає перелік річок Європи та Азії без райських річок.

Лише в *Heimslýsing* та *Upphaf allra frásagna* (в манускрипті AM 731, 4° та AM 730, 4°) подані обидві групи назв: річки Раю та перелік річок Європи та Азії. В цьому дослідженні ми не торкатимемося річок Раю[99]. Перелік річок Європи та Азії має деякі особливості. Ґрунтуючись на переліковi Ісидора, вони мають інший порядок, а більшість річок, зазначених у Ісидора, відсутні в даних манускриптах; в них зазначено і вісім річок, невідомих Ісидорові, які, однак, становлять особливий інтерес. Отже, перелік річок Європи та Азії зберігся у двох окремих редакціях — у продовженні до *Landafrœði* та в *Heimslýsing*:

Продовження «Landafrœði»[100]

[Перша частина]

Pactol [§ 21] heitir aa á Asialandi, þar er gull numith or sóndum hia[102].

Géon [§ 7] heitir aa, þar

«Heimslýsing»[101]

Pactol heitir a. a Asialande þar er gull i sondum hia.

er enn gull numith ór sondum hia[103].

	Tog [§ 33] heítir a. a Spanie, þar ero gull sandar[104].
	Ermonol [§ 22] heitir a. [á Asíalandi][105] þar ero enn gull sandar i hia[106].
Rin [§ 30] heitir aa á Fraklandi[107] þar hittizt énn gull i sondum hia. Tanais [§ 24] heitir aa, er skilr Eyropa ok Asia[108].	Rin heítir a. a Saxlande, þar er enn gull i sondum hia. Tanais heitír a. er skilr Europa fra Asia.
Duna [§ 28] er mest aa á Eyropa; þar falla i [hann][109] LX stor-aa, ok kemr i VII staudum til siofar ok mikil hvar saman[110].	Dun heitir a. er mest vatn er a Europa; þar falla i .IX. stor a, oc kemr i .VII. stoðum í se mikil í ollum stoðum.

[Кінцева частина]

Padus [§ 26][111]	
Tifr [§ 27][112]	
Rodo[n]- [§ 29][113]	Rodon
petus [§ 34][114]	Betus

Продовження «Landafrœði»	«Heimslýsing»

[Перша частина]

Пактол [§ 21] є назвою річки в Азії [Малій; у Лідії]; з її піску добувають золото.

Ґеон [§ 7; =Ніл] є назвою річки; з сусідніх з нею пісків добувають золото.	
	Тоґ [§ 33; =Тайо] є назвою річки в Іспанії; з [найближчих до неї] пісків добувають золото;
	Ермонол [§ 22; =Гермус] є назвою річки [у Малій Азії; в Лідії]; з найближчих до неї пісків добувають золото;
Рін [§ 30; Рейн] є назвою річки у Фракланді; у найближчих до неї пісках знаходять золото.	 у Саксланді;

Танаїс [§ 24; =Дон, Донець] є назвою річки, що розділяє

Європу і Азію.	Європу від Азії.

Дуна/Дун [§ 28; =Дунай] є найбільшою річкою в Європі; вона розпадається[109] на шістдесят великих річок; вона впадає в море сімома рукавами, кожен з яких є великим[110].

[Кінцева частина]

Падус [§ 26; =По в Ломбардії];
Тіфр [§ 27; =Тівер/Тібр в Італії];
Родо-/Родон [§ 29; =Рона у Франції];
-петус/Бетус [§ 34; =Ґвадалквівір в Іспанії].

[Скандинавський додаток]

Продовження «Landafrœði»	«Heimslýsing»
I þcim hlut hcims cro cnn adrar stor-ar[115]:	I þcím lut hcimsins cro þessar aðrar storacr[116]:

«У цих частинах світу є ще інші великі річки»).

[Варіанти назв цих річок Східної Європи за всіма відомими манускриптами]:

Продовження до «Landafrœði» (=A)	«Hcimslýsing» (=B)	«Upphaf alla frásagna» AM 731, 4°(=C)[117]	AM 730, 4° (=D)[118]
1. Ncpr	Ncpr	Nipr	Nipr
2. Nyia	Nyia	Nÿía	Nyia
3. Scimgoll Duna	Scimgol Duna	Scimgol Dÿna	Scimgcl Dýna
4.	Olkoga	Olkóga	Olkoga
5. Yma	Vina	Vina	Vina
6. Kauma	Kuma	Kina	Kina
7. Manga			
8. Saxclfr	Saxclfr	Saxclfr	Saxclfr.

Таке зіставлення яскраво свідчить про те, що існують два варіанти переліку річок. Перелік А не включає назви річки 4, натомість він має назву річки 7, відсутню в усіх інших переліках. Більшість назв легко ідентифікуються: 1. *Nepr* = Дніпро; 2. *Nyia* = Нева[119]; 3. *Seimgoll Duna* = Західна Двіна (Дюна); 4. *Olkoga* = Волхов; 5. *Yma* = з переліку А слід виправити на *Vina* (як у переліку B—D) = Північна Двіна; 6. *Kauma/Kuma/Kina* є, безперечно, річкою Кама, притокою Волги; 8. *Saxelfr* = Ельба. Щодо назви *Manga* див. нижче.

Всі названі в цих додатках річки з IX по XII ст. були відомими магістралями міжнародної торгівлі. Укладач переліку мусив мати точні знання цієї системи торгових магістралей, бо включив до свого переліку дві доволі малі річки, що грали, однак, особливу роль в системі транспортування на дніпровському шляху.: *Nyia* (Неву) та *Olkoga* (Волхов). Він знав також про те, що (Західна) Двіна (*Düna*) була *Seimgoll Duna*.

Схематично система східноєвропейських магістралей виглядала так:

Шлях по Ельбі	Двінський шлях	Дніпровський шлях	Північнодвінський шлях	Волзький шлях
Saxelfr.	Seimgoll; Duna	Nyia; Olkoga; Nepr.	Vina.	Kama.

Дивно, що тут не названа одна дуже важлива східноєвропейська річка — Волга. Зі скальдичної тули кінця XII ст. зрозуміло, що скандинави називали Волгу *Olga*. Можливо, оригінальний варіант додатку і мав назву *Olga* (див. с. 339). Очевидно, вона була викинута переписувачем, який зауважив дві схожі назви — *Olga* і *Olkoga* — і викинув одну з них, вважаючи їх назвами однієї і тієї ж річки. Дивна назва *Manga* в переліку А мала, очевидно, таке походження: початкове *Ma* було, мабуть, повторенням останнього складу попередньої назви (*Kauma*). Можливо, що дві літери — *o* та *l* (при дуже тісному написанні) були неправильно прочитані як *n*: звідси дійсна назва **ma-ol-ga* могла перетворитися на *ma-n-ga* (припущення Аґнети Лот, Копенгаґен).

Таким чином, можна відтворити всі варіації переліку: переписувач текстів B—D переписав назву річки 4 (*Olkoga*), а потім вирішив, що 7 (*Olga*) було просто її другою назвою, і опустив її. Переписувач оригінального тексту A вчинив так само з 4; в той же час у продовженні до *Landafrœði* назва *Olga* ще не була замінена нісенітною назвою *Manga*.

ЧАСТИНА ШОСТА

Давньоскандинавські хроніки і літописи

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

Данські хроніки і літописи

Розвиток історичних писань

Показником початків культурного життя у Західній Римській імперії після християнізації 313 року була заміна історичних творів літописами і хроніками — жанром, розповсюдженим у ранньому Єгипті, Вавилоні, Китаї. Середньовічні християнські літописи походять від звичаю робити короткі записи про пам'ятні події кожного року на полях офіційних пасхальних таблиць. Ці записи посилалися з єпископських єпархій чи значніших монастирів до всіх парафій та провінційних монастирів для того, щоб забезпечити точність встановлення щорічних дат для Пасхи та інших рухомих церковних свят. Відносно цих записів, у місцевих соборах встановлювали некрологи (*necrologium*) і відзначали «чуда» (*miracula*, *translatio*).

Укладачем літописів був звичайно простий чернець з містечковими інтересами і обмеженим історичним світоглядом. Він записував події, які сам вважав важливими — як природні явища (повінь, важка зима, добрі врожаї, голод, комети, битви, смерть визначних осіб), так і надприродні (дива, поява дивовижних тварин). Він користувався датами християнської ери, хоча існувало і кілька місцевих традицій, встановлених для років, що починалися з 25 березня, 24 вересня, 25 грудня та ін.

Мовою західних християнських літописів була звичайно латина; лише англосаксонські, ірландські та ісландські літописці користувалися також місцевими мовами. У VIII ст. систематичне укладання літописів було схвалене місцевими урядами. Скажімо, Карл Великий наказав укладати літописи у всіх значніших монастирях.

Розвиток західних християнських хронік почався з того часу, коли записи про певний період почали робити на підставі кількох місцевих літописів, систематизуючи і доповнюючи їх фактами з загальної та церковної історії. Таким чином, укладання ставало можливим лише в інтелектуальних центрах (у реформованих монастирях бенедиктинців, премонстратенців або цистерціанців, або на зборах т. зв. регулярних «каноніків»)[1]. Матеріал, організований таким чином, не тільки розширював світогляд, але й був представлений зрозумілішою мовою. Вступні розділи до таких християнських хронік часто ґрунтувалися на переказі святого Єроніма (нар. 342-го, пом. 420 року) «Церковної історії» Євсевія, що викладала події до 378 року, «Началах» та «Історії» святого Ісидора Севільського (нар. 560-го, пом. 636 року), «Церковній історії Англійського народу» (731 року) Беди (особливо поширеній на півночі) та хроніці міста Кельна. Згодом більш обізнані укладачі почали вводити в записи свій власний літературний стиль і прикрашати свої тексти цитатами з творів класичних римських та християнських авторів.

Християнські історичні писання розвинулися в Норвегії та Данії протягом XI ст., а в Ісландії — на початку XII ст. У Швеції їх не існувало аж до першої половини XIV ст.[2]. Тому шведські хроніки в нашому дослідженні ми не розглядатимемо. Двома найбільшими центрами укладання хронік були міста Нідаросс (Трондгейм) у Норвегії та Лунд у Данії.

Історична діяльність у Нідароссі почалася 1031 року з записів про перенесення мощей Олава Святого. На основі цих записів Ейстейн, архієпископ Нідаросса (1161—1182), уклав свої *Acta*

Sancti Olavi («Діяння Святого Олава») (в 1160-х рр.). Більш ранні праці — *Translatio Sancti Olavi* («Перенесення мощей Святого Олава») (бл. 1050 року) та *Catalogus regum Norwegensium* («Перелік норвезьких королів») — не збереглися і відомі лише з уривків, наведених в інших працях[3].

Незабаром Данія вже мала свого святого короля — Кнуда IV (1080—1086) з літературою про його мучеництво та культ. Король був убитий своїми ворогами в церкві св. Албана в Оденсе на острові Фюн. Невдовзі з монастиря св. Марії англосаксонські ченці утворили в Англії бенедиктинський монастир у Евесгемі, що в Вустерширі. Там близько 1095 року невідомим автором було укладено *Passio S. Canuti regis et martyris*[4], а 1124 року Елнот Кентерберійський[5] уклав там свою *Gesta Swenomagni regis et filiorum eius et Passio gloriosissimi Canuti regis et martyris* (що називалась також *Historia ortus vitae et passionis S. Canuti regis*).

Однак Оденсе не стало центром інтелектуального життя Данії. Цю роль спочатку перехопив новий політичний центр Роскільде, що на острові Зеланд, а згодом Лунд (в нинішній південній Швеції), який 1104 року, після кількох декад переговорів, став першою столицею першого північного архієпископа.

Другим данським князем-святим був небіж Св. Кнуда IV, також Кнуд (Кнут) (названий Лавардом, герцог південного Ютланду і король ободритів, 1128—1131). Близько 1116/18 року він одружився з Інґільборґою, дочкою новгородського князя Мстислава-Гаральда Мономаховича (1097—1132); їхнім сином був данський король Вальдемар I Великий (1157—1182).

У 1170 р. англійцем Робертом з Ілі (Ely) була написана *Historia Sancti Canuti Ducis et Martyris*. Вона була виконана на замовлення Вальдемара[6].

На щастя, ранні свідчення з лундського центру збереглися. *Necrologium Lundense*, некролог собору, єпископська єпархія якого була встановлена 1060 року, починався з періоду до 1100 року. Цей оригінальний манускрипт, виконаний на найдавнішому захованому скандинавському пергаменті, складався з двох частин: першої (№№ 1—7), що містить повчання і канонічні писання; другої (№№ 1—14), що є збіркою переліків, включаючи перелік лундських єпископів, каноніків та інших місцевих офіційних осіб, а також королів Данії *Series Regum Danie* (арк. 123v—124), який продовжено до Вальдемара I (1157—1182).

Основним дослідженням про *Necrologium Lundense* є праця Лавріца Вейбулла «Necrologium Lundense. Lunds domkyrkas nekrologium», надрукована в його (посмертній) «Nordisk Historia 2», Stockholm, 1948, pp. 187—263[7]. Некролог з Лунда було продовжено найранішими північними літописами — *Annales Colbazenses*, названими також *Liber Sancte Marie de Colbaz*. Цей оригінальний пергаментний звід, укладений близько 1140 року, зберігся; з 1682 року він зберігається в Берліні, в колишній Прусській Державній Бібліотеці (Cod. Berol. theol. Lat., 149 fol.). Ініціатором цієї історичної анналової праці був єпископ Роскільде (1135—1137), а згодом другий архієпископ Лунда Ескіл Крістьєрнсен (1137—1172), котрий належав до могутнього аристократичного клану вікінґівського походження, що мав зв'язки з Нормандією. За його ініціативою член соборного зібрання в Лунді переписав літописи — типу загальної історії англо-норманів *Chronica ex Francia*. Ця копія була частиною Пасхальної таблиці, що мала зовсім мало місця напроти кожного року для згадки про визначні події. Таблиця починалася цитатами з Ісидора Севільського про шість днів творіння та інші факти біблійної та класичної історії (Троянську війну, заснування Рима). Після народження Христа, яке подане під 5154 роком від сотворіння світу, хроніка зазначає переважно вступи на престол і смерть римських імператорів і пап (записи з року 48-го по рік 488-й опущені), а пізніше і франкських королів. Для висвітлення подій XI ст. укладач використав літописи Кельна та Діжона, а для подій 1066—1125 pp. — *Annales Rotomagenses* (Руан) та аннали абатства Люїс у Суссексі. Прибуття Ролло датоване 876 роком; перелічені дати нормандських герцогів та руанських єпископів.

Перші данські літописи включають роки з 1130 по 1170-й і написані з огляду на появу національно-політичного та культурно-релігійного центру Лунда. Згодом, у 1170-х pp., звід полишив стіни лундського собору. Спершу його було вивезено до лундського премонстратенціанського монастиря Св. Трійці, а згодом, близько 1180 року, його було перенесено до новоутвореного (1174 року) цистерціанського монастиря Мера Валліс у вендському місті Колбац (польс. *Kołbacz*) на схід від Верхнього Одеру — філії монастиря в Есромі на острові Зеланд. Там місцеві ченці продовжували додавати записи про місцеві події, що трапилися з 1177 р. аж до кінця XIV ст.[8]. Ці літописи були підготовані до друку і видані Еллен Йорґенсен в *ADMÆ* (Kbh, 1920), pp. 5—7 (передмова), pp. 39—43 (текст)[9].

В останній чверті XII ст. норвезькі та ісландські історичні писання настільки перемішалися, що їх слід вважати одним цілим. Протягом XIII—XIV ст. існували два типи історій: (норвезько-) ісландські саґи та ісландські літописи.

Історичні писання в Данії досягають свого апогею десь між 1170 та 1240 роками. Найзначнішими з них є *Gesta* Саксона Граматика, написані між 1185 та 1216 роками. У більшості випадків данські літописи грунтувалися на іноземних анналах (пор. літописи з Колбаца) та на матеріалах данських латинських хронік (до 1200 року) і так і не розвинулися в окрему важливу ланку історичної літератури. Подібно до переліків королів, вони залишались короткими і компілятивними з надто незначною часткою оригінальних звідомлень.

Данські хроніки

Єпископ Ескіл стояв біля витоків двох типів хронік. Один тип хронік починав історію з короля Ютланду Гаральда Клака, першого християнського данського правителя, охрещеного 826 року. Інші хроніки простежували походження народу від легендарних королів. В одній із хронік таким королем виступає Дан — прародитель за місцевими переказами; в іншій першим кланом данських королів виступають Скйолдунґи, як це і зазначалося в ісландських саґах[10].

Першою християнською історією данських королів була *Chronicon Roskildense*[11]. Її автор, невідомий секретар єпископа Ескіла, спершу написав свою хроніку з 826 по 1140-й р., а незабаром продовжив її до вступу на престол Вальдемара I 1157 року. Свої свідчення він почерпнув з твору Адама Бременського *Gesta* та з англійської загальної хроніки Радульфа Ніґера. Основним рукописом (K) є «Codex Kiloniensis» (S.H. 8, A. 8⁰) — пергамент XIII ст. Найкраще видання було здійснене Ґерцом в його *SMHD* 1: 1 (1917—1918), pp. 34—42 (передмова) та pp. 43—53 (текст).

Першим зведенням данських народних легенд, пов'язаних з островом Зеланд, є *Chronicon Lethrense*[12], написана між 1160-м та 1170 pp. також невідомим секретарем архієпископа Ескіла. У творі спершу перераховано землі та острови, що входили до тодішньої Данії, з поясненням, що чотири данських острови (Зеланд, Мен, Фальстер та Лолланд) мають окрему спільну

назву — Вітеслет (*Withesleth*). Перший данський король, третій син короля Уппсали, Іппер (*Ypper*) був правителем цього Вітеслету під ім'ям Дан. Хроніка включає свідчення про Данію від Дана до битви під Бравелліром (бл. 770 року). Вона збереглася у двох давніх пергаментних рукописах A=AM 843, 4^0 (середина XIII ст.) та E=Codex Erfordensis, num. 23 (XIII—XIV ст.). Хроніка включена до видання Ґерца SMHD 1; 1, pp. 34—42 (передмова), pp. 43—53 (текст).

Першим відомим самостійним данським автором (некомпілятором) був Свенд Аґґесьон. Будучи небожем архієпископа Ескіла (1137—1177), він походив з аристократичного роду. Подібно до свого молодшого колеги Саксона Граматика, згодом лундського каноніка, він навчався в Парижі і присвятив себе історичній праці. Коли після Ескіла новим архієпископом став Абсалон (1177—1201) — молочний брат короля Вальдемара I, котрий дозволив небожеві свого усунутого попередника писати лише конспекти данської історії, детально представити минуле Данії він доручив Саксонові, згодом титулованому як Граматик. Обидва автори, що писали латинською мовою, користалися розшуками і досягненнями ісландських історичних досліджень; прикладом може бути те, що Свенд Аґґесьон увів Скйолда і Скйолдунґів як пращурів данських королів.

Збереглися три хроніки XIV ст., написані давньоданською мовою. Вони засновані на латинських хроніках, переважно на *Chronicon Lethrense*, *Gesta* Саксона Граматика та латинських літописах, таких як *Annales Lundenses* та *Annales Ryenses*. Вони опубліковані М. Лоренсеном в «Gammeldanske krøniker» (1887—1913); передмова опублікована згодом Е. Йорґенсен (1930).

Gesta Danorum paa danskæ (=Cod. Holm. B 77 та C 67; XV ст.)[13] починається зі свідчень про легендарного Гумбле — короля Уппсали — та його синів (пор. *Chronicon Lethrense*), одним з яких був Дан, а завершується правлінням Крістофера II (1319—1332); вона опублікована в *GDK*, pp. 6—7, 13—14 (передмова); pp. 1—60 (текст).

Sagnkrønike i Stockholm (=Cod. Holm. K 46 [XVст.]) містить саґи про легендарних королів від Дана до Бйорна, сина Сніо; вона опублікована в *GDK*, pp. 6—7, p.13 (передмова); pp. 193—219 (текст)[14].

У *Runekrøniken* (=AM 28, 8^0 [Codex Runicus; 'XV ст.]) опущено початок аж до Гаддінґа. Вона завершується Еріком VI Менведом (1286—1319); опублікована в *GDK*, pp. 6—7, p. 12 (передмова); pp. 221—226 (текст).

Списки данських королів

Ідея таких списків данських королів, датованих чи й не датованих, а також генеалогій, виникла в Лунді під час правління короля Вальдемара I та архієпископа Абсалона (1177—1201). У більшості ці списки грунтувалися на існуючих хроніках, а згодом — літописах. Короткий датований перелік, розділений на три частини, було вписано до *Necrologium Lundense*[15] трьома переписувачами, останній з яких працював, очевидно, близько 1170 року. Оригінальний перелік розділу 2 включав королівські особи від Свенда Естрідсена (1047—1074) до Нільса (1104—1134); а другий розділу 3 — від Еріка Емуне (1134—1137) до Вальдемара I. Перелік розділу 1, складений третім переписувачем, продовжується від Гаральда Клака (згадане його хрещення 826 року [датоване 827-м р.]) до Кнута Великого (1014—1035). Основне видання цього першого переліку королів Данії здійснене Ґерцом в *SMHD* 1: 1, pp. 148—149 (передмова); pp. 157—158 (текст).

Catalogus Regum Danie складається з трьох частин (*distinctio*): дев'ять королів-язичників від Дана до Ґуторма; шістнадцять королів другого «покоління» від Гаральда Клака (827 [sic]) до Нільса (1104) та «сучасні» королі третього *distinctio* — від Еріка Емуне (1134—1137) до Вальдемара II (1202—1241). Оригінальний манускрипт, написаний в середині XIII ст., втрачено, однак збереглася копія, здійснена Арні Маґнуссоном (нар. 1663, пом. 1730-го р.) (AM 1030, 4°). Стандартне видання — Ґерц, *SMHD* 1: 1, pp. 148—149 (передмова); pp. 159—160 (текст).

Series ac brevior historia regum Ḍanie a Dan ad Waldemarum II є переліком сімдесяти восьми королів; частина 1 аж до № 50 (Раґнарра) Лотброкі, сина Сіварда Рінґа, складається виключно з імен; частина 2, від № 51 Гаральда Клака, є коротким літописом, написаним, мабуть, у середині XIII ст. Текст відомий з копії Арні Маґнуссона (AM 1030, 4°). Найкраще видання: Ґерц, *SMHD* 1: 1, pp. 149—150 (передмова); pp. 161—166 (текст).

Reges Danorum — подібний до переліку, розглянутого вище: просто перелік імен (перша частина, від 1, Дана, до 48-го, Реґнера Лотброкі), короткий літопис (від 47-го, Гаральда Клака, до Крістофера II [1319—1332]). Основний манускрипт — на пергаменті XV ст., G=Codex Upsalensis ex coll. de la Gardie, № 50. Найкращою публікацією є: Ґерц, *SMHD* 1: 1, pp. 150—151 (передмова); pp. 167—174 (текст).

Nomina regum Danorum є переліком, що включає вісімдесят дев'ять королів від Дана до Еріка (Ґліппінґа, 1259—1286), вміщений у знаменитому пергаментному зводі Holmiensis A 41 XIII ст. (манускрипт *Liber census Daniae*). Найкращою публікацією є: Ґерц, *SMHD* 1: 1, p. 151 (передмова); pp. 175—176 (текст).

Wilhelmi Abbatis Genealogia regum Danorum була написана ігуменом Авґустинського монастиря в Еббеголті (Зеланд) Вільгельмом у зв'язку з процедурою розлучення, зініційованою французьким королем Філіпом І Авґустом (1060—1108) проти своєї нової дружини (1193 р.) Інґеборґи, дочки Вальдемара І (1157—1182). Сам Вільгельм був французького походження. Існують дві версії цього родоводу: A=AM 1030, 4^0 є копією Арні Маґнуссона з давнього манускрипту, що загинув під час великої пожежі у Копенгаґені 1728 року; версія E, включена до анналів *Ecclesia Laudunensis*, виданих Генріком Ернстом під назвою «Regnum aliquot Daniae Genealogia (Sorø, 1646)». Найкращим виданням є: Ґерц, *SMHD* 1: 1, pp. 152—155 (передмова); pp. 176—185 (текст). *Genealogia* складається з трьох частин: у першій перераховано одинадцять легендарних і давніх історичних королів від Дана до Гемminґа; у другій перераховано королів від Гаральда Блатана (бл. 940—985) до батька Вальдемара І — Св. Канута (Лаварда, пом. 1131 року). Тут наголошено на подружніх зв'язках правлячого данського роду, зокрема з західними династіями. Сюди включено й Інґільборґ — дружину Канута і матір Вальдемара І; вона була дочкою *Izizlaui* (A)/Iuzillani (pp. 182—183), Ruthenorum regis. Це, останнє, ім'я передано в перекрученій формі: мусило бути Мстислав (Гаральд) Новгородсько-Київський (пом. 1132 року). У третій частині подано родові зв'язки шведської принцеси Крістіни (дружини Мстислава) і Вальдемара І; тесть останнього названий *Waledar, Ruthenorum rex* (pp. 184—185).

Incerti auctoris genealogia regum Danie складається з двох частин: просто перелік імен від «Dan et Angul» до Канута (VI, 1182—1202) і короткого літопису від Вальдемара II (1202—1241) до Еріка V Ґліппінґа (1259—1286). Вона була написана наприкінці XIII ст.; існуюча версія надрукована Стефаном Стефаніусом (пом. 1650 року) в Сорьо (1642 рік). Найкраще видання: Ґерц, *SMHD* 1: 1, pp. 155—156 (передмова); pp. 186—194 (текст).

П'ять списків данських королів, написані давньоданською мовою на основі латинських списків літописів і хронік, можна

знайти в різних, переважно юридичних, рукописах. Всі вони датуються часом від чотирнадцятого чи п'ятнадцятого століть і видані М. Лоренсеном у його «Gammeldanske Krøniker» (1887—1913). Передмова здійснена Еллен Йорґенсен в 1930 році. Списки позначено літературною нумерацією від А до Е: А=АМ 28, 8⁰; без початку; зміст продовжується від легендарного Вермунда до Еріка VI Менведа (1286—1319). Опублікований в *GDK*, р. 12 (передмова); рр. 228—229 (текст). B=Cod. Holm. C 67, 4⁰; від Дана до Еріка VI Менведа. Опублікований в *GDK*, p. 12 (передмова); рр. 229—236 (текст). С=за виданням Оле Ворма (Kbh, 1642 р.); від Дана до Еріка VI Менведа (пом. 1319 року). Опублікований в *GDK*, р. 12 (передмова); рр. 237—241 (текст). D=Cod. Holm. B 72, 4⁰; від Дана до Еріка VII Померанського (1412—1439). Опублікований в *GDK*, р. 12 (передмова); рр. 241—247 (текст). Е=АМ 20, 8⁰; від Дана до Реґнера (Раґнара Лотброка, IX ст.). Опублікований в GDK, рр. 12—13 (передмова); рр. 247—252 (текст).

Латинські літописи

У 1861 році німецький історик Рудольф Узінґер (Usinger) висловив припущення про те, що всі данські літописи до 1246 року мали спільне джерело, яке було втрачене. Він назвав це джерело *Annales Lundenses majores*[16]. У 1872 році Дітріх Шефер (Dietrich Schäfer) намагався показати, що ці втрачені оригінальні аннали мали чотири продовження: 1246—1266 рр.; 1267—1287 рр.; 1287—1307 рр.; 1307—1313 рр.[17] Між тим, у 1866 році В. Арндтом в «Monumenta Germaniae Historica» були опубліковані аннали з Колбаца, а їх данське походження було встановлене й доведене данським ученим А. Д. Йорґенсеном у 1871 р.[18]. Теза Узінґера була переглянута кількома іншими данськими дослідниками, які прийшли до остаточного висновку про те, що гіпотетичні *Annalles Lundenses majores* більше не мають достатньої аргументації[19]. Натомість вони показали, що в XIII та XIV ст. у Данії виникли декілька літописних центрів: у лундському соборі, при королівській канцелярії та в новоутворених західних монастирях, таких як бенедиктинський монастир у Нестведі (Næstved) на острові Зеланд (звідки походять два послідовні літописи), цистерціанські монастирі в Сорьо (Sorø), також на Зеланді (два послідовні літописи; останніми були *Annales Sorani*, що

охоплювали період з 1202 по 1347 pp. і були ранньою частиною *Chronica Sialandie*), Руг/Рус поблизу сучасного Ґлюксбурґа у Шлезвіґу (*Annales Ryenses*, до 1288 року) та домініканські монастирі (*Annales* 980—1286 pp.)[20].

До свого корпусу «Annales Danici medii œvi» Еллен Йорґенсен (Jørgensen) включила двадцять сім анналів XII—XIV ст., шість з яких були тією основою, звідки походили відомості, викладені в решті: *Annales Waldemariani*; *Annales Nestvedienses* (1), 1130—1228 pp.; *Annales Nestvedienses* (II), 821—1300 pp.; *Annales Sorani* (I) 1130—1300 pp.; *Annales Lundenses*, до 1307 року; та *Annales Ryenses*, до 1288 року. Нею опубліковані паралельні тексти цих шести анналів за 1130—1307 pp. — перший незалежний період данської літописної діяльності. З них лише три мають відношення до нашого дослідження: *Annales Waldemariani*, *Annales Lundenses* та *Annales Ryenses*.

Початковою датою *Annales Waldemariani*[21] є 1074 рік — дата смерті Свенда Естрідссена (Ульвссона), реставратора Данського королівства, однак дійсним їх початком, як данської частини літописів Колбаца, є 1130 рік — зазначена дата смерті Кнуда Лаварда (правильна дата — 1131 рік). Для висвітлення подій з 1130-го по 1180-ті pp. у них використано раніші джерела, а починаючи з 1181 року в цій праці використано систематичні записи подій з королівської канцелярії. В теперішньому вигляді їх було укладено під час правління Кнуда VI (1182—1202) або Вальдемара II (1202—1241).

Annales Waldemariani дійшли до нас у знаменитому Голмському зводі (Codex Holm) XIII ст. — A 41 (арк. 58в—64). У корпусі Еллен Йорґенсен вони займають сторінки 8—9 (передмова) та с. 72—104 (текст).

Annales Lundenses були опубліковані Якобом Ланґебеком, який віднайшов їх в пергаментному рукописі початку XIV ст. (AM 841, 4°), в першому томі його «Scriptores» (1772 рік)[22]. А що у початковому записі до цих літописів (за 1307 рік) згадувалися два благодійники, поховані в Есромському (*Esrom*) монастирі (на Зеланді), то видавець назвав це джерело *Annales rerum Danicarum Esromenses a nato Christo ad annum 1307*.

У 1841 році Георг Вайтц (Waitz) віднайшов у публічній бібліотеці Ерфурта (Німеччина) данський пергаментний звід другої половини XIII ст. (№ 23, 8°); після доскіпливого аналізу він встановив, що текст манускрипту є ідентичним з текстом *Annales Esromenses*, за винятком хіба того, що завершувався він

п'ятьма роками раніше — 1267 року[23]. На основі критичного аналізу свідчень з цих літописів Вайтц дійшов висновку про те, що оригінальні літописи, віднайдені в Ерфуртському рукописі, були написані в Лунді[24], а потім копія з них була відправлена до цистерціанського монастиря в Еспомі (заснованого 1158 року), де до них і були зроблені деякі вставки — найперше ж у записі за 1307 рік.

Еллен Йорґенсен та Герлуф Нільсен (Herluf Nielsen) висловили припущення, що оригінал «Annales Lundenses» був написаний близько 1250 року в Лундському соборі[25] і що це дуже складна компіляція, складена на основі іноземних і данських матеріалів. Окрім *Annales Colbazenses*, це єдині відомі данські загальні літописи, що починаються від сотворіння світу. Свідчення про п'ять «віків» (*aetates*) до Христа почерпнуті з *Annales Colbazenses* та їхнього джерела — творів Ісидора Севільського. Починаючи з року народження Христа, укладач активно використовував твори Беди — *Chronica majora* та *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*; його наступними джерелами були літописи Кельна та англо-норманські *Annales Uticenses*, а для періоду 768—1053 рр. передовсім — праця Адама Бременського *Gesta*. Як запис за 767 рік укладач включив до своєї праці повний текст з *Chronicon Lethrense* (бл. 1160—1170 рр.). Під 856 роком наводиться інформація про вікінґівські походи до різних місць Європи. Упродовж решти цього тексту (що доведений до 1170 року) укладач черпав свідчення з *Annales Colbazenses*, часто плутаючи дати і неправильно переносячи роки певних подій, скажімо, інформація з *Annales Colbazenses* за 855, 868, 869, 888-й роки розміщена в *Annales Lundenses* під роками 845, 848, 849, 855-м. Для висвітлення періоду після 1130 року укладач використав існуючі данські літописи, такі як *Annales Waldemariani*, 1130—1219 рр., *Annales Nestvedienses*, 1130—1228 рр., *Annales Nestvedienses*, 821—1300 рр., та *Annales Sorani*, 1130—1300 рр.[26]. Найкраще видання *Annales Lundenses* було здійснене Еллен Йорґенсен в *ADMÆ*, рр. 10—14 (передмова), рр. 44—62 (текст до 1128 року) та рр. 73—129 (текст з 1128-го до 1307 року).

На відміну від *Annales Lundenses* з їх універсальним християнським світоглядом, *Annales Ryenses* мали національну, данську, орієнтацію. Якоб Ланґебек, слідом за попередніми видавцями — Ерпольдусом Ліндеброґіусом (Гамбурґ, 1603; Франкфурт, 1609) та І. А. Фабриціусом (Гамбурґ, 1706), назвав

це джерело *Chronicon Erici Regis*. Така назва була спричинена тим, що текст, відомий попереднім видавцям, завершувався словами: «Hactenus Ericus rex Dacie [тобто Ерік VI Менвед, 1286—1319]»[27]. І. М. Лаппенберґ віднайшов у публічній бібліотеці Гамбурґа пергаментний рукопис XIII ст. (98b) з тими ж самими літописами, однак без заключного речення. А що в тексті «часто» (в дійсності — лише чотири рази) фігурувала назва цистерціанського монастиря в Рюді (Ryd/Rythia/Rye/Rus regium = нім. *Ruhkloster*), розташованого в Анґельні, на місці майбутнього Ґлюксбурґа, то Лаппенберґ до свого видання в «Monumenta Germaniae Historica» XVI (Hannover, 1866, pp. 386—410) увів назву *Annales Ryenses*. Однак сумнівно, щоб ця праця була написана в Рюді. Вона повністю заснована на лундських джерелах, а саме: *Annales Colbazenses* та *Annales Lundenses*.

Д. Шефер стверджував, що в першій редакції *Annales Ryenses* події доведені не далі 1261 року, бо після 1262 року тексти давньоданських перекладів літописів, що збереглися, не узгоджуються з латинським текстом[28]. Однак можна припустити, що перша версія *Annales Ryenses* була укладена в Лунді невдовзі після 1267 року (на якому завершується перша редакція *Annales Lundenses*), а потім копія їх була надіслана до *Rus regium*, де записи були продовжені до 1288 року.

Annales Ryenses були найпоширенішими з усіх данських літописів. Вони складаються з двох частин. Перша частина являє собою невеликий енциклопедичний словничок дев'яноста дев'яти данських королів від 1-го, Дана, до 99-го, короля Ніколауса (Нільса, 1104—1134), тобто до періоду, охоплюваного оригінальними данськими анналами (1130—).

На початку перед укладачем стояло завдання об'єднати три різні традиції — біблійну, класичну та данську:

«Дани, як свідчать давні історіографи, увійшли до королівства, яке тепер називається Данія або Dacia, із Ґотії в часи Саруха, прадіда Авраама. Ці Ґоти, як подає Papias, походили від Ґоґа, сина Яфета. Те, що дехто каже, що дани (Danos) походять від данаїв (Danaitis), тобто від греків, це правдоподібно, але не певно. І на початку назвали їх дані, але в якій-небудь землі мали спеціальне ім'я, поки в часи короля Давида мали короля Дана...»[29].

Автор *Annales Ryenses* був знайомий з *Chronicon Lethrense* (його Дан був королем Вітеслету)[30] і у всьому довірявся *Gesta*

Саксона Граматика. Він також включив до своєї праці деякі перекази, невідомі в інших джерелах, наприклад, у записі про сімдесят четвертого короля Рейнера Лотброкі[31] та вісімдесят четвертого — Лотене Кнута. Остання легенда — про переселення данських слов'ян — дуже важлива для нашої теми; вона розглянута вище, в розділі сьомому.

Історично засвідчені королі зазначені в цій праці з 88-го — Ґорма Ґамеле (р. 68). Літописна частина *Annales Ryenses*, що починається з 1111 року, почерпнута переважно з *Annales Lundenses*[32]; є також прямі запозичення з *Annales Colbazenses* та цистерціанської традиції, так само як і з *Annales Waldemariani*. Самостійні відомості вміщено приблизно з 1240 року.

Найкращим виданням *Annales Ryenses* є видання Еллен Йорґенсен, вміщене в *ADMÆ* (1920), с. 14—17 (передмова), с. 62—70 (текст до 1127 року) і с. 73—125 (текст від 1130-го до 1288 року).

Annales Ryenses послужили зразком для створення *Annales Slesuicenses*. Вони також включають статті про дев'яносто дев'ять королів і — останнього — Ґорма Ґамлі, а також літопис до 1270 року[33]. Ці літописи стали прообразом і для *Annales Ripenses*[34], укладених у XIV ст. (*GkS* 2455, паперовий рукопис XVI ст.), що починаються з Ролло і містять свідчення про переселення під час правління Лотене Кнута[35].

Збереглися три переклади *Annales Ryenses* давньоданською мовою. Вони розподіляються так: Рюд I, відомий з давнього пергаментного рукопису (бл. 1400 року; Codex Rantzowianus, Don. var. 3, 8^{0}), продовжений до 1314 року. Опублікований: M. Lorenzen, *GDK*, pp. 61—134 з передмовою Е. Йорґенсен — *MPL*, pp. 9—10. Рюд II охоплює події до 1245 року; представлений паперовим рукописом XV ст. (Cod. Holm. K. 4, fol.), опублікований M. Lorenzen-ом в *GDK*, с. 135—192; передмова Е. Йорґенсен в *MHL*, с. 10—11. Рюд III також зберігся в паперовому рукописі XV ст. (NKS 606, 8^{0}); продовжується до 1226 року і опублікований Е. Йорґенсен в *MHL*, с. 11 (передмова); с. 21—47 (текст). На с. 50—57 подано паралельний латинський текст *Annales Ryenses* та два данські переклади записів за роки з 1262 до 1268-го.

Східна Європа в данських хроніках та літописах

Данські хроніки, переліки королів та літописи містять важливий генеалогічний, міфологічний, епічний і фактичний матеріал, відсутній в інших джерелах, а відтак вони заслуговують на увагу, безвідносно до кількості конкретної інформації, яку вміщують. В цій групі джерел відмічені лише дві тогочасні історичні події: мандрівка Кнуда III (1146—1157) в пошуках прихистку до Руції /*Ruscia* 1151-го чи 1152 року, зазначена в кількох латиномовних та давньоданських літописах[36]; та похід Маґнуса VI Ерікссона (1319—1374, короля Норвегії, Швеції, а з 1333 — Сконе) проти Новгородської *Руції*, відмічений лише в *Annales Scanici* під 1348 роком[37].

Географічні відомості про Східну Європу в данських джерелах стосуються лише земель або міст, добре відомих в часи Вальдемара: Аркун (Аркона)[38], Померанія[39], Полонія[40], Пруція/Прюція (Пруссія)[41], Семланд/Семландія[42], Курланд[43], Семіґалія[44], Ест[г]онія/Гестія/Естланд[45], Ревале[46], Карелія[47], Фінланд/Фіндланд/Фіннія[48].

Місцеві назви вікінґівського періоду, такі як Альдейґ'юборґ, Біармія, Аустрвеґ, Ґард/Ґардар, Голмґардр, в данських джерелах повністю відсутні; лише деякі з них, скажімо, Голмґардія, зазначені у *Gesta* Саксона Граматика та текстах, похідних від нього. Назва «Русь» подана лише в латинсько-німецьких формах: ***Ruscia****[49], ***Rucia***[50], ***Ryzae***[51], ***Ryssia***[52], ***Rytzæn***[53], ***Rytzeland***[54], ***Ryscæland***[55], ***Ruteni***[56]. Венди (слов'яни) традиційно означувалися латинськими термінами: ***Slavi/Sclavi***, ***gens Slavica***, ***Sclavonia***[57]; з'являються і давньоданські терміни — ***Windær***, ***Windland***, однак часто з ними помилково плутали *Fin[d]land* «Фінландію»[58]. Всі інші східні географічні назви, не запозичені з Саксона Граматика або Адама Бременського, є або біблійними (напр., Еммаус[59], Палестина[60]), або класичними (напр., Константинополіс[61], Кападоція[62]), або такими, що належать до епохи хрестових походів (Сарацені[63], Аккарон[64]).

---

* -sc-, -c-, -z-, -tc- передають середньонімецьке -ц-.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Ісландські літописи

Створення літописів

Невдовзі по тому, як Ісландія одержала свою церковну організацію — 1056 року західну єпархію Скалагольта; 1106 року північну єпархію Голара, — були здійснені астрономічні і хронологічні пошуки для практичних потреб церковного календаря. За місцевими переказами, збереженими в *Biskupa sögur*, перший багатогранний учений Ісландії Семунд Сіґфуссон (нар. 1054-го, пом. 1133 р.) під час свого перебування в Парижі вивчав астрономію і досяг значних успіхів у цій науці. Саме він створив ґрунтовну систему для ісландської хронології[1], продовжену Арі Мудрим (нар. 1067-го, пом. 1148 р.) і завершену в творах Сноррі Стурлуссона (нар. 1179-го, пом. 1241 р.) та його небожа Стурли Тордарсона (нар. 1214-го, пом. 1284 р.).

З того факту, що в ісландських літописах відмічено виверження вулкану Гекла, яке почалося 1104 року[2], Натаніель Бекман (Beckman) зробив висновок, що хронологічний реєстр було введено[3] в кафедральному соборі в Скалагольті не пізніше того-таки року. Найраніша з наявних ісландських обчислювальних таблиць, т. зв. *ta(f)l-byrðingr*, що містить сонячні, місячні та пасхальні цикли, датується 1121 роком[4]. На противагу німецьким і данським літописам, в яких роки християнської ери позначено латинськими літерами, ісландські літописи вживали знаки пасхальних таблиць.

За Бекманом, першим твором, в якому використано ісландські протолітописи, був *Hungrvaka* — анонімна історія перших ста двадцяти років Скалагольтської єпархії (1056—1176); самі протолітописи починалися з 1022 року — дати народження першого ісландського єпископа Іслейва Ґіцурарсона. Бекман навіть представив свою реконструкцію протолітописів, що містять роки з 1022-го до 1176-го (*Xenia Lideniana*, сс. 16—39).

Проте укладання літописів, подібних до давньоруських зводів, почалося в Ісландії лише в останній чверті XIII ст. Фахівці пов'язували появу таких творів з діяльністю визначного історика, політика (*lǫgmaðr*) і поета Стурли Тордарсона, котрий уклав так званий архетип 1280 року. Створення літописів досягає свого апогею в першій половині XIV ст.[5], хоча продовжується аж до першої половини XV ст.

Літопис Стурли Тордарсона має бути укладеним невдовзі після 1279 року, адже перша редакція основних ісландських літописів *Annales (Islandorum) regii*[6] закінчується саме цим роком[7]. Стурла, котрий провів кілька років (1263—1271) при норвезькому дворі, мав доступ до королівських архівів, а також до архієпископської бібліотеки в Трондгеймі, де в його розпорядженні були необхідні рукописні книги. *Annales regii* починаються з Юлія Цезаря (46 рік до н. е.); перша частина їх (до 958 року) написана переважно латиною.

Хронологічна система літописів була почерпнута з праці Беди *De temporum ratione*, однак головним джерелом інформації з історії папства та імператорів до 1156 року були два конспекти з світової історії, написані в Німеччині в XII ст.: *Chronicon universale* Еккегарда з Аура, *Historia scholastica* Петра Коместора та *Speculum naturale, historiale, doctrinale* Вінсента з Бове, написаний у Франції близько 1250 року[8]. Скандинавська історія до 1266 року почерпнута з данських літописів, зокрема з *An-*

nales Lundenses та *Annales Ryenses*[9]. Для відображення скандинавських подій в анналах цитовано твір Адама Бременського (пом. бл. 1085 року) *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* (цитований під роком 861-м)[10].

Свідчення про історію скандинавів починаються з введення християнства 824 року (в дійсності — 826 року!) Гаральдом Ютландським у Майнці[11]. Починаючи з запису під 842 роком про пожежу в Гамбурзі, скандинавські записи подані майже виключно давньоскандинавською мовою[12].

Редакція літопису самого Стурли не збереглася, проте невдовзі після 1300 року була укладена їх нова версія. Це пергаментний рукопис, що належить до XIV ст. (GkS 2087, 4⁰); текст першого укладача завершується 1306 роком[13], кілька інших укладачів також полишили позначки на тексті до 1341 року, що свідчить про цінність і першорядність цього джерела. В ньому вміщена оригінальна інформація з північної і західної частин Ісландії.

Annales regii (скорочено — C) опубліковані в збірнику Ґ. Сторма під № 4 — «Islandske Annaler» — с. XI—XV; 77—155[14].

Наступна редакція літопису[15], *Annales Reseniani*, була здійснена приблизно в період між 1283-м та 1285 рр. у західній частині Ісландії[16]. Вона була переглянута невдовзі після 1295 року і ще раз — після 1306 року. Давній пергаментний рукопис редакції 1295 року, написаний близько 1320 року[17], що належав у 1640 році П. І. Ресеніусу (звідки і походить його назва), згорів під час пожежі в Копенгаґені 1728 року. На щастя, Арні Маґнуссон (1663—1730) бл. 1700 року зробив копію тексту анналів, яка збереглася за ном. AM 424, 4⁰.

Annales Reseniani починаються з 228 р. н. е., а завершуються 1295 роком. Хронологічні викладки скандинавських записів в *Annales Reseniani* дещо відрізняються від таких з *Annales regii*:

Annales regii (C)		Annales Reseniani (K)
842	Народження Гаральда Прекрасноволосого	852
858	Його вступ на престол	862
868	Він встановлює єдиновладне правління	872
875	Колонізація Ісландії	874
931	Смерть Гаральда Прекрасноволосого	933[18]

До 999 року текст *Annales Reseniani* подібний до тексту *Annales Vetustissimi* і літопису Генріка Г'юєра (Høyer); записи

періоду 1000—1269 рр. є також близькими до анналів Генріка Г'юєра. Натомість записи 1270—1295 рр. можна вважати незалежним джерелом з історії Західної Ісландії. *Annales Reseniani* опубліковані Ґ. Стормом під № 1 в його «Islandske Annaler», с. II—VII, 1—30.

Назва *Vetustissimi*[19] придумана данським істориком Якобом Ланґебеком, котрий включив *Annales Vetustissimi* до другого тому своєї праці «Scriptores rerum Danicarum» (Kbh, 1773), с. 177—199. П. А. Мунк та К. К. Равн назвали ці аннали *Hauk Erlendssons Annaler* у своїй окремій публікації в AR, II, с. 367—383, бо пергаментний рукопис AM 415, 4°, в якому вміщені *Annales Vetustissimi*, написаний тим самим переписувачем, котрий близько 1334 року копіював відому «Hauksbók» (AM 544, 4°). *Annales Vetustissimi* починаються від «народження Христа» й продовжуються до 1313 року. На жаль, у рукописі AM 415, 4° втрачено декілька аркушів, у тому числі з записами за 1000—1269 рр. Існуючий рукопис, по суті, написано двома переписувачами; свідчення першого закінчуються 1306 роком[20], свідчення другого починаються з деяких додатків до 1270 року і продовжуються до 1313 року. До 999 року записи *Annales Vetustissimi* надто подібні до *Annales Reseniani*, проте з 1270 року вони містять деякі незалежні свідчення з історії Західної Ісландії. *Annales Vetustissimi* (скорочено — В) включені Стормом під № 2 до його «Islandske Annaler», с. vii—x, 31—54.

Пергаментний рукопис AM 22, fol. «Adversaria Huitfeldiana»[21] був переписаний з ісландського оригіналу в Норвегії в першій чверті XIV ст. Якийсь час він належав доктору Генріку Г'юєру з Берґена (пом. 1615 року) і від нього одержав свою назву. Текст його починається з П'ятого Вселенського Собору (Другий Собор у Константинополі), що відбувся 555 року, однак через специфіку ісландської хронології датований в тексті 547 роком. Аннали завершуються 1310 роком. Записи до 999 року в літописі Генріка Г'юєра тотожні *Annales Vetustissimi*[22]. Записи за період 1000—1269 рр. грунтуються на *Annales Reseniani*, а з 1270-го до 1302 року — знову на *Annales Vetustissimi*, хоча в останній частині використано теж *Annales regii*.

Друга частина анналів Генріка Г'юєра (починаючи з 1000 року; скорочено — O) означена в збірнику Сторма № 3 — «Islandske Annaler», с. x + 55—75. Характерні риси попередніх записів, до 999 року, видані Стормом як варіанти до його видання *Annales Vetustissimi*.

Пергаментний рукопис XIV ст. AM 420 B, 4° до року 1362 переписано священиком Ейнарром Гавлідасоном (Einarr Haflïðason, нар. 1304-го, пом. 1393 року). Це була нова скорочена редакція *Annales regii* (за редакцією 1306 року)[23], бо укладач (котрий працював у північній частині Ісландії) включив до своєї хроніки великі уривки з *Veralldarsaga* — ісландської версії світової історії (написаної наприкінці XII ст.). На початку рукопису, до 247 р. н. е., в тексті є деякі пропуски, а свідчення за період з 450-го до 655 року втрачені[24]. Невдовзі після 1300 року рукопис потрапив до Південної Ісландії, де кілька переписувачів продовжили працю Ейнарра Гавлідасона до 1391 року. Згодом, між 1391-м та 1400 роком, рукопис був перевезений до Скалагольти і продовжений до 1430 року. З приблизно 1650 року, за пропозицією єпископа Брюнйольвура Свейнссона (Brynjólfur Sveinsson), який (явно неправильно) вважав, що аннали були написані Арні Оддссоном льогмадуром (нар. 1592-го, пом. 1665 року), рукопис став відомий під назвою *Lögmanns-annáll*[25].

Копія, виконана в середині XVI ст. (AM 420 C, 4°)[26], містить втрачені частини літопису Ейнарра Гавлідасона, тобто записи з 70 року («passio Petri et Pauli apostolorum») до 247 року та за роки 450—655-й. Таке продовження *Lögmanns-annáll* (AM 420 B, 4° та AM 420 C, 4°), написане в Скалагольті, назване *Nýi annáll*[27]; до нього включено роки з 1393-го по 1430-й. Обидва літописи включено Стормом до «Islandske Annaler» (за № 7) — с. XXI—XXIV, 231—285 («Lögmanns-annáll» = скор. E) та с. 285—296 (*Nýi annáll* = скор. Eb).

Літописи Скалагольти[28] з'явилися в монастирі Модрувелліра в Північній Ісландії в XIV ст.; оригінальна версія розпочинається з 140 р. н. е. і завершується 1348 роком[29]. Незабаром літопис потрапляє до Скалагольти, і там його продовжують до 1362 року. В існуючому рукописі (AM 420, 4°) роки з 1013-го до 1180-го та з 1265-го до 1271-го відсутні.

Літописи Скалагольти ґрунтуються на *Annales Reseniani* (рання частина), *Annales Vetustissimi* та літописі Г'юєра; однак для періоду після 1300 року видавці використали також *Annales regii*[30] та *Gottskálksannáll*. Незалежні свідчення літопису починаються з 1300 року і стосуються Південної Ісландії. Літописи Скалагольти (=скор. D) опубліковані Стормом (за № 5) в його «Islandske Annaler», с. XV—XVIII, 157—215.

У XVII ст. в Скалагольті зберігалися фрагменти літопису за період з 1328-го до 1372 року (скорочення — N; AM 423 A, 4°

та AM 764 A, 4°)[31]. Вони були записані в Північній Ісландії в XIV та XV ст. і включені Стормом до «Islandske Annaler» за № 6, с. XVIII—XX, 217—229.

Відомий пергаментний звід GkS 1005 fol., названий *Flateyjarbók*[32] і написаний близько 1380—1394 рр., вміщує літопис з 46 р. не. е. до 1394 року. Вони укладені близько 1388—1396 рр. священиком на ім'я Маґнус Торгальссон[33]. Його основними джерелами були *Annales regii*, *Skálholtsannáll* та *Lögmanns-annáll*. Для періоду з 1150-го до 1269 року він використав також деякі королівські саґи (Sverris saga, Hákonar saga Hákonarsonar) та інші джерела[34]. Починаючи з 1283 року ці літописи є цінним незалежним джерелом[35]. *Flateyjar* літопис опублікований (як № 9; скорочення A) Стормом в його «Islandske Annaler», с. XXXII—XXXVIII, 381—426, 492—497.

Робота над літописами в Ісландії[36] завмерла більш ніж на сто років і була відновлена священиком на ім'я Ґоттскальк Йонссон (нар. 1524-го, пом. 1590 року) з Ґлумбера у Скаґафйорд (Skagafjörður). На основі давнього рукопису (нині втраченого) типу *Annales regii* — *Flateyjarbók Annals*, в якому містилися свідчення про події від народження Христа до 1394 року, він написав літопис від народження Христа до 1567 року[37]. Праця Йонссона була продовжена до 1578 року його сином Йоном[38]. Для записів після 1300 року Йонссон та його син використали документи, письмові записи та усні перекази, однак їхні записи — надто стислі. Незалежна частина анналів стосується Північної Ісландії.

«Аннали Ґоттскалька Йонссона» (скорочено — P) опубліковані Стормом на основі пергаментного оригіналу (SKB, 5, 8°) з варіантами з AM 412, 4°, AM 429 A2, 4° в його «Islandske Annaler», с. XXV—XXXII, 297—378.

Назва останнього ісландського літопису — «Oddaverja» — введена Стормом[39]. *OddaverjaAnnals* були укладені в Одді близько 1579—80 рр. і включали період від Юлія Цезаря до 1427 року[40]. Текст рукопису (AM 417, 4°) містить також додатки, зроблені другим переписувачем близько 1600 року[41]. Основним джерелом для *Oddaverja Annals* були *Lögmanns-annáll* (у редакції 1313 року)[42] та *Nýi annáll*. Однак у своєму розпорядженні укладач мав ще *Annales regii* та *Flateyjarbók*[43].

У ранній частині літописцем активно використані королівські саґи («Os Tm»,«Sverris saga»,«Knýtlinga saga»), родові саґи і данська версія (зроблена Веделем) «Gesta» Саксона Граматика

(Kbh, 1575). Він також цитує поетичні станси[44]. В частині після 1313 року в колі інших використано «Sturlunga saga». *Oddaverja Annals* (скорочення — L) схожа на хроніку більше, ніж літопис[45]. Цей літопис включено Стормом за № 10 до його збірника «Islandske Annaler», с. XXXVIII—XXXVI, 427—491.

Східна Європа в ісландських літописах

Наявні ісландські літописи — пізнього походження (третя чверть XIII ст.), а тому як першорядне джерело їх слід використовувати лише у випадках втрати оригіналу, скажімо, для встановлення дати смерті Інґвара[46], коли ісландські літописи є єдиним джерелом. Вони відмічають цю подію під 1041 роком (=CEA). Часом літописи можуть служити дослідникові джерелом додаткової інформації, як у випадку з «Gesta» Адама Бременського, де під 861 роком серед скандинавських командирів зазначене нескандинавське ім'я *Op(д)вir*[47]. Цитуючи Адама Бременського, літописи дають і скандинавську форму цього імені — Гйордунґ (*Hjǫrðungr* = CD). В літописах згадано лише кілька подій, що мають безпосереднє відношення до Східної Європи, і всі вони тотожні подіям, зазначеним у саґах королів Норвегії — Олава Трюґґвасона (995—1000), Олава Святого (1015—1030) та його сина, короля Маґнуса Доброго (1035—1047). У хронологічному порядку це такі події:

971	Олава Трюґґвасона привезено піратами до Естланду (CDPL)
977	він прибуває в Ґардарікі (CDEA [978 р., без вказ. точної дати] L)
986	він полишає Ґардарікі (C [987 р., без вказ. точної дати] DPAL)
994	битва йомсвікінґів біля Гйорунґаваґра (Hjǫrungavágr; C))
1019	Олав Святий одружується з Астрід; а Ярицлейв, король Голмґарда, бере за дружину Інґіґерду — іншу дочку шведського короля Олава (CL)
1029	Олав Святий вирушає на схід до Ґардарікі (KOCEPAL)
1043	Король Маґнус спалює Йомсборґ і завдає поразки вендам під Люрскоґсгейдром (Lýrskógsheiðr; KOCP [1041 р., без вказ. точної дати] L).

В ісландських анналах зазначені такі географічні і історичні назви Східної Європи:

Місцеві назви	Рік	Аннали
Bjarmaland	1222	KOCDPA
Bláland		L (c. 438,34; c. 442, s. a. 70)

Churlandz straund		L (c. 434, 1.18)
Estland	971	CDPL
	1219	CDAL (1218 p.)
Fencdi (Венеція)	1380	L
Finnmǫrk	1258	CDAL (1257 p.)
	1310	A
	1311	A
Garðaríki	977	CDEA (978 p.); L
	987	CD (986 p.); P (986 p.); AL (986 p.)
	1029	KOCEPAL
Grickland		L (c. 436, 22; c. 437, 27; c. 450, 758)
Gricklandz-haf (Середземне море)	1230	CPAL
Hólmgarðr	1019	CL
Húna Kongr		L (c. 432, 3960 рік від сотворіння світу; c. 434)
Jarizlcifr	1019	CL
Jarizmarr, король Рюгену	1170	CAL
Jómsborg	1043	KOCPA (1041 p.); L
Kan (Kám, Kain, Cham) inn ríki (Монгольський каган)	1246	KCDPAL
Kirjálaland	1296	P
Kurland		L (c. 434, 1.34)
Langbardaland		L (c. 552, 1.23)
Pryzaland (Пруссія)	1210	A
Pulinaland (Польща)	1210	A
Rauðstockr (Росток)	1306	CDEA
	1363	P
	1393	P
Rucia		L (c. 434, 1.34)
Russialand		L (c. 439, 44)
Ruzaland	1348	N
	1351	EAL (1350 рік)
Samland	1210	A
	1259	KOCDAL (1258 p.)
Serkland	629	D
	1349	NEAL (1348 p.)
Tamerlanes Scyta	1398	L
Ungaria	1230	KOC (1231 p.); DA (1231 p.); L (1231 p.)
	1241	KCDAL
	1271	KOCE (1270 p.); AL (1269 p.)
Vngarialand		L (c. 433, 1.5—4 з кінця)

Vindland	986	L
	1000	L
	1170	L
	1182	L
	1190	CDA
	1299	L
		L (c. 34, 1. 34)

Місто Константинополь зазначене в анналах трьома різними назвами, двома класичними та однією скандинавського походження:

	Рік	Бізанціум Bizancium	Константинополіс Constantinopolis	Мікліґардр Mikligarðr
н. е.	311		EL (310 р.)	EAL (310 р.)
	361		NE	DA
	386		CD (384 р.) AL	AL
	392		CE	
	409		KB (410 р.) A	
	527			EA (529 р.) L
	531			KB (532 р.)
				DPL (534 р.)
	541	CEL		
	542			A
	547		CE	DA (548 р.)
	553		CE	DA (554 р.) L
	629		C	D
	801			EL (800 р.)
	804			A
	875			L
	886		C	
	1108			E
	1215			DA

Попередні висновки

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

Попередні висновки

У першому з шести запланованих томів про походження Русі неможливо навести підтвердження всім висунутим тут теоріям, однак принаймні оглянути лабораторію дослідження і зробити попередні висновки можна.

Як відзначалося в передмові, перші чотири томи торкатимуться інформації, що її можна видобути з джерел. Перший том присвячено джерелам давньоскандинавської традиції, за винятком давньоісландських саґ, які включено до другого тому лише з огляду на обсяг. Утім, цілковитої демаркаційної лінії не було зроблено. Окремі з розглядуваних тут тем збереглися також у саґах, що викликало необхідність включити до цього тому аналіз свідчень з цих відповідних саґ. А що на давньоскандинавські джерела (скажімо, давньоданську та давньоісландську історіографічну літературу) не писалися як доповнення інформації, наведеної в давньоруському першому літопису (ПВЛ), — будучи

продуктом особливого культурного середовища, вони мали власні завдання, — то довелося спершу оглянути давньоскандинавську традицію в усій її повноті, аби з'ясувати її обсяг і характер. При цьому я умовно погодився з формальним поділом на жанри (тобто еддичну поезію, поезію скальдів, рунічні написи), що його законно визнали знавці давньоскандинавських літератур для своїх власних цілей. (Структурний аналіз цих категорій та їх взаємозв'язок я наводжу в другому томі після аналізу та оцінки саґ).

Моя головна мета полягала в тому, щоб видобути із джерел будь-які свідчення про перебування давніх скандинавів у Східній Європі, виходячи із змісту творів та представленої в них інформації: звідси така суміш джерелознавчих студій та історичних, літературних і методологічних нарисів, представлених без огляду на хронологічний чи тематичний порядок. Більшість із розглянутих у цьому томі джерел породжені досекулярним суспільством з міфоциклічним мисленням. Самий їхній характер вимагав розгляду їх за особливою методологією. Насамперед необхідно було з'ясувати, чи служили міф та епіка в тому чи тому випадку вмістилищем для замаскованої колективної історичної пам'яті. Якщо це було так, потребувалося відшукати способи для розшифрування тієї пам'яті й трансформації її в підтверджені історичні факти.

Така методологія подарувала п'ять важливих відкриттів для всесвітньої історії. По-перше, була деміфологізована *gelehrte Urgeschichte* ([псевдо]наукова праісторія) давніх скандинавів та їхніх ґерманських предків і підтверджене те, що їхнє тривале перебування в «Тюркланді» на річці Танаїс відповідає дійсним ґермано-хозарським контактам, які відбувалися у Східній Україні між VIII— X ст.

По-друге, Таматарха/Тмуторокань, розташована в центрі раннього Боспорського царства, була важливим центром пізньої елленістичної цивілізації; також була окреслена роль оноґур—булгар (очевидно, «ванів» з еддичної традиції) та їхніх послідовників, хозарів.

По-третє, була встановлена роль гунів та хозарів («степових кочовиків») у перенесенні соціополітичної та релігійної системи *Männerbünde* до давніх скандинавів («морських кочовиків»).

По-четверте, зібрані тут відомості наштовхують на думку, що стародавні скандинави, як будівничі імперії, саме в Хозарії, найімовірніше, запозичили ідею конунґа («людини божественного

походження») і правила зреформованого письма, тобто молодшого футарка, бо це якнайкраще відповідало військово-торговельному багатомовному союзу племен.

По-п'яте, джерела — зокрема, скальдична поезія — підтверджують гіпотезу про те, що стародавні скандинави вважали північну і північно-західну частини пізнішої Руської держави фінською територією, і назва «слов'яни» (*венди*) не вживалася в зв'язку з Руссю чи Східною Європою в IX—XI ст.

Першим томом зроблено принаймні ще два внески в історичну науку: (1) підтверджено торговельне співробітництво між вікінґами (військовою аристократією давньоскандинавського походження) і франко-фризькими купцями в середині VIII ст.; і (2) доведено, що відомий епічний твір «Битва ґотів з гунами» не мав під собою реальної основи. Це було швидше телескопуванням епохи в епіку, коли історичних осіб замінили архетипами.

Щодо проблем, пов'язаних безпосередньо з походженням Русі, в першому томі, серед інших результатів, наводиться і висновок про те, що кілька варязьких харизматичних кланів активно діяли в Східній Європі між прибл. 750 р. н. е. і 930-м. В одних випадках (скажімо, коли йдеться про Ільвінґів та Інґлінґів) я залишав імена, знайдені в джерелах, незважаючи на те, чи справді вони відповідали тому окремому клану в ті далекі часи. Для інших кланів (скажімо, фризів) я підбирав нові імена.

Особливо хвилюючим було знайти в скандинавському матеріалі підтвердження: 1) факту міграції окремих західнобалтійських слов'янських племен (*вендів*) до Східної Європи, як про те повідомляється в ПВЛ, а також 2) вендського походження Великого Новгорода.

У світлі нових фактів прояснилася роль Альдейґ'юборґа (Старої Ладоги, з давньоскандинавською мовою в якості *Lingua franca*) як політичного і культурного центру IX ст. Гандван, король Геллеспонту, за Саксоном Граматиком, був визначений як хозарський каган-утікач, що знайшов прихисток на волзькій торговій факторії рутенів/русів. Наступні шлюби (також засвідчені в праці Саксона Граматика) між хозарською верхівкою і рутенами/русами мали велике значення для подальшого розвитку, оскільки породили династію руських каганів, яка пізніше захопила Київ і обернулася на творців слов'янської держави—Київської Русі.

Гастінґ і Бйорн, два вікінґівські морські герої середини XI ст., були ідентифіковані як, з одного боку, втілення ґерманських

міфічних божественних близнят, котрі зображені в діоскурівському міфі про морські пригоди, а з другого, як Аскольд і Дир з ПВЛ. Згідно зі свідченнями скандинавських джерел, найімовірніше, що Дир—Бйорн із «фризької» династії сидів в Альдейґ'юборґу, а не в Києві. За тими самими свідченнями з'ясувалося, що загадковий скандинавський напад на Константинополь 860 року почався з півночі, а відправним пунктом послужило місто Палтеск'я/Полоцьк.

Прискіпливе дослідження виявило, що Олега (<давньосканд. *Helgi*) з ПВЛ складено з двох осіб: Олега Віщого, епічного героя, і Олега, Великого князя Руського, чиїм осередком у X ст. був Полоцьк. Як не дивно, розшифровані скандинавські традиції передають точно ту саму картину. Два Олеги мають своїх двійників, двох Гельґі із скандинавських джерел: Гельґі, культову постать з суто свебського міфу, та Гельґі/Лота Кнута, нащадка данської королівської династії (Ільвінґів). Останнього з Гельґі було вигнано з його батьківщини шведським харизматичним кланом. Близько 900 р. н. е. він вирушив до Східної Європи в супроводі своїх підлеглих балтійських слов'ян, котрі пізніше оселилися уздовж східного узбережжя Балтійського моря.

У першому томі представлено нове філологічне тлумачення деяких давньоскандинавських географічних назв і доведено, що вони належать до категорії «перехідних» термінів. Отож, до встановленої перехідної назви Рейдґоталанд тепер додано «Ґарди», «Ґардарікі», «Ґард» (Русь), гуни та «Кенуґард».

Дослідження всього зібрання скандинавських рунічних написів відкрило багато нових фактів. Вони відповідно допоможуть оцінити варязький внесок в історію Східної Європи та Західної і Центральної Азії протягом X—XII ст.

З допомогою цієї праці я прагнув досягти подвійної мети: зібрати всі існуючі джерела, що раніше не були зібрані, й, відштовхуючись від них, представити новий погляд на походження Русі. Історіографічні, літературні, історичні та бібліографічні замітки цього тому, вкупі з цитатами з усіх відповідних джерел, як мовою оригіналу, так і в перекладі, можуть тепер відкрити історикові, незнайомому з давньоскандинавською філологією, доступ до цього важливого матеріалу.

Моя систематизація, витлумачення всіх джерел, детальне обговорення збережених специфічних термінів, понять і концептуальних моделей будуть представлені — як зазначалося в Передмові — у п'ятому й шостому томах, присвячених винятково синтезу.

Декого з читачів, безперечно, розчарує, що в цій книжці про походження Русі більш ніж на тисячу сторінок обсягу нема жодного розділу, присвяченого таким темам, як поява східних слов'ян, полеміка щодо антів чи розвиток слов'янської економіки та суспільства.

Такий пропуск пояснюється тим, що науковець, котрий працює в останній чверті XX ст., має право і навіть обов'язок відкинути ті проблеми й суперечки, що їх розглядали його попередники два чи навіть одне століття тому.

Час позбавитися інтуїтивного, суб'єктивного та телеологічного ухилу в історичній науці минулого і переглянути проблеми з розширеного, структурно обґрунтованого погляду, сприйнявши наукові методи, зокрема розвинуті сучасною антропологією, лінгвістикою та соціологією.

Документальний матеріал служить не для того, щоб дати ясні відповіді на всі апріорні запитання науковця, а, скоріше, щоб забезпечити його підґрунтям для постановки правильних запитань, тобто таких, що підводять до науково доказових відповідей. Якщо, як я сподіваюсь, мені вдалося поставити хоч кілька з цих правильних запитань, то час і зусилля, витрачені на підготовку цього тому, виявились немарними.

Додатки

ДОДАТОК ПЕРШИЙ

Вікінґівсько-варязький рунічний біографічний довідник

Вступ

Цей додаток буде корисний для істориків, котрі до сьогодні могли цитувати скандинавські рунічні написи лише в уривчастій хрестоматійній формі. Імена власні, що зустрічаються в написах, досі вивчалися майже виключно лінгвістами й філологами, а тому — безвідносно до історичних осіб, що стоять за цими іменами, тобто в межах лінгвістичних форм самих імен. Не менш важливо, на мій погляд, ідентифікувати історичних осіб, яким належали ці імена, та визначити їхні взаємозв'язки. Для широкого охоплення теми, як того і вимагає справжня оцінка кожного джерела, в додаток включені всі свідчення з написів, що стосуються даних імен.

Розглянуті написи виконані молодшим футарком і датуються періодом від прибл. 800-го до 1100 рр. У додатку використано

свідчення з 577 написів: 365 (включаючи 16 з Ґотланду) — шведського походження, 126 — данського, 77 — норвезького та 7 — з території колишнього Радянського Союзу. Залучено всі написи, датовані періодом від прибл. 800-го до 1000 рр. З рунічних пам'яток, датованих 1000—1100 рр., обрані лише: (а) історичні або (б) написи про мандрівки до іноземних, західних чи східних, країн, включаючи «зарубіжну» Скандинавію і, повністю, зібрання Рупрехта (R); (в) написи, що містять соціальні або політичні терміни; (г) незвичні особисті написи.

У додатку систематизовано всі існуючі свідчення про осіб, згадуваних у написах, включаючи: (а) імена власні та батьківські, імена дітей, родичів, друзів; (б) соціальний стан; (в) земельну та особисту власність; (г) участь в історичних чи родинних подіях і звідомлення про кінець життя; (д) особисті характеристики (лише в історично найважливіших поетичних формах); (е) географічні назви, як скандинавські, так й іноземні. Подано імена всіх відомих родичів кожної особи, вони повторені для кожного члена родини. Якщо родинний зв'язок непевний, це відмічено знаком запитання або виразом «імовірно».

Дати написів почерпнуто переважно з цитованого зводу або з іншої спеціальної літератури цієї тематики. Вони стосуються згадуваних правителів або якоїсь події, однак, головним чином, дати виведено відповідно до рунологічних та/або історичних (скажімо, орнаментальних стилів вікінґівського періоду) критеріїв.

Особисті імена подано в реконструйованій формі (давньоданській, давньонорвезькій, давньошведській), відповідно до орфографії зводу, з якого вони походять (наприклад, данське OlafR, Toki = норвезькому Óláfr, Tóki = шведському ŌlafR, Tōki). Для порівняння в дужках додані форми імен з давньоруських джерел, зокрема візантійсько-руських договорів 907, 912, 945 та 971-го рр., наведених у ПВЛ, Київському літописі та київському «Патерику».

Імена розміщено за скандинавською абеткою з незначними спрощеннями: літери ā/á за абеткою ідуть після а, однак у додатку імена, що починаються як з літери а, так і з літер ā/á, подані в одному підрозділі.

Скорочення

А. — Англія	др. — дружина, жінка	нд. — без дати	с. — син
б. — батько	К. — король	Н. — Норвегія	ст. — століття
бр. — брат	м. — мати	п. — помер(ла)	ч. — чоловік
Д. — Данія	н. — народився(лася)	род. — родич	Ш. — Швеція
д. — дочка	невід. — ім'я невідоме	стр. — сестра	

А

1. *Abbi*, б. Токі (Toki), «мудра людина» (*uhemskR*), бл. 940—1000 рр., DR 56.

2. *Abbi*, род. (*magR*) Токі (Toki), ймовірно, його вітчим, ч. Тови (Tofa) — м. Токі (Toki); залишив Токі свою власність, бл. 940—1000 рр., DR 143.

3. *Abbi*, «високородний *drængR*» і компаньйон (*felagi*) спільників: Вреста (Wrestr), Нюка (NykR), Круси (Krusa), бл. 940—1000 рр., DR 339.

4. *Alfrīðr*, др. Віґмунда (Vīgmundr), бл. 1050 р., U 1011.

5. *Agmundr*, с. Баульва (BāulfR), бр. Ґудвера (Guðvēr) і Вістейна (Vīstæinn), бл. 1050 р., Sö 170.

6. *Agmundr*, род. (frœnði) Кулбена (Kulbēnn), до 1050 р., Vg 178.

7. *Agmundr*, ч. Дюрві (Þyrvī), «могутньому високородному *þægn*-у», X ст., Vg 150.

8. *Āgūti*, с. Асґаута (Āsgautr), поставив каменя своєму б., XI ст., Vg 74.

9. *Aihvatr*, с. Лікната (Liknat) і Айлікні (**Ailikni**), бл. 1000—1050 рр., G 114.

10. **Ailikni**, д. Сібби (Sibba), др. Лікната (Liknat), бл. 1000—1050 рр., G 114.

Aki, див. також *Āki*

11. *Aki*, бр. Ульва (UlfR), котрому він поставив каменя, бл. 1000—1050 рр., DR 288.

12. *Āki*, с. Фрьойґейра (FrøygæiRR), бр. Ґудстейна (Guðsteinn), Ейста (Æistr) і невід., після 1050 р., U 1158.

13. *Āki*, с. Люта (Liūtr), бр. Стюрра (Styrr) (?), п. на чужині, XI ст., U 1016.

14. *Albōð*, компаньйон (*fēlagi*) Слоді (Slōði), братчик фризької ґільдії (*gildi*), XI ст., U 391.

15. *Áleifr Ljótolfssonr*, поставив хреста своєму с. Ульву (Úlfr), бл. 1000 р., острів Мен, J 82.

16. *Álfgeirr*, священик Ерлінґа, бл. 1028 р., NYR 252.

17. *Alfhildr*, м. Ейстейна (Øystæinn), др. Тості (Tosti) (?), бл. 1041 р., Sö 254.
18. *Alfkil*, род. (*frændi*) Манні (Manni), котрому він разом із синами поставив каменя, бл. 1000—1050 рр., DR 107.
19. *Alli*, член корабельної команди (*skipari*), «потонув з Альвартом» (Alwarþr) (або: «Альварт ——— потонув там зі всією командою»), бл. 1050—1100 рр., DR 379.
20. *Alli*, взяв данину (данеґельд) від Кнута в Англії 1018 р., U 194.
21. *Alli* «Блідий»(?), храмовий священик (*goþi*) і «високородний *þægn*», його сини й др. насипали йому курган (*kumbls*), бл. 850—950 рр., DR 209.
22. *Alli*, с. Фрьойстейна (Frøystæinn), бр. Карлі (Karli), XI ст., Vg 137.
23. *Alli*, с. Ярла (Iarl), бр. Ґісла (Gīsl), Інґімунда (Ingimundr) і Йофурфаста (Iofurfast), після 1070 р., U 898.

[*AlrīkR* = давньорус. *Африк-*, «Патерик», 1024, 1068 рр.]

24. *AlrīkR*, різьбяр рун, бл.1041 р., U 654.
25. *AlrīkR Lumber*, правник і різьбяр рун, бл. 800—840 рр., Vg 119.
26. *AlrīkR*, с. Сп'юта (Spiūt) (із Мори) і Сіґрід (Sigrīðr), бл. 1020 р., Sö 101, 106.
27. *AlvēR*, с. Торбйорна (Þōrbiorn), бр. Інґ'яльда (Ingialdr), бл. 1030 р., Sö 159.
28. *AlviR*, б. Арнфаста (Arnfastr), бл. 1020—1060 рр., U 636.
29. *Alwarþr*, б. Сацура, «потонув там зі всією командою» (або: «зі *skipari* Аллі»), бл. 1050 р., DR 379.
30. *Āmundi*, різьбяр рун, бл. 1041 р., Sö 215, 217, 233, 254, 271.
31. *Āmundi*, б. Рунульва (RūnulfR), бр. Грінґа (HringR), котрому він поставив каменя, до 1050 р., Sö 333.

[*Amundr* = давньоруськ. **Амунд*, 945]

Amundr, див. *Emundr*

32. *Andrés*, Ск'ялдарбанд, іноземний купець у Б'ярмаланді, п. 1222 р., NYR 421.
33. *Andvēttr*, ч. Ґіллауґ (Gillaug), б. Лівстейна (Līfstæinn), Сіббі (Sibbi) і Скаллі (Skalli), XI ст., U 173.
34. *Andvēttr*, с. Ґуннлейва (GunnlæifR) (1), бр. Блесі (Blesi), Діарва (DiarfR), Кара (Kārr) (1) і Кіті (**Kiti**), п. бл. 1043 р. на сході (ймовірно, з Володимиром Ярославичем), U 643, 644, 654.
35. *Andvēttr*, с. Голмі (Holmi) і Гродельв (HrōðælfR), бр. Арнкелля (Arnkell) і Варґаса (Vargas) (?), XI ст., U 357.
36. *Andvēttr*, бр. Гуґі (Hugi) і Торґільса (Þōrgīls), бл. 1041 р., Sö 287.
37. *Andvēttr*, с. Гельґі (Hælgi) і Рюни (Rūna), бр. Раґнара (Ragnarr), Спяллбуді (Spiallbuði) і Свейна (Svæinn), бл. 1070—1080 рр., U 687.

38. *Andvēttr*, с. Гельґи (Hælga), п. «в білій одежі» (одежа хрещення), XI ст., U 1036.
39. *Andvēttr*, с. Свейна (Svæinn) і Кетільой (Kætiløy), бр. Ґердара (Gærðarr), бл. 1050 р., U 80.
40. *Andvēttr*, с. Ейста (Æistr), поставив йому каменя, XI ст., Sö 90.
41. *Ani*, б. Ескіля (Æskil), бл. 940—1000 рр., DR 117.
Ansurr, див. також *Assur* і *Azur*
42. *Ansurr*, ч. Ґудлауґ (Guðlaug) (д. Онема/Ōnǣmr з Барастаді/BārastaðiR), б. Голмі (Holmi), п., ймовірно, на сході до 1050 р., U 328; пор. U 29.
43. *Antsvarr*, бр. Ерн— (*Ærn—*), їхній б. помер у Греції, XI ст., Sö 85.
44. *Anundr*, с. Емунда (Emundr) — К. Ш., і Раґнгільд (Ragnhildr), бр. Ейріка (Æirīkr), Гакона (Hākon), Інґвара (Ingvarr) і Раґнара (Ragnarr), п. у Греції (?), до 1041 р., U 513, 540.
45. *Anundr*, с. Ґейрбйорна (GæiRbiorn), бр. командира Торстейна (Þōrstæinn), після 1050 р., Sö 338.
46. *Anundr*, б. Ґейрві (GæiRvī) і Ґюлли (Gulla), п. з Інґваром 1041 р., U 661.
47. *Anundr*, с. (Г)Ліфьоя ((H)Līføy) , бр. Бюрстейна (Biūrstæinn), Ґейгвата (GæiRhvatr) і Отама (ŌtamR), бл. 1041 р., Sö 320.
48. *Anundr*, с. Калля (Kāll), бр. Інґіфрід (Ingifrīðr) і Вікінґа (VīkingR), XI ст., U 498.
49. *Anundr*, с. Карі (Kāri) і Сіґруд (Sigrūðr), п. у Вірланді бл. 1040 р., U 533.
50. *Anundr*, с. Свартгаувді (Svarthaufði) і Торґунн (Þorgunn), бр. Ейста (Æistr), XI ст., U 457.
51. *Anundr*, с. Вікінґа (VīkingR), XI ст., Sö 269.
52. *Anundr*, ч. Естрід (Æstrīðr), б. Раґнвальда (Ragnvaldr), «наймогутніший в Раунінґу», п. в Данії бл. 1030 р., Sö/R 83.
53. *Arinbiǫrg*, др. Сандульва Чорного (SandulfR), бл. 950 р., острів Мен, J 79.
[*Arnfastr* = давньоруськ. **Арфаст*, 945]
54. *Arnfastr*, с. Альві (AlviR), жив у Ґардах (Києві), бл. 1020—1060 рр., U 636.
55. *Arnfiðr*, бл. 1000 р., NYR 330.
56. *Arnfiðr Jatvardsson*, ймовірно — XII ст., NYR 391.
57. *Arni*, співвласник корабля з Ацуром Саксі (Azur Saxi), бл. 1000—1050 рр., DR 68.
58. *Arni*, с. Стьодінґа (StødingR), бр. Орьокії (Ōrøkia) і Тіальві (Þialfi), вирушив до **hayrt lant** (Горда-ланду?), XI ст., U 948.
Arnkell, див. також *Arnketill*
59. *Arnkell*, с. Голмі (Holmi) й Гродельв (HrōðælfR), бр. Андветта (Andvēttr) й Варґаса (Vargas) (?), XI ст., U 357.

60. *Arnkell*, с. Ульва (UlfR) (із Скалгамара) й Ґюрід (Gȳrīðr), бр. Ґюі (Gȳi), Голмдіс (Holmdīs), Ульвкетіля (Ulfkætill) й Уні (Uni), після 1050 р., U 225.
61. *Arnketill*, поставив каменя з рунами, бл. 1000 р., NYR 230.
62. *Arnsteinn*, б. Бйорна (Biórn), бл. 1020 р., NYR 184.
63. **As**——, бр. —**sur**, п. в Ґотланді бл. 1000—1050 рр., DR 220.
Asa, див. також *Āsa*
64. *Asa*, названа разом з Фриї (FriiR) (с.?), бл. 800—900 рр., DR 333.
65. *Asa*, др. К. Аґдеру Гакланґа (HaklangR), бл. 940—1000 рр., DR 219.
66. *Asa*, поставив каменя **tuku**——**iR**, убитий в **aufu** — степу, бл. 1000—1050 рр., DR 154.
67. *Āsa*, др. Есбйорна (Æsbiorn); м. Кулбена (Kulbēnn), до 1050 р., Vg 178.
68. *Asa*, др. Емунді (Ømundi), бл. 1000—1050 рр., DR 155.
Āsbiorn, див. також *Æsbiorn*
69. *Āsbiorn*, власник *кнаппа*, на якому від норвежців загинув у Свалунесі (?) Ґейрбйорн (GæiRbiorn), бл. 1000—1030 рр., U 258.
70. *Āsbiorn*, поставив каменя всім підступно убитим, після 1050 р., U 1028.
71. *Āsbiorn*, названий разом з Даґом (*DagR*), XI ст., Vg 101.
72. *Āsbiorn*, будівничий мостів, Фрьосьо, Ямтланд, бл. 1050 р., L 1085.
73. *Āsbiorn*, бр. Юлі (Iuli) й шурин Ґуллі (Gulli) (із Смули), ймовірно, п. разом з Інґваром 1041 р., Vg 184.
74. *Āsbiorn*, с. Віґфаста (Vīgfastr), разом зі своїм братом ——**biurn** поставив каменя своєму б., бл. 1025 р., Ög/R 59.
75. *Āsbiorn*, с. Вікінґа (VīkingR), бр. Крока (KrōkR), XI ст., U 432.
76. *Asfriþr*, др. Ґнупи (Gnupa) (К. Д./Гедебю, п. бл. 950 р.), м. Сіґтрюґґа (SigtryggR), DR 2, 4.
Āsgautr, див. також *Asgotr* і *Āsgøtr*
77. *Āsgautr*, б. Аґуті (Āgūti), дуже високородний *þægn*, XI ст., Vg 74.
78. *Āsgautr*, б. Кетільфаста (Kætilfastr), мандрував на захід і схід, бл. 1000—1025 рр., U 504.
79. *Āsgautr* **hlu**, б. Свейна (Svæinn) і Едкетілля (Øðkætill), високородний *þægn*, XI ст., Vg 103.
80. *Āsgautr*, с. Ейста (Æistr), бр. Інґібйорна (Ingibiorn), Інґіфаста (Ingifastr) і Свейна (Svæinn), XI ст., U 181.
81. *Āsgautr*, с. *þægn*-а Едкетілля (Øðkætill), XI ст., Vg 102.

82. *Ásgerðr*, д. Ґуннара (Gunnarr), др. Торіра Гардарсона (Þórir Harðarsonr), до 1000 р., NYR 225.

83. *Ásgīsl*, с. (?) або род. Форкунна (Forkunnr), XI ст., U 126.

Asgotr, див. також *Āsgøtr*

84. *Asgotr*, с. Брама (BramR) і Тонни (Tonna), бл. 1000—1050 рр., DR 291.

85. *Asgotr* «з червоним щитом», б. Елева (ElefR) і Соті (Soti), бл. 900—940 рр., DR 202.

86. *Asgotr*, с. Віті (Wiþi), **kims** Свена (Swen), поставив каменя Броті (BroþiR), бл. 940—1000 рр., DR 90.

87. *Asgotr*, бр. Ерри (Ærra), бл. 980—990 рр., DR 296.

88. *ĀsgœiRR*, с. Суфара (**Sufar**), член дружини Фрьойґейра (FrøygæiRR), п. у Ліфланді бл. 1040 р., U 698.

89. *Āsgøta*, разом з Ґудмундом (Guðmundr) насипав курган Оддльогу (OddløgR) з Гадістаді, до 1050 р., Ög 94.

90. *Ásgøtr*, бр. Бруні (Bruni) і Дюрі (Dȳri), йомен (*bōndi*) з Яр(м)-стада (?), XI ст., Ög 60.

91. *Āsgøtr*, с. Торфрід (Þorfrīþ), бр. Ґьоті (Gøti), бл. 1041 р., Ög 155.

Āskell, див. також *Æskell* і *Æskil*

92. *Āskell*, с. Лівстейна (Līfstæinn), бл. 1025 р., Sm 52.

93. *AslakR*, *felagi* із **Ful**-а, бл. 1000 р., DR 66.

[*Asmundr* — давньоруськ. *Асмуд*, 945]

Asmundr = *Āsmundr*

94. *Āsmundr* Kārasun, різьбяр рун, бл. 1020—1050 рр., U 346, 356, 431, 956; Ґестрікланд (R 187); Ярвста, Gävle.

95. *Asmundr* Lippi, компаньйон Тольва (ÞolfR) і Ульва (UlfR), бл. 1000—1050 рр., DR 329.

96. *Āsmundr*, бр. Бранда (Brandr), убитий на **otustitki** (східному шляху?), до 1050 р., Vg 135.

97. *Āsmundr*, с. Ґуллі (Gulli), бр. Ассура (Assurr), Бої (Bōi), Гальвдана (Halfdan) і Карі (Kāri), убитий у битві біля Фюріса, бл. 980—990 рр., Ög 81.

98. *Āsmundr*, с. Сіґульва (SigulfR) і Ґюрід (Gȳrīðr), бр. **e——iR**, брати поставили каменя своєму б., після 1070 р., U 479.

99. *Asraþr*, *frœndi* Фреті (Fræþi), разом з Гільдунґом (HildungR) поставив йому каменя, бл. 1000—1050 рр. (а не 940—1000 рр.!), DR 216.

100. *Asraþr*, с. Юті (Iuti), бл. 1000—1050 рр., DR 213.

Assurr, див. також *Azur*

101. *Assurr*, дружинник (*hūskarl*) Сіґфаста (Sigfastr) із Сноттсти (Snottsta), XI ст., U 330.

102. *Assurr*, с. Гуллі (Gulli), бр. Асмунда (Āsmundr), Боі (Bōi), Гальвдана (Halfdan) і Карі (Kāri), дядько Торґейра (ÞōrgæiRR), п. у Греції, бл. 1010 р., Ög 81.

103. *Assurr*, с. ярла Гакона (Hākon), ч. Ґіннлауґ (Ginnlaug), діяв в Англії, до 1050 р., U 617.

104. *Assurr*, бр. Туммі (Tummi), *skipari* Гарольда Заячої Лапи (К. А., 1037—1040 рр.) або Гаральда Суворого (1046—1066 рр.); у даному разі він був варягом, Sm 42.

105. *Assurr*, с. Ейстейна (Øystæinn), бр. Вікатіля (Vīkatill), XI ст., U 349.

106. *Assurr*, с. Ейвінда (Øyvindr), насипав курган своєму б., бл. 1000 р., Sm 37.

107. *Asti*, с. сина Токі (Toki) **Lutaris**-а, бл. 940—1000 рр., DR 145.

108. *Āstrāðr*, б. Ґаутрада (Gautrāðr), котрий поставив йому каменя, провідний *þægn* Фіннведена, XI ст., Sm 35.

Ástriðr, див. також *Æstrīðr*

109. *Ástriðr*, д. Трюдріка (Þrýðrikr) і Ґунвьор (Gunnvǫr), «найвправніша дівчина в Гаделанді», бл. 1040 р., NYR 68.

110. *AsulfR*, с. Форкумма (Forkummr) **if——r**, дружинник (*drængR*) Кнута Великого (1014—1035 рр.), DR 345.

111. *AsulfR*, б. Естена (Østen), бл. 800—900 рр., DR 144.

112. *Aswiþr*, майстер Тості, бл. 1000—1050 рр., DR 108.

113. **——at**, «Фарбований», п. у Свіа, бл. 940—1000 рр., DR 37.

114. **Au——aun**, з Алстада, Опланд, ч. Йорун (Jórunn), бл. 1025 р., NYR 61.

115. *AuðaR*, б. Слоді (Slōði), XI ст., Sö 327.

116. *Auðfinnr*, невід., NYR 63.

[*Auðunn* = давньорус. *Адунь*, 945]

117. *Auðunn*, п. у Гедебю, бл. 1040 р.(?), Sö 16.

118. *Auðvaldr*, бр. спадкоємців Сіґтрюґґа (SigtryggR), п. у Фінланді, після 1100 р., G/R 195.

119. *Auun*, с. Офейґа (ŌfæigR), жив бл. 930 р., Гельсінґланд, L 1065.

120. *AweR*, різьбяр рун, бл. 800—900 рр., DR 190, 192.

121. *Azur Saxi*, *drængR* і співвласник корабля, п. «найшанованішим»; серед його людей (*felagi*) були Гофі (Hofi) і Фрьобйорн (Frøbiorn); бл. 1000—1050 рр., DR 68.

122. *Azur*, бр. Фатіра (Faþir), п. у поході вікінґів на півночі, бл. 1000—1050 рр., DR 334.

123. *Azur*, с. Ступа (StufR), б. Бротіра (BroþiR), бл. 940—1000 рр., DR 118.

B

124. *Balli*, різьбяр рун, бл. 1050—1070 рр., Sö 92, 203, U 699, 729, Vs 24; див. також *Rauð-Balli*.
125. *BallungR*, б. Свена (Swen), бл. 1000—1050 рр., DR 277.
126. *Balsi*, с. Ґудріка (Guðrīkr), бр. Гемінґа (HæmingR) й Вікінґа (VīkingR), XI ст., U 649.
127. *Banki*, с. Тіальві (Þialfi) і Голмлауґ (Holmlaug), власник корабля, п. з Інґваром 1041 р., U 778.
128. *BāulfR*, б. Аґмунда (Agmundr), Ґудвера (Guðvēr) і Вістейнна (Vīstæinn), «жив з греками», п. в **Þumþa**, «могутній *þægn*», бл. 1050 р., Sö 170.
129. *Bergviðr*, бр. Гермода (Hærmōðr), «він потонув у Ліфланді», XI ст., Sö 39.
130. *Bergviðr*, з Ліфсінґе, б. Ульва (UlfR), ч. Гельґи (Hælga), бл. 1041 р., Sö 9.
131. *BiarngiR*, бр. Равна (Rafn), поставив йому каменя, бл. 1050—1100 рр., DR 344.
132. *BiarnlaugR*, с. Гуґі (Hugi) або Торґільса (Þōrgīls), бл. 1041 р., Sö 287.
133. *BillingR*, поставив каменя Скрауті (Skrauti), бл. 900 р., Сконе/J 29.
134. *Biór*, с. Арнстейнна (Arnsteinn), п. в Англії з Кнутом Великим (1014—1035 рр.), бл. 1020 р., NYR 184.
[*Biorn* = давньоруськ. **Берн*, 945]
135. ——**biurn**, с. Віґфаста (Vīgfastr), разом зі своїм братом Асбйорном (Āsbiorn) поставив каменя своєму б., бл. 1025 р., Ög/R 59.
136. ——**biurn**, компаньйон ——**usti** і Ґуннара (Gunnar), котрий поставив йому каменя, і **Kn**——, «воїни були [добре відомими] в походах вікінґів», бл. 1000—1050 рр., DR 330.
137. *Biorn*, зробив написи мандрівникові до Греції, до 1050 р., Sö/R 111.
138. *Biorn*, поставив каменя своєму брату, бл. 1000 р., NYR 224.
139. *Biorn*, різьбяр рун, до 1050 р., Sö/R 111.
140. *Biorn*, бр. Бофріда (Bofrīðr), учасник морських походів, бл. 1050 р., Нерке/R 114.
141. *Biorn*, род. Даґа (DagR), «дуже високородний *þægn*», Vg 113.
142. *Biorn*, власник корабля разом з Фаті (FaþiR), котрий поставив йому каменя, бл. 1000—1050 рр., DR 335.
143. *Biorn*, ч. Ґіслауґ (Gīslaug), б. Ґейрі (GæiRi), Голмфаота (Holmfastr), Інґвара (Ingvarr), Спяллбуді (Spiallbuði) і Тіаґна (Þiagn), п. на чужині (?), після 1050 р., U 363.

144. *Biorn*, б. п'ятьох Ґуннмундів (GunnmundR), бл. 840 р., Ōg 136.
145. *Biorn*, бр. Ґердара (Gærðarr), Сіґфаста (Sigfastr) і Вікінґа (VīkingR), XI ст., Sö 197, 203.
146. *Biorn*, ч. Іґульфрід (Igulfrīðr), б. Отрюґґа (ŌtryggR), до 1050 р., U 582.
147. *Biorn*, разом з Кюльвінґом (KylfingR) поставив каменя, XI ст., U 320.
148. *Biorn*, с. Кетільмунда (Kætilmundr) і Раґнфрід (Ragnfrīðr), п. у Вірланді, бл. 1040 р., U 346, 356.
149. *Biorn Hos(v)i*, ч. Марґарети (Margareti), зробив для неї усипальницю, називав її *fēlagi*, XI ст., Vg 146.
150. *Biorn*, с. Олава (OlafR), убитий у Ґотланді, XI ст., Sö 174.
151. *Biorn*, бр.(?) Стейнфрід (Stæinfriðr) й Ґіслі (Gīsli), бл. 1050 р., U 611.
152. *Biorn*, компаньйон Тюда (Þiūðr), XI ст., Vg 122.
153. *Biorn*, бр. Торстейна (Þōrstæinn) й Вікінґа (VīkingR), XI ст., Vg 17.
154. *Biorn*, с. (командира) Торстейна (Þōrstæinn), бр. Кетілля (Kætill) й Ерімунда (Ærimundr), бл. 1050 р., Sö 338.
155. **Bitu** (родов. відм.), дядько *þægn*-а Ґейрі (GæiRi), XI ст., Vg 158.
156. *Biūrstæinn*, с. (Г)Ліфьоя (H)Līføy), бр. Анунда (Anundr), Ґейргвата (GæiRhvatr) і Отама (ŌtamR), п. з Інґваром в 1041 р., Sö 320.
157. *Bjalfi*, с. Скарді (Skarði), «дуже хороша людина», до 1000 р., NYR 244.
158. *Blesi*, с. Ґуннлейва (1) (GunnlæifR), бр. Андветта (Andvēttr), Діарва (DiarfR), Карра (1) (Kārr) і Кіті (**Kiti**), бл. 1045 р., U 644, 654.
159. *BlæikR*, с. Ґуннвіда (Gunnviðr), бр. Клінта (Klintr), бл. 1041 р., U 1143.
160. *Bofrīðr*, стр. Бйорна (Biorn), поставила каменя своєму брату, бл. 1050 р., Нерке/R 114.
161. *Bōi*, с. Фарульва (FarulfR), бр. Тюдульва (ÞiuðulfR), XI ст., Sö 148.
162. *Bōi*, с. Ґуллі (Gulli), бр. Асмунда (Āsmundr), Ассура (Assurr), Гальвдана (Halfdan) і Карі (Kāri), бл. 1010 р., Ög 81.
163. *Bolnøtr*, бл. 900—940 рр., DR 105.
164. *BorgulfR*, б. Гемінґа (HæmingR), Гербйорна (Hærbiorn), Несбйорна (Næsbiorn) і Ульва (UlfR), XI ст., U 444.

Bosi, див. також *Bōsi*

165. *Bosi*, бр. Броті (BroþiR), «дуже високородний *drængR*», бл. 1000—1050 рр., DR 268.

166. *Bōsi*, б. **Fir———riui** і Куру (**Kuru**), XI ст., U 616.
167. *Bot-Biorn*, різьбяр рун, бл. 1050 р., G 136.
168. *Botmundr*, с. ———**ut**, бл. 1000—1100 рр., G/R 191.
169. *BotraifR*, с. ———**ut**, бл. 1000—1100 рр., G/R 191.
170. *Bramr*, ч. Тонни (Tonna), б. Асґота (Asgotr), «найкращий серед йоменів (þomannr) і найщедріший на їжу», бл. 1000—1050 рр., DR 291.
171. *Brandr*, різьбяр рун, бл. 1050 р., Öl 28.
172. *Brandr*, один з тих, хто поставив каменя Андветту (Andvēttr), с. Гельґи (Hælga), XI ст., U 1036.
173. *Brandr*, бр. Асмунда (Asmundr), поставив йому каменя, до 1050 р., Vg 135.
174. *Brandr*, с. Ґуббі (Gubbi), разом з Ефі (Efi) насипав курган своєму б., бл. 1000—1050 рр., DR 318.
175. *BroþiR*; Асґот (Asgoþr), с. Віті (Wiþi), поставив йому каменя, бл. 940—1000 рр., DR 90.
176. *BroþiR*, с. Ацура (Azur), б. поставив йому каменя, бл. 940—1000 рр., DR 118.
177. *BroþiR*, бр. Босі (Bosi), котрий поставив йому каменя, бл. 1000—1050 рр., DR 268.
178. *BroþiR*, с. Фратульва (FraþulfR), бр. Токі (Toki), бл. 1000—1050 рр., DR 343.
179. *BroþiR*, бр. Есбйорна (Æsbiorn), *skipari* невід., бл. 1000—1050 рр.; BroþiR поставив каменя, DR 275.

[*Brūni* = давньоруськ. *Бруны*, 945]

180. *Brūni*, бр. Асґота (Āsgøtr) і Дюрі (Dȳri), «дуже хороший *drængR*», XI ст., Ög 60.
181. *Brūni*, ч. Інґілейв (Ingilæif), п. у Данії «в білих одежах», бл. 1050—1070 рр., U 699.
182. *BrunulfR*, с. Фотра (Fōtr), бр. Ґіаллі (Gialli), Ґефульва (GæfulfR) і (Г)Рефнінґа ((H)RæfningR), брати поставили каменя своєму б., XI ст., Vg 59.
183. *Brusi*, бр. Еґіля (Ægill), після смерті котрого він став начальником дружини (*lið*) в Тавастланді (похід Фрьойґейра) і там був убитий, бл. 1025—1050, Gävle L 1049 = R 187.
184. *Bräsi*, с. Ліні (Lini), жив бл. 980 р., Гельсінґланд/L 1065.
185. *Bysia*, б. Токі (Tōki) й Торда (Þorðr), зустрів свою смерть на *кнаррі*, бл. 1050 р., Sö 49.
186. *BægliR*, ч. Сефи (Sefa), п. з Інґваром 1041 р., Sö 96.
187. *Bǫdvarr*, бл. 1000 р., NYR 226.
188. *Bøsi*, с. Копу-Свена (Kopu-Swen), «високородний *drængR*»,

загинув у битві біля берегів Ютленґії (Ютленґан, острів у Блекінґе), бл. 1050—1100 рр., Борнгольм/DR 380.

D

Dagr, див. також *DagR*

189. *Dagr*, бл. 850 р., Ög 43.

190. *DagR*, род. (*frændi*) *þægn*-а Бйорна (Biorn), XI ст., Vg 113.

191. *DagR*, б. невід., котрому насипали *kumbl*, XI ст., Vg 101.

192. *Dan*, різьбяр рун, XI ст., G 136.

193. *Dan*, с. Гальвдана (Halfdan) й Голмфрід (Holmfrīðr), бр. Гускарла (Hūskarl) і Свейна (Svæinn), XI ст., U 240, 241.

194. *DiarfR*, мандрував у Семґаллен, бл. 1050 р., U/R 173.

195. *DiarfR*, с. Гуннлейва (I) (GunnlæifR), бр. Андветта (Andvēttr), Блесі (Blesi), Кара (I) (Kārr) і Кіті (Kiti), бл. 1045 р., U 644, 654.

196. *DiarfR*, бр. Ґейрґ'ялма (GæiRhialmR), Йоґейра (IōgæiRR), Орьокії (Ōrøkia), Свейна (Svæinn) і Віґі (Vīgi), бл. 1010—1020 рр., U 539.

197. *DiarfR*, с. Торкелля (Þorkell), бр. Віґдьярва (VīgdiarfR), XI ст., Sö 112.

198. *DiarfR*, б. Ейста (Æistr), XI ст., U 70.

199. *Dīsa*, стр. Торфаста (Þōrfastr), др. Гелґульва (HælgulfR), до 1050 р., Sö 352.

200. *DiuRi*, с. Вібйорна (Vībiorn), бр. Йо(г)ана (Iō(h)an), брати поставили каменя своєму б., XI ст., Vs 20.

201. *Dōmari*, б. чотирьох синів, *drængR* «скупий на слово, щедрий на гостинність»; загинув у Ґардах (на Русі), до 1050 р., Sö 130.

202. *DōttiR*, поставив каменя Юті (Iūti), бл. 900 р., U 4.

203. *DrængR*, с. Ейґейра (ØygæiRR), член ґільдії (*gildi*), XI ст., Ög, див. с. 488.

204. *DwærgR*, компаньйон Есбйорна (Æsbiorn), «високородний *drængR*», бл. 1000—1050 р., DR 262.

[*Dȳri* = давньоруськ. **Дир*, 862, 866, 882]

205. *Dȳri*, бр. Асґьота (Āsgøtr) й Бруні (Brūni); поставив їм каменя, XI ст., Ōg 60.

E

206. *Efi*, компаньйон Ґуббі (Gubbi), бл. 1000—1050 р., DR 318.

207. **E——iR**, с. Сіґульва (SigulfR) й Ґюрід (Gȳrīðr), бр. Асмунда (Āsmundr), після 1070 р., U 479.

208. *ElefR*, с. Асґота (Asgotr), бр. Соті (Soti), бл. 900—940 рр., DR 202.
209. *Emundr*, к. Ш., 1047/1050—1060 рр., Sö 279; Ярвста, Ґевле, див. с. 456; пор. U 540.
210. *Emundr* (Amundr), бр. Геґбйорна (Hegbiorn), до 1000 р., G/R 193.
211. *Engli*, б. Торальда (Þóraldr), бл. 1050 р., NYR 62.
212. *Enraþi*, бр. Торі (ÞoriR), бл. 940—1000 рр., DR 114.
213. *ErikR*, див. також ÆirīkR.
214. *ErikR*, *styrimannr* і *felagi* Торульва (ÞorulfR), дружинник короля Свена I (Swen) (984—1014 рр.), п. в Гедебю, DR 1.
215. *ErikR*, «власник» *kumbl*-а, бл. 800—900 рр., DR 17.
216. *Erlendr*, з Ґерді, жив бл. 1030 р., NYR 271.
217. *Erlendr*, б. Торберґа (Þorbergr) з Берґена, бл. 1150—1200 рр., NYR 287.

[*Erlingr* = давньоруськ. **Ерлик* > присв. відм. *Ерлиск-ов*, 945].

218. *Erlingr* Скалґссон із Солі, п. 1028 р., NYR 252.
219. *Eyvindr* Турячий Ріг із Східного Аґдера, п. 1019 р., NYR 210, 211.

F

[*FarulfR* — давньоруськ. *Фарлоф*, 907, 912].

220. *FarulfR*, бл. 900 р., Ґотланд/J 1.
221. *FarulfR*, б. Тюдульва (ÞiuðulfR) й Бої (Bōi), п. у Ґардах (на Русі), XI ст., Sö 148.
222. ——**fast**, бр. Ґейбйорна (GæiRbiorn), п. на сході, XI ст., U 154.
223. *Fasti*, с. Голмлауґа (HolmlaugR) і Голмфрід (Holmfrīðr), бр. Сіґфаста (Sigfastr), п. «у білих одежах», до 1050 р., U 243.
224. *Fastlaug*, др. Ейста (Æistr), м. Фастульва (FastulfR), Ґейра (GæiRR), Голмлауґа (Holmlaug) і Ерінґа (ØringR), XI ст., U 461.
225. *FastulfR*, с. Ейста (Æistr) і Фастланґи (Fastlang), бр. Ґейра (GæiRR), Голмлауґ (Holmlaug) і Ерінґа (ØringR), XI ст., U 461.
226. *Fastvī*, м. Ґердара (Gærðarr) і Отрюґґа (ŌtryggR), XI ст., U 1087.
227. *Fastvī*, др. Ярлабанкі (I) (Iarlabanki), п. бл. 1070 р., U 150.
228. *Fastvī*, д. Онема (ŌnæmR) з Барастаді (BārastaðiR), др. Інґвара (Ingvarr) із Гарґа, м. Ярлабанкі (II) (Iarlabanki), Інґвара (Ingvarr), Раґнвальда (Ragnvaldr) і Сіґвіда (Sigviðr), п. до 1043 р., U 112.
229. *FatuR*, бл. 800—900 рр., DR 9.

230. *FaþiR*, бр. Ацура (Azur), співвласник корабля з Бйорном (Biorn), бл. 1000—1050 рр., DR 334, 335.
231. *Fē-Gylfi*, із Малсти, с. Бресі (Bräsi), жив бл. 1020 р., L 1065.
Fiðr, див. *Finnr*
232. *Fiðr*, різьбяр рун, бл. 1150—1200 рр., NYR 287.
233. *Finnr*, різьбяр рун, XI ст., Sö 139.
234. *Finnr*, накреслив руни, XI ст., NYR 182.
235. *Finnr*, б. Гельґі (Hælgi), XI ст., Sm 132.
236. *Finnr*, *magR* Кетіля (Ketill), до 1100 р., NYR 272.
237. *Finnr*, с. Валі (Vali), бр. Скопті (Skopti), бл. 1050—1100 рр., NYR 29.
238. *Finnviðr*, с. Ґейбйорна (GæiRbiorn), котрому поставив каменя, XI ст., Sö 319.
239. *Finnviðr*, с. Вікінґа (VīkingR), «спадкоємний власник *ōdal*» (*landburinn*), до 1050 р., Sö 54.
240. *FinulfR*, командир, його *huskarl*-ом був Емунді (Ømundi), бл. 1000—1050 рр., DR 155.
241. *FinulfR*, б. Сасґерда (Sasgærðr), бл. 1000—1050 рр., DR 81.
242. **Fir——riui**, с. Босі (Bōsi), бр. Куру (**Kuru**), XI ст., U 616.
243. *Foldarr*, б. Сіббі (Sibbi), бл. 1000 р., Öl 1.
244. *Folkbiorn*, с. Фолкмара (Folkmarr), п. у Греції, XI ст., U 358.
245. *Folki*, бр. Гусбйорна (Hūsbiorn) й Скюлі (Skūli), після 1050 р., U 614.
246. *Folkmarr*, б. Фолкбйорна (Folkbiorn), XI ст., U 358.
247. *Forkunnr*, **if——r**, б. *drængR*-а Асульва (AsulfR), бл. 1000—1050 рр., DR 345.
248. *Forkunnr*, б. Торґейра (ÞōrgæiRR), котрому поставив каменя і в пам'ять про котрого збудував міст, XI ст., U 126.
249. *Fōtr*, різьбяр рун, бл. 1050 р., U 605.
250. *Fōtr*, б. Брунульва (BrunulfR), Ґяллі (Gialli), Ґефульва (GæfulfR) і (Г)Рефнінґа ((H)RæfningR), «дуже високородний *þægn*», XI ст., Vg 59.
251. *FraþulfR*, б. Броті (BroþiR) і Токі (Toki), «дуже високородний *þægn*», бл. 1000—1050 рр., DR 343.
252. *Freymundr*, с. Фе-Ґюльві (Fē-Gylfi), різьбяр рун, XI ст., L 1065.
253. *FriðlæifR*, бр. *þægn*-а Ґеймунда (GæiRmundR), XI ст., Vg 115.
254. *FriiR*, названий разом з Асою (Asa) (можливо, її с.), бл. 800—900 рр., DR 333.
255. *Frosti*, с. Орма (OrmR), бр. Тюдіска (ÞyðiskR), XI ст., Sö 22.
256. *Fræþi*, род. (*frændi*) Асрата (Asraþr) й Гільдунґа (HildungR), п. у «Швеції»; в дружині Фрьойґейра (FrøygæiRR), бл. 1040 р. (а не 940—1000 рр.), DR 216.

257. *Fræþi*, поставив каменя своєму *magR*-у Олаву (OlafR), «дуже високородному *drængR*-у», бл. 1000—1050 р., DR 289.
258. *Frøbiorn*, *felagi* Ацура Саксі (Azur Saxi), бл. 1000—1050 рр., DR 68.
259. *Frøbiorn*, компаньйон Галса (Hals) й Гофі (Hofi), бл. 1000—1050 рр., DR 321.
[*Frøsten* = давньоруськ. *Фрастьн*, *Прасьтьн*, 945]
Frøsten, див. також *Frøystæinn*
260. *Frøsten*, поставив каменя своєму *lagsmannr*-у Ґюрду (Gyrþr), бл. 1000—1050 рр., DR 62.
261. *FrøygæiRR*, с. (?) Свейна (Svæinn) і Торґерд (Þorgærðr), б. Акі (Aki), Ґудстейна (Guðstæinn), Ейста (Æistr) і невід., командир на сході, п. на Езелі (?), бл. 1040 р., U 518, 611, 698, 1158; Ґестрікланд/ R 187; DR 216.
262. *FrøyrīkR*, XI ст., U 436.
263. *Frøystæinn*, б. Аллі (Alli) і Карлі (Karli), «могутній, високородний *þægn*», XI ст., Vg 137.
264. *Frøystæinn*, бр. (Г)Рольва ((H)RōlfR), б. Ґейрфаста (GæiR-fastr), Ваґна (Vagn) і Ейстфарі (Æistfari), *þægn*, до 1050 р., Sö 45, 367.
265. *Frøystæinn*, б. Ейста-Ульва (Æistr-UlfR), поставив йому каменя і в пам'ять про нього збудував міст, XI ст., U 791.
266. **Ful**, компаньйон (*felagi*) Аслака (AslakR), Ґунульва (GunulfR), Роульва (RoulfR) і Еґота (Øgotr), п. «коли билися королі» (? на Свелді, бл. 1000 р.), DR 66.
267. *Fullhugi*, с. Стейна (Stæinn), бр. Торкелля (Þorkell), XI ст., U 145.
Fundin, див. також *Fundinn*
268. *Fundin*, людина Торві (Þorwi), бл. 900—940 рр., DR 29.
269. *Fundinn*, б. Торда (Þorðr) і Есбйорна (Æsbiorn), «дуже високородний *þægn*», XI ст., Vg 157.
270. (?) *FæaR-Āsmundi*, с. Торстейнна (Þörstæinn) (або: Торстейна, котрий часто бував у Сеймґалі), XI ст., Sö 110.

G

271. *GagR*, с. Іґулбйорна (Īgulbiorn), п. на півдні (в Греції?), бл. 1070 р., U 925.
272. *GagR*, с. Ейстейна (Øystæinn) (з Бробю) й Естрід (Æstrīðr), бр. Інґіфаста (Ingifastr), Інґвара (Ingvarr), Свейна (I) (Svæinn) і Ейстейна (Øystæinn), п. до 1050 р., U 137.

273. *GaiRhvatr*, с. Лікната (Liknat) й Айлікні (**Ailikni**), бл. 1000—1050 рр., G 114.
274. *GaiRniautr*, «зробив хорошого пам'ятника» Лікнату (Liknat), бл. 1000—1050 рр., G 113.
275. *Gási*, б. Ґуннара (Gunnarr), після 1000 р., NYR 84.
276. *GautdiarfR*, с. Токі (Tōki), бр. Сунгвата (Sunhvatr), Тяґна (Þiagn) й Торульва (ÞōrulfR), бл. 1010—1030 рр., U 201.
277. *Gautr*, с. Голмґейра (HolmgæiRR) з Бробю й Мори (Mora), бр. Ґіннлауґ (Ginnlaug) і Сіґрьод (Sigrøðr), XI ст., U 617.
278. *Gautr*, б. Кетіля (Kætill), поставив каменя своєму сину, бл. 1050 р., Sm 5.
279. *Gautr*, бр. Стейнара (Steinarr), поставив йому каменя, після прибл. 1000 р., NYR 223.
280. *Gautrāðr*, с. Астрада (Āstrāðr), XI ст., Sm 35.
281. *Geirlákr* (?), бл. 800 р., NYR 2.
282. *GeRmundr*, поставив пам'ятник Сацуру (Sazur), бл. 940—1000 рр., DR 110.
283. *GētingR*, бр. Ґеймунда (GæiRmundr), поставив йому каменя, XI ст., Vg 8.
284. *Gialli*, бр. Брунульва (BrunulfR), Ґефульва (GæfulfR) і (Г)Рефнінґа ((H)RæfningR), XI ст., Vg 59.
285. *Gillaug*, др. Андветта (Andvēttr), м. Лівстейна (Līfstæinn), Сіббі (Sibbi) і Скаллі (Skalli), XI ст., U 173.
286. *Gillaug*, м. Ярунда (Iarundr), бл. 1100 р., U 1048.
287. *Gillaug*, др. Несбйорна (Næsbiorn), м. Кюльвінґа (KylfingR), XI ст., U 445.
288. *Ginna*, разом з Токі (Toki) поставила лондонського каменя, бл. 1000—1050 рр., DR 412.
289. *Ginnlaug*, д. Голмґейра (HolmgæiRR) із Бробю, др. Ассура (Assurr) (с. Ярла Гакона), до 1050 р., U 617.
290. *Gīsl*, с. Ґейрі (GæiRi), бр. Гьоварда (Hiorvarðr) і Старкара (Starkarr), до 1050 р., U 668.
291. *Gīsl*, с. Ярла (Iarl), бр. Аллі (Alli), Інґімунда (Ingimundr) і Йофурфаста (Iofurfastr), після 1070 р., U 898.
292. *Gīsl*, с. Ейсла (Øysl), збудував у пам'ять про нього міст, до 1050 р., Vs 9—10.
293. *Gīslaug*, др. Бйорна (Biorn), м. Ґейрі (GæiRi), Голмфаста (Holmfastr), Інґвара (Ingvarr), Спяллбуді (Spiallbuði) і Тяґна (Þiagn), після 1050 р., U 363.
294. *Gīsli*, бр. (?) Бйорна (Biorn) і Стейнфрід (Stæinfrīðr), дружинник Фрьойґейра (FrøygæiRR), загинув у битві на чужині, бл. 1040 р., U 611.

295. *Gismundr*, с. Сіґфаста (Sigfastr), разом з братом Вікінґом (VīkingR) поставив каменя своєму б., XI ст., U 260.
296. *Gismundr*, б. Свейна (Svæinn), XI ст., U 225.
297. *Gnauðimandr*, бр. Сверрі (Sværri) й Ескелля (Æskell), після 1050 р., Sö 46.

Gnupa, див. також *Gnūpa*

298. *Gnupa*, К. Д/Гедебю, п. до 940 р., DR 2, 4.
299. *Gnūpa*, бр. Ґудлейва (GuðlæifR), поставив каменя своєму брату, XI ст., Sö 33.
300. *Gnypli*, людина Торві (Þorwi), бл. 900—940 рр., DR 29.
301. *Goði*, б. Скаґі (Skagi), бл. 850 р., Sm 144.
302. *GormR*, к. Д., бл. 934—945 рр., DR 41, 42.
303. *GormR*, різьбяр рун, X ст., DR 4.
304. *GormR*, б. Токі (Toki), бл. 980—990 р., DR 295.
305. *Grani, fēlagi* Карла (Karl), поставив йому каменя; бл. 1050—1100 р., G/R 194.
306. *Grēpr*, член ґільдії (*gildi*), бл. 1050 р., Ög 64.

[*GrīmR* = давньоруськ. *Грим*, 945]

307. *GrīmR*, б. Ґуннара (Gunnarr), бл. 1050 р., Sm 10.
308. *GrīmulfR*, різьбяр рун, бл. 800 р., Ög 8.
309. *GrīmulfR*, «постачальник провіанту» (*matanautr* — «співтрапезник») невід., котрий поставив йому каменя, після 1060 р., U 385.
310. *Griūtgarðr*, с. Ґудве (GuðvēR), бр. Ейнріді (Æinriði); сини поставили каменя своєму б., бл. 1020—1030 р., Sö 166.
311. *Groa*, др. Бресі (Bräsi), м. Фе-Ґюльві (Fē-Gylfi), бл. 1020 р., Гельсінґланд/ L 1065.
312. *Gubbi*, б. Бранда (Brandr); його компаньйоном був Ефі (Efi), бл. 1000—1050 рр., DR 318.
313. *Guðbiorn*, с. Ґудмара (Guðmarr), бр. Удді (Uddi); брати поставили каменя своєму б., бл. 1030 р., Sö 164.
314. *Guðfastr*, с. Ейста (Æistr), поставив каменя своєму б., XI ст., U 766.
315. *Guðfastr*, б. Естмана (Østman), бл. 1050 р., Ямтланд/ L 1085.

[Guði = давньоруськ. *Гуды*, 912, 945]

Guði, див. також *Guþi*

316. *Guði*, бр. Ґейрі (GæiRi), п. в А., до 1050 р., Vg 187.
317. *Guðlaug*, д. Онема (Ōnæmr) з Барастаді, др. Ансура (Ansurr) із Лундбю, м. Голмі (Holmi), після 1050 р., U 133, 141, 328.

[GuðlœifR = давньоруськ. *Глѣбъ*, 980; див. Ізборник Святослава 1073 р.]

318. GuðlœifR, бр. Ґнупи (Gnūpa), п. на сході (у Візантії або на Русі) під час тінґу (*þing*); ймовірно, варяг, XI ст., Sö 33.

319. *GuðlæifR*, б. Слаґві (Slagvi), бл. 1041 р., Vs 1—2.
320. *GuðlæifR*, с. Тіодмунда (Þiōðmundr), бр. Карла (Karl) і Тіотґейра (ÞiōðgæiRR), брати поставили каменя своєму б., бл. 1050 р., Ярвста, Ґевле.
321. *Guðmarr*, б. Ґудбйорна (Guðbiorn) і Удді (Uddi), «він мужньо стоїть на форштевні» (корабля), п. на заході, до 1030 р., Sö 164.
322. *Guðmarr*, с. невід., убитий в А., XI ст., Vg 20.
Guðmundr, див. також *Guþmundr*
323. *Guðmundr*, с. невід., XI ст., Vg 155.
324. *Guðmundr*, (разом з Асґьотою (Āsgøta)) поставив каменя Оддльоґу (OddløgR), до 1050 р., Ög 94.
325. *Guðmundr*, с. Отрюґґа (ŌtryggR), бр. Карі (Kāri), Кнута (Knūtr), Скарі (Skāri) і Свертінґа (SværtingR), бл. 1050 р., Sö 217.
326. *Guðmundr*, бр. Віфаста (Vīfastr) (із Тіллінґе), п. у Серкланді, (ймовірно) разом з Інґваром 1041 р., U 785.
327. *GuðrīkR*, б. Балсі (Balsi), Гемінґа (HæmingR) і Вікінґа (VīkingR), сини поставили йому каменя, XI ст., U 649.
328. *GuðrīkR*, ч. Ґейрлауґ (GæiRlaug), б. Інґи (Inga), п. після 1070 р., U 29.
329. *Guðrūn*, д. Бресі (Bräsi), Гельсінґланд, XI ст., L 1065.
330. *Guðrūn*, д. (або др.) Гедінна (Heðinn) (двоюрідного брата Свейна (Svæinn)), поставила каменя Свейну, XI ст., Sö 165.
331. *Guðstæinn*, с. командира Фрьойґейра (FrøygæiRR), бр. Акі (Āki), Ейста (Æistr) і невід., після 1050 р., U 1158.
332. *GuðvēR*, с. Баульва (BāulfR) (Sö 170) і бр. Аґмунда (Agmundr) і Вістейна (Vīstæinn), командир варязького корпусу в Константинополі, бл. 1050 р., Sö 170, 217.
333. *GuðvēR*, б. Ґрюдґарда (Griūtgarðr) й Ейнріді (Æinriði), він «був на заході в Англії, / мав свою частину [Дане-]ґельду. / Містечка в Саксланді / він бився як [справжній] муж», бл. 1020—1030 рр., Sö 166.
334. *Guðvī* (жінка), бл. 900 р., Ґотланд / J 2.
335. *Gufi*, б. Олава (ŌlafR), до 1050 р., Vg 181.
336. *Gulla*, д. Анунда (Anundr), стр. Ґейрві (GæiRvī) з Робю, бл. 1041 р., U 661.
337. *Gulli*, із Смули, шурин Асбйорна (Āsbiorn) і Юлі (Iuli), поставив їм каменя, бл. 1041 р., Vg 184.
338. *Gulli*, із Гьоґбю, б. п'ятьох синів: Асмунда (Āsmundr), Ассура (Assurr), Боі (Bōi), Гальвдана (Halfdan) і Карі (Kāri), бл. 1010 р., Ög 81.
339. *Guma*, б. (Г)Роара ((H)RoaRR), ще за життя «він поділив золото між семґалами» (Семґаллен, Латвія), XI ст., Sö 327.

[*Gunnarr* = давньоруськ. *Гунарь*, 945]
340. *Gunnarr*, різьбяр рун, бл. 1010—1030 рр., U 226, 504.
341. *Gunnarr*, поставив каменя своєму брату, бл. 900—1000 р., NYR 208.
342. *Gunnarr*, разом з ——**usti** поставив каменя своїм компаньйонам **Kn**—— і ——**biurn**, бл. 1000—1050 рр., DR 330.
343. *Gunnarr* (із Клеппа), б. Асґерд (Ásgerðr), бл. 1000 р., NYR 225.
344. *Gunnarr*, с. Ґасі (Gási), його брати поставили йому каменя, після 1000 р., NYR 84.
345. *Gunnarr*, с. Ґріма (GrīmR), вікінґ Токі (Tōki) поставив йому каменя, бл. 1050 р., Sm 10.
346. *Gunnarr*, с. Ґейрбйорна (GæiRbiorn), бр. Сассура (Sassurr), брати поставили каменя своєму б., бл. 1000—1030 рр., U 258.
347. *Gunnarr*, бр. Гальвдана (Halfdan), Свейна (Svæinn) й Ульва (UlfR), п. у Греції (або на Русі), після 1050 р., U 153.
348. *Gunnarr*, с. (Г)Роді ((H)Rōði), бр. Гельґі (Hælgi), б. Ґуннкеля (Gunnkell), п. в А.; «брати поклали його в кам'яній гробниці», бл. 1030 р., Sm 101.
349. *Gunnarr*, с. Гемінґа (HæmingR) й Тофи (Tōfa), п. у Греції, бл. 1020—1050 рр., ймовірно, варяг, U 431.
350. *Gunnarr*, **tr**——, йому насипали *kumbl*, бл. 940—1000 р., DR 44.
351. *Gunnarr*, с. ——**ut**, бл. 1000—1100 р., G/R 191.
352. *Gunnarr*, с. Ейстейна (Øystæinn), XI ст., U 419.
353. *Gunnhildr*, м. Орма (Ormr), бл. 1050—1090 рр., NYR 274.
354. *Gunnhvatr*, с. Ейвінда Турячого Рога (Eyvindr úrarhorn), до 1019 р., NYR 211.
355. *Gunni*, бр. маршала Врая (Vrāi), воїн Ярла Гакона (Hākon iarl) (п. 1029 р.), п. в А., U 16, Sm 77.
356. *Gunni, Armundr*, згаданий в написі Тюдві (Þiuþwi), бл. 800—900 рр., DR 239.
357. *Gunni*, б. Раґні (Ragni), XI ст., Sö 62.
358. *Gunni*, с. Торкелля (Þorkell), убитий в битві біля Свелду, 1000 р., Vg 40.
359. *Gunni*, бр. Врая (Vrāi), п. в А., до 1050 р., Sm 77.
360. *Gunnkell* (< *Gunnkætill*), поставив каменя своєму б., бл. 1030 р., Sm 101.
361. *GunnlæifR* (II), с. Андветта (Andvēttr), бр. Кара (Kārr), бл. 1041 р., U 643.
362. *GunnlæifR* (I), б. Андветта (Andvēttr), Блесі (Blesi), Діарва (DiarfR), Кара (I) (Kārr) і Кіті (**Kiti**), п. разом з Інґваром в 1041 р., U 644, 654.

363. *Gunnmundr*, п'ятеро синів Бйорна (Biorn), бл. 840 р., Ög 136.
GunnulfR, див. також *GunulfR*
364. *GunnulfR*, с. Ульва (UlfR) з Ґредбю, бл. 1041 р., Sö 108.
Gunnvaldr, див. також *Gunwaldr*
365. *Gunnvaldr*, з Берґа, б. Ґейрфаста (GæiRfastr), вітчим Орма (OrmR), бл. 1041 р., Vs 18, 19.
366. *Gunnvar*, др. Кані (Kani), XI ст., Vg 152.
367. *Gunnviðr*, б. Клінта (Klintr) і Блейка (BlæikR), п. з Інґваром в 1041 р., U 1143.
368. *Gunnvǫr*, др. Торберґа Ерлендссона (Þorbergr) з Берґена, бл. 1150—1200 рр., NYR 287.
369. *Gunnvǫr*, д. Трюдріка (Þrýðrikr) з Опланда, бл. 1040 р., NYR 68.
370. *GunulfR, felagi* **Ful**-а, бл. 1000 р., DR 66.
371. *GunulfR* Шведський, командир Равна (Rafn), бл. 1050—1100 рр., DR 344.
372. *GunulfR*, с. Нерві (NærfiR), ч. Раґнгільд (Ragnhildr), *glamulan man*, бл. 850—950 рр., DR 230.
373. *Gunwaldr*, с. Роальда (Roaldr), *þulR* у Сальгоґарі, бл. 800—900 рр., DR 148.
374. *Guþfriþr* (чоловік), накреслив руни Тютбурґ (Þiuþburg) (жінка), бл. 800—900 рр., DR 188.
375. *GuþiR, skipari*, поставив каменя, бл. 940—1000 р., DR 363.
376. *Guþmundr*, різьбяр рун; згадано смерть у **Skia** (= ? Скідбю, Йоркшир, або Шебуі, Ессекс), DR 6.
377. *Guþmundr*, небіж Роульва (RoulfR), котрий поставив йому каменя, бл. 800—900 рр., DR 190.
378. *Guþmundr*, с. Токі (Toki), бл. 1000—1050 рр., DR 58.
379. *Guþmundr*, с. Торві (Þorwi), бл. 940—1000 рр., DR 133.
380. *Gȳi*, с. Ульва (UlfR) із Скулгамара й Ґюрід (Gȳrīðr), бр. Арнкелля (Arnkell), Голмдіс (Holmdīs), Ульвкетілля (Ulfkætill) й Уні (Uni), після 1050 р., U 100, 160, 225.
Gylfi, див. також *Fē-Gylfi*
381. *Gylla*, др. (?) управителя (*bryti*) Толі (TōliR), бл. 1068—1080 рр., U 11.
382. *Gȳrīðr*, д. Онема (Ōnǣmr) з Барастаді, др. Ульва (UlfR) із Скулгамара, м. Арнкелля (Arnkell), Ґюі (Gȳi), Голмдіс (Holmdīs), Ульвкетіля (Ulfkætill) і Уні (Uni), бл. 1010—1030 рр., U 100, 226, 328.
383. *Gȳrīðr*, д. Сіґфаста (Ṡigfastr) із Сноттсти, стр. Раґнфаста (Ragnfastr) й Естрід (Æstrīðr), бл. 1060 р., U 329.
384. *Gȳrīðr*, др. Сіґульва (SigulfR), м. Асмунда (Āsmundr) і **E——iR**, після 1070 р., U 479.

385. *Gȳrīðr*, д. Віфаста (Vīfastr), стр. Сіґфаста (Sigfastr) і Сіґвіда (Sigviðr), др. Голмвіда (Holmviðr) із Гьоґстена-Сундбю, бл. 1040—1050 рр., Sö 105, 116; U 623.
386. *Gyþa*, др. *þægn*-а Торбйорна (Þorbiorn), бл. 1000—1050 рр., DR 99.
387. *Gyrþr*, бр. Сіґвальді (Sigwaldi), *lagsmannr* із Фрьостена; якесь відношення до нього мав Твеґґі (Twæggi), бл. 1000—1050 рр., DR 62.
388. *GæfulfR*, бр. Брунульва (BrunulfR), Г'яллі (Gialli) і (Г)Рефнінґа ((H)RæfningR), XI ст., Vg 59.
389. *GæiR*——, п. у Греції, ймовірно, варяг, XI ст., Sö 345.
390. *GæiRbiorn*, бр. ——**fast**, п. на сході, XI ст., U 154.
391. *GæiRbiorn*, с. Ульва (UlfR) з Барастаді, бр. Карлсі (Karlsi), ймовірно, варяг, п., мабуть, на сході, бл. 1050 р., U 343, 364.
392. *GæiRbiorn*, б. Фіннвіда (Finnviðr), п. на заході, до 1050 р., Sö 319.
393. *GæiRbiorn*, б. командира Торстейна (Þōrstæinn) і Анунда (Anundr), жив до 1050 р., U 360.
394. *GæiRbiorn*, с. Вітткарла (Vittkarl), б. Ґуннара (Gunnarr) і Ґейбйорна (GæiRbiorn), убитий норвежцями на *кнаррі* Асбйорна (Āsbiorn) у Свалунесі (?), бл. 1000—1030 рр., U 258.
395. *GæiRfastr*, с. Фрьойстейна (Frøystæinn), бр. Ейстфарі (Æistfari) і Ваґна (Vagn), різьбяр рун, разом з Ейстфарі поставив камені Ваґну, своєму б., і брату, до 1050 р., Sö 45.
396. *GæiRfastr*, с. Ґуннвальда (Gunnvaldr) з Берґи, п. в А., бл. 1041 р., Vs 18.
397. *GæiRhialmR*, бр. Діарва (DiarfR), Йоґейра (IōgæiRR), Орьокії (Ōrøkia) і Віґі (Vīgi); брати поставили каменя своєму брату Свейну (Svæinn), 1010—1020 рр., U 539.
398. *GæiRhvatr*, с. (Г)Ліфьой ((H)Līføy), бр. Анунда (Anundr), Бюрстейна (Biūrstæinn) і Отама (ŌtamR); брати поставили каменя своєму брату Бюрстейну, бл. 1041 р., Sö 320.
399. *GæiRi*, «дуже високородний *þægn*», небіж (*broðursun*) **Bitu**, XI ст., Vg 158.
400. *GæiRi*, с. Бйорна (Biorn) й Ґіслауґ (Gīslaug), бр. Голмфаста (Holmfastr), Інґвара (Ingvarr), Спяллбуді (Spiallbuði) і Тяґна (Þiagn), після 1050 р., U 363.
401. *GæiRi*, бр. Ґуді (Guði), до 1050 р., Vg 187.
402. *GæiRi*, б. Ґісла (Gīsl), Гьорварда (Hiorvarðr) і Стеркара (Stærkarr), член *þingalið*-у в А., п. до 1035 р., U 668; пор. U 669.
403. *GæiRlaug*, др. (1) Ґейрмунда (GæiRmundr) і (2) Ґудріка (GuðrīkR) (із Гіллерсьйо); м. Інґи, п. після 1070 р., U 29.

404. *GœiRmundr*, бр. Ґетінґа (GētingR), «хороший *þœgn*» XI ст., Vg 8.
405. *GœiRmundr*, ч. Ґейлауґ (GæiRlaug), потонув до 1070 р., U 29.
406. *GœiRmundr*, ч. Тори (Þōrā), бр. Фрідлейва (FriðlæifR), «дуже високородний *þœgn*», XI ст., Vg 115.
407. *GœiRR*, с. Толи (Tōla), «дуже хороший *drœngR*, п. на західному шляху у вікінґах», до 1050 р., Vg 61.
408. *GœiRR*, с. Ейста (Æistr) і Фастлауґ (Fastlaug), бр. Фастульва (FastulfR), Голмлауґ (Holmlaug) і Ерінґа (ØringR), XI ст., U 461.
409. ——*gœiRR*, п. у Голмґарді (Новгороді), після 1050 р., G/R 197.
410. *GœiRulfR*, бл. 850 р., Sö 176.
411. *GœiRvī*, д. Анунда (Anundr) з Робю, стр. Ґулли (Gulla), бл. 1041 р., U 661.
412. *Gœitir* або *Knūtr* (Кнут Великий, К. Д. і А., 1014—1035 рр.), U 617.
413. *Gœrðarr*, бр. Бйорна (Biorn), Сіґфаста (Sigfastr) й Вікінґа (VīkingR), XI ст., Sö 197, 203.
414. *Gœrðarr*, с. Фастві (Fastvī), бр. Отрюґґа (ŌtryggR), XI ст., U 1087.
415. *Gœrðarr*, бр. Ярунда (Iarundr) і Інґи (Inga), поставив каменя своїм небожам Інґімунду (Ingimundr) і Ерінмунду (Ærinmundr), він та його бр. стали спадкоємцями Інґи, після 1050 р., U 72—73.
416. *Gœrðarr*, с. Свейна (Svæinn) і Кетільой (Kætiløy), бр. Андветта (Andvēttr), бл. 1050 р., U 80.
417. *Gøti*, с. Торфрід (Þorfriþ) із Сюлтена, бр. Асґота (Āsgøtr), п. з Інґваром 1041 р., Ög 155.

H, (H)L, (H)R

418. *Hagbarðr*, с. Рунфаста (Rūnfastr) й Руни (Rūna), бр. Інґіґерд (Ingigærðr), збудував міст, XI ст., U 1041.
419. *Hagni*, із Сіки, XI ст., U 527.
420. *Hailfoss* (**Hair-os**), с. (Г)Родвісла ((H)Rōðvīsl), б. Гайлві (Hailvi), бл. 1050 р., G 136.
421. *Hailvi (Haili)*, д. Гайлфосса (Hailfoss), бл. 1050 р., G 136.
Hair-os, див. *Hailfoss*
422. *Hāisl*, п'ятеро синів Гаруда (Haruþ), бл. 840 р., Ōg 136.
423. *HaklangR*, Торі Гакланґ, К. Аґдеру, п. бл. 900 р., DR 219.
[*Hākon* = давньоруськ. *Акун*, *Якун*, 945, 1024, 1159]

424. *Hākon iarl, Hlaðajarl*, с. Ейріка Гладаярла (Eirīkr Hlaðajarl); діяв в А., п. в 1029 р., Sö 260, U 16, 617, Sm 76, 127.
425. *Hākon*, с. К. Емунда (Emundr) й Раґнгільд (Ragnhildr), бр. Анунда (Anundr), Інґвара (Ingvarr), Раґнара (Ragnarr) й Ейріка (ÆirīkR), К. Ш., 1068—1080 рр., U 513, 540.
426. *Hākon*, с. (Г)Рольва ((H)RōlfR), бр. Сіґстейна (Sigstæinn); брати поставили каменя своєму б., до 1050 р., Ög 149.
427. *Halfborinn*, бр. Сміда (Smiðr), «сидів у Ґардах» (на Русі), бл. 1050 р., Öl 28.

[*Halfdan* = давньоруськ. *Алдан*, 945]

428. *Halfdan*, ймовірно, XI ст., Айя-Софія в Істанбулі, пор. зі с. 387.
429. *Halfdan*, с. Ґаґа (GagR), бр. Тіальві (Þialfi), бл. 1070 р., U 925.
430. *Halfdan*, с. Ґуллі (Gulli), бр. Асмунда (Āsmundr), Ассура (Assurr), Бої (Bōi) і Карі (Kāri), п. у Борнгольмі (?), бл. 1010 р., Ög 81.
431. *Halfdan*, бр. Ґуннара (Gunnarr), Свейна (Svæinn) і Ульва (UlfR), п. на Русі (або в Греції?), після 1050 р., U 153.
432. *Halfdan*, с. Ульвріка (UlfrikR), ч. Голмфрід (Holmfrīðr), б. Дана (Dan), Гускарла (Hūskarl) і Свейна (Svæinn), XI ст., U 240.
433. *Halfdan*, с. Вікінґа (VīkingR), бр. Свейна (Svæinn), Теґна (Þegn) і Тори (Þōra), XI ст., U 34.
434. *Halfdan*, с. Ейвінда (Øyvindr), бр. Скарді (Skarði) і Сп'юті (Spiūti), бл. 1041 р., So 131.

[*Hallvarðr* = давньоруськ. *Алвад*, 945]

435. *Hallvarðr*, разом з Торі (Þórir) поставив каменя Ульву Рауді (ÚlfR inn rauði) в 1008/1009 р., NYR 449.
436. *Hallvī* (?), на камені повторного використання, бр. Ульва (UlfR); (обидва?) п. у поході Інґвара 1041 р., Sö 281.
437. *Hals*, поставив каменя своєму компаньйону Гофі (Hofi), бл. 1000—1050 рр., DR 321.
438. *Hamundr*, с. (Г)Рольва ((H)RōlfR) та Ейборґ (Øyborg), бр. Ульва (UlfR); разом з братом поставив каменя своїм батькам і дядьку Фрьойстейну (Frøystæinn), до 1050 р., Sö 367.
439. *Hani*, с. Голмвіда (Holmviðr) й Ґюрід (Gȳrīðr), бр. Торбйорна (Þōrbiorn) й Сіґвіда (Sigviðr), бл. 1050 р., Sö 116.
440. *Haraldr*, невід. насипав йому kumbl-и, бл. 940—1000 рр., DR 36.
441. *Haraldr* (Гарольд Заяча Лапа, с. Кнута Великого від Елґіфу (Ælgifu)), К. А., 1037—1040 рр., Sm 42.
442. *Haraldr*, с. Емунда (Emundr), К. Ш. і Толи (Tōla), звідний бр. Інґвара (Ingvarr) (Мандрівника), разом з котрим він і п. у Серкланді 1041 р., Sö 179, 279.

443. *Haraldr hinn góði*, «Добрий», Ґормссон, К. Д., бл. 940—985 рр., DR 42, 55.
444. *Harðr*, б. Інґірун (Ingirūn), бл. 1050 р., U 605.
445. *Haruþ*, б. п'ятьох Гайслів (Hāisl), бл. 840 р., Ög 136.
446. *Hávarðr*, накреслив руни, IX ст., NYR 140.
447. *Hávarðr*, різьбяр рун, XI ст., Vg 181.
448. *Heðinfrīðr*, д. Ескелля (Æskell), стр. Голмфрід (Holmfrīðr), бл. 1020—1060 рр., Sö 126.
449. *Heðinn*, бл. 1000 р., NYR 226.
450. *Heðinn*, небіж Свейна (Svæinn), «поділив золото в Греції», ймовірно, варяг; Ґудрун (Guðrūn) поставила йому каменя, XI ст., Sö 165.
451. *Hegbiarn*, бр. (Г)Родвісла ((H)Rōðvīsl), Анунда (Anundr) і Ейстейна (Øystæinn), до 1000 р., G/R 193.

[*Helgi* = давньоруськ. *Олег*, 897 та ін.]

Helgi, див. також Hœlgi

452. *Helgi*, із Клеппа, бр. Кетілля (Ketill), бл. 1000 р., NYR 225, 228.
453. *Hialli*, різьбяр рун, XI ст., Vg 59.
454. *HialmR*, різьбяр рун, XI ст., Vg 59.
455. *HildungR*, *frœndi* (род.) Фреті (Fræþi), разом з Асратом (Asraþr) поставив йому каменя, бл. 1000—1050 (а не 940—1000) рр., DR 216.
456. *HiorulfR* (пор. давньонорв. Hjǫrulfr), убитий під час походу, бл. 1000 р., G 110.
457. *Hiorvarðr*, с. Ґейрі (GæiRi), бр. Гісла (Gīsl) і Старкара (Starkarr), до 1035 р., U 668, 669.
458. *(H)Līføy*, б. Анунда (Anundr), Бюрстейна (Biūrstæinn), Ґейргвата (GæiRhvatr) і Отама (ŌtamR), бл. 1041 р., Sö 320.
459. *Hofi*, поставив каменя своїм братам Ріті (RiþiR) і Торлаку (ÞorlakR), бл. 940—1000 рр., DR 160.
460. *Hofi*, *felagi* Ацура Саксі (Azur Saxi), бл. 1000 р., DR 68.
461. *Hofi*, компаньйон Галса (Hals) і Фрьобйорна (Frøbiorn), які поставили йому каменя, 1000—1050 рр., DR 321.
462. *Hofi*, с. Рунульва Хитрого (RunulfR), бл. 940—1000 рр., DR 161.
463. *HolmbR*, с. Інґіґе (IngigēR), бр. Стюрбйорна (Styrbiorn), Стюрлауґ (StyrlaugR) і Торкеля (Þorkell), бл. 1050 р., Sö 34.
464. *Holmdīs*, д. Ульва (UlfR) (із Скулгамара) і Ґюрід (Gȳrīðr), стр. Арнкелля (Arnkell), Ґюі (Gȳi), Ульвкетілля (Ulfkætill) і Уні (Uni), жила після 1050 р., U 100.
465. *Holmfastr*, с. Бйорна (Biorn) й Ґіслауґ (Gīslaug), бр. Ґейрі (GæiRi), Інґвара (Ingvarr), Спяллбуді (Spiallbuði) й Тяґна (Þiagn), після 1050 р., U 363.

466. *Holmfastr*, ч. (Г)Родельв ((H)RōdælfR), б. Інґіфаста (Ingifastr), бл. 1070—1100 рр., Sö 308.
467. *Holmfrīðr*, др. Голмлауґа (HolmlaugR), м. Фасті (Fasti) і Сіґфаста (Sigfastr), до 1050 р., U 243.
468. *Holmfrīðr*, д. Ескелля (Æskell), стр. Гедінфрід (Heðinfrīðr), бл. 1020—1060 рр., Sö 126.
469. *Holmfrīðr*, др. Гальвдана (Halfdan), м. Дана (Dan), Гускарла (Huskarl) і Свейна (Svæinn), XI ст., U 240.
470. *Holmgautr*, ч. Одіндіс (Ōðindīs), XI ст., Vs 24.
471. *HolmgæiRR*, учасник походу Інґвара 1041 р., U 837.
472. *HolmgæiRR* з Бро (U 617) і Мори (Sö 101), б. Ґаута (Gautr), Ґіннлауґ (Ginnlaug), Сіґрьод (Sigrøðr), XI ст., Sö 101.
473. *HolmgæiRR*, с. Врейда (Vræiðr), бр. Кюльвінґа (KylfingR) і Віборґ (Vīborg), XI ст., Sö 318.
474. *HolmgæiRR*, с. Ейста (Æistr), бр. Карла (Karl), XI ст., U 1050, 1060.

[*Holmi* = давньоруськ. *Олъма*, 882]

475. *Holmi*, с. Ансура (Ansurr) (з Лундбю) і Ґудлауґ (Guðlaug), бр. Карлсі (Karlsi), п. у катепанаті Італії (ймовірно, варяг), після 1050 р., U 133, 141.
476. *Holmi*, ч. Гродельв (HrōðælfR), б. Андветта (Andvēttr), Арнкелля (Arnkell) і Варґаса (Vargas) (?), XI ст., U 357.
477. *Holmi*, с. Гери (Hæra), XI ст., U 335.
478. *Holmlaug*, др. Тіальві (Þialfi), м. Банкі (Banki), бл. 1041 р., U 778.
479. *Holmlaug*, д. Ейста (Æistr) і Фастлауґ (Fastlaug), стр. Фастульва (FastulfR), Ґейра (GæiRR) і Ерінґа (ØringR), XI ст., U 461.
480. *HolmlaugR*, м. Голмфрід (Holmfrīðr), б. Фасті (Fasti) і Сіґфаста (Sigfastr), до 1050 р., U 243.

[*Holmstæinn* = давньоруськ. *Олстьн*, 1177, 1185]

481. *Holmstæinn*, б. (Г)Родґейра ((H)RōðgæiRR), Манні (Manni) і **Mus-kia**, командир у поході Інґвара, п. в 1041 р., Sö 173, 335.
482. *Holmstæinn*, різьбяр рун, XI ст., U 527.
483. *Holmstæinn*, бр. Стейнбйорна (Stæinbiorn) і Ейста (Æistr), XI ст., U 780.
484. *Holmviðr*, із Гьоґстена-Сундбю, ч. Ґюрід (Gȳrīðr), б. Торбйорна (Þōrbiorn), бл. 1040—1050 рр., Sö 105, 106.
485. *Hornbori Swiþingr*, тобто нащадок Свіді (Sviði), бл. 800—900 рр., DR 250.
486. *Horsi*, «хороший *bōndi*», персонаж відомого Пірейського напису, ймовірно, варязького, бл. 1050 р., див. с. 388.
487. *Horsi*, б. Кара (Kārr), род. (*magR*) Каббі (Kabbi), він (ймовірно,

варяг) заощадив багато грошей у Греції для своїх нащадків, бл. 1070 р., U 792.

488. *(H)Rafn*, член дружини Віфіла (Vīfil), п. у **Rufstain**-і, Україна, до 1000 р.; каменя поставив Геґбйорн (Hegbiorn) зі своїми братами Емундом (Emundr), (Г)Родвіслом ((H)Rōðvīsl) і Ейстейном (Øystæinn), G/R 193.

489. *Hreppir*, б. Оґмунда (Qgmundr), бл. 1000 р., NYR 213.

490. *HringR*, бр. Амунді (Āmundi), дядько Рунульва (RūnulfR), до 1050 р., Sö 333.

(H)Rōaldr, див. також *Roaldr*

[*(H)Rōaldr* = давньорусьск. *Руалд*, 912, 945; *Роалд*, 945 (Іпат.)]

491. *(H)Rōaldi* (пор. Гроальд), його б. поставив каменя, бл. 1000 р., G 109.

[*Hrōarr* = давньорусьск. *Руар*, 912]

Hróarr, див. також *(H)RōaRR*

492. *Hróarr*, с. Ольві (Qlvi), бл. 1000 р., NYR 59.

493. *(H)RōaRR*, с. Ґуми (Guma), поставив каменя своєму б. і Ауду (AuðaR), XI ст., Sö 327.

494. *Hrōði*, б. Ґуннара (Gunnarr) і Гельґі (Hælgi), бл. 1030 р., Sm 101.

495. *(H)Rōðfoss*, с. (Г)Родвісла ((H)Rōðvīsl), убитий половцями, бл. 1050 р., G 134.

496. *(H)Rōðgautr*, д. (Г)Родвісла ((H)Rōðvīsl), бл. 1050 р., G 135.

497. *(H)RōðgæiRR*, с. Голмстейна (Holmstæinn), бр. Манні (Manni) і **Mus——kia**, діяв на заході; ймовірно, п. разом з Інґваром 1041 р., Sö 173.

498. *(H)RōðgæiRR*, з Анґа, б. (Г)Ротіаут ((H)Rōþiauþ), бл. 1000—1050 рр., G 111.

499. *(H)Rōþiauþ*, д. (Г)Родґейра ((H)RōðgæiRR), др. Сібби (Sibba), бл. 1000—1050 рр., G 111, 112.

[*(H)RōðlæifR* = давньорусьск. *Рулав*, 907, 912]

500. *(H)RōðlæifR*, с. Скарва (SkarfR) із Балсти, бл. 1041 р., Sö 107.

Hróðvaldr, див. *Roþanþr*

501. *(H)Rōðvīsl*, один з компаньйонів (Г)Равна ((H)Rafn), до 1000 р., G/R 193.

502. *(H)Rōðvīsl*, ч. (Г)Родельв ((H)RōðælfR), б. Гайлфосса (Hailfoss), (Г)Родфосса ((H)Rōðfoss), (Г)Родґаута ((H)Rōðgautr), Лікната (Liknat) і Ротанта (Roþanþr), бл. 1050 р., G 134.

503. *(H)RōðælfR*, др. Голмфаста (Holmfastr), м. Інґіфаста (Ingifastr), бл. 1070—1100 рр., Sö 308.

504. *(H)RōðælfR*, др. Голмі (Holmi), м. Андветта (Andvēttr), Арнкеля (Arnkell) і Варґаса (Vargas) (?), XI ст., U 357.

505. *(H)RōðælfR*, др. (Г)Родвісла ((H)Rōðvīsl), бл. 1025 р., G 134.
(H)RōlfR, див. також *RoulfR*
506. *(H)RōlfR*, бр. Фрьойстейна (Frøystæinn), ч. Ейборґ (Øyborg), б. Гамунда (Hamundr) і Ульва (UlfR); «вони володіли Следабро» (Слебро), *þægn*, до 1050 р., Sö 367.
507. *(H)RōlfR*, б. Гакона (Hākon) й Сіґстейна (Sigstæinn), до 1050 р., Ög 149.
508. *(H)RōlfR*, с. Лівстейна (Līfstæinn), бл. 1025 р., Sm 52.
509. *(H)Rōþar*, (Hróðarr), бр. (Г)Родвісла ((H)Rōðvīsl), бл. 1050 р., G 135.
510. *(H)Rūtr*, з Б'юдбю, б. Торбйорна (Þōrbiorn) й Торстейна (Þōrstæinn), бл. 1041 р., Sö 360.
511. *(H)RæfningR*, с. Фота (Fōtr), бр. Брунульва (BrunulfR), Ґяллі (Gialli), Ґефульва (GæfulfR), XI ст., Vg 59.
512. *HræiþulfR*, п'ятеро синів Руґульва (RugulfR), бл. 840 р., Ög 136.
513. *Hugi*, бр. Андветта (Andvēttr) й Торґільса (Þōrgīls); б.(?) Біарнлауґ (BiarnlaugR), п. разом з Інґваром, 1041 р., Sö 287.
514. *Hunwiþr*, бр. Томі (Tomi), «дуже високородний *drængR*», бл. 1000—1050 рр., DR 276.
515. *Hūsbiorn*, бр. Фолкі (Folki) і Скюлі (Skūli), взяв данину («ґельд») з Ґотланду, після 1050 р., U 614.
516. *Hūskarl*, с. Гальвдана (Halfdan) і Голмфрід (Holmfrīðr), XI ст., U 240—241.
517. *Hwatr*, бр. Ярпульва (IarpulfR), поставив каменя своєму б. і брату, бл. 940—1000 рр., DR 85.
518. *HæfniR*, с. Торстейна (Þōrstœinn), «молодий *drængR*», був в А., але п. вдома, після 1050 р., Sö 55.
519. *Hæggi*, с. Гері (Hæri), XI ст., Sm 71.
[*Hælga* = давньоруськ. *Ольга*, 903 та ін.]
520. *Hælga*, м. Андветта (Andvēttr), XI ст., U 1036.
521. *Hælga*, др. Берґвіда (Bergviðr), м. Ульва (UlfR), бл. 1041 р., Sö 9.
522. *Hælgi*, б. Фінна (Finnr), XI ст., Sm 132.
523. *Hælgi*, с. (Г)Роді ((H)Rōði), бр. Ґуннара (Gunnarr), бл. 1030 р., Sm 101.
524. *Hælgi*, ч. Руни (Rūna), б. Андветта (Andvēttr), Раґнара (Ragnarr), Спяллбуді (Spiallbuði) і Свейна (Svæinn), бл. 1080—1090 рр., U 687.
525. *Hælgi*, бр. Ейріка (ØyrīkR), підступно вбитий Сасуром (Sasurr), після 1050 р., U 954.
526. *HælgulfR*, ч. Діси (Dīsa), шурин Торфаста (Þōrfastr), поставив йому каменя, до 1050 р., Sö 352.

[*HoemingR* = давньоруськ. *Емиг*, 945]
527. *HoemingR*, с. Борґульва (BorgulfR), бр. Гербйорна (Hærbiorn), Несбйорна (Næsbiorn) і Ульва (UlfR), XI ст., U 444.
528. *HœmingR*, с. Ґудріка (GuðrīkR), бр. Балсі (Balsi) і Вікінґа (VīkingR), XI ст., U 649.
529. *HœmingR*, с. Інґіфаста (Ingifastr) (з Бробю), бр. Ярлабанкі (Iarlabanki) (I), після 1050 р., U 101, 143, 148.
530. *HœmingR*, ч. Тови (Tōfa), бр. Ґуннара (Gunnarr), бл. 1020—1050 рр., U 431.
531. *Hœra*, б. Голмі (Holmi), *hūskarl* Сіґрьода (Sigrøðr), XI ст., U 335.
532. *Hœrbiorn*, с. Борґульва (BorgulfR), бр. Гемінґа (HæmingR), Несбьорна (Næsbiorn) і Ульва (UlfR), XI ст., U 444.
533. *Hœri*, с. Карла (Karl), XI ст., Sm 71.
534. *Hœri*, с. Тяґна (Þiagn), XI ст., Sm 71.
535. *Hœrlœif*, с. командира корабля Себйорна (Sǣbiorn), бр. Торґеда (Þōrgæðr), бл. 1041 р., U 439.
536. *Hœrmōðr*, бр. Берґвіда (Bergviðr), поставив йому каменя, XI ст., Sö 39.
537. *Hœrþrūðr*, м. Сміда (Smiðr) (бр. Гальвборіна (Halfborinn)), бл. 1050 р., Öl 28.
538. *HœrulfR*, бл. 900—940 рр., DR 15.
539. *Hǫrðr*, б. Торі (Þórir), бл. 1000 р., NYR 225.

I

540. *Iarl*, б. Аллі (Alli), Ґісла (Gīsl), Інґімунда (Ingimundr) і Йофурфаста (Iofurfastr), після 1070 р., U 898.
541. *Iarl*, с. Інґіфаста (Ingifastr), бл. 1070 р., U 922.
542. *Iarlabanki* (I), с. Інґіфаста (Ingifastr) і Йорун (Iōrūn), род. Гемінґа (HæmingR), ч.: (1) Фастві (Fastvī) (с. — Свейн (Svæinn) II) і (2) Кетільой (Kætiløy) (с. — Інґіфаст (Ingifastr) II); власник Тебю, збудував міст і тінґ, п. бл. 1070—1080 рр. в Греції, U 101, 127, 140, 142, 143, 149, 150, 164, 165, 212, 261.
543. *Iarlabanki* (II), с. Інґвара (Ingvarr) (I) із Гарґа і Фастві (Fastvī), бл. 1050 р., U 309.
544. *IarpulfR*, бр. Гватра (Hwatr), бл. 940—1000 рр., DR 85.
545. *Iarundr*, с. невід., котрий поставив йому каменя, бував на заході (в А.) з Ульвом (UlfR) (сином ярла Гакона (Hākon)), бл. 1050 р., Sö 260.

546. *Iarundr*, с. Ґіллауґ (Gillaug), п. в Гедебю, до 1050 р., U 1048.
547. *Iarundr*, бр. Ґердара (Gærðarr) і Інґи (Inga), після 1100 р., U 72—73.
548. *Iarundr*, с. Лівстейна (Līfstæinn) і Інґірун (Ingirun), бр. Лудінна (Luðinn) і Нікуласа (Nikulas), бл. 1100 р., U 347.

If——r, див. *Forkunnr*

549. *Īgulbiorn*, с. Йонги (**Ionha**), бр. Інґіфаста (Ingifastr), б. Ґаґа (GagR), бл. 1070 р., U 922, 925.
550. *Īgulfrīðr*, др. Бйорна (Biorn), м. Отрюґґа (ŌtryggR), до 1050 р., U 582.
551. *Īgull*, із Карбю, ч. Ернві (Ærnvī), б. Інґітори (Ingiþōra) і Торбйорна (Þōrbiorn), бл. 1050 р., U 151.
552. *Ill(h)ugi*, ймовірно, с. Інґвара (Ingvarr) й онук Сіґстейна (Sigstæinn), поставив каменя своєму б.; бл. 1050 р., Ög 152.
553. *Inga*, д. Ґудріка (GuðrīkR) і Ґейрлауґ (GæiRlaug), др. (1) Раґнфаста (Ragnfastr) і (2) Ейріка (ÆirīkR); її с. помер передчасно; п. бл. 1070 р., U 29, 329, 330, 331, 332.
554. *Inga*, стр. Ґердара (Gærðarr) і Ярунда (Iarundr), стала спадкоємницею своїх синів Інґімунда (IngimundR) й Ерінмунда (Ærinmundr), після 1050 р., U 72—73.
555. *Inga*, її спадкоємцем був Олейв (ŌlæifR), котрий п. в Італії, бл. 1020—1060 рр., Sö 65.
556. *Ingi*, ч. Йогерд (Iōgærðr), б. Ейста (Æistr) і Ерінфаста (Ærinfastr), XI ст., U 855.

[*Ingialdr* = давньоруськ. *Інегелд*, 912, 945 ~ *Игелъд*, 945]

557. *Ingialdr*, с. Толі (Toli), «дуже високородний *drængR*», бл. 1000—1050 рр., DR 94.
558. *Ingialdr*, с. Торбйорна (Þōrbiorn), бр. Алвера (Alvēr); сини поставили каменя своєму б., бл. 1030 р., Sö 159.
559. *Ingiberg*, її (не назв.) ч. потонув у Hōlms Haf (Новгородському морі), між 1020 та 1050 рр. або бл. того, U 214.
560. *Ingibiorn*, с. Ейста (Æistr), бр. Асґаута (Āsgautr), Інґіфаста (Ingifastr) і Свейна (Svæinn), XI ст., U 181.
561. *Ingiborg*, др. (або м.) дружинника Інґвара, 1041 р., Sö 277.
562. *Ingifastr*, с. Голмфаста (Holmfastr) й (Г)Родельв ((H)RōðælfR), був на сході, бл. 1070—1100 рр., Sö 308.
563. *Ingifastr*, с. Ярлабанкі (Iarlabanki) (I) і Кетільой (Kætiløy), п. бл. 1070 р., U 142.
564. *Ingifastr*, с. Йонги (**Ionha**), б. Ярла (Iarl), Інґімунда (Ingimundr), Торда (Þorðr), Віґбйорна (Vīgbiorn), *stȳrimaðr*, мандрував до Греції, бл. 1070 р., U 922.

565. *Ingifastr*, с. Сіґторна (Sigþorn), бр. Торбйорна (Þōrbiorn), після 1070 р., Vs 27.
566. *Ingifastr*, с. Сіґвіда (*Sigviðr*), до 1050 р., Sö 171.
567. *Ingifastr*, с. Ейста (Æistr), бр. Асґаута (Āsgautr), Інґібйорна (Ingibiorn) і Свейна (Svæinn), XI ст., U 181.
568. *Ingifastr*, с. Ейстейна (Øystæinn) і Естрід (Æstrīðr), бр. Ґаґа (GagR), Інґвара (Ingvarr) (I), Свейна (Svæinn) і Ейстейна (Øystæinn), ч. (1) Раґнфрід (Ragnfrīðr) (с. — Геминґ (HæmingR)) і (2) Йорун (Iōrūn) (с. Ярлабанкі (Iarlabanki) I), п. в Греції, бл. 1043 р., U 101, 135, 143, 147, 148.
569. *Ingifrīðr*, д. Калла (Kāll), стр. Анунда (Anundr) і Вікінґа (Vī-kingR), XI ст., U 498.
570. *IngigēR*, б. Голмба (HolmbR), Стюрбйорна (Styrbiorn), Стюрлауґа (StyrlaugR) і Торкелля (Þorkell), бл. 1050 р., Sö 35.
571. *Ingigærðr*, д. Рунфаста (Rūnfastr) і Руни (Rūna), стр. Гаґбарда (Hagbarðr), XI ст., U 1041.
572. *Ingilæif*, др. Бруні (Brūni), бл. 1050—1070 рр., U 699.
573. *Ingimundr*, с. Ярла (Iarl), бр. Аллі (Alli), Ґісла (Gisl) і Йофурфаста (Iofurfast), убитий на сході, після 1070 р., U 898.
574. *Ingimundr*, с. Інґи (Inga), бр. Ерінмунда (Ærinmundr), п. в Греції (ймовірно, варяг), після 1050 р., U 72—73.
575. *Ingimundr*, с. Інґіфаста (Ingifastr), бр. Ярла (Iarl), Торда (Þorðr) і Віґбйорна (Vīgbiorn), *stȳrimaðr*, бл. 1070 р., U 922.
576. *Ingirūn*, д. Гарда (Harðr), збиралася вирушити до Єрусалима, бл. 1050 р., U 605.
577. *Ingirūn*, др. Лівстейна (Līfstæinn), м. Ярунда (Iarundr), Лудінна (Luðinn) і Нікуласа (Nikulas), бл. 1100 р., U 347.
578. *Ingiþōra*, д. Ігуля (Īgull) і Ернві (Ærnvī), др. Свейна (Svæinn) (сина Ярлабанкі (Iarlabanki) I), бл. 1070 р., U 104, 151.
579. *Ingiþōra*, д. Кетілля (Kætill), котрому вона поставила каменя, XI ст., U 270.
580. *IngulfR*, різьбяр рун, XI ст., U 1041.
581. *IngvaldingR*, бл. 840 р., Ög 136.

[*Ingvarr* = давньоруськ. *Игорь*, 879 та ін.; *Ингварь*, бл. 1200 р.]

582. *Ingvarr*, поставив каменя, бл. 900 р., Ög 38.
583. *Ingvarr*, поставив каменя Свейну (Svæinn) та його матері, XI ст., U 11Г.
584. *Ingvarr*, с. Бйорна (Biorn) і Ґіслауґ (Gīslaug), бр. Ґейрі (Gæi-Ri), Голмфаста (Holmfastr), Спяллбуді (Spiallbuði) і Тяґна (Þiagn), після 1050 р., U 363.
585. *Ingvarr*, с. Емунда (Emundr), К. Ш., й Раґнгільд (Ragnhildr), бр. Анунда (Anundr), Гакона (Hākon), Раґнара (Ragnar) й Ейріка

(ÆirīkR), названий Інґваром Мандрівником, п. під час походу на Хорезм 1041 р., Sö 9, 96, 105, 107, 108, 131, 173, 179, 254, 277, 281, 287, 320, 335; U 439, 513, 540, 644, 654, 661, 778, 837, 1143; Vs 19; Ög 30, 155.

586. *Ingvarr* (II), с. Інґвара (Ingvarr) (I) (із Гарґа) і Фастві (Fastvī), бл. 1050 р., U 309.

587. *Ingvarr*, с. Сіґстейна (Sigstæinn), б. (?) Іллуґі (Illugi), п. на сході; його б. поставив йому каменя, XI ст., Ög 30.

588. *Ingvarr* (I), с. Ейстейна (Øystæinn) й Естрід (Æstrīðr), бр. Ґаґа (GagR), Інґіфаста (Ingifastr), Свейна (Svæinn) (II) й Ейстейна (Øystæinn) (II), ч. (1) Фастві (Fastvī) (д. Онема (ŌnæmR)) і (2) Естрід (Æstriðr); четверо дітей від першого шлюбу: Ярлабанкі (Iarlabanki) (II), Інґвар (Ingvarr) (II), Раґнвальд (Ragnvaldr) і Сіґвід (Sigviðr); п. (ймовірно) бл. 1043 р. в Греції, U 101, 143, 147, 309, 310.

589. *IōgœiRR*, бр. Діарва (DiarfR), Ґейрг'ялма (GæiRhialmR), Орьокії (Ōrøkia), Свейна (Svæinn) і Віґі (Vigi), бл. 1010—1020 рр., U 539.

590. *Iōgœrðr*, др. Інґі (Ingi), м. Ейста (Æistr) і Ерінфаста (Ærinfastr), XI ст., U 855.

591. *Iofurfastr*, с. Ярла (Iarl), бр. Аллі (Alli), Ґісла (Gīsl) і Інґімунда (Ingimundr), після 1070 р., U 898.

592. *Iō(h)an*, с. Вібйорна (Vībiorn), бр. Дюрі (DiuRi), XI ст., Vs 20.

593. **Ionha** (род. відм.; < lōhan?), б. Інґіфаста (Ingifastr) й Іґулбйорна (Īgulbiorn), бл. 1070 р., U 922.

Iōrūn, див. також *Jórunn*

594. *Iōrūn*, др. Інґіфаста (Ingifastr) з Бро, м. Ярлабанкі (Iarlabanki) (I), бл. 1050 р., U 142, 143, 147.

595. **Itinkil**, б. Торґі (ÞorgiR), «знатний землевласник», бл. 1000—1050 рр., DR 298.

596. *Iuli*, бр. Асбйорна (Āsbiorn), шурин Ґуллі (Gulli) із Смули, п. разом з Інґваром, 1041 р., Vg 184.

597. *Iūti*, бл. 900 р., U 4.

598. *Iuti*, б. Асрата (Asraþr), «дуже високородний *þœgn*», його син поставив йому каменя, бл. 1000—1050 рр., DR 213.

599. *Iūti*, б. Лофі (Lōfi), бл. 1050 р., Ög 64.

J

600. *Jórunn*, з Рінґеріке, др. **Au——aun**, бл. 1025 р., NYR 61.

K

601. *Kabbi, magR* Горсі (Horsi), ймовірно, варяг, бл. 1070, U 792.
602. *Kafli*, поставив каменя *þægn*-у Ґейрі (GæiRi), XI ст., Vg 158.
Kali, див. також *Kāli*
603. *Kāli*, с. Клакка (KlakkR), бр. Вікінґа (VīkingR), XI ст., Sm 11.
604. *Kali*, с. Торстена (Þorsten), бл. 1000—1050 рр., DR 130.
605. *Kāll*, б. Анунда (Anundr), Інґіфрід (Ingifrīðr) і Вікінга (VīkingR); сини поставили каменя своєму б., XI ст., U 498.
606. *Kalli*, с. Веурда (Vēurðr), бр. Кара (Kārr), XI ст., Vg 73.
607. *Kani*, с. Ґуннвара (Gunnvar), «дуже високородний *þægn*», XI ст., Vg 152.
Kári, див. також *Kāri*
[*Kāri* = давньоруськ. *Кары*, 945]
608. *Kári*, виробляв кільця, XI ст., NYR 29.
609. *Kāri*, с. Ґуллі (Gulli), бр. Асмунда (Āsmundr), Ассура (Assurr), Бої (Bōi) і Гальвдана (Halfdan), п. в Дунді, бл. 1010 р., Ög 81.
610. *Kāri*, член корабельної команди ярла Гакона (Hākon) (п. в 1029 р.), разом з Ґунні поставив каменя товаришу, U 16, 343.
611. *Kāri*, с. Отрюґґа (ŌtryggR), бр. Ґудмунда (Guðmundr), Кнута (Knūtr), Скарі (Skāri) і Свертінґа (SværtingR), бл. 1050 р., Sö 217.
612. *Kāri*, ч. Сігруд (Sigrūðr), б. Анунда (Anundr), бл. 1040 р., U 532; пор. U 533.
[*Karl* = давньоруськ. *Карл*, 907]
613. *Karl hinn gōði*, компаньйон (*felagi*) Торі (ÞōriR), «дуже високородний *drængR*»; Торі поставив йому каменя, бл. 1000—1050 р., DR 127, Vg 112.
614. *Karl, fēlagi* Ґрані (Grani), п. на острові Березань (Україна), бл. 1050—1100 р., G/R 194.
615. *Karl*, с. Горсі (Horsi), U 792.
616. *Karl*, с. Тіодмунда (Þiōðmundr), бр. Ґудлейва (GuðlæifR) й Тіодґейра (ÞiōðgæiRR), бл. 1050, Ярвста, Ґевле.
617. *Karl*, с. Гері (Hæri), XI ст., Sm 71.
618. *Karl*, с. Ейста (Æistr), бр. Голмґейра (HolmgæiRR), XI ст., U 1060.
[*Karli* = давньоруськ. *Карлы*, 911]
619. *Karli*, с. Фрьойстейна (Frøystæinn), бр. Аллі (Alli), XI ст., Vg 137.
620. *Karl(s)i*, с. Ульва (UlfR) з Барастаді, бр. Ґейрбйорна (GæiRbiorn), бл. 1050 р., U 343; поставив каменя члену сім'ї, котрий помер «у білих одежах», U 364.
621. *Kārr* (II), с. Андветта (Andvēttr), бр. Ґуннлейва (GunnlæifR) (II), бл. 1045 р., U 643.

622. *Kārr* (I), с. Ґуннлейва (GunnlæifR) (I), бр. Андветта (Andvettr), Блесі (Blesi), Діарва (DiarfR) і Кіті (**Kiti**), п. бл. 1045 р., U 644, 654.
623. *Kārr*, с. Горсі (Horsi), поставив каменя своєму б. (ймовірно, варягу), бл. 1070 р., U 792.
624. *Kārr*, с. Веурда (Vēurðr), бр. Каллі (Kalli), XI ст., Vg 73.
625. *Kata*, др. Свена (Swen), насипала йому *kumbl*, бл. 1000—1050 рр., DR 277.
626. *Katti*, с. Віфрід (Vīfrīðr), бл. 850 р., Sm 144.
Ketill, див. також *Kœtil* і *Kœtill*
627. *Ketill, magR* Фінна (Finnr), поставив йому каменя, до 1100 р., NYR 272.
628. *Ketill*, бр. Гельґі (Helgi) з Клеппа, до 1000 р., NYR 228.
629. **Ki-hin huþska**, с. Торві (Þorwi), бр. Ґудмунда (Guþmundr) і Отінкора (Oþinkor), «найкращий і найзначніший землевласник Данії», бл. 940—1000 р., DR 133.
630. **Kiti**, с. Ґуннлейва (GunnlæifR) (I), бр. Блесі (Blesi), Кара (Kārr) (I) і Діарва (DiarfR), бл. 1045 р., U 644, 654.
631. **Kitu**, б. Тофі (Tofi), бл. 940—1000 р., DR 125.
632. *Kiulr*, різьбяр рун, XI ст., Sö 139.
[*KlakkR* = давньоруськ. *Клек*, 945]
633. *KlakkR*, б. Калі (Kāli), Вікінґа (VīkingR) та ін. (неназваних) синів, котрі поставили каменя йому й двом братам, імена котрих вказано, XI ст., Sm 11.
634. *Klintr*, с. Ґуннвіда (Gunnviðr), бр. Блейка (BlæikR), бл. 1041 р., U 1143.
635. **Kn——**, компаньйон **——usti** і Ґуннара (Gunnar), котрий поставив каменя йому й **——biorn**, «воїнам [відомим] з походів вікінґів», бл. 1000—1050 рр., DR 330.
Knutr, див. також *Knūtr*
636. *Knutr/Knūtr*, Кнут Великий, К. Д. і А., 1014—1035 рр., DR 345; NYR 184; Ög 111; U 194, 344; Sö 14; ймовірно, також U 617.
637. *Knūtr*, с. Отрюґґа (ŌtryggR), бр. Ґудмунда (Guðmundr), Карі (Kāri), Скарі (Skāri) і Свертінґа (SværtingR), бл. 1050 р., Sö 217.
638. *Kopu-Swen*, поставив каменя своєму сину Бьосі (Bøsi), «високородному *drœngR*-у», бл. 1050—1100 рр., DR 380.
639. **Kra——hni**, поставив каменя своєму род. (?), XI ст., Vs 5.
640. *KrokR*-а син, «дуже високородний *þoegn*», бл. 940—1000 рр., DR 106.
641. *KrokR*, ч. Торві (Þorwi), «найдужчий серед вільних шведів та південних данів», бл. 940—1000 рр., DR 217.

642. *KrōkR*, с. Вікінґа (VīkingR), бр. Асбйорна (Āsbiorn), XI ст., U 432.
643. *Krusa, fēlagi* Аббі (Abbi), бл. 940—1000 рр., DR 339.
644. **Kuru**, с. Босі (Bōsi), бр. **Fir——riui**, п. в А., XI ст., U 616.
645. *Kuþr——*, його син, ім'я якого не названо, поставив йому каменя; він брав участь у військових сутичках в Англії, бл. 1030 р., Sö 207.
646. *Kulbēnn*, ч. Аси (Āsa), б. Есбйорна (Æsbiorn), до 1050 р., Vg 178.
647. *KylfingR*, с. Несбйорна (Næsbiorn) й Ґіллауґ (Gillaug), XI ст., U 320, 419, 445.
648. *KylfingR*, с. Врейда (Vræiðr), бр. Голмґейра (HolmgæiRR) і Віборґ (Vīborg), XI ст., Sö 318.
649. *Kætil*, «норвежець»; управителем його земель був Манні (Manni), бл. 1000—1050 рр., DR 107.
650. *Kætilfastr*, с. Асґаута (Āsgautr), XI ст., U 504.
651. *Kætill*, б. Інґітори (Ingiþōra), мандрівник до Греції (*grikkfari*), XI ст., U 270.
652. *Kætill*, с. Ґаута (Gautr), «він був найсміливішим серед людей»; п. в А., бл. 1050 р., Sm 5.
653. *Kætill*, с. командира Торстейна (Þōrstæinn), бр. Бйорна (Biorn) й Ерінмунда (Ærinmundr), бл. 1050 р., Sö 338.
654. *Kætilmundr*, з Енґбю (Ängby), ч. Раґнфрід (Ragnfrīðr), б. Бйорна (Biorn), бл. 1040 р., U 346, 356.

Koetilø, див. також *Kætiløy*

655. *Kætilø*, насипала *kumbls* своєму ч., «дуже високородному *þægn*-у», бл. 1000—1050 рр., DR 293.
656. *Kætiløy*, др. Ярлабанкі (Iarlabanki (I), бл. 1070 р., U 142.
657. *Kætiløy*, др. Свейна (Svæinn), м. Андветта (Andvēttr) і Ґердара (Gærðarr), бл. 1050 р., U 80.
658. *Kætiløy*, др. командира Торстейна (Þōrstæinn), м. Бйорна (Biorn), Кетіля (Kætill) і (ймовірно) Ерінмунда (Ærinmundr), після 1050 р., Sö 338.

L

див. також (H)L

659. *Ladvi* (*Hlǫdvé* ?), д. Бресі (Bräsi), XI ст., Гельсінґланд/ L 1065.
660. *Līfstæinn*, різьбяр рун, бл. 1050 р., U 1158.
661. *Līfstæinn*, с. Андветта (Andvēttr) і Ґіллауґ (Gillaug), бр. Сіббі (Sibbi) й Скаллі (Skalli), XI ст., U 173.
662. *Līfstæinn*, б. (Г)Рольва ((H)RōlfR) і Аскеля (Āskell), п. у

Ґорстонзі на Сконе; бл. 1025 р.; сини перевезли його до Фіннведена, Sm 52; U 1158.
663. *Līfstœinn*, ч. Інґірун (Ingirūn), б. Ярунда (Iarundr), Лудінна (Luðinn) і Нікуласа (Nikulas), володів селищем у Торсголмі (Torsholma) і корабельною компанією (*skiplið*) в Рольстаді (Ролста), бл. 1000 р., U 347—348.
664. *Liknat* (Liknhuatr), с. (Г)Родвісла ((H)Rōðvīsl), ч. Айлікні (**Ailikni**) і б. Лікнві (Liknvī) і Айгвата (Aihvatr); мандрував у Ґарди (на Русь), п. у Віндау, бл. 1000—1050 рр., G 113, 114, 135.
665. *Liknraifr*, різьбяр рун, бл. 1000—1050 рр., G 113.
666. *Liknvī*, д. Ліката (Liknat) і Айлікні (**Ailikni**), стр. Айгвата (Aihvatr), бл. 1000—1050 рр., G 114.
667. *Līkviðr*, с. Голмґейра (HolmgæiRR), бр. Ріквіда (Rīkviðr) і Вісеті (Vīseti), після 1070 р., U 984.
668. *Lini*, с. Аунна (Aunn), б. Бресі (Bräsi), бл. 960 р., Гельсінґланд/ L 1065.
669. *Lītli*, різьбяр рун, бл. 1070—1100 рр., Vs 22, 27.

[*Liūtr* = давньоруськ. *Лют*, 975]

670. *Liūtr*, б. Акі (Āki) і Стюрра (Styrr), стерновий (*stȳrimaðr*), XI ст., U 1016.

[*Ljōtolfr* = давньоруськ. *Лидул*, 912]

671. *Ljótolfr*, б. Алейва (Áleifr), бл. 1000 р., острів Мен/ J 82.
671a. *Lōfi*, командир, після 1070 р., U 479.
672. *Lōfi*, різьбяр рун, бл. 1050 р., Ög 64.
673. *Luðinn*, с. Лівстейна (Līfstæinn) й Інґірун (Ingirūn), бр. Ярунда (Iarundr) і Нікуласа (Nikulas), бл. 1100 р., U 347.

Lumber, див. *AlrīkR Lumber*

674. **Lutaris**, б. Токі (Toki), бл. 940—1000 рр., DR 145.

M

[*Manni* = давньоруськ. *Моны*, 945]

675. *Manni*, род. (*frœndi*) Алфкіла (Alfkil); управитель землями (*landhirþiR*) Кетіла (Kætil) Норвежця, бл. 1000—1050 рр., DR 107.
676. *Manni*, с. командира Голмстейна (Holmstæinn), бр. (Г)Родґейра ((H)RōðgæiRR) і **Mus-kia**, бл. 1041 р., Sö 173.
677. *Manni*, п. у Лондоні разом зі Свені (Sweni); Свен (Swen) і Торґот (Þorgotr) звели їм *kumbl*-і; бл. 1000—1050 рр., DR 337.
678. *Margareti*, др. Бйорна Гос(в)і (Biorn Hos(v)i), XI ст., Vg 146.
679. *Mistiwi(R)*, Mistivoj, К. ободритів, п. бл. 990 р., DR 55.

680. *Muli*, с. Токі (Toki), бр. Торґі (ÞorgiR), воїн, бл. 1000—1050 рр., DR 121.
681. **Mus-kia**, с. командира Голмстейна (Holmstæinn); разом зі своїм бр. Манні (Manni) поставив каменя своєму б. і бр. (Г)Родґейру ((H)RōðgæiRR), бл. 1041 р., Sö 176.

N

682. *Nafni*, бр. Токі (Toki), поставив йому каменя, бл. 1000—1050 рр., DR 266.
683. *Nāttfari*, с. Вікінґа (VīkingR), «спадкоємний власник *ōðal*» (*landburinn*), до 1050 р., Sö 54.
684. *Neriðr*-а син, із Західного Аґдеру, дід Ейвінда Турячого Рога (Eyvindr úrarhorn), жив бл. 850 р., NYR 209.
685. *Nikulas*, с. Лівстейна (Līfstæinn) та Інґірун (Ingirūn), бр. Ярунда (Iarundr) і Лудіна (Luðinn), бл. 1100 р., U 347.
686. ——**nuir**, м. Свейна (Svæinn); поставила йому каменя, бл. 1050 р., Sm 46.
687. *NykR, felagi* Аббі (Abbi), бл. 940—1000 рр., DR 339.
688. *NærfiR*, б. Ґунульва (GunulfR), бл. 850—950 рр., DR 230.
689. *Næsbiorn*, с. Борґульва (BorgulfR), бр. Гемінґа (HæmingR), Гербйорна (Hærbiorn) і Ульва (UlfR), ч. Ґіллауґ (Gillaug) і б. Кюльвінґа (KylfingR), XI ст., U 444, 445.

O

690. *OddløgR*, «добрий *bondi* [котрий жив у Гадістадірі, але] п. у Греції», ймовірно, варяг; Асґота (Āsgøta) і Ґудмунд (Guðmundr) поставили йому каменя, до 1050 р., Ög 94.
691. *Ōðindīs*, стр. Сіґмунда (Sigmundr), др. Голмґаута (Holmgautr), бл. 1050—1070 рр., Vs 24.
692. *ŌfæigR*, різьбяр рун, XI ст., U 669.
693. *ŌfæigR*, с. Торіра (ÞōriR), X ст., Гельсінґланд/ L 1065.
694. *ŌfæigR*, б. Удді (Uddi), поставив йому каменя, XI ст., Sm 48.
Óláfr, див. також *ŌlafR* і *OlafR*
695. *Óláfr*, Олав Святий (Олаф), К. Н., 1015—1030 рр., NYR 210, 252; у Новгороді його церква, бл. 1070—1080 рр., U 687.
696. *ŌlafR*, б. Бйорна (Biorn), збудував заїжджий двір (*liknhus*) і міст у пам'ять про свого сина, XI ст., Sö 174.

697. *ÓláfR*, писав руни разом з Фінном (Finnr), XI ст., NYR 182.
698. *OlafR*, magR Фреті (Fræþi), «дуже високородний *drængR*», бл. 1000—1050 рр., DR 289.
699. *ŌlafR*, с. Ґуфі (Gufi), «хоробрий *drængR*», п. в Естланді, до 1050 р., Vg 181.
700. *ŌlafR*, б. Солфи (Solfa), поставив йому каменя, бл. 1000 р., Sö 53.
[*ŌlæifR* = давньоруськ. *Улѣб*, 945, 1146]
701. *ŌlæifR*, різьбяр рун, XI ст., U 145.
702. *ŌlæifR*, спадкоємець Інґи (Inga), він «орав хвилі форштевнем» на сході, ймовірно, варяг, п. у катепанаті Італії, бл. 1020—1060 рр., Sö 65.
703. *ŌlæifR*, с. Трюдріка (ÞrȳðrīkR), діяв у Греції (будучи варягом?), де «розділив золото»; після 1050 р., Sö 163.
704. *ŌlæifR*, с. Вікінґа (VīkingR), *landburinn*, до 1050 р., Sö 54.
705. *ŌnǣmR* з Барастаді (Борести), б. Фастві (Fastvī), Ґюрід (Gȳrīðr) і Ґудлауґ (Guðlaug), бл. 1010—1030 рр., U 112, 328, 336.
706. *Ormika*, разом з Ульваром (UlfaRR) мандрував до Греції, Єрусалима, Оланда (?) й Серкланду, після 1050 р., G/R 196.
Ormr, див. також *OrmR*
707. *Ormr Gunnhildarson*, бл. 1050—1090 рр., NYR 274.
708. *OrmR*, с. Ейліва (Eilífr), ярла Уппланду (Норвегія), XI ст., Sö 101.
709. *OrmR*, б. Фрості (Frosti) й Тюдіска (ÞȳðiskR), XI ст., Sö 22.
710. *OrmR*, пасинок Ґуннвальда (Gunnvaldr) з Берґа, п. з Інґваром у 1041 р., Vs 19.
711. *OrmR*, б. Сіґрід (Sigrīðr), XI ст., Sö 101.
712. *OrmR*, с. (?) Свейна (Svæinn) й Торґерд (Þorgærðr), п. у Греції, XI ст., U 518.
713. *OrmulfR*, с. (?) Свейна (Svæinn) й Торґерд (Þorgærðr), бр. Фрьойґейра (FrøygæiRR) і Ормейра (OrmæiRR), член дружини Фрьойгейра, п. у Греції, бл. 1050 р., U 518.
714. *OrmæiRR*, с. (?) Свейна (Svæinn) й Торґерд (Þorgærðr), бр. Фрьойґейра (FrøygæiRR) і Ормульва (OrmulfR), член дружини Фрьойґейра, п. у Греції, бл. 1050 р., U 518.
715. *Ōrøkia*, бр. Діарва (DiarfR), бр. Гейрг'ялма (GæiRhialmR), Йоґейра (IōgæiRR), Свейна (Svæinn) і Віґі (Vīgi), бл. 1010—1020 рр., U 539.
716. *Ōrøkia*, с. Стьодінґа (StøðingR), бр. Арні (Arni) і Тіальві (Þialfi), XI ст., U 948.
717. *Osbiorn*, б. Отінкора (Oþinkor), бл. 1000—1050 рр., DR 81.
718. *Ōsnīkinn*, бр. Ульва (UlfR), *skipari* Голмстейна (Holmstæinn), п. з Інґваром у 1041 р., Sö 335.

719. *ŌtamR*, с. (Г)Ліфьой ((H)Līføy), бр. Анунда (Anundr), Бюрстейна (Biūrstæinn) і Ґейгвата (GæiRhvatr), бл. 1041 р., Sö 320.
720. *ŌtryggR*, с. Бйорна (Biorn) та Іґульфрід (Īgulfrīðr), п. у Фінляндії, до 1050 р., U 582.
721. *ŌtryggR*, с. Фастві (Fastvī), бр. Ґердара (Gærðarr), п. у Греції, XI ст., U 1087.
722. *ŌtryggR*, б. Ґудмунда (Guðmundr), Карі (Kāri), Кнута (Knūtr), Скарі (Skāri) і Свертінґа (SværtingR), варяг, член дружини Ґудвера (GuðvēR) (в Константинополі), бл. 1050 р., Sö 217.

Øttarr, див. також *Ōttarr*

[*Ōttarr* = давньоруськ. **Ута*, див. *Утинъ*, 945]

723. *Ōttarr*, п. на сході, XI ст., Sö 216.
724. *Ōttarr*, с. Лікната (Liknat) й Айлікні (**Ailikni**), бл. 1000—1050 рр., G 113.
725. *Óttarr*, с. Орна (Qrn), бл. 950—1000 рр., NYR 453.
726. *Oþinkor*, Тютві (Þiuþwi) (його жінка?) поставила йому каменя, бл. 800—900 рр., DR 239.
727. *Oþinkor*, б. королеви Асфріт (Asfriþr) (котра була др. короля Ґнупи (Gnupa)), X ст., DR 4.
728. *Oþinkor*, с. Осбйорна (Osbiorn), «дорогий і вірний чоловік» Сасґерд (Sasgærðr), п. у Фінульва, бл. 1000—1050 рр., DR 81.
729. *Oþinkor*, с. Торві (Þorwi), бр. Ґутмунда (Guþmundr), бл. 940—1000 рр., DR 133.

R

див. також (H)R

730. ——**RA**, компаньйон Томі (Tomi), бл. 1000—1050 рр., DR 270.
731. RāðulfR, б. п'ятьох Валкі (Valki), бл. 840 р., Ög 136.
732. Rafn, бр. Біарнґі (BiarngiR), *swen* Ґунульва (GunulfR) із Ш., бл. 1050—1100 рр., DR 344.
733. *Rafnunga-Tofi*, людина Торві (Þorwi), бл. 900—940 рр., DR 26, 29, 34.
734. *Ragna*, др. Свейна (Svæinn), м. Раґнборґ (Ragnborg) і Сефи (Sefa), до 1035 р., Sö 14.
735. *Ragnarr*, с. Емунда (Emundr), К. Ш. (1050—1060 рр.), і Раґнгільд (Ragnhildr); бр. Анунда (Anundr), Гакона (Hākon), Інґвара (Ingvarr) та Ейріка (ÆirīkR); п. до 1041 р., U 513.
736. *Ragnarr*, с. Гельґі (Hælgi) і Руни (Rūna), бр. Андветта (And-

vētr), Спяллбуді (Spiallbuði) і Свейна (Svæinn), бл. 1070—1080 рр., U 687.

737. *Ragnborg*, д. Свейна (Svæinn) і Раґни (Ragna), до 1035 р., Sö 14.

738. *Ragnfastr*, із Снутастаді, с. Сіґфаста (Sigfastr), бр. Ґюрід (Gȳrīðr) і Естрід (Æstrīðr), ч. Інґи (Inga), командир дружини, ймовірно, у Східній Європі, його син, ім'я якого невід., помер передчасно, бл. 1060 р., U 29, 329—332.

739. *Ragnfrīðr*, др. Інґіфаста (Ingifastr) з Бро, XI ст., U 148.

740. *Ragnfrīðr*, др. Кетільмунда (Kætilmundr) з Енґбю, м. Бйорна (Biorn), бл. 1040 р., U 346, 356.

[*Ragnhildr* = давньоруськ. *Рогънѣдь*, 980]

741. *Ragnhildr* з Рімбо, др. Емунда (Emundr), К. Ш. (п. 1066 р.), м. Анунда (Anundr), Гакона (Hākon), Інґвара (Ingvarr), Раґнара (Ragnarr) і Ейріка (ÆirīkR), U 540.

742. *Ragnhildr*, стр. Ульва (UlfR), др. (1) Ґунульва (GunulfR) і (2) Аллі (Alli) Блідого, бл. 850—950 рр., DR 209, 230.

743. *Ragnhildr*, д. Інґіберґ (Ingiberg), стр. Ульвгільд (Ulfhildr), до 1050 р., U 215.

744. *Ragni*, с. Ґунні (Gunni), п. на заході, XI ст., Sö 62.

[*Ragnvaldr* = давньоруськ. *Рогъволод*, 980]

745. *Ragnvaldr*, с. Анунда (Anundr) і Естрід (Æstrīðr), «могутній у Рауніні» (суч. Рунтуна?), п. у Данії, бл. 1030 р., Sö/R 83.

746. *Ragnvaldr*, с. Інґвара (Ingvarr) (I) і Фастві (Fastvī), бр. Ярлабанкі (Iarlabanki) (II), Інґвара (Ingvarr) (II) і Сіґвід (Sigviðr); командир варязького корпусу в Константинополі, п. бл. 1043 р., U 112, 309, 310.

747. *Rannveig*, бл. 950 р., NYR 541.

748. *Rannveig*, др. (?) Оґмунда Греппіссона (Qgmundr Hreppisson), бл. 1000 р., NYR 213.

749. *Raþi*, його бр. Тольв (ÞolfR) поставив йому каменя, «дуже високородному *drængR*-у», бл. 1000—1050 рр., DR 77.

750. *Raþialbr*, друг Лікната (Liknat), бл. 1000—1050 рр., G 113.

Rauð-Balli, пор. *Balli*

751. *Rifli*, с. Есґі Бйорна (ÆsgiR Biorn); Токі (Toki) *smiðr* поставив йому каменя, бл. 1000—1050 рр., DR 91.

752. *Rīkviðr*, с. Голмґейра (HolmgæiRR), бр. Ліквід (Līkviðr) і Вісеті (Vīseti), після 1070 р., U 984.

753. *RiþiR*, бр. Гофі (Hofi) і Торлака (ÞorlakR), бл. 940—1000 рр., DR 160.

754. *RiuskR*, поставив каменя своєму брату Уфаґу (UfagR), бл. 1000—1050 рр., DR 138.

755. *Roaldr*, б. Ґунвальда (Gunwaldr), бл. 800—900 рр., DR 248.
756. *Roþanþr* (Hróðvaldr ?), д. (Г)Родвісла ((H)Rōðvīsl), бл. 1050 р., G 135.
757. *RoulfR, felagi* **Ful**-а, бл. 1000 р., DR 66.
758. *RoulfR*, насипав *kumbl*-і, він був «*goþi* жителів Мису», його сини поставили йому пам'ятник, бл. 800—900 рр., DR 189, 190, 192, 193.
759. *RugulfR*, б. п'ятьох Гейтульвів (HæiþulfR), бл. 840 р., Ög 136.
760. *Rūna*, др. Гельґі (Hælgi), м. Андветта (Andvēttr), Раґнара (Ragnarr), Спяллбуді (Spiallbuði) і Свейна (Svæinn), бл. 1080—1090 рр., U 687.
761. *Rūna*, др. Рунфаста (Rūnfastr), м. Гаґбарда (Hagbarðr) і Інґіґерд (Ingigærðr), XI ст., U 1041.
762. *Rūnfastr, drœngR*, п. в Руньо, після 1070 р., Vs 22.
763. *Rūnfastr*, ч. Руни (Rūna), б. Гаґбарда (Hagbarðr) та Інґіґерд (Ingigærðr), XI ст., U 1041.

RunulfR, див. також *RūnulfR*

764. *RunulfR* Хитрий (*raþspakR*), б. Гофі (Hofi), Торбйорна (Þorbiorn) й Торкіла (Þorkil), бл. 940—1000 рр., DR 161.
765. *RūnulfR*, с. Амунді (Āmundi), небіж Грінґа (HringR), потонув у Калмарсунді, повертаючись зі Сконе, до 1050 р., Sö 333.
766. *Rysia*, бр. невід., п. на сході, бл. 1050—1070 рр., Sö 92.
767. *Rœfna*, д. (?) Вібурґа (Wiburg) і стр. Тоббі (Tobbi), бл. 940—1000 рр., DR 30.
768. *Røðr*, бр. Токі (Tōki), котрий загинув в Оланді (?), XI ст., Ög 104.

S

769. **Saga iutis**, його *hūskarl* був **Tuku——iR**, бл. 1000—1050 рр., DR 154.
770. *Sandulfr hinn svarti* («Чорний»), ч. Арінбйорґ (Arinbiǫrg), поставив їй каменя, бл. 950 р., острів Мен/J 79.
771. *Sasgœrþr*, д. Фіннульва (FinnulfR), поставила каменя «своєму дорогому й вірному чоловікові» Отінкору (Oþinkor), с. Осбйорна (Osbiorn), бл. 1000—1050 рр., DR 81.

Sassurr, див. також *Sasurr* і *Sazur*

772. *Sassurr*, с. Ґейрбйорна (GæiRbiorn), бр. Ґуннара (Gunnarr), бл. 1000—1030 рр., U 258.
773. *Sasurr*, підступно вбив Гельґі (Hælgi), після 1050 р., U 954.

774. *Saxi*, поставив каменя своєму *felagi* Есбйорну (Æsbiorn), бл. 980—990 рр., DR 279.
775. *Saxi*, с. Ейста (Æistr), онук Свартгаувді (Svarthaufði), поставив каменя своєму б., XI ст., U 459.
776. *Sazur*, поставив каменя й зробив міст, бл. 1000—1050 рр., DR 238.
777. *Sazur*, с. Альварта (Alwaþr), поставив йому каменя, бл. 1050 р., DR 379.
778. *Sazur*, Ґермунд (GeRmundr) поставив йому пам'ятник, Стар (Star) поставив каменя, Тор (Þor) присвятив *kumbl-i*, бл. 940—1000 рр., DR 110.
779. *Sefa*, др. Беґлі (BægliR), бл. 1041 р., Sö 96.
780. *Sefa*, д. Свейна (Svæinn) і Раґни (Ragna), до 1035 р., Sö 14.
781. *Seim-Þórir*, с. Торбйорна (Þorbiǫrn), скальда з Роґаланду, загинув у Д. в 970-х рр., NYR 239.
782. *Sibba*, ч.(Г)Ротіаут ((H)Rōþiauþ), б. Айлікні (**Ailikni**), бл. 1000—1050 рр., G 111, 112.
783. *Sibbi*, його др. поставила йому каменя, вбитий, XI ст., U 158.
784. *Sibbi*, с. Андветта (Andvēttr) і Ґіллауґ (Gillaug), бр. Лівстейна (Līfstæinn) і Скаллі (Skalli), XI ст., U 173.
785. *Sibbi* [*inn*] *gōði*, с. Фолдара (Foldarr), бл. 1000 р., Öl 1.
786. *Sibbi*, с. Ґісмунда (Gismundr(?)), бр. (?) Ерінмунда (Ærinmundr) і Торіра (ÞōriR): брати поставили каменя своєму братові (?) Свейну (Svæinn), який п. на сході, після 1050 р., U 283.
787. *SigdiarfR*, бр. Стоді (Stōði) і Ейст-Ульва (Æist-UlfR), XI ст., U 968.
788. *Sigfastr* (див. *Øystæinn*, с. Ґуннара (Gunnarr)), XI ст., U 419.
789. *Sigfastr*, разом з Брандом (Brandr), Вікетіллем (Vīkætill) і Гельґою (Hælga) поставили каменя Андветту (Andvēttr), XI ст., U 1036.
790. *Sigfastr*, б. Ґісмунда (Gismundr) і Вікінґа (VīkingR), XI ст., U 260.
791. *Sigfastr*, с. Голмлауґа (HolmlaugR) і Голмфрід (Holmfrīðr), бр. Фасті (Fasti), п. «у білих одежах», до 1050 р., U 243.
792. *Sigfastr* із Сноттсти, с. Віфаста (Vīfastr), бр. Гюрід (Gȳrīðr) і Сіґвід (Sigviðr), б. Ґюрід (Gȳrīðr), Раґнфаста (Ragnfastr) і Естрід (Æstrīðr), бл. 1040—1060 рр., U 329, 623.
793. *Sighvatr*, бр. Сіґстейна (Sigstæinn), Торбйорна (Þōrbiorn), Торґріма (ÞōrgrīmR) і Ерінмунда (Ærinmundr); брати поставили каменя Сіґстейну (Sigstæinn), який помер у Віборґу, після 1050 р., U 180.

[*Sigmundr* = *Шимон*, Патерик, 1024 та ін.]

794. *Sigmundr*, бр. Одіндіс (Ōðindīs), XI ст., Vs 24.
795. *SigrefR*, велів поставити каменя Форкунну (Forkunnr) **if——r**, бл. 1000—1050 рр., DR 345.
Sigrīðr, див. також *Sigrīþr* і *Sigríðr*
796. *Sigríðr,* бл. 850 р., NYR 138.
797. *Sigrīðr*, д. ярла Орма (OrmR), др. (1) Сп'юта (Spiūt) із Кюли і (2) Сіґрьода (Sigrøðr) з Мори, м. Альріка (AlrīkR), бл. 1020 р., Sö 101, 106.
798. *Sigrīþr*, др. Спяллбуді (Spiallbuði), бл. 1070—1080 рр., U 687.
799. *Sigrūðr*, др. Карі (Kāri), м. Анунда (Anundr), бл. 1040 р., U 532, 533.
[*Sigrøðr* = давньоруськ. *Шибрид*, 945]
800. *Sigrøðr*, його *hūskarl* був Гера (Hæra), XI ст., U 335.
801. *Sigrøðr*, поставив каменя Форкуну (Forkunnr) **if——r**, бл. 1000—1050 рр., DR 345.
802. *Sigrøðr*, с. Голмґейра (HolmgæiRR), бр. Ґіннлауґ (Ginnlaug) і Ґаута (Gautr), ч. Сіґрід (Sigrīðr) і б. Альріка (AlrīkR), XI ст., Sö 101.
803. *Sigstæinn*, с. Грольва (HrōlfR), бр. Гакона (Hākon), б. Інґвара (Ingvarr), котрий зустрів свою смерть на сході, до 1050 р., Ög 30, 149, 152.
804. *Sigstæinn*, бр. Сіґвата (Sighvatr), Торбйорна (Þōrbiorn), Торґріма (ÞōrgrīmR) і Ерінмунда (Ærinmundr), п. у Віборґу, після 1050 р., U 180.
805. *SigtryggR*, с. Ґнупи (Gnupa) і Асфрід (Asfriþr), К. Гедебю, п. бл. 950 р., DR 2, 4.
806. *SigtryggR*, його спадкоємці поставили меморіального каменя Аудвальду (Auðvaldr), після 1100 р., G/R 195.
807. *Sigþorn*, б. Інґіфаста (Ingifastr) і Торбйорна (Þōrbiorn), п. під час походу (*i faru*), після 1070 р., Vs 27.
808. *Sigviðr*, с. Голмвіда (Holmviðr) (із Гьоґстени) і Ґюрід (Gȳrīðr), бр. Гані (Hani) і Торбйорна (Þōrbiorn), бл. 1050 р., Sö 116.
809. *Sigviðr*, б. Інґіфаста (Ingifastr), «він загинув у Голмґарді (Новгороді), командир корабля (*skæiðar vīsi*) разом зі своєю командою», до 1050 р., Sö 171.
810. *Sigviðr*, с. Інґвара (Ingvarr) (I) і Фастві (Fastvī), бл. 1050 р., U 309.
811. *Sigviðr*, с. Відіарва (VīdiarfR), після 1050 р., U 978.
812. *Sigviðr*, с. Віфаста (Vīfastr), бр. Ґюрід (Gȳrīðr) і Сіґфаста (Sigfastr), бл. 1041 р., U 623.
813. *Sigwaldi*, бр. Гюрта (Gyrþr), бл. 1000—1050 рр., DR 62.
814. *SigulfR*, бр. Соті (Sōti), ч. Ґюрід (Gȳrīðr), б. Асмунда (Āsmundr)

і E———iR, він був членом дружини Лові (Lōfi) (*lið*), після 1070 р., U 479.

815. **Sinfaþur**, див. Fœar-Āsmundi, бл. 1020—1060 рр., Sö 110.

816. *Skagi*, с. Ґоді (Goði), різьбяр рун, бл. 850 р., Sm 144.

817. *Skalli*, с. Андветта (Andvēttr) і Ґіллауґ (Gillaug), бр. Лівстейна (Līfstæinn) і Сіббі (Sibbi), XI ст., U 173.

Skarði, див. також *Skarþi*

818. *Skarði*, б. Бяльві (Bjalfi), поставив йому каменя до 1000 р., NYR 244.

819. *Skarði*, с. Ейвінда (Øyvindr), бр. Гальвдана (Halfdan) і Сп'юті (Spiūti), п. з Інґваром (Ingvarr) у Серкланді у 1041 р., Sö 131.

820. *SkarfR*, б. (Г)Родлейва ((H)RōðlæifR), вирушив разом з Інґваром (Ingvarr) у 1041 р., Sö 107.

821. *Skāri*, с. Отрюґґа (ŌtryggR), бр. Ґудмунда (Guðmundr), Карі (Kāri), Кнута (Knūtr) і Свертінґа (SværtingR), бл. 1050 р., Sö 217.

822. *Skarþi*, дружинник (*hemþægi*) Свейна (Svæinn), К. Д. (п. 1014 р.), вирушив на захід, але п. у Гедебю, DR 3.

823. *Skógr*, різьбяр рун, бл. 1000 р., NYR 213.

824. *Skopti*, с. Валі (Vali), бр. Фінна (Finnr), бл. 1050—1100 рр., NYR 29.

825. *Skrauti*, Біллінґ (BillingR) поставив йому каменя, бл. 900 р., Сконе/J 29.

826. *Skūli*, бр. Фолкі (Folki) і Гусбйорна (Hūsbiorn), після 1050 р., U 614.

827. *SkœrðiR*, п. «в А. у війську» (*þingalið*?); Ейбйорн (Øybiorn) поставив йому каменя, до 1030 р., Sö 160.

828. *Slagvi*, с. Ґудлейва (GuðlæifR), п. на сході в Хорезмі (**Karusm**), після 1041 р., Vs 1—2.

[*Slōði* = давньоруськ. *Слудьа*, 945]

829. *Slōði*, компаньйон Альбота (Albōð), член фризької ґільдії (*gildi*), бл. 1050 р., U 391.

830. *Slōði*, с. Ауда (Auðar), XI ст., Sö 327.

831. **Sluta**, *fēlagi* Есбйорна (Æsbiorn), поставив йому каменя і спорудив міст, XI ст., Vg 182.

832. *Smiðr*, с. Гертруди (Hærþrūðr), бр. Гальвборінна (Halfborinn), «добрий *drœngR*», бл. 1050 р., Öl 28.

833. *Smiðr*, с. Вікінґа (VīkingR), «найкращий *drœngR*», XI ст., U 802.

834. **SniriR**, бл. 1000 р., U 5.

835. *Solfa*, с. Олава (ŌlafR), зустрів смерть на заході, бл. 1000 р., Sö 53.

Soti, див. також *Sōti*

836. *Soti*, людина Аллі (Alli) Блідого, різьбяр рун, бл. 850—950 рр., DR 209.
837. *Soti*, с. Асґота (Asgotr), бр. Елева (ElefR), поставив каменя своєму братові, бл. 900—940 рр., DR 202.
838. *Sōti*, бр. Сіґульва (SigulfR), після 1070 р., U 479.
839. *Soti*, б. Торда (Þorþr), бл. 940—1000 рр., DR 227.
840. *Spiallbuði*, вождь в А., XI ст., Vs 5.
841. *Spiallbuði*, с. Бйорна (Biorn) й Ґіслауґ (Gislaug), бр. Ґейрі (Gæiri), Голмфаста (Holmfastr), Інґвара (Ingvarr) і Тяґна (Þiagn), після 1050 р., U 363.
842. *Spiallbuði*, с. Гельґі (Hælgi) й Руни (Rūna), бр. Андветта (Andvēttr), Раґнара (Ragnarr) і Свейна (Svæinn), ч. Сіґріт (Sigrīþr), п. у Голмґарді (Новгороді) в церкві Олава Святого, бл. 1070—1080 рр., U 687.
843. *Spiūt* з Кюли, ч. Сіґрід (Sigrīðr), б. Альріка (AlrīkR), «він був на заході, штурмував і брав міста», бл. 1020 р., Sö 101, 106.
844. *Spiūti*, с. Ейвінда (Øyvindr), бр. Гальвдана (Halfdan) і Скарді (Skarði); разом з Гальвданом він поставив каменя їхньому братові Скарді (Skarði); бл. 1041 р., Sö 131.
845. *Spærla*, с. Естена (Østen), *skipari* Есбйорна Нефа (Æsbiorn Næf), бл. 940—1000 рр., DR 218.
846. ——**stain**, с. Беґліра (BægliR), бл. 1041 р., Sö 96.
847. *Star*, встановив камінь у пам'ять про Сацура (Sazur), бл. 940—1000 рр., DR 110.
848. *Starkarr*, с. Ґейрі (GæiRi), бр. Ґісла (Gīsl) і Гьорварда (Hiorvarðr), до 1035 р., U 669.
849. *Steinarr*, бр. Ґаута (Gautr), прибл. після 1000 р., NYR 223.
850. *Steinarr*, б. Торґерд (Þorgerðr), бл. 950 р., Гебріди/ J 76.
851. *StikuR*, б. Ейвінда (Øyvindr), бл. 800 р., Ög 8.
852. *Stōði*, бр. Сіґдьярва (Sigdiarfr) і Ейст-Ульва (Æist-UlfR), встановив разом із Сіґдьярвом камінь на честь Ейст-Ульва, XI ст., U 968.
853. *Stōri*, б. Вікінґа (VīkingR), XI ст., Sö 269.
854. **Stulnufþi**, встановив камінь на честь свого батька, «могутнього високородного *þægn*-а», XI ст., Vg 108.
855. *Styrbiorn*, с. Інґіґер (IngigēR), бр. Голміра (HolmiR), Стюрлауґа (StyrlaugR) і Торкелля (Þorkell); добрий *þægn*, п. на Східному шляху (Austrvegr) разом зі своїм братом Торкеллом, бл. 1050 р., Sö 34.
856. *StyrlaugR*, с. Інґіґер (IngigēR), бр. Голмба (HolmbR), Стюрбйорна (Styrbiorn) і Торкелля (Þorkell), спорудив зі своїм

братом Голмбом камінь на честь своїх братів, Торкелля і Стюрбйорна, бл. 1050 р., Sö 34.

[*Styrr* = давньоруськ. *Стир*, 945]

857. *Styrr* (?), с. Ліута (Liūtr), *stȳrimaðr*, бр. Акі (Āki), «ходив до грецьких гаваней, п. удома», XI ст., U 1016.

858. *Stæinbiorn*, бр. Голмстейна (Holmstæinn) і Ейста (Æistr), XI ст., U 780.

859. *Stæinfrīðr*, стр. (?) Бйорна (Biorn) і Ґіслі (Gīsli), бл. 1050 р., U 611.

860. *Stæinfrīðr* (див. Ейстейн (Øystæinn), с. Ґуннара (Gunnarr)), XI ст., U 419.

861. *Stæinhildr*, др. Відбйорна (Vīðbiorn), бл. 1050 р., U 956.

862. *Stæinkætill*, різьбяр рун, XI ст., Sö 54.

863. *Stæinn*, різьбяр рун, бл. 1050 р., Ємтланд/ L 1085.

864. *Stæinn*, б. Фуллгуґі (Fullhugi) і Торкелля (Þorkell), XI ст., U 145.

865. *Stæinn*, с. Тості (Tosti) з Вансти, бр. Свейна (Svæinn), бл. 1041 р., Sö 254.

866. *Stæinn*, род. Есгейда (Æshæiðr), XI ст., Sö 139.

867. *Stærkarr*, с. Ґейрі (GæiRi), XI ст., U 668, 669.

[*StøðingR* = давньоруськ. **Студек-* > присв. форма *Студек-ов*, 945]

868. *StøðingR*, б. Арні (Arni), Тіальві (Þialfi) і Орьокії (Ōrøkia), XI ст., U 948.

869. **Sufar**, б. Асґейра (ĀsgæiRR), бл. 1050 р., U 698.

870. *SumiR*, п. на сході, в гирлі річки (Західна) Двіна, Sö 121.

871. *Sunnhvatr*, с. Токі (Tōki), бр. Ґаутдьярва (Gautdiarfr), Тяґна (Þiagn) і Торульва (ÞorulfR), бл. 1010—1030 рр., U 201.

872. **—sur**, бр. **As——**, бл. 1000—1050 рр., DR 220.

873. *Svarthaufði*, ч. Торґунн (Þorgunn), б. Анунда (Anundr) і Ейста (Æistr), XI ст., U 457, 458.

874. *Svæina* (Svēna), стр. Ейвінда (Øyvindr), бл. 1020 р., Ög 68.

[*Svæinn* = давньоруськ. *Свѣнь*, 945]

Svæinn, див. також *Swen*

875. *Svæinn*, різьбяр рун, Ґестрікланд/ R 187.

876. *Svæinn*, Інґвар (Ingvarr) встановив камінь на його честь, XI ст., U 111.

877. *Svæinn*, с. ——**nuir**, п. на сході в Греції (ймовірно, варяг), бл. 1050 р., Sm 46.

878. *Svæinn*, с. Асґаута (Āsgautr) **hlu**, бр. Едкетілля (Ø̄ðkætill), XI ст., Vg 103.

879. *Svæinn*, с. Ґісмунда (Gismundr), п. на сході; його брати (?) Сіббі (Sibbi), Ерінмунд (Ærinmundr) і Торір (ÞōriR) встановили каменя йому, після 1050 р., U 225.

880. *Svæinn*, бр. Ґуннара (Gunnar), Гальвдана (Halfdan) і Ульва (UlfR), після 1050 р., U 153.
881. *Svæinn*, с. Гальвдана (Halfdan) і Голмфрід (Holmfrīðr), бр. Дана (Dan) і Гускарла (Hūskarl), XI ст., U 240, 241.
882. *Svæinn*, дядько Гедінн (Heðinn), XI ст., Sö 165.
883. *Svæinn*, бр. Діярва (DiarfR), Ґейрг'ялма (GæiRhialmR), Йоґейра (IōgæiRR), Орьокії (Ōrøkia) і Віґі (Vīgi); «він помер на Ютланді на шляху до Англії», бл. 1010—1020 рр., U 539.
884. *Svæinn*, с. Гельґі (Hælgi) і Руни (Rūna), бр. Андветта (Andvēttr), Раґнара (Ragnarr) і Спяллбуді (Spiallbuði), бл. 1070—1080 рр., U 687.
885. *Svæinn* (II), с. Ярлабанкі (Iarlabanki) (I) і Фастві (Fastvī), ч. Інґітори (Ingiþōra), б. Торіра (ÞōriR) і Торстейна (Þōrstæinn), п. бл. 1070 р. у Греції, U 104, 150.
886. [Було пропущено]
887. *Svæinn*, ч. Інґітори (Ingiþōra), б. Торіра (ÞōriR) і Торстейна (Þōrstæinn), був у Греції, бл. 1070 р., U 104.
888. *Svæinn*, ч. Кетільой (Kætiløy), б. Андветта (Andvēttr) і Ґердара (Gærðarr), бл. 1050 р., U 80.
889. *Svæinn*, ч. Раґни (Ragna), б. Раґнборґ (Ragnborg) і Сефи (Sefa), «він вирушив на захід разом із Кнутом» (п. 1035 р.), Sö 14.
890. *Svæinn*, ч. Сіґрід (Sigrīðr), «він часто плавав /у Земгаллен/ на дорогому *knarr* / довкола о. Доменснес» (Латвія), бл. 1020—1060, Sö 198.
891. *Svæinn*, с. Тості (Tosti) із Ванcти, бр. Стейна (Stæinn), бл. 1041 р., Sö 254.
892. *Svæinn*, с. Тори (Þōra), п. на заході, бл. 1020 р., Ög 83.
893. *Svæinn*, ч. Торґерди (Þorgærðr), б. (?) командира Фрьойґейра (FrøygæiRR), Орма (OrmR) і Ормульва (OrmulfR), до 1050 р., U 518.
894. *Svæinn*, с. Вікінґа (VīkingR), встановив разом зі своїми братами, Гальвданом (Halfdan) і Свейном (Svæinn), і сестрою Торою (Þōra) каменя їхньому батькові та їхньому братові *þægn*, XI ст., U 34.
895. *Svæinn* (I), с. Ейстейна (Øystæinn) (із Бробю) та Естрід (Æstrīðr), брат Ґаґа (GagR), Інґіфаста (Ingifastr), Інґвара (Ingvarr) і Ейстейна (Øystæinn), бл. 1040 р., U 135.
896. *Svæinn*, с. Ейста (Æistr), бр. Асґаута (Āsgautr), Інґібйорна (Ingibiorn) та Інґіфаста (Ingifastr), XI ст., U 181.
897. *Sværri*, бр. Ґнаудіманда (Gnauðimandr) і Ескелля (Æskell), п. в А. бл. 1050 р., Sö 46.

898. *SværtingR*, с. Отрюґґа (ŌtryggR), бр. Ґудмунда (Guðmundr), Карі (Kāri), Кнута (Knūtr) і Скарі (Skāri), бл. 1050 р., Sö 217.
899. *Swen*, с. Баллунґа (BallungR), ч. Кати (Kata), «найвидатніший *þægn*», бл. 1000—1050 рр., DR 277.
900. *Swen*, с. Гаральда (Haraldr), К. Д., 980—1014 рр., DR 1, 3.
901. *Swen*, родич (**kims-**) Асґота (Asgotr), бл. 940—1000 рр., DR 90.
902. *Swen*, разом з Торґотом (Þorgotr) насипав *kumbl*-і на честь Манні (Manni) і Свені (Sweni), бл. 1000—1050 рр., DR 337.
903. *Sweni*, с. Тості (Tosti) Розумного, п. у Лондоні разом з Манні (Manni), бл. 1000—1050 рр., DR 337, 338.
904. *Swiþingr*, пор. Горнборі (Hornbori), бл. 800—900 рр., DR 250.
905. *Sygrøðr*, із Мори (Mora), с. Голмґейра (HolmgaeiRR) із Бро, до 1050 р., Sö 101, U 617.
906. *Sæbiorn*, б. Герлейва (Hærlæif) і Торґерд (Þorgærðr), командир корабля у поході Інґвара у 1041 р. (до Серкланду [?] **askalat**), U 439.
907. *Sølsi*, бл. 850 р., Ög 43.

T

908. *Tafæistr*, поставив каменя своєму братові, бл. 1050 р., U 722.
909. *Tafæistr*, XI ст., U 467.
910. *Tobbi*, с. (?) Вібурґи (Wiburg), бр. Ревни (Ræfna), бл. 940—1000 рр., DR 30.

Tofa, див. також *Tōfa*

911. *Tōfa*, др. Гемінґа (HæmingR), м. Ґуннара (Gunnarr), бл. 1020—1050 рр., U 431.
912. *Tofa*, д. Містівоя, К. ободритів, др. Гаральда Ґормссона (Harald Gormsson), К. Д., 940—985 рр., DR 55.
913. *Tofa*, м. Токі (Toki), др.(?) Аббі (Abbi), бл. 940—1000 рр., DR 143.
914. *Tofa*, др. Томі (Tomi), бл. 1000—1050 рр., DR 98.
915. *Tofa*, м. Тості (Tosti), бл. 1000—1050 рр., DR 78.
916. *Tōfa*, д. маршала Врая (Vrāi) (до 1029 р.), Sm 76.

Tofi, див. *Rafnunga-Tofi*

917. *Tofi*, землеуправитель (*bryti*), поставив каменя Торґунн (Þorgunnr), управителевій жінці, бл. 940—1000 рр., DR 40.
918. *Tofi, skipari*, йому і його товаришу Тіріру (ÞiriR) невід. встановив каменя, бл. 1000—1050 рр., DR 82.

919. *Tofi*, поставив каменя своєму компаньйонові Умону (UmonR), бл. 1000—1050 рр., DR 316.
920. *Tofi*, с. Кіту (Kitu), поставив каменя своєму компаньйонові, вихованцю Торґню (ÞorgnyR), бл. 940—1000 рр., DR 125.
921. *Tofi*, бр. *smiðr* Тості (Tosti), п. на сході, бл. 1000—1050 рр., DR 108.
922. *Tofi* (або Toki), б. Есбйорна (Æsbiorn), бл. 980—990 рр., DR 279.
923. *Tōka*, др. Вікінґа (VīkingR); їхні діти, імена яких невідомі, поставили їм каменя, XI ст., U 175.

[*Tōki* = давньоруськ. *Тукы*, 1067, 1078]

Toki, див. також *Tōki* і *VīkingR Tōki*

Toki, див. *Tofi*, б. Есбйорна (Æsbiorn)

924. *Toki*, побудував церкву в Лунді, бл. 1000—1050 рр., DR 315.
925. *Toki*, командувач; його *huskarl*-и звалися Ерра (Ærra) і Есбйорн (Æsbiorn), бл. 1000—1050 рр., DR 296, 297.
926. *Tōki*, разом з братом встановили камені своїм братам: один п. на заході, другий — на сході, бл. 1020—1060 рр., Vg 197.
927. *Toki*, разом з Ґінною (Ginna) встановив Лондонський камінь, бл. 1000—1050 рр., DR 412.
928. *Toki*, *smiðr*, встановив каменя Торґіслу (Þorgisl), с. Ґудмунда (Guþmundr), який «дарував йому золото і свободу», бл. 1000—1050 рр., DR 58.
929. *Toki*, *smiðr* (той самий, що вище, DR 58?), встановив каменя Ріфлі (Rifli), с. Есґіра Бйорна (Æsgir Biorn), бл. 1000—1050 рр., DR 91.
930. *Toki*, с. Аббі (Abbi), бл. 940—1000 рр., DR 56.
931. *Toki*, с. Аси (Asa), DR 219.
932. *Tōki*, с. Бюсії (Bysia); встановив разом зі своїм братом Тордом (Þorðr) каменя їхньому батьку, бл. 1050 р., Sö 49.
933. *Toki*, с. Фратульва (Fraþulfr), бр. Броті (BroþiR), бл. 1000—1050 рр., DR 343.
934. *Tōki*, б. Ґаутдьярва (GautdjarfR), Суннгвата (Sunnhvatr), Тяґна (Þiagn) і Торульва (Þōrulfr), п. у Греції, бл. 1010—1030 рр., U 201.
935. *Toki*, с. Ґорма (GormR), командир, «милостивий господар» (*drottin*) Ескіла (Æskil): «він не утік під Уппсалою» (Фюриська битва, бл. 980—990 рр.), DR 295.
936. *Toki*, с. Гакланґа (HaklangR) і Аси (Asa), бл. 940—1000 рр., DR 219.
937. *Toki*, с. Лутаріса (Lutaris), поставив каменя Асті (Asti), своєму синові, бл. 940—1000 рр., DR 145.
938. *Toki*, бр. Нафні (Nafni), п. на заході, бл. 1000—1050 рр., DR 266.

939. *Tōki*, бр. Рьода (Røðr), він бився добре, п. в Оланді (?), XI ст., Ög 104.
940. *Toki*, с. Тови (Tofa), успадкував майно від Аббі (Abbi), бл. 940—1000 рр., DR 143.
941. *Toki*, б. Торґіра (Þorgir) і Мулі (Muli), бл. 1000—1050 рр., DR 121.
942. *Toki*, с. Торґісла (Þorgisl), бл. 940—1000 рр., DR 53.
943. *Toki*, бр. Есбйорна (Æsbiorn), DR 297.
944. *Tola* (або Толі?), насипав *kumbl*-і сину Крока (KrokR), бл. 940—1000 рр., DR 106.
945. *Tōla* з Ґріпсгольма, друга жінка Емунда (Emundr), К. Ш., 1050—1060 рр., м. Гаральда (Haraldr), «брата Інґвара (Ingvarr)», і дочки; поставила каменя своєму синові, 1041 р., Sö 179.
946. *Tōla*, м. Ґейра (GæiRR), до 1050 р., Vg 61.
947. *Toli*, б. Інг'яльда (Ingialdr), «дуже знатного *drængR*-а», поставив йому каменя, бл. 1000—1050 рр., DR 94.

Toli, див. *Tola*

948. *TōliR*, управитель (*bryti*) Гакона (Hākon), К. Ш. (1068—1080), на Родрі (Родені), ч. Ґюлли (Gylla), U 11.

Tomi, див. також *Tummi*

949. *Tomi*, поставив каменя своєму компаньйону ——**RA**, бл. 1000—1050 рр., DR 270.
950. *Tomi*, бр. Гунвіта (Hunwiþr), поставив йому каменя, бл. 1000—1050 рр., DR 276.
951. *Tomi*, ч. Тови (Tofa), *þægn*, його жінка поставила йому каменя, бл. 1000—1050 рр., DR 98.
952. *Tonna*, др. Брама (BramR), поставила йому каменя, бл. 1000—1050 рр., DR 291.
953. *Tosti*, Скйоґлар-Тості (Skǫglar-Tósti), взяв данину в Англії, кінець X ст., U 344.
954. *Tosti*, *smiðr* Асвіта (Aswiþr), бл. 1000—1050 рр., DR 108.
955. *Tosti*, дружинник Ацура Саксі (Azur Saxi), разом з Гофі (Hofi) і Фрьобйорном (Frøbiorn), бл. 1000—1050 рр., DR 68.
956. *Tosti* з Вансти, ч. (?) Альфгільд (Alfhildr), б. Свейна (Svæinn) і Стейна (Stæinn), п. з Інґваром (Ingvarr), 1041 р., Sö 254.
957. *Tosti* Розумний, б. Свені (Sweni), «дуже знатний землевласник» (*bondi*), бл. 1000—1050 рр., DR 338.
958. *Tosti*, с. Тови (Tofa), **hib——a** *drængR*, бл. 1000—1050 рр., DR 78.
959. *Tryn*, різьбяр рун, бл. 1050 р., Ємтланд/ L 1085.
960. **Tuku——iR**, Аса (Asa) поставив йому каменя, *huskarl* **Saga iutis**, бл. 1000—1050 рр., DR 154.

961. *Tummi*, бр. Ассура (Assurr), бл. 1050 р., Sm 42.
962. *Twæggi*, род. (?) Ґюрта (Gyrþr) і Фрьостена (Frøsten), бл. 1000—1050 рр., DR 62.
963. *Twæggi Hen*, род.(?) Тови (Tofa), бл. 1000—1050 рр., DR 98.

Þ

964. *Þiagn*, с. Бйорна (Biorn) і Ґіслауґ (Gīslaug), бр. Ґейрі (Gæi-Ri), Голмфаста (Holmfastr), Інґвара (Ingvarr) і Спяллбуді (Spiall-buði), «п. за кордоном» після 1050 р., U 363.
965. *Þiagn*, с. Гері (Hæri), XI ст., Sm 71.
966. *Þiagn*, с. Токі (Tōki), бр. Ґаудьярфа (GaudiarfR), Суннгвата (Sunnhvatr) і Торульва (ÞōrulfR); брати поставили каменя своєму батьку, бл. 1010—1030 рр., U 201.
967. *Þiagn*, с. Вікінґа (VīkingR), брати (Гальвдан [Halfdan] і Свейн [Svæinn]) та сестра (Тора [Þōra]) поставили йому каменя, XI ст., U 34.
968. *Þialfi*, б. Банкі (Banki), ч. Голмлауґ (Holmlaug), бл. 1041 р., U 778.
969. *Þialfi*, с. Ґаґа (GagR), бр. Гальвдана (Halfdan), бл. 1070 р., U 925.
970. *Þialfi*, с. Стьодінґа (StødingR), бр. Арні (Arni) та Орьокії (Ōrøkia), XI ст., U 948.
971. *Þialfi*, дядько Вікінґа (VīkingR), поставив йому каменя, XI ст., U 681.
972. *Þialfi*, бр. Верінґа (Vǣringr), який поставив йому каменя; Тіяльві (Þialfi) був воїном і служив Кнуту Великому, 1014—1035 рр., Ög 111.
973. *ÞiōðgeiRR*, с. Тьйодмунда (Þiōðmundr), бр. Ґудлейва (GuðlæifR) і Карла (Karl); брати поставили каменя своєму батькові, бл. 1050 р., Єрвста, Ґевле.
974. *Þiōðmundr*, б. Тьйодґейра (ÞiōðgæiRR), Ґудлейва (GuðlæifR) і Карла (Karl), бл. 1050 р., Єрвста, Ґевле.
975. *ÞiōðrīkR*, Теодорік Великий, К. остроґотів в Італії (п. у 526 р.), бл. 840 р., Ög 136.
976. *ÞiriR*, *skipari*, йому і Тові (Tofi) невід. поставив каменя, бл. 1000—1050 рр., DR 82.
977. *ÞiuðulfR*, с. Бої (Bōi), бр. Фарульва (FarulfR), XI ст., Sö 148.
978. *Þiuþburg*, її чоловік був Ґутфріт (Guþfriþr), бл. 800—900 рр., DR 188.
979. *Þiūðr*, товариш (*fēlagi*) Бйорна (Biorn), XI ст., Vg 122.

980. *Þiuþwi* (жінка), замовила камінь на честь Отінкора (Oþinkor), який повинен «вживати *kumbl* добре», бл. 800—900 рр. (тут включено відому Ґьорлевську абетку), DR 239.
981. *Þiælfi*, *drængR* Кнута Великого, К. Д. і А., 1014—1035 рр., бр. Верінґа (VæringR), Ög 111.
[*Þōlfr* = давньоруськ. **Тулб-* > присвійна форма *Тулб-ов*, 945]
982. *ÞōlfR*, компаньйон Асмунда Ліппі (Asmundr Lippi) та Ульва (UlfR), бл. 1000—1050 рр., DR 329.
983. *Þolfr*, бр. Раті (Raþi), бл. 1000—1050 рр., DR 77.
984. *Þor*, освятив *kumbl*-і, бл. 940—1000 рр., DR 110; бл. 1000—1050 рр., DR 220.
985. *Þor*——, б. О[дда?] (O[ddr?]), п. в А., бл. 1050 р., Sm 29.
986. *Þōra*, др. Ґейрмунда (GæiRmundr), «дуже знатного *Þægn*-а», XI ст., Vg 115.
987. *Þōra*, м. Свейна (Svæinn), бл. 1020 р., Ög 83.
988. *Þōra*, д. Вікінґа (VīkingR), стр. Гальвдана (Halfdan), Свейна (Svæinn) і Тяґна (Þiagn), XI ст., U 34.
989. *Þōra*, др. Епіра (ØpiR), бл. 1030 р., Sö 137.
990. *Þóraldr*, с. Енґлі (Engli) з Опланду (Норвегія), п. у Вітагольмі (Вітичеві), під Києвом (Україна), бл. 1050 р., NYR 62.
991. *Þorbergr Erlendsson*, із Берґена, ч. Ґуннвйор (Gunnvǫr), поставив їй каменя, бл. 1150—1200 рр., NYR 287.
[*Þōrbiorn* = давньоруськ. *Туръберн*, 945]
Þorbiorn, див. також *Þorbiǫrn*, *Þōrbiorn*
992. *Þōrbiorn*, різьбяр рун (напр., братам фризької ґільдії), XI ст., U 379, 391, 467.
993. *Þōrbiorn*, б. Альвера (AlvēR) та Інґ'яльда (Ingialdr), «він довгий час був на заході», бл. 1030 р., Sö 159.
994. *Þōrbiǫrn skáld*, із Роґаланду, б. Сейма-Торіра (Seim-Þórir), бл. 970 р., NYR 239.
995. *Þōrbiorn skāld*, різьбяр рун, U 29, 70, 379, 391, 532.
996. *Þōrbiorn*, ч. Ґюти (Gyþa), «дуже високородний *þægn*», бл. 1000—1050 рр., DR 99.
997. *Þōrbiorn*, с. Голмвіда (Holmviðr) і Ґюрід (Gyrīðr) із Гьоґстени, бр. Гані (Hani) та Сіґвід (Sigviðr), п. з Інґваром (Ingvarr) у 1041 р., Sö 105, 116; U 623.
998. *Þōrbiorn*, с. (Г)Рута ((H)Rūtr)), бр. Торстейна (Þōrstæinn), п. (імовірно) з Інґваром (Ingvarr) у 1041 р., Sö 360.
999. *Þōrbiorn*, с. Іґулла (Īgull) і Ернві (Ærnvī), бр. Інґітори (Ingiþōra), бл. 1070 р., U 151.

1000. *Þorbiorn*, с. Рунульва Хитрого (RunulfR), бл. 940—1000 pp., DR 161.
1001. *Þōrbiorn*, с. Сіґторна (Sigþorn), бр. Інґіфаста (Ingifastr), після 1070 р., Vs 27.
1002. *Þōrbiorn*, бр. Сіґвата (Sighvatr), Сіґстейна (Sigstæinn), Торґріма (ÞōrgrīmR) і Ерінмунда (Ærinmundr), після 1050 р., U 180.

[Þorðr = давньоруськ. *Туръд*, 945]

Þorðr, див. також *Þórðr* і *Þorþr*

1003. *Þorðr*, різьбяр рун, XI ст., Sö 82.
1004. *Þorðr*, п. в А., бл. 1050 р., Sm 27.
1005. *Þórðr*, зі Стафі, зробив двері в церкві в Рінґсакері, бл. 1050 р., NYR 29.
1006. *Þórðr*, бл. 1000 р., NYR 417.
1007. *Þórðr*, с. Бюсії (Bysia), бр. Токі (Tōki), бл. 1050 р., Sö 49.
1008. *Þórðr*, с.Фундінна (Funðinn), бр. Есбйорна (Æsbiorn), XI ст., Vg 157.
1009. *Þórðr*, с. Інґіфаста (Ingifastr), бр. Ярла (Iarl), Інґімунда (Ingimundr) і Віґбйорна (Vīgbiorn), бл. 1070 р., U 922.
1010. *Þōrfastr*, бр. Діси (Dīsa), шурин Гелґульва (HælgulfR), п. на «Західному шляху», до 1050 р., Sö 352.
1011. *Þorfinnr*, б. д., NYR 6.

[*Þōrfriðr* = давньоруськ. *Туръбрид*, 945]

1012. *Þorfrīþ*, м. Асґьота (Āsgøtr) і Ґьоті (Gøti), бл. 1041 р., Ög 155.
1013. *Þorgerðr*, п. під Стейнаром, бл. 950 р., Гебріди/ J 76.
1014. *ÞorgiR* **ialus**, спорудив з Толою (Tola) (або Толі?) та іншими *kumbl*-і на честь сина Крока (KrokR), бл. 940—1000 pp., DR 106.
1015. *ÞorgiR*, с. **itinkil**, бл. 1000—1050 pp., DR 298.
1016. *ÞorgiR*, с. Токі (Toki), бр. Мулі (Muli), бл. 1000—1050 pp., DR 121.

Þōrgīls, див. також *Þorgisl*

1017. *Þōrgīls*, бр. Андветта (Andvēttr) і Гуґі (Hugi), б. (?) Б'ярнлауґ (BiarnlaugR), п. з Інґваром (Ingvarr) (?) у 1041 р., Sö 287.
1018. *Þorgisl*, б. Токі (Toki), бл. 940—1000 pp., DR 53.
1019. *Þorgisl*, с. Гутмунда (Guþmundr), подарував Токі (Toki) *smiðr* «золото і свободу», бл. 1000—1050 pp., DR 58.
1020. *ÞorgnyR*, Тофі (Tofi), **Kitu**-син поставив каменя своєму компаньйону, названому сину Торґнюра (ÞorgnyR), бл. 940—1000 pp., DR 125.
1021. *Þorgotr*, разом зі Свеном (Swen) зробив *kumbl*-і на честь

Манні (Manni) і Свені (Sveni), які п. в Лондоні, бл. 1000—1050 рр., DR 337.

1022. *ÞōrgrīmR*, бр. Сіґвата (Sighvatr), Сіґстейна (Sigstæinn) і Ерінмунда (Ærinmundr), після 1050 р., U 180.

Þorgunn, див. також *Þorgunnr*

1023. *Þorgunn*, др. Свартгаувді (Svarthaufði), м. Анунда (Anundr) і Ейста (Æistr), XI ст., U 459.

1024. *Þorgunnr*, др. управителя; Тові (Tofi) встановив камінь на її честь, бл. 940—1000 рр., DR 40.

1025. *ÞōrgœiRR*, поставив каменя своєму дядькові Ассуру (Assurr), бл. 1010 р., Ög 81.

1026. *ÞōrgœiRR*, с. Форкунна (Forkunnr), XI ст., U 126.

1027. *Þōrgœrðr*, др. (?) Свейна (Svæinn), м. (?) Фрьойґейра (FrøygæiRR), Ормейра (OrmæiRR) і Ормульва (OrmulfR), бл. 1050 р., U 518.

1028. *Þōrgœrðr*, д. командира Себйорна (Sǣbiorn), стр. Герлейва (Hærlæif), XI ст., U 439.

1029. *Þōrgœrðr*, м. Ейста-Ульва (Æist-UlfR), XI ст., U 968.

[*ÞōriR* = давньоруськ. *Туры*, 980]

Þórir, див. також *ÞōriR* і *ÞoriR*; див. також *Seim-Þórir*

1030. *ÞoriR*, п. в Ересунді з Ескілем (Æskil), бл. 940—1000 рр., DR 117.

1031. *ÞoriR*, різьбяр рун, бл. 940—1000 рр., DR 85.

1032. *ÞōriR*, різьбяр рун, бл. 1041 р., U 1143; Sö 34—35.

1033. *ÞoriR*, бр. Енраті (Enraþi), встановив каменя своїй матері, чия смерть була «найтяжчим лихом для її сина», бл. 940—1000 рр., DR 114.

1034. *ÞōriR*, с.(?) Ґісмунда (Gismundr), разом із Сіббі (Sibbi) та Ерімундом (Ærimundr) поставили каменя Свейну (Svæinn), після 1050 р., U 283.

1035. *Þórir*, разом з Гальвардом (Hallvarðr) поставив каменя Ульву інн рауді (Úlfr inn rauði) «через дванадцять зим після того, як Норвегія стала християнською», тобто в 1008/1009 р., NYR 449.

1036. *Þórir*, с. Гьорда (Hǫrðr), ч. Асґерд (Ásgerðr), поставив каменя їй, бл. 1000 р., NYR 225.

1037. *ÞoriR*, компаньйон (*felagi*) Карла Доброго, бл. 1000—1050 рр., DR 127; Vg 112.

1038. *ÞōriR*, б. Уфейґа (ŌfæigR), бл. 870 р., Гельсінґланд/ L 1065.

1039. *ÞōriR*, с. Свейна (Svæinn) та Інґітори (Ingiþōra), онук Ярлабанкі (Iarlabanki) (I)), бр. Торстейна (Þōrstæinn), п. у Греції, бл. 1070 р., U 104.

1040. *ÞōriR*, бр. невід., який встановив камінь на його честь; *stȳrimaðr*, до 1030 р., Sö 161.

Þorkell, див. також *Þorkil*

1041. *Þorkell*, різьбяр рун, XI ст., Ög 81.

1042. *Þorkell*, Струт Гаральдссон інн гаві (Strút Haraldsson inn hávi), данський командувач в Англії, взяв данину в 1012 р., U 344.

1043. *Þorkell*, брат фризької ґільдії (*gildi*), XI ст., U 379.

1044. *Þorkell*, б.(?) Б'ярнлауґ (BiarnlaugR), XI ст., Sö 287.

1045. *Þorkell*, б. Дьярва (DiarfR) і Віґдьярва (VīgdiarfR), могутній *þægn*, XI ст., Sö 112.

1046. *Þorkell*, б. Ґунні (Gunni), XI ст., Vg 40.

1047. *Þorkell*, с. Інґіґера (IngigēR), бр. Голмба (HolmbR), Стюрбйорна (Styrbiorn) і Стюрлауґа (StyrlaugR); добрий *þægn*, п. зі своїм братом Стюрбйорном (Styrbiorn) на Східному шляху (Austrvegr), бл. 1050 р., Sö 34.

1048. *Þorkell*, с. Стейна (Stæinn), бр. Фуллгуґі (Fullhugi), XI ст., U 145.

1049. *Þorkell*, с. Вікінґа (VīkingR), «народжений власником ōðal», до 1050 р., Sö 54.

1050. *Þorkil*, поставив каменя своєму батьку, бл. 940—1000 рр., DR 132.

1051. *Þorkil*, с. Рунульва (RunulfR) Хитрого, бл. 940—1000 рр., DR 161.

1052. *Þorkil*, с. Торта (Þorþr), збудував міст у пам'ять про свого брата Враґі (Wragi), бл. 1000—1050 рр., DR 269.

1053. *ÞorlakR*, бр. Гофі (Hofi) і Ритіра (RiþiR), бл. 940—1000 рр., DR 160.

1054. *ÞorlæifR*, із Рослаґена, один із різьбярів Пірейського лева, бл. 1050 р., див. с. 387.

1055. *Þormóðr, svíðandi*, бл. 1050 р., NYR 273.

1056. *Þormóðr*, с. Тормода свіданді (Þormóðr svíðandi), бл. 1050 р., NYR 273.

1057. *Þormóðr*, б. Тронда (Þróndr), бл. 1000 р., NYR 245.

1058. *Þormundr*, він може «вживати *kumbl*», бл. 800—900 рр., DR 211.

Þorsten, див. також *Þōrstæinn*

[*Þorstæinn* = давньоруськ. *Фуръстѣн*, 945]

1059. *Þōrstæinn*, імовірно, род. Тості (Tōsti) з Вансти; Свейн (Svæinn) і Стейн (Stæinn) спорудили йому каменя; він, імовірно, був разом з Інґваром (Ingvarr) у 1041 р., Sö 254.

1060. *Þorsten*, б. Калі (Kali), «дуже високородний *þægn*», у 1000—1050 рр., DR 130.

1061. *Þōrstæinn*, б. (?) Феа-Асмунді (FæaR-Āsmundi) (?) (або: **Sinfaþur**?), мандрував до Сеймґаліру(?), 1020—1060 рр., Sö 110.
1062. *Þōrstæinn*, бр. Бйорна (Biorn) і Вікінґа (VīkingR), XI ст., Vg 17.
1063. *Þōrstæinn*, с. Ґербйорна (GæRbiorn), ч. Кетільой (Kætiløy), б. Ерінмунда (Ærinmundr) (ідентичний Торстейнові (Þōrstæinn), командувачу, б. Бйорна (Biorn) і Кетіля (Kætill)?, Sö 338); купив ферму у Веді, розбагатів у Ґардах (на Русі), бл. 1050 р., U 209, 360.
1064. *Þōrstæinn*, бр. (Г)Родвісла ((H)Rōðvīsl), бл. 1050 р., G 135.
1065. *Þōrstæinn*, с. (Г)Рута ((H)Rūtr), поставив каменя своєму братові Торбйорну (Þōrbiorn), бл. 1041 р., Sö 360.
1066. *Þōrstæinn*, б. Гефніра (HæfniR), поставив каменя своєму синові, після 1050 р., Sö 55.
1067. *Þōrstæinn*, ч. Кетільой (Kætiløy), б. Бйорна (Biorn) і Кетіля (Kætill), бр. Анунда (Anundr), командувача (*liðs forungi*), п. у битві на сході, в Ґардах (на Русі), бл. 1050 р., Sö 338.
1068. *Þōrstæinn*, с. Свейна (Svæinn) та Інґітори (Ingiþōra), бр. Торіра (ÞōriR), бл. 1070 р., U 104.
1069. *Þōrstæinn*, с. Вікінґа (VīkingR), XI ст., Sö 54.
1070. *Þorþr*, різьбяр рун, бл. 1000—1050 рр., DR 99.
1071. *Þorþr*, с. Соті (Soti), бл. 940—1000 рр., DR 227.
1072. *Þorþr*, б. Торкіла (Þorkil) і Враґі (Wragi), бл. 1000—1050 рр., DR 269.

ÞorulfR, див. також *ÞōrulfR*

1073. *ÞorulfR*, дружинник (*hempægi*) Свена (Swen) (I), К. Д., 984—1014 рр., DR 1.
1074. *ÞōrulfR*, с. Токі (Tōki), бр. Ґаутдьярва (GautdiarfR), Суннгвата (Sunnhvatr) і Тяґна (Þiagn), бл. 1010—1030 рр., U 201.

Þorwi, див. також *Þyrvī*

1075. *Þorwi*, др. Ґорма (Gormr), К. Д. (п. 945 р.), DR 41, 42.
1076. *Þorwi*, пані Фундіна (Fundin), Ґрюплі (Grypli) і (Рафнунґа-)Тові ((Rafnunga-)Tofi), бл. 900—940 рр., DR 26, 29.
1077. *Þorwi*, др. Крока (KrokR) з «відокремлених шведів», поставила каменя йому, бл. 940—1000 рр., DR 217.
1078. *Þorwi*, м. Отінкора (Oþinkor), Ґутмунда (Guþmundr) і **Ki huþska**, бл. 940—1000 рр., DR 133.

[*Þróndr* = давньоруськ. *Труан*, 912]

1079. *Þróndr*, б. Тормода (Þormóðr), бл. 1000 р., NYR 245.

Þrýðrikr, див. також *Þrȳðrīkr*

1080. *Þrýðrikr*, б. Ґуннвйор (Gunnvǫr), бл. 1040 р., NYR 68.
1081. *Þrȳðrīkr*, б. Улейва (ŌlæifR), після 1050 р., Sö 163.

1082. *Þuli*, різьбяр рун, XI ст., Sö 82.
1083. *ÞȳðiskR*, с. Орма (OrmR), бр. Фрості (Frosti), спорудив разом зі своїм братом міст у пам'ять про свого батька, XI ст., Sö 22.
1084. *Þyrvī*, др. Аґмунда (Agmundr), X ст., Vg 150.

U

1085. *Ubbi* (?), до бл. 900 р., NYR 139.
1086. *Uddi*, с. Ґудмара (Guðmarr), бр. Ґудбйорна (Guðbiorn), до 1030 р., Sö 164.
1087. *Uddi*, с. Уфейґа (ŌfæigR), «дуже добрий *drængR*», п. під час походу, XI ст., Sm 48.
1088. *UfagR*, бр. Ріуска (RiuskR), бл. 1000—1050 рр., DR 138.
1089. *UlfaRR*, разом з Ормікою (Ormika) мандрував до Греції, Єрусалима, Оланду (?) і Серкланду, після 1050 р., G/R 196.
1090. *Ulfhildr*, д. Інґіберґ (Ingiberg), стр. Раґнгільд (Ragnhildr), до 1050 р., U 215.

Ulfkæll, див. також *Ulfkætill*

1091. *Ulfkæll*, різьбяр рун, до 1050 р., U 161.
1092. *Ulfkætill*, с. Ульва (UlfR) (із Скулгамарра) і Ґюрід (Gȳrīðr), бр. Арнкелла (Arnkell), Ґюі (Gȳi), Голмдіс (Holmdīs) та Уні (Uni), після 1050 р., U 100, 160, 161, 225, 226.

Úlfr, див. також *UlfR*

1093. *UlfR*, бл. 900—940 рр., DR 70.
1094. *UlfR*, разом зі своїм невід. бр. брав участь у поході Інґвара (Ingvarr) в 1041 р., Sö 281.
1095. *UlfR*, розфарбував напис на Пірейському леві, вочевидь, після 1050 р., див. с. 387.
1096. *UlfR*, встановив каменя на честь свого компаньйона Асмунда Ліппіра (Asmundr Lippir), разом з Тольвом (ÞolfR), бл. 1000—1050 рр., DR 329.
1097. *UlfR* із Барастаді (Борресли), б. Ґейбйорна (GæiRbiorn) і Карлсі (Karlsi), діяв в А., зібрав данину Кнута в 1018 р., також різьбяр рун, U 161, 336, 343, 344.
1098. *Úlfr* [*inn*] *rauði*, із Гедемарка, п. «через дванадцять зим після того, як Норвегія стала християнською» (тобто 1008—1009 рр.); Торір (Þórir) і Галлвард (Hallvarðr) поставили йому каменя, NYR 449 (і NYR V, С. 269—270).
1099. *UlfR*, із Скульгамарра (Скульгамри), ч. Ґюрід (Gȳrīðr), б. Арнкелля (Arnkell), Ґюі (Gȳi), Голмдіс (Holmdīs), Ульвкетіля

(Ulfkætill) та Уні (Uni); його друг Ульв (UlfR) із Барастаді поставив йому каменя, бл. 1050 р., U 160, 161, 225, 226.

1100. *UlfR*, бр. Aki (Aki), «дуже високородний *drængR*», бл. 1000—1050 рр., DR 288.

1101. *Úlfr*, с. Алейва (Áleifr), бл. 1000 р., о. Мен/ J 82.

1102. *UlfR*, с. Берґвіда (Bergviðr) і Гельґи (Hælga), п. з Інґваром (Ingvarr) у 1041 р., Sö 9.

1103. *UlfR*, с. Бйорна (Biorn) і Ґіслауґ (Gīslaug), U 363.

1104. *UlfR*, с. Борґульва (BorgulfR), бр. Гемінґа (HæmingR), Гербйорна (Hærbiorn) і Несбйорна (Næsbiorn), XI ст., U 444.

1105. *UlfR*, бр. Ґуннара (Gunnarr), Гальвдана (Halfdan) і Свейна (Svæinn), після 1050 р., U 153.

1106. *UlfR*, б. Ґуннульва (GunnulfR) із Ґредбю, п. з Інґваром (Ingvarr) у 1041 р., Sö 108.

1107. *UlfR*, с. ярла Гакона (Hākon) (п. в 1029 р.), діяв в А., Sö 260.

1108. *UlfR*, с. (Г)Рольва ((H)RōlfR) і Ейборг (Øyborg), бр. Гамунда (Hamundr), до 1050 р., Sö 367.

1109. *UlfR*, бр. Оснікінна (Ōsnīkinn), бл. 1041 р., Sö 335.

1110. *UlfR*, бр. Раґнгільд (Ragnhildr), бл. 850—950 рр., DR 230.

Ulfrekr, див. також *UlfrikR*

1111. *Ulfrekr*, поставив каменя Стейнару (Steinarr), після 1000 р., NYR 223.

1112. *UlfrikR*, б. Гальвдана (Halfdan), «він узяв в А. дві данини», бл. 1000—1018 рр., U 241.

1113. *UmonR*, компаньйон Тові (Tofi), бл. 1000—1050 рр., DR 316.

1114. *Uni*, с. Ульва (UlfR) (з Скулгамарра) і Ґюрід (Gȳrīðr), бр. Арнкелля (Arnkell), Гюї (Gȳi), Голмдіс (Holmdīs) і Ульвкетіля (Ulfkætill), після 1050 р., U 160.

1115. *Unna*, б. Ейстейна (Øystæinn), XI ст., U 613.

1116. ——**usti** та Ґуннар (Gunnarr) поставили камені своїм компаньйонам **Kn**—— і ——**biurn**, бл. 1000—1050 рр., DR 330.

1117. ——**ut**, б. Ботмунда (Botmundr), Ботрайва (BotraifR) і Ґуннара (Gunnarr), «він осів на півдні (в Греції?) зі шкурами», п. в Ульвсгале на данському острові Мен, бл. 1000—1050 рр., G/R 191.

1118. *Ūtlagi*, поставив каменя *þægn*-у Ейвінда (Øyvindr), XI ст., Vg 62.

1119. *Utr-Valdinga*, різьбяр по каменю, бл. 1050 р., G 136.

V

1120. *Vagn*, с. Фрьойстейна (Frøystæinn), бр. Ґейрфаста (GæiRfastr) і Ейстфарі (Æistfari), до 1050 р., Sö 45.
1121. *Váli*, б. Фінна (Finnr) і Скопті (Skopti), бл. 1050—1100 pp., NYR 29.
1122. *Valki*, п'ять синів Ратульва (RāþulfR), бл. 840 p., Ög 136.
1123. *Vargas* (?), с. Голмі (Holmi) і Гродельв (HrōðælfR), бр. Андветта (Andvēttr) і Арнкелля (Arnkell), XI ст., U 357.
1124. *Varin, bōndi*, бл. 950 p., Sm 20.
1125. *Varin*, б. Вемота (VǣmōþR), священик і різьбяр рун, бл. 840 p., Ög 136.
1126. *Vēurðr*, б. Каллі (Kalli) і Карра (Kārr), «могутній добрий» *þægn*, XI ст., Vg 73.
1127. *Vībiorn*, б. Дьюрі (DiuRi) та Йо(г)ана (Iō(h)an), XI ст., Vs 20.
Vīborg, див. також *Wiburg*
1128. *Vīborg*, м. (?) Ревни (Ræfna) і Тоббі (Tobbi), бл. 940—1000 pp., DR 30.
1129. *Vīborg*, д. Врейда (Vræiðr), с. Голмґейра (HolmgæiRR) і Кюльвінґа (KylfingR), XI ст., Sö 318.
1130. *Vīðbiorn*, ч. Стейнгільд (Stæinhildr), *grikkfari*, п. після 1050 p., U 956.
1131. *VīdiarfR*, б. Сіґвіда (Sigviðr), «мандрівник до А.», після 1050 p., U 978.
[*Vīfastr* = давньоруськ. *Вуефаст*, 945]
1132. *Vīfastr*, поставив каменя Віфі (Vīfi), XI ст., Vg 151.
1133. *Vīfastr*, б. Сіґфаста (Sigfastr), Сіґвіда (Sigviðr) і Ґюрід (Gȳrīðr), бр. Ґудмунда (Guðmundr), який п. у Серкланді (з Інґваром (Ingvarr)[?]) у 1041 p., U 623, 785.
1134. *Vīfi*, «дуже високородний *þægn*», XI ст., Vg 151.
1135. *Vīfil*, командир у Східній Європі (Дніпровський шлях), бл. 1000 р. G/R 193.
1131. *Vīfrīðr*, м. Катті (Katti), бл. 850 p., Sm 144.
1137. *Vīgbiorn*, с. Інґіфаста (Ingifastr), бр. Ярла (Iarl), Інґімунда (Ingimundr) і Торда (Þorðr), бл. 1070 p., U 922.
1138. *VīgdiarfR*, с. Торкелля (Þorkell), бр. Дьярва (DiarfR), XI ст., Sö 112.
1139. *Vīgfastr*, с. Гельґи (Hælga), б. Асбйорна (Āsbiorn) і ——**biurn**, п. в А., бл. 1025 p., Ög/R 59.
1140. *Vīgi*, бр. Дьярва (DiarfR), Гейрг'ялма (GæiRhialmR), Йоґейра (IōgæiRR), Орьокії (Ōrøkia) і Свейна (Svæinn), бл. 1010—1020 pp., U 539.

1141. *Vīgmundr*, ч. Афрід (Afrīðr), *stȳrimaðr*, бл. 1050 р., U 1011.
1142. *Vigúlfr*, бл. 1000 р., Фарерські острови/ J 69.
Víkingr, див. також *VīkingR*
1143. *Víkingr* із Берґена, NYR 288.
1144. *VīkingR*, IX ст., різьбяр рун, Ög 8.
1145. *VīkingR*, поставив каменя своєму невід. сину, XI ст., U 813.
1146. *VīkingR*, с. невід., XI ст., Sö 182.
1147. *VīkingR*, б. Асбйорна (Āsbiorn) і Крока (KrōkR), XI ст., U 432.
1148. *VīkingR*, бр. Бйорна (Biorn) і Торстейна (Þōrstæinn), поставив камені їм та своїй дочці, XI ст., Vg 17.
1149. *VīkingR*, бр. Бйорна (Biorn), Ґердара (Gærðarr) і Сіґфаста (Sigfastr); перші двоє поставили каменя Вікінґу (VīkingR) і Сіґфасту (Sigfastr), XI ст., Sö 197, 203.
1150. *VīkingR*, б. Фіннвіда (Finnviðr), Наттфарі (Nāttfari), Олейва (Ōlæifr), Торстейна (Þōrstæinn) і Ейстейна (Øystæinn), Sö 54; «власник *ōðal*» (*landburinn*), до 1050 р., Sö 54.
1151. *VīkingR*, с. Ґудріка (GudrīkR), бр. Балсі (Balsi) і Геminґа (HæmingR), XI ст., U 649.
1152. *VīkingR*, б. Гальвдана (Halfdan), Свейна (Svæinn), Тори (Þōra) і Теґна (Þægn); діти зробили напис на честь свого батька і свого брата Теґна (Þægn), XI ст., U 34.
1153. *VīkingR*, с. Калла (Kāll), встановив разом з Анундом (Anundr) та Інґіфрід (Ingifrīðr) каменя їхньому батьку, XI ст., U 498.
1154. *VīkingR*, с. Клакка (KlakkR), бр. Калі (Kāli); напис на камені на честь Вікінґа (VīkingR) і Калі (Kāli) зробили невід. брати, XI ст., Sm 10.
1155. *VīkingR*, с. Сіґфаста (Sigfastr), бр. Ґісмунда (Gismundr), спільний напис на честь їхнього батька, XI ст., U 260.
1156. *VīkingR*, б. Сміда (Smiðr), «найкращий *drængR*», XI ст., U 802.
1157. *VīkingR*, с. Сторі (Stōri), б. Анунда (Anundr), XI ст., Sö 269.
1158. *VīkingR*, ч. Токи (Tōka), каменя батькам встановили невід. діти, XI ст., U 175.
1159. *VīkingR Tōki* (Тукі Вікінґ), встановив каменя Ґуннару (Gunnarr), с. Ґріма (GrīmR), бл. 1050 р., Sm 10.
1160. *VīkingR*, небіж (рідн. с.) Тіальві (Þialfi), XI ст., U 681.
1161. *Vīkœtill*, разом із Сіґфастом (Sigfastr), Брандом (Brandr) і Гельґою (Hælga) встановив каменя Андветту (Andvēttr), XI ст., U 1036.
1162. *Vīkœtill*, с. Ейстейна (Øystæinn), бр. Ассура (Assurr); брати поставили каменя своєму батьку, XI ст., U 349.

1163. *Vīseti*, різьбяр рун, бл. 1060—1070 рр., U 669.
1164. *Vīseti*, с. Голмґейра (HolmgæiRR), бр. Ліквіда (Līkviðr) і Ріквіда (Rīkviðr), після 1070 р., U 984.
1165. *Vīstæinn*, поставив каменя своєму братові, який п. у Греції, XI ст., Sö 82.
1166. *Vīstæinn*, с. Баульва (BāulfR), бр. Аґмунда (Agmundr) і Ґудвера (GuðvēR), бл. 1050 р., Sö 170.
1167. *Vittkarl*, б. Гейрбйорна (GæiRbiorn), бл. 1000—1030 рр., U 258.
1168. *Vrāi*, бр. Ґунні (Gunni), маршал ярла Гакона (Hākon) (п. 1029 р.), діяв на заході, б. Този (Tōfa), яка поставила йому каменя, Sm 76, 77.
1169. *Vrœiðr*, б. Голмґейра (HolmgæiRR), Кюльвінґа (KylfingR) і Віборґ (Vīborg), потонув на озері Боґен, XI ст., Sö 318.
1170. *VǣmōþR*, с. Варіна (Varin), вбитий бл. 840 р., Ög 136.
1171. *VǣringR*, бр. Тіальві (Þialfi), власник корабля (*skœið*), його бр. встановив каменя в його честь, бл. 1020 р., Ög 111.
1172. *Værmundr*, різьбяр рун, XI ст., U/R 173.

W

1173. *Waþi*, поставив каменя своєму синові Асмунду (Asmundr), бл. 800—900 рр., DR 356.
1174. *Wiburg*, м. Рефни (Ræfna), бл. 940—1000 рр., DR 30.
1175. *Wiþi*, б. Асґота (Asgotr), бл. 940—1000 рр., DR 90.
1176. *Willi*, різьбяр рун, бл. 900—940 рр., DR 105.
1177. *Wragi*, бр. Торкіля (Þorkil), бл. 1000—1050 рр., DR 269.
1178. *Wrestr*, компаньйон Аббі (Abbi), бл. 940—1000 рр., DR 339.

Æ

1179. *Ægill*, бр. Брусі (Brūsi), дружинник Фрьойґейра (FrøygæiRR), п. (імовірно, вбитий) у Тавастланді, бл. 1025—1050 рр., Ґестрікланд/ R 187.
1180. *Æinriði*, с. Ґудвера (GuðvēR), бр. Ґріутґарда (Griūtgarðr), бл. 1020—1030 рр., Sö 166.
1181. *ÆirīkR*, с. Емунда (Emundr), К. Ш. (1050—1060), і Раґнгільд (Ragnhildr), бр. Анунда (Anundr), Гакона (Hākon), Інґвара (Ingvarr) і Раґнара (Ragnarr); К. Ш. в 1067—1068 рр., Sö 279; U 513, 540.

1182. *ÆirīkR*, ч. Інґи (Inga), б. невід., п. до 1071 р., U 29.
1183. *ÆirīkR*, б. Ейвісла (Æivisl), бл. 800—840 рр., Vg 119.
1184. *Æistfari*, п. у Греції, XI ст., U 446.
1185. *Æeistfari*, с. Фрьойстейна (Frøystæinn), бр. Ґейрфаста (GæiR-fastr) і Ваґна (Vagn); поставив каменя разом зі своїм братом Ґейрфастом їхньому батькові та Ваґну (Vagn), XI ст., Sö 45.

[*Æistr* = давньоруськ. *Истр*, 945]

1186. *Æistr*, с. невід., XI ст., U 670.
1187. *Æistr*, б. Андветта (Andvēttr), могутній *drængR*, XI ст., Sö 90.
1188. *Æistr*, б. Асґаута (Āsgautr), Інґібйорна (Ingibiorn), Інґіфаста (Ingifastr) і Свейна (Svæinn); його діти поставили йому каменя, XI ст., U 181.
1189. *Æistr*, б. Діарва (DiarfR), XI ст., U 70.
1190. *Æistr*, ч. Фастлауґ (Fastlaug), б. Фастлава (FastlafR), Ґейра (GæiRR), Голмлауґ (Holmlaug) іЕрінґа (ØringR), XI ст., U 461.
1191. *Æistr*, б. командир Фрьойґейра (FrøygæiRR), бр. Акі (Āki), Ґудстейна (Guðstæinn) і невід., після 1050 р., U 1158.
1192. *Æistr*, с. Ґудфаста (Guðfastr), XI ст., U 766.
1193. *Æistr*, б. Гомґейра (HomgæiRR) і Карла (Karl), XI ст., U 1050, 1060.
1194. *Æistr*, бр. Голмстейна (Holmstæinn) і Стейнбйорна (Stæinbiorn), XI ст., U 780.
1195. *Æistr*, с. Інґі (Ingi——) і Йоґерд (Iōgærðr), бр. Ерінфаста (Ærinfastr), XI ст., U 855.
1196. *Æistr*, с. Свартгаувді (Svarthaufði) і Торґунн (Þorgunn), бр. Анунда (Anundr), б. Саксі (Saxi), XI ст., U 458, 459.
1197. *Æist-UlfR*, с.Фрьойстейна (Frøystæinn), XI ст., U 791.
1198. *Æist-UlfR*, с. Торґерд (Þorgærðr), (звідний?) бр. Сіґдьярва (SigdiarfR) і Стоді (Stōði); брати й мати поставили йому каменя, XI ст., U 968.
1199. *Æivisl*, (*Ejvisl*), с. Ейріка (ÆirīkR), командувач, загинув на сході, бл. 800—840 рр., Ög 8; Vg 119.
1200. *Ærinfastr*, с. Інґі (Ingi) та Йоґерд (Iōgærðr), поставив каменя своєму брату Ейсту (Æistr), XI ст., U 855.
1201. *Ærinmundr*, с. Інґи (Inga), бр. Інґімунда (Ingimundr), ймовірно, варяг, п. у Греції, після 1050 р., U 72—73.
1202. *Ærinmundr*, с. (?) Ґісмунда (Gismundr), бр. Сіббі (Sibbi) і Торіра (Þōrir), поставив каменя Свейну (Svæinn), XI ст. (після 1050 р.), U 283.
1203. *Ærinmundr*, бр. Сіґвата (Sighvatr), Сіґстейна (Sigstæinn), Торбйорна (Þōrbiorn) і Торґріма (ÞōrgrīmR), після 1050 р., U 180.

1204. *Ærinmundr*, с. командувача Торстейна (Þōrstæinn) і (вірогідно) Кетільой (Kætiløy), (імовірно) бр. Бйорна (Biorn) і Кетіля (Kætill), бл. 1050 р., U 209, 360.

1205. *Ærinvarðr*, с. Геґґі (Hæggi), поставив каменя своїм п'ятьом пращурам, XI ст., Sm 71.

1206. *Æern——*, бр. Антсвара (Antsvarr), вони поставили каменя їхньому батьку, який п. у Греції, XI ст., Sö 85.

1207. *Ærnvī*, др. Іґулла (Īgull) з Карбю, м. Торбйорна (Þōrbiorn) і Інґітори (Ingiþōra), бл. 1050 р., U 151.

1208. *Ærra*, бр. Асґота (Asgotr), *huskarl* Токі (Toki), бл. 980—990 рр., DR 296.

1209. *Æsbiorn Næf*, командувач, бл. 940—1000 рр., його *skipari* був Сперла (*Spærla*), DR 218.

1210. *Æsbiorn*, бр. Броті (BroþiR), *skipari* невідомого, бл. 1000—1050 рр., DR 275.

1211. *Æsbiorn*, компаньйон Дверґа (DwærgR), поставив каменя на його честь, бл. 1000—1050 рр., DR 262.

1212. *Æsbiorn*, с. Фундіна (Fundinn), бр. Торда (Þorðr), XI ст., Vg 157.

1213. *Æsbiorn*, с. Кулбена (Kulbēn) і Аси (Āsa), род. (*frænði*) Аґмунда (Agmundr), вірогідно, варяг, п. у Греції, до 1050 р., Vg 178.

1214. *Æsbiorn*, *fēlagi* Слути (Sluta), XI ст., Vg 182.

1215. *Æsbiorn*, с. Токі (Toki) (або Тові (Tofi)), компаньйон Саксі (Saxi), п. у битві під Фюрисом, бл. 980—990 рр.; «він не тікав під Уппсалою, але бився, доки мав зброю», DR 279.

1216. *Æsbiorn*, *huskarl* Токі (Toki), бл. 1000—1050 рр., DR 297.

1217. *Æsgir Biorn*, б. Ріфлі (Rifli), бл. 1000—1050 рр., DR 91.

1218. *Æshæiðr*, родичка (*frǣndkuna*) Стейна (Stæinn), XI ст., Sö 139.

Æskell, див. також *Æskil* та *Āskell*

1219. *Æskell*, бр. Ґнаудіманда (Gnauðimandr) і Сверрі (Sværri); брати зробили *kumbl* на честь Сверрі (Sværri), після 1050 р., Sö 46.

1220. *Æskell*, б. Гедінфрід (Heðinfrīðr) і Голмфрід (Holmfrīðr), командувач, «він бився на Східному шляху, доки йому, князю над людьми (*folks grimmR*), не випало загинути», 1020—1060 рр., Sö 126.

1221. *Æskell* із Рослаґена, один із різьбярів рун на Пірейському леві, бл. 1050 р., див. с. 387.

1222. *Æskell*, різьбяр рун із Сьодерманланду, до 1050 р., Sö 333.

1223. *Æskell*, різьбяр рун із Уппланду, бл. 1041 р., U 778.

1224. *Æskil*, с. Ані (Ani), п. в Ересунді з Торіром (Þorir), бл. 940—1000 рр., DR 117.

1225. *Æskil*, дружинник Токі Ґормссона (Toki Gormsson), поставив йому каменя, бл. 1000—1050 рр., DR 295.
1226. *Æstrīðr*, др. Анунда (Anundr), м. Раґнвальда (Ragnvaldr), встановила *kumbl* на їхню честь, бл. 1030 р., Sö/R 83.
1227. *Æstrīðr* з Ед, др. Інґвара (Ingvarr) і Гарґа (Harg), м. командувача Раґнвальда (Ragnvaldr), XI ст., U 310.
1228. *Æstrīðr*, д. Сіґфаста (Sigfastr) зі Сноттсти, стр. Ґюрід (Gȳrīðr) і Раґнфаста (Ragnfastr), бл. 1060 р., U 329.
1229. *Æstrīðr*, др. Ейстейна (Øystæinn) із Бробю, м. Ґаґа (GagR), Інґіфаста (Ingifastr), Інґвара (Ingvarr (I)), Свейна (Svæinn) (I) і Ейстейна (Øystæinn), п. бл. 1050 р., U 101, 135—137, 143.

Ø = Q

1230. *Øðkætill*, б. Асґаута (Āsgautr) **hlu**, «дуже високородний *þægn*», XI ст., Vg 102, 103.
1231. *Qgmundr* [зі Спонгейма, мандрував до Б'ярмаланду, 1222 р.], NYR 427.
1232. *Qgmundr Hreppisson*, мужчина (або чоловік) Раннвейґ (Rannveig), бл. 1000 р., NYR 213.
1233. *Øgotr, felagi* **Ful**-а, бл. 1000 р., DR 66.
1234. *Qlvi*, б. Ерленд (Erlendr) із Ґерді, бл. 1030 р., NYR 271.
1235. *Qlvi*, с. Гроара (Hróarr), бл. 1000 р., NYR 59.
1236. *Ømundi*, ч. Аси (Asa), *huskarl* Фінульва (FinulfR); Аса поставила йому каменя, 1000—1050 рр., DR 155.
1237. *Øndr*, поставив каменя своєму братові Еті (Øþi), бл. 1000—1050 рр., DR 259.
1238. *ŌpiR*, різьбяр рун, бл. 1070—1100 рр., Sö 308; U 104, 181, 687, 898, 922, 984.
1239. *ŌpiR*, ч. Тори (Þōra), бився на заході, «цей камінь/стоїть на честь Епіра (ŌpiR)/на місці тінґу (*þing*),/на честь чоловіка Тори», бл. 1030 р., Sö 137.
1240. *ØringR*, с. Ейста (Æistr) і Фастлауґ (Fastlaug), бр. Фастульва (FastulfR), Ґейра (GæiRR) і Голмлауґ (Holmlaug), XI ст., U 461.
1241. *Qrn*, б. Оттара (Óttar), його батько поставив йому каменя, 950—1000 рр., NYR 453.
Østen, див. також *Øystæinn*
1242. *Østen*, с. Асульва (Asulfr), бл. 800—900 рр., DR 144.
1243. *Østen*, б. Сперли (Spærla), бл. 940—1000 рр., DR 218.
1244. *Østman* із Фрьосьо, с. Ґудфаста (Guðfastr), зробив Ємтланд християнським, бл. 1050 р., L 1085.

1245. *Øþi*, бр. Енда (Øndr), п. у Ґотланді, бл. 1000—1050 рр., DR 259.
1246. *Øybiorn*, поставив каменя Скердіру (SkærðiR), бл. 1030 р., Sö 160.
1247. *Øyborg*, др. (Г)Рульва ((H)RōlfR), м. Гамунда (Hamundr) і Ульва (UlfR), до 1050 р., Sö 367.
1248. *ØygœiRR*, б. Дренґа (DraengR), XI ст., Ög, див. с. 487—488.
1249. *ØyrīkR*, бр. Гельґі (Hælgi), поставив йому каменя, після 1050 р., U 954.
1250. *Øysl*, б. Ґісла (Gīsl), вбитий в А., до 1050 р., Vs 9, 10.
1251. *Øystœinn*, с. Альфгільд (Alfhildr), імовірно, п. з Інґваром (Ingvarr) у 1041 р., Sö 254.
1252. *Øystœinn*, б. Ассура (Assurr) і Вікетілля (Vīkætill), потонув разом з усією своєю командою, XI ст., U 349.
1253. *Øystœinn*, с. Ґуннара (Gunnarr); Кюльвінґ (KylfingR), Сіґфаст (Sigfastr) і Стейнфрід (Stæinfrīðr) поставили йому каменя, XI ст., U 419.
1254. *Øystœinn*, с. Унни (Unna), п. «у білих одежах», XI ст., U 613.
1255. *Øystœinn*, с. Вікінґа (VīkingR), *landburinn*, до 1050 р., Sö 54.
1256. *Øystoeinn* (I) із Бробю, ч. Естрід (Æstrīðr), б. Ґаґа (GagR), Інґіфаста (Ingifastr), Інґвара (Ingvarr), Свейна (Svæinn) і Ейстейна (Øystæinn), вирушив до Єрусалима, але п. у Греції, бл. 1000 р., U 135—137.
1257. *Øystœinn* (II), с. Ейстейна (Øystæinn) з Бробю, бр. Ґаґа (GagR), Інґіфаста (Ingifastr), Інґвара (Ingvarr) (I) і Свейна (Svæinn), бл. 1040 р., U 135, 136.
1258. *Øystœinn*, один із тих, хто встановив каменя на честь (Г)Равна ((H)Rafn), на **Rufstain** (Дніпровському порозі) в Україні, до 1000 р., G/R 193.
1259. *Øyvindr*, «дуже добрий *þœgn*», XI ст., Vg 62.
1260. *Øyvindr*, його батько п. у Ґотланді, XI ст., U 527.
1261. *Øyvindr*, п. в А.(?), бл. 1050 р., Sm 28.
1262. *Øyvindr*, його с. п. у «білих одежах у Данії», бл. 1080—1100 рр., U 896.
1263. *Øyvindr*, б. Ассура (Assurr), «найбільш благородний (*unīðīngr*, пор. DR 68) з-поміж людей», XI ст., Sm 37.
1264. *Øyvindr*, б. Гальвдана (Halfdan), Скарді (Skarði) і Сп'юті (Spiūti), бл. 1041 р., Sö 131.
1265. *Øyvindr*, с. Стікура (Stikur), загинув на сході разом з Ейвіслом (Æivisl), бл. 800 р., Ög 8; Vg 119.

1266. *Øyvindr*, бр. Свейна (Svæinn), п. на заході (Англія) на кораблі Верінґа (VæringR), бл. 1020 р., Ög 68.

Список написів

Пронотований тут список написів, дані яких лягли в основу вікінґівсько-варязького біографічного довідника, подає місце, де кожен пам'ятник знайдено, його адміністративну одиницю та номер у даному корпусі написів.

Для кращої орієнтації подано також номери у чотирьох спеціальних збірках, а саме:

J = Ingrid S. Johnsen. *Stuttruner i vikingatidens inskrifter* (Oslo, 1968);
M = Lucien Musset. *Introduction à la runologie* (Paris, 1965; 2-ге вид. 1976);
Мел = Елена А. Мельникова. *Скандинавские рунические надписи* (Москва, 1977);
R = Arndt Ruprecht. *Die ausgehende Wikingerzeit im Lichte der Runeninschriften* (Göttingen, 1958).

Написи упорядковані за краями. Спочатку подані написи, взяті із відносних національних корпусів (a). Опісля йдуть написи із вищеназваних публікацій під (b), (c).

Адміністративні одиниці подаються мовами оригіналу. Їх список із українським перекладом такий:

amt (Данія) — повіт
fylke (Норвегія) — область
hd (herred, Данія)
(häred, Швеція)
län (Швеція. Смоланд, Вестер Йотланд) — побережна область
pgd (prestegjeld, Норвегія) — церковна парафія
sg (skeppalag, Швеція) — побережна область
sn (socken, Швеція } — церковна парафія, район
(sogn, Данія, Норвегія }
ting (Ґотланд) — віче

Індекс до списку:

Данські руни: (a) DR; (b) J
Фарерські руни

Ґотландські руни: (a) G; (b) R; (c) J
Давньогрецькі руни (Візантія): (a) Константинополь; (b) Пірейський лев
Ґренландські руни
Ґебрідські руни
Ємтландські руни
Менські руни
Норвезькі руни: NYR
Руни із кол. Радянського Союзу
    Латвія
    Україна
    Росія
Шведські руни
    Ґестрікланд
    Гельсінґланд
    Нерке
    Естер Ґотланд: (a) Ög; (b) R; (c) інші
    Оланд: Öl
    Смоланд: Sm
    Сьодерманланд: (a) Sö; (b) R
    Уппланд: (a) U; (b) R; (c) J
    Вестер Ґотланд: Vg
    Вестманланд: Vs

Данські руни

(a) DR №

1	Haddeby 1, Gottorp amt, Південна Ютландія = M 110 = R 12.
2	Haddeby 2, Gottorp amt, Південна Ютландія = M 111
3	Haddeby 3, Gottorp amt, Південна Ютландія = M 112 = R 16
4	Haddeby 4, Gottorp amt, Південна Ютландія = M 111
6	Slesvig, Gottorp amt, Південна Ютландія = R 33
9	Nørre Brarup, Angel, Gottorp amt, Південна Ютландія
15	Øster Løgum, S. Rangstrup hd, Åbenrå amt, Південна Ютландія
17	Starup, Haderslev hd i amt, Південна Ютландія
22	Åstrup 2, Gørding hd, Ribe amt, Північна Ютландія
26	Læborg, Malt hd, Ribe amt, Північна Ютландія = M 113
29	Bække 1, Anst hd, Ribe amt, Північна Ютландія
30	Bække 2, Anst hd, Ribe amt, Північна Ютландія
34	Horne, Øster Horne hd, Ribe amt, Північна Ютландія

36 Sønder Vilstrup, Brusk hd, Vejle amt, Північна Ютландія
37 Egtved, Jerlev hd, Vejle amt, Північна Ютландія = R 6
40 Randbøl, Tørrild hd, Vejle amt, Північна Ютландія
41 Jelling 1, Tørrild hd, Vejle amt, Північна Ютландія = M 114
42 Jelling 1, Tørrild hd, Vejle amt, Північна Ютландія = M 115
44 Grindsted, Slaugs hd, Ribe amt, Північна Ютландія
53 Gylling, Hads hd, Århus amt, Північна Ютландія
54 Odder-Ege, Hads hd, Århus amt, Північна Ютландія
55 Sønder Vissing 1, Tyrsting hd, Århus amt, Північна Ютландія = M 116 = *Мел* 3
56 Sønder Vissing 2, Tyrsting hd, Århus amt, Північна Ютландія
58 Hørning, Hjelmslev hd, Århus amt, Північна Ютландія
62 Sjelle, Framlev hd, Århus amt, Північна Ютландія = R 18
66 Århus 4, Århus amt, Північна Ютландія = M 117 = R 19 = *Мел* 2
68 Århus 6, Århus amt, Північна Ютландія = M 118 = R 13
70 Hammel, Gern hd, Århus amt, Північна Ютландія
77 Hjermind 1, Middelsom hd, Viborg amt, Північна Ютландія
78 Hjermind 2, Middelsom hd, Viborg amt, Північна Ютландія
81 Skern 2, Middelsom hd, Viborg amt, Північна Ютландія
82—83 Sønder Vinge 1—2, Middelsom hd, Viborg amt, Північна Ютландія = R 17 (= 82)
85 Langå 2, Middelsom hd, Viborg amt, Північна Ютландія
86 Langå 3, Middelsom hd, Viborg amt, Північна Ютландія
90 Torup, Middelsom hd, Viborg amt, Північна Ютландія
91 Grensten, Middelsom hd, Viborg amt, Північна Ютландія
94 Ålum 1, Sønderlyng hd, Viborg amt, Північна Ютландія
98 Bjerregrav 1, Sønderlyng hd, Viborg amt, Північна Ютландія
99 Bjerregrav 2, Sønderlyng hd, Viborg amt, Північна Ютландія
105 Laurbjerg, Galten hd, Randers amt, Північна Ютландія
106 Ørum, Galten hd, Randers amt, Північна Ютландія
107 Egå, Øster Lisbjerg, Randers amt, Північна Ютландія = M 121
108 Kolind, Sønder Djurs hd, Randers amt, Північна Ютландія = R 28 = *Мел* 1
110 Virring, Sønder Hald hd, Randers amt, Північна Ютландія
114 Rimsø, Nørre Djurs hd, Randers amt, Північна Ютландія
117 Mejlby, Støvring hd, Randers amt, Північна Ютландія = M 122 = R 1
118 Stenalt, Ørsted sn, Rovsø hd, Randers amt, Північна Ютландія
121 Asferg, Nørhald hd, Randers amt, Північна Ютландія
123 Glenstrup 2, Nørhald hd, Randers amt, Північна Ютландія

125 Dalbyover, Gerlev hd, Randers amt, Північна Ютландія = R 4
127 Hobro 2, Onsild hd, Randers amt, Північна Ютландія = R 40
130 Giver, Års hd, Ålborg amt, Північна Ютландія
132 Flejsborg, Års hd, Ålborg amt, Північна Ютландія
133 Skivum, Års hd, Ålborg amt, Північна Ютландія
134 Ravnkilde 1, Års hd, Ålborg amt
138 Suldrup 2, Hornum hd, Ålborg amt, Північна Ютландія = *Мел* 4
140 Lyngby, Hellum hd, Ålborg amt, Північна Ютландія
143 Gunderup 1, Fleskum hd, Ålborg amt, Північна Ютландія
144 Gunderup 2, Fleskum hd, Ålborg amt, Північна Ютландія
145 Ferslev 1, Fleskum hd, Ålborg amt, Північна Ютландія
154 Torup, Vang sn, Hundborg hd, Tisted amt, Північна Ютландія = R 8
155 Sjøring, Hundborg hd, Tisted amt, Північна Ютландія = R 9
160 Jetsmark, Hvetbo hd, Hjørring amt, Північна Ютландія
161 Hune, Hvetbo hd, Hjørring amt, Північна Ютландія
188 Ørbæk, Vindinge hd, Svendborg amt, Fyn
189 Avnslev, Vindinge hd, Svendborg amt, Fyn
190 Helnæs, Båg hd, Odense amt, Fyn
192 Flemløse 1, Båg hd, Odense amt, Fyn
193 Flemløse 2, Båg hd, Odense amt, Fyn
202 Rønninge, Åsum hd, Odense amt, Fyn = M 123
209 Glavendrup, Skamby sn, Skam hd, Odense amt, Fyn = M 124
211 Nørre Nærå, Skam hd, Odense amt, Fyn
213 Skovlænge, Sønder hd, Maribo amt, Lolland
216 Tirsted, Fuglse hd, Maribo amt, Lolland = R 7 = *Мел* 5
217 Sædinge, Fuglse hd, Maribo amt, Lolland
218 Tågerup, Fuglse hd, Maribo amt, Lolland = R 5
219 Bregninge, Musse hd, Maribo amt, Lolland
220 Sønder Kirkeby, Sønder hd, Maribo amt, Falster = R 29
227 Sandby, Tybjerg hd, Præstø amt, Sjælland
230 Tryggevælde, Karise el, Hårlev sn, Fakse hd, Præstø amt = M 125
238 Fjenneslev, Alsted hd, Sorø amt, Sjælland
239 Gørlev, Løve hd, Holbæk amt, Sjælland
248 Snoldelev, Tune hd, Københavns amt, Sjælland
250 Høje Tåstrup, Smørum hd, Københavns amt, Sjælland
259 Fuglie 1, Skytts hd, Malmöhus län, Skåne = M 126 = R 30
262 Fosie, Oxie hd, Malmöhus län, Skåne = R 14
266 Uppåkra, Bara hd, Malmöhus län, Skåne = R 31
268 Østra Vemmenhög, Vemmenhögs hd, Malmöhus län, Skåne
269 Källstorp, Vemmenhögs hd, Malmöhus län, Skåne

270 Skivarp, Vemmenhögs hd, Malmöhus län, Skåne = R 20
275 Solberga, Vemmenhögs hd, Malmöhus län, Skåne = R 32
276 Örsjö, Vemmenhögs hd, Malmöhus län, Skåne
277 Södra Villie, Ljunits hd, Malmöhus län, Skåne
279 Sjörup, Ljunits hd, Malmöhus län, Skåne = R 27
288 Bjäresjö 2, Herrestads hd, Malmöhus län, Skåne
289 Bjäresjö 3, Herrestads hd, Malmöhus län, Skåne
291 Sövestad 2, Herrestads hd, Malmöhus län, Skåne = M 127
293 Stora Herrestad, Herrestads hd, Malmöhus län, Skåne
295 } 296 } Hällestad-stenene 1—3, Torna hd, Malmöhus län, Skåne = M 128 = R 26
297
298 Dalby, Torna hd, Malmöhus län, Skåne
315 Lund 2, Malmöhus län, Skåne
316 Norra Nöbbelöv, Torna hd, Malmöhus län, Skåne = R 21
318 Håstad, Torna hd, Malmöhus län, Skåne = R 10
321 Västra Karaby, Harjagers hd, Malmöhus län, Skåne = R 22
329 Gårdstånga 1, Frosta hd, Malmöhus län, Skåne = R 23
330 Gårdstånga 2, Frosta hd, Malmöhus län, Skåne = R 15
333 Örja, Rönnebergs hd, Malmöhus län, Skåne
334 } 335 } Västra Strö monument, Onsjö hd, Malmöhus län, Skåne = M 129 = R 24
337 Valleberga, Ingelstads hd, Kristianstads län, Skåne = M 130 = R 25
338 Glemminge, Ingelstads hd, Kristianstads län, Skåne
339 Stora Köpinge, Herrestads hd, Malmöhus län, Skåne = R 2
343 Östra Herrestad, Ingelstads hd, Kristianstads län, Skåne
344 } 345 } Simris 1—2, Järestads hd, Kristianstads län, Skåne = R 11 (345)
356 Sölvesborg, Listers hd, Blekinge
363 Sturkö, Östra hd, Blekinge = R 3
379—380 Ny Larsker 1—2, Vester hd, Bornholm = M 132 = R 189
411 Karlevi, Vickleby sn, Öland = Öl 1 = M 94
412 London (St. Pauls-st.), St. Pauls Church, London, Англія = M 133
412a London-City, London, Англія

(b) J №

29 Elleköpinge, Åhus, Kristianstad

Фарерські руни

J №

69 Kirkjubø, Strømsøe (пор. APS 24 [1959], p. 124)

Ґотландські руни

(a) G №

109 Olleifs, Alskogs sn, Garda ting = J 3
110 Tjängvide, Alskogs sn, Garda ting, Nu i Statens Historiska Museum = J 4
111 Ardre kyrka 1 (= H. Pipping nr IV), Kräklinge ting, Nu i Statens Historiska Museum
112 Ardre kyrka 2 (= H. Pipping nr VII), Kräklinge ting, Nu i Statens Historiska Museum
113 Ardre kyrka 3 (= H. Pipping nr III), Kräklinge ting, Nu i Statens Historiska Museum
114 Ardre kyrka 4 (Nu i Statens Historiska Museum), Kräklinge ting = *Мел* 16
134 } Sjonhems kyrka (Nu i Gotlands Fornsal), Halla ting = M 92
135 } = R 192 = *Мел* 20—21
136 Sjonhems kyrka, Halla ting
207 Stenkumla kyrkogård = M 91 = *Мел* 19 = R 191
216 Timans, Roma sn = *Мел* 22 = R 196
220 Hallfreda, Follingbo sn = *Мел* 23 = R 197

(b) R №

193 Pilgårds, Boge sn = M 90 = *Мел* 17
195 Rute kyrka = *Мел* 18

(c) J №

1 Hangvar, Hangvars sn
2 Lokrume, Lokrume sn

Давньогрецькі (Візантія) руни

(a) Константинополь
Айя-Софія. Стамбул

(b) Пірейський лев
Венеція

Ґренландські руни

J 68 Narssaq, Julianehåb

Гебрідські руни

J 76 Kilbar, Barra = M 158

Ємтландські руни

L №

L 1085 Frösö = M 151

Менські руни

Andreas II(= M. C. 103 = B 2) = J 79 = M 153
Ballaugh(= M. C. 77 = B 6) = J 82

Норвезькі руни

NYR №

2 Bjørneby, Degernes sn i hd, Rakkestad pgd, Østfold fylke = J 31
6 Eidsberg kirke, e., Østfold fylke
29 Nørstebø, Lesja pgd, Opland fylke = M 134
57 Ringebu kirke 2 (Gudbrandsdalen), Opland fylke
59 Fåberg, Fåberg sn, hd i pgd, Gudbrandsdalen, Opland fylke = J 40 = M 135

61 Alstad 1—2, Hof sn, Østre Toten hd, Opland fylke
62 = M 135—138 = *Мел* 6 (62)
63—64 Gran kirke 1—2, Hadeland, Opland fylke = J 38 (= 64)
68 Dynna, Gran sn, hd i pgd, Opland fylke = M 139
84 Vang, Vang sn, hd i pgd (Valdres), Opland fylke = J 39
98 Tanberg 4, Norderhov sn, hd i pgd, Buskerud fylke = J 37
102 Hønen, Norderhov sn, hd i pgd, Buskerud fylke = J 36
127 Hon, Haug sn, Eiker pgd, Buskerud fylke
137 Oseberg [ship], Slagen sn, Sem hd i pgd, Vestfold fylke
138 = J 33—34
139 Nedre Gokstad [ship], Sandar sn, hd i pgd, Vestfold fylke = J 32
140 Valby, Tjølling sn, hd i pgd, Vestfold fylke
182 Hafstad, Landvig sn i hd, Hommedal pgd, Aust-Agder fylke
184 Galteland, Evje sn, hd i pgd, Aust—Agder fylke = M 142
208 Ryen, Tveid sn, hd i pgd, Vest-Agder fylke = J 41
209 Oddernes 1—2 (near Kristiansand), Vest-Agder fylke
210 = M 143 (210) = J 42 (209)
211 Søgne, Søgne gamle pgd, Vest-Agder fylke = J 43
213 Skollevoll, Vanse pgd, Lister og Mandal amt, Vest-Agder fylke = M 144
217 Ålgård, Sokndal sn, hd i pgd, Rogaland fylke = J 44
221 Orrestad, Helleland sn, hd i pgd, Rogaland fylke = J 45
223 Njærheim 1—2, Nærbø sn i hd, Hå pgd, Rogaland fylke
224 = J 46—47
225 Klepp 1—2, Klepp hd i pgd (Jæren), Rogaland fylke
226 = J 48—49
228 Tu, Klepp sn, hd i pgd (Jæren), Rogaland fylke = J 50
230 Reve, Bore sn, Klepp hd i pgd (Jæren), Rogaland fylke = J 51
239 Stangeland, Høiland sn, hd i pgd, Rogaland fylke = M 145 = J 52
244 Helland 2—3, Sola sn i hd, Håland pgd, Rogaland fylke
245 = M 146 (244) = J 53—54
252 Stavanger 3, Rogaland fylke = M 148
271 Gjerde kirke 1—2, Gjerde sn, Etne hd i pgd, Hordaland fylke
272 = J 55 (271)
273 Grindheim kirke, Grindheim sn, Etne hd i pgd, Hordaland fylke
274 Nerheim kirke, Ølen sn, hd i pgd, Hordaland fylke

282
283 } Trå, Granvin sn i hd, Ulvik pgd, Hordaland fylke = J 56
284
287—288 Bergen 1—2, Hordaland fylke
300 Eikeland, Hamre sn, hd i pgd, Hordaland fylke = J 57
330 Urnes kirke 13, Solvorn sn, Hafslo hd i pgd, Sogn og Fjordane fylke
338 Urnes kirke 21, Solvorn sn, Hafslo hd i pgd, Sogn og Fjordane fylke
358 Borgund kirke 11, Borgund sn i hd, Lærdal pgd, Sogn og Fjordane fylke = M 149
391 Hopperstad kirke 2, Vik sn, hd i pgd, Sogn og Fjordane fylke
417 Svanøj kirke 13, Svanøj sn, Kinn hd i pgd, Sogn og Fjordane fylke = J 58
421
422 } Hennøy 3, Rugsund sn, Davik hd i pgd, Sogn og Fjordane fylke = *Мел* 7 (422)
427
449 Kuli, Edøy sn, hd and pgd, Møre og Romsdal fylke = J 60
450 Strand, Åfjord sn, hd i pgd, Sør-Trøndelag fylke
453 Hårberg, Rissa sn i hd, Stadsbygd pgd, Sør-Trøndelag fylke = J 61
459 Furen, Geitastrand sn i hd, Børsa pgd, Sør-Trøndelag fylke = J 63
529
530 } Sakshaug kirke 4—5, Inderøy hd i pgd, Nord-Trøndelag fylke
537 Engstad, Overhalla hd i pgd, Namdalen, N-Trøndelag fylke = J 64
540 Senja («Botnhavn»), Hillesø hd i sn, Lenvik pgd, Troms fylke
541
543 } Ukjent sted i Norge (невідоме місце в Норвегії) 4, 6, 7
544
579 Nordre Kaupang, Tjølling sn, hd i pgd, Vestfold fylke = J 35
598
602 } Runemynter (рунічні монети)

Руни із кол. Радянського Союзу

Мел №

А. *Латвія*

140 Daugmale (Історичний музей Латвії, № A9964: 6493)

B. *Україна*

109 Березань (Одеський археологічний музей, № 50378) = M 109 = R 194
121 Сошичне, б. Ковеля (Волинь)

C. *Росія*

141 Великий Новгород I
142 Великий Новгород II
143 Стара Ладога I (Державний Ермітаж (СПб.), № DLS 1969) = J 30
144 Стара Ладога II

Шведські руни

A. *Gästrikland*

L №

1049 Söderby, Gävle = R 187 = *Мел* 15
Järvsta, Gävle (NK VI, pp. 208—209)

B. *Hälsingland*

L №

L 1065 Malsta, Rogsta sn (NK VI, pp. 160—161) = M 88 = R, p. 81.

C. *Närke*

R №

R 114 Apelboda, Glanshammars sn i hd

D. *Öster Götland*

(a) Ög №

8 Kälvesten-stenen, v. Stenby kyrka, Aska hd = R 67b = *Мел* 96 = J 20
30 Skjorstad, Tåby sn, Björkekinds hd = R 63 = *Мел* 97

38	Boberg, Fornåsa sn, Bobergs hd = J 18
43	Ingelstad, Östra Eneby sn, Bråbo hd = J 19
60	«Järmsta-stenen», Dals hd
64	Bjälbo, kirka, Göstrings hd = M 96 = R 64
68	Ekeby, kyrka, Göstrings hd = R 66
81	Högby gamla kyrka, Göstrings hd = M 97 = R 60—61 = *Мел* 95
83	Högby kyrka, Göstrings hd = R 62
94	Harstads kyrkogård, Väderstad-Harstads sn, Göstrings hd = R 58 = *Мел* 115
104	Gillberga, Kaga sn, Hanekinds hd = R 67
111	Landeryds kyrka, Hanekinds hd = R 65
117	Slaka kyrka, Hanekinds hd = J 24
136	Rök, kyrkogården, Lysings hd = M 47 = J 22
145	Dagsberg, kyrkogårdsmuren, Lösings hd = *Мел* 93
149	Furingstads, prästgård, Lösings hd
152	Agetomta, Furingstads sn, Lösings hd
155	«Sylten», Bjällbrunna ägor, Styrstads sn, Lösings hd = *Мел* 94
200	Uddarp, Sya sn, Vifolka hd

(b) R №

59	Kallerstads ägor, S:t Lars sn, Hanekinds hd

(c)

Törnevalla, див. с. 488.

E. *Öland*

Öl №

1	Karlevi, Vickleby sn = DR 411 = M 94
28	Gårdby kyrkogård = M 95 = R 190 = *Мел* 92
33	Runstens kyrkoby, västra gärdet i en bro, Runstens sn = J 7

F. *Småland*

Sm №

5	Transjö, Hjortsberga sn, Allbo hd, Kronobergs län = R 50
10	Växjö, domkyrkan, Kronobergs län = R 57
11	Kårestad, Furuby sn, Konga hd, Kronobergs län
20	Rottnekvarn, Söraby sn, Norrvidinge hd, Kronobergs län = J 27
27	Berga kyrkogård A, Sunnerbo hd, Kronobergs län = R 54

28 Berga kyrkogård B, Sunnerbo hd, Kronobergs län = R 55
29 Ingelstad, Berga sn, Sunnerbo hd, Kronobergs län = R 46
35 Replösa, Ljungby sn, Sunnerbo hd, Kronobergs län
37 Rörbro, Nöttja sn, Sunnerbo hd, Kronobergs län
42 Tuna, Russby sn, Sunnerbo hd, Kronobergs län = R 52
46 Eriksstad, Vittaryds sn, Sunnerbo hd, Kronobergs län = R 51 = *Мел* 59
48 Torp, Bredaryds sn, Västbo hd, Jönköpings län
52 Forsheda allmänning, Forsheda sn, Västbo hd, Jönköpings län = R 47
71 Norra Sandsjö prästgård, Västra hd, Jönköpings län
76 Sävsjö (f. d. Norra Ljunga sn), Komstad, Västra hd, Jönköpings län = R 48
77 Sävsjö (f. d. Norra Ljunga sn), Sävsjö Västergård, Västra hd, Jönköpings län = R 53
101 Nöbbelesholm, Nävelsjö sn, Östra hd, Jönköpings län = R 49
104 Vetlanda kyrka, Östra hd, Jönköpings län = R 56
127 Bona, Bredestads sn, Norra Vedbo hd, Jönköpings län = R, p. 67
132 Rickelstorp, Flisby sn, Vedbo hd, Jönköpings län
144 Gursten, Lofta sn. (Nu vid Folkhögskolan, Gamleby), Norra Tjusts hd, Kalmar län = J 26

G. *Södermanland*

(a) Sö №

9 Lifsinge, Dillnäs sn, Daga hd = *Мел* 36
14 Gåsinge kyrka, Daga hd = R 68
16 Kattnäs kyrkogård, Daga hd = R 106
22 Håga, Mörkö sn, Hölebo hd
33 Skååäng, Vagnhärads sn, Hölebo hd = R 96 = *Мел* 42
34, 35 } Tjuvstigen, Vagnhärads sn, Hölebo hd = R 84 = *Мел* 55
39 Åda, Vagnhärads sn, Hölebo hd = M 80 = R 97 = *Мел* 40
45 St. Släbro, Nikolai sn, Jönåkers hd = *Мел* 43
46 Hormesta, Nykyrka sn, Jönåkers hd = R 98
49 Ene, Stigtomta kyrka, Jönåkers hd = R 69
53 Valstad, Bettna sn, Oppunda hd = R 85
54 Bjudby, Blacksta sn, Oppunda hd
55 Bjudby, Blacksta sn, Oppunda hd = R 86
62 Hässlö, Lerbo sn, Oppunda hd = R 87
65 Djulefors, Stora Malms sn, Oppunda hd = M 81 = R 88 = *Мел* 58

82 Tumbo kyrka, Väster Rekarne hd = R 99 = *Мел* 111
83 Tumbo kyrka, Väster Rekarne hd = R 107
85 Västerby, Tumbo sn, Väster Rekarne hd = R 70 = *Мел* 102
90 Lövhulta, Hammarby sn, Östra Rekarne hd
92 Husby kyrkogård, Östra Rekarne hd = R 100 = *Мел* 54
96 Jäders kyrka, Östra Rekarne hd = *Мел* 33
101 Ramsundsberget, Mora, Jäders sn, Östra Rekarne hd = M 82
105 Högstena, Kjula sn, Öster Rekarne hd = *Мел* 52
106 Kungshållet, Kjula ås and sn, Öster Rekarne hd = R 101
107 Balsta, Klosters sn, Öster Rekarne hd = *Мел* 25
108 Gredby, Klosters sn, Öster Rekarne hd, Nu i Äskilstuna = *Мел* 30
110 Grönsta, Klosters sn, Öster Rekarne hd = *Мел* 31
112 Kolunda, Stenkvista sn, Öster Rekarne hd
116 Sundby kyrka, Öster Rekarne hd
121 Bönestad, Allhelgona sn, Rönö hd = *Мел* 26
126 Fagerlöt, Hamra skog, Bogsta sn, Rönö hd = R 71 = *Мел* 50
130 Hagstugan, Sparsta ägor, Lid sn, Rönö hd = *Мел* 51
131 Lundby, Lids sn, Rönö hd = M 77d = *Мел* 37
137 Aspa, Ludgo sn, Rönö hd = R 80
139 Korpbron, Jursta ägor, Ludgo sn, Rönö hd
148 Innberga, Runtuna sn, Rönö hd = R 72 = *Мел* 34
151 Lövsund, Runtuna sn, Rönö hd
159 Österberga, Runtuna sn, Rönö hd = R 89
160—161 Råby kyrka 1—2, Rönö hd = R 108 (160), R 102 (161)
163 Ryckstа, Råby sn, Rönö hd = R 90 = *Мел* 108
164 Spånga, Råby sn, Rönö hd = R 73
165 Grinda, Spelviks sn, Rönö hd = R 81 = *Мел* 103
166 Grinda, Spelviks sn, Rönö hd = M 84 = R 91
170 Nälberga, Svärta sn, Rönö hd = R 74 = *Мел* 106
171 Esta, Säterstads sn, Rönö hd = R 75 = *Мел* 57
173 Tystberga, Tystberga sn, Rönö hd = *Мел* 49
174 Aspö kyrka, Selebo hd = R 92
176 Kärnbo ödekyrka, Selebo hd = J 17
179 Gripsholm, Kärnbo sn, Selebo hd = M 77e = *Мел* 32
182 Läggesta, Kärnbo sn, Selebo hd
197 Kolsundet, Husby, Ytterselö sn, Selebo hd
198 Mervalla, Ytterselö sn, Selebo hd = M 85 = R 82 = *Мел* 38
202—203 Östa, Ytterselö sn, Selebo hd
207 Överselö kyrka, Selebo hd = R 76
215 Sorunda kyrka, Sotholms hd
216 Aska, Sorunda sn, Sotholms hd = R 109 = *Мел* 24

217 Berga, Sorunda sn, Sotholms hd = R 77
233 Trollsta, Sorunda sn, Sotholms hd
254 Vansta, Ösmo sn, Sotholms hd = *Мел* 28
260 S. Betby, Österhaninge sn, Sotholms hd = R 93
269 Söderby malm, Österhaninge sn, Sotholms hd
271 Täckeråker, Österhaninge sn, Sotholms hd
277 Strängnäs, Domkyrkan = *Мел* 44
279 Strängnäs, vid Domkyrkan = *Мел* 45
281 Strängnäs, Domkyrkan = *Мел* 46
287 Hunhammar (nu Norsborg), Botkyrka sn, Svartlösa hd = *Мел* 53
292 Bröta, Grödinge sn, Svartlösa hd
308, 312 Södertälje, Vid järnavägen = R 94 = *Мел* 41 (= 308) = *Мел* 41
318 Sund, Helgesta sn, Villåttinge hd
319 Sannerby (nu Stäringe), Årdala hd, Villåttinge hd = R 78
320 Stäringe, Årdala sn, Villåttinge hd = *Мел* 47
327 Göksten (Näsbyholm), Härads sn, Åkers hd = *Мел* 29
333 Ärja ödekyrka, Åkers sn and hd = R 95
335 Ärja ödekyrka, Åkers sn and hd = *Мел* 56
338 Turinge kyrka, Öknebo hd = M 86 = R 79 = *Мел* 48
345 Ytterjärna kyrka, Öknebo hd = R 110 = *Мел* 120
352 Linga, Överjärna sn, Öknebo hd = R 103
360 Bjuddby, Blacksta sn, Oppunda hd = R 104 = *Мел* 27
367 Släbro, S:t Nikolai sn, Jönåkers hd

(b) R №

83 Aspa bro, Löten, Ludgo sn, Rönö hd
111 Nolinge, Grödinge sn, Svartlösa hd = *Мел* 39
112 Lagnö, Vansö sn, Åkers hd = *Мел* 35
113 Giberga, Lunda sn, Jönåkers hd

H. *Uppland*

(a) U №

4, 5, 9 Björkö, Adelsö sn, Färentuna hd = J 9(4), 10(5), 11(9)
11 Hovgården, Adelsö sn, Färentuna hd
16 Nibble, Ekerö sn, Färentuna hd
29 Hillersjö, Hilleshögs sn, Färentuna hd = M 48

34 Sundby, Sånga sn, Färentuna hd
70 Flysta, Spånga sn, Sollentuna hd
72 } Hansta (numera Hägerstalund), Spånga sn (Nu på Skansen,
73 } Stockholm), Sollentuna hd = M 49 = R 134 = *Мел* 114
80 Sundby, Spånga sn, Sollentuna hd
100 Skälby, Sollentuna hd
101 S. Sätra, Sollentuna sn i hd = M 78a
104 Eds kyrka (Nu i Oxford, Ashmolean Museum), Sollentuna hd = R 115 = *Мел* 117
111 Ed, Hjältarängen, Eds sn, Sollentuna hd
112A—B Ed, kyrkstigen, Eds sn, Sollentuna hd = M 50 = R 174 = *Мел* 118
126 Över-Järva, Solna sn, Danderyds sg
127 Danderyds kyrka, Danderyds sg
133 Täby kyrka, Danderyds sg, пор. № 141
135 } Broby, Täby sn, Danderyds sg = M 51 = *Мел* 99 (136)
136 }
137 Broby, Täby sn, Danderyds sg
140 Broby, Täby sn, Danderyds sg = R 152 = *Мел* 100
141 Fittja, Täby sn, Danderyds sg = R 135
142 Fällbro, Täby sn, Danderyds sg = M 78b
143 Hagby, Täby sn, Danderyds sg
145 Hagby, Brohammaren, Täby sn, Danderyds sg
147 Hagby, Sparingsberg, Täby sn, Danderyds sg
148 Hagby, Sparingsberg, Täby sn, Danderyds sg
149 Hagby, Täby sn, Danderyds sg
150 Karby, Täby sn, Danderyds sg
151 Karby, Täby sn, Danderyds sg
153 Lissby, Täby sn II, Danderyds sg = R 153 = *Мел* 68
154 Lissby, Täby sn III, Danderyds sg = R 154 = *Мел* 69
158 Löttinge, Täby sn, Danderyds sg = R 128
160 } Risbyle, Täby sn, Danderyds sg
161 }
164 } Täby Tä, Täby sn, Danderyds sg = M 78c
165 }
173 Väsby, Värmdö sn i sg
175 Österåkers kyrka, Österåkers sn, Åkers sg
180 } Össeby-Garns kyrka, Vallentuna hd = R 155
181 }
194 Väsby, Össeby-Garns sn, Vallentuna hd = M 52 = R 175
201 Angarns kyrka, Vallentuna hd = R 116 = *Мел* 98
209 Veda, Angarns sn, Vallentuna hd = M 53 = R 136 = *Мел* 63
212A—B Vallentuna kyrka, Vallentuna hd = M 78d

214	Vallentuna kyrka, Vallentuna hd = M 54 = R 129 = *Мел* 61
215	Vallentuna kyrka, Vallentuna hd
225 226	} Bällsta, Vallentuna sn i hd
240 241	} Lingsberg, Vallentuna sn i hd = R 169 (241)
243	Molnby, Vallentuna sn i hd
258	Fresta kyrka, Vallentuna hd = M 55 = R 117
260 261	} Fresta kyrka, Vallentuna hd
270	Smedby, Fresta sn, Vallentuna hd = R 118 = *Мел* 110
283	Torsåker (Tjursåker), Hammarby sn, Vallentuna hd = R 119 = *Мел* 83
309	Harg, Skånela sn, Seminghundra hd
310	Harg, Skånela sn, Seminghundra hd
320	Kimsta, Skånela sn, Seminghundra hd
328	Lundby, Markims sn, Seminghundra hd
329	Snottsta, Markims sn, Seminghundra hd
330	Snottsta, Markims sn, Seminghundra hd
331	Snottsta, Markims sn, Seminghundra hd
332	Vreta, Markims sn, Seminghundra hd
335	Orkesta kyrka, Seminghundra hd
336	Orkesta kyrka, Nu skolhusgården, Seminghundra hd
343 344	} Yttergärde, Orkesta sn, Seminghundra hd = M 56 = R 120
346	Frösunda kyrka, Seminghundra hd = M 57 = R 137 = *Мел* 86
347 348	} Näs, Frösunda sn, Seminghundra hd = R 121
349	Odenslunda, Frösunda sn, Seminghundra hd = R 122
356	Ängby, Lunda sn, Seminghundra hd = M 57 = R 137 = *Мел* 91
357	Skepptuna kyrka, Seminghundra hd
358	Skepptuna kyrka, Seminghundra hd = R 138 = *Мел* 109
360	Gådersta, Skepptuna sn, Seminghundra hd
363	Gådersta, Skepptuna sn, Seminghundra hd = R 139
364 366	} Gådersta, Skepptuna sn, Seminghundra hd = R 156 (366) = *Мел* 66 (366)
374	Örby, Skepptuna sn, Seminghundra hd = R 157 = *Мел* 119
379	Sigtuna, Kyrkogården = M 58 = R 171
385	Sigtuna, S:t Olovs ruin = R 170
391	Sigtuna, vid Prästgatan, Villa Karlsro = R 172
414	Norrsunda kyrka, Ärlinghundra hd = R 158

419	Norslunda, Norrsunda sn, Nu på Skansen, Stockholm, Ärlinghundra hd
431	Åshusby, Norrsunda sn. Nu i Norrsunda kyrka, Ärlinghundra hd = R 140 = *Мел* 107
432	Åshusby, Norrsunda sn, Ärlinghundra hd
436	Årnberga, Husby-Ärlinghundra sn, Ärlinghundra hd
439	Steninge, Husby-Ärlinghundra sn, Ärlinghundra hd = M 77a = *Мел* 78
444 445	Bromsta, Odensala sn, Ärlinghundra hd
446	Droppsta, Odensala sn, Ärlinghundra hd = R 159 = M 104
457 458 459	Skråmsta, Haga sn, Ärlinghundra hd
461	Torslunda, Haga sn, Ärlinghundra hd
467	Tibble, Vassunda sn, Ärlinghundra hd = *Мел* 80
479	Prästgården, Alsike sn, Ärlinghundra hd = R 160
498	Åby, Husby-Långhundra sn i hd
504	Ubby, Närtuna sn, Länghundra hd R 161 = *Мел* 85
513	Rimbo kyrka, Sjuhundra hd = *Мел* 72
518	V. Ledinge, Skederids sn, Sjuhundra hd = R 130 = *Мел* 65
527	Frötuna kyrka, Frötuna och Länna sg = R 123
532—533	Rosslags-Bro kyrka, Bro och Vätö sg = R 141 = *Мел* 74
539	Husby-Lyhundra kyrka, Lyhundra hd = M 59 = R 162
540	Husby-Lyhundra kyrka, Lyhundra hd = R 142 = *Мел* 88
582	Söderby-Karls kyrka, Lyhundra hd = M 60 = R 143 = *Мел* 76
605	Stäket, Stockholms-Näs sn, Bro hd = *Мел* 79
611	Tibble (Granhammar), V. Ryds sn, Bro hd = R 144 = *Мел* 81
613	Torsätra, V. Ryds sn, Bro hd = M 61
614	Torsätra, V. Ryds sn, Bro hd = R 163
616	Tång, V. Ryds sn, Bro hd = R 164
617	Bro kyrka, Bro hd = M 62 = R 180
623	Jursta, Bro sn i hd
636	Låddersta, Kalmar sn, Håbo hd = R 145 = *Мел* 70
643 644	Ekilla bro, Yttergrans sn (Nu vid Ekolsund, Husby-Sjutolfts sn), Håbo hd = M 77b (644) = *Мел* 90 (644)
649	Övergrans kyrka, Håbo hd
654	Varpsund, Vi ägor, Övergrans sn, Håbo hd = *Мел* 62
661	Råby, Håtuna sn, Håbo hd = *Мел* 73
668—669	Kålsta, Häggeby sn, Håbo hd = M 63 (668) = R 124 (668)
670	Rölunda, Häggeby sn, Håbo hd

681 Skoklosters kyrka, Bro hd
687 Sjusta, Skoklosters sn, Håbo hd = M 64 = R 131 = *Мел* 89
698 Veckholms kyrka, Trögds hd = R 146 = *Мел* 64
699 Amnö, Veckholms sn, Trögds hd. Nu vid Ekholmen = M 65 = R 132
722 Löts kyrka, Trögds hd = *Мел* 67
729 Ågersta, Löts sn,, Trögds hd
766 Norrby, Back-Norrby, Vårfrukyrka sn, Åsunda hd
778, 780 Svinnegarns kyrka, Åsunda hd = M 77c (778) = *Мел* 75 (778)
785 Tillinge kyrka, Åsunda hd = M 68 = R 165 = *Мел* 82
791 Tibble, Tillinge sn, Åsunda hd
792 Ulunda, Tillinge sn, Åsunda hd = M 69 = R 166 = *Мел* 112
802 Långtora gärde, Långtora sn. Nu vid Långtora kyrka, Lagunda hd
812 Hjälsta kyrka, Lagunda hd = R 125
813 Brunnsta, Hjälsta sn, Lagunda hd
837 Alsta, Nysätra sn, Lagunda hd = *Мел* 60
855 Prästgården, Balingsta sn. Nu vid Böksta backe, Hagunda hd
896 Håga, Bondkyrka sn, Ulleråkers hd. Nu i Universitetsplanteringen, Uppsala = R 147
898 Norby, Bondkyrka sn, Ulleråkers hd = R 167 = *Мел* 71
922 Uppsala Domkyrkan = R 126 = *Мел* 113
925 Uppsala Domkyrkan = R 127
948 Danmarks by, Fålebro, Danmarks sn, Vaksala hd = R 148
954 Söderby, Danmarks sn, Vaksala hd = R 168 = M 71
956 Vedyxa, Danmarks sn, Vaksala hd = R 133 = *Мел* 101
968 Bolsta, Vaksala sn i hd
978 Gamla Uppsala kyrka, Vaksala hd = R 176
984 Ekeby, Gamla Uppsala sn, Vaksala hd
1011 Örby, Rasbo sn i hd. Nu i Universitetsplanteringen, Uppsala = R 177
1016 Fjuckby, Ärentuna sn, Norunda hd = M 73 = R 149 = *Мел* 87
1028 Lena kyrka, Norunda hd = R 178
1036 Tensta kyrka, Norunda hd
1041 Golvasta, Tensta sn, Norunda hd
1048, 1050 Björklinge kyrka, Norunda hd = R 150 (1048)
1060 Tibble, Björklinge sn, Norunda hd
1087 Lövsta, Bälinge sn i hd = R 151 = *Мел* 105
1143 Tierps kyrka, Örbyhus hd = *Мел* 84
1158 Stora Salfors, Simtuna sn i hd
1181 Lilla Runhällen, Råsbo, Nora sn, Våla hd = R 179

(b) R №

173 Sigtuna (мідяна скринька)

(c) J №

13 }
14 } Björkö, Adelsö sn, Färentuna hd
15 Ulvsunda, Stockholm

I. *Väster Götland*

Vg №

8	Hjälstads sn, kyrkan. Nu på kyrkogården, Vadsbo hd, Skaraborgs län
17	Torsö sn, Skeberga, Vadsbo hd, Skaraborgs län
20	Gösslunda sn, Västanåker, Kållands hd, Skaraborgs län = R 35
40	Råda sn, kyrkan, Kållands hd, Skaraborgs län = M 99 = R 36
59	Norra Härene sn, gamla kyrkan. Nu vid Dagsnäs, Bjärka sn, Kinnefjärdings hd, Skaraborgs län
61	Edsvära sn, Härlingstorp, Skånings hd, Skaraborgs län = M 100 = R 37
62	Edsvära sn, Ballstorp, Skånings hd, Skaraborgs län
73	Synnerby sn, kyrkan. Nu på kyrkogården, Skånings hd, Skaraborgs län
74	Vinköls sn, skolgården (gamla kyrkogården), Skånings hd, Skaraborgs län
101	Flo sn, Bragnum. Åse hd, Skaraborgs län
102	Håle sn, gamla kyrkan. Nu på ödekyrkogården. Åse hd, Skaraborgs län
103	Håle sn, ödekyrkogården. Åse hd, Skaraborgs län
108	Tängs sn, gamla kyrkan. Nu på ödekyrkogården. Åse hd, Skaraborgs län
112	Ås sn, kyrkan. Åse hd, Skaraborgs län = M 102 = R 40
113	Bjärby sn, Töfta, Lärkegapet, Viste hd, Skaraborgs län
115	Grästorps köping (Tängene sn), Stora Västölet, Viste hd, Skaraborgs län
119	Sparlösa sn, kyrkan. Nu på kyrkogården, Viste hd, Skaraborgs län = J 25
122	Barne-Åsaka sn, Abrahamstorp. Nu vid Dagsnäs, Bjärka sn, Barne hd, Skaraborgs län = R 44

135 Kinneve sn, Hassla by, Frökinds hd, Skaraborgs län = R 42 = *Мел* 11
137 Kinneve sn, Sörby. Nu vid Alarp, Frökinds hd, Skaraborgs län
146 Slöta sn, kyrkan. Vartofta hd, Skaraborgs län
150 Väne-Åsaka sn, Velanda, Skattergården. Väne hd, Älvsborgs län
151 Eggvena sn, kyrkan. Nu på kyrkogården. Kullings hd. Älvsborgs län
152 Eggvena sn, Håkansgården, Kullings hd, Älvsborgs län
155 Hols sn, kyrkan, Kullings hd, Älvsborgs län
157 Hovs sn, Fröstorp, Storegården, Gäsene hd, Älvsborgs län
158 Fänneslunda sn, kyrkan. Nu vid Fänneslunda, Ås hd, Älvsborgs län
178 Kölaby sn, kyrkogården. Redvägs hd, Älvsborgs län = R 34 = *Мел* 116
181 Norra Åsarps sn, Frugården, Redvägs hd, Älvsborgs län = R 38 = *Мел* 10
182 Norra Åsarps sn, Hög, Skattegården, Älvsborgs län = R 45
184 Smula sn, kyrkogården. Nu vid Dagsnäs i Bjärka sn, Redvägs hd, Älvsborgs län = R 39 = *Мел* 9
187 Vists sn, kyrkan. Nu på kyrkogården, Redvägs hd, Älvsborgs län = R 41
197 Dalums sn, kyrkan. Nu på kyrkogården, Redvägs hd, Älvsborgs län = M 105 = R 43 = *Мел* 8

K. *Västmanland*

Vs №

1, 2 } Stora Rytterns kyrkoruin, Rytterns sn, Snevringe hd = M 79 = R 183 = *Мел* 13
5 Vändle, Sörgården (Gästgivargården), Dingtuna sn, Tuhundra hd = R 186
9, 10 } Vesterås, Saltängsbron (f. d. Lundby sn) = R 184
18, 19 } Berga, Skultuna sn. Nu vid Skultuna bruk, Norrbo hd = R 182 (18) = *Мел* 12 (19)
20 Prästgården, Romfartuna sn. Nu i kyrkan, Norrbo hd
22 Ulvsta, Haraker sn. Nu vid Svanå bruk, Norrbo hd = R 185 = *Мел* 14
24 Hassmyra, Fläckebo sn. Nu vid Hembygdsgården
27 Grällsta, Kila sn, Övertjurbo hd = R 181

ДОДАТОК ДРУГИЙ

Базові тексти ісландської «Gelehrte Urgeschichte»

Свідчення Сноррі Стурлуссона про ранній період Східної Європи

Snorra Edda, Prologue

Heimskringla, Ynglinga saga

1. Kringla heimsins, sú er mannfólkit byggvir, er mjǫk vágskorin. Ganga hǫf stór ór útsjánum inn í jǫrðina. Er þat kunnigt, at haf gengr frá Nǫrvasundum ok allt út til Jórsalalands. Af hafinu gengr langr hafsbotn til landnorðrs, er heitir Svartahaf. Sá skilr heimsþriðjungana.

2. Veröldin var greind í þrjár hálfur, frá suðri í vestr ok inn at Miðjarðarsjó; sá hlutr var kallaðr Affríká. Inn syðri hlutr þeirar deilðar er heitr, svá at þar brennr, af sólu.

Annarr hlutr frá vestri til norðrs ok inn til hafsins; er sá kallaðr Evrópá eða Énéá.

Inn nyrðri hluti er þar svá kaldr, at eigi vex gras á ok eigi má byggja.

Frá norðri ok um austrhálfur allt til suðrs, þat er kallat Asíá.

Í þeim hluta veraldar er öll fegrð ok prýði ok eignir jarðar-ávaxtar, gull ok gimsteinar. Þar er ok mið veröldin. Ok svá sem þar er jörðin fegri ok betri öllum kostum en í öðrum stöðum, svá var ok mannfólkit þar mest tignat af öllum giftunum, spekinni ok aflinu, fegrðinni ok alls konar kunnustu.

3. Nær miðri veröldinni var gert þat hús ok herbergi, er ágætast hefir verit, er kallat er Trjóa, þar sem vér köllum Tyrkland.

Þessi staðr var miklu meiri gerr en aðrir ok með meira hagleik ą marga lund með kostnaði ok föngum, en þar váru til.

Heitir fyrir austan Ásíá, en fyrir vestan kalla sumir Európá, en sumir Eneá.

En norðan at Svartahafi gengr Svíþjóð in mikla eða in kalda. Svíþjóð ina miklu kalla sumir menn eigi minni en Serkland it mikla, sumir jafna henni við Bláland it mikla.

Inn nørðri hlutr Svíþjóðar liggr óbyggðr af frosti ok kulda, svá sem inn syðri hlutr Blálands er auðr af sólarbruna.

Í Svíþjóð eru stórheruð mǫrg. Þar eru ok margs konar þjóðir ok margar tungur. Þar eru risar, ok þar eru dvergar, þar eru blámenn, ok þar eru margs konar undarligar þjóðir. Þar eru ok dýr ok drekar furðuliga stórir.

Ór norðri frá fjǫllum þeim, er fyrir útan eru byggð alla, fellr á um Svíþjóð, sú er at réttu heitir Tanais. Hon var forðum kǫlluð Tanakvísl eða Vanakvísl. Hon kømr til sjávar inn í Svartahaf. Í Vanakvíslum var þá kallat Vanaland eða Vanaheimr. Sú á skilr heimsþriðjungana. Heitir fyrir austan Ásíá, en fyrir vestan Európá.

2. Fyrir austan Tanakvísl í Ásíá var kallat Ásaland eða Ásaheimr, en hǫfuðborgin, er var í landinu, kǫlluðu þeir Ásgarð.

Þar váru tólf konungdómar ok einn yfirkonungr, ok lágu mörg þjóðlönd til hvers konungdómsins.

Þar váru í borginni tólf höfðingjar. Þessir höfðingjar hafa verit um fram aðra menn, þá er verit hafa í veröldu, um alla manndómliga hluti.

En í borginni var hǫfðingi sá, er Óðinn var kallaðr. Þar var blótstaðr mikill. Þat var þar siðr, at tólf hofgoðar váru œztir.

Skyldu þeir ráða fyrir blótum ok dómum manna í milli. Þat eru díar kallaðir eða dróttnar. Þeim skyldi þjónostu veita ok lotning allt fólk.

Einn konungr í Trjóu er nefndr Múnón eða Mennón. Hann átti dóttur höfuðkonungsins Príamí. Sú hét Tróan. Þau áttu son. Hann hét Trór, er vér köllum Þór. Hann var at uppfæðslu í Trakíá með hertoga þeim, er nefndr er Lóríkús, en er hann var tíu vetra, þá tók hann við vápnum föður síns. Svá var hann fagr álitum, er hann kom með öðrum mönnum, sem þá er fílsbein er grafit í eik. Hár hans er fegra en gull. Þá er hann var tólf vetra, þá hafði hann fullt afl. Þá lyfti hann af jörðu tíu bjarnstökkum öllum senn, ok þá drap hann Lóríkúm hertoga, fóstra sinn, ok konu hans, Lórá eða Glórá, ok eignaði sér ríkit Trakíá. Þat köllum vér Þrúðheim. Þá fór hann víða um lönd ok kannaði allar heimshálfur ok sigraði einn saman alla berserki ok alla risa ok einn inn mesta dreka ok mörg dýr. Í norðrhálfu heims fann hann spákonu þá, er Síbíl hét, er vér köllum Sif, ok fekk hennar. Engi kann at segja ætt Sifjar. Hon var allra kvinna fegrst. Hár hennar var sem gull. Þeira sonr var Lóriði, er líkr var feðr sínum. Hans sonr var Einriði, hans sonr Vingeþórr, hans sonr Vingener, hans sonr Móda, hans sonr Magi, hans sonr Seskef, hans sonr Beðvig, hans sonr Athra, er vér köllum Annan, hans sonr Ítrmann, hans sonr Heremóð, hans sonr Skjaldun, er vér köllum

Skjöld, hans sonr Bjáf, er vér köllum Bjár, hans sonrJát, hans sonr Guðólfr, hans sonr Finn, hans sonr Fríallaf, er vér köllum Friðleif. Hann átti þann son, er nefndr er Vóden. Þann köllum vér Óðin. Hann var ágætr maðr af speki ok allri atgervi. Kona hans hét Frígíða, er vér köllum Frigg.

Óðinn, var hermaðr mikill ok mjǫk víðfǫrull ok eignaðisk mǫrg ríki.

Hann var svá sigrsæll, at í hverri orrostu fekk hann gagn, ok svá kom, at hans menn trúðu því, at hann ætti heimilan sigr í hverri orrostu. Þat var háttr hans, ef hann sendi menn sína til orrostu eða aðrar sendifarar, at hann lagði áðr hendr í hǫfuð þeim ok gaf þeim bjannak. Trúðu þeir, at þá myndi vel farask. Svá var ok um hans menn, hvar sem þeir urðu í nauðum staddir á sjá eða á landi, þá kǫlluðu þeir á nafn hans, ok þótti, jafnan fá af því fro. Þar þóttusk þeir eiga allt traust, er hann var. Hann fór opt svá langt í brot, at hann dvalðisk í ferðinni mǫrg misseri.

4. Óðinn hafði spádóm ok svá kona hans, ok af þeim vísendum fann hann þat, at nafn hans myndi uppi vera haft í norðrhálfu heims ok tignat um fram alla konunga.

Fyrir þá sök fýstist hann at byrja ferð sína af Tyrklandi ok hafði með sér mikinn fjölða liðs, unga menn ok gamla, karla ok konur, ok höfðu með sér marga gersemliga hluti. En hvar sem þeir fóru yfir lönd, þá var ágæti mikit frá þeim sagt, svá at þeir þóttu

5. Fjallgarðr mikill gengr af landnorðri til útsuðrs. Sá skilr Svíþjóð ina miklu ok ǫnnur ríki. Fyrir sunnan fjallit er eigi langt til Tyrklands. Þar átti Óðinn eignir stórar. Í þann tíma fóru Rúmverjahǫfðingjar víða um heiminn ok brutu undir sik allar þjóðir, en margir hǫfðingjar flýðu fyrir þeim ófriði af sínum eignum.

En fyrir því at Óðinn var forspár ok fjǫlkunnigr, þá vissi hann, at hans afkvæmi myndi um norðrhálfu heimsins byggva. Þá setti hann brœðr sína, Vé ok Víli, yfir Ásgarð, en hann fók ok díar allir með honum ok mikit fólk annat.

líkari goðum en mönnum. Ok þeir gefa eigi stað ferðinni, fyrr en þeir koma norðr í þat land, er nú er kallat Saxland. Þar dvalðist Óðinn langar hríðir ok eignaðist víða þat land.

Fór hann fyrst vestr í Garðaríki ok þá suðr í Saxland. Hann átti marga sonu. Hann eignaðisk ríki víða um Saxland ok setti þar sonu sína til landsgæzlu.

Þar setti Óðinn til landsgæzlu þrjá sonu sína. Er einn hefndr Vegdeg. Var hann ríkr konungr ok réð fyrir Austr-Saxlandi. Hans sonr var Vitrgils. Hans synir váru þeir Vitta, faðir Heingests, ok Sigarr, faðir Svebdeg, er vér köllum Svipdag. Annarr sonr Óðins hét Beldeg, er vér köllum Baldr. Hann átti þat land, er nú heitir Vestfál. Hans sonr var Brandr, hans sonr Frjóðigar, er vér köllum Fróða. Hans sonr var Freóvin, hans sonr Uvigg, hans sonr Gevis, er vér köllum Gave. Inn þríði sonr Óðins er nefndr Sigi, hans sonr Rerir. Þeir langfeðr réðu þar fyrir, er nú er kallat Frakland, ok er þaðan sú ætt komin, er kölluð er Völsungar. Frá öllum þeim eru stórar ættir komnar ok margar.

Þá byrjaði Óðinn ferð sína norðr ok kom í þat land, er þeir kölluðu Reiðgotaland, ok eignaðist í því landi allt þat, er hann vildi. Hann setti þar til landa son sinn, er Skjöldr hét. Hans sonr var Friðleifr. Þaðan er sú ætt komin, er Skjöldungar heita. Þat eru Danakonungar, ok þat heitir nú Jótland, er þá var kallat Reiðgotaland.

Þá fór hann norðr til sjávar ok tók sér bústað í ey einni. Þar heitir nú Óðinsey í Fjóni.

Þá sendi hann Gefjun norðr yfir sundit í landaleitan. Þá kom hon til Gylfa, ok gaf hann henni eitt plógsland.

Gylfaginning

Gylfi konungr réð þar löndum, er nú heitir Svíþjóð. Frá honum er þat sagt, at hann gaf einni farandi konu at launum skemmtunar sinnar eitt plógsland í ríki sínu, þat er fjórir öxn drægi upp dag ok nótt. En sú kona var ein af Ása ætt. Hon er hefnd Gefjun.

Hon tók fjóra öxn norðan ór Jötunheimum, en þat váru synir jötuns nökkurs ok hennar, ok setti þá fyrir plóg, en plógrinn gekk svá breitt ok djúpt, at upp leysti landit, ok drógu öxninir þat land út á hafit ok vestr ok námu staðar í sundi nökkuru. Þar setti Gefjun landit ok gaf hafn ok kallaði Selund.

Ok þar sem landit hafði upp gengit, var þar eftir vatn. Þat er nú Lögrinn kallaðr í Svíþjóð, ok liggja svá víkr í Leginum sem nes í Selundi. Svá segir Bragi skáld gamli:

Þá fór hon i Jǫtunheima ok gat þar fjóra sonu við jǫtni nǫkkurum. Hon brá þeim í yxnalíki ok fœrði þá fyrir plóginn ok dró landit út á hafit ok vestr gegnt Óðinsey, ok er þat kǫlluð Selund. Þar byggði hon síðan. Hennar fekk Skjǫldr, sonr Óðins. Þau bjoggu at Hleiðru.

Þar er vatn eða sjár eptir. Þat er kallat Lǫgrinn.
Svá liggja firðir í Leginum sem nes í Selundi. Svá kvað Bragi inn gamli:

1. Gefjon dró frá Gylfa
glǫð djúprǫðul ǫðla,
svát af rennirauknum
rauk, Danmarkar auka.
Bǫru øxn ok átta
ennitungl, þars gingu
fyr vineyjar víðri
valrauf, fjogur haufuð.

Prologue

5. Eftir þat fór hann norðr, þar sem nú heitir Svíþjóð. Þar var sá konungr, er Gylfi er nefndr. En er hann spyrr til ferðar þeira Ásíamanna, er æsir váru kallaðir, fór hann í móti þeim ok bauð, at Óðinn skyldi slíkt vald hafa í hans ríki, sem hann vildi sjálfr.

En er Óðinn spurði, at góðir landskostir váru austr at Gylfa, fór hann þannok, ok gerðu þeir Gylfi sætt sina, því at Gylfi þóttisk engi krapt til hafa til mótstǫðu við Ásana.

Mart áttusk þeir Óðinn við ok Gylfi í brǫgðum ok sjónhverfingum, ok urðu Æsir jafnan ríkri.

Ok sá tími fylgði ferð þeira, at hvar sem þeir dvölðust í löndum, þá var þar ár ok friðr, ok trúðu allir, at þeir væri þess ráðandi, því at þat sá ríkismenn, at þeir váru ólíkir öðrum mönnum, þeim er þeir höfðu sét, at fegrð ok svá at viti.

Þar þótti Óðni fagrir vellir ok landskostir góðir ok kaus sér þar borgstað, er nú heita Sigtún.

Óðinn tók sér bústað við Lǫgrinn, þar sem nú eru kallaðar fornu Sigtúnir, ok gerði þar mikit hof ok blót eptir siðvenju Ásanna. Hann eignaðisk þar lǫnd svá vítt sem hann lét heita Sigtúnir.

Skipaði hann þar höfðingjum ok í þá líking, sem verit hafði í Trója, setti tólf höfuðmenn í staðinum at dæma landslög, ok svá skipaði hann réttum öllum sem fyrr hafði verit í Trója ok Tyrkir váru vanir.

Hann gaf bústaði hofgoðunum. Njǫrðr bjó í Nóatúnum, en Freyr at Uppsǫlum, Heimdallr at Himinbjǫrgum, Þórr á Þrúðvangi, Baldr á Breiðabliki. Ǫllum fekk hann þeim góða bólstaði.

8. Óðinn setti lǫg í landi sínu, þau er gengit hǫfðu fyrr með Ásum. Svá setti hann, at alla dauða menn skyldi brenna ok bera á bál með þeim eign þeira. Sagði hann svá, at með þvílíkum auðœfum skyldi hverr koma til Valhallar sem hann hafði á bál, þess skyldi hann ok njóta, er hann sjálfr hafði í jǫrð grafit. En ǫskuna skyldi bera út á sjá eða grafa niðr í jǫrð, en eptir gǫfga menn skyldi haug gera til minningar, en eptir alla þá menn, er nǫkkut manns mót var at, skyldi reisa bautasteina, ok helzk sjá siðr lengi síðan. Þá skyldi blóta í móti vetri til árs, en at miðjum vetri blóta til gróðrar, it þriðja at sumri, þat var sigrblót. Um alla Svíþjóð guldu menn Óðni skatt, penning fyrir nef hvert, en hann skyldi verja land þeira fyrir ófriði ok blóta þeim til árs.

5. Eftir þat fór hann norðr, þar til er sjár tók við honum, sá er þeir hugðu, at lægi um öl lönd, ok setti þar son sinn til þess ríkis, er nú heitir Nóregr.

Njǫrðr fekk konu þeirar, er Skaði hét. Hon vildi ekki við hann samfarar ok giptisk síðan Óðni. Áttu þau marga sonu. Einn þeira hét Sæmingr. Um hann orti Eyvindr skáldaspillir þetta:

Sá er Sæmingr kallaðr, ok telja þar Nóregskonungar sínar ættir til hans ok svá jarlar ok aðrir ríkismenn, svá sem segir í Háleygjatali.

.... Til Sæmings talði Hákon jarl inn ríki langfeðgakyn sitt. Þessa Svíþjóð kǫlluðu þeir Mannheima, en ina miklu Svíþjóð kǫlluðu þeir Goðheima. Ór Goðheimum sǫgðu þeir mǫrg tíðendi.

9. Óðinn varð sóttdauðr í Svíþjóð. Ok er hann var at kominn dauða, lét hann marka sik geirsoddi ok eignaði sér alla

vápndauða menn. Sagði hann sik mundu fara í Goðheim ok fagna þar vinum sínum. Nú hugðu Svíar, at hann væri kominn í inn forna Ásgarð ok myndi þar lifa at eilífu. Hófsk þá at nýju átrúnaðr við Óðin ok áheit. Opt þótti Svíum hann vitrask sér, áðr stórar orrostur yrði. Gaf hann þá sumum sigr, en sumum bauð hann til sín. Þótti hvárrtveggi kostr góðr. Óðinn var brenndr dauðr, ok var sú brenna gǫr allveglig. Þat var trúa þeira, at því hæra sem reykinn lagði í loptit upp, at því háleitari væri sá í himninum, er brennuna átti, ok þess auðgari er meira fé brann með honum. Njǫrðr af Nóatúnum gerðisk þá valdsmaðr yfir Svíum ok helt upp blótum. Hann kǫlluðu Svíar þá dróttin sinn. Tók hann þá skattgjafar af þeim. Á hans dǫgum var friðr allgóðr ok alls konar ár svá mikit, at Svíar trúðu því, at Njǫrðr réði fyrir ári ok fyrir fésælu manna. Á hans dǫgum dó flestir díar ok váru allir brenndir ok blótaðir síðan. Njǫrðr varð sóttdauðr. Lét hann ok marka sik Óðni, áðr hann dó Svíar brenndu hann ok grétu allmjǫk yfir leiði hans.

10. Freyr tók þá við ríki eptir Njǫrð. Var hann kallaðr dróttinn yfir Svíum ok tók skattgjafar af þeim. Hann var vinsæll ok ársæll sem faðir hans.

Freyr reisti at Uppsǫlum hof mikit ok setti þar hǫfuðstað sinn, lagði þar til allar skyldir sínar, lǫnd ok lausan eyri. Þá hófsk Uppsalaauðr ok hefir haldizk æ síðan. Á hans dǫgum hófsk Fróðafriðr. Þá var ok ár um ǫll lǫnd. Kenndu Svíar þat Frey. Var hann því meirr dýrkaðr en ǫnnur goðin sem á hans dǫgum varð landsfólkit auðgara en fyrr af friðinum ok ári. Gerðr Gymisdóttir hét kona hans. Sonr þeira hét Fjǫlnir.

En Óðinn hafði með sér þann son sinn, er Yngvi er nefndr, er konungr var í Svíþjóðu eftir hann, ok eru frá honum komnar þær ættir, er Ynglingar eru kallaðir.

Freyr hét Yngvi ǫðru nafni. Yngva nafn var lengi síðan haft í hans ætt fyrir tígnarnafn, ok Ynglingar váru síðan kallaðir hans ættmenn.

Freyr tók sótt, en er at honum leð sóttin, leituðu menn sér ráðs ok létu fá menn til hans koma, en bjoggu haug mikinn ok létu dyrr á ok þrjá glugga. En er Freyr var dauðr, báru þeir hann leyniliga í hauginn ok sǫgðu Svíum, at hann lifði, ok varðveittu hann þar þrjá vetr. En skatt ǫllum helltu þeir í hauginn, í einn glugg gullinu, en í annan silfrinu, í inn þriðja eirpenningum. Þá helzk ár ok friðr. Freyja helt þá upp blótum, því at hon ein lifði þá eptir goðanna, ok varð hon þá in frægsta, svá at með hennar nafni skyldi kalla allar konur tígnar, svá sem nú heita frúvur. Svá hét ok hver freyja yfir sinni eigu, en sú húsfreyja, er bú á. Freyja var heldr marglynd. Óðr hét bóndi hennar. Dœtr hennar hétu Hnoss ok Gersimi. Þær váru fagrar mjǫk. Af þeira nafni eru svá kallaðir inir dýrstu gripir. Þá er allir Svíar vissu, at Freyr var dauðr, en helzk ár ok friðr, þá trúðu þeir, at svá myndi vera, meðan Freyr væri á Svíþjóð, ok vildu eigi brenna hann ok kǫlluðu hann veraldargoð, blótuðu mest til árs ok friðar alla ævi síðan.

11. Fjǫlnir, sonr Yngvifreys, réð þá fyrir Svíum ok Uppsalaauð. Hann var ríkr ok ársæll ok friðsæll. Þá var Frið-Fróði at Hleiðru. Þeira í millum var heimboð ok vingan. Þá er Fjǫlnir fór til Fróða á Selund, þá var þar fyrir búin mikil veizla ok boðit til víða um lǫnd. ...

12. Sveigðir tók ríki eptir fǫður sinn. Hann strengði þess heit at leita Goðheims ok Óðins ins gamla. Hann fór með tólfta mann víða um heiminn.

Hann kom út í Tyrkland ok í Svíþjóð ina miklu ok hitti þar marga frændr sína ok var í þeiri fǫr fimm vetr. Þá kom hann aptr til Svíþjóðar. Dvalðisk hann þá enn heima um hríð. Hann hafði fengit konu þá, er Vana hét, út í Vanaheimi. Var þeira sonr Vanlandi.

Sveigðir fór enn at leita Goðheims. Ok í austanverðri Svíþjóð heitir bœr mikill at Steini.

Þar er steinn svá mikill sem stórt hús. Um kveldit eptir sólarfall, þá er Sveigðir gekk frá drykkju til svefnbúrs, sá hann til steinsins, at dvergr sat undir steininum. Sveigðir ok hans menn váru mjǫk drukknir ok runnu til steinsins. Dvergrinn stóð í durum ok kallað á Sveigði, bað hann þar inn ganga, ef hann vildi Óðin hitta. Sveigðir hljóp í steininn, en steininn lauksk þegar aptr, ok kom Sveigðir aldri út. ...[1]

Þeir Æsir tóku sér kvánföng þar innan lands, en sumir sonum sínum, ok urðu þessar ættir fjölmennar, at umb Saxland ok allt þaðan of norðrhálfur dreifðist svá, at þeira tunga, Ásíamanna, var eigin tunga um öll þessi lönd.

Ok þat þykkjast menn skynja mega af því, at rituð eru langfeðganöfn þeira, at þau nöfn hafa fylgt þessi tungu ok þeir æsir hafa haft tunguna norðr hingat í heim, í Nóreg ok í Svíþjóð, í Danmörk ok í Saxland, ok í Englandi eru forn landsheiti eða staðaheiti, þau er skilja má, at af annarri tungu eru gefin en þessi.[2]

Переклад

Едда Сноррі, Пролог

Круг земний, Саґа про Інґлінґів

1. Круг земний, що на ньому живуть люди, надто покраяний затоками.

З океану врізаються в землю

великі моря.
Відомо, що море простягається від Ньорвасунду (Ґібралтарської протоки) аж до Йорсаланду [землі Єрусалимської, тобто Палестини, Святої Землі]. Від цього моря на північний схід відгалужується довгий рукав, що зветься морем Чорним [моря Середземне та Чорне].

2. Світ поділений на три частини. З півдня на захід до Miðjarðar sjór [Середземномор'я] була частина, знана як Affríká [Африка], а найпівденніша її частка така спекотна, що все на ній попалене сонцем.

Воно розділяє три частини світу.

З півночі до сходу і далі до півдня пролягає Азія...

Східна частина називається Азія;

Друга частина, що простягається з заходу на північ аж до океану, називається Європою або Енеєю; її північна частина така холодна, що там не росте трава і не живуть люди. ...

а ту, що лежить на захід від неї, дехто називає Європою, інші —Енеєю.

Ці краї світу [Азія] дуже красиві й величні. Земля народжує особливі плоди, такі як золото і коштовне каміння. Центр світу також знаходиться там, а що земля там родючіша й в усіх відношеннях краща, ніж будь-де, то й людність тамтешня вирізняється з-поміж своїх сусідів всіма достоїнствами — мудрістю, силою, красою і всілякими обдаруваннями.

На північ від Чорного моря лежить Велика або Холодна

Швеція (Svíþjóð in mikla eða in kalda).
Дехто вважає, що Велика Швеція (Svíþjóð in mikla) за розмірами не менша від Великої Землі Сарацинів [Serkland in mikla, тобто ісламського Близького Сходу], а дехто гадає, що за розмірами вона дорівнюється до великої землі чорних людей (Bláland in mikla, тобто Африки).
Північна частина Швеції (Svíþjóð) [Великої] через мороз і холод не обробляється, так само як південна частина Африки лишається пустельною почерез сонячний пал.
У Швеції (Svíþjóð) [Великій] багато великих областей. У ній також багато племен і багато говірок.
Там є велетні (risar) і гноми (dvergar); там є чорні люди (blámenn) і багато всяких незвичайних племен.
Там живуть також тварини й дракони неймовірних розмірів. З півночі, з гір, що по той бік залюднених районів [=класичних Ріпейських гір], через Швецію (Svíþjóð [Велику]) протікає ріка, яку правильно називати Танаїсом (Доном). Колись давно її називали Заплавою Тана (Tana-kvísl) або Заплавою Ванів (Vana-kvísl). Її гирло поєднане з Чорним морем. Земля довкруг Заплави Ванів називалася Ваналандом або

Ванагеймом. Ця ріка розділяє три континенти. На схід від неї Азія, на захід — Європа.

2. Земля на схід від Tana-kvísl (Дону) називалася обителлю Асів — Асаландом або Асагеймом, а столицею (hǫfuðborg) тієї країни називали Асґард.

3. Близько середини світу, де лежить званий нами Тюркланд, зведені найзнаменитіші будинки й палаци під назвою Троя (Trjóa).
Це місто (staðr) вибудуване значно більшим за ті, що постали потім, майстерно в усіх відношеннях й ошатно зладнане.

У цій столиці правив вождь (hǫfðíngi), ім'я якого було Одін. Там знаходився великий майдан для жертвоприношень (blót-staðr).

Було там дванадцять королівств (konung-dómar) з одним зверхнім королем (yfir-konungr), і кожне королівство включало багато народів.
У твердині були дванадцять вождів (hǫfðingjar).

За давнім звичаєм, було там дванадцять найвищих вождів [в ориг. hof-goðar «жерців»].

Вони мали здійснювати жертвоприношення і розсуджувати людей.
Вони називалися díar [кельтське слово] або вождями. Всі люди мали служити їм і вклонятися.

Одного з королів звали Муноном чи Менноном. Він одружився з дочкою зверхнього короля Пріама, яку називали

Троаною, і мали вони сина на ім'я Трор (Trór) — ми звемо його Тор (Þórr). Його зростив у Фракії (Trakíá) герцог, званий Лорікусом, а коли йому було десять років, він одержав зброю свого батька. Коли він посів належне місце серед інших мужів, то був такий красивий на вигляд, як різьблений бивень, оправлений дубом; його волосся було чудовішим за золото.

Дванадцятирічним він досяг своєї сили уповні, а затим він підняв з землі дванадцять ведмежих шкір разом і вбив свого названого батька Лорікуса, а з ним і його дружину Лору чи Ґлору і заволодів фракійською державою, яку ми називаємо Þrúðheimr.

Після цього він багато й далеко мандрував, обстеживши всі куточки світу і самотужки перемігши всіх берсеркерів і велетнів, неймовірного дракона і багато диких звірів.

У північних краях світу він зустрівся і одружився з провісницею на ім'я Сібіл, котру ми звемо Сіф (Síf). Я не знаю родоводу Сіф, однак вона була найчарівнішою жінкою з волоссям, подібним до золота. Їхнім сином, схожим на свого батька, був Лоріді. Сином Лоріді був Ейнріді, його сином — Вінґетор, його сином — Вінґенер, його сином — Моді, його сином — Маґі, його сином —

Сескеф, його сином — Бедвіґ, його сином — Атра, котрого ми називаємо Аннаром, його сином — Ітрман, його сином — Геремод, його сином — Ск'ялдун, котрого ми називаємо Скйолд (Skjǫldr), його сином — Б'яв, котрого ми звемо Б'яр, його сином — Ят, його сином — Ґудольв, його сином — Фінн, його сином — Фріалав, котрого ми звемо Фрідлейвом; він мав сина на ім'я Воден (Vóden), котрого ми називаємо Одін (Óðinn)[3]; він був мужем, прославленим своєю мудрістю і всілякими достоїнствами.

Одін був великим воїтелем і багато мандрував, підкоривши численні країни.

Його дружиною була Фріґіда, котру ми звемо Фріґ (Frigg).

Він був такий всепереможний, що брав гору в кожній битві; через те його люди повірили, що йому роковано бути переможцем у кожній битві. За своїм звичаєм, перед тим як послати своїх мужів на битву чи з іншими дорученнями, він клав їм на голови руки і давав bjannak [кельтське означення «благословення»]. І вони вірили, що будуть успішливими.

Помічено також, що люди його, де б вони не були в біді, на суші чи на морі, промовляли його ім'я і вважали, що це мусить допомогти їм. Вони покладали на нього всі свої надії. Часто він вирушав так далеко, що не повертався багато років.

5. Велике пасмо гір пролягає з

4. Один та його жінка, обоє мали хист до провісництва, і за допомогою цього магічного мистецтва він зрозумів, що його ім'я повинно прославитися в північній частині світу і що його вшановуватимуть більше ніж всіх королів.

Тому й вирушив він у подорож з [міста в] Тюркланді.

Його супроводжувала велика кількість старих і молодих, чоловіків та жінок, і мали вони з собою багато коштовностей. До яких тільки земель вони прибували, то звершували там такі славні подвиги, що й на вигляд вони були вже подібніші до богів, ніж до людей.

Вони не спинялися у своїй мандрівці, аж поки досягли півночі на землі, знаній нині як Саксланд. Там, у Саксланді, Один жив довго, заволодівши значними землями.

На тих землях Один посадив трьох своїх синів боронити їх.

північного сходу до південного заходу.

Воно відділяє Велику Швецію (Svíþjóð in mikla) від інших володінь.

Південь [Ріпейських] гір недалеко від Тюркланду; Один мав там значні володіння.

У ті часи римські полководці ходили в далекі й великі походи, підкорюючи всі народи, і через те багато хто з вождів (hǫfðingjar) втікав зі своїх володінь.

А що Один мав хист до провісництва і був обізнаний на ворожбитстві, то знав, що його нащадки мешкатимуть у північній частині світу.

То й посадив він своїх братів Ве та Вілі правити [містом в] Асґарді (Ás-garðr), а сам з усіма богами (díar) та багатьма іншими людьми (fólk) від'їхав.

Найперше він вирушив на захід до Ґардарікі.

А потім він вирушив на південь до Саксланду. Він мав багато синів. Він заволодів багатьма значними землями в Саксланді і посадив своїх синів боронити їх.

Одного звали Веґдеґ; він був могутнім королем і правителем над Східним Саксландом; його сином був Вітрґільс; його синами були Вітта, батько Гейнґеста, та Сіґар, батько Свебдеґа, котрого ми називаємо Свіпдаґом. Другого сина Одіна звали Белдеґом, а ми звемо його Бальдом (Baldr); він мав країну, що називалася Вестфал (Vestfál, Вестфалія); його сином був Бранд; його сином — Фрьодіґар, котрого ми називаємо Фроді (Fróði); його сином — Фреовін; його сином — Увіґґ; його сином — Ґевіс, котрого ми називаємо Ґаве. Третього сина Одіна звали Сіґі; його сином був Рерір. Цей правив над нині званим Фракландом (Франкія), а від того походить рід, відомий як Вьолсунґи (Vǫlsungar).

Від них походить великий і численний рід.

Потім Одін спрямував свої мандри на північ

Потім [Одін] вирушив на північ до моря і зупинився на острові. Це місце називають нині Одінсей [=Óðins-ey — острів Одіна; сучасне місто Оденсе] на острові Фьоні (=Фюнен/Фюн; у Данії).

до землі, що називалася Рейдґоталанд (Reiðgotaland), і в тій країні заволодів усім, чого бажав. Правити там він призначив свого сина Скйолда (Skjǫldr); його сином був Фрідлейв. Від того походить рід, знаний як Скйолдунґи (Skjǫldungar). Вони

були королями Данії (Danakonungar), а те, що тоді називалося Рейдґоталандом (Reiðgotaland), нині має назву Ютланд (Jótland).

Gylfaginning

1. Король Ґюльві (Gylfi) правив землями, що нині звуться Швецією (Svíþjóð). Про нього розповідають, що він у своєму королівстві дав шмат родючої землі розміром, що його могли б обробити чотири бики за день і ніч, жебрачці за те, що зуміла його розважити. Однак ця жінка була з родини Асів (Æsir); її ім'я було Ґевйон (Gefjon).
На північ від Йотунгейма (Jǫtunheimar) вона взяла чотирьох биків і запрягла їх до плуга, а то були її сини від велетня. Плуг занурився так міцно й глибоко, що вигорнув землю і бики протягли її на захід у море, зупинившись аж у певній затоці. Ґевйон сподобала ту землю і нарекла її, назвавши Зеландією (Селунд).

А на місці, звідки вигорнули землю, стало потім озеро; воно знане тепер у Швеції як Льоґрін (Lǫgrinn; <lǫgr — озеро, тобто Mälaren).
І в Льоґріні рівно стільки заток, скільки мисів на Зеланді.

По тому [Одін] послав богиню Ґевйон на північ над затокою [до Швеції] пошукати землі. Вона прибула до короля Ґюльві, і він дав їй родючої землі.

Тоді вона вирушила до Йотунгейма і там народила чотирьох синів від одного велетня. Вона перетворила їх на биків, запрягла їх до плуга і вигорнула землю на захід у море навпроти Одінсея, і від того утворився [острів], знаний нині Зеландія (Селунд); і опісля вона оселилася там.
З нею одружився син Одіна Скйолд. Вони жили на Глейдрі (Hleiðra, Лейре).
Там, де вигорнули землю, залишилося озеро, яке називається Льоґрін.

Так затоки того озера відповідні до мисів Зеланду.

Скальд Браґі Старий каже так:

Ґевйон випросила у Ґюльві,
усміхаючися, золото землі (=Зеландію),
аж бики вигорнули [землю],
побільшення Данії (Danmarkar auki).
Вісім очей волових горіли
биків сяйнолобих,
полем широким здобутим ішли,
чотириголові, на оранці.

Пролог

5. По тому Одін вирушив на північ до званого нині Svíþjóð-у. Там був король на ім'я Ґюльві, і коли він почув про похід азіатів, як то називалися Аси, то вирушив на зустріч з ними і запропонував Одінові стільки влади в його королівстві, скільки він сам бажав.	А коли Одін довідався, що існує добра земля на сході в королівстві Ґюльві, то вирушив туди; і Ґюльві дійшов згоди з ним, бо не вважав себе таким сильним, щоб протистояти Асам. Одін та Ґюльві часто змагалися один з одним у чарах та закляттях, однак Аси завжди брали гору.
Удача була їхнім добрим супутником у мандрах, бо де б у країні вони не спинялись, там зростали добрі врожаї і наставав мир і кожен вірив, що саме вони були тому причиною, бо дотоді місцеві жителі ніколи не бачили людей, подібних до цих за подобою й розумом.	
Звичайне й природне багатство життя у Швеції вразило Одіна своїм благополуччям,	Одін оселився біля озера Льоґрін (Меларен) в місцині, що звалась колись Сіґтунір (Сіґтуна). Там збудував він велике святилище і вчиняв жертвоприношення за звичаєм Асів.
і він обрав для себе місце, що нині зветься Сіґтуною (Sigtún).	Він заволодів значними землями, назвавши їх Сіґтунір (Sig-

Він призначив там на зразок Трої дванадцятьох вождів (hǫfðingjar), встановивши дванадцятьох предводителів (hǫfuðmenn) блюсти закони землі (landslǫg),

і він уклав закона, подібно до того, що мав у Трої і що був звичний тюркам.

tunir).
Він оселив hofgoðar [=вождів <жерців].
Ньйорда оселив у Ноатуні (Nóatún)[4];
Фрейра — в Уппсалі;
Геймдаля — в Ґімінбьорґу;
Тора (Þórr) — в Трюдванґу (Þrúðvangr);
Бальда — в Брейдабліку.
Всім їм він дав добрі маєтки (ból-staðir).

8. У своїй країні Один запровадив такі самі закони, що раніше діяли серед Асів.
Так, він постановив, що всіх померлих слід спалювати на поховальному вогнищі разом з їхнім добром, кажучи, що кожен мусить приходити до Вальгалли (Valhǫll) з тим багатством, яке було при ньому на поховальному вогнищі, і що він може ще скористатися тим, що сам закопав у землю.
Попіл його слід вивозити в море або ховати в землю.
У пам'ять про знатних людей слід насипати курган (haugr).
А для всіх тих, хто проявив велику мужність, слід ставити пам'ятні камені (bautasteinar); звідтоді цей звичай продовжував існувати довгий час.
На добру пору слід було приносити жертву на початку зими і ще одну — для доброго врожаю —в середині зими, а третю — влітку — для перемоги.
По всій Швеції люди спла-

чували Одінові данину — один пінязь (penningr) з кожної голови, а він мав захищати їхню землю від набігів і приносити жертви для них, аби мали вони добрі часи.

•

5. Після цього він (Одін) вирушив на північ, аж поки досяг моря, що, як гадали, обіймає увесь світ, і посадив свого сина над королівством, що зветься нині Норвегією (Nóregr).

Ньорд одружився з жінкою, котру звали Скаді. Вона не схотіла жити з ним і пізніше побралася з Одіном.
Мали вони багато синів.

Сина їхнього звали Семінґ (Sæmingr), і, як оповідають у «Галейґ'яталі», королі Норвегії (Nóregskonungar), ярли (jarlar) та інші правителі (ríkismenn) ведуть свої родоводи від нього.

Одного з них звали Семінґ. Про нього Ейвінд Плаґіатор Скальдів [пом. 1038 року] склав ці вірші [у «Háleygjatal]. ...
Ярл Гакон Могутній [Сіґурдарсон, Гладаярл, 970—995] вів свій родовід від Семінґа.
Цю [частину] Швеції (Svíþjóð) вони назвали Мангеймом (Mannheimar); а Велику Швецію (Svíþjóð in mikla) вони назвали Ґодгеймом (Godheimar).
Про цей Ґодгейм оповідають багато історій.

9. Одін помер на своєму одрі у Швеції. Передчуваючи смерть, він зробив на собі позначку вістрям списа і проголосив своїми всіх, хто поліг у битвах. Він казав, що скоро вирушить до Ґодгейма і прийматиме там своїх друзів. Тому надалі шведи

(Svíar) вірили, що він вирушив до давнього Асґарда (í inn forna Ásgarð) і житиме там вічно. Через те віра в Одіна знову примножилася і до нього знову почали звертатися. Шведи часто згадують, як з'являвся він перед великими битвами, аби одним дати перемогу, а інших забрати до своєї обителі. Обидві долі вважалися щасливими.

Одін був спалений по смерті, і це спалення його тіла на поховальному вогнищі відбулося з великою помпою. Люди вірили: що вище дим піднімається до неба, вище на небесах буде той, кого спалюють, а знатніший буде той, у кого більше багатств згорить разом з ним.

Після нього серед шведів узяв владу Ньорд з Ноатуна і продовжив жертвоприношення.

По тому шведи нарекли його своїм господарем (dróttinn), і він брав з них данину (skattgjafar).

За його днів панував добрий мир і були такі багаті врожаї, що шведи повірили, що Ньорд має владу над врожаями і над добробутом людей.

За його днів померли всі вожді (díar) і всіх їх було спалено, а люди приносили їм жертви.

Ньорд помер на своєму одрі. Так, як і Одін, він позначив себе перед смертю.

Шведи спалили його тіло і

тяжко плакали над його могилою.

10. Після Ньорда владу успадкував Фрейр. Його називали господарем (dróttinn) шведів, і він брав з них данину (skattgjafar). Його дуже любили, і уславився він, як і його батько, добрими часами.

Фрейр збудував велике святилище (hof) в Уппсалі (Uppsalir) і мав там свою головну резиденцію (hǫfuðstaðr), куди зносилася йому вся данина як з земель, так і з рухомого майна.

Так постало багатство Уппсали [=Uppsala auðr, тобто коронне добро], яке лишається й понині.

За його днів розпочався так званий мир Фроді'я (Fróða friðr). В усіх країнах були тоді добрі врожаї. Шведи приписували це Фрейрові. І його шанували більше, ніж інших богів, адже за його днів, завдяки мирові і добрим врожаям, селяни (landsfólk) стали заможніші, ніж будь-коли.

Його дружину звали Ґердою, дочкою Ґюміра. Їхнім сином був Фйольнір.

Одін мав при собі сина на ім'я Інґві (Yngvi), який був королем (konungr) Швеції (Svíþjóð) після нього і від якого ведуть свою лінію Інґлінґи (Ynglingar).

Фрейр мав ще одне ім'я — Інґві; а ім'я Інґві в його роду тривалий час було високим почесним титулом (tígnar-nafn) правителів, і відтоді його родичі стали називатися Інґлінґами.

Фрейр захворів; і, коли недуга зовсім зборола його, шануваль-

ники вирішили обмежити доступ до нього до кількох чоловік, а самі вони насипали величезний курган з дверима і трьома вікнами.

І коли Фрейр помер, вони потай занесли його до гробниці, а шведам сказали, що він ще живий, його ж тримали там три роки. А всю данину вони зсипали в гробницю, — золото в одне вікно, срібло — в друге, мідні гроші (eirpenningar) — у третє. Тому добрі і мирні часи продовжувалися.

Жертви продовжувала приносити Фрея, адже вона була єдиною живою серед головних богів. Тому вона уславилася так, що її ім'ям почали називати всіх знатних жінок. ...

Коли всі шведи довідалися, що Фрейр помер, а добрі і мирні часи продовжуються, то повірили, що так буде дотоді, поки Фрейр лишається у Швеції; а відтак вони не спалили його, а назвали богом світу (veraldar goð) і приносили йому жертви після кожного доброго врожаю й за мирних часів.

11. Після цього шведами і багатством Уппсали правив Фйольнір, син Інґві-Фрейра. Був він могутнім; добрі врожаї та мир панували за його правління. У ті часи в Глейдрі [у Зеландії, Данія] правив Фроді Мирний (Frið-Fróði), і була дружба між ними, і вони

Аси (Æsir) і дехто з їхніх синів одружилися з жінками на

приїздили один до одного на бенкети. ...

12. Свейґдір успадкував трон після свого батька (Fjǫlnir). Він поклявся собі віднайти Ґодгейм та Одіна Старого (inn gamli). З одинадцятьма іншими довго мандрував він по світу. Він відвідав Тюркланд і Велику Швецію і зустрів там багато своїх родичів (ok hitti þar marga frændr sína). П'ять років він мандрував.

По тому повернувся він до Швеції і деякий час лишався там.

У Ванагеймі він одружився з жінкою на ім'я Вана; їхнім сином був Ванланді.

Свейґдір вирішив знову пошукати Ґодгейм. У східній частині Швеції (Svíþjóð) є велика садиба, що називається «Біля каменя» (at steini).

Там знаходиться камінь завбільшки в будинок. Увечері, після того як сонце зайшло, коли Свейґдір повертався з бенкету до своєї опочивальні, він побачив гнома, що сидів на камені.

Свейґдір та його люди були надто п'яні і побігли до каменя. Гном стояв на дверях [на камені], і він покликав Свейґдіра, запрошуючи його увійти, якщо він хоче побачити Одіна. Свейґдір ускочив до каменя, а камінь стулився за ним, і він ніколи вже не повернувся...[5]

землях, де поселилися, і родини їхні стали такими численними в Саксланді, а потім по всій півночі, що мова їхня, [мова] Асів, стала мовою, властивою всім цим країнам. Від того, що родоводи їхні записані, люди вважали ці імена прийшлими разом з мовою і що вони принесені до північного краю світу — Норвегії (Nóregr), Швеції (Svíþjóð), Данії (Danmǫrk) та Німеччини (Saxland) — Асами. Однак в Англії є давні райони і назви місць, які слід розуміти як похідні з іншої мови[6].

Upphaf allra frásagna

Пергаментний звід XIV ст. AM 764, 4⁰ містить кілька історичних, географічних та міфологічних текстів різного походження[7]. Найбільш досліджений серед них «Історико-географічний огляд» («Historisk-geografisk oversigt»), що постає з листків 39—40 (позначений окремо як AM та B, 4⁰); його було повністю опубліковано двічі[8] і кілька разів — в уривках. Він включає в себе уривки відомих історичних текстів, що стосуються ранніх Каролінґів та данської історії IX ст., зокрема християнських місій у Данії (за Адамом Бременським та «Саґою про Олава Трюґґвасона»), і містить деякі дані про відкриття Ісландії та Ґренландії (за «Landnámabók»). Він містить також «Upphaf allra frásagna» — анонімний трактат про похід Асів (Æsir) під орудою Одіна на північ та про добу династії Фроді (Fróði) в легендарній історії Данії. Наприкінці, в уривках, складених в основному за «Heimslýsing», подано всі географічні відомості про тогочасний світ.

Текст і переклад тієї частини «Upphaf», де йдеться про переселення Одіна, доповнюють обидві версії Снорpi Стурлуссона про ці події[9]:

Upphaf allra frásagna í norrænni túngu, þeirra er sannindi fylgja, hófst þá er	Початком всіх історій, [викладених] скандинавською мовою (í norrænni túngu),

Tyrkir ok Ásíamcnn bygðu Norðrit;	є їх правдиві записи про те, що Тюрки і «азіати» (Ásíamcnn=Æsir<Аиси) оселилися в північній частині [землі].
því cr þat mcð sǫnnu at scgja, at túngan kom mcð þcim norðr hi[n]gat, cr vér kǫllum norrænu, ok gckk sú	Через те зрозуміло, що мова прийшла з ними сюди, на північ, і та мова, яку ми називаємо скандинавською (norrænu), поширилася повсюдно — до
túnga um Saxland, Danmǫrk ok Svíðjóþ, Nórcg ok um nǫkkurn hluta Einglands.	[Давньої] Саксонії (Німеччини), Данії та держави Свіар (Svíar) (Швеції), Норвегії та на деякі частини Англії.
Hǫfuðmaðr þcssa fólks var Óðinn,	Вождем тих народів [тюрків та «азіатів»] був Одін, син Тора, котрий мав багато синів.
son Þórs; hann átti marga sonu. Til Óðins tclja margir mcnn ættir sínar.	Багато [визначних] людей виводять свої родоводи від Одіна.
Hann skipaði sonum sínum til landa ok gcrði hǫfðíngja.	На тих землях він посадив своїх синів і призначив їх вождями.
Einn af sonum hans cr ncfndr Skjǫldr, sá cr land tók sér, þat cr nú hcitir Danmǫrk.	Один з його синів, званий Скйолдом, заволодів землею, що нині називається Данією.
En þa váru þcssi lǫnd, cr Ásíamcnn bugðu, kǫlluð Goðlǫnd, cr fólkit	І тому земля, яку заселили [тюрки і] «азіати», була названа Ґодльондом (Goðlǫnd), а
Goðþjóð.	народ — ґодтьйодами (Goðþjóð).
Þar váru sctt cndimǫrk milli Skjaldar ok Íngifrcyrs, bróður hans, cr þat ríki bygði, cr nú kalla mcnn Svíaríki.	Була встановлена межа між Скйолдом та його братом Інґі-Фрейром; [і] була заселена та країна, яку нині люди називають країною Свіар (Швецією).
Óðinn ok hans synir váru stórum vitrir ok fjǫlkunnigir, fagrir at álitum ok stcrkir at afli.	Одін та його сини були мудрішими й обізнанішими на ворожбитстві, кращими на вигляд і сильнішими тілесно, ніж [інші] могутні [люди].
Margir aðrir í þcirra ætt váru miklir afburðarmcnn mcð	Багато інших [крім Скйолда та Інґі-Фрейра] їхніх родичів [Асів] були значними людьми, відміченими
ýmisligum algcrlcik, ok nǫkkura af þcim tóku mcnn til at blóta ok trúa á, ok kǫlluðu goð sín.	різними достоїнствами, і [прості] люди почали приносити їм жертви і шанувати їх, і назвали їх своїми богами.

ДОДАТОК ТРЕТІЙ

Географія короля Альфреда

Опис Європи

Загальний опис

Англосаксонський король Вессексу, Альфред Великий (871—899), окрім того що був рятівником своєї країни від данів, законодавцем, воєначальником і реформатором адміністративної та фінансової системи, виступав також покровителем культури. З метою підвищити рівень навчання в країні 887 року він запровадив програму із забезпечення перекладами народною мовою «деяких книжок, що їх було необхідно знати всім людям»[1]. З-поміж шести праць[2], перекладених за його ініціативою та за його участю (хоч він сам так і не навчився ні читати, ні писати), була «Історія» Оросія. Іспанський теолог Павло Оросій (бл. 414—417), учень і послідовник Авґустина Гіппського, написав свою

«Historiarum adversum paganos libri VII»[3], історичну апологію римського християнства та його опору нашестям варварів, як підручник із всесвітньої історії. Ця праця зажила надзвичайної слави впродовж Середньовіччя.

Історія Оросія відкривається географічним вступом (топографічною викладкою, використовуючи його власний винахід, так званою Т-подібною мапою)[4], що поділяє землю на три частини — Азію, Європу та Африку — і описує їхні кордони[5]. Топографія Оросія (дегенеративна форма географії) не відбиває ситуації в другому десятилітті V ст., коли автор перебував у розповні сил, оскільки його матеріал не був оригінальний. Він, матеріал, по суті, належить до великої епохи римської імператорської науки I—II ст. н. е. Спочатку Альфред дотримується поділу Оросія і залишає його назву, «Ґерманія», для власне Європи, тобто для тих країн на схід і на північ від римського кордону (limes), що проходив по Рейну та Дунаю:

Оросій[6]	Альфред[7]	Переклад[8]
Expliciti sunt quam breuissime fines Asiae.	Nu hæbbe we scortlice gesæd ymbre Asia londgemæro.	Отож, ми коротко сказали про кордони Азії.
Nunc Europam in quantum cognitioni hominis conceditur stilo peruagabor.	Nu wille we ymbe Europe londgemære areccean swa micel swa we hit fyrmest witon.	Тепер розповімо про кордони Європи, оскільки про них краще відомо.
Incipit a montibus Ripheis ac flumine Tanai Maeotidisque paludibus quae sunt ad orientem, per litus septentrionalis oceani usque ad Galliam Belgicam et flumen Rhenum quod est ab occasu descendens, deinde usque ad Danuuium quem et Histrum uocant, qui est a meridie	From þære ie Danais west oþ Rin þa ea, seo wilð of þæm beorge þe mon Alpis hæt ond irnð þonne norþ ryhte on þæs Garsecges[9] earm þe þæt lond uton ymblið þe mon Bryttania hæt. Ond eft suþ oð Donua þa ea, þære æwielme is neah Rines ofre þære ie,	Від річки Дон (Danais) на захід, до річки Рейн (Rin), що бере початок у горах під назвою Альпи (Alpis), а тоді на північ до затоки океану (Garsecg), що омиває країну під назвою Британія/Англія (Bryttania). Потім [кордон прямує] знову на південь до річки Дунай (Donua), витік якої лежить неподалік від берегів Рейну,
et ad orientem directus Ponto (Чорне море) accipitur;	ond is siþþan east irnende wið norþan Creca lond ut on þone Wendelsæ[10]; ond norþ oþ þone Garsecg *þe mon Cwensæ hæt*[11].	і повертає на схід, північніше Греції, до Чорного моря [Wendelsae=Середземного моря]; і йде на північ до океану (Garsecg), що зветься Білим морем (Cwænsea).
ab oriente Alania est, in medio Dacia ubi et Gothia,		

deinde Germania est ubi plurimam partem Suebi tenent; quorum omnium sunt gentes LIIII.	**Binnan þæm sindon monega þeoda, ac hit mon hæt eall Germania[12].**	**У цих межах проживає багато народів, а все це зветься Ґерманією.**

Внесок Альфреда

Після цього дещо поверхового і обмеженого топографічного опису варварських країн Оросій спрямовує свою увагу на більш розвинуті південні регіони: «Nunc quidquid Danuuius a barbarico ad Mare Nostro secludit expediam»[13]. Однак розумного і практичного Альфреда це не могло так просто задовольнити, й він вирішив осучаснити застарілу інформацію Оросія[14]. Насамперед він додав свій власний опис країн на північ від Дунаю і на схід від Рейну. Цей опис спирався на його власні нові свідчення, він лише час від часу вживав класичні терміни — очевидно, коли вважав, що вони можуть сприяти розумінню[15]. Він також включив оригінал опису Огтере (Ohthere) і частково редагований переказ Вульфстана (Wulfstan).

Вочевидь, Альфред зрозумів, що поза його спроможностями осучаснити факти Оросія про країни на південь від Дунаю, тому його переклад відтворює порядок оригіналу, лише з незначними змінами, випущеннями й додатками[16]. На жаль, досягнення Альфреда залишилося недоступним для середньовічних скандинавських учених, які мусили по-своєму впоратися із завданням осучаснення класичної християнської праці. А проте обране ними джерело було не «Історією» Оросія, а скоріше «Етимологіями» (Etymologiae) Ісидора Севільського, молодшого співвітчизника Оросія.

Опис Європи Альфреда винахідливий за своєю простотою і точністю. Автор згрупував наявні матеріали відповідно їхньому походженню і певним «кардинальним пунктам», для яких він уживав важливі економічні й політичні одиниці того часу. Інші політичні об'єднання поставали залежно від цих пунктів[17]. Дев'ять північно-східних європейських пунктів Альфреда були такі:

Реґенсбурґ, столиця Східної франкської держави Каролінґів (континентальна) Стародавня Саксонія, стародавня домівка англосаксів

Моравія, держава-спадкоємниця Аварської імперії, на території сучасних Чехії, Словаччини та Угорщини (бл. 818—907)

держава таламінців (ґломачів) із сурбської (полабсько-сербської) групи, біля сучасного Мейссена на річці Ельба та її допливів (Саксонія)

південні дани (Ютландія)
північні дани (Сконе та данські острови)
балтійсько-фінські народи (Osti/Esti ести)
острів Борнгольм
(Уппсала) свеї/шведи (Sweon).

Оригінальний опис Європи Альфреда (розбитий тут на параграфи згідно з дев'ятьма кардинальними пунктами) такий:

1. Þonne[18] wið norþan Donua æwielme ond be eastan Rine sindon Eastfrancna, ond be suþan him sindon Swæfas, on oþre healfe þære ie Donua;	Далі[19] [на територіях] північніше від джерел Дунаю (Donua) і східніше від Рейну (Rin) зустрічаються [спершу] східні франки (Eastfrancna), південніше від них — шваби (Swæfas), на протилежному березі Дунаю;
ond be suþan him ond be eastan sindon Bægware, se dæl þe mon Regnesburg hæt,	на південний схід від них живуть баварці (Bægware), в тій частині, що зветься Реґенсбурґом (Regnesburg),
ond ryhte be eastan him sindon Bæme	а на сході — богемці (Bæme «чехи»),
ond eastnorþ sindon Þyringa[s];	на північному сході — тюрінґці (Þyringas),
ond be norþan him sindon Eald Seaxan.	а північніше за них — стародавні саксони (Eald Seaxan).
2. Ond be norþanwestan him sindon Frisan;	На північний захід від них є фризи (Frisan);
[ond] be westan Ealdseaxum is Ælfe muþa þære ie, ond Frisland, ond þonan westnorð is þæt lond þe mon Ongle hæt, ond Sillende, ond sumne dæl Dene;	на захід від стародавніх саксонів лежить гирло річки Ельби (Ælfe muþa) і Фризія (Frisland), і звідти на північний захід лежить країна, що зветься Анґельн (Ongle), а також Сілленде (=східна частина Південного Ютланду)[20], і деякі частини Данії;
ond be norþan him is Afdrede,	ще північніше лежить країна оботритів (Afdrede);
ond eastnorþ Wilte, þe mon Hæfeldan hæt;	а на північному сході перебувають велетаби (Wilte), що звуться гаволанами (Hæfeldan);
ond be eastan him is Wineda lond, þe mon hætt Sysyle, ond eastsuþ, ofer sum[ne] dæl, Maroara.	східніше від них є країна вендів (Wineda) Сусюле (Sysyle), а на південному сході, поза певною відстанню, живуть моравці (Maroara).
3. Ond hie Maroara habbað be westan him Þyringas, ond Behemas, ond Begware healfe;	На захід ці моравці мають сусідами тюрінґців (Þyringas), богемців (Behemas) і частину баварців (Begware);
ond be suþan him, on oþre healfe Donua, þære ie, is þæt land Carendre, suþ oþ þa beorgas þe mon Alpis hæt.	на південь від них [моравців] на іншому боці Дунаю лежить Карінтія (Carendre), південніше гір, що звуться Альпами (Alpis).
To þæm ilcan beorgan licgað Begwara landgemæro ond Swæfa;	До тих самих гір доходять кордони баварців і швабів (Swæfas);
[ond] þonne be eastan Carendran londe, *begeondan þæm westenne*[21], is Pulgara land, *ond be eastan þæm is Creca land*;	далі на схід від країни Карінтії, поза відлюдною місцевістю, лежить Болгарія (Pulgara land), а ще східніше — Греція (Creca land);
ond be eastan Maroara londe is Wisle lond;	на схід від Моравії розташована країна віслян (Wisle land);

ond be eastan þæm sint Datia, þa
þe iu wæron Gotan.
Be norþaneastan Maroara sindon
Dalamentsan.

а східніше від неї живуть даки (Datia),
котрі спершу були ґотами (Gotan).
На північному сході від моравців живуть
таламінці/ґломачі (Dalamentsan).

4. Ond be eastan Dalamentsan sindon
Horigti,
ond be norþan Dalamentsan sindon
Surpe, ond be westan him [sindon]
Sysyle.
Be norþan Hori[g]ti is Mægþa land,
ond be norþan Mægþa londe [sindon]
Sermende, oþ þa beorgas Riffen[22].

На схід від таламінців селяться [чеські]
хорвати (Hori[g]ti),
на північ від таламінців — сурби (Surþe), а
на захід від них — сусюли (Sysyle).
На північ від [чеських] хорватів (Hori[g]ti)
лежить Amazonum terra, Країна Жінок
(Mægþa land), а північніше Країни Жінок
живуть сармати (Sermende), аж до Ріфейсь-
ких гір.

5. [Ond] be westan Suþdenum is þæs
garsecges earm þe liþ ymbutan þæt land
Brettania, ond be norþan him is þæs
sæs earm, þe mon hæt Ostsæ;

ond be eastan him ond be norþan [him]
sindon Norðdene, ægþer ge on þæm
maran landum, ge on þæm iglandum;
ond be eastan him sindon Afdrede,
ond be suþan him is Ælfe muþa þære
ie ond Ealdseaxna sum dæl.

На захід від південних данів (Suþ-Dene)
лежить океанська затока, що омиває Британію/
Англію (Brettania), а на північ від півден-
них данів лежить морська затока, названа
морем Остів/Естів (=Балтійським морем; Ostsæ);
східніше від них і північніше живуть північ-
ні дани (Norð-Dene), як на континенті,
так і на островах;
на схід від них мешкають оботрити (Afdrede),
на південь — лежить гирло річки Ельби
(Ælfe muþa) і проживає частина стародавніх
саксонів (Eald Seaxan).

6. Norðdene habbað, be norþan him,
þone ilcan sæs earm þe mon hæt
Ostsæ, ond be eastan him sindon
Osti þa leode, ond Afdrede be suþan.

Північні дани мають у себе на півночі
ту саму морську затоку, що зветься морем Остів,
у себе на сході — племена остів/естів (Osti)[23],
і племена оботритів (Afdrede) — на півдні.

7. Osti habbað, be norþan him, þone
ilcan sæs earm, ond Winedas, ond
Burgendan;
ond be suþan him sindon Hæfeldan.

У остів/естів на півночі — та сама морська
затока, а ще венди (Winedas) і борнгольмці
(Burgendas);
на півдні — гаволанн/гавельди (Hæfeldan).

8. Burgendan habbað þone ilcan sæs
earm be westan him, ond Sweon be
norþan;
ond be eastan him sint Sermende,
ond be suþan him Surfe.

У борнгольмців (Burgendas) на заході —
та сама морська затока, а на півночі — шведи/
свеї (Sweon);
на сході від них — сармати (Sermende),
на півдні — сурби (Surfe).

9. Sweon habbað be suþan him þone
sæs earm [ond] Osti,
ond be eastan him Sermende;

ond be norþan him ofer þa westenne
is Cwenland;

ond be westannorþan him sindon
Scridefinnas, ond be westan
Norþmenn.

У шведів (Sweon) на півдні — морська
затока [і ще] ости (Osti), на сході — сар-
мати (Sermende);
на півночі, поза пустельною місцевістю, лежить
[фінська] Кайну-маа/Квенланд (Cwenland);
на північному заході живуть лопарі (Scride-Finnas)[24],
на заході — скандинави/норвежці (Norþmenn).

Описи Огтере і Вульфстана

Вступ

З метою розгромити загарбницькі морські сили данів, очолювані королем Ґутормом (Guthorm), Альфред збудував флот і найняв досвідчених моряків. Стежачи за перекладом історії Оросія, він вирішив, що слід осучаснити топографію іспанця, зокрема для Північної та Східної Європи, і, тримаючи це на думці, включив до своєї версії описи двох досвідчених моряків, котрі вступили до його флоту[25]. Їх звали Огтере і Вульфстан. На жаль, неможливо встановити, чи ті оригінальні описи було включено повністю. Слушно, однак, припустити, що обидва мореплавці здійснили свої подорожі, змальовані в їхніх описах, до вступу на службу до короля Альфреда. Можливий terminus ante quem, отож, 887 р.; а post quem — близько 870 р.[26].

Огтере «зазначив, що провінція, в якій він жив, називалася Гальґоландом», тож було вирішено, що його домівка містилася на одному з великих Галоґаландських островів (Senja або Kvaløy) у Маланґенському фйорді (69° N)[27]. Однак це зовсім не означає, що він походив з цієї місцевості. Нам лише відомо достовірно, що певний час він активно діяв як лопарський відкупник данини й знав два північні економічні центри: Sciringes-heal (Каупанґ) у фйорді Осло (Південна Норвегія) і Hœþe (Гедебю, Гайтабу) в Південному Ютланді. Ім'я Огтере — це, вочевидь, англізована форма давньоскандинавського Оттар[28].

На жаль, текст Альфреда мовчить про походження Вульфстана. Єдина корисна інформація, яку звідти можна видобути, це те, що Вульфстан подорожував від Гедебю до Естландського Трусо, що лежав біля гирла Вісли. Одні вчені вважають, що Вульфстан був даном[29], другі — що він був англійським купцем[30], треті (скажімо, Лябуда) — що він був англійцем і відповідальним секретарем за англосаксонське видання праці Оросія[31]. Певний варіант першої гіпотези — а саме, що Вульфстан був «політичним даном», очевидно, фризького походження, — схоже, найближчий до істини[32]. Але так чи так, і Огтере, і Вульфстан обидва належать до балтійського культурного середовища і відбивають традиції того регіону, тому їхні свідчення не можна опустити в цьому огляді. Ми мусимо бути вдячні англійській традиції за те, що вона зберегла ці два описи скандинаво-балтійського середовища.

У праці Альфреда обидва описи організовано відповідно до змалювання морських подорожей та етнографічної інформації про далекі народи, зустрінуті під час мандрів. Зрозуміло, зовсім невипадково, що поруч із двома скандинавськими портами — Sciringes-heal/Каупанґом у Норвегії та Hæþe/Гедебю в Данії — було обрано для доповнення переглянутої праці Оросія ще два східні торговельні центри. Важливість Трусо полягала в тому, що він служив входом до торгового шляху, який з'єднував Балтійське море з Константинополем. Цей торговий шлях починався від гирла Вісли і йшов по самій річці та її притоці, Бугу, до Прип'яті, а тоді — по Дніпру[33] до Чорного моря. Альдейґ'юборґ/Стару Ладогу та Голмґард/ Великий Новгород ще не було включено до цього давнішого варіанта путі «з варяг у греки». Отож, упплandський центр Бірка ще не складав інтересу для Альфреда, хоча шведи (як Sweon) з'являються в його описах і топографії.

У гирлі Північної Двіни лежав порт Біармії[34], найважливіший торговий центр на півночі в IX ст., переважно через його зв'язки зі Сходом.

До своєї праці Альфред включив описи чотирьох подорожей. Три з них належали Огтере: з Галоґаланду до Біармії, з Галоґаланду до Каупанґа, з Каупанґа до Гедебю; четвертий, з Гедебю до Трусо, належав Вульфстану. Разом ці описи складали одне ціле, охоплюючи важливу в торговельному значенні територію від Біармії на півночі до Трусо на півдні. «Східними» народами, що їх, як вважав Альфред, не слід випускати з очей, були на півдні ести, котрі, вочевидь, контролювали шлях від Балтики до Дніпра, а на півночі біармійці й квени, котрі боролися між собою за перевагу.

Річард Геклуйт (Hakluyt) у першому томі своєї праці «Principal Navigations, Voiages, Traffiques and Discoveries of the English Nation», видрукуваній у Лондоні 1598 року, знову представив щойно відкриту працю короля Альфреда з описами Огтере та Вульфстана. Сам по собі Альфредівський «Оросій» дійшов до нас у двох давніх рукописах, які походять від одного й того самого протографа. Давніший з них — L=Лаудердейльський (також його називають Гуттонським або Толлемахським) було зроблено, очевидно, наприкінці IX — на початку X ст. З 1952 р. він зберігається в Британському музеї (Additional Manuscript 47, 967); факсимільне видання з нього було зроблено Алістером

Кемпбеллом (Campbell): «The Tollemache Orosius» (Early British Manuscripts in Facsimile, № 3 [Копенгаґен, 1953]).

Пізніший рукопис — C = Коттонський, бл. 1050 р. У 1757 році цей рукопис з рештою колекції сера Роберта Коттона (Cotton) (розпочатої 1588/1590 р.) став частиною Британського музею; його занесено до списку під номером Tiberius B 1. Частково рукопис було відтворено у вигляді факсиміле Джозефом Босвортом (Bosworth) у його праці «Description of Europe and the Voyages of Ohthere and Wulfstan» (Лондон, 1855).

На жаль, частину рукопису L втрачено; первинний список складався з одинадцяти зшитків по шістнадцять сторінок кожен. З них повністю втрачено зшиток другий (с. 17—32). Така втрата дуже відчутна, оскільки в другому зшиткові мусили міститися більша частина розповіді Огтере й уся розповідь Вульфстана. На щастя, топографія і початок розповіді Огтере збережені в рукописі L, а увесь текст доступний в рукописі C.

Існують три критичні видання повного тексту: Б. Торпе (Thorpe), «Альфредівська англо-саксонська версія Оросія» як додаток до його перекладу з німецької праці Р. Паулі «Життя Альфреда Великого» (Лондон, 1853), з дослівним перекладом і словником; Джозеф Босворт (Bosworth), «Англосаксонська версія короля Альфреда короткої всесвітньої історії Оросія» (Лондон, 1859), з перекладом; Генрі Світ (Sweet), «Оросій короля Альфреда», частина перша: «Давньоанглійський текст і латинський оригінал» (Товариство давньоанглійських текстів, серія «Першоджерела» 79) (Лондон, 1883), 229 с., — найкраще видання з-поміж трьох.

З-поміж неповних видань одне, в якому приділяється окрема увага публікації топографії (з коментарями), включаючи описи Огтере та Вульфстана, — це «Chorografia Orozjusza w anglosaskim przekładzie króla Alfreda» польського медієвіста Ґерарда Лябуди в його «Żródła», с. 1—118 (сс. 42—57 містять факсиміле топографії згідно з манускриптом C, f. 6v—15r).

Описи Огтере та Вульфстана наводяться нижче; оригінальну частину топографічного опису Альфреда було наведено вище. Список відповідної додаткової літератури представлений у зведеній бібліографії.

Тексти описів Огтере та Вульфстана і топографічний опис Альфреда спираються на видання Генрі Світа і Лябуди, щоправда вивірені з обома існуючими манускриптами (L і C). Було використано спрощену графічну систему й більш-менш уніфі-

ковану орфографію. Англійський переклад враховує працю вчених-попередників.

«Розповідь про плавання вздовж берегів»[35] Огтере

Шлях із Галоґаланду до Білого моря[36]

Ohthere sæde his hlaforde, Ælfrede cyninge, þæt he ealra Norðmonna norþmest bude.
He cwæð þæt: he bude on þæm lande norþweardum wiþ þa Westsæ.
He sæde þeah: þæt land sie swiþe lang norþ þonan, ac hit is eal weste, buton on feawum stowum styccemælum wicciað Finnas, on huntoðe on wintra, ond on sumera on fiscaþe be þære sæ.
He sæde þæt he æt sumum cirre wolde fandian hu longe þæt land norþryhte læge, oþþe hwæðer ænig mon be norðan þæm westenne bude.
Þa for he norþryhte be þæm lande: let him ealne weg þæt weste land on ðæt steorbord, ond þa wid sæ on ðæt bæcbord, þrie dagas.
Þa wæs he swa feor norþ swa þa hwælhuntan firrest faraþ.
Þa for he þa giet norþryhte swa feor swa he meahte on þæm oþrum þrim dagum gesiglan.
Þa beag þæt land þær eastryhte, oþþe seo sæ in on ðæt lond, he nysse hwæðer; buton he wisse ðæt he ðær bad westan windes ond hwon norþan, ond siglde ða east be lande swa swa he meahte on feower dagum gesiglan.
Þa sceolde he ðær bidan ryht norþan windes, for ðæm þæt land beag þær suþryhte, oþþe seo sæ in on ðæt land, he nysse hwæþer.
Þa siglde he þonan suðryhte be lande swa swa he mehte on fif dagum gesiglan.

Da læg þær an micel ea up in on þæt land.
Þa cirdon hie up in on ða ea, for þæm hie ne dorston forþ bi þære ea siglan for unfriþe, for þæm ðæt land wæs eall gebun on oþre healfe þære eas.
Ne mette he ær nan gebun land, siþþan he from his agnum ham for.
Ac him wæs ealne weg weste land on þæt steorbord, butan fiscerum ond fugelerum ond huntum, ond þæt wæron eall Finnas, ond him wæs a wid sæ on ðæt bæcbord.

Огтере розповів своєму господареві, королю Альфреду, що він жив північніше всіх скандинавів (ealra Norðmonna norþmest)[37].
Він сказав, що жив у країні, що лежить на північ, на Західному (Норвезькому) морі[38].
Ще він сказав, що ця країна дуже далеко на північ звідси; але вся вона безлюдна, за винятком кількох місць, у яких тут і там живуть лопарі (Finnas)[39], полюючи взимку і рибалячи влітку.
Він сказав, що якось вирішив дослідити, як далеко на північ простягається та країна і чи хтось живе на північ від того безлюддя[40].

Отож, він вирушив на північ, тримаючись берегової лінії так, що незаселена земля лишалася з правого борту, а відкрите море — з лівого протягом трьох днів.
І він заплив так далеко на північ, куди ледь доходили китобої.
А потім плив ще далі на північ, скільки міг, протягом наступних трьох днів.

Тоді суша повернула на схід, чи це море зайшло в сушу, він напевно не знав; єдине знав, що дочекався там на західний вітер, дещо північно-західний, і плив на схід уздовж берега так довго, як міг, протягом чотирьох днів.
Потім мусив дочекатися відповідного північного вітру, оскільки суша повернула на південь чи це море зайшло в сушу, він того напевне не знав.
Отож, він плив звідти уздовж берега на південь так далеко, як тільки міг, протягом п'яти днів[41].
Коли це серед суші трапилася велика річка[42].

Вони завернули до тієї річки, не наважившись проминути її, бо боялися, що до них поставляться вороже[43], адже на протилежному березі була заселена земля.
До того, покинувши свою домівку, він не стрічав слідів населеності.
Увесь час з правого борту в нього була безлюдна земля, не рахуючи рибалок, птахоловів та мисливців, які всі були лопарями, а з лівого борту — відкрите море.

Етнографічні та географічні нотатки[44] *Огтере*

Þa Beormas hæfdon swiþe wel gebud
hira land; ac hie ne dorston þær on
cuman.
Ac þara Terfinna land wæs eal weste,
buton [ðær] huntan gewicodon, oþþe
fisceras, oþþe fugel[er]as.

Fela spella him sædon þa Beormas
ægþer ge of hiera agnum lande ge of
þæm landum þe ymb hie utan wæron;
ac he nyste hwæt þæs soþes wæs, for
þæm he hit self ne geseah.
Þa Finnas, him þuhte, ond þa Beormas
spræcon neah an geþeode.
Swiþost he for ðider, to eacan þæs
landes sceawunge, for þæm horschwælum,
for ðæm hie habbað swiþe æþele ban
on hiora toþum; þa teð hie brohton sume
þæm cyninge; ond hiora hyd bið swiðe
god to sciprapum.
Se hwæl bið micle læssa þonne oðre
hwalas: ne bið he lengra ðonne syfan elna
lang.
Ac on his agnum lande is se betsta
hwælhuntað: þa beoð eahta and feower-
tiges elna lange, ond þa mæstan fiftiges
elna lange.
Þara he sæde þæt he syx asum[50] ofsloge
syxtig on twam dagum.

He wæs swyðe spedig man on þæm
æhtum þe heora speda on beoð, þæt is,
on wildrum.
He hæfde þagyt, ða he þone cyningc
sohte: tamra deora unbebohtra syx hund.
Þa deor hi hatað hranas; þara wæron syx
stælhranas; ða beoð swyðe dyre mid
Finnum, for ðæm hy foð þa wildan hranas
mid.
He wæs mid þæm fyrstum mannum on
þæm lande: næfde he þeah ma ðonne
twentig hryðera ond twentig sceapa ond
twentig swyna.
Ond þæt lytle þæt he erede, he erede
mid horsan.
Ac hyra ar is mæst on þæm gafole þe ða
Finnas him gyldað.
Þæt gafol bið on deora fellum ond on
fugela feðerum ond hwales bane ond on
þæm sciprapum, þe beod of hwæles hyde
geworht ond of seoles.
Æghwilc gylt be hys gebyrdum.
Se byrdesta sceall gyldan fiftyne mear-
ðes fell ond fif hranes ond an beran fel
ond tyn ambra feðra ond berenne kyrtel
oððe yterenne ond twegen sciprapas, ægþer
sy syxtig elna lang, oþer sy of hwæles hyde

Земля там була дуже добре оброблена біармій-
цями (Beormas)[45], однак вони (мандрівники)
не наважилися зійти там на берег.
А країна терських лопарів (Terfinnas)[46]
була геть незаселена, за винятком тих місць,
де жили мисливці, рибалки та птахолови.

Біармійці розповіли йому багато подро-
биць як про свою країну, так і про ті, що
лежали довкола, однак він не знав, чи це
правда, бо не бачив на власні очі.

Йому видалося, що лопарі та біармій-
ці розмовляють майже однаковою мовою[47].
Окрім того, щоб побачити країну, він
ходив у той бік переважно заради моржів,
бо в них були чудові кістяні ікла, деякі
були передані в дарунок королеві[48]; а з морже-
вих шкір виходили чудові корабельні линви.

Цей [вид] китових набагато менший за
решту: завдовжки він не більше за сім
ліктів [чотирнадцять футів].
У нього на батьківщині найкраще кито-
ловство[49]: там кити завдовжки в сорок вісім
ліктів [дев'яносто шість футів], а найбіль-
ші — п'ятдесят [сто футів].
А цих, сказав він, з допомогою шести
гарпунів він забив шістдесят протягом двох
днів.
Він [Огтере] був дуже заможним чоловіком,
володіючи тим, що складає статки, дикими
[тваринами].
До того ж, коли він прийшов до короля,
то мав шістсот свійських оленів
власного виводку. Їх називали
«ренами»: з них шість були приман-
ними оленями, що їх дуже цінували лопарі,
бо з їх допомогою ловили диких [оленів][51].
Він був однією з найвищих осіб у країні, хоч
мав лише двадцять голів рогатої худоби, двад-
цять овець і двадцять свиней.

А клаптик орної землі він розорював кіньми.

Проте його прибуток складала переважно дани-
на, що її сплачували йому лопарі.
Ця данина полягала в шкірах тварин, пташино-
му пір'ї, моржевих іклах та корабельних линвах,
виготовлених з моржевої та тюленячої шкіри.

Данину сплачували відповідно до статків[52].
Найбагатший мав сплачувати п'ятнадцять шкірок
куниці, п'ять шкір північного оленя, одну ведме-
жачу, сорок бушелів пір'я, каптан з ведмежачого
хутра чи хутра видри, дві корабельні линви, кож-
на завдовжки в шістдесят ліктів, одна виготовле-

geworht, oþer of sioles.

He sæde ðæt Norðmanna land wære swyþe lang ond swyðe smæl.

Eal þæt his man aþer oððe ettan oððe erian mæg þæt lið ða sæ; ond þæt is þeah on sumum stowum swyðe cludig; ond licgað wilde moras[53] wið eastan ond wið uppon emnlange þæm bynum lande.

On þæm morum eardiað Finnas. Ond þæt byne land is easteweard[54] bradost, ond symle swa norðor swa smælre.

Eastewerd hit mæg bion syxtig mila brad, oþþe hwene bradre; ond middeweard þritig oððe bradre, ond norðeweard, he cwaeð, þær hit smalost wære, þæt hit mihte beon þreora mila brad to þaem more.

Ond se mor syðþan, on sumum stowum, swa brad swa man mæg on twam wucum oferferan; ond on sumum stowum swa brad swa man mæg on syx dagum ofer feran.

Ðonne is to emnes þæm lande suðeweardum, on oðre healfe þæs mores, Sweoland, oþ þæt land norðeweard; ond to emnes þæm lande norðeweardum Cwena land.

Þa Cwenas hergiað hwilum on ða Norðmen ofer ðone mor, hwilum þa Norðmen on hy.

Ond þær sint swiðe micle meras fersce geond þa moras.

Ond berað þa Cwenas hyra scypu ofer land on ða meras ond þanon hergiað on ða Norðmen; hy habbað swyðe lytle scypa ond swyðe leohte.

Ohthere sæðe þæt sio scir hatte Halgoland, þe he on bude.

He cwæð þæt nan man ne bude be norðan him.

на з моржевої, друга — з тюленячої шкіри.

Він розповів, що країна норвежців (Норвегія) була дуже видовженою і вузькою.

Земля, придатна під пасовища чи орання, лежить біля моря, та й то подекуди дуже скеляста; на схід лежать дикі гори й заселена територія.

У цих горах живуть лопарі. Заселена земля ширша на схід й вужча на північ.

На сході територія завтовшки в шістдесят миль, а то й трохи ширше; посередині — тридцять миль або й

ширше, а на півночі, як він сказав, де найвужче, лише три милі завтовшки до гір[55].

До того ж в окремих місцях гори такі широкі, що ними можна мандрувати протягом двох тижнів; а в інших місцях настільки широкі, що ними можна мандрувати протягом шести діб.

Далі, з півдня навпроти цієї країни, поза горами, лежить Швеція (Sweoland, тобто Swíaland), що простягнулася на північ; а з півночі лежить навпроти [фінська] Кайну-маа (Cwena land).

Кайнуанці (=Cwenas, тобто Kainulaiset)[56] часом здійснювали походи проти норвежців (Norðmenn = Norwegians) за горами, часом норвежці (Norwegians) проти них.

Поза горами є великі прісноводні озера. Кайнуанці (Cwenas) переносять свої човни по суші до озер і звідти здійснюють походи проти норвежців (Norwegians); у них дуже малі й легкі човни.

Огтере сказав, що провінція, в якій він жив, називалася Галоґаланд (Halgoland).

Ніхто, за його словами, не жив північніше за нього.

Шлях від Галоґаланду до Sciringes-heal[57]

Þonne is an port on suðeweardum þæm lande, þone man hæt Sciringesheal.

Þyder he cwæð, þæt man ne mihte geseglian ond anum monðe, gyf man on niht wicode, ond ælce dæge hæfde ambyrne wind;

ond ealle ða hwile he sceal seglian be lande.

Ond on þæt steorbord him bið ærest Iraland ond þonne ða igland þe synd betux Iralande ond þissum lande.

Þonne is þis land oð he cymð to Sciringes heale, ond ealne weg on þæt

Далі на півдні країни [Норвегії] лежить порт, що зветься Sciringes-heal (=Каупанґ, в Осло-фйорді)[58].

Він сказав, що його ледве досягне той, хто плистиме протягом місяця вздовж берега, якщо щоночі ставатиме табором, а щодня матиме сприятливий вітер.

[Морський шлях до] Ірландії (Iraland) мусив лежати в нього

з правого борту; спершу; а тоді — [шлях до Оркнейських] островів, що лежать на півдорозі до кордону Ірландії чи цієї країни [Англії].

І нарешті — [прямий шлях] до цієї країни [Англії], коли він минув останню частину своєї путі до

bæcbord Norðweg.

Sciringes-heale; [а проте подорож ця не пов'язана з Британськими островами, зрештою, й тому він тримається] ближче до норвезького берега з правого боку протягом всього шляху[59].

Wið suðan þone Sciringes-heal fylð swyðe mycel sæ up in on ðæt lond; seo is bradre þonne ænig man ofer seon mæge.

Південніше Sciringes-heale величезна морська затока заходить у сушу; вона завширшки така, що не видно протилежного берега.

Ond is Gotland on oðre healfe ongean ond siðða[n] Sillende.

На протилежному березі лежить Ютланд (Gotland)[60], а далі — Сілленде [=східна частина Південного Ютланду][61].

Seo sæ lið mænig hund mila up in on þæt land.

Затока заходить на багато сотень миль углиб суші.

Шлях від Sciringes-heal до Гедебю[62]

Ond of Sciringes-heale he cwæð, þæt he seglode on fif dagan to þæm porte, þe mon hæt æt Hæþum.

А від Sciringes-heale, сказав він, доплив до порту, відомого як Гедебю (æt Hæþum)[63], за п'ять днів.

Se stent betuh Winedum ond Seaxum ond Angle ond hyrð in on Dene.

Цей порт лежить між вендами (Winedas), [давніми] саксами та англами й належить данам.

Da he þiderweard seglode fram Sciringes heale, þa wæs him on þæt bæcbord Denamearc, ond on þæt steorbord wid sæ þry dagas; ond þa, twegen dagas ær he to Hæþum come, him wæs on þæt steorbord Gotland ond Sillende ond iglanda fela.

Коли він поплив далі від Sciringes-heale, то протягом трьох днів з лівого борту в нього була Данія (Denamearc), а з правого — відкрите море; а потім, за
два дні до прибуття в Гедебю, він мав з правого борту Ютланд і Сілленде (східну частину Південного Ютланду) й безліч [данських] островів.

On þæm landum eardodon Engle, ær hi hider on land coman.

На цих землях жили англи, перш ніж прийшли до цієї країни [Англії].

Ond hym wæs ða twegen dagas on ðæt bæcbord þa igland þe in Denemearce hyrað.

І протягом тих двох днів з лівого борту в нього були острови, що належали Данії.

Опис Вульфстана

Розповідь Вульфстана про плавання вздовж берегів[64]

Wulfstan sæde þæt he gefore of Hæðum, þæm he wære on Truso on syfan dagum ond nihtum; þæt þæt scip wæs ealne weg yrnende under segle.

Вульфстан розповів, що вирушив з Гедебю (Hæðum) і був у Трусо (Truso)[65] через сім діб, [а] корабель плив не спиняючись.

Weonoðland him wæs on steorbord ond on bæcbord him wæs Langaland ond Læland ond Falster ond Sconeg; ond þas land eall hyrað to Denemearcan.

З правого борту в нього був Вендланд (Weonoðland), а з лівого — Лангеланд (Langaland), Лолланд (Læland), Фальстер і Сконе (Sconeg); все це володіння Данії (Denemearc).

Ond þonne Burgenda land wæs us on bæcbord on þa habbað him sylf cyning.

А тоді з лівого борту в нас був Борнгольм (Burgenda land), де правив місцевий король.

Þonne æfter Burgenda lande wæron us þas land, þa synd hatene ærest Blecingæg ond Meore ond Eowland ond Gotland on bæcbord;
ond þas land hyrað to Sweon.

Після Борнгольму з лівого борту в нас з'явилися землі, які звалися, по порядку, Блекінґе (Blecingæg), Мьоре (Meore), Еланд (Eowland) та (Естер) Йотланд (Gotland)[66]; і все це були володіння шведів (Sweon).

Ond Weonodland wæs us ealne weg on steorbord oð Wislemuðan.

А вже біля гирла Вісли (Wisle muða) з правого борту в нас був Вендланд (Weonodland)[67].

Seo Wisle is swyðe mycel ea ond hio tolið Witland ond Weonodland; ond þæt Witland belimpeð to Estum. Ond seo Wisle lið ut of Weonodlande ond lið in Estmere. Ond se Estmere is huru fiftene mila brad.

Вісла — дуже велика річка, що лежить між Вітландом[68] і Вендландом (Weonodland); а Вітланд належить естам (Estum). Вісла витікає з Вендланду (Weonodland) і впадає у Свіжу Бухту (Frisches Haf= Estmere)[69]. Свіжа Бухта — близько п'ятнадцяти миль завширшки.

Þonne cymeð Ilfing eastan in Estmere,

У Свіжу Бухту впадає ще Ельбінґ [польськ. Elbląg] (Ilfing)[70]

of ðæm mere, ðe Truso standeð in staðe, ond cumað ut samod in Estmere: Ilfing eastan of Estlande ond Wisle suðan of Winodlande.

зі сходу, з озера, на березі якого стоїть Трусо, отож вони обидві впадають у Свіжу Бухту: Ельбінґ зі сходу, з Естланду, а Вісла з півдня, з Вендланду.

Ond þonne benimð Wisle Ilfing hire naman, ond ligeð of þæm mere west ond norð on sæ; for ðy hit man hæt Wisle muða.

А потім Вісла позбавляє Ельбінґ її назви й біжить з Бухти на північний захід до моря; отож місце її впадіння називається естуарієм Вісли (Wisle muða) [а зовсім не естуарієм Ельбінґу].

Етнографічний опис Естланду та естів[71]

Þæt Estland is swyðe mycel ond þær bið swyðe manig burh, ond on ælcere byrig bið cyningc.

Естланд[72] — дуже велика країна, там багато міст, і в кожному з них є свій король.

Ond þær bið swyðe mycel hunig ond fisc[n]að.

Там дуже багато меду й риби.

Ond se cyning ond þa ricostan men drincað myran meolc, ond þa unspedigan ond þa þeowan drincað medo.

Король та найзаможніші п'ють кобиляче молоко, а бідні й раби — мед.

Þær bið swyðe mycel gewinn betweonan him.

Між ними точиться безустанна війна.

Ond ne bið ðær nænig ealo gebrowen mid Estum, ac þær bið medo genoh.

Ести (Estas) не варять пива, але готують достатньо меду.

Ond þær is mid Estum ðeaw, þonne þær bið man dead, þæt he lið inne unforbærned, mid his magum ond freondum, monað, ge hwilum twegen; ond þa kyningas ond þa oðre heahðungene men, swa micle lencg swa hi maran speda habbað, hwilum healf gear þæt hi beoð unforbærned, ond licgað bufan eorðan on hyra husum.

Є в естів також звичай[73], що коли хтось помирає, то залишається неспаленим удома, в оточенні родичів та друзів, протягом місяця, а часом і двох; король же та інші можновладці залишаються неспаленими набагато довше, залежно від статків, і часом лежать неспалені на долівці в своєму будинку протягом півроку.

Ond ealle þa while þe þæt lic bið inne, þær sceal beon gedrync ond plega, oð ðone dæg þe hi hine forbærnað.

І весь той час, поки тіло залишається в будинку, мусять тривати узлиття й розваги до дня кремації.

Þonne þy ylcan dæge, [þe] hi hine to þæm ade beran wyllað, þonne todælað hi his feoh, þæt þær to lafe bið, æfter þæm gedrynce ond þæm plegan, on fif oððe syx, hwylum on ma, swa swa þæs feos andefn bið.

А тоді, в той самий день, коли вони вирішують віднести небіжчика до похоронного вогнища, то ділять його маєтність, що лишилася після узлиття й розваг, на п'ять-шість частин, часом більше, залежно від розміру власності.

Alecgað hit ðonne forhwæga on anre mile þone mæstan dæl fram þæm tune, þonne oðerne, ðonne þæne þriddan, oþ þe hyt eall aled bið on þære anre mile; ond sceall beon se læsta dæl nyhst þæm tune ðe se deada man on lið.

Найкращу частину кладуть на відстані милі від міста, потім другу, третю, й так усі частини в межах цієї милі; найостанніша частина буде найближче до міста, в якому небіжчик лежить.

Ðonne sceolon beon gesamnode ealle ða menn, ðe swyftoste hors habbað on þæm

Тоді за п'ять-шість миль від розкладеної маєтності збираються всі, хто має найпрудкіших

lande, for hwæga on fif milum oððe on syx milum fram þæm feo.

коней.

Þonne ærnað hy ealle toweard þæm feo; ðonne cymeð se man se þæt swifte hors hafað to þæm ærestan dæle ond to þæm mæstan ond swa ælc æfter oðrum, oþ hit bið eall genumen; ond se nimð þone læstan dæl se nyhst þæm tune, þæt feoh geærneð.

І всі мчать до тієї маєтності; і в кого кінь найпрудкіший, той приходить першим і забирає найбільшу частину, і так один за одним, поки не заберуть усе; і найменшу частину забирає той, хто підбігає найближче до міста.

Ond þonne rideð ælc hys weges mid ðan feo ond hyt motan habban eall; ond for ðy þær beoð þa swiftan hors ungefoge dyre.

А тоді кожен їде геть із здобутою частиною власності й може залишити її собі; через те прудконогі коні там надзвичайно дорогоцінні.

Ond þonne hys gestreon beoð þus eall aspended, þonne byrð man hine ut, ond forbærneð mid his wæpnum ond hrægle.

Коли вся маєтність таким чином розподілена, небіжчика виносять і спалюють його при одязі й при зброї.

Ond swiðost ealle hys speda hy forspendað mid þan langan legere þæs deadan mannes inne, ond þæs þe hy be þæm wegum alecgað, þe ða fremdan to ærnað ond nimað.

Найзвичайніше саме так витрачаються статки небіжчика — на його довге утримування в домі й на те, що кладуть [маєтності] на дорозі і нерідні, учасники змагання їх забирають.

Ond þæt is mid Estum þeaw, þæt þær sceal ælces geðeodes man beon forbærned; ond gyf þar man an ban findeð unforbærned, hi hit sceolan miclum gebetan.

А ще в естів є такий звичай, що всі з племені мусять бути спаленими; а якщо не спалено хоч якого кріпака, необхідно приносити велику жертву.

Ond þær is mid Estum an mægð[74] þæt hi magon cyle gewyrcan;
ond þy þær licgað þa deadan men swa lange ond ne fuliað, þæt hy wyrcað þone cyle hine on.

А ще естам відомий спосіб видобування холоду;
через те небіжчики лежать там так довго й не розкладаються, бо обкладені холодом.

Ond þeah man asette twegen fætels full ealað oððe wæteres, hy gedoð þæt ægþer bið oferfroren, sam hit sy sumor sam winter.

Якщо принести дві діжки, повні елю чи води, вони можуть заморозити їх, хоч улітку, хоч узимку.

Ґотланд (Gotland) Альфреда

В опису як Огтере, так і Вульфстана (і в «Опису Європи» Оросія) вживано географічний термін Ґотланд, однак у різних значеннях. 1928 року Кемп Мелоун (Malone) поклав край тривалій суперечці, встановивши беззаперечно, що Ґотланд Огтере (§ 19) слід витлумачувати як = давньосканд. Gautland, тобто теперішня Ютландія[75]. Він не розглянув Ґотланд Вульфстана, очевидно, тому, що завжди вважалося, ніби йшлося про балтійський острів Ґотланд. Настав, однак, час піддати сумнівам це припущення.

По дорозі від Гедебю в Південному Ютланді до Трусо в гирлі річки Вісли Вульфстан згадує, що побачив острів Борнгольм на північ від свого шляху.

Далі в його опису називаються не ті землі, що їх проїхав Вульфстан, а, згідно з Альфредівською системою подачі матеріалу, наводиться перелік земель, які належали королеві свеїв, коли за точку відліку береться Борнгольм: «Після Борнгольму з лівого борту в нас з'явилися землі, які звалися, по порядку, Блекінґе, Мьоре (Möre), Йоланд і Ґотланд; і все це були володіння шведів». Тримаючи це на думці, можна зрозуміти, що Ґотланд Вульфстана (давньосканд. Gautland) є шведською землею, яка йде після Мьоре (Блекінґе, Мьоре), тобто історичний і нинішній Естер Йотланд (Öster Götland). Вульфстанові не було сенсу згадувати про якийсь далекий острів Ґотланд [який тоді ще не належав свеям (шведам)].

ДОДАТОК ЧЕТВЕРТИЙ

Тексти ісландської подорожньої літератури

«Leiðar-vísir» Нікуласа Берґссона

«Leiðar-vísir» Нікуласа Берґссона вміщено в географічному збірнику «Landafrœði»; збереглася вона у двох пергаментних рукописах: AM 194, 8° fol. 11—16 (написаному в Західній Ісландії 1387 року) та AM 736 II, 4°, fol. 1 r. v. (написаному близько 1400 року). Текст опубліковано двічі: E. C. Werlauff. Symbolae (Kbh, 1821) — текст та латинський переклад pp. 9—32; коментар — pp. 32—54; K. Kålund // Alfrœði Íslenzk: Islandsk encyclopœdisk litteratur. I. Cod. Mbr. AM 194, 8vo (Kbh, 1908) (SUGNL XXXVII), передмова pp. XIX—XXV та текст pp. 12—31.

Повний переклад тексту також опубліковано двічі — латинський переклад: E. C. Werlauff. Symbolae (Kbh, 1821), pp. 32—54, та данською мовою — K. Kålund // ÅNO 3rd ser., vol. 3 (Kbh, 1913), pp. 52—61. Частину латинського перекладу опублі-

ковано в AR II, pp. 405—415; Francis Peabody Magoun, Jr. переклав англійською й прокоментував більшу частину тексту (шлях з Ісландії до Рима, в тому числі й опис Вічного Міста) у чотирьох доскіпливо підготовлених статтях: // Mediaeval Studies 6 (1944), pp. 314—354; //Scandinavian Studies 17 (1943), pp. 167—173; //JEGP 42 (1943), pp. 210—218; //The Harvard Theological Review 33 (1940), pp. 267—289. Спеціальна література: P. Riant. Les Scandinaves en Terre Sainte (Paris, 1865), pp. 80—90; F. Jonsson, E. Jørgensen. // ÅNO 1923 (Kbh, 1924), pp. 1—36; та //Mémoires de la Société Royale des Antiquaires du nord 1920—1925 (Kbh, 1925), pp. 49—87 + 1 facs.; S. Blöndal. //Nordisk Tidskrift (Letterstedts) (1940), pp. 316—327; та //Skírnir 123 (Rvík, 1949), pp. 67—97.

Наведений нижче текст «Leiðar-vísir» почерпнуто з видання Колунда; в текст внесено поправки Magoun-а й частину перекладеного ним тексту з деякими змінами й вставками; остання частина перекладена мною.

Sva er [sa]gt, at umhverfis Island se VII [dægra] sigling ath [ra]udum byr, ok skiptiz sva sem [þarf, þviat eigi] ma eitt ve[dr] [h]afa.

Sva ok medal Island[s] [ok] No[regs] er kallat iamlangt.

Úr Noregi er fyrst a[t] fara til Danmerkr i Ála-borg. Sva telia Romferlar, ath or Ála-borg se II dag[a] [fór] til Vebiarga. Þa er viku fór til Sles-vikr. Þa er skamt til Heida-bėiar[2], þa[er] dag-fór til Ægis-dyr[a].
Þar mėtazt þessi lond Danmork ok Hollsetu-land, Sax-[land] ok Vinn[d]land.
þa er dagfor i Heitsinn[a]bė aa Hollsetu-landi. Þa ferr yfir Saxelfi til Stóduborgar.
Aa Saxlandi er þiod kurteisuzt, ok nema þar Nordmenn mart eptir ath breyta.
I Stoduborg er biskups-sto[ll] ath Mario kirkiu.
Þa er II daga for til Ferdu-borgar. Þa er skamt til Nyioborgar. Þa er Mundio-borg, þar er byskups-stoll ath Petrs kirkio.
Nu skiptazt tungur.
Þa er II daga for Póddu-brunna, þar er byskups stoll ath Liborius kirkiu, þar hvilir hann. þa er IIII daga fór til Meginzo-borgar,
þar i milli er þorp, er Horus heitir, annat heitir Kiliandr, ok þar er Gnita-heidr, er Sigurdr va ath Fabni.

«Кажуть, що довкола Ісландії — сім днів плавання [тобто бл. 1300 км] за дужого попутного вітру, за умови, що він змінюватиметься за потребою, оскільки неможливо використовувати лише один вітер.
А також слід гадати, що й між Ісландією та Норвегією така сама тривалість плавання [тобто бл. 1300 км].
З Норвегії[1] на першому етапі пливуть до Олборґа в Данії. Прочани до Рима повідомляють, що з Олборґа два дні шляху до Віборґа. Далі — тиждень подорожі до Шлезвіґа. Звідти недалеко до Гедебю, потім — день подорожі до [річки] Ейдеру.
Там [на Ейдері] сходяться землі Данії й Гольстейну, [старої] Саксонії й Віндланду. Потім — день подорожі до Іцего в Гольстейні. Потім перетинають Ельбу — до Стаде.
У [старій] Саксонії люди найдобріші, і там скандинави стараються їх наслідувати.
У Вердені[3], в церкві Св. Марії [знаходиться] трон єпископа.
Потім — два дні шляху до Вердена.
Звідти недалеко до Нієнсбурґа.
Далі прибувають до Міндена, де в церкві Св. Петра — трон єпископа. Тут змінюється говірка[4].
Потім — дводенний шлях до Падерборна; тут, у церкві Св. Ліборія, де він [святий] спочиває, [знаходиться] трон єпископа. Потім — чотириденний шлях до Майнца. Між цими місцями [тобто Падерборном та Майнцом] є поселення, що його називають Горгаузен, [та] ще одне, що його називають Кіліанстедтен [на Нідді], і Пустище Ґніти, де Сіґурд убив Вафніра[5].

Su er ónnur leid ór Stódu-borg ath fara ith eystra of Saxland til Horsafellz, þaþan til Val[f]oborgar, þadan til Hana-[b]ruin-borgar, [þ]a til Hilldis-he [ims], þar er byskups stoll; þar hvilir enn helgi Gu[d]-hardus.
Þa til Gandurheims, þa til Fridla, þa til Arins-borgar, þa er eigi lan[g]t til [Me]-ginzoborgar, sem adr foro ver.
Þesar II þiod-leid[ir] [fara] [Nor]dmenn, [ok] kemr saman leidin i Meginzo-borg, ef [þess]ar ero farn[ar], ok er þat [flest]ra manna for.
Su er ónnur leid til Roms [ath] f[ara] or Noregi [til Frislandz] til Deventar eda Trectar, oc taka menn þar sta[f] [ok skreppu]

ok vigslu til Rom-ferdar.
Ok Trekt er [V] I dag[a]f[or] [til] K[oln]is-borgar, þar er erkibyskups stoll ath Petrs kirkiu.
Af Kolnis [b]yskupi skal keisari taka vigslo i þeiri kirkio er Aquis[g]rani heitir.

Or Kolni ero III dagleidir upp med Rin til

Meginzo-borgar, þar er erkibyskups stoll

ath k[irkiu]<Martini et Stephani. Þa er

dagfor til Vormizo-borgar, þar er biskups-stoll ath kirkju[6]>[P]etri et Pauli.
Þa er dag-for til Spiro, þar er byskups stoll ath Mario kirkiu.
Þa er dagfor til Sels-borgar. þa er dagfor til Strans-[bor]gar, þar er byskups stoll ath Mario kirkiu.
Þa III dagleidir til Boslara-borgar.
Þa ferr fra Rin dagfór til Solatra.

Þa er dag-for til Vivilsborgar, hon var mikil, adr Lodbrok[ar]-synir brutu hana, enn nu er hon litil.

Þa er dag-for til Fivizu-borgar, hon stendr vid Marteins-vatn, þar koma ledir saman þeira manna, er fara of Mundio-fiall sudr, Frackar, Flemingiar, Valir, Englar, Saxar, Nordmenn.

Þa er dag-for fil Mauricius-borgar, þar hvilir hann med allt lid sitt VI þusundir ok VI hundróth ok VI tigir manna ok VI menn. Þar er [Pe]trs-kastali.
Fra Mauricius-borg ero II dagleidir til [Biarnar]dz spitala, hann er kominn aa fiall upp.

Другий шлях із Стаде [до Майнца]: це східніший шлях через Саксонію до Гарсефельда, звідти — до Валсроде, звідти — до Ганновера, потім — Гілдесгейма; там — трон єпископа, де спочиває Св. Ґоттард.

Далі — до Ґандерсгейма, потім — до Фріцлара, потім — до Арнсбурґа; звідти недалеко до Майнца, до якого ми вже подорожували.
Скандинави подорожують цими двома шляхами, і якщо йти ними, то вони зустрічаються в Майнці. І це [тобто один із шляхів] — шлях більшості людей.

Існує також інший шлях, що веде з Норвегії до Рима: до [голландської] Фризії, [а саме] до Девентера або до Утрехта, і там люди одержують посох, приписання й
благословення для паломництва в Рим.
З Утрехта шестиденний шлях до Кельна, де в церкві Св. Петра — трон архієпископа.

[Німецький] імператор [до 1531 р.] має одержувати освячення з рук [архі]єпископа кельнського в тій церкві, що [знаходиться в місті] Аахені.
З Кельна триденний шлях вгору вздовж Рейну до Майнца,
де в церкві Св. Стефана й Мартіна — трон архієпископа.
Потім денний шлях до Вормса, де в церкві Св. Петра й
Павла — трон єпископа.

Далі — денний шлях до Шпеєра, де в церкві Св. Марії — трон єпископа.
Потім денний шлях до Зельца. Потім денний шлях до Страсбурґа,
де в церкві Св. Марії — трон єпископа.
Потім триденний шлях до Базеля.
Потім дехто йде від Рейну денним шляхом до Солотурна (Soleure).
Далі — денний шлях до Віфлісбурґа (Аванша); це було значне місто, поки сини [Раґнара] Лотброка не зруйнували його[7], і тепер воно вкрай невелике.
Потім денний шлях до Вівіса (Vevey), що стоїть на Женевському озері (Св. Мартіна), де шляхи тих, що подорожують півднем через гору Юпітера [=Mont Jovis; перевал Сен-Бернар] — франків [з Північної Франції], флемінґів, франків [з Південної Франції], англійців, саксонців [та] скандинавів — сходяться.
Далі — денний шлях до [Св.] Маврикія [d'Agaune], де святий спочиває з усім своїм [Тебанським] легіоном у шість тисяч шістсот шістдесят шість чоловік.
Потім — Бур-Сен-П'єр.
Від [Св.] Маврикія [Аґуонського] дводенний шлях до Заїжджого Двору Св. Бернарда; він розташований на вершині горн [тобто на Великому Гребені].

[Aa Mun]dio uppi er Petrs spital[i],
þar er opt ath Olafs messo á sumarit
snær á grioti ok iss á vatni.

На вершині Гірського Проходу Юпітера —
Заїжджий Двір Св. Петра, де влітку в день
Св. Олава [29 липня][8] — часто сніг
на скелях і лід на озері [Великий Сен-Бернар].

Fyrir sunnan Mundi[o] er Þrela-þorp[9].
Þa er Augusta, god bor[g], þar er byskups
stoll at Ursus kirkiu, þar hvilir hann.

На південь від Гірського Проходу Юпітера —
Етробль. Потім —Аоста, хороше місто, де
в церкві Сан Орсо, де спочиває святий, —
трон єпископа.

Þa er Marteins-kam[rar].
Þa er Ioforey[10], þar ero II dagle[i]dir a
millum ok A[u]gusta.
Þa er dagfór til Fridsêlu[11], þar er byskups
[stoll] [a]th Eysebius kirkiu, þar hvilir
hann.
Þa er dagfor [au]st[r] af Romaveg til
Melans-borgar.

Потім — Пон-Сен-Мартен.
Потім — Іврея; між нею та Аостою —
два дні шляху.
Потім — дводенний шлях до Верчеллі,
де в церкві Св. Євсевія,
де спочиває святий, — трон єпископа.
Звідси на схід [тобто на північний схід],
осторонь шляху до Рима —
дводенний шлях до Мілана.

Ef þu ferr rettan [R]oma-v[e]g, þa er
dagfor til Papeyiar, þar er keisara-stoll
ath Sirus kirkiu, þar hvilir hann.

Якщо ви прямуєте прямим шляхом до Рима,
то звідси денний перехід до Павії, де в церкві
Св. Сируса [пом. бл. 300 р.] спочиває
святий, [знаходиться коронаційний] трон імператорів
[sedia imperatoris].

Þar ox upp Martinus byskup, ok hann á
þar hófut-kirkiu eina.
[Þa] er dagfor til Plazinzo, þar er byskups
stoll ath Mario kirkiu.
Aa millum Papeyiar ok Plazinzo fellr á
[mi]k[i]l, er Padus heitir.
þa kemr til þeirar leidar, er Ilians-veg
foro.

Там виріс єпископ Мартін [Турський],
і він має там собор.
Далі — денний шлях до П'яченци, де в церкві
Св. Марії — трон єпископа.
Між Павією та П'яченцою протікає велика
річка, що зветься По.
Потім ті, що прямували шляхом через
Св. Жілля (=Провенс?)[12], виходять
на шлях [до Рима].

Sudr fra Plazinzo er dagfor til Domna-
borgar, þar er Eiriks spitali á milli.

На південь [тобто на південний схід] від
П'яченци одноденний шлях до Борґо
Сан-Донніно, а між ними знаходиться Заїжджий
Двір Еріка [Свейнссона Данського, 1095—1103 рр.].

Þa er á, er Tár heitir, hon er mikith vatn
ok skirt, ok saurgaz hon alldri ne blaungaz,
þiath þar saukkr til grunna hvert grand
ok sauR, er a hana er kastat.
Þar er Társ-borg fyrir sunnan.

Потім — річка, що зветься Таро; це велика
річка, і весь бруд, який скидається в неї,
опускається на дно.

На південь [тобто на південний захід] —
Борґо-Валь-ді-Таро.

Þa skal fara yfir fiall, er Munbard heitir.

Потім слід перейти гірський хребет, що
називається Мунбард [тобто Ліґурійські
Апенніни].

Langbardaland heitir sunnan fra Mun-
bardi ok nordr til Mundio.

Ломбарди — це назва району на південь від
Ліґурійських Апеннін і на північ від
Гори Юпітера (Альп).

Annar endir Mundiofials kemr til siofar
vestr aa Styrio-landi, enn annar austr i
Feneyiabotnum.

Один кінець Альп виходить до моря із заходу
в районі Стура [-ді-Демонте, притоки Танаро,
що впадає в Генуезьку затоку], другий —
зі сходу до лагун в районі Венеції.

A Munbardi er Crucis-markadr ok Fracka-
skáli.
Þa er Montreflar.
Þa er dagfor til Mario-gilldis.

На Апеннінах (Пасмо Брателло) є
Crucis-markadr і Frasca-skali (Вілла Франка?).
Потім — Понтремолі.
Потім — одноденний шлях до Ґільдії
Св. Марії [в Ауллі або бл. неї].

[Þa] er Luna, þar ero Luna-sandar hia
borginni, þar ero X mi[lur] ath fara of þa
ena fógru sanda, ok ero óllum megin

Далі — Луні, де біля міста — район Луниґіана
[букв. «піски Луна»]; там можна десять миль
прямувати цими красивими пісками Луна,

borg[ir], ok e[r] [þ]angat vid-synt.

Aa millum Mario-gilldis ok Lunu er Stephanus-borg ok Mario-borg.

I Luno-söndum kalla sumir menn orm-

gard, er Gunnar var i settr.

Þa er sudr fra Kiofor[m]unt.
I Lunu koma leidir saman af Spani ok fra Jacobs.
Dagfor or Lunu til Luku, þar er byskups stóll ath Mario kirkiu, þar er roda su, er Nichódemus lét gera eptir gudi sealfum, hon hefir II sinnum męllt, annat sinn gaf hon sko sinn aumum manni, en annath sinn bar hon vitni régdum manni.
Sudr fra Luko er borg su, er heitir Pisis, þangat hallda kaupmenn dromundum af Gricklandi ok Sikil-ey, Egipta-landz menn, syrlendzkir ok Affrikar.

Þar fyrir sunnan er þorp, er Arnblackr heiter.
Þa er Mattilldar sp[it]ali, þi leystiz hon af or Montakassin ath [l]ata reisa spital ok skal hvern mann ala um nott.

Þa er Sanctinus-borg.
Þa er Martinus-borg.
Þa er Semunt.
Þa er Langa-syn, god borg, þar er byskups stoll ath Mario kirkiu, þar ero konur vénstar.
Þangat ero III dagleidir or Luku, en dagfor þadan til Klerka-borgar, onnur til Hanganda borgar[15].
Þa ferr yfer fiall, er Clemunt heitir, þar er kastali aa uppi, sa heitir mála mulier, þat kóllum ver illa konu, þar er en versta þiod.

Fyrir sunnan Clemunt er Hanganda-borg.
Þadan heitir* Ruscia[16] nordr t[il] [Munbardz].
Þa ero XII milur til Kristino-borgar, þar hvilir [hon, ok er þar spor] hennar i steini.
Þa ero VIII milur til Fla[vians] borg[ar].

Þa er dagfor til Boternis-borgar, þa er Þidreks-b[ad][17].
[Þaðan] ero X milur til Sutarans micla.
Þa er dag-for til Sut[ara]ns litla, hann er hia Fegins-brecku[18], hon er vid Roma-borg fyrir nor[dan].
[S]va er sagt, ath Roma se IIII milur aa leingd, en [II] [a]a breidd.
Þar ero V byskups stolar.

в усіх напрямках там — міста, і звідти [відкривається] широкий краєвид.
Між Ґільдією Св. Марії та Луні — Борґо-Сан-Стефано-ді-Маґра й замок Марії (= Сарцана?).
Дехто каже, що гадюче гніздо, куди було вкинуто Ґуннара [Ґ'юкасона; героя «Поетичної Едди»][13], знаходилося в Луниґіані.
На південь звідти — Кіоформунт (Каприґлія?).
В Луні з'єднуються шляхи з Іспанії та із Сантьяго-де-Компостела [в Іспанській Ґаліції].
Від Луні до Лукки — денний перехід; трон єпископа [знаходиться] в церкві Св. Мартіна[14], де знаходиться розп'яття, зроблене Нікодемом в образі Самого Бога. Він промовляв двічі; одного разу він віддав своє взуття бідному; вдруге він свідчив на користь обмовленої людини.
На південь [тобто на південний захід] від Лукки є місто, зване Піза; туди прямують купці з великими торговельними кораблями (*drómundr*, лат. *dromon*) з Греції й Сицилії, люди з Єгипту, сирійці й північні африканці (бербери).
На південь [тобто на південний схід від Лукки] знаходиться поселення, що називається Арно Неро.
Далі — Заїжджий Двір Матильди [контеси Тосканської, 1046—1115 рр.; при Альтопаскіо]; цією [будовою] вона дотримала свою обітницю збудувати Заїжджий Двір у Монте Кассіно; там кожного мають приймати на ніч.
Потім — Борґо-Сан-Ґенесіо [?].
Потім — Поґґібонсі [?].
Потім — Семунт [?].
Потім — Сьєна, хороше місто, де в церкві Св. Марії — трон єпископа; там дуже привабливі жінки.
Звідти до Сан-Кіріко — триденний шлях, ще один день — до Аккуапенденте.

Потім можна йти горою, що зветься Клемунт (Радікофані?); на її вершині знаходиться замок, званий Mala Mulier, «Погана жінка», як кажемо ми [скандинави], де дуже недобрі люди.
Аккуапенденте знаходиться на південь від Клемунта. На північ звідти до Ліґурійських Апеннін — Тосканія.
Потім — дванадцять миль до Больсени, де спочиває свята [Христина] і де на камінні [відбився] її слід.
Потім вісім миль до Борґо-Сан-Флавіно (Монтеф'ясконе).
Потім денний шлях до Вітебро, там знаходиться Купальня Þidrikr-а (Баньйореджіо).
Потім десять миль до Великої Сутри.
Потім денний перехід до Малої Сутри (Ла Сторта?); це біля Монтемаріо, що знаходиться поблизу Рима.
Кажуть, що Рим [має] чотири милі завдовжки й дві завширшки[19].
Там п'ять єпископських тронів.

Einn er ath Ions kirkiu baptiste, þar skal eingi messo syngia yfir há-alltari, sa er midr se vigdr en lydbyskup; þar er páfa stoll; þar er blod Christi, ok klédi Mario, ok mikill hlutr beina Iohannis baptiste, þar er umskurdr Christi ok miolk or briosti Mario; af þorn-giord Christz ok af kyrtli hans ok margir adrir helgir domar vardir i eino gullkeri miclo.

Один — у церкві Св. Іоанна Хрестителя [Латерана], де не можна служити богослужбу на верхньому олтарі тим, хто за саном є нижчим од вікарного єпископа; там — престол Папи і там кров Христа, і одіяння Марії, і багато кісток Св. Іоанна Хрестителя, там крайня плоть Христа й молоко з грудей Марії, [більша частина] тернового вінця Христа та його плащ, і зберігається багато інших реліквій у великому золотому релікварії.

Annar byskups stoll er ath Mario kirkiu, þar skal pafi messo [sy]ngia iola-dag ok pascha-dag.
Þridi er at kirkiu Stephani et Laurenti, þar skal pafi messo syngia enn VIII dag iola ok hatidir þeira sealfra.

Другий єпископський престол — у церкві Св. Марії (Сан Маріа) [Маджіоре], де Папа має правити богослужбу на Різдво й на Великдень.
Третій [престол єпископа] — у церкві Св. Стефана й Лоренцо; Папа має служити там богослужбу на восьмий день по Різдву й на свята [цих святих].

En austr þadan II milur er Agnesar kirkia, hun er dyrliguzt i allri borginni, hana lét gera Constantia dottir Constantini konungs, er hon tok fyrri tru en hann.
Ok bad hon leyfis ath lata gera Agnesar kirkiu, en konungr leyfdi henne utan borgar, ath radi Silvestri pafa.

За дві милі на схід звідти — церква Св. Аґнеси, найчудовніша в усьому місті; цю [церкву] збудувала Св. Констанція, дочка короля Костянтина, раніше за нього прийнявши християнську віру.
І вона попросила дозволу збудувати церкву Св. Аґнеси, і король [імператор], за порадою Папи Сильвестра [I], дозволив збудувати її за межами міста.

Þadan ero IIII milur i borgina austan i hlid þat, er heitir anteportam latinam, þat er kirkia Iohannis postola.

Потім зі сходу чотири милі до тих воріт, що називаються Порта Латина, де знаходиться церква Св. Апостола Іоанна (Джіованні) [Порта Латина].

Fra kirkiu Iohannis er skamt til hallar þeirar, er atti Deoclecianus konungr.
Þa er Mario kirkia.
Þa er kirkia Iohannis et Pauli martirum, þeir [voro hird-]menn Constancie.

Від церкви Сан-Джіованні недалеко до зали короля [імператора] Діоклетіана.
Потім — церква [Св.] Марії [в Домниці].
Потім — церква Св. Мучеників Іоанна (Джіованні) й Павла (Паоло); вони були придвірними [Св.] Констанції.

Þa er allra heilagra kirkia micil ok d[yrlig], [ok er] [o]pin ofan sem Pulkro kirkia i Hierusalem.

Потім — велика й чудова Церква Всіх Святих [Ротонда Сан-Маріа], і вона відкрита зверху [тобто з оком на склепінні], подібно до Церкви [Священного] Успення в Єрусалимі.

Vestra fra bor[ginni] er Pals kirkia, þar er munclifi ok borg um utan, er gengr or Ro[m]a.

На захід від міста — церква [Св.] Павла (Сан-Паоло) [Фуорі], де є монастир, [розташований] довкола околиці [Іоанніполіс], що виводить з Рима.

[Þar] er stadr sa, er heitir Catacumbas.
þetta er allt fyrir utan Tifr, hon fellr i gegnum borgina Roma, hon hét fordum A[lban]a.
Crescentius-kastali er hestr i borginni fyrir hedan éna [hard]la rikr.

Там є місце, що зветься Катакомби.
Все це [згадане вище] лежить [на лівім березі] за Тібром, що протікає через місто і що колись звався Албула.
Цитадель Кресцентія (=замок Св. Ангела) — найвища в місті на цьому [правому] боці річки — дуже красива.

Þa er kaup-hus Petrs postola hardla mikit ok langt.
Þa er en gaufga Petrs kirkia hardla mikil ok dyrlig, þar er lausn óll of vandredi manna of allan heim.

Далі — базар Портико [Св.] Апостола Петра — дуже великий і довгий. Там відпускають всі гріхи безпутним людям зі всього світу.

Ok skal austan ganga i Petrs kirkio, ok alltari i midri kirkio.

А до церкви [Св.] Апостола Петра слід заходити зі сходу, а олтар розташований посередині церкви.

þa er Petrs órk undir alltara, ok þar var hann i myrkvastofu.

Ecclecia Petri CCCCLX pedum a foribus longa ad sanctum alltare, sed lata CCXXX p[e]dum.
Ok þi nær stod cros Petri, þa er hann v[ar] pindr, sem nu er ha-a[ll]t[ar]e.
I þeim ero half bein Petri et Pauli guds postola, ok half hvortveggi ero i Pals kirkiu.
I ha-alltara ero folgin XXV beina léris-veina Christz þeira er Petro fylgdu i Roma-borg.
I Petrs kirkiu er alltari Silvestri pape, þar sem hann hvilir.
Gregorius alltari er i Petrs kirkiu, þar sem hann hvilir.
Petrs nal er hia úti fyrir vestan.

Sva hafa retorder menn sagt, ath eingi se sva frodr, at vist se ath viti allar kirkior i Romaborg.
Roma heiter fyrir nordan Tifr, en Latran [f]yrir s[unnan], ok þo allt saman Roma-borg.
Þadan ero X milur til Ti...[am].
[Þa] er dagfor til Florenciusborgar, ónnur til Separans [borgar].
[Þar fellr] áin Garileam, hon skilr Rom-verja-riki ok Sikileyiar.
Ok [þar er] Campania edr Pull fyrir utan, en Italia fyrir nordan.

Þa [er] [A]qvinaborg XII milur fra Sepa-rani.
Þa VI milur til fialls [Mo]ntakassin.

Þar er munclifi rikt ok borg um utan ok X kirkiur i.
Þar er ézt kirkia Benedicti, þar skolo eigi kónur koma i.
Þar er Marti[n]us kirkia, er Benedictus lét gera.
Þar er fingur Mathei postola ok armleggr Martinus byskups.
Þar er Andreas kirkia ok Mario kirkia, Stephanus kirkia ok Nicholas kirkia.
Þar ero II dagleider til Kapu.
Germanus borg er næst Monta-kassin.
Þa ero II dagleidir til Beneventar, hon er mest borg aa Puli.

I útsudr þadan er Salerni-borg, þar ero léknar beztir.
Sepont hon stendr undir Michialsfialli ok er III milur á breidd, en X á leing[d], ok hon á fiall upp.

Гробниця [Св.] Апостола Петра [знаходиться] під олтарем, і він перебував там у темнім підземеллі.
Церква [Св.] Апостола Петра — чотириста шістдесят футів завдовжки до святого олтаря й двісті тридцять футів завширшки.
А поблизу, де нині високий олтар, стояв хрест [Св.] Петра, коли його мучили [розпинаючи].
Під ним половина книжок [Св.] Апостолів Бога Петра й Павла, а половина [кісток] кожного з них — у церкві Св. Павла (Сан-Паоло).
Під високим олтарем поховано двадцять п'ять кісток тих учнів Христа, які пішли за Св. Петром в місто Рим.
У церкві [Св.] Петра є олтар Папи Сильвестра [I, 314—335 рр.], де його поховано.
Олтар Григорія є в церкві [Св.] Петра, де його поховано.
Недалеко за [церквою] на захід [від східного краю церкви] — Обеліск [Св.] Петра.
Правильно говорив правдивий чоловік, що ніхто не є мудрим настільки, щоб знати всі церкви в місті Рим.
Північ Тібру [правий берег] називають «Рим», а південь [лівий берег] — «Латеран», а все разом називається «місто Рим».
Звідти десять миль до Фраскаті (=Тускулум?).
Потім денний перехід до Ферентіно і така сама відстань до Чепрано.
Потім — річка Ґарильяно — природна межа між римською державою та сицилійською.
Кампанья або Пулія (Апулія) розташована на південь, тоді як Італія [власне] — на північ.
Потім — Акуїно за дванадцять миль до Чепрано.

Потім на [відстані в] шість миль — гори Монте Кассіно.
Там багатий монастир, місто (бурґ) та десять церков.
Головна церква — Св. Бенедикта, що заборонена для жінок.
Там є церква Св. Мартіна, збудована Св. Бенедиктом.
Там [у церкві зберігається] палець Апостола Матвія і передпліччя єпископа Мартіна.
Там є церква [Св.] Андрія, церква [Св.] Марії, церква [Св.] Стефана й церква [Св.] Миколи.
Дводенний перехід до Капуї.
Поблизу Монте Кассіно розташований Сан-Джермано. Потім дводенний перехід до Беневенто, що є найбільшим місто (бурґом) у Пулії (Апулії).
На південний захід [від Беневенто] розташовано місто Салерно, де найкраще мистецтво лікування.
Сипонтум (Манфредонія) розташований на Монте Ґарґано [в Апулії]; він простягається на три милі вшир і десять миль вздовж горами.

Þar er hellir Michaelis ok silkidukr, er hann gaf þangat.

Þa er dagfor til Barlar.
Þa VI milur til Traon.
Þa IIII til Bisseno-borgar, IIII til Malfeta-borgar, IIII til Ivent, þa VI til Nicholaus i Bár, þar hviler hann.
Su er ónnur ferd ith vestra til Kapu or Roma-borg til Albanus-borgar.
Þadan ferr til* Flaians-bruar [<Traians-bru][20], hon er III vikna for ath endi-langri, ger um fen ok skoga, ok er þat eth agietazta mannvirki, ok ferr of skoga fulla dagleid, ok hvert fét ófært nema ath *Flaians-bru.

Þa er Terentiana, hana brutu Romveriar, ok er hon nu litil.
Þa er Fundiana.
[Þ]a er [Ga]ida.
Þa er II daga for til Kapu.
Þa ferr til Beneventar.
[Ut fra er] Manupl.
Þa Brandeis.
I hafs-botn þadan ero Fe[neyiar], [þar er] [p]atriarcha stoll.
Þa ero helgir domar Marcus ok Lukas.
Ska[mt fra] [D]uracur er Mario-hófn.

Þa er Visgardz-hófn.
Þa er Eng[ils-n]es.

Þa er skamt til eyiar Paciencia eda Siki-leyiar.
[þar] er iardelldr ok votn vellandi sem á Islandi.
Þa er borg, er Martini heitir, hon er aa Bolgara-landi.
Þa er at sigla til eyiar, er Ku heitir, þar koma leidir saman af Puli ok af Mikla-gardi.
Verdr til land-nordrs á Pul, en ut i haf til Kritar.
Ut fra Ku er ey, er Roda heitir.
Þa er ath sigla yfir til til (sic!) Griklandz ok til Rauda-kastala.
Þa er Patera.
Þar var Nicholaus byskup feddr, ok stendr þar enn skoli hans.
Þa e[r] MiRea-borg, þar var hann byskup.

Þa er skamt [t]il Ialanda-ne[s] aa Tyrk-landi.
Þa er II degra haf til Kiprar.
Þar gengr hafs-botn, er Nordmenn kalla Átals-fiord, enn Grickir kalla Gullus Sa-talie.
I Kipr er borg, er Beffa heitir, þar er

Там є печера Михайла із шовковою серветкою, яку він подарував цьому місцю.

Потім денний перехід до Барлетти [в Апулії].
Потім — шість миль до Трані.
Потім чотири [милі] до Бішельє, чотири [милі] до Мольфетти, чотири [милі] до Джовінацо, шість [миль] до Барі, де спочиває [Св.] Микола.
Існує другий шлях з Рима до Капуї, західніший, через Альбано (Альба-Лонґа).
Звідси починається Аппієва дорога; це — тритижневий перехід [бл. 350 миль] з одного кінця в інший; це — важка [місцина] через болото й ліси, і вона [Via Appia] — дивовижний витвір рук людських — веде цілоденно лісами, непрохідними в інших місцях, крім Аппієвої дороги.
Потім — Террачина; його зруйнували римляни, і нині воно зовсім невелике.
Далі — Фонді.
Далі — Ґаета.
Потім дводенний перехід до Капуї.
Потім один день до Беневенто.
Наступний — до Монополі.
Потім — Бриндізі.
В затоці, за якою Венеція, там трон патріарха.
Там зберігаються реліквії [Св.] Марка й Луки.
Неподалік від Дурацо — Санта-Марія-дель-Кассопо [на Корфу].
Потім Порто Ґискардо [на Чефалонії].
Потім Капе Мальє (=Мис Сан-Анжело на Мореї).
Звідти неподалік є острів Сапієнца або Сицилія [що належить до Королівства Сицилії?], де як в Ісландії — вулканічні виверження і води, що киплять[21].
Потім — місто, що зветься Сан-Мартіно, яке в Болгарії [?].
Потім одне плавання до острова, званого Хіос, перехрестя доріг до Пулії (Апулії) й Константинополя.
На північно-західному напрямку можна досягти Апулії, а в кінці моря — Кріту.
За Хіосом є острів, званий Родос.
Потім одне плавання до Греції або до Кастеллорізона.

Потім — Патара.
Там народився єпископ [Св.] Микола, там лишається його школа.
Потім — Міра, де він [Св. Микола] був єпископом.
Неподалік від неї — Мис Хелідонія (=Ґелідонії) в Тюркланді[22].
Звідти дводенне плавання до Кіпру.
Там лежить затока, яку скандинави називають Аталсфйорд, а греки — Ґуллус [<Gulfus] Саталія (=Адалія, Анталія).
На Кіпрі є місто, що зветься Пафос, місце

Véringia seta, þar andadiz Eirikr Dana konungr Sveins son brodir Knutz ens helga.	розташування варягів; там [1103 року] помер Ейрік Свейнссон, брат Кнуда [IV Святого].
Hann lagdi fe til i Luku, ath hverr madr skylldi drecka vin okeypis ath ernu af danskri tungu.	Він [Ейрік Свейнссон] узяв данину з кожної людини скандинавського походження, які питимуть вина за нерозумно високими цінами.
Ok hann lét gera spital VIII milum sudr fra Plazinzoborg, þar er hverr madr féddr.	Він мав заїжджий двір, збудований на вісім миль на південь від П'яченци, де приймали на поночівлю кожного.
Honum veitti Paschalis papa ath féra erchistól af Saxlandi i Danmork.	Папа Пасκаль [II, 1099—1118 рр.] пожалував йому дозвіл встановити окремий данський архієпископський престол із Саксонії [Гамбурґа].
Fra Kipr er II dégra haf til Acrs-borgar, hon [er] a Iorsalalandi.	Від Кіпру дводенне плавання до Акре, що лежить у [королівстві] Єрусалим.
Þa er Chafarnaum, hon het fordum Þolomaida.	Там знаходиться Капернаум (=зруйноване поселення в Тель Гум), який раніше називався Птолемеєю.
Þa Cesarea.	Потім — Цезарея [Палестина].
Þa er Iaffa, hana kristnadi Baldvini Iorsala konungr ok Sigurdr Konungr Magnusson Noregs konungr.	Далі там [розташована] Яффа, що її навернув до християнства Бальдвін [I, 1100—1118 рр.], король Єрусалима, та Сіґурд Маґнуссон, король Норвегії [1103—1130 рр.].
Þa er Askalon, hon stendr aa Serklandi ok er heidin.	Потім там [розташований] Аскалон (Ашкалон), що лежить в язичницькому Серкланді [під мусульманським правлінням].
En austr fra Acrs-borg er Syr, þa Seth, þa Tripulis, þa Lic.	На схід від Акре розташований Сур (Тір), потім — Триполі (Тарабулус-еш-Шам), потім — Латакія.
Þar gengr inn hafs-botn, þann kóllum ver Anþekio-fiord.	Там простягається затока, яку ми [скандинави] називаємо Антекьо-фйорд (=затока Александретти; суч. Іскендер Корфезі).
Þar er Anthiochia i botninum, þar setti Petr postoli patriarcha stol sinn.	Потім — Антіохія (суч. Антакія) на затоці; там Апостол Петро заснував патріарший трон.
Þessar borgir allar standa aa Syrlandi.	Всі ці міста розташовано в Сирії.
Galilea-herath er upp aa land fra Akrsborg.	Район Галілеї простягається до Акре.
Þar er fiall mikit, er Tabor heitir, þar syndiz postolom Moyses ok Helias.	Там є велика гора, що зветься Табор, де Мойсей та Ілля явилися апостолам.
Þa er Nazaret, þar kom Gabriel engill til motz vid Mario, ok þar var Cristr féddur III vetr ok XX.	Далі там Назарет; там архангел Гавриїл провістив [Діві] Марії, і там до дванадцяти років ріс Христос.
Þa er þorp, er heitir Gilin, þa er Iohanniskastali, er fordum hét Samaria, þar fanzt heilagr domr Iohannis baptista, þar er Iacobs brunr, er Cristr bat conuna gefa ser ath drecka af.	Потім — замок Іоанна, що раніше називався Самарія; там знаходяться мощі Св. Іоанна Хрестителя; там [знаходиться] криниця Іакова, де Христос попрохав жінку дати йому напитися.
Þa er Nepl micil borg.	Потім там Наблус, велике місто.
Þa er borg, er heitir Casal.	Там є місто, що зветься Зал (Іксал).
Þa er Maka[m] Maria[21].	Далі там гробниця Діви Марії.
Þa er upp til Iorsala-borgar, hon er agiézt borga allra i heimi.	Потім — Єрусалим, найзнаменитіше місто в усьому світі.
Of hana er hvervetna sungit um alla Kristni, þviat þar ser enn stormerki pislar Cristz.	Його славлять в усьому християнському світі, оскільки в ньому показані дивовижні свідчення страстей Христових.
Þar er kirkia su, er gréf drottins er i, ok stadr sa, or cross drottins stod.	Там стоїть церква, де розташований Гріб Господній, і місце, де стояв його хрест.
Þar ser glógt blod Christz á steini, sem ny-blétt sé, ok sva mun æ vera til domsdags.	Там є кров Христа і камінь, на який вона наче тільки-но пролилася — так її видно нині і буде [видно] до Судного Дня.

Þar na menn liosi a pascha aptan or himni ofan.
Hon heitir Pulkro kirkia; hon er opin ofan yfir grofinni. Þar er midr heimr,

þar skinn sol iamt or himni ofan of Iohannis messo.
Þar er spitali Iohannis baptista, sa er rikaztr i ǫllum heimi.
Þa er Davids *turn[24].
I Hierusalem er templum domini ok Salomons musteri.
I ut-sudr fra Iorsla-borg er fiall þat er heitir *Syon[25].
Þar kom enn helgi andi yfir postola.
Ok þar matadiz Cristr skirdags aptan, ok stendr þar enn bord þat, er hann matadiz á.
Fiorar milur sudr fra er Bethleem, litil borg ok fǫgr, þar var Cristr borinn.

Þadan er skamt til Bethania kastala, þar reisti Cristr Lazarum af dauda.
I landsudr fra Iorsala-borg er vátn þat, er heitir Dauda-SioR,
þar sǫkdi gud nidr borgum II Sodoma fyrir handan, en Gomorram fyrir hedan.
Þar fellr Iordan i gegnum ok blendz ecki vid vǫtnin, þviat hon er helgazt vatn.

Austr fra borginni er fiall, er heitir Mons Oliveti, þar ste Cristr upp til himna.

Aa medal fiallzins Olivéti ok Iorsala-borgar er dalr sa, er heitir vallis Iosaphat, þar er grof Mario drotningar.
Þa er long stund til Querencium fiallz.
Þar fastadi gud, ok þar freistadi diofull hans.
Þar er Abrahams kastali.
Þar stod Hiericho.
Þar ero Abrahams-veller.
Þa er skamt til Jordanar, er Cristr var skirdr, hon fellr or landnordri i út-sudr.

Þar fyrir utan ána er Rabita-land, enn fyrir hedan Iorsalaland, er þeir kalla Syrland.
Aa árbackanum stendr ein litil kapella, þar for Cristr af klędum sinum, ok er þvi kapellan ger til vitnis þes stadar sidan.

Ut vid Iordan, ef madr liggr opinn á slettum velli ok setr kne sitt upp ok hnefa á ofan ok reisir þumal-fingr af hnefanum upp, þa er leiþarstiarna þar yfir ath sea iafn-ha en eigi hèRa.
Utan fra Iordán er V daga fǫr mikil til Akrsborgar, en þadan XIIII dęgra haf á Pul, þat er XVIII hundruth milna,

Там на Великдень проливається небесне світло.

Церква має назву Гроба Господнього; вона відкрита зверху [тобто з відкритим склепінням] над Гробом. Там — центр світу,
де на свято Св. Іоанна сонце стоїть посеред неба.
Там — Заїжджий Двір Св. Іоанна Хрестителя, найчудовніший у світі.
Далі — Вежа Давида.
В Єрусалимі є храм Господа і храм Соломона.

На південний схід від Єрусалима знаходиться гора, що зветься Сіон.
Там на Апостолів спустився Дух Святий.
І там Христос мав Таємну Вечерю у Великий Четвер, там досі стоїть стіл, де він возсідав.
За чотири милі звідси на південь — Віфлеєм, невеликий і ярмарковий, в якому народився Христос.
Неподалік звідси — замок Віфанія; там Христос воскресив Лазаря.
На південний схід від Єрусалима є озеро, що зветься Мертве море,
в якому Бог потопив два міста: з одного боку Содом, а з другого — Ґоморру.
Через це море протікає річка Йордан; одначе вона не змішується з озером, оскільки це найсвятіші води.
На схід від міста [Єрусалим] є Гора Маслин [Єлеонська], де Христос вознісся на небеса.
Між Горою Маслин і Єрусалимом є долина Йосафата, де [розташована] гробниця пані (=Діви) Марії.
Звіддалік є Гора Роздумів.
Там Бог (=Христос) постився, і там його спокушав диявол.
Там — замок Авраама.
Там стоїть Єрихон.
Там поля Авраама.
Звідти недалеко до Йордану, де Христа було хрещено; вона протікає з північного сходу на південний захід.
На дальньому боці ріки — Арабія, а на другому — земля Єрусалима, що зветься Сирією.
Біля берега річки стоїть невелике святилище, де Христос покладав свої одежі, і тому було збудовано це святилище, щоб позначити це місце.
Якщо людина ляже на спину на березі Йордану, підігнувши коліна і витягнувши руку з відставленим великим пальцем, то Полярна зірка буде на висоті пальця[26].

Від Йордану до Акре п'ять днів шляху прискореним кроком, а звідти — чотириденне плавання до Пулії (Апулії), тобто 1800 миль.

enn XIIII daga ganga ór Baar i Romaborg.	І чотирнадцятиденний перехід від Барі до міста Рим.
Litil VI vikna for sunnann til Mundio, enn III nordr i Heida-bé.	[Звідти] шеститижневий перехід помірним кроком до перевалу через Гору Юпітера і три[тижневий] — у північному напрямку до Гедебю.
Enn ith *eystra Iljansveg er IX vikna fór.	А східним шляхом Св. Жілля (Провенс) — дев'ятитижневий перехід.
Siau daga for or Heida-bé i Vebiorg.	Від Гедебю до Віборґа — семиденний перехід.
Þa er Scódu-borgar-aa á midmunda.	Між цими обома є [річка] Конґео.
Ór Vebiorgum er II daga for til Álaborgar.	Від Віборґа —дводенний перехід до Ольборґа.
Leidarvisir sea ok borga-skipan ok allr þessi frodleikr er ritinn ath fyrir-sogn Nicholas abota, er bédi var vitr ok vidfregr, minnigr og margfrodr, rádvis ok rettordr.	Цей путівник [букв.: стовповий шлях], географія міста та решта відомостей було записано зі слів абата Ніколаса, мудрого й уславленого, розсудливого й добре обізнаного, добропорядного й правдивого.
Ok lykr þar þessi frasogn.	Цим завершено оповідь.

«Wegur til Róms»

Путівник «Wegur til Róms» входив до складу давньоісландського збірника першої чверті XIV ст., що має назву «Hauksbók». Він не був частиною зібрання Гука Ерлендссона (пом. 1334 року), але зберігся в паперовій копії (AM 281), зробленій Сіґурдом Йунссоном (1613—1676 рр.). Текст його було опубліковано в фундаментальному виданні «Hauksbók» Ейріка Йунссона та Фіннура Йунссона (Kbh, 1892—96), p. 502, у факсимільному виданні Йуна Гельґасона в MI V (Kbh, 1960), а також у спеціальному дослідженні цього документа (з широким коментарем, але без перекладу) Отто Спрінґера — «Mediaeval Pilgrim Routes from Scandinavia to Rome»//Mediaeval Studies 12 (Toronto, 1950), pp. 92—122, який вдало ідентифікував всі місцевості, згадані в документі.

Af Libiku til Mylnu 4. mijlur,	З Любека до Мольна — 4 [німецькі] милі;
til Tertinborgar 5. mijlur,	до Артленбурґа — 5 [німецьких] миль;
til Lyneborgar 2. mijlur,	до Люнебурґа — 2 [німецькі] милі;
til Súdborgar 5. mijlur,	до Судербурґа — 5 [німецьких] миль;
til Brunsvijkur XI. mijlur,	до Брауншвейґа — 11 [німецьких] миль;
til Gozler 6. mijlur,	до Ґослара — 6 [німецьких] миль;
til Austur ródu 4. mijlur,	до Остерроде — 4 [німецькі] милі;
til Dudurstad 3. mijlur,	до Дудерштадта — 3 [німецькі] милі;
til Mioluhús 5. mijlur,	до Мюльгаузена — 5 [німецьких] миль;
til Ismak 3. mijlur,	до Ейзенаха — 3 [німецькі] милі;
til Breiding 3. mijlur,	до Брейтунґена — 3 [німецькі] милі;
til Meining 11. mijlur,	до Мейнінґена — 11 [німецьких] миль;
til Mióle stad 2. mijlur,	до Мельріхштадта — 2 [німецькі] милі;
til Hijiastad 2. mijlur,	до Нейштадта — 2 [німецькі] милі;
til Meningstad mijla,	до Мюннерштадта — 1 [німецька] миля;
til Virzinborgar 8. mijlur,	до Вюрцбурґа — 8 [німецьких] миль;
til Oxenport 3. mijlur,	до Оксенфурта — 3 [німецькі] милі;
til Rotinnborgar 5. mijlur,	до Ротенбурґа — 5 [німецьких] миль;

til Þeingilsbij 5. mijlur,	до Дінкельсбюля — 5 [німецьких] миль;
til Nyiasstad 5. mijlur,	до Донаувьорта [?] — 5 [німецьких] миль;
til Austborgar 6. mijlur,	до Авґсбурґа — 6 [німецьких] миль;
til Blankabergs 6. mijlur,	до Ландсберґа — 6 [німецьких] миль;
til Svanga 4. mijlur,	до Шонґау — 4 [німецькі] милі;
og taka þa til Trentu Daler,	а щоб досягти Валліс Тарентіни [=Прохід Бреннера];
til Bardar kijrkiu 6. mijlur,	до Пантенкірхена — 6 [німецьких] миль;
til Isinbriggiu 8. mijlur,	до Іннсбрука — 8 [німецьких] миль;
til Matran III. mijlur,	до Матрей — 3 [німецькі] милі;
til Sterting 1. mijla,	до Стерцінґа — 1 [німецька] миля;
til Brigdz 4. mijlur,	до Бріксена — 4 [німецькі] милі;
til Kluz 2. mijlur,	до Клаузена — 2 [німецькі] милі;
til Boz 4. mijlur,	до Бозена — 4 [німецькі] милі;
til Trentar 2. mijlur, valskar og 30,	до Трієнта — 30 та 2 [валлійські] милі;
til Bernar klutz 2. mijlur, fátt j 40,	до Бернер Клаузе — 40 [валлійських] миль, скоротивши дві [=38];
til Bernar 12. mijlur,	до Берна — 12 [валлійських] миль;
til Fera 2. mijlur, fátt j 50,	до Феррари — 50 [валлійських] миль, скоротивши дві [=48];
til Bolonia 30 mijlur,	до Болоньї — 30 [валлійських] миль;
til Florens umm munca ferla 6. mijlur, og 50,	до Флоренції вздовж чернецького шляху — 56 [валлійських] миль;
til Sena 8. mijlur, og 20	до Сьєни — 26 [валлійських] миль;
til Roma Borgar 40. mijlur,	до міста Рима — 40 [валлійських] миль;
vt vm sialfa Róm og Latran 4. mijlur,	довкола власне Рима та Латерана — 4 [валлійські] милі;
til S: Páls kirkiu 4. mijlur.	до церкви Св. Павла — 4 [валлійські] милі.

«Leiðir»

Частина рукопису AM 194, 8°, переписаного 1387 р., містить «Leiðir» — короткий географічний текст, що стосується путівника довкола Ісландії та деяких відомостей про шляхи в Норвегії та Данії. Там згадано також шляхи до Рима та Єрусалима, а також шлях з Німеччини на Русь і до Константинополя через Угорщину. Цей текст почерпнуто з видання Колунда в Alfrœdi Íslenzk 1, pp. 44—45, який ідентифікував усі місцевості. Мабуть, наш переклад є першим.

Ór Noregi fra Stadi er IIII dégra sigling til Féreyia, enn þadan þriGia til Islandz i [a]ust-fiordu til Horns,	Поза Норвегією із Статтландет — чотириденне плавання до Фарер, а звідти три дні до Ісландії, до Горна в Аустрфірдір,
degr sigling fra Horni til Hiorléfs-haufda,	звідти день до Г'єрлейфсгофді,
ónnur til Reykia-nes,	і ще один до Рейк'янес,
[þr]idia til Bardz,	і ще один — до Барда,
fiorda til Horns hins vestra,	четвертий до Західного Рогу,
fimta til Skaga, setta til Langanes, siaunda til Horns.	п'ятий — до Скаґі, шостий — до Ланґанес, сьомий [день — назад] до Горна.
Um endilangt Island ero taldar XX dagleidir á sumars degi, enn IIII um þvert.	Влітку — дванадцятиденний шлях довкола Ісландії, з одного кінця в інший, і чотири дні, аби перейти її поперек.
Siau dégra sigling er fra Islandi til Noregs	Семиденне плавання з Ісландії до Середньої

mids, en ór Noregi er farit fęti austr um Gautland ok upp i Svi-þiod, en þadan i Danmork á Skaney.
Eyrarsund er aa milli Skaneyiar ok Selunz, enn Bellti er á milli Selunz ok Fions.

En Medal-farar-sund er a milli Fions ok Iotlandz.
Af Iotlandi er fėti farith um Saxland ok Frackland, um Langbarda-land til Roma-borgar.
Af Saxlandi er fárit fėti til Ungaralandz ok þadan hvort er fara vill
i Garda austr eda út i Grikland til Mikla-gardz borga ok sva til Iorsala.
Roma-borg heitir Roma, enn Micla-gardr Constantinopolis, enn Iorsala-borg Hierusalem.

Норвегії [Берґена], а з Норвегії можна пішки дійти на схід до Ґаутланду і вгору до Швеції (Свіа-ланду), а звідти — до Сконе в Данії.
Ерезунд — річка [тобто протока] між Сконе та Сьєландом (Зеландом), а [Сторе] Белт — це річка [протока] між Сьєландом та Фюном.
А Лілле Белт — це річка [протока] між Фюном та Ютландом.
З Ютланду можна пішки дійти через [стару] Німеччину й Францію, через Ломбардію [катепанат Італії] до міста Рима.
З Німеччини можна пішки дійти до Угорщини, а звідти ті, хто забажають, можуть іти на схід на Русь (Gardar)[27], або далі — до Константинополя в Греції і цим шляхом до Єрусалима.
«Ромаборґ» — це місто Рим, а «Мікла-ґард» — Константинополь, а «Йорсала-борґ» — це Єрусалим.

Примітки

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

[1] Огляд і оцінку літератури з приводу цієї суперечки подано у моїй праці «The Invitation to the Varangians» // Harvard Ukrainian Studies 1: 1 (1977). — С. 7, 11.

Мюллерова пригода змальована у Степана Томашівського в праці «Nowa teorja o początkach Rusi» // Kwartalnik Historyczny, 43. — Lwów, 1929. — С. 289—290; див. також «Материалы для истории Императорской Академии Наук», X. — Спб., 1900, зокрема с. 83—86 та 553—555. Про М. І. Попова див.: Иван Давидович. Русский биографический словарь (XIV). — Спб., 1905. — Сс. 553—556.

[2] Див., напр., Н. Яковлев. О преподавании отечественной истории // Большевик. — Москва, 1947. — № 22. — С. 27.

[3] Adolf Stender-Petersen. Zur Rus'-Frage // Varangica. — Aarhus. 1953. — С. 82.

[4] Vladimir Mošin // Byzantinoslavica, 3. — Прага, 1931. — С. 285; пор. Max Vasmer. Russisches etymologisches Wörterbuch. Т. II. — Гейдельберґ, 1954. — С. 539.

[5] David M. Wilson. East and West: a Comparison of Viking Settlement // Varangian Problems (Scando-Slavica Supplementum 1). — Копенгаґен, 1970. — С. 113. [У міжчасі в Йорку були знайдені численні вікінґівські пам'ятки (прим. автора)].

[6] Йордан о происхождении и деяниях гетов. — «Гетика», пер. Е. Ч. Скржинской. — М., 1960. — С. 134 (текст).

[7] Подане тут засновується на відповідному розділі п'ятого тому цієї праці, де наведено увесь науковий апарат з даної проблеми.

[8] Подібно до імперських ідей осідлих суспільств, напр. Римської імперії, яка не тільки приваблювала латиномовні іллірійські сільські общини (іллірієць Юстиніан I, 527—565), а й спонукала «віднови імперії» франкським Карлом Великим у 800 і саксонським Оттоном I в 962 р.

[9] Див. Gerth, H. H. and Mills, C. W. From Max Weber: Essays in Sociology. — Oxford, 1946. Зокрема сс. 253—264 («The Meaning of Discipline»).

[10] Maḥmūd b. al-Ḥusain al-Kāšġarī: Kitāb Dīwān Luġāt at-Turk. Факсимільне видання Бесіма Аталая. — Анкара, 1941. — С. 176, рядок 10.

[11] Hidehiro Okada. Wa koku no jidai. — Tokyo, 1976; Okada. Wa koku. — Tokyo, 1977.

[12] The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar with Its Continuations, text and transl. J. M. Wallace-Hadrill. — London, 1960. — С. 40 (текст) = С. 40 (перекл.).

[13] Frank Stenton. Anglo-Saxon England. — Oxford, 1971. — С. 37.

[14] Зрозуміло, отже, що суомі-фінське *ruotsi* не могло бути основою для форми *rus* (= *rūs*). Навпаки, напрямок спрощення був цілком протилежним: середньоґерманське *rūzzi* (*rūs*) при запозиченні суомі-фіннами було змінене згідно з їхньою вимовою на *ruotsi*. Інформація з арабських джерел щодо тотожності Rodez і 'Rus розглянута в третьому томі.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

[1] Johannes C. H. R. Steenstrup. Normannerne. 4 vols. — Kbh., 1876—1882; Gustav Storm. Kritiske Bidrag til Vikingetidens Historie, I. — Kria, 1878; Walter Vogel. Die Normannen und das Fränkische Reich bis zur Gründung der Normandie (799—911). — Heidelberg, 1906; Jan de Vries. De Wikingen in de lage landen bij den zee. — Haarlem, 1923; T. D. Kendrick. A History of the Vikings. — London, 1930; Johannes Brøndsted. The Vikings. Пер. Kalle Skov. Baltimore, Md. 1960; Gwyn Jones. A History of the Vikings. — London, 1968; David M. Wilson. The Vikings and Their Origins: Scandinavia in the First Millennium. — London, 1970.

[2] E. MacNeill. Phases of the Irish History. — Dublin, 1919; E. MacNeill. Celtit Ireland. — Dublin, 1921; Louis Gougaud. Christianity in Celtic Lands. Пер. Мод Джойнт. — London, 1932; George Thomas Stokes. Ireland and the Celtic Church. — London, 1928; John Ryan. Irish Monasticism. — London, 1931; Robin Flower. The Irish Tradition. — Oxford, 1947; Myles Dillon. Early Irish Literature. — Chicago, 1948; H. M. Chadwick. Early Scotland. — Cambridge, 1949.

[3] Sir Frank Stenton. Anglo-Saxon England. — Oxford, 1971; Peter Hunter Blair. An Introduction to Anglo-Saxon England. — Cambridge, Eng., 1956.

[4] J. M. Wallace-Hadrill. The Barbarian West A. D. 400—1000. — New York, 1962; F. L. Ganshof. Les Destinées de l'empire en occident, de 395 à 888. — 2 vols. — Paris, 1940; Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben. — 5 vols. — Düsseldorf, 1965—1968; Karl Bertau. Deutsche Literatur im europäischen Mittelalter. — 2 vols. — München, 1972—1973.

На відміну від Британських островів, у Франції давньо-

норманські поселенці (князівство Нормандія, бл. 911—1135—1468 рр.) були швидко асимільовані місцевим населенням і не відіграли помітної ролі у давньоскандинавському культурному житті після 911 року.

[5] «Introavit et grammaticam patrii sermonis», Einhardi «Vita Karoli Magni». — Вид. О. Голдера-Еґґера // Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi; XXV. — Hannover, 1911. — С. 33. Див. Friedrich von der Leyen. Das Heldenliederbuch Karls des Grossen: Bestand, Gehalt, Wirkung. — München, 1954; пор. Klaus von See. Germanische Heldensage. — Frankfurt am Main, 1971. — Сс. 148—149.

[6] Див.: H. Koller. «Die Awarenkriege Karls des Grossen» // Mitteilungen der österreichischen Arbeitsgemeinschaft für die Ur- und Frühgeschichte 15. — Wien, 1964. — Сс. 1—12. Я не можу погодитися з скептичним поглядом Коллера.

[7] Про поняття «Männerbund» див.: Sten Wikander. Der arische Männerbund. — Lund, 1938.

[8] Klaus von See. Вказ. праця. — С. 109.

[9] М. И. Стеблин-Каменский. Мир саги. — Л., 1971. — Сс. 14—36.

[10] Про міф і міфологію див.: Myth // A Symposium, ed. Thomas A. Sebeok. — Philadelphia, 1955, зокрема сс. 50—66: Claude Lévi-Strauss. The Structural Study of Myth; Stanley Edgar Hyman. The Ritual View of Myth and the Mythic; Jan de Vries. Forschungsgeschichte der Mythologie. — Freiburg—Münch., 1961, зокрема сс. 295—368; Lucien Lévy-Brühl. La Mentalité primitive. — Paris, 1935; Myths, Rites, Symbols // A Mircea Eliade Reader. — 2 vols. — New York, 1976; M. Eliade. Patterns in Comparative Religion. — New York, 1958; M. Eliade. The Sacred and the Profane: The Nature of Religion. — New York, 1957; A. van Gennep. The Rites of Passage. — Chicago, 1960; V. Turner. Dramas, Fields and Metaphors. — Ithaca, 1974.

[11] Про стан суч. вивчення давньоґерм. героїчних оповідей див. збірник, виданий Карлом Гауком: Zur germanisch-deutschen Heldensage. Sechzehn Aufsätze zum neuen Forschungsstand. — Bad Homburg, 1961. — XV + 449 сс., а також щодо цього: Klaus von See. Germanische Heldensage: Ein Forschungsbericht // Gottingische Gelehrte Anzeigen, 218. — Göttingen, 1966. — Сс. 52—98. Стосовно «einmal der Sage» див.: Franz Rolf Schröder // Germanisch-Romanische Monatsschrift, 27. — Heidelberg, 1939. — Сс. 344, 362—364; F. R. Schröder. Germanische Heldendichtung,

1935. — Сс. 30—42; F. R. Schröder // Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, 32. — Stuttgart, 1958. — Сс. 38, 48; пор.: Jan de Vries. Heroic Songs and Heroic Legend. — London, 1963. — Сс. 227—241; von See. Germanische Heldensage. — Сс. 31—60.

[12] Andreas Heusler. Geschichtliches und Mythisches in der germanischen Heldensage // Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse. — Berlin, 1909. — Сс. 920—945; von See. Germanische Heldensage. Сс. 61— 95; Helmut de Boor. Zur germanisch-deutschen Heldensage, 1961. — Сс. 31—51; Wolfgang Mohr. Zur germanisch-deutschen Heldensage, 1961. — Сс. 82—101.

[13] C. G. Jung — K. Kerényi. Einführung in das Wesen der Mythologie. — Amsterdam, 1941; Mircea Eliade. Images et symboles. — Paris, 1952; пор.: Claude Lévi-Strauss. Structural Anthropology. Пер. C. Jakobson та B. G. Schoepf. — New York, 1963.

[14] C. Scott Littleton. The New Comparative Mythology. — Berkeley, 1973; Georges Dumézil. Gods of Ancient Northmen. — Berkeley, 1973. — Сс. IX—XVIII (передмова Літлтона до першої частини); сс. XIX—XLIII (передмова У. Струтинського до другої частини).

[15] Von See. Germanische Heldensage. — С. 47.

[16] De Vries. Heroic Songs... — С. 268.

[17] Див. прим. 14.

[18] Émile Durkheim. The Elementary Forms of Religions Life. Пер. Joseph W. Swain. — New York, 1961; Durkheim. Les règles de la méthode sociologique. — Paris, 1968. В англ. пер. Ґ. Кетліна — The Rules of Sociological Method. — New York, 1965; Durkheim та Marcel. Mauss // L'Année Sociologique, 6. — 1903. — Сс. 1—72; пор.: Georges Davy // Revue Philosophique, 142, 1952. — Сс. 321—350, та Steven Lukes. Émile Durkheim. His Life and Work: A Historical and Critical Study. — London, 1973.

[19] Littleton. New Comparative Mythology. — Сс. 227—228.

[20] Littleton. Вступ до першої частини праці Жоржа Дюмезіля «Gods of the Ancient Northmen». — 1973. — Сс. XI—XII.

[21] Див. вище прим. 12, а також: G. Dumézil. From Myth to Fiction: The Saga of Hadingus. Пер. Д. Кольтмана. —Chicago, 1973.

[22] Heusler. Lied und Epos in germanischer Sagendichtung. — Dortmund, 1905. Див. нижче, прим. 33; Hermann Schneider. Das germanische Epos. — Tübingen, 1936; Schneider. Zur germanisch-deutschen Heldensage. — Сс. 316—329; Schneider та Wolfgang Mohr. Zur germanisch-deutschen Heldensage, сс.1—30; de Vries. Heroic

Songs. — Сс. 44—71; пор. також сс. 196—203, 250—255 та 258—265; von See. Germanische Heldensage. Пор.: Gudmund Schütte. Gotthiod und Utgard. — 2 vols.— Kbh., 1935—1936.

[23] Von See. Germanische Heldensage. — Сс. 65—83; пор. закон «Verschiebung der Nationalität» у праці: Schütte. Gotthiod und Utgard. — Т. II. — Сс. 338—349.

[24] Schütte. Gotthiod und Utgard. — Т. І. — Сс. 59—61.

[25] Von See. Germanische Heldensage. — С. 92.

[26] Schütte. Gotthiod und Utgard (у різних місцях праці).

[27] Hans Kuhn. Zur germanisch-deutschen Heldensage, 1961. — С. 419.

[28] Цей період попереджувало поховання у ладді з Суттон Гу, про яке J. M. Wallace-Hadrill зазначав: «Проте воно належить до тих часів, коли королівська особа була, з однаковою мірою ймовірності, християнською чи язичницькою». (Див. його працю Early Germanic Kingship in England and on the Continent. — Oxford, 1971. — С. 71. Пор.: von See. Germanische Heldensage. — Сс. 111—129).

[29] Von See. Germanische Heldensage. — С. 54.

[30] Gabriel Turville-Petre. Origins of Icelandic Literature. — Oxford, 1953. — С. 15.

[31] Пор.: Felix Genzmer // Germanisch-Romanische Monatsschrift, вип. 35. — Сс. 161—178. — Heidelberg, 1954; див. також: von See. Germanische Heldensage. — Сс. 152—164.

[32] Von See. Germanische Heldensage. — Сс. 130—139.

[33] Heusler. Lied und Epos in germanischer Sagendichtung. — Dortmund, 1905; Heusler. Die Germanische Dichtung. — Potsdam, 1931; Heusler // Sitzungsberichte der Preussischen Academie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, 37. — Berlin, 1909. — Сс. 920—945; Schneider // Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, 12. — Stuttgart, 1934. — Сс. 1—21 (ця праця також опублікована в Kleinere Schriften. — Berlin, 1962. — Сс. 1—17).

[34] Kuhn. Edda, Skalden, Saga. Festschrift Felix Genzmer. — Heidelberg, 1952. — Сс. 262—277, опублікована також в: Zur germanisch-deutschen Heldensage. (1961). — Сс. 173—194; пор.: Felix Genzmer. Zur germanisch-deutschen Heldensage. — Сс. 102—137.

[35] Franz Rolf Schröder. Germanische Heldendichtung: Ein Vortrag nebst einer Studie zur Heroisierung des Mythos. — Tübingen, 1935; Schröder // Germanisch-Romanische Monatsschrift, 27. — Heidelberg, 1939. — Сс. 325—367; Schröder // Germanisch-Romanische Monatsschrift, 35. — Heidelberg, 1954. — Сс. 179—185; Schröder. Zur germanisch-deutschen Heldensage. — Сс. 285—315.

[36] Otto Höfler. Kultische Geheimbunde der Germanen. — Frankfurt am Main, 1934; Höfler. Zur germanisch-deutschen Heldensage. — Сс. 52—81, 330—392; Höfler. Festschrift Felix Genzmer. — Heidelberg, 1952. — Сс. 1—69; Höfler. Siegfried, Arminius und die Symbolik, mit einem historischen Anhang über die Varusschlacht. — Heidelberg, 1961.

[37] Karl Hauck // Festschrift für Otto Brunner. — Göttingen, 1963. — Сс. 118—169.

[38] Оповідання про Германаріха було створено бл. 453 року, а цикл Теодоріха (Дітріха) виник, очевидно, зразу чи після смерті Теодоріха (526 р.), в усякому разі до падіння імперії остроґотів в Італії в 554 р. Див.: Caroline Brady. The Legends of Ermanaric. — Berkeley, 1943. — Сс. 271—272; de Vries // Germanisch-Romanische Monatsschrift, 42. — Heidelberg, 1961. — Сс. 319—330, опубл. також у: Kleine Schriften. — Berlin, 1965. — Сс. 77—88.

[39] Jacob Bleyer // Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, 31. — Halle a. S., 1906. — Сс. 429—599; Bálint Hóman // Ungarische Jahrbücher, 3. — Berlin, 1923. — Сс. 135—156, 195—219; Kurt Wais. Frühe Epik Westeuropas und die Vorgeschichte des Nibelungenliedes. — Т. I.— Tübingen, 1953.

[40] Władysław Kowalenko. «Carnuntum» // Słownik starożytności słowiańskich, I: 2. — Warszawa, 1962. — Сс. 218—219; E. Swoboda. Carnuntum: Seine Geschichte und seine Denkmäler. — Відень, 1953; J. Szilagyi // Carnuntina: Römische Forschungen in Nieder-Österreich, 3. — Graz—Köln, 1956. — Сс. 187—194.

[41] Про переселення герулів за версіями давніх оповідей див.: Eugen Mogk // Festgabe für Rudolf Hildebrand. — Leipzig, 1894. — Сс. 1—10; Niels Clausen. Luckman. Skjoldunge und Skilfinge. Hunnen- und Herulerkönige in ostnordischer Überlieferung. — Kbh., 1943. — Сс. 149—160.

[42] Procopii Caesariensis opera omnia: De bellis libri V—VIII. — Leipzig, 1905, кн. 6, глава 14; пор.: Schütte. Our Forefathers: The Gothonic Nations II. — Cambridge, Eng., 1933. — Сс. 347—353; Siegfried Gutenbrunner. Völker und Stämme Südostschleswigs im frühen Mittelalter. — Schleswig, 1952. — Сс. 107—109, 127—128, 181, 182.

[43] Літературу про цю дискусію див. у прим. до с. 157 праці Лукмана «Skjoldunge und Skilfinge». — Сс. 186—187.

[44] Luckman. Skjoldunge und Skilfinge. — Сс. 34—169.

[45] Otto von Friesen and Joshua Whatmough. Rune // Encyclopaedia Britannica XIX. — Chicago, 1966. — С. 755; Wolfgang Krause. Runen. — Berlin, 1970. — Сс. 35, 44—45.

[46] Elmer H. Antonsen. A Concise Grammar of the Older Runic Inscriptions. — Tübingen, 1975.

[47] Antonsen. Concise Grammar. — C. 11.

[48] Von Friesen. Rö-stenen i Bohuslän och runorna i Norden under folkvandringstiden. — Uppsala, 1924; von Friesen // Nordisk Kultur, VI, 1933. — Cc. 3—79.

[49] Antonsen. Concise Grammar. — № 116. — Cc. 83—84. — № 117. — Cc. 84—85. — № 119. — Cc. 85—87.

[50] E. V. Gordon. An Introduction to Old Norse. — Oxford, 1957. — № 12. — Cc. 188—191; Lucien Musset. Introduction à la runologie. — Paris, 1965. — № 47. — Cc. 377—380.

[51] Lis Jacobsen // Scandia 5, 1932. — Cc. 103—147; Jacobsen // Scandia 4, 1931. — Cc. 234—269; Jacobsen // Scandia 8, 1935. — Cc. 64—79.

[52] Пізньосередньовічні (XIII—XIV ст.) рунічні письмена з Ганзейського торговельного центру Берґена (Норвегія) багато де в чому подібні до сучасних їм давньоруських написів на бересті з Великого Новгорода.

[53] Gordon. Introduction to Old Norse. — Cc. XXIX—XXX; пор.: Schröder // Germanisch-Romanische Monatsschrift, 27, 1939. — Cc. 365—367.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

[1] Див.: Joseph Hampel. Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn. 3 тт. — Braunschweig, 1905; A. Alföldi. Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung // Archaeologia Hungarica. T. 9. — Budapest, 1932; Joachim Werner. Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. — München, 1956; Arnulf Kollautz and Hisayuki Miyakawa. Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes: Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa. 2 тт. — Klagenfurt, 1970; Otto Maenchen-Helfen. The World of the Huns. — Berkeley, 1973; Luc Kwanten. A History of Central Asia, 500—1500: Imperial Nomads. — Philadelphia, 1979.

[2] Mixail I. Rostovcev (Rostovtzeff). Skythien und der Bosporus. — Berlin, 1931.

[3] William Montgomery McGovern. The Early Empires of Central Asia: A Study of the Scythians and the Huns and the Part They Played in World History. — Chapel Hill, 1939; Rene Grousset. The Empire of the Steppes. A History of Central Asia. Пер. N. Walford. — New Brunswick, N. J., 1970.

[4] Ernst Schwarz. Germanische Stammeskunde. — Heidelberg, 1956; K. F. Stroheker. Germanentum und Spätantike. — Zürich, 1965; Ludwig Schmidt. Geschichte der deutschen Stämme bis zur Ausgang der Völkerwanderung: [I] Die Ostgermanen. — München, 1934; [II] Die Westgermanen, Teil 1. — München, 1938; Teil 2. — München, 1940.

[5] Sten Konow. Goths in Ancient India // Journal of the Royal Asiatic Society. — London, 1912. — Cc. 379—385.

[6] Franz Altheim. Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum, 2 тт. — Halle, 1948—1950; George Vernadsky. Goten und Anten in Südrussland // Süddeutsche Forschungen, 3, 1938. — Cc. 265—279; Robert Reynolds and Robert Lopez. Odoacer: German or Hun? // American Historical Review, 52, 1946. — Cc. 36—53; A. A. Vasiliev. The Goths in Crimea. — Cambridge, Mass., 1936; Bernard S. Bachrach. A History of the Alans in the West. — Minneapolis, 1973; E. A. Thompson. The Visigoths in the Time of Ulfila. — Oxford, 1966; Thompson. The Goths in Spain. — Oxford, 1969; Ludwig Schmidt. Geschichte der Wandalen. — München, 1942.

[7] Bachrach. History of the Alans. — Cc. 13—15.

[8] Див.: M. Schönfeld. Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen. — Heidelberg, 1911. — Cc. 143—144.

[9] Franz Cumont. Les mystères de Mithra. — Brussels, 1913. = The Mysteries of Mithra. Пер. T. McCormack. — New York, 1956.

[10] Georg Ostrogorsky. Geschichte des Byzantischen Staates. — München, 1940. — Cc. 51—69; Peter Brown. The World of Late Antiquity A. D. 150—750. — London, 1971. — Cc. 157—184.

[11] The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar with Its Continuations. Пер. J. M. Wallace-Hadrill. — London, 1960. — C. 51.

[12] Джерела та література з цього приводу подані Дюлою Моравчиком // Byzantinoturcica, II^2. — Berlin, 1958. — Cc. 130—131.

[13] З кіммерійської проблеми див.: J. Harmatta. Le problème Cimmerien // Archaeologiai Értesítő, 1948, 7—9. Cc. 79—132; T. Sulimirski. The Cimmerian Problem // Bulletin of the Institute of Archeology. — London University. 1958—60, 2. — Cc. 45—64.

[14] Див., напр.: Й. П. Каллистов. Северное Причерноморье в античную эпоху. — М., 1952; В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. — М.—Л., 1949; И. Т. Кругликова. Боспор в позднеантичное время. — М., 1966.

[15] M. Rostovtzeff. Iranians and Greeks in South Russia. — Oxford, 1922. — C. 68.

[16] Там же.

[17] В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. — С. 463. Випуск монет не припиняється і після занепаду Боспорської держави. Є також напис з Таманського півострова, датований 341 р. н. е. А в 362 р. римський історик Амміан Марцеллін засвідчував присутність боспорських послів у новій столиці — Константинополі (Bosporanis... legationes). Див.: В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. — Сс. 464—465.

[18] В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. — С. 54—93.

[19] M. Rostovtzeff. Gesellschafts- und Wirtschaftsgeschichte der hellenistischen Welt I. — Darmstadt, 1962. — Сс. 468—471; Гайдукевич. Боспорское царство. — Сс. 82—93.

[20] «Це особово-династичне панування, що походить не з певної країни чи від певного народу, а розповсюдилося за наказом згори в певному регіоні володаря». (Julius Kaerst. Geschichte des Hellenismus. II². — Leipzig, 1926. — С. 335).

[21] M. Rostovtzeff. Gesellschafts- und... — С. 468.

[22] Див., напр.: C. Brady. The Legends of Ermanarich. — Berkeley, 1943.

[23] В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. — Сс. 444—461.

[24] Leo the Deacon. Historiae libri decem. — Bonn, 1828. — С. 105.

[25] В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. — С. 209.

[26] Kitāb al-Fihrist, вид. G. Flügel та J. Roediger. Т. 1. — Leipzig, 1871. — С. 111; The Fihrist of al-Nadim. T. I, пер. B. Dodge. T. I. — New York — London, 1970. — С. 254.

[27] The Fihrist of al-Nadim. T. I. — С. 400.

[28] Щодо Джагіза див. статтю Ch. Pellat «al-Djāḥiẓ» // The Encyclopaedia of Islam. — Leiden, 1965. Т. II. — Сс. 385—387.

[29] G. E. von Grunebaum. Medieval Islam. — Chicago, 1946. — Сс. 54—55; R. Walzer. Greek into Arabic. — Oxford, 1962; F. Rosenthal. Das Fortleben der Antike im Islam. — Zürich — Stuttgart, 1965.

[30] Gy. Moravcsik // Ungarische Jahrbücher. Berlin, 1930. 10. — Сс. 53—90; К. Ламбрев. Легендата за кан Кубрат и неговите синове. // Исторически преглед. — 1946—1947. — 3. — Сс. 350—359.

[31] V. Minorsky // Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. 1960. — 56. — Сс. 130—137.

[32] Ibn Khurdāḏbeh. Kitāb al-masālik wa'l-mamālik. — Leiden, 1889. — С. 18. Видавець (M. J. de Goeje) вживає «зреконструйовану ним же форму» qn'z, щоб притягнути її до пізнішого слов'янського титулу «князь» («knjaz'» << *«kuning»)». Новий аналіз цієї форми представлений у третьому томі цієї праці.

[33] Ibn Faḍlān. Risāla. — Вид. А. П. Ковалівського. — Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. — Харьков, 1952. — С. 344 (рядок 2 араб. тексту).

[34] Ширше про це див. у третьому томі цієї праці.

[35] K. Krumbacher. Geschichte der Byzantinischen Litteratur. — München, 1897. С. 122: «Die Kenntnis der hebräischen Sprache ging den Byzantinern ganz verloren; nicht einmal Photios war des Hebräischen mächtig». Щодо втрати візантійцями інтересу до латинської мови і латинських вчених див.: K. Krumbacher. Geschichte. — С. 543.

[36] Див.: E. Schwarz. Die Krimgothen // Germanische Stammeskunde. — Heidelberg, 1956. — С. 97; пор.: A. A. Vasiliev. The Goths in the Crimea. — Cambridge, Mass., 1936.

[37] H.-G. Beck. Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich. — München, 1959. — С. 95; пор. з думкою С. Томашівського, викладеною у його праці: Вступ до історії церкви на Україні. Жовква, 1932.

[38] Vita Constantini. —Глава 8. Вид. П. А. Лавров. Материалы по истории возникновения славянской письменности. — Л., 1930. — С. 12. А також: F. Grivec and F. Tomšić. Constantinus et Methodius Thessalonicenses: Fontes. — Zagreb, 1960. — С. 109. Пор.: H. G. Lunt // Cercetări de Lingvistică. — Cluj, 1958. — Сс. 323—326.

[39] Про слов'янську місію див.: F. Dvornik. Byzantine Missions among the Slavs: SS. Constantine-Cyril and Methodius. — New Brunswick, N. J., 1970; Ihor Ševčenko // Slavic Review, 1964. 23: 2. — Сс. 220—234; A. P. Vlasto. The Entry of the Slavs into Christendom. — Cambridge, 1970. — Сс. 20—85.

[40] Vita Constantini. — С. 30; Вид. Grivec—Tomšić. — С. 134.

[41] V. Thomsen. Aus Ost-Turkestans Vergangenheit. — Copenhagen, 1918; A. von Le Coq. Auf Hellas Spuren in Ostturkestan. — Leipzig, 1926; A. von Le Coq. Von Land und Leuten in Ostturkestan. — Leipzig, 1928; von Le Coq. Die Buddhistische Spätantike in Mittelasien. — Berlin, 1922—1928. Тт. 1—6; A. Stein. On Ancient Central-Asian Tracks. — New York, 1964; A. Stein. Serindia. — Oxford, 1921. 5 vols.; A. Stein. Innermost Asia. — Oxford, 1928. 4 vols.; Paul Pelliot. — Paris, 1946; E. Waldschmidt. Gandhara, Kutscha, Turfan. — Leipzig, 1925; пор. також: D. Schlumberger. Proceedings of the British Academy. — 1961. — 47. — Сс. 77—95, табл. I—XXIV.

[42] Див.: F. Weller and B. Schindler. Professor F. W. K. Müller: Leben und Werk // Asia Major. — Leipzig, 1925. — 2. — Сс. I—XVI.

[43] Див. з цього приводу: T. T. Rice. Ancient Arts of Central Asia. —

New York, 1965; A. Belenitsky. Central Asia. — Cleveland — New York, 1968.

[44] Див., напр.: W. B. Henning. «Mitteliranisch» // Handbuch der Orientalistik. — Leiden — Köln, 1958. — Відділ I, т. 4, част. I. — Сс. 20—129 (особливо сс. 55—56); A. von Gabain. Alttürkische Schreibkultur und Druckerei // Philologiae Turciae Fundamenta. — Wiesbaden, 1964, 2. — Сс. 171—191. A. von Gabain. Die alttürkische Literatur // Philologiae Turciae Fundamenta. — Wiesbaden, 1964. — 2. — Сс. 211—243; H. W. Bailey. Khotanese [Buddhist] Texts. — London, 1945—1968. — 8 тт.

[45] W. W. Tarn. Hellenistic Civilization. — Cleveland, Ohio, 1961. — Сс. 1—2.

[46] J. G. Droysen. Geschichte des Hellenismus. — Gotha, 1877—1878.

[47] W. W. Tarn. Alexander the Great. — Boston, 1959. — Сс. 147—148.

[48] Пор.: W. W. Tarn. Hellenistic Civilization. — С. 339: «Іншим, типово еллiністичним, зрушенням була значна експансія синкретизму, ототожнення чи змішання різних богів, коли кілька самостійних божеств ставали формами (функціями) якогось одного». Пор. також відповідний розділ праці: M. Hadas. Hellenistic Culture: Fusion and Diffusion. — New York, 1959.

[49] P. Jyrkänkallio. Zur Etymologie von russ. tolmač «Dolmetscher» und seiner türkischen Quelle. — Helsinki, 1952; протилежна точка зору: J. Németh. Zur Geschichte des Wortes *tolmács* «Dolmetscher» // Acta Orient. Hung. — 1958. — 8: 1. — Сс. 1—8.

[50] Див. розвідку В. В. Тарна «The Milindapañha and Pseudo-Aristeas» в його праці: The Greeks in Bactria and India. — Cambridge, 1951. — Сс. 414—436.

[51] Щодо Септуаґінти див.: H. B. Swete. An Introduction to the Old Testament in Greek. — Cambridge, 1914; R. L. Ottley. A Handbook of the Septuagint. — London, 1920; J. Ziegler. Die Septuaginta: Erbe und Auftrag. — Würzburg, 1962; S. Jellicoe. The Septuagint and Modern Study. — Oxford, 1968; S. Jellicoe. Studies in the Septuagint: Origins, Recensions and Interpretations. — New York, 1974.

[52] Див., напр.: Древности Боспора Киммерийского. — Спб., 1854. — 3 т.; M. Ebert. Südrussland im Altertum. — Bonn — Leipzig, 1921; E. H. Minns. Scythians and Greeks. — Cambridge, Eng., 1913; M. Rostovtzeff. Iranians and Greeks in South Russia. — Oxford, 1922; В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. — М.—Л., 1949; Т. Н. Книпович. Танаис. — М.—Л., 1949; Фанагория. Вид. А. П. Смирнов. — М., 1956.

[53] Корпус боспорских надписей. Вид. В. В. Струве. — М.—Л., 1965.

[54] Там же. Сс. 77—79 (№ 70).

[55] В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. — С. 347.

[56] Пор.: W. W. Tarn. Hellenistic Civilization. — Cc. 217—222, 254—255.

[57] Гайдукевич. Боспорское царство. — С. 377.

[58] Див.: Ibn al-Faqīh al-Hamaḏāni: Kitāb al-buldān. — Leiden, 1885. — C. 271, рядки 1—2.

[59] W. W. Tarn. Hellenistic Civilization. — Cc. 21—238.

[60] Корпус боспорских надписей. — №№ 69—74 (із Пантікапея), №№ 985—986 (із Фанаґорії), № 102 (із Запоріжжя), №№ 1123—1128 (з Ґорґіппії).

[61] Гайдукевич. Боспорское царство. — Сс. 431—438. Клюбові (Thiasoi) написи включено до «Корпуса боспорских надписей»: №№ 75—108 (Пантікапей), № 870 (Мірмекій), № 898 (Зенонів Херсонес), № 946 (Кіммерик) , № 967 (Ілурат), №№ 987—988 (Фанаґорія), № 1016 (Ахтанізовська), №№ 1054—1055 (Гермонасса), № 1129—1136 (Ґорґіппія), №№ 1230—1231 (Кубанський реґіон), №№ 1259—1292 (Танаїс).

[62] Гайдукевич. Боспорское царство. — Сс. 434—435; W. W. Tarn. Hellenistic Civilization. — Cc. 224—225.

[63] М. Д. Приселков. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв. — Спб., 1913; М. Д. Приселков. История русского летописания XI—XV вв. — Л., 1940. — Сс. 31—33; Д. С. Лихачев. Русские летописи и их культурно-историческое значение. — М.—Л., 1947. — Сс. 82—93; А. Н. Насонов. История русского летописания XI—начала XVIII века. — М., 1969. — Сс. 34—52.

[64] Див.: Повесть временных лет, вид. Д. С. Лихачов. — М.—Л., 1950. — Сс. 110—111; Пор.: А. Н. Насонов. Тмуторокань в истории Восточной Европы X в. // Исторические записки. — 1940. — 6. — Сс. 76—99; В. А. Мошин. Николай, епископ Тмутороканский // Seminarium Kondakovianum. — 1932. — 5. — Сс. 47—62.

[65] А. П. Каждан. Проблемы общественно-политической истории России. — М., 1963. — Сс. 93—101; G. G. Litavrin and A. P. Každan // Thirteenth International Congress of Byzantine Studies. — Oxford, 1966. — Main Papers 3. — Cc. 69—81, 85.

[66] Повесть временных лет. — Т. 1. — С. 196; Пор.: В. Н. Татищев. История Российская. — М.—Л., 1964. — Т. IV. — Сс. 179—180.

[67] Я маю намір запропонувати новий аналіз цих подій в іншій роботі.

[68] Н. А. Мещерский. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. — М.—Л., 1958. — Сс. 1—164, зокрема 97—121.

[69] Мещерский. // Палестинский сборник. — 1956. — 2. — Сс. 58—63; Мещерский. История иудейской войны... — Сс. 132—153.

[70] L. Schmidt. Geschichte der deutschen Stämme [I]. Die Ostgermanen. — 1934. 2-е вид. — С. 234.

[71] Ch. A. Scott. Ulfilas, Apostle of the Goths. — Cambridge, Eng., 1885; K. D. Schmidt. Die Bekehrung der Ostgermanen zum Christentum: Der ostgermanische Arianismus. — Göttingen, 1939.

[72] H. Jensen. Die Schrift. — 1958. — Сс. 455—456.

[73] Оцінка тривання елліністичного періоду залежить від індивідуальної точки зору дослідника. Для прикладу приведу твердження S. D. Goitein-a: «Під терміном «еллінізм» ми звичайно розуміємо період від Александра Македонського до Авґуста, від встановлення Македонської держави до повного витіснення її спадкоємців Римом. Це еллінізм такий, яким бачили його греки, з точки зору політичної історії. Однак з погляду історії культури й народів, що перебували під впливом грецького спадку, ми повинні продовжити цей період аж до VII ст., коли інтерес до Греції в латинізованій Європі занепав і коли країни східного і південного узбережжя Середземного моря підпали під вплив нової мови і нової цивілізації, а саме — арабської та ісламської» (Studies in Islamic History and Institutions. — Leiden, 1966. — С. 56). І ще: «Еллінізм продовжувався переважно в тих цивілізаціях і мовах, котрі прийшли на зміну грецькій цивілізації і грецькій мові та культурі, тобто арабський світ та іслам, в більшості країн, чий вплив відчувався протягом століть» (Goitein. Studies... — С. 56). Слід взяти до уваги ще й те, що C. H. Becker, провідний дослідник ісламу і еллінізму, стверджував навіть, ніби іслам — це теж еллінізм, точніше ісламізований еллінізм (Islamstudien. — Leipzig, 1924. — Сс. 24—53). Про результати цих контроверсій (зокрема, між подібними поглядами і точками зору E. Troeltsch-a та H. H. Schaeder-a) див.: Goitein. Studies... — Сс. 65—66.

[74] Текст подається за фотографічним виданням «Inscriptions de l'Orkhon, recueillies par l'expédition Finnoise 1890 et publiées par la Société Finno-Ougrienne» (Helsingsfors, 1892). Див. Vilhelm Thomsen. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées (Helsingfors, 1894). — Сс. 97—101. Останній переклад, визнаний Томсеном, був «Alttürkische Inschriften aus der Mongolei» Hans Heinrich Schaeder-a // «Zeitschrift

der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft». Leipzig; найсучасніший англійський переклад уміщено в праці Талата Текіна «Grammar of Orkhon Turkic» (Bloomington, 1968), сс. 263—265. Система транслітерації тюркських рун, використана тут, відрізняється від запропонованої В. Томсеном. Вона була розроблена в праці О. Пріцака // Proceedings of the VIth International Symposium Sept. 5—9, 1978. Національна академія наук Республіки Корея. — Сеул. — 1979. — Сс. 27—50.

[75] De Vries. Altgermanische Religionsgeschichte, т. II, 2-ге вид. (1957). — Сс. 359—372.

[76] Пор. Kāšġarī. Divanü Lûgat-it-Türk tıpkıbasımı «Facsimile», ed. Besim Atalay (Ankara, 1941), с. 178; пор. Gerard Clauson, An Etymological Dictionary of Pre. Thirteenth Century Turkish (=EDT). — Oxford, 1972. — Сс. 542—543.

[77] De Vries. Altgermanische Religionsgeschichte II² (1957). — С. 18; Turville-Petre. Myth. — С. 100; De Vries «Völkerwanderung und Wikingerzeit». «Kleine Schriften». — Сс. 209—222.

[78] I S 1.

[79] II E 1.

[80] I S 1; II E 1 тощо.

[81] Джерард Клаусон // Journal of the Royal Asiatic Society (1957), pl. 5. — P. 6.

[82] I E 15, I E 23, II E 13, II E 34.

[83] Book of Dede Korkut. У перекл. Geoffrey Lewis-a (Harmondsworth, Eng.: Penguin, 1974). — С. 23. Слово *delü* утворилося від *tälbä*, див. Кашґарі *tälwä* (Facsimile. — С. 214).

[84] Пріцак О. // Der Islam 31: 1 (1954). — Сс. 23—24.

[85] II № 12; Ixe Asxete II, 1.1. Див. С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. — М.—Л., 1959. — С. 46. Щодо *ärk* див. Клаусон, EDT. — С. 220.

[86] Малов. Енисейская письменность Тюрков. — М.—Л., 1951. — С. 54.

[87] Тут використано фотокопію з манускрипту, що зберігається в Британському музеї, в Лондоні. Ch. 00331. Пор. Вільгельм Томзен. Samlede Afhandlinger, т. III (Kbh., 1922). — Сс. 236—237.

[88] Пор. Kāšġarī. Divanü Lûgat-it-Türk tıpkıbasımı (1941). — С. 74.

[89] I E 10.

[90] Напис Тонюкука. Вид. Пентті Аальто // Journal de la Société Finno-Ougrienne. 60: 7 (Helsinki, 1958). — С. 42.

[91] Gustav John Ramstedt // Journal de la Société Finno-Ougrienne 30: 3 (Helsinki, 1913). — Сс. 16, 18 (E 1—2); 28 (59).

[92] Kāšġarī. Divanü Lûgat-it-Türk tıpkıbasımı (1941). — С. 571.

[93] Я погоджуюся з думкою Літтлтона, що «давньослов'янські міфи та [осідло-землеробське] суспільство майже не надають доказів, які б підтверджували або заперечували б тезу Дюмезіля» (New Comparative Mythology. — С. 183). Те саме можна сказати і про новітню спробу Александра Ґейштора «The Slavic Pantheon and New Comparative Mythology» // Quaestiones Medii Aevi 1 (1977). — Сс. 7—32.

[94] Stig Wikander. Der arische Männerbund (Lund, 1938). Див. також Littleton. New Comparative Mythology. — С. 156.

[95] Littleton. New Comparative Mythology. — С. 127.

[96] Dumézil. Gods of the Ancient Northmen. — Сс. 64—65.

[97] Klaus Düwel. Runenkunde. — Stuttgart, 1968. — С. 50.

[98] Lucien Musset. Introduction à la runologie. — Paris, 1965. — Сс. 189—195.

[99] Musset. Introduction à la runologie. — Сс. 213—218.

[100] Von Friesen та Whatmough // Encyclopaedia Britannica. — 19, 1966, с. 757; Musset. Introduction à la runologie. — Сс. 226—228.

[101] Див. посилання 97 і Wolfgang Krause. Runen. — Berlin, 1970. — Сс. 20—21.

[102] В Ірані така практика була обумовлена існуванням альтернативних форм, однієї з назалізацією, другої — без. Розглядаючи це явище, мій друг і колега по Гарвардському університету, професор Річард Н. Фрай (Frye) написав мені 18 червня 1980 р.: «Примітка про фонему *-ng*, представлену на письмі через *-g-* в іранських мовах: Проблема назалізації загальнопоширена і різноманітна в індоєвропейських мовах. Скажімо, у реконструйованих індоєвропейських коренях можна знайти багато прикладів, таких як основа **rag* або **rang* в іранській мові для індоєвропейського **reg*, «розфарбовувати», причому це стосується не лише середньоіранських мов, де існували дві форми, а й сучасних іранських мов, приміром, *rok* мовою йідґа для новоперського *rang* — «колір», або індоєвропейське **kek/keng* чи *kek/kenk* — «гачок», для якого ми знаходимо відповідність у новоперській — *čang* «кіготь», індоєвропейське **vak/vank*, новоперське *bāng* — «звук» і багато інших. Отже, на іранській території від давнини до сьогодні можна знайти форми для передачі фонеми з назалізацією чи без.

У ранньому новоперському письмі цей феномен також з'являється, проте важливіша середньоіранська фаза, де ми бачимо, скажімо, в мові Кроpайна (сака) слово *palagá*, «крапчатий» з майже напевним написанням для назалізованої фонеми, як у новоперській мові — *palang*, «крапчатий, леопард». (Пор.

H. W. Bailey. Dictionary of Khotan Saka. — Cambridge, 1979. — С. 220). У соґдійській мові ми зустрічаємо випускання *-n-* у дієприкметниках минулого часу, так як у *tr'nyc*, «натискати, підкоряти», що дає відповідно *'trty*, «натиснутий», у середньоперській (паглаві), так само як у новоперській, ми знаходимо, скажімо, *sag*, «камінь», для *sang* мовою денкард. (Пор. S. Shaked. The Wisdom of the Sasanian Sages. — Boulder, Colorado, 1979. — С. 52). Але в жодній з цих мов звук *-ng-* не передається на письмі лише через *-g-* або *-gg-*, як у грецькій (за винятком кушан-бактрійської, що наслідує грецьку, скажімо, в βαγολαγγο для *baglan(g)* тощо, і серед гефталітів, що відповідало грецькій практиці). У хорезмійській виникає цікава річ, тобто написання *-y-* для *-n-* особливо перед *-g-*, *-d-* та іншими приголосними, скажімо, *bydk* для *bndg*, «раб», і *hyc* для *hnc* і навпаки — «від нього». (Пор. W. B. Henning // Handbuch der Orientalistik, Iranistik. — Leiden, 1958. Сс. 116—117). В обох випадках мається на увазі *-nc*.

Збереглося обмаль текстів і бракує свідчень для того, щоб визначити, чи було в хорезмійській, соґдійській, хотан-сака чи інших іранських мовах написання *-g-* для назалізованої фонеми *-ng-* колись правилом. Однак у тих текстах достатньо доказів існування обох форм на письмі».

Користуючись нагодою, я висловлюю подяку моєму другові за його люб'язність. Пор. також A. Siddiqi. Studien über die Persischen Fremdwörter im klassischen Arabisch. — Göttingen, 1919. — С. 69—74.

[103] Karl Helm.—Wodan, 1946. — Сс. 39—40.

[104] De Vries. Altgermanische Religionsgeschichte, т. II². — 1957. — С. 74; Krause. Runen. — С. 31.

[105] De Vries. — Ibid. — С. 21, § 356; Krause. — Ibid. — С. 29.

[106] De Vries. — Ibid. — т. I². — С. 343—344; т. II (1957). — Сс. 145—146.

[107] Edda, ed. Neckel-Kuhn, т. I. — 1962. —Сс. 40—41 = Edda/ Hollander. — Сс. 36—37.

[108] Antonsen. Concise Grammar. — С. 29, № 1.

[109] Elias Wessén. Om Vikingatidens runor. — Sthlm, 1957. — С. 23; Wessén. Från Rök till Forsa. — Sthlm, 1969. — С. 38, 9 мал.

[110] Johannes Brøndsted. The Vikings. — Penguin Books. — London, 1965. — С. 195.

[111] С. А. Козин. Сокровенное сказание. — М. — Л., 1941. — Сс. 14—17; Козин // Вестник Ленинградского государственного университета. — 1946, № 3. — Сс. 32—43.

[112] Це сталося не пізніше початку IV ст. н. е., див. Walter Bruno Henning // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 12. — London, 1948. — Сс. 601—615.

[113] Див. Kaare Grønbech // Indian Art and Letters 22, № 2. — London, 1948. — Сс. 1—7, 8 мал.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

[1] У 1764 році фон Шльоцер запропонував Імператорській Академії Мистецтв і Наук для написання російської історії приділити особливу увагу скандинавським джерелам; зокрема, він зазначив: «Ісландські та шведські історики надто важливі для історії російської». Див.: Сборник ОРЯС ИАН, 1875, 13. — С. 296.

[2] Nestor: Russische Annalen in ihrer Slawonischen Grundsprache verglichen, übersetzt und erklärt. — Teil I. — Göttingen, 1802. — С. 35.

[3] Н. Карамзин. История государства Российского. — Т. 1. — Спб., 1816. — С. 305, прим. 78.

[4] Фактично це частковий передрук «Fornmannasögur». — 5. — Kbh, 1830. — Сс. 252—266 (текст) та «Scripta Historiae Islandorum». — 5. — Kbh, 1833. — Сс. 257—282 (латинський переклад).

[5] У вересні 1972 року працівники Королівської бібліотеки в Копенгаґені запевнили мене, що окреме видання «Eymundar þáttr» не могло бути опубліковане в Копенгаґені 1833 року. Про публікацію Равна не знали і в бібліотеці Інституту Арні Маґнуссона в Копенгаґені. Однак я віднайшов цю «неіснуючу» публікацію серед численних рідкісних книг у Вайденер Бібліотеці Гарварду під номером Scan. 4767.5.

[6] Библиотека для чтения. — Спб., 1834. 1: 3. — Сс. 1—77. Стаття Сенковського була перекладена данською мовою полковником Леопольдом Кейпером під назвою «De islandske sagaer i deres forhold til den russiske Historie» // Annaler for Nordisk Oldkyndighed og Historie. — Kbh, 1847. — Сс. 3—77.

[7] Eymundar Saga: Эймундова сага. // Библиотека для чтения. — Спб., 1834. 2: 3. — Сс. 1—77. На сс. 1—43 — ісландський текст з російським перекладом; сс. 47—71 — примітки. Передмова Сенковського разом з російським перекладом саґи (але без ісландського тексту) опублікована в т. 5 «Собрания сочинений

Сенковского (Барона Брамбеуса)». — Спб., 1858. — Сс. 420—573. Дослідження Сенковського над «Eymundar þáttr» було підтримане лідером норманістської школи М. П. Погодіним: «Библиотека для чтения». — Спб., 1836. — 6: 3. — Сс. 77—104.

[8] Библиотека для чтения. — Спб., 1834. — 1: 3. — С. 47.

[9] Про це листування, яке продовжувалося до 1859 року, див.: В. К. Щипанов. Исторические связи Скандинавии и России IX—XX вв. // Сборник статей под ред. Н. Е. Носова и И. П. Шаскольского. Труды Ленинградского отделения Института истории АН СССР. — 1970, т. 11. — С. 377.

[10] Див.: В. С. Иконников. Опыт русской историографии. — Спб., 1891. — I: 1. — Сс. 319—320.

[11] Antiquités Russes, т. I. — Kbh, 1850 (далі — скор. AR), С. X.

[12] Том I. — Kbh, 1850, XXXII + 491 сс., 9 факсим.; том II. — Kbh, 1852, XVI + 496 сс., 14 факсим. Збірник без індекса.

[13] I. L'Ancienne Edda. // AR I. — Сс. 1—41; A. Extrait de Hyndluljóð. — Сс. 5—15; B. Grípisspá. — С. 16; C. Sigurðarkviða III. — Сс. 17—21; D. Brot af Brynhildarkviðu. — Сс. 21—25; E. Helreið Brynhildar. — Сс. 25—29; F. Guðrúnarkviða I. — Сс. 29—30; G. Guðrúnarkviða II, III. — Сс. 30—33; H. Oddrúnargrátr. — Сс. 33—35; I. Atlakviða et Atlamál. — Сс. 35—38; K. Guðrúnarhvöt. — Сс. 38—40; L. Hamðismál. — Сс. 40—41.

[14] II. La Jeune Edda // AR I. — Сс. 42—64; [1] Formáli. — Сс. 43—49, [2] Skáldskaparmál. — Сс. 49—64. Див. також: LXXII. Supplément aux extraits des sagas: Snorra Edda, Skáldskaparmál. — С. 64 // AR II. — С. 453. Пор. цитати з: Háttatal. // AR II. — С. 496, С.

[15] Extraits des sagas mythico-historiques. // AR I. — Сс. 65—234; III. Sögubrot. — Сс. 66—86; IV. Saga af Hálfi ok Hálfsrekkum. — С. 86; V. Saga af Ragnari loðbrók. — Сс. 87—89; VI—VII. Saga af Grími loðinkinna. — Сс. 89—93, та Saga af Örvaroddi. — Сс. 93—109; VIII. Hervararsaga.(Сс. 115—137: Saga Heiðreks konúngs ens vitra. — Сс. 137—211; Hervararsaga ok Heiðreks konúngs); IX. Saga af Norna-Gesti. — Сс. 211—212; X. Saga af Eigli ok Ásmundi. — С. 212; XI. Hversu Noregr bygðist et Fundinn Noregr. — Сс. 213—220: Hversu. — Сс. 220—223: Fundinn; XII. Saga af Hrólfi konúngi Gautrekssyni. — Сс. 223—225; XIII. Saga af Herrauði ok Bósa. — Сс. 225—229; XIV. Gaungu-Hrólfs Saga. — Сс. 230—233; XV. Sörla þáttr. — С. 234; див. також: LXXII. Supplément aux extraits des sagas: B. Extrait de la Saga de Théodoric de Bern. // AR II. — Сс. 453—455.

[16] «Extraits des sagas historiques: Sagas des rois de Norvège». // AR I. — Сс. 235—480; AR II. — Сс. 1—116:

(I). XVI. Heimskringla de Snorre Sturlason // AR I. — Cc. 235—392: A. Ynglingasaga. — Cc. 241—269; F. Haralds saga ens hárfagra. — Cc. 269—271; C. Saga af Haraldi gráfeld. — Cc. 271—272; D. Saga af Ólafi konúngi Tryggvasyni. — Cc. 272—290; E. Saga af Ólafi konúngi hinum helga. — Cc. 290—357; F. Saga Magnús konúngs ins góða. — Cc. 357—359; G. Saga Haralds konúngs harðráða. — Cc. 360—380; H. Saga Sigurðar Jórsalafara. — Cc. 380—390; I. Saga af Sigurði, Inga ok Eysteini. — Cc. 390—392; K. Saga Magnús konúngs Erlingssonar. — C. 392.

(II). Les autres sagas des rois de Norvège: XVII. Saga Ólafs konúngs Tryggvasonar af Gunnlaugi múnk // AR I. — Cc. 392—414; (= Os Tm); XVIII. Saga Ólafs konúngs Tryggvasonar af Oddi múnk. — Cc. 414—426. [Див. також: Supplément aux extraits de sagas. A. Extrait de poèmes historiques: Ólafs drápa Tryggvasonar af Hallfreði vandræðaskáld // AR II. — P. 452]; Extrait de la saga du Saint-Olaf d'après la rédaction la plus étendue: XIX. Saga Ólafs konúngs hins helga. — Cc. 427—471; (= Енциклопедична саґа про S. Óláfr); Extrait de la saga du Saint-Olaf d'après la rédaction la plus courte: XX. Ólafs saga hins helga, Styttri frásögn. — Cc. 472—477; (= leg Osh); XXI. Geisli Einars prests Skúlasonar. — Cc. 477—480. (Додатки: Passages parallèles généalogiques [C. 481: Fagrskinna, ch. 213 = Morkinskinna; без перекладу]; Tableaux généalogiques [Cc. 482—491].

(III). Les sagas des rois de Norvège depuis Magnus le Débonnaire jusqu'à Magnús Erlingson (= Morkinskinna/Hrokkinskinna): XXII. Saga Magnúss konúngs ens góða // AR II. — Cc. 2—18; XXIII. Saga Haralds konúngs harðráða // AR II. — Cc. 19—62; XXIV. Saga Sigurðar konúngs Jórsalafara // AR II. — Cc. 62—73; XXV. Saga Haralds konúngs gilla ok Magnúss blinda // AR II. — C. 73; XXVI. Saga Ínga konúngs Haraldssonar ok bræðra hans // AR II. — Cc. 74—75; XXVII. Saga Hákonar konúngs herðibreiðs // AR II. — C. 75; XXVIII. Saga Magnúss konúngs Erlíngssonar // AR II. — Cc. 75—76.

(IV). XXIX. Saga Sverris konúngs // AR II. Cc. 76—79; XXX. Saga Hákonar Sverrissonar, Guttorms Sigurðarsonar ok Ínga Bárðarsonar // AR II. — C. 79 (= Bǫglunga sǫgur).

(V). XXXI. Saga Hákonar konúngs Hákonarsonar // AR II. — Cc. 80—84.

(VI). XXXII. Ágrip // AR II. — Cc. 85—91; з кінця с. 87 подано передрук із «Theodorici Monachi Historia de antiquitate regum Norvagensium».

(VII). XXXIII. Ættartal Noregs konúnga // AR II. — Cc. 91—110 (= Fagrskinna); (Appendix: Extrait des différentes sagas des rois de Norvège // AR II. — Cc. 111—115.

(VIII). XXXIV. Fragmentum Orcadense Historiae Norvegiae //AR II. — Cc. 115—117 (= Historia Norwegiae).

Крім Королівських Саґ, у збірник (AR II) входять також і деякі *þættir*: XXXV. Þáttr Hauks hábrókar. — Cc. 118—125; XXXVI. Þáttr Styrbjarnar Svíakappa. — Cc. 125—126; XL. Eymundar saga. — Cc. 170—211; саґа данських королів: XXXVIII. Knytlinga saga. — Cc. 127—141, саґи з колоній: XXXVII. Jómsvíkinga saga. — C. 126 [пор. також том 2. — C. 496, A]; XLI. Orkneyingasaga. — Cc. 211—221; XLII. Færeyinga saga. — Cc. 221—226, а також псевдо-історична саґа: XXXIX. Íngvars saga víðförla. — Cc. 141—169.

[17] Íslendínga sögur // AR II. — Cc. 226—367:

(I). XLIII. Íslendíngabók Ara fróða. — Cc. 228—231; XLIV. Landnámabók. — Cc. 231 —236; XLV. Kristnisaga. — Cc. 236—237.

(II). XLVI. Njálssaga. — Cc. 237—247; XLVII. Egils saga Skallagrímssonar. — Cc. 248—260; XLVIII. Saga af Hrafnkeli Freysgoða. — Cc. 260—263; XLIX. Saga af Víga-Styr ok Heiðarvígum. — Cc. 263—268; L. Ljósvetníngasaga. — Cc. 269—272; LI. Kórmaks saga. — Cc. 272—278; LII. Laxdœla saga. — Cc. 278—289; LIII. Grettis saga. — Cc. 290—315; LIV. Saga af Þórði hreðu. — Cc. 315—316; LV. Harðar saga Grímkelssonar. — Cc. 317—320; LVI. Finnboga saga ramma. — Cc. 320—327; LVII. Bjarnar saga Hítdœlakappa. — Cc. 327—343; із генеалогічною таблицею на с. 339; LVIII. Fóstbrœðra saga. — Cc. 343—350.

(III). LIX. Sturlúnga saga. — Cc. 350—355; LX. Arons saga Hjörleifssonar. — Cc. 356—361; LXI. Saga Árna biskups Þorlákssonar. — Cc. 361—367.

[18] Extrait des monuments géographiques des anciens islandais // AR II. — Cc. 388—452: LXIII. (A). Planísphère représentant les zones habitables et inhabitables, d'après un manuskript islandais du XIVe siècle. — Cc. 390—391; LXIV. (B). Deux planisphères représentant les trois parties du monde habité tirés des manuscripts islandais du XIIIe siècle. — Cc. 391—392; LXV. (C). Mappemonde contenue dans un manuscript islandais du XIIe siècle. — Cc. 392—394; LXVI. (D). Annotations géographiques dues à l'abbé Nicolas de Thingeyrar. — Cc. 391—415; LXVII. (E) Descriptions et ichonographies islandaises de Jérusalem. [1. Description de Jérusalem d'après les nos 194 et 736. — Cc. 415—420; 2. Description de Jérusalem tirée des nos 489 et 589. — Cc. 420—423; 3. Ichonographies de Jérusalem. — Cc. 423—425]; LXVIII. (F). Annotations géographiques tirées du livre de Hauk Erlendson. — Cc. 426—441; LXIX. (G). Compilations géographiques tirées du livre de Skalholt. — Cc. 442—448; LXX. (H). Extrait géographiques de la Rímbegla. — Cc. 448—449; LXXI. (I). Notice sur les Finnois aux environs de Gandvik. — Cc. 449—452 (= AM 194; кінець XIV ст.).

[19] LXXIV. Relations de Voyage d'Ottar (= Ohthere // AR II. — Cc. 459—467) et d'Ulfstein (= Wulfstan // AR II. — Cc. 468—470); з додатком: Extrait des annotations géographiques dues au roi Alfred // AR II. — C. 471.

[20] LXII. Extraits des Annales de l'Islande // AR II. — Cc. 367—387.

[21] LXXIII. Extraits des anciennes lois Norvégienne et Suédoises // AR II. — Cc. 455—457: Gulaþíngslög. — C. 456; Farmannalög. — Cc. 456—457; Vestgötalag. — C. 457.

[22] LXXV. Traités de paix sur les limites des pays limithrophes de la Suède et de la Norvège de l'un côté et de la Russie de l'autre // AR II. — Cc. 471—496: A. Du traité d'Orekhovetz, conclu en 1323. — Cc. 473—477; 490—492; B. Du traité de Novgorod en 1326. — Cc. 477—490; 492—494. LXXVI. Extrait des diplomes concernant les querelles entre le Finmark et la Russie. — Cc. 494—496.

[23] За винятком «Eymundar þáttr», яка, зважаючи на значущість, була перекладена ще й французькою (генерал-майором Крістіаном Юлієм de Méza — тогочасним командувачем данською артилерією).

[24] З приводу монографії Павла Смирнова, написаної вісьмома роками пізніше, див. прим. 29.

[25] Поездки скандинавов в Белое море. — Спб., 1906. — С. 102.

[26] // Bulletin hist.-phil. 7. — Спб., 1849. — №№ 9—14 (перша частина), №№ 18—23 (друга частина), опублікована також під назвою «Mélanges Russes», 1. — Спб., 1851. — Сс. 246—350 (перша частина), Сс. 351—450 (друга частина). Див. також публікацію М. П. Дашкевича в «Киевских Университетских Известиях». — К., 1886. — 26. — № 11. — Сс. 220—241; И. Срезневский // Библиотека для чтения. — Спб., 1849. — 98. — Част. 5. — Сс. 39—44. Всі, хто бодай заторкував «Antiquités Russes», мали намір надалі розглянути її більш детально, однак, з якихось причин, не виконали своїх обіцянок.

[27] Mélanges Russes. — 1. — Сс. 247—250.

[28] «Eymundar saga» и русские летописи // BAS-H . Л., 1926. — № 12. — Сс. 1061—1086; Саґа про Олафа Тріґвасона й літописне оповідання про Ольгу // Україна, 18:4. — К., 1926. — Сс. 3—22; Былина о Соловье Будимировиче и сага о Гарольде // Сборник в честь А. И. Малеина. — Пг., 1922. — Сс. 94—136.

[29] Волзький шлях і стародавні Руси // Українська Академія наук: Збірник Історично-філологічного відділу. — К., 1928. — № 75. — 229 с.

[30] Див.: F. Braun // Festschrift Eugen Mogk. Leipzig, 1924. — С. 158; М. Б. Свердлов. Ф. А. Браун — исследователь скандинавских источников по истории древней Руси // Скандинавский сборник. — Таллинн, 1976. — 21. — Сс. 221—225.

[31] Фриад и Шимон сыновья варяжского князя Африкана // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. — Спб., 1902. — 7: 1. — Сс. 359—365.

[32] Кто был Ингвар-путешественник? // Записки Неофилологического Общества. — 1910. — 7. — Сс. 131—153.

[33] // Festschrift Eugen Mogk zum 70. Geburtstag 19. Juli 1924. Halle a. S., 1924. — Сс. 150—196.

[34] Варяги на Руси // Беседа. 1925. — 6/7. — Сс. 300—338.

[35] Поездки скандинавов в Белое море // Записки Историко-филологического факультета Императорского С.-Петербургского Университета. — Спб., 1906. — 89. — VI+450 с.

[36] Датско-русские исследования III: Скандинавское переселенческое сказание // Записки Историко-филологического факультета Императорского С.-Петербургского Университета. — Пг., 1915. — 123. — (3)+204 с.

[37] Сведения о Старой Ладоге в древнесеверной литературе // КСИИМК. — М.—Л., 1945. — 11. — Сс. 51—65.

[38] Холм в Новгороде и древнесеверное Holmgarðr // Известия Российской Академии Истории Материальной Культуры. — Пг., 1922. — 2. — Сс. 105—112.

[39] Легенда о князе Владимире в саге об Олафе Триггвасоне // Труды Отдела древней русской литературы. — Л., 1935. — 2. — Сс. 5—20.

[40] Ярослав Мудрый в древнесеверной литературе [написана 1941 р.] // КСИИМК. — М.—Л., 1945. —№ 11. — Сс. 51—65.

[41] Е. А. Рыдзевская. Сведения по истории Руси XIII в. в саге о короле Хаконе [написана 1940 р.] // Исторические связи Скандинавии и России IX—XX вв. — Л., 1970. — Сс. 323—330; Е. А. Рыдзевская. Древняя Русь и Скандинавия в IX—XIV вв. // Материалы и исследования. Под ред. М. Б. Свердлова. — М., 1978. — 240 сс.

[42] План-проспект «Корпуса древнейших источников по истории народов СССР» (Материалы для обсуждения) — М., 1971. — Сс. 15—18. Проект публікації давньоскандинавських джерел був підготовлений О. О. Мельниковою. Починаючи з 1976 р. у Москві почав виходити щорічник «Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования» (заснований

В. Т. Пашуто), в якому багато уваги приділено давньоскандинавським джерелам. Останній з мені доступних випусків — тринадцятий — вийшов у 1991 р. [Примітка автора].

[43] Aarhus. — 1934. — 256 с.

[44] Aarhus. — 1953. — 262 с. Перший міжнародний симпозіум «Східні зв'язки скандинавських народів у вікінґівському періоді та ранньому Середньовіччі» відбувся в Оргуському університеті 7—11 жовтня 1968 року і був присвячений пам'яті Адольфа Стендер-Петерсена. Звіт про роботу симпозіуму опубліковано під назвою: «Varangian Problems (Scando-Slavica, Supplement I), ed. Knud Hannestad, Knud Jordal, Ole Klindt-Jensen, Knud Rahbek Schmidt, Carl Stief. — Kbh, 1970. — 216 с. Публікація не мала видимих результатів, бо жоден з учасників симпозіуму (більшість з яких складали провідні фахівці у своїх сферах) не висунув нових пропозицій по вирішенню специфічних проблем. У збірнику представлено лише серію доповідей, зроблену майстрами своєї справи, які, однак, нічого нового не змогли сказати щодо самої суті дискусії.

[45] Leon Koczy. Rozwój nauk historycznych w Danji po roku 1863 // Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1932. — 46/II: 1—2. — Сс. 1—24; L. Koczy. Źródła staronordyjskie do dziejów słowian. // Slavia Occidentalis. — Poznań, 1932. — 11. — Сс. 42—71; L. Koczy. Jomsborg // Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1932. — 46. — Сс. 277—320; L. Koczy. Związki małżeńskie Piastów ze Skandynawami // Slavia Occidentalis. — Poznań, 1932. — 11. — Сс. 22—41; L. Koczy. Polska i Skandynawia za pierwszych Piastów. — Poznań, 1934. — 250 с.

[46] G. Labuda. Fragmenty dziejów Słowianszczyzny zachodniej, т. I. — Poznań, 1960. — 312 сс.; II — Poznań, 1964. — 279 с.; G. Labuda. Slavs in Early Mediaeval Pomerania and their relations with the Scandinavians in the 9th and 10th centuries // Poland at the Eleventh International Congress of Historical Sciences in Stockholm. — Warszawa, 1960. — Сс. 61—80; G. Labuda. Polska a Skandynawia w IX—X wieku // Początki państwa polskiego I. — Poznań, 1962. — Сс. 299—317.

[47] G. Labuda. Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowianszczyzny. — Warszawa, 1961. — 262 с. (Північ короля Альфреда. — Сс. 1—118; «Відсіт». — Сс. 119—174; «Hervararsaga». — Сс. 175—230); G. Labuda. Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski. — Warszawa, 1960. — 346 сс. (коментарі про опис півночі короля Альфреда. — Сс. 11—90; «Відсіт». — Сс. 153—198; «Hervararsaga». — Сс. 91—151).

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

[1] Jan de Vries. Heroic Song and Heroic Legend. — 1963. — С. 194. Пор. також те, що він писав у GAL: «Таким чином, героїчна пісня відбиває історію певного періоду, який ми називаємо героїчним для того, аби підкреслити, що цей період дав нам такі визначні героїчні особистості. Тому суть самих оповідей не є, строго кажучи, історичною» (GAL. — І. — Р. 66).

[2] Якщо погодитися з ідентифікацією Ґ. Шютте (Siegfried und Brünhild; Kbh, 1935) та інших вчених. Пор. Turville-Petre. Heroic Age of Scandinavia. — London, 1951. — С. 33.

[3] Сіґурда/Зіґфріда часто ідентифікують з історичним Сіґбертом І, королем Австразії-Метцу (561—575) з франкської династії Меровінґів і чоловіком Брунгільди; див. Turville-Petre. The Heroic Age. — С. 33. Однак існують і деякі інші ідентифікації, див. H. de Boor. Zur germanisch-deutschen Heldensage. — Сс. 31—51.

[4] Див.: Axel Olrik. Danmarks Heltedigtning, т. І. — Kbh, 1903. — 8. — 352 сс. = The Heroic Legends of Denmark, trans. Lee M. Hollander. — New York, 1919. — XVIII + 530 сс.; II. — Kbh, 1910. — 322 сс.; пор. також: Olrik. Kilderne til Sakses Oldhistorie: En literaturhistorisk Undersøgelse. — Kbh, 1894. — XII + 316 сс.

[5] Turville-Petre. Origins. — 1967. — С. 13.

[6] Див.: Dorothy Whitelock. Audience of Beowulf. — 1958. — С. 64.

[7] J. R. R. Tolkien. The Monsters and the Critics //An Anthology of Beowulf Criticism. Ed. L. E. Nicholson. — 1963. — С. 54.

[8] M. Schlauch. English Medieval Literature and Its Social Foundations. — Warszawa, 1956. — С. 35.

[9] M. Schlauch. English Medieval... — 1956. — С. 35.

[10] K. Malone. Widsith. — 1962. — С. 116.

[11] Schütte. Gotthiod und Utgard. 2 томи. — Kbh, 1935—1936.

[12] Про дискусію довкола цього питання див.: G. Labuda. Źródła. — 1961. — Сс. 125—126. «Відсіт» має свого (випадкового?) двійника в особі анонімного іспанського ченця-францисканця, котрий близько 1340 року описав свою уявну подорож через давні і сучасні йому королівства Європи, Азії та Африки, додавши до кожного малюнки гербів (реальні і уявні); цим він задовольняв «геральдичні» запити своїх читачів. Серед держав, які він «відвідав», були королівства Галича й Волині, що виступали під назвою Леон (=Львів); див.: Libro des conosçimiento de todos

los reynos & tierras & señoríos que son por el mundo. Ed. M. J. de la Espada. — Madrid, 1877; про «королівство Леон» див. с. 14 /= Англ. перекл. Sir C. Markham. Book of the Knowledge of all the Kingdoms, Lands and Lordships, etc. (The Haklyut Society, 2d ser. no. XXIX. London, 1912; про «Леон» див. с. 9).

[13] Слід завжди зважати на те, що «епічні Ґоти» могли в дійсності відповідати «історичним» гунам і навпаки; див. зауваження Шютте про «пересунення національності» (Verschiebung der Nationalität) в Gotthiod und Utgard, т. II. — Сс. 338—349.

[14] А що столиця скіфів була центром (степовим) металевої індустрії, то можна припустити, що *ar* у назві *Ár-heimar* походить від слова, яке означало «метал». Таке вживання зафіксоване в назві *ár-hjalms* — «золотий шолом», «металевий шолом»; див.: J. de Vries в ANEW, с. 12; пор., однак, етимологію Шаровольського, наведену на с. 261 цього тому.

[15] Свеви — загальна назва ґерманських племен, які мешкали вздовж Ельби (семнони), а пізніше також і вздовж Верхнього Дунаю (алемани, маркомани, квади та ін.). Пізніші племена з'являються в союзі з вандалами та іранськими аланами у Франкії в 406 році н. е.; вони заснували королівство в північно-західній частині Іспанії (414 р.), знищене візіґотами в 584 р. Див.: E. Schwarz. Germanische Stammeskunde. — 1956. — Сс. 156—202.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

[1] Скорочення: HH I = Helgakviða Hundingsbana I; HH II = Helgakviða Hundingsbana II; HHv = Helgakviða Hjǫrvarðssonar.

[2] Otto Höfler // Festschrift F. Genzmer, 1952. — Сс. 1—67.

[3] Jan de Vries // ANF 72, 1957. — Сс. 123—154.

[4] Літтлтон у вступі до перекладу праці Дюмезіля Gods of the Ancient Northmen, 1973. — Сс. XIII—XIV.

[5] Див.: Walther Vogel. Die Normannen und das Fränkische Reich. — Heidelberg, 1906. — Сс. 364—369.

[6] Adam із Bremen. Gesta. Ed. Trillmich. — 1961. — С. 218 = Gesta/Tschan. — С. 44.

[7] Див.: «Series ac brevior historia regum Danie a Dan ad Waldemarum II». Ed. M. Cl. Gertz // SMHD I. — Сс. 162—163; «Reges Danorum». Ed. Gertz // SMHD I. — Сс. 169—170; Ryd I «Annales Ryenses». Ed. E. Jørgensen // ADMÆ, 1920. — С. 68; Ryd I, ed. M. Lorenzen, GDK. — Сс. 91—92; Ryd II, ed. Lorenzen. GDK. — С. 157.

[8] G. Storm. Kritiske Bidrag til Vikingetidens Historie. — Kria, 1878. — Cc. 193—196.

[9] Саме тому я вирішив включити це есе до цієї праці.

[10] Sophus Bugge. The Home of the Eddic Poems. — London, 1899.

[11] Hans Kuhn // Miscellanea Academica Berolinensia 2: 1, 1950. — Cc. 30—46.

[12] De Vries // ANF 72. — Cc. 123—154.

[13] HH I 5.2 [= строфа 5, рядок 2]; 34.5; 49.8. Пор.: Sophus Bugge. The Home of the Eddic Poems. — Cc. 83—87, 173—175. Оповіді (HH I, HH II, HHv) та інші еддичні пісні цитуються за виданням: Gustav Neckel — Hans Kuhn. Edda: Die Lieder des Codex Regius. 3d ed. — Heidelberg, 1962.

[14] HH I 52.7.

[15] Edda. Ed. Neckel—Kuhn. — C. 50 = Edda/Hollander. — Cc. 190—191.

[16] Edda. Ed. Neckel—Kuhn. — C. 153.

[17] HH II 4.4; 8.2; 47.4.

[18] Edda. Ed. Neckel—Kuhn. — Cc. 162—163.

[19] Hkr I (IF 26). — C. 67 = Hkr/Hollander. — C. 40; пор.: S. Bugge. Home of the Eddic Poems. — Cc. 157, 343. №1.

[20] Нині Mörköfjorden, південніше Стокгольма.

[21] Saxo. Gesta. Ed. Olrik — Ræder, т. I. — Kbh, 1931. — C. 47; пор.: Herrmann. Heldensagen, т. II. — Cc. 150—151.

[22] На поч. XI ст. вік досягнення повноліття збільшився з 12 до 15 років. Пор.: GAL I^2. — C. 305.

[23] HH I 10 = Edda/Hollander. — C. 182.

[24] Ім'я Granmarr, згідно з Мелоуном, означає «знатна борода» (beard famous one) (Studies. — C. 99). «Зважаючи на своє ім'я, він міг бути пов'язаний з Бардами (Ланґо- чи Гедо-). Дійсно, яке ще ім'я могло більше відповідати Бардові, ніж «знатна борода»?» (Studies. — C. 100). В Hkr I (IF 26), cc. 66—70, згадано конунґа Судрманналанду Ґранмара, одруженого із Гільдою, дочкою Гоґні, конунґа Естерґьотланду. Свою доньку вони видали заміж за Гьорварда Ульфінґа, якого можна ідентифікувати з батьком Гельґі в HHv. Згідно з Hkr I (IF 26), c. 70, Інґлінґ Інґ'ялд підступно підпалив палати Ґранмара. Гьорвард утік, але тесть його (Ґранмар) загинув. Пор.: Malone, Studies. — C. 101.

[25] Edda. Ed. Neckel—Kuhn. — C. 153; пор.: Edda/Hollander. — C. 168. Пор.: S. Bugge. Home of the Eddic Poems. — C. 137.

[26] HH I 20 (Edda, ed. Neckel—Kuhn. — C. 133); пор.: S. Bugge. Home of the Eddic Poems. — Cc. 149, 201.

27 Мені відомий лише Ісунґ — герой «Þiðrikssaga», конунґ Бертанґаланду (ed. Henrik Bertelsen, I, сс. 255, 319, 354; II, сс. 1—7, 13—36, у різн. місцях), союзник Аттіли, супротивник конунґа землі Вілціна/Вілці (історичні Лютичі на Ельбі). Відносно назви «Бертанґаланд» — «Британія», див. William J. Paff. The Geographical and Ethnic Names in the Þiðriks Saga. — Cambridge, Mass., 1959. — Сс. 35—40. Буґґе зазначає, що «цей Ісунґ міг бути поетичним уособленням Ісефйорда відповідно до тієї важливої ролі, яку відігравала прикордонна місцина сейму Isöre в Данському королівстві, розташована в гирлі Ісефйорда, на його західному боці» (Home of the Eddic Poems. — С. 149).

28 За НН II (Edda. Ed. Neckel — Kuhn, с. 153), Гьодбродд мав ще двох старших братів — Ґудмунда і Старкада. Очевидно, що обоє були названі іменами знаменитих давньоскандинавських героїв.

29 Saxo, ed. Olrik—Ræder I, с. 48; існує ще варіант *Hodbroddus,* Saxo, ed. Olrik—Ræder I. — С. 63.

30 За Саксоном Граматиком, молодший брат Готера — король Швеції Атісл одружився з Урсою — дочкою жінки данського Гельґо/Гельґі, аби помститися синові Гельґі Рольво (Saxo, ed. Olrik—Ræder I. — Сс. 48—50).

31 Wicinga cynn / Ingeldes ord / Heaðoberdna þrym. — «Widsith», ed. Malone, II. 45—49 = Англійськ. пер. Мелоуна в: Studies. — С. 1.

32 Ейвінд скалдаспіллір (X ст.) у своєму творі «Háleygjatal», цій поетизованій генеалогії клану Семінґів, називає членів династії Гьодбродда (четверте коліно) та Барда (шістнадцяте коліно). Питання про те, як саме імена Бардів могли потрапити до генеалогії, є надто важливим для розуміння родового зв'язку і тому вимагає окремого дослідження. Пор. також: S. Bugge. Home of the Eddic Poems. — Сс. 141—143; 156—160.

33 Malone. Widsith. — С. 162.

34 Прозовий текст після строфи 11, Edda, ed. Neckel—Kuhn. — С. 143.

35 Король Свеваланду; Голландер ідентифікує цю пізнішу назву з «первісною батьківщиною Суевів, нині Бранденбурґ». — L. Hollander. The Poetic Edda. — Austin, Texas, 1962. — С. 159, прим. 1.

36 НН I 10. Edda, ed. Neckel—Kuhn. — С. 131.

37 НН II, прозовий вступ, Edda, ed. Neckel—Kuhn. — С. 150.

38 Vigfússon—Powell, CPB II, с. 520. Пор.: S. Bugge. Home of the Eddic Poems. — Сс. 288—289.

[39] У Саксона Граматика батько Гако/Гаґбарта має ім'я Гамунд (ed. Olrik—Ræder I. — Сс. 192—200); в «Поетичній Едді» це ім'я має син Сіґмунда і родич Гельґі (Edda, ed. Neckel—Kuhn. — С. 162). В тулі III та IV («Морські королі») вказуються імена Гаґбарда і Гакі (Kock I. — С. 322; с. 323); в тулі IV згадано також Гундінґа (Kock I. — С. 323).

[40] Malone. Studies. — С. 66. — № 11.

[41] Malone. Hagbard and Ingeld. — Studies. — Сс. 63—81.

[42] Malone. Studies. — С. 71.

[43] Edda, ed. Neckel—Kuhn. — С. 150.

[44] Ed. Tolkien. — С. 26.

[45] Ed. Olrik—Ræder I. — С. 47. Stadium oppidum був також відомий Саксонові Граматику (книга 14). — Сс. 396, 434.

[46] Ed. Trillmich (1958). — С. 142.

[47] Див., напр., Павло Диякон (пом. бл. 799 р.), Historia Langobardorum. Ed. L. Bethmann та G. Waitz // MGH. Scriptores rerum Langobardicarum II. Hannover, 1878, покажчик, різн. місц. = Англ. пер.: William Dudley Foulke. Paul the Deacon: History of the Langobards. Ed. E. Peters. — Philadelphia, 1907. — Сс. 50, 62, 159, 168 та ін.

[48] Рядок 23, Malone. Widsith, с. 23. Мелоун пояснює ім'я Гундінґас як «очевидне давнє прізвисько ланґобардів, що згодом вживалося лише до частини племені, яка оселилася в Східному Голштейні». — Widsith. — С. 176.

[49] Етимологія цієї назви за Мелоуном: Widsith. — Сс. 182—183: *mearh* — «кінь», а *ealf* — «ельф». Про зв'язок назви «Mearchealf» з «Marculf» в «Діалозі Соломона з Сатурном» див. Bugge. Home of the Eddic Poems. — Сс. 181—182; пор. також: Schütte. Gotthiod und Utgard, т. I. — С. 105; т. II. — С. 211.

[50] Відомий центральноазіатський титул «алп» (*alp*) означає «герой».

[51] В тому ж першому уривкові з «Widsith» (В. 23, ed. Malone. — С. 23) згадуються Мірґінґи (Myrgingas) як плем'я, до якого належав сам Відсіт. Вони жили на кордоні з аварами: «З історії Оффа можна визначити, де саме проживали Мірґінґи; вони жили на південь від річки Ейдер, очевидно, в місцевості, яку пізніше заселяли Нордалбінґи — частина давніх саксонців (за словами короля Альфреда)» (Malone, Widsith. — С. 183).

[52] Malone, Studies. — Сс. 100—101. Пор.: Herrmann, Heldensagen II. — С. 122.

[53] Ed. Björn Sigfússon (IF 10). — Сс. 109—113.

[54] Ed. Tolkien. — Сс. 20, 59, 66—68. Пор.: Malone, Studies, с. 101: «Тому рід Гельґі є тим самим, що й Гьорварда Ґласіслунді. Однак цього героя важко відділити від Гьорварда, сина Гейдрека Ульфгама і онука Ґудмунда із Ґласісвеллума».

[55] Edda, ed. Neckel—Kuhn. — С. 140.

[56] Tolkien. Saga of King Heidrek. — С. 85; Malone, Studies. — С. 101.

[57] «Перебування короля «на бурштиновій землі» або «на бурштинових полях», очевидно, належить до часів, коли Вульфінґи (що мешкали на Померанському узбережжі) брали участь у торгівлі бурштином і мали з того вигоду». (Malone, Studies. — С. 101).

[58] Про бурштинове узбережжя і бурштинові торгові шляхи див. SSS 1. — Сс. 389—391, 208. Пор. також A. Spekke. The Ancient Amber Routes. — Sthlm, 1957.

[59] Див.: K. Müllenhoff. Deutsche Altertumskunde II. — Berlin, 1906. — С. 207.

[60] Див.: Malone // Speculum 5:2, 1930. — Сс. 161—162; G. Labuda. Źródła, 1961. — Сс. 107—113; Labuda. Sagi. 1960. — Сс. 80—89.

[61] Про цю хронологію, до речі, чисто спекулятивну, див., напр., B. Nerman // Festkrift til Finnur Jónsson. 1928. — Сс. 206—212.

[62] Див.: The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar. Ed. and trans. J. M. Wallace-Hadrill. — London, 1960. — Сс. 60—61 (під р. 630). Про смерть Баяна див.: В. Н. Златарски. История на първото българско царство I. — Софія, 1918. — Сс. 117—118.

[63] Olrik. The Heroic Legends of Denmark. Trans. L. M. Hollander. — New York, 1919. — Сс. 446—471.

[64] Пор.: «Grottasǫngr» в Edda, ed. Neckel—Kuhn. — Сс. 297—301.

[65] Ульфінґами, inter alia, були герой Гільдібранд із своїм батьком Алібрандом, див.: Þiðriks saga af Bern. Ed. Henrik Bertelsen II. — С. 344 («ek heiti Hilldibrand Ylfinga meistari»), с. 353. Див.: Paff. Geographical and Ethnic Names. — С. 227.

[66] H. Jankuhn. Der fränkisch-friesische Handel zur Ostsee im frühen Mittelalter // Viert SuWG 40, 1953. — Сс. 197—204.

[67] Див.: Saxo, ed. Olrik—Ræder. — Сс. 47—48.

[68] Див.: Sf. (Frá dauða Sinfiǫtla). Edda, ed. Neckel—Kuhn. — Сс. 162—163.

[69] Von Friesen. Rökstenen. — Sthlm, 1920. — С. 108.

[70] Malone. Studies. — С. 178.

[71] Третьяков П. Н. Финноугры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.—Л., 1966. — Сс. 281—282.

[72] Цьому питанню значною мірою присвячено працю Едварда Германна «Sind der Name der Gudden und die Ortsnamen Danzig, Gdingen und Grudenz gotischen Ursprungs?» // NAWG, 1941. — Сс. 207—291, особ. сс. 209—244, 287. Германн пояснює, чому назва Guda-s має «*d*», а не «*t*», як можна було б чекати. Це сталося під впливом народної етимології, адже балтійські мови не знають сполучення «gut», а тільки «gud» // NAWG, 1941. — Сс. 243—244.

[73] Ursula Dronke. The Poetic Edda I. — Oxford, 1969. — С. 4.

[74] Ed. Tolkien. — С. 20.

[75] Ed. Tolkien. — С. 66. Свідчення про Йотунгейм зібрані в: E. Metzenthin. Länder, 1941. — Сс. 52—53. Цікаво, що скандинавське слово *gand-r* «ворожбитство» має ще й поетичне значення — «вовк»; див.: F. Holthausen // WAWN, 1948. — С. 80; de Vries // ANEW, 1962. — Сс. 155—156; A. Jóhannesson // IEW, 1956. — С. 415. Назва Ґандвік не означає «Затока Ворожіння» (як про це пише Толкін в «The Saga of King Heidrek». — С. 66, прим. 2), а швидше є спрощенням фінського **kanta-lahti* — «Затока [торгової] бази», тобто «Затока Віка».

[76] Ed. Olrik—Ræder I. — С. 240.

[77] Доречно пригадати в праці Саксона Граматика епізод про відправлення конунґа Ґормо до Біармії під керівництвом норвежця Торкілля (ed. Olrik—Ræder I. — Сс. 239—247). Пор. коментар Германна до Heldensagen. II. — Сс. 584—608. Подібні жахливі історії поширювалися волзькими булгарами про звірства «третього роду [= князів] Русі»; див.: Ivan Hrbek // Archiv Orientální. — 25. — 1957. — Сс. 628—652.

[78] Це такі джерела: Jarmericus (Saxo, ed. Olrik—Ræder. — Сс. 230—235); Broderus (Saxo, ed. Olrik—Ræder. — Сс. 233—235; «Incerti auctoris genealogia regum Danie» називає його frater — «братом» Ярмерікуса // SMHD, ed. Gertz I. — С. 187); Syualdus (Saxo, ed. Olrik—Ræder. — С. 235); Snio (Saxo, ed. Olrik—Ræder. I. — Сс. 235—237); Biorn (Saxo, ed. Olrik—Ræder I. — С. 238; «Series ac brevior historia regum Danie» // SMHD, ed. Gertz I. — С. 162); Haraldus (Saxo, ed. Olrik—Ræder I. — Сс. 238; «Annales Ryenses» // ADMÆ, ed. Jørgensen. — С. 67); Gormo (Saxo, ed. Olrik—Ræder I. — Сс. 238—247); Gothricus (Saxo, ed. Olrik—Ræder I. — Сс. 247—250; «Annales Ryenses» // ADMÆ, ed. Jørgensen. — С. 67); Olauus (Saxo, ed. Olrik—Ræder I. —

С. 250). Saxo (та Annales Ryenses. — С. 267) називають Olauus-а сином Gothric-а, однак «Reges Danorum» називає Олафа ґотдренґовим братом, тобто братом Ґотріка гін Ґіафмілда (SMHD, ed. Gertz I. — С. 168). Остання інформація здається більш вірогідною.

[79] Annales Regni Francorum, ed. G. H. Pertz — F. Kurze // SRG. — Hannover, 1895. — С. 126.

[80] Те, що Геммінґ був сином Олафа, засвідчене данською традицією: «Series ac brevior historia regum Danie» // SMHD, ed. Gertz I. — С. 162; «Incerti auctoris genealogia regum Danie» // SMHD, ed. Gertz I. — С. 187; «Saxonis Gesta Danorum in compendium redacta», SMHD, ed. Gertz I, с. 338.

[81] Vogel. Normannen und das Fränkische Reich. 1906. В цій праці присвячено спеціальний екскурс генеалогії данських королів (додаток I) і обумовлено «Gottfried's Geschlecht» на сс. 404—405. Однак я не завжди можу погодитися з пропозиціями Фоґеля.

[82] // SMHD, ed. Gertz I. — С. 15. Vogel (Normannen und das Fränkische Reich. — С. 405) — вірить у те, що Горік II був братом Ґоттфріда I.

[83] // SMHD, ed. Gertz I. — С. 170.

[84] Див.: Vogel. Normannen und das Fränkische Reich. — Сс. 410—412.

[85] Adam із Bremen. Gesta. Ed. Trillmich. — С. 218.

[86] Про нього див.: Adam із Bremen. Gesta. Ed. Trillmich. — С. 224; пор. також: Reges Danorum. — SMHD, ed. Gertz I. — С. 170; Annales Ryenses. — ADMÆ, ed. Jørgensen. — С. 68; Gwyn Jones. A History of the Vikings. — Oxford, 1968. — Сс. 111—112.

[87] Adam із Bremen. Gesta. Ed. Trillmich. — С. 224. Слід підкреслити, що Адам Бременський вважав назву «Нортманні»/«Нортманнія» протиставленням до «Нордманні»/«Нордманнія»; перший термін означав норманів французького князівства і взагалі саме це князівство, а другий — скандинавів загалом, норвежців та Норвегію зокрема. Див.: W. Trillmich: покажчик до його видання Адама Бременського. — С. 736.

[88] // SMHD, ed. Gertz I. — С. 17, рядки 21—22.

[89] // SMHD, ed. Gertz I. — С. 18.

[90] Gesta. Ed. Trillmich. — Сс. 226, 228.

[91] R. Jakobson, M. Szeftel. The Vseslav Epos // Roman Jakobson: Selected Writings IV. The Hague, 1966. — Сс. 301—368.

[92] Сборник Кирши Данилова, № 6 = В. Я. Пропп и Б. Н. Путилов. Былины в двух томах. — Т. I. — М., 1958. — Сс. 8—13 (текст), сс. 506—507 (комент.).

[93] Онежские былины, записанные А. Ф. Гильфердингом летом 1871 года. Изд. 4-е. — М.—Л., 1950. = В. Я. Пропп и Б. Н. Путилов. Былины. Т. I. — Сс. 14—19 (текст) и с. 507 (комент.).

[94] Стосовно цього див., напр.: М. Грушевський. Історія України-Руси. — Т. I³. — К., 1913. — Сс. 435—437.

[95] Див. вище, прим. 91.

[96] Про діяння Hlgw/Гельґі (Олега) зафіксовано в одному Каїро-Генізькому єврейському документі («Документ Шлехтера»); див. нове видання та коментар у книжці Нормана Голба та моїй: «Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century». — Ithaca—London, 1982. — Сс. 104—105, 114—119, 137—140.

[97] Див.: GAL, I². — С. 317, та O. Höfler // Festschrift F. Genzmer. — Сс. 22—25.

[98] U. Brown. The Saga of Hromund Gripsson and Þorgilssaga // SBVS 13: 2, 1947—1948. — Сс. 51—77. Пор. також вступ до видання Броун Þorgils saga ok Hafliða, London, 1952.

[99] // FSN, ed. Guðni Jónsson, 1959, II. — Сс. 405—422.

[100] // GAL, II². — С. 496.

[101] // FSN, ed. G. Jónsson, II. — Сс. 408—409.

[102] // FSN, ed. G. Jónsson, II. — С. 415; в тексті неправильно зазначено форму «Haldingjar».

[103] Þorgils saga ok Hafliða // Sturlunga saga, ed. G. Jónsson, I, 1954. — С. 38.

[104] // FSN, ed. G. Jónsson, II. — С. 407.

[105] // FSN, ed. G. Jónsson, III. — С. 279.

[106] // Flat, ed. Unger—Vigfússon, I, 1860. — С. 24.

[107] Див. прим. 104.

[108] // FSN, ed. G. Jónsson, II. — С. 132.

[109] O. Höfler // Festschrift F. Genzmer. — Сс. 43—44.

[110] // FSN, ed. G. Jónsson, II. — С. 422.

[111] Пор.: de Vries. Altgermanische Religionsgeschichte II, 2-ге вид., 1957. — Сс. 252—255.

[112] Про це див. монографію Н. Голба і мою (див. прим. 96).

[113] М. Грушевський. Історія України-Руси, I³. — Сс. 406—409.

[114] Див., напр., Hkr II (=IF 27). — Сс. 98—100, 111—117, 130—134, 147—148 = Hkr/Hollander. — Сс. 307—309, 316—321, 332—335, 342—343.

[115] Звідомлення аль-Мас'уді детально розглянуте в четвертому томі цієї праці.

[116] «Игоря оставивъ Кыевѣ».

[117] «и съ сими вьсѣми поиде Олегъ на конихъ и въ кораблихъ».

[118] ТОДРЛ. — Т. 4, 1940. — Сс. 113—116.

[119] «Русь бес купля».

[120] «съли сълбьное, а гостие мѣсячьное».

[121] «възьмуть мѣсячьное свое».

[122] «якоже имъ надобѣ».

[123] «не платяще мыта ни въ чемьже».

[124] Текст подано за виданням: Шахматов А. А. Повесть временных лет. — Пг., 1916. — С. 31.

[125] Шахматов А. А. Повесть... — Сс. 31—32.

[126] Шахматов А. А. Повесть... — Сс. 54—55.

[127] Помилково опущене в тексті № 2.

[128] Помилково опущене в тексті № 1 та в тексті № 4.

[129] Відтворено Шахматовим в «Повесть...». — С. 39, прим. до рядка 11.

[130] Пор.: V. Grumel. Traité d'études byzantines, I. La Chronologie. — Paris, 1958. — C. 357.

[131] Текст № 3 вміщений після того місця в сазі про Олега Віщого, де розповідається, що Олег вимагав від греків «сплатити данину на 2000 кораблів, по 12 гривен на кожну людину із 40 чоловік, що на кожному кораблі» (текст — за Шахматовим, «Повесть...», с. 30). Слова редактора ПВЛ — «и яшася Грьци по се, и почаша мира просити, да бы не воевалъ Грьчьскыя земля» — служать перехідною вставкою. З цього місця редактор ПВЛ почав переписувати текст № 3. Однак безпосередньо після слова «Ольгь» він додав: «же мало отъступивъ отъ града», що, мабуть, було необхідно, бо в кінці саґи про Олега Віщого (котрий між тим став Олегом князем Руським) він був би уже біля стін Константинополя.

[132] Це відлуння уривку з саґи: «И заповѣда Ольгъ дати воемъ на 2000 корабль по 12 гривьнѣ на ключь».

[133] Для редактора ПВЛ 20-х рр. XII ст., який ще не знав концепції анахронізму, було неймовірно, щоб три центри полян були опущені з переліку руських міст, навіть якщо розглядувана подія і відбувалася на початку X ст. Тому він додав тут із тексту № 2 (який сам був узятий з договору Ігоря 944 року): «Пьрвое на Кыевъ, таже на Чьрниговъ и на Переяславль». Однак Олег ніколи не правив у Києві. Його резиденцією був Полоцьк, він також контролював Ростов (Волзький каганат) і відомий варязький центр Любеч-на-Дніпрі.

[134] З цього місця редактор ПВЛ вводить текст № 1 без будь-якої перехідної вставки, а відтак (використовуючи для переходу слова — «и яшася Грьци, и рѣста цѣсаря и болярьство вьсе») він дає текст № 2.

[135] Встановлено, що редактор ПВЛ не зрозумів давнього слов'яно-булгарського специфічного терміна — «равьно другаго съвѣщания» («копії»), інтерпретувавши його як «згідно з іншим договором». Це наштовхнуло його на думку про те, що мав існувати попередній договір. Так само редактор ПВЛ «виправив» імена візантійських імператорів у заголовку договору 911 року, спираючися на те, що в тексті, який він правильно вважав ранішим (наш текст № 3), було лише два імені. Відповідно він додав перед їхніми іменами слова: «Равьно другаго съвѣщания, бывъшаго при тѣхъже цѣсарихъ, Львѣ и Александрѣ». В тексті договору 911 року, проте, імена всіх трьох імператорів збережені.

[136] Стосовно неісторичності походу Олега 907 року існує значна кількість наукових праць. І хоча в цій дискусії брали участь відомі візантинологи (наприклад, Г. Острогорський — G. Ostrogorsky // Seminarium Kondakovianum, 11, 1940. — Сс. 47—62), питання досі залишається відкритим, головним чином тому, що дану подію розглядали у відриві від історії Східної Європи і від самої суті хронології, викладеної в ПВЛ та «Печерському зводі».

[137] Див.: R. H. Dolley. Oleg's Mythical Campaign against Constantinople // Bulletin de la classe des lettres etc. Académie Royale de Belgique. — Brussels, 1949, номер 2. — Сс. 106—130.

[138] Вже після написання даного дослідження з'явився четвертий том «Літературної спадщини», в якому inter alia вміщено поетичну реконструкцію найдавнішого київського літопису, здійснену свого часу Іваном Франком (Київ, 1967. — Сс. 13—110). І хоча Франко справедливо вказує на те, що дослідники ПВЛ ще не приділили достатньої уваги тому фактові, що ПВЛ містить поетичні легенди із саґ, однак неможливо погодитися з його висновком про те, що майже весь текст ПВЛ (який містить також уривки з давньобулгарських перекладів, напр., Георгія Амартола) є поетичною працею.

[139] З цього місця і далі в ПВЛ є п'ять вставок, відсутніх в «Печерському зводі» (= Новгородському Першому літописі): (1) «Игоря оставивъ Кыевѣ». Ця вставка, на думку редактора ПВЛ, була необхідною, адже він вважав, що князь Олег був регентом при молодшому князеві Ігорі. (2) «Поя же мъножьство Варягъ,

и Словѣнъ, и Чюдь, и Кривичѣ» Це типове змалювання великого війська. Пор., напр., ПВЛ, 980 р. (без точної дати), де про Володимира сказано, що він «собра вои многи: Варягы, и Словѣны, и Чудь, и Кривичѣ», хоча у кривичів був свій князь — Роґволод, на якого Володимир власне тоді вирушив походом. (3) З цього місця йде перелік десяти територіальних племінних державних утворень часів зростання Київської держави, поданий попарно (див. с. 143): «Кривичѣ и Мерю./и Поляны и Сѣверъ/ и Древляны и Радимичѣ/ и Вятичи и Хърваты/ и Дулѣбы и Тиверьцѣ». (4) Тут іде коментар про тиверців: «иже суть Тълковины: си вьси зъвахуться отъ Грькъ Великая Скуфь». (5) А що «неморські народи» також вміщені в переліку, то редактор ПВЛ знайшов за потрібне додати: «и съ сими вьсѣми поиде Ольгъ на конихъ и въ кораблихъ». Згадавши про кораблі, він також додає їх число («и бѣ числъмъ корабль 2000»), хоча про це пізніше повторено і в сазі.

[140] З цього місця редактор вводить добре скомпонований опис звичного пограбування мирного населення вояками, почерпнутий з давньобулгарсько-слов'янського перекладу Амартола: «а ихъже имаху плѣньникы, овы посѣкаху, другыя же мучаху, иныя же растрѣляху, а другыя въ море вълмѣтаху и ина мънога зъла творяху Русь Грькомъ еликоже ратьнии творять».

[141] Тут редактор ПВЛ доповнив текст саґи даними з документів №№ 1, 2 та 3, про які, ясна річ, «Печерський звід» (= Новгородський Перший літопис) не знали.

[142] Це очевидний епічний троп (пор. звідомлення про данину, сплачувану хозарам). Важко знайти якесь підґрунтя для заяви про те, що Візантія платила регулярну данину Русі. Цей текст зберігся лише в Новгородському Першому літописі.

[143] Той факт, що словени згадані в цьому варіанті саґи, привертає особливу увагу. Це призводить до думки про можливість новгородського походження варіанта даної пісні, що збереглася в сазі.

[144] Київ уже названий в обох варіантах резиденцією Олега Віщого: «Кыеву» (ПВЛ) та «къ Кыеву и ко Игорю» (Новгородський Перший літопис).

[145] Обидва тексти мають доданий християнський коментар з пізнішої (полянської) версії саґи: «бяху бо людие погани и невѣгласи».

[146] Текст цієї частини саґи зберігся в ПВЛ у записі під 6420 (912) р. після історичного звідомлення про договір 911 року.

В Новгородському Першому літописі зберігся лише короткий переказ із саґи: «Иде Ольгъ к Новугороду, и оттуда в Ладогу. Друзии же сказають, яко идущю ему за море, и уклюну змия в ногу и с того умре. Есть могыла его в Ладозѣ».

[147] У ПВЛ тут іде київська вставка: «къняжа Кыевѣ».

[148] У ПВЛ тут іде київська вставка: «и пришьдъшю ему Кыеву».

[149] У ПВЛ тут іде київська вставка: «яже глаголеться Щековица». Після цього редактор ПВЛ вставляє свої власні слова: «есть же могыла его и до сего дьне, словеть могыла Ольгова». Як це видно з прим. 146, в Новгородському Першому літописі сказано: «Есть могыла его в Ладозѣ». Запис цілком узгоджується з коментарем редактора ПВЛ, заснованим на його хронологічних розрахунках: «и бысть вьсѣхь лѣтъ къняжения его 33». Оповідь про чаклунів (волхвів) підказала редакторові ПВЛ ідею про те, що добре було б вмістити дискусію довкола чаклунів та ворожбитів із слов'янського перекладу хроніки Амартола. Незважаючи на обсяг, він вмістив цю дискусію, за словами Шахматова, «майже literatim». Див. публікацію Шахматова // ТОДРЛ. — 4, 1940. — Сс. 50—52.

[150] Уривки з давньобулгарських перекладів візантійських авторів відіграють допоміжну літературну роль і тому тут опущені.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

[1] SMHD, ed. Gertz I. — С. 109.

[2] SMHD, ed. Gertz I. — С. 108.

[3] Herrmann. Heldensagen II. — С. 578.

[4] Annales Ryenses, ed. Jørgensen // ADMÆ. — С. 68.

[5] H. S. Falk—A. Torp. Norwegisch-Dänisches etymologisches Wörterbuch I². — Oslo, 1960. — С. 652; Holthausen. WAWN. — С. 184; Jóhannesson, IEW. — С. 746; de Vries, ANEW. — Сс. 362—363.

[6] Saxo, Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — Сс. 135—237.

[7] Herrmann. Heldensagen II. — С. 582.

[8] Pritsak // HUS, I, 1977. — Сс. 7—22.

[9] Я маю на увазі ідентичність Рьорика (Гререка) з Ютландії і Рюрика давньоруських літописів — ідею, що її вперше висловив Ф. Крузе (1836 р.) і розвинув Н. Бєляєв (1929 р.). Контраргументи, висунуті Г. Ловмянським в його дослідженні // Сканд.

збірник, 7, 1963. — Сс. 221—240, непереконливі. В наступному томі цієї праці ідея ідентифікації Рьорика — Рюрика матиме подальші докази. Див. також сс. 589—590.

[10] В. Томсен у своїй праці «Samlede Afhandlinger», I, 1919, сс. 410—411, виводить ім'я Трувор з давньоскандинавського Þórvarðr, тобто þór-r — «бог Тор» та varð-r (=vǫrð-r) — «охорона», «охоронець»; пор.: Zoëga, Dictionary, с. 503; de Vries, ANEW, сс. 645, 675, однак можливо, що друга частина імені Трувор звучала як *-vē-r* — «вояк» (пор.: Holthaussen, WAWN, с. 337). Іншим похідним від *Þórvér* є ім'я *Þóri-r* (пор.: Holthaussen, WAWN, с. 317), яке виступало в давньошведській як «Thore», а в данських рунах як «Турі» (ÞuriR) (de Vries, ANEW. — С. 617).

[11] The Relations between Ancient Russia and Scandinavia and the Origin of the Russian State. — Oxford—London, 1877, сс. 138—139; пор.: E. Kunik. Die Berufung der Schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven II. — St. Petersburg, 1845. — Сс. 133—138.

[12] REW, II. — Heidelberg, 1955. — С. 626.

[13] Гедеонов С. Варяги и Русь. — Спб., 1876. — Сс. 201—203.

[14] Див.: S. Feist. Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache, 3d ed. — Leiden, 1939. — С. 440.

[15] Відсутня в Catalogus regum Danie (див.: SMHD, ed. Gertz I. — С. 159). Ґоти були єдиним з ґерманських народів, які вживали слово **reiks* у значенні «король»; див.: S. Feist. Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache. — Сс. 396—397.

[16] Аналіз усіх п'яти циклів викладено в коментарі П. Германна (Heldensagen II): 1. Der Tod des Olo Vegetus. — Сс. 552—568; 2. Jarmerikus. — Сс. 568—577; 3. Snio. — Сс. 577—583; 4. Gormo und Thorkillus. — Сс. 583—608; 5. Gotrikus Rofo. — Сс. 608—612.

[17] Saxo, Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — С. 235; пор.: Herrmann. Heldensagen II. — С. 578, прим. 1.

[18] Saxo, Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — Сс. 236—237.

[19] Saxo, Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — С. 238; саґа про переселення збереглася також в «Annales Ryenses» (бл. 1288 р.), текст в ADMÆ, ed. E. Jørgensen. — Сс. 66—67.

[20] // SMHD, ed. Gertz I. — Сс. 48—51. Ця саґа була відома також Petri Olai Minoritae «Chronica regum Danorum» (бл. 1560—1570 pp.); текст: ed. Langebek, Scriptores I. — С. 80.

[21] // SMHD, ed. Gertz I. — С. 187.

[22] Див. вище, с. 118.

[23] Свено, син Аґґона (Свенд Аґґесен), у своєму творі «Brevis historia regum Danie» 1185 року наводить у розділі 4 свідчення

про данських королів, починаючи з Сіварда, сина Реґнера Лотброка, й до Ґорма Loghae. Ім'я онука Сіварда і сина Кнута існує в двох варіантах: рукопис X називає його Snio (SMHD, ed. Gertz I. — Cc. 106, 108), а рукопис S — Frotho (SMHD, ed. Gertz I. — Cc. 107, 109). За Свеном Аґґесеном, цей Сніо/Фрото був батьком Гаральда Клака (у рукописі X = Гаральд = рук. S). Як ми вже знаємо, згідно з іншою традицією, Гаральд Клак був батьком Сніо. «Necrologium Lundensis» (SMHD, ed. Gertz I. — C. 157) та «Catalogus regum Danie» (SMHD, ed. Gertz I. — C. 159) попередником Фрото називають Еріка II (Горік, пом. 854 р.). Hericus rex II, Frothi, Gorm названі в такій послідовності в «Chronicon Roskildense» бл. 1170 року (SMHD, ed. Gertz II. — C. 17). Натомість всі інші хроніки, включаючи й Саксона Граматика, згадують онука Кнута (Лота Кнута, сина Еріка) і сина Свейна Ланґфота під ім'ям Фроті Переможець Англії, котрий мав сина Ґорма Ensci/Ænscae («англійський») (SMHD, ed. Gertz I. — Cc. 163, 170, 176, 350; пор. також: Saxo, Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — Cc. 265—266).

[24] Див. СРВ II. — С. 523; пор. також: Herrmann. Heldensagen II. — C. 581.

[25] Див. другу частину четвертого тому цієї праці.

[26] Б. Недков. България и съседните и земи през XII век според «Географията» на Идриси. — София, 1960. — С. 117, прим. 95.

[27] Недков. България... — С. 132, прим. 234.

[28] O. J. Tuulio (Tallgren). Du nouveau sur Idrīsī. — Studia Orientalia, 6. — Helsingfors, 1936. — C. 95.

[29] Ed. Jørgensen, ADMÆ. — C. 68.

[30] Ed. Lorenzen, GDK. — Cc. 92—93.

[31] Ed. Lorenzen, GDK. — Cc. 157—158; текст «Ryd III» опубл.: Jørgensen, MHL, 1930. — C. 35. «Effther hanum kom *Lodhknuth*, Erik barn søn, han regneredhe i elleffuæ aar, han war meghet klogh i striidh, han war ok meghet surkyndigh. I hans tiidh hwer thredie wor aff almwens folketh oc aff them, ey fry føddæ wore, foore wdh aff righeth ok komme till Prytzen, hwilken som twingde under them Prytzen oc Halthgalliam, Karelslandh oc manghe andre righe, ok forthy at the landh wore gantzke fruchtsommelighe, tha wille the ey igen komme till Danmark, men bleffue i samme righe. Then samme Lodknuth døde een hedhningh».

[32] A Latin Dictionary Founded on Andrew's Edition of Freund's Latin Dictionary, ed. Ch. T. Lewis and Ch. Short.—Oxford, 1879; repr. 1969. — C. 1977.

[33] Фальстер вважався «перлиною Данії». Див.: E. Arup, у A. Nielsen. Dänische Wirtschaftsgeschichte.—Jena, 1933. — С. 21.

[34] Стосовно вендів на данських островах див.: Saxo. Gesta, ed. Olrik—Ræder. — Сс. 414—416; L. Koczy. Polska i Skandynawia za pierwszych Piastów.— Poznań, 1934. — Сс. 206—213; K. Ślaski / /Pamiętnik Słowiański, 4: 2.— Wroclaw, 1955. — Сс. 227—266.

[35] W. B. Wilinbachow//Jahrbuch für Geschichte der USSR und der Volksdemokratischen Länder Europas 9. — Berlin, 1966. — Сс. 227—242.

[36] O. Wiedemann // BB 28, 1904. — С. 53; Vasmer, REW 1, 663.

[37] ПВЛ, під ред. Д. С. Лихачова. — Т. 1. — С. 14 = Літопис Руський, пер. Л. Махновця. — К., 1989. — Сс. 7—8.

[38] ПВЛ, під ред. Д. С. Лихачова. — Т. 1. — С. 11: словѣни же ови пришедше сѣдоша на Вислѣ, и прозвашася ляхове, а от тѣхъ ляховъ прозвашася поляне (= поляки), ляхове друзии лутичи [інші ляхи — це лутичі/вільці], ини мазовшане, ини поморяне.

[39] ПВЛ, під ред. Д. С. Лихачова. — Т. 1. — С. 20 (радимичи), с. 47 (вятичи). Натомість поляни платили хозарам даниною по одному мечу з дима (ПВЛ. — Т. 1. — С. 16). Меч є явною ознакою скандинавського впливу на полян.

[40] Див.: Vasmer, REW III. — С. 453.

[41] G. Vernadsky. Kievan Russia. — New Haven, 1948; 7th repr., 1973. — С. 101.

[42] Давньосакс. *scilling*. Див.: Е. Куник и барон В. Розен. Известия аль-Бекри и других авторов о Руси и славянах. — Спб., 1872. — Сс. 99—100.

[43] The Rites of Passage. — Chicago, 1960. — Сс. 10—13.

[44] The Ritual Process. — Chicago, 1969. — Сс. 128—129.

[45] V. Turner. Dramas, Fields and Metaphors. — Ithaca, 1974. — С. 240.

[46] Див.: C. Lévi-Strauss. When Myth Becomes History // Myth and Meaning. — New York, 1979. — Сс. 34—43.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

[1] Georges Dumézil. La Saga de Hadingus (Saxo Grammaticus, I, V—VIII): du mythe au roman. — Paris, 1953; Dumézil. From Myth to Fiction: The Saga of Hadingus. Eng. trans. Derek Coltman. — Chicago, 1973; пор. C. S. Littleton. The New Comparative Mythology, 1973. — Сс. 107—110.

[2] Dumézil. From Myth to Fiction. — C. 159.

[3] Dumézil. From Myth to Fiction. — C. 115.

[4] Dumézil. From Myth to Fiction. — C. 110.

[5] Edda, ed. Neckel—Kuhn, c. 161.

[6] Див.: L. Schmidt. Die Wandalen. — Geschichte der deutschen Stämme (I). Die Ostgermanen, 2-ге вид. — München, 1934. — Cc. 100—116.

[7] Про Гасдінґів див.: K. Zeuss. Die Deutschen und die Nachbarstämme. — München, 1837; repr. — Heidelberg, 1925. — Cc. 461—462; M. Schönfeld. Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen. — Heidelberg, 1911. — C. 129.

[8] Annales Bertiniani, ed. G. Waitz // SRG. — Hannover, 1883. — C. 9; Див.: Jan de Vries. De Wikingen in de lage landen bij den zee. — Haarlem, 1923. — Cc. 128—129.

[9] Див.: T. D. Kendrick. History of the Vikings. — London, 1930. — Cc. 194—219.

[10] Про нього див.: W. Vogel. Die Normannen und das Fränkische Reich, 1906, індекс, c. 428 (Hasting). Пор.: de Vries // ANF 44, 1928. — Cc. 118—130; Dumézil. From Myth to Fiction. — Cc. 3—18.

[11] Dudonis Sancti Quintini. De moribus et actis primorum Normanniae ducum. Ed. M. J. Lair. — Caen, 1865. — Cc. 132—133.

[12] Dumézil. From Myth to Fiction. — C. 16.

[13] Guillaume de Jumièges. Gesta Normannorum ducum. Ed. Jean Marx. — Rouen, 1914. — Cc. 5—6, 8—9.

[14] Annales Bertiniani, ed. G. Waitz. — C. 49.

[15] Напр., «Ragnars saga loðbrókar», ed. G. Jónsson // FSN I. — Cc. 239, 241, 255—256, 260, 262, 270—272, 279, 280, 284; «Þáttr af Ragnars sonum», ed. G. Jónsson // FSN I. — Cc. 290, 293, 294, 298, 301.

[16] P. Herrmann. Heldensagen II. — Cc. 89—123.

[17] Dumézil. From Myth to Fiction. — C. 9.

[18] Dumézil. From Myth to Fiction. — Cc. 9—18.

[19] Див.: J. Ferrater Mora. Ortega y Gasset: An Outline of His Philosophy. — London, 1956.

[20] Saxo. Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — Cc. 20—39.

[21] Saxo. Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — Cc. 250—264.

[22] P. Herrmann. Heldensagen II. — Cc. 613—661.

[23] De Vries // ANF 44, 1928. — Cc. 148—163; de Vries // ZfdPh 53, 1928. — Cc. 257—302 = Kleine Schriften. — Cc. 285—330; de Vries // GRM 15, 1927. — Cc. 81—100.

[24] Пор.: de Vries // APS 2, 1927. — Cc. 115—149.

[25] Þáttr af Ragnars sonum, ed. G. Jónsson // FSN I. — C. 298.

[26] Heiðreks saga, ed. Ch. Tolkien, 1960. — C. 60; Alfrœði Íslenzk, ed. Kr. Kålund III: 1, Kbh, 1917. — C. 57.

[27] Saxo. Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — C. 256.

[28] Saxo. Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — C. 259.

[29] Herrmann. Heldensagen II. — C. 624, прим. 2.

[30] Saxo. Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — C. 257.

[31] Saxo. Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — C. 257.

[32] Heiðreks saga, ed. Tolkien. — C. 60.

[33] Ragnars saga loðbrókar, ed. Jónsson // FSN I. — C. 279.

[34] Þáttr af Ragnars sonum, ed. Jónsson // FSN I. — C. 299.

[35] Saxo. Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — Cc. 259—260.

[36] Þáttr af Ragnars sonum, ed. Jónsson // FSN I. — Cc. 290—296; Ragnars saga loðbrókar, ed. Jónsson // FSN I. — Cc. 247—256 = The Saga of the Volsungs. The Saga of Ragnar Lodbrok, Together with the Lay of Kraka, trans. M. Schlauch, 2d ed. — New York, 1949. — Cc. 216—225.

[37] Пор.: de Vries, ANEW. — C. 3; Holthausen, WAWN. — C. 2.

[38] De Vries, ANEW. — C. 97.

[39] Пор.: Strabo (63 B. C. — A. D. 24), The Geography of Strabo, ed. H. L. Jones. London, 1917—1932, book 7, chap. 57; V. Burr. Nostrum Mare. — Stuttgart, 1932. — Cc. 11—21.

[40] Saxo. Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — C. 72 = Gesta/Elton, c. 196.

[41] Saxo. Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — C. 73 = Gesta/Elton I, c. 197.

[42] Saxo. Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — C. 155 = Gesta/Elton II, c. 370.

[43] Див.: Cc. 295—296 цього тому.

[44] Про Ellipaltar див. четвертий том цієї праці.

[45] Saxo. Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — Cc. 24, 38—39.

[46] Saxo. Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — C. 257.

[47] G. Storm. Kritiske Bidrag til Vikingetidens Historie. — Cc. 93—94.

[48] Herrmann. Heldensagen II. — C. 93, прим. 3; c. 643.

[49] G. Storm. Kritiske Bidrag, c. 94; Herrmann. Heldensagen II. — C. 93, прим. 3.

[50] Saxo. Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — C. 338.

[51] Saxo. Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — Cc. 23—24.

[52] Hkr III (IF 28). — C. 89. Див. також вище, прим. 44.

[53] Saxo. Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — Cc. 257. Даксон виступає як Даґр в «Сазі про Інґлінґів», розд. XVIII.

[54] Saxo. Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — Cc. 259—260.

[55] Saxo. Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — C. 261 = Gesta/Elton II. — C. 561.

[56] Див.: Vogel. Die Normannen und das Fränkische Reich. — Cc. 409—412.

[57] Mediaeval Academy of America Publication № 46. — Cambridge, Mass. XII + 245 cc.

[58] Vasiliev. Russian Attack on Constantinople in 860. — C. 234.

[59] Vasiliev. Russian Attack on Constantinople in 860. — Cc. 236—237.

[60] Vasiliev. Russian Attack on Constantinople in 860. — Cc. 24, 62—63.

[61] Vasiliev. Russian Attack on Constantinople in 860. — Cc. 148—149, 174—175, 217—218.

[62] Див., напр.: Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. — М., 1956.— Cc. 60—65; D. Obolensky // Cambridge Mediaeval History, IV: 1: Byzantium and Its Neighbours. Ed. J. M. Hussey. — Cambridge, 1966. — Cc. 495—496.

[63] Шахматов А. А. «Повесть временных лет» и ее источники // ТОДРЛ 4, 1940.— Cc. 48—49.

[64] ПВЛ, изд. Д. С. Лихачева. — I.— С. 19 (під 866 роком).

[65] A. Jóhannesson // IEW. — С. 307.

[66] Cleasby—Vigfússon. Dictionary. — С. 312; G. T. Zoëga. Dictionary. — С. 226.

[67] Jóhannesson // IEW. — Cc. 507—508.

[68] O. Schrader. Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde, I. — Berl.—Leipzig, 1917—1923. — С. 81; див. ще: Владимир Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. — М., 1955. — Т. 1. — С. 674.

[69] E. O. G. Turville-Petre. Scaldic Poetry. — Oxford, 1976. — Cc. XXII—XXIII.

[70] Vigfússon—Powell, CPB. — II. — С. 442.

[71] O. I. Davidan. Contacts between Staraja Ladoga and Scandinavia // Varangian Problems. — Kbh, 1970. — Cc. 79—94; A. Liestøl. Runic Inscriptions // Varangian Problems, 1970. — Cc. 122—125; W. Krause. Runen, 1970.— Cc. 100—101.

[72] [Prudentius] Annales Bertiniani, ed. Waitz // SRG.—С. 49.

[73] Про всі ці перекази див.: Vasiliev. Russian Attack on Constantinople in 860.—Cc. 17—34.

[74] Vogel. Normannen und das Fränkische Reich. — С. 218.

[75] G. de Jumièges. Gesta Normannorum ducum. Ed. J. Marx, 1914. — С. 8.

[76] Пор.: Vogel. Normannen und das Fränkische Reich. — С. 410.

[77] Fr. C. H. Kruse. Chronicon Nortmannorum, Wariago-Russorum. — Hamburg—Gotha, 1851. — С. 146.

[78] Див. прим. 47.

[79] F. M. Stenton. Anglo-Saxon England, 3d ed. — Oxford, 1971. — Cc. 252—262.

[80] Gesta. Ed. Trillmich. — Cc. 226, 228.

[81] Stenton. Anglo-Saxon England. — 1971. — Cc. 246, 252—253.

[82] Storm. Kritiske Bidrag. — 1878. — С. 71.

[83] Reges Danorum // SMHD, ed. Gertz I. — С. 170; Annales Ryenses. Ed. Jørgensen // ADMÆ. — С. 68.

[84] Див.: Vasiliev. Russian Attack... — Сс. 28—32.

[85] Вид. W. H. Stevenson в «Asser's Life of King Alfred». — Oxford, 1904. — С. 142 (під 895 роком).

[86] Johannes C. H. R. Steenstrup. Normannerne I, 1876. — Сс. 156—160; W. Vogel. Normannen und das Fränkische Reich. — Сс. 373—374.

[87] Chronicon de gestis Normannorum in Francia, ed. G. Pertz // MGH SS I. — С. 536.

[88] Dudo. De moribus et actis primorum Normanniae ducum. Ed. J. Lair // Mémoires de la Société des antiquaires de Normandie 23. — Caen, 1865. — Сс. 141—143; пор.: Steenstrup. Normannerne I. — Сс. 129—130.

[89] Dudo. De moribus..., ed. Lair. — С. 147.

[90] Dudo. De moribus..., ed. Lair. — Сс. 129, 137, 154—155; G. de Jumièges. Gesta. Ed. Marx. — С. 22. Див. есе Лейра про Гастінґа, вміщене в його (Лейра) виданні Дудо на сс. 36—48.

[91] Ibn al-Qūṭiya (пом. 977 р.). Ta'rīkh al-Andalus. Ed. A. Seippel, Rerum Normannicarum fontes Arabici. — Oslo, 1896—1928. — С. 4.

[92] Vasiliev. Russian Attack... — С. 59.

[93] Saxo. Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — С. 38.

[94] Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью, 1 // ПСРЛ. IX. — Спб., 1862. — С. 9.

[95] Vasiliev. Russian Attack... — Сс. 107—113. Неправильна дата 6374/866 (правильна була — 6368/860) виникла внаслідок помилки у прорахунках із різних християнських ер; вона з'явилася в пізніших компіляціях, що ними потім користувався редактор ПВЛ.

[96] Пор.: Лев Диякон. Historiae libri decem. Ed. C. B. Hase // CSHB XI. — Bonn, 1828, 6.8 — Сс. 102—103; 6.10 — Сс. 105—110.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

[1] Finnsburh. Fragment and Episode. Ed. D. K. Fry. — London, 1974. Пор.: Beowulf and Its Analogues. Trans. G. N. Garmonsway and J. Simpson. — London, 1968. — С. 30.

[2] Див.: глосарій у праці: Fr. Klaeber. Beowulf and the Fight at Finnsburg. — Lexington, Mass., 1950. — Сс. 293—444, 462, 470—471.

[3] K. F. Werner. Bedeutende Adelsfamilien im Reich Karls des Grossen // Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben. Ed. W. Braunfels et al. I^3. — Düsseldorf, 1967. — С. 105, прим. 79; R. Wenskus. Die Deutschen Stämme im Reiche Karls des Grossen // Karl der Grosse I^3. — Сс. 197—198.

[4] Werner // Karl der Grosse I^3. — С. 111.

[5] Thegan. Vita Hludowici, chap. 2 // MGH SS II. — Сс. 590—591, пор.: J. M. Kemble. The Saxons in England I. — London, 1849. — С. 419.

[6] Werner // Karl der Grosse I^3. — Сс. 111—112, прим. 100, 101.

[7] Werner // Karl der Grosse I^3. — С. 106.

[8] K. Reindel. Bayern im Karolingerreich // Karl der Grosse I^3. — С. 228.

[9] Schütte. Gotthiod und Utgard I. — С. 105.

[10] Saxo. Gesta. Ed. Olrik—Ræder I. — С. 133, рядки 4—5.

[11] Dumézil. From Myth to Fiction. The Saga of Hadingus, 1973. — Сс. 159, 206—207.

[12] H. Möller. Das altenglische Volksepos in der ursprünglichen strophischen Form I. — Kiel, 1883. — Сс. 46—100, зокрема сс. 94, 100 та 151—156. Про Фрея як *folkvaldi*, «капітана», досл. «вождя людей» або «народу», див.: Dumézil. Gods of the Ancient Northmen, 1973. — С. 20.

[13] F. L. Ganshof. Frankish Institutions under Charlemagne. Trans. Bryce and M. Lyon. — New York, 1970. — С. 44. Пор. хартію Карла Великого 779 року, що гарантувала звільнення від мита і прибутки від нього (MGH Diplomata Karolinorum I. — № 122. — Сс. 170—171).

[14] Див. прим. 10.

[15] H. Schneider. Germanische Heldensage II: 2. — Berlin, 1934. — С. 56.

[16] Malone. Widsith, 1962. — С. 193; R. W. Chambers. Widsith. — New York, 1965. — С. 199; пор.: de Vries // ANEW. — С. 474.

[17] L. Uhland. Zur deutschen Heldensage // Germania, 2. — Відень, 1857. — Сс. 357—363.

[18] De Vries. Völkerwanderung und Wikingerzeit // Kleine Schriften, 1965. — Сс. 216—217.

[19] Пор.: Chambers. Widsith. — С. 199; Malone. Widsith, 1962. — С. 204.

[20] Пор.: P. C. J. A. Boeles. Friesland tot de elfde eeuw. — The Hague, 1951.

[21] Пор.: Dumézil. Gods of the Ancient Northmen, 1973. — Сс. 29, 40—41.

[22] Schütte. Gotthiod und Utgard II. — С. 338.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

[1] Ch. Tolkien. The Saga of King Heidrek the Wise. — London, 1960. — C. XXI.

[2] Див.: R. C. Boer. Qrvar-Odds saga. — Halle a. S., 1892. — Cc. XV—XIX, 102—111; Boer. Om Hervararsaga [§ 5: Kampen på Samsø] // ÅNO, 1911. — Cc. 28—38; Boer // ANF 8, 1892. — Cc. 97—139, 246—255; P. Edwards — H. Pálsson, Arrow-Odd: A Medieval Novel. — New York, 1970. — Cc. 39—49; Ch. Tolkien. Saga of King Heidrek the Wise. — Cc. XI—XIV, 69—79.

[3] Hervarar saga, ed. Tolkien. — Cc. 3, 67—69; Qrvar-Odds saga, ed. Boer, 1892. — Cc. 52, 102.

[4] Див., напр., Tolkien. Saga of King Heidrek the Wise. — C. 3, прим. 2.

[5] Schütte. Gotthiod und Utgard II. — C. 411.

[6] Saxo. Gesta, ed. Olrik—Ræder I, книга 5, глава 13. — Cc. 137—139.

[7] Saxo. Gesta, ed. Olrik—Ræder I, книга 6, глава 7. — Cc. 161—165.

[8] Qrvar-Odds saga, ed. Boer, 1892. — Cc. 58, 104.

[9] Hervarar saga, ed. Tolkien. — C. 9.

[10] Saxo. Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — C. 137.

[11] Hervarar saga, ed. Tolkien. — Cc. 1, 3, 68—69.

[12] Qrvar-Odds saga, ed. Boer, 1892. — Cc. 54—55.

[13] Див. вище, прим. 2.

[14] Hervarar saga, ed. J. Helgason. — C. 136. Можна погодитися з Гельґасоном в тому, що хоча назва Альдейґ'юборґа була в рукопису Арнґріма Юнссона, однак він не знав, де знаходиться Альдейґ'юборґ, і тому писав про Б'яртмара — «baronus Danicus (vel fortasse Svecus, quod minus credo)» // Festskrift Hj. Falk. — C. 222; J. Benediktsson. Arngrimi Jonae Opera latine conscripta IV. — C. 239.

[15] GAL II^2, cc. 168—177; Tolkien. Saga of King Heidrek the Wise. — Cc. XI—XII.

[16] GAL II^2. — Cc. 168—173.

[17] GAL II^2. — C. 169. Етимологію місцевої назви Munar- подає O. Höfler // Festschrift Felix Genzmer, 1952. — C. 10, прим. 44.

[18] Widsith, ed. R. W. Chambers. — Cc. 218—222.

[19] Спеціальні дослідження Кемпа Мелоуна: Widsith and the Hervararsaga // PMLA 46, 1931. — Cc. 769—813; Hliþe and Hlöðr // APS 6, 1932. — Cc. 328—331; G. Labuda. Źródła. — Cc. 194—198.

[20] Див., зокрема: Schütte. Gotthiod und Utgard I. — Cc. 151—157.

[21] Див. коментарі R. W. Chambers до його видання (прим. 1), а також працю: Schütte. Gotthiod und Utgard I. — Cc. 152—166.

Солідний коментар є також і у виданні «Відсіта», здійсненому Мелоуном (Kbh, 1962[2]): с. 168 (Hehca); сс. 130—131 (Bædeca); с. 170 (the Harlungs); сс. 144—145 (Emerca); с. 151 (Fridla); сс. 142—143 (Eastgota); с. 206 (Unwen).

[22] Malone. Widsith. — Cc. 196—197 (Secca), с. 132 (Becca), сс. 194—195 (Seafola), сс. 204—205 (Þeodric).

[23] Malone. Widsith. — C. 139 (Eadwine); с. 143 (Elsa); с. 126 (Ægelmund), сс. 177—178 (Hungar), с. 211 (Wið-Myrgings).

[24] Malone. Widsith. — C. 191 (Rædhere, Rondhere); пор. також: Schütte, Gotthiod und Utgard I, сс. 142—144.

[25] Malone. Widsith. — Cc. 192—193 (Rumstan); с. 155 (Gislhere).

[26] Malone. Widsith. — C. 211 (Wiþergield); с. 150 (Freoþeric).

[27] Malone. Widsith. — Cc. 212—213 (Wudga); сс. 159—162 (Hama).

[28] Див., зокрема: Schütte. Gotthiod und Utgard I. — C. 227.

[29] Свідчення про Úlfarr Svipsson-a є в «Hálfdanar saga Eysteinssonar», де він виступає радником короля Ейстейна і грає важливу роль в подіях на Аустрвеґу (Austrvegr) та в Альдейґ'юборзі. Про Ульвара не згадується в «Сазі про Гервар» (ні в «Битві ґотів з гунами»).

[30] Лябуда також пов'язує епізод з Wulfhere з «Битвою...», пояснюючи дивну географію Ормарової (Ormarr) діяльності тим, що автор «Відсіта» знав і пам'ятав деякі англосаксонські географічні тексти (можливо, переклад «Історії» Оросія, здійснений Альфредом*, де Wisle-land на схід від ґотських земель представлена як межа тогочасного відомого світу (Sagi, сс. 197—198).

[31] Ed. Tolkien. — C. 46. Див. також коментарі Шютте у «Gotthiod und Utgard» I, сс. 283—286, та Лябуди у «Sagi», сс. 100—102.

[32] De Vries. ANEW. — C. 640.

[33] De Vries. «Das zweite Guðrúnlied», Kleine Schriften. — Berlin, 1965. — Cc. 263—284.

[34] Edda, ed. Neckel—Kuhn. — C. 227; пор.: Edda/Hollander. — C. 272.

---

* Альфред Великий — англосаксонський король Вессексу (871—899 рр.). Про нього див. додаток 3.

[35] De Vries. ANEW, c. 312; Schütte. Gotthiod und Utgard I. — C. 234; II. — Cc. 229—230.

[36] Hversu y Flat, ed. Unger—Vigfússon I. — C. 25; Alrekr Eiríksson вважався за батька героя, Eiríkr inn málspaki; див. саґу про давні часи з XIII ст. «Hálfs saga ok Hálfsrekka», що згадує короля Alrekr á Alreksstöðum у Гердаланді (Норвегія), ed. Jónsson // FSN II. — Cc. 31, 34.

[37] De Vries. ANEW. — Cc. 4, 7, 441.

[38] Пор.: K. Müllenhoff // ZfdA 23, 1879. — C. 168; S. Bugge, ANF 36, 1910. — Cc. 59—60; Labuda. Sagi. — C. 101.

[39] Tolkien. Saga of King Heidrek the Wise. — C. XXIII.

[40] Hervarar saga, ed. Tolkien. — C. 45.

[41] Див.: R. Heinzel // SWAW, 1889. — C. 499; R. Much // ZfdA 33, 1889. — C. 6; Schütte // ANF 21, 1905. — C. 40; T. Lehr-Spławiński. O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian. — Poznań, 1946. — C. 62; Tolkien. Saga of King Heidrek the Wise, c. XXIII.

[42] Tolkien. Saga of King Heidrek the Wise. — C. XXIII.

[43] Heinzel // SWAW, 1889. — C. 499; Schütte // ANF 21, 1905. — Cc. 36, 40. Пор.: Labuda, Sagi. — C. 128; Labuda. Źródła. — C. 224, прим. 5; Schütte. Gotthiod und Utgard I. — C. 316.

[44] У своєму виданні «Битви ґотів з гунами» Лябуда вважав, що сімдесят четвертий гельмінґ належить до початку пісні. — Źródła. — C. 202.

[45] B. Nerman // Festskrift til Finnur Jónsson, 1928. — C. 210.

[46] У посмертно опублікованих Notae uberiores до т. 1 його видання Саксона Граматика. — Kbh, 1858. — C. 240.

[47] Heinzel // SBAW 114, 1887. — Cc. 490—496.

[48] Heinzel // SBAW 114, 1887. — Cc. 466, 496—497, 512—513.

[49] R. Much // ZfdA 33, 1889. — Cc. 1—13.

[50] H. Schück. Studier i Hervararsaga. — Uppsala, 1918.

[51] Schütte // ANF 21, 1905. — Cc. 30—45.

[52] Schütte // APS 8, 1933. — Cc. 256—261.

[53] Schütte, Gotthiod und Utgard I, 1935. — Cc. 220, 226.

[54] Malone // APS 6, 1932. — Cc. 328—331.

[55] Malone // PMLA 40, 1925. — Cc. 807—808; пор. також: Malone // APS 13, 1939. — Cc. 201—214.

[56] Lukman // ÅNO I, 1946. — Cc. 103—120.

[57] Schütte // ÅNO I, 1946. — Cc. 261—266.

[58] Tolkien // SBVS, 14: 3, 1955 —56. — C. 155.

[59] Крім «Qrvar-Odds saga», в якій викладено ті ж тексти самсейської поезії, що й у «Hervararsaga», ім'я Анґантір з'являється в пізніших саґах про давні часи, таких як: Hálfdan-

ar s. Brǫnufóstra (ed. G. Jónsson // FSN IV, сс. 300, 318), Hrómundar s. Gripssonar (ed. G. Jónsson // FSN II, с. 407), Þorsteins s. Víkingssonar (ed. G. Jónsson // FSN III, сс. 58—59, 63—68) and Friðþjófs s. ins frœkna (ed. G. Jónsson // FSN III, сс. 82, 89, 93).

[60] Гервьор (Hervǫr) відома з «Hversu» та «Sǫrla þáttr» (ed. G. Jónsson // FSN I. — С. 375), які запозичили це ім'я з «Hervararsaga». Гервьор також представлена в пізній «Hjálmþés s. ok Ǫlvis» (ed. G. Jónsson // FSN IV. — Сс. 204, 211, 213—215, 230—233, 242, 243).

[61] Крім «Sǫrla þáttr» (ed. G. Jónsson // FSN I. — С. 375), Гейдрек Ульфгам (úlfhamr) згадується в «Þorsteins s. bœjarmagns» (ed. G. Jónsson // FSN IV. — С. 343, де його представлено сином Ґудмунда із Ґлесісв (Goðmundr á Glæsisvöllu), що є очевидним запозиченням з «Hervararsaga».

[62] Тірфінґ (Tyrfingr) згадується ще лише в «Ǫrvar-Odds saga».

[63] Див.: de Vries, ANEW. — С. 280; Holthausen, WAWN. — С. 140.

[64] Див.: de Vries, ANEW. — С. 165.

[65] Див.: de Vries, ANEW. — С. 241; Holthausen, WAWN. — С. 120.

[66] Йордан. Ґетика. Вид. Е. С. Скржинської. — М. 1960. — Глава 41. — С. 137.

[67] Пор.: de Vries, ANEW. — С. 10; Holthausen, WAWN. — Сс. 4—5.

[68] Див.: de Vries, ANEW. — Сс. 168—169; Holthausen, WAWN. — С. 86.

[69] Йордан. Ґетика. Вид. Е. С. Скржинської. — М. 1960. — Глава 124. — С. 151.

[70] Turville-Petre. Myth. — С. 277; пор.: Foote—Wilson, Achievement, с. 55 (значення слова «auðr»).

[71] De Vries, ANEW. — С. 18 (під словом Auðhumla).

[72] 1. —Berlin—Leipzig, 1917—1923. — Сс. 22—23.

[73] De Vries, ANEW. — С. 420.

[74] Пор.: de Vries, ANEW. — Сс. 647, 675.

[75] De Vries. Heroic Song and Heroic Legend. — London, 1963. — С. 227.

[76] De Vries. Heroic Song and Heroic Legend. — С. 241. Див. також замітки М. І. Стебліна-Каменського про епічного героя, який завжди мусить бути ідеальною особою, тобто персоніфікацією ідеї (Историческая поэтика. — Л., 1978. — Сс. 154—157).

[77] Ed. U. Dronke. Poetic Edda. — Oxford, 1969. — С. 4.

[78] Edda. Ed. Neckel—Kuhn. — С. 287; пор.: J. Helgason. Eddadigte II², 1952. — С. 79.

[79] Див.: Turville-Petre. Myth. — Сс. 150—151; de Vries. GAL II². — Сс. 123—127.

[80] Пор.: AR II. — C. 114.

[81] Ed. Tolkien. — C. 46.

[82] Ed. Helgason. — C. 141.

[83] AR I. — C. 193.

[84] AR I. — C. 112.

[85] Вид. Скржинської (М., 1960). — С. 147.

[86] Див.: коментар Скржинської до її видання Йорданової «Ґетики» (Getica. — Сс. 256—257, прим. 358; пор.: сс. 207; 243—244).

[87] Heinzel // SWAW 114, 1887. — C. 482.

[88] Jordanes. Getica. Вид. Скржинської. — С. 135.

[89] Schütte // ANF 21, 1905. — С. 37; Schütte. Gotthiod und Utgard I. — Сс. 54, 69, 224.

[90] A. Johannson // APS 7, 1932. — С. 103.

[91] Шаровольский. Сказание о мече Тюрфинге III. — С. 159. Стосовно гунського *«var»* див.: O. Pritsak, Ein hunnisches Wort // ZDMG 1041, 1954. — Сс. 124—135.

[92] Tolkien // SBVS 14, 1955—56. — C. 158, інші можливості див. на стор. 115.

[93] Foote—Wilson. Achievement. — C. 9.

[94] Heinzel // SWAW 114, 1887. — Сс. 473—474.

[95] Much // ZfdA 33, 1889. — C. 5.

[96] Schütte // ANF 21, 1905. — C. 30; Schütte. Gotthiod und Utgard I. — Сс. 225, 234—235; Schütte. Our Forefathers I. — C. 247.

[97] Thietmar. Chronicon. Ed. Trillmich. — C. 254.

[98] G. Langenfelt. Notes on the Anglo-Saxon Pioneers // Englische Studien, 66, 1931. — Сс. 161—244.

[99] Rosenfeld // PBB 77, 1955. — C. 238.

[100] Ed. Tolkien. — C. 52.

[101] Пор.: A. von Gabain // Der Islam 29: 1, 1949. — Сс. 30—62.

[102] Див.: Грушевський. Історія України-Руси. Т. I^3. — Сс. 545—546.

[103] Див.: Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре. — М., 1954; Погребова Н. Н. Памятники скифо-сарматского времени в Северном Причерноморье. — М., 1958. — Сс. 103—247; див. також статтю про Кам'янське городище в «Радянській енциклопедії історії України» (т. II. — К., 1970. — Сс. 302—303). Як тепер я прочитав, ще Г. Розенфельд пов'язував Аргеймар з Кам'янським городищем (див. PBB, 77, 1955. — С. 238).

[104] Див.: K. Jażdżewski // Studia Historyczne. — Warszawa, 1958. — Сс. 57—71; J. Kostrzewski. Czerniachowska kultura // SSS I: 2, 1962. — Сс. 296—298.

[105] Див.: Pritsak. The Polovcians and Rus' // Archivum Eurasiae Medii Aevi 2, 1976 [1981]. — Сс. 279—338.

[106] R. C. Boer // ÅNO, 1911. — Сс. 59—60.

[107] Johannson // APS, 7, 1932. — С. 101.

[108] Rosenfeld // PBB 77, 1955. — С. 236.

[109] Much // ZfdA 33, 1889. — С. 5.

[110] Schütte // ANF 21, 1905. — С. 39; Schütte. Gotthiod und Utgard I. — Сс. 75—76, 224—225, 316, 331, 335.

[111] F. Altheim. Attila und die Hunnen, 1951. — С. 8; Altheim. Geschichte der Hunnen I, 1959. — Сс. 354—359.

[112] Labuda. Sagi. — Сс. 129—131.

[113] G. Baesecke. Vor- und Frühgeschichte des deutschen Schrifttums I. — Halle, 1940. — С. 177.

[114] Heinzel // SWAW 114, 1887. — С. 469.

[115] Much // ZfdA 33, 1889. — Сс. 4—6.

[116] Johannson // APS 7, 1932. — С. 101.

[117] Rosenfeld // PBB 77, 1955. — С. 236; Rosenfeld // Beiträge zur Namenforschung 7, 1956. — Сс. 200—203.

[118] O. Maenchen-Helfen // Beiträge zur Namenforschung 10, 1959. — Сс. 247—250.

[119] Altheim. Geschichte der Hunnen I. — Сс. 354—359.

[120] Шаровольский. Сказание о мече Тюрфинге III. — К., 1907. — Сс. 241—242.

[121] Див. прим. 105.

[122] De Vries. GAL I². — С. 72; de Vries // ANEW. — С. 354.

[123] Tolkien. Saga of King Heidrek the Wise. — С. XXIV.

[124] Heiðreks Saga. Ed. Helgason. — С. 41.

[125] Heiðreks Saga. Ed. Helgason. — С. 53.

[126] Вони зібрані П. Градон (див.: P. Gradon. Constantine and the Barbarians: A Note on the Old English «Elene» // MLR 42, 1947. — Сс. 164—169).

[127] Cynewulf's Elene. Ed. P. Gradon. — London, 1958. — С. 26.

[128] Cynewulf's Elene. Ed. P. Gradon. — London, 1958. — С. 28.

[129] Widsith. Ed. K. Malone, 1962. — С. 24 (рядок 57); пор. с. 175.

[130] Widsith. Ed. K. Malone, с. 26 (рядок 120); пор. сс. 174—175.

[131] L. Musset. Introduction à la runologie. — Paris, 1965. — Сс. 378—380; пор.: Foote—Wilson. Achievement. — Сс. 320—321.

[132] De Vries. GAL I². — С. 45.

[133] Edda. Ed. Neckel—Kuhn, с. 46 = Edda/Hollander. — С. 44.

[134] Hkr I (IF 26). — С. 35.

[135] Snorra Edda. Ed. F. Jónsson, 1931. — С. 6.

[136] Snorra Edda. Ed. F. Jónsson. — C. 186.

[137] Sögubrot af fornkonungum. Ed. G. Jónsson // FSN I. — Cc. 342, 344, 350.

[138] Þáttr af Ragnarssonum. Ed. G. Jónsson // FSN I. — Cc. 291, 299.

[139] Hauksbók. Ed. E. Jónsson — F. Jónsson. — Kbh, 1892—1896. — Cc. 155, 359, 363, 459, 464.

[140] AR II. — C. 447.

[141] Hversu Noregr byggðist. Ed. G. Jónsson // FSN II. — C. 82.

[142] Hálfdanar saga Brönufóstra. Ed. G. Jónsson // FSN IV. — C. 289.

[143] De Vries. GAL II^2. — C. 541.

[144] Див.: Pritsak // HUS 1: 1, 1977. — Cc. 16—17.

[145] Ed. Tolkien. — C. 2.

[146] Heiðreks saga. Ed. Tolkien. — C. 3.

[147] Heiðreks saga. Ed. Tolkien. — C. 28.

[148] Heiðreks saga. Ed. Helgason. — Cc. 47—53.

[149] Heiðreks saga. Ed. Helgason. — Cc. 124—128.

[150] Heiðreks saga. Ed. Tolkien. — C. 67.

[151] Holthausen. WAWN. — C. 242; de Vries. ANEW. — C. 474.

[152] Snorra Edda. Ed. F. Jónsson. — C. 6.

[153] De Vries. De Wikingen in de lage landen bij den zee, 1923. — Cc. 19—21, 25, 29—51, 94—96, 103 та наст.

[154] J. Brøndsted. Vikings. — C. 46.

[155] H. Jankuhn // ViertSuWG 40, 1953. — Cc. 193—243, особл. cc. 224—225; Brøndsted. Vikings. — Cc. 186 — 187; пор.: S. Suchodolski. Początki mennictwa w Europie Środkowej i Północnej. Wrocław, 1971. — Cc. 7—8, 158, 227—229.

[156] Qrvar-Odds saga. Ed. Boer, 1892. — Cc. 54—55.

[157] De Vries. GAL II^2. — C. 487.

[158] De Vries. GAL II^2. — C. 484.

[159] Heiðreks saga. Ed. J. Helgason. — C. 47.

[160] Hkr I (IF 26). — C. 14.

[161] Adam із Bremen. Gesta. Ed. Trillmich. — C. 254.

[162] Adam із Bremen. Gesta. Ed. Trillmich. — C. 450 (пор. с. 155)= Gesta / Tschan. — C. 135.

[163] Heiðreks saga. Ed. Tolkien. — Cc. 59—63.

[164] Ed. J. Benediktsson (IF 1:1). — C. 25.

[165] Kristni saga. Ed. G. Jónsson // Íslendinga sögur, I. — C. 278.

[166] Jóns saga helga. Ed. G. Jónsson // Byskupa sögur II. — C. 52; Jóns saga helga. Ed. G. Jónsson // Byskupa sögur II. — C. 108.

[167] Haukdæla þáttr. Ed. G. Jónsson // Sturlunga sögur I. — C. 94 = Íslendinga sögur. Ed. G. Jónsson, XII. — C. 76.

[168] Lögmannsannál // Annálar. Ed. G. Jónsson. — C. 83.

[169] Annálar. Flat. Ed. Unger—Vigfússon III. — C. 511.

[170] Пор.: de Vries. GAL I². — Cc. 223—225; 334—351; Turville-Petre. Origins. — Cc. 76—108.

[171] Пор.: Bjarni Guðnason. Um Skjöldungasögu. — Rvík, 1963. — Cc. 153—162, 254—291.

[172] Flat. Ed. Unger—Vigfússon III. — C. 379.

[173] Byskupa sögur. Ed. Jónsson II. — C. 27; Sturlunga sögur. Ed. G. Jónsson I. — Cc. 92—93.

[174] Ed.Vigfússon—Powell // CPB II. — C. 443.

[175] Arngrimi Jonae Opera latine conscripta. Ed. J. Benediktsson I. — Kbh, 1950. — C. 474.

[176] Arngrimi opera... Ed. Benediktsson I. — C. 353.

[177] Ingo venenata potione sublatus creditur // Arngrimi opera... Ed. Benediktsson I. —C. 474.

[178] Alfrœði Íslenzk. Ed. Kr. Kålund II. — C. 57; див. також Вступ до видання, сс. VI—VII.

[179] Arngrimi opera... Ed. Benediktsson III. — C. 264.

[180] Heiðreks saga. Ed. Tolkien. — C. 62.

[181] Arngrimi opera... Ed. Benediktsson I. — C. 473.

[182] A. Le Roy Andrews. The Hervarar saga // Modern Philology, 1927, 25. — C. 151.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

[1] A. Heusler. Die gelehrte Urgeschichte im altisländischen Schrifttum // ABAW 3, 1908. — Berlin, 1908. — C. 101. Див. Додаток 2 в цьому томі.

[2] Om Nordboernes Gudedyrkelse og Gudetro i Hedenold: En antikvarisk Undersøgelse. — Kbh, 1878. — 139 cc.

[3] Studier tillägnade Oscar Montelius. — Sthlm, 1903. — Cc. 133—141.

[4] Див.: K. Helm. Wodan: Ausbreitung und Wanderung seines Kultes. — Giessen, 1946. — C. 71; E. A. Philippson. Die Genealogie der Götter in Germanischer Religion, Mythologie und Theologie. — Urbana, III, 1953. — IX+94 cc.; O. Briem. Vanir og Æsir // Studia Islandica, 21. — Rvík, 1963. — 80 cc.

[5] A. Heusler. Gelehrte Urgeschichte, 1908. — 102 cc.

[6] C. Scott Littleton. The New Comparative Mythology: An Anthropological Assessment of the Theories of Georges Dumézil, 2d ed. —

Berkeley, 1973. — XV+271 cc.; Dumézil. Gods of the Ancient Northmen, ed. by Einar Haugen. — Berkeley, 1973. — XLVI+157 cc. Див. також: de Vries. Altgermanische Religionsgeschichte, 2-ге вид., 2 томи. — Berlin, 1956—1957; Turville-Petre. Myth, 1964.

[7] Dumézil. Gods of the Ancient Northmen. — C. 24.

[8] Dumézil. Gods of the Ancient Northmen. — C. 33.

[9] Dumézil. Gods of the Ancient Northmen. — C. 13.

[10] Дюмезіль спирався на такі джерела:

а) Vǫluspá 21—24; б) Skáldskaparmál (розділ 5. Прозова Едда); в) Ynglingasaga Снорpi Стурлуссона (розд. 1, 2, 4, 5); г) Саксон Граматик. Gesta Danorum, I, 7. Див.: Dumézil. Gods of the Ancient Northmen. — Cc. 7—11.

[11] W. Baetke. Die Götterlehre der Snorra-Edda. — Berlin, 1950. — 68 cc.; H. Kuhn // ZfdA 79, 1942. — Cc. 133—166; S. Beyschlag // ZfdA 85, 1954. — Cc. 163—181. Але див. також: GAL II. — C. 222; Turville-Petre. Myth. — Cc. 22—24.

[12] ZfdA 85, 1954. — C. 181.

[13] Текст SnE подано за виданням Фіннура Юнссона: Edda Snorra Sturlusonar. — Kbh, 1931, а Ys — за виданням Б'ярні Адалб'ярнарсона: Snorri Sturluson. — Hkr I (IF 26). — Rvík, 1941. Англійські переклади текстів, засновані на існуючих стандартах перекладу, подано в бібліографічному відділі. Переклад SnE виконано Артуром Г. Бродером (Brodeur) (The Prose Edda by Snorri Sturluson. — New York, 1967. — Cc. 3—13) та Джин І. Юнг (Young) (The Prose Edda of Snorri Sturluson. — Berkeley, 1965. — Cc. 23—29); переклад Hkr — за Hkr/Hollander.

[14] Класичний герой Трор/>Тор (Þórr) вважався онуком троянського царя Пріама; див.: SnE, ed. F. Jónsson. — C. 4 (=Англ. пер. А. Г. Бродера. — С. 6). Однак як давньоскандинавський бог (Ása-Þórr) Тор був сином Одіна (Ása-Óðinn, див.: Hkr I (IF 26). — C. 17) і Jǫrð, SnE, ed. Jónsson. — C. 17 (=SnE/Brodeur. — C. 22).

[15] Ásgarðr hinn forni, SnE, ed. F. Jónsson. — C. 17 (=SnE/Brodeur. — C. 22).

[16] «Er kallat er Trója, þar sem vér kǫllum Tyrkland», SnE, ed. F. Jónsson. — C. 3 (=SnE/Brodeur. — C. 6).

[17] Hkr I (IF 26). — C. 11 (=Hkr/Hollander. — C. 7).

[18] Див. прим. 14. Про Асів (Æsir) як пращурів давньонорманських ярлів і правителів див. переклад на сс. 703—704.

[19] Див. переклад на сс. 688—689. (Додаток 2).

[20] Див. переклад на с. 699.

[21] Див. переклад на с. 699.

[22] Hkr II (IF 27). — Сс. 109—110.

[23] Hkr I (IF 26). — С. 27. Термін «Танаїс» [Tanais] зустрічається лише в розд. 1 «Саґи про Інґлінґів», Hkr I (IF 26). — С. 10.

[24] Hkr I (IF 26). — Сс. 28—29.

[25] Hkr I (IF 26). — С. 54.

[26] Hkr I (IF 26). — С. 61. Тут також зустр. термін «Austrvegr».

[27] Див. переклад на с. 694.

[28] SnE, ed. Jónsson. — Сс. 5—6 (=SnE/Brodeur. — Сс. 7—8). Про це див.: J. Grimm. Teutonic Mythology, trans. J. S. Sttallybrass. — New York, repr., 1966, I. — Сс. 164—165, 4, 1709—1736; Heusler. Gelehrte Urgeschichte. — Сс. 66—70; пор.: K. Sisam // Proceedings of the British Academy 39, 1953. — Сс. 287—348.

[29] Bede. Historia ecclesiastica gentis Anglorum, I.15, ed. Ch. Plummer. — Oxford, 1896. — C. 31 = Eng. trans. L. Sherley-Price. — Edinburgh, 1965. — C. 56.

[30] Див. переклад на сс. 694—695.

[31] Див. переклад на сс. 700—701.

[32] Див. переклад на с. 697.

[33] Hkr I (IF 26). — Сс. 22—25 (Ys, глави 9, 10).

[34] Стосовно терміна «drótt» див.: Holthausen, WAWN. — C. 40; Jóhannesson, IEW. — C. 516; de Vries, ANEW. — Cc. 84—85. Стосовно давньоґерм. «*comitatus*» див.: D. E. Queller. Political Institutions // One Thousand Years, 1974. — Cc. 111, 119.

[35] Див., напр., F. Altheim. Attila und die Hunnen. — Baden-Baden, 1951. — Cc. 137—142.

[36] De Vries, ANEW. — C. 326. Імена ґерм. правителів, що включали «*kuni-*», з'являються в VI ст.; M. Schönfeld. Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen. — Heidelberg, 1911. — Cc. 67—68: *Cuni-gastus*, *Cuni-mundus*. Пор.: de Vries // Saeculum 7: 3, 1956. — Cc. 289—309. Див. також с. 590.

[37] Hkr I (IF 26). — Сс. 34—35.

[38] Hkr / Hollander. — C. 20. Ім'я Діґґві (Dyggvi) навертає до **dheugh-*, що відповідає ірланд. *dūan*. IEW, с. 508. Пор.: Handwan-. — C. 225.

[39] Edda, ed. Neckel—Kuhn I^3, 1962. — Сс. 280—287; у прозовому вступі Геймдаль (Heimdallr) ідентифікується з Ріґом (Rígr, p. 280); про Геймдаля пор.: de Vries. Altgermanische Religionsgeschichte II^2, 1957. — Сс. 238—244, та Dumézil. Gods of the Ancient Northmen. — Сс. 126—140. Про Rígs-þula див.: Dumézil. Gods of the Ancient Northmen. — Сс. 118—125.

[40] R. Heinzel // SWAW, 114, 1887. — Cc. 473—474. Етимологія

назви «Дон»: В. И. Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка. — Т. 1, 1958. — Сс. 366—367.

[41] Згідно з Саксоном Граматиком, першим данським правителем, обраним королем був Humblus: «lecturi regem veteres affixis humo saxis insistere suffragiaque promere consueverant, subiectorum lapidum firmitate facti constantiam ominaturi. Quo ritu Humblus, decedente patre, novo patriae beneficio rex creatus...» (Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — С. 10). Мабуть, не випадково, що Гумлі із «Битви ґотів з гунами» був королем гунів.

[42] Cassiodorus. Variae, ed. T. Mommsen // MGH AA XII, 1894, IX, 25. — Сс. 291—293.

[43] Йордан. Гетика. Изд. Е. Ч. Скржинской. — М., 1960. — С. 143.

[44] Helm. Wodan. — С. 45.

[45] De Vries, ANEW. — С. 603; de Vries, Altgermanische Religionsgeschichte II². — С. 25.

[46] The Burgundian Code, trans. K. F. Drew. — Philadelphia, 1972. — С. 24.

[47] The Lombard Laws, trans. K. F. Drew. — Philadelphia, 1973. — С. 40. Пор.: Pritsak, Bulgarische Fürstenliste. — Сс. 76—77.

[48] L. Schmidt. Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung: [I] Die Ostgermanen. — München, 1934². — С. 30.

[49] Paul the Deacon. History of the Lombards, trans. W. D. Foulke. — Philadelphia, 1974. — Сс. 316—317; пор.: de Vries. Altgermanische Religionsgeschichte II². — Сс. 37—38.

[50] Sisam // Proceedings of the British Academy 39, 1953. — С. 323.

[51] Helm. Wodan. — С. 26.

[52] F. Stenton. Anglo-Saxon England, 3d ed. — Oxford, 1971. — С. 100.

[53] Viðbætir við Óláfs sögu hins helga, Flat, ed. Unger—Vigfússon III. — Chria, 1868. — С. 246.

[54] E. Wessén. Snorri Sturluson. Ynglingasaga // Nordisk Filologi, A. 6. — Oslo, 1976. — С. 7.

[55] F. Niedner. Snorri's Königsbuch (Thule XIV), 2-ге вид. — Düsseldorf—Köln, 1965, I.

[56] Íslendingabók. Ed. J. Benediktsson (IF 1:1). — Rvík, 1968. — С. 27. Лише H. J. Graf реально припускає можливість того, що «під тією вісткою криється реальна подія» (Togan'a Armağan. — Istanbul, 1950—1955. — С. 31).

[57] Heusler. Gelehrte Urgeschichte. — Сс. 81—82.

[58] Heusler. Gelehrte Urgeschichte. — С. 38.

[59] Heusler. Gelehrte Urgeschichte. — С. 39.

[60] Heusler. Gelehrte Urgeschichte. — С. 48; пор. сс. 6—7.

[61] Текст із «Gesta Francorum 727» поданий A. Eckhardt-ом — «Sicambria. Capitale légendaire des français en Hongrie // De Sicambria à Sans-Souci»: Histoires et légendes franco-hongroises. — Paris, 1943. — Сс. 14—15, прим. 1.

[62] Heusler. Gelehrte Urgeschichte. — С. 62.

[63] Heusler. Gelehrte Urgeschichte. — Сс. 14, 43—44.

[64] Heusler. Gelehrte Urgeschichte. — Сс. 34—35.

[65] Heusler. Gelehrte Urgeschichte. — Сс. 36—39.

[66] Heusler. Gelehrte Urgeschichte. — Сс. 64—68.

[67] Eckhardt. De Sicambria à Sans-Souci. — Сс. 20—26.

[68] Gesta. Ed. Trillmich. — С. 470.

[69] C. Cahen. Pre-Ottoman Turkey. Trans. J. Jones-Williams. — New York, 1968. — Сс. 19—50; Speros Vryonis, Jr., The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century. — Berkeley, 1971. — Сс. 80—96.

[70] Cahen. Pre-Ottoman Turkey. — Сс. 64—96; Vryonis Jr., The Decline of Medieval Hellenism... — Сс. 96—113.

[71] Cahen. Pre-Ottoman Turkey. — Сс. 216—230. Пор. також: K. Bertau. Deutsche Literatur im Europäischen Mittelalter I [800—1197]. — München, 1972. — P. 188.

[72] Histoire anonyme de la première croisade. Ed. L. Bréhier. — Paris, 1924.

[73] Ed. Gertz // SMHD II. — Сс. 443—492, зокрема с. 488.

[74] Cahen. Pre-Ottoman Turkey. — С. 120: Cambridge Medieval History IV, pt. 1, ed. J. M. Hussey. — С. 746.

[75] Dumézil. Gods of the Ancient Northmen. — С. 13.

[76] Див.: Pritsak // Hungaro-Turcica. — Budapest, 1976. — Сс. 24—28.

[77] Pritsak. Die bulgarische Fürstenliste. — Wiesbaden, 1955. — Сс. 35—42, 50—51.

[78] Pritsak. Bulgarische Fürstenliste. — С. 54.

[79] Див., напр., V. Minorsky. Ḥudūd al-ʻĀlam. — London, 1937. — Сс. 445, 456, 458, 481. Стосовно етимології назви *«ās»* (відмінної від давньосканд. *«áss»*) див.: Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка. — Т.1; 1958. — С. 79—80.

[80] Taqwīm al-buldān. Ed. Reinaud та de Slane. — Paris, 1940. — С. 201.

[81] Див., напр., Bernard S. Bachrach. A History of the Alans in the West. — Minneapolis, 1973.

82 Political Institutions. — One Thousand Years: Western Europe in the Middle Ages, ed. R. L. De Molen. — Boston, 1974. — С. 142.

83 Детальніше про це див. ч. II, т. 4 цієї праці.

84 H. Dunger. Die Saga vom Trojanischen Krieg in den Bearbeitungen des Mittelalters und ihren antiken Quellen. — Leipzig, 1869.

85 E. Lüthgen. Die Quellen und der historische Werth der fränkischen Trojasage. — Bonn, 1875; A. Eckhardt. Sicambria. — Сс. 11—52.

86 Ці формули майже дослівно повторив Карл Лисий у своїх грамотах: «Ex preclaro et antiquo Trojanorum sanguine nati». Див.: Troy. — Encyclopaedia Britannica, XXII. — Chicago, 1966. — С. 508. Пор.: K. Barroux. Dagobert, roi des Francs. — Paris, 1938; A. Giry et al. (ed.), Recueil des actes de Charles II le Chauve, 3 томи. — Paris, 1943—1955.

87 A. Joly. Benoît de Sainte-More et le Roman de Troie. — Paris, 1870—1871; R. Jäckel. Dares Phrygius und Benoît de Ste-More. — Breslau, 1875; F. Settegast. Benoît de Ste-More. — Breslau, 1876; G. Körting. Der altfranzösische Roman de Troie. — Paderborn, 1883.

88 Pritsak. The Igor Tale as a Historical Document // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., 12, 1969—1972. — Сс. 44—61.

89 «Слово» цитується за останнім виданням Романа Якобсона у його Selected Writings IV (сс. 133—163). Числа відносяться до Якобсонового поділу «Слова» на вірші.

90 Див.: von See. Germanische Heldensage. — Frankfurt am M., 1971. — С. 42.

91 Див. статтю Куніка в «Mélanges Russes I». — Спб., 1851. — Сс. 419—421.

92 Moravcsik. Byzantinoturcica I^2. — Сс. 76—77.

93 Hkr I (IF 26). — С. 22 (Goðheimar, Goðheimr), с. 27 (Goðheimr); с. 21 (Manheimar), с. 22 (Mannheimar).

94 Gotthiod und Utgard II, 1936. — Сс. 350—352.

95 Schütte. Our Forefathers I, 1929. — Сс. 33—34, 159.

96 Tolkien. The Saga of King Heidrek the Wise, 1960. — Сс. 49, 50, 53.

97 Edda Snorra Sturlusonar, ed. F. Jónsson, 1931. — С. 135: «þar sem nv er kavllvð Danmork, en þa var kallat Gotland»; пор. с. 186.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

1 The Skalds. Ann Arbor, 1968. — С. 13; пор. також: Frank. Court Poetry. — Сс. 40—49. [Див. також: М. И. Стеблин-Каменский. Историческая поэтика. — Ленинград, 1978].

[2] В його «Erfidrápa Haralds harðráða». Сноррі Стурлуссон у своїй «Едді» (ed. Jónsson. — Kbh, 1931. — С. 159, № 275) зазначає, що цей кеннінґ застосовувався до візантійського імператора («Grickia konvngr»). Пор.: R. Meissner. Die Kenningar. — С. 369; О. Ридзевська у своїй статті // ТОДРЛ 2. — С. 7, прим. 2 цитує цей кеннінґ з праці Мейсснера, не ідентифікуючи його.

[3] GAL I². — С. 93.

[4] Про них див.: CPB II. — Сс. 442—446; GAL I². — С. 124.

[5] GAL I². — Сс. 155—157; пор. Frank. Court Poetry. — Сс. 152—153, 174—177.

[6] Turville-Petre. Skaldic Poetry. — Сс. LXVI—LXVII; пор.: Frank. Court Poetry. — Сс. 30—33.

[7] Turville-Petre. Skaldic Poetry. — С. LXXIV. Про свої розшуки він розповів на одній із лекцій із Північних Студій, присвячених пам'яті Доротеї Кок (Dorothea Kock), що відбулася 17 березня 1970 року в університетському коледжі в Лондоні. Пор.: O. Moberg // Historisk Tidskrift. — Sthlm, 1963 — 83. — Сс. 385—390.

[8] A. Campbell. Scaldic Verse and Anglo-Saxon History. — London, 1971.

[9] Campbell. Scaldic Verse. — С. 3.

[9a] Див. також два відомих східноскандинавських dróttkvœtts на камені в Карлеві (OD. — С. 381) та на коробці з Сіґтуни (OS. — С. 404).

[10] Про Браґі див.: GAL I². — Сс. 125—129; Hollander. Skalds. — Сс. 25—37; Frank. Court Poetry. — Сс. 103—105, 108—110; Turville-Petre. Scaldic Poetry. — Сс. 1—6. Див. також сс. 230—231 цього тому.

[11] Kock I, с. 3 = Skj I. — С. 5. Останній рядок цієї строфи зберігся в кількох варіантах (див.: IF I: 1. — С. 151, прим. 6). Однак ми не будемо обговорювати їх, оскільки вони важать лише для дослідників давньоскандинавської літератури.

[12] Vigfússon-York Powell. Origines Islandicae II, 1905. — С. 88 (з моїми додатками).

[13] Див.: GAL I². — Сс. 153, 131—136; Hollander, Skalds. — Сс. 38—48; H. Magerøy // KHL XX, 1976. — Cols. 362—363.

[14] Найновіше видання — E. Wessén. Ynglingasaga // Nordisk Filologi, A. Texter 6. — Sthlm, 1976, 76 сс. Основні дослідження: W. Åkerlund. Studier över Ynglingatal. — Lund, 1939. — (8)+274 сс.; S. Beyschlag. Konungasögur. — Kbh, 1950. — Сс. 21—105. «Háleygjatal» — поетична хроніка династії Семінґів — написана для Гладаярла Гакона Сіґурдарсона (970—995 рр.), створена за

зразком «Ynglingatal», однак ті строфи з неї, що збереглися, не містять інформації по Східній Європі.

[15] Термін «austrvegr» пізніше почав означати «Русь».

[16] Цього терміна, на жаль, немає в жодному скальдичному тексті.

[17] Kock I. — С. 5, строфа 8 = Skj I, 9; 9. Hkr I (IF 26). — С. 36 = Ynglinga saga, ed. A.Wessén. — Oslo, 1976. — С. 21.

[18] Hkr/Hollander. — С. 21. З моїми поправками.

[19] Aðalsýsla — центральна частина Естонії, розташована навпроти острова Сааремаа (Ey-Sýsla).

[20] В «Lexicon Poeticum» див. слово «Eysýsla» (p. 116b) і «Sýsla» (с. 557b). Переклад Голландера — доволі-таки вільний. Він точний, коли йдеться про Скандинавію, але неточний щодо Східної Європи, географічних назв, епітетів і т. п., які часом просто опущені. В цих випадках я вставляв власний дослівний переклад.

[21] Kock I. — С. 7 = Skj I. — С. 12; пор.: Hkr I (IF 26). — Сс. 61—62 = Ynglinga saga, ed. Wessén. — С. 36.

[22] Hkr/Hollander. — С. 35 (з моїми поправками).

[23] Kock I. — Сс. 7—8 = Skj I. — Сс. 12—13; пор.: Hkr I (IF 26). — Сс. 64—65 = Ynglinga saga, ed. Wessén. — С. 38.

[24] Hkr/Hollander. — С. 38.

[25] GAL I². — Сс. 171, 173.

[26] Ed. F. Jónsson. — С. 30.

[27] Kock I. — С. 40 = Skj I. — С. 75.

[28] Термін «Bjarmar» віднайдено в поезії скальдів лише в поетичних вставках «Qrvar-Odds saga» (Kock II, group VII, строфа 8, рядок 3 = Skj II. — С. 299). Про цю саґу див.: GAL II². — СС. 483—487. Пор.: Lexicon Poeticum. — С. 49а (під гаслами «Bjarmar», «bjarmskr»).

[29] Hkr/Hollander. — С. 140; пор.: J. Sephton. The Saga of King Olaf Tryggvason. — London, 1895. — С. 44.

[30] Kock I. — С. 41 = Skj I. — С. 76; пор.: Hkr I (IF 26). — С. 217 та Óláfs saga Tryggvasonar en mesta, ed. Ó. Halldórsson I. — С. 64.

[31] Див.: GAL I². — Сс. 172—173.

[32] Kock I. — С. 34 = Skj I. — С. 62; пор.: Hkr I (IF 26). — Сс. 158, 159, 160 та OsTm, ed. Ó. Halldórsson. — Сс. 26—27.

[33] Hkr/Hollander. — Сс. 101—102 (з моїми поправками). — Сс. 19—20; G. Labuda. Fragmenty II. — С. 123.

[34] Про нього див.: GAL I². — Сс. 186—189; Hollander. Skalds. — Сс. 118—128; Frank. Court Poetry. — Сс. 55—57, 81—82, 115—118, 160—163.

[35] Kock I. — Cc. 43—44 = Skj I. — Cc. 81—82.

[36] Hollander. Skalds, c. 122; пор.: Turville-Petre. Scaldic Poetry. — Cc. 47—48.

[37] Про нього див.: GAL I². — Cc. 158—171; Hollander. Skalds. — Cc. 55—100; Turville-Petre, Scaldic Poetry. — Cc. 15—41; Frank. Court Poetry. — Cc. 50—57, 76—80, 122—123, 136—138, 147—149.

[38] Hollander. Skalds. — C. 55.

[39] Див. т. 2 цієї праці.

[40] З приводу визначення місця битви див. есе Gwyn Jones-a у вступі до його перекладу «Egils saga» (1960. — Cc. 3—9).

[41] Kock I. — C. 29 = Skj I. — C. 51; пор.: Egils saga, ed. S. Nordal (IF 2). — C. 142 та: Frank. Court Poetry. — Cc. 78—80.

[42] Frank. Court Poetry. — C. 53 (з моїми поправками); Egils saga/Jones. — C. 131; пор.: Turville-Petre. Scaldic Poetry. — C. 20. Про історичність цих строф див.: A. Campbell. Skaldic Verse and Anglo-Saxon History. — Cc. 5—7.

[43] Kock I. — C. 28 = Skj I. — C. 50; пор.: Egils saga, ed. S. Nordal (IF 2). — C. 127.

[44] Egils saga/Jones. — C. 119.

[45] Про стосунки бога Одіна з йотами (Gautar) див.: O. Briem. Vanir og Æsir. — Rvík, 1963; див. також с. 257.

[46] Kock I. — C. 24 = Skj I. — C. 42 = Turville-Petre. Scaldic Poetry. — C. 39; пор.: Egils saga, ed. S. Nordal (IF 2). — C. 254.

[47] Egils saga/Jones. — C. 209: пор.: Turville-Petre. Scaldic Poetry. — Cc. 24—41, зокрема с. 39, та: Hollander. Skalds. — C. 97.

[48] Про цей епітет див. також: Labuda. Fragmenty II. — C. 124, прим. 51.

[49] Вираз «бути схожим на кобилу» вважався смертельною образою (прим. Голландера).

[50] Kock I. — C. 89 = Skj I. — C. 176; пор.: Hkr I (IF 26). — C. 270.

[51] Hkr/Hollander. — C. 173 (з моїми поправками).

[52] Див.: Skj I. — C. 100.

[53] Kock I. — C. 55 = Skj I. — C. 100.

[54] CPB II. — C. 81 (з моїми поправками).

[55] Про нього див.: GAL I². — Cc. 33, 177; II². — Cc. 49, 51, 93—95. Пор.: Е. Рыдзевская. К варяжскому вопросу // BAS-S, 1934, № 8. — C. 620.

[56] Ed. Unger—Vigfússon I. Chia, 1860. — C. 211 (Þórleifs þáttr jarlaskálds). Пор.: Е. Рыдзевская // BAS-S, 1934, № 8. — C. 620, прим. 1.

[57] Відносно терміна «Холодна Швеція» див. с. 294 в цьому томі.

[58] Пор.: M. Vasmer, REW III. — Heidelberg, 1958. — С. 41.

[59] Про нього див.: GAL I². — Сс. 173—177; Hollander. Skalds. — Сс. 101—116; Frank. Court Poetry. — Сс. 60—62, 71, 84—85, 91, 96—97; Turville-Petre. Scaldic Poetry. — Сс. 59—63.

[60] Kock I. — С. 65 = Skj I. — С. 122.

[61] Поема складається з таких розділів: Гакон а) помщається своєму батькові; б) вирушає в похід проти ґерманського імператора Оттона II (Ótta keisari) (цей похід 975 року згадується у 28 строфі); в) приносить жертви в Gautland-i; г) б'ється з Ragnfrøðr-ом Ейрікссоном; д) знову б'ється з Раґнфрьодом; е) Гакон встановлює мир і відроджує культ бога Тора (Þórr). Пор.: A. E. Freudenthal. Einar Skålaglams Vellekla öfversat och förklarad (Diss). — Helsingfors, 1865. — 114 сс.; F. Jónsson // ANF 7, 1891, сс. 147—182; H. Lie // KHL XIX, 1975. — Cols. 640—643.

[62] Kock I. — С. 67 = Skj I. — С. 125; пор.: Hkr I (IF 26). — С. 219.

[63] Frank. Court Poetry. — С. 61 (з моїми поправками); пор.: Hkr/ Hollander. — С. 141, та Hollander, Skalds. — Сс. 106—107.

[64] Kock I. — С. 67 = Skj I. — С. 128; пор.: Hkr I (IF 26). — С. 246, та OsTm, ed. Ó. Halldórsson I. — Сс. 102—103.

[65] Hkr/Hollander. — С. 158 (з моїми поправками); пор.: Hollander. Skalds. — С. 111, та OsTm/Sephton. — С. 66.

[66] Kock I. — С. 68 = Skj I. — С. 129; пор.: Hkr I (IF 26). — С. 257—258, та OsTm, ed. Ó. Halldórsson I. — С. 137.

[67] Hkr/Hollander. — С. 165 (з моїми поправками); пор.: Hollander. Skalds. — С. 111, та OsTm/Sephton. — С. 84.

[68] Про нього див. GAL I². — Сс. 177—178.

[69] Kock I. — С. 75 = Skj I. — С. 145; пор.: Hkr I (IF 26). — С. 286.

[70] Hkr/Hollander. — Сс. 184—185.

[71] Див.: CPB II. — С. 445; Frank. Court Poetry. — Сс. 96, 105—108, 118—119.

[72] GAL I². — С. 204; див. фрагмент його оповіді про Христа в: Snorra Edda, ed. F. Jónsson. — С. 158, § 65.

[73] CPB II. — С. 17.

[74] GAL I². — С. 205. Frank. Court Poetry (с. 105: «вважається найважчим зразком dróttkvœtt-у»). — Сс. 106, 108, 112—115. Спеціальні монографії по Þórsdrápa: K. Reichardt // PMLA 63, 1948. — Сс. 329—391; V. Kiil. Eilífr Goðrúnarson's Þórsdrápa // ANF 71, 1956. — Сс. 89—167; H. Lie // KHL XIX, 1975. — Cols. 397—400. Пор. також: Turville-Petre. Myth. — Сс. 15, 78—79, 81, 85, 128, 134.

[75] Стосовно Geirøðr/Geruthus див.: Saxo. Gesta, ed. Olrik—Ræder I. — Сс. 239—242; Turville-Petre. Myth. — Сс. 31, 78—81.

[76] Пор.: Lexicon Poeticum. — С. 343a.

[77] Gelehrte Urgeschichte. — Сс. 43—45.

[78] Megingjarðar — «головний пояс». Мається на увазі пояс Тора. Коли Тор підперізувався ним, його божественна сила (ás-megin) подвоювалася; пор.: Turville-Petre. Myth. — С. 85.

[79] Kock I. — Сс. 76, 77, 78 = Skj I. — Сс. 148, 149, 150; пор.: текст в: Snorra Edda, ed. F. Jónsson. — Сс. 107 (№ 74), 108 (№ 80), 109 (№ 84).

[80] Переклад мій; пор.: SnE/Brodeur. — Сс. 124, 125—126, 127; нім. переклад Г. Неккеля та Ф. Ніднера: Die jüngere Edda (Thule XX), 4th ed. 1966. — С. 153 (№ 74), с. 155 (№ 80), с. 157 (№ 84); та короткий переказ англійською в: CPB II. — Сс. 19, 20, 21.

[81] Про нього див.: GAL I². — Сс. 142—146, 151—154; Turville-Petre. Scaldic Poetry. — Сс. 42—45; Frank. Court Poetry. — Сс. 57—60, 67, 82—84, 106—107, 115—117.

[82] Свьолнір — одне з імен Одіна; його дружиною була земля.

[83] Назва «Finnar» — «лопарі» є також й у фрагменті поеми невідомого скальда X ст.: Kock I. — С. 93 (С, строфа 3, рядок 2) = Skj I. — С. 185; пор. Lexicon Poeticum. — С. 133a. Назва «Finnmerkr» — «Фінмарк» зустрічається в: Nóregs Konungatal I, строфа 7 (=Kock I. — С. 279 = Skj I. — С. 580); про цю працю, написану наприкінці XII ст., див.: GAL II². — Сс. 46—49.

[84] Худоба, що живиться бруньками з дерев (прим. Голландера).

[85] Kock I. — С. 40 = Skj I. — С. 74; пор.: Hkr I (IF 26). — С. 221, та Fgr , ed. F. Jónsson. — Kbh, 1902—1903. — С. 53.

[86] Hkr/Hollander. — С. 142; пор.: Turville-Petre. Scaldic Poetry. — С. 44.

[87] Див.: GAL I². — Сс. 182—183, 112, 178.

[88] Ридзевська пише про цей похід: // КСИИМК 11. — М.—Л., 1940. — Сс. 53—57.

[89] Kock I. — С. 101 = Skj I — С. 201; пор.: Hkr I (IF 26). — Сс. 166—167, та OsTm, ed. Ó. Halldórsson II. — С. 243.

[90] Hkr/ Hollander. — С. 223; пор.: OsTm/Sephton. — С. 402.

[91] Hkr I (IF 26). — С. 339 = Hkr/Hollander. — С. 223.

[92] Четвертий та восьмий рядки кожної строфи є частинами рефрену (stef).

[93] Kock I. — С. 101 = Skj I. — С. 201; пор.: Hkr I (IF 26). — Сс. 339—340.

[94] Hkr/Hollander. — Сс. 223—224; див. вище, прим. 89.

[95] Голландер перекладає «sýslur» як «райони». Див. натомість прим. «а» Б. Адалб'ярнарсона до 153 віси (Hkr I (IF 26). — С. 340).

[96] Kock I. — C. 101 = Skj I. — C. 202.

[97] Див. вище, прим. 90; Hkr/Hollander. — C. 224 (з моїми поправками).

[98] Про нього див.: GAL I². — Cc. 179—180.

[99] Про саму цю битву і слов'ян, які брали в ній участь, див.: Labuda, Fragmenty II. — Cc. 235—259.

[100] Kock I. — C. 102 = Sklj I. — C. 204; пор.: Hkr I (IF 26). — C. 365; Fgr, ed. F. Jónsson. — C. 129; Oddr, OsT, ed. F. Jónsson. — Cc. 228—229.

[101] Hkr/Hollander. — C. 240 (з моїми поправками).

[102] Kock I. — C. 102 = Skj I. — C. 204; пор.: Hkr I (IF 26). — C. 367, і OsTm, ed. Ó. Halldórsson II. — C. 289.

[103] Hkr/Hollander. — C. 241; пор.: OsTm/Sephton. — C. 431.

[104] Про нього див.: GAL I². — Cc. 233—237; Hollander. Skalds. — Cc. 128—136; Frank. Court Poetry. — Cc. 62—68, 85—88, 103—104, 156—157, 163—164, 180; Turville-Petre. Scaldic Poetry. — Cc. 70—73.

[105] Kock I. — C. 81 = Skj I. — C. 156.

[106] Пор.: CPB II. — C. 94.

[107] Щодо ототожнення *Hólmr* = *Borgundarhólmr* (Борнгольм) див.: прим. Б. Адалб'ярнарсона до 119-ї віси (Hkr I (IF 26). — C. 253); Lexicon Poeticum. — C. 273b.

[108] Kock I. — C. 81 = Sklj I. — C. 157; пор.: Hkr I (IF 26). — C. 253; Fgr, ed. F. Jónsson. — C. 110, і OsTm, ed. Halldórsson I. — C. 111.

[109] Hkr/Hollander. — C. 163 (з моїми поправками); пор.: OsTm/Sephton. — C. 70.

[110] Цей кеннінґ передбачає пізнішу роль Олава як короля-місіонера (прим. Голландера).

[111] Kock I. — C. 81 = Skj I. — C. 157; пор.: Hkr I (IF 26). — C. 255 і OsTm, ed. Ó. Halldórsson I. — C, 138.

[112] Hkr/Hollander. — C. 164; пор.: OsTm/Sephton. — C. 85.

[113] Про «Erfidrápa» див.: M. Olsen // Heidersskrift til Marius Hægstad. — Oslo, 1925. — Cc. 23—33; S. A. Petersen. Hallfred Vandraadeskjald Óttarssons Arvedrapa over Olaf Tryggvason: En Oversættelse og Tolkning. — Kbh, 1935. — 35 cc.; Frank. Court Poetry. — Cc. 65—67, 86—88.

[114] Kock I. — C. 82 = Skj I. — Cc. 160—161; пор.: OsTm, ed. Ó. Halldórsson II. — Cc. 268—269.

[115] OsTm/Sephton. — C. 418 (з моїми поправками).

[116] Kock I. — Cc. 82—84 = Skj I. — C. 163; пор.: OsTm, ed. Ó. Halldórsson II. — Cc. 294—295.

[117] OsTm/Sephton. — C. 434.

[118] Про нього див.: GAL I². — Сс. 193—195; II². — Сс. 351—353; Turville-Petre. Scaldic Poetry. — Сс. 87—90; Frank. Court Poetry. — Сс. 161—163, 172—174.

[119] В деяких текстах його творів назва «Garðaríki» — «Русь» представлена двічі. Спеціалісти з скальдичної поезії вважають її вставкою пізнішого переписувача; див.: F. Braun. Das historische Russland im nordischen Schrifttum des X. — XIV. Jh // Festschrift E. Mogk. — Halle, 1924. — С. 195.

[120] Про нього див.: GAL I². — Сс. 241—242, 246—248, 255—258; F. Paasche. Sigvat Tordssøn. Et skaldeportræt // Edda, 8, 1917. — Сс. 57—58; Hollander. Skalds. — Сс. 147—176; Turville-Petre. Scaldic Poetry. — Сс. 77—78; Frank. Court Poetry. — Сс. 33—42, 44—45, 49, 67, 72—74, 122, 123, 129—132.

[121] Див.: GAL I². — Сс. 241—242; текст в: Kock I. — Сс. 111—113 = Skj I. — Сс. 223—228.

[122] Про цей епітет див.: Labuda. Fragmenty II. — С. 135.

[123] Kock I. — С. 111. = Skj I. — С. 223; пор.: Hkr II (IF 27). — С. 10.

[124] Hkr/Hollander. — С. 249.

[125] Про цю місцеву назву див. т. 2 цієї праці.

[126] Kock I. — С. 111 = Skj I. — Сс. 223—224.

[127] Hkr/Hollander. — С. 250.

[128] Kock I. — С. 112 = Skj I. — С. 225; пор.: Hkr II (IF 27). — С. 20, Fgr, ed. F. Jónsson. — С. 142, легендарна саґа про св. Олава, ed. G. Jónsson // Konunga sögur I. — Rvík, 1957. — С. 226.

[129] Hkr/Hollander. — С. 255.

[130] Kock I. — С. 112 = Skj I. — С. 225; пор.: Hkr II (IF 27). — С. 20.

[131] Hkr/Hollander. — Сс. 255—256.

[132] Про Austrfararvísur див.: N. Beckman // ANF 39, 1923. — Сс. 321—332; H. Toll // NHT, 26, 1924. — Сс. 546—565; Toll // Edda 23, 1925. — Сс. 155—158; Toll // NHT 27, 1927. — Сс. 95—99; Toll // NHT 28, 1929. — Сс. 506—519; J. Schreiner // NHT 28, 1929. — Сс. 303—306; H. Patzig // ZfdA 67, 1930. — Сс. 87—96; F. Jónsson. Austrfararvísur. — Oslo, 1931; de Vries // APS 7, 1932—1933. — Сс. 169—180; H. Ellekilde // APS 8, 1933—1934. — Сс. 182—192; N. Beckman // ANF 50, 1934. — Сс. 197—217; W. van Eeden // Neophilologus 28, 1942—1943. — Сс. 228—232; T. Edqvist // Namn och Bygd 31, 1943—1944. — Сс. 62—71; Frank. Court Poetry. — Сс. 37, 74, 155, 158, 170.

[133] GAL I². — С. 243.

[134] Skalds. — С. 152.

[135] Skj I. — С. 233.

[136] СРВ II. — С. 122.

[137] Див.: с. 273 та т. 2 цієї праці.

[138] Kock I. — С. 116 = Skj I. — С. 237; пор.: Hkr II (IF 27). — С. 139.

[139] Hkr/Hollander. — С. 338 (з моїми поправками).

[140] Правдоподібно, це стосується Семінґів (клану ярла Ейріка та його переможеного сина Свейна), суперників Св. Олава в боротьбі за норвезький престол. Схожу інтерпретацію цього уривка запропонував F. Jónsson у своєму виданні «Геймскрінґли» (Hkr, Index. — С. 646). Пор.: прим. Адалб'ярнарсона до 78 віси (Hkr II (IF 27). — С. 143). Голландер у своїй праці «Skalds...» (С. 158, прим. 26) відносить це до клану шведського короля Ейріка Сіґрселі.

[141] Kock I. — Сс. 116—117 = Skj I. — Сс. 238—240; пор.: Hkr II (IF 27). — Сс. 142—143.

[142] Hkr/Hollander. — Сс. 339—340; пор.: Hollander. Skalds. — Сс. 157—158.

[143] Kock I. — С. 117 = Skj I. — С. 240; пор.: Hkr II (IF 27). — С. 145.

[144] Hkr/Hollander. — С. 341 (з моїми поправками); пор.: Hollander. Skalds. — Сс. 158—159.

[145] Див.: GAL I². — Сс. 99, 246, 255—258; O. von Friesen. Sighvat skald och solformörkelsen. — Uppsala, 1924. — 16 сс.; Frank. Court Poetry. — Сс. 129—130. Про один окремий кеннінґ з «Erfindrápa» див. с. 302.

[146] Kock I. — С. 126 = Skj I. — С. 263; пор.: Hkr II (IF 27). — С. 406.

[147] Hkr/Hollander. — С. 530.

[148] Kock I. — С. 131 = Skj I. — С. 274; пор.: Hkr III (IF 28). — Сс. 18—19.

[149] Hkr/Hollander. — С. 547.

[150] Kock I. — С. 111 = Skj I. — С. 222, пор.: Frank. Court Poetry. — Сс. 167, 174—176. Переклад рядків 1—2 взято з Frank (с. 175) і далі рядки в моєму перекладі.

[151] Див.: Fóstbrœðrasaga // Flat. Ed. Unger — Vigfússon, II. — С. 226.

[152] Див.: GAL I². — С. 239.

[153] Про нього див.: GAL I². — Сс. 237—239.

[154] Інші частини твору присвячено подвигам Св. Олава в Англії (Лондон Брідж, Кентербері), Франції (Poitou, Tourraine) та Норвегії.

[155] Kock I. — Сс. 137—138 = Skj I. — С. 290; пор.: Hkr II (IF 27). — С. 5.

[156] Hkr/Hollander. — С. 246.

[157] Kock I. — С. 138 = Skj I. — С. 291; пор.: Hkr II (IF 27). — С. 6.

[158] Hkr/Hollander. — Сс. 246—247.

[159] Kock I. — C. 138 = Skj I. — C. 291; пор.: Hkr II (IF 27). — C. 6.

[160] Hkr/Hollander. — C. 247.

[161] Kock I. — C. 138 = Skj I. — C. 291; пор.: Hkr II (IF 27). — C. 9.

[162] Hkr/Hollander. — C. 249 (з моїми поправками).

[163] Kock I. — C. 151 = Skj I. — C. 322; пор.: Hkr II (IF 27). — C. 307.

[164] Hkr/Hollander. — C. 461 (з моїми поправками).

[165] Інформацію про нього див. в GAL I². — C. 280.

[166] Kock I. — C. 182 = Skj I. — C. 394; пор.: Hkr II (IF 27). — C. 334.

[167] Hkr/Hollander. — Сс. 478—479 (з моїми поправками).

[168] Kock I. — C. 182 = Skj I. — C. 395; пор.: Hkr III (IF 28). — C. 12, та Fgr, ed. F. Jónsson. — Сс. 191—192, де ці два гельмінґи подано у зворотному порядку.

[169] Hkr/Hollander. — C. 543 (з моїми поправками) пор.: CPB II. — C. 164.

[170] Про нього див.: GAL I². — Сс. 263—269; J. de Vries. Über Arnórr jarlaskáld // ANF 67, 1953. — Сс. 156—175; Hollander. Skalds. — Сс. 177—178; Turville-Petre. Haraldr the Hard-Ruler and his Poets, 1968. — Сс. 5—10; Turville-Petre. Scaldic Poetry. — Сс. 93—97.

[171] Kock I. — C. 155 = Skj I. — C. 332; пор.: Orkneyingasaga. Ed. F. Guðmundsson (IF 34). — C. 54. А також: Snorri. Independent Óláfs saga helga (IF 27). — C. 440.

[172] Нйьорд (Njǫrðr) — ім'я відомого скандинавського божества, пов'язаного, зокрема, з морським благополуччям (він належав до роду Ванів); Ґондул (Gǫndul) — ім'я валькірії битви; Gǫndul Njǫrðr — це кеннінґ для Роґнвальда (Rǫgnvaldr).

[173] Orkneyinga saga / Dasent. — C. 39 (з моїми поправками); пор.: CPB II. — C. 193.

[174] Див.: GAL I². — Сс. 264—266.

[175] Наданим Маґнусу його названим батьком — князем Русі Ярославом Мудрим.

[176] Kock I. — Сс. 155—156 = Skj I. — C. 333.

[177] Hollander. Skalds. — Сс. 183—184.

[178] У «Поетичній Едді» це було ім'я батька Ґуннара (героя бурґундських ніфлунґів/нібелунґів).

[179] Kock I. — C. 156 = Skj I. — C. 335.

[180] Hollander. Skalds. — C. 185 (лише перший гельмінґ, з моїми поправками; другий гельмінґ подано в моєму перекладі).

[181] Kock I. — Сс. 156—157 = Skj I. — C. 335.

[182] Hollander. Skalds. — Сс. 185—186.

[183] Kock I. — C. 157 = Skj I. — Cc. 335—336; пор.: Hkr III (IF 28). — Cc. 39—40.

[184] Hkr/Hollander, c. 560; пор.: Hollander. Skalds, c. 186.

[185] Про цю битву див. у другому томі моєї праці.

[186] Kock I. — C. 157 = Skj I. — C. 336.

[187] Hollander. Skalds. — C. 186. Ця гіпербола підтверджується, до певної міри, описом історично зафіксованої великої різанини вендів (прим. Голландера).

[188] Kock I. — C. 158 = Skj I. — C. 338; пор.: Hkr III (IF 28). — C. 3.

[189] Hkr/Hollander. — C. 538 (з моїми поправками).

[190] Kock I. — C. 159 = Skj I. — C. 340; пор.: Morkinskinna, ed. F. Jónsson. — Kbh, 1932. — Cc. 37—38.

[191] Переклад мій. Пор.: CPB II. — C. 190.

[192] Kock I. —C. 159 = Skj I. — C. 340; пор.: Hkr III (IF 28). — C. 46, та Morkinskinna, ed. F. Jónsson. — C. 38.

[193] Hkr/Hollander. — C. 563.

[194] Цей епілог раніше (як, напр., в CPB II. — C. 197) включено до іншої поеми Арнора. «Þorfinnsdrápa» — це була поема на честь відомого ярла Оркнейських островів Торвіна Сіґурдарсона (1022—1064).

[195] Kock I. — C. 165 = Skj I. — C. 353; пор.: Snorra Edda. Ed. F. Jónsson. — C. 159 (N 275).

[196] Переклад мій.

[197] Про нього див.: GAL I². — C. 274.

[198] Kock I. — C. 165 = Skj I. — Cc. 354—355; пор.: Hkr III (IF 28). — Cc. 63—64.

[199] Hkr/Hollander. — C. 574; пор. CPB II. — C. 214.

[200] Про нього див.: GAL I². — Cc. 279—280.

[201] Kock I. — C. 182 = Skj I. — C. 396; пор.: Knýtlinga saga. Ed. C. af Petersens — E. Olson. — Kbh, 1919—1925. — C. 56.

[202] Пор.: CPB II. — C. 219.

[203] Про нього як поета див.: Hollander. Skalds. — Cc. 197—206, та: Frank. Court Poetry. — Cc. 28, 145, 152—153, 178.

[204] Kock I. — C. 166 = Skj I. — C. 356. У Orkneyinga saga. Ed. F. Guðmundsson (IF 34). — C. 53, а також: Hkr III (IF 28). — C. 69, цитується лише другий гельмінґ з цієї строфи.

[205] Hollander. Skalds, c. 198; пор.: Hkr/Hollander. — C. 576, та Orkneyinga saga / Dasent. — C. 38.

[206] Про нього див.: G. Storm. Harald Haardraade og Væringerne i de græske Keiseres Tjeneste // NHT. — 2 ser. — т. 4, 1884. — Cc. 354—386.

[207] Герд (Gerðr) — це божество або валькірія; в цілому це

кеннінґ про жінку, тобто Еллісів (Єлисавету Ярославну) — «богиню Русі», пор.: Benedikz. Varangians. — С. 67.

[208] Kock I. — С. 166 = Skj I. — С. 357; пор.: Morkinskinna, ed. F. Jónsson. — С. 85.

[209] Kock I. — С. 166 = Skj I. — С. 357; пор.: Morkinskinna, ed. F. Jónsson. — С. 85, Fgr, ed. F. Jónsson. — С. 236, та Hkr III (IF 28). — С. 89.

[210] Kock I. — С. 166; пор.: Morkinskinna, ed. F. Jónsson. — С. 86.

[211] Hollander. Skalds. — Сс. 199—200; пор.: Hkr/Hollander. — С. 589 (переклад четвертої строфи). В іншому вірші (другий гельмінґ за № 15) Гаральд посилається на свою битву в Північній Африці на службі у Візантії (бл. 1035 р.):

Hitt vas furr, es fjarri	Інші часи це були — далеко від моєї
fóstrlandi rauðk branda.	батьківщини — я кров'ю забагрив мечі.
Sverð í Serkja garði	Меч співав у містах
sǫng; enn þat vas lǫngu.	сарацинів; але було те дуже давно.

(Kock I. — С. 167 = Skj I. — С. 359; пор.: Benedikz. Varangians. — С. 61).

[212] Про нього див.: GAL I^2. — Сс. 269—274; Hollander. Skalds. — Сс. 189—196; Turville-Petre. Haraldr the Hard-Ruler and His Poets, 1968. — Сс. 11—18; Turville-Petre. Scaldic Poetry. — Сс. 97—102; Frank. Court Poetry. — Сс. 106, 114—115, 124, 134—135.

[213] Kock I. — С. 168 = Skj I. — Сс. 362—363; пор.: Hkr III (IF 28). — С. 44.

[214] Hkr/Hollander. — С. 562.

[215] Kock I. — С. 171 = Skj I. — С. 369; пор.: Hkr III (IF 28). — С. 68.

[216] Hkr/Hollander. — С. 577 (з моїми поправками).

[217] Kock I. — С. 171 = Skj I. — С. 369; пор.: Hkr III (IF 28). — С. 75.

[218] Переклад мій. Пор.: Turville-Petre. Scaldic Poetry. — С. 98; Hkr/Hollander. — С. 581; Benedikz. Varangians. — С. 61.

[219] Kock I. — С. 171 = Skj I. — С. 370; див.: Benedikz. Varangians. — С. 70.

[220] Kock I. — С. 171 = Skj I. — С. 370; пор.: Hkr III (IF 28). — Сс. 86—87; пор.: Frank. Court Poetry. — Сс. 134—135.

[221] Hkr/Hollander. — С. 588 (з моїми поправками). Щодо самих подій див.: Benedikz. Varangians. — Сс. 93—94.

[222] Kock I. — С. 172 = Skj I. — С. 370—371; пор.: Hkr III (IF 28). — С. 92.

[223] Hkr/Hollander. — С. 591 (з моїми поправками); пор.: CPB II. — С. 205.

[224] З якоїсь причини Г. Лябуда назвав цю поему «анонімною» і пов'язував її дату з 1031р. (Fragmenty II. — Сс. 167—168).

[225] Kock I. — Сс. 170—171 = Skj I. — С. 368; пор.: Morkinskinna. Ed. F. Jónsson. — С. 58 (зі зворотним збереженням порядку гельмінґів); Fgr, ed. F. Jónsson. — С. 218; Hkr III (IF 28). — С. 70.

[226] Kock I. — Сс. 170—171 = Skj I. — С. 368; пор.: Morkinskinna. Ed. F. Jónsson. — С. 58; Hkr III (IF 28). — С. 70.

[227] Hkr/Hollander. — С. 578, та Benedikz. Varangians. — С. 54. Тут згадується похід Ярослава на поляків 1047 року; див.: ПВЛ, вид. Д. С. Лихачова. I. — С. 104.

[228] Kock I. — С. 171 = Skj I. — С. 368.

[229] Переклад мій. Пор.: CPB II. — С. 211, та Benedikz. Varangians. — С. 55.

[230] Пор.: M. Rudnicki. Prasłowiańszczyzna, Lachia, Polska. — Poznań, 1961, II. — Сс. 248—253. Тогочасною східнослов'янською формою було вже *ljax*, а не *lęx*; див. також: Holthausen. WAWN. — С. 188.

[231] Про східних вендів див. сс. 216—217, 342

[232] Про нього див.: GAL I². — Сс. 274—275, та: Frank. Court Poetry. — Сс. 155, 159.

[233] Kock I. — С. 178 = Skj I. — С. 385; пор.: Hkr III (IF 28). — Сс. 69—70.

[234] Hkr/Hollander. — С. 578; детальніше див.: Benedikz. Varangians. — С. 55.

[235] Kock I. — С. 178 = Skj I. — С. 385; пор.: Hkr III (IF 28). — С. 71, та Frank. Court Poetry. — С. 159.

[236] Hkr/Hollander. — С. 579; *Miklagarðr* — «велике місто» — це скандинавська назва Константинополя; ця назва відома в «Eiríksdrápa» Маркуса Скеґґ'ясона = Kock I. — С. 207 (строфа 30, рядок 4 = Skj I. — С. 451) та в «Geisli» Ейнара Скуласона = Kock I. — С. 217 (строфа 53, рядок 2) = Skj I. — С. 469; пор.: Lexicon Poeticum. — С. 406b, s. v.; пор.: Benedikz. Varangians. — С. 56.

[237] Kock I. — С. 178 (строфа 4, рядок 6) = Skj I. — С. 386. Строфи двох скальдів, Bǫlverkr Arnórsson та Valgarðr á Velli, відносяться до Гаральдової сицилійської експедиції, їх цитує з англ. перекладом Benedikz, Varangians, с. 68.

[238] Kock I. — С. 178 (строфа 5, рядок 4) = Skj I. — С. 386.

[239] Інформацію про нього див.: GAL I. — С. 277; GAL II. — С. 65.

[240] Kock I. — С. 186 = Skj I. — С. 405; пор. також: Morkinskinna, ed. F. Jónsson. — С. 87; Fgr, ed. F. Jónsson. — С. 232, та Hkr III (IF 28). — С. 90.

[241] Hkr/Hollander. — С. 590 (з моїми поправками). У двох захованих строфах Stúfr-a є назви, що стосуються паломництва

Гаральда до Святої Землі, напр., «Єрусалим» (Kock I. — C. 186 (строфа 2, рядок 4) = Skj I. — C. 404), Jórdán (Kock I. — C. 186 (строфа 3, рядок 4) = Skj I. — C. 404). Ці назви відомі також з «Sigurðardrápa» Einarr Skúlasson-a, Kock I. — C. 209 (строфа 4) = Skj I. — C. 456.

242 Про нього див.: GAL I². — Cc. 275, 288.

243 Kock I. — C. 180 = Skj I. — C. 391; пор.: Fgr, ed. F. Jónsson. — C. 230, та: Benedikz. Varangians. — C. 95.

244 Kock I. — Cc. 180—181 = Skj I. — C. 391; пор.: Morkinskinna, ed. F. Jónsson. — Cc. 87—88; Fgr, ed. F. Jónsson. — C. 233, та: Hkr III (IF 28). — C. 91.

245 Hkr/Hollander. — C. 590.

246 Див. том другий моєї праці.

247 Син Свині — це натяк на Гаральдового батька — Сіґурда Гальвданарсона, якого називали sýr — «свиня».

248 Значення імені laf-Hamðir невідоме.

249 У цих віршах козляча шкура грає ту ж роль, що й «опудало» (відьмак) у дитячій історії (прим. Ґ. У. Дасента).

250 Kock I. — Cc. 185—186 = Skj I. — C. 403; пор.: Hemings þáttr, ed. G. F. Jensen. — Kbh, 1962. — Cc. 38—39.

251 Orkneyinga saga/Dasent. — Cc. 394—395.

252 Інформацію про нього див.: GAL I². — Cc. 282—286, та Frank. Court Poetry. — Cc. 46—49, 67, 75—76, 177.

253 Про цю драпу див.: A. Åkerblom // NTF 3d ser. 11 (1901). — Cc. 529—538; Magnus Olsen // Edda 15, 1921. — Cc. 161—169, та Frank. Court Poetry. — Cc. 75, 121.

254 Див.: Kock; Ф. Юнссон має *týrir*, хоча таке слово в його «Lexicon Poeticum» відсутнє; у поданій цитаті з Маркуса ця форма виступає як *rýrir* (c. 474a).

255 Kock I. — Cc. 204—205 = Skj I. — C. 445; пор.: Knýtlinga saga, ed. C. af Petersens — E. Olson. — Cc. 165—166.

256 Переклад мій. Пор.: CPB II. — C. 235.

257 Kock I. — C. 205 = Skj I. — C. 446; пор.: Knýtlinga saga, ed. C. af Petersens — E. Olson. — C. 169.

258 Kock I. — C. 206 = Skj I. — C. 447; пор.: Knýtlinga saga, ed. C. af Petersens — E. Olson. — Cc. 175—176.

259 Kock I. — C. 206 = Skj I. — C. 447; пор.: Knýtlinga saga, ed. C. af Petersens — E. Olson. — C. 177.

260 Kock I. — C. 206 = Skj I. — Cc. 448—449; пор.: Knýtlinga saga, ed. C. af Petersens — E. Olson. — C. 180.

261 Kock I. — C. 206 = Skj I. — C. 449; пор.: Knýtlinga saga, ed. C. af Petersens — E. Olson. — C. 181.

262 Переклад мій. Пор. польський переклад останньої строфи Г. Лябуди — Fragmenty II. — Сс. 172—173. В інших строфах цього ж поета є назва *Væringjar* // Kock I. — С. 180 (строфа 4, рядок 4) = Skj I . — С. 391, та Sikiley // Kock I. — С. 180 (строфа 1, рядок 4) = Skj I. — С. 390. Маркус згадує про прийом Ейріка в Константинополі (1103 р.), де він начебто одержав «півтони золота» від імператора: вказана строфа (т. 30) цитується з англ. перекладу у Benedikz. Varangians, с. 134.

263 Про нього див.: GAL I² . — Сс. 290—291.

264 Hkr III (IF 28). — С. 309 = Hkr/Hollander. — С. 740.

265 Kock I. — С. 231 = Skj I. — С. 498.

266 Пор.: СРВ II. — С. 263.

267 Річка поблизу Полоцька.

268 Kock I. — С. 331 = Skj I. — Сс. 669—670.

269 Більшість цих назв — з Північної Британії, кілька — з Ірландії (СРВ II. — С. 615).

270 Назва Самланд (*Samland*) у всій скандинавській поезії з'являється лише одного разу — у поемі невідомого автора XII ст. як частина кеннінґу про жінку: *Serkjar Samland* (Kock I. — С. 292: Anon. XII, c, строфа 33, рядки 3—4 = Skj I. — С. 600); пор.: Lexicon Poeticum. — С. 490a (s.v. *serkr*). Можна зустріти також назву Серкланд (*Serkland*) для мусульманського Сходу, включаючи Північну Африку (Kock I. — С. 292: Anon. XII, c, строфа 33, рядок 2 = Skj I. — С. 600).

271 Імена скальдів: Ґутторм Сіндрі (бл. 950—960), невідомий автор «Níðvísa» бл. 980 р., Ейнар Передзвін Терезів, Тінд Галлкессон, Ейольв Дада Скальд, Галлдор Нехрещений, Гальфрьод Важкий Скальд (Óláfs drápa, Óláfs erfidrápa), Сіґват Тордарсон, Арнор Тордарсон (Magnúsdrápa hrynhent, Magnúsdrápa dróttkvœtt), Одд кікінаскальд, Торлейк Красень, Тюдольв Арнорссон, Маркус Скеґґ'ясон, Івар Інґімундарсон (бл. 1140).

272 Імена скальдів: Ейольв Дадаскальд (бл. 997), Гальфрьод Важкий Скальд, Сіґват Тордарсон (Erfidrápa, Vísa), Б'ярні Скальд Золотих Вій, Арнор Тордарсон (Rǫgnvaldsdrápa, Magnúsdrápa dróttkvœtt, Erfidrápa Haralds harðráða), Гаральд Суворий, Тюдольв Арнорссон, Больверк Арнорссон, Вальгард з Поля та Маркус Скеґґ'ясон (1103).

273 Володимер (Valdamarr) був відомий Ейольву Дадаскальду (бл. 1000 р.), а його онук (Володимер Ярославич) — Сіґвату Тордарсону (бл. 1031 р.).

274 Ярослав (Jarizleifr) відомий лише Тюдольву Арнорссону, однак ім'я Ярослава відоме в одній з пісень «Поетичної Едди» —

Guðrúnarkvída II (строфа 19, рядок 1), яка була написана наприкінці XII ст. (GAL II². - С. 135).

[275] Досить дивно, що назва *Hólmgarðr* (Новгород) відсутня в скальдичній поезії.

[276] Див. також: Þórarinn stuttfeldr (XII ст.). Frank. Court Poetry. — Сс. 100—101.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

[1] Щодо написів, виконаних старшим футарком, див.: E. H. Antonsen. A Concise Grammar of the Older Runic Inscriptions. — Tübingen, 1975.

[2] O. K. Jensen. The Evaluation of the Archaeological Evidence// Varangian Problems. — Kbh, 1970. — C. 40.

[3] Літературу про стилі мистецтва див. у прим. 52. Ґрунтовна праця з цієї тематики видана Гансом Крістіанссоном.— H. Christiansson. Sydskandinavisk stil. — Uppsala, 1959. Див. також: Foote—Wilson. Achievement. — Сс. 286—318.

[4] Щодо термінології: *kumbl*, див. DR. — Кол. 676—677; DR Summary. — Кол. 34; E. Wessén. Södermanlands runinskrifter. — Сс. 270—271; R. Kinander. Smålands runinskrifter. — С. 61; *bautasteinar*, див. S. B. F. Jansson. Runes of Sweden. — Сс. 86, 111—112; O. Nicolaissen // ÅNO, 2d ser, 12, 1897. — Сс. 57—74; DR. — Кол. 998—999; — *stafr*, див. S. B. F. Jansson. Runes of Sweden. — Сс. 106—107. Фото скепа (*skep*) є в праці: D.Wilson. The Vikings, 1970. — C. 48.

Для полегшення ідентифікації написів використано загальновживану серед рунологів абревіатуру колекцій: данський корпус — DR; норвезький — NYR. (Детальніше див. у бібліографічному вступі). Для шведських написів вжито абревіатуру назв провінцій знаходження — G, Ög, Öl, Sm, Sö, U, Vs; цифрами позначено номер напису. Цитовані чотири праці, в яких опубліковано збірки написів, мають таку абревіатуру: J=I. S. Johnsen. Stuttruner; M=L. Musset. Introduction à la Runologie; Мел=Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи; R = A. Ruprecht. Die ausgehende Wikingerzeit. Цифри в цій абревіатурі позначають номери написів. Номери сторінок, які цитуються, мають позначку p., pp. або c. Транслітерацію текстів написів набрано жирним шрифтом; можливі фонологічні форми (транскрипції) подано курсивом.

[5] Див.: DR 143 та DR Summary. — Кол. 19.

[6] Багато каменів іноземних мандрівників можуть бути кенотафами. Наприклад, якийсь Торі (ÞōriR) поставив своєму другові і побратиму (**fElaka sin**) вестерґотландцю Карлу, котрий був дренґом (*drœngR*), два камені: один («основний») знайдений на місці смерті Карла (Гобро, район Рандерс у Північній Ютландії = DR 127); інший («кенотаф») було встановлено на батьківщині загиблого воїна (на подвір'ї церкви містечка Ос [= округа Ос; Vg 112 = R 40]). Камінь на острові Березань, навпроти гирла Дніпра, можна вважати одним із таких каменів («основним»). Ці основні камені, що були встановлені на території Східної Європи, у переважній більшості не збереглися, ймовірно через те, що це не були власне камені, а радше дерев'яні стовпи (подібні до того, що його згадував Ібн Фадлан у 922 р.). На території Східної Європи важко знайти підходящого каменя для різьблення, тому, очевидно, тут вживали дерево. Відсутність чи незначну кількість рунічних каменів у Східній Європі можна пояснити ще й тим фактом, що місцеве населення ставилося до каменів, залишених іноземцями, непоштиво. Навіть у Швеції в середині XIII ст. рунічні камені часто використовували як будівельний матеріал. Свен Б. Ф. Янссон наприкінці 50-х відкрив у церкві міста Гов (Hov) в Естерґотланді велику кількість рунічних каменів у закладці фундаменту; поховальні пам'ятники з рунічними написами свого часу були розбиті і використані для будівництва. Див.: Fil Ark 9, 1962. — Сс. 1—39.

[7] Wa-naṣabū fī waştiha [at-talli] ḥašabatan kabīratan khaḏank wa-katabū 'alayhā 'sma 'r-raǧuli wa'şma maliki 'r-rūsi. Вид. А. Ковалівського. — Книга Ахмеда Ибн Фадлана. Харків, 1956, Арабськ. текст. — С. 313 (рук. с. 212b, рядки 6—7), рос. переклад с. 146. Пор.: A. Liestøl // Varangian Problems, Kbh, 1970. — С. 125. В одному шведському написі з Ґестрікланду (бл. 1050—1060) використані для датування роки правління тогочасного короля з Уппсали (див. с. 394).

[8] Авдусин Д. А. Скандинавское погребение в Гнездове // Вестник Московского государственного университета, 19[illegible]4. — № 1. — С. 83.

[9] Ynglinga saga, ch. 8 = Hkr 1 (IF 26). — С. 20 = Hkr/Hollander. — Сс. 11—12. Пор.: Hávamál, строфа 72.

[10] Див. розбіжності у датуванні «каменів Інґвара» на основі рунологічних критеріїв, на сс. 457, 463—464.

У 1959 році, досліджуючи стилі орнаментального мистецтва рунічних каменів вікінґівського періоду, Ганс Крістіанссон дійшов

висновку про те, що його дослідження не дають ключів до більш певного датування. «На основі орнаменту неможливо визначити, як різьблення співвіднесені між собою хронологічно» (Sydskandinavisk stil. — С. 173). Про специфіку залежності лінгвістичного датування від археологічного див. також думки Карла Мартіна Нільсена (Nielsen) в його праці Om dateringen af de senurnordiske runeindskrifter. — Kbh, 1970.

[11] Див. DR Summary, кол. 7—24.

[12] Всі рунічні тексти транслітеровано з оригіналів. Реконструйовані форми вікінґівського періоду, зокрема імена власні, подано в стандартній транскрипції, загальновживаній ученими в окремих країнах, скажімо в Данії, Норвегії, Швеції. Давньоісландські форми імен додано там, де це необхідно (позначка ON).

[13] A. Nordén // Fv 56, 1961. — Cc. 256—270; пор.: Vg 119; Otto von Friesen. Sparlösastenen. — Sthlm, 1940; I. Lindquist. Sparlösa-stenen. — Lund, 1940; W. Krause // GGA, 202, 1940. — Cc. 181—205, та J 25.

[14] Пор.: Jansson. Runinskrifter i Sverige. — С. 42, та J 20.

[15] Jansson. Runes of Sweden. — Cc. 11, 13, 14—15.

[16] Існує чимала література, присвячена написам із Рьоку; у бібліографії подано лише праці, що стосуються однієї окремої теми, пов'язаної з цієї працею. Основні праці з інтерпретації та обговорення зібраних тут пам'яток такі: O. von Friesen. Rökstenen, 1920; O. Höfler. Der Runenstein von Rök, 1952; E. Wessén. Runstenen vid Röks kyrka, 1958; пор.: N. Å. Nielsen. Runerne på Rökstenen, 1969; S. Lindqvist // ANF 82, 1967. — Cc. 197—242; обговорення: O. Höfler // Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie d. Wiss. 1954. — Teil 4. — Cc. 62—93; Höfler // ANF 1963. — Cc. 1—121; Höfler // ANF 81, 1966. — Cc. 229—254; Höfler // ANF 90, 1975. — Cc. 92—110; E. Wessén // Fv 48, 1953. — Cc. 161—177; Wessén // ANF 79, 1964. — Cc. 1—20; Wessén // ANF 81, 1966. — Cc. 255—257; L. Jacobsen // ANF 76, 1961. — Cc. 1—50; пор.: J 22. Англ. переклад див.: E. V. Gordon. An Introduction to Old Norse. 2d ed. A. R. Taylor. — Oxford, 1957, repr. 1974. — Cc. 190—191. Jansson. Runes of Sweden. — Cc. 13—14.

Хоча я і включив деякі уривки з рьокських написів до свого дослідження, однак повний їх коментар та обговорення не входить безпосередньо до завдань, поставлених перед цією працею.

[17] Адмони В. Г. — Сильман Т. И. // Сообщ. Гос. Эрмитажа, 11, 1957. — Cc. 40—43. Основна література: G. Høst // NTS 19, 1960. — Cc. 418—488; W. Krause // NTS 19, 1960. — Cc. 555—563; V. Kiil // ANF 79, 1964. — Cc. 31—42; пор.: Мел 143 та J 30.

[18] I. Lindquist // Celi 14, 1969. — Сс. 33—34; пор.: Мел 140.

[19] Е. А. Макаев // Советская археология, 1962, № 3. — Сс. 309—311. Пор.: Мел 141.

[20] DR Summary. — Кол. 17.

[21] DR Summary. — Кол. 17.

[22] DR Summary. — Кол. 16—21. Про королівські данські написи див.: L. Jacobsen. Svenskevœldets fald, 1929; Jacobsen // Scandia 4, 1931. — Сс. 234—269; Jacobsen // Scandia 8, 1935. — Сс. 64—79; Jacobsen // ÅNO, 1945. — Сс. 104—110; K. M. Nielsen // ÅNO, 1943. — Сс. 159—167; Nielsen // ÅNO, 1946. — Сс. 267—275; Nielsen // ÅNO, 1954. — Сс. 252—264; H. Jankuhn. Haithabu. 4th ed. — Neumünster, 1963. — Сс. 87—96, 4 pls. Опубліковані також кілька досліджень данських написів як історичних джерел: L. F. A.Wimmer. De danske Runemindesmœrker, I. — Kbh, 1893; J. Steenstrup // Festskrift til Kristian Erslev, 1927. — Сс. 61—84; Jacobsen // Scandia 5, 1932. — Сс. 103—147; H. A. Koefoed // Scandinavian Studies 35, 1963. — Сс. 110—122.

[23] J. Markwart. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. — Leipzig, 1903. — Сс. 309—310, 322—327.

[24] Пор.: DR I.— Кол. 661.

[25] Див.: Hkr I (IF 26). — С. 116 = Hkr/Hollander. — С. 75.

[26] Пор.: DR Summary.— Кол. 19.

[27] M. Olsen // Viking Antiquities in Great Britain and Ireland 6, 1954. — С. 184 (Andreas II), с. 189 (Ballaugh). Абревіатура: М. С. — P. Kermode. Manx Crosses. — London, 1907; B — E. Brate. Runinskrifterna på ön Man // Fv 2, 1907. — Сс. 20—34, 77—95.

[28] W. Krause. Der Runenstein von Pilgårds // NAWG 3, 1952. — Сс. 53—68, 1 pl.

[29] Стосовно термінів *drængR* та *þægn* див.: S. Aakjær // APS 2, 1928. — Сс. 1—30; K. M. Nielsen // ÅNO, 1945. — Сс. 111—121; R. — Сс. 62—67; P. G. Foote—D. M. Wilson. Achievement. — Сс. 105—108; пор. L. Jacobsen // APS I, 1921. — Сс. 235—237.

[30] Пор.: ПВЛ, вид. Лихачова, І. — С. 142 (під 1093 р.).

[31] Пор.: ПВЛ, вид. Лихачова, І. — С. 176 (під 1097 р.).

[32] Про термін *félagi* див.: R, 69—72, та Foote—Wilson, Viking Achievement. — С. 97.

[33] Про взаємозв'язок термінів *félagi*, *hemþægi* (давньодан.) *styrimannr* (давньошвед. *stŷrimaðr*) та (давньодан.) *landmannr* (давньошвед. *landmaðr*) див.: Jankuhn. Haithabu. 4th ed. — Сс. 91—93; M, 155. — Сс. 265—268; R. — Сс. 59—77, 186—187.

[34] Про *bóndi* див.: Foote—Wilson. Achievement. — Сс. 80—87.

[35] Про *frelsisǫl* див.: Foote—Wilson. Achievement. — Cc. 72—73.

[36] Пор. DR I. — Кол. 390.

[37] Brøndsted, Vikings. — C. 207; Jansson, Runinskrifter i Sverige. — Cc. 88—89 = Runes of Sweden. — Cc. 64—65; O. Moberg // Historisk Tidskrift, 83. — Sthlm, 1963. — Cc. 385—390.

[38] Jansson, Runinskrifter i Sverige, c. 86 = Runes of Sweden. — C. 61.

[39] Див. DR Summary, 1947. — Кол. 51.

[40] Ruprecht. Die ausgehende Wikingerzeit = R. — Cc. 125—169.

[41] L. E. Grandjean. De danske gotlandsfarere. — Visby, 1950.

[42] Див.: E. Kunik // B. Dorn. Каспий. — Спб., 1876. — Cc. 672—673.

[43] Пор.: M. Olsen // NK VI, 1933. — Cc. 83—113.

[44] Olsen // NK VI. — C. 92.

[45] Пор.: NYR V, 1960. — C. 245.

[46] Hkr II (IF 27). — C. 318 = Hkr/Hollander. — C. 468.

[47] Напр., Hkr II (IF 27). — C. 346, 386 = Hkr/Hollander. — Cc. 488, 516.

[48] Hkr II (IF 27). — C. 163 = Hkr/Hollander. — C. 354.

[49] A. Bæksted // ANF 57, 1944. — Cc. 266—287; C. J. S. Marstrander//NTS, 14, 1947. — Cc. 236—292; пор.: Foote-Wilson. Achievement. — C. 307.

[50] Von Friesen, ed., Runorna i Sverige. — C. 66; пор.: Jansson, Runinskrifter i Sverige. — C. 119 = Runes of Sweden. — C. 102 = M 151.

[51] Загальні огляди: von Friesen // NK VI, 1933. — Cc. 145—248; Jansson. Runinskrifter i Sverige = Runes of Sweden.

[52] Див.: B. Salin. Studier i ornamentik // Antiqvarisk Tidskrift för Sverige, 11:1. — Sthlm, 1905; B. Salin. Die altgermanische Thierornamentik. — Sthlm, 1904; F. Plutzar. Die Ornamentik der Runensteine. — Sthlm, 1924; S. Lindqvist. Yngre vikingastilar // NK XXVII, 1931. — Cc. 144—179; B. Bergman. Uppländsk run- och bildstenristning. — Sthlm, 1948; H. Shetelig // Acta Archeologica 19, 1948. — Cc. 69—113; H. Christiansson. Sydskandinavisk stil. Uppsala, 1959. Пор: S. Gardell. Gravmonument från Sveriges medeltig. — Sthlm, 1937.

[53] Щодо спеціальних досліджень шведських історичних написів див.: von Friesen // Fv 5, 1909. — Cc. 57—85, та 6, 1911. — Cc. 105—125; Wessén. Historiska runinskrifter, 1960.

[54] Цим написам присвячена лекція С. Б. Ф. Янссона у Товаристві Північних студій в пам'ять Доротеї Кок (Лондонський університет), прочитана ним 11 березня 1965 року: Swedish Vikings in England. — London, 1966.

[55] Jansson. Runinskrifter i Sverige. — Сс. 86—88.

[56] Ed. von Friesen // NK VI, 1933. — Сс. 160—162; пор.: Jansson. Runinskrifter i Sverige. — Сс. 100—102 = Runes of Sweden. — Сс. 79—80.

[57] Пор. слова рьокських каменів, де згадуються дев'ять поколінь.

[58] Маґнус Ольсен вважав, що *dróttkvætt* був складений скальдом ярла Гакона (970—995), котрого звали Vígfúss Víga-Glúmsson (NVAOA 1, 1956). Проте з цією тезою важко погодитися в цілому; див. de Vries. GAL I². — С. 124. Див. також Frank. Court Poetry. — Сс. 120—129. Стосовно англійського перекладу див.: DR Summary, 1947. — Кол. 65; Jansson. Runes of Sweden, сс. 124—125, та Foote—Wilson. Achievement. — Сс. 326—328.

[59] Про шведські написи іноземних мандрівників див.: Jansson // Svenska Turistföreningens Årsskrift, 1949. — Сс. 101—129. Jansson // Svenska spår i främmande land 3. — Сс. 1—48; Wessén // Fil Ark 6, 1957. — 23 сс., та Ruprecht. Die ausgehende Wikingerzeit, 1958.

[60] R. — Сс. 131—163.

[61] Jansson. Swedish Vikings in England. — Сс. 12—14.

[62] Досі опубліковано 222 написи в ґотландській серії.

[63] Про написи з Ардре див.: H. Pipping. Om runinskrifterna på de nyfunna Ardre-stenarna, 1901; Brate // ANF 18, 1902. — Сс. 132—141.

[64] Див.: Antonsen. A Concise Grammar of the Older Runic Inscriptions, 1975. — № 96. — С. 74, та Мел 121.

[65] Браун Ф. А. // Известия археологической комиссии, 23, 1907. — Сс. 66—75; T. J. Arne // Fv 9, 1914. — Сс. 44—48; пор.: Krause // NAWG, 1952. — С. 65, та Мел 139.

[66] Див.: K. Düwel. Runenkunde, 1968. — С. 67. Див. також: B. S. Benedikz. The Varangians of Byzantium. — Cambridge, 1978. — Сс. 230—233.

[67] Brate. Pireus-Lejonetsruninskrift, 1914. Англійський переклад див.: Gordon (Taylor). Introduction to Old Norse. — С. 193. Згадане рунічне графіті, знайдене біля входу до Буколійського палацу, слід було б вважати «просто жартами гвардійців, котрі несли службу на цьому місці», див.: Benedikz. The Varangians of Byzantium. — С. 233.

[68] Плідним внеском до уппландської рунології та рунографії є праця К. В. Томпсон — C. W. Thompson. Studies in Upplandic Runography. Ph. D. Dissertation. Harvard University, 1969. До неї включено розділ, присвячений попереднім дослідженням (сс. 1—

33); добрий зразок аналізу, починаючи з Johan-a Bure (Bureus) (1568—1652); сувора, однак вірна критика праці Брате (Brate) (сс. 18—21) та шведського корпусу — Sveriges Runinskrifter (сс. 21—23). Розділ 2, «Formulation» (сс. 34—51) містить структуру шведських написів, яка в багатьох випадках подібна до тієї, яку запропонував я. Проте Томпсон (і в цьому ми з нею розходимося в поглядах) не відділяє історичну частину написів. Її система така: 1. Меморіальна формула: ім'я особи, на кошти якої зведено меморіал; акт поминання; вираз типу «в пам'ять»; імена пом'янутих та їх зв'язок з іншими; додаткове поминання; частина 2: молитва; частина 3: доповнення; частина 4: підпис. Інші розділи присвячено оформленню (сс. 52—67), руноформам (сс. 68—89), орфографії та мові (сс. 90—129), технічним міркуванням (сс. 130—144), різьбярам рун чи тим, кому вони приписувані, та п'яти критеріям (сс. 145—155); Асмунду Карасуну (сс. 156—310). Цінність цієї праці полягає не лише в тому, що в ній розроблені точні критерії атрибуції рун, а передовсім у тому, що ці критерії застосовані практично. Див. також: C. W. Thompson // Medieval Scandinavia 3. — Odense, 1971. — Сс. 50—62, де показано, що рунограф Асмунд Карасун не ідентичний «якомусь дурному єпископові» Осмунду, котрого згадує Адам Бременський в книзі 3, розділі 15.

[69] Данська формула засвідчена також в Ög 60, 104, однак вона відсутня в написах з Sö та U.

[70] Див., напр.: von Friesen. Runornas ljudvärden // Upplands runstenar. — Сс. 77—89 («Tillägg I»).

[71] Див., зокрема: F. Plutzar. Die Ornamentik der Runensteine. — Sthlm, 1924. Пор.: Jansson. Bilder på runstenar // Runinskrifter i Sverige. — Сс. 146—164.

[72] Див.: von Friesen. Upplands runstenar. — Uppsala [1913]; Brate. Svenska runristare. — Sthlm, 1925. Пор.: Thompson. Studies in Upplandic Runography.

[73] За сучасними даними, Øpir був наймайстровитішим серед граверів; рунологи пов'язують з ним 70 написів, 45 із цих написів мають його підпис.

[74] Von Friesen // NK VI, 1933. — Сс. 208—209.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

[1] Див.: S. B. F. Jansson. Om främmande (1954). — Сс. 32—55. Автор розглядає там назви, вживані стародавніми скандинавами

для Греції, Візантії, Єрусалима, Ісландії, Данії, Норвегії, Фінляндії, Естонії та Латвії.

[2] Подібний текст розповідав у данському напису з Борнгольма (DR 379) про Алварта, батька Сацура **truknaþi han uti meþala skiþara**, «що потонув за кордоном з усією командою корабля» (бл. 1050 р.).

[3] Подібним чином лише в одному данському напису (перша половина XI ст.) вжито термін **nur** «північ». Там ідеться про Ацура, брата Фаті: **is nur uarþ tuþr i uikiku**, «він знайшов смерть на півночі, будучи у вікінґівському поході» (DR 334). Власне назва «Норвегія» походить від давньоскандинавського *norðr vegr*, «Північний шлях».

[4] Див. докладніше про це в праці Янссона (Jansson) «Swedish Vikings in England» (1965).

[5] E. Brate в Ög. — Сс. 104—105.

[6] Див. Y. H. Toivonen. Suomen kielen etymologinen sanakirja 1. — Helsinki, 1955. — Сс. 7—8; de Vries. ANEW, 1962. — С. 1.

[7] Див. von Friesen // ANF 56 (1942). — Сс. 275—290; пор. R 196.

[8] Вид. Trillmich. — С. 300.

[9] Вид. Trillmich. — Сс. 300, 358, 426, 486.

[10] Вид. Trillmich. — Сс. 348, 422, 424, 430, 448, 484, 488, 490.

[11] Hkr («Круг земний») II (IF 27). — С. 348.

[12] Hkr II (IF 27). — С. 349.

[13] Див. Jóhannesson, IEW. — С. 19.

[14] Щодо Ейста (Æistr) як особистого імені див. підрозділ «Географічні назви, вжиті як імена власні»; щодо Æist-fari див. там же.

[15] Mervalla, Ytterselö sn (область), Selebo hd (округ) = R 82 = M 85; Jansson. Svenska Utlandsfärder. — С. 12.

[16] Див. S. Gardell. Gravmonument. — Сс. 66—77.

[17] Прикметник «sœmsk» може означати також «із Земґалії» (Semgallen), тобто в нашому тексті — «земґалець».

[18] Див.: von Friesen. Upplands runstenar. — Сс. 73—76; ще Fv 7 (1912). — Сс. 6—19 і 234. Див. також: Jansson. Runinskrifter i Sverige. — Сс. 58—59 (Eng. trans. — Сс. 33—34).

[19] Bönestad, Allhelgona sn, Rönö hd. Інформацію про скандинавські поселення на р. Вента можна знайти у вид. Šturms. «Schwedische Kolonien in Lettland» // Fv 44 (1949). — Сс. 214—216 та карта на с. 215.

[20] Див. Jansson // Fv 49 (1954). — Сс. 20—25.

[21] Sö 34—35: Tjuvstigen, Vagnhärads sn, Hölebo hd = R 84. Щодо Sö 34 див.: Jansson // Fv 49 (1954). — С. 23.

[22] Після цього йде інвокація **kuþ hialbi ant þaira** — «Боже, порятуй його душу» — і підпис різьбяра: **þuriR hiu**. «Торір (ÞōriR) вирізьбив». Оскільки Торір вирізьбив один з написів Інґвара (U 1143), ми маємо відносно точну дату, бл. 1041 р., для нашого напису.

[23] Про Sö 126 (Fagerlöt. Hamra sg, Rönö hd.) див.: Jansson // Fv 49 (1954). — С. 24.

[24] Про цей титул див. R 71.

[25] Напис з Вестерйотланду, датований першою половиною XI ст., містить у собі таке: «Бранд звів цей камінь за Асмундом, своїм братом. Він [Асмунд] був убитий **otustitki**». Останнє слово має різні тлумачення: Рупрехт (с. 133 = R 42) вважає це помилкою різьбяра; він прочитує це як «*ā austrvegi*» — «під час східного походу».

[26] Див.: Jansson // ANF 62 (1947). — Сс. 186—195, 1 pl.

[27] Цей рядок, що складається із суміші загальних і шифрованих рун, розшифрував Вессен у додатку до своєї книжки (Sö, tillæg, с. 399; пор. R. — С. 60). Той самий Торстейн купив маєток в Уппланді для свого сина Ерінмунда. Ерінмунд помер, і його батько встановив меморіал на його честь у Веді. У напису згадується назва Ґарди (Garðar), «Русь» (U 209).

[28] Ім'я Андрес не вживалося в Норвегії до 1100 р. A Liestøl // NYR IV. — С. 230.

[29] Описано в «Hákonar saga Hákonarsonar», ed. G. Jónsson // «Konunga sögur III». — Rvík, 1957. — Сс. 94—95.

[30] Von Friesen // Got Ark 6 (1934). — Сс. 46—49 (=R 197). Щодо терміна *skæiðar vīsi* див.: Jansson. Runinskrifter i Sverige. — Сс. 50—52, а також цю книжку, с. 426.

[31] Докладніше див. U III. — Сс. 194—196, та О. О. Мельникова // «История СССР» (1974, № 6). — Сс. 174—178.

[32] Нов. I літопис, вид. А. Н. Насонов. — С. 90; пор. М. Н. Тихомиров, «Древнерусские города», 2-ге вид. — М., 1956. — С. 123.

[33] Нов. I літопис, вид. А. Н. Насонов. — С. 365.

[34] Paul Johansen. «Die Kaufmannskirche im Ostgebiet» // Vorträge und Forschungen, ed. T. Mayer, 4. — Lindau та Constanz, 1958. — Сс. 499—525.

[35] G. Turville-Petre. Origins. — Сс. 171, 178—179.

[36] «Qui in ecclesia beati Olavi ibidem ministrabat». («Який служив у церкві св. Олава»). Acta, ed. Gustav Storm // MHN. — Kria, 1880. — С. 142.

[37] G. F. Sartorius // Hansisches Urkunderbuch, ed. J. M. Lappenberg II. — Hamburg, 1830. — С. 42.

[38] Нов. І літопис, вид. А. Н. Насонов. — С. 37 (Синодальный список) = С. 226 (Комиссионный список).

[39] Вид. А. Н. Насонов. — С. 57 = С. 258.

[40] Вид. А. Н. Насонов. — С. 93 = С. 334.

[41] Див. S. Gardell. Gravmonument. — Сс. 66—77.

[42] Magnus Olsen // NYR I. — Сс. 154, 157.

[43] NYR I. — Сс. 159—176.

[44] NYR I. — С. 154.

[45] NYR I. — С. 152; давнішу інтерпретацію Вітагольму подано в NYR I. — Сс. 155—156. Це єдиний відомий норвезький напис, де з'являється термін Ґарди (Garðar).

[46] Norske Oldfunn YI: «Evje-Stenen og Alstad-Stenen». — Oslo, 1933. — С. 29; див. також М 138 і с. 275; Мел 6.

[47] // Viking 29 (1965). — Сс. 61—75.

[48] Hkr I (IF 26). — Сс. 176—177 = Hkr/Hollander. — С. 114.

[49] Ф. А. Браун // «Известия археологической комиссии», 23.— СПб., 1907. — Сс. 66—75 (=R 194 = М 109).

[50] Див. Metzenthin, Länder. — Сс. 12—13; Hkr III (IF 28). — С. 371, посилання 1, і Мел 20. — Сс. 199—200.

[51] «В поисках следов варягов-викингов» // «Slavia», 8 (1929—1930). — С. 764.

[52] Див. Л. В. Черепнин (ред.). «История Молдавской ССР» I. — Кишинев, 1965. — С. 80.

[53] Детальніше це подано в праці Пріцака «The Polovcians and Rus'» // Archivum Eurasiae Medii Aevi 2 (1976 [1981]). — Сс. 279—338.

[54] Розповідь починається так:

A (Hkr, Flat)	B (Osh; пор. H.m.s.)
Sá atburðr varð á Griklandi, þá cr þar var Kirjalax konungr, at konungr fór hcrfcrð á Blǫkumannaland. En cr hann kom á Pézínavǫllu... (Hkr III [IF 28]. — P. 371= Flat II, cd. Ungcr—Vigfússon. — P. 380).	Sa atburþr varð a Griclandi, þa cr þar var Kirialax konungr, at konungr for hcrfcrðir a Blǫcumanna vǫllu. Enn cr hann com a Pczina vǫllu... (Óláfs saga hclga, cd. Munch— Ungcr [Kria, 1853]. — P. 242=cd. O. A. Johnscn—J. Hclgason II [Os- lo, 1941]. — P. 633=Hcilagra manna sögur II, cd. Ungcr [Chria, 1877]. — P. 175).

Переклад:

«Це сталося в Греції за часів, коли король Кір'ялакс [Йоанн Комнен, 1118—1143] правив там і був у поході проти Блеку-

манналанду. Коли він дістався до Пецінаських рівнин...» Див. Hkr/Hollander. — С. 787.

[55] «Варязькі» написи нещодавно витлумачив досить поверхово Б. Бенедікц у своїй переробці основної праці С. Бльондала (Sigfús Blöndal) «The Varangians of Byzantium». — Сс. 223—233.

[56] Поле біля Уппсали, де бл. 980—990 рр. сталася відома битва між шведами, очолюваними Ейріком Емундарсоном, і данами, під проводом короля Гаральда Ґормссона, в якій шведи здобули перемогу.

[57] Ідентичність **atuti** лишається проблематичною. З-поміж усіх запропонованих можливостей найпривабливіша — це шотландський порт Dundee. (Пор. Jansson, Runinskrifter i Sverige, с. 92 = Eng. trans. — С. 69).

[58] Тут закінчується ритмізована частина напису.

[59] Коментар Мюссе (Musset) до цього напису (M 97. — С. 411) відкриває дві можливості. Разом з Еріком Брате (в 1991 р.) та Рупрехтом (R 61, коментар) він схиляється до думки, що тут мається на увазі Борнгольм. Янссон (Runinskrifter i Sverige, с. 92; пор. англ. перекл., сс. 68—69) віддає перевагу другій можливості Мюссе: holmgang — технічному терміну для формального поєдинку (Jansson, English trans. — С. 69). Див. також того самого автора — Svenska utlandsfärder. — С. 45.

[60] Дотепер лишалося неможливим ідентифікувати цю географічну назву. Маґнус Ольсен пов'язав її з ісландською формою Þolomaida, «Ptolomais/Acre»; див. R 74. Якщо ця теорія правильна, то це — єдине візантійське місто, назва якого збереглася в написах. Цікаво, що в написах не вживається скандинавська назва для Константинополя — Міклаґард (Miklagarðr). Мельникова, одначе, прочитує цей фрагмент як **uarþ tu o þum þa,** «і пізніше він помер поміж них» (Мел 106).

[61] У своєму перекладі Рупрехт опускає два імені — «Скарі (Skāri) та Кнут (Knūtr)».

[62] Це мало статися до походу Інґвара, що розпочався бл. 1035 р., оскільки ім'я Інґвара згадується серед присутніх на похороні.

[63] Нове видання Янссона // Fv 53 (1958). — Сс. 245—246.

[64] Див. також працю Янссона // Fv 49 (1954). — С. 25, і того самого автора — Runinskrifter i Sverige. — С. 74.

[65] Нове видання Янссона // Fv 49 (1954). — Сс. 20—25.

[66] Нове видання Янссона // Fv 49. — Сс. 19—20.

[67] Sune Lindqvist, Gotlands Bildsteine II (Sthlm, 1941—1942). — С. 113; = R 191 = M 91.

[68] Розташованому на данському острові Мен.

[69] Правильна форма — *gulli*.

[70] Пор. Jansson, En bok om Mälarlandskapen, 86, і того самого автора — Runinskrifter i Sverige. — Сс. 46—48.

[71] Реконструкція Вессена.

[72] Див. також Jansson, Runinskrifter i Sverige. — С. 74.

[73] Щодо мармурового лева, якого венеціанці привезли з Пірея 1687 р. як військову здобич, див. Jansson. Svenska utlandsfärder, с. 46, і Benedikz. The Varangians of Byzantium. — Сс. 230—233, а також цей том. — С. 387.

[74] Типово, що в давньоскандинавських текстах, напр., Landnámabók, Heimskringla та в ісландських родинних саґах, ніколи не зустрічається ім'я Ейст (*Eistr*), у той час як ім'я Фінн (*Finnr*) трапляється часто. Щодо обох імен див. Assar Janzén // NK VII. — Сс. 56 і 131; пор. також коментарі в U II. — С. 282; U IV. — С. 603 (*Æistr*), і Sö. — Сс. 163—164 (*Finnr*).

[75] *Finnr-* як перший елемент складних імен був поширений у шведських написах (зокрема, Finn-GœiRR, Finn-Hœiðr і Finn-Viðr).

[76] Див. U II. — С. 282.

[77] Див. Sö. — С. 16.

[78] Див. Sö. — С. 157; див. також Magnus Lundgren, Erik Brate, E. H. Lind. Svenska personnamn från medeltiden. — Uppsala, 1892—1934. — С. 299.

[79] Про це ім'я див. Ög. — С. 110, і M. Lundgren et al., Svenska personnamn. — С. 303.

[80] Про це ім'я див. Sö. — Сс. 294—296.

[81] U II. — С. 242.

[82] Подробиці наведено в коментарі до U 320, 419 і 445.

[83] Пор. коментар U IV: 1. — С. 295.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

[1] Згідно із законами Уппланду, *lið* означав «дружина правителя» (пор. R. — Сс. 80—81).

[2] Ця вказівка, не засвідчена в написах U, часто зустрічається в написах з Йотланду, зокрема в Vg 8, 59, 62, 73, 74, 101, 102, 103, 108, 113, 115, 137, 150, 151, 152, 155, 157, 158; пор. Sm 35

і 37 та Ög 200. Щодо термінів *þægn* і *drængR* див. R. — Сс. 62—65 і Foote—Wilson, Achievement. — Сс. 105—108.

[3] Пор. R. — Сс. 80—81, де йдеться про термін *roðr* у законах Уппланду.

[4] Про варязькі кораблі див. Foote—Wilson, Achievement. — Сс. 223—256.

[5] The Age of the Vikings. — London, 1962. — С. 80.

[6] Також на узбережжі Норвегії (Ů 258).

[7] Пор. спеціальне дослідження С. Ліндквіста (Sune Lindqvist) // Nordiska arkeologmötet i Stockholm (1922). — Сс. 123—141, а також публікацію написів із Täby Янссона в Täby hembygdsförenings skriftserie n:l, Runristningar i Täby köping. — Täby, 1955. — Сс. 2—71. Див. також коментар Вессена в U I стосовно № U 142.

[8] Див. U I. — С. 249.

[9] Див. працю Янссона // Fv 54 (1959). — Сс. 250—252.

[10] Напис, ідентичний за змістом U 164, був знову відкритий 1958 р. у церкві Фрести, Уппланд, і опублікований Янссоном // Fv 54 (1959). — Сс. 250—253. У «The Runes of Sweden» (с. 105) Янссон пише: «Між іншим, можна помітити, що в твердженні Ярлабанкі про те, що він володіє цілим районом, міститься серйозне, але значуще перебільшення. Насправді він був, очевидно, королівським *bryti* чи призначеним управляючим району Валлентуна і, мабуть, саме тому називав себе Jarlabanke. Так чи так, слушно припустити, що він був керівником асамблеї, її закономовцем». На мою думку, Янссон недооцінює розмір статків Ярлабанкі.

[11] U 100, 101, 104, 112, 127, 133, 135, 136, 140, 141, 142, 143, 147, 148, 149, 150, 151, 160, 161, 164, 165, 212, 225, 226, 261, 309, 310, 328, 336, 343, 344.

[12] З того місця, де було зведено меморіальний камінь на його честь, можна зробити висновок, що Ярлабанкі мав успадкувати Бробю (Broby) від свого батька.

[13] У свою чергу, Інґіфаст, Ейстейн і Свейн, сини Ейстейна, звели камінь за їхнім батьком, але вказівка про те, де він помер, відсутня (U 135).

[14] Пор. Wessén. Historiska runinskrifter. — Sthlm, 1960. — С. 39.

[15] Пор. с. 432 цієї праці.

[16] Скьоґлар-Тості (Skǫglar-Tósti) був відомим шведським вікінґом і батьком Сіґрід Сторрада (Sigríðr stórráða) «Честолюбної». Ця жінка була дружиною двох провідних скандинавських правителів другої половини X ст., шведа Ейріка

Переможного (957—995) і дана Свейна Вилобородого (995—1014). Її прихильності також невдало домагався син Володимира Великого, Всеволод Волинський. Щодо Тості див. Snorri, Hkr I (IF 26). — Сс. 215, 287, 341; Hkr II (IF 27). — Сс. 433, 435, 438.

[17] Торкілл Струт (Þorkill Strút — «Високий») Гаральдссон інн гаві (Haraldsson inn hávi) був ватажком йомсвікінґів і легендарною постаттю. Див. Snorri, Hkr I (IF 26). — Сс. 272, 274; Hkr II (IF 27). — Сс. 12, 54, 333. [Hávi — це одне з імен Одіна, власне «високий», див. J. de Vries, ANEW. — С. 215].

[18] Це була остання й найбільша данина з Англії, що її заплатив Кнут своєму війську, яке поверталося. Друг і *magR* («родич з чоловікового боку після одруження») Ульва з Боррести був інший Ульв — Ульв із Скальгамри (Skalhâmra) з Рісбюле (обл. Тебю). Ульв із Боррести пережив свого друга і встановив камінь на його честь у того на батьківщині (U 161). Ульв із Скальгамри був одружений із кузиною свого друга, Ґюрід (Gȳrīðr), дочкою Онема (ŌnæmR) з Боррести (U 160, 100, 226, 328). У них було чотири сини: Ульвкетілл/Ульвкелл (Ulfkætill/Ulfkell) [U 160, 225], який помер молодим; Арнкелл (Arnkell) [U 225]; Ґюї (Gȳi) [U 160, 100, 225] і Уні (Uni) [U 160]. Окрім того, була дочка, Голмдіс (Holmdīs), яка також померла молодою [U 100]. На честь Ульва із Скальгамри було встановлено чотири камені, два в Рісбюле (один — його другом, Ульвом з Боррести, U 161, а другий — його трьома синами, Ульвкеллом, Ґюї та Уні, U 160), та два в Беллсті (Bällsta) (обл. Валлентуна), встановлені його жінкою (U 226) — Беллста, вочевидь, була її власністю — та трьома синами, Ульвкеллом, Арнкеллом і Ґюї (U 225). На честь свого батька сини збудували місце для тінґу і наказали різьбяреві, Ґуннару, викарбувати такі хвалебні слова у віршованій формі:

a.	[m]unu iki mirki maiRi uirþa þan ulfs suniR iftiR kir [þu] [snial]iR suinaR at sin faþur.	Не відшукати меморіалу могутнішого за той, що його сини Ульва встановили за ним, заповзяті молодці, за своїм батьком. (U 225).
b.	ristu stina uk staf uan uk in mikla at iartiknum uk kuriþi kas at uiri	Вони встановили камені й звели стелу, чудову стелу як знак пошани. Так само й Ґюрід кохала свого чоловіка,

þu mon i krati	тож її жалобна пісня
kiatit lata.	збереже про нього пам'ять. (U 226).

Цей переклад після праці Янссона «Runes of Sweden». — С. 103.

[19] Ґудлауґ згадує також себе на камені в церкві в Тебю (U 133): **auk at sik sialfa**.

[20] Камінь, вочевидь, було різьблено різьбярем рун Фотом (Fōtr, див. R 135), і його можна датувати часом відразу після 1050 р.

[21] Напис з Гарґа (обл. Сконела [Skånela], U 310) вказує на те, що Фастві (Fastvī) була першою дружиною Інґвара: **estriþ lit bro kiara eftiR ikuar bonta sin auk at raknualt sun hans**, «Естрід побудувала міст у пам'ять про свого чоловіка Інґвара та його сина Раґнвальда». Якби Раґнвальд був і її сином, Астрід тоді написала б **sun þaiRa**, «їхнього сина» (див. U 346, 356), тож Раґнвальд мав бути сином першої дружини Інґвара.

[22] Поряд з цим є прозовий напис Раґнвальда (U 112 A): **rahnualtr lit rista runar efR fastui moþur sina onems totR. to i aiþi, kuþ hialbi ant hena**, «Раґнвальд наказав вирізьбити ці руни в пам'ять про Фастві, його матір, котра була дочкою Онема (ŌnæmR). Вона померла в Еді. Боже, порятуй її душу».

[23] «Класичні» тексти ПВЛ (Лаврентіївський, Іпатіївський) не наводять жодного свідчення про участь варягів у поході 1043 року; ці факти збереглися в літописах, що походять від так званого «Поліхрона» 1418 р.: Софійський І (ПСРЛ [1925]. — Сс. 128—129); Нов. IV (ПСРЛ IV^2 [1915]. — Сс. 115—116) та інші.

[24] Scylices—Cedrenus. Synopsis, ed. Immanuel Bekker (CSHB XXXV). — Bonn, 1839. — С. 551.

[25] Текст напису: **ikifastr lit raisa stain uk bro kera eftiR iarlabaka faþur s[in, uk sun io]runa, uk ketilau lit at bonta sin. ybir risti**, «Інґіфаст наказав встановити камінь і збудувати міст у пам'ять про Ярлабанкі, свого батька і сина Йорун (Iōrūn); Кетільой (Kætiløy) також наказала [встановити камінь і збудувати міст] у пам'ять про свого чоловіка; Епір (ØpiR) вирізьбив [цей напис]».

[26] Може бути, що він загинув під час трагічного походу Володимира Ярославича на Константинополь у 1043 р.

[27] Щодо інформації про нього див. von Friesen. Upplands runstenar. — Uppsala, 1913. — Сс. 38—39; див. того самого автора «Runorna» // NK VI (1933). — Сс. 211—212; див. також дані у примітці до U 173 (=U I. — С. 268).

[28] L 1049. Пор. Brate. Svenska runristare. — С. 28. Див. Jans-

son. Runinskrifter i Sverige. — Sthlm, 1963. — С. 60; щодо підпису. Пор. Jansson. Runes of Sweden. — С. 36.

[29] Існує деяка непевність щодо значення терміна **lank lans**; пор. R 187 і Мел 15.

[30] Другий **sin** — це наслідок діттографії (повторення при переписуванні).

[31] Heinrici. Chronicon Livoniae, ed. L. Arbusov and A. Bauer. — Darmstadt, 1959. Index. — С. 349. Пор. Saks. Aestii. — Montreal, 1960. Index. — С. 291 c, s, v.

[32] Див. статтю U 1158 (=U IV. — С. 603) щодо інших випадків, де засвідчено це ім'я. Якщо цей Ейст був дорослим на час смерті його батька (1050-ті чи 1060-ті роки), то мав народитися десь на початку 1040-х.

[33] U 356. Ідентичний напис можна знайти в церкві у Фрьосунді, до якої належало село Енґбю (= U 346).

[34] Його було призначено єпископом як для Західного, так і для Східного Йотланду (Götland); резиденція його була в Скарі. Діяльність його припадає на роки між 1051-м і 1064-м. Див. Адам Бременський, Gesta, ed. Trillmich. — Сс. 344, прим. 64; 428, 429 і прим. 325.

[35] «A quodam Polaniae archiepiscopo» («Якимсь архієпископом Полянії») (Адам Бременський. Gesta, ed. Trillmich. — С. 334, рядок 3). Учені розходяться в цьому моменті: одні вважають, що призначеним єпархом був Арон з Колонії (діяв бл. 1049—1059 р.), польський архієпископ, чия резиденція була в Кракові. Див., наприклад, Karolina Lanckorońska. Studies on the Roman-Slavonic Rite in Poland. — Rome, 1961. — С. 59; про Арона пор. Anna Czudowska, «Aron». — SSS I (1961). — С. 49b. Вернер Тріллміх, видавець Адама Бременського, вважає, що тут ідеться про єпископа з Гнєзно Стефана I (1038—1058); Gesta. — С. 343, прим. 61. Інші вчені вважають, що тут мається на увазі архієпископ східних полян, тобто Київський митрополит. Див. Toni Schmid. Sveriges kristnande. — Uppsala, 1934. — С. 61, і Matts Dreijer. Häuptlinge, Kaufleute und Missionare im Norden vor Tausend Jahren. — Mariehamn, 1960. — С. 153. Такий погляд найвірогідніший. Навряд чи польський архієпископ, чия церква, пов'язана з Римом, переживала на той час своє відродження, міг висвячувати «єретика». 1051 року Ярослав зробив Іларіона незалежним від Візантії митрополитом, і тільки власне Іларіон міг у будь-якому випадку висвятити Осмунда на єпископа, незалежного і від Риму, і від Візантії.

Ми можемо також пригадати, що Осмунд був двоюрідним братом норвезького єпископа Сіґурда/Сіґафріда (Адам Бременський. Gesta, кн. IV, § 34. — Zusatz A 3 = с. 480), який був тісно пов'язаний з Олавом Святим, а 1028 року, після вигнання Олава Святого, перебував у засланні в Швеції. Не можна виключати можливість, що Осмунд, двоюрідний брат Сіґурда, був при дворі Ярослава разом з вигнаним Олавом Святим. Про єпископа Сіґурда див. Snorri. Hkr II (IF 27). — Сс. 184, 187, 205. Оскільки шведський король Emundr gamli («старий») був братом Ярославової дружини Інґіґерди, незалежність у церковних справах двох свояків не могла бути випадковою. Пор. Otto Janse // Fv 53 (1958). — Сс. 118—124.

[36] Фінський термін *kainulaiset* був перекладений скандинавами як *Kvenland* (див. Metzenthin. — Сс. 60—61). Народна етимологія пояснює цей термін як похідне від скандинавського слова **kweno*, «жінка». Це служило підставою для віри в те, що на східному березі Ботнійської затоки лежала *terra feminarum, Amazonae*; саму затоку називали Cwensea (як короля Альфреда; = фінське *Kainunmeri*, пор. Dreijer. Häuptlinge. — Сс. 64—65). У давньоруських джерелах їх називали каянами; див. також «каяно море», «Ботнійська затока» у тексті угоди, укладеної в Нетеборгу (Nöteborg) 1323 року.

[37] Адам Бременський. Gesta, ed. Trillmich. — Сс. 345, 346, 456; Schol. 123 (119).

[38] Див., приміром, ісландські літописи: Islandske Annaler indtil 1578, ed. Storm. — Chria, 1888, під р. 1056 (або 1057): «oaulld i kristni» (A Hen, під р. 1057. — С. 58), «oǫlld» (A Reg, під р. 1056. — С. 108), «Oaulld onnur» (A Lǫg, під р. 1056. — С. 250b), «o aulld» (A Gott, під р. 1056. — С. 318), «Oalldar air mikid» (A Odd, під р. 1056. — С. 470).

[39] Видавці літописів віднесли це слово до географічних термінів, але поза будь-яким сумнівом ми маємо тут давньоруську назву осѣк, «засіка»; військове укріплення в лісі, зроблене з повалених дерев і кілків (див. И. И. Срезневский. Материалы. — II. — С. 754, sub voce).

[40] Еквівалентний давньоестонський термін був **keden päh*, пор. Saks. Aestii. — Сс. 56, 276.

[41] Сюди ввійшли такі літописи: Софійський (с. 131); Новгородськ. IV (ПСРЛ. — IV: 1. — С. 118); Нов. V (ПСРЛ IV:2. — С. 122); Московськ. [XV ст.] (ПСРЛ XXV. — С. 379); Воскресенськ. (ПСРЛ VII. — С. 333); Никонівськ. (ПСРЛ IX. — С. 86); Тверськ. (ПСРЛ XV. — С. 152).

[42] Див. Лихачов. ПВЛ II. — С. 390.

[43] У тексті Татіщева ім'я Остромира було помилково прочитане як Стромил- (История российская. — IV, 1964. — С. 152).

[44] Соф. I (ПСРЛ, V:1.— С. 132); Нов. I (Ком., изд. А. Н. Насонов. — С. 183); Нов. IV (ПСРЛ, IV:1. — С. 120); Нов. V (ПСРЛ, IV:2. — С. 124); Моск. (ПСРЛ, XXV. — С. 380); Воскр. (ПСРЛ, VII. — С. 333); Татищев, История российская. — IV. — С. 153; Псков. I (ПСРЛ, IV. — С. 176); Никон. (ПСРЛ, IX. — С. 92); Львов. (ПСРЛ, XX:1. — С. 158); Твер. (ПСРЛ, XV. — С. 153).

[45] Закладанню Юр'єва передував успішний похід Ярослава проти чуді (ПВЛ, під р. 1030). Через одинадцять років Володимир Ярославич бився в Тавастланді (=Ям), і хоча літописи приписують йому перемогу, загалом похід насправді завершився крахом. Жахливий мор звалив коней: «І коли коні ще дихали, із них уже здирали шкури — такий був мор на коней!» (ПВЛ, під р. 1042).

[46] Там нічого нема, що вказувало б на зіткнення інтересів правителя шведів (Уппланду) і правителя Новгорода Великого.

[47] У такому гіпотетичному становищі ми можемо датувати камінь L 1049 роком 1043-м, а камені U 518 і 1158—1060-м. Ормейр (OrmæiRR) і Ормульв (OrmulfR), за таким гіпотетичним припущенням, мали померти під час невдалого походу Володимира Ярославича на Константинополь (1043), а Фрейґейр (FrøygæiRR), за яким справляли жалобу сини (які, вочевидь, були дорослі), мабуть, помер під час походу Ізяслава 1060 р.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

[1] сьлѣп. Це слово призвело певною мірою до неправильного прочитання тексту. Тривалий час між ученими точилися дискусії, чи це сь лѣп, чи сьлѣп.

[2—3] «Стандартний» текст ПВЛ, тобто Лаврентіївський список (ПСРЛ. —I². — Кол. 147—148) і/або Іпатіївський список (ПСРЛ. —II².—Кол. 135—136) постає дещо скороченим у порівнянні з текстом, що зберігся в тих літописах, що спиралися на так званий «Поліхрон» 1418 р. (Софійський список I, Новгородський IV, Московський 1479 р. [пор. ПСРЛ.—XXV.— С. 375]; Воскресенський тощо). Текст між зірочкою і приміткою 2 відсутній у стандартних текстах ПВЛ. Про його дійсність див. Лихачов, ПВЛ.—II. — М.—Л., 1950. — С. 371.

[4] Braun, «Das historische Russland». — С. 160.

[5] Літературу цитовано під номерами написів, U 617 і Sm 76; див. також Jansson. Runinskrifter i Sverige. — Сс. 92—93 (Eng. trans. — Сс. 69—70; 58—59); того самого автора: Swedish Vikings in England. — London, 1966. — С. 17; див. також von Friesen // NK VI (1933). — Сс. 179—180; Arndt Ruprecht. Die ausgehende Wikingerzeit (1958), № 48, та екскурс, сс. 113—124; L. Musset. Introduction à la runologie, № 62.

[6] Згідно з Рупрехтом (= R. — С. 163), Гакон ярл був старший член шведського йоменського клану (Grossbauernsippe) з місцевості Бро. Він народився приблизно між 960-м і 980 роками; його син Ассур та Ассурова жінка народилися приблизно між 985-м та 1000 роками.

[7] // Meddelanden från Norra Småland fornminnesförening 6. — Jönköping, 1922. — Сс. 39—51; Jansson. Swedish Vikings in England. — С. 17.

[8] Svenska runristare. — Sthlm, 1925. — С. 15.

[9] Varangica. — Aarhus, 1953. — Сс. 137—138.

[10] Прочитання імені **kaeti** не цілком певне. Руна **-a** і руна **-n** дуже схожі; третю руну, вочевидь, було написано замість руни **-u**, а тому з'являється можливість прочитати ***knuti**, Knūtr (див. Sö 14, де опущено руну **n**: **kuti**); див. також Jansson. En bok om Mälarlandskapen. — Сс. 90—91; і Jansson. Runes of Sweden. — Сс. 69—70.

[11] Англ. перекл. Jansson. Swedish Vikings in England. — С. 8.

[12] Не дивно, що Рупрехт (R. — С. 124 і генеал. таблиця) виявився неспроможним визначити, яка садиба належала Орму.

[13] Пор. Snorri, Hkr II (IF 27). — Сс. 36—39.

[14] Щодо цього див. монографію: Ove Moberg, Haraldsson. Knut den Store och Sverige. Studier i Olav den Heliges förhållande till de nordiska grannländerna. — Lund, 1941.

[15] Стосовно *þingalið* див. Svenonis Aggonis filii Lex castrensis, ed. Gertz // SMHD I. — Сс. 64—93: Snorri, Hkr II (IF 27). — Сс. 18—21; Flat I, ed. Unger—Vigfússon. — Сс. 203—205. Див. також P. J. Jørgensen. Dansk retshistorie, 2d ed. — Kbh, 1947. — Сс. 251 ff.; Erik Arup. Danmarks Historie I (1925). — Сс. 131—132; Thorkild Ramskou. Danmarks historie II, ed. John Danstrup—Hal Koch (1963). — Сс. 437—441; Wessén. Historiska Runinskrifter. — Сс. 10—29; Jansson. Swedish Vikings in England. — Сс. 15—18.

[16] U 668 = R 124.

[17] U 343—344 = R 120. Пор. Jansson, Swedish Vikings in England. — С. 12.

[18] U 194 = R 175. Пор. Jansson, Swedish Vikings in England. — С. 14.

[19] Ög 111. Див. Jansson, Swedish Vikings in England. — С. 15.

[20] R 68. Пор. Wessén. Historiska Runinskrifter. — Сс. 28—29, і Jansson, Swedish Vikings in England. — С. 14.

[21] Sm 77 = R 55. Про ідентифікацію осіб див. von Friesen // NK VI (1933). — С. 180. Пор. також Jansson, Swedish Vikings in England. — С. 17.

[22] U 16: Nibble, Ekerö sn, Färentuna hd.

[23] Стосовно термінів *bōndi* і *rōþr* див. Ruprecht. Die ausgehende Vikingerzeit. — Сс. 80—81.

[24] Sm 127. Пор. Jansson // Fv 49 (1954). — Сс. 18—19 = R. — С. 67.

[25] Учені часто цитують Hkr III Сноррі Стурлуссона .(IF 28), с. 130, щоб довести, що шведи також мали систему берегової охорони від вікінґів. Пор., наприкл., U III. — Сс. 32—33. Одначе в тексті Сноррі йдеться про дещо цілковито відмінне. Гакон Іварссон (Hákon Ívarsson) після невдалої спроби здобути посаду ярла від свого норвезького короля Гаральда Суворого (Harald Harðráði, 1046—1066) вирушив до Данії на службу до наступника Кнута, Свейна Ульвссона (Svein Úlfsson, 1047—1074), і став там *landvarnarmaðr fyrir víkingum*, «командувачем берегової охорони від вікінґів». Це сталося прибл. 1047—1049 р. в Данії, а не в Швеції.

[26] Пор. Erik Brate. Sverges runinskrifter. — Sthlm, 1922. — С. 123.

[27] Sö 260; S. Betby. Österhaninge sn, Sotholms hd. = R 93. Пор. Jansson, Swedish Vikings in England. — С. 16.

[28] Гакон ярл Сіґурдарсон був дідом Гакона ярла Ейрікссона.

[29] Hkr III (IF 28). — С. 122 = Hkr (Hollander. — С. 609. Про нього див. також генеалогічну таблицю (№ 16, с. 421) клану Семінґів.

[30] Hkr III (IF 28). — С. 122 = Hkr (Hollander. — С. 609; його, очевидно, названо в Sö 101. Про згаданих у цьому розділі осіб див. генеалогічну таблицю (с. 454).

[31] Ярл Свейн Гаконарсон був дядьком по батькові Гакона ярла Ейрікссона.

[32] Його називають, як правило, Свейном Астрідссоном за іменем його матері Астрід, сестри Кнута Великого; Свейн II правив у Данії з 1047-го по 1074 рік. [На його дворі виховувалася Gyða, пізніша жінка Володимира Мономаха].

[33] Це спростовує твердження Стендера-Петерсена (засноване на думці О. О. Шахматова), який зазначає: «Якщо справді краса Гакона заслуговувала на те, щоб про неї казати, прикметник, у будь-якому разі, вжитий для цього, мусив би ближче характе-

ризувати або його постать, або лице варяга». Цитуючи опис убивства Ізяслава (ПВЛ, під р. 1078), він стверджує: «Як ми бачимо, слово «красенъ» або «лѣпъ» завжди було ближче означено інструментальним відмінком і ніколи не вживалося у форму абсолюту». (Varangica. — С. 126). Фрагмент з ПВЛ, який тут розглядається, може спонукати фахівців з давньоруської граматики переглянути свою теорію.

[34] Ярослав Мудрий був чоловіком Інґіґерди, сестра якої, Голмфрід, була одружена із Свейном І, дядьком по батькові Гакона ярла (= Якуна).

[35] Hkr I (IF 26). — Сс. 100, 114.

[36] Hkr I (IF 26). — Сс. 142, 163.

[37] ПВЛ, вид. Д. С. Лихачова. І, 95. Слово «поромонь» походить від скандинавського *farman-*, «купець»; див. Стендер-Петерсен. Varangica. — С. 118.

[38] Радянські автори постійно ідентифікували Якуна з Гаконом із «Саґи про Еймунда» (Eymundar saga; див,, прим., Д. С. Лихачова коментар до ПВЛ, ред. Д. С. Лихачова, II, 371; В. Т. Пашуто. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 27). Складність тут полягає в тому, що ім'я Гакон (Hákon) зовсім не з'являється в «Сазі про Еймунда» (чи краще — «Розділі про Еймунда», Eymundar þáttr).

[39] Hkr III (IF 28). — Сс. 28, 122, 306.

[40] Hkr III (IF 28). — С. 128.

[41] «Києво-Печерський патерик», ред. Д. Абрамович. — Київ, 1930; репр. Д. Чижевський (München, 1964) (скороч. — Патерик). — Сс. 1—5.

[42] V. Thomsen. Samlede Afhandlinger I. Kbh, 1919. — С. 391.

[43] «Але якщо Гакон рунічних написів є ідентичний із сліпим Гаконом Староруського літопису, тоді можемо продовжувати генеалогію тої династії за допомогою руських джерел. На підставі тих джерел ми знаємо, що сліпий Гакон прогнав своїх обох братанків або сестрінків Sigmund-a та Friandi, синів Alfrek-a або Alrik-a, вони опісля втекли до Ярослава на Русь. На мою думку, цілком певно треба вставити отих братів, синів Alrik-a, до нашої генеалогічної таблиці [на базі написів Sö 101 та Sö 106]». — Varangica. — С. 138.

[44] // ИОДРЯС 7:1 (1902). — Сс. 359—365.

[45] Maciej Stryjkowski. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiéj Rusi I, 2-ге вид. — Warszawa, 1846. — С. 159.

[46] Joannis Dlugossii. Annales seu Cronica incliti Regni Poloniae, ed. J. Dąbrowski, I. — Warszawa, 1964. — С. 273.

[47] Оскільки теорію Брауна про Сьодерманланд не можна використати тут (Семінґи походили з Норвегії), західнослов'янська форма імені Шимон (< давньосканд. Sigmundr; пізніше = бібл. Симон) отримала свою початкову «ш» дуже рано (початок VIII ст.). Див. Walter Kaestner. Die deutschen Lehnwörter in Polnischen. — Leipzig, 1939. — С. XXIII.

[48] Патерик, ред. Абрамович. — С. 1.

[49] Патерик, ред. Абрамович. — Сс. 1—3.

[50] Патерик, ред. Абрамович. — С. 2.

[51] Патерик, ред. Абрамович. — С. 3.

[52] Див. Ю. С. Асєєв в «Історії українського мистецтва». — I. — Київ, 1966. — Сс. 170—172.

[53] Можливо, це алюзія XIII ст. на добре відому оповідь з «Нового Завіту» про перейменування Христом Симона на Петра. Шимон варязької віри став православним Симоном.

[54] Патерик, ред. Абрамович. — Сс. 3—4.

[55] Патерик, ред. Абрамович. — Сс. 84, 4, 5.

[56] Патерик, ред. Абрамович. — Сс. 84—86.

[57] Так у рукописах Хлєбнікова—Погодіна Іпатіївського літопису і в Густинському літопису (ПСРЛ. — II². — Кол. 293) ім'я по батькові опущено. В Іпатіївському літопису (Спб., 1871. — С. 211) перед «тысячкый» помилково додано «и».

[58] Згідно з розповіддю з «Патерика» (сс. 84—86), боярин Василій забажав привласнити це багатство; за це його покарав Бог.

[59] Генеалогічна традиція російської аристократії вважає Георгія Шимоновича прародителем п'яти аристократичних родів: Аксакових, Веньямінових, Воронцових, Воронцових-Вельямінових та Ісленьєвих; див. А. Бобринский. Дворянские роды. — I. — Спб., 1890. — Сс. 180—181, 189.

[60] «И бысть посланъ отъ Владимера Мономаха в Сужьдальскую землю сей Георгий [Шимоновичь]; дасть же ему [Мономах] на руцѣ и сына своего Георгия» [відомого пізніше як Юрій Долгорукий, п. 1157 р.] (Патерик. — С. 5). Юрій Долгорукий отримав свою отчину в 1113 р.; у той самий час Георгій Шимонович став «кормильцем» Юрія.

[61] Див. Max Vasmer. Wikingspuren in Russland // SBAW 24. — Berlin, 1931. — С. 666; Е. А. Рыдзевская // ИАН—ООН. — Л., 1934. — С. 519. Див. H. Stang // NHT, 1980. — № 3. — Сс. 302—314.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

[1] Велика частина наукової літератури була присвячена походові Інґвара; ось деякі найважливіші з цих досліджень: Braun // Fv 5 (1910). — Сс. 99—118; von Friesen // Fv 5 (1910). — Сс. 199—209; Wessén. Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria 30. — Strängnäs, 1937. — Сс. 3—17 (видруковує двадцять чотири відносні написи); Wessén. Historiska runinskrifter. — Sthlm, 1960. — Сс. 30—46; див. також нові публікації (у Вибраній бібліографії) Алва Туліна (1975) та Олени Мельникової (1975). Мельникова робить спробу (невдалу) ототожнити похід Інґвара з третім і останнім нападом Русі на Константинополь 1043 р. Згідно з нею, Серкланд означав там північне узбережжя Чорного моря // Сканд. сб. — 21. — 1976. — С. 82—84. Вона надто великою мірою покладається на невизначені факти «Ingvars saga viðfǫrla», не піддаючи належному аналізові сам цей переказ. Праця містить кілька серйозних помилок, скажімо, згідно з Мельниковою (с. 78), фон Фрісен (von Friesen) (// Fv 7, 1912) підтвердив теорію Брауна про походження Інґвара (Yngvarr/Ingvarr), яка спиралася на факти «Yngvars saga».

[2] Згідно з Вессеном (Historiska runinskrifter, 1960. — С. 30), справжні камені Інґвара — це п'ятнадцять каменів із Сьодерманланду (Södermanland): Sö 9, 96, 105, 107, 108, 131, 173, 179, 254, 277, 279, 281, 287, 320, 335), сім каменів з Уппланду: U 439, 644, 654, 661, 778, 837, 1143; один камінь з Вестманланду: Vs 19; і два камені з Естерйотланду (Östergötland): Ög 145, 155. Янссон у 1946 році додав U 785 і Vs 1—2 (Fv 41 (1946). — Сс. 260—265).

[3] Annales regii, ed. Buergel, f. 22v = ed. Storm. — С. 108. Lögmanns-annáll, ed. Storm. — С. 250a; Flateyjarbók Annals in Flat III, ed. Unger—Vigfússon. — С. 507. Див. розділ про ісландські літописи в цій праці.

[4] Yngvars saga, ed. E. Olson. Kbh, 1912. — С. 30.

[5] Єдине критичне видання саґи було надруковане Емілем Олсоном у серії // SUGNL XXXIX. — (Kbh, 1912. — С. 11) = [вступна стаття]. — 71 с.

[6] Von Friesen // Fv 7 (1912). — Сс. 199—209; Мельникова // Сканд. сб. — 21 (1976). — С. 78.

[7] Sune Lindqvist // Saga och Sed (1968). — Сс. 74—98.

[8] L. Weibull. Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000. — Lund, 1911: J. Svennung. Gränsdragningen mellan Sverige och Danmark på 1000-tålet // Fv 61 (1966). — Сс. 219—229.

[9] Ф. Браун // Записки Неофилологического Общества, 4 (1910). — Сс. 131—153.

[10] Ред. Е. Олсон. — Сс. 48—49; пор. AR II. — С. 169, і FSN, ed. G. Jónsson II. — С. 458.

[11] Ред. Е. Олсон. — Сс. 47—48.

[12] Пор. Адам Бременський. Gesta, ed. W. Trillmich. — Сс. 344, 346.

[13] Див. Þórvalds þáttr víðförla, ed. G. Jónsson у його серії // Íslendinga sögur VII (1968). — С. 450.

[14] Flat, ed. Unger—Vigfússon II. — С. 127.

[15] Відтворено фон Фрісеном у U II. — С. 426.

[16] Відтворено фон Фрісеном у Sö. — С. 244; див. Jansson. En bok om Mälarlandskapen. — С. 92.

[17] // Записки Неофилологического Общества. — 4. — Сс. 131—153.

[18] Адам Бременський. Gesta, ed. Trillmich. — Кн. III. — § 15, § 16, § 53 і Z Sch 84 (85); кн. IV, § 29, C Sch 123 = Gesta / Tschan. — Сс. 126—129, 159—161, 200, 209—210; список шведських королів, доданий до пізнішого вестйотського закону бл. 1240 р. Базовий текст для цього — пергаментний кодекс SKB B 58 з другої половини 1340-х., вид. H. S. Collin — C. J. Schlyter // SGL I (1827). — С. 299 = франц. перекл. L. Beauchet, Loi de Vestrogothie. — Paris, 1894. — Сс. 433—434; Hkr III (IF 28). — Сс. 225, 263; історичний додаток до Heiðrekssaga, ed. C. C. Rafn в AR I. — Сс. 210—211; ed. Tolkien, The Saga of King Heidrek the Wise. — London, 1960. — Сс. 59—63; список шведських королів, опублікований також у J. Langebek. Scriptores I. — Kbh, 1772. — С. 12.

[19] Браун. «Кто был». — Сс.,141—152.

[20] Браун. «Кто был». — Сс. 139, 144.

[21] Див. Foote—Wilson. Achievement. — С. 128.

[22] Браун. «Кто был». — Сс. 144—145.

[23] Адам Бременський. Gesta, ed. Trillmich. — Кн. III. Z Schol 84 (85). — С. 396 = Gesta/Tschan. — С. 159.

[24] Браун. «Кто был». — Сс. 144—145. Пор. von Friesen, Fv 5 (1910). — С. 207, котрий з тієї самої причини заперечує ідентифікацію Брауна.

[25] Звичайно ім'я сина не було у скандинавів таким самим, як і в батька.

[26] Gesta, ed. Trillmich. — Кн. III, § 53, і Z Schol 84 (85). — С. 396 = Gesta/Tschan. — Сс. 159—160.

[27] Ф. Браун. «Кто был». — С. 141.

[28] Див., прим., U 540 і Sö 279.

[29] Адам Бременський. Gesta, ed. Trillmich. — Кн. IV. V Schol 140 (136). — С. 470: Nuper autem cum rex Sueonum christianissimus Anunder sacrificium gentis statutum nollet demonibus offere, depulsus a regno dicitur a conspectu concilii gaudens abisse, quoniam dignus habebatur pro nomine Jesu contumeliam pati» (= Англ. перекл. Tschan, с. 208).

«Коли не так давно найхристиянський король шведів Анундер не захотів офірувати демонам призначену людську жертву, то кажуть, що, будучи скинутим, забрався геть від засідання ради, тішачись, що обрав краще стерпіти ганьбу в ім'я Христа». Я не бачу підстав ідентифікувати Анундера з королем Інґі І, хоча багато вчених, зокрема Бруно Шмайдлер (Schmeidler), це роблять; див. його Hamburg—Bremen und Nordost Europa vom 9—11 Jahrhundert. — Leipzig, 1918. — С. 313.

[30] Всю цю інформацію наводить Адам Бременський — Gesta, ed. Trillmich. — Кн. III. Z Schol 84 (85). — С. 396 = Gesta/Tschan. — С. 159. Гакон з'являється з епітетом *rödhe*, «червоний», і мав би правити тринадцять років; див. список, доданий до Вестйотського закону, ed. H. S. Collin — C. J. Schlyter // SGL (1827). — С. 299. Про Гакона див. також Hkr III (IF 28). — С. 225, і список шведських королів у пр.: J. Langebek. Scriptores rerum Danicarum I. — С. 121: «Catalogus regum Sueciae ab Olavo Skoetkonung ad Valdemarum» (напис. бл. 1250), ed. E. M. Fant, Scriptores rerum suecicarum medii aevi, I: 1 (Uppsala, 1818), № 7. Сс. 16—17; U 513 і 540.

[31] «Кто был». — Сс. 148—149. Відносно дальшої інформації про Свейна (Blót-Sveinn) див. також Hkr III (IF 28). — С. 263, а також історичний додаток до Heiðrekssaga (вид. C. C. Rafn, у AR I. — С. 210; вид. Tolkien. — Сс. 62—63).

[32] Історичний додаток до Heiðrekssaga вид. C. C. Rafn, у AR I. — С. 211 = вид. Tolkien. — С. 63; див. W. Dworzaczek, Genealogia, табл. 35.

[33] Адам Бременський. Gesta, ed. Trillmich. — Кн. III, § 16 (15). — Сс. 344—346, і кн. IV, С. Schol 123 (119). — С. 456 = Gesta/Tschan. — Сс. 126—127, 200. Одну неточність у праці Брауна можна тут виправити. Раґнгільд з U 540 була не дружиною Інґвара («Кто был». — С. 148), а його матір'ю; напис це ясно подає.

Хронологічна таблиця королів Швеції, а також Уппсали та Західного Йотланду за період 1051—1112 рр. може бути реконструйована таким чином:

Таблиця 19. Шведські королі, 1051—1112.

	Королі всієї Швеції	Королі Уппсали	Королі Захід. Йотланду
1051—1056		E(y)mundr Óláfsson	Steinkell Rǫgnvaldsson
1056—1067	Steinkell Rǫgnvaldsson		
бл. 1067—1068 1067—1080		Боротьба поміж «двома Ейріками»	Hallstein Steinkelsson Ingi I Steinkelsson
бл. 1068	Hallstein Steinkelsson (прогнаний)		
бл. 1068		Qnundr (?Ragnarsson) *«Anunder a Ruzzia»*	
бл. 1068—1080	Hákon E(y)mundarson		
1080	Hallstein Steinkelsson		
1080—1090	Ingi I Steinkelsson		
1090—1099		Blót-Sveinn Ingvarsson Kolr Sveinsson (Sveinn ársæli)	Ingi I Steinkelsson
1099—1112	Ingi I Steinkelsson		

[34] // ANF 90. — Сс. 19—29.

[35] В. Ф. Минорский // Acta Orientalia Hung 3 (1953). — Сс. 207—209; Minorsky. Studies in Caucasian History (London, 1953); Minorsky, A History of Sharvān and Darband in the 10th—11th Centuries (Cambridge, Eng., 1958). Див. рецензію Б. Н. Заходера в його «Каспийском своде сведений о восточной Европе» II (1967). — Сс. 173—180.

[36] // ANF 90, особл. — Сс. 28—29.

[37] // ANF 90, особл. — Сс. 24—26. Див. також с. 478.

[38] Minorsky. Studies in Caucasian History, с. 4; Minorsky, A History of Sharvān, с. 3.

[39] Minorsky. Studies in Caucasian History. — С. 4.

[40] Minorsky. A History of Sharvān. — С. 122.

[41] Minorsky. Studies in Caucasian History. — С. 125.

[42] Один такий дружинник Маймуна мав новгородське ім'я Валіт (بالد b'ld; під роком 378/988: араб. текст. — С. 7 = англ. переклад. — С. 29, і під роком 380/990: араб. текст. — С. 19 = англ. переклад. — С. 46). Новгородську форму відкрив Б. Н. Заходер в «Каспийском своде» II. — С. 178.

[43] Див. Minorsky // BSOAS 14 (1952). — Сс. 221—238.

[44] Minorsky. Studies in Caucasian History. — С. 114. — Прим. 2.

[45] Див. ПВЛ, ред. Лихачова, I. — С. 83 (під роком 6496/988). — Сс. 99—101 (під роками 6530/1022; 6531/1023; 6532/1024; 6541/1026).

[46] ПВЛ, ред. Лихачова, I. — С. 101; однак правильну дату загибелі Мстислава слід шукати в Іпатіївському літопису, ПСРЛ, II², ред. О. О. Шахматов. — Кол. 138.

[47] Арабський текст A, ed. Minorsky. Studies in Caucasian History, § 10 = C. *11, p. 14 — C. *12, p. 1; § 11 = C. *12, p. 4 — p. 6; арабський текст B, ed. Minorsky. History of Sharvān, § 15 = C. *9, p. 6 — p. 13; § 15 bis = C. *9, p. 13 — p. 21; арабський текст C, ed. Minorsky. History of Sharvān, § 38 = C. *21, p. 2 — p. 12.

[48] Перекл. Minorsky. Текст A: Studies in Caucasian History, § 10 = c. 17; § 11 = c. 17; тексти B і C: History of Sharvān, § 15 = Cc. 31—32; текст C: § 38 = c. 47.

[49] Я поділяю думку Мінорського щодо цього; див. Studies in Caucasian History. — C. 77.

[50] Jansson // Västmanlands fornminnesförenings årsskrift 28—29 (1940—1941). — Cc. 1—8.

[51] Jansson // Fv 41 (1946). — C. 265.

[52] Arne // Fv 41 (1946). — Cc. 290—305.

[53] Vs 1—2. — Cc. 7—9.

[54] Див. R 183 = Мел 13.

[55] Давньотюркське (рунічне письмо): напис Кюль Тігіна (731), IE 31; соґдійські форми див: Ilya Gershevitch, A Grammar of Manichean Sogdian. — Oxford, 1961. — C. 18 (§ 132).

[56] Давньотюркське (маніхейське письмо): Annemarie von Gabain und Werner Winter. Türkische Turfan-Texte IX. — Berlin, 1958. — C. 5; соґдійське: I. Gershevitch. Grammar. — C. 37 (§ 230).

[57] Давньотюркське (рунічне письмо, VIII ст.): В. Котвич і А. Самойлович // Rocznik Orjentalistyczny 4. — Львів, 1928: E 23 (c. 104). Qutadγu Bilig (1069) досі зберігає найдавнішу форму з кінцевим /z/: арабське письмо / Ферганський рукопис (XIII ст.), факс. вид. (Стамбул, 1943). — C. 55, p. 8: ylnkwzwn (пор. c. 40, p. 8: ynklwz) = уйгурське письмо / Гератський рукопис (843/1439 н. е.), факс. вид. (Стамбул, 1942). — C. 23, p. 26: y'lγwz, але в пізнішому манускрипті в уйгурському письмі також з'являється форма з /s/: c. 32, p. 3: p'lγwswn.

[58] Давньотюркське (рунічне письмо): напис Тонюкука (бл. 716), p. 31; щодо середньотюркського (арабського письма) див. прим., Mahmūd al Kāšgarī (бл. 1075 р.), Dīvān luġāt at-Turk, факс. вид. B. Atalay. — Ankara, 1941. — C. 300, p. 3: بَرْسُون , barsūn.

[59] Давньотюркське (уйгурське письмо): Türkische Turfan-Texte VII, ed. G. R. Rachmati. — Berlin, 1936. — № 28, p. 46. — С. 40; «Altun yaruq». — С. 62, p. 11 = ред. С. Е. Малов. Памятники древнерусской письменности. — М. — Л., 1951. — С. 172.

[60] Середньотюркське (латинське письмо): Codex Cumanicus (бл. 1300 р.), факс. вид. Kaare Grønbech. — Kbh, 1936, fol. 46a, p. 29.

[61] Давньотюркське (маніхейське письмо): Türkische Turfan-Texte III, ed. W. Bang and A. v. Gabain. — Berlin, 1930, p. 140 (с. 16 = факс. III).

[62] Середньотюркське (латинське письмо): Codex Cumanicus, факс. вид. K. Grønbech. — f. 71a, p. 8.

[63] Hieronymi Megiseri. Institutionum Linguae Turcicae... Liber Quartus... Dictionarium Turcico-Latinum. — Leipzig, 1612. — С. (2): *agus* «os, oris».

[64] Itinerarium Willelmi de Rubruc, ed. P. Anastasius van den Wyngaert // Sinica Franciscana I. — Florence, 1929. — С. 320.

[65] Передруковано з праці: John F. Baddley. Russia, Mongolia, China I. — London, 1919, карта до с. CXXII.

[66] Для загальної орієнтації див. Wilhelm Barthold. Turkestan down to the Mongol Invasion, 2d ed. — London, 1928. — Сс. 233—234, 261—264, 277—279; С. П. Толстов. По следам древнехорезмийской цивилизации. — М. — Л., 1948. — Сс. 221—273.

[67] Al-Maqdisī, вид. M. J. de Goeje // BGA III. — Leiden, 1906. — Сс. 286—287.

[68] Про цю державу див. працю Пріцака // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. 2: 2(4) (1952). — Сс. 279—292.

[69] Напад русів зафіксовано під роком 6473/965 в ПВЛ, ред. Лихачов, I. — С. 47: «Пішов Святослав на хозар. Прочувши про те, хозари виступили супроти з князем своїм, каганом (давньотюрк. qaγan). Вони зійшлися в битві, переміг Святослав хозарів, і взяв город їхній Білу Вежу (Šarkel). І ясів (аланів) переміг, і касогів (черкесів)». Тут у Новгородському I літопису є дуже важливе доповнення: «і примусив їх [тобто ясів і касогів] дань платити Києву». Див. про цей пасаж у Лихачова в ПВЛ II, с. 311. Звідси стає очевидно, що торговельні центри та шляхи біля черкесів/касогів (тобто Тмуторокань) і ті, що дотикалися до аланів/ясів (тобто річка Терек з портом у Семендері), стали частиною Київської держави. Арабський географ Ібн Гавкал (Ibn Ḥawqal) (бл. 367 р. г./ 977 р. н. е.) згадує про зруйнування Хозарського

царства Руссю тричі (ed. J. H. Kramers. — Leiden, 1938. — Сс. 15, 392, 393). Див. англ. переклад цих фрагментів у праці: D. M. Dunlop. The History of the Jewish Khazars. — Princeton, 1954. — С. 242; див., зокрема, сс. 242—246, де представлено суперечку з датуванням нападів Русі Ібн Гавкалом. Ібн Гавкал вказує на три хозарські міста, зруйновані Руссю, наголошуючи особливо на захопленні Руссю Семендера (ed. J. H. Kramers. — С. 393).

[70] Напад оґузів 354 р. г./965 р. н. е. зафіксований арабським істориком Ібн Міскавайгі (Ibn Miskawaihī) (п. 421 / 1030 р.). Він пише: «Прийшли новини про те, що тюрки (al-atrāk, тобто тюрки-оґузи) вторглися на територію хозарів. Хозари заблагали допомоги у хорезмійців (ahl Khwārizm), які відмовили їм, сказавши: «Ви — іудеї; якщо бажаєте нашої допомоги, мусите стати мусульманами». Зрештою всі хозари погодилися прийняти іслам, за винятком їхнього короля (malik)». Див. D. S. Margoliouth. The Eclipse of the 'Abbasid Caliphate. — Oxford, 1921; араб. текст II. — С. 209 = англ. пер. V/2. — С. 223.

[71] Див. примітку 69.

[72] Згідно з арабським мандрівником Абу Гамідом аль-Ґарнаті (Abū Hāmid al-Ġarnāṭi), коли він приїхав у 525 р. г./1131 р. н. е., місто Sxsyn/Саксін, колишня столиця хозарів у гирлі річки Волга, перебувало в руках союзу «сорока оґузьких племен» (بيد من الغز اربعون قبيلة). Див. César E. Dubler. Abū Ḥāmid el Granadino y su Relación de viaje por tierras Eurasiáticas. — Madrid, 1953, араб. текст. — С. 5.

[73] Про «новий» інтерес оґузів у порту Мангишлака /Man-Qišlaγ/Siyāh-kūh повідомляє аль-Істахрі (al-Iṣṭakhrī) (бл. 951), ed. M. J. de Goeje. — Leiden (репринт 1927). — С. 219. Автор «Ḥudūd al-'Ālam» (372 р. г. / 982 р. н. е.) вже називає оґузів мешканцями регіону «Siyāh-kūh: орда тюрків-оґузів, що встановили тут податок (*duzdī*) на суші й на морі», факс. вид. В. Бартольд (Л., 1930), 3.5b = англ. переклад V. Minorsky, Ḥudūd al-'Ālam (London, 1937), с. 60. Для аль-Кашґарі (бл. 1074 р.) Man-Qišlaγ вже є «географічною назвою в країні оґузів» (bi-bilād al ġuzziya), факс. вид. B. Atalay. — С. 234, 1. 6. Великий хорезмський учений аль-Біруні (al-Bīrūnī) у своєму «Qānūn» (412 р. г./1030 р. н. е.) визначає «гору Банхішла» (Banxišlaγ/Man-Qíšlaγ) як «порт оґузів», ed. M. Krause, S. H. Barani, et al., Canon Masudicus. — Hyderabad, 1954—1956. — 1. — С. 575 = рос. переклад П. Г. Булгакова і Б. А. Розенфельда, Бируни: Избранные произведения. — Т. 1. — Ташкент, 1973. — С. 470.

[74] Див. ПВЛ, ред. Лихачов. І. — С. 252, і С. П. Толстов, По следам... — Сс. 252, 255—256, а також мапу на с. 254.

[75] Див. al-Maqdisī (375—387 р. г. / 985—997 р. н. е.), ed. de Goeje (BGA III), с. 361.

[76] Див. С. П. Толстов. По следам... — Сс. 223—233; його представлення хозарсько-хорезмських політичних зв'язків і програм певною мірою перебільшене, але досить корисне. Щодо караханідів див. O. Pritsak // Der Islam 31 (1953—1954). — Сс. 17—68.

[77] Див. W. Barthold. Turkestan. — С. 147.

[78] Про ґазнавідів див. Clifford Edmund Bosworth. The Ghaznavids. — Edinburgh, 1963.

[79] В епоху Золотої Орди (бл. 1240—1400 рр.) існувало два центри: політична столиця на Волзі — Сарай, і культурний центр — Хорезм. Термін «хорезмська тюркська мова» часто застосовується вченими для визначення ісламської тюркської літературної мови, що культивувалася там у ті часи. Див. János Eckmann // «Philologiae Turcicae Fundamenta» I. — Wiesbaden, 1959. — Сс. 113—137 (мова) і II (1964), сс. 275—296 (література).

[80] Детальніше про це див. Barthold. Turkestan, Index, s. v., і Bosworth, Ghaznavids, Index, s. v.

[81] Щодо Шах Маліка див. O. Pritsak, «Decline» (див. прим. 68). — Сс. 289—290.

[82] Згідно із Гардізі (бл. 1050 р.), вид. В. Бартольд у праці «Туркестан в эпоху монгольского нашествия». — Спб., 1898. — С. 13. Див. також O. Pritsak, «Decline» (див. прим. 68). — Сс. 288—289.

[83] ПВЛ, ред. Лихачов. — І. — С. 101.

[84] Никонівський літопис, ПСРЛ. — Спб., 1862. — С. 79; В. Н. Татищев. История российская. IV. — М. — Л., 1964. — С. 147.

[85] Ed. Dr. Ghanī — Dr. Fayyāz. — Teheran, 1324 (1945). — С. 463.

[86] Назва *'rws*, «уруси» — це тюркське запозичення перською мовою, де, на відміну від тюркської, плавний звук (*р*) може стояти на початку слова. Байгакі (Bayhaqī), який сам не бачив кораблів урусів, не каже, скільки багато їх було. Але він пише, що вони з'явилися «зусібіч», тож тридцять кораблів, про які повідомляється в «Yngvars saga víðfǫrla» (див. передмову Е. Олсона до його видання «Yngvars saga», сс. XCIV—XCVIII), не є перебільшенням; це може бути навіть применшення.

[87] У тексті لت , безперечно, неправильне.

[88] Класичний опис Каспійського моря (Bahr al-Khazar) і навігації на ньому зробив аль-Істахрі (бл. 930—951), ed. de Goeje

(BGA I). — Leiden, репр. 1927). — Сс. 217—227. Пор. також G. de Strange. The Lands of the Eastern Caliphate. — Cambridge, 1905. — Сс. 172—184, 364—381), і Konrad Miller, Mappae Arabicae IV. — Stuttgart, 1929, зокр. Додаток, № 16 («Kaspisches Meer»).

[89] У своїй географічній енциклопедії аль-Якут ар-Румі (al-Jāqūt ar-Rūmī) (621 р. г. / 1224 р. н. е.) так каже про Man-Qišlaγ (вид. F. Wüstenfeld, IV. — Leipzig, 1869. — С. 670): «...неприступна фортеця на хорезмійському кордоні. Вона розташована між Хорезмом, Саксіном (Saqsin, у гирлі Волги) і землею русів (nawāhī ar-Rūs)». Отож зрозуміло, що присутність русі на Каспійському морі (тобто в порту Семендері) була загальновідома мусульманам після вторгнення русі (згідно з фактами IX—XI ст.).

[90] Про це див. Minorsky, Ḥudūd al-'Ālam. — С. 193.

[91] Ta'rīkh-i Bayhaqī, ed. Ghanī — Fayyāz. — Сс. 689—690.

[92] На відміну від печенігів, оґузи (ПВЛ називає їх торки, тобто тюрки) ніколи не робили наскоків на території Русі; після того, як кипчаки (половці) підкорили територію оґузів (бл. 1050 р.), багато хто з них покинув батьківщину і поступив на службу до князів Русі (головно київських), що стали відомими під іменем «чорних клобуків».

[93] Див. Wessén. Historiska runinskrifter. — С. 31.

[94] Svinegarns kyrka. Åsunda hd; Jansson. The Runes of Sweden. — С. 43.

[95] Таке саме припущення зробив набагато раніше Янссон // Fv 41 (1946). — Сс. 260—265.

[96] У напису названо також і Торстейна (Þōrstæinn) і Ейстейна (Øystæinn), синів Альвгільд (Alfhildr), серед загиблих; а проте ми не маємо свідчень про те, що вони брали участь у поході Інґвара.

[97] На камені міститься стисла формула про участь у поході Інґвара; Еліас Вессен, видавець, розшифрував її блискуче (Sö, с. 352; пор. R, 104).

[98] Пор. Olson. Yngvars saga víðfǫrla. — С. 63. — № 23.

[99] Див. сс. 473—479 цієї праці щодо причин, чому ці камені могли належати до каменів Інґвара.

[100] Von Friesen // NK VI. — С. 178.

[101] Пор. Erik Brate, Svenska runristare. — Сс. 66—69, 91—92, 125.

[102] Sö 9, 96, 105, 107, 108, 131, 173, 179, 254, 277, 279, 281, 287, 320, 335, 360.

[103] U 439, 644, 654, 661, 778, 785, 837, 1143.

[104] U 513, 540.

[105] Vs 1—2.

[106] Vs 18.

[107] Vg 184.

[108] Ög 145, 155.

[109] Sö 277, 281; U 837; Ög 145.

[110] Sö 96, 107, 108.

[111] Sö 281, 287, 335, 279 (пор. Sö 179).

[112] Sö 105.

[113] Sö 277; пор. Sö 335 (Holmstæin).

[114] U 439, 644/654, 661.

[115] U 778.

[116] U 837.

[117] Sö 173, 254.

[118] Sö 131, 173, 320, 360.

[119] Sö 9, 173 (загинув разом з батьком).

[120] U 1143.

[121] U 785.

[122] Vs 1—2, 19.

[123] Ög 15.

[124] Ög 145.

[125] Vg 184.

[126] Ed. Olson. — C. 12.

[127] Sö 105, 116; U 29, 329, 330, 331, 332, 623, 785. Приблизні дати окремих каменів такі: U 623 = бл. 1040 р.; Sö 105; U 785 = 1041 р.; Sö 116 = після 1050 р.; U 329 — U 332 (Фота/Fōtr) = 1060 р.; U 29 Торбйорна скальда (Þōrbiorn skāld) = після 1070 р.; див. Brate, Svenska runrištare. — Сс. 69—72; пор. U 2. — С. 149.

[128] Дуже ймовірно, що його брат Ґудмунд (Guðmundr), котрий успадкував Тіллінґе (окр. Осунда; U 785), був учасником Інґварового походу; він загинув у Серкланді (**han uarþ tuþr a srklant**), тобто на ісламському сході.

[129] Інґа замовила три камені (U 329, 331—332) і міст (U 330) у пам'ять про її чоловіка, Раґнфаста (Ragnfastr) зі Сноттсти, з написами, зробленими різьбярем рун Фотом (Fōtr) «після 1050 р.»; див. von Friesen, «Runorna» // NK VI (1933). — С. 219; пор. S. Gardell. Gravmonument. — Сс. 66—77.

[130] «Своєрідний ланцюг успадкувань зафіксовано на розписаному рунами камені в Гіллерсьйо (Hillersjö); [= U 29. — *О. П.*],

де від подорожнього вимагається також «витлумачити руни» — *raða runum*: «Витлумач ці руни. Пізніше вони мали сина, перш ніж Ґейрмунд (GæiRmund) потонув. Невдовзі син помер. Тоді вона мала чоловіком Ґудріка. Він... (прогалина бл. 25 рун). І в них були діти. Вижила одна дівчинка; її назвали Інґа. Раґнфаст (Ragnfastr) із Сноттсти одружився з нею. Згодом він помер, а тоді — і їхній син. І мати [Інґа] одержала синову спадщину. Згодом Інґа побралася шлюбом з Ейріком. Опісля вона померла. Тоді Ґейрлауґ (GæiRlaug) взяла спадщину після Інґи, своєї дочки. Торбйорн скальд вирізьбив ці руни». (Jansson. Runes of Sweden. — Сс. 76—77).

[131] Камінь, що належить «школі» різьбяра рун Фота. Пор. U 3. — С. 92, стосовно U 643.

[132] Слово **askalat** витлумачують як помилкове написання слова **estlat*< **Æistaland* (пор. U 439, М 77 = Мел 78) «Естланд». На мою думку, одначе, радше в тексті було випущено помилково руну r, а тому слово слід читати **a s[r]kalat[i]** «у Серкланді».

[133] Щодо терміна *hælfningR* «полк», «військове об'єднання» див. Olson. Yngvars saga viðfǫrla. — С. 64.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

[1] Е. Брате датує цей камінь X ст.; див. R 64.

[2] Van Friesen // «Upplands fornminnesförenings tidskrift 26 (1910). — Сс. 11—19; Wessén в U 2. — Сс. 140—147.

[3] Докладніше про це див. у п'ятому томі цієї праці.

[4] Jansson // Meddelanden från Östergötlands och Linköpings stads museum (1960/1961). — Сс. 219—237, та // Early English and Norse Studies Presented to A. Smith. — London, 1963. — Сс. 110—119.

[5] Щодо ролі фризів у балтійській торгівлі див. с. 251 цієї праці.

[6] Elis Wadstein. «Friesische Lehnwörter im Nordischen». — Uppsala, 1922. — С. 4.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

[1] Вид. і переклад: Rudolf Meissner. Landrecht des Königs Magnus Hakonarson. — Weimar, 1941 // Germanenrechte: (Neue Folge, Abteilung: Nordgermanisches Recht I). — XXVIII+426 сс. Раннє видання

було включене до // NGL (див. прим. 8) II. — Chria, 1848. — Сс. 1—178.

[2] Новий християнський закон розробив архієпископ з Нідароса Йон Молодший (Jón den yngre, 1267—1282). Його було опубліковано Р. Кайзером — П. А. Мунком // NGL II. 1848. — Сс. 339—386. Див. також Nyere Christenret короля Маґнуса в тому самому корпусі // NGL II. — Сс. 291—338.

[3] Обидва кодекси було включено до відповідних серій, SGL (див. прим. 19), текстове вид. К. Й. Шлітера і факс. вид. в // CCSMA (див. прим. 19). Тож Landslag (Codex iuris communis Sueciae Magnœanus) з'явився як X т. // SGL (Lund, 1862). — CII + 459 сс. + 2 табл., і як I т. // CCSMA (вид. Henrick Cornell [Kbh, 1943]. — XLVI + 246 сс.; з пергам. рукопису SKB B 172); Stadslag (Codex iuris urbici Magnœanus) було включено як XI т. до // SGL (Lund, 1865). — CV + 490 сс. + 2 табл. і як IV т. до // CCSMA (вид. Nils Ahnlund (Kbh, 1944). — XI + 240 сс.; з пергам. списку SKB B 154).

[4] Hkr I (IF 26). — С. 163 = Hkr/Hollander. — С. 104. Пор. також Hkr I (IF 26). — С. 86 = Hkr/Hollander. — С. 53.

[5] Окремі дані щодо Язичницького закону (heðnalag) в Уппланді (закону юриста Віґер спа (Viger spa, compositor legum)); у Вестра Йотланді (heðna lag юриста Лумбера) і в Ісландії (Закону Ульвйота) можна знайти у передмові Даґа Стрьомбека (Strömbäck) до // CCSMA XIV (1960). — Сс. XXXV—XXXVI.

[6] Про діяльність Гавліді Массона (Hafliði Másson) див.: Ari. Íslendingabók, вид. Benediktsson (IF I:1). — С. 23. Пор. також Turville-Petre, Origins of Icelandic Literature. — Oxford, 1967. — С. 80.

[7] Про норвезькі провінційні закони див. Absalon Taranger. Udsigt over den Norske retshistorie I. — Chria, 1898. Пор. також передмову Laurence M. Larson-а до його «Earliest Norwegian Laws». — New York, 1935. — Сс. 3—31.

[8] Скорочене NGL. П'ятий том містить у собі глосарій до давньонорвезьких законів, упорядкований Еббе Герцберґом (Hertzberg) за допомогою Ґустава Шторма. — Chria, 1895. — Сс. 57—834 і сс. 854—864.

[9] Trygve Knudsen // KHL V (1960). — Cols. 559—565.

[10] Hkr I (IF 26). — С. 163 = Hkr/Hollander. — С. 104.

[11] Trygve Knudsen // KHL IV (1959). — Cols. 656—661.

[12] Hkr I (IF 26). — С. 163 = Hkr/Hollander. — С. 104.

[13] Didrik Arup Seip // KHL II (1957). — Cols. 149—150.

[14] Див. L. M. Larson. The Earliest Norwegian Laws. — New York, 1935. — C. 7.

[15] Trygve Knudsen // KHL III (1958). — Cols. 526—528.

[16] Див. прим. 4.

[17] // NGL I (1846). — C. 26; англ. пер. Laurence M. Larson. — C. 71; нім. пер. Meissner. — C. 42; пор. AR II. — C. 456.

[18] Про шведські провінційні закони див.: Ludovic Beauchet. «Les sources du droit Suédois jusqu'au XVe siècle» у його «Loi de Vestrogothie». — Paris, 1894. — Cc. 1—127; див. також Elias Wessén. Svenskt lagspråk. Sthlm, 1965.

[19] Скорочене // SGL. На додаток до глосаріїв у кожному томі SGL, у т. 13 вміщено Glossarium ad Corpus iuris Sueo-Gotorum antiqui, упор. C. J. Schlyter (1877), LIV + 818 cc. Найважливіші давньошведські пергаментні списки тепер доступні у відтвореній фотоспособом 20-томній серії // «Corpus codicum Suecicorum medii aevi» (Kbh, 1943—1967), вид. Elias Wessén; кожна книжка споряджена передмовою як шведською, так і англійською мовами (абревіатура — // CCSMA). Вартим уваги перекладом давньошведських законів сучасною шведською мовою (ed. Åke Holmbäck — Elias Wessén) з вичерпною передмовою до кожного закону є // Svenska Landskapslager, tolkade och förklarade för nutidens Svenskar, 5 тт. — Sthlm — Uppsala, 1933—1946 (скор. // SLL).

[20] Wessén // CCSMA 17. — Kbh, 1964. — Cc. XXXVI—LXIII; Gerhard Hafström // KHL II (1957). — Cols. 623—626; див. також передмову до т. II, ч. 1 (1936) SLL. — Cc. XXV—XL.

[21] Факс. Вессена // CCSMA, XVII. — Kbh, 1964. — LXIII + 110 cc.

[22] Dalalagen був виданий К. Й. Шлітером // SGL V (1841) як список. А його видання «Västmannalagen»; шведський переклад // SLL II: 1 (1936). — 113 cc.

[23] Dag Strömbäck // CCSMA XIV (1960). — Cc. XXIV—XXXVII; Wessén // SLL I:1 (1933). — Cc. XXXVIII—XLV.

[24] Holmbäck and Wessén // SLL I: 1 (1933). — C. XVI.

[25] Факс. Штрьомбека // CCSMA XIV (1960). — XXXVII + 246 cc.

[26] Вид. Schlyter // SGL III (1834). — LXXXIII + 456 cc., 3 pl; швед. перекл. // SLL I: 2 (1934). — 216 cc.

[27] Wessén // CCSMA IX (1948). — Cc. XXI—XXIX; т. с. авт. Передмова // SLL III: 1 (1940). — Cc. XI—XLIII.

[28] Факс. Вессена // CCSMA IX (1948). — XXIX + 192 cc.

[29] Вид. Schlyter // SGL IV (1838). LV + 338 cc. + 2 pl.; швед. перекл. // SLL III: 1 (1940). — 1 — 258 cc.

[30] Wessén // CCSMA XX (Kbh, 1967). — Cc. XXX—L; Wessén, Передмова // SLL II (1936). — Cc. XL—L.

[31] Wessén // CCSMA XX. — C. XXXV.

[32] Факс. Вессена. CCSMA XX (1967). — 1 + 68 cc.

[33] Вид. Schlyter // SGL V (1841), XLV + 357 cc. + 2 pl.; швед. перекл. // SLL II: 2 (1936). — 181 cc.

[34] Axel Nielson // CCSMA VIII (1948). — Cc. XLVII—LXXXII; Gerhard Hafström // KHL VII (1962). — Cols. 233—235; Wessén, Introduction // SLL II (1940), cc. XLIII—LXIX.

[35] Факс. вид. Нільсона // CCSMA VIII (1948). — LXXXII + 158 cc.

[36] Вид. Шлітера // SGL VI (1844). — Cc. 1—93; шведськ. перекл. SLL III: 2 (1940). — Cc. 259—413.

[37] Wessén // CCSMA XII (1950). — Cc. XXVII—XLIII; того самого автора. Передмова // SLL V (1946). — Cc. XI—XXXVII.

[38] Факс. вид. Вессена // CCSMA XII (1950). — XLIII, 156 cc. До видань також включено копію священика Відгема 1315 року, що містить Lydekini excerpta et annotationes від 1300 р. (ці витяги пов'язані з пізнішим Вестйотським законом) і так звані три Вестйотські списки (fols. 48—52a) вестйотських законодавців, королів Швеції й єпископів Скари. «Ці фрагменти [датовані прибл. 1240 р.], — пише Вессен, — є найдавнішим викладом шведської історії, знайденим у нашій літературі» // CCSMA XII.— Cc. XXXI—XXXII. Як Lydekini excerpta, так і Вестйотські списки переклав французькою Л. Боше (L. Beauchet. — Cc. 407—426: «Lydekini excerpta»; — Cc. 427—447: «Incerti auctoris variae annotationes»).

[39] Вид.: H. S. Collin — C. J. Schlyter // SGL I (Sthlm, 1827). — CC. 1—74. Нове видання для студентів підготував Еліас Вессен, Äldre Västgötalagen (Sthlm, 1954) // Nordisk Filologi, series A, Text 9. — XIV + 53 cc. Перекл. шведськ. мовою // SLL V (1946). — Cc. 1—200. Про переклади англійською, французькою (L. Beauchet. — Cc. 131—267, «Codex antiquior») і німецькою мовами див. с. 498.

[40] Adolf Schück. «The Later Västgöta Law and the Bjärköa Law» // CCSMA VI (1946). — Cc. XXXVIII—LXXIV. Щодо «Lydekini excerpta» див. примітку 42.

[41] Факс. вид. Шюка // CCSMA VI (1946). — XLVI + 252 cc.

[42] Вид.: Collin and Schlyter // SGL I (1827). — Cc. 75—253; Cc. 256—281 (Lydekini excerpta). Перекл. франц. мовою: L. Beauchet. — Cc. 269—406 (Codex recentior).

[43] Wessén. Introduction // SLL I (1933). — Cc. XXV—XXXVII; див. також того самого автора // CCSMA XII (1950). — C. XXXVIII.

[44] На жаль, цей кодекс не увійшов до CCSMA.

[45] Вид.: Collin and Schlyter // SGL II (1830). — XXXI + 430 cc. + 4 pl. Перекл. шведськ. мовою: // SLL I: 1 (1933). — 245 cc.

[46] Gerhard Hafström // KHL XVI (1971). — Cols. 309—311; Wessén, Introduction // SLL V (1946). — Cc. LXXV—XCI.

[47] На жаль, вони не ввійшли до // CCSMA; Smålandslagen видав Шлітер // SGL VI (1844), — Cc. 95—110; перекл. шведськ. мовою: SLL V (1946). — Cc. 421—449.

[48] Див. примітки 38, 39 і 42.

[49] // SGL I, ed. Collin—Schlyter (1827). — C. 28 = Wessén, Äldre Västgötalagen. — Sthlm,1954. — C. 21 = перекл. англ. мовою A. Bergin. — C. 52 = перекл. франц. мовою L. Beauchet. — C. 181 = перекл. нім. мовою von Schwerin. — C. 26 = перекл. шведськ. мовою E. Wessén // SLL V (1946), c. 78 (текст) і c. 89 (коментар); пор. AR II. — C. 457.

[50] Wessén // CCSMA V (1945). — Cc. XXVII—XLII; Wessén // KHL V (1960). — Cols. 601—602; Wessén, Introduction // SLL IV (1943). — Cc. LXIV—XCIX.

[51] Факс. вид. Вессена // CCSMA V (1945), 50 fol.+ (2) cc.; ed. Schlyter // SGL VII (1852). — Cc. 1—93; перекл. шведськ. мовою: // SLL IV : 2 (1944). — Cc. 203—322.

[52] Факс. видання: Wessén // CCSMA V (1945), 32 fol.+ (1) c.; ed. Schlyter // SGL VII (1852). — Cc. 113—168.

[53] Вид.: Schlyter // SGL VII (1852). — Cc. 169—218.

[54] Wessén // CCSMA V (1945). — C. XXXIX.

[55] Ґотландська та нижньоґерманська версії «Gutalagen» містять у кінці «Gutasaga».

[56] Скорочено // DGL. Найважливіші давньоданські пергаментні списки можна тепер знайти в серії // CCDMA, 10-томне видання: Joannes Brøndum-Nielsen (Kbh, 1960—1973); кожен том має передмову англ. мовою. Названий переклад давньоданських провінційних законів сучасною данською мовою був виданий Еріком Кроманом—Стіґом Юулом (Erik Kroman — Stig Iuul): // Danmarks gamle Love paa Nutidsdansk, 3 томи (Kbh, 1945—1948; скорочено // DGLND); I—II томи — переклади; том III — коментарі.

[57] Про данські провінційні закони див.: Poul Johannes Jørgensen. Dansk Retshistorie [до XVII ст.], 3d ed. — Kbh, 1965); E. Kroman's «Indledning» // DGLND I (1945). — Cc. I—XXXIV.

[58] Johannes Brøndum-Nielsen. Introduction // CCDMA III (1961). — Cc. VII—XV; Erik Kroman. Introduction // DGL I: 1 (1933). — Cc. I—CXLIX; Jens Ulf Jørgensen // KHL XVI (1971). — Cols. 81—83.

[59] Факс. видання: Brøndum-Nielsen // CCDMA III (1961). — Cc. 1—172; пергаментний кодекс GkS 3121, 4° (Cc. 173—238) видрукувано в тій самій книжці. Кодекс Rantzovianus (Королівська

бібліотека, Копенгаґен, E. donat. var., 136, 4°; бл. 1430 р.), що містить у собі Skånske lov і Сконський християнський закон, відтворив у репринтний спосіб Брендум-Нільсен // CCDMA VI (1964). — Сс. 1—160. Чотири інші стародавні списки Skånske lov і Церковного закону Сканії (Ius ecclesiasticum Scaniœ) були відтворені Карлом Мартіном Нільсеном // CCDMA VII (Kbh, 1965). — XIX + 338 сс.

[60] Skånske lov [Тексти I—III] видано: Johannes Brøndum-Nielsen, Svend Aakjær // DGL I: 1 (1933). — Сс. 1—466. Перекл. датськ. мовою: Erik Kroman—Stig Iuul // DGLND I (1945). — Сс. 1—98; а також III (1948). — Сс. 3—57 (коментарі); перекл. шведськ. мовою: // SLL IV: 1 (1943). — Сс. 1—202. Skånske kirkelov було видано: Svend Aakjær — Erik Kroman // DGL I: 2 (1933). — Сс. 819—954. Переклад данською мовою Еріка Кромана — Стіґа Юула див. // DGLND I (1945). — Сс. 226—240, а також сс. 58—66 (коментарі). Перекл. нім. мовою: von Schwerin, Schwedische Rechte. — Сс. 199—205.

[61] Видання: (разом з парафразою Андерса Сунесенса —Anders Sunesøns) Svend Aakjær, Erik Kroman разом з Jørgen Olrik і Hans Ræder // DGL I: 2 (1933). — Сс. 467—954. Перекл. данськ. мовою: // DGLND I (1945). — Сс. 99—194, а також III (1948). — Сс. 58—66 (коментарі).

[62] Див.: Peter Skautrup. Introduction // DGL V (1936). — Сс. I—LXXXVI. Peter Jørgensen. Introduction // DGL VI (1937). — Сс. I—XLV. Erik Kroman. Introduction // DGL VII (1942). — Сс. I—LXV.

[63] Видання: Kroman // DGL VII (1942). — Сс. 1—232; перекл. данськ. мовою: // DGLND I (1945). — Сс. 197—245; і III (1948). — Сс. 67—80 (коментарі). Перекл. нім. мовою: von Schwerin. — Сс. 157—194.

[64] Видання: Kroman // DGL VIII (1941). — Сс. 1—244; перекл. данськ. мовою: // DGLND I (1945). — Сс. 246—259, і III (1948). — Сс. 80—84 (коментарі).

[65] Видання: Kroman // DGL VIII (1941). — Сс. 245—442; перекл. данськ. мовою: // DGLND I (1945). — Сс. 260—270, і III (1948). — Сс. 84—87 (коментарі).

[66] Видання: Kroman // DGL VIII (1941). — Сс. 443—504; перекл. данськ. мовою: // DGLND II (1945). — Сс. 227—241, і III (1948). — Сс. 187—188 (коментарі).

[67] Див.: Kroman // KHL IV (1959). — Cols. 34—36.

[68] Тексти 1—2, видання Peter Skautrup // DGL V (1936). — IV + 584 сс. (16 Kapiteltavler); тексти 3—5, видання: Mogens Lebech

разом з Peter Jørgensen i Peter Skautrup // DGL VI (1937). — (2) + 578 сс.; перекл. данськ. мовою: // DGLND II (1945). — Сс. 1—132, і III (1948). — Сс. 88—132 (коментарі).

[69] Stig Iuul // KHL VIII (1963). — Cols. 50—51; Peter Skautrup, Introductions // DGL II (1933). — Cc. I—CXXXIII, і // DGL III (1951). — Сс. I—LXXXV; Peter Jørgensen, Introduction // DGL IV (1945). — Сс. I—LVIII.

[70] Текст 1: NKS 295, 8°, видання: Peter Skautrup // DGL II (1933). VIII + 535 сс.; тексти 2—4, видання: Skautrup // DGL III (1951). — (4) + 416 сс.; тексти 5—6, видання: Стіґ Юул — Петер Йорґенсен // DGL IV (1945). — 396 сс. (+11 сс. Kapiteloversigt). У серії факсимільних видань // CCDMA видрукувано шість пергаментних списків XIV ст.: т. IX. Skautrup (1972). — XVI + 178 сс. (AM 286, 2°; AM 4, 4°; AM 453, 12°; т. X. Skautrup (1973). — X + 229 сс. (SKB C 37; SKB C 44); перекл. данськ. мовою: // DGLND II (1945). — Сс. 133—224, і III (1948). — Сс. 133—182 (коментар).

[71] Див.: Erik Buus. Передмова // DGL, Додаток до IV (1961). — Сс. I—CCVI.

[72] Видання: Buus // DGL, Додаток до IV (1961). — Сс. 1—75.

[73] Видання: Peter Jørgensen // DGL, Додаток до IV (1961). — Сс. 77—426.

[74] Про ісландський національний закон див. дві праці Олафура Ларуссона: Yfirlit yfir íslenzka rjettarsögu, 2d ed. — Rvík, 1932; Ó. Lárusson. Lög og saga.—Rvík, 1958 ; Ó. Lárusson. «Grágás» // KHL V (1960). — Cols. 410—412. Олафур Ларуссон також зробив порівняння «Grágás» з двома ісландськими законами, запровадженими королями Норвегії, Járnsíða (1271—1273) і Jónsbók (1281): Grágás og lögbœkurnar (Rvík, 1923).

[75] Hkr III (IF 28). — C. 31 = Hkr/Hollander. — C. 594; пор. GAL II. — Сс. 207—209.

[76] Grágás I, видання: V. L. Finsen. — Сс. 22 = перекл. нім. мовою: A. Heusler. — Сс. 18—19. Пор.: Grágás II, видання: V. L. Finsen. — Сс. 26—27; Grágás III, видання: Finsen. — Сс. 23—24; 71—72; 116—117; 166—167; 209—210; 249—250; 329—330.

[77] Íslendingabók, видання: Jakob Benediktsson (= IF I: 1). — С. 18.

[78] Hungrvaka, видання: B. Kahle // ASB XI. — Halle/Saale, 1905. — С. 92 = видання: Jónsson, в Byskupa sögur I. — Rvík, 1953. — С. 4.

[79] Frédéric Macler // Revue de l'histoire des religions 87. — Paris, 1923. — Сс. 236—241.

[80] Magnús Már Lárusson // Studia Islandica 18. — Rvík, 1960. — Сс. 23—38.

[81] G. Turville-Petre, Origins. — С. 80.

[82] Turville-Petre, Origins. — С. 80. Пор.: Hans Kuhn, Das alte Island.—Düsseldorf, 1971. — Сс. 42—44; 112—113.

[83] Diplomatarium Islandicum (скорочено DI) I. — Сс. 82—83; див. також с. 94 (рукопис 13, § 26); с. 126 (рукопис E, § 26); с. 138 (рукопис F, § 24); с. 148 (рукопис G, § 26); с. 153 (рукопис H, § 26).

[84] Grágás I: 2, видання: Finsen. — Сс. 211—212.

[85] Див. перекл. нім. мовою: Heusler. — С. 434. На жаль, досі не існує перекладу Grágás англійською мовою.

[86] У деяких рукописах замість *austr* вжито слова *erlendis* (DI. — С. 94; С. 138; *er-lendr*, «закордонний»), *orlændis* (DI. — С. 126) або *herlendis* (DI. — С. 153); рукопис G містить *j storfvm herlendiss* замість *í Garðum austr* (DI. — С. 148).

[87] // NGL 1, ed. Keyser—Munch (1846). — Сс. 224—225 = англ. перекл., L. M. Larson. — New York, 1935. — Сс. 354—355.

[88] Про закони острова Бірка див. // KHL I (1956). — Cols. 655—661. Див. також Wessén // Namn och Bygd 11 (1923). — Сс. 135—178; 13 (1925). — Сс. 39—60; Adolf Schück // CCSMA VI (Kbh, 1946). — Сс. XXXVII—XLVI.

[89] Заснованому, згідно з джерелами, Олавом Трюґґвасоном (995—1000). «[У 996 році] король Олав повернувся з армією до Нідаросса. Згодом він звів будівлі на березі річки Нід, постановивши, що тут має бути торгове місто. Він роздав людям клаптики землі для спорудження будинків і звів королівську резиденцію над маленьким фіордом. Восени він перевіз сюди, до зимової резиденції, всі меблі й провіант і утримував у цьому місці значні сили» (Hkr I [=IF 26]. — С. 318 = Hkr/Hollander. — С. 208).

[90] Видання: Meissner, Stadtrecht (1950). — С. 356 = «Den ældre By-Lov eller Bjarkö-Ret» // NGL I, видання: Keyser—Munch (1846). — С. 312.

[91] Див. перекл. нім. мовою Meissner, Stadtrecht (1950). — С. 357.

[92] Видання: Ludvig Holm-Olsen, Utvalgte stykker av Konungs Skuggsiá (Bergen, Oslo & Tromsø, 1970), — С. 18 = перекл. англ. мовою: L. M. Larson. The King's Mirror: Speculum Regale—Konungs skuggsjá). — New York, 1917. — С. 81.

[93] Jalmari Jaakkola. Suomen varhaishistoria: Heimokausi ja Kalevala-Kulttuuri (= Suomen Historia II), (Porvoo & Helsinki, 1956). — Сс. 334—346.

[94] Eino Jutikkala. A History of Finland. — New York, 1962. — С. 63.

[95] Jaakkola. Suomen Historia II (1956). — Cc. 334—335.

[96] Schück // CCSMA VI (1946). — C. XXXVIII.

[97] Документ, автентичність якого ніколи не піддавалася сумнівам, — це копія пізнішого (бл. 1083 р.) заприсяжного свідчення; див. Turville-Petre, Origins. — C. 81.

[98] Видання: Jón Sigurðsson. DI I (Kbh, 1857—1876). — С. 66 (рукопис А — GkS 1157, fol.; від прибл. 1250 р.); цей документ раніше було включено до вид. Keyser—Munch // NGL I (1846). — С. 438.

[99] Див. // CCSMA VI (1946). — Сс. XXXVII—XLVI.

[100] Див. // CCSMA IX (1948). — С. XXIV; CCSMA VI. — С. XXXIX.

[101] Див. // CCSMA VI (1946). — С. XXIX—XLI.

[102] Вид.: Schlyter // SGL IX (1857). — Cc. 397—500 (Codex iuris urbici Scaniœ) = перекл. шведськ.: Ebbe Kock // SLL IV (1943). — Cc. 187—197 і сс. 198—202 (коментар).

[103] Рудольф Майснер наголошує на консерватизмові Маґнуса Гаконарсона в його законотворчій діяльності. — Stadtrecht (1950). — Cc. XVII—XVIII.

[104] Йдеться про одного з членів команди чи про одного з купців. Щодо цього терміна див.: Meissner, Stadtrecht (1950). — Cc. XLII—XLIII та с. 259, примітка 3.

[105] Видання: Meissner, Stadtrecht (1950). — Cc. 266, 268 = раніше виданий: Keyser — Munch // NGL II (1848). — Cc. 276—277; пор.: AR II. — Cc. 456—457.

[106] Одна марка срібла дорівнювала двадцяти чотирьом ертуґам; див.: Cleasby — Vigfússon, Dictionary. — С. 768.

[107] Пор. нім. перекл.: Meissner, Stadtrecht (1950). — Cc. 265, 269.

[108] Ella Lesser. Der Däne Claudius Claussøn Swart. — Innsbruck, 1909. — Карти 1—3.

[109] Див.: E. Lesser. Der Däne Claudius Claussøn Swart. — С. 189; пор. також: Matts Dreijer. Häuptlinge, Kaufleute und Missionare. — Mariehamn, 1960. — Cc. 62—70.

[110] Корпус правових норм, пов'язаних з суднобудівною промисловістю, морський закон (давньосканд.: Farmannalǫg), вочевидь, з'явився як окрема правова система в країнах Балтійського моря не раніше XIV—XV ст. До того часу цей закон був складовою муніципального закону. Тож морський закон не можна розглядати тут відокремлено. Разом з тим слід наголосити, що середньовічний Ганзейський Ґотланд відіграв особливу роль у розвитку європейського морського закону. Його Codex iuris maritimi Visbyensis невідомого року (але, вочевидь, не пізніше

XIV ст.) належить до трьох основних морських законів середньовічної Європи, разом з Jugements au rôles d'Oléron (острів, що лежить у Біскайській затоці, північніше гирла річки Жіронди) і Барселонського Consolat de mar (1494). Однак об'єднання, що правило Ґотландом, було не скандинавського походження, і в збережених версіях Codex iuris maritimi Visbyensis (нижньонімецькій, ґотландській і данській) не згадуються Русь і Східна Європа. Цей Кодекс опублікував Шлітер // SGL VIII (1853), — CLIII, 580 сс. + 2 pl. (Сс. 1—182 містять текст Codex iuris urbici Visbyensis нижньонімецькою мовою).

[111] Foote—Wilson. Achievement. — London, 1970. — Сс. 100—102.

[112] Вид.: Gertz // SMHD I. — Kbh, 1917. — Сс. 64—93; факс. видання: J. Brøndum-Nielsen // CCDMA VI. — Kbh, 1964.

[113] Вид.: Olrik—Ræder. — С. 293 (кн. 10, розд. 18).

[114] Vitherlagsret (суч. данськ. Vederlov) опублікований в: J. Brøndum-Nielsen // Danske Sprogtekster til Universitetsbrug II. — Kbh, 1942. — Сс. 22—25 = перекл. нім. мовою: von Schwerin, Dänische Rechte (1938). — Сс. 195—198.

[115] Didrik Arup Seip // KHL VI (1961). — Cols. 580—582.

[116] Вид.: Keyser—Munch // NGL II (1848). — Сс. 387—450 = перекл. нім. мовою: Meissner (Germanenrechte V): Norwegisches Recht: Das Gefolgschaftsrecht (Hirdskrá). — Weimar, 1938; 2d ed. — Witzenhausen, 1960. — XLI +76 сс.

[117] Через те ці закони часто наводять Фут і Вільсон у своїй праці «Achievement» (London, 1970) з метою проілюструвати давньоскандинавські політичну та соціальну структури.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

[1] Див.: Karl von Amira und Karl August Eckhardt. Germanisches Recht, 4th ed. I. — Berlin, 1960. — Сс. 67—69. Найбільше обстоював офіційний характер Фризького закону (Lex Frisionum) Філіп Гек (Philipp Heck) у своїй праці Die Entstehung der Lex Frisionum, Stuttgart, 1927.

[2] Fairbanks. Skeltana Riucht (1939). — С. 5. Скорочення подані на сс. 951—952.

[3] Щодо Vetus jus Frisicum див.: von Richthofen. Untersuchungen I (1880). — Сс. 32—62. У XV—XVI ст. були здійснені переклади з фризької на нижньонімецьку, зокрема в сусідніх з Рюстрінґеном Вурстені та Вюрдені (Wührden).

[4] N. E. Algra. De Tekstfiliatie van de 17 Keuren en de 24 Landrechten (1966). — Cc. 54—56.

[5] Von Richthofen. Untersuchungen I (1880). — Cc. 20—201; Heck // Neues Archiv der Gesellschaft für ältere Deutsche Geschichtskunde 17. — Hannover, 1892.— Cc. 567—598; Rudolf His // ZRG-GA 20 (1899). — Cc. 39—114; Rudolf His // ZRG-GA 57 (1937). — Cc. 58—137; Jelle Hoekstra. Die gemeinfriesischen Küren. — Assen, 1940. — 196 cc.; N. E. Algra, «De Riustringer tekst fan'e 17 Kêsten en 24 Lânrjochten» // Us Wurk 8:4. — Groningen, 1959. — Cc. 73—82; N. E. Algra. De Tekstfiliatie van de 17 Keuren en de 24 Landrechten // Estrikken 39. — Groningen, 1966; Sjölin, Передмова // OTR XII (1970). — Cc. 32—43.

[6] Hoekstra, Die gemeinfriesischen Küren (1940). — C. 65. Існують і два додаткові тексти: «П'ять винятків для сімнадцятого статуту» і «[Чотири] винятки до шістнадцятого статуту». Винятки до сімнадцятого статуту давніші (XI—XII ст.); є також латинська версія їх (див. Sjölin, Передмова // OTR XII [1970]. — C. 44). Інші винятки походять, вочевидь, з XII ст. (див. Sjölin, Einführung [1969]. — C. 9). В R2 наведено роз'яснення сімнадцяти статутів, Buma // OTR VIII (1954). — Cc. 57—60 = // AFR I (1963). — Cc. 132—139. Коментуючи другий (//AFR I. — Cc. 134—135) і дев'ятий статути (Cc. 136—137), невідомий автор вживає термін skilling cona; див. с. 515.

[7] Hoekstra, Die gemeinfriesischen Küren (1934). — C. 26: «Одне здається певним, що спроба датування Ріхтгофена не витримала критики і що тепер датування одинадцятим ст. має велику міру вірогідності. Точніше датування при сьогоднішньому стані досліджень, мабуть, неможливе». Див. думку ван Буйтенена в «De grondslag van de Friese vrijheid», 1953; підсумок франц. мовою: «Незважаючи на розмаїття поглядів, так чи так було визнано, що 17 статутів і 24 конституції датуються XI ст.» (C. 185). Див. також: Sjölin, Einführung. — C. 9.

[8] Hoekstra, Die gemeinfriesischen Küren (1940): текст (Cc. 79—140); перекл. нім. мовою (Cc. 141—146); коментар (Cc. 147—175); index verborum (176—193).

[9] Bo Sjölin, Einführung. — C. 9. Див., однак, також думку ван Буйтенена в примітці 21.

[10] Щодо докладнішої бібліографії див. примітку 20. Тексти і нім. переклад двадцяти чотирьох конституцій, згідно з рукописами R 1, E 1, F, H 2, подані в // AFR: R 1=I (1963). — Cc. 42—59; E 1 = III (1967). — Cc. 28—45; F=V (1972). — Cc. 40—53; H 2=IV

(1969). — Cc. 30—43; щодо тексту W див.: K. von Richthofen, Friesische Rechtsquellen (1840). — Cc. 41—81. Латинську версію H (засновану на Dr) можна знайти в // OTR VI (1950). — Cc. 90—95 (H 2) i Cc. 114—119 (H 1). R I містить роз'яснення першої конституції, Buma // OTR VIII (1954). — C. 60 = // AFR I (1963). — C. 138 (текст); C. 139 (перекл. нім. мовою).

[11] N. E. Algra. De Tekstfiliatie (1966). — Cc. 150—152.

[12] Базові давньофризькі тексти з нім. перекладом: E= //AFR III (1967). — Cc. 20, 22 (текст) і Cc. 21, 23 (перекл.); F= //AFR V (1972). — C. 30 (текст), C. 31 (перекл.); H= //AFR (1969), — C. 24 (текст), C. 25 (перекл.); щодо текстів W див. J=Hoekstra, Die gemeinfriesischen Küren (1937). — C. 94; U i D=Hoekstra, Die gemeinfriesischen Küren. — C. 95.

[13] Див. прим. 21. У латинському тексті в H є «quia Frisones olim ultra occeanum subditi erant», див. // OTR VI, Hoekstra (1950). — C. 87 (H2) і с. 111 (H1).

[14] Вид.: Buma // OTR XI (1961). — C. 96 = // AFR I (1963). — C. 36 (текст), с. 37 (перекл. нім. мовою); пор. прим. 20.

[15] Вид.: Sipma в Fon alra Fresena fridome. — Snits [Sneek], 1947. — Cc. 165—166.

[16] Видання і перекл. нім. мовою: Bo Sjölin // OTR XII (1970). — C. 242 = //AFR V (1972). — Cc. 34—35. В R 1 є коротша версія: «В такий спосіб ми можемо захистити нашу землю і наш народ з боку моря і від війська з півночі» (with thene northhiri) //AFR I (1963). — Cc. 38—39. Інші тексти або закінчуються посиланням на кордон біля Флі (вид.: Hoekstra. Die gemeinfriesischen Küren. — C. 106), або патетичним твердженням: «Таким чином усі фризи будуть вільними від скандинавів» («thruch thet sa scelen alle Fresa fon tha northliuden fri wesa») (H2= //AFR IV. — Cc. 26—27; E 1 = AFR III. — Cc. 24—25; U i D. Hoekstra, Die gemeinfriesischen Küren. — C. 107).

[17] Щодо ролі Гіцакера (Hitzacker) див. N. E. Algra, De Textfiliatie (1966). — Cc. 40—41.

[18] Основні тексти й нім. переклад статуту 14 подані // AFR: Rl = I. — Cc. 38—41; E1 = III. — Cc. 24—27; F=V. — Cc. 34—37; H 2=IV. — Cc. 28—29. Основні тексти й нім. переклад конституції 3 також можна знайти // AFR: R l=I. — Cc. 46—47 (ворога названо «язичниками», an tha hethena thiade); E l = III. — Cc. 30—31 (ворога названо «норманами»); F=V. — Cc. 42—45 (ворог — Nortmon); H 2 = IV. — Cc. 32—33 (ворог — Normen). У статуті 2 Загальних законів ворога названо «вікінґами» (Viking).

[19] Базовий текст і нім. переклад конституції 20 подано в // AFR: R 1 = I. — Сс. 50—51; E 1 = III. — Сс. 40—41; F=V. — Сс. 50—53; H 2=IV. — Сс. 40—41. У тексті в R 1 використано слово Witsing: ther hi er mith tha Witsingon efremid heth «[подвиги], які він раніше здійснив з вікінґами» (OTR XI. — C. 105).

[20] Sjölin, Einführung. — C. 10.

[21] Вид.: Buma // OTR XI (1961). — C. 93 = //AFR I (1963). — Сс. 30—31. Тут таки є типовий ідеологічний фрагмент, що стосується минулого упокорених фризів: чотири християнські місіонери (Боніфацій, св. Віллеброд, Віллегад, Людґер) «здобули незалежність і свободу для нас, фризів, від Карла Великого, для всіх фризів, що належали раніше півночі, жахливому кутку», тобто скандинавам (thesse fiuwer hera bihulpon vs Frison frihalses ande fridomes with thene kinig Kerl, hwande alle Frisa er north herdon anda grimma herna).

Відносно терміна *frihalsi* ван Буйтенен пише: «Покійний професор [I. M.] Ґосес [в Verspreide geschriften (Groningen,1946). — Сс. 138—139] показав, що пізніша легенда, згідно з якою фризи, підкорені норманами <данами>, мусили носити ярмо на шиї, спирається на хибну інтерпретацію одного з цих текстів. Насправді йдеться про те, що фризи купили собі свободу упокоренням (hiara fria hals; верхньонімецькою: *frihalsi*; англосаксонською: *freols*; ісландською: *frelsi*, тобто: «свобода»). Оскільки слова *fria hals* не були включені, у легенді з'явилося абсурдне «ярмо на шиї» замість «свободи» (De grondslag van de Friese vrijheid. — Assen, 1953. — Сс. 185; див. голландський текст на сс. 17—18).

[22] К. Наута наводить латинський текст (M) на сс. 31—37, давньофризькі тексти на сс. 37—66, із синоптичною таблицею на сс. 81—82; нім. переклад, на основі M, подано на сс. 67—80.

[23] Rudolf His // ZRG-GA 57 (1937). — Сс. 58—137; Sjölin. Передмова // OTR XII (1970). — Сс. 54—59; див. також того самого автора Einführung (1969). — C. 9.

[24] Усі фрагменти наведено в покажчиках. R 1 = // OTR XI (1961). — C. 207 (s.v. kona); R 2 = //OTR VIII (1954). — C. 95 (s.v. cona).

[25] Max Vasmer, REW I. — Heidelberg, 1953.— C. 693.

[26] Див., приміром, угоду про співробітництво між купцями міста Бремена та рюстрінґенськими фризами, укладену 1220 року. Угоду включено до збірки: Urkundliche Geschichte des Ursprungs der deutschen Hanse, ed. Georg Friedrich Sartorius, II.—Hamburg, 1830. — C. 15.

[27] Упстальсбом містився біля Аyріха (давн. форма: Аверк) в Ост-Фрісланді (Німеччина). Щодо етимології назви див. Теодора Зібс у праці Гека «Die altfriesische Gerichtsverfassung» (1895). — Cc. 356—357. Про Упстальсбомський союз див.: von Richthofen, Untersuchungen, I (1880). — Cc. 1—7, 10—19, 297—369.

[28] Див.: Sipma. De Eerste Emsinger Codex (//OTR IV [1943]. — Cc. 47—51). Пор. також: Heck, «Ursprung» // Neues Archiv 17 (1892). — С. 594 (XI ст.); Sjölin. Einführung (1969). — С. 9 («час і походження невизначені»); того самого автора, Introduction // OTR XII (1970). — Cc. 62—63, і Buma, Introduction //AFR V (1972). — С. 13.

[29] Фон Ріхтгофен присвятив 3 розділ своєї праці «Untersuchungen» I (1880) Загальним статутам («Die Ueberküren». — Cc. 202—241; тексти після H і E видрукувані на сс. 236—241).

[30] Давньофризькі тексти й нім. переклад в //AFR: H=IV. — Cc. 72—75; E=III. — Cc. 96—97; F=V. — Cc. 172—173; пор. von Richthofen, Friesische Rechtsquellen (1840). — Cc. 93—101.

[31] Вид. Sjölin // OTR XII (1970). — Cc. 360, 362 = // AFR V (1972). — Cc. 172—173.

[32] Про Союз Семи Морських Земель див.: von Richthofen. Untersuchungen II: 1 (1882). — Cc. 1—145; D. Kalma. «Apud Upstallesbame», // It Beaken 15. — Assen, 1953. — Cc. 97—105, і Jelle Hindriks Brouwer, ed., Encyclopedie van Friesland. — Amsterdam, 1957. — С. 712.

[33] Див.: Sjölin // OTR XII (1950). — С. 224. Форма «witsing» зустрічається в текстах з Рюстрінґена (прим. 35) і Вестерлауверса. Ця форма (witsing) може вирішити проблему щодо походження слов'янського *«vitęgъ». Стосовно останнього див.: Stender-Petersen, Varangica. — Aarhus, 1953. — Cc. 21—63, і Vasmer, REW I (1953). — Cc. 206—207.

[34] Вид. Hoekstra //OTR VI (1950). — С. 68 (H 2) і с. 152 (H 1).

[35] //AFR III. — Cc. 96—97. Про wigand див.: von Richthofen. Altfriesisches Wörterbuch (Göttingen, 1840). — С. 1148.

[36] Pieter Gerbenzon. Philologia Frisica: Anno 1956. — Groningen, 1957. — С. 36; Sjölin, Introduction // OTR XII (1970). — Cc. 46—51.

[37] Von Richthofen. Untersuchungen II: 2 (1882). — Cc. 730—731.

[38] Pieter Gerbenzon. Philologia Frisica (1956). — Cc. 35—43.

[39] Про Рюстрінґенський синодальний закон див.: von Richthofen. Untersuchungen II: 2 (1882). — Cc. 1257—1262.

[40] Апокрифічні «Привілеї» Карла Великого 802 року були опубліковані фон Ріхтгофеном у праці «Untersuchungen» II: 1 (1882). — Cc. 166—179 (тексти), з філологічним коментарем (Cc. 180—223), історичним коментарем (Cc. 223—234) та оцінкою (Cc. 234—315).

[41] Про місцевість Альменум див.: von Richthofen, Untersuchungen II: 1 (1882). — С. 235, і Encyclopedie van Friesland (1958). — С. 144.

[42] Von Richthofen. Untersuchungen I (1880). — Сс. 204, 231, і II: 1 (1882). — Сс. 235—238; Heck. «Ursprung» // Neues Archiv 17 (1892). — Сс. 582—585; того самого автора «Die altfriesische Gerichtsverfassung» (1894). — Сс. 449—458; Hugo Jökel, Forschungen zur altfriesischen Gerichts- und Ständeverfassung. — Weimar, 1907. — Сс. 200 і далі; Sydney Fairbanks. Skeltana Riucht (1939). — С. 11.

[43] Van Buijtenen. De grondslag (1953). — Сс. 14—27, 184—186 (підсумок франц. мовою); див. також: Sjölin. Introduction // OTR XII (1970). — Сс. 45—46, і Sjölin. Einführung (1969). — С. 9.

[44] Див. примітку 16.

[45] Текст (F) видання і перекл. нім. мовою: Sjölin // OTR XII (1970). — Сс. 262—263 = // AFR V (1972). — Сс. 56—57.

[46] Fairbanks. Skeltana Riucht (1939). — С. 10.

[47] Див. також // Estrikken 32: Rudolfsboekmateriael (Groningen, 1961).

[48] Von Richthofen. Untersuchungen II: 1 (1882). — Сс. 449—458; Heck. Altfriesische Gerichtsverfassung. — Weimar, 1894. — Сс. 449—458; Bos — van der Heide. Het Rudolfsboek (1937). — Сс. 11—21; Fairbanks. Skeltana Riucht (1939). — Сс. 10—11; Sjölin. Einführung (1969). — С. 9.

[49] Book of Rudolf, ed. Bos — van der Heide (1937). — С. 158.

[50] Див. Sjölin. Einführung (1969). — С. 9.

[51] Перекл. англ. мовою за вид.: Fairbanks, Skeltana Riucht (1939). — С. 73 (текст на с. 72); див. с. 124 (коментар).

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

[1] Див. Clemens saga, текст за пергаментним рукописом AM 645, 4° бл. 1200 р. (факс. вид.: Anne Holtsmark //CCI XII [Kbh, 1938]), ed. C. R. Unger. Postola sögur. — Chria, 1874. — Сс. 146—147; Heimslýsing, ed. E. Jónsson—F. Jónsson // Hauksbók. — Kbh, 1892—96. — С. 158: «en sa Íupíter var þeira alra rikastr hinna heiðnu manna, er sumír menn kalla Þor». Alexanderssaga (два базові пергаментні рукописи: AM 519a, 4° кінця XIII ст.; AM 226, наст., друга половина XIV ст.), вид.: F. Jónsson (Kbh, 1925). — С. 21: «Iupiter heitir a latino, en Þorr a vara tungo».

Про давньоісландські житія святих див. фундаментальне дослідження: Ole Widding, Hans Bekker-Nielsen, and L. K. Shook.

«The Lives of the Saints in Old Norse Prose: A Handlist» // Mediaeval Studies 25. Toronto, 1963. — Сс. 294—337; пор. також: Hans Bekker-Nielsen. «On a Handlist of Saints' Lives in Old Norse» // Mediaeval Studies 24 (1962). — Сс. 323—334.

[2] Alexanders saga, ed. F. Jónsson. — С. 50: «Þors hof... þat var kallat templum Hamónis».

[3] Heimslýsing в Hauksbók, ed. E. Jónsson — F. Jónsson (1892—96). — С. 159: «Mercurio þann er ver kollum Oðenn»; «Páls saga postola II» (чотири основні рукописи — це: A = AM 234 фол.; перша половина XIV ст.; B = «Codex Scardensis», XIV ст., факс. вид.: Desmond Slay // EIM II (Kbh, 1960); C = AM 84, 8°, середина XV ст.; D = AM 236 фол., XIII ст.), вид.: C. R. Unger. Postola sögur. — С. 244, де один епізод з Діянь Апостолів (14: 12) подано так: «ok kolluðu þeir Barnaban Þor, en Paulum Merkurium, þat kaullum ver Oðin»; пор. «Rím I» (AM 625, 4°, середина XV ст.) в Alfrœði Íslenzk, ed. Kr. Kålund, II (Kbh, 1914). — С. 63: «Stilbon [планета] heiter Mercurius, þat kǫllum vér Oðinn».

[4] Clemens saga, Postola sögur, ed. C. R. Unger. — С. 146.

[5] Clemens saga, Postola sögur, ed. Unger. — С. 146. Trójumanna saga / Hauksbók, ed. E. Jónsson—F. Jónsson. — Сс. 199, 200, 211, 232 (пор. Trójumanna saga, ed. Jonna Louis-Jensen. — Сс. 20, 49, 112, 123, 126, 139—140, 148); Breta sögur / Hauksbók, ed. E. Jónsson—F. Jónsson. — С. 232; пор. «Rím I» в Alfrœði Íslenzk, ed. Kålund, II. — С. 63: «Hesperis [планета] heiter Venus, þat kaullum ver Freyio».

[6] Trójumanna saga, ed. Jonna Louis-Jensen, p. 1: «Satvrnvs var kallaðr en ver kollvm Frey».

[7] «Rím I» в Alfrœði Íslenzk, ed. Kålund, II. — С. 63: «Fispena [планета] heiter Mars, þat kaullum verTy». Ця давньоскандинавська евгемеристика нагадує схоже явище в творах давньоруської літератури, таких як ПВЛ і «Слово про Ігорів похід».

[8] Eusebii Caesariensis, Opera IV: Historiae ecclesiasticae libri I—X, ed. Dindorf. — Leipzig, 1873. — С. 83 (III. 1.1), перекл. англ. мовою: G. A. Williamson. Eusebius: The History of the Church from Christ to Constantine.—Baltimore, Md., 1965. — С. 107.

[9] Lenore Harty. Andreas saga postola (Ph. D. diss., University of Otago, Dunedin, N. Z., 1970). — Сс. XXXIII. Переклад Andreas saga postola — її безпосереднім джерелом була «Liber de miraculis S. Andreae apostoli» Григорія Турського (пом. 594 р.), що спиралася на маніхейські літературні традиції, переглянуті ортодоксальним автором і «оправославлені» — давньоісландською мовою пов'язаний з діяльністю єпископа Пала Йонссона (Páll Jonsson)

Скалагольтського (1195—1211); пор.: Lenore Harty. Andreas saga postola, с. XXI, та G. Turville-Petre. Origins. — Сс. 128—129.

[10] Andreas saga postola I збереглася в пергаментному списку початку XIII ст.: AM 645, 4° (=A), факс. вид.: Anne Holtsmark // CCI XII (Kbh, 1938); та в іншому пергаментному списку XIII ст., AM 652, 4°, оригінал якого має точно транскрибовану версію, що датується початком XVII ст.: AM 630, 4°. Сагу було опубліковано двічі: в Postola sögur, ed. Unger (наш фрагмент на с. 319) і ed. Harty, Andreas saga postola (наш фрагмент з перекл. англ. мовою на сс. 1—2; примітки на с. 49); див. також Вступ на сс. VIII—IX, XXI та XXIII. Стосовно проблеми, чи справді країна, яку відвідав св. Андрій, була Ахаєю чи Скіфією, див.: K. R. Brooks, Andreas (Oxford, 1961), і Peter M. Peterson, Andrew, Brother of Simon Peter (Leiden, 1958).

[11] Liber tertius: De gestis Beati Andreae Apostoli / Codex Apocryphus Novi Testamenti II (Acta Apostolorum Apocrypha, sive Historia certaminis apostolici adscripta Abdiae, primo, ut ferunt, Babyloniae Episcopo, et distributi in libros decem), ed. Johannes Albertus Fabricius. — Hamburg, 1719. — Сс. 466—467.

[12] Andreas Saga postola II (збереглася в двох пергаментних списках: AM 646, 4°, перша половина XIV ст., і AM 647, 4°, XV ст.) в Postola sögur, ed. Unger. — Сс. 361—362. Про етимологію Ellipaltar див. Stender-Petersen, Varangica. — С. 214.

[13] Про Tanakvísl див. сс. 292—294 цієї книжки.

[14] Про нього див.: de Vries, GAL II². — Сс. 194—195.

[15] Alexandreidos Galteri poetae clarissimi libri decem (Ingolstadt, 1541), fol. XC r, кн. 8. Автор засновує свою працю на § VII. 7 з «Історії Александра Великого» Квінтія Куртія Руфа (бл. 40—54 рр. н.е.).

[16] Alexanders saga, ed. F. Jónsson. — Сс. 125—126.

[17] «Liber decimus: De rebus a Beato Philippo Apostolo gestis» / Codex Apocryphus Novi Testamenti, ed. J. A. Fabricius, II.— С. 738.

[18] «Tveggja saga postola Philippus ok Jacobs II». Базовий пергаментний манускрипт є в Codex Scardensis/Scarðsbók XIV ст., факс. видання: Desmond Slay // EIM II (1960); пор. видання: Ólafur Halldórsson, Sögur úr Skarðsbók (Rvík, 1967); інший манускрипт — це AM 630, 4°, паперова копія початку XVII ст. в Postola sögur, ed. Unger. — С. 740.

[19] «Liber octavus: De rebus per Indiam a beato Bartholomaeo gestis» / Codex Apocryphus Novi Testamenti, ed. Fabricius II. — С. 669.

[20] «Bartholomeus saga postola», ms. A = Codex Scardensis (див.

вище, прим. 18); ms. B = AM 630, 4° в Postola sögur, ed. Unger. — С. 744.

[21] Приблизно такий самий текст подано в Rímbegla (AM 731, 4°; паперовий рукопис, скопійований 1641 року Бйорном Йонссоном із Скардси) в Alfrœði Íslenzk III, ed. Kålund (1917). — С. 9: «Indialǫnd eru þrjú; eitt er i nánd við Bláland, annat við Serkland, en hit þriðja í enda heims, því at ǫðrum-megin þess liggr myrkva herað, en ǫðrum-megin er haf. Á þetta Indialand fór Bartholomeus postuli at eyða blótum þeira».

[22] Цей огляд спирається на джерела, розглянуті в цьому розділові, а також на існуючу літературу, зокрема монографії Маґоуна // Mediaeval Studies 6 (1944). — Сс. 314—354, та Отто Шпрінґера // Mediaeval Studies 12 (1950). — Сс. 99—122.

[23] Припустивши, що наше пояснення назви Ilians-vegr правильне.

[24] Це пояснює, чому вікінґи мусили завоювати Луні.

[25] Див.: Leo Bagrow. History of Cartography. — Cambridge, Mass., 1966. — Сс. 41—50.

[26] Можливо, Monstrosa, пор.: AR II. — С. 392.

[27] Помилка: Фріґія.

[28] Назву Вавилон тут повторено двічі; вперше вона згадується після Calldea.

[29] Див. вид. Колунда в Alfrœði Íslenzk III. — С. 72. — Прим. 7.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

[1] Див.: Ernst Honigmann. Die sieben Klimata. — Heidelberg, 1929. — Сс. 50—54.

[2] Martianus Capella, ed. Adolphus Dick. — Leipzig, 1925. — С. 462 (книжка 8: «De astronomia»).

[3] Venerabilis Bedae, Opera quae supersunt omnia..., ed. J. A. Giles, vol.VI: Opuscula scientifica. — London, 1843. — С. 119.

[4] Рукопис GkS 1812, r. — С. 38, ряд. 30—33: Rím II, ed. N. Beckman—Kålund, Alfrœði Íslenzk II. — С. 116.

[5] Див.: Pritsak, «The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism» // Harvard Ukrainian Studies 2 (1978). — С. 262.

[6] Стосовно угорського Kaliz (Χαλίσιοι) див. Moravcsik // Byzantinoturcica II^2. — Сс. 338—339.

[7] Martianus Capella, ed. Dick. — С. 462.

[8] Bede, Opera VI, ed. Giles. — Сс. 119—120 (розділ 47).

[9] Рукопис GkS 1812, 4°. — С. 38, ряд. 33—34 = Rím II, ed. Beckman—Kålund, Alfrœði Íslenzk II. — С. 116.

[10] Martianus Capella, ed. Dick. — C. 462.

[11] Bede. Opera VI, ed. Giles. — C. 120.

[12] Рукопис GkS 1812, 4°. — C. 38, p. 35 — C. 39, p. 1—3 = Rím II, ed. Beckman—Kålund, Alfrœði Íslenzk II. — C. 116.

[13] Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum sive originum libri XX, ed. W. M. Lindsay. — Oxford, 1911. — 9.2. 3 і 5. Про світогляд Ісидора та джерела див.: Ernest Brehaut, An Encyclopedist of the Dark Ages: Isidore of Seville. — New York, 1912 (репр. 1972).

[14] Nikulás Bergsson. «Landafrœði» / Alfrœði Íslenzk I, ed. Kålund. — Cc. 7—8.

[15] «Heimslýsing» // Hauksbók, ed. E. Jónsson — F. Jónsson. — C. 165; пор. також: Rymbegla, ed. Stephanus Björnsen. — Kbh, 1801. — C. 340.

[16] У цьому місці текст в «Upphaf allra frásagna» (версія «Rímbegla»: AM 730, 4°; AM 731, 4°) відрізняється від тексту в «Heimslýsing»:

Syrland, Bactrialand, þar bygði Iludi Albanialand, Kvcnnaland, Sviþjóð hin mikla, þar bygði Aram.	Сирія, Бактрія — там сів Луд; Албанія, Квенналанд, Велика Швеція — там сів Арам.

[17] Тут Ісидор відходить від Біблії; згідно з «Буттям», 10:24, Шелах був сином Арпахшада («Арпахшад породив Шелаха»).

[18] Замість Сирланду (Сирії) в «Landafrœði» згадується країна, названа, схоже, за п'ятим сином Ноя: Аранеа < Аран (<*Арам).

[19] Isidore. Etymologiae, 9. 2. 65, вид. Ліндсея: «In partes Asiaticae Scythiae gentes, quae posteros se Iasonis credunt, albo crine nascuntur ab adsiduis nivibus; et ipsius capilli color genti nomen dedit. Et inde dicuntur Albani. Horum glauca oculis, id es picta, inest pupilla, adeo ut nocte plus quom die cernant». Пор. продовження «Landafrœði» (рукоп. XV ст.): «A Sviþiod enni miclo ero Albani [у Великій Швеції є албани], þeir ero hvitir sem snær bédi aa hars Lit ok hórund, þegar þeir ero alnir, þeir hafa augu gul ok séa betr um nétr en daga» (Alfrœði Íslenzk, ed. Kålund I. — C. 36).

[20] Ісидор. — 9. 2. 66: «Albani autem vicini Amazonum fuerunt...» Пор. продовження в «Landafrœði»: «þat land er þar, er kallat er Kvenna-land. þau byggiaz eth nésta ok Albani...» (Alfrœði Íslenzk, ed. Kålund I. — C. 36).

[21] Alfrœði Íslenzk, ed. Kålund I. — C. 49.

[22] Згідно з «Буттям», 11:14, Шелах був батьком Евера.

[23] Згідно з «Буттям», 11:16—18, Реу був сином Пелеґа й онуком Евера.

[24] Кількість років різниться від наведених у «Бутті», 11.

[25] Звичайно, в «Бутті», 11, нема згадок про Швецію, Скіфію і Танаїс.

[26] У «Бутті», 11, не згадується Єгипет у зв'язку із Серуґом.

[27] Згадки про Месопотамію в «Бутті», 11, нема.

[28] Пор. сс. 294 —295 цієї книжки.

[29] Frak[k]land звичайно означає «Франкія, земля франків», див. E. Metzenthin, Länder. — Cc. 27—28; тут вона з'являється як осучаснена «правильна» форма для стародавнього Тракланду (див. Heimslýsing).

[30] Isidore. Etymologiae. — 9. 2. 26—32, вид. Ліндсея.

[31] Nikulás Bergsson, «Landafrœði» // Alfrœði Íslenzk, ed. Kålund I. — C. 8.

[32] «Heimslýsing». Hauksbók, ed. E. Jónsson, F. Jónsson. — C. 165; див. Rymbegla, ed. Björnsen (1801), — Cc. 340, 342.

[33] Μαγώγης δὲ τοὺς ἀπ' αυτου Μαγώγας ὀνομασθέντας ᾤκισε, Σκύθας δὲ νῦν προσαγορευομένους (Josephus Flavius, Antiquitatum Iudaicarum epitoma, ed. Benedictus Niese. — Berlin, 1896. — C. 7).

[34] «Gog iste Gothus est...», Св. Амвросій (Ambrosius). De fide, 2.16 = // MPL XVI. — Paris, 1845. — Col. 588.

[35] «Japhet filio Noe, nati sunt septem filii, qui possederunt terram in Asia ab Amano et Tauro, Syriæ Cœles et Ciliciæ montibus, usque ad fluvium Tanain... Magog, Scythæ: ...Scio quemdam Gog et Magog, tam de præsenti loco, quam de Ezechiel, ad Gotthorum nuper in terra nostra bacchantium historiam retulisse, quod utrum verum sit, prælii ipsius fine monstratur. Et certe Gotthos omnes retro eruditi, magis Getas, quam Gog et Magog appellare consueverunt. Hæ itaque septem gentes, quas de Japheth venire stirpe memoravi, aquilonis partem inhabitant», Liber hebraicarum questionum in Genesim, 20. 2 (//MPL XXIII. — Paris, 1845. — Cols. 950—951); Св. Єронім, однак, уживає термін Скіфія для означення гунів, його сучасників.

[36] Йордан, Ґетика, вид. О. Ч. Скржинська. — М., 1960. — С. 135, № 29: «Joseppus [Flavius]... haec vero quae diximus de gente Gothorum principia cur omiserit, ignoramus: sed tantum Magog eorum stirpe comemorans, Scythas eos et natione et vocabulo asserit appelatos». «Йосиф [Флавій]... випустив, невідомо з якої причини, сказане нами про походження племені ґотів. Згадуючи лише про коріння їх від Маґоґа, він запевняє, що звуться вони скіфами і за плем'ям, і за ім'ям».

[37] Йордан, Ґетика, вид. О. Ч. Скржинська. — С. 136, § 38: «quorum [ґотів] mansione prima in Scythiae solo iuxta paludem Meotidem [то є на ріці Танаїс], secundo in Mysiam Thraciamque et

Daciam, tertio supra mare Ponticum rursus in Scythia legimus habitasse...» «перше розселення ґотів було в Скіфській землі, біля Меотійського болота [тобто на річці Танаїс]; друге — в Мізії, Фракії й Дакії; третє — на Понтійському морі, знову в Скіфії».

[38] Isidore. Etymologiae, вид. Ліндсея. — 9. 2. 89, пор. також 14.3.31: «Scythia sicut et Gothia a Magog filio Japhet fertur cognominata».

[39] Лев Диякон, дуже обізнаний і гідний довіри візантійський автор X ст., подав у своїй «Історії» (про 959—976 рр.; написаній бл. 992 р.) фрагмент, що й досі лишається загадковим для дослідників. Там він вказує, що 970—971 р. імператор Іоан І Цимісхій (969—976) нагадав Святославові про трагічну загибель його батька Ігоря, жорстоко вбитого в той час, коли Святослав ходив на «ґерманців» (παρά τοῦς Γερμανοὺς; ed. B. Hase.— Bonn. — 1829. — C. 106). У ПВЛ (вид. Д. С. Лихачов.— І. — С. 40) тут названо деревлян. Безперечно, занадто радикально замінювати трансформовану назву Γερμανοὺς на *Δερβλανοὺς, як, скажімо, робить А. А. Кунік (Die Berufung der Schwedischen Rodsen II. — Спб., 1845. — С. 446). Вочевидь, знання про те, що тогочасні слов'янські деревляни колись були ґотськими тервінґами, все ще побутувало в історично орієнтованому Константинополі X ст.

[40] Див.: Albert Herrmann. Die Erdkarte der Urbibel. — Braunschweig, 1931. — Сс. 31, 41, 70, 74, 84, 134 та мапи IIa, IIb.

[41] Пор.: E. A. Thompson. The Goths in Spain. — Oxford, 1969; див. також огляди середньовічної Іспанії: Joseph O'Callaghan. A History of Medieval Spain. — Ithaca, 1975 ; Luis Suarez Fernandez. Historia de España: Edad Media. — Madrid, 1970; Luis García de Valdeavellano. Curso de historia de las institutiones españolas de los origines al final de la Edad Media, 3d ed. — Madrid, 1973 ; Luis García de Valdeavellano. Historia de España, 4th ed. 1., I: 1—2. — Madrid, 1968.

[42] Йордан, Ґетика, вид. Скржинська. — Сс. 137 і 154.

[43] AM 544, 4°, f. 3v = Hauksbók, ed. E. Jónsson — F. Jónsson. — Сс. 155—156.

[44] Вид. Rafn, AR II. — C. 447, і // Fornmanna sögur XI. — Сс. 114—115 = // Scripta Historica Islandorum, перекл. S. Egilsson, XI. — Сс. 373—374.

[45] AM 194, 8°, f. 10 r = 11 r = Alfrœði Íslenzk I, ed. Kålund. — Сс. 10—12.

[46] AM 736 I 4°, 41 r; пор.: Antiquitates Americanae, ed. Rafn. — Kbn, 1841. — Сс. 286—289.

[47] AM 764α, 4°, f. 1 v; пор.: AR II. — C. 445.

[48] AM 115, 8°, f. 24 r; пор.: Antiquitates Americanae, ed. Rafn. — Сс. 293—294, і AR II. — C. 404 n.

[49] Isidore, Etymologiae, 14.4.3, ed. Lindsay.

[50] Див.: Bernard S. Bachrach. A History of the Alans in the West. — Minneapolis, 1973.

[51] Ґетика, вид. Скржинська. — С. 143.

[52] AM 544, 4°, f. 3 v. У попередньому реченні з Heimslýsing також є згадка про Велику Швецію. Там говориться (Hauksbók, ed. E. Jónsson — F. Jónsson. — C. 155):

En hit micla Asia cro kallaδ	І всі країни, що — як відомо —
all riki þau cr told cro af Índia	лежать від Індії навсебіч, звуться
landc alt híngat til,	Великою Азією, і вона
oc þangat hucrfr sum Suíþioδ hín micla.	[Велика Азія] тягнеться
Alsz cro told i Asia. CCCC. oc.VI.	до Великої Швеції.
þioδlond, cn þat cro tungur.VII.	В Азії загалом існують
oc XX.	406 імперій і 27 мов.

[53] AR II. — C. 447.

[54] AM 194, 8°, f. 10 r; пор.: Alfrœδi Íslenzk I, ed. Kålund.— C. 10.

[55] AM 736 I, 4°, f. l a. Brevis descriptio також містить термін Austrríki, «Східна держава», який у саґах, як правило, означає те саме, що й Ґардаріκі (Garδaríki). Тут він зустрічається в такому контексті (AM 736 I, 4°, f. l a; пор. AR II. — C. 443):

Er þvi líkt, scm Asía gángi	Азія простягнулася, вочевидь,
þvcrt austan fyri cndimark Affricc.	зі сходу до границь Африки.
Asía hcfir nafn tckiδ af konu	Азію було названо на честь
nakkvari, cr í fornum tímum hèlt	жінки, яка в старовину правила
Austrríki.	в Аустррікі.

Безперечно, це відбиток давньогрецького міфу про німфу Асію (’Ασία), її чоловіка, титана Іапета (’Ιαπετός > Яфета) та їхнього сина Прометея.

[56] AM 764α, 4°, f. l v.

[57] Heusler, Gelehrte Urgeschichte. — C. 46.

[58] AM 544, 4°, f. 3 v. = Hauksbók, ed. E. Jónsson — F. Jónsson. — C. 155.

[59] AR II. — C. 447.

[60] AM 194, 8°, f. 10 r; пор. Alfrœδi Íslenzk I, ed. Kålund. — C. 10.

[61] AM 736, I, 4° f. l a.

[62] Ed. R. C. Boer. — Leiden, 1888. — C. 187.

[63] О. Спіцин указує, що протягом волзько-булгарського періоду Муром був «торговою столицею всіх окських фінів» // С. Ф. Платонову ученики, друзья и почитатели. — СПб., 1911. — Сс. 235—253.

[64] Мельникова ототожнює Сирнес з Черніговом, однак залишає Ґадар (Gaðar) без пояснення // Древнейшие государства [I] [1976]. — С. 148.

[65] AM 544, 4°, f. 3 v. = Hauksbók, ed. E. Jónsson — F. Jónsson. — C. 155.

[66] AR II. — C. 447.

[67] Див. примітку 62.

[68] Вітланд з'являється в опису Вульфстана.

[69] AM 544, 4°, f. 3 v. = Hauksbók, ed. E. Jónsson — F. Jónsson. — C. 155.

[70] AR II. — C. 438.

[71] AM 544, 4°, f. 3 v. = Hauksbók, ed. E. Jónsson — F. Jónsson. — C. 155.

[72] Metzenthin, Länder. — C. 84.

[73] AM 764α, 4°, f. 1 v.

[74] «Abaria» // Reallexikon der Byzantinistik I: 2.—Amsterdam, 1969. — Cols. 9—16.

[75] AM 544, 4°, f. 3 v. = Hauksbók, ed. E. Jónsson — F. Jónsson. — C. 155.

[76] AM 544, 4°, f. 3 v. = Hauksbók, ed. E. Jónsson — F. Jónsson. — C. 155.

[77] Isidore. Etymologiae, 16.4, ed. Lindsay.

[78] AM 544, 4°, f. 3 v. = Hauksbók, ed. E. Jónsson — F. Jónsson. — C. 156.

[79] AM 544, 4°, f. 4 r. = Hauksbók, ed. E. Jónsson — F. Jónsson. — C. 156.

[80] AR II. — C. 447.

[81] AM 194, 8°, f. 10 r = Alfrœði Íslenzk I, ed. Kålund. — C. 10; пор. AM 736, I, 4°, f. 1 r.

[82] Undir Grickia konung er Bolgara-land, «Під владою грецького короля (візантійського імператора) перебуває Болгарія», AM 194, 4°, f. 10 r = Alfrœði Íslenzk I, ed. Kålund. — C. 10; пор. AM 736 I, 4°, f. 1 r.

[83] Ісидор (Etymologiae, 14.4.7, ed. Lindsay) знав, що Греція на той час мала сім провінцій: Далматію, Епір, Гелладу, Тессалію, Македонію, Ахаю та острови Кріт і Кіклади. Ці відомості повторили й скандинавські енциклопедисти: AM 415, 4°, f. 9 v. = Alfrœði Íslenzk III, ed. Kålund. — C. 54; пор. AR II. — C. 439 n. a.

[84] AM 194, 8°, f. 10 r = Alfrœði Íslenzk I, ed. Kålund. — C. 10; пор. AM 736 I, 4°, f. 1 r.

[85] Apulia, þat kalla Nordmenn [P]uls-land, AM 194, 4°, f. 10 r = Alfrœði Íslenzk I, ed. Kålund. — C. 10; пор. AM 736 I, 4°, f. 1 r.

[86] Langbardia, þat kóllum ver Langbar[da]-land, AM 194, 4°, f. 10 r = Alfrœði Íslenzk I, ed. Kålund. — C. 11, пор. AM 736 I, 4°, f. 1 r.

[87] Hyspania, er [ver] kóll[um] [S]panland, AM 194, 4°, f. 10 r = Alfrœði Íslenzk I, ed. Kålund. — C. 11; пор. AM 736 I, 4°, f. 1 r.

[88] AM 194, 8°, f. 10 r = Alfrœði Íslenzk I, ed. Kålund. — C. 11; пор. AR II. — C. 404.

[89] AM 115, 8°, f. 24 r; пор. Antiquitates Americanae, ed. Rafn. — C. 293.

[90] AM 194, 8°, f. 10 r = Alfrœði Íslenzk I, ed. Kålund. — C. 11; пор. AR II. — C. 404, і AM 115, 8° («Gripla»), f. 24 r.

[91] AM 194, 8°, f. 10 r — 10 v = Alfrœði Íslenzk I, ed. Kålund. — C. 11; пор. AR II. — C. 404, і AM 115, 8°, f. 24 r.

[92] AM 194, 8°, f. 10 v = Alfrœði Íslenzk I, ed. Kålund. — C. 11.

[93] AM 764, 4°, f. 1 r; пор. AR II. — C. 445.

[94] AM 736, 4°, f. 1 r; див. також Antiquitates Americanae, ed. Rafn. — Cc. 290—292; AM 115, 8° («Gripla»), f. 24 r; див. також Antiquitates Americanae. — Cc. 293—294; AM 764, 4° (Brevissima), f. 1 v, а також AR II. — C. 445.

[95] AM 194, 8°, f. 10 v = Alfrœði Íslenzk I, ed. Kålund. — C. 11.

[96] AM 194,8°, f. 10 v = Alfrœði Íslenzk I, ed. Kålund. — Cc. 11—12.

[97] AM 194,8°, f. 10 v = Alfrœði Íslenzk I, ed. Kålund. — C. 12. Далі наводяться цікаві факти про відкриття Геллуланду (Лабрадору), Маркланду (Ньюфаундленду) і Вінланду (Vinland en goda) (Нової Англії), а також про поширення християнства до Ґренландії. Опис закінчується так: «Англія і Шотландія містяться на одному острові, але це різні королівства. Ірландія — окремий великий острів; Ісландія — також великий острів північніше Ірландії. Всі ці країни лежать у тій частині світу, що зветься Європою».

У легенді про св. Авґустина в Reykjahólabók (SKB 3, fol., від бл. 1525 р.) наведено такий перелік європейських країн: «Sem er Thorkarie (Туреччина), Vollvchie (Валахія), Ybernie, Pickerdie, Tartharie, Rysszer (Русь), Pryzser, Slesierikes, Letten, Polen, Vngerenn (Угорщина), Bemmen (Богемія), Sassen, Francka Rike, Svia Rike, Norige, Danmarck, Eingland, Skothland, Þydeska land (Німеччина) og hit mikla Griklannd (Велика Греція)», ed. Agnete Loth II (Kbh, 1970). — C. 97.

[98] Ці річки такі: [Geon/Nilus, Phison/Ganges, Tigris, Euphrates], Indus, Araris, Bactrus, Choaspis, Araxis, Orontes, Iordanis, Eusis, Cydnus, Hylas, Pactolus, Hermus, Maeander, Tanais, Inachus, Erymanthus, Padus/Eridanus, Tiberis, Danubius/Ister, Rhodanus, Rhenus, Iberus, Mineus, Durius, Tagum, Baetus.

[99] Відомості про річки, що беруть початок з Раю, можна також знайти в зібранні всесвітньої історії, що датується кінцем XII ст., у так званій Veraldar saga, ed. Jakob Benediktsson // SUGNL LXI. — Kbh, 1944. — C. 5, і в легенді про св. Авґустина в Reykjahólabók, ed. Agnete Loth II. — Kbh, 1970. — C. 95.

[100] AM 194, 8°, f. 27 r, p. 16 — f. 27 v, p. 1 = Alfrœði Íslenzk I, ed. Kålund. — C. 44.

[101] AM 544, 4°, 1 r =AM 765, 4°, 1 r = Hauksbók, ed. E. Jónsson — F. Jónsson. — C. 150; пор. AR II. — Cc. 430—431.

[102] Ісидор: «Pactolus fluvius Asiae, harenas aureas trahens: de quo Vergilius» (Aeneid, 10.142):

> Pactolusque inrigat auro.
> Quem pro aurato fluore aliter Chrysorrhoam vocant.
> (Etymologiae, 13.21.21, ed. Lindsay).

[103] Ісидор: «Geon fluvius de Paradiso exiens atque universam Aethiopiam cingens, vocatus hoc nomine quod incremento suae exundationis terram Aegypti inriget; γῆ enim Graece, Latine terram significat. Hic apud Aeguptios Nilus vocatur propter limum quem trahit, qui efficit fecunditatem; unde et Nilus dictus est, quasi νέαν ἰλύν: nam antea Nilus Latine Melo dicebatur». (Etymologiae, 13.21.7, ed. Lindsay).

[104] Ісидор: «Tagum fluvium Carthago Hispaniae nuncupavit, ex qua ortus procedit; fluvius harenis auriferis copiosus, et ab hoc ceteris fluviis Hispaniarum praelatus» (Etymologiae, 13.21.33, ed. Lindsay).

[105] Це моє припущення. Назву утворено шляхом стягнення ‘Ερμον ’Αεολιδος, назви річки в Лідії (Мала Азія), пор. AR II. — C. 430, прим. b.

[106] Ісидор: «Hermus fluvius Asiae qui Smyrneos secat campos, et ipse fluctibus aureis et harenis plenus; a quo et Smyrna vocata est» (Etymologiae, 13.21.22, ed. Lindsay).

[107] Ісидор: «Rhenus a Rhodani societate fertur vocatus, quoniam cum eodem ex una provincia oritur. Est autem Germaniae fluvius inter tres Europae maximos fluvios conputatus, qui a iugo Alpium usque in Oceani profunda cursus suos dirigit». (Etymologiae, 13.21.30, ed. Lindsay).

[108] Ісидор: «Tanus fuit rex Scytharum primus, a quo Tanais fertur fluvius nuncupatus, qui ex Riphaeis silvis veniens dirimit Europam ab Asia, inter duas mundi partes medius currens atque in Pontum fluens» (Etymologiae, 13.21.24, ed. Lindsay).

[109] Так в AM 544, 4°, f. 1 r.

[110] Ісидор: «Danubius Germaniae fluvius vocari fertur a nivium copia quibus magis augetur. Iste est qui in Europa plus omnibus habet

famam. Idem et Ister, quia dum per innumeras vadit gentes, mutat et nomen et maiores sibi ambiendo colligit vires. Oritur a Germanicis iugis et occidentalibus partibus barbarorum, pergens contra orientem: sexaginta in se fluvios recipit: septem ostiis in Pontum influit» (Etymologiae, 13.21.28, ed. Lindsay).

[111] Ісидор: «Padus Italiae fluvius a iugis Alpium fusus ex tribus fontibus oritur» (Etymologiae, 13.21.26, ed. Lindsay).

[112] Ісидор: «Tiberis Italiae fluvius a Tiberino rege Albanorum dicitur appellatus, qui in hunc fluvium cecidit, et de exitu suo nomen dedit» (Etymologiae, 13.21.27, ed. Lindsay).

[113] Ісидор: «Rhodanus Galliae fluvius ab oppido Rhodo cognominatus, quem coloni Rhodiorum locaverunt» (Etymologiae, 13.21.29, ed. Lindsay).

[114] Ісидор: «Baetus fluvius, qui et Baeticae provinciae nomen dedit» (Etymologiae, 13. 21. 34, ed. Lindsay).

[115] Див. примітку 100.

[116] Див. примітку 101.

[117] AM 731, 4°, f. 21 r, l. 25—26.

[118] AM 730, 4°; пор. AR II. — С. 431.

[119] Щодо Nyia див. Мельникову в // Древнейшие государства [I], 1975 (1976). — С. 150.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

[1] Про початок монастирського життя в Скандинавії див.: Hal Koch, Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder, 2 vols. — Kbh, 1936, репр. 1972.

[2] Найдавнішим шведським літописом, складеним бл. 1330—1335 pp., є «Хроніка про Ейріка» (Eirikskrönikan), віршований твір, в якому переповідаються події 1229—1319 pp. Відомості з «Eirikskrönikan», що стосуються Східної Європи, були підібрані Оленою Ридзевською (пом.1941 p.), однак опубліковані значно пізніше, в «Древнейшая Русь и Скандинавия в IX—XIV вв. — М., 1978. — Сс. 105—123.

[3] Див.: Turville-Petre. Origins.—Oxford, 1967.

[4] Ed. M. Cl. Gertz. Vitae Sanctorum Danorum (=VSD). — Kbh, 1908—1912. — Сс. 34—38 (вступ); Сс. 62—71 (текст). У Gesta Cnutonis [= Кнут Великий, 1014—1035] regis або Encomium Emmae reginae (удова Кнута, пом. 1052 p.), укладеному франкським ченцем з Бертинського монастиря (ed. Gertz // SMHD II [1918—

1920]. — Сс. 376—385 (вступ), сс. 386—426 [текст]), нема інформації про Східну Європу.

[5] Ed. Gertz // VSD. — Сс. 42—54 (вступ); сс. 77—136 (текст), див. також сс. 531—558.

[6] Ed. Gertz // VSD. — Сс. 171—180 (вступ); сс. 189—204 (текст).

[7] Першим списком єпископів з данської території був Ordo et nomina Sleswicensium episcoporum [948—1085], укладений секретарями гамбурзько-бременського архієпископства між 1043 і 1085 роками. Документ зберігся у бременській копії XII ст. Див.: Series episcoporum Sleswicensium, ed. O. Holder-Egger // MGH SS 13 (1881). — С. 349; і Sture Bolin, «Slesvigs biskopslängd», 0m Nordens äldsta historieforskning. — Lund, 1931. — Сс. 9—28.

[8] Є кілька важливих досліджень Annales Colbazenses: A. D. Jørgensen, Bidrag til Nordens Historie i Middelalderen. — Kbh, 1871. — Сс. 202—206; G.Waitz // Neues Archiv 12. — Hannover, 1887. — Сс. 25—33; Lauritz Weibull у Nordisk Historia II. — Sthlm, 1948. — Сс. 173—186 [вперше надруковано 1909 р.]; Ellen Jørgensen, Historieforskning. — Kbh, 1931. — Сс. 5—8; Leif H. Rosenstock // KHL II (1957). — Cols. 517—518.

[9] Попередні видання були здійснені Вільгельмом Арндтом // MGH SS 19 (1866). — Сс. 710—720, і Роджеро Прюмерсом (Prümers) у Pommersches Urkundenbuch 1: 2.—Stettin, 1877. — Сс. 467—496.

[10] Див. Bjarni Guðnason. Um Skjöldungasögu. — Rvík, 1963.

[11] Jørgensen. Historieforskning. — Сс. 25—26. Пор. Lauritz Weibull у Nordisk Historia II. — Сс. 267—292 (вперше надруковано 1928 року); Herluf Nielsen // KHL XIV (1969). — Cols. 427—428.

[12] Jørgensen, Historieforskning. — Сс. 27—28; Jørgen Olrik // DHT 7th ser. 2 (1899—1900). — Сс. 222—229; Helge Toldberg // KHL 10 (1965). — Cols. 485—486.

[13] Пор. Jørgensen. Historieforskning. — Сс. 28, 55, 59, 84.

[14] Пор. Herluf Nielsen // KHL XIV (1969). — Cols. 662.

[15] Див. Lauritz Weibull. «Necrologium Lundense. VII. Konungalistan», Nordisk Historia II. — Сс. 214—219.

[16] Rudolf Usinger. Die dänischen Annalen und Chroniken des Mittelalters. — Hannover, 1861. — С. 33.

[17] Dietrich Schäfer. Dänische Annalen und Chroniken. — Hannover, 1872. — Сс. 3, 12—13, 36, 37.

[18] A. D. Jørgensen. Bidrag til Nordens Historie i Middelalderen. — Сс. 202—206.

[19] G. von Buchwald // DHT 5th ser. 1 (1879). — С. 733; Kr. Erslev // DHT 6th ser. 2 (1889). — С. 375; Kr. Kålund // ANF 25 (1909). —

С. 303; Anne Kristensen. Danmarks œldste Annalistik. Studier over lundensisk Annalskrivning i 12, og 13. Århundrede. — Kbh, 1969.

[20] Пор. Jørgensen. Historieforskning. — Сс. 5—18; E. Jørgensen // ADMÆ. — Сс. 1—5.

[21] Пор. Jørgensen. Historieforskning. — Сс. 6—8.

[22] J. Langebek. Scriptores I. — Сс. 212—250, 1 facsim.

[23] G. Waitz // Nordalbingische Studien 5. — Kiel, 1858. — Сс. 1—6 (вступ), сс. 7—55 (текст).

[24] G. Waitz // Nordalbingische Studien 5. — С. 4.

[25] Jørgensen. Historieforskning. — Сс. 8, 10; Herluf Nielsen // KHL XI (1966). — Cols. 7.

[26] Див.: Usinger. Die dänischen Annalen. — Сс. 27—33; 38—52; Schäfer. Dänische Annalen. — Сс. 29—37; Waitz // Neues Archiv 12 (1887). — Сс. 25—39; Jørgensen. Historieforskning. — Сс. 8, 10.

[27] Langebek // Scriptores I. — Сс. 148—170. Про «Annales Ryenses» див. працю Герлуфа Нільсена // KHL XIV (1969). — Cols. 515—518.

[28] Schäfer. Dänische Annalen. — Сс. 5—13; пор. Usinger. Die dänischen Annalen. — Сс. 22, 28, 35, 61—78; Jørgensen, Historieforskning. — С. 12.

[29] Ed. Jørgensen // ADMÆ. — С. 62.

[30] Ed. Jørgensen // ADMÆ. — С. 62.

[31] Ed. Jørgensen // ADMÆ. — С. 67.

[32] Свого часу редактор «Annales Ryenses» наробив значних помилок у прочитанні цифр. Інформацію «Tartari Ungariam invaserunt» (татари вторгнулись в Угорщину) подано під роком 1127 (ed. Jørgensen // ADMÆ. — С. 70), в той час як у «Annales Lundenses» дату виправлено на 1241 рік: «Tartari Ungariam intrauerunt et deuasterunt» (ed. Jørgensen // ADMÆ. — С. 111); див. Annales Ripenses під р. 1241: «Tunc Tartari Ungariam uastauerunt» (ed. Jørgensen // ADMÆ. — С. 152).

[33] Ed. Jørgensen // ADMÆ. — Сс. 132—135.

[34] Ed. Jørgensen // ADMÆ. — Сс. 149—156.

[35] Ed. Jørgensen // ADMÆ. — С. 149. «Annales Ryenses» справили вплив на шведську й німецьку літописну літературу. Див.: M. Lappenberg // MGH SS XVI (1866). — С. 391; Usinger. Die dänischen Annalen. — С. 63.

[36] «Annales Sorani 1130—1300» («Exulauit Kanutus in Suetiam et in Ryasiam», ed. Jørgensen // ADMÆ. — С. 79); пор. «Annales Lundenses», «Annales Ryenses» (ed. Jørgensen // ADMÆ. — С. 136); «Annales 67—1287» (ed. Jørgensen // ADMÆ. — С. 195); «Ryd I» (ed. Lo-

renzen, GDK. — C. 106); «Ryd II» (ed. Lorenzen // GDK. — Cc. 173—174), «Aarbog 1074—1255» (ed. Jørgensen // MHL. — C. 170). Пор. також «Annales Ryenses» під роком 1153-м: «Kanutus rex rediens de Ruscia uenit in Frisiam, ibique construxit castrum Mildeborg, cum auxilio Frisonum» [«Король Кнут з Русі вирушив до Фризії, де збудував за допомогою фризів фортецю Мільдеборґ»] (ed. Jørgensen // ADMÆ. — C. 79).

[37] Ed. Jørgensen // ADMÆ. — C. 189.

[38] // ADMÆ. — Cc. 43, 79, 195; пор. Arcona // SMHD I. — Cc. 425—428.

[39] // ADMÆ. — Cc. 42, 134, 164, 195; // SMHD I. — Cc. 140, 178, 193, 430, 431; // GDK. — C. 110 (Померанія).

[40] // ADMÆ. — Cc. 65, 98, 99, 151; пор. // SMHD I. — Cc. 184, 290, 396, 411; // GDK. — Cc. 78, 146.

[41] // ADMÆ. — Cc. 68, 97—99, 134, 137, 149, 151, 157, 165, 189, 209; // SMHD I. — C. 441; II. — Cc. 58, 74, 116; // GDK. — Cc. 93, 116, 158.

[42] // ADMÆ. — Cc. 97—99, 134, 137, 151, 165; // SMHD II. — C. 58; пор. Sembi // SMHD I. — Cc. 122, 178; // GDK. — Cc. 116, 181.

[43] // GDK. — Cc. 8, 9, 17, 36, 44, 45.

[44] // ADMÆ. — Cc. 68, 149; // GDK. — Cc. 93, 158.

[45] // ADMÆ. — Cc. 69, 92, 93, 97, 104, 105, 130, 131, 134, 135, 137, 142, 146, 147, 149, 151, 154, 157, 165, 166, 189, 193, 196; // SMHD I. — Cc. 161, 171, 430, 442, 459—460, 480; II. — Cc. 54, 57, 58, 69, 84, 106, 109, 374; // GDK. — Cc. 44, 45, 52, 53, 110, 113, 119, 160, 179, 184.

[46] // ADMÆ. — Cc. 97, 105, 111, 142, 146, 193; // SMHD I. — Cc. 459; 11. — Cc. 306, 374; // GDK. — Cc. 114, 218 (Ræwæl).

[47] // ADMÆ. — Cc. 68, 149; // GDK. — Cc. 93, 153.

[48] // ADMÆ. — Cc. 92, 93, 137, 140, 145, 151, 157, 164, 193, 196; // SMHD II. — Cc. 54, 111, 125, 310, 322, 466; // GDK. — Cc. 113, 214, 217.

[49] // ADMÆ. — Cc. 63, 67, 79 (Annales Ryenses); C. 150 (Annales Ripenses); C. 164 (Chronica Sialandie); C. 189 (Annales Scanici), C. 192 (Annales, 980—1286); // SMHD II. — C. 39.

[50] // ADMÆ. — C. 79 (Annales Lundenses); // SMHD II. — C. 117.

[51] // GDK. — C. 139 (Ryd II).

[52] // ADMÆ. — C. 79 (Annales Sorani, 1130—1300); пор. Ryscia // ADMÆ. — C. 65 (Annales Ryenses) // ADMAE. — C. 136 (Annales, 67—1287).

[53] // GDK. — Cc. 78, 106 (Ryd I).

[54] // GDK. — Cc. 89, 106 (Ryd I). — С. 214 (Sagnkrønike i Stockholm).

[55] // GDK. — Cc. 22 (Gesta Danorum paa danskœ), 89, 106 (Ryd I), 173, 174 (Ryd II).

[56] // SMHD II. — Cc. 117, 131 (Chronica archiepiscoporum Lundensium).

[57] // ADMÆ. Index. — С. 227, s.v.; // SMHD II, Index. — С. 115.

[58] // ADMÆ. — С. 145 (під роком 1165-м); С. 148 (під роком 1301-м; Annales Essenbecenses).

[59] // ADMÆ. — С. 47.

[60] // ADMÆ. — Cc. 47, 48.

[61] // ADMÆ. — Cc. 48, 70, 206; // SMHD II. — Cc. 23, 490; // GDK. — Cc. 103, 170, 183; пор. Bizantium // ADMÆ. — С. 65; Byzancium // GDK. — С. 78 (Ryd I). — С. 146 (Ryd II).

[62] // ADMÆ. — С. 47.

[63] // ADMÆ. — Cc. 154, 182; // SMHD II. — С. 23.

[64] // ADMÆ. — Cc. 127, 131, 154, 167; // SMHD II. — Cc. 71, 489; // GDK. — С. 131.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

[1] Див.: Biskupa sögur, ed. G. Vigfússon, J. Sigurðsson, I. — Kbh, 1858. — Cc. 156—157, 227—229; Alfrœði Íslenzk II, ed. Nataniel Beckman i Kristian Kålund. — Kbh, 1914. — С. 9; пор. G. Turville-Petre. 0rigins. — Cc. 84, 86—87.

[2] Islandske Annaler, ed. G. Storm. — С. 111 («Annales Regii»). — С. 251 («Lögmanns-annáll»). — С. 319 («The Annals of Gottskálkr»). — С. 473 («Oddaverja Annals»).

[3] // Xenia Lideniana. — Sthlm, 1912. — Cc. 16—17.

[4] Alfrœði Íslenzk II, ed. Beckman—Kålund. — Cc. 121, 157, 200, 208. Про «Computus ecclesiasticus» див. передмову Н. Бекмана до його (і Колундового) видання Alfrœði Íslenzk II. — Cc. XI—XIV.

[5] Передмова Якоба Бенедіктссона до Arngrimi Jonae Opera latine conscripta IV.— Kbh, 1957. — С. 46.

[6] Бенедіктссон // KHL IX (1964). — Cols. 92—93.

[7] Див. GAL II. — Cc. 213—214.

[8] Передмова Шторма до його праці «Islandske Annaler». — Cc. LXXVI—LXXVIII.

[9] Islandske Annaler, ed. Storm. — С. LXXIX.

[10] Islandske Annaler, ed. Storm. — С. 98.

[11] Islandske Annaler, ed. Storm. — C. 97.

[12] «Brennd Hamborg». Islandske Annaler, ed. Storm. — C. 98; пор. GAL II. — C. 213.

[13] Islandske Annaler, ed. Storm. — C. XI.

[14] Існує дипломатичне видання тексту з вичерпною передмовою: (1) Heinrich Karl Hugo Buergel-Goodwin, «Konungsannáll». Annales Islandorum regii. Beschreibung der Handschrift, Laut- und Formenlehre, als Einleitung zu einem diplomatarischen Abdruck des Cod. reg. 2087, 4°, Gamle Samling der Kgl. Bibliothek zu Kopenhagen. (Докт. дисерт. в Лейпцігському ун-ті) (München, 1904). VIII + (2) + 96 cc.; (2) Heinrich Buergel Goodwin, «Konungsannáll». Annales Islandorum regii Isländska handskriften N:o 2087 4: to i den Gamla Samlingen på det Stora Kungliga Biblioteket i Köpenhamn i diplomatariskt avtryck utgiven. — Uppsala, 1906. — 44 + (2) cc.+ 45 fols. + 4 pl.

Ґудні Йонссон включив до свого популярного видання відомості з 848-го по 1341 р.: Annálar og nafnaskrá. — Rvík, 1953; репр. 1962. — Сс. 1—74.

[15] Benediktsson // KHL XIV (1969). — Col. 79.

[16] Islandske Annaler, ed. Storm. — Cc. VI, LXXIII.

[17] Islandske Annaler, ed. Storm. — C. VII.

[18] Islandske Annaler, ed. Storm. — C. LXXX, прим. 1.

[19] Benediktsson // KHL IV (1959). — Col. 516.

[20] Islandske Annaler, ed. Storm. — C. VIII.

[21] Benediktsson // KHL VII (1962). — Cols. 320—322.

[22] Islandske Annaler, ed. Storm. — C. X.

[23] Islandske Annaler, ed. Storm. — C. LXXXII.

[24] Islandske Annaler, ed. Storm. — C. XXI.

[25] Islandske Annaler, ed. Storm. — C. XXIV; пор. Magnús Már Lárusson // KHL XI (1966). — Cols. 135—136.

[26] Islandske Annaler, ed. Storm. — C. XXII.

[27] Див. передмову Ґудні Йонссона до його видання «Анналів» (Annálar). — С. IX; пор. Benediktsson // KHL XII (1967). — Col. 392.

[28] Benediktsson // KHL XV (1970). — Cols. 391—392.

[29] Islandske Annaler, ed. Storm. — C. XV.

[30] Islandske Annaler, ed. Storm. — C. LXXXII.

[31] Islandske Annaler, ed. Storm. — Cc. XIX—XX.

[32] Benediktsson // KHL IV (1959). — Col. 412.

[33] Islandske Annaler, ed. Storm. — C. XXXIV.

[34] Islandske Annaler, ed. Storm. — C. XXXIV.

[35] Islandske Annaler, ed. Storm. — C. XXXIII.

[36] Benediktsson // KHL V (1960). — Cols. 405—406.

[37] Передмова Бенедіктссона до Arngrimi Opera IV. — С. 46.

[38] Islandske Annaler, ed. Storm. — С. LXXXIII.

[39] Islandske Annaler, ed. Storm. — Сс. XXXVIII—XXXIX.

[40] Benediktsson // KHL XII (1967). — Cols. 492—493.

[41] Islandske Annaler, ed. Storm. — С. XXXIX.

[42] Benediktsson // KHL XII (1967). — Cols. 492—493.

[43] Benediktsson // KHL XII (1967). — Cols. 492—493.

[44] Ed. Storm, напр. — Сс. 455, 457.

[45] Islandske Annaler, ed. Storm. — Сс. XXXIX, LXXXIII; пор. GAL II, с. 214, прим. 100.

[46] Див. с. 456 цієї книжки.

[47] Адам Бременський. Gesta, ed. Trillmich. — С. 208; див. Islandske Annaler, ed. Storm. — С. 98 (=C) і С. 173 (=D).

Бібліографія

Бібліографія
та бібліографічні статті

У запропонованій тут бібліографії наводиться перелік переважно лише авторських праць, процитованих у цьому томі.

Так само, як і власне цей том, бібліографію складено на двох рівнях — відповідно до тематики й до типу джерела. Щоб методологічним проблемам було надано особливої уваги, різноманітні філологічні праці згруповано в підрозділи. Разом з тим жоден з цих підрозділів не претендує на цілковите висвітлення предмета.

До цитованих творів були додані лише ті праці, до яких ми зверталися, не наводячи цитат, щоб не перевантажувати книжку посиланнями. У своїй більшості це словники (зокрема, етимологічні) та спеціалізовані Real-Lexicon-и. З іншого боку, кілька праць, процитованих лише одного разу, опущено. У деяких випадках проблеми, пов'язані з наведеним типом джерел або із застосованою методологією, обговорюються в статтях, що передують певному розділу чи підрозділу.

Бібліографічні дані впорядковано за алфавітним порядком, виходячи з прізвища автора, видавця чи назви праці. Зважаючи на розмаїття використаних філологічних праць і численні типи проаналізованих джерел, першу частину бібліографії поділено на дев'ять розділів з відповідними підрозділами. Другу частину, куди входять джерела другорядного значення і другорядна література, подано як десятий розділ, суворо за алфавітом без подальшого поділу на підрозділи. Скорочення наведено на початку книжки. Запропоновані розділи та підрозділи такі:

1. *Загальна бібліографія*

Довідкові посібники
Скандинавська та ґерманська філологія
Середньовічна латинська філологія
Візантійська філологія
Тюркська і алтайська філологія
Слов'янська філологія
Іранська філологія
Фінно-угорська філологія
Ісламська філологія

2. *Міфи та епіка*

Теоретичні основи
Ґерманські міфи та епіка
Міфи та епіка інших народів

3. *Еддична поезія*

Спеціальна бібліографія Едд
Поетична Едда
- Рукописи Поетичної Едди
- Основні видання і переклади
- Датування еддичних пісень
- Вибрана бібліографія

Сноррієва Едда
- Рукописи Сноррієвої Едди
- Основні видання і переклади
- Вибрана бібліографія

Загальна бібліографія

Довідкові посібники

Altaner, B. *Patrologie*, 5th ed. (Freiburg, 1958).

Barraclough, Geoffrey. *Main Trends in History* (New York, London, 1979).

Барсов, Николай. Материалы для историко-географического словаря России (Вильнюс, 1865).

Бобринский, Александр. Дворянские роды, 2 т. (СПб., 1890).

The Cambridge Economic History of Europe. I: *The Agrarian Life of the Middle Ages*, ed. Postan, M. M., 2d ed. (Cambridge , 1971).

The Cambridge Medieval History, ed. Tanner, J. R. — Previté-Orton, C. W. — Brooke, Z. N. — Hussey, J. M., 8 vols. (Cambridge, 1913—1936); new edition: vol. IV.

Chevallier, Cyr Ulisse J. *Répertoire des sources historiques du moyen âge. Bibliographie*. 2d ed. 2 vols. (Paris, 1905—1907; repr. New York, Kraus, 1960); *Topobibliographie*, 2 vols. (Montbéliard, 1894—1903; repr. New York, Kraus, 1959).

Cross, F. L. (ed.). *The Oxford Dictionary of the Christian Church* (Oxford, 1957).

Dworzaczek, Włodzimierz. *Genealogia.* 2 pts (text and atlas) (W., 1959).

Encyclopaedia Britannica. 24 vols. (Chicago—London, 1966).

Encyclopaedia Judaica. 16 vols. (Jerusalem—New York, 1971).

Енциклопедія українознавства. Гол. ред. Кубійович Володимир. 1 ч. Тт. I—III. — Мюнхен — Нью-Йорк, 1949—1952; 2 ч. Тт. I—XI. — Париж — Нью-Йорк, 1955—1996.

Grosser Historischer Weltatlas, herausgegeben vom Bayerischen Schulbuch-Verlag, 3 vols. (Мюнхен, 1967—1972).

Hermann, Albert. *Historical and Commercial Atlas of China* (Cambridge, Mass., 1935).

International Guide to Medieval Studies. A Quarterly Index to Periodical Literature. American Bibliographic Service (Darien, Conn., 1961—).

Jensen, Hans. *Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart*, 2d ed. (Berlin, 1958).

Lexikon des Mittelalters [im Artemis Verlag] (Zürich-München, 1977—; in progress).

Lexikon für Theologie und Kirche, ed. Buchberger, M., 2d ed. Höfer, J. — Rahner, K., 11 vols. (Freiburg, 1957—1967).

Люблинская, А. Д. *Источниковедение истории средних веков* (Л., 1955).

Mayer, Otto—Klauser, Renate. *Clavis Mediaevalis. Kleines Wörterbuch der Mittelalterforschung* (Wiesbaden, 1962).

McEvedy, Colin. *The Penguin Atlas of Ancient History* (Harmondsworth, England, 1967; last repr. 1978).

McEvedy, Colin. *The Penguin Atlas of Medieval History* (Harmondsworth, England, 1964).

McEvedy — Jones, Richard. *Atlas of World Population History* (Harmondsworth, England, 1978).

Paetow, Louis John. *Guide to the Study of Medieval History*, 2d ed. (New York, 1931; repr. 1973).

Pauly, August F. — Wissowa, Georg et al. *Real-Encyclopädie der classischen Althertumswissenschaft*, new ed. (Stuttgart) 1st series 24 vols. in 36 (1894—1963); 2d series 10 vols. in 19 (1914—1972); supplement 14 vols. (1903—1974); пор. Murphy, John Paul. *Index to the Supplements and Supplementary Volumes of Pauly-Wissowa's RE* (Chicago, 1976).

Der kleine Pauly: Lexikon der Antike, ed. Ziegler, Kurt — Sontheimer, Walther, 5 vols. (Stuttgart, 1964—1975).

Potthast, August. *Bibliotheca historica medii aevi. Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters bis 1500*, 2d ed., 2 vols. (Berlin, 1896).

Pounds, Norman J. G. *An Historical Geography of Europe 450 B.C. — A.D. 1330* (Cambridge, 1973).

Powell, James M. (ed.). *Medieval Studies: An Introduction* (Syracuse, N. Y., 1976).

Previté-Orton, C. W. *The Shorter Cambridge Medieval History*, 2 vols. (Cambridge, 1952; last repr. 1971).

Quirin, Heinz. *Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte* (Berlin-Hamburg, 1950).

Радянська енциклопедія історії України, ред. Скаба, А. Д. та ін., 4 т. (К., 1969—1972).

Reallexikon für Antike und Christentum, ed. Klausner, Theodor; Dölger, Franz Josef; Lietzmann, Hans et al. (Stuttgart, 1950—; in progress).

Repertorium Fontium Historiae Medii Aevi, primum ab Augusto Potthast digestum, nunc de cura collegii historicorum e pluribus nationibus emendatum et auctum. I. *Series Collectionum*. (Istituto Storico Italiano per il Medio Evo) (Rome, 1962); II — [IV] *Fontes* (Rome, 1967—[1976]; in progress).

Schrader, Otto. *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde*, ed. Nehring, Alfons, 2 vols. (Berlin, 1917—1929).

Советская историческая энциклопедия, Жуков, Е. М. (ред.) 16 т. (М., 1961—1976).

Thurston, Herbert—Attwater, Donald (eds.). *Butler's Lives of the Saints*. 4 vols. (London, 1956).

Українська радянська енциклопедія, ред. Бажан, Микола П. та ін., 17 т.+ том-покажчик (К., 1959—1968).

Ullmann, Walter. *A History of Political Thought: The Middle Ages* (Harmondsworth, England, 1965).

Westermanns Grosser Atlas zur Weltgeschichte (Braunschweig, 1969).

Скандинавська та ґерманська філологія (див. також сс. 891—894, 930—931, 970—975)

Bekker-Nielsen, Hans. *Old Norse-Icelandic Studies. A Select Bibliography* (Toronto, 1967).

Benediktsson, Hreinn. *Early Icelandic Script as Illustrated in Vernacular Texts from the Twelfth and Thirteenth Centuries* (Íslenzk handrit, Series in folio, 2) (Rvík, 1965).

Beyer, Harald. *A History of Norwegian Literature*, trans. Haugen, Einar (New York, 1956), x+370 pp.

Bibliography of Old Norse-Icelandic Studies, ed. Bekker-Nielsen, Hans, Copenhagen; an annual since 1964 (for 1963).

Bosworth, J. — Toller, T. N. *An Anglo-Saxon Dictionary* (Oxford, 1882—1898); *Supplement* (1928); *A New Supplement* by Campbell, A. (Oxford, 1966).

Campbell, Alistair. *An Old English Grammar* (Oxford, 1959).

[Cleasby—Vigfússon]: *An Icelandic-English Dictionary* initiated by Richard Cleasby subsequently revised, enlarged and completed by Vigfússon, Gudbrand, 2d ed. with a supplement by Craigie, William A. (Oxford, 1957; repr. 1969), xlv + 833 pp.

Einarsson, Stefan. *A History of Icelandic Literature* (New York, 1957).

Falk, Hjalmar S. — Torp, Alf. *Norwegisch-Dänisches etymologisches Wörterbuch*, 2d ed., 2 vols. (Oslo, 1960).

Feist, Sigmund. *Vergleichendes Wörterbuch der Gotischen Sprache mit Einschluss des Krimgotischen und sonstiger zerstreuter Überreste des Gotischen*. 3rd ed. (Leiden, 1939), xxviii + 710 pp.

Gordon, E. V. *An Introduction to Old Norse*, 2d ed. revised by Taylor, A. R. (Oxford, 1957; repr. 1974), lxxxii + 412 pp. + 2 maps.

Hachmann, Rolf. *Die Goten in Skandinavien* (Berlin, 1970), XIII, 584 pp.

Haugen, Einar. *The Scandinavian Languages* (Cambridge, Mass., 1976), 507 pp.

Helgason, Jón. *Norrøn Litteraturhistorie* (Kbh, 1934), 238 pp.

Hermannsson, Halldór. *Catalogue of the Icelandic Collection Bequeathed by Willard Fiske* (Cornell University Library) (Ithaca, N.Y. 1914); *Additions 1913—26* (Ithaca, N.Y., 1927); *Additions 1927—42* (Ithaca, N.Y., 1943).

Holthausen, Ferdinand. *Altenglisches etymologisches Wörterbuch*, 2d ed. Matthes, H. Ch. (Heidelberg, 1963).

Holthausen, F. *Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch des Altwestnordischen, Altnorwegisch-isländischen einschliesslich der Lehn- und Fremdwörter sowie die Eigennamen* (Göttingen, 1948), xx + 368 pp.

Holtsmark, Anne. *Ordforrådet i de eldste norske håndskriftene* (Oslo, 1954).

Hoops, Johannes (ed.). *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, 4 vols. (Strasbourg, 1911—1919); 2d ed. Jankuhn, Herbert et al. (Berlin, 1968—; in progress).

Jóhannesson, Alexander. *Isländisches etymologisches Wörterbuch* (Bern, 1956), xxiii + 1406 pp.

Jónsson, Finnur. *Den oldnorske og oldislandske Litteraturs Historie*, 2d ed., 3 vols. (Kbh, 1920—1924), 8 + 635 pp.; (8) + 994 pp.; (8) + 147 pp.

Jónsson, F. Див. с. 923.

Kluge, Friedrich — Götze, Alfred. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 15th ed. (Berlin, 1951).

Krahe, H. *Germanische Sprachwissenschaft*, 3 vols. (Sammlung Göschen) (Berlin, 1967—1969).

Kulturhistoriskt Lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid. 22 vols. (Kbh-Sthlm-Oslo, 1956—1978).

Kålund, Kristian. *Katalog over den Arnamagnœanske håndskriftsamling*. 2 vols. (Kbh, 1889—1894).

Larsson, Ludvig. *Ordförrådet i de älsta isländska handskrifterna* (Lund, 1891), v + 438 pp.

Lind, Erik Henrik. *Norsk-isländska dopnamn ock fingerade namn från medeltiden* (Uppsala, 1905—1915), x + 1306 cols; *Supplement* (Oslo, 1931).

Lind, E. H. *Norsk-isländska personbinamn från medeltiden* (Uppsala, 1920—1921), viii + 416 cols.

Lundgren, Magnus— Brate, Erik — Lind, E. H. *Svenska personnamn från medeltiden* (Uppsala, 1892—1934).

Lundqvist, Magnus et al. *Kartor över det medeltida Sverige och dess ortnamn jämte nutida motsvarigheter. Specialkartor Skåne, Västergötland, Östergötland, Mälarlandskapen* (Generalstabens litografiska anstalt) (Sthlm, 1967).

Mogk, Eugen. «Norwegisch-Isländische Literatur», *GdGPh* II: 1, 2d ed. (Strassburg, 1901—1909), pp. 555—923.

Nordal, Sigurður. *Íslenzk menning*, I (Rvík, 1942), 360 pp.

Nordisk Kultur. Samlingsværk, ed. Brøndum-Nielsen, Johannes — Erixon, Sigurd — Olsen, Magnus, 30 vols. (Kbh-Sthlm-Oslo, 1931—1956).

Noreen, Adolf. *Altisländische und altnorwegische Grammatik. Laut- und Flexionslehre unter Berücksichtigung des Urnordischen*, 4th ed. (Halle, 1923), xv + 466 pp.

Paasche, Fredrik. *Norges og Islands litteratur inntil utgangen av middel-alderen*, 2d ed. Holtsmark, Anne (Oslo, 1957).

Paff, William J. Див. с. 961.

Petersen, Carl S. — Andersen, Vilhelm. *Illustreret dansk Litteraturhistorie*. I (Kbh, 1924).

Schönfeld, M. *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen nach der Überlieferung des klassischen Altertums bearbeitet* (Heidelberg, 1911), xxxv + 309 pp.

Schück, Henrik. «Schwedisch-Dänische Literatur», *GdGPh* II: 1, 2d ed. (Strasbourg, 1901—1909), pp. 924—940.

Schück, Henrik and Warburg, Karl. *Illustrerad svensk litteraturhistoria*. I, 3rd ed. (Sthlm, 1926).

Stroh, Friedrich. *Handbuch der Germanischen Philologie* (Berlin, 1952).

Sveinsson, Einar Ól. *Íslenzkar bókmenntir í fornöld*, I (Rvík, 1962), vii + 533 pp.

Turville-Petre, Gabriel. *Origins of Icelandic Literature* (Oxford, 1953; repr. 1967), xii + 260 pp.

de Vries, Jan. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*, 2d ed. (Leiden, 1962), lii + 689 pp.

de Vries, J. *Altnordische Literaturgeschichte*, 2d ed., 2 vols. (Berlin, 1964, 1967), viii + 359 pp.; ix + 577 pp.

Wadstein, Elis. *Friesische Lehnwörter im Nordischen* (Uppsala, 1922).

Zoëga, Geir T. *A Concise Dictionary of Old Icelandic* (Oxford, 1910; repr. 1975), vii + 551 pp.

Середньовічна латинська філологія

Cremaschi, Giovanni. *Guida allo studio del Latino medioevale* (Padova, 1959).

Curtius, Ernst Robert. *European Literature and the Latin Middle Ages*, trans. Trask, Willard R. (New York, 1953).

Du Cange, Charles du Fresne. *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Latinitatis*, ed. Henschel, G. A. L. — Favre, L., 10 vols. (Niort, 1883—1888).

[Freund-Andrew]: *A Latin Dictionary Founded on Andrew's Edition of Freund's Latin Dictionary*, ed. Lewis, Charlton T. and Short, Charles (Oxford, 1879; repr. 1969).

de Ghellinck, J. *Litterature latine du moyen âge* (Paris, 1939).

de Ghellinck, J. *Patristique et moyen-âge*. 3 vols. (Paris-Brussels, 1947—1949).

de Labriolle, Pierre. *Histoire de la littérature latine chrétienne*, 3d ed. Bardy, Gustave, 2 vols. (Paris, 1947).

Maigne d'Arnis, W. H. *Lexicon manuale ad scriptores mediae et infimae latinitatis* (Paris, 1866).

Manitius, Max. *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, 3 vols. (München, 1911—1931).

Migne, J. P. *Patrologiae cursus completus. Series latina*, 221 vols. (Paris, 1844—1855; abbrev. *MPL*).

Strecker, Karl. *Introduction à l'étude de latin mediéval,* trans. van de Woestijne, Paul (Geneva, 1948).

Візантійська філологія

Beck, Hans Georg. *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich* (München, 1959).

Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, 50 vols. (Bonn, 1827—1897; abbrev. *CSHB*).

Du Cange, Charles du Fresne. *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, 2 vols. (Lyons, 1688).

Grumel, V. *Traité d'études byzantines* I. *La Chronologie* (Paris, 1958).

Haussig, Hans-Wilhelm. *Kulturgeschichte von Byzanz*, 2d ed. (Stuttgart, 1966).

Hussey, J. M. (ed.). *The Byzantine Empire*, 2 vols.: I. *Byzantium and Its Neighbours* (Cambridge, 1966); II. *Government, Church and Civilization* (1967) (= The Cambridge Medieval History IV).

Krumbacher, Karl. *Geschichte der byzantinischen Literatur*, 2d ed. (München, 1897).

Lampe, Geoffrey William Hugo (ed.). *Patristic Greek Lexicon* (Oxford, 1961—1968).

Langford-James, Richard Lloyd. *A Dictionary of the Eastern Orthodox Church* (London, [1923]).

Migne, J. P. *Patrologiae cursus completus. Series graeco-latina*, 161 vols. in 166 (Paris, 1857—1866; abbr. *MPG*).

Moravcsik, Gyula. *Byzantinoturcica*, 2d ed., 2 vols. (Berlin, 1958).

Ostrogorsky, George. *History of the Byzantine State* (Oxford, 1956).

Reallexikon der Byzantinistik, ed. Wirth, Peter (Amsterdam, 1969—; in progress).

Сказкин, С. Д. (ред.). *История Византии*, в 3 т. (М., 1967).

Sophocles, E. A. *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (B. C. 146 to A. D. 1100)*, ed. Thayer, J. H., 2d ed. (New York, 1893).

Ševčenko, Ihor. Див. с. 994.

Тюркська і алтайська філологія

Ашмарин, Николай И. *Thesaurus Linguae Tschuvaschorum*, 17 т. (Казань—Чебоксары, 1928—1950).

Beševliev, Veselin. *Die Protobulgarischen Inschriften* (Berlin, 1963).

Цинциус, Вера И. (ред.). Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Материалы к этимологическому словарю, 2 т. (Л., 1975—1977).

Clauson, Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (Oxford, 1972).

Deny, Jean—Grønbech, Kaare—Scheel, Helmuth — Togan, Zeki Velidi et al. *Philologiae Turcicae Fundamenta*, 2 vols. (Wiesbaden, 1959, 1964).

Егоров, В. Г. Этимологический словарь чувашского языка (Чебоксары, 1964).

von Gabain, Annemarie. «Alttürkische Schreibkultur und Druckerei», *Philologiae Turcicae Fundamenta* II (1964), pp. 171—191.

von Gabain, A. — Veenker, W. «*Radloff*». *Index der deutschen Bedeutungen*, 4 pts (Wiesbaden, 1969—1972).

von Gabain, A. Див. с. 985.

Gombocz, Zoltán. *Die Bulgarisch-Türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* (MSFOu XXX) (Helsinki, 1912).

Haenisch, Erich. *Wörterbuch zu Manghol un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi).Geheime Geschichte der Mongolen* (Leipzig, 1939).

Menges, Karl Heinrich. *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies* (Wiesbaden, 1968).

Наделяев, В. М. (ред.). Древнерусский словарь (Л., 1969).

Poppe, Nicholas. *Introduction to Altaic Linguistics* (Wiesbaden, 1965).

Poppe, N. *Introduction to Mongolian Comparative Studies* (MSFOu LX) (Helsinki, 1955).

Poppe, N. *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*. I: Vergleichende Lautlehre (Wiesbaden, 1960).

Pritsak, Omeljan. «Bulgaro-Tschuwaschica. Acht Noten zu den Wolga-Bolgarischen Grabinschriften des 13. — 14. Jh.», *UAJb* 31 (1959), pp. 274—314, 5 pl.

Pritsak, O. «Turkology and the Comparative Study of Altaic Languages». *National Academy of Sciences. Republic of Korea. Proceedings [of] the VIth International Symposium (Sept. 5—9, 1978)*. The Comparative Study of Altaic Languages (Seoul, 1979), pp. 27—50.

Pritsak, O. Див. cc. 991—992.

Radloff, Wilhelm. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, 4 vols. (St. Petersburg, 1888—1911; repr. The Hague, 1960), with an Introduction by Pritsak, O.

Räsänen, Martti. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, 2 vols. (Helsinki, 1969—1971).

Räsänen, M. *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen* (Helsinki, 1949).

Räsänen, M. *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen* (Helsinki, 1957).

Räsänen, M. *Die Tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen* (MSFOu XLVIII) (Helsinki, 1920).

Севортьян, Е. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные (Москва, 1974); «Б» (1978).

Wichmann, Yrjö. *Die Tschuwassischen Lehnwörter in den Permischen Sprachen* (MSFOu XXI) (Helsingfors, 1903).

Слов'янська філологія

Berneker, Erich. *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, 2 vols. (Heidelberg, 1908—1913; unfinished; 2d ed. of vol. 1: 1924).

Білодід, Іван К. (ред.). Словник української мови, 11 т. (К., 1970—1980).

Brückner, Aleksander. *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Cracow, 1927; 2d ed. W., 1957).

Даль, Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка, 4 т. 2-е изд. (М., 1955).

Diels, Paul. *Altkirchenslavische Grammatik*, 2 vols. (Heidelberg, 1932—1934).

Fraenkel, Ernst. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, 2 vols. (Heidelberg-Göttingen, 1955—1965).

Holub, Josef — Kopečny, František. *Etymologický slovník jazyka českého* (Prague, 1952).

Kaestner, Walter. *Die deutschen Lehnwörter im Polnischen* (Leipzig, 1933).

Leciejewicz, Lech (ed.). *Mały słownik kultury dawnych Słowian* (Warszawa, 1972), 676 pp.

Мельничук, О. С. (ред.). Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов (К., 1966).

Rudnyc'kyj, Jaroslav B. *An Etymological Dictionary of the*

Ukrainian Language, 11 pts (unfinished) (Winnipeg, 1962—1972; 2d ed. of vol. I: 1966).

Селищев, Афанасий М. Старославянский язык, 2 т. (М., 1951—1952).

Shevelov, George Y. *A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic* (Heidelberg, 1964).

Shevelov, G. Y. *A History of Phonology of the Ukrainian Language* (Heidelberg, 1979).

Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae paleoslovenicae. ed. Kurz, Josef et al. (Prague, 1966—; in progress).

Sławski, Franciszek. *Słownik etymologiczny języka polskiego*, (Cracow, 1952—; in progress).

Słownik starożytności słowiańskich, ed. Kowalenko, Władysław — Labuda, Gerard — Lehr-Spławiński, Tadeusz, et al. (Wrocław-Warsaw-Cracow, 1961—; in progress; abbrev. *SSS*).

Срезневский Измаил И. Материалы для словаря древнерусского языка, 3 т., 2-е изд. (М., 1958).

Vasmer, Max. *Russisches etymologisches Wörterbuch*, 3 vols. (Heidelberg, 1953—1958).

Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка, перев. и доп. Трубачева, О. Н., 4 т. (М., 1964—1973).

Vlasto, A. P. *The Entry of the Slavs into Christendom: An Introduction to the Medieval History of the Slavs* (Cambridge, 1970)

Іранська філологія

Абаев, Василий И. Историко-этимологический словарь осетинского языка, 3 т. (М.—Л., 1958, 1973, 1979— в роботі).

Абаев, В. И. Осетинский язык и фольклор I (М.—Л., 1949).

Bailey, Harold Walter. «Languages of the Saka», *Handbuch der Orientalistik*. Ist division, vol. IV, pt I, (Leiden-Cologne, 1958), pp. 131—154.

Bartholomae, Christian. *Altiranisches Wörterbuch* (Strasbourg, 1904).

Bartholomae, Ch. *Zum altiranischen Wörterbuch*. Nacharbeiten und Vorarbeiten (Strasbourg, 1906).

Benveniste, Emile. *Essai de grammaire sogdienne*, II. *Morphologie, syntaxe et glossaire* (Paris, 1929).

Фрейман, Александр А. Хорезмский язык. Материалы и исследования. I (М.—Л., 1951).

Gauthiot, Robert. *Essai de grammaire sogdienne*, ed. Meillet, Antoine, I. *Phonetique* (Paris, 1914—1923).

Geiger, Wilhelm—Kuhn, Ernst. *Grundriss der iranischen Philologie*, 2 vols. in 3 pts (Strasbourg, 1895—1904).

Gershevitch, Ilya. *A Grammar of Manichaean Sogdian* (Oxford, 1961).

Henning, Walter Bruno. *A Fragment of a Khwarezmian Dictionary*, ed. MacKenzie, D. N. (London, 1971).

Henning, W. B. «Mitteliranisch», *Handbuch der Orientalistik*, Ist division, vol. IV, pt 1 (Leiden-Cologne, 1958), pp. 20—130.

Justi, Ferdinand. *Iranisches Namenbuch* (Marburg, 1895; repr. Hildesheim, 1963).

Mayrhofer, Manfred. *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*, 4 vols. (Heidelberg, 1956—1980).

Миллер, Всеволод. Язык осетин, перев. Исаев, М. И. (М.—Л., 1961).

Оранский, Иосиф М. Введение в иранскую филологию (М., 1960).

Фінно-угорська філологія

Bárczi, Géza (ed.). *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 3 vols. (Budapest, 1961—1976).

Bárczi, Géza. *Magyar szófejtő szótár* (Budapest, 1941).

Collinder, Björn. *Finno-Ugric Vocabulary* (Uppsala, 1955).

Décsy, Gyula. *Einführung in die Finnisch-Ugrische Sprachwissenschaft* (Wiesbaden, 1965).

Kettunen, Lauri. *Etymologische Untersuchungen über estnische Ortsnamen* (Helsinki, 1955).

Лыткин, Василий И. — Гуляев, Евгений С. Краткий этимологический словарь коми языка (М., 1970).

Toivonen, Yrjö H. — Itkonen, Erkki — Joki, Aulis J. *Suomen kielen etymologinen sanakirja*, 6 vols. (Helsinki, 1955—1978).

Ісламська філологія

[Belot, J.-B.]. *Vocabulaire arabe-français à l'usage des étudiants*, 10th ed. (Beyrouth, 1911).

Dozy, R. *Supplement aux dictionnaires arabes*, 2 vols. 2d ed. (Leiden-Paris, 1927).

The Encyclopedia of Islam, ed. Houtsma, M. Th., Arnold, T. W., Basset, R., Hartmann, R., 4 vols. and supplement (Leiden, 1913—1938).

The Encyclopaedia of Islam. New Edition, ed. Gibb, H. A. R., Kram-

ers, J. H., Lévi-Provençal, E., Schacht, J. et al. (Leiden-London, 1960—; in progress).

Pearson, J. D. *Index Islamicus 1906—1955*: A catalogue of articles on Islamic subjects in periodicals and other collective publications (Cambridge, 1958).

Pearson, J. D. *Index Islamicus Supplement 1956—1960* (Cambridge, 1962), and its subsequent continuations.

[Sauvaget, Jean]: *Jean Sauvaget's Introduction to the History of the Muslim East: A Bibliographical Guide*, ed. Cahen, Claude (Berkeley-Los Angeles, 1965).

Steingass, F. *A Comprehensive Persian-English Dictionary* (London, 1892; 3d impr. 1947).

Vullers, Johannes August. *Lexicon persico-latinum*, 2 vols. and supplement (Bonn, 1855—1867; repr. Graz, 1962).

Wehr, Hans. *A Dictionary of Modern Written Arabic*, ed. Cowan, J. Milton, 2d printing (Ithaca, N.Y., 1966).

Wolf, Fritz. *Glossar zu Firdosis Schahname* (Berlin, 1935; repr. Hildesheim, 1965).

Zenker, Julius Theodor. *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch*, 2 vols. (Leipzig, 1866—1876).

Міфи та епіка

Теоретичні основи (див. також сс. 106 і 217)

Altizer, Thomas J. J. *Mircea Eliade and the Dialectic of the Sacred* (Westport, Conn., 1975).

Beane, Wendell C. — Doty, William G. *Myths, Rites, Symbols: A Mircea Eliade Reader*, 2 vols. (New York, 1976).

Bidney, David. «Myths, Symbolism and Truth», *Myth: A Symposium*, ed. Sebeok, T. A. (Philadelphia, 1955), pp. 1—14.

Bowra, Cecil Maurice. *Heroic Poetry* (London, 1945; repr. 1952).

Chadwick, Hector Munro. *The Heroic Age* (London, 1928; repr. Westport, Conn., 1973).

Davy, Georges. «Le sociale et l'humain dans la sociologique durkheimienne», *Revue Philosophique* 142 (1952), pp. 321—350.

Dumézil, Georges. Див. с. 901.

Durkheim, Émile — Mauss, Marcel. «De quelque formes primitives de classification: Contributions à l'étude des représentations collectives», *L'Année sociologique* 6 (1902), pp. 1—72.

Durkheim, É. *The Elementary Forms of Religious Life*, trans. Swain, Joseph W. (New York, 1961).

Durkheim, É. *Les règles de la methode sociologique*, 17th ed. (Paris, 1968).

Durkheim, É. *The Rules of Sociological Method*, trans. Solovay, Sarah A. — Mueller, John H., ed. Catlin, George E. G., 8th ed. (New York, 1965).

Jung, C. G. — Kerényi, K. *Einführung in das Wesen der Mythologie* (Amsterdam-Zürich, 1941).

Ehrmann, Jacques (ed.). *Structuralism* (New York, 1966).

Eliade, Mircea. *Images et symboles* (Paris, 1952).

Eliade, M. *Patterns in Comparative Religion* (New York, 1958).

Eliade, M. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*, trans. Trask, W. R. (New York, 1957).

Gennep, Arnold van. *The Rites of Passage* (Chicago, 1960).

Hyman, Stanley Edgar. «The Ritual View of Myth and the Mythic», *Myth: A Symposium*, ed. Sebeok, T. A. (Philadelphia, 1955), pp. 84—94.

Ker, William Paton. Див. с. 902.

Lévi-Strauss, Claude, *Myth and Meaning* (New York, 1979).

Lévi-Strauss, C. *The Savage Mind* (Chicago, 1966).

Lévi-Strauss, C. *Structural Anthropology*, trans. Jacobson, Claire — Schoepf, Brooke Grundfest (New York, 1963).

Lévi-Strauss, C. «The Structural Study of Myth», *Myth: A Symposium*, ed. Sebeok, T. A. (1955), pp. 50—66.

Lévy-Brühl, Lucien. *La mentalité primitive* (Paris, 1935).

Littleton, C. Scott. *The New Comparative Mythology: An Anthropological Assessment of the Theories of Georges Dumézil*, rev. ed. (Berkeley-Los Angeles-London, 1973).

Lord, Albert B. *Singer of Tales* (Cambridge, Mass., 1960).

Nisbet, Robert A. *The Sociology of Emile Durkheim* (New York-Oxford, 1974).

Raglan, Lord. «Myth and Ritual», *Myth: A Symposium*, ed. Sebeok, T. A. (Philadelphia, 1955), pp. 76—83.

Rossi, Ino (ed.). *The Unconscious in Culture: The Structuralism of Claude Lévi-Strauss in Perspective* (New York, 1974).

Sebeok, Thomas S. (ed.). *Myth: A Symposium* (American Folklore Society 5) (Philadelphia, 1955).

Stolz, Benjamin A. — Shannon, Richard S. *Oral Literature and the Formula* (Ann Arbor, 1976).

Turner, Victor. *Dramas, Fields and Metaphors* (Ithaca, 1974).

Turner, V. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* (Chicago, 1969).
Vansina, Jan. *Oral Tradition: A Study in Historical Methodology*, trans. Wright, H. M. (Harmondsworth, England, 1965).
de Vries, Jan. *Forschungsgeschichte der Mythologie* (Freiburg-München, 1961).
de Vries, J. *Heroic Songs and Heroic Legend* (London, 1963).
Weber, Marianne. *Max Weber: Ein Lebensbild* (Tübingen, 1926).
Weber, Max. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, 3 vols. (Tübingen, 1920—1923).
[Weber, Max]. *From Max Weber: Essays in Sociology*, translated, edited, and with an introduction by Gerth, Hans H. and Mills, C. Wright (Oxford University Press, 1946).
Weber, Max. *The Theory of Social and Economic Organization*, translated by Henderson, A. M. and Parsons, Talcott (Oxford University Press, 1947).

Ґерманські міфи та епіка

Baeseke, Georg. *Vor- und Frühgeschichte des deutschen Schrifttums*. I (Halle a. S., 1940).
Bleyer, Jacob. «Die germanischen Elemente der ungarischen Hunnensage». *PBB* 31 (1906), pp. 429—599.
Boer, R. C. «Über die Qrvar-Odds saga», *ANF* 8 (1892), pp. 97—138.
Boer, R. C. «Weiteres zu Qrvar-Odds saga», *ANF* 8 (1892), pp. 246—255.
de Boor, Helmut. «Hat Siegfried gelebt?» *Zur germ.-deutschen Heldensage*, ed. Hauck, K. (1965), pp. 31—51.
Genzmer, Felix. «Vorzeitsaga und Heldenlied», *Zur germ.-deutschen Heldensage*, ed. Hauck, K. (1965), pp. 102—137.
Genzmer, F. «Wie der Waltharius entstanden ist», *GRM* 35 (1954), pp. 161—178.
Genzmer, F. Див. також с. 901.
Graf, H.-J. «Yngve Tyrkia Conungr», *Zeki Velidi Togan'a Armağan* (Istanbul, 1950—1955), pp. 30—32.
Grimm, Jacob. *Teutonic Mythology*, trans. Stallybrass, James Steven, 4 vols. (New York, 1966).
Halvorsen, E. F. «Åsgard», *KHL* XX (1976), cols. 457—458.
Halvorsen, E. F. «Valhall», *KHL* XIX (1975), cols. 464—465.
Hauck, Karl. «Heldendichtung und Heldensage als Geschich-

tsbewusstsein», *Festschrift jür Otto Brunner* (Göttingen, 1963), pp. 118—169.

Hauck, Karl (ed.). *Zur germanisch-deutschen Heldensage. Sechzehn Aufsätze zum neuen Forschungsstand* (Bad Homburg, 1965), xv + 449 pp.

Herrmann, Paul. Див. с. 901.

Heusler, Andreas. «Geschichtliches und Mythisches in der germanischen Heldensage», *SBAW* 37 (Berlin, 1909), pp. 920—945.

Heusler, A. Див. також сс. 901, 906.

Holtsmark, Anne. «Heroic Poetry and Legendary Sagas», *Bibliography of Old Norse-Icelandic Studies 1965* (Kbh, 1966), pp. 9—21.

Holtsmark, A. «Vanir», *KHL* XIX (1975), cols. 493—494.

Hóman, Bálint. «Geschichtliches im Nibelungenlied», *UJb* 3 (1923), pp. 135—156, 195—219.

Höfler, Otto. «Die Anonymität des Nibelungenliedes», *Zur germ.-deutschen Heldensage*, ed. Hauck, K. (1965), pp. 330—392.

Höfler, O. «Deutsche Heldensage», *Zur germ.-deutschen Heldensage*, ed. Hauck, K. (1965), pp. 52—81.

Höfler, O. *Kultische Geheimbünde der Germanen* (Frankfurt a. M., 1934).

Höfler, O. *Siegfried, Arminius und die Symbolik.* Mit einem historischen Anhang über die Varusschlacht (Heidelberg, 1961), 130 pp.

Höfler, O. Див. також сс. 902, 915, 937.

Kuhn, Hans. «Heldensage und Christentum», *Zur germ.-deutschen Heldensage*, ed. Hauck, K. (1965), pp. 416—426.

Kuhn, Hans. Див. також сс. 902, 906, 913, 926.

Lange, Wolfgang. *Studien zur christlichen Dichtung der Nordgermanen 1000—1200* (Göttingen, 1958).

Lukman, Niels Clausen. *Skjoldunge und Skilfinge: Hunnen- und Herulerkönige in Ostnordischer Überlieferung* (Kbh, 1943), 207 pp.

Mogk, Eugen. «Die älteste Wanderung der deutschen Heldensaga nach dem Norden», *Festgabe für Rudolf Hildebrand* (Leipzig, 1894), pp. 1—10.

Mohr, Wolfgang. «Geschichtserlebnis im altgermanischen Heldenliede», *Zur germ.-deutschen Heldensage*, ed. Hauck, K. (1965), pp. 82—101.

Mohr, W. Див. також с. 906.

Müllenhoff, Karl. *Deutsche Altertumskunde*, ed. Roediger, Max, 5 vols. (Berlin, 1870—1900).

Müllenhoff, K. «Die alte Dichtung von den Nibelungen», *ZfdA* 23 (1879), pp. 113—173.

Old Norse Literature and Mythology. A Symposium, ed. Polomé, Edgar C. (Austin, Texas, 1969).

Olrik, Axel. *Danmarks Heltedigtning*, 2 vols. (Kbh, 1905, 1910), (8) + 352 pp.; xviii + 350 pp. [vol. I was trans. by Hollander, Lee M. as *The Heroic Legends of Denmark*, див. с. 903].

Olrik, Axel. *Kilderne til Sakses Oldhistorie: En literaturhistorisk Undersøgelse* (Kbh, 1894), xii + 316 pp.

Schneider, Hermann. «Einleitung zu einer Darstellung der Heldensage», *Zur germ.-deutschen Heldensage*, ed. Hauck, K. (1965), pp. 316—329.

Schneider, H. *Das germanische Epos* (Philosophie und Geschichte 59) (Tübingen, 1936), 25 pp.

Schneider, H. «Lebensgeschichte des altgermanischen Heldenliedes», *DVjschr* 12 (1934), pp. 1—21 = *Kleine Schriften* (Berlin, 1962), pp. 1—17.

Schneider, H. Див. також сс. 903, 913, 915, 918.

Schröder, Franz Rolf. «Eine indogermanische Liedform: Das Aufreihlied», *GRM* 35 (1954), pp. 179—185.

Schröder, F. R. *Germanische Heldendichtung. Ein Vortrag nebst einer Studie zur Heroisierung des Mythos* (Philosophie und Geschichte 55) (Tübingen, 1935, 48 pp. [pp. 30—42: «Heroisierung des Mythos: Sigmund und Signy»].

Schröder, F. R. «Mythos und Heldensage», *Zur germ.-deutschen Heldensage*, ed. Hauck, K. (1965), pp. 285—315.

Schröder, F. R. «Die Sage von Hetel und Hilde», *DVjschr* 32 (1958), pp. 38—70.

Schröder, F. R. «Ursprung und Ende germanischer Heldendichtung», *GRM* 27 (1939), pp. 325—367.

Schütte, Gudmund, див. сс. 903, 913, 922.

von See, Klaus, «Germahische Heldensage: Ein Forschungsbericht», *GGA* 218 (1966), pp. 52—98.

von See, K. Див. також сс. 903, 915, 928.

Steblin-Kamenskij, Mixail I. *The Saga Mind*, trans. Ober, Kenneth H. (Odensee, 1973).

Стеблин-Каменский, М. И. Див. також сс. 899, 905, 928.

Turville-Petre, E. O. Gabriel. Див. сс. 903, 904, 910, 919, 928.

von Uhland, Ludwig. «Zur deutschen Heldensage», *Germania* 2 (Wien, 1857), pp. 357—363.

de Vries, Jan. «Die Entwicklung der Sage von den Lodbroksöhnen», *ANF* 44 (1928), pp. 148—163.

de Vries, J. «Die ostnordische Überlieferung der Sage von Ragnar Lodbrok», *APS* 2 (1927), pp. 115—149.

de Vries, J. «Die westnordische Tradition der Sage von Ragnar Lodbrok», *ZfdPh* 53 (1928), pp. 257—302 = *Kleine Schriften* (Berlin, 1965), pp. 285—330.

de Vries, J. «Die Wikingsaga», *GRM* 15 (1927), pp. 81—100.

de Vries, J. «Theodorich der Grosse», *GRM* 42 (1961), pp. 319—330 = *Kleine Schriften*, pp. 77—88.

de Vries, J. «Über keltisch-germanische Beziehungen auf dem Gebiete der Heldensage», *PBB* 75 (1953), pp. 229—247.

de Vries, J. Див. також сс. 783, 904, 915, 928.

Wais, Kurt. *Frühe Epik Westeuropas und die Vorgeschichte des Nibelungenliedes*. I (Tübingen, 1953).

Міфи та епіка інших народів

Dunger, Hermann. *Die Sage von Trojanischen Krieg in den Bearbeitungen des Mittelalters und ihren antiken Quellen* (Leipzig, 1869).

[Гильфердинг]: Онежские былины, записанные А. Ф. Гильфердингом летом 1871 года, 4-е изд. (М.—Л., 1950).

Jakobson, Roman — Szeftel, Marc. «The Vseslav Epos», in Roman Jakobson, *Selected Writings* IV (The Hague-Paris, 1966), pp. 301—368.

Jäckel, R. *Dares Phrygius und Benoît de Ste-More* (Breslau, 1875).

Joly, A. *Benoît de Sainte-More et le Roman de Troie*, 2 vols. (Paris, 1870—1871).

Körting, G. *Der altfranzösische Roman de Troie* (Paderborn, 1883).

Лященко, Аркадий. «Былина о Соловье Будимировиче и сага о Гарольде», Сборник в честь А. И. Малеина (Петроград, 1922), сс. 94—136.

Lüthgen, Edmund. *Die Quelle und der historische Werth der französischen Trojasage* (Bonn, 1875).

Петросян, А. А. (ред.). Сказание о нартах — эпос народов Кавказа (М., 1969).

Пропп, Владимир Я. — Путилов, Б. Н. Былины, в 2 т. (М., 1958).

Пропп, В. Я. Русский героический эпос, 2-е изд. (М., 1958).

Settegast, F. *Benoît de Ste-More* (Breslau, 1876).

Еддична поезія

Спеціальна бібліографія Едд

Значну кількість літератури різними мовами, присвяченої Едді, можна знайти в переліку, наведеному в двох спеціальних бібліографіях (обидві опубліковані до 1955 р.):

Hermannsson, Halldor. *Bibliography of the Eddas* (Islandica 13) (Ithaca, N. Y., 1920), 10+95 pp.

Hannesson, Johann S. *Bibliography of the Eddas. Supplement to Islandica* vol. 13 (Islandica 37) (Ithaca, N. Y., 1955).

Поетична Едда

Рукописи Поетичної Едди

«Королівський кодекс» («Codex Regius» = R; бл. 1270 р.) містить двадцять дев'ять пісень, зібраних разом і відомих під різними назвами: «Едда», «Поетична Едда», «Старша Едда» і «Семундова Едда». Десять із тих пісень міфологічні, а дев'ятнадцять — героїчні пісні. Міфологічні: «Віщування Вйольви» (Vǫluspá=Vsp), «Промови Високого» (Hávamál=Háv), «Промови Вафтрудніра» (Vafþrúðnismál = Vm), «Промови Ґрімніра» (Grímnismál=Grm), «Промови Скірніра» (Skírnismál=Skm), «Пісня про Гарбарда» (Hárbarðsljóð = Hrbl), «Пісня про Гюміра» (Hymiskviða = Hym), «Словесна чвара Локі» (Lokasenna=Ls), «Пісня про Трюма» (Þrymskviða=Þrk) і «Промови Альвіса» (Alvíssmál=Alv). Героїчні пісні — це: «Пісня про Вйолунда» (Vǫlundarkviða=Vkv), «Пісня про Гельґі сина Гйорварда» (Helgakviða Hjǫrvarðssonar=HHv), «Перша Пісня про Гельґі Вбивцю Гундінґа» (Helgakviða Hundingsbana I=HH I), «Друга Пісня про Гельґі Вбивцю Гундінґа» (Helgakviða Hundingsbana II=HH II), «Пророцтва Ґріпіра» (Grípisspá=Grp), «Промови Реґіна» (Reginsmál=Rm), «Промова Фафніра» (Fáfnismál=Fm), «Промови Сіґрдріви» (Sigrdrífumál=Sd), «Уривок Пісні про Сіґурда» (Brot af Sigurðarkviðu=Br), «Перша Пісня про Ґудрун» (Guðrúnarkviða I=Gðr I), «Коротка Пісня про Сіґурда» (Sigurðarkviða in skamma=Sg), «Поїздка Брюнгільд до пекла» (Helreið Brynhildar=Hlr), «Друга Пісня про Ґудрун» (Guðrúnarkviða II=Gðr II), «Третя Пісня про Ґудрун» (Guðrúnarkviða III=Gðr III), «Плач Оддрун» (Oddrúnargrátr=Od), «Пісня про Атлі» (Atlakviða=Akv), «Ґренландська Пісня Атлі» (Atlamál in grœnlenzku=Am), «Підбурю-

вання Ґудрун» (Guðrúnarhvǫt=Ghv) і «Пісня Гамдіра» (Hamðismál=Hm).

Факсимільне видання: Heusler, Andreas. Codex Regius of the Elder Edda. Manuscript No. 2365, 4to in the Old Royal Collection in the Royal Library at Copenhagen (Kbh, 1937), fol., 35 pp. + facs 46 fols. (=CCI X).

Codex AM 748, 4° — другий пергаментний манускрипт, цього разу від початку XIV ст., що містить еддичні пісні; на жаль, збереглася лише його частина. До нас дійшло тільки шість фоліо (AM 748, 4°=A); вони містять дві пісні повністю (Grm, Hym) і фрагменти трьох інших (Hrbl, Skm, Vm), до того ж прозовий початок до героїчної пісні Vkv, а також другу частину міфологічної пісні «Сни Бальдра» (Baldrs draumar=Bdr), що не ввійшла до «Codex Regius». Фіннур Юнссон випустив факсимільне видання: Håndskriftet Nr. 748, 4to, Bl 1—6, in den Arna-Magnœanske Samling (Kbh, 1896), 4° + vii+12 pp. + 6 facs. (SUGNL XXV).

Два рукописи «Сноррієвої Едди» містять кожний по героїчній пісні, одна увійшла до R: «Пісня про Ґротті» (Grottasǫngr=Grt) у Codex Regius (GkS 2367, 4°), а друга — «Пісня про Ріґа» (Rígsþula=Rþ) у Codex Wormianus (AM 242, fol; щодо їхніх видань див. Сноррієву Едду). Родовідна «Пісня про Гюндлю» (Hyndluljóð=Hdl) збереглася у Flateyjarbók (GkS 1005, fol.; бл. 1380—1394), а героїчна пісня «Битва ґотів з гунами» (=Hunn) дійшла до нас як частина «Саґи про Гейдрека» (Heiðrekssaga [Hervararsaga]).

Можна додати, що Сноррієва Едда наводить цитати з кількох пісень, зокрема із семи міфологічних (Vsp, Háv, Vm, Grm, Skm, Ls, Bdr) і трьох героїчних (Rþ, Grt, Hdl).

Аксель Ольрік (1864—1917) показав, що Саксон Граматик у своїй праці «Gesta Danorum» (бл. 1185—1220) переклав деякі з еддичних героїчних пісень латиною. Вони були з циклу про Грольва Жердинку: «Промови Б'яркі» (Bjarkamál) і з пісень про Старкада — «Пісня про Інґ'яльда» / «Підбурювання Старкада» (Starkaðarhvǫt). До останнього циклу належить Víkarsbálkr, що збереглася в «Сазі про Ґаутрека» (Gautrekssaga). Інші саґи (переважно — Fornaldarsögur) також згадують або містять фрагменти з героїчних пісень еддичного типу, напр. Ǫrvar-Oddssaga, Ásmundar saga kappabana (зокрема: «Жалобний спів Гільдібранда» = Hild) і Hálfssaga, які використали Андреас Гойслер і Вільгельм Раніш у своїй збірці Eddica Minora[1].

---

[1] Eddica Minora: Dichtungen Eddischer Art aus den Fornaldarsögur und anderen Prosawerken zusammengestellt und eingeleitet (Dortmund, 1903), cx+160 pp., з

Однак фахівці не доходять згоди в тому, які з решток пісень слід включати до власне Едди; кожен видавець робить свій вибір. До свого зразкового перекладу німецькою мовою «Поетичної Едди» Андреас Гойслер і Фелікс Ґенцмер включили двадцять шість пісень, що були вилучені з R.

Основні видання і переклади

«Поетичну Едду» надрукували вперше (з перекладом латиною і глосарієм) для Арнамаґнеанської фундації (у трьох книжках, у Копенгаґені, між 1787-м і 1828 рр.) ісландські вчені — Guðmundur Magnússon (1741—1798), Jón Johnsonius (1749—1826), Jón Ólafsson [Hypnonesius] (1731—1811), Finnur Magnússon (1781—1847) і Gunnar Pálsson (1714—1791) під назвою «Edda Sœmundar hinns fróða. Edda rhytmica seu antiqvior, vulgo Sœmundina dicta» I (1787), xlvii+xxviii+722+(4) pp. + 2 facs.; II (1818), (6) + xxiv+1010, (6) pp.; III (1828), (6) + vi+1146 pp. Стандартне видання було підготовлене Ґуставом Неккелем (Gustav Neckel) і опубліковане видавництвом Карла Вінтера (Carl Winter Verlag): Edda. Die Lieder des Codex Regius nebst verwandten Denkmälern I: Текст (1-ше видання 1914), 3-тє [=4-те] видання Ганса Куна (Hans Kuhn, Heidelberg, 1962), xii+339 pp.; II: Kommentierendes Glossar (1-ше видання 1927 р., 2-ге — 1936-го), 3-тє видання: Kurzes Wörterbuch, Hans Kuhn (Heidelberg, 1968), 245 pp.

1969 року побачив світ перший том Урсули Дронке (Ursula [Brown] Dronke) Poetic Edda, який можна назвати і корисним у текстовому плані, і філологічно точним щодо англійського

глосарієм (pp. 134—151) і покажчиком (pp. 152—157). Видавці включили до свого зібрання 25 творів, з-поміж яких: I. Das Lied von der Hunnenschlacht. Aus der Hervararsaga (вступ, сс. vii-xvii, текст, сс. 1—12); II. Das Hervǫrlied. Aus der Hervararsaga (вступ, сс. xvii-xxi, текст, сс. 13—20); III. Die Biarkamál (вступ, сс. xxi-xxvi; текст, сс. 21—32); VII. Hiálmars Sterbelied. Aus der Qrvar-Oddssaga und der Hervararsaga (вступ, сс. xxxvii-xlii; текст, сс. 49—51); IX. Qrvar-Odds Sterbelied. Aus der Qrvar-Oddssaga (вступ, сс. xlv-xlviii; текст, сс. 55—58); XIb. Aus dem Kampf auf Sámsey (вступ, сс. lviii-lix: текст, сс. 62—63); XIc. Aus der Heiðrekssaga (вступ, сс. lix-lx; текст, с. 64); XId. Aus einem Starkaðsliede (вступ, с. lx; текст, с. 64); XII. Qrvar-Odds Männervergleich. Aus der Qrvar-Oddssaga (вступ, сс. lxi-lxiv; текст, сс. 65—70); XIV. Qrvar-Oddr in Bjálkaland. Aus der Qrvar-Oddssaga (вступ, сс. lxvi-lxix; текст, сс. 74—76); XVII. Hervǫr bei Jarl Biartmarr. Aus der Hervararsaga (вступ, с. lxxvii; текст, сс. 88—89); XXa. Königskatalog. Aus der Hervararsaga (вступ, сс. lxxxviii-xc; текст, с. 105); XXI. Die Heiðreks Gátur. Aus der Hervararsaga (вступ, сс. xl-xliv; текст, сс. 106—120).

перекладу (The Poetic Edda: I. Heroic Poems [Akv, Am, Ghv, Hm]. Edited with Translation, Introduction and Commentary (Oxford University Press, 1969), 1 facs. + xvi+251 pp. Передбачено, що вся праця складатиметься з чотирьох книжок: другий том складатиметься з міфологічних поем, включно з Vsp, Bdr, Ls, Skm, Rþ, Vkv; третій — з героїчних пісень, включаючи пісні про Гельґі та цикл про Сіґурда; а четвертий — із решти міфологічних пісень з Королівського кодексу і Grt, предметного покажчика і спільного покажчика для всіх чотирьох книжок.

Jón Helgason надрукував точний, консервативний текст для студентів у чотирьох книжках у скандинавській серії Nordisk Filologi. A. Texter, vols. 4,7,8. Досі побачили світ випуски: Eddadigte (Kbh, 1951); I: Vǫluspá. Hávamál; II: Gudedigte (Kbh, 1952); III: Heltedigte (1. [Kbh, 1952]); причому з'явилося по кілька перевидань кожної з них.

Найдавніша базова праця про Едду — це: B.Sijmons — H. Gering. Die Lieder der Edda (Germanistische Handbibliothek VII) (Halle/Saale) у шістьох частинах: I: Text. Abt. 1. Götterlieder (1888), xvi+222 pp.; Abt. 2. Heldenlieder (1901), pp. 223—497; Abt. 3. Einleitung (1906), ccclxxv pp., II: Vollständiges Wörterbuch zu den Liedern der Edda (1903), xiii+1403 col.; III: Kommentar. Erste Hälfte: Götterlieder (1927), xix+438 pp.; Zweite Hälfte: Heldenlieder (1931), x+489 pp.

Популярне видання Ґудні Юнссона (Guðni Jónsson) у чотирьох книжках побачило світ в Акурейрі 1954 р. (перевид. 1959 р.): Eddukvœði (Sœmundar Edda) I: xii, 302 pp.; II: (2) + 303—629 pp. [III: Snorra Edda, див. нижче]; IV. Eddulyklar. Inngangur. Orðasafn. Vísnaskýringar. Nafnaskrá (глосарій та покажчик) xiv+281 pp.

З перекладів англійською мовою «Поетичної Едди» важать два: Henry Adams Bellows, The Poetic Edda, translated from the Icelandic (New York, 1923), xxvii+583 pp. (The American-Scandinavian Foundation. Scandinavian Classics 21—22), і Lee M. Hollander, The Poetic Edda, translated with an introduction and explanatory notes (Austin, Texas, 1928), xxxi+396 pp.; 2-ге видання (1962), xxix + 343 pp. (paperback ed., 1977).

Зразковий німецький переклад Фелікса Ґенцмера (Felix Genzmer) (з передмовою і примітками Ґенцмера у першому томі та Андреаса Гойслера — у другому) вийшов у двох томах у серії Thule, Edda. I: Heldendichtung, 1-ше видання (Jena, 1920), ост. видання (Düsseldorf—Köln, 1963), 248 pp. з післясловом (pp. 203—205) Ганса Куна (Kuhn).

Російський переклад А. І. Корсуна було опубліковано з передмовою і коментарями М. І. Стебліна-Каменського, Старшая Эдда: Древнеисландские песни о богах и героях (М.—Л., 1963), 259 сс.

Датування еддичних пісень

Буквально сотні вчених узялися за вивчення еддичної поезії, відколи інтерес до неї спалахнув протягом двох останніх десятиліть XVIII ст. З-поміж інших були й дуже здібні науковці, такі як Карл Мюлленгоф (Karl Müllenhoff, 1818—1884), Софус Буґґе (Sophus Bugge, 1833—1907), Едуард Зіверс (Eduard Sievers, 1850—1932), Андреас Гойслер (Andreas Heusler, 1865—1940), Ґустав Неккель (Gustav Neckel, 1878—1940) і Ян де Фріс (Jan de Vries, 1890—1964). А проте чимало базових питань досі лишаються нерозв'язаними, включаючи навіть питання про час і місце створення багатьох окремих пісень. Розбіжності в датуванні часто коливаються в межах п'яти століть. Frederik Paasche (1924) відносить оригінал «Промов Гамдіра» до VIII ст., Урсула Дронке (1969) — до IX, Фіннур Юнссон (1920) — до X, Eugen Mogk (1904) — до XI і Ґустав Неккель (1908) — до XII ст. На думку Фіннура Юнссона (1920), «Пісню про Ріґа» було створено в X ст., однак Helmut de Boor відносить її до XI ст., Андреас Гойслер (1906) — до XII, Ян де Фріс (1967) — до XII—XIII і, зрештою, Ґустав Неккель — до XIII ст. Див. також: Lee M. Hollander, Scandinavian Studies 35 (1963), pp. 101—109.

Отож єдині певні висновки були якнайзагальнішого плану. За твердженням давньоскандинавських історичного мовознавства і філології, «Едду» (тексти R і A) було складено західною давньоскандинавською мовою за епохи вікінґів (бл. 800—1050 рр.), а записано, вочевидь, ближче до початку XIII ст. (і, звичайно, не раніше за 700 р. н. е. і не пізніше за 1250 р.) у самій Норвегії чи/і в Ісландії та інших норвезьких колоніях у Північній Атлантиці, зокрема на Британських островах. Використану мову, названу в саґах dǫnsk tunga, ототожнюють з мовою рунічних написів «молодшим футарком». Їй притаманно багато рис, скажімо, синкопа, умляут, розривання, що можуть відрізнити її від будь-якої іншої ґерманської мови.

Деякі з пісень, безумовно, дуже давні й походять принаймні з початку IX ст.: «Битва ґотів з гунами», «Пісня про Атлі», «Промови Гамдіра» і, можливо, «Пісня про Війолунда». Але

форми, в яких ті пісні дійшли до нас, сягають лише XI—XII ст. Що ж до часу і походження нашого головного джерела еддичної поезії, тобто Королівського кодексу (=R), то Урсула Дронке свідчить:

«Письмові й мовні характеристики манускрипту показують, що всі поеми, представлені нині в Королівському кодексі, мусили існувати в писемній формі до прибл. 1240 р. і що втрачений [втрачені] примірник[и], з якого [яких] було скопійовано власне Королівський кодекс, не може бути старшим за початок XIII ст.

Не існує жодного переконливого доказу, що втрачені писемні джерела Королівського кодексу були радше норвезького, ніж ісландського походження, хоч в окремих випадках вірогідність велика»[2].

У 1968 році російський фольклорист Єлизар М. Мелетинський, застосувавши порівняльний метод вивчення еддичної поезії, оголосив, що може розшифрувати точніше за своїх попередників поетичні форми стародавніх епічних засобів (повторення, паралелізм, загальні місця, усталені епітети). Згідно з його розвідками, основним джерелом еддичної поезії був фольклор, а процес «індивідуалізації» розпочався лише після того, як пісні стали записувати. Пісні ґерманського походження було «модернізовано» в Ісландії, але вони також пройшли процес архаїзації, коли їхні писемні версії іноземною мовою були порівняні із скандинавськими усними версіями, вже відомими в Ісландії на той час[3].

Вибрана бібліографія

Andrews, Albert Le Roy. «The Criteria for Dating the Eddic Poems», *PMLA* (1927), pp. 1044—1054.

Askeberg, Fritz. *Norden och kontinenten i gammal tid* (Uppsala, 1944).

Baesecke, Georg. *Vor- und Frühgeschichte des deutschen Schrifttums*, 2 vols. (Halle, a. d. S., 1940).

Betz, Werner. «Die altgermanische Religion» in Wolfgang Stammler, ed. *Deutsche Philologie im Aufriss*, 2d ed., III (Berlin, 1962), cols. 1547—1646.

---

[2] Ursula Dronke. Poetic Edda I (1969), p. xii.

[3] Мелетинский, Е. М. «Эдда» и ранние формы эпоса (1968), зокрема сс. 328—361.

de Boor, Helmut. *Das Attilabild in Geschichte, Legende und heroischer Dichtung* (Bern, 1932; repr. Darmstadt, 1963).

Brady, Caroline. *The Legends of Ermanarich* (Berkeley and Los Angeles, 1943).

Bugge, Sophus. *The Home of the Eddic Poems, with especial reference to the Helgi-Lays*, trans. by William Henry Schofield (London, 1899), lxxix+408 pp.

Bugge, S. «Det oldnorske Kvad om Völund (Völundarkviða)», *ANF* 36 (1910).

Davidson, H. R. Ellis. *Scandinavian Mythology* (London, 1969).

Dumézil, Georges. *Gods of the Ancient Northmen*, ed. by Einar Haugen (Berkeley-Los Angeles-London, 1973), xlvi+157 pp.

Dumézil, G. *From Myth to Fiction. The Saga of Hadingus*, trans. by Derek Coltman (Chicago and London, 1973), xii + 253 pp.

Dumézil, G. *Loki* (Paris, 1948).

Genzmer, Felix. «Vorzeitssage und Heldenlied», *Festschrift für Paul Kluckhohn und Hermann Schneider* (Tübingen, 1948), pp. 1—31 = *Zur germanisch-deutschen Heldensage*, ed. Hauck, K. (1961), pp. 102—137.

Gottzman, Carola L. *Das alte Atlilied. Untersuchung der Gestaltungsprinzipien seiner Handlungsstruktur* (Heidelberg, 1973), x + 248 pp.

Helgason, Jón. *Norges og Islands digtning* (NK VIIB) (Sthlm-Oslo-Kbh, 1952).

Helm, Karl. *Wodan. Ausbreitung und Wanderung seines Kults* (Giessen, 1946), 71 pp.

Herrmann, Paul. *Erläuterungen zu den ersten neun Büchern der Danischen Geschichte des Saxo Grammaticus*, Zweiter Teil: *Die Heldensagen des Saxo Grammaticus* (Leipzig, 1922), xxiv + 668 pp.

Heusler, Andreas. *Die altgermanische Dichtung* (Potsdam, 1931), 200 pp.

Heusler, A. «Heimat und Alter der eddischen Gedichte», *Archiv fSNSL* 116 (1906), pp. 249—281.

Heusler, A. *Lied und Epos in germanischer Sagendichtung* (Dortmund, 1905), 52 pp.

Hofmann, Dietrich. *Nordisch-Englische Lehnbeziehungen der Wikingerzeit* (Kbh, 1955), 296 pp.

von Hofsten, Nils. *Eddadikternas djur och växter* (Uppsala, 1957).

Hollander, Lee M. «Recent Work and Views on the Poetic Edda», *Scandinavian Studies* 35: 2 (Lawrence, Kansas, 1963), pp. 101—109.

Höfler, Otto. *Germanisches Sakralkönigtum*, I: *Der Runenstein von Rök und die germanische Individualweihe* (Tübingen-Münster-Köln, 1952).

Höfler, O. «Das Opfer im Semnonenhein und die Edda», *Edda, Skalden Saga. Festschrift Felix Genzmer* (Heidelberg, 1952), pp. 1—67.

Jessen, Edvin. «Über die Eddalieder», *ZfdA* 3 (1871), pp. 1—81.

Ker, William Paton. *Epic and Romance*, 2d ed. (London, 1908), xxiv + 398 pp.

Kuhn, Hans. «Das Eddastück von Sigurds Jugend», *Miscellanea Academiae Berolinensia*, 2: 1 (1950), pp. 30—46.

Kuhn, H. «Die Grenzen der germanischen Gefolgschaft», *ZRG-GA* 73 (1956), pp. 1—83.

Kuhn, H. «Heldensage vor und ausserhalb der Dichtung», *Edda, Skalden, Saga. Festschrift Felix Genzmer* (1952), pp. 262—278.

Kuhn, H. «Die norwegischen Spuren in der Liederedda», *APS* 22 (1954), pp. 65—80.

Kuhn, H. «Westgermanisches in der altnordischen Verskunst», *PBB* 63 (1939), pp. 178—236.

Kuhn, H. «Zur Grammatik und Textgestaltung der älteren Edda», *ZfdA* 90 (1960—1961), pp. 241—268.

Lindblad, Gustaf. *Studier i Codex Regius av Äldre Eddan* (Lund, 1954).

Littleton, C. Scott. *The New Comparative Mythology: An Anthropological Assessment of the Theories of Georges Dumézil*, 2d ed. (Berkeley, Los Angeles, London, 1973), xv + 271 pp.

Макаев, Э. А. «Песни Эдды» и устная традиция // Проблемы сравнительной филологии. Festschrift В. М. Жирмунский (М.— Л., 1964). — Сс. 408—417.

Malone, Kemp. *Studies in Heroic Legend and in Current Speech* (Kbh, 1959), 297 pp.

Мелетинский, Елизар Моисеевич. «Эдда» и ранние формы эпоса (М., 1968). — 365 с.

Mohr, Wolfgang. «Entstehungsgeschichte und Heimat der jüngeren Eddalieder südgermanischen Stoffes», *ZfdA* 75 (1938), pp. 217—280.

Mohr, W. «Wortschatz und Motive der jüngeren Eddalieder südgermanischen Stoffes», *ZfdA* 76 (1939), pp. 149—217.

Neckel, Gustav. *Beiträge zur Eddaforschung, mit Exkursen zur Heldensage* (Dortmund, 1908), viii + 512 pp.

Neckel, G. *Walhall. Studien über germanischen Jenseitsglauben* (Dortmund, 1913), (4) + 144 pp.

Nerman, Birger. *The Poetic Edda in the Light of Archeology* (Coventry, 1931), viii + 94 pp.

Noreen, Erik. «Eddastudier», *Språkvetenskapliga sällskapets i Uppsala Förhandlingar 1919—1921* (Uppsala, 1921), pp. 1—44.

Noreen, E. *Den norsk-isländska poesien* (Sthlm, 1926), 319 pp.

Olrik, Axel. *The Heroic Legends of Denmark*, trans. by Lee M. Hollander (New York, 1919), xviii + 530 pp.

Ólsen, Björn Magnússon. «Hvar eru Eddukvæðin til orðin?» *Tímarit hins íslenzka bókmentafélags* 15 (Rvík, 1894), pp. 1—133.

Philippson, Ernst Alfred. *Die Genealogie der Götter in Germanischer Religion, Mythologie, und Theologie* (Urbana, Ill., 1953), ix + 94 pp.

Phillpotts, Dame Bertha Surtees. *Edda and Saga* (London, 1931), 256 pp.

Schneider, Hermann. *Eine Uredda. Untersuchungen und Texte zur Frühgeschichte der eddischen Götterdichtung* (Halle a. S., 1948).

Schneider, H. *Germanische Heldensage*, 3 vols. (Berlin and Leipzig, 1928—1934).

Schneider, H. «Problem der Eddaforschung», *Universitas* 6 (1951), pp. 973—979.

Schneider, H. *Über die ältesten Götterlieder der Nordgermanen* (Munich, 1936), 54 pp.

Schütte, Gudmund. *Gotthiod und Utgard. Altgermanische Sagengeographie in neuer Auffassung*, 2 vols. (Kbh, Jena, 1935—1936).

Schütte, G. *Sigfrid und Brunhild. Ein als Mythus verkannter historischer Roman aus der Merowingerzeit* (Kbh, 1935), 174 pp.

von See, Klaus. *Germanische Heldensage, Stoffe, Probleme, Methoden. Eine Einführung* (Frankfurt a. M., 1971), 178 pp.

Seip, Didrik Arup. «Om et norsk skriftlig grunnlag for Eddadiktningen eller deler av den», *MM* (1957), pp. 81—207.

Sijmons, Barent. «Einleitung zu den Liedern der Edda», *Die Lieder der Edda*, ed. B. S. (Halle a. S., 1906), pp. 1—375.

Smith, A. H. «The Early Literary Relations of England and Scandinavia», *SBVS*, 11: 3 (1936), pp. 215—232.

Sveinsson, Einar Ól. *Íslenzkar bókmenntir í fornöld I* (Rvík, 1962), vii + 533 pp.

Turville-Petre, E. O. Gabriel. *The Heroic Age of Scandinavia* (London, 1951), 196 pp.

Turville-Petre, E. O. G. *Myth and Religion of the North. The Religions of Ancient Scandinavia* (New York-Chicago-San Francisco, 1964), ix +340 pp.

de Vries, Jan. *Altgermanische Religionsgeschichte*, 2d ed., 2 vols. (Berlin, 1956—1957).

de Vries, J. «Das zweite Guðrúnlied», *ZfdPh* 77 (1958), pp. 176—199.

de Vries, J. *Heroic Songs and Heroic Legend*, trans. by B. J. Timmer (London, 1963), 278 pp.

de Vries, J. «Om Eddaens Visdomsdigtning», *ANF* 50 (1934), pp. 1—59.

de Vries, J. «Über die Datierung der Eddalieder», *GRM* 22 (1934), pp. 253—263.

Wessén, Elias. «Den isländska eddadiktingen. Dess uppteckning och redigering», *Saga och Sed* (1946), pp. 1—31.

Снорріева Едда

Рукописи Снорріевої Едди

Існує п'ять основних рукописів Снорріевої Едди:

1. Уппсальський кодекс (Codex Upsaliensis 11 (=U; пергаментн. список бл. 1300—1325; Delagardie 11, 4° трохи відмінний від RWT); факс. видання: Grape, Anders: Snorre Sturlasons Edda. Uppsala-handskriften DG 11 (Uppsala, 1962); ed. Jón Sigurðsson, Edda Snorra Sturlusonar, II (Kbh, 1852), pp. 250—396.

2. Королівський кодекс (Codex Regius (=R; пергаментн. список бл. 1325 р.; GkS 2367, 4⁰): факс. вид.: Elias Wessén (Kbh, 1940), (2) + 32 pp., 55 fols (=CCI 14).

3. Утрехтський кодекс (Codex Trajectinus 1374 (= T; папер. список кінця XVI ст., близько пов'язаний з R); вид.: Willem van Eeden, Jr., De Codex Trajectinus van de Snorra Edda (Leiden, 1913), (10) + cxxvi+ (2) + 156+7 pp.

4. Ворміанський кодекс (Codex Wormianus (= W; пергаментн. список середини XIV ст.; пов'язаний з R): AM 242, fol.; факс. вид.: Sigurður Nordal (Kbh, 1931), 20 pp., 63 fols = CCI 2; ed. Finnur Jónsson, Edda Snorra Sturlusonar. Codex Wormianus (Kbh, 1924), ix + 122 pp.

5. Три фрагменти пергаментного списку XIV ст. (в 4⁰): AM 748 I, AM 748 II і AM 757; факс. вид.: Elias Wessén, CCI 17 (Kbh, 1945).

Основні видання і переклади

Снорріеву Едду вперше опублікував, разом з перекладами данською і латинською мовами, Petrus Johannis (Peder Hansen) Resenius, Edda. Islandorum an. Chr. MCCXV Islandice, conscripta per Snorronem. Sturlae Islandiae (Kbh, 1665), 4⁰, 190 fols.

Два основні критичні видання тексту були здійснені Арнамаґнеанською фундацією. Одне (з латинським перекладом Sveinbjörn Egilsson) розпочав Jón Sigurðsson (1811—1879), а закінчив Finnur Jónsson (1858—1934): Edda Snorra Sturlusonar, vol. I (Kbh, 1848), (2), viii + 717 pp.; vol. II (1852), (2), x + 636, (2) pp.; vol. III (1880—1887), (8) + cxix + (8), 869 pp., 5 facs.; друге підготував сам Фіннур Юнссон: Edda Snorra Sturlusonar (Kbh, 1931), (4), lix +273+(1) pp.

Нове наукове видання надрукували спільно Anne Holtsmark i Jón Helgason: Edda Snorra Sturlusonar. Gylfaginning og prosafortellingene av Skáldskaparmál (Kbh, 1950).

Популярне видання надрукував Guðni Jónssonв Акурейрі 1954 року: Edda Snorra Sturlusonar (reprint, 1959), xi + 355 pp.

Ґрунтовний англійський переклад усього тексту підготував Arthur Gilchrist Brodeur: The Prose Edda by Snorri Sturluson (New York, 1916), xxii+266 pp.; переклад вибраних творів здійснила Jean I. Young: The Prose Edda of Snorri Sturluson: Tales from Norse Mythology («Пролог», «Видіння Ґюльві» і фрагменти з «Мови поезії скальдів»), вступ Sigúrður Nordal (Berkeley-Los Angeles, 1965), 131 pp.

Німецький переклад Gustav Neckel та Felix Niedner: Die jüngere Edda mit dem sog. ersten grammatischen Traktat з'явився як 20-та книжка зібрання Thule (Jena, 1925; ост. вид. — Düsseldorf-Köln, 1966), з Післямовою (pp. 358—365) і Бібліографією (pp. 366—368) вид. Siegfried Gutenbrunner, 368 + (1) pp. Частковий російський переклад і коментарі О. О. Смирницької та М. І. Стебліна-Каменського було видруковано в Ленінграді 1970 року: Младшая Эдда, 137+ (1) сс.

Вибрана бібліографія
(Про спеціальну бібліографію див. с. 895)

Baetke, Walter. *Die Götterlehre der Snorra-Edda* (Berlin, 1950), 68 pp. R: Hans Kuhn, in *AfdA* 65 (1952), pp. 97—104.

Beyschlag, Siegfried. «Die Betörung Gylfis», *ZfdA* 85 (1954—1955), pp. 163—181.

Boer, Richard Constant. «Om kommentaren til Háttatal», *ANF* 43 (1926—1927), pp. 262—309.

Boer, R. C. «Studien über die Snorra Edda, Die Geschichte der Tradition bis auf den Archetypus», *APS* 1 (1926—1927), pp. 54—150.

Breiteig, B. «Snorre Sturlason og æsene», *ANF* 79 (1964), pp. 117—153.

Briem, Ólafur. *Vanir og Æsir* (Rvík, 1963), 80 pp.

Brodeur, Arthur G. «The Meaning of Snorri's Categories», *University of California Publications in Modern Philology* 36: 4 (1952), pp. 129—147.

Dumézil, Georges. *Gods of the Ancient Northmen*, trans. ed. Einar Haugen (Berkeley, Los Angeles, London, 1973), xviii + 157 pp.

Gutenbrunner, Siegfried. «Der Büchertitel Edda», *PBB* 66 (1942), pp. 276—277.

Harris, Joseph. «The Masterbuilder tale in Snorri's *Edda* and two sagas», *ANF* 91 (1976), pp. 66—101.

Helm, Karl. *Wodan. Ausbreitung und Wanderung seines Kultes* (Giessen, 1946), 71 pp.

Heusler, Andreas. *Die gelehrte Urgeschichte im altisländischen Schrifttum* (ABAW) (Berlin, 1908) no. 3, 102 pp.

Holtsmark, Anne. *Studier i Snorres mytologi* (Oslo, 1964), 84 pp.

Jónsson, Finnur. «Edda Snorra Sturlusonar, dens oprindelige Form og Sammensætning», *ÅNO* (1898), pp. 283—353.

Jónsson, F. «Snorre Sturlusons Háttatal», *ANF* 45 (1929), pp. 229—269.

Krogmann, Willy. «Zur Textkritik der 'Edda'», *APS* 24 (1952), pp. 77—87.

Kuhn, Hans. «Das nordgermanische Heidentum in den ersten christlichen Jahrhunderten», *ZfdA* 79 (1942—1943), pp. 132—166.

Laugesen, Anker Teilgård. «Snorres opfattelse af Aserne», *ANF* 56 (1942), pp. 301—315.

Mogk, Eugen. «Untersuchungen über die Gylfaginning», *PBB* 6 (1879), pp. 477—537; 7 (1880), pp. 203—318.

Mogk, E. *Zur Bewertung der Snorra-Edda als religionsgeschichtliche und mythologische Quelle des nordgermanischen Heidentums* (Leipzig, 1932).

Möbius, Theodor. *Háttatal Snorra Sturlusonar*, 2 vols. (Halle a. S., 1879—1881).

Müller, Friedrich W. *Untersuchungen zur Uppsala-Edda* (Diss. Leipzig; Dresden, 1941).

Nordal, Sigurður. *Snorri Sturluson* (Rvík, 1920), viii + 266 pp.

Petersen, Karl Nikolai Henry. *Om Nordboernes Gudedyrkelse og Gudetro i Hedenold: En antikvarisk Undersøgelse* (Kbh, 1876), 139 pp.

Philippson, Ernst Alfred. *Die Genealogie der Götter in Germanischer Religion, Mythologie, und Theologie* (Urbana, 1953), ix+94 pp.

Salin, Bernhard. «Heimskringlas tradition om asarnes invandring: Ett arkeologiskt-religionshistoriskt utkast», *Studier tillägnade Oscar Montelius* (Sthlm, 1903), pp. 133—141.

Sisam, Kenneth. «Anglo-Saxon Royal Genealogies», *Proceedings of the British Academy* 39 (1953), pp. 287—348.

Zetterholm, D. O. *Studier i en Snorre-text. Tors färd till Utgård* (Sthlm, 1949), 101 pp. + 1 pl.

«Битва ґотів з гунами» та «Саґа про Гервар»

Версії та видання

Існує три версії «Hervarar saga». Одна з них, яку ми визначатимемо як R, найкраще збереглася в пергаментному рукописі кінця XIV ст., GkS 2485, 4⁰ (виданий у факсиміле Jón Helgason MI 2 [1955]); на жаль, у рукописі бракує сторінки тексту (діалогу між Hervǫr [I] і Angantýr [II]) і більшої частини «Битви ґотів з гунами», останньої історії в ній. R також існує в кількох паперових рукописах, з-поміж яких: AM 359a, 4⁰; NkS 1769, 4⁰; AM 193a, фол.; AM 355, 4⁰; SKB chart 4⁰ nr. 15 (XVIII ст.) і AM 345, 4⁰ (із 1684 р.), який хоч і нижчий за якістю, але був використаний кількома попередніми видавцями.

Версія, визначена як U, є в погано збереженому паперовому рукописі бл. 1650 р., R: 715 (University Library of Uppsala), написаному Páll Hallson із Eyjafjörður, і в AM 203, фол. Ця версія також відома за фрагментом, зробленим взимку 1596—1597 рр. Arngrímur Jónsson-ом, 1568—1648, котрий, вочевидь, мав у своєму розпорядженні оригінал U.

Базовим рукописом версії H є AM 544, 4⁰, Hauksbók, написаний Haukr Erlendsson (пом. 1334 р.[4], факс. вид. підготував Jón Helgason у MI 5 [1960]). У деяких відношеннях корисні два паперові рукописи XVII ст., AM 281, 4⁰ і AM 5976, 4⁰, скопійовані з Hauksbók, коли оригінал був у кращому стані, ніж тепер. Усі рукописи версії H закінчуються «Загадками Ґестумблінді».

Jón Erlendsson (пом. 1672 р.), священик з Віллінґагольта в південно-західній частині Ісландії, переписав зібрання героїчних саґ, з-поміж них — «Саґу про Гервар» (Hervararsaga, AM 203, fol.), яку він створив у гібридній версії. Він переписав версію R до того місця, де вона уривається, а тоді продовжив за версією U. Він подарував нам кращу копію закінчення саґи і її початку, ніж той, що ми маємо у рукописі R: 715. Відповідно, версія AM 203, fol. має незалежну текстуальну цінність. До подібної гібридної категорії належать також версії AM 202k, fol., AM 582, 4⁰ і AM 192, fol. (остання переписана також Jón Erlendsson-ом), використані попередніми видавцями (Равн, Буґґе, Шаровольський і Гельґасон).

Перше видання «Саґи про Гервар» (що спиралася на версію U = SKB, chart. 120, fol.) з перекладом шведською мовою здійснив Olov Verelius (1618—1682), Hervarar saga på Gammal Gotska (Uppsala, 1672) (8)+ 194+(6) pp. Друге видання, що спиралося на AM 345 версії R (видавець використав також втрачену копію U, записану Jón Eiríksson у XVIII ст.), і переклад латиною опублікував Stefan Björnsson (Stephanus Biörnonis, 1721—1798): Hervararsaga ok Heidrekskongs (Kbh, 1785), viii + 275 pp.

Наступний видавець, Carl Christian Rafn (1795—1864), вирішив включити до свого видання обидві версії: R за AM 345 (з варінтами з GkS 2845, 4⁰ і AM 192, fol.) і H (AM 544, 4⁰). Равн опублікував «Саґу про Гервар» двічі, вперше у своїй збірці FAS (I, [1829]; pp. 409—512=AM 345; pp. 513—533=H), а вдруге — в AR (I, [1850]; pp. 115—137=H; pp. 137—211=AM 345)[5].

Sophus Bugge (1833—1907) у своєму зібранні Norrøne skrifter af sagnhistorisk Indhold III (Chria, 1873), pp. 203—370, взяв

---

[4] Вид.: Eirikur Jónsson i Finnur Jónsson, Hauksbók (Kbh, 1892—1896), pp. xciii-xcvii та pp. 350—369. Факсимільне видання Jón Helgason-а з'явилося як п'ятий том MI (1960).

[5] Данський переклад Равна з'явився трьома роками раніше: Hervørs og Kong Hejdreks Saga (Kbh, 1826).

рукопис GkS 2845, 4° як основу для R; його версія II (pp. 299—349). Версія I була представлена відповідно до варіанта H (pp. 203—264= AM 544, 4° з варіантами AM 281, 4°, AM 597 b, 4°), з додатком U (R: 715) петитом (pp. 264—298). Вступу до видання не було опубліковано.

Видання Bugge лишалося протягом кількох десятиліть стандартним текстом саґи. У 1887 році віденський вчений Richard Heinzel, тогочасний авторитет з досліджень епіки, оголосив, що «версії I і II [видання Буґґе] — це не дві редакції одного оригінального рукопису, а скоріше дві незалежні оповіді» («Über die Hervararsaga», p. 423).

Ця теза лишалася загальноприйнятною, доки в 1906—1907 pp. її спростував український учений Іван Шаровольський (1876—1954). У докладному аналізові він довів, що «обидві версії H і R походять від однієї й тієї самої втраченої копії саґи» («Сказание», III, с. 26); збережена версія «Битва ґотів з гунами» існує, згідно із Шаровольським, лише в контамінаційній версії, для якої найкращими рукописами є U, AM 203 і AM 192, fol.

Праця Шаровольського[6], представлена як докторська дисертація в Київському університеті, складається з трьох томів, з яких том другий (переклад і коментар) так і не побачив світу. Текст було видрукувано як «Сказание о мече Тюрфинге», т. перший: «Староисландский текст с введением» (К., 1906), lxxvii+84 с. (сс. 1—29=H; сс. 30—60=R; сс. 60—79 = контамінаційна версія).

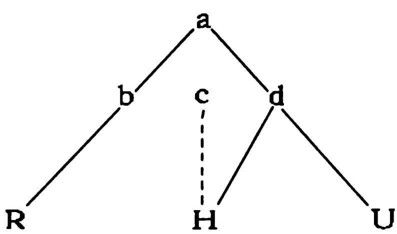
У низці статей, перша з яких з'явилася 1913 року, а четверта — 1927-го, Albert Le Roy Andrews реабілітував версію U: «Майже безсумнівно, що версія U представляла якнайточніше в її загальній структурі оригінальну «Саґу про Гарвар». Можливо, хоч і малоймовірно, що між версіями U і R стоїть лише усна традиція, а H є продуктом письма» (Modern Philology 21 [1923—

---

[6] Твір Шаровольського з певних причин отримав негативний відгук Б. П. Сільверсвана, «Несколько слов об одной диссертации». Записки Неофилологического Общества 4 (СПб., 1910), сс. 41—82. Однак Jón Helgason з повагою ставився до праці свого попередника (див. його вступ до Heiðreks saga: «Scharovolskijs udgave er meget paalidelig og fortjener al paaskønnelse, men dens russiske sprog gør den utilgængelig for de fleste nordiske filologer» (p. lxxxviii). Можна лише повторити за А. Ле Роєм Ендрюсом: «Ця книжка [3] Шаровольського про «Саґу про Гервар» не досягла загальних каналів давньої скандинавістики, однак це визначна праця і якнайбагатший з існуючих коментар про «Саґу про Гервар» (Modern Philology, 25: 2 [1927], 158, n. 3).

1924], с. 198). І нижче: «Потребу в новому критичному тексті саґи найкраще, вочевидь, можна задовольнити шляхом надрукування спершу повного тексту версії U, нижче, дрібнішим шрифтом — того, що збереглося у версії R, і ще нижче, ще дрібніше — текст версії H, з обов'язковими коментарями у виносках» (Modern Philology 21, p. 199).

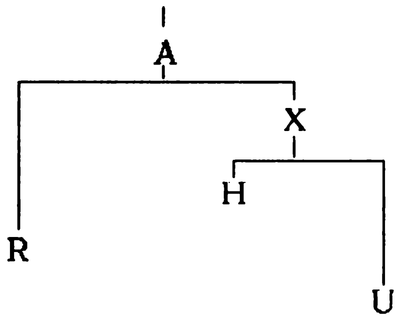
Слідуючий видавець, Jón Helgason, пристав на пораду Andrews-а щодо цінності версії U, однак здійснив своє видання в інший спосіб. Дві версії надруковано окремо. По-перше, представлено «Saga Heiðreks konungs ens vitra» (pp. 1—88), для якої видавець використав версію R (дипломатичний текст), а нижче надрукував версію H; по-друге, подано «Hervarar saga» дрібним шрифтом з використанням версії U з AM 203 (pp. 89—161; дипломатичний текст). Це видання побачило світ як 48-ма книжка SUGNL: Heiðreks saga. Hervarar saga ok Heiðreks konungs (Kbh, 1924), lxxxix+167+(1) pp. Вступна стаття Jón Helgason-а сприймається як важливе представлення зв'язків між рукописами. Його стемма виглядає так (p. lxxxiv):

На основі видання Jón Helgason-а «Viking Society Text Series» підготувало книжку для студентського вжитку. Guðni Jónsson нормалізував текст, Christopher Tolkien написав передмову, а G. Turville-Petre підготував примітки і вагомий глосарій (pp. 94—145): Hervarar saga ok Heiðreks (London, 1956), xx, 145 pp.

Найновіше видання саґи з англійським перекладом і коментарями вийшло в Лондоні 1960 року як частина серії «Ісландські тексти»: Christopher [R.] Tolkien, The Saga of King Heidrek the Wise, xxviii (вступ) + pp. 2—82 (текст) + pp. 2—82 (перекл.)+83—100 (додатки, покажчик). Відправним пунктом у теорії Толкіна була думка про те, що існують нині три версії саґи — R, H, U. «Безсумнівно, — пише він, — що H і U походять від тієї версії саґи, що її було складено не набагато пізніше за 1300 р. і цілковито переписано... U... схоже, представляє переказ саґи (X) досить добре, в той час як H — радикальне і аж ніяк

не обережне скорочення X... R, безперечно, набагато ближче до оригінальної саґи... і втрата її після кількох лише віршів «Битви ґотів з гунами» — велике лихо; але так само безперечно, що всі рукописи саґи походять, зрештою, від одного і того самого писемного джерела (A)... Це можна показати в дуже стислій схемі:

...Таким чином, представляючи один текст Heiðreks Saga, можна простежити U по всьому її обсягу, або ж, як це було здійснено в цій книжці, зробити компіляцію: R, заповнена в прогалині з U, а в закінченні — з U/203 [pp. 49—63]. Я також дав як Додаток початок саґи, де розбіжність між редакціями найвідчутніша, у формі, що присутня у версії U/203»[7].

З коротким викладом Арнґрімура Йонссона (Arngrímur Jónsson, 1563—1648) уперше познайомив Йон Гельґасон: «Et tapt Håndskrift af Heiðreks Saga», Festskrift til Hjalmar Falk (Oslo, 1927), pp. 215—226, а пізніше Якоб Бенедіктссон (Jakob Benediktsson) у першій книжці його Arngrimi Jonae Opera Latine conscripta (Kbh, 1950), pp. 350—354.

Поетичні тексти «Саґи про Гервар», такі як поезія острова Самсей («Битва коло Самсею», «Похоронна пісня Г'ялмара», «Пробудження Анґантюра»), «Загадки Ґестумблінді» і особливо «Битва ґотів з гунами», часто включають до публікації еддичних текстів або друкують окремими виданнями[8]. З них слід згадати дві недавні публікації «Битви ґотів з гунами». Першу підготував

---

[7] Christopher Tolkien, The Saga of King Heidrek the Wise (London, 1960), pp. xxx-xxxi.

[8] Eddukvæði (Sæmundar-Edda), ed. Guðni Jónsson II, (Akureyri, 1954; repr. 1959): «Hjálmarskviða» (pp. 537—539), «Hervararkviða» (pp. 541—551), «Hlöðskviða» (pp. 553—565), «Heiðreksgátur» (pp. 577—600).

польський історик Ґерард Лябуда з цінним історичним коментарем: «Herwararsaga» в Źródła skandynawskie (Варшава, 1961), pp. 175—230. Друга споряджена блискучим філологічним коментарем Jón Helgason-a, «Hlöðskviða», Kviður af Gotum og Húnum (Rvík, 1967), pp. 147—246.

Вибрана бібліографія

«Саґа про Гервар» викликала особливий інтерес науковців, бо середньовічні редактори включили до неї строфи з «Битви ґотів з гунами». Для даної праці вони надзвичайно цінні, бо містять деякі географічні назви великої давності із української території.

Література про саґу величезна. Нижче наведено вибрані праці, зокрема що торкаються головних проблем саґи.

Altheim, Franz. *Geschichte der Hunnen* I (Berlin, 1959), esp. pp. 338—359.

Altheim, F. «Greutungen», *Beiträge zur Namenforschung* I (1958), pp. 81—93.

Altheim, F. «Zum letzten Mal: Greutungen», *Beiträge zur Namenforschung* 7 (1956), pp. 241—246.

Andrews, Albert Le Roy. «Studies in the Fornaldarsǫgur Norðrlanda. ii. The Hervarar Saga», *Modern Philology* 11 (1913), pp. 313—378; 18 (1920), pp. 93—100; 21 (1923), pp. 187—199; 25 (1927), pp. 149—161.

Benary, W. «Zur Hervararsaga», *Archiv fSNSL* 133 (1915), pp. 332—347.

Boer, Richard Constant. «Om Hervararsaga», *ÅNO* (1911), pp. 1—80.

de Boor, Helmut. «Die nordische und deutsche Hildebrandsage. 3. Åsmundar saga und Hervarar saga», *ZfdPh* 50 (1924), pp. 175—210.

Dickins, Bruce. «Two Little Known Renderings of the Old Norse 'Waking of Angantyr'». *SBVS* 16: 1 (1962), pp. 80—88.

Ellehøj, Svend. «Kongekrøniken i Heiðreks saga», *Studier over den ældste norrøne historieskrivning* (Kbh, 1965), pp. 85—108.

Ellekilde, H. «Om Sighvat skjalds Alfeblotsstrofer og Alfhildsagnet i Hervararsaga», *APS* 8 (1933—1934), pp. 182—192.

von Friesen, Otto. *Rökstenen* (Sthlm, 1920).

Heinzel, Richard. «Über die Hervararsaga», *SWAW* 114 (1887), pp. 417—519.

Hollander, Lee M. «The Battle on the Vin-Heath and the Battle of the Huns», *JEGPh* 32 (1933), pp. 33—43.

Johannson, Arwid. «ÞiaurikR miR Hraiþkutum», *APS* 7 (1932), pp. 97—149.

Kuhn, Hans. «Heldensaga vor und ausserhalb der Dichtung», *Edda, Skalden, Saga. Festschrift Felix Genzmer* (Heidelberg, 1952), pp. 262—278.

Labuda, Gerard. *Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski* (Warsaw, 1960), esp. pp. 91—151 and 194—198.

Liestøl, Knut. «Die guten Ratschläge in der Hervararsaga», *Festschrift für Eugen Mogk* (Halle a. S., 1924), pp. 84—98.

Lukman, Niels Clausen. «Goterne i Heidreks saga. En tradition om Athanaric (+381)?» *ÅNO* (1946: 1), pp. 103—120.

Maenchen-Helfen, Otto. «Die Jassar-Berge», *Beiträge zur Namenforschung* 10 (1959), pp. 247—250.

Malone, Kemp. «The Hervararsaga», *The Literary History of Hamlet. I. The Early Tradition* (Heidelberg, 1923), pp. 150—178.

Malone, K. «Hliþe and Hlǫðr», *APS* 6 (1932), pp. 328—331.

Malone, K. «Humblus and Lotharus», *APS* 13 (1939), pp. 201—214 = *Studies in Heroic Legend and in Current Speech* (Kbh, 1959), pp. 168—180.

Malone, K. «The Theodoric of the Rök Inscription», *APS* 9 (1934—1935), pp. 76—84.

Malone, K. «Widsith and the Hervararsaga», *PMLA* 40 (Chicago, 1925), pp. 769—813.

Much, Rudolf. «Askibourgion oros», *ZfdA* 33 (1889), pp. 1—13.

Neckel, Gustav. *Beiträge zur Eddaforschung, mit Exkursen zur Heldensage* (Dortmund, 1908), esp. pp. 256—265: «Das Lied von der Hunnenschlacht», pp. 327—329: «Das Hervǫrlied».

Nerman, Birger. «Försök till datering av Reidgoternas konungaätt», *Festskrift til Finnur Jónsson* (Kbh, 1928), pp. 206—212.

Rosenfeld, Hellmut. «Goten und Greutungen», *Beiträge zur Namenforschung* 7 (1956), pp. 195—206.

Rosenfeld, H. «Goten und Greutungen (Schlusswort)», *Beiträge zur Namenforschung* 8 (1957), pp. 36—43.

Rosenfeld, H. «Wielandlied — Lied von Frau Helchen Söhnen und Hunnenschlachtlied», *PBB* 77 (1955), pp. 204—248.

Schneider, Hermann. *Germanische Heldensage* III (*GdGPh* X: 3) (Berlin, 1934).

Schück, Henrik. «Den svenska krönikan i Hervararsagan», *ANF* 12 (1896), pp. 217—222.

Schück, H. *Studier i Hervararsaga* (UUÅ) (Uppsala, 1918, Program 3: 2), 56 pp.

Schück, H. *Sveriges förkristna konungalängd* (UUÅ, Program M. M.) (Uppsala, 1910), 37 pp.

Schütte, Gudmund. «Anganty-Kvadets Geografi», *ANF* 21 (1905), pp. 30—45.

Schütte, G. *Gotthiod und Utgard: Altgermanische Sagengeographie in neuer Auffassung*, 2 vols. (Kbh-Jena, 1935, 1936).

Schütte, G. «The Problem of the Hraid-Goths», *APS* 8 (1933), pp. 247—261.

Schütte, G. «En uholdbar sagntydning», *ÅNO* (1946: 1), pp. 261—266.

Шаровольский, Иван. Древне-скандинавское сказание о битве Готов с Гуннами и его историческая основа (К., 1904), (2) + 37 сс.

Шаровольский, И. Сказание о мече Тюрфинге, т. 3. Историко-литературное исследование (К., 1907), vi+250 сс. (Университетские Известия, К., 1907).

Tolkien, Christopher. «The Battle of the Goths and the Huns», *SBVS* 14: 3 (1955—1956), pp. 141—163.

Weibull, Lauritz. «Konungakrönikan i Hervararsagan», *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000* (Lund, 1911), pp. 171—177 = *Nordisk Historia* I (Sthlm, 1948), pp. 345—348.

Wessén, Elias. «Gestumblindi», *Festskrift tillägnad Hugo Pipping* (Helsingfors, 1924), pp. 537—548.

Цикл про Гельґі

Вибрана бібліографія

Bugge, Alexander. «Arnórr jarlaskald og det første kvad om Helge Hundingsbane», *Edda* I (Kria, 1914), pp. 350—380.

Bugge, Sophus. *Helge-Digtene i den ældre Edda, deres Hjem og Forbindelser* (Kbh, 1896), (6) +355 pp.; Англ. перекл. William Henry Schofield, *The Home of the Eddic Poems, with Especial Reference to the Helgi-lays* (London, 1899), lxxix + 408 pp.

Dumézil, Georges. *From Myth to Fiction. The Saga of Hadingus*, trans. by Derek Coltman (Chicago and London, 1973), esp. pp. 106—121.

Hederström, Ture. *Fornsagor och Eddakväden i geografisk belysning med inledande namnundersökningar*, ed. Birger Nerman, 2 vols. (Sthlm, 1917—1919).

Heusler, Andreas. «Der Dialog in der germanischen erzählenden Dichtung», *ZfdA* (1902), pp. 189—284.

Hofmann, Dietrich. *Nordisch-Englische Lehnbeziehungen der Wikingerzeit* (Kbh, 1955), esp. pp. 114—145.

Höfler, Otto. «Das Opfer im Semnonenhain und die Edda», *Edda, Skalden, Saga. Festschrift Felix Genzmer* (Heidelberg, 1952), pp. 1—67.

Kuhn, Hans. «Das Eddastück von Sigurds Jugend», *Miscellanea Academica Berolinensia* 2:1 (Berlin, 1950), pp. 30—46.

Мелетинский, Е. М. «Эдда» и ранние формы эпоса (М., 1968), особ. сс. 249—270.

Neckel, Gustav. *Beiträge zur Eddaforschung. Mit Exkursen zur Heldensage* (Dortmund, 1908), esp. pp. 292—295; pp. 325—327; pp. 358—366; pp. 430—436.

Olrik, Axel. *Danmarks Heltedigtning. En Oldtidsstudie. I. Rolf Krake og den ældre Skjoldungarække* (Kbh, 1903), (8) + 352 pp.; II. *Starkad den gamle og den yngre Skjoldungarække* (Kbh, 1910), 322 pp.; Англ. перекл. т. I Lee M. Hollander: *The Heroic Legends of Denmark* (New York, 1919), xviii + 530 pp.

Ólsen, Björn M. «Et Bidrag til Spørgsmaalet om Helgedigtenes Oprindelse. Efterladt Afhandling», *ANF* 39 (1923), pp. 97—130.

Phillpotts, Dame Bertha Surtees. *The Elder Edda and Ancient Scandinavian Drama* (Cambridge, 1920) (2) + 216 pp.

Schneider, Hermann. *Germanische Heldensage* II. *Nordgermanische Heldensage* (Berlin, 1933), esp. pp. 250—298.

von See, Klaus. «Germanische Heldensage. Ein Forschungsbericht», *GGA* 218 (1966), pp. 52—98, esp. pp. 85—90.

de Vries, Jan. *GAL* II² (1964), pp. 303—317.

de Vries, J. «Die Helgilieder», *ANF* 72 (1957), pp. 123—154.

Wessén, Elias. «Eddadikterna om Helge Hundingsbane», *Fv* (1927: 1), pp. 1—30; (1927: 2), pp. 65—95.

Wessén, E. «Den isländska Eddadiktningen. Dess uppteckning och redigering», *Saga och Sed* (1946), pp. 1—31.

Англосаксонська героїчна поезія

Спеціальні бібліографії про «Беовульфа» та «Фіннсбурґ»

Спеціальні бібліографії про «Беовульфа» та «Фіннсбурґ» наведено в: Chambers, Raymond Wilson, Beowulf: An Introduction, 3d ed., Supplement by Wrenn, Charles L. (Cambridge, 1959), pp. 553—

613; в Klaeber, Fr. Beowulf, 3d ed. (1950), pp. cxxv-clxxxvii; pp. 445—451; 463—465; і Fry, Donald K. Beowulf and The Fight at Finnsburh: A Bibliography (Charlottesville, Virginia, 1969), xx + 222 pp.

Видання і переклади

«Битва під Фіннсбурґом» (рукопис, загублений перед 1703 р.)

Найкраще видання — це: Finnsburh. Fragment and Episode, ed. Fry, Donald K. (Methuen's Old English Library) (London, 1974), XV, 83 pp. Туди входять: «Вступ» (pp. 1—29); тексти: «Фіннсбурзький фрагмент» (pp. 30—36), «Фіннсбурзький епізод» (pp. 37—46); «Вибрана бібліографія» (pp. 47—57); і «Глосарій» (pp. 58—83). Див. також: W. S. Mackie, «The Fight at Finnsburg», Journal of English and Germanic Philology 16 (1917), pp. 250—273; Elliot van Kirk Dobbie, «The Battle of Finnsburh», The Anglo-Saxon Minor Poems (Anglo-Saxon Poetic Records VI 3 [New York, 1942]), pp. xiii—xix (Вступ); pp. cli—cliii (Бібліографія), pp. 3—4 (Текст) і pp. 131—136 (Примітки); Frederick Klaeber, «The Fight at Finnsburg», Beowulf and the Fight at Finnsburg (Boston, 1951), pp. 231—238 (Вступ), pp. 239—243 (Бібліографія), pp. 245—246 (Текст) і pp. 250—253 (Примітки).

Використані тут англійські переклади: Kevin Crossley-Holland у Beowulf (New York, 1968), pp. 122—124, і G. N. Garmonsway і Jacqueline Simpson у Beowulf and Its Analogues (London, 1968), pp. 248—249.

«Беовульф»

«Беовульф» зберігся в єдиному рукописі в Коттоніанському зібранні (British Museum, London, Cotton Vitellius A XV; напис. близько 1000 р., facs. ed. Julius Zupitza, Beowulf: Reproduced in Facsimile from the Unique Manuscript, 2d ed., Вступ Norman Davis [London, 1959] [Early English Text Society, vol. 245]), який був пошкоджений пожежею 1731 року й пізніше ще більше зіпсований. У 1787 році було зроблено дві копії для ісландського вченого Grímur Jónsson Thorkelin (1752—1829), причому другу копію зробив сам Торкелін. Див.: The Thorkelin Transcripts of Beowulf, in Facsimile, ed. Kemp Malone (Early English Manuscripts in Facsimile I (Kbh, 1951), (3) + 32 pp. [+A—B, 90, 140a]. Копія Торкеліна стала основою для першого друкованого видання «Беовульфа»: Johnson Thorkelin, De Danorum rebus

gestis secul. III et IV poëma Danicum dialecto Anglosaxonico. Ex Bibliotheca Cottoniana Musaei Brittanici edidit versione Lat. et indicibus auxit (Kbh, 1815), 4⁰; xx+299 + (4) pp.

Найважливіші сучасні видання такі: Frederick Klaeber, Beowulf and the Fight at Finnsburg, 3d ed., 2 supp. (Boston, 1951), clxxxvii + (2) + 471 pp.; Charles L. Wrenn, Beowulf, with the Finnesburg Fragment, 2d ed. (London, 1958), 318 pp.; Else von Schaubert, Moritz Heyne — Levin Ludwig Schückings Beowulf neubearbeitet, 3 том, 18 вид. (Paderborn, 1961—1963).

На окрему згадку заслуговують такі сучасні англійські переклади: John R. Clark Hall, Beowulf and the Finnsburg Fragment, примітки й вступ C. L. Wrenn-a; передмова J. R. R. Tolkien-a (London, 1958), xliii + 194 cc.; Edwin Morgan, Beowulf. A Verse Translation into Modern English, 2d ed. (Aldington, Kent., 1952), xxxviii + 94 cc.; Kevin Crossley-Holland, trans. Beowulf, introd. Bruce Mitchell (New York, 1968), xiv + 150 cc.

«Відсіт» (Widsith)

«Відсіт» дійшов до нас також лише в одному рукописі — «Exeter Book» від бл. 970—990 pp. (fols. 84b—87a); факсимільне видання у праці: Raymond Wilson Chambers, Max Förster, Robin Flower, The Exeter Book of Old English Poetry (London, 1933), (8) + 94 cc. + 130 facs. Вперше поему надрукував William Daniel Conybeare у праці: John Josias Conybeare, Illustrations of Anglo-Saxon Poetry (London, 1826), cc. 9—29, з латинським перекладом у паралельних стовпчиках (cc. 10—22) і сучасним англійським переспівом римованими віршами (cc. 22—27).

Найкращі видання: Raymond Wilson Chambers, Widsith: A Study in Old English Heroic Legend (1st ed. 1912; передрук. New York, 1965), ix + 263 cc.; Kemp Malone, Widsith (Kbh, 1962) (Anglistica, vol. 13), 231 cc., з вичерпною бібліографією, cc. 217—231. У цій праці використано переклад Кемпа Мелоуна з його Ten Old English Poems (Baltimore, 1941), pp. 43—47.

Останнім часом польський історик Герард Лябуда включив «Відсіт» (факс. текст, польський переклад з примітками) до 1-ї книжки своєї праці Fontes Origines Polonorum Illustrantes: Fontes Septentrionales (Варшава, 1961), cc. 119—174 (скорочено: Źródła).

Вибрана бібліографія

Загальна

Anderson, George K. *The Literature of the Anglo-Saxons* (Princeton, N. J., 1949), xi + 431 pp.

Binz, G. «Zeugnisse zur germanischen Sage in England», *PBB* 20 (1895), pp. 141—223.

Blair, Peter Hunter. *An Introduction to Anglo-Saxon England* (Cambridge, 1956; repr. 1974), xv + 382 pp.

Hofmann, Dietrich. *Nordisch-Englische Lehnbeziehungen der Wikingerzeit* (Kbh, 1955), 296 pp.

Möller, H. *Das englische Volksepos in der ursprünglichen strophischen Form*, I Teil: *Abhandlungen* (Kiel, 1883), 160 pp.

Schneider, Hermann. *Englische Heldensage* etc. in *Germanische Heldensage*, II: 2 (Berlin and Leipzig, 1934), vi + 181 pp.

Stenton, Sir Frank. *Anglo-Saxon England*, 3rd ed. (Oxford, 1971), xliii + 765 pp.

Wallace-Hadrill, J. M. *Early Germanic Kingship in England and on the Continent* (Oxford, 1971), ix + 161 pp.

Wardale, E. E. *Chapters on Old English Literature* (New York, 1935; repr. 1965), x + 310 pp.

Whitelock, Dorothy. *The Beginning of English Society* (Harmondsworth, 1952).

Wrenn, Charles L. *A Study of Old English Literature* (London, 1967).

«Битва під Фіннсбурґом»

Спеціальну бібліографію див. у: Fr. Klaeber, Beowulf etc. (1951), pp. 239—243; 451; 465; і D. K. Fry, Beowulf etc. (1969).

Beaty, John. «The Echo-word in *Beowulf*, with a Note on the Finnsburg Fragment», *PMLA* 49 (1934), pp. 365—373.

Bowmann, A. C. «The Heroes of the Fight at Finnsburg», *APS* 10 (1935), pp. 130—144.

Chambers, Raymond W. «The Fight at Finnsburg» in *Beowulf. An Introduction to the Study*... with a supplement by Charles L. Wrenn, 3rd ed. (Cambridge, 1959), pp. 244—289; 543—546 (by C. L. Wrenn).

Fry, Donald K. «Finnsburh 34a: Hwearflicra Hwær», *ELN* 6 (1969), pp. 241—242.

Fry, D. K. «The hero on the beach in Finnsburh», *Neuphilologische Mitteilugen* 67 (1966), pp. 27—31.

Girvan, Ritchie. «Finnsburuh», *Proceedings of the British Academy* 26 (1940), pp. 327—360.

Greenfield, S. B. «'Folces Hyrde', Finnsburh 46B», *Neuphilologische Mitteilungen* 73 (1972), pp. 97—102.

Gutenbrunner, Siegfried. «Das Finnsburglied», in his *Schleswig-Holsteins älteste Literatur* (Kiel, 1949), pp. 52—63.

Klaeber, Frederick. «Garulf, Guþlaf's Sohn im Finnsburgfragment», *ArchivfSNSL* 162 (1932), pp. 116—117.

Klaeber, Fr. «Drei Anmerkungen zur Texterklärung [Garulf son of Guðlaf]», *Englische Studien* 70 (1936), pp. 333—336.

Kökeritz, H. «Two Interpretations», *Studia Neophilologica* 14 (Uppsala, 1942), pp. 277—279.

Laur, Wolfgang. «Die Heldensage vom Finnsburgkampf», *ZfdA* 85 (1954—1955), pp. 107—136.

Lehmann, Winfred Philipp. «The Finnsburg Fragment 1.34a: Hwearflacra hrær», *University of Texas Studies in English* 34 (1955), pp. 1—5.

Malone, Kemp. «Danes and Half-Danes», *ANF* 42 (1926), pp. 234—240.

Malone, K. «Finn's Stronghold», *Modern Philology* 43 (1945), pp. 83—85.

Malone, K. «Hildeburg and Hengest», *ELH* 10 (1943), pp. 257—284.

Malone, K. «On Finnsburg 39», *The Review of English Studies* 21 (1945), pp. 126—127.

Meynard, W. A. «The Fight at Finnsburg», *MLR* 44 (1949), p. 228.

Osborn, M. «The Finnsburg raven and Guðrinc Astah», *Folklore* 81 (1970), pp. 185—194.

Scott-Thomas, H. F. «The Fight at Finnsburg: Guthlaf and the Son of Guthlaf», *JEGPh* 30 (1931), pp. 498—505.

von See, Klaus. «Germanische Heldensage. Ein Forschungsbericht», *GGA* 218 (1966), pp. 52—98, esp. pp. 90—92.

Turville-Petre, J. E. «Hengest and Horsa», *SBVS* 14: 4 (1958), pp. 273—290.

de Vries, Jan. «Die beiden Hengste», *ZdPh* 72 (1953), pp. 125—143.

Епізод про Фінна в «Беовульфі»

Ayres, Harry Morgan. «The Tragedy of Hengest in Beowulf», *JEGPh* 16 (1917), pp. 282—295.

Boer, Richard Constant. «Finnsage und Nibelungensage», *ZfdA* 47 (1903—1904), pp. 125—160.

Brodeur, Arthur Gilchrist. «The Climax of the Finn Episode», *University of California Publications in English*, 3: 8 (1943), pp. 285—362.

Brodeur, A. G. «Design and Motive in the Finn Episode», *Essays and Studies. University of California Publications in English* 14 (1943), pp. 1—42.

Friend, J. H. «The Finn Episode Climax: Another Suggestion [on II. 1142—1147], *MLN* 69 (1954), pp. 385—387.

Fry, D. K. «The location on Finnsburh: Beowulf 1125—29a», *ELN* 8 (1970), pp. 2—3.

Green, Alexander. «The Opening of the Episode of Finn in Beowulf», *PMLA* 31 (1916), pp. 759—797.

van Hamel, Anton Gerard. «Hengest and his Namesake», *Studies in English Philology. Festschrift Fr. Klaeber* (Minneapolis , 1929), pp. 159—171.

Hoffman, R. L. «Guðrinc astah: Beowulf 1118b», *JEGPh* 64 (1965), pp. 660—667.

Kaske, R. E. «The Eutenas in Beowulf», in Creed, Robert P. (ed.), *Old English Poetry. Fifteen Essays* (Providence, 1967), pp. 285—310.

Laurence, William Witherle. «Beowulf and the Tragedy of Finnsburg», *PMLA* 30 (1915), pp. 372—431.

Malone, Kemp. «The Finn Episode in Beowulf», *JEGPh* 25 (1926), pp. 157—172.

Malone, K. «The Finn Episode once again», *Festschrift für Walter Fischer* (Heidelberg, 1959), pp. 1—3.

Malone, K. «Hildeburg and Hengest», *ELH* 10 (1943), pp. 257—284.

Malone, K. «Hunlafing», *MLN* 43 (1928), pp. 300—304.

Sedgefield, W. J. «The Finn Episode in Beowulf», *MLR* 28 (1921), pp. 480—482.

Williams, R. A. *The Finn Episode in Beowulf* (Cambridge, 1924), 171 pp.

«Беовульф»

Спеціальну бібліографію див. сс. 915—916.

Björkman, Erik. *Studien über die Eigennamen im Beowulf* (Halle a. S., 1920).

Bonjour, Adrien. *The Digressions in Beowulf* (Oxford, 1950).

Brodeur, Arthur G. *The Art of Beowulf* (Berkeley and Los Angeles, 1959).

Chadwick, H. Munro. *The Heroic Age* (Cambridge, 1912).

Chambers, Raymond Wilson. *Beowulf: An Introduction to the Study of the Poem, with a Discussion of the Stories of Offa and Finn,* 3rd ed. with a *Supplement* by Charles L. Wrenn (Cambridge, 1959), xvi+628 pp.

Donahue, Charles. «Beowulf and Christian Tradition: A Reconsideration from a Celtic Stance», *Traditio* 21 (1965), pp. 55—116.

Fry, D. K. (ed.). *The Beowulf Poet: A Collection of Critical Essays* (Englewood Cliffs, New Jersey, 1968).

Garmonsway, G. N. and Simson, Jacqueline (trans.) — *Beowulf and its Analogues*, including Archaeology and Beowulf by Hilda Ellis Davidson (London, 1968), xiii+368.

Genzmer, Felix. «Die Skandinavischen Quellen des Beowulfs», *ANF* 65 (1950), pp. 17—62.

Girvan, Ritchie. *Beowulf and the Seventh Century. Language and Content, with a new chapter* by Rupert Bruce-Mitford [on Sutton Hoo] (London, 1971), vi +106 pp.

Goldsmith, Margaret E. «The Christian Perspective in Beowulf», *Comparative Literature* (Festschrift A. G. Brodeur) 14 (1962), pp. 71—80; included in Nicholson's *Anthology*, pp. 373—386.

Hoops, J. *Beowulfstudien* (Heidelberg, 1932).

Hoops, J. *Kommentar zum Beowulf* (Heidelberg, 1932).

Leake, Jane Acomb. *The Geats of Beowulf.* A Study to the Geographical Mythology of the Middle Ages (Madison, Wisc., 1967), viii + 212 pp.

Laurence, William Witherle. *Beowulf and Epic Tradition* (Cambridge, Mass., 1928).

Malone, Kemp. «Beowulf», *English Studies* 29 (1948), pp. 161—172; included in Nicholson's *Anthology*, pp. 137—154.

Nicholson, Lewis E. (ed.). *An Anthology of Beowulf Criticism* (Notre Dame, 1963), xii + 386 pp.

Schücking, Levin L. «Das Königsideal im Beowulf», *MHRA Bulletin* 3 (1929), pp. 143—154; included in Nicholson's *Anthology*, pp. 35—49.

Sisam, Kenneth. *The Structure of Beowulf* (Oxford, 1965).
Smithers, G. V. *The Making of Beowulf* (Durham, 1961).
Smyser, H. M. «Ibn Faḍlān's Account of the Rūs with Some Commentary and Some Allusions to Beowulf», *Medieval and Linguistic Studies* (Festschrift F. P. Magoun) (London, 1965), pp. 92—119.
Tolkien, J. R. R. *Beowulf: the Monsters and the Critics* (London, 1937); included in Nicholson's *Anthology*, pp. 51—103.
Whitelock, Dorothy. *The Audience of Beowulf* (Oxford, 1951).
Wrenn, Charles L. «Sutton Hoo and Beowulf», *Mélanges de linguistique et de philologie.* (Festschrift Fernand Mossé) (Paris, 1959), pp. 495—507; included in Nicholson's *Anthology*, pp. 311—330.

«Відсім»

Спеціальну бібліографію Кемп Мелоун додав до свого видання тексту 1962 року (pp. 217—232); див. с. 917.

Abercrombie, L. «Widsith as Art», *Sewanee Review* 46 (1938), pp. 124—128.
Brady, Caroline A. «The Ermanaric of the Widsið», *University of California Publications in English* 3: 6 (1937), pp. 225—236.
French, W. A. «Widsith and the Scop», *PMLA* 60 (1945), pp. 623—630.
Grienberger, T. «Widsið», *Anglia* 46 (1922), pp. 347—382.
Gutenbrunner, Siegfried. *Schleswig-Holsteins älteste Literatur* (Kiel, 1949), 103 pp.
Langenfelt, G. «Studies on Widsith», *Namn och Bygd* 47 (1959), pp. 70—111.
Malone, Kemp. *Studies in Heroic Legends and in Current Speech* (Kbh, 1959), 297 pp.
Malone, K. «Widsith, Beowulf, and Brávellir», *Festschrift L. L. Hammerich* (Kbh, 1962), pp. 33—38.
Malone, K. «Widsith and the Critic», *ELH* 5 (1938), pp. 45—66.
Marquart, Josef. «Studien zum Widsið», *Festschrift Vilhelm Thomsen* (Leipzig, 1912), pp. 98—110.
Reynolds, R. L. «Le Poème anglo-saxon *Widsith*: Réalité et Fiction», *Le Moyen Age* 59 (1953), pp. 299—324.
Schütte, Gudmund. *Gotthiod und Utgard. Altgermanische Sagengeographie in neuer Auffassung*, 2 vols. (Kbh, 1935—1936).
Schütte, G. «Vidsid og Slægtssagene om Hengest og Angantyr», *ANF* 36 (1920), pp. 1—32.

Sundén, Karl Fritiof. *Den fornengelska dikten Widsið* (Göteborg, 1929), vii + 43 pp.

Кіневульфова Єлена

Gradon, Pamela O. E. (ed.). Cynewulf's Elene (London, 1958).
Gradon, P. «Constantine and the Barbarians: A Note on the Old English 'Elene'», MLR 42 (1947), pp. 164—169.

Скальдична поезія

Основні посібники та видання

Більша частина скальдичної поезії, що дійшла до нас, зустрічається в ісландських пергаментних кодексах саґ (переважно XIII, XIV і XV ст.) як їхня складова частина.

Монументальне видання скальдичної поезії було складене в 1912—1915 рр. Finnur Jónsson-ом (1858—1934). Зібрання складається з двох частин: одна наводить (не завжди достовірні) дипломатичні тексти, а друга представляє реконструйовані тексти з перекладом укладача данською мовою:

Jónsson, Finnur. Den norsk-islandske Skjaldedigtning, 2 томи (Kbh, 1912—1915): I Частина A. Tekst efter Håndskrifterne, I [800—1200 рр. н. е.], x + 690 pp.; II: [1200—1400 рр. н. е.], vii + 552 pp.; Частина B. Rettet Tekst, I: [800—1200 рр. н. е.], x + (2) + 690 pp.; II: [1200—1400 рр. н. е.], vii + (2) + 610 + (2) pp. [скороч.: Skj]. Частину A було перевидано в Копенгаґені 1967 року, а частину B — 1973 року.

Найсуворіший критик Jónsson-а, шведський філолог Ernst Albin Kock, видрукував результати своїх критичних досліджень у двадцяти випусках Notationes Norrœnæ. Anteckningar till Edda och Skaldediktning, які з'явилися друком в Lunds Universitets Årsskrift між 1923-м і 1941 рр. [Ny följd. Avd. I], випуски 19—34, 37. А проте посмертне зібрання Kock-а скальдичної поезії наслідує в основному добір Jónsson-а і спирається на прочитання ним манускрипта:

Kock, Ernst Albin. Den norsk-isländska skaldediktningen, ed. Elisabeth Kock, Ivar Lindquist, 2 томи (Lund, 1946—1949), I: 2 + 344 pp.; II: 350 pp. [скороч.: Kock].

Kock, Ernst Albin. Ställe-, ord- och sakrejister (LUÅ 39) (Lund-Leipzig, 1944).

Базовим спеціалізованим словником скальдичної поезії досі залишається друге видання лексикона Sveinbjörn Egilsson-a (пом. 1852 р.), опубліковане 1931 року Finnur Jónsson-ом. Визначення подані лише данською мовою:

Lexicon Poeticum Antiquae Linguae Septentrionalis. Ordbog over det norsk-islandske Skjaldesprog oprindelig forfattet af Sveinbjörn Egilsson, 2-ге вид. склав Finnur Jónsson (Kbh, 1931), xvi + 667 pp. [скороч.: Lexicon Poeticum].

Спеціальна бібліографія:

Hollander, Lee M. A Bibliography of Skaldic Studies (Kbh, 1958), 117 pp. [скороч.: Hollander, Bibliography].

Найзначніші внески в переклад давньоскандинавських віршів англійською мовою — це: Corpus poeticum boreale by G.Vigfússon and F. Y. Powell, 2 томи (Oxford, 1883) [скороч.: CPB], переклади «Круга земного» Сноррі — W. Morris and E. Magnússon (London, 1893) та Lee M. Hollander (Austin, 1964) [скороч.: Hkr/Hollander], Egils saga Gwyn Jones-a (New York, 1960) [скороч.: Egil's saga/Jones] та Hermann Pálsson-a і Paul Edwards-a (Penguin Books, 1976); переклад «Snorra Edda» Arthur G. Brodeur-a, 6-й передрук (New York, 1967), переклад «Óláfs saga Tryggvasonar en mesta» J. Sephton-a (London, 1895) [скороч.: OsTm/Sephton], і переклад «Orkneyinga saga G. Dasent-a (London, 1894) [скороч.: Orkn saga/Dasent].

Постає нагальна потреба в новому виданні скальдичних поезій, заснованому на глибшому незалежному вивченні рукописів. Становище в галузі дослідження скальдичної поезії до останнього часу нагадувало своєрідне порочне коло. Утім, спробу розірвати це коло залежності від стандартного видання тексту, стандартного словника, стандартного покажчика кеннінґів, стандартної хронології — усього, що створив один і той самий учений (Finnur Jónsson) — здійснила Roberta Frank у своєму блискучому дослідженні — Court Poetry (Ithaca, 1978).

Поряд з працею Scaldic Poetry Turville-Petre-a (див. нижче) дослідження Франк є відмінним введенням у головні аспекти скальдичної поезії як літературного жанру; воно також містить стислий, але дуже цінний глосарій (pp. 183—206).

Корисними є нові прочитання й інтерпретації скальдичних віршів у сучасних виданнях саґ, зокрема в ісландській серії Íslenzk Fornrit (Rvík, 1933—), а також дуже ґрунтовна добірка довших скальдичних поезій і шістдесяти п'яти lausavísur Jón Helgason-a в його Skjaldevers (Kbh, 1962).

Вибрана бібліографія

Almqvist, Bo. *Norrön niddiktning. Traditionshistoriska studier i versmagi*, I. *Nid mot furstar* (Sthlm, 1965); II, 1 — 2. *Nid mot missionärer. Senmedeltida nidtraditioner* (Sthlm, 1974).

Andersson, Theodor M., «Skalds and Troubadours», *Mediaeval Scandinavia* 4 (1971), pp. 7—41.

Beckman, Nataniel. «Till Sigvats Austrfararvísur», *ANF* 39 (1923), pp. 321—332.

Beckman, N. «Ytterligare Sigvats Austrfararvísur», *ANF* 50 (1934), pp. 197—217.

Benediktsson, Hreinn. *The First Grammatical Treatise* (Rvík, 1972).

Bugge, Sophus. *Bidrag til den ældste Skaldedigtnings Historie. I. Om Ægtheden af Brage den gamles Vers. II. Naar og hvor er Ynglingatal forfattet?* (Chria, 1894), 4+184 pp.

Campbell, Alistair. *Skaldic Verse and Anglo-Saxon History* (The Dorothea Coke Memorial Lecture... University College, London, 17 March 1970) (London, 1971), 16 pp.

Craigie, William A. *The Art of Poetry in Iceland* (Oxford, 1937).

Edqvist, Torgny. «De geografiska problemen i Sigvat Tordssons Austrfararvísur», *Namn och Bygd* 31 (1943—1944), pp. 62—71.

van Eeden, Willem. «Een opmerking over Sigvatr Þórdarsons Austrfararvísur», *Neophilologus* 28 (1942—1943), pp. 228—232.

Einarsson, Bjarni. *Skáldasögur* (Rvík, 1961).

Ellekilde, Hans. «Om Sighvat skjalds Alfeblotsstrofer og Alfhildsagnet i Hervararsaga», *APS* 8 (1933—1934), pp. 182—192.

Frank, Roberta. *Old Norse Court Poetry: The Dróttkvætt Stanza* (Islandica XLII) (Cornell University Press: Ithaca and London, 1978), 223 pp.

Freudenthal, Axel Olof. *Einar skålaglams Vellekla öfversat och förklarad* (Diss.) (Helsingfors, 1865), (2) + 114 pp.

von Friesen, Otto. *Sighvat skald och solformörkelsen* (Uppsala, 1924), 16 pp.

Gabrieli, M. *La Poesia Scaldica Norrena. Introduzione e Testi* (Rome, 1962), x, 114 pp.

Hallberg, Peter. *Den fornisländska poesien* (Sthlm, 1962).

Hallberg, Peter. *Old Icelandic Poetry: Eddic Lay and Skaldic Verse*, trans. of the previous title by Schach, Paul and Lindgrenson, Sonja (Lincoln, Nebraska, 1975).

Helgason, Jón. «Hǫfuðlausnarhjal», *Einarsbók: Afmæliskveðja til Einars Ól. Sveinssonar* (Rvík, 1969), 151—176.

Helgason, Jón. *Skjaldevers* (Nordisk Filologi. A. Tekster 12) (Oslo, Sthlm, Kbh, 1961).

Hofmann, Dietrich. *Nordisch-Englische Lehnbeziehungen der Wikingerzeit* (Kbh, 1955), esp. pp. 22—42; pp. 52—59; pp. 75—93; pp. 112—114.

Hollander, Lee M. *The Skalds. A Selection of their Poems with Introduction and Notes* (New York, 1945), vi + 216 pp.; repr. (Ann Arbor, 1968) [abbr.: Hollander, *The Skalds*].

Holtsmark, Anne. *Studier i norrøn diktning* (Oslo, 1956).

Jónsson, Finnur. *Austrfararvísur* (Oslo, 1932), 32 pp.

Jónsson, F. *Carmina scaldica. Udvalg af norske og islandske skjaldekvad* (Kbh, 1913), 124 + 4 pp.; 2d ed. (Kbh, 1929), 126 pp.

Jónsson, F. *Kritiske Studier over en Del af de ældste norske og islandske Skjaldekvad* (Diss.) (Kbh, 1884), viii + 189 pp.

Jónsson, F. «Vellekla. Textkritiske Bemærkninger», *ÅNO* 7 (1891), pp. 147—182.

Kahle, Bernhard. *Die Sprache der Skalden auf Grund der Binnen- und Endreime, verbunden mit einem Rimarium* (Strasbourg, 1892), viii + 303 pp.

Kock, Ernst Albin. «Die Ausdeutung der altnorwegisch-altisländischen Skaldendichtung», *Beiträge zur Runenkunde und nordischen Sprachwissenschaft* (Festschrift Gustav Neckel) (Leipzig, 1938), pp. 134—146.

Kock, E. A. and Meissner, Rudolf. *Skaldisches Lesebuch*. 2 vols. (Halle a. d. S., 1931), ix + 97 (Text); viii + 217 (Glossary).

Kiil, Vilhelm. «Eilífr Goðrúnarson's Þórsdrápa», *ANF* 71 (1956), pp. 89—167.

Krause, Wolfang. *Die Kenning als typische Stilfigur der germanischen und keltischen Dichtersprache* (Halle a. d. S., 1930), 26 pp.

Kreutzer, Gert. *Die Dichtungslehre der Skalden: Poetologische Terminologie und Autorenkommentare als Grundlage einer Gattungspoetik* (Kronberg/Taunus, 1974).

Kuhn, Hans. «Die Dróttkvættstrophe als Kunstwerk», *Festschrift für Konstantin Reichardt* (Bern, 1969), pp. 63—72.

Kuhn, Hans. «Die Dróttkvættverse des Typs 'brestr erfiði Austra'», *Afmælisrit Jóns Helgasonar* (Rvík, 1969), pp. 403—417.

Kuhn, Hans. «Zur Vers- und Satzbau der Skalden», *ZfdA* 74 (1937), pp. 49—63.

Lie, Hallvard. *«Natur» og «unatur» i skaldekunsten* (Oslo, 1957).

Lie, H. «Skaldestil-studier», *Maal og Minne* (1952), pp. 1—92.

Lie, H. «Vellekla», *KHL* XIX (1975), cols. 640—643.

Lie, H. «Þórsdrápa», *KHL* XX (1976), cols. 397—400.

Liestøl, Aslak; Krause, Wolfgang; Helgason, Jón. «Dróttkvætt-vers fra Bryggen i Bergen», *Maal og Minne* (1962), pp. 98—108.

Magerøy, Hallvard. «Ynglingatal», *KHL* XX (1976), cols. 362—363.

Meissner, Rudolf. *Die Kenningar der Skalden. Ein Beitrag zur skaldischen Poetik* (Bonn, Leipzig, 1921), xi + 437 pp. (abbr.: Meissner, *Kenningar*).

Merwe Scholtz, Hendrik van der. *The Kenning in Anglo-Saxon and Old Norse Poetry* (Utrecht, Nijmegen, 1927), viii + 181 pp.

Mohr, Wolfgang. *Kenningstudien. Beiträge zur Stilgeschichte der altgermanischen Dichtung* (Stuttgart, 1933), vi +138 pp.

Möbius, Theodor. *Háttatal Snorra Sturlusonar*, 2 vols.; I. Text (Halle a. d. S., 1879), 121 pp.; II. Kommentar (Halle a. S., 1881), 140 pp.

Nordal, Sigurður. *Íslenzk menning* I (Rvík, 1942), esp. pp. 233—277.

Olsen, Magnus. *Edda- og Skaldekvad*, vols. 1—7 (Oslo, 1960—1964).

Olsen, M. «Hjadninge kampen og Halfreds arvedraapa over Olav Tryggvason», *Heidersskrift til Marius Hægstad* (Oslo, 1925), pp. 23—33.

Olsen, M. «Lovsigemanden Markus Skeggesøns arvekvæde over Kong Erik Eiegod», *Edda* 15 (1921), pp. 161—169.

Paasche, Fredrik. «Sigvat Tordssøn: Etskaldeportræt», *Edda* 8 (1917), pp. 57—86.

Patzig, Hermann. «Sigvats Ostfahrt», *ZfdA* 67 (1930), pp. 87—96.

Petersen, Svend Aage. *Hallfred Vandraadeskjald Óttarssons Arvedrapa over Olaf Tryggvason: En Oversættelse og Tolkning* (Kbh, 1935), 35 pp.

Poole, Russel G. *Skaldic Poetry in the Sagas: The Origins, Authorship. Genre, and Style of Some Saga Lausavísur* (Ph. D. Diss., University of Toronto, 1970).

Reichardt, Konstantin. *Studien zu den Skalden des 9. und 10. Jahrhunderts* (Weimar, 1928), 4 + 254 pp.

Reichardt, K. «Die Thórsdrápa der Eilífr Goðrúnarson: Textinterpretation», *PMLA* 63 (1948), pp. 329—391.

Renauld-Krantz. *Anthologie de la poésie nordique ancienne. Des*

origines à la fin du Moyen Age, ed. Jan de Vries (Paris, 1964), esp. pp. 133—272.

Schreiner, Johannes. «Sighvats sendefærd til Svitjod», *NHT* 28 (1929), pp. 303—306.

von See, Klaus — Weber, Gerd W. «Skaldendichtung», *Kindlers Literatur Lexikon* 6 (Stuttgart, 1971), pp. 1479—1496.

Spamer, James B. *The Kenning and the Kend Heiti: A Contrastive Study of Periphrasis in Two Germanic Poetic Traditions* (Ph. D. diss., Brown University, 1977).

Стеблин-Каменский, М. И. *Историческая поэтика* (Л., 1978), 174 с.

Sveinsson, Einar Ól. «Dróttkvæða þáttur», *Skírnir* 121 (1947), pp. 5—52 = *Við uppspretturnar, greinasafn* (Rvík, 1956), pp. 34—63.

Sveinsson, E. Ól. «Kormakr the Poet and His Verses», *SBVS* 17 (1966), 18—60.

Toll, Hans. «Form och innhåll uti 'Austrfararvísur'», *Edda* 23 (1925), pp. 155—158.

Toll, H. «Målet och sätten för Sigvat Skalds Svitjodresa», *NHT* 28 (1929), pp. 506—519.

Toll, H. «Några moment i Götalands äldsta historia», *NHT* 27 (1927), pp. 95—99.

Toll, H. «Sighvat skalds resa til Svithjod», *NHT* 26 (1924), pp. 546—565.

Turville-Petre, E. O. Gabriel. *Haraldr the Hard-Ruler and His Poets* (The Dorothea Coke Memorial Lecture... University College, London, 1 December 1966) (London, 1968), 20 pp.

Turville-Petre, E. O. G. *Scaldic Poetry* (Oxford, 1976), lxxx+102 pp. [=abbr.: Turville-Petre, *Scaldic*].

Vígfússon, Guðbrandr and Powell, F. York. *Corpus Poeticum Boreale. The Poetry of the Old Northern Tongue from the Earliest Times to the Thirteenth Century*, 2 vols. (Oxford, 1883), cxxx + 575 pp.; 712 pp. [abbr.: *CPB*].

de Vries, Jan. *Altnordische Literaturgeschichte*, 2 vols. 2d ed. (Berlin, 1964, 1967), esp. I, pp. 99—208, pp. 226—295; II, pp. 15—97 [abbr.: *GAL*].

de Vries, J. *De skaldenkenningen met mythologischen inhoud* (Haarlem, 1934), 84 pp.

de Vries, J. «Über Arnórr jarlaskáld», *ANF* 67 (1953), pp. 156—175.

de Vries, J. «Über Sigvats Álfablót-Strophen», *APS* 7 (1932—1933), pp. 169—180.

Wolf, Alois. «Zur Rolle der *Vísur* in der altnordischen Prosa»,

Festschrift Leonhard C. Franz zum 70. Geburtstag (Innsbruck, 1965), pp. 459—484.

Åkerblom, Axel. «En minnesang öfver Erik Ejegod», *NTF* 3rd ser., 11 (1901), pp. 529—538.

Åkerlund, Walter. *Studier över Ynglingatal* (Lund, 1950), (8) + 274 pp.

Рунічні написи

Основні посібники та видання

Найкращий вступ у ґерманську рунологію був опублікований Lucien Musset-ом, Introduction à la runologie. En partie d'après les notes de Fernand Mossé (Paris, 1965; передрук, 1976), 468 pp. + 20 табл. (2 сс. додатків). Ця праця містить також бібліографію і багатий вибір рунічних текстів (nos. 1—185). Деякі інші корисні загальні праці такі:

Von Friesen, Otto. Runorna (NK 6) (Sthlm, 1933), viii + 264 pp.

Krause, Wolfgang. Was man in Runen ritzte? 2-е вид. (Halle, 1943).

Arntz, Helmut. Handbuch der Runenkunde, 2-е вид. (Halle, 1944).

Elliott, Ralph W.V. Runes. An Introduction (Manchester, 1959; 2-е вид. 1963), xvi + 124 pp. + 24 табл.

Düwel, Klaus. Runenkunde (Stuttgart, 1968), xiii + 124 pp.

Krause, Wolfgang. Runen (Berlin, 1970), 138 pp.

Page, R. I. An Introduction to English Runes (London, 1973), xvi, 237 pp.

Перші посилання на рунічні написи можна знайти в працях шведських братів-гуманістів Johannes-а (1488—1544) і Olaus-а Magnus-ів (1490—1557); однак першими вченими, які провели систематичне вивчення рунічних пам'яток, були Johan Bureus (1568—1652) у Швеції і Ole Worm (1568—1654) у Данії та Норвегії. Вони обстежили селища і місцеві цвинтарі, зробили детальні описи знайдених пам'яток і точно замалювали їх. Буреус зібрав дані про шістсот пам'яток, сорок вісім з яких він опублікував у своїй праці Monumenta Sveo-Gothica hactenus exsculpta (Sthlm, 1624). Праця Оле Ворма Danicorum monumentorum libri sex (Kbh, 1643) — це дослідження дев'яноста пам'яток.

Цих двох мужів наслідували кілька генерацій шведських дослідників старовини, найвизначнішими з-поміж яких були:

Johan Hadorph (1630—1693), Johan Peringskiöld (1630—1693), Johan Göransson (1712—1769), Olaus Celsius, Sr. (1670—1756), Johan Gustaf Liljegren (1789—1837), Richard Dybeck (1811—1877), Carl Fredrik Säve (1812—1876), Karl Torin (1826—1908) i George Stephens (1813—1895) у Шотландії. Нижчевказані шведські зібрання і досі зберігають свою цінність як джерела, особливо через те, що багато каменів з того часу зникли:

Göransson, Johan. Bautil, der är: Alle Svea ok Götha Rikens Runstenar (Sthlm, 1750) (12), 5, 320 pp. (скороч. = B).

Liljegren, Johan Gustaf. Run-Urkunder. Tillägg till Svenskt Diplomatarium I (Sthlm, 1834) (2), 2, 4, 120, 6 pp. 1 табл. [nos. 1—3000] (скороч. = L).

Dybeck, Richard. Svenska Runurkunder, 2 частини (Sthlm, 1855—1857), 52 pp. + 45 pl. + 10 pp. + 7 pl. (скороч. = D 8^{0}).

Dybeck, Richard. Sverikes Runurkunder granskade och utgifne, 2 томи (Sthlm, 1860—1870) (скороч. = D).

Сучасна рунологія починається Sophus Bugge (1839—1907) і Magnus Olsén-ом (1878—1963) у Норвегії; Ludvig Frans Adalbert Wimmer-ом (1839—1920) і Lis Jakobsen (1882—1961) у Данії; Erik Brate (1857—1924), Otto von Friesen-ом (1870—1942) і Elias Wessén-ом (нар. 1889 р.) у Швеції.

Інформація про нові знахідки рун у Швеції постійно з'являється в Fv (Sthlm, 1906—).

Вперше рунічні написи дослідив як історичні джерела данський учений Ludvig F. A. Wimmer, котрий у першій книжці своєї праці De Danske Runemindesmœrker (Kbh, 1893) розглянув п'ятнадцять рун, зміст яких він визнав історичним. Новіше дослідження, присвячене зокрема рунічним написам як джерелу про епоху вікінґів, видрукував Arndt Ruprecht, Die ausgehende Wikingerzeit im Lichte der Runeninschriften [Göttingen, 1958].

Дослідження власних імен важливе у вивченні рунічних написів. Цій проблемі присвячено сьому книжку серії Nordisk Kultur, Assar Janzén (ed.), Personnamn (Sthlm, 1948), 345 pp., з розвідками Rikard Hornby, «Fornavne i Danmark i middelalderen», pp. 187—234, Assar Janzén, «De fornsvenska personnamnen», pp. 235—268, і Sven Ekbo, «Nordiska personbinamn under vikinga- och medeltid», pp. 269—284. Спеціальні монографії, присвячені данським іменам, це: Knudsen, G. і Kristensen, Marius. Danmarks gamle personnavne (Kbh, 1936—1948); норвезьким іменам: Lind, E. H. Norsk isländska dopnamn och fingerade namn från medeltiden (Uppsala, 1905—1915); Додаток (Oslo, 1930);

шведським іменам: Modéer, I. Svenska personnamn. Ett handbok (Lund, 1964) і Lundgren, Magnus F., Brate, Erik, Lind, E. H. Svenska personnamn från medeltiden (Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenkst folkliv 10, no. 6—7) (Uppsala, 1892—1934), 369 pp.

Спеціальні словники мови епохи вікінґів і середньовічних скандинавських мов такі: для данської мови — Lund, G. F. V. Det œldste danske skriftsprogs ordforråd (Kbh, 1877; репр. 1967); для давньоскандинавської — Heggstad, Leiv. Gamalnorsk ordbok med nynorsk tyding (Oslo, 1930; репр. 1958); для шведської — Söderwall, K. F. Ordbok öfver svenska medeltids-språket, 2 томи і додаток (Lund, 1884—1933).

Стандартні історичні граматики такі: для данської мови — Brøndum-Nielsen, Johannes. Gammeldansk grammatik i sproghistorisk fremstilling, 8 томів (Kbh, 1928—1973); для норвезької — Seip, D. A. Norsk språkhistorie til omkring 1370, 2-ге вид. (Oslo, 1955); для шведської — Wessén, Elias. Schwedische Sprachgeschichte, 3 томи (Berlin, 1970).

Спеціальна рунологічна бібліографія була видрукувана Helmut Arntz-ом, Bibliographie der Runenkunde (Leipzig, 1937), xiv + (2) + 293 pp. Щодо бібліографії, починаючи з 1963 р., див.: Bibliography of Old Norse-Icelandic Studies (Kbh, 1964—).

Приблизно 620 написів відомо з данського середньовічного королівства (включаючи Сконе, Блекінґе і Галланд на Скандинавському півострові); 240 з них знайдено на встановлених каменях, близько 170 — на невеликих предметах (зброї, коштовностях, амулетах), 90 — на браслетах і 120 — на монетах короля Свейна Ульвссона (1047—1076). П'ять додаткових написів було знайдено на Британських островах.

Цей данський матеріал опрацювали в ілюстрованому і добре складеному виданні з використанням нової фототехніки Lis (Rubin) Jacobsen та її учень Erik Moltke за допомогою двох інших рунологів — Anders Bæksted і Karl Martin Nielsen. Корпус Danmarks Runeindskrifter було вперше сплановано 1926 року. Після кількарічної підготовки він був укладений протягом десятиліття і з'явився друком у двох книжках у 1941—1942 pp. Том 1, Текст (Kbh, 1942), xv pp. + 1118 кол., складається з двох частин: частина 1 — це колекція написів (кол. 1—594). Тут подано істотну інформацію про кожен з написів разом з основними бібліографічними відомостями. Як підсумок філологічних досліджень подано також (кол. 595—620) транскрипцію всіх

написів. Частина 2 присвячена розлогому аналізу граматичного і лексичного матеріалу (кол. 621—1052). Перелік авторів з біографічними й бібліографічними відомостями є бажаним додатком.

Другий том, Atlas (Kbh, 1941), (6) + 450 + (6) pp., містить гарні фотознімки всіх написів. Дуже корисними є дві серії мап, одна вказує розташування рунічних знахідок у Данії під час епохи вікінґів (pp. 432—439), а друга — рунічні знахідки під час епохи переселення (pp. 440—441).

До цього додано загальний покажчик, Register (Kbh, 1942), 106 pp., і підсумок з перекладами всіх написів у трьох різних виданнях — данському та німецькому 1942 р. і англійському 1947 р. (остан. перекл. Eva Nissen, Kbh, 1947; 71 pp.).

У 1964 році вже було відомо понад шістсот норвезьких написів молодшого футарка (602 з яких походили з Норвегії, а 7 — з Богуслена). Їх опублікував на основі підготовчої роботи, здійсненої Sophus Bugge, Oluf Rygh та Ingvald Undset, Маґнус Ольсен (якому з 1948 року допомагав Aslak Liestøl) в Norges innskrifter med de yngre runer (Oslo, 1941); (випуск триває); п'ята книжка (1960) містить у собі стислу загальну типологію (pp. 238—245) та покажчик (pp. 276—303), але не має граматики і мап (скор.= NYR).

Aslak Liestøl, який проводив розкопи в стародавньому торговому місті Берґені (1956—1967), опублікував попередній звіт про них у норвезькому археологічному журналі «Viking» 27 (Oslo, 1964), «Runer frå Bryggen» (pp. 5—53). Він повідомив про близько п'ятсот відкритих рунічних написів, більшість з яких були на дереві. Liestøl датує їх XIII—XIV ст. Ці написи Liestøl тепер включив до NYR, книжка 6, з першою частиною Тюскебрюґґена (Tyskebryggen) в Берґені, вже побачила світ (pt. 1; 1980).

Територіальний розподіл шведських рунічних написів до XIII ст. такий:

Свеаланд (Svealand)		Йоталанд (Götaland)	
Уппланд (Uppland = U)	1200	Естерйотланд (Östergötland=Ög)	300
Сьодерманланд (Södermanland=Sö)	400	Вестерйотланд (Västergötland=Vg)	259
Вестманланд (Västmanland=Vs)	33	Смоланд (Småland=Sm)	170
Гельсінґланд (Helsingland)	50		
Інші	17		

Усього	1700	Усього	729
Балтійські острови		Колоніальні території у Східній Європі	8
Ґотланд (Gotland=G)	c. 40		
Еланд (Öland=Öl)	70		
Усього	110		

Шведські написи зібрано у важливому корпусі Sveriges Runinskrifter, що почав видаватися в 1900 р. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm). Цей проект, досі не завершений, нерівний у трактуванні проблем, що неминуче для праці, яку виконували різні колективи співавторів протягом багатьох десятиліть. Уже побачили світ тринадцять книжок, що охоплюють вісім провінцій. Тільки самому Уппланду присвячено чотири книжки. Кожна книжка складається з двох частин: у першій подається філологічний аналіз, а в другій — фотознімки написів. Книжки, що на цей час з'явилися, перераховано нижче; скорочення, використані для кожної з книжок, наводяться в дужках.

I. Öland, ed. Söderberg, Sven i Brate, Erik (1900—1906) [=Öl]; II. Östergötland, ed. Brate, Erik (1911—1918) [=Ög]; III. Södermanland, ed. Brate, Erik i Wessén, Elias (1924—1936) [=Sö]; IV. Småland, ed. Kinander, Ragnar (1935—1961) [=Sm]; V. Västergötland, ed. Jungner, Hugo i Svärdström, Elisabeth, vol. 1 (1940—1970; не завершений) [=Vg]; VI—IX. Uppland, ed. Wessén, Elias i Jansson, Sven B. F., томи 1—4 (1940—1958; не завершений) [=U]; X. Ще не завершений; XI—XII. Gotland, ed. Jansson, S. B. F.; Wessén, Elias, i Svärdström, E., 2 томи (1962—1978) [=G]; XIII. Västmanland, ed. Jansson, S. B. F. (1964) [=Vs]; XIV. част. 1: Närke, ed. Jansson, S. B. F. (1975); част. 2: Värmland, ed. Jansson, S. B. F. (1978).

Дуже гарний вступ до шведських рунічних написів міститься в праці Sven B. F. Jansson-а Runinskrifter i Sverige (Sthlm, Göteborg, Uppsala, [1963]), 192 pp. Скорочений англійський варіант був підготовлений Foote, Peter G., The Runes of Sweden (London, 1962), 168 pp.

Протягом кількох років до першої світової війни Федір (Фрідріх) Олександрович Браун (1862—1942) працював над виданням 105 рунічних написів (95 зі Швеції), пов'язаних зі Східною Європою. Його видання містило докладний філологічний та історичний коментар на понад 300 сторінок, однак з невідомих

причин ця праця так і не побачила світ[1]. Учениця Брауна Олена Ридзевська (1890—1941 рр.) продовжила роботу над виданням такої збірки. Її збірка нараховувала 100 рунічних текстів, однак дослідниця передчасно померла під час блокади в Ленінграді і її праця також залишилася незавершеною[2]. Упродовж 1970—1971 рр. тему рунічних написів як історичного джерела з історії Східної Європи опрацьовував я, а Олена Мельникова взялася завершити роботу, розпочату Брауном та Ридзевською. «Корпус» Мельникової з'явився 1977 р. Однак її методологія відрізнялася від моєї, тому в цьому томі я вмістив свої власні рунічні матеріали[3].

Слід згадати ще про три збірки рунічних написів. Перша — це представницька збірка текстів, виконаних молодшим футарком, в «Anthologie runique», додана до праці Musset L. et Mossé F. Introduction à la runologie (Paris, 1965), pp. 378—445 (nos. 47—165; скор.: M). Другою є збірка написів вікінґівського періоду — «Sichere Inschriften über Auslandsfahrten», видана Рупрехтом в його праці «Die ausgehende Wikingerzeit» (Göttingen, 1958), pp. 125—165, nos. 1—197 (скор.: R). І, нарешті, збірка написів вікінґівського періоду, виконаних шведсько-норвезькими рунами, — Johnsen, Ingrid S. Stuttruner i vikingtidens innskrifter (Oslo, 1958; скор.: J).

Вибрана бібліографія

Aakjær, Svend. «Old Danish Thegns and Drengs», *APS* 2 (1928), pp. 1—30.

Адмони, В. Г. и Сильман, Т. И. «Предварительное сообщение о рунической надписи из Старой Ладоги», *Сообщения Государственного Эрмитажа* 11 (Л., 1957), с. 40—43.

Andersen, Harry. «Det yngre Runealfabets oprindelse», *ANF* 62 (1947), pp. 203—227.

[1] Стосовно Брауна див.: Свердлов М. Б. Ф. А. Браун — исследователь скандинавских источников по истории Древней Руси //Скандинавский сборник. — 1976. — 21. — Сс. 221—225.

[2] Про збірку О. Ридзевської див.: Мел, с. 26; пор. с. 9.

[3] Див. мій огляд в Kritika 14:1 (1978), pp. 21—29. Стислий огляд даних з рунічних написів стосовно скандинавів на Русі та у Візантії було опубліковано М. Свердловим в «Археологическом ежегоднике за 1972 год». — М., 1974. — Сс. 102—109.

Antonsen, Elmer H. *A Concise Grammar of the Older Runic Inscriptions* (Sprachstrukturen Reihe A: Historische Sprachstrukturen) (Tübingen, 1975), xii + 111 pp.

Antonsen, E. H. «The Proto-Norse Vowel System and the Younger Fuþark», *Scandinavian Studies* 35 (1963), pp. 195—207.

Arne, Ture Johnsson. «Austr i Karusm' och Särklandnamnet», *Fv* 42 (1947), pp. 290—305.

Arne, T. J. «Biskop Osmund», *Fv* 42 (1947), pp. 54—56.

Arne, T. J. *La Suède et l'Orient* (Uppsala, 1914).

Arne, T. J. «Den svenska runstenen från ön Berezanj utanför Dnieprmynningen», *Fv* 9 (1914), pp. 44—48.

Arne, T. J. «Sveriges förbindelser med Östern under vikingatiden. Ett arkeologiskt bidrag», *Fv* (1911), pp. 1—66.

Arne, T. J. «Viktdosan från Sigtuna», *Fv* 7 (1912), pp. 64—66.

Балтин-Кольский, А. О рунической надписи из Старой Ладоги // Скандинавский сборник (1959). — Сс. 19—22.

Benedikz, Benedikt S. «Runic inscriptions concerning Varangians», in: Blöndal, Sigfús — Benedikz, B. S. *The Varangians of Byzantium* (Cambridge, 1978), pp. 223—233.

Bergman, Bengt. *Uppländsk run- och bildstenristning. En konsthistorisk studie* (Sthlm, 1946).

Brate, Erik. «Ardre-stenarne», *ANF* 18 (1902), pp. 132—141.

Brate, E. *Pireus-lejonets runinskrift* (Antikvarisk Tidskrift för Sverige 20: 3) (Sthlm, 1914), 48 pp.

Brate, E. and Bugge, Sophus. *Runverser. Undersökning av Sveriges metriska runinskrifter* (Antikvarisk Tidskrift för Sverige 10: 1) (Sthlm, 1891), 442 pp.

Brate, E. *Sveriges runinskrifter*, 2d ed. (Natur och Kultur 11) (Sthlm, 1928), 152 pp.

Brate, E. *Svenska runristare* (VHAAH 33: 3) (Sthlm, 1925), 140 pp.

Браун, Федор (Фридрих) Александрович. Днепровский порог в рунической надписи // Сборник археологических статей, поднесенный А. А. Бобринскому (СПб., 1911). — Сс. 270—276.

Braun, F. A. «Das historische Russland im Nordischen Schrifttum des X—XIV Jahrhunderts», *Festschrift für Eugen Mogk* (Halle a. S., 1924), pp. 150—195.

Braun, F. A. «Hvem var Yngvarr enn víðfǫrli? Ett bidrag til Sveriges historia under XI århundradets första hälft», *Fv* (1910), pp. 99—118.

Браун, Ф. А. Кто был Ингвар-путешественник // Записки Неофилологического Общества (СПб., 1910). — Сс. 131—153.

Браун, Ф. А. Шведская руническая надпись, найденная на о. Березани // Известия Археологической комиссии (СПб., 1907). — Сс. 66—75.

Брим, В. А. Путь из варяг в греки // BAS-S, 1931: 2. — Сс. 201—247.

Brix , Hans. *Studier i nordisk Runemagi. Runemesterkunsten, upplandske Runestene, Rökstenen, nogle nordiske Runetexter* (Kbh, 1928), 126 pp.

Brøndum-Nielsen, Johannes. «Danske Runeindskrifter», *ÅNO*. 3rd series 7 (1917), pp. 175—220.

Brøndum-Nielsen, J. «Danske Runeindskrifter», *NK* VI (1933), pp. 114—144.

Bugge, Alexander. «Altschwedische Gilden», *ViertSuWG* 11 (Stuttgart, 1913), pp. 129—156.

Bugge, A. «Novgorod somvarjagisk by», *Nordisk Tidskrift* 29 (1906), pp. 573—588.

Bugge, Sophus, «Ølands runeindskrifter», *ÅNO*. 2d series 15 (1900), pp. 1—16.

Bæksted, Anders. *Målruner og Troldruner: Runemagiske studier* (Kbh, 1952).

Christiansson, Hans. *Sydskandinavisk stil. Studier i ornamentiken på de senvikingatida runstenarna* (Uppsala, 1959), 282 pp. + 190 figs.

Ebel, Elsa. *Die Terminologie der Runentechnik* (Göttingen, 1963).

Ekholm, Gunnar. «Var låg Rökstenens Hreidgotaland?», *Namn och Bygd* 45 (1957), pp. 164—169.

Ekholm, G. «Var restes runstenarna?», *Fv* 45 (1950), pp. 137—147.

Elliott, Ralph W. V. *Runes. An Introduction*, 2d ed. (Manchester, 1963).

Энговатов, Н. В. Находки рунических надписей на территории СССР // Скандинавский сборник, т. 6 (1963). — Сс. 229—259.

von Friesen, Otto. «De svenska runinskrifterna», *NK* VI (1933), pp. 145—248.

von Friesen, O. «En runsten från Hallfreda i Follingbo», *Got Ark* 6 (Visby, 1934), pp. 46—49.

von Friesen, O. «Håkon jarl på Komstadsstenen vid Sävsjö», *Meddelanden från Norra Smålands fornminnesförening* 6 (Jönköping, 1922), pp. 39—51.

von Friesen, O. «Historiska runinskrifter», *Fv* 5 (1909), pp. 57—85; 6 (1911), pp. 105—125.

von Friesen, O. «Hvem var Yngvarr enn víðfǫrli?» *Fv* (1910), pp. 199—209.

von Friesen, O. «Om staden Sigtunas ålder och uppkomst», *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 37 (Uppsala, 1922), pp. 33—63.

von Friesen, O. *Rökstenen. Runstenen vid Röks kyrka, Lysings härad. Östergötland, läst och tydd* (Sthlm, 1920), xii + 147 pp. + 4 pl.

von Friesen, O. *Rö-stenen i Bohuslän och runorna i Norden under folksvandringstiden* (UUÅ 4) (Uppsala, 1924), 165 pp.

von Friesen, O. «Runbrynet från Timans i Roma. Ett minne från Gotlands storhandel», *Got Ark* 13 (1941), pp. 7—14.

von Friesen, O. «Run-grafstenen från S.Unnaryds Kyrka, Västbo härad», *Meddelanden från Norra Smålands fornminnes- och Jönköpings läns hembygdsförbund* 5 (Jönköping, 1919), pp. 84—89.

von Friesen, O. «Runinskriften från Timans i Roma», *ANF* 56 (1942), pp. 275—290.

von Friesen, O. «Runinskrifterna på en koppardosa, funnen i Sigtuna augusti 1911», *Fv* 7 (1912), pp. 6—19.

von Friesen, O. *Runorna i Sverige*, 3d ed. (Uppsala, 1928), 95 pp.

von Friesen, O. *Sparlösastenen. Runstenen vid Salems kyrka, Sparlösa socken, Västergötland, läst och tydd* (VHAAH 46: 3) (Sthlm, 1940).

von Friesen, O. *Upplands runstenar. En allmänfattlig öfversikt* (Uppsala, 1913), 96 pp., 1 map.

von Friesen, O. «Ur Sigtunas äldsta historia (I anslutning till prof. Juels «Sigtunas runstenar»). Ett frisiskt handelsgille i Sigtuna pä 1000 — talet», *Upplands forminnesförenings tidskrift* 26 (1910), pp. 11—19.

Gardell, Sölve. *Gravmonument från Sveriges medeltid. Typologi och kronologi* I (Sthlm, 1937).

Gardell, S. «Till tolkningen av tvenne runristade västgötastenar», *Fv* 29 (1934), pp. 339—348.

Grandjean, Louis E. «De danske gotlandsfarere», *Søhistoriske skrifter* 4 (Visby, 1950).

Gutenbrunner, Siegfried; Jankuhn, Herbert, und Laur, Wolfgang. *Völker und Stämme Südostschleswigs im frühen Mittelalter* (Schleswig, 1952), viii+183 pp.

Hjärne, Erland. «Märke, män och mästare. Några ord om runristningen på Hogränstenen», *Saga och Sed* (Uppsala, 1945), pp. 43—70.

Hjärne, E. *Rod och runor* (Uppsala, 1947).

Höfler, Otto. «Der Rökstein und die Sage», *ANF* 78 (1963), pp. 1—121.

Höfler, O. «Der Rökstein und Theodorich», *ANF* 90 (1975), pp. 92—110.

Höfler, O. *Der Runenstein von Rök und die germanische Individualweihe* (Germanisches Sakralkönigtum 1) (Tübingen and Köln, 1952), xx + 412 pp. + 7 pl.

Höfler, O. «Zum Streit um den Rökstein», *ANF* 81 (1966), pp. 229—254.

Høst, Gerd. «Innskriften fra Gamla Ladoga: to runestudier», *NTS* 19 (1960), pp. 418—488.

Jacobsen, Lis. «Danmarkar bot», *ÅNO* 1945, pp. 104—110.

Jacobsen, L. *Eggjum-Stenen. Forsøg paa en filologisk tolkning* (Kbh, 1931), 111 pp. + 1 pl.

Jacobsen, L. «Evje-stenen og Alstad-stenen», *Norske Oldfunn* 6 (Oslo, 1933), pp. 30—32.

Jacobsen, L. «Kong Haralds og kong Gorms Jelling-monumenter», *Scandia* 4 (1931), pp. 234—269.

Jacobsen, L. «Neuere dänische Runenforschung», *Forschungen und Fortschritte* 6: 16 (Berlin, 1930), pp. 206—208.

Jacobsen, L. «Rökstudier», *ANF* 76 (1961), pp. 1—50.

Jacobsen, L. «Runeindskrifternes vidnesbyrd om kampene omkring Hedeby. Fra Harald Gormssøn til Sven Estridssøn», *Scandia* 8 (1935), pp. 64—79.

Jacobsen, L. «Runelæsning og runetolkning», *APS* 5 (1931), pp. 127—189.

Jacobsen, L. *Svenskevældets fald. Studier til Danmarks oldhistorie i filologisk og runologisk lys* (Kbh, 1929), 160 pp. + 16 pl.

Jacobsen, L. «Syv runestens-tolkninger I», *ÅNO* 1935, pp. 170—185.

Jacobsen, L. «Vikingetidens 'historiske' danske runeindskrifter», *Scandia* 5 (1932), pp. 103—147.

Jacobsen, L. «Wimmer's Farmer-Stones. Critical Notes on Danish Runic Research», *APS* 1: 3 (1926), pp. 207—243.

Jankuhn, Herbert. «Grabhügel und Runensteine», *Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit*, 4th ed. (Neumünster, 1963), pp. 87—96 + 2 pl.

Jansson, Sven Birger Fredrik. «Billbystenen, Rybylundstenen och andra Uppländska runstensfynd», *Fv* 50 (1955), pp. 214—226.

Jansson, S. B. F. «De foro dristigt... Runstenarna berättar om vikingarnas färder», *Svenska turistföreningens årsskrift 1949* (Sthlm, 1949), pp. 101—129.

Jansson, S. B. F. «Den nyfunna runstenen vid Lilla Vilunda i Upplands Väsby», *Fv* 67 (1972), pp. 170—179.

Jansson, S. B. F. «Ett nyfunnet öländskt runbleck», *Fv* 52 (1957), pp. 74—76.

Jansson, S. B. F. «Ett östgötsk runstensfynd», *Fv* 60 (1965), pp. 50—59.

Jansson, S. B. F. «Ett uppländskt runstensfynd», [Festschrift] *Elias Wessén 15 april 1954* (Lund, 1954), pp. 86—96.

Jansson, S. B. F. «Gotlands runinskrifter», *Boken om Gotland* I (Visby, 1945), pp. 138—152.

Jansson, S. B. F. «Hammarbystenen och Hammarbykistan», *Fv* 54 (1959), pp. 188—199.

Jansson, S. B. F. «Järvsöstenen», *Fv* 47 (1952), pp. 97—111.

Jansson, S. B. F. «A Newly Discovered Runestone in Törnevalla Church, Östergötland», *Early English and Norse Studies Presented to H. Smith* (London, 1963), pp. 110—119.

Jansson, S. B. F. «Några nyfunna runinskrifter», *Fv* 37 (1942), pp. 225—230.

Jansson, S. B. F. «Några okända uppländska runinskrifter», *Fv* 41 (1946), pp. 257—280.

Jansson, S. B. F. «Om främmande länders och orters namm i svenska runinskrifter», *Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift* (1954), pp. 32—55.

Jansson, S. B. F. *Om runristningar i Täby köping* (Täby hembygdsförenings skriftserie no. 1: *Runristningarna i Täby köping*) (Täby, 1955), 72 pp.

Jansson, S. B. F. *Om runristningarna i Täby* (Täby hembygdsförenings skriftserie no. 10: *Runristningarna i Täby*) (Täby, 1971), 74 pp.

Jansson, S. B. F. «Om runstensfynden vid Köping på Öland», *Fv* 49 (1954), pp. 83—90+2 pl.

Jansson, S. B. F. «Rapport om östgötska och småländska runfynd», *Fv* 54 (1959), pp. 93—112, p. 267.

Jansson, S. B. F. *The Runes of Sweden*, trans. by Peter G. Foote (London, 1962), 168 pp.

Jansson, S. B. F. «Runinskrifter», *En bok om Mälarlandskapen: Bygd och näringar genom tiderna* (Sthlm, 1953), pp. 77—100.

Jansson, S. B. F. «Runinskrifter i Norrtäljetrakten», *Norrtäljetrakten under forntiden* (Lund, 1946), pp. 50—86.

Jansson, S. B. F. *Runinskrifter i Sverige* (Sthlm, 1963), 192 pp.

Jansson, S. B. F. «Runstenarna i Dalums kyrka», *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 5 (Skara, 1942), pp. 60—69.

Jansson, S. B. F. «'Runstenen' på Åholmen i Rytterns socken», *Fv* 58 (1963), pp. 316—317.

Jansson, S. B. F. «Runstenen i Ryssby Kyrka», *Fv* 59 (1964), pp. 225—235.

Jansson, S. B. F. «Runstenen i Stora Ryttems kyrkoruin», *Västmanlands fornminnesförenings årsskrift 28—29/1940—1941* (Västerås, 1941), pp. 1—8.
Jansson, S. B. F. «Runstensfynd i kyrkmurar», *Fv* 53 (1958), pp. 241—257.
Jansson, S. B. F. «Skaldinnan och runstenen», *Fv* 58 (1963), pp. 303—310.
Jansson, S. B. F. «Skinnastenen i Tillinge», *Fv* 68 (1973), pp. 144—151.
Jansson, S. B. F. «Sörmländska runstensfynd», *Fv* 43 (1948), pp. 282—314.
Jansson, S. B. F. *Stenfynden i Hovs kyrka* (Fil Ark 9) (Lund, 1962), 39 pp. + 14 pl.
Jansson, S. B. F. «Svenska utlandsfärder i runinskrifternas ljus», *Svenska spår i främmande land* 3 (Göteborg, 1956), pp. 1—48.
Jansson, S. B. F. *Swedish Vikings in England. The Evidence of the Rune Stones* (The Dorothea Coke Memorial Lecture... University College, London, 11 March 1965) (London, 1966), 20 pp.
Jansson, S. B. F. «Till tolkningen av Gårdbystenen på Öland», *ANF* 62 (1947), pp. 186—195.
Jansson, S. B. F. «Törnevalla kyrkas runstenar», *Meddelanden från Östergötlands och Linköpings stads museum* (1960/61), pp. 219—237.
Jansson, S. B. F. «Två återfunna uppländska runstenar», *Fv* 61 (1966), pp. 21—31.
Jansson, S. B. F. «Uppländska runstensfynd», *Fv* 48 (1953), pp. 262—280.
Jansson, S. B. F. «Uppländska, småländska och sörmländska runstensfynd», *Fv* 49 (1954), pp. 1—24.
Jansson, S. B. F. «Ytterligare några nyfunna runinskrifter», *Fv* 38 (1943), pp. 309—318.
Jansson, S. B. F. «Ännu några runfynd från senare år», *Fv* 54 (1959), pp. 241—267.
Johnsen, Ingrid Sanness. *Stuttruner i vikingtidens innskrifter* (Oslo, 1968), xiii+367 pp. + xxii pl. + 1 map.
Juel, Hans Oscar. «Sigtunas runstenar», *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 26 (Sthlm, 1910), pp. 1—10 + 9 pl.
Jungner, Hugo. «Sparlösastenen. Västergötlands Rök — ett hövdingamonument från folkvandringstiden», *Fv* 33 (1938), pp. 193—229.
Kiil, Vilhelm. «Runepinnen fra Gamle Ladoga», *ANF* 79 (1964), pp. 31—42.
Kinander, Ragnar. «Några runstenar och vad de berätta», *Medde-*

landen från Norra Smålands fornminnes-och Jönköpings läns hembygdsförbund 1947 (Jönköping, 1947), pp. 55—69.

Kinander, Ragnar. *Kronobergs läns runinskrifter granskade och tolkade* (Uppsala, 1935), xi, 146, *11 pp., xxxix pl.

Kleiber, Boris. «Alstadsteinen i lyset av nye utgravninger ved Kiev», *Viking* 29 (1965), pp. 61—75.

Klingenberg, Heinz. *Runenschrift, Schriftdenken, Runeninschriften* (Heidelberg, 1973), 415 pp. + 32 pl.

Koefoed, H. A. «The Heroic Age in Scandinavia in Light of the Danish Inscriptions in the Younger Runes», *Scandinavian Studies* 35: 2 (Lawrence, Kansas, 1963), pp. 110—122.

Krause, Wolfgand. «Der Runenstein von Pilgårds», *NGAW* 1952: 3, pp. 53—68 + 1 pl.

Krause, W. «Die Runeninschrift von Alt-Ladoga», *NTS* 19 (1960), pp. 555—563.

Krause, W. «En vikingafärd genom Dnieprforsarna», *Got Ark* (1953), pp. 7—13.

Krause, W. *Was man in Runen ritzte?*, 2d ed. (Halle a. S., 1943).

Krause, W. «Zum Stand der Runenforschung», *GGA* 202: 5 (1940), pp. 181—205.

Kristensen, Marius. «Bornholms runeindskrifter», *Bornholmske samlinger* 20 (Rønne, 1929), pp. 50—58.

Laur, Wolfgang. *Runendenkmäler in Schleswig-Holstein* (Neumünster, 1961).

Liestøl, Aslak. «Correspondence in Runes», *Mediaeval Scandinavia* 1 (1968), pp. 17—27.

Liestøl, A. «The Literate Viking», *Proceedings of the 6th Viking Congress* (London, 1971), pp. 69—78.

Liestøl, A. «Runer frå Bryggen», *Viking* 27 (1963), pp. 5—53.

Liestøl, A. «Runic Inscriptions», *Varangian Problems* (Scando-Slavica, Supplementum I) (Kbh, 1970), pp. 121—132.

Lindquist, Ivar. «Die Inschrift mit Runen aus dem Burgberg zu Daugmale, Lettland», *Celi* 14 (Lund, 1969), pp. 33—34.

Lindquist, I. *Religiösa runtexter. II. Sparlösa-stenen. Ett svenskt runmonument från Karl den Stores tid, upptäckt 1937.* (VSL) (Lund, 1940).

Lindquist, I. «Två Låländska runinskrifter som nämna Svearna», *APS* 3: 4 (1928—1929), pp. 289—328.

Lindqvist, Sune. «Emund slema och Ingvar vittfaren», *Saga och Sed* (Uppsala, 1968), pp. 74—98.

Lindqvist, S. *Gotlands Bildsteine*, 2 vols. (Sthlm, 1941—1942).

Lindqvist, S.«Jarlabanke-släktens minnesmärken», *Nordiska arkeologmötet i Stockholm, 1922* (Sthlm, 1923), pp. 123—141.

Lindqvist, S. «Varins maning på Rökstenen», *ANF* 82 (1967), pp. 197—242.

Lindqvist, S. «Yngre vikingastilar», *NK* XXVII (1931), pp. 144—179.

Ljunggren, Karl Gustav. «*Landman* och *boman* i vikingatida källor», *ANF* 74 (1959), pp. 115—135.

Ljunggren, K. G. «Minnesstrofen på Högbystenen», *ANF* 79 (1964), pp. 43—62.

Lodin, Sven. «Till frågan om Södermanlands kristnande med särskild hänsyn till runstenarnas vittnesbörd», *Teologisk årsbok utg. av Lutherska kyrkosamfundet* (Uppsala, 1937), pp. 71—97.

Loman, Bengt. «Rökrunorna som grafematiskt system», *ANF* 80 (1965), pp. 1—60.

Макаев, Э. А. Руническая надпись из Новгорода // Советская археология (1962: 3).— Сс. 309—311.

Marstrander, Carl Johan Sverdrup. «Bredsideinnskriftene på Alstadstenen», *ANVAO* (Festskrift til O. Broch) (Oslo, 1947), pp. 105—144.

Marstrander, C. J. S. «Joruns innskrift på Alstadstenen», *NTS* 14 (1947), pp. 236—292.

Marstrander, C. J. S. «Om innskriften på Sparlösa-stenen», *NTS* 17 (1954), pp. 503—535.

Медведев, А. Ф. Загадочная надпись начала XI в. из Новгорода // Славяне и Русь (Festschrift Б. А. Рыбаков) (М., 1968). — Сс. 437—439.

Мельникова, Елена Александровна. Экспедиция Ингвара путешественника на восток и поход русских на Византию 1043 г. // Скандинавский сборник 21 (1976). — Сс. 74—87.

Мельникова, Е. А. Скандинавские рунические надписи. Тексты, перевод, комментарии // Древнейшие источники по истории народов СССР (М., 1977). — 276 с. (=скор. Мельникова, Надписи або *Мел*).

Мельникова, Е. А. Сведения о древней Руси в двух скандинавских рунических надписях // История СССР (1974: 6). — Сс. 170—178.

Мельникова, Е. А. Свидетельства скандинавских рунических надписей XI—XII вв. о народах восточной Европы // Скандинавский сборник (1975). — Сс. 158—166.

Moltke, Erik. «Tømrer-runer», *ÅNO* (1953), pp. 151—156.
Montelius, Oscar. «Svenska runstenar om färder österut», *Fv* 9 (1914), pp. 81—124.
Nerman, Birger. «Arkeologisk datering av vendeltidens nordiska runinskrifter», *Fv* 42 (1947), pp. 109—141.
Nicolaissen, O. «Bautastene i det høie norden», *ÅNO*, 2d ser., 12 (1897), pp. 57—74.
Nielsen, Karl Martin. «Bække-Læborg-stenene og den lille Jelling-sten», *ÅNO* (1954), pp. 252—264.
Nielsen, K. M. «Danmarkar Bot», *ÅNO* (1943), pp. 159—167.
Nielsen, K. M. «Kan Danmarkar Bot betyde Danmarks Bødning?» *ÅNO* (1946), pp. 167—275.
Nielsen, K. M. «Jelling Problems: A Discussion», *Mediaeval Scandinavia* 7 (1974), pp. 156—179.
Nielsen, K. M. «Kuml», *Kuml. Årbog for jysk arkæologisk selskab* 3 (1953), pp. 7—14.
Nielsen, K. M. *Om dateringen af de senurnordiske runeindskrifter, synkopen og 16 tegns futharken* (Kbh, 1970), 51 pp.
Nielsen, K. M. «Til runedanskens ortografi», *ANF* 75 (1960), pp. 1—78.
Nielsen, K. M. «Var thegnerne og drengene kongelige hirdmænd?» *ÅNO* (1945), pp. 111—121.
Nielsen, Niels Åge. *Runerne på Rökstenen* (Odense University Studies in Scandinavian Languages 2) (Odense, 1969), 68 pp. + 4 pl.
Nordén, Arthur. «Bidrag till svensk runforskning», *VHAAH* 55 (1943), pp. 143—232.
Nordén, A. «Magiska runinskrifter», *ANF* 53 (1937), pp. 147—189.
Nordén, A. «'Sparlösa' och 'Kälvesten' våra äldsta historiska runinskrifter», *Fv* 56 (1961), pp. 256—270.
Nordén, A. «Tre märkliga run-fynd vid Söderköping», *S:t Ragnhilds gilles årsbok* (Söderköping, 1937).
Nylén, Erik. *Gotländischer Runensteinstil I* (Uppsala, 1972).
Olrik, Axel. «Runestenenes vidnesbyrd om dansk åndsliv», *Dania* 4 (Kbh, 1897), pp. 24—42, pp. 107—122.
Olsen, Magnus. «De norröne runeinnskrifter», *NK* VI (1933), pp. 83—113.
Olsen, M. «De skaanske og bornholmske Runestene», *Danske studier* (1906), pp. 20—39.
Olsen, M. «Et 'græsk' stedsnavn i et svensk runeindskrift», *Festskrift tillägnad Hugo Pipping* (Helsingfors, 1924), pp. 411—418.

Olsen, M. *Karlevi-stenen* (ANVAO 1956: 1) (Oslo, 1957).

Olsen, M. *Om Troldruner* (Uppsala, 1917).

Olsen, M. «Runebrynet fra Holm på Helgeland», *ANVAO* (Oslo, 1947), pp. 179—191.

Olsen, M. «Runic Inscriptions in Great Britain, Ireland and the Isle of Man», *Viking Antiquities in Great Britain and Ireland* 6 (Oslo, 1954), pp. 151—233.

Petersen, Jan. «Eldre Vikingestil», *NK* XXVII (1931), pp. 124—143.

Pipping, Hugo. *Om runinskrifterna på de nyfunna Ardre-stenarna* (Uppsala, 1901), 69 pp., III, 11 pl.

Plutzar, Friedrich. *Die Ornamentik der Runensteine* (VHAAH 34: 6) (Sthlm, 1924), 105 pp.

Rafn, C. C. *Inscription runique du Pirée* (Kbh, 1856), 253 pp.

Раудоникас, В. И. и Лаушкин, К. Д. Об открытии в Старой Ладоге рунической надписи на дереве в 1950 году // Скандинавский сборник (1959). — Сс. 23—44+2 табл.

Ruprecht, Arndt. *Die ausgehende Wikingerzeit im Lichte der Runeninschriften* (Göttingen, 1958), 188 pp. + 8 maps.

Sander, Fredrik. *Marmorlejonet från Piræeus med nordiska runinskrifter* (Sthlm, 1896), 47 + (1) pp. + 2 pl.

Shetelig, Haakon. «The Norse Style of Ornamentation in the Viking Settlements», *Acta Archeologica* 19 (1948), pp. 69—113.

Simonsen, Marie Ingerslev. «The Kirkjubø Runic Stone», *APS* 24 (1959), pp. 107—124+4 pl.

Смирницкий, Александр Иванович. Шведские рунические надписи эпохи викингов // Труды Московского Института истории, философии и литературы [Филологический факультет. Сборник статей по языкознанию] (М., 1939). — Сс. 211—249.

Steenstrup, Johannes. «De danske runestene i deres forhold til landets og folkets historie. Nogle Undersøgelser», *Festskrift til Kristian Erslev* (Kbh, 1927), pp. 61—84.

Stephens, George. *Handbook of the Old Northern Runic Monuments of Scandinavia and England* (London, 1884), xxiv + 281 pp.

Stephens, G. *The Old Northern Runic Monuments of Scandinavia and England*, 4 vols. (London, 1866—1901).

Svärdström, Elisabeth. «Lödöserunor om kärlek och vänskap», *Fv* 69 (1974), pp. 35—40.

Svärdström, E. and Gustavson, Helmer. «Runfynd 1973», *Fv* 69 (1974), pp. 208—215.

Svärdström, E. «Svensk Medeltidsrunologi», *Tor* 55 (1972), pp. 77—97.

Свердлов, М. Б. Известия шведских рунических надписей о скандинавах на Руси и в Византии // Археографический ежегодник за 1972 год (М., 1974). — Сс. 102—109.

Thompson, Clairborne Watkins. «Öpir's Teacher», *Fv* 67 (1972), pp. 16—19.

Thompson, C. W. *Studies in Upplandic Runography* (Diss.) (Cambridge, Mass., 1969), x + 325 pp.

Thompson, C. W. «A Swedish Runographer and a Headless Bishop», *Medieval Scandinavia* 3 (Odense, 1971), pp. 50—62.

Thulin, Alf. «Ingvarståget — en ny datering?» *ANF* 90 (1975), pp. 19—29.

Wessén, Elias. «Det svenska runverket», *Fv* 47 (1952), pp. 193—210.

Wessén, E. *Från Rök till Forsa. Om runornas historia under vikingatiden* (*Fil Ark* 14) (1969), 38 pp. + 9 pl.

Wessén, E. *Historiska runinskrifter* (VHAAH, Filologisk-Filosofiska serien 6) (Sthlm, 1960), 46 pp. + 24 pl.

Wessén, E. «Nytt om Rök-stenen», *Fv* 48 (1953), pp. 161—177.

Wessén, E. «Om Ingvar den vittfarne, en sörmländsk vikingahövding», *Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria* 30 (Strängnäs, 1937), pp. 3—17.

Wessén, E. *Om vikingatidens runor* (*Fil Ark* 6) (Sthlm, 1957), 23 pp.

Wessén, E. *Runstenen vid Röks kyrka* (VHAAH 5) (Sthlm, 1958), 112 pp. [pp. 1—89 text; pp. 93—112 pl.]

Wessén, E. «Skänningebygdens runinskrifter», *Skänninge stads historia* (Skänninge, 1929), pp. 14—22.

Wessén, E. *Skänningebygdens runinskrifter* (*Fil Ark* 10) (Sthlm, 1966), 27 pp. + 8 pl.

Wessén, E. «Teoderik — myt eller hjältesaga?», *ANF* 79 (1964), pp. 1—20.

Westland, Börje. «Om runstensfragment vid Hagby i Täby sn», *Fv* 59 (1964), pp. 152—156.

Widéen, Harald. *Västsvenska vikingatidsstudier* (Skrifter utg. av Göteborgs arkeol. museum, No. 2) (Göteborg, 1955).

Wimmer, Ludvig Frans Adalbert. *De danske Runemindesmærker*, 4 vols. (Kbh, 1893—1908).

Wimmer, L. F. A. «Runeskriftens oprindelse og Udvikling i Norden», *ÅNO* 9 (1874), pp. 1—270 + 3 pl.

Правова література

Давньоскандинавські закони

Основні посібники та видання (див. також сс. 491—503)

З п'яти рукописів давньої редакції, що збереглися — Gulaþingslǫg, тільки пергаментний Codex Rantzovianus від прибл. 1250 р. (Королівська бібліотека, Копенгаґен, E don. var. 137, 4°) дійшов до нас майже повністю (бракує лише трьох сторінок). Gulaþingslǫg був опублікований Р. Кейзером і П. А. Мунхом у корпусі NGL I (Chria, 1846), pp. 1—118[1].

Frostaþingslǫg дійшов до нас у Codex Resenianus (AM 312, fol.; AM 1155, fol.; AM 314, fol.; AM 311, fol.; AM 310, fol.) і в пергаментному рукопису першої чверті XIV ст. (AM 60, 4°). Він також був опублікований Р. Кейзером і П. А. Мунхом у NGL I (Chria, 1846), pp. 119—258; див. також NGL IV (Chria, 1885), pp. 19—65.

Обидва збірники законів переклав англійською Лоуренс Марселлюс Ларсон: The Earliest Norwegian Laws being the Gulathing Law, pp. 32—210 і The Frostathing Law, pp. 211—405 (New York, 1935).

З Eiðsívaþinglǫg (Heiðsœvislǫg) і Borgarþingslǫg збереглись лише ті частини, що торкаються християнського закону (Christenret). Eiðsívaþinglǫg існує в двох версіях: довшій, старшій редакції (AM 68, 4°; XIV ст. = NGL I, pp. 375—393) і коротшій, пізнішій (AM 58, 4°; середина XIV ст. = NGL I, pp. 394—406).

Borgarþingslǫg міститься у трьох пергаментних рукописах першої половини XIV ст. Основною копією є AM 78, 4° (= NGL I, pp. 337—372; див. також NGL IV, 1885, pp. 66—77).

Німецький скандинавіст Рудольф Майсснер (1863—1948) переклав усі чотири давньоскандинавські провінційні закони німецькою; їх було опубліковано в серії Germanenrechte у Веймарі (підсерія: Norwegisches Recht) як т. 4 (Das Rechtbuch des Frostothings, [1939]; 2-ге видання [Witzenhausen, 1960], 281 pp.), 6 (Das Rechtbuch des Gulathings [1935], xxxvii + (1) + 208 pp.) і як т. 1 (Bruchstücke der Rechtbücher des Borgarthings und Eidsi-

---

[1] Див. також NGL IV (1885), pp. 3—19; переклад на новонорвезьку мову у: K. Robberstad, *Gulatingslovi*, 2d ed. (Oslo, 1952).

vathings [1942], куди входить оригінальний давньонорвезький текст (Borgarþingslǫg, pp. 1—73; Heiðsœvislǫg, pp. 74—133).

Збереглися частини двох відносно різних версій Grágás, обидві приблизно 1250—1260 pp. Це Konungsbók (Codex regius; GkS, 1157, fol.)[2] і Staðarhólsbók (AM 334 fol.)[3]. Третій рукопис, Skálaholtsbók (AM 351, fol.) — менш значний.

Перше уніфіковане видання Grágás, разом з латинським перекладом, підготував Тордур Свейнбйорнссон (1786—1856): Hin forna lögbók Íslendínga, sem nefnist Grágás. Codex juris Islandorum antiqvissimus, qvi nominatur Grágás... Praemissa commentatione historica et critica de hujus juris origine et indole, ab J. F. V. Schlegel conscripta (Kbh, 1829), vol. I, clxix + 505 (2) pp. + 1 facs.; vol. II, (4) + 410 + 133 + (2) pp. + 3 таблиці. Текст окремих рукописів уперше з'явився як критичне видання в трьох працях Вільг'яльмура Людвіґа Фінсена (1823—1892): Grágás. Islœndernes Lovbog i Fristatens Tid, udgivet efter det kongelige Bibliotheks Haandskrift [Codex regius] og oversat af... [Text] (Kbh, 1852), vol. I (2) + 250 pp.; vol. II, 252 pp. [= Grágás I]; [данський переклад] (Kbh, 1870), vol. I (2) + 248 pp.; vol. II (2) + 228 pp. Grágás efter det Arnamagnœanske Haandskrift Nr. 334 fol., Staðarhólsbók, udgivet af Kommissionen for det Arnamagnœanske Legat (Kbh, 1879), (8) + xxxv + (2) + 538 pp.; [= Grágás II]; Grágás. Stykker, somfindes i det Arnamagnœanske Haandskrift Nr. 351 fol., Skálholtsbók og en Rœkke andre Haandskrifter [що містить переважно текст християнського закону] tilligemed et Ordregister til Grágás (з дуже цінним глосарієм до Grágás, pp. 579—714), (Kbh, 1883), (4) + lvi + (4) + 716 pp. + 6 facs. [= Grágás III].

Андреас Гойслер опублікував свій німецький переклад Grágás [заснований переважно на Codex regius, вид. Фінсеном = Grágás I] у дев'ятому томі Germanenrechte: Isländisches Recht: Die Graugans (Weimar, 1937), xxx + 457 pp.

Вибрана бібліографія

Bergin, Alfred. *The Law of the Westgoths according to the Manuscript of Aeskil, Lawman of Västergötland, Sweden, 1200 A. D., with an Introduction and Explanatory Notes* (Rock Island, III. [1909]), 90 + (1) pp. + 1 facs.

---

[2] Facsimile ed. Pall Eggert Olason, *CCI* III (Kbh, 1932), fol., 10 pp. + 95 pl.

[3] Facsimile ed. Ólafur Lárusson in *CCI* IX (Kbh, 1936), fol., 14 pp. + 108 pl.

«Bjärköarätt», *KHL* I (1956), cols. 655—661 ([Загально і Швеція] by Wessén, Elias, cols. 655—658; Finland by Niitemaa, Vilho, cols. 658—659; Norway by Brattegard, Olav, cols. 659—660; [Denmark] «Landbirker» by Meyer, Poul, cols. 660—661).

Beauchet, Ludovic. *Le loi d'Upland* (Paris, 1908), xvi + 301 pp.

Beauchet, L. *Loi de Vestrogothie* (Paris, 1894), xxii + 464 pp.

Grunddal, Torben J. «Valdemars jordebog», *KHL* XXI (1977), cols. 332—334.

Hafström, Gerhard. «Dalalagen», *KHL* II (1957), cols. 623—626.

Hafström, G. «Hälsingelagen», *KHL* VII (1962), cols. 233—235.

Hafström, G. «Smålandslagen el. Tiohäradslagen», *KHL* XVI (1971), cols. 309—311.

Iuul, Stig. «Jyske Lov», *KHL* VIII (1963), cols. 50—51.

Jørgensen, Jens Ulf. «Skånske Lov», *KHL* XVI (1971), cols. 81—83.

Jørgensen, Poul Johannes. *Dansk Retshistorie*, 3rd ed. (Kbh, 1965), xvi + 590 + 16 pp.

Knudsen, Trygve. «Eidsivatingsloven», *KHL* III (1958), cols. 526—528.

Knudsen, T. «Frostatingsloven», *KHL* IV (1959), cols. 656—661.

Knudsen, T. «Gulatingsloven», *KHL* V (1960), cols. 559—565.

Kroman, Erik. «Eriks Sjællandske lov», *KHL* IV (1959), cols. 34—36.

Kroman, E. «Valdemars Sjællandske lov», *KHL* XIX (1975), cols. 460—462.

Larson, Laurence M. *The Earliest Norwegian Laws, being the Gulathing Law and the Frostathing Law* (New York, 1935), ix + (3) + 451 pp., спеціально «Introduction».

Lárusson, Magnús Már. «On the so-called 'Armenian' Bishops», *Studia Islandica* 18 (Rvík, 1960), pp. 23—38.

Lárusson, Ólafur. «Grágás», *KHL* V (1960), cols. 410—412.

Lárusson, Ó. *Grágás og lögbækurnar* (Árbók Háskóla Íslands 1922) (Rvík, 1923), (4) + 87 pp.

Lárusson, Ó. *Lov og ting*, tr. Helle, Knut (Bergen-Oslo, 1960).

Lárusson, Ó. *Lög och saga* (Rvík, 1958), 315 pp.

Lárusson, Ó. *Yfirlit yfir íslenzka rjettarsögu*, 2d ed. (Rvík, 1932), (4) + 138 pp.

Lundberg, Birger. «Upplandslagen», *KHL* XX (1975), cols. 331—334.

Macler, Frédéric. «Armenie et Islande», *Revue de l'histoire des religions* 87 (1923), pp. 236—241.

Nielson, Axel. «The Hälsinge Law», *CCSMA* VIII (Kbh, 1948), pp. xlvii-lxxxii.

Rasmussen, Paul. «Valdemars jordebog», *KHL* XIX (1975), cols. 456—460.

Schück, Adolf. «The Bjärköa Law», *CCSMA* VI (Kbh, 1946), xxviii—xlvi.

Seip, Didrik Arup. «Borgartingsloven», *KHL* II (1957), cols. 149—150.

Strömbäck, Dag. «The Uppland Law», *CCSMA* XIV (Kbh, 1960), pp. xxiv—xxxvii.

Ståhle, Carl Ivar. «Östgötalagen», *KHL* XXI (1977), cols. 50—53.

Taranger, Absalon. *Udsigt over den norske Rets Historie* 1 (Chria, 1898), vi + 102 pp.

Wessén, Elias. «Birca och Bjärkörätt», *Namn och Bygd* 11 (1923), pp. 135—178.

Wessén, E. «Dalalagen», *CCSMA* XVII (Kbh, 1964), pp. xxxvi-lxiii.

Wessén, E. «The Earlier Västgöta Law», *CCSMA* XII (Kbh, 1950), pp. xxvii-xliii.

Wessén, E. «The Gotland Law», *CCSMA* V (Kbh, 1945), pp. xxvii-xlii.

Wessén, E. «Gutalagen», *KHL* V (1960), cols. 601—602.

Wessén, E. «The Law of Södermanland», *CCSMA* IX (Kbh, 1948), pp. xxi-xxix.

Wessén, E. *Svenskt lagspråk* (Sthlm, 1965).

Wessén, E. «Till Birca-frågan», *Namn och Bygd* 13 (1925), pp. 39—60.

Wessén, E. «Västmannalagen (The Law of the Westmen)», *CCSMA* XX (Kbh, 1967), pp. xxx-l.

Давні фризькі закони

Основні посібники та видання

Не збереглося жодного рукопису Lex Frisionum. Він відомий лише з правового видання XVI ст.: Basil Johann Herold, Origines ac germanicarum antiquitatum libri, leges videlicet, Salicae... Frisionum... (Basel, 1557), pp. 131—148.

Існує два основних критичних видання закону. Одне Karl Freiherr von Richthofen, Lex Frisionum (MGH Leges [серія фоліо] III), (Hannover-Berlin, 1863), pp. 631—711. Друге — Federico Patetta, «La 'Lex Frisionum'», Est. dalle Memorie della Reale Accademia delle scienze di Torino II 43 (Torino, 1893), pp. 1—98. Lex Frisionum переклав німецькою Karl August Eckhardt у 3 т. своєї праці Die Gesetze des Karolingerreiches, 714—911[1]. III. Sachsen, Thüringer, Chamaven und Friesen (Weimar, 1934), pp. 61—127 (з паралельним латинським текстом).

Усі загальні давньофризькі права, написані цією мовою, увійшли до корпусу, складеного Карлом Фрейгерром фон Ріхтгофеном (1811—1888), Friesische Rechtsquellen (Berlin, 1840), xlii + 582 + (6) pp., зі спеціальним глосарієм того самого автора, Altfriesisches Wörterbuch (Göttingen, 1840), pp. (2) + 583—1165. Більшість зі збережених давньофризьких законів латиною були опубліковані Карлом фон Ріхтгофеном у його Untersuchungen über friesische Rechtsgeschichte 1 (Berlin, 1880), (vi) + (2) + 614 pp. Однак ці давні зібрання, так само як зібрання, видані фризькими вченими в XVIII—XIX ст. (напр., такими як Petrus Brantsma [1751—1788], Petrus Wierdsma [1729—1811], Tilemann Dothias Wiarda [1746—1826], Montanus de Haan Hettema [1796—1873]), були замінені монографічними виданнями й двома серіями, що відтворювали основні давньофризькі рукописи. Серія Oudfriese Taal-en Rechtsbronnen (скор. OTR), що видається з 1927 року в Гаазі Pieter Sipma-ю (1872—1961), представляє дипломатичні видання рукописів латинською і давньофризькою мовами[2]; серія Altfriesische Rechtsquellen, Texte und Übersetzungen (скор. AFR), що публікується Wybren Jan Buma-ю (Groningen) і Wilhelm Ebel-ем (Göttingen) з 1963 року, представляє критичні видання текстів, з приведеною до норми транскрипцією, написані давньофризькою мовою, з німецьким перекладом. Видання загальних давньофризьких законів в обох серіях помітно просунулося; бракує лише збірників законів із Вестерґо.

Цитуючи рукописи, фризькі вчені вживали початкові літери назв провінцій (напр., F для Фівольґо [Fivolgo]); якщо ж з даної

[1] Том II цієї серії, Germanenrechte (текст і переклад).

[2] З вичерпним описом рукописів (голландською та німецькою мовами) у передмові, а також повним індексом назв та Index-ом verborum у кінці тому.

провінції зберігся не один рукопис, тоді додавалася цифра (напр., R2=другий рукопис із провінції Рюстринґен). Доданий синоптичний список рукописів, що містять у собі тексти загальних фризьких законів, побудований за порядком їхнього складання:

R1[3] = Книга Asega, або перший Рюстринґенський манускрипт, пергаментний список останньої чверті XIII ст., Зібрання Niedersächsisches Staatsarchiv, Ольденбурґ, Best. 24, 1 Ab. No. 1. Це один із двох найдавніших фризьких списків[4], вид. W. J. Buma// OTR 11 (1961), viii=270, (2) pp. = AFR I (1963), pp. 24—119.

R2[5] = Список Oelrich-a, або другий Рюстринґенський манускрипт; копія XVIII ст. (виконана Ґергардом Ельріхом [пом. в 1789 р.], синдиком із Бремена) втраченого рукопису 1327 року, Зібрання Niedersächsisches Landesbibliothek в Ганновері, No. XXII, 1431, вид: W. J. Buma, OTR VIII (1954), vi = (1) + 140 pp. = AFR I (1963), pp. 122—159.

H2[6] = Список Скаліґера (Julius Caesar Scaliger, 1484—1558), або другий Гунсінґонський манускрипт, пергаментний список кінця XIII ст. або початку XIV ст., Провінційна бібліотека Фрисланду в Leeuwarden-i, Ms. Sc.; вид.: Jelle Hoekstra, OTR VI (1950), pp. 47—109 = AFR IV (1969), 158 pp.

H1[7] = Список фон Віхта (Mathias von Wicht, 1694—1778), або перший Гунсінґонський манускрипт, пергаментний список кінця XIII ст. або початку XIV ст., Провінційна бібліотека Фрисланду в Leeuwarden-i, Ms..W.; список було визнано копією H2; вид.: Jelle Hoekstra, OTR VI (1950), pp. 110—172.

EI[8] = Jus Amasanum, або перший Емесґонський манускрипт, копія бл. 1400 р., бібліотека Ґронінґенського університету,

---

[3] Описано в передмові до праці: W. J. Buma, OTR XI (1961), pp. 1—32; AFR I (1963), pp. 13—17.

[4] Найдавнішим давньофризьким рукописом є Littera Brocmanorum (B 1) — збірка місцевих законів Брокмерланду, укладена близько 1276 року; власне рукопис було написано невдовзі після 1276 року. Див. Bo Sjölin. Einführung in das Friesische (1969), p. 10 [скорочено — Einführung]. Він зберігається в Niedersächsisches Staatsarchiv в Ольденбурзі (ном. XXII, 1422). Littera Brocmanorum опубліковано Бумою в OTR V (1949), 307 pp. = AFR II (1965), 136 pp.

[5] Описано в працях: W. J. Buma, OTR VIII (1954), pp. 1—50; AFR I (1963), pp. 17—18.

[6] Описано в працях: Hoekstra OTR VI (1950), pp. 1—16, pls. 17, 43; Buma, AFR IV (1969), pp. 9—10.

[7] Описано в працях: Hoekstra OTR VI (1950), pp. 16—25, pl. 18, 43; Buma, AFR IV (1969), p. 10.

[8] Описано в працях: P. Simpa, OTR IV (1943), pp. 11—41; Buma, AFR III (1967), pp. 9—10.

зібрання Genootschap Pro Excolendo Jure Patrio, no. PE 13; вид.: P. Sipma в OTR IV (1943) = AFR III (1967), pp. 16—99.

F[9] = Codex Emmen, або Фівольґонський манускрипт, паперовий список прибл. 1427—1450 рр., Провінційна бібліотека Фрисланду в Leeuwarden-і, колекція фон Ріхтгофена, № 4; вид.: Bo Sjölin в OTR XII (1970), (viii) + 415 pp. (частина перша, Вступ і Текст, частина друга, глосарій і покажчик — у стадії підготовки) = AFR V (1972), 245 pp.

J або W 2[10] = Jus Municipale Frisonum, або другий Вестерґонський манускрипт, паперова копія прибл. 1550 р. втраченого списку 1464 р., Провінційна бібліотека Фрисланду в Leeuwarden-і, колекція фон Ріхтгофена. Існує лише старе видання: M. de Haan Hettema, Oude Friesche Wetten II (Leeuwarden, 1847), pp. 1—306.

U або W 3 = Codex Unia, або третій Вестерґонський манускрипт; оригінал копії, зробленої Sidzo Wningha Unia з Вірдума в 1475 р. (з манускрипту XIV ст.), було втрачено; U відомий із зібрання точних копій, створеного Francisus Junius-ом (1589—1674), що зберігається в Бодлейянській бібліотеці Оксфордського університету; ms. Jun. 49, 4° (transcripts) і ms. Jun. 109, 8° (коляції в тексті інкунабули 1485 р.)[11].

D, Dr або W 1[12] = Incunabulum (Oude Druk або Freeska Landriucht), або перший Вестерґонський кодекс, надрукований,

[9] Описано в працях: Bo Sjölin, OTR XII (1970), pp. 3—25; Buma, AFR V (1972), pp. 12—18.

[10] Описано в працях: von Richthofen, Untersuchungen I (1880), pp. 25—26; H. S. E. Bos — van der Heide, *Het Rudolfsboek* (1937), pp. 2—4; Hoekstra, Die gemeinfriesischen Küren (1940), pp. 34—36. Пор. також: von Richthofen, Friesische Rechtsquellen (1840), pp. xxv—xxvi.

[11] Бодлейянські кодекси було відкрито Theodor Siebs-ом, який описав їх у праці *Westfriesische Studien* (Anhang zu den Abhandlungen der K. Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin) (Berlin, 1895), pp. 6—29. Див. також: Siebs у Philipp Heck, *Die altfriesische Gerichtsverfassung* (Weimar, 1895), pp. 487—490; Sydney Fairbanks, *The Old West Frisian Skeltana Riucht* (Cambridge, 1939), pp. 6—8; H. S. E. Bos — van der Heide, *Het Rudolfsboek* (1937), pp. 7—9; Hoekstra, *Die gemeinfriesischen Küren* (1940), pp. 40—42.

[12] Опис подано в праці Montanus de Haan Hettema, «Beknopte opgave der handschriften en gedrukte werken in de oudere en latere Friesche taal» // De Jager Taalkundig Magazijn 2 (= part 3) (Rotterdam, 1837), pp. 246—254; Foeke Buitenrust Hettema, «Der alte Druck der Westlauwerschen Rechte» // *Germania* 25 (Vienna, 1890), pp. 1—34. Подальші описи інкунабули див. у працях: von Richthofen, *Friesische Rechtsquellen* (1840), pp. xxiv—xxv; H. S. E. Bos — van der Heide, *Het Rudolfsboek* (1937), pp. 4—7; Hoekstra, *Die gemeinfriesischen Küren* (1940), pp. 36—40.

правдоподібно, в Кельні бл. 1485 р.[13]. Інкунабула передруковувалася тричі. Вперше це зробив Christianus Schotanus (1603—1671) у своїй праці Beschryvinge van de heerlyckheydt van Frieslandt tusschen 't Flie ende de Lauwers (Franeker, 1664), pp. 36—106. Частково її було передруковано в праці P. Wierdsma i P. Brantsma Oude Friesche Wetten met eene Nederduitse vertaling, Eerste stuk (Campen-Leeuwarden, 1782), pp. 3—29, 33—39, 41—79, 102—107, 110—112, 385—441, 462—476. Нарешті, Карл фон Ріхтгофен включив D до своєї праці Friesische Rechtsquellen (1840), pp. 3—79, 102—112, 385—441 і 462—476.

Вибрана бібліографія

Algra, N. E. «De Riustringer tekst fan 'e 17 kêsten en 24 Lânrjochten», *Us Wurk* 8 (1959), pp. 73—82.

Algra, N. E. *De Tekstfiliatie van de 17 keuren en de 24 Landrechten. Een voorbereidend onderzoek* (Estrikken 39) (Groningen/Grins, 1966), iv+185+(13) pp.

Bos—van der Heide, Henny S. E. *Het Rudolfsboek* (Diss. Groningen) (Assen, 1937), (4) + 163 pp.

Brouwer, J. H. (ed.). *Encyclopedie van Friesland* uitg. onder de auspiciën van de Fryske Akademy (Amsterdam, 1958).

van Buijtenen, Marius Petrus. *De grondslag van de Friese vrijheid* (Assen, 1953), 217 pp.

Gerbenzon, Pieter. «Kanonisches Recht in den friesischen Rechtsquellen», *Philologia Frisica. Anno 1956* (Groningen, 1957), pp. 35—43.

Heck, Philipp. *Die altfriesische Gerichtsverfassung* (Weimar, 1895).

Heck, P. *Die Entstehung der Lex Frisionum* (Stuttgart, 1927), ix + 157 pp.

Heck, P. *Die friesischen Standesverhältnisse in nachfränkischer Zeit. Mit Sprachwissenschaftlichen Beiträgen* von Th. Siebs (Tübingen, 1907).

Heck, P. «Der Ursprung der gemeinfriesischen Rechtsquellen (Küren, Landrechtes und Überküren) und der friesische Gottesfrieden»,

---

[13] Відомо сім копій цієї інкунабули, які зберігаються в: Провінційна бібліотека у Leeuwarden-i; Бібліотеці Friesch Genootschap в Leeuwarden-i; Rijksarchief у Leeuwarden-i; Koninklijkc Bibliothcck у Гаазі; Bibliothèquc Nationale в Парижі; ще дві копії в Bodleian Library в Оксфорді (одна з них — ms. June. 107, 8⁰).

Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 17 (Hannover, 1892), pp. 567—598.

His, Rudolf. «Untersuchungen zu den älteren Rechtsquellen Ostfrieslands: III. Die Überlieferung der gemeinfriesischen Busstaxen», *ZRG-GA* 57 (1937), pp. 58—137.

His, R. «Die Überlieferung der friesischen Küren und Landrechte», *ZRG-GA* 20 (Berlin, 1899), pp. 39—114.

Hoekstra, Jelle. «De overlevering van het «Schoutenrecht», *Frysk Jierboek 1942*, pp. 48—61.

Hoekstra, J. *Die gemeinfriesischen Siebzehn Küren* (Diss. Groningen) (Assen, 1940), 196 pp.

Holthausen, Ferdinand. *Altfriesisches Wörterbuch* (Heidelberg, 1925).

van Iddekinge, J. H. Hooft. *Friesland en de Friezen in de Middeleeuwen* (Leiden, 1881).

Jökel, Hugo. *Forschungen zur altfriesischen Gerichts- und Ständeverfassung* (Weimar, 1907).

Nauta, Klaas. *Die altfriesischen allgemeinen Busstaxen, Texte und Untersuchungen* (Diss. Groningen) (Assen, 1941).

von Richthofen, Karl Freiherr. *Untersuchungen über Friesische Rechtsgeschichte*, 3 vols. in 2 parts (Berlin, 1880, 1882).

Rudolfsboekmateriael, gearfandele en biarbeide fan in stúdzjerounte oan de Ryksuniversiteit to Utert (Estrikken 32) (Groningen/Grins, 1961).

Sello, G. *Studien zur Geschichte von Ostringen und Rüstringen* (Varel, 1898).

Siebs, B. E. *Grundlagen und Aufbau der altfriesischen Verfassung* (Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte 144) (Breslau, 1933).

Sipma, P. *Fon alra Fresena fridome. In ynlieding yn it Aldfrysk* (Snits/Sneek, 1947).

Sjölin, Bo. *Einführung in das Friesische* (Sammlung Metzler M 86) (Stuttgart, 1969).

Географічна література

Основні посібники та видання

Першим ученим, котрий зібрав факти про ісландську географію з давньоскандинавських джерел, був Jón Eiríksson (1728—1787) у своїй Disquisitiones de veterum Septentrionalium

inprimis Islandorum peregrinationibus (Leipzig i Kbh, 1755), 159 pp. Авґуст Людвіґ Шльоцер включив частину цієї праці в німецькому перекладі до своєї праці Fortsetzung der allgemeinen Welthistorie der neuen Zeiten XIII (Halle a. S., 1771), pp. 556—571 («Reisen der Isländer insonderheit»). Послідовником Ейрікссона став Eggert Ólafsson (Egerhardus Olavius, 1726—1768), чий твір Index geographiae veterorum islandorum по його смерті упорядкував і видав Grímur Jónsson Thorkelin (1752—1829) у Копенгаґені в 1780 р.

Однак справжньому вивченню ісландської географічної літератури поклав початок Erich Christian Werlauff у своїй піонерській праці про основні Leiðarvísir — Symbolae ad geographiam medii aevi, ex monumentis islandicis (Kbh, 1821), 61 pp., 1 pl., у якій наводить як критичні видання текстів, так і винятково багатий і авторитетний коментар.

Через тринадцять років єдина, небачена раніше загальна праця про історію ісландської географії побачила світ як перший том запланованого, але так і не опублікованого багатотомного опусу Niels Matthias Petersen-а (пом. у 1862) Haandbog i den gammel-nordiske Geografi I (Kbh, 1834), viii + 319 pp.

Gudmund Schütte називає себе продовжувачем праці Петерсена, хоча він насамперед цікавився довікінґівськими часами й спеціалізувався на географічних поняттях, як вони були відображені в ґерманській героїко-епічній традиції. Слабкості його показової праці, Gotthiod und Utgard, 2 т. (Kbh, 1935—1936), було розкрито в дискусії про еддичну поезію.

Стисле загальне дослідження фактів у давньоісландських збірниках про Давню Русь було опубліковано О. А. Мельниковою в її праці «Древнейшие государства на территории СССР» [1] 1975.— Сс. 141—156.

Корисне зібрання дев'яти давньоскандинавських фрагментів (текстів і латинських перекладів) було опубліковано К. К. Равном у другому томі його збірника Antiquités Russes (Kbh, 1852). До тому входить схематичне представлення заселеного світу, згідно з ісландським рукописом GkS 1812 (pp. 390—391, no. 63), і дві давньоісландські планісфери, що представляють три відомі континенти, Азію, Африку і Європу (згідно з GkS 1812 і AM 736, 4°; pp. 391—392, no. 64), а також Mappa mundi XII ст. (pp. 392—394, no. 65 i pt. 4). Далі йдуть фрагменти з важливого географічного збірника 1387 р. (AM194,8), включаючи Leiðarvísir ігумена Миколи (pp. 394—415, no. 66). На жаль, видавець

назвав увесь рукопис твором Миколи; на с. 449—452 наведено під № 71 історію Atburðr á Finnmǫrk із ms. AM 194, 8°, див. нижче, с. 957.

Представлено й два описи Єрусалима, один згідно з манускриптами AM 194, 8° і AM 736, 4°, а другий — згідно з манускриптами AM 489 і AM 589 (pp. 415—425, no. 67 = вид. Werlauff, pp. 54—61); іконографії Єрусалима зроблено на основі манускрипта 736, 4° (pp. 423—425 і pl. 5, no. 67). Сюди включено також географічний матеріал із Hauksbók (pp. 426—441, no. 68) і вісім витягів із манускрипта XVII ст. AM 764, 4°. Цей манускрипт важливий, оскільки подає загальні факти (номери 1, 2) і описи Азії (номери 2 і 10), Африки (номери 3 і 12) і Європи (номери 4 і 11). Зібрання також містить витяг із Rímbegla (AM 731, AM 780) про північнонорвезькі острови (pp. 448—449, no.70).

Базовим дослідженням скандинавських подорожей до Святої землі й скандинавської участі в хрестових походах є незакінчена праця Paul Riant-a Expéditions et pèlegrinages des Scandinaves (Paris, 1865). Серед сучасних праць можна назвати дослідження Otto Springer-а в Mediaeval Studies 12 (Торонто, 1950), pp. 92—122, що надає достатньо інформації про скандинавські подорожі, як вони відбиті в саґах.

Дуже важливе енциклопедичне зібрання міститься в рукопису AM 194, 8°, опублікованому Kristian Kålund-ом у його праці Alfrœði Íslenzk 1 (Copenhagen, 1908). Згідно з вихідними даними, перший розділ (до 54 сторінки у виданні Колунда) було переписано в західній Ісландії в 1387 р.; решту додано у XV столітті.

Найцінніший, перший розділ рукопису, під назвою Landafrœði, ділиться на три підрозділи: перший — це безіменний документ, заснований на Etymologiae Ісидора Севільського (560—636). Ідеться в ньому про середньовічні енциклопедичні предмети, такі як відомості про Рай та його річки (вид. Колунда, pp. 3—7), біблійна генеалогія народів (pp. 7—8) і стислий опис трьох континентів заселеного світу: Азії, Африки і Європи (pp. 8—12).

Автор оригінальної версії Landafrœði невідомий. Декотрі вчені (остання О. А. Мельникова) припускають, що ним був ігумен Микола (Nikulás) (пом. у 1159 р.), оскільки його подорожні нотатки безпосередньо передують текстові (див. Мельникову в книжці «Древнейшие государства на территории СССР» [1], 1976, с. 148 і с. 142, прим. 4). Другий підрозділ — це власне опис

маршруту (бл. 1154 р.; pp. 12—23); останній підрозділ — це додаток анонімного автора[1], в якому наведено перелік священних об'єктів (напр., поховань) в Італії, Візантії й Святій землі, що вважаються пов'язаними з Христом, Дівою Марією, святими й мучениками (pp. 23—31).

До Landafrœði додано двадцять три типові християнські енциклопедичні статті (номери 1—11 було написано в 1387 р.; номери 12—23 було укладено протягом XV ст.) на такі теми: п'ять всесвітніх соборів (Stórþing; останнім згадано Четвертий Латеранський Собор 1215 р.; pp. 31—33); католицька легенда про походження днів молінь (Uppruni gangdaga; pp. 33—34); Десять заповідей Мойсея (Boðorð Móyses, p. 34); велетні (Risaþjóðir), на основі Ісидора, з яких, з-поміж інших, названо східноєвропейських албанів у Великій Швеції (Скіфії), горнфінів і гундінґів (pp. 34—36); моря й озера, починаючи з Мертвого моря (Vǫtn ok tjarnir, pp. 37—38); про змій (ormar, pp. 39—40); коштовне каміння, на основі твору єпископа Марбода Liber lapidum (XI ст.): Merking steina (pp. 40—43); про великі ріки світу (stórár, p. 44); маршрут із Норвегії до Єрусалима (Leiðir, pp. 44—45); «банальні знання» (Smávegis fróðleikr) про різноманітні речі, напр., про число мов на кожному з трьох континентів (знову-таки на базі твору Ісидора, p. 45); і, нарешті, про aetas mundi (Heimsaldrar), тобто біблійної й християнської хронології (на основі твору Ісидора Chronica majora, pp. 45—54).

Статті, додані після 1387 р., стосуються монастирського статуту (Hreinlifnaðartíðir, p. 55); формування тіла дитини в череві матері, на основі Flos·medicinae (Wyndan mannslíkama, pp. 55—56); набору до морського флоту з Норвегії з початку XIV ст.[2] (Leiðangrsgerð ór Nóregi, p. 56); генеалогії Анни, матері Діви Марії, на основі Нового Завіту 4 (Ættartala Qnnu, p. 56); Creatio hominis латиною, на основі Flos medicinae (p. 57); пригоди торговців із Галоґаланду у Фінмьорку і Ґандвіку під час перебування на посаді архієпископа Трондгеймського Олава, 1350—1370 (Atburðr á Finnmǫrk, pp. 57—59); п'ятнадцяти знаків, що передвіщали Судний день, на основі праці Bede, Collectanea et flores (Heims undr, pp. 59—60); медичної науки, на основі праці Macer Floridus-a De virtutibus herbarum (бл. 1100 р.;

---

[1] Паралельні тексти містяться також у Hauksbók та Rímbegla. Див. с. 959.
[2] Пор. норвезький суддівський текст в ms. GkS 3260, 4⁰ (поч. XIV ст.).

Lœknisfrœði, pp. 61—77); каменів, що володіли благочинністю, на основі праці Марбода Liber lapidum (Náttúrusteinar, pp. 77—83); кровопускання (Blóðlát, pp. 83—84); місячного передвістя латиною, тобто гадання, використовуючи Давидові псалми за Вульґатою (pp. 84—87); і живопису (Líkneskjusmíð, pp. 89—91).

Географічні факти з Landafrœði та деяких інших текстів, що містяться в рукопису AM 194, 8°, було покладено в основу двох інших географічних компіляцій: Tocius orbis brevis descriptio, представленої в рукопису кінця XIII ст. (AM 736 I, 4°) і опублікованої з латинським і данським перекладами К. К. Равном в Antiqvitates Americanae (Kbh, 1837), pp. 283—289; Í upphafi («Tocius orbis brevissima descriptio») другої половини XIII ст., де у Східній Європі згадано татар. Її було представлено в манускрипті середини XIV ст. (AM 764, 4°; до 1674 р. вона зберігалася в кафедральній церкві Скалагольта). Текст є дуже скороченою версією Landafrœði з окремими доповненнями, узятими з Heimslýsing, і був опублікований (з латинським перекладом) Равном в AR II, pp. 443—445.

Нарешті, до цієї групи належить вступна частина анонімної Gripla, своєрідного опису Ґренландії, відомого за копією, зробленою в 1640-х роках Björn Jónsson-ом із Скардси (1575—1655); це рукопис AM 115, 8°, опублікований Равном в Antiqvitates Americanae. Вступна частина на с. 293 вказує на сильну залежність від Í upphafi.

Давньоісландські енциклопедичні видання включають у себе витяги й примітки з праць середньовічних авторів, головним чином християнських енциклопедистів, істориків і вчених, таких як Martianus Capella (V ст.), Ісидор Севільський, Достославний Беда (672—735), Vincent de Beauvais (пом. бл. 1264 р.) та Johannes de Sacrobosco (пом. у 1256 р.).

На нашу увагу заслуговують три інші давньоісландські твори — Heimslýsing, Upphaf allra frásagna і Rím II, завдяки їхнім географічним відомостям.

Видавці Hauksbók об'єднали під назвою Heimslýsing ok helgifrœði (Опис світу і Святого знання) кілька «енциклопедичних» статей біблійного, географічного, етнографічного і схоластично теологічного характеру, заснованих на творах таких середньовічних християнських авторів, як Ісидор Севільський (Etymologiae), Гонорій Отунський [Augustodunensis] (De imagine mundi, Elucidarius) і Petrus Comestor (Historia scholastica). У Heimslýsing розрізняються вісімнадцять таких тем як окремі статті:

про великі ріки світу (pp. 150—152); пролог про перших універсальних істориків (p. 152); географія Раю (p. 152); біблійний і географічний компендіум континентів і народів (pp. 153—156); проповідь про De falsis diis (pp. 156—164); розподіл світу між синами Ноя (pp. 164—165); фантастична етнографія типів дивовижних народів (pp. 165—167); проповідь (167—169); витяги з Elucidarius (Гоноріуса Отунського; pp. 170—172); про триденний піст (pp. 172—174); про веселки (pp. 74—75); про сонцестояння і хід сонця (pp. 175—176) і про християнські об'єкти поклоніння (тобто поховання) в Італії, Візантії і Святій землі (pp. 176—177). Видавці датують географічний матеріл (номери 1—4 і 7—8) прибл. 1200 р.; номери 5—6 датовані тим самим часом; номери 16—17 датовані XII ст.

De Vries зауважив, що Heimslýsing ok helgifrœði нагадав йому нотатник сумлінного читача, куди той заносив усе те, що особливо привернуло його увагу[3]. Географічні есе Heimslýsing було скомпільовано бл. 1200 р.[4]. Вони збереглися в Hauksbók, написаній до 1334 р. (базовий манускрипт — AM 544,4°)[5]. Вперше це опублікував Jón Þorkelsson у Nokkur blöd úr Hauksbók, og brot úr Guðmundarsögu (Rvík, 1865), pp. 1—42, а пізніше E. Jónsson і F. Jónsson — Hauksbók, pp. 150—177; див. також факсимільне видання Jón Helgason-a в MI V (Kbh, 1960).

Географічний матеріал анонімного твору Upphaf allra frásagna спирається на Heimslýsing і зберігся в пергаментному списку XIV ст. AM 764,4°; паперову копію, створену в 1641 р. з утраченого пергаментного списку Bjorn Jónsson-a зі Скардси (Rímbegla, AM 731, 4°), було переписано в XVIII ст. для Árni Magnússon-a (пом. у 1730 р.; AM 730, 4°). Частково її було опубліковано в AR II, p. 397. Другу копію зробив власноручно Арні Маґнуссон (AM 765, 4°).

Сам текст (згідно з AM 764, 4°) було видано Й. Ланґебеком у Scriptores II (1773), pp. 34—37[6], а пізніше — Равном (у FSN XI, pp. 405—416, з паралельним латинським перекладом

---

[3] Jan de Vries, GAL II², p. 200.

[4] Finnur Jónsson // Hauksbók, p. cxvii.

[5] У XVI ст. єдиний наявний рукопис Hauksbók було поділено на три частини; на щастя, всі три частини збереглися: AM 371, 4°; AM 544, 4° та AM 675, 4°.

[6] Це остання географічна частина документа, яка містить також історичні розділи. Ланґебек назвав її «Fragmentum vetus Islandicum Historico-Geographicum de rebus Dano-Norvegicis».

Свейнбйорна Еґільссона в SHI XI, pp. 365—375, пор.: Kristian Kålund, Alfrœði Íslenzk III, pp. 3—24.

Слово «rím» означає «літочислення», тобто computus ecclesiasticus. Один такий твір, Rím II, було складено бл. 1260—1270 pp. у монастирі у Відеї (заснованому в 1226 р. в Рейк'явіку) на основі De natura rerum Беди Достославного (пом. у 735 р.) і Tractatus de sphaera Йоганна де Сакробоско (написаного в 1233 р.). Основний рукопис Rím II (=G), GkS 1812, 4°, датується XIII—XIV ст.; його було опубліковано Nataniel Beckman-ом і Кристіаном Колундом в Alfrœði Íslenzk II, pp. 81—178[7]. Див. також с. 534—536 цієї праці.

Вибрана бібліографія

Давньоскандинавська географічна література

Benediktsson, Jakob. «*Veraldar saga*», *KHL* XIX (1975), cols. 649—650.

Blöndal, Sigfús. «St. Nikulás og dýrkun hans, sérstaklega á Íslandi», *Skírnir* 123 (Rvík, 1949), pp. 69—97.

Blöndal, S. «To syd-italienske Valfartssteder og deres forbindelse med Norden», *NTL* (1940), pp. 316—327.

Hennig, Richard. *Terrae Incognitae II [200—1200 n. Chr.]*, 2d ed. (Leiden, 1950).

Holm-Olsen, Ludvig. «Alexandersagaen», *KHL* I (1956), cols. 75—76.

Jónsson, Finnur and Jørgensen, Ellen. «Nordiske pilegrimsnavne i broderskabsbogen fra Reichenau», *ÅNO* 3rd ser., 13/1923 (Kbh, 1924), pp. 1—36, 1 pl.

Jónsson, F. and Jørgensen, E. «Noms de pèlerins scandinaves sur un registre de confrères de Reichenau», *Memoires de la Société Royale des Antiquaires du Nord* 1920—25 (Kbh, 1925), pp. 49—87, facs.

Ker, W. P. «Abbot Nicholas on the Alps», *The Alpine Journal* 34 (1921—22), pp. 417—425.

Kimble, George H. T. *Geography in the Middle Ages* (London, 1938).

[7] Загальну статтю про давню Русь у давніх ісландських географічних творах було опубліковано Мельниковою у збірнику: «Древнейшие государства на территории СССР» [1] 1975 (М., 1976), с. 141—156.

Kålund, Kristian. «En Islandsk vejviser for pilgrimme fra 12 århundrede», *ÅNO* 3 rd ser., 3 (Kbh, 1913), pp. 52—61.

Lehmann, Paul. *Skandinaviens Anteil an der lateinischen Literatur und Wissenschaft des Mittelalters.* 1—2. Stück. *SMAW* (1936), 76 pp.; (1937), 136 pp. = *Erforschung des Mittelalters* V (Stuttgart, 1962).

Magoun, Francis Peabody, Jr. «Fifeldor and the Name of the Eider», *Namn och Bygd* 28 (1940), pp. 94—114.

Magoun, F. P. «The Haddeby and Schleswig of Nikulás of Munkaþverá», *Scandinavian Studies* 17 (1943), pp. 167—173.

Magoun, F. P. «Nikulás Bergsson of Munkaþverá and Germanic Heroic Legend», *JEGPh* 42 (1943), pp. 210—218.

Magoun, F. P. «The Pilgrim-Diary of Nikulás of Munkathverá: The Road to Rome» *Mediaeval Studies* 6 (1944), pp. 314—354.

Magoun, F. P. «The Rome of Two Northern Pilgrims: Archbishop Sigeric of Canterbury and Abbot Nikolás of Munkathverá», *Harvard Theological Review* 33 (1940), pp. 269—289.

Meissner, Rudolf. «Der isländische Name der Alpen», *ZfdA* 47 (1904), pp. 192—196.

Мельникова, Елена Александровна. Древняя Русь в исландских географических сочинениях // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1975 г. [1] (М., 1976). — С. 141—156.

Metzenthin, Esther M. *Die Länder- und Völkernamen im Altisländischen Schrifttum* (Diss.) (Bryn Mawr, Pa., 1941).

Paff, William J. *The Geographical and Ethnical Names in the Þiðriks Saga. A Study in Germanic Heroic Legend* (Harvard Germanic Studies II) (Cambridge, Mass., 1959).

Petersen, Niels Matthias. *Haandbog i den gammel-nordiske Geografi eller systematisk Fremstilling af de gamle Nordboers geografiske Kundskab i Almindelighed, samt de dem bekjendte Lande og historisk mærkelige Steder i Særdeleshed, udarbejdet især efter islandske Kilder* I (Kbh, 1834).

Pounds, Norman J. G. *An Historical Geography of Europe 450 B. C. — A. D. 1330* (Cambridge University Press) (Cambridge, 1973).

Riant, Paul. *Les Scandinaves en Terre Sainte. Expéditions et pèlerinages des Scandinaves en Terre Sainte au temps des Croisades* I (Paris, 1865).

Solmi, Arrigo. «L'itinerario italico dell'abate Nicolo Thingoerense del 1151—54 I. Da Vevey à Roma», *R. Istituto Lombardo di scienze e lettere Rendiconti*, ser. II: 66 (1933), pp. 1207—1222.

Springer, Otto. «Mediaeval Pilgrim Routes from Scandinavia to Rome», *Mediaeval Studies* 12 (1950), pp. 92—122.

Свердлов, М. Б. Сведения скандинавов о географии Восточной Европы в IX—XI ст. // История географических знаний и открытий на Севере Европы (Л., 1973). — Сс. 39—58.

Tyler, J. E. *The Alpine Passes — The Middle Ages* (962—1250) (Oxford, 1930).

Werlauff, Ericus Christianus. *Symbolae ad Geographiam Medii Ævi ex monumentis Islandicis* (Kbh, 1821).

Wiget, Wilhelm. «Iliansvegr», *ANF* 38 (1922), pp. 343—346.

Альфред, Огтере і Вульфстан

Anger, S. «Neue Mitteilungen über Truso», *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie* (1882), pp. 100—102.

Anger, S. «Über die Lage von Truso und über die Möglichkeiten, dieselbe wieder aufzufinden», *Altpreussische Monatschrift* 14 (1877), pp. 613—622.

Anger, S. «Zur Truso-Frage», *Preussische Monatschrift* 16 (1879), pp. 126—140.

Blindheim, C. «The Market Place in Skiringssal», *Acta Archaeologica* 31 (1960), pp. 83—100.

Boer, Richard C. «Wulfstans Beschreibung der Weichselmündung», *Festschrift für Vilhelm Thomsen* (Leipzig, 1912), pp. 56—58.

Brandl, A. «Der Name Magyar bei König Alfred» *UJb* 3 (1923), pp. 73—74.

Brewer, D. S. «Sixteenth, Seventeenth and Eighteenth Century References to the Voyage of Othere (Otheriana IV)», *Anglia* 71 (1952/53), pp. 202—211.

Carstenn, E. «Zur Geschichte der Trusoforschung», *Altpreussische Monatsschrift* 48 (1911), pp. 37—63.

Craigie, W. A. «'Iraland' in King Alfreds Orosius», *MLR* 12 (1917), pp. 200—201.

Craigie, W. A. «The Nationality of King Alfreds Wulfstan», *JEGPh* 24 (1925), pp. 396—397.

Cross, Samuel Hazzard. «Notes on King Alfreds North: Osti, Esti», *Speculum* 6 (1931), pp. 296—299.

Dahlmann, C. F. «König Aelfreds Germania», *Forschungen auf dem Gebiete der Geschichte* (Altona, 1822), pp. 405—456.

Ebert, Max. «Castrum Weklitze, Tolkemita, Truso», *Elbinger Jahrbuch* 5/6 (1927), pp. 109—117.

Ebert, M. *Truso* (Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft, Geisteswiss Klasse 3: 1) (Berlin, 1926).

Ehrlich, B. «Der preussisch-wikingische Haldelsort Truso», *Elbinger Jahrbuch* 14 (1937), pp. 1—17.

Ehrlich, B. «Der preussisch-wikingische Handelsplatz Truso. Ergebnisse neuer Ausgrabungen in Elbing», *Conventus primus historicorum Balticorum. Acta et relata* (Riga, 1938), pp. 139—145.

Ehrlich, B. «Truso. Eine preussisch-wikingische Siedlung bei Elbing», *Germanenerbe* 2 (1937), pp. 80—84.

Ekblom, Richard. «Alfred the Great as Geographer», *Studia Neophilologica* 14/15 (A Philological Miscellany presented to Eilert Ekwall) (1942/1943), pp. 115—144.

Ekblom, R. «Den forntida nordiska orienteringen och Wulfstans resa till Truso», *Fv* 33 (1938), pp. 49—68.

Ekblom, R. «Den Name Elbing» *ANF* 58 (1944), pp. 209—220.

Ekblom, R. «Ohthere's Voyage from Skiringssal to Hedeby», *Studia Neophilologica* 12 (1940), pp. 177—190.

Ekblom, R. «Der Volksname Osti in Alfreds des Grossen Orosius-Übersetzung», *Studia Neophilologica* 13 (1940/41), pp. 161—173.

Emerson, O. F. «'At-after' and 'Ireland'», *MLR* 12 (1917), pp. 493—494.

Emerson, O. F. «'Iraland' (Alfreds Orosius I, 1)», *MLR* 11 (1916), p. 458.

Gāters, A. «Osti und Ostsee», *Beiträge zur Namenforschung* 5 (1954), pp. 244—248.

Geidel, Heinrich. *Alfred der Grosse als Geograph* [Diss.] (München, 1904), 32 pp.

Geidel, Heinrich. *Alfred der Grosse als Geograph* (Münchener Geographische Studien 15) (München, 1904).

Hampson, R. T. «Essay on King Alfred's Geography and the Northern Voyage of Ohthere and Wulfstan», in Joseph Bosworth, *King Alfred's Anglo-Saxon Version of... Orosius* [section I] (London, 1859), pp. 1—63.

Hennig, Richard. «Wulfstans Seefahrt ins Frische Haff», *Terrae Incognitae*, 2d ed., II (1950), pp. 216—224.

Hennig, R. «Ottar im Weissen Meer (um 875)», *Terrae Incognitae*, 2d ed., II (Leiden, 1950), pp. 203—215.

Hübener, G. «König Alfred's Geographie», *Speculum* 6 (1931), pp. 428—434.

Hübener, G. «König Alfred und Osteuropa», *Englische Studien* 60 (1925/26), pp. 37—57.

Jankuhn, Herbert. *Haithabu, Ein Handelsplatz der Wikingerzeit*, 4th ed. (Neumünster, 1963).

Jansson, V. «Bjarmaland», *Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift* (1936), pp. 35—50.

Kirkmann, Ann. «Proper Name in the Old English 'Orosius'», *MLR* 25 (1930), pp. 1—22; pp. 140—151.

Kolberg, A. «Wulfstans Seekurs für die Fahrten von Schleswig nach Truso an der warmischen Küste von Preussen im 9. Jahrhundert», *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands* 6 (1878), pp. 1—75.

Kötzschke, R. «Die Völkertafel Germaniens in der angelsächsischen Orosius Bearbeitung», *Kultur und Rasse. Festschrift O. Reche* (München, 1939), pp. 334—342.

Laborde, E. D. «King Alfred's System of Geographical Description in his Version of Orosius», *The Geographical Journal* 62 (London, 1923), pp. 133—138.

Labuda, Gerard. «Ohthere», *SSS* III:2 (1968), p. 466.

Labuda, G. «Ziemie polskie i nadbałtyckie w opisie Europy króla Alfreda z IX wieku», *Sagi* (W, 1960), pp. 13—90.

Langenheim, K. «Nochmals 'Spuren der Wikinger um Truso'», *Gothiskandza* 1 (1939), pp. 52—62.

Langenheim, K. «Spuren der Wikinger um Truso», *Elbinger Jahrbuch* 11 (1933), pp. 262—283.

Logerman, W. S. «The *Mægð* that Wulfstan found among the Esthonians», *Englische Studien* 40 (1909), pp. 464—465.

Lorentz, F. «Tczew-Dirschau-Truso», *Slavia Occidentalis* 5 (1926), pp. 529—531.

Macdonald, A. «Wulfstans Voyage and Freezing», *MLR* 43 (1948), pp. 73—74.

Malone, Kemp. «The Date of Ohthere's Voyage to Hæthum», *MLR* 25 (1930), pp. 78—81.

Malone, K. «King Alfred's 'Geats'», *MLR* 20 (1925), pp. 1—11.

Malone, K. «King Alfred's 'Gōtland'», *MLR* 23 (1928), pp. 336—339.

Malone, K. «King Alfred's North: A Study in Mediaeval Geography», *Speculum* 5 (1930), pp. 139—167, 5 pl.

Malone, K. «On King Alfred's Geographical Treatise», *Speculum* 8 (1933), pp. 67—78.

Malone, K. «On Wulfstans Scandinavia», *Studies in Philology* 28 (1931), pp. 574—579.

Miegel, Ag. «Truso», *Elbinger Jahrbuch* 5/6 (1927), pp. 118—122.

Mossé, Fernand. «Another Lost Manuscript of the OE. Orosius?», *English Studies* 36 (1955), pp. 199—203.

Nansen, Fridtjof. *In Northern Mists: Arctic Exploration in Early Times*, 2 vols. (New York, 1911).

Napier, A. S. «Two Fragments of Alfreds Orosius», *MLR* 8 (1913), pp. 59—63.

Neugebauer, W. «Das wikingische Gräberfeld vom Elbing-Neustädterfeld und die Lage Trusos», *Ahnenerbe* (1939), pp. 154—161.

Neumann, F. «Über die Lage von Wulfstans Truso, Wislemund und Witland. Die Namen Nehrung, Nogat, Weichsel», *Neue Preussische Provinzialblätter* 6 (1854), pp. 290—326, 385—398 and 411—416.

Porthan, Henric Gabriel. «Försök att uplysa konung Aelfreds geographiska beskrifning öfver den Europeiska Norden», *VHAAH* 6 (Sthlm, 1800), pp. 37—106.

Possart, F. «Europa, besonders das nördliche nach Ottars und Ulfstens Reiseberichten», *Zeitschrift für Erdkunde* 3 (1884), pp. 1—10.

Potter, S. «Commentary on King Alfred's Orosius», *Anglia* 71 (1952/53), pp. 385—437.

Qvigstad, Just Knud. «Hvor bodde Håløygen Ottar?» *Haaløygminne* 1: 2 (1924), pp. 18—22.

Rask, Rasmus (Erasmus). «Ottårs og Ulfstens korte Rejseberetninger med dansk Oversættelse, kritiske Anmærkninger og andre Oplysninger», *Samlede tildels forhen utrykte Afhandlinger af R. K. Rask*, ed. by H. K. Rask 1 (Kbh, 1834), pp. 289—384.

Ross, Alan S. C. *The Terfinnås and Beormas of Ohthere* (Leeds School of English Language, Texts and Monographs: Number VII) (Leeds, 1940), 63 pp., 1 map.

Rudnicki, Mikołaj. «Wulfstana Truso-Tczew», *Slavia Occidentalis* 3/4 (1925), pp. 324—326.

Schilling, Hugo. *König Aelfred's Angelsächsische Bearbeitung der Weltgeschichte des Orosius*. [Diss.] (Halle a. S., 1886).

Stokoe, W. C. «On Ohthere's Steorbord», *Speculum* 32 (1957), pp. 299—306.

Storm, Gustav. «Om opdagelsen af 'Nordkap' og veien til 'det hvite Hav'», *Det norske geografiske selskabs årbog* 5 (1893/1894), pp. 91—106.

Svennung, Josef. *Syntaktische, semasiologische und kritische Studien zu Orosius* (Uppsala, 1922).

Tallgren, A. M. «Biarmia», *Eurasia Septentrionalis Antiqua* 6 (Helsinki, 1931), pp. 100—120.

Vasmer, Max. «Zum Namen Terfinnas in König Aelfreds Orosius-Übersetzung», *Englische Studien* 56 (1922), pp. 169—171.

Waterhouse, G. «Wulfstan's Account of the Esthonians», *MLR* 25 (1930), p. 327.

Wülfing, J. Ernst. *Die Syntax in den Werken Alfreds des Grossen* (Bonn, 1894—1901).

Zangemeister, Karl. «Die Chorographie des Orosius», *Commentationes philologae in honorem Theodori Mommseni* (Berlin, 1877), pp. 715—738.

Хроніки та літописи

Данські хроніки та літописи

Основні посібники та видання

Перше зібрання відомих середньовічних джерел, що стосуються Данії, було розпочате Jacob Langebek-ом (1710—1775) і завершене Peter F. Suhm-ом (1728—1798). Його було опубліковано у восьми томах під назвою Scriptores rerum danicarum medii œvi (Kbh, 1772—1834); покажчик (т. 9) вийшов у світ у 1878 р. І хоча це видатне зусилля вчених XVIII ст. заслуговує на похвалу за те, що матеріал джерел зробився приступним, тексти було опубліковано без розумної системи й за тими видавничими принципами, які вже застаріли на XIX ст., зокрема після виходу в світ Monumenta Germaniae Historica (1826—), яка також містила в собі данські джерела (т. 16 [Hannover, 1859], т. 19 [1866] і т. 29 [1892]). Критичні дослідження вчених трьох країн — Німеччини (J. M. Lappenberg і W. Arndt, Rodgero Prümers, G. Waitz, Rudolf Usinger, Dietrich Schäfer), Данії (A. D. Jørgensen, G. v. Buchvald, Marius Kristensen, Kr. Erslev, Kristian Kålund) і Швеції (Lauritz Weibull) — зробили необхідним нове критичне видання текстів.

Його здійснили два данські історики. Ellen Jørgensen опублікувала аннали як Annales danici medii œvi (Kbh, 1920)[1], а Martin Clarentius Gertz опублікував хроніки та інший

---

[1] Оцінено в праці: E. Jørgensen // DHT 9th ser. 2 (1921—1923), pp. 358—362.

пов'язаний з ними матеріал (список королів) як Scriptores minores historiae danicae medii œvi, 2 т. (Kbh, 1917—1918, 1918—1920)[2].

У XIV ст. хроніки в Данії почали писати рідною мовою. Як правило, це були переклади або перекази з латинських оригіналів, однак часом вони містили додаткові відомості з народної традиції. M. Lorenzen опублікував критичне видання тих текстів у серії SUGNL (т. XVIII): Gammeldanske Krøniker (Kbh, 1887—1913). По смерті Lorenzen-а вступ до його збірника і додаток опублікувала Ellen Jørgensen в тій самій серії (т. LIX): Middelalderlig historisk Litteratur paa Modersmaalet. Indledning og Supplement til M. Lorenzens Gammeldanske Krøniker (Kbh, 1930).

Вибрана бібліографія

Axelson, S. *Sverige i dansk annalistik 900—1400* (Sthlm, 1956).

Bolin, Sture. *Om Nordens äldsta historieforskning. Studier över dess metodik och källvärde* (LUÅ NF 27: 3) (Lund, 1931), 342 pp.

Ellehøj, Svend. *Studier over ældste norrøne Historieskrivning* (Bib AM XXVI) (Kbh, 1965), 313 pp.

Erslev, Kristian. «Erik Plovpennings strid med Abel. Studier over ægte og uægte kilder til Danmarks historie», *DHT* 6th ser. 2 (1889), pp. 359—442.

Erslev, K. «Kong Valdemars Jordebog och den nyere kritik», *DHT* 4th ser. 5 (1875—1877), pp. 56—116.

Erslev, K. «Studier til Dronning Margrethes historie», *DHT* 5th ser. 3 (1881—1882), pp. 333—425.

Jørgensen, A. D. *Bidrag til Nordens historie i Middelalderen* (Kbh, 1871).

Jørgensen, A. D. «En upaaagtet krønike af Povl Helgesen», *DHT* 5th ser. 6 (1886—1887), pp. 323—338.

Jørgensen, E. *Historieforskning og historieskrivning i Danmark indtil aar 1800* (Kbh, 1931), 226 pp.

Jørgensen, E. «Indledning», *ADMÆ* (Kbh, 1920), pp. 1—37.

Kristensen, Anne K. G. *Danmarks ældste Annalistik* (Kbh, 1969), 161 pp.

[2] Зрецензовано в праці: Erik Arup // DHT 9th ser. 2, pp. 362—380.

Kålund, Kristian. «Codex Erfordensis af de Lundske Annaler og de deri forekommende runetegn», *ANF* 25 (1909), pp. 303—309.

Nielsen, Herluf. «Lundeårbogen», *KHL* XI (1966), col. 7.

Nielsen, H. «Roskildekrøniken», *KHL* XIV (1969), cols. 427—428.

Nielsen, H. «Rydårbogen», *KHL* XIV (1969), cols. 515—518.

Nielsen, H. «Sagnkrøniken i Stockholm», *KHL* XIV (1969), col. 662.

Nielsen, H. «Valdemarårbogen», *KHL* XIX (1975), cols. 463—464.

Olrik, Jørgen. «Sagnkrøniken i Lundeårbogerne», *DHT* 7th ser. 2 (1899—1900), pp. 222—229.

Rosenstock, Leif H. «Colbazårbogen», *KHL* II (1957), cols. 577—578.

Schäfer, Dietrich. *Dänische Annalen und Chroniken von der Mitte des 13. bis zum Ende des 15. Jahrhunderts* (Hannover, 1872).

Toldberg, Helge. «Lejrekrøniken», *KHL* X (1965), cols. 485—486.

Usinger, Rudolf. *Die dänischen Annalen und Chroniken des Mittelalters kritisch untersucht* (Hannover, 1861).

Waitz, G. «Die Quelle der Annales Esromenses, oder Annales Lundenses», *Nordalbingische Studien* 5 (Kiel, 1858), pp. 1—55.

Waitz, G. «Über die Annalen Colbazienses, Lundenses und andere ältere Dänische Annalen», *Neues Archiv* 12 (Hannover, 1887), pp. 25—33.

Weibull, Lauritz. «Annalerne og Kalendariet fra Colbaz», *DHT* 8th ser. 2 (1909), pp. 170—187 = *Nordisk Historia* II (Sthlm, 1948), pp. 171—186.

Weibull, L. «Nekrologierna från Lund, Roskildekrönikan och Saxo, Grunddrag i Danmarks historia under det 12. århundradet», *Scandia* I (1928), pp. 84—112 = *Nordisk Historia* II (1948), pp. 265—292.

Weibull, L. *Necrologium Lundense. Lunds domkyrkas nekrologium* (Lund, 1923) = *Nordisk Historia* II (1948), pp. 187—263.

Ісландські літописи

Основні видання

Gustav Storm опублікував корпус анналів у своїй праці «Islandske Annaler indtil 1578» (Chria, 1888), lxxxiv + 667 pp. Його вчені послідовники поділили ісландські аннали на дві гілки,

згідно з хронологічною системою, яку вони використали для норвезьких королів. Група *a дотримувалась хронологічної системи Арі й Снoррі; група *o (що містила також просторову і незалежну інформацію про Данію) покладалась на Стурлу.

Аннали C, схоже, відбивають *a; A і P належать до групи *a і надають цінну інформацію, якої нема в C. Група *o представлена анналами KBO, які, схоже, дуже близькі до архетипу 1280 р. Аннали D і E перебувають десь посередині, але де саме, визначити складно.

Система скорочень, використана фахівцями, й порядкові номери у виданні Шторма такі:

A = 9 = Flateyjarbók Annals
B = 2 = Annales Vetustissimi
C = 4 = Annales Regii
D = 5 = Skálaholt Annals
E } = 7 Lögmanns-annáll
Eb } = 7 = Nýiannáll
K = 1 = Annales Reseniani
L = 10 = Oddaverja Annals
N = 6 = Продовження анналів Skálaholt
O = 3 = Аннали Генріка Гойєра (Høyer)
P = 8 = Аннали з Ґоттскалькра (Gottskálkr).

Вибрана бібліографія

Axelson, S. *Sverige i utländsk annalistik 900—1400 med särskild hänsyn till de isländska annalerna* (Sthlm, 1955).

Beckman, Nataniel. «Annalstudier», *SNF* 3: 4 (Helsingfors, 1912), 12 pp.

Beckman, N. «Rímbegla. Ett bidrag till Islands lärdomhistoria», *SNF* 4: 7 (1913), 59 pp.

Beckman, N. «Isländsk och medeltida skandinavisk tideräkning», *NK* XXI (1934), pp. 5—76.

Beckman, N. «Island under medeltidens upplysningstidevarv», *NTL* (1935), pp. 46—55.

Beckman, N. «Quellen und Quellenwert der isländischen Annalen», *Xenia Lideniana* (Sthlm, 1912), pp. 15—39.

Beckman, N. «Vetenskapligt liv på Island under 1100- och 1200-talen», *MM* (Oslo, 1915), pp. 193—212.

Benediktsson, Jakob. «Flateyjarannáll», *KHL* IV (1959), col. 412.

Benediktsson, J. «Forni annáll», *KHL* IV (1959), col. 516.

Benediktsson, J. «Gottskálksannáll», *KHL* V (1960), cols. 405—406.

Benediktsson, J. «Høyers annáll», *KHL* VII (1962), cols. 320—322.

Benediktsson, J. «Konungsannáll», *KHL* IX (1964), cols. 92—93.

Benediktsson, J. «Nýi annáll», *KHL* XII (1967), col. 392.

Benediktsson, J. «Oddaverjaannáll», *KHL* XII (1967), cols. 492—493.

Benediktsson, J. «Resens annáll», *KHL* XIV (1969), col. 79.

Benediktsson, J. «Skálholtsannáll», *KHL* XV (1970), cols. 390—391.

Einarsdóttir, Ólafia. *Studier i kronologisk metode i tidlig islandsk historieskrivning* (Bibliotheca Historica Lundensis 13) [Sthlm, 1964], ix + 377 pp.

Guðmundsson, Barði. «Tímatal annála um viðburði sögualdar», *Andvari* 61 (Rvík, 1936), pp. 32—44.

van Hamel, A. G. «On Ari's Chronology», *ANF* 47 (1931), pp. 197—215.

Jónsson, Finnur. «Tidsregningen i det 9. och 10. årh. særlig hvad Norge angår», *NHT* 5th ser. 6 (Oslo, 1927), pp. 1—15.

Lárusson, Magnús Már. «Lögmannsannáll», *KHL* XI (1966), cols. 135—136.

Storm, Gustav. «Forord», *Islandske annaler indtil* 1578 (Chria, 1888), pp. i—lxxxiv.

Інші джерела, крім розглянутих у цій книжці

Джерела давньоскандинавського походження

[*Acta Sancti Olavi*, склав Архієпископ Eysteinn Erlendsson]: (a) *Passio* et Miracula Beati Olavi, ed. Metcalfe, F. (Oxford, 1881): (b) ed. Storm, Gustav. *MHN* I (Kria, 1880), pp. 125—144.

Alexanders saga, склав Brandr Jonsson (після Gualterius-a); ed. Jónsson, Finnur (Kbh, 1924).

[*Andreas saga postola I*]: Harty, Lenore, *Andreas saga postola* (Diss., University of Otago, Dunedin, N. Z., 1970): див. також: *Postola sögur*.

Andreas saga postola II, див.: *Postola sögur.*

Arngrimi Jonae opera latine conscripta, ed. Benediktsson, Jakob, 4 vols. (Bib AM 9—12) (Kbh, 1950—1957).

[St. Augustine, The Legend of]: *Augustinus* in *Reykjahólabók* II, ed. Loth, Agnete (Kbh, 1970), pp. 95—128.

Bartholomeus saga postula, див.: *Postola sögur.*

Breta sögur, ed. Jónsson, E. — Jónsson, F. *Hauksbók* (Kbh, 1892—1896), pp. 271—283.

Biskupa sögur, ed. Vigfússon, Guðmundur — Sigurðsson, Jón — Björnsson, Þorvaldur — Jónsson, Eiríkur, 2 vols. (Kbh, 1858—1878).

Byskupa sögur, ed. Jónsson, Guðni, 3 vols. ([Rvík-Akureyri], 1953; repr. 1962): *Hungrvaka* I, pp. 1—31; *Jóns saga helga* (eldri gerð) II, pp. 1—74.

Catalogus regum Sueciae ab Olavo Skoetkonung ad Valdemarum [ca. 1250], ed. Fant, E. M. *Scriptores rerum Suecicarum medii aevi* I: 1 (Uppsala, 1818), pp. 16—17.

Clemens saga, див.: *Postola sögur.*

[*Egilssaga*]: Egils saga Skalla-Grímssonar, ed. Nordal, Sigurður (IF 2) (Rvík, 1933).

Egil's Saga, Eng. trans. Jones, Gwyn (New York, 1960).

[*Eirikskrönikan*]: Рыдзевская, Елена А. «Хроника Эрика, или Древнейшая рифмованная хроника: Известия о русско-шведских отношениях XIII—XIV вв.» // *Древнейшая Русь и Скандинавия в IX—XIV вв.* (М., 1978), сс. 105—123.

[*Eymundar þáttr*]: ed. Unger, C. R. —Vigfússon, G. in *Flat* II (Chria, 1862), pp. 118—135.

Eymundi et Ragnaris, Norvegicorum principum, tandem Polteskae vel Polociae in Russia dynastarum; vitae et gesta, ed. C. C. Rafn (Kbh, 1833), viii + 60 pp.

«Eymundar Saga». Эймундова сага. Переклав [на рос. мову] Сенковський, Осип (барон Брамбеус). — Библиотека для чтения. — 3. — СПб., 1834. — Сс. 1—77.

Fagrskinna. Nóregs kononga tal, ed. Jónsson, Finnur (SUGNL XXX) (Kbh, 1902—1903), xxix + 415 pp.

Flateyjarbók, ed. Unger, Carl Richard — Vigfússon, Guðbrandur, 3 vols. (Chria, 1860—1868).

Fornaldar sögur Norðurlanda [= FSN], ed. Jónsson, Guðni. 4 vols. ([Rvík, Akureyri], 1950; repr. 1959):

Frá Fornjóti ok hans ættmönnum II, pp. 73—91;
Friðþjófs saga ins frækna III, pp. 75—104;
Göngu-Hrólfs saga III, pp. 161—280;

Hálfdanar saga Brönufóstra IV, pp. 287—318;
Hálfdanar saga Eysteinssonar IV, pp. 245—285;
Hálfs saga ok Hálfsrekka II, pp. 93—134;
Hjálmþés saga ok Ölvis IV, pp. 177—243;
Hrómundar saga Gripssonar II, pp. 405—422;
Hversu Nóregr byggðist II, pp. 75—87;
Ragnars saga loðbrókar I, pp. 219—285;
Þáttr af Ragnars sonum I, pp. 287—303;
Sögubrot af fornkonungum I, pp. 337—363;
Sörla þáttr eða Heðins saga ok Högna I, pp. 365—382;
Þorsteins saga Víkingssonar III, pp. 1—73;
Þorsteins þáttr bœjarmagns IV, pp. 319—344;
Yngvars saga víðförla II, pp. 423—459.

Fornmanna sögur eptir gömlum handritum, ed. Rask, Rasmus — Rafn, Carl Christian — Egilsson, Sveinbjörn, 12 vols. (Kbh, 1825—1837).

Frá Fornjóti ok hans œttmönnum, див.: *FSN.*

Friðþjófs saga ins frœkna, див.: *FSN.*

Göngu-Hrólfs saga, див.: *FSN.*

Hákonar saga Hákonarsonar, ed. Jónsson, G. in *Konunga sögur* III (Rvík-Akureyri, 1957).

Hálfdanar saga Brönufóstra, див.: *FSN.*

Hálfdanar saga Eysteinssonar, див.: *FSN.*

Hálfs saga ok Hálfsrekka, див.: *FSN.*

Haralds saga Sigurðarsonar [harðráða], in: Snorri Sturluson, *Heimskringla* III, ed. B. Aðalbjarnarson (IF 28) (Rvík, 1951), pp. 68—202.

Haukdœla þáttr, див.: *Sturlunga saga* and *Íslendinga sögur.*

Hauksbók, ed. Jónsson, Eiríkur — Jónsson, Finnur (Kbh, 1892—1896), cxxxix + (8) + 560 + (2) + 2 facs.

Heilagra manna sögur, ed. Unger, C. R., 2 vols. (Chria, 1877).

Heimskringla by Snorri Sturluson: ed. Aðalbjarnarson, Bjarni, 3 vols. (IF 26—28) (Rvík, 1941—1951); abbrev.: *Hkr* (IF).

Heimskringla. History of the Kings of Norway by Snorri Sturluson. Trans. with Introduction and Notes by Hollander, Lee M. (Austin, Texas, 1964), xxvi + 854 pp. + 1 map. (скор.: *Hkr*/Hollander).

Hemings þáttr Áslákssonar, ed. Jensen, Gillian Fellows (Ed AM B 3) (Kbh, 1962).

Hjálmþés saga ok Ölvis, див.: *FSN.*

Hrómundar saga Gripssonar, див.: *FSN.*

Hungrvaka, ed. Kahle, Bernhard: *Kristnisaga. Þattr Þórvalds ens*

víðforla. Þáttr Ísleifs biskups Gizurarsonar, Hungrvaka (ASB 11) (Halle a. S., 1905). Див. також: *Byskupa sögur.*

Hversu Nóregr byggðist, ed. Unger—Vigfússon, *Flateyjarbók* I (Chria, 1860), pp. 21—24. Див. також: *FSN.*

Íslendingabók by Ari inn fróði, ed. Benediktsson, Jakob (IF 1: 1) (Rvík, 1968), pp. v—xlix + 1—28.

Íslendinga sögur, ed. Jónsson, G., 12 vols. + Index volume ([Rvík, Akureyri], 1953, repr. 1968):

Haukdœla þáttr XII, pp. 71—82;

Kristni saga I, pp. 243—280;

Þórvalds þáttr víðförla VII, pp. 437—463.

[Íslendinga sögur]: *Origines Islandicae.* A collection of the more important sagas and other native writings relating to the settlement and early history of Iceland. Ed. and trans. Vigfússon, Gudbrand — Powell, F. York, 2 vols. (Oxford, 1905).

Jóns saga helga, див.: *Byskupa sögur.*

[*Knýtlinga saga*]: *Sögur Danakonunga,* ed. af Petersens, Carl — Olson, Emil (SUGNL XLVI) (Kbh, 1919—1925), ix—lxviii + 27—316 pp.

Kristni saga, див.: *Íslendinga sögur.*

Morkinskinna, ed. Jónsson, F. (SUGNL LIII) (Kbh, 1932), xl + 480 pp.

[Óláfs saga helga; the Great s.]: *Den store saga om Olav hellige,* ed. Johnsen, Oscar Albert — Helgason, Jón, 2 vols. (Oslo, 1941).

[Óláfs saga helga]: *Saga Olafs konungs ens helga,* ed. Munch, Peter Andreas — Unger, C. R. (Chria, 1853).

Helgisaga Óláfs konungs Haraldssonar [the legendary Saga], ed. Jónsson, G., *Konunga sögur* I ([Rvík, Akureyri], 1957), pp. 201—400.

Óláfs saga Tryggvasonar en.mesta [OsTm], ed. Halldórsson, Ólafur, 2 vols. (Ed AM A 1—2) (Kbh, 1958—1961).

[OsTm]: *The Saga of King Olaf Tryggwason,* trans. Sephton, John (London, 1895), xxvii + 500 pp.

Orkneyinga saga, ed. Guðmundsson, Finnbogi (IF 34) (Rvík, 1965).

The Orkneyingers' Saga, trans. Dasent, Sir George Webbe (Rerum Britannicarum medii aevi scriptores. Icelandic Sagas, vol. III) (London, 1894).

Páls saga postola II, див.: *Postola sögur.*

Postola sögur, Legendariske Fortællinger om Apostlernes Liv, deres Kamp for Kristendommens Udbredelse samt deres Martyrdød, ed. Unger, C. R. (Chria, 1874), xxx + (2) + 936 pp.

Andreas saga postola I, pp. 318—353.

Andreas saga postola II, pp. 354—389.
Bartholomeus saga postola, pp. 743—766.
Clemens saga, pp. 126—151.
Páls saga postola II, pp. 236—283.
Tveggja postola saga Philippus ok Jacobs II, pp. 740—743.

Ragnarssaga loðbrókar, див.: *FSN*.

The Saga of the Volsungs. The Saga of Ragnar Lodbrok together with the Lay of Kraka, trans. Schlauch, Margaret, 2d ed. (New York, 1949), pp. 185—256.

Þáttr af Ragnars sonum, див.: *FSN*.

Reykjahólabók. Islandske Helgenlegender, 2 vols. ed. Loth, Agnete (Ed AM A 15—16) (Kbh, 1969—1970).

Saxonis Gesta Danorum. Primum a C. Knabe et P. Herrmann recensita. Recognoverunt et ediderunt J. Olrik et H. Ræder, 2 vols. (I: text; II: glossary) (Kbh, 1931—1957).

[Saxo]: Herrmann, Paul. *Erläuterungen zu den ersten neun Büchern der Dänischen Geschichte des Saxo Grammaticus*. [Vol. I:] Übersetzung (Leipzig, 1901); [vol. II:] *Die Heldensagen des Saxo Grammaticus* (Leipzig, 1922), xxiv + 668 pp.

[Saxo]: Elton, Oliver. *The First Nine Books of the Danish History*, trans. 2 vols. (London, 1894—1905).

[Skarðsbók]: *Codex Scardensis*, facsimile ed. Slay, Desmond (EIM II) (Kbh, 1960).

[Skarðsbók]: *Sögur ur Skarðsbók*, ed. Halldórson, Ólafur (Rvík, 1967).

Sturlunga sögur, ed. Jónsson, G., 3 vols. ([Rvík-Akureyri, 1954):
Haukdœla þáttr I, pp. 89—100;
Þorgils saga ok Hafliða I, pp. 11—76.

Sögubrot af fornkonungum, див. *FSN*.

Sǫrla þáttr, ed. Sigfússon, Björn (IF 10) (Rvík, 1940), pp. 109—113; див. також: *FSN*.

Trójumanna saga, ed. Louis-Jensen, Jonna (EdAMA 8) (Kbh, 1963).

Tveggja postola saga Philippus ok Jacobs II, див.: *Postola sögur*.

Þiðriks saga af Bern, ed. Bertelsen, Henrik, 2 vols. (SUGNL XXXIV) (Kbh, 1905—1911).

Þorgils saga ok Hafliða, ed. Brown, Ursula (London-Oxford, 1952): див. також: *Sturlunga saga*.

Þórleifs þáttr jarlaskálds, ed. Unger Vigfússon, *Flateyjarbók* I (Chria, 1860), pp. 207—215.

Þorsteins saga Víkingssonar, див.: *FSN*.

Þorsteins þáttr bœjarmagns, див.: *FSN*.

Þórvalds þáttr víðförla, див.: *Íslendinga sögur*.

Veraldar saga, ed. Benediktsson, J. (SUGNL LXI) (Kbh, 1944).

Viðbœtir [Appendix] *við Ólafs sögu hins helga,* ed. Unger Vigfússon. *Flateyjarbók* III (Chria, 1868), pp. 235—248.

Yngvars saga víðfǫrla, ed. Olson, Emil (SUGNL XXXIX) (Kbh, 1912); див. також: *FSN.*

Ǫrvar-Odds saga, ed. Boer, Richard Constant (Leiden, 1888).

Ǫrvar-Odds saga, ed. Boer, R. C. (ASB 2) (Halle a. S., 1892).

[Ǫrvar-Odds s.]: *Arrow-Odd: A Medieval Novel,* trans. Edwards, Paul—Pálsson, Hermann (New York, 1970).

Латинські та грецькі джерела

Acta Apostolorum Apocrypha sive Historia certaminis apostolici adscripta Abdiae, in *Codex Apocryphus Novi Testamenti,* II, ed. Fabricius, Johannes Albertus (Hamburg, 1719).

[Adam of Bremen]: Magistri Adam Bremensis *Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum,* ed. Waitz, G., Schmeidler, B. et. al., trans. [into German] Trillmich, Werner, *Fontes saeculorum noni et undecimi Historiam ecclesiae Hammaburgensis necnon imperii illustrantes. Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters* XI (Berlin, [1961]), pp. 135—503.

[Adam of Bremen]: *History of the Archbishops of Hamburg-Bremen,* trans. Tschan, Francis J. (New York, 1959).

Annales Bertiniani, ed. Waitz, Georg (SRG), (Hannover, 1883).

[*Annales Laurissenses maiores*]: *Annales regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi,* ed. Kurze F., *MGH SRG* (Hannover, 1895).

Asser, *De rebus gestis Ælfredi,* ed. Stevenson, W. H. (London, 1904).

[Asser]: *Life of King Alfred,* trans. by Lane, L. C. (London, 1924).

[Beda]: Venerabilis Bedae, «De natura rerum», ed. Giles, J. A. in *Opera que supersunt omnia, VI. Opuscula scientifica* (London, 1843).

[Bosporus]: *Корпус боспорских надписей*, ред. Струве, В. В., и др. (М.—Л., 1965).

[The Burgundians]: *Leges Burgundionum,* ed. de Salis, L. R. *MGH*, *Leges Sectio* I, vol. II, part 1 (Hannover, 1892), pp. 3—122.

The Burgundian Code. Book of Constitutions or Law of Gundobad. Additional Enactments, trans. Drew, Katherine Fisher (Philadelphia, 1972).

Capella, Martianus, *De nuptiis philologiae et mercurii,* ed. Dick, Adolphus (Leipzig, 1925).

[Cassiodorus]: Cassiodori Senatoris *Variae*, ed. Mommsen, Theodor, *MGH AA* XII (Berlin, 1894).

Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*. Greek text edited by Moravcsik, Gyula, Eng. trans. by Jenkins, Romilly J. H. (Budapest, 1949).

Jenkins, R. J. H. (ed.), *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio. Volume II. Commentary* (London, 1962).

Chronicon de gestis Normannorum in Francia, ed. Pertz, G. *MGH SS* I (1826), pp. 532—536.

Diplomata Karolinorum. I. *Pippini, Carlomanni, Caroli Magni Diplomata*, ed. Mühlbacher, Engelbert, *MGH Diplomata* (Hannover, 1906).

[Długosz]: Joannis Dlugossii *Annales seu Cronica incliti regni Poloniae*, ed. Dąbrowski, Jan. I (W, 1964).

[Dudo]: Dudonis Sancti Quintini *De moribus et actis primorum Normanniae ducum*, ed. Lair, Jules (Mémoires de la Société des antiquaires de Normandie XXIII) (Caen, 1865).

[Einhard]: Einhardi *Vita Caroli Magni*, ed. Holder-Egger, Oswald (Scriptores Rerum Germanicarum) (Hannover, 1911).

Einhard, *The Life of Charlemagne* [trans. Turner, Samuel Epes], with a Foreword by Painter, Sidney (Ann Arbor, Mich., 1960).

[Eusebius of Caesarea]: Eusebii Caesariensis *Opera* IV. *Historiae Ecclesiasticae Libri decem*, ed. Dindorf, W. (Leipzig, 1873).

Eusebius, *The History of the Church from Christ to Constantine*, trans. Williamson, G. A. (Baltimore, Maryland, 1965).

[Pseudo-Fredegar]: *The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar*, ed. and trans. Wallace-Hadrill, J. M. (London, 1960).

[Gualterus]: *Alexandreidos Galteri poetae clarissimi libri decem* (Ingelstadt, 1541).

[*Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*]: *Histoire anonyme de la première croisade*, de. Bréhier, Louis (Paris, 1924).

Guillaume de Jumièges, *Gesta Normannorum ducum*, ed. Marx, Jean (Rouen-Paris, 1914).

[Hanse]: *Hansisches Urkundenbuch und Urkundenverzeichniss bis zum J. 1370*, in Sartorius, Georg Friedrich. *Urkundliche Geschichte des Ursprunges der deutschen Hanse*, ed. Lappenberg, Johannes Martin II (Hamburg, 1830).

[Heinricus de Lettis]: *Chronicon Livoniae*, ed. Arbusov, L. and Bauer, A. (Darmstadt, 1959).

[Isidore of Seville]: Isidori Hispalensis Episcopi *Etymologiarum sive originum libri XX*, ed. Lindsay, W. M. (Oxford, [1911]).

[Jerome (Eusebius Hieronymus)]: «Liber hebraicarum questionum in Genesim» *MPL* XXIII (Paris, 1845).

[Иордан, Гетика]: *Иордан о происхождении и деяниях Готов. Гетика*, изд-е и перевод Скржинской, Елены Ч. (М., 1960).

[Jordanes, Romana]: *Iordanis Romana et Getica,* ed. Mommsen, Theodor. *MGH AA* V: 1 (Berlin, 1882).

Josephus, Flavius. *Antiquitatum Iudaicarum Epitoma,* ed. Niese, Benedictus (Berlin, 1896).

Kruse, Friedrich C. H., *Chronicon Nortmannorum. Wariago-Russorum nec non Danorum, Sveonum, Norwegorum inde ab a. DCCLXXVII usque ad a. DCCCLXXIX* (Hamburg-Gotha, 1851).

[Leo the Deacon]: Leonis diaconi Caloënsis *Historiae libri decem,* ed. Hase, Charles B. (*CSHB* XI). Bonn, 1828.

[The Lombards]: *Leges Langobardorum,* ed. Bluhme, Friedrich — Boretius, Alfred, *MGH Leges* IV (Hannover, 1868).

[The Lombards]: *The Lombard Laws,* trans. Drew, Katherine Fischer (Philadelphia, 1973).

[Orosius]: Pauli Orosii *Historiarum adversum paganos libri VII,* ed. Zangemeister, Karl (Vienna, 1882; repr. New York, 1966).

[Paul the Deacon]: Pauli *Historia Langobardorum,* ed. Bethmann, L. and Waitz, G. *MGH* Scriptores rerum Langobardorum II (Hannover, 1878).

Paul the Deacon, *History of the Lombards,* trans. Foulke, William Dudley (Philadelphia, 1907; repr. 1974).

[Procopius]: *De bellis libri V—VIII,* ed. Haury, J., *Procopii Caesariensis Opera omnia* II (Leipzig, 1905).

[Scylices-Cedrenus]: *Synopsis,* ed. Bekker, I. (*CSHB* XXXV) (Bonn, 1839).

[Strabo]: *The Geography of Strabo,* ed. Jones, H. L. (London, 1917—1932).

[Thegan]: *Vita Hludovici,* ed. Pertz, Georg Heinrich, *MGH SS* II (Hannover, 1829), pp. 585—604.

[Thietmar]: Thietmari Merseburgensis episcopi *Chronicon,* ed. Holtzmann, R., trans. [into German] Trillmich, Werner, (Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters IX) (Berlin, [1957]).

[William of Rubruck]: *Itinerarium Willelmi de Rubruc,* ed. van den Wyngaert, P. Anastasius. *Sinica Franciscana* I (Quaracchi-Florence, 1929), pp. 145—332.

Давньотюркські джерела

Aalto, Pentti. *Materialien zu den Alttürkischen Inschriften der Mongolei* gesammelt von G. J. Ramstedt, J. G. Granö und Pentti Aalto (*JSFOu* 60) (Helsinki, 1958), 91 pp. [pp. 3—61: the Tonyuquq Inscription].

Bang, Willy — von Gabain, Annemarie — Rachmati, G. R. *Türkische Turfan Texte* I—X (Berlin, 1929—1959).

Clauson, Gerard. «The Ongin Inscription», *JRAS* (London, 1951), pp. 177—192.

[Codex Cumanicus]: *Codex Cumanicus. Cod. Marc. Lat. DXLIX. In faksimile,* ed. Grønbech, Kaare (Kbh, 1936).

von Gabain, Annemarie. *Alttürkische Grammatik, mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis,* 2d ed. (Leipzig, 1950).

von Gabain, A. «Inhalt und magische Bedeutung der alttürkischen Inschriften», *Anthropos* 48 (Posieux/Fribourg, Switzerland, 1953), pp. 537—556.

Inscriptions de l'Orkhon, recueillies par l'expédition Finnoise 1890 et publiées par la Société Finno-Ougrienne (Helsingfors, 1892).

[Kāšġarī]: *Divanü lûgat-it-Türk tıpkıbasımı «faksimile»* (Türk Dil Kurumu) (Ankara, 1941).

Кляшторный, Сергей Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии (М., 1964).

Kotwicz, Władysław—Samojlovič, Aleksandr N. «Le monument turc d'Ikhe-khuchotu en Mongolie centrale», *Rocznik Orientalistyczny* 4 (1926), pp. 60—107.

Малов, Сергей Е. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы (М.—Л., 1952).

Малов, С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования (М.—Л., 1951).

Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии (М.—Л., 1959).

[Megiser]: Hieronymi Megiseri *Institutionum Linguae Turcicae* [4 books] (Leipzig, 1612).

[Qutadγu Bilig]: *Kutadgu Bilig tıpkıbasımı* [facsimile edition], 3 vols.: I. Viyana Nüshasi; II. Fergana nüshası; III. Misir nüshası ed. Türk Dil Kurumu (Istanbul, 1942—1943).

Rahmeti Arat, Reşid. *Kutadgu bilig I. Metin* (Istanbul, 1947).

Rachmati, G. R. *Türkische Turfan-Texte VII* (Berlin, 1936).

Ramstedt, Gustaf John. *Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei (JSFOu* 30: 3) (Helsinki, 1913).

Рамстедт, Г. Й. Как был найден «Селенгинский камень» / Перевод надписи «Селенгинского камня» // Труды Троицко-

савско-Кьяхтинского отделения Приамурского отдела Императорского русского географического общества. 15: 1 (СПб., 1912). — Сс. 34—49, 1 карта.

Tekin, Talât. *A Grammar of Orkhon Turkic* (Bloomington, Indiana, 1968).

Thomsen, Vilhelm. «Alttürkische Inschriften aus der Mongolei», trans. Schaeder, Hans Heinrich, *ZDMG* 78 (1924—25), pp. 121—175.

Thomsen, V. «Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish 'Runic' Script from Miran and Tun-Huang», *Samlede Afhandlinger* III (Kbh, 1922), pp. 217—267 + 3 pl.

Thomsen, V. *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées,* 2 pts (*MSFOu* V) (Helsingfors, 1894—1896).

Слов'янські джерела

[Воскресенская летопись]: див. *ПСРЛ* VII.1.

[Житіє Константина]: Лавров, П. А. *Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности* (Л., 1930).

[Житіє Константина]: Grivec, Fran — Tomšić, Fran, редактори, *Constantinus et Methodius Thessalonicenses: Fontes* // Radovi staroslavenskog instituta, 4 (Zagreb, 1960).

[Иосиф Флавий]: *История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе*, ред. Мещерский, Н. А. (М.—Л., 1958).

[Иосиппон]: Мещерский, Н. А., Отрывок из книги «Иосиппон» в «Повести временных лет» // *Палестинский сборник* 2 (1958), сс. 58—63.

[Ипатьевская летопись]: *Летопись по Ипатскому списку* (СПб., 1871) [с 3 указателями].

[Ипатьевская летопись]: див. *ПСРЛ* II².

[Ипатьевская летопись]: Франко, Іван, «Віршова реконструкція найстаршого київського літопису», *Літературна спадщина* 4 (К., 1967). — Сс. 13—110.

[Лаврентьевская летопись]: див. *ПВЛ* і *ПСРЛ* I².

[Львовская летопись]: див. *ПСРЛ* XX.

[Московская летопись]: див. *ПСРЛ* XXV.

[Никоновская летопись]: див. *ПСРЛ* IX.

[Новгородская I летопись]: *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, ред. Насонов, Арсений Н. (М.—Л., 1950).

[Новгородская IV летопись]: див. *ПСРЛ* IV, 1².

[Новгородская V летопись]: див. *ПСРЛ* IV, 2².

[Патерик Киевский]: *Киево-Печерский патерик*, ред. Абрамович, Д. (К., 1930); репр. Чижевський, Д. (Мюнхен, 1964).

[Повесть временных лет = скор. *ПВЛ*]: ред. и перев. Лихачев, Дмитрий С. 2 т. (М.—Л., 1950).

ПВЛ: *Повесть временных лет*, ред. Шахматов, Алексей А. (Пг., 1916).

[ПВЛ]: The Russian Primary Chronicle. Laurentian Text, trans. Cross, Samuel Hazzard —Sherbowitz-Wetzar, Olgerd P. (Cambridge, Mass., 1953) [скор.: *RPC*].

[ПВЛ]: *Nestor: Russische Annalen in ihrer Slawonischen Grundsprache verglichen, übersetzt und erklärt.* von Schlötzer, August Ludwig, I (Göttingen, 1802).

ПСРЛ: *Полное собрание русских летописей*. 33 тт. (СПб., — М.—Л.; видання продовжується).

I; *Лаврентьевская летопись*, 2-е изд., ред. Карский, Е. Ф. (Л., 1926—1928; репр. М., 1962).

II; *Ипатьевская летопись*, 2-е изд., ред. Шахматов, А. А. (СПб., 1908; репр. М., 1962).

XX.1: *Львовская летопись*, часть 1 (СПб., 1910).

XXV: *Московский летописный свод конца XV века* (М.—Л., 1949).

IX: *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, часть 1 (СПб., 1862).

IV.1: *Новгородская четвертая летопись*, 2-е изд., часть 1 (Петроград, 1915).

IV.2: *Новгородская пятая летопись*, 2-е изд., часть 1 (Петроград, 1917).

IV: *Псковская первая летопись*, 1-е изд., (СПб., 1848).

V: *Софийская первая летопись*, 2-е изд., часть 1 (Л., 1925).

XV: *Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью* (СПб., 1856).

VII.1: *Летопись по Воскресенскому списку*, часть 1 (СПб., 1856).

[Псковская первая летопись]: див. *ПСРЛ*, IV.

[Слово о полку Игореве; скороч. Слово]: Jakobson, Roman, «Édition critique du Slovo», *Selected Writings* IV (The Hague, 1966), pp. 133—166.

[Slovo]: *The Song of Igor's Campaign*, trans. Nabokov, Vladimir (New York, 1960).

[Софийская первая летопись]: див. *ПСРЛ*, V.

Stryjkowski, Maciej. *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi,* 2 т., 2-ге вид. (Варшава, 1846).

Татищев, Василий Н. *История российская*, 1 вариант IV [862—1237] ред. Валк, С. Н. — Тихомиров, М. Н. (М.—Л., 1964).
[Тверская летопись]: див. *ПСРЛ*, XV.

Ісламські джерела

[Abu'l-Fidā', *Taqwīm al-buldān*]: *Géographie d'Aboulféda*, ed. Reinaud — de Slane, Mac Guckin (Paris, 1840).

[Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭi]: *Abū Ḥāmid et Granadino y su Relación de viaje por tierras eurasiáticas*, ed. Dubler, César E. (Madrid, 1953).

[al-Bakrī, Kitāb al-mamālik wa'l-masālik]: *Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и Славянах*, изд. Розен, Виктор, с комментариями Куника, Эрнста (СПб., 1878).

[Bayhaqī, Abu'l-Faḍl]: *Ta'rīkh-i Bayhaqī*, ed. Dr. Ghanī — Dr. Fayyāz (Teheran, 1324/1945).

[al-Bīrūnī, al-Qānūn]: ed. Krause, Max — Barani, S. H. et al., *Canon Masudicus* I (Hyderabad, 1954—1956).

[al-Bīrūnī, al-Qānūn]: Русс. перевод Булгаков, П. Г. — Розенфельд, Б. А., Бируни, *Избранные произведения* T. V; 1 (Ташкент, 1973).

[Gardīzī, Zayn al-akhbār]: изд. Бартольд, В. В.: Туркестан в эпоху монгольского нашествия I (СПб., 1898), сс. 1—18.

[*Ḥudūd al-'Ālam*]: [facsimile ed.] *Ḫудӯд ал-'Āлем, Рукопись Туманского*, изд. Бартольд, В. В. (Л., 1930).

Ḥudūd al-'Ālam. 'The Regions of the World'. A Persian Geography 372 A. H. — 982 A. D., trans. Minorsky, Vladimir (GMS N. S. XI) (London, 1937), xx + (2) + 524 pp.

[Ibn Faḍlān, Risāla]: *Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг.*, изд. и перевод Ковалівський, Андрій П. (Харків, 1956).

[Ibn al-Faqīh, *Kitāb al buldān*]: *Compendium libri Kitāb al-boldān*, ed. de Goeje, M. J. (*BGA* V) (Leiden, 1885).

[Ibn Ḥawqal, *Kitāb ṣūrat al-arḍ*]: *Opus geographicum auctore Ibn Ḥaukal ... 'Liber imaginis terrae'*, ed. Kramers, J. H., 2d ed. (BGA II) (Leiden, 1938—1939).

Ibn Khurdāḏbeh, *Kitāb al-masālik wa'-mamālik*, ed. de Goeje, M. J. (BGA VI) (Leiden, 1889).

[Ibn Miskawayhī, *Kitāb taǧārib al-umam*]: *The Concluding Portion of the Experiences of the Nations by Miskawaihi*, ed. Amedroz, H. F., Eng. trans. Margoliouth, D. S., in *The Eclipse of the 'Abbasid Caliphate*, vols. I—II (text), IV—V (trans.), VII (index) (Oxford, 1920—1921).

[Ibn al-Qūṭiya, *Ta'rīkh al-Andalus*]: *Rerum Normannicarum Fontes Arabici*, ed. Seippel, Alexander (Oslo, 1896—1928), pp. 3—5.

[al-Idrīsī, *Kitāb nuzhat al-muštāq fi'khirāq al-āfāq*]: *Du nouveau sur Idrisi. Sections VII 3, VII 4, VII 5,* ed. and trans. Tuulio (Tallgren), O. J. (Studia Orientalia VI 3) (Helsinki, 1936).

България и съседните ѝ земи през XII век според «Географията» на Идриси [секції V 4, VI 4], вид. і переклад Недков, Борис-а (София, 1960).

[al-Iṣṭakhrī, *Kitāb masālik al-mamālik*]: *Viae regnorum. Descriptio ditionis Moslemicae,* ed. de Goeje, M. J. (BGA I) (Leiden, 1870; repr. 1927).

Mappae Arabicae. Arabische Welt und Landerkarten, IV Band. Asia II. Nord- und Ostasien. Mit Beiheft: Islam-Atlas Nr. XIII—XX, ed. Miller, Konrad (Stuttgart, 1929).

[al-Maqdisī, *Aḥsan at-taqāsim fī ma'rifat al-aqālīm*]: *Descriptio Imperii Moslemici,* ed. de Goeje, M. J. (BGA III) (Leiden, 1876; repr. 1906).

al-Mas'ūdī, *Murūğ ad-dahab: Les prairies d'or,* ed. Pellat, Charles (Beyrouth, 1966—; in progress).

[Müneğğim-baši, *Ṣaḥā'if al-akhbār,* Bāb aš-Šaddādiya]: ed. and trans. in *Studies in Caucasian History* by Minorsky, V. (London, 1953).

[Müneğğim-baši, *Ṣaḥā'if al-akhbār*, Fuṣūl min Ta'rīkh al-Bāb wa-Šarwān]: ed. and trans. by Minorsky, V. in *A History of Sharvān and Darband in the 10th—11th Centuries* (Cambridge, 1958).

[an-Nadīm, *Kitāb al-fihrist*]: ed. Flügel, Gustav, with the help of Roediger, Johannes and Müller, August, 2 vols. (Leipzig, 1871—1872).

The Fihrist of al-Nadim. A Tenth-Century Survey of Muslim Culture, trans. Dodge, Bayard, 2 vols. (New York, 1970).

al-Yāqūt ar-Rūmī, *Kitāb mu'ğam al-buldān,* ed. Wüstenfeld, Ferdinand, 6 vols. (Leipzig, 1866—1873).

Другорядні джерела та література

Alföldi, Andreas. *Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung* (Archaeologia Hungarica IX) (Budapest, 1932).

Altheim, Franz. *Attila und die Hunnen* (Baden Baden, 1951).

Altheim, F. *Geschichte der Hunnen,* 5 vols. (Berlin, 1959—1962).

Altheim, F. *Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum*, 2 vols. (Halle a. S., 1948—1950).

Анохин, Г. И. Вклад Е. А. Рыдзевской в советскую скандина-

вистику // Скандинавский сборник, 15 (Таллинн, 1970). — Cc. 177—186.

Arbman, Holger. *Svear i Österviking* (Sthlm, 1955).

Артамонов, Михаил И. *История Хазар* (Л., 1962).

Arup, Erik. *Danmarks Historie* I [—1282] (Kbh, 1925).

Археологические открытия, ред. Рыбаков, Борис А. // Москва; ежегодник с 1966 г. (за 1965 г.).

Археологія Української РСР у трьох томах. — III. Ранньослов'янський та давньоруський періоди, ред. Довженок, В. Й. (К., 1975).

Асєєв, Ю. С. Архітектура Київської Русі X — початку XII століття // *Історія українського мистецтва*. I (К., 1966). — Сс. 135—186.

Askeberg, Fritz. *Norden och kontinenten i gammal tid. Studier i forngermansk kulturhistoria* (Uppsala, 1944).

Авдусин, Д. А. Скандинавские погребения в Гнездове // *Вестник Московского государственного университета*, 9 сер. [Иtтория], 1974, № 1 (М., 1974). сс. 74—86.

Bachrach, Bernard S. *A History of the Alans in the West* (Minneapolis, 1973).

Baddley, John F. *Russia, Mongolia, China,* 2 vols. (London, 1919).

Bagrow, Leo. *History of Cartography,* ed. Skelton, R. A. (Cambridge, Mass., 1966).

Barroux, Robert. *Dagobert, roi des Francs* (Paris, 1938), 218 pp.

Bartha, Antal. *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries* (Budapest, 1975).

Barthold, Wilhelm. *Turkestan down to the Mongol Invasion,* 2d ed., trans. Gibb, H. A. R. (GMS N. S. V) (London, 1928).

Bekker-Nielsen, Hans. «On a Handlist of Saints' Lives in Old Norse», *Mediaeval Studies* 24 (Toronto, 1962), pp. 324—334.

Bekker-Nielsen, H. див: Widding, O.

Belenitsky, Alexandr. *Central Asia,* trans. Hogarth, James (Archaeologia Mundi) (Cleveland-New York, 1968).

Bendix, Reinhard. *Kings or People: Power and the Mandate to Rule* (University of California Press, 1978).

Benedikz, B. S. див. с. 935.

Beumann, Helmut, (ed.). *Karl der Grosse: Lebenswerk und Nachleben*, 5 vols. (Düsseldorf, 1965—1968).

Beyschlag, Siegfried. *Konungasögur* (Kbh, 1950).

Blair, Peter Hunter. *An Introduction to Anglo-Saxon England* (Cambridge, 1956).

Blindheim, Charlotte. «The Market Place in Sciringssal», *Acta Archaeolologica* 31 (Kbh, 1960), pp. 83—100.

Bloch, Marc. *Feudal Society,* trans. Manyon, L. A., 2 vols. (Chicago, 1961).

Boba, Imre. *Nomads, Northmen and Slavs* (The Hague, 1967).

Boeles, P. C. J. A. *Friesland tot de elfde eeuw* (The Hague, 1951).

Bolin, Sture. «Mohammed, Charlemagne and Rurik». *The Scandinavian Economic History Review* 1: 1 (Sthlm, 1953), pp. 5—39.

Bosworth, Clifford Edmund. *The Ghaznavids* (Edinburgh, 1963).

Браун, Фридрих (Федор) А. Фриад и Шимон сыновья варяжского князя Африкана // ИОРЯС, 7: 1 (СПб., 1902). — Сс. 359—365.

Браун, Ф. А. Варяги на Руси, I // Беседа, 6/7 (Берлин, 1925). — Сс. 300—338.

Brehaut, Ernest. *An Encyclopedist of the Dark Ages: Isidore of Seville* (New York, 1912; repr. 1972).

Brown, Peter. *The World of Late Antiquity A. D. 150—750* (London, 1971).

Brown, Ursula. «The Saga of Hromund Gripsson and Þorgilssaga», *SBVS* 13: 2 (London, 1947—1948), pp. 51—77.

Brooks, K. R. *Andreas* (Oxford, 1961).

Brøndsted, Johannes. *The Vikings,* trans. Skov, Kalle (Harmondsworth, 1960; 2d ed. 1965), 347 pp.

Bugge, Alexander. *Norges historie fremstillet for det norske folk,* I (Kria, 1912).

Burr, Viktor. *Nostrum Mare: Ursprung und Geschichte der Namen des Mittelmeeres und seiner Teilmeere im Altertum* (Stuttgart, 1932).

Cahen, Claude. *Pre-Ottoman Turkey,* trans. Jones-Williams, J. (New York, 1968).

Carlsson, Sten — Rosén, Jerker. *Den svenska historien* I [—1319] (Sthlm, 1960).

Chadwick, Hector Munro. *Early Scotland* (Cambridge, 1949).

Christensen, Aksel E. *Vikingetidens Danmark: Paa oldhistorisk baggrund* [—1035] (Kbh, 1969).

Cumont, Franz. *Les mystères de Mithra,* 3d ed. (Brussels, 1913).

Cumont, Franz. *The Mysteries of Mithra,* trans. McCormack, Thomas J. (New York, 1956).

Черепнин Л. В. и др. История Молдавской ССР. I (Кишинев, 1965).

Dahl, Thorleif. Див. *Vårt folks historie.*

Davidan, O. I. «Contacts between Staraja Ladoga and Scandinavia», *Varangian Problems* (Kbh, 1970), pp. 79—94.

Dillon, Myles. *Early Irish Literature* (Chicago, 1948).

Дорн, Бернгард. Каспий. — СПб., 1876.

Dreijer, Matts. *Häuptlinge, Kaufleute und Missionare im Norden vor Tausend Jahren* (Mariehamn, 1960).

Droysen, Johann Gustav. *Geschichte des Hellenismus,* 5 parts, 2d ed. (Gotha, 1877—1878).

Dunlop, Douglas M. *The History of the Jewish Khazars* (Princeton, 1954).

Ebert, Max. *Südrussland im Altertum* (Bonn-Leipzig, 1921).

Eckhardt, Alexandre. «Sicambria. Capitale légendaire des français en Hongrie», *De Sicambria à Sans-Souci: Histoires et légendes franco-hongroises* (Paris, 1943), pp. 11—51.

Ellehøj, Svend. *Studier over den ældste norrøre Historieskrivning* (Bib AM XXVI) (Kbh, 1965).

Foote, Peter Godfrey — Wilson, David M. *The Viking Achievement: The Society and Culture of Early Medieval Scandinavia* (London, 1970), xxv + 473 pp. + 28 pl.

Frank, Roberta, див. с. 925.

von Gabain, Annemarie. «Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken», *Der Islam* 29: 1 (Berlin, 1949), pp. 30—62.

Гайдукевич, В. Ф. Боспорское царство (М.—Л., 1949).

Ganshof, François Louis. *Les destinées de l'empire en occident de 395 à 888,* 2 vols., 2d ed. (Paris, 1940).

Ganshof, F. L. *Frankish Institutions under Charlemagne,* trans. Lyon, Bryce and Mary (New York, 1970).

García de Valdeavellano, L. *Curso de historia de las institutiones españolas de los origines al final de la Edad Media,* 3d ed. (Madrid, 1973).

Garmonsway, G. N. *Canute and His Empire* (The Dorothea Coke Memorial Lecture 1963) (London, 1964).

Гедеонов, Степан. Варяги и Русь /Историческое исследование, в двух частях (СПб., 1876).

Gieysztor, Aleksander. «The Slavic Pantheon and New Comparative Mythology», *Questiones Medii Aevi* 1 (1977), pp. 7—32.

Goitein, S. D. *Jews and Arabs: Their Contacts through the Ages* (New York, 1955).

Goitein, S. D. *Studies in Islamic History and Institutions* (Leiden, 1966).

Gold, Norman — Pritsak, Omeljan. *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Cornell University Press, 1982).

Gougaud, Dom Louis. *Christianity in Celtic Lands: A History of the Churches of the Celts, Their Origin, Their Development, Influence and Mutual Relations,* trans. Joynt, Maud (London, 1932).

Граков, Б. Н. Каменское городище на Днепре (М., 1954).

Grønbech, Kaare. «A Far Eastern Branch of the Aramean Script», *Indian Art and Letters* 22, no. 2 (London, 1948), pp. 1—7 + 8 pl.

Grousset, René. *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia.*trans. Walford, Naomi (New Brunswick, N. J., 1970).

von Grunebaum, Gustave E. *Medieval Islam* (Chicago, 1946).

Guðnason, Bjarni. *Um Skjöldungasögu* (Rvík, 1963).

Györffy, György (ed.) *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról* (Budapest, 1958).

Györffy, György. *Tanulmányok a magyar állam eredetéről* (Budapest, 1955).

Hadas, Moses. *Hellenistic Culture: Fusion and Diffusion* (New York, 1959).

Hagen, Andreas, див.: *Vårt folks historie.*

Hampel, Joseph. *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, 3 vols. (Braunschweig, 1905).

Harmatta, János. «Le problème Cimmerien», *Archaeologiai Értesítő* 7—9 (1948), pp. 79—132.

Henning, Walter Bruno. «The Date of the Sogdian Ancient Letters», *BSOAS* 12 (London, 1948), pp. 601—615.

Hermann, Eduard. «Sind der Name der Gudden und die Ortsnamen Danzig, Gdingen und Grudenz gotischen Ursprungs?» NAWG (1941), pp. 207—291.

Herrmann, Albert. *Die Erdkarte der Urbibel* (Braunschweig, 1931).

Holmsen, A. *Norges Historie: Fra de eldste tider till 1660* (Oslo-Bergen, 1961).

Honigmann, Ernst. *Die Sieben Klimata* (Heidelberg, 1929).

Hrbek, Ivan. «Der dritte Stamm der Rūs nach arabischen Quellen», *Archiv Orientální* 25 (1957), pp. 628—652.

Грушевський, Михайло. Історія України-Руси. І. До початку XI віка, 3-тє вид. (К., 1913).

Иконников, Владимир С. Опыт русской историографии, в 2 т., 4 частях (К., 1891—1908; репр. Osnabrück, 1966).

Jaakola, Jalmari. *Suomen historia.* II—III (Porvoo-Helsinki, 1956—1958).

Янин, Валентин Л. Денежно-весовые системы русского средневековья (М., 1956).

Jankuhn, Herbert. «Der Fränkisch-frisische Handel zur Ostsee im frühen Mittelalter», *Viert Su WG* 40 (1953), pp. 193—243.

Jankuhn, H. *Haithabu,* 4th ed.(Neumünster, 1963).

Janse, Otto. «Har Emund den gamle sökt införa den grekisk-katolska läran i Sverige?» Fv 53 (1958), pp. 118—124.

Janssen, Albrecht. *Tausend Jahre deutscher Walfang* (Leipzig, 1937).

Jażdżewski, Konrad. «Geneza państwa ruskiego w swietle źródeł archeologicznych», *Studia Historica* (Festschrift Henryk Łowmiański) (W, 1958), pp. 57—71.

Jellicoe, S. *The Septuagint and Modern Study* (Oxford, 1968).

Jellicoe, S. *Studies in the Septuagint: Origins, Recensions and Interpretations* (New York, 1974).

Johansen, Paul. «Die Kaufmanskirche im Ostgebiet», *Vorträge und Forschungen,* ed. Mayer, Theodor. IV (Lindau-Konstanz, 1958), pp. 499—525.

Johansen, Paul. «Novgorod und die Hanse», *Gedächtnisschrift für F. Rörig* (Lübeck, 1953), pp. 121—148.

Jones, Gwyn. *A History of the Vikings* (London, 1968), xvi + 504 pp.

Joys, Charles. див.: *Vårt folks historie.*

Jutikkala, Eino. *A History of Finland* (New York, 1969).

Jyrkänkallio, P. *Zur Etymologie von russ. tolmač 'Dolmetscher' und seiner türkischen Quelle* (Studia Orientalia 8) (Helsinki, 1952).

Kaerst, Julius. *Geschichte des Hellenismus*, 2 vols. 2d ed. (Leipzig, 1917—1926).

Каждан, А. П. Византийский податной сборщик на берегах КиммерийскогоБоспора в конце XII ст. // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран (Festschrift М. Н. Тихомирова) (М., 1963). — Сс. 93—101.

Каждан, А. П. див. Литаврин, Г. Г.

Каллистов, Д. П. Северное Причерноморье в античную эпоху (М., 1952).

Карамзин, Николай М. История государства Российского. I (СПб., 1816).

Kemble, John Mitchell. *The Saxons in England*, 2 vols. (London, 1849).

Kendrick, T. D. *A History of the Vikings* (London, 1930), xi + 412 pp.

Книпович, Т. Н. Танаис (М.—Л., 1949).

Koch, Hal. *Danmarks kirke i den begyndende Højmiddelalder*, 2 vols. (Kbh, 1936; repr. 1972).

Koczy, Leon. *Polska i Skandynawia za pierwszych Piastów* (Prace Komisji Historycznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk 8) (Poznań, 1934), 250 pp.

Koczy, Leon. «Zwjązki małżeńskie Piastów ze Skandynawami», *Slavia Occidentadis* 11 (Poznań, 1932), pp. 22—41.

Koczy, Leon. «Źródła staronordyjskie do dziejów Słowian», *Slavia Occidentalis* 11 (Poznań, 1932), pp. 42—71.

Kollautz, Arnulf — Miyakawa, Hisayuki. *Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes: Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa,* 2 vols. (Klagenfurt, 1970).

Konov, Sten. «Goths in Ancient India», JRAS (1912), pp. 379—385.

Козин, Сергей А. *Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongγol-un niγuča tobčiyan. Юань чао би ши.* Монгольский обыденный сборник. 1 (М.—Л., 1941).

Козин, Сергей А. Эпос монгольских народов и виды их письменности // *Вестник Ленинградского государственного университета.* 3 (1946). — Сс. 32—43.

Кругликова, И. Т. Боспор в позднеантичное время (М., 1966).

Kunik, Ernst (Arist). *Die Berufung der Schwedischen Rodsen durch die Finnen und die Slawen: Eine Vorarbeit zur Entstehungsgeschichte des Russischen Staates,* 2 vols. (S-Pb, 1844—1845).

Kunik, Ernst. «Kritische Bemerkungen zu dem Rafn'schen Antiquités Russes und zu dem Kruse'schen Chronicon Nordmannorum», *Mélanges Russes* 1 (S-Pb, 1851), pp. 246—452.

Kwanten, Luc. *Imperial Nomads: A History of Central Asia, 500—1500* (Philadelphia, 1979).

Labuda, Gerard. *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej,* 2 vols. (Poznań, 1960—1964).

Labuda, Gerard. «Polska i Skandynawia w IX—X wieku», *Początki państwa polskiego* I (Poznań, 1962), pp. 299—317.

Labuda, Gerard. «Slavs in Early Medieval Pomerania and Their Relations with the Scandinavians in the 9th and 10th Centuries», *Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences in Stockholm* (W, 1960), pp. 61—80.

Labuda, Gerard. *Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski* (W, 1960).

Labuda, Gerard. *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny* (W, 1961).

Ламбрев, К. «Легендата за Кан Кубрат и неговите синове» // Исторически преглед, 3 (София, 1946—1947), pp. 350—359.

Lanckorońska, Karolina. *Studies on the Roman-Slavonic Rite in Poland* (Rome, 1961).

Langenfelt, G. «Notes on the Anglo-Saxon Pioneers», *Englische Studien* 66 (1931), pp. 161—244.

von LeCoq, Albert. *Auf Hellas Spuren in Ostturkistan* (Leipzig, 1926).

von LeCoq, A. *Die Buddhistische Spätantike in Mittelasien,* 6 vols. (Berlin, 1922—1928).

von LeCoq, A. *Von Land und Leuten in Ostturkistan* (Leipzig, 1928).

Lehr-Spławiński, Tadeusz. *O pochodzeniu i praojczyznie Słowian* (Poznań, 1946).

Lesser, Ella. *Der Däne Claudius Claussøn Swart (Claudius Clavus). Der älteste Kartograph des Nordens, der erste Ptolemäus-Epigon der Renaissance* (Innsbruck, 1909).

Левченко, М. В. *Очерки по истории русско-византийских отношений* (М., 1956).

Levison, Wilhelm. *England and the Continent in the Eighth Century* (Oxford, 1946), xii + 347 pp.

von der Leyen, Friedrich. *Das Heldenliederbuch Karls des Grossen: Bestand. Gehalt. Wirkung* (München, 1954).

Литаврин, Г. Г. — Каждан, А. П. Экономические и политические отношения Древней Руси и Византии в XI — первой половине XIII ст. // *Proceedings of the Thirteenth International Congress of Byzantine Studies. Oxford 5—10 September 1966* (Oxford, 1967), pp. 69—81.

Лихачев, Дмитрий С. *Русские летописи и их культурно-историческое значение* (М.—Л., 1947).

Лященко, Аркадий И. «Eymundar saga» и русские летописи // *BAS-H* 1926, № 12 (Л., 1926). — Сс. 1061—1086.

Лященко, А. І. Сага про Олафа Трігґвасона й літописне оповідання про Ольгу // *Україна* 18: 4 (К., 1926). — Сс. 3—22.

Lopez, R. див.: Reynolds, R. L.

Ludat, Herbert (ed.). *Siedlung und Verfassung der Slaven zwischen Elbe, Saale und Oder* (Giessen, 1960).

Lunt, Horace G. «Again the rus'skymi pis'meny», *Cercetări de lingvistică* (Festschrift Emil Petrovici) (Cluj, 1958), pp. 322—326.

Łowmiański, Henryk. *Początki Polski: Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e.,* 5 vols. (W, 1963—1973). [Див. спеціально vol. V, pp. 9—223: «Początki państwa ruskiego»].

Łowmiański, H. «Рорик Фрисландский и Рюрик Новгородский» Сканд. сб. 7 (1963). — Сс. 221—240.

Łowmiański, H. *Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich* (W, 1957).

MacNeill, Ess E. *Phases of Irish History* (Dublin, 1919).

Markwart, Josef. *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge* (Leipzig, 1903), 1 + 557 pp.

McGovern, William Montgomery. *The Early Empires of Central Asia: A Study of the Scythians and the Huns and the Part They Played in World History* (Chapel Hill, 1939).

Minns, E. H. *Scythians and Greeks* (Cambridge, 1913).

Minorsky, Vladimir F. «Balgitzi — 'Lord of the Fisches'», *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 56 (Wien, 1960), pp. 130—137.

Minorsky, V. «Caucasica III: The Alān Capital *Magas and the Mongol Campaigns», *BSOAS* 14 (London, 1952), pp. 221—238.

Минорский, В. Ф. Русь в Закавказье. Новые данные //*Acta Orientalia Hung* 3 (Budapest, 1953), pp. 207—210.

Moberg, Ove. *Olav Haraldsson, Knut den Store och Sverige. Studier i Olav den Heliges förhållande till de nordiska grannländerna* (Lund, 1941).

de Molen, Richard L. (ed.). *One Thousand Years: Western Europe in the Middle Ages* (Boston, 1974).

Mora, Ferrater J. *Ortega y Gasset: An Outline of His Philosophy* (London, 1956).

Moravcsik, Gyula. «Zur Geschichte der Onuguren», *UJb* 10 (1930), pp. 53—90.

Мошин, В. А. Начало Руси. Норманны в Восточной Европе // *Byzantinoslavica* 3 (Prague, 1931). —Сс. 38—58, 285—307.

Мошин, В. Николай, епископ Тмутороканский // *Seminarium Kondakovianum* 5 (1932). — Сс. 47—62.

Мошин, В. А. Варяго-русский вопрос // *Slavia* 10 (Prague, 1931). — Сс. 109—136, 343—379, 501—537.

Musset, Lucien. *Les peuples scandinaves au moyen âge* (Paris, 1951).

Nansen, Fridtjof. *Nebelheim* I (Leipzig, 1911).

Насонов, Арсений Н. *История русского летописания XI — начала XVIII века* (М., 1969).

Насонов, А. Н. *«Русская земля» и образование территории древнерусского государства: Историко-географическое исследование* (М., 1951).

Насонов, А. Н. Тмуторокань в истории Восточной Европы X в. // *Исторические записки* 6 (1940). — Сс. 76—99.

Németh, Julius (Gyula). «Zur Geschichte des Wortes *tolmács* 'Dolmetscher'», *Acta Orientalia Hung* 8: 1 (1958), pp. 1—8.

Nielsen, Axel [and Arup, Erik]. *Dänische Wirtschaftsgeschichte* (Jena, 1933).

O'Callahan, Joseph. *A History of Medieval Spain* (Ithaca, 1975).

Okada, Hidehiro. *Wa koku* (Tokyo, 1977).

Okada, Hidehiro. *Wa koku no jidai* (Tokyo, 1976).

Ostrogorsky, Georg. «L 'expédition du prince Oleg contre Constantinople en 907», *Seminarium Kondakovianum* 11 (1940), pp. 47—62.

Paasche, Fredrik. «Über Rom und Nachleben der Antike im norwegischen und isländischen Schrifttum des Hochmittelalters», *Symbolae Osloenses* 13 (Oslo, 1934), pp. 114—145.

Paszkiewicz, Henryk. *The Origin of Russia* (London, 1954).

Пашуто, Владимир Т. (ред.). *План-проспект «Корпуса древних источников по истории народов СССР» (Материалы для обсуждения)*. (М., 1971).

Пашуто, В. Т. *Внешняя политика Древней Руси* (М., 1968).

Peterson, Peter M. *Andrew. Brother of Simon Peter* (Leiden, 1958).

Phillips, E. D. *The Royal Hordes: Nomad Peoples of the Steppes* (London, 1965).

Pirenne, Henri. *Mohammed and Charlemagne,* trans. Miall, Bernard (Cleveland, Ohio, 1957).

Плетнева, Светлана А. *От кочевий к городам. Салтово-Маяцкая культура* (М., 1967).

Плетнева, С. А. *Хазары* (М., 1976).

Plummer, Charles. *The Life and Times of Alfred the Great* (Oxford, 1902).

Погодин, Михаил П. О достоверности древней русской истории // *Библиотека для чтения* 6, ч. 3 (СПб., 1836). — Сс. 77—104.

Погребова, М. Н. Позднескифские городища на нижнем Днепре // *Памятники скифо-сарматского времени в Северном Причерноморье* (М., 1958). — Сс. 103—247.

Приселков, Михаил Д. *История русского летописания XI—XV вв.* (Л., 1940).

Приселков, М. Д. *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв.* (СПб., 1913).

Pritsak, Omeljan. *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren* (Wiesbaden, 1955).

Pritsak, O. «The Decline of the Empire of the Oghuz Yabghu», *Annals UkrAcad* 2: 2 (4) (New York, 1952), pp. 279—292.

Pritsak, O. «From the Säbirs to the Hungarians», *Hungaro-Turcica* (Festschrift Julius Németh) (Budapest, 1976), pp. 17—30.

Pritsak, O. «The Igor' Tale as a Historical Document», *Annals UkrAcad* 12 (1969—1972), pp. 44—61.

Pritsak, O. «The Invitation to the Varangians», *HUS* 1 (1977), pp. 7—22.

Pritsak, O. «Die Karachaniden», *Der Islam* 31 (1954), pp. 17—68.

Pritsak, O. «The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism», *HUS* 2 (1978), pp. 261—281.

Pritsak, O. *The Pečenegs* (Lisse [Holland], 1977).

Pritsak, O. «The Polovcians and Rus'», *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1976 [1981]), pp. 279—338.

Pritsak, O. «Yowár und Κάβαρ Kāwar. Mit einem Beitrag von Ahatanhel Kryms'kyj», *UAJb* 36 (1965), pp. 378—393.

Pritsak, O. див.: Golb, Norman.

Rafn, Carl Christian (ed.). *Antiquitates Americanae sive Scriptores Septentrionales Rerum ante-Columbianarum in America* (Kbh, 1837), xl + 479 + (7) pp. + 8 facs. + 4 maps.

Rafn, C. C. *Antiquités Russes d'après les monuments historiques des Islandais et des anciens Scandinaves*, 2 vols. (Kbh, 1850—1852).

Рецензії: (1) Дашкевич, Н. П. в *«Киевские университетские известия»* 26, № 11 (К., 1886). — Сс. 220—241; (2) Куник, Э. в *«Bulletin hist.-philolog.»* 7 (СПб., 1849), №№ 9—14 (=часть 1) и №№ 18—23 (=часть 2) = Mélanges Russes 1 (СПб., 1851). — Сс. 246—350 (=часть 1) и 351—452 (=часть 2); (3) Срезневский, И. И. в *«Библиотека для чтения»* 98, часть 5 (СПб., 1849). Сс. 39—44.

Reuter, Sigfrid. *Germanische Himmelskunde* (München, 1934).

Reynolds, Robert L. *Europe Emerges: Transition Toward an Industrial World-wide Society 600—1750* (Madison, Wisc., 1967).

Reynolds, R. L. — Lopez, Robert. «Odowacer: German or Hun?» *American Historical Review* 52 (1946), pp. 36—53.

Rice, Tamara Talbot. *Ancient Arts of Central Asia* (New York-Washington, 1965).

Riché, Pierre. *Daily Life in the World of Charlemagne*, trans. McNamara, Jo Ann (Univ. of Pennsylvania Press, 1978).

Rosén, Jerker, див.: Carlsson, S.

Rosenthal, Franz. *Das Fortleben der Antike im Islam* (Zürich-Stuttgart, 1965).

Rostovtzeff (Rostovcev), Michael I. *Gesellschafts- und Wirtschaftsgeschichte der hellenistischen Welt*, trans. Bayer, Gertrud and Erich, 3 vols. (Darmstadt, 1962).

Rostovtzeff, M. I. *Iranians and Greeks in South Russia* (Oxford, 1922).

Rostovtzeff, M. I. *Skythien und der Bosporus* (Berlin, 1931).

Rudnicki, Mikołaj. *Prasłowiańszczyzna, Lachia, Polska,* 2 vols. (Poznań, 1959—1961).

Ryan, John. *Irish Monasticism* (London, 1931).

Рыдзевская, Елена А. *Древняя Русь и Скандинавия в IX—XIV вв. (Материалы и исследования)*, ред. Свердлов, М. Б. (М., 1978). — 240 с.

Рыдзевская, Е. А. Ярослав Мудрый в древне-северной литературе // *КСИИМК* (М.—Л., 1940). — Сс. 66—72.

Рыдзевская, Е. А. К варяжскому вопросу (Местные названия скандинавского происхождения в связи с вопросом о Варягах на Руси // *BAS-S*, 1934, №№ 7—8 (Л., 1934). — Сс. 485—532, 609—630.

Рыдзевская, Е. А. Легенда о князе Владимире в саге об Олаве Трюггвасоне // *ТОДРЛ* 2 (Л., 1935). — Сс. 5—20.

Рыдзевская, Е. А. Сведения о Старой Ладоге в древнесеверной литературе // *КСИИМК* 11 (1945). — Сс. 51—65.

Рыдзевская, Е. А. Холм в Новгороде и древнесеверный Холмгард // *Известия Российской академии истории материальной культуры* 2 (Петроград,1922). — Сс. 105—112.

Saks, Edgar V. *Aestii: An Analysis of an Ancient European Civilization* (Montreal-Heidelberg, 1960).

Schier, B. «Pelze und Stoffe als Zahlungsmittel in alter Zeit», *PBB* 72 (1950), pp. 301—314.

Schlauch, Margaret. *English Medieval Literature and Its Social Foundations* (W, 1956).

[Schlötzer, A. L.]. *Общественная и частная жизнь Августа Людвига Шлецера, им самим описанная. Пребывание и служба в России, от 1761 до 1765 г.*, перев. Кеневич, В. *Сборник ОРЯС* 13 (СПб., 1875).

Schlumberger, D. «The Excavations at Surkh Kotal and the Problem of Hellenism in Bactria and India», *Proceedings of the British Academy* 47 (1961), 95 pp. + 24 pl.

Schmeidler, Bernhard. *Hamburg-Bremen und Nordost Europa vom 9—11 Jahrhundert* (Leipzig, 1918).

Schmid, Toni. *Sveriges kristnande* (Uppsala, 1934).

Schmidt, Knud Rahbek, (ed.) *Varangian Problems.* Report on the first international symposium on the theme «The Eastern Connection of the Nordic Peoples in the Viking Period and Early Middle Ages». Moesgaard — University of Aarhus 7th—11th October 1968 (Scando-Slavia. Supplementum 1) (Kbh, 1970).

Schmidt, Kurt Dietrich. *Die Bekehrung der Ostgermanen zum Christentum: Der Ostgermanische Arianismus* (Göttingen, 1939).

Schmidt, Ludwig. *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung.* [I] *Die Ostgermanen,* 2d ed. (München, 1934), 648 pp., 2 maps; [II] *Die Westgermanen,* 2d ed. parts 1—2: 1 (München, 1938—1940).

Schmidt, L. *Geschichte der Wandalen,* 2d ed. (München, 1942).

Schütte, Gudmund. *Our Forefathers the Gothonic Nations. A Manual of the Ethnography of the Gothic, German, Dutch, Anglo-Saxon, Frisian and Scandinavian Peoples,* trans. by Jean Young, vols. 1—2 (Cambridge, 1929—1933).

Schwarz, Ernst. *Germanische Stammeskunde* (Heidelberg, 1956), 248 pp.

Scott, Charles Archibald. *Ulfilas, Apostle of the Goths* (Cambridge, 1885).

Сенковский, Осип Я. (Барон Брамбеус). Скандинавские саги // *Библиотека для чтения* 1, часть 3 (1834). — Сс. 1—77.

Ševčenko, Ihor. «Hagiography of the Iconoclast Period», *Harvard Ukrainian Research Institute Offprint Series* no. 16 (Cambridge, Mass., [1975]).

Ševčenko, Ihor. «Three Paradoxes of the Cyrillo-Methodian Mission», *Slavic Review* 23 (1964), pp. 220—234.

Shetelig, Haakon — Falk, Hjalmar. *Scandinavian Archaeology,* trans. Gordon, E. V. (Oxford, 1937).

Shook, L. K. see: Widding, O.

Sinor, Denis. *Introduction à l'étude de l'Eurasie Centrale* (Wiesbaden, 1963).

Sisam, Kenneth. «Anglo-Saxon Royal Genealogies», *Proceedings of the British Academy* 39 (London, 1953), pp. 287—348.

Смирнов, А. П. (ред.). *Фанагория* (М., 1958).

Смирнов, Павло П. *Волзький шлях і стародавні Руси* (К., 1928).

Смирнова, Ольга И. *Очерки из истории Согда* (М., 1970).

Соболевский, Алексей И. В поисках следов Варягов-Викингов // *Slavia* 8 (1929—1930). — Сс. 761—764.

Spekke, Arnold. *The Ancient Amber Routes and the Geographical Discovery of the Eastern Baltic* (Sthlm, 1957).

Спицын, Александр А. Торговые пути Киевской Руси // *С. Платонову ученики, друзья и почитатели* (СПб., 1911). — Сс. 235—253.

Stang, Håkon. «Murmaner, pomorer og folkesettingen av Nord-Russland», *NHT* 1980, no. 3, pp. 302—314.

Steenstrup, C. H. R. *Normannerne,* 4 vols. (Kbh, 1876—1882).

Stein, Sir Marc Aurel. *Innermost Asia,* 4 vols. (Oxford, 1928).

Stein, M. A. *On Ancient Central-Asian Tracks* (New York, 1964).

Stein, M. A. *Serindia,* 5 vols. (Oxford, 1921).

Stender-Petersen, Adolf. *Die Varägersage als Quelle der altrussischen Chronik* (Aarhus, 1934).

Stender-Petersen, Ad. *Varangica* (Aarhus, 1953).

Stenton, Frank Sir. *Anglo-Saxon England*, 3d ed. (Oxford, 1971).

Stevenson, W. H. *Asser's Life of King Alfred* (Oxford, 1904).

Storm, Gustav. *Kritiske bidrag til Vikingetidens historie* I (Kria, 1878), 218 pp.

Strohecker, K. *Germanentum und Spätantike* (Zürich-Stuttgart, 1965).

Suarez Fernandez, Luis. *Historia de España. Edad Media* (Madrid, 1970).

Suchodolski, Stanisław. *Początki mennictwa w Europie Środkowej i północnej* (Wrocław, 1971).

Sulimirski, Tadeusz. «The Cimmerian Problem», *Bulletin of the Institute of Archeology* [of the University of London] 2 (1958—1960), pp. 5—64.

Свердлов, М. Б. «Ф. А. Браун — исследователь скандинавских источников по истории Древней Руси» // *Скандинавский сборник* 21 (1976). — Сс. 221—225.

Swoboda, E. *Curruntum: Seine Geschichte und seine Denkmäler,* 2d ed. (Wien, 1953).

Szilagyi, J. «Die Bedeutung von Aquincum im Spiegel der neuesten Ausgrabungen», *Carnuntina. Römische Forschungen in Nieder-Österreich* 3 (Graz-Köln, 1956), pp. 187—194.

Śląski, Kazimierz. «Udział Słowian w życiu gospodarczym Bałtyku na początku epoki feudalnej (VII—XII w.)», *Pamiętnik Słowiański* 4: 2 (Wrocław, 1955), pp. 227—266.

Шахматов, Алексей А. «Повесть временных лет» и ее источники, *ТОДРЛ* 4 (М.—Л., 1940). — Сс. 9—150.

Шаскольский, И. П. *Норманская теория в современной буржуазной науке* (М.—Л., 1965).

Щипанов, В. К. Материалы о торговых и культурных связях России со скандинавскими странами XIX — начала XX в. в фондах ЦГИА СССР // *Исторические связи Скандинавии и России IX—XX вв.: Сборник статей* (Академия наук СССР. Институт истории СССР. Ленинградское отделение. Труды 6) (Л., 1970). — Сс. 367—378.

Šturms, Ed. «Schwedische Kolonien in Lettland», *Fv* 44 (1949), pp. 205—217.

Шушарин, Владимир П. *Современная буржуазная историография Древней Руси* (М., 1964).

Tallgren, A. M. «Biarmia», *Eurasia Septentrionalis Antiqua* 6 (1931), pp. 100—120.

Tarn, W. W. *Alexander the Great* (Boston, 1959).

Tarn, W. W. *The Greeks in Bactria and India*, 2d ed. (Cambridge, 1951).

Tarn, W. W. *Hellenistic Civilization*, 2d ed. (Cleveland, Ohio, 1961).

Tcherikover, Victor. *Hellenistic Civilization and the Jews* (Philadelphia, 1959).

Thompson, E. A. *A History of Attila and the Huns* (Oxford, 1948).

Thompson, E. A. *The Goths in Spain* (Oxford, 1969).

Thompson, E. A. *The Visigoths in the Time of Ulfila* (Oxford, 1966).

Thomsen, Vilhelm. *Aus Ost-Turkestans Vergangenheit* (Kbh, 1918).

Thomsen, V. *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia and the Origin of the Russian State* (Oxford, 1877).

Thomsen, V. «Det russiske riges grundlæggelse ved Nordboerne», *Samlede Afhandlinger* I (Kbh, 1919), pp. 231—449.

Тиандер, Карл Ф. *Датско-русские исследования* III: *Скандинавское переселенческое сказание* // Записки СПб. университета 123 (Пг., 1915). — 3 + 204.

Тиандер, К. Ф. *Поездки скандинавов в Белое море* // Записки СПб. университета 89 (СПб., 1906). — vi + 450 с.

Тихомиров, Михаил Н. *Древнерусские города*, 2 изд. (М., 1956).

Томашівський, Степан. «Nowa teorja o początkach Rusi» [теорія В. Пархоменка] // *Kwartalnik Historyczny* 43: 1 (Львів, 1929). — Сс. 281—324.

Томашівський, С. *Вступ до історії церкви на Україні* (Analecta Ordinis S. Basilii Magni 4:1—2) (Жовква, 1932).

Удальцова, З. В. Русско-византийские культурные связи // *Proceedings of the 13th International Congress of Byzantine Studies* (Oxford, 1967), pp. 81—91.

Vasiliev, Alexander A. *The Goths in Crimea* (Cambridge, Mass., 1936).

Vasiliev, A. A. *The Russian Attack on Constantinople* (Cambridge, Mass., 1946).

Vasmer, Max. «Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas», *SBAW* (1932), pp. 637—666; (1933), pp. 315—440 + 1 map; (1934), pp. 507—594 + 1 map; (1935), pp. 176—270 + 1 map.

Vasmer, M. «Wikingerspuren in Russland», *SBAW* (1931), pp. 649—674.

Vernadsky, George. «Goten und Anten in Südrussland», *Süddeutsche Forschungen* 3 (1938), pp. 265—279.

Vernadsky, G. *Kievan Russia* (New Haven, 1948; 7th repr. 1973).

Vilkuna, Kustaa. «Kainuu-Kvanland: Ett finskt-norskt-svenskt problem», *Saga och sed* (1968), pp. 50—63.

Vlasto, A. P. *The Entry of the Slavs into Christendom* (Cambridge, 1970).

Vogel, Walter. *Geschichte der deutschen Seeschiffahrt.* I (Berlin, 1915).

Vogel, W. *Die Normannen und das Fränkische Reich bis zur Gründung der Normandie (799—911)* (Heidelberg, 1906), xv + 442 pp. + 1 map.

Vogel, W. «Zur nord- und westeuropäischen Schiffahrt im frühen Mittelalter», *Hansische Geschichtsblätter* 34 (Hamburg, 1907), pp. 153—205.

de Vries, Jan. «Völkerwanderung und Wikingerzeit», *Archaeologia Austriaca* 29 (1961), pp. 6—17 = *Kleine Schriften* (Berlin, 1965), pp. 209—222.

de Vries, J. *De Wikingen in de lage landen bij de zee* (Haarlem, 1923), xi + 430 pp.

Vryonis, Speros. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley, Los Angeles, London, 1971).

Vårt folks historia, ed. Dahl, Thorleif; Hagen, Andreas; Joys, Charles, vols. I—III [—1387] (Oslo, 1962—1963).

Wadstein, Elis. «On the Relations between Scandinavians and Frisians in Early Times», *SBVS* 11 (London, 1928—1936), pp. 5—25.

Wallace-Hadrill, J. M. *The Barbarian West A. D. 400—1000* (New York, 1962).

Wallace-Hadrill, J. M. *Early Germanic Kingship in England and on the Continent* (Oxford, 1971), ix + 160 pp.

Walzer, Richard. *Greek into Arabic* (Oxford, 1962).

Weibull, Lauritz. *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000* (Lund, 1911).

Werner, Joachim. *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches,* 2 vols. (München, 1956).

Whitelock, Dorothy. *The Beginning of English Society* (Hanmondsworth, 1952).

Widding, Ole — Bekker-Nielsen, Hans — Shook, L. K. «The Lives

of the Saints in Old Norse Prose: A Handlist», *Mediaeval Studies* 25 (1963), pp. 294—337.

Wiedemann, Oskar, «Etymologien» (10. aisl. *Hreiðgotum), Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen (=BB)* 28 (Göttingen, 1904), p. 53.

Wikander, Stig. *Araber, Vikingar, Väringar* (Lund, 1978).

Wikander, Stig. *Der Arische Männerbund* (Lund, 1938).

Willinbachow, W. B. «Frühmittelalterliche Vorbindungen der Ostseeslaven zur Rus'», *Jahrbuch für Geschichte der USRR und der Volksdemokratischen Länder Europas* 9 (Berlin, 1966), pp. 227—242.

Wilson, David M. «East and West: A Comparison of Viking Settlement», *Varangian Problems* (Kbh, 1970), pp. 107—115.

Wilson, D. M. *The Vikings and Their Origin: Scandinavia in the First Millennium* (London, 1970).

Wilson, D. M. див.: Foote, P. G.

Заходер, Борис Н. *Каспийский свод сведений о Восточной Европе*, в 2 т. (М., 1962, 1967).

Zeuss, Kaspar. *Die Deutschen und die Nachbarstämme* (München, 1837; repr. Heidelberg, 1925), xii + 780 pp.

Златарски, В. Н. *История на първото българско царство*, I (София, 1918).

Zuckerman, Arthur J. *A Jewish Princedom in Feudal France 768—900* (New York, 1972).

Покажчик

Покажчик

А

Б

В

Г

Ґ

Д

Е

Є

Ж

З

Л

М

Н

О

П

Р

С

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

Щ

Ю

Я

* * *

A

B

D

E

F

G

H

I

K

L

M

P

Q

R

S

T

Þ

U

X

Y

Z

Q Ø

Наукове видання

ПРІЦАК ОМЕЛЯН

ПОХОДЖЕННЯ РУСІ

Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саґ)

Том I

Коректура *Гайдук С. І., Ішиної Н. О.*
Комп'ютерний набір і верстка *Романенка В. В., Борисенка В. С., Станкевич Т. В.*
Художнє оформлення *Лопарєва В. Б.*

Підписано до друку 28.01.97. Формат 60x90/16. Папір офсетний №1. Гарнітура Antiqua. Друк офс. Друк. арк. 67,5. Умовн. друк. арк. 67,5. Зам. № 7-142.

Віддруковано з оригіналів АТ «Обереги», 252054, м. Київ-54, вул. Тургенєвська, 46, на АТ «Київська книжкова фабрика», 252054, Київ-54, вул. Воровського, 24

Пріцак, Омелян
П 77 Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саґ). — Т. I. — К: АТ «Обереги», 1997. — 1080 с. Бібліогр.: с. 874—998. — (Київська б-ка давнього укр. письменства. Студії; Т. 2). — Парал. тит. арк. англ.

ISBN 966-513-100-1

У першому томі багатотомного дослідження відомого американського українського історика — україніста і сходознавця — Омеляна Пріцака на підставі стародавніх скандинавських джерел (крім ісландських саґ) висвітлюється проблема походження Русі. Автор подає попередній виклад всієї роботи, з'ясовує культурні обставини раннього середньовіччя на Сході й Заході, детально аналізує скандинавський сектор проблем, залучаючи шість складників давньоскандинавської інтелектуальної творчості — поетичну едду, поезію скальдів, рунічні написи, правову й географічну літературу, хроніки та літописи. Спеціальну увагу приділено методологічним проблемам використання поезії та міфу як джерел історичної інформації.

Розрахована на істориків, філологів, етнологів, усіх, хто цікавиться проблемою походження Русі.

П $\frac{4702640100—076}{97}$ Без оголош. ББК 63.3(4УКР)41

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОГО РАРИТЕТУ

Вийшли друком:

Грушевський М. ПРО СТАРІ ЧАСИ НА УКРАЇНІ. Коротка історія України для першого початку. 7 арк. Модернізований варіант видання 1917 року.

Граф де Ке де Сент-Емур. АННА РУСИНКА, КОРОЛЕВА ФРАНЦІЇ І ГРАФИНЯ ВАЛЮА. Історико-художній нарис. 2 арк. Факсимільне відтворення за виданням 1909 року у перекладі Івана Франка. *Життєпис дочки Ярослава Мудрого*, яка 1049 року стала дружиною короля Анрі I, королевою Франції.

Чубинський П. ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА. Коментар Ф. Погребенника. 1 арк. Розповідь про долю твору з факсимільним відтворенням першодруків і музичного манускрипта, портрети П. Чубинського та М. Вербицького.

Маланюк Є., Андрусяк М. ILLUSTRISSIMUS DOMINUS MAZEPA (ЯСНОВЕЛЬМОЖНИЙ ПАН МАЗЕПА) — ТЛО І ПОСТАТЬ. ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА ЯК КУЛЬТУРНИЙ ДІЯЧ. 3 арк. Модернізований варіант двох унікальних есе *про фатальну долю гетьмана Мазепи*, про його неоцінений досі вклад у розбудову державності України.

Маланюк Є. НАРИСИ З ІСТОРІЇ НАШОЇ КУЛЬТУРИ. 5 арк. Факсимільне відтворення видання 1954 року (Нью-Йорк). Видатний дослідник-аналітик і поет зарубіжжя подає глибокий огляд етапів розвитку української культури в її тісних взаємозв'язках із цивілізованим світом.

Нечуй-Левицький І. СВІТОГЛЯД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. Ескіз української міфології. 6 арк. Унікальна праця національного класика, *заборонена царською і радянською*

цензурою. Видана вперше після 1876 року. Дослідження народних традицій, віри, науки, філософії, історії.

Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). ДОХРИСТИЯНСЬКІ ВІРУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. Історико-релігійна монографія. 27 арк. Факсимільне відтворення видання 1965 року (Вінніпег). *Книга про слов'янську міфологію, демонологію, дохристиянську богослужбу, відунство і повір'я, життя людини в обрядах.*

Вороний М. ЄВШАН ЗІЛЛЯ. 0,5 арк. Факсимільне відтворення славнозвісної поеми Миколи Вороного з «Української Музи».

Малиновський Г. ПОРТРЕТ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА. 1 арк. Факсимільне відтворення видання 1914 року. На смушковій шапці і комірі у манері козацького скоропису виписано низку поезій Кобзаря.

УКРАЇНСЬКА МУЗА. Поетична антологія. Од початку до наших днів. Упорядкування та редакція **Олекси Коваленка**. 12 випусків. 60 арк. Факсимільне відтворення видання 1908 року. Видання подає живу *картину розвитку української поетичної творчості, повертає імена знищених письменників та їхні твори.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ. 15 зшитків. 80 арк. Факсимільне відтворення видання **Івана Тиктора**. (м. Львів, 1936—37 рр.). Автори — визначні дослідники історії, літератури та мистецтва. Аналітичний, системний розгляд основних шляхів і тенденцій *розвитку культури нашого народу від найдавніших часів*. Понад 700 унікальних фоторепродукцій.

Сковорода Г. ТВОРИ У ДВОХ ТОМАХ. Передмова **Олекси Мишанича.** 63 арк. До творів Григорія Сковороди (1722—1794) у двох томах увійшли поезії, байки, притчі, філософські трактати й діалоги, переклади й листи видатного українського письменника-гуманіста, філософа і мислителя, просвітителя і педагога, предтечі нового українського письменства. Написані книжною староукраїнською мовою і вперше повністю *перекладені на сучасну українську мову*, вони відкривають читачеві дивосвіт думок і образів великого народного любомудра.

Зайцев П. ЖИТТЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА. 25 арк. Факсимільне відтворення видання 1955 року (Нью-Йорк—Париж—Мюнхен). Книга видатного шевченкознавця мала бути надрукована у Львові ще 1939 року. Внаслідок перебігу історичних подій ця *єдина у своєму роді правдива біографія Тараса Шевченка* стала неприйнятною для жодних цензурних приписів.

ЗАКЛЯТИЙ КОЗАК. Упорядкування, передмова **Олекси Мишанича**. 27 арк. Призабуті і невідомі сучасному читачеві свого часу популярні твори про козаччину, про реальні і майже міфічні постаті цього недоторканого ще донедавна материка: князя *Дмитра Вишневецького* і бунтаря *Марка Голого*; маловідомого історичній науці гетьмана *Богдана Ружинського*; козака *Петра Перерубенка*; видатних історичних діячів України — *Івана Сірка* та *Юрася Хмельниченка*; кошового *Костя Гордієнка*; вічного козака-запорожця *Марка Пекельного* чи *Проклятого*...

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА: Матеріали І конгресу Міжнародної асоціації україністів. 20 арк. Збірник містить тексти наукових доповідей, виголошених на І конгресі МАУ (секції «Українське літературознавство: теорія, історія, взаємозв'язки» та «Український авангард»).

Грушевський М. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ. — Т. 6. (Київська б-ка давнього українського письменства. Студії; Т. 1). 44,5 арк. Книга містить не друкований досі шостий том «*Історії української літератури*» Михайла Грушевського, що був підготовлений до видання у 1930 р. У томі всебічно досліджено український літературний процес і культурно-національний рух 1610—1633 рр. — глибоко висвітлено літературну творчість *Мелетія Смотрицького, Захарії Копистенського, Касіяна Саковича, Памви Беринди, Тарасія Земки, Олександра Митури, Ісайї Копинського, Андрія Мужилівського*, проаналізовано ранню творчість *Петра Могили*. У книзі розлого цитуються в оригіналі й перекладі тексти літературних творів цього періоду.

Килимник С. УКРАЇНСЬКИЙ РІК У НАРОДНІХ ЗВИЧАЯХ В ІСТОРИЧНОМУ ОСВІТЛЕННІ. 80 арк. Факсимільне відтворення видань 50-тих рр.(Канада). Унікальна енциклопедична праця видатного дослідника української етнографії та етнології із зарубіжжя —дає можливість *відчути себе нацією, що з правіків належить до могутньої і прекрасної європейської цивілізації.*

Огієнко І. НАУКА ПРО РІДНОМОВНІ ОБОВ'ЯЗКИ. Рідномовний *Катехизис* для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. 4 арк. Факсимільне відтворення видання 1936 року. «Без добре виробленої рідної мови немає всенародної свідомости, без такої свідомости немає *нації*, а без свідомої нації — немає державности, як найвищої громадянської організації».

Горбань М. СЛОВО І ДІЛО ГОСУДАРЕВЕ. 6 арк. Факсимільне відтворення видання 1930 року. Що ж таке була *Тайна Канцелярія Росії*, що вона робила, чому її так боялись, які стосунки вона мала до України?

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО: Матеріали III конгресу Міжнародної асоціації україністів. 32 арк. Збірник містить доповіді з літературознавства, підготовлені до III конгресу Міжнародної асоціації україністів, що відбувся у Харкові 26—29 серпня 1996 року. Зібрані матеріали упорядковані по розділах *«Теорія та методологія літератури»*, *«Світовий контекст української літератури»*, *«Літературне бароко»*, *«Українська література XIX ст.»*, *«Українська література XX ст.»*.

Фізер І. ПСИХОЛІНГВІСТИЧНА ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ ОЛЕКСАНДРА ПОТЕБНІ: Метакритичне дослідження. 12 арк. Книжка вченого-літературознавця, професора Ратґерського університету (США) — *перше ґрунтовне дослідження теоретичної літературної концепції Олександра Потебні.* Автор вивчив і узагальнив розпорошені в багатьох працях погляди науковця, звів їх у струнку систему, що дає змогу глибше зрозуміти самобутню теорію видатного українського вченого.

Мишанич О. КРІЗЬ ВІКИ. 19 арк. В книзі зібрані літературно-критичні та історіографічні статті, дослідження й матеріали українського літературознавця, присвячені давній українській літературі. Вони в свій час виголошувалися як доповіді на наукових конференціях, друкувалися у періодичній пресі. *Подані в одній книзі, вони відбивають певний стан в освоєнні давнього українського письменства, вводять у науковий обіг нові імена й факти.*

Матвеєва Л., Циганкова Е. А. Ю. КРИМСЬКИЙ — НЕОДМІННИЙ СЕКРЕТАР ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК: ВИБРАНЕ ЛИСТУВАННЯ. 10 арк. У книзі подаються вибрані листи видатного українського вченого за період 1918—1941 рр., коли він займав посаду неодмінного секретаря УАН — ВУАН (1918—1928), брав участь у зберіганні і розбудові Академії у наступні роки. У листах, що друкуються вперше, відбиті важливі питання, пов'язані з організаційною та науковою роботою, події особистого життя. Читачу відкриваються невідомі сторінки з життя та діяльності великого вченого, а водночас — з історії Всеукраїнської Академії наук у важливий час становлення тоталітарної держави.

Боднарчук І. ЗНАЙОМІ ОБЛИЧЧЯ. ВИБРАНІ НОВЕЛИ ТА ОПОВІДАННЯ. 7 арк. Вибрані новели і оповідання, що містяться у цій книжці, вперше вийшли друком у збірках автора: «На перехрестних шляхах», «Знайомі обличчя», «Замрячені ранки», які були видані в різні роки його життя і творчості в Канаді. Вони свідчать про безперечний хист письменника — майстра компактного образу, талановитого митця мініатюри.

ВИХОДЯТЬ ДРУКОМ:

Лазорський М. ГЕТЬМАН КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ. 47 арк. Факсимільне відтворення видання 1961 року (Мюнхен). В центрі роману — постать останнього українського гетьмана Кирила Розумовського, непересічного українця XVIII ст., який став іграшкою в руках російських імператриць Єлизавети Петрівни і Катерини II.

Максимович М. ДНІ ТА МІСЯЦІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА. 12,5 арк. Найповніше видання унікальної етнографічної праці видатного вченого-енциклопедиста. У дослідженні широко й мальовничо відображено народні календарні звичаї й обряди, традиційний селянський побут, календарний цикл від весни до зими. Значна частина матеріалів публікується вперше з архівних джерел.

Мишанич О. ПОВЕРНЕННЯ. 10,25 арк. Книжка містить літературно-критичні статті й нариси про видатних українських письменників XX ст., чия творчість тривалий час замовчувалася: *Спиридона Черкасенка, Катрі Гриневичевої, Наталени Королевої, Миколи Лазорського, Авґустина Волошина, Василя Ґренджі-Донського, Олекси Стефановича*; на підставі першоджерел простежено заборони української літератури з 1937 до 1991 рр., *Миколи Мушинки* і *Юрія Бачі*, вводяться в літературний обіг імена закарпатських письменників *Івана Ірлявського* та *Василя Марка*.

СЛОВНИК МІКРОГІДРОНІМІВ УКРАЇНИ. 18,5 арк. У цій роботі Інституту української мови Національної академії наук України представлено матеріали до «Словника мікрогідронімів України». Структура праці й спосіб подання матеріалу зумовлені завданням зібрати і описати мікрогідроніми окремих регіонів у найповнішому обсязі з детальною їх локалізацією. *Словник є базою для майбутніх етимологічних студій у галузі топоніміки* і становить інтерес для географів, істориків, викладачів вищої та середньої школи, а також для всіх, хто цікавиться вітчизняною історією та культурою.

Крекотень В. ВИБРАНІ ПРАЦІ. 22,5 арк. В книгу входять вибрані наукові праці з історії давньої української літератури відомого вченого-медієвіста, доктора філологічних наук Володимира Крекотня. *Основною працею є недруковане досі наукове дослідження вченого «Художність давньої української прози»*.

Науковий консультант бібліотеки АТ «ОБЕРЕГИ»
Олекса Мишанич,
зав. відділом давньої української літератури
Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України
доктор філологічних наук

Бібліотека АТ «Обереги», одним із видань якої є «ПОХОДЖЕННЯ РУСІ. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саґ)» Омеляна Пріцака, покликана висвітлювати сторінки історії українського народу від найдавніших часів, показувати формування української національної свідомості, державної і політичної думки, а ширше — української ментальності. Зміст та засади усієї культурологічної діяльності Акціонерного товариства «Обереги» яскраво відображаються у його символічній назві — «Обереги» — працювати над проблемою повернення в культуру українського народу одвічних істин моралі, духовності, народних оберегів самодостатності, самосвідомості, самоудосконалення.

Розширення свідомості кожної людини в процесі осмислення історії — складний і тривалий процес культурно-просвітянської роботи. Прогалини, «білі плями», цілі «невідкриті острови», заборонені і забуті теми, явища, імена можливо відкрити, поновити, повернути тільки багатоманітністю форм, методів, підходів, засобів, зусиль на ниві відродження духовності народу.

Ми друкуватимемо оповідання, повісті, романи, нариси, наукові розвідки про звичаї і вірування українського народу, його культуру і літературу, релігію, боротьбу за своє самоутвердження серед інших слов'янських і неслов'янських народів.

ЗАПРОШУЄМО ДО СПІВРОБІТНИЦТВА У РІЗНИХ ФОРМАХ:

- ☐ інформаційного обміну;
- ☐ підготовки видань або пропагандистських акцій за проектом замовника і за спільно виробленою культурологічною концепцією;
- ☐ адресатного іменного або благодійного внеску.

РОЗГЛЯНЕМО БУДЬ-ЯКУ ПРОПОЗИЦІЮ!